

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

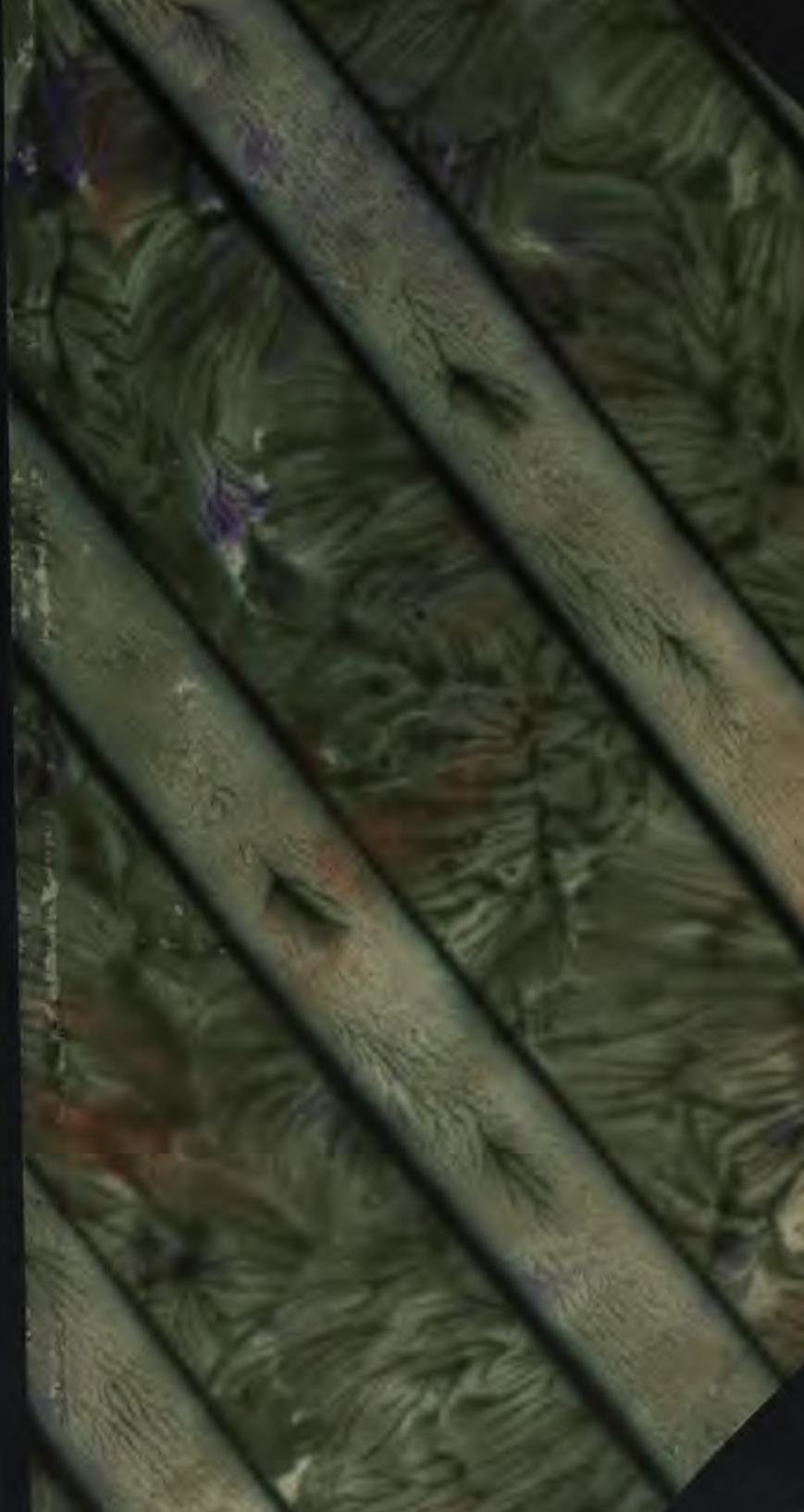
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

1. füzet.

XLII-ik évfolyam.

Január 15.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓLSZERKESZTI

NAGY GYULA

TITKÁR.

1908 ÉVI FOLYAM

I. FÜZET.

BUDAPEST.

NYOMATOTT AZ ATHENAEUM R.-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN

1908.

TARTALOM.

	Lap
Uski János veszprémi püspök, Zsigmond király diplomatája. Irta Lukács József.....	1
Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás. (Első közl.) Irta Császár Elemér	29
Műveltség-történeti közlemények. VII. Magyar tüzes- és lövészerszámok. (Első közl.) Irta Takáts Sándor	49

Történeti irodalom.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Erste Abth. X. Bd. Legation des Kardinals Sfondrato, 1547—1548. Ism. Áldásy Antal	63
Thúry Etele: Iskolatörténeti Adattár. I. köt. Ism. Fináczy Ernő.....	69
A kassai százéves egyházmegye történeti Névtára és Emlékkönyve. Ism. —y —s	72
Martin Schuster: Schloss Déva in Siebenbürgen. Ism. Téglás Gábor	75

Tárhoza.

A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéziratai. Irta Karácson Imre ..	79
Három adat a »három helynév«-ről. Irta Karácsonyi János	83
A várnai ütközet és I. Ulászló király sírja. Irta Melegdi János	85
Adalék a Rákóczy család történetéhez. Közli Lukinich Imre	87
Vegyes közlések	88
Szláv történeti szemle. Irta Margalits Ede.....	90
Uj könyvek	93
Helyreigazítás	96

A Magyar Történelmi Társulat ig. választmányja legközelebbi rendes ülését febr. 20-án fogja megtartani.

A Fejér György-féle Codex Diplomaticus teljes 42 kötete a több más történelmi munka eladó. Közelebbi értesülés a M. Történelmi Társulat titkári hivatalánál szerezhető.

K É R E L E M.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy lakásváltoztatásaikat kellő időben legkésőbb **minden hónap 8-ikáig, közvetlenül a titkári hivatalnál** (I. Vár: Orsz. Levéltár) szíveskedjenek bejelenteni, nehogy a kései vagy elmulasztott bejelentés miatt füzeteik eltévedjenek.

Reklamációkat csak három hónapon belül vehetünk figyelembe!

Kérjük a történelmi művek szerzőit és kiadóit, hogy műveik és kiadványaik egy-egy példányát ismertetés végett a **Századok** szerkesztőségéhez (I. Vár: Országos Levéltár) beküldeni szíveskedjenek.

SZÁZADOK

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

KÖZLÖNYE

XLII. ÉVFOLYAM.

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTETTE

NAGY GYULA

TITKÁR.

1908 ÉVI FOLYAM.

BUDAPESTEN, 1908.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

STANFORD LIBRARY
FEB 6 1964
~~STANFORD~~

743.9105

S996

v. 42

1908

TARTALOM.

BAJZA JÓZSEF.	
Bajza József mint történétíró	Lap 289
CSÁSZÁR ELEMÉR.	
Orczy Lőrincz és a Tisza-szabályozás (I. II. bef. közl.).....	29, 105
FRAKNÓI VILMOS.	
Mátyás király dajkájának sírja Rómában.....	673
HAVASS REZSŐ.	
Mitis Silvio dalmát történétíró műve Nagy Lajos királyról.....	582
HÓMAN BÁLINT.	
Őstörténetünk keleti forrásai	865
KARÁCSON IMRE.	
A porta rendeletei Thökölynek az erdélyi fejedelemségbe való beiktatására	914
Sátorozó ájék	919
KARÁCSONYI JÁNOS.	
A khazar nemzet nevééről	97
Borodnok ország	609
KARL LAJOS.	
Magyarország a lorrainei költészetben és hagyományban	769
LUKCSICS JÓZSEF.	
Uski János veszprémi püspök, Zsigmond király diplomatája	1
LUKINICH IMRE.	
Keresdi báró Bethlen Ferencz, 1601—1653. (I. II. III. befejező közlemény.).....	677, 781, 8 4
MÁDZSAR IMRE.	
Lamprecht Károly történetelmélete	481
Mügeln Henrik és krónikáink	818
MÉSZÁROS GYULA.	
Gyórvár viadaláról való ének és Budavár dicsérete	385
PÓR ANTAL.	
Adatok Della Pusterla Vilmos pozsonyi prépost életéhez	905

	RÉVÉSZ KÁLMÁN.	Lap
—	A kassai református főiskola	123
	SŐRÖS PONGRÁCZ.	
	Meszleny Benedek (I. II. bef. közl.)	401, 540
	STESSEL JÓZSEF.	
	Jogszabályok a szarvközi uradalomban	824
	SZABÓ DEZSŐ.	
	Magyar országgyűlések, 1505—1508.	697
	SZÁDECZKY LAJOS.	
	Gróf Pekri Lőrincz levéltára (I. II. bef. közl.)	301, 416
	Az oláh telepítés legelső okleveles emléke	577
	SZEKFŰ GYULA.	
	Szamosközy műve az 1594 év eseményeiről	217
	SZENTPÉTERY IMRE.	
—	Individualis és collectiv történetírás	193
	TAKÁTS SÁNDOR.	
	Műveltség-történeti közlemények	
	VII. Magyar tüzes- és lövészerszámok (I. II. bef. közl.)	49, 130
	VIII. A magyar léhen és holden (I. II. bef. közl.)	245, 325
	ZOVÁNYI JENŐ.	
	Sáros-patak reformációja	806
	Történeti irodalom.	
	<i>Aldásy Antal</i> : A gróf Zichy-család id. ágának Okmánytára ; I. <i>Barabás Samu.</i>	
	<i>Auner Károly</i> : A romániai magyar telepek történeti vázlata. Ism. D. F.	924
—	<i>Balog Szidónia</i> : A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. Ism. Perepatits István	748
	<i>Barabás Samu</i> és <i>Aldásy Antal</i> : A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy-család id. ágának Okmánytára, VII. köt. (Az I—VI. kötetek mutatója.) Ism. —ó —ó.	343
	<i>Berzeviczy Albert</i> : Régi emlékek, 1853—1870. Ism. Váczy János. .	264
	<i>Berzeviczy Albert</i> : Gróf Széchenyi István. Ism. G. R.	272
	<i>Bittenbinder Miklós</i> : A Humájun Namé első magyar származéka. Ism. Gálos Rezső	842
	<i>Bodor Aladár</i> : Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Ism. Gálos Rezső	162
	<i>Boldisár Kálmán</i> : Bocskay hadi népe. Ism. K—n.	152
	<i>Bruckner Győző</i> : Késmárk szabad királyi város műemlé ei. Ism. Kemény Lajos	927
—	<i>Connert János</i> : A székelyek alkotmányának históriája, különösen a XVI. és XVII. században. Ism. H.	267
	<i>Csengeri János</i> : Homeros. Ism. —p —f.	165
	<i>Danwinger József</i> : Pozsony szab. kir. város 1528/27 évi számadás-könyve művelődéstörténeti szempontból. Ism. Perepatits István	747
	<i>Fabó Bertalan</i> : A magyar népdal zenei fejlődése. Ism. Kereszty István	563

	Lap
<i>Fellner Thomas</i> : Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. I—III. Bd. (Bearbeitet und vollendet von H. Kretschmayer.) Ism. R. Kiss István	720 —
<i>Ferencai Zoltán</i> : Csokonai. Ism. —p —f.	165
<i>Gábor Gyula</i> : A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Ism. Dóry Ferencz	426 —
<i>Gardthausen G.</i> Augustus und seine Zeit, I. Teil. 3. Bd. Ism. Téglás Gábor	168
<i>Hamvai Kovács Zsigmond</i> : Kassai írók ; I. <i>Kovács Zsigmond</i> .	
<i>Helmolt Hans F.</i> Weltgeschichte. Ism. Domanovszky Sándor..	615
<i>Hóman Bálint</i> : A magyar városok az Árpádok korában. Ism. D.	744 —
<i>Horváth Lajos</i> : Bacsaányi János és kora. Ism. Gálos Rezső....	557
<i>Horváth Cyrill</i> : Joannes Verocellensis és a magyar Margit-legenda. — A Margit-legenda forrásai. Ism. Gálos Rezső	930
<i>Horváth Jenő</i> : A történelem bölcselete. Ism. Rácz Lajos	834
<i>Horváth Sándor</i> : A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886—1907 években bemutatott czímeres neveslevelek jegyzéke. Ism. Dóry Ferencz	167
<i>Iványi István</i> : Lugos rendezett tanácsú város története. Ism. K—n.	160
<i>Jóúbert</i> : Un Héros Hongrois. François Rákóczy II. Ism. A. D. ..	566
<i>Kádár József</i> : Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VII. köt. Ism. Lukinich Imre	271
<i>Kammerer Ernő</i> : A Zichi és Vásónkeői gróf Zichy-család id. ágának Okmánytára, VII. köt. Ism. —ó —ó.	343
<i>Katona Lajos</i> : Petrarca. Ism. —p —f.	165
<i>Khevenhüller-Metsch Rudolf</i> gr. und <i>Schlitter Hanns</i> : Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. Ism. Áldásy Antal	828
<i>Kovács Sándor</i> : A csanádi papnevelde története. Ism. Ortvyai Tivadar	450
<i>Kovács Zsigmond</i> : Kassai írók a mohácsi vésztől maig. Ism. Keller Imre	741 —
<i>Kretschmayer Heinrich</i> : Die österreichische Zentralverwaltung ; I. <i>Fellner</i> .	
<i>Laban Antal</i> : Az Árpád-házi Szent Erzsébet legendák irodalmunkban. Ism. Gálos Rezső	840
<i>Lehoczky Tivadar</i> : Munkács város új monografiája. Ism. K—n.	156
<i>Losert J.</i> Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II. Ism. Áldásy Antal	438 —
<i>Miskolczi István</i> : A kegyes tanító-rendi privígyei kollégiumának története. Ism. Perepatits István	747 —
<i>Ólyedői Vad Imre</i> : Nemességi könyv ; I. <i>Vad Imre</i> .	
<i>Órvényi Béla</i> : Bartha Boldizsár Rövid Chroicájának művelődéstörténeti vonatkozásai. Ism. Perepatits István	746
<i>Prónai Antal</i> : A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. Ism. Gálos Rezső	352
<i>Radó Antal</i> : Dante. Ism. —p —f.	165
<i>Schlitter Hanns</i> : Aus der Zeit Maria Theresias ; I. <i>Khevenhüller-Metsch</i> .	
<i>Schmall Lajos</i> : Budapest utcái és terei. Ism. Bányai Elemér	643
<i>Schuster Martin</i> : Schloss Déva in Siebenbürgen. Ism. Téglás Gábor	75
<i>Sebestyén Józsa</i> : Gyulafy Lestár történeti maradványainak művelődéstörténeti vonatkozásai. Ism. Perepatits István.....	746
<i>Sörös Pongrácz</i> : Jerosini Brodarics István, 1471—1539. Ism. —i —r.	347
<i>Sternberg Theodor</i> : Charakterologie als Wissenschaft. Ism. Madzsar Imre	737

	Lap
<i>Szádeczky Lajos</i> : Gróf Bethlen Lajos önéletírása. Ism. gr.....	354
<i>Thúry Etele</i> : Iskolatörténeti adattár, I. köt. Ism. Fináczy Ernő..	69
<i>Vad Imre</i> : Nemességi könyv. Ism. Dóry Ferencz	649
<i>Vargha Zoltán</i> : A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata. Ism. Perepatits István	748
<i>Weber Samu</i> : Harmadik pótlék Wagner Szepes megye Okirattárához. Ism. Kemény Lajos	845
<i>Wettel F.</i> Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates. Ism. Szentkláray Jenő	636
Az Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet tizennegyedik Évkönyve. Ism. Téglás Gábor	932
A Kassai százéves egyházmegye történeti Névtára és Emlékkönyve, I. II. köt. Ism. —y —s.	72
A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, III. IV. köt. Ism. Karácsonyi János	146
A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy-család id. ágának Okmánytára ; I. <i>Kammerer Ernő</i> .	
Iskolatörténeti adattár ; I. <i>Thúry Etele</i> .	
Költők és írók. Ism. —p —f.	165
Művelődéstörténeti értekezések, 14. 24. 26. 27. 28. 29. sz. Ism. Pere- patits István	746
Szolnok-Doboka vármegye monographiája ; I. <i>Kádár József</i> .	
Nunziaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Akten- stücken. Erste Abt. X. Bd. Ism. Áldásy Antal.....	63
Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, X. Bd. Ism. Téglás Gábor	837

Tárcza.

<i>Angyal Dávid</i> : Kurucz virágénekek Thökölyről	175
<i>Fraknói Vilmos</i> : Szent László király levele.....	457
<i>Karácson Imre</i> : A sztambuli mecsetek magyar vonatkozású kéz- iratai. (Három közlemény.)	79, 455, 651
<i>Karácsonyi János</i> : Három adat a »három helynév«-ről	83
<i>Karácsonyi János</i> : Megjegyzések az oláh telepítés kérdéséhez.....	847
<i>Kárfy Odön</i> : Tinódi Sebestyén halála	273
<i>Karl Lajos</i> : Történeti aroskép-kiállítás Párisban	171
<i>Karl Lajos</i> : Mátyás király és Nuega városa	752
<i>Kemenes Pál</i> : A khazar nemzet nevééről	459
+ <i>Lukinich Imre</i> : Adalék a Rákóczi család történetéhez	87
<i>Lukinich Imre</i> : Tordai János erdélyi humanista	357
<i>Mangold Lajos</i> : Adalék az első kereszties hadjárat történetéhez ..	937
<i>Melegdi János</i> : A várnai ütközet és I. Ulászló király sírja	85
<i>Melich János</i> : A magyarság eredetéről és nyelvéről	750
<i>Pór Antal</i> : Nagy Lajos király építőmestere	753
<i>Pór Antal</i> : Esztergom királyi város elzálogosítása 1502-ben	934
<i>Szádeczky Lajos</i> : Az oláh telepítés kérdéséhez	938
<i>Sztripszky Hiador</i> : Adalék a szombatosok történetéhez	567
<i>Takács Gedeon</i> : Mikor született Illéaházy István ?.....	851
<i>Zsilinszky Mihály</i> : Elnöki megnyitó beszéd a M. Tört. Társ. 1908 évi márcz. 26-án tartott r. közgyűlésén	359
Az Apaiaak sírja	849
Schönherr Gyula nekrológja	356
Sickel Tivadar nekrológja	452
Értekezések az iskolai Értésítőkbén (Lukinich Imre)	467, 570, 757

	Lap
Jelentés a M. Történelmi Társulat 1907 évi munkásságáról	366
A M. Tud. Akadémia történelmi jutalomtételei	663
Kérelem a hazai levéltárak és kéziratgyűjtemények ismerőjéhez (Hanuy Ferencz)	478, 574
Nyilatkozat (Reiszig Ede)	948
Helyreigazítások	96, 189, 384
Vegyes közlések	88, 177, 276, 461, 568, 654, 754, 852, 940
Magyar Tudományos Akadémia	177, 276, 461, 568, 852, 941
A M. Tud. Akadémia nagy-gyűlése	462
Bernát István székfoglaló értekezése a földbirtok megosztásáról	179
Berzeviczy Albert felolvasása Beatrix királyné életrajzából	941
Bleyer Jakab értekezése Gottsched hatásáról a magyar irodalomra	568
Borovszky Samu értekezése Szendrő váráról	277
Concha Győző felolvasása »Eötvös József báró és a külföldi kritika« című tanulmányából	276, 461
Dézi Lajos értekezése a <i>Jesus Messias</i> cz. iskoladramáról ...	853
Ferenczi Zoltán értekezése Dante <i>Vita nuova</i> -járól	180
Gombocz Zoltán értekezése a magyar hangok időtartamáról ...	568
Gombos Ferencz Albin értekezése Liutprandusról	569
Karl Lajos értekezése Árpád-házi Szent Erzsébetről és az üldözött nő mondájáról	277
Katona Lajos jelen ése a Nyelvemléktár 1874-ben megindított sorozatának befejezéséről.....	178
Kunz Jenő felolvasása a jogról	178
Lóczy Lajos emlékbeszéde Reclus Elisée kultagról	277
Medveczky Frigyes tanulmányai Pascalról	569, 853
Melich János adalékai a magyar hangtan és helyesírás történetéhez (Dévai Bíró Mátyás <i>Orthographia Ungarica</i> cz. munkája).....	568
Mészáros Gyula tanulmányútja a csuvasok és tatárok közt a Volga mentén	568
Némethy Géza értekezése a Messalához írt elegia szerzőjéről ...	853
Pasteiner Gyula székfoglaló értekezése középkori építészetünk topographiájáról	178
Simonyi Zsigmond jelentése Révai Miklós grammatikája harmadik kötetéről	178
Szűdeczky Lajos értekezése a székely határország szervezéséről..	852
Szentkláray Jenő felolvasása Brocky Károly festőművész életéről	177
Szentkláray Jenő felolvasása a szerb monostoregyházak történeti emlékeiről Délmagyarországon	179
Szilády Áron értekezése két glosszáz codexről	853
Szinnyi József értekezése Pesthy Gábor származásáról	179
Takáts Sándor felolvasása a hajdú, martalócz és haramia népről	463
Téglás Gábor előadása Pannónia limesének történetéből Vespasianusig.....	568
Váczy János székfoglaló értekezése a nyelvújítás gyözelmeről..	941
Erdélyi Muzeum-egyesület	278, 464, 755, 941
Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat	942
Magyar Numizmatikai Társulat kiállítása	943
Pécs-Baranya-megyei muzeum-egyesület	89
Szepes-megyei történelmi társulat	655
Várnai archaeologiai társaság	465
Thaly Kálmán adománya Debreczen város muzeumának	88
Kálmáncsehi Sánta Márton hogyan lett Sánta?	279

	Lap
Árpád és az Árpádok	465
Pászthói Rátholdi Lőrincz zarándoklása	465
Bocskay hadi népe (Nyilatkozat)	466
Gyórvár viadaláról (Helyreigazítás)	569
Az oklevél- és íráshamisítások felismeréséről	654
Horn Emil nyilatkozata	656
Horn Emil nyilatkozatára válasz	756
Szent István családí összeköttetéseiről (Karácsonyi János)	754
Helynév-magyarázatok	943
† Doby Antal	180
† Récsei Viktor	854
† Stessel József	656
† Weber Samu	569
Szláv történeti szemle (Margalits Ede, Ernyey József) 90, 181, 279, 657	
Časopis museálnej slov. spoločnosti	282
Česky Časopis Historický	657
Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini	91
Letopis Matice Srpske	186
Prosvjeta	91
Rad jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti	186
Šbornik museálnej slov. spoločnosti	282
Školski Vjesnik	91
Slováci v Uhorsku (Sasinek röpirata)	283
Slovenské Pohľady	279
Vjesnik hrvatskoga arheološkoga društva	181
Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog Arkiva	90
Hazai hírlapok repertoriuma (Mangold Lajos). 667, 766, 854, 943	
Uj könyvek	93, 187, 283, 472, 668, 857, 946
Hivatalos értesítő	190, 286, 371, 479, 575, 862, 949
Az 1908. jan. 16-iki rendes vál. ülés jegyzőkönyve	190
Az 1908. febr. 20-iki „ „ „ „	286
Az 1908. márcz. 26-iki rendes közgyűlés jegyzőkönyve	371
Jelentés a »Szilágyi Sándor alapítvány« kamataiból kitűzött jutalom odaítélése tárgyában	373
Az 1907 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése	375
Kimutatás a M. Tört. Társulat törzsvagyományáról 1907 végével	379
A M. Tört. Társ. pénztári zárszámadása 1907-ről	379
A M. Tört. Társ. költségvetése 1908-ra	382
Az 1908. ápr. 9-iki rendes vál. ülés jegyzőkönyve	479
Az 1908. máj. 21-iki „ „ „ „	575
Az 1908. okt. 22-iki „ „ „ „	862
Az 1908. decz. 3-iki „ „ „ „	949
Az 1908. decz. 6-iki rk. ünnepélye: közgyűlés jegyzőkönyve ..	952
Tagtársainkhoz	952

USKI JÁNOS VESZPRÉMI PÜSPÖK ZSIGMOND KIRÁLY DIPLOMATÁJA.

Uski János egyike azoknak az idegen papoknak, a kik hazájukat fiatalon elhagyva, Zsigmond király (1387—1437) szolgálatába állottak és magyar főpapi javak birtokosaivá lettek. Nevével ¹⁾ hazánk történetében először 1392 július 7-ikén találkozunk.

Az erdélyi kanonoki székek egyike Vasvári Mihály halálával megüresedett. Adományozását Zsigmond magyar király a jegyzője, Uski János számára kérte IX. Bonifác pápától (1389—1404), kinek kiváló figyelmébe ajánlotta udvari emberét. A pápa az esztergomi érseki ügyvezetőt ²⁾ bizta meg, hogy Uskit, a prágai egyházmegyei clericust, iktassa be szorgos vizsgálat után a kanonokságba. ³⁾

Zsigmond megszegte jegyzője kedvéért megváltásakor 1387 márczius-havában a magyaroknak adott hitlevelében tett ígéretét, mely kötelezte, hogy »a magyarországi egyházi javadal-
maknak idegenek részére adományozásáért a pápához nem fog folyamodni, hanem azokat csakis magyaroknak fogja adományozni.«⁴⁾ A pápa jogait az idegenek kizárása nem érintette. A mikor 1397-ben az elégületlen magyar urak a trónra László nápolyi királyt, a megölt II. Károly fiát hívták meg,⁵⁾ Zsigmond

¹⁾ Usk, Austí, Ústí nad Labem, a német Aussig cseh városból származott. Születése évét nem tudjuk. Szülővárosa a Bila torkolatánál az Elba mellett fekszik. Ritter: Geogr. statistisches Lexikon, I. (Leipzig, 1883.) — Tadra: Kancelára a písari v zemích českých, 1310—1420. (Prága, 1892.) Uskit a Vatikáni Okirattár adatainak nyomán említi. — Palacký: Popis království českého (Prága, 1848.), 55. 121. 175. 198. 252. 274. több Austít sorol fel, melyek közül az Ust, Usk nad Labem szülte Zsigmond jegyzőjét. — V. ö. Special Orts-Repertorium von Böhmen (Bécs, 1893.), 5. 357. 610. — Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 100. fol. 44.

²⁾ Bonifacius etc. Officiali Strigoniensi. . .

³⁾ Vatikáni Okirattár, I. 3. (Budapest, 1888.) 199. és köv. ll.

⁴⁾ Fraknói: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel, I. (Budapest, 1901.) 292.

⁵⁾ V. ö. Schönherr: Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásai. (Budapest, 1893.)

kedvezésekkel és ígéretekkel törekedett megingott trónjának megszilárdítására s egyházi téren is engedett a nemzeti közkívánnak. A szent Mihály napjára egybehívott országgyűlés egyenes felszólítására kötelezte magát a király, hogy »a külföldről bevándorolt hiveit, Stibor vajda s Maternus és Eberhard püspökök kivételével, az országból eltávolítja; jövőben pedig bevándorolt idegeneket sem egyházi, sem világi méltóságokra nem mozdít elő.« Egyúttal a következő cikkelyt iktatták be: »Bullások egyházi javadalmat el nem nyerhetnek, kivéve, ha a javadalmat az illetékes kegyúr adományozta.«¹⁾

A törvény szigorát Uski János, a királyi kancellária titkára érezte, a kit erdélyi kanonokságtól fosztottak meg. A tény jogi érvényességét elismerte maga a pápa is, mivel ugyanezt az erdélyi kanonokságot 1401 április 14-ikén Benedek nevű erdélyi egyházmegyei plebánusnak adományozta.²⁾

Uski a királyi titkárságot a XIV. század utolsó éveiben nyerte el.³⁾ Az elveszített erdélyi kanonokságért csakhamar bőven kárpótolta magát a pécsi prépostsággal és a budavári plebániával, melyekhez a pozsonyi prépostság is járult. IX. Bonifác pápa 1402 július 24-ikén adományozta neki a szent Mártonról nevezett pozsonyi prépostságot, megengedve, hogy a már birtokolt pécsi prépostságot és budavári plebániát továbbra is megtartsa.⁴⁾ A pozsonyi prépostság pápai adományozását maga Uski kérte. Zámbo Lőrincz prépost halála után Zsigmond király arra hivatkozva, hogy a kegyúri s az alkalmas és érdemes személyt a szent Márton-egyház prépostságára bemutató jog a magyar királyt illeti, Uski Jánost⁵⁾ a törvényes időn belül Kanizsai

¹⁾ Fraknól id. m. 293. és köv. ll.

²⁾ Vatikáni Okirattár, I. 4 (Budapest, 1889.) 321. l. — Feltűnő, hogy az erdélyi kanonokság jövedelme itt 60, 1392. július 7-ikén 80 arany forint.

³⁾ 1396 április 6-ikán a csehországi Eger (Egra) város számára: adott királyi kiváltságos levélen még mint jegyző és udvari káplán jelenik meg. »Relatio Stiborii voyvode Transsilvani per Johannem notarium et capellanum suum facta.« — Codex juris municipalis regni Bohemiae, II. (Párga, 1895.) 879.

⁴⁾ Vatikáni Okirattár, I. 4. 453. l. — A veszprémi püspökség római Oklevéltára, II. (Budapest, 1899.) 338.

⁵⁾ A bulla a király kancellárjának nevezi. . . »qui, ut asseritur, eiusdem Sigismundi regis cancellarius«. . . — Az 1402 szeptember 14-ikén Albert osztrák herceg számára Pozsonyban kiállított örökösödési okirat meg a titkári jelzót is használja: »De mandato d. regis Johannes prepositus Quinqueecclesiensis, regis secretarius cancellarius.« — Eredetije a bécsi cs. és kir. udvari levéltárban. — Pray: Historia regum Hungariae, II. (Budae, 1801.) 184. — Aigl: Historia brevis capit. Quinqueeccel. (Quinqueecclesiis, 1838.) 61. Uski Jánost a pécsi prépostok között 1414-ben említi.

János esztergomi érseknek bemutatta. Sokan azonban kétségbe vonják, hogy a prépostság a királyi kegyúri jog alá tartozik. Uski a bemutatás kétes érvényességét pápai megerősítéssel pótolta. Folyamodványában a pozsonyi prépostságot azon az alapon kéri, hogy IX. Bonifác nemrég felhatalmazta, hogy a pécsi prépostság és a budavári plebánia mellett még más egyházi javadalmat is elfogadhasson, melyet egyidejűleg három éven át megtarthat.

Uski, noha három oly egyházi javadalom birtokában volt, mely külön-külön mind residentialis kötelezettséggel járt, nem hagyta el a királyi udvart, hanem Zsigmond egyházpolitikájának sugalmazója lett. Neki tulajdoníthatjuk Zsigmond érzelmeiben a nagy változást IX. Bonifác pápa iránt,¹⁾ a ki László nápolyi király magyarországi törekvéseinek felkarolásával a magyar egyház elpártolását elősegítette.

Zsigmond 1403 augusztus 9-ikén Pozsonyban kelt rendeletével hazánkban a pápa joghatóságát felfüggesztette, a nélkül, hogy a hozzátartozó ügyek elintézésének módjáról rendelkezett volna. Fogyatékos királyi tekintélyének megszilárdítására, hatalmának gyarapítására s jövedelmeinek növelésére a szakítás kedvező alkalmat nyújtott, mert szabad kezet adott a királyi kegyúri jog kiterjesztésére. Mivel ez az ország rendjeinek hozzájárulása nélkül nem történhetett, Zsigmond a tervbe vett reformot az 1404 április végén tartott országgyűlés elé terjesztette s a rendek beleegyezésével rendeletet bocsátott ki, mely Magyarországot a római szentszéktől függetleníti.²⁾ E rendelet szerzője Uski János, kinek egyházjogi felfogását ez élénken megvilágítja.

A bevezetésben azokról a panaszokról szól a király, melyeket egyházi és világi alattvalói gyakran emeltek a bullásoktól szenvedett nyomorgatások, károk, sérelmek, egyházi büntetések és külföldi bírák elé idéztetések miatt, mely zaklatások következtében javaikat, szabadságukat és jogaikat végső veszedelem fenyegeti. A közelmult zavarok idején maga is tapasztalta, hogy a bullások és mások, az apostoli szék tekintélyének örve alatt, őt a királyi méltóságról letaszítani s az országot és koronát másra átszármaztatni iparkodtak, mi által teljes tönkretételére törtek. Ezt tovább nem tűrheti, annál kevésbbé, mert nem illő, hogy annak a pápának engedelmeskedjék, a ki a király alattvalóit azok jóléte és békéje ellenére »álnok fondorlatokkal, titkos cselvetésekkel illeti és nyílt sérelmekkel bántalmazza.« Ennélfogva »az összes főpapokkal, főurakkal, zászlósokkal, nemesekkel és

¹⁾ V. ö. Karácsonyi cikkét: Századok, 1890. évf. 494. l.

²⁾ Fraknoi id. m. 302. és köv. ll

a magyar szent korona területének közönségével tartott tanácskozás után, az ő egyenes kérelmökre, a szent korona tekintélyével és a királyi hatalom teljességével a már korábban megállapított rendelkezéseket újra kihirdeti és szentesíti.*

Elrendeli, hogy az egyházi javadalmakat, legyenek azok bárminő természetiek és értékűek, a melyeket egykor a pápák, a pápai követek, vagy más főpapok adományoztak, ezentúl sem az apostoli székeknek, sem bárki másnak hatalmából, hanem csak a király tudtával és hozzájárulásával lehessen elnyerni; a közelmúltban lefolyt országos zavarok idején más tekintélyvel eladományozott javadalmak szintén csak a királyi beleegyezés utólagos kieszközlésével tarthatók meg. A főpapok, más egyházi férfiak és a világi nemesek, kik a kegyúri jog alapján a választás, vagy bemutatás gyakorlására vannak feljogosítva, ezentúl semmiféle javadalommal nem rendelkezhetnek, hanem a király minden javadalmat a maga rendelkezésének és adományozásának tart fen. Az összes leveleket és iratokat, melyeket a pápa, a bíborokok, az apostoli szentszék követői, bírái, vagy más tisztviselői kibocsátanak, semmisenek és érvényteleneknek nyilvánítja; a kik pedig e rendeletet megszegik, felségsértést követnek el és visszavonhatatlanul javadalom-, jószág- és fejvesztés büntetése alá esnek.¹⁾

A királyi rendelet ténye volt, hogy Zsigmond 1404 április 18-ikán úgy a pozsonyi prépostságot, mint az Uski János prépost²⁾ alá tartozó egyháziakat felmentette az esztergomi érsek joghatósága alól és közvetlen a maga királyi rendelkezése alá helyezte.³⁾

A leirat hangja, mely a királyi intézkedést Kanizsai János esztergomi érsekkel közölte, szigorú és kiméletlen. A levél hangjának szigorát az elkeseredett panasz magyarázza meg, melylyel Uski János titkár, mint pozsonyi prépost és budai plebánus, Zsigmond királyhoz az érsek, ennek vicariusza és hivatalnokai jogtalan eljárása és bánásmódja miatt fordult. A király így szerzett hűséges titkárának elégtételt.

Uski azonban a függetlenített pozsonyi prépostságot nem sokáig élvezte. A IX. Bonifác pápa által engedett három évet nem lépte túl. Okirataink később nem említik pozsonyi prépost-

¹⁾ Fraknoi id. m. 304—305. — U. a. Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez (Budapest, 1899.) 8—11.

²⁾ *Quem Sigismundus praepositum Posoniensem, plebanum Budensem et secretarium suum vocat.* Rimély s utána Ortway mégis Sennberg (Senberg) János prépostról beszélnek.

³⁾ Pray: Spec. Hierarch. I. 69. — Fejér: Cod. Dipl. X. 4. 312—314. — Rimély: Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis (Posonium, 1880.) 30. 227. — Ortway: Pozsony város története, II. 4. (Pozsony, 1903.)

3. III. (Pozsony, 1894.) 217.

ságát, sőt maga is hallgat róla, mikor a pécsi prépostság miatt meggyült a baja.

A mikor már budavári plebániája volt,¹⁾ IX. Bonifácztól engedélyt nyert, hogy egyidejűleg a pécsi prépostságot hét évig megtarthassa XXII. János pápa »Execrabilis« bullája²⁾ ellenére. A hét év elmúlt, de a prépostságot kezében tartotta. Az e miatt keletkezett panasz nyomása alatt lemondott. XXIII. János pápa (1410—1415) erre visszahelyezi 1411 május 25-ikén mindkét javadalmába s azokat neki életére újra engedélyezi és adományozza.³⁾ Az *inhabilitas* és *infamia* alól külön bullában⁴⁾ oldja fel, sőt a közben élvezett jövedelmet is, mely a pápai kincstárt illetné, neki adja.

A pápa kegyelme még tovább ment. A nevezett napon Uski Jánosnak mint meisseni kanonoknak, expectativát ad a meisseni, olmücsi, boroszói, a szent Apollinariusról nevezett prágai és a Prága mellett fekvő vyšehradi egyházakban kanonoki javadalomra vagy méltóságra, mely legelőször megüresedik.⁵⁾ Szeptember 24-ikén a pápa ezen engedélyt azzal hatványozza, hogy Uskinak mindenkivel, még a szentszék hivatalnokaival szemben is elsőséget biztosít,⁶⁾ sőt mivel Zsigmond király szolgálatában gátolva lenne, ha személyesen a javadalom helyén kellene átvennie a megüresedett kanonokságot vagy méltóságot, november 24-ikén ezen kötelezettség alól is felmenti.⁷⁾

A kijelölt káptalanokban először a meisseni prépostság lett Knobelonch Venczel prépost halála folytán gazdátlanná. Ezt XXIII. János pápa 1412 május 17-ikén Uskinak adományozza, a ki épen követségben jár a szentszéknél.⁸⁾

Uski 1413 márczius 31-ikén prágai kanonokságot is nyer,

¹⁾ A plebánia kegyuraságát a világiak gyakorolták.

²⁾ Corp. Iuris canonici, II. Extravag. Joan. XXII. tit. III.

³⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 141. fol. 180. t. — A prépostságba iktatás és jogvédség a fehérvári prépost, az erdélyi kolozsi főesperes és az olmücsi mesterkanonok tiszte lett. A veszprémi püspök vagy a pécsi püspök és káptalan bárminő pápai kiváltsága ezen intézkedésnek nem állhat útjába. — Ugyanott, fol. 182.

⁴⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 141. fol. 176. t. — Mindezt a pápa »motu proprio« teljesíti.

⁵⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 141. fol. 179.

⁶⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 141. fol. 305.

⁷⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 153. fol. 6. — Egyben a római curia bírait és ügyhallgatóit utasítja, hogy a netán támasztandó pereket, kivéve az eretnokség esetét, ne fogadják el, hanem utasítsák vissza.

⁸⁾ Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 151. fol. 276. t. — »Simili modo Sancti Lebvini Daventriensis Traiectensis diocesis et Boleslaviensis Pragensis prepositis ac decano Pragensis ecclesiarum«, kiknek meghagyja, hogy Uskit a prépostságba beiktassák. — Ugyanott, fol. 277. t. — V. ö. Reg. Lat. 153. fol. 69.

melyről Veppler Konrád lemondott.¹⁾ Az olmcüzi, meissenai és boroszlói káptalanokban szintén hozzájut egy-egy kanonokséghez. Sok javadalma miatt perrel támadják meg ellenségei, kikkel szemben azonban a pápa előtt október 16-ikán igazát bebizonyítja.²⁾

Uski ez időtájt követi megbízással tartózkodott Rómában. Zsigmond király 1411 szeptember 6-ikán általános felhatalmazással küldi Velenczébe és Rómába, hogy a pápával és a signoriával tárgyaljon.³⁾ Dalmácia miatt az ellenséges feszültség Magyarország és a velencei köztársaság között egyre nőtt s végre háborúban tört ki.⁴⁾ Uski egyenest Rómába ment, hogy résztvegyen azon a zsinaton, melyet XXIII. János pápa az egyházi szakadás megszüntetése végett 1412 tavaszán megnyitott. A zsinat azonban meddő maradt, mert a megjelent főpapok csekély száma miatt a pápa többszörös elnapolás után 1413 február 10-ikén — eredmény nélkül — feloszlatta.⁵⁾ Márczius 3-ikán azonban új zsinatot hívott egybe december 1-re. A zsinat helye függőben volt és három hónapon belül kellett kitűzni.⁶⁾

A zsinat elnapolásán fáradozott Uski a francia követtel együtt. Ily megbízatását igazolja a magyar király egész maga-

¹⁾ Az adományozás foganatosítását a pápa a leitomischli püspökre s a freisingi és brünni prépostokra bizza. — Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 164. fol. 182.

²⁾ ... «Cum de litteris seu commissionibus apostolicis a nonnullis, presertim a curiosis volentibus plus sapere quam oportet, vertatur in dubium. ... XXIII. János pápa a régebbi adományozásokat újra bullával (ad futuram rei memoriam) erősíti meg. — Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 172. fol. 171. — 184. fol. 235.

³⁾ Altmann: Regesta Imperii, XI. (Die Urkunden Kaiser Sigmunds, 1410—1437. I—II. Innsbruck, 1896—1900. nro. 122. — V. ö. Monum. Slav. IX. 218. nro. 200.

⁴⁾ Fraknoi: Magyarország és a római szentszék, I. 326. és köv. ll. — Deutsche Reichstagsakten, VII. 186.

⁵⁾ Finke: Acta concilii Constanciensis, I. (Münster in W. 1896.) 127. — Documenti di storia italiana. Guasti: Commissioni di Rinaldo degli Albizzi, I. (Firenze, 1867.) 232. nro. 210. — Zsigmondnak képviselője nincs megnevezve; de hogy Uski volt, kiviláglik XXIII. János pápának Guidantonio montefeltroi grófhhoz 1412 aug. 6-ikán intézett következő sorai-ból: «Cum itaque dilectus filius Johannes prepositus Quinqueecclesiensis, carissimi in Christo filii nostri Sigismundi Romanorum et Ungarie regis illustris apud nos et sedem apostolicam presentialiter nuncius et orator existens, habens a prefato rege litteras credentiales tue nobilitati directas, sub earum vigore tibi scripserit, ... promittimus etc. Datum Rome, apud Sanctum Petrum, VIII. id. Augusti, anno III.» — Theiner: Codex Diplomaticus domini temporalis s. sedis, III. (Romae, 1862.) 199. nro. 131. — Goeller: König Sigismunds Kirchenpolitik vom Tode Bonifaz's IX. bis zur Berufung des Konstanzer Konzils (Freiburg in Br. 1902.) 140. — V. ö. Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 151. fol. 276. t. — 153. fol. 69.

⁶⁾ Finke: Acta, I. 165. és köv. ll.

tartása és főleg azon tény, hogy XXIII. János 1413 jul. 27-ikén Zsigmondnak határozottan kijelenti, hogy épen reá való tekintetből hagyta el a december 1-re hirdetett zsinat helyének megállapítását.¹⁾

A gyér látogatottságon kívül a zsinat eloszlatását követelte a háborús forradalmakat rejtő szakadás, mely XXIII. János és László nápolyi király között történt. A király a pápának felrótta, hogy Zsigmond római úti tervét felkarolta. A béke, melyet 1412 június 17-ikén, illetőleg október 26-ikán kötöttek, felbomlott.²⁾

A mikor Zsigmond ezekről tudomást szerzett, azonnal Del Bene Filippo hírnökét küldte azon értesítéssel, hogy követség jön tőle a pápához és a királyhoz.³⁾ A követség célja kettős volt: az egyik a békés közvetítés a pápa és László között,⁴⁾ a másik pedig, hogy a pápa az egyetemes zsinat helyét Zsigmonddal egyértelműleg határozza meg.⁵⁾

Uski János 1413 márczius 16-ikán jelent meg a pápai udvarnál; de nem tudta elsimítani a viszályt a pápa és a király között. Az ellenségeskedés májusban nyílt kitöréssé vált.⁶⁾

Ezen béke létrehozásánál sokkal kívánatosabb volt Zsigmondnak a zsinat elnapolása. A római zsinatra egybejött gyülekezet szomorú képe és tehetetlen vergődése nyilván megmutatták, hogy a három schismatikus pápa egyikétől egyoldalúlag összehívott zsinat nem képes arra, hogy a szakadásnak véget vessen. A másik kettő nem ismerte volna el és arra képviselőt nem küldött volna, mert a képviselő küldés bizonyos értelemben megvallása annak, hogy a tiaráért versenyző harmadiknak joga van a zsinat egybehívására és így a pápai trónra. Még kevesebb remény csillogott arra, hogy a három versengő megegyezik az egyetemes zsinat közös kihirdetésében.

A teljes fejtelenség megteremtette a kedvező alkalmat, mikor a római király élhetett azon jogával, melyet neki mint az egyház védőjének, e kor legtekintélyesebb kanonistái ítéltek. A három pápa fölé helyezte magát; saját hatalma teljességéből egyetemes zsinatot hívott egybe és a föld színéről a schmát eltörülte.⁷⁾ Ez volt az út, melyre most Zsigmond egyházpolitikája

¹⁾ Finke: Acta, I. 103—105.

²⁾ Herre: Die Beziehungen König Sigmunds zu Italien, 1412—1414. (Quellen und Forschungen des kgl. preussischen hist. Inst. in Rom, IV. 1. Heft 1. Rom, 1900. 19.)

³⁾ Finke: Acta, I. 103. — Raynaldus: Annal. eccl. ad ann. 1413.

⁴⁾ Finke: Acta, I. 170.

⁵⁾ Herre id. h. 20. — Goeller id. h. 141.

⁶⁾ Fraknoi id. m. I. 330.

⁷⁾ Herre id. h. 21. — Finke: Acta, I. 239. és köv. II.

tért. Eljárását nemcsak Németország, hanem a másik két irányadó katolikus hatalom, Franciaország és Angolország is helyeselte. XXIII. János pápát tehát vissza kellett tartani az új zsinat helyének kihirdetésétől, a míg e felett a két országgal és az ellenpápák követőivel, különösen a pfalzi és trieri választófejedelmekkel, a kik még mindig XII. Gergelyhez szítottak, megegyezés nem jön létre.

XXIII. János, noha már Bolográt választotta a zsinat helyéül, óvakodott annak közlésétől, hogy Zsigmond támogatását el ne veszítse. Személyes összejövetelt ajánlott Zsigmondnak Portugruaróban, a hová két bibornokkal akart jönni; de Zsigmond ezt nem fogadta el.¹⁾

Uski János közölte a pápával, hogy az egész curiának részt kell vennie az összejövetelen, mert csak úgy hozhatnak kötelező határozatokat nemcsak a zsinat helyét illetőleg, hanem egyáltalán a zsinati kérdésben is.²⁾ Mivel nem volt követi felhatalmazása az ügy behatóbb tárgyalására, XXIII. János két bibornokot küldött Zsigmondhoz, hogy az összejövetel helyét megállapítsák.

A pápai küldöttek De Challant Antal és Zabarella bibornokok voltak, a kikhez Chrysoloras Manuel görög tudós csatlakozott.³⁾ A mikor ezek a királyhoz megérkeztek, tizennyolcz napi tanácskozás után Konstanzban egyeztek meg kölcsönösen, a hová a zsinat a legközelebbi év november 1-re összegyűljön. 1413 október 31-én írták alá az egyezséget, melynek egyik tanuja Uski János, a ki ismét királya oldala mellett volt.⁴⁾ Mielőtt Olaszországból visszatért, kibékítette XXIII. János pápával Guidantonio montefeltroi grófot, a ki Zsigmond kérésére a pápának engedelmisséget vallott.⁵⁾

¹⁾ Palacký: Documenta mag. Johannis Hus vitam, doctrinam, causam etc. illustrantia (Pragae, 1869.) 514. és köv. ll. — Finke: Acta, I. 167. 237.

²⁾ Cristofano degli Spini, Alessandro di Salvi Bencivenni, Marsiglio Vecchietti és Lionardo di Stagiodati florenzi követek jelentése Budáról, 1413 aug. 1-ről:

... Et però manda allui il piovano di Buda per ambasciadore, et infino avrà rispoeta conclusiva, attenderà a'facti di Lombardia. — Herre id. h. 58.

³⁾ Finke: Acta, I. 172. — Fraknoi: Magyarország és a római szent-szék, I. 330.

⁴⁾ Palacký id. h. 517.

Uski 1414. január 19-ikén XXIII. János pápától két kegyben részesül: altare portatilis tartására és teljes bűnbocsánatra nyer engedélyt. — Vatikáni levéltár: Reg. Lat. 167. fol. 206. t. 238.

⁵⁾ Altmann, nro. 12228. — Finke: Acta, I. 101. — Goeller id. h. 140. — Zsigmond ez ügyben Uskival egyidejűleg megbízta De Sancto Severino Oktavián főesperest is.

XXIII. János 1414 november 5-ikén ünnepélyesen nyitotta meg a konstanzi egyetemes zsinatot, melyre maga Zsigmond király karácsony estéjén nejével s nagyszámú egyházi és világi magyarok fényes kíséretével érkezett meg. A király megjele-
nése lehetővé tette, hogy a zsinat legfontosabb feladatának, az egyházi szakadás megszüntetésének, megoldásához foghatott.

Uski János pécsi prépost és budai plebánus a királylyal, kinek kíséretében az 1414 év őszén a Németország belbékéje érdekében tartott nürnbergi országgyűlésen is résztvett,¹⁾ jött Konstanzba.²⁾ A zsinat kétízben bizza meg rendelkezéseinek végrehajtásával. 1415 július 15-ikén követséget küld Corrario Angelo bibornok-püspökhöz, a volt XII. Gergely pápához és bibornokaihoz, kik vele együtt vannak, az egyetemes egyház egységének ügyében. A követség tagjai a milánói és ragusai érsek-
kek, a saint-flouri püspök, a pécsi prépost és Scholii (Steks) János mester.³⁾

Az előző napon (július 14-ikén) tartott ülésében a zsinat végzést hozott, mely a Magyarország főpapjaira sérelmes pápai rendelkezéseket megsemmisíti és az azokból netán támadt pereket megszünteti. Az esztergomi érseknek s a többi magyar főpapoknak köteletségévé tette, hogy a letett XXIII. János pápa panaszolt bulláinak felhasználását a zsinat nevében tiltsák el, ha szükséges, egyházi büntetés alkalmazásával.

A zsinat ezen határozatát július 16-ikán a magyarországi papság megbizottai: De Benzis András kalocsai érsek, Késmárki György, Uski János, Szentgyörgyi Vincze Benedek prépostok és Mode János kanonok átnyújtották Zsigmondnak azzal a kéréssel, hogy foganatosítását eszközölje. A király haladéktalanul rendeletet bocsátott ki Kanizsai János esztergomi érsekhez, a ki távollétében a helytartói tisztet teljesítette.⁴⁾

¹⁾ Az országgyűlésről Nürnberg város ajándéklajstromán a következő feljegyzés van:

»Feria 4. ante Simonis et Jude apostolorum propinavimus unsers herren des kunigs untermarschalk und hern Stibors marschalk und Johanni usz unsers herren dez kunigs kanzlei 8 gr. summa 1 M.« — Deutsche Reichstagsakten, VII. (München, 1878.) 222. Október 13-ikán a királyné is eljött Nürnbergbe, a hol ez alkalommal rendkívül sokan megfordultak.

²⁾ Fejér: Cod. Dipl. X. 5. 561. — Karácsonyi: Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás, 62.

³⁾ H. Gran: Acta scitu dignissima docteque concinnata Constan-
ciensis concilii celebratissimi. (Hagenow, 1500.) Sess. XVIII. — Mansi:
Amplissima collectio concil. Tom. 27. 786.

⁴⁾ Fraknói: Magyarország és a római szentszék, I. 333. és köv. ll. —
Karácsonyi: Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás, 70.

Az alkanczellári teendőket Uski a zsinat alatt is végezte. Zsigmond az ő javaslatára 1417 decz. 14-ikén beleegyezik, hogy Laufenburg István a Kungstein (Kung) területén fekvő Erlinsbachot, melyet neki Habsburgi Hans gróf 480 forintért elzálogosított, Falkenstein Hans Friedrich nemesnek tovább eladhassa.¹⁾

Uski 1418. máj. 21-ikén királyával együtt elhagyta Konstantzot s visszatért Magyarországra, hogy annak szolgálatára legyen.

Visszajötte után az ó-budai prépostság birtokába jutott, melyben V. Márton pápa 1421 február 23-ikán megerősíti.²⁾

Alig hogy elnyerte a prépostságot, tíz évig tartó perbe keveredett a veszprémi káptalannal hat jobbágytelek miatt, mely a Zala-vármegyei Nagypécsely határában Siket Egyed telkétől nyugatra terült el. Perényi Péter országbíró elnapoló levelének tartalma szerint 1422 május 1-re volt a tárgyalás kitzúve. Pécselyi György a veszprémi, Miklós ó-budai órkanonok pedig a saját káptalana képében jelentek meg Perényi előtt. Mind-egyik a magáénak vitatta a peres birtokrészt és adománylevélre hivatkoztak, melyet kiki a bíró által meghatározandó napon fog előmutatni. Perényi e határnapot október 6-ikára rendelte, a midőn az ó-budai káptalannak az ígért oklevelet be kellett mutatnia. De a káptalan erre halasztást kért, mely időről időre ismétlődött. Időközben meghaltak mind Perényi, mind a prépost. A hosszú per csak 1431 november 24-ikén ért véget azzal, hogy a vitás telek bírói ítélet alapján a veszprémi káptalané lett.³⁾

Uski a király szolgálatában állott. Zsigmond maga mellett tartotta folyton hű emberét, míg nagyobb érdekek külföldre nem szólították. A lengyel király barátságára utalva volt, hogy olaszországi politikáját és római úti tervét megvalósíthassa. A két király, Zsigmond és Ulászló között létesítendő béke megkötésére mindkét nemzet megbizottakat nevez meg. A lengyel kiküldötteknek 1423 márczius 19-ikén a magyarok, köztük Uski János, oltalmat biztosítanak, hogy akadálytalanul közlekedhessenek.⁴⁾

¹⁾ Altmann, nro. 2742.

²⁾ A supplicatio és bulla szerint «Johannes natus Michaelis de Zaaz diocesis Quinqueecclesiensis, cancellarius Sigismundi Romanorum ac Hungarorum regis» kapja az ó-budai prépostságot, a ki nem más, mint Uski János. — A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. 27. XXIII. sz.

Már 1420 augusztus 10-ikén ó-budai prépost volt, a mint Zsigmond királynak e napon kelt okleveléből kiviláglik, melylyel a Kanizsai család által ajándékozott Somogy-vármegyei Szentpéter birtokában a szentpéteri pálosokat megerősíti. Fejér: Cod. Dipl. X. 6. 273.

³⁾ Fejér: Cod. Dipl. X. 7. 373. 390.

⁴⁾ Óváry: A M. T. A. történelmi bizottságának oklevélmásolatai, I. (Budapest, 1890.) 93. 300. sz.

A mikor pedig Zsigmond Budán, 1424 június 28-ikán Erich dán, svéd és norvég király, s Henrik, Adolf és Gerhard holsteini grófok között a Schleswig miatt támadt viszályban ítél, a jelenvoltak sorában Uski János ó-budai prépost szerepel.¹⁾ Életének legfőbb működése és diplomáciai tevékenysége azonban csak az 1425 év folyamán kezdődik, a mikor Zsigmond hozzáfog olasz politikájának keresztültviteléhez.

Zsigmond király már az 1412 év tavaszán foglalkozott azon gondolattal, hogy személyesen megy Olaszországba. Szándéka volt, hogy novemberben birodalmi gyűlést tart Frankfurtban, a honnan koronázása végett Aachenbe tér; innen német csapatokkal délre akart vonulni és Felső-Olaszországban egyesülni a magyar sereggel, mely 1412 őszén Friaulból Velenczét támadta volna, és így Rómába indulni. A római zsinat tárgyalásaiba beleavatkozni szándékozott és az egyházszakadás megszüntével a koronázás kérdését elintézni. E vállalatot a László nápolyi király és magyar trónkövetelő ellen vezetett hadjárat fejezte volna be. Ezen tervet azonban részint a zsinatnak 1413 február 10-ikén történt feloszlata miatt, részint más okokból elejtette. A konstanzi zsinat vége felé ellenben újra felelevenítette s 1417 november 5-ikén elrendelte, hogy két nagy császári pecsétet²⁾ készítsenek. Nem lehetetlen, hogy szándékában volt, hogy a november 11-iki conclavéból kikerülő pápát maga kíséri Rómába.

A viszonyok 1418 elején a vállalat keresztültvitelének kedveztek. A nyugati nagy egyházszakadás megszünt, miután V. Márton pápa, mint általánosan elismert egyházfő, szent Péter trónját elfoglalta. Január 24-ikén Zsigmondnak királylyá választását helybenhagyták, s V. Márton határozottan kijelentette, hogy őt méltónak tartja a római császári koronára, melyet kezéből elfogadhat. E közben még Zsigmond 1411 július 9-ikén történt szerencsétlen lemondása a császári koronáról is érvénytelenné vált.³⁾

De a törökök beütései Zsigmondot sürgősen Magyarországba szólították, a hol a következő években tartózkodott, mert részint a huszita zavargások, melyek Venczel halála után Csehországban feléledtek, részint az Ulászló lengyel királylyal és Witold litván nagyherczeggel, nemkülönb a német választófejedelmekkel, főleg brandenburgi Frigyessel támadt viszályai elfoglalták.

¹⁾ Altmann, nro. 5894. — V. ö. A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bevezetés, X. LXIX.

²⁾ «Duo magna sigilla imperialis maiestatis.» — Deutsche Reichstagsakten, VII. 294.

³⁾ Deutsche Reichstagsakten, X. 1. (Gotha, 1900.) I. és köv. II.

A Filippo Maria milanói herceg által szorongatott genuai doge, Da Campofregoso Tomasso felszólítására 1421 őszén elhárította, hogy az olasz vállalatot 1422 tavaszán keresztülviszi. E gondolatot azonban mihamar a cseh kereszties hadjárat tervei meghiusították.

Castiglione Branda bibornok, pápai követ, 1422 október-havában V. Mártonnal közölte, hogy a magyar király közvetlenül a husziták ellen vezetett őszi hadjárat befejezése után olaszországi útját megteszi. Zsigmond békés jelleget akart ezen utazásának kölcsönözni; ép ezért már 1422 aug. havában a nürnbergi birodalmi gyűlésen a savoyai követség jelenlétét arra használta fel, hogy Amadeus savoyai hercegnek és a florenczi köztársaságnak a közvetítést ajánlja Velenczéhez és a milanói herceghez, a kik ellenük 1422 február 22-ikén tíz évre szövetséget kötöttek. A következő tél folyamán megbízottai Velenczében és Milanóban kémlelgették a hangulatot a megegyezésre; de a felelet mindkét helyen elutasító volt. Zsigmond e miatt tervét ismét elejtette. Talán örökre zárva lett volna előtte az út Olaszországba, ha a milano-velencei szövetség megmarad.

De a szövetség néhány év múlva felbomlott s helyébe a legelkeseredettebb ellenségeskedés lépett. A milanói herceg foglaltsái Romagnában és az anconai tartományban, s győzelmei, melyeket csapatai 1424 nyarán és a következő év tavaszán Florencz felett arattak, Velenczét bizalmatlanná tették és a két szövetséges között az 1425 év elején szakadást idéztek elő.

Zsigmond azon fáradozott, hogy Filippo Maria és Florencz viszálykodását megszüntesse. Megbízásából 1425 őszén a genuai Mosca Bartolomeo Milanóba ment és a magyar király közvetítését felajánlotta, de siker nélkül.¹⁾

Mosca Bartolomeoval egyidejűleg másik követség indult útra a budai királyi udvarból Velenczébe. A követség tagjai Uski János ó-budai prépost és magyar alkanczellár, Milanói János váradi püspök és De-Grandval Artaud a viennei egyházmegyei Saint-Antoine apátja voltak.²⁾

A velencei tanács 1425 szeptember 3-ikán az apát levélben tett kérésére megszavazta a bejelentett követség számára a kíséretet Velence és tartománya területére hat hónapi időre.³⁾

¹⁾ Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 4. és köv. ll.

²⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bevezetés, X. LXX. köv.

³⁾ Valentinelli: Regesten zur Deutschen Geschichte aus den Handschriften der Markusbibliothek in Venedig. (Abhandlungen der histor. Klasse der Bayer. Akad. der Wissenschaften, IX. 139. nro 396.) — Perret:

Zsigmond a két követséget a baseli zsinat ügyében indította meg Angol- és Franciaország sürgetésére.¹⁾ Az összebonyolodott olasz politikai viszonyok szabályozását és általános békeállapot teremtését Olaszországban, első feltételnek tartotta arra, hogy a pápa személyesen részt vehessen a zsinaton és ő olaszországi útját a római császári koronáért megvalósíthassa. Ezen cél elérésére a legelső lépést a milanói herczeggel történendő megegyezés mellett a Velenczével kötendő fegyverszünetben látta.²⁾

De-Grandval Artaud apát október 22-ikén vagy 23-ikán Velenczébe jött. Mint a tanácsnak 23-iki határozatából kitünik, St. Antoine apátja Magyarországból visszatért s a signoriával közölte, hogy a római királyt nagyon hajlandónak találta a fegyverszünet megkötésére. Velence szintén óhajtja a fegyverszünetet, miért is közölhetné a király feltételeit. A tárgyalásokat vagy a Collegio in corpore vezeti, vagy a signoriának egyes erre kiküldött tagjai veszik át az apát közleményeit és a consigionak előterjesztik.³⁾ A megbizottakkal az apát közölte a fegyverszünet feltételeit. Zsigmond a törökök közös megtámadását követelte; a köztársaság 200,000 aranyat kölcsönözzön; a milanói herczeg és Velence őt koronázási útjában Lombardiába és Rómába, támogassák.⁴⁾

A velencei tanács 24-ikén tartott ülésén minden pénzfizetést megtagadott, mint Konstanzban tette, a mikor bibornokok közvetítettek; mivel pedig az apát bejelentette, hogy *«bonum est, quod cancellarius regis veniat ad presentiam nostram pro honestate sue paternitatis»*, a signoria beleegyezett Uski Jánosnak ünnepélyes fogadásába, annak kikötésével, hogy

Hist. des relations de la France avec Venise, I. 134. — Zsigmond szept. 26-ikán írja alá a meghatalmazást V. Márton pápához követeinek, a St. Antoine apátjának s Uski János alkancellárnak és ó-budai prépostnak, hogy szövetségre lépjenek. E felhatalmazást 1426 augusztus 22-ikén egyedül Uski János veszprémi püspök számára átváltoztatták. — Altmann, nro. 6433.

¹⁾ Deutsche Reichstagsakten, VIII. (Gotha, 1883.) 385. és köv. ll. 392. és köv. ll. — Altmann, nro. 6245.

²⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bovezetés, XL. LXXI. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 24. l. — Fraknoi: Magyarorszag és a római szentszék, II. 7.

³⁾ Velencei állami levéltár: Sen. Sec. Reg. 9. fol. 43. t. — Perret id. h. I. 135.

⁴⁾ A feltételeket magában foglaló irat Pozsonyban kelt, 1425 szeptember 26-ika körül. — Velencei állami levéltár: Sen. Sec. Reg. 9. fol. 45. t. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 96. 56. sz. — Perret: Hist. des relations de la France avec Venise, I. 134. l. — U. a. L'ambassade de l'abbé de Saint-Antoine de Vienne et d'Alain Chartier à Venise. Revue Hist. 45. 303. l.

Velenceze csak a milánói herceg tudtával és akaratával kötheti meg a fegyverszünetet.¹⁾

Uski János október 25-ikén vagy 26-ikán tette meg előterjesztéseit a velencei tanácsnak.²⁾ Zsigmond király a fegyverszünetből két oldalról akart hasznot húzni. Először támogatást kellett szereznie Velenczétől a török háborúban, mert ha a signoria vele a szultán ellen szövetségre lép és flottájának egyik részét a Bosporuson felállítja, a kiegészítő török csapatoknak Kis-Ázsiából Európába szállítása könnyű szerrel megakadályozható; míg a flotta másik része a Dunán a magyar sereg szárazföldi harcának sikerét biztosítaná a pusztító törökök ellen. Másodsor Zsigmond a fegyverszünet által, mely Magyarországot a török támadás ellen védené és a milano-velencei szövetség által teremtett nehézségeket enyhítené, azon kedvező helyzetbe jut, hogy a római utat megteheti.

Velenceze azonban vonakodott a királyi alkanczellár előterjesztéseit, a mennyiben a török elleni szövetségre vonatkoztak, minden korlátozás nélkül elfogadni. Ép ezért válaszában, melyet a követeknek október 30-ikán adott át, követelte, hogy a segítségnyújtás kötelezettsége csak akkor lépjen érvénybe, ha Zsigmond a szárazföldön Görögországig nyomult előre; a fegyverszünet csak öt évre köttessék és ezen határidőn túl addig hosszabbíttassék meg, a míg Zsigmond a kölcsönösszeget, melynek azonban csak negyedrészt akarták megszavazni, vissza nem fizette.³⁾

A követek nem döntöttek, hanem a feleletet Magyarországra küldték és november 2-ikán Rómába útra keltek.⁴⁾ Uski és az

¹⁾ Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 9. fol. 43. t. — V. ö. Perret: Hist. des relations de la France avec Venise, I. 135. és köv. ll.

²⁾ Mivel a velencei senatus október 26-ikán határozta el Della Sega Francesco titkárnak küldését a milánói herceghez, hogy ennek véleményét a fegyverszünet felől megtudja, feltehető, hogy Uski az előterjesztést vagy ezen, vagy a megelőző napon tette. A titkárnak adott instructió szerint Velenceze javasolja a fegyverszünet kötését öt évre és megígéri, hogy «volente dicto domino rege descendere pro eundo ad accipiendum coronas suas pacifice, sicut in liga existente inter suam excellentiam (milánói herceg) et nos continetur, habeat per terras suas et nostras securum transitum.» — Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 9. fol. 44. t. — Perret id. h. I. 131. — V. ö. Beaucourt: Hist. de Charles VII., II. 346. és köv. ll. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 99.

³⁾ Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 97. l. — Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 9. fol. 46. — Perret: L'ambassade de l'abbé de Saint-Antoine de Vienne et d'Alain Chartier à Venise. Revue Hist. 45. 305. — U. a. Hist. des relations de la France avec Venise, I. 137. l.

⁴⁾ Ridolfi Lorenzo florencai követ november 1-én írja Velenczéből a diecinek: «Gli ambasciadori sono tre; e la principale loro andata è al Papa, per l'oppressione del Turco e degli Ussi, e per lo caso del Concilio; e sono l'Abbate di Santo Antonio, il Vicecancelliere del Re, il quale è con lui

apát november 17-ikéig Florenczben időztek.¹⁾ A váradi püspök Florenczet csak érintette²⁾ s egyenest Rómába ment, a hol beárta két követtársát.

Október 25-ike óta Rómában angol követség is volt, mely küldetését csak december közepén, tehát Zsigmond követeinek megérkezése után fejezte be.³⁾ A magyar követek mit végeztek V. Márton pápával, nem tudjuk.

Római tartózkodásuk alatt Uski János részére, kit a király a Rozgonyi Péternek Egerbe történt áthelyezése folytán üresedésben levő veszprémi püspökségre emelt, a pápa 1426 január 6-ikán állította ki a kinevezési bullát.⁴⁾

Uski kineveztetése után csakhamar elhagyta az örök várost s februárban már Trevisoban volt, a hol Garai Miklós nádor és Tornai Pál bán várták, kiket Zsigmond a velencei és florenczi tárgyalások folytatására küldött. Ezek Paduába mentek; a veszprémi püspök pedig Trevisoban maradt.⁵⁾ Az újra felvett tárgyalásokat azonban alig kezdték meg, a mikor Zsigmond, a milanói

un gran maestro, e messer Giovanni Milanese da Prato; ma questo non ha ambasciata a voi, ne qui, ma solo al Papa, come potrete comprendere.« — Documenti di storia italiana, II. (Firenze, 1869.) 469.

¹⁾ Florencz e napon értesíti római követeit: Degli Albizzi Rinaldot, De Martini Nellot és Pandolfini Agnolot, a két magyar követ elutazásáról: «E perchè al presente viene costà il reverendo in Cristo padre messer Frate Artaldo, abate generale del monasterio di Santo Antonio, insieme col Cancelliere della Maestà del Re de' Romani, ambasciadori al santo Padre, e con grandissima affezione alla Comunità nostra, quanto dire si potesse, e hanno di nostri fatti commissione; loro visiterete, e con quello modo e parole si richieggono.» — Florenczi állami levéltár: Signori, 31. fol. 30. — Doc. di stor. ital. II. 484.

²⁾ Olv. fentebb (14. l. 4. jegyz.) Ridolfi november 1-én írt jelentését.

³⁾ A florenczi követek Rómából december 1-én értesítik a diecit: «Gli ambasciadori del re d' Inghilterra hanno esposta in publica audienza loro ambasciata; che fu in effetto, con parole alte e pugnanti e molte ragioni richiederlo della presta andata al concilio in Basilea personalmente, e non per sustituto, con tutti e sui cardinali e altri prelati, come si richiede, accio che non abbi a seguire materia d' inconvenienti.» — December 17-ikén pedig írják, hogy a pápa 14-ikén az angoloknak a következőt válaszolta: «che per ora non era tempo, d' abbreviare il termino a Siena ordinato; ma quando fosse tempo, farebbe col consiglio de' suoi cardinali suo dovere.» — Doc. di stor. ital. II. 493. 514.

⁴⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. 51. LIX. sz. — Tizenkét napra rá, január 18-ikán, személyesen adott a püspök a kinevezési díjakért kötelezvényt, melyet a következő (1427) év folyamán egyenlített ki részint Medici Kozma és Lőrincz bankárok, részint a budai Fehér Miklós útján. — Ugyanott, 51. 59. 61. LX. LXXV. LXXX. sz.

⁵⁾ Degli Albizzi Rinaldo és De Martini Nello florenczi követek 1426 február 19-iki és 23-iki jelentéseiből tudjuk. — Doc. di stor. ital. II. 564. 566.

hercegtől visszaérkezett Mosca Bartolomeo jelentései után,¹⁾ február végén követeit visszahívta. A márczius 14-ikén Bécsbe jött florenczi követek: Degli Albizzi Rinaldo és De Martini Nello, kérése nem vonathatta vissza e parancsot. Zsigmond ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyalások Budán az ő jelenlétében folyjanak.²⁾

Uski a királyi udvarba ment, hogy tanácsaival Zsigmond olasz politikáját irányítsa; ³⁾ de nem sokáig maradhatott a király mellett. Az olaszországi viszonyokban történt fordulat szólította el.

Velence nem küldött Budára meghatalmazottakat. Zsigmond kénytelen volt a florenczi követek ajánlatára hajlani, a kik közbenjárókúl kínálkoztak. Albizzi és Martini a királyi megbizottakkal: Ozorai Pipo temesi gróffal és Milanói János váradi püspökkel, 1426 május 11-ikén öt pontban egyeztek meg, melyek a velencei tárgyalások alapjául szolgáljanak.

1. Velence köteles a király minden hadjáratában résztvenni akkép, hogy mihelyt a háború kezdetéről értesült, flottát küld a Bosporusra, a hol a törökök átkelését Anatoliából Romániába megakadályozza. Ha szükséges, gályákat bocsát a Dunára, hogy a magyar sereg segítségére legyenek.

2. A fegyverszünet kötése, mihelyt a feltételekben egyeztek, Budán vagy ennek közelében, a király vagy az általa felhatalmazott országnagyk jelenlétében történik.

3. A fegyverszünet megkötése után Florencz megkísérleheti, hogy a király és a velencei köztársaság között békét teremtsen. E célból velencei meghatalmazottak jönnek a királyi udvarba.

4. Ha a milanói herceg hozzájárult, a fegyverszünet érvényes az ő és a velence-florenczi liga számára is.

5. A király a fegyverszünet alatt a béke közvetítését a milanói herceg és a liga között megkísérli. Ha a herceg a fegyverszünetet nem fogadná el, annak megkötése elmarad ugyan a király

¹⁾ Doc. di stor. ital. II. 552—613.

²⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bevezetés, XI. és LXXI. — V. ö. Albizzi és Martini márczius 16-iki jelentéseit a velencei dogehoz és a dieci di balia-hoz. — Doc. di stor. ital. II. 573—575. 576—578.

³⁾ Garai Miklós, Uski János és Tornai Pál április 10-ikén Visegrádról értesítik Albizzit és Martinit, hogy másnap tárgyalás végett Budára hozzájuk mennek a király megbízásából. — Doc. di stor. ital. II. 582.

A követek április 29-ikén jelentik a diecinek, hogy Budára hozzájuk jött a veszprémi püspök és alkancellár, a ki mondta »per sua parte, ch' egli era a Visegrado (Visegrád) e la mattina vegnente sarebbe a Strigonio; e che si contentava noi andassimo là, insieme con lui, per praticare con noi ecc.« — Doc. di stor. ital. II. 585. — V. ö. u. o. 592. 608. — *Giornale storico degli archivi Toscani*, VII. 208.

és Velence között, de mind a király, mind Florencz folytatják közbenjárási kísérleteiket.¹⁾

A florenczi követek közbenjárásának nem lett eredménye. Velence a megkísérelt kibékülésre nem volt hajlandó, mivel a milánói differentiáknak összekeverését és összeolvasztását a magyarországi ügyekkel, kereken elutasította. Zsigmond pedig, mint július 25-ikén — bizonyára tekintettel a milánói herczeggel kevésse előbb (július 6-ikán) kötött szövetségre²⁾ — kijelentette, azoknak együttes elintézéséhez ragaszkodott.³⁾

A szoros viszony, mely a magyar királyt és a milánói her-

¹⁾ Archivio stor. ital. I. sorozat, IV. 1. 227. l. — Doc. di stor. ital. II. 587. l. — Altmann, nro. 6634. b. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 27.

²⁾ Zsigmond király, miután Velence a Nagy Lajossal 1381 augusztus 12-ikén Turinban kötött béke és megegyezések ellenére Dalmáciában és Friaulban foglalásokat tett, Fülöp Mária milánói herczeggel, kit Del Carretto Corrado savonai órgróf és Da Castiglione Guarnerio követek képviseltek, Visegrádon, 1426 július 1-je táján Velence ellen szövetségre lép a következő feltételek mellett:

1. Zsigmond Velence és tartományai ellen július folyamán háborút indít és seregét Friaulon át küldi. Szeptemberben nagyobb sereget mozgósít, hogy a velenceieket Friaulon át támadják. A követek viszont ígérték, hogy a herczeg Brescia, Mantua és Verona felől támadja Velenczét nemcsak szárazon, hanem vízen is. Ha pedig Velence Zsigmond seregge ellen fordítaná teljes haderejét, melynek a magyar csapatok nem tudnának ellenállni, a király visszavonultathatja embereit. A herczeg segítségükre jönni tartozik.

2. Mindkét fél köteles a háborút és támadásokat folytatni egész erejéből, úgy hogy egyik fél a másiknak beleegyezése nélkül sem békét, sem fegyverszünetet nem köthet.

3. Zsigmond júliusban Friaulba küldi seregét; szeptemberben pedig ütközetet indít, — mint fent az 1. pontban, — és tovább nyomul Lombardiába; mindenütt támadja és pusztítja a velenceieket.

4. Mindkét fél tartozik nemcsak a velenceieket, hanem hozzátartozóikat és szövetségeseiket is támadni, kivéve a florenczieket, a kiknek támadására Zsigmond nem kötelezi magát, hacsak ők nem támadnak.

5. Zsigmond tárgyalhat és köthet békét a milánói herczeg és a florencziek között.

6. Zsigmond egyúttal tárgyalhat a békéről, melyet egy részről a magyar király és a milánói herczeg, más részről a velenceiek kötnének, de csak a herczeg tudtával és beleegyezésével. — Bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 121. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 135—138.

Zsigmond király ugyancsak július 1-én, majd 6-ikán megerősíti Visconti Mária Fülöp herczegnek minden kiváltságait. — Milánói állami levéltár: Registro ducale, A. nro. 1. fol. 102. — Bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 121. t. — Hagenmacher: Filippo Maria Visconti und K. Sigismund, 18. — Daverio: Memorie sulla storia dell' ex-ducatato di Milano, 16. — Altmann, nro. 3124. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 38. és köv. ll.

³⁾ Doc. di stor. ital. II. 611. és köv. ll.

czeget összefűzte, érthetővé teszi, hogy Zsigmond miért viselte szíven Filippo Maria érdekeit.

Carretto és Castiglione július 13-ikán a milánói herceg nevében és képviselőiben hűséget esküdtek Zsigmondnak. A jelen voltak között találjuk Uski János veszprémi püspököt is.¹⁾

A magyar király nem szűnik meg egyengetni olasz politikájának megkedveltetésére az utat és az olaszoknak kiváltságokat osztogat. Július 6-ikán Filippo Mariát és Uskit felhatalmazza, hogy De-Guinisiis Pált és fiát Lugano várossal és területével hűbér formájában ajándékozzák meg.²⁾

Pisai Franchi Bertalan fiainak: Antalnak, a császári udvar főjegyzőjének, és Vilmosnak, valamint utódaiknak Uski javaslatára megengedi, hogy »De Franchis« vezetéknevet viseljenek s számukra adó- és tehermentességet biztosít. Az oklevelet augusztus 1-én állítja ki.³⁾

Carretto és Castiglione augusztusban visszatérnek Uski János veszprémi püspökkel, a kit útja Milanóból Rómába visz.⁴⁾ Zsigmond ugyanis a Velenczével folytatott hű békekisérletek után fegyverhez nyult. Azon szándékát, hogy még július folyamán segédcsapatokat küld Friaulba, nem tudta megvalósítani, mert a magyar hadakra Widinnél, melyet a törökök megszálltak, volt szüksége.

Augusztus második felében kezdte el a készülődéseket a milánói herceggel Velence ellen vezetendő hadjáratra. Friaulon keresztül kisebb csapatot akart Velence felé vonultatni, hogy a velencei condottieri figyelmét oda irányítsa; a derék sereg pedig Val-Camonicán át Lombardiába megy és a milánói csapa-

¹⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, D. fol. 188. t. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 39. és köv. ll.

Fülöp Mária milánói hercegnek augusztus 10-ikén kiállított kötelezvényét Zsigmond igéreteire De Sabini Lodovico hozta el Magyarországra, a hová augusztus 17-ike után Fülöp Mária követeként jött. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 42. és köv. ll. — V. ö. A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 135.

²⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 125. t. — Altmann, nro. 6680.

Zsigmond e felhatalmazást egyedül Uskinak is megadja. — Altmann, nro. 6681.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 129. — Altmann, nro. 6707.

⁴⁾ Milánói állami levéltár: Potenze estere. Germania dal... al 1475. — Öváry id. h. 98. 328. sz. — A milánói herceg augusztus 2-ikán Carretto és Castiglione követekhez írt leveléből értesülünk Zsigmond ezen elhatározásáról. — V. ö. Osio: Documenti diplomatici tratti dagli archivi Milanesi, II. (Milano, 1869.) 245. és köv. ll.

tokkal egyesülve, Brescia felől közös támadást intéz a velencei csapatok ellen.¹⁾

Zsigmond szeptember 1-én nyitja meg vállalatát azzal, hogy Uskit Olaszországba teljes hatalmú királyi biztossá nevezi, hogy ott a birodalmi lázadókat felelősségre vonja és általában a birodalom érdekében szükséges minden intézkedést megtegyen.²⁾ Már augusztus 23-ikán megbizta azzal, hogy a milánói herceg és a florencziek között békét eszközölgjön ki.³⁾

Az általános megbízáson kívül a veszprémi püspök szeptember 1-én és 2-ikán királyától még négy külön megbízást is kapott: 1. hogy figyelemztetéseket és idézéseket bocsásson ki Niccolo ferrarai órgrófhhoz és Gonzaga Francesco mantauai órgrófhhoz; ⁴⁾ 2. e két fejedelmet és a milánói herceget szövetség kötésére bírja; ⁵⁾ 3. hogy barátságos viszonyt teremtsen a De Campofregosok és Zsigmond s a herceg más ellenei között; velük egyezsége lépjen s őket czimekkel s vicariatusokkal tüntesse ki, ha Velenczétől elpártolnak; ⁶⁾ 4. a ferrarai órgrófnak és Gonzagának, ha vonakodnának a milánói herceggel békét kötni, parancsolja meg, hogy a parancs vétele után száz napon belül a királyi udvarnál jelenjenek meg.⁷⁾

¹⁾ Zsigmond e tervét Fülöp Máriának 1426 szeptember 18-ikán Crotti Lancelotto követéhez írt leveléből ismerjük. — A milánói állami levéltár: Carteggio gen. 1426. — V. ö. Óváry id. h. 100. 337. sz.

²⁾ Zsigmond hatalmat ad a püspöknek: a) monendi, citandi, compescendi, precipiendi et processus quoscunque faciendi usque ad sententiam privationis inclusive contra quoscunque principes, vicarios, dominiorum possessores, cuiuscunque dignitatis aut preeminentie existant, qui rebelles essent imperii, aut qui cum Venetis rebellibus et inimicis imperii ac nostris cohiberent aut federa contraxissent, vel eis quovis modo subvenirent, aut faverent et assisterent contra nos, vel principes fideles imperium recognoscentes, et maxime contra Thomam et fratres de Campofregoso et contra nobiles de Flischo et contra omnes facientes contra illustrem Philippum Mariam Anglum ducem Mediolani, filium nostrum et sacri imperii principem et fidelem dilectum; b) ad faciendum, concludendum et finiendum omnia, que nos facere possemus, si personaliter adessemus, etiam si talia forent, que mandatum exigenter speciale; c) generaliter ad omnia alia, que quovis modo ad nos vel imperium pertinent et spectant directe vel indirecte, principaliter vel accessorie. — Bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 130. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 48. l.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 125. — Altmann, nro. 6722.

⁴⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 130. — Altmann, nro. 6730.

⁵⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 130. — Altmann, nro. 6731.

⁶⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 130. — Altmann, nro. 6732.

⁷⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 131. t. — Altmann, nro. 6733.

Zsigmond később, szeptember 29-ikén, Uskit felhatalmazza, hogy a milánói és savoyai hercegek között a vizsályt szüntesse meg,¹⁾ és október 3-ikán azon megbízást ruházza rá, hogy a milánói herceg tartományait helyezze Zsigmond és a római birodalom különös oltalma alá és védje meg minden lehető módon.²⁾

Hogy a pápát tervének megnyerje és barátságát fentartsa, már augusztus 22-ikén megbízta Uski Jánost, hogy nevében a római szentszékkal szövetségre lépjen.³⁾

A háborút azzal kezdte meg, hogy szeptember 1-én Filippo Mariát generális kapitánynya nevezte ki⁴⁾ és Velenczének hadat izent.⁵⁾

Sikere ezen intézkedéseknek nem lett, mivel a milánói hercegnek ígért magyar sereg nem érkezett meg s a német birodalom sem küldött segédcsapatokat. Az aquilejai patriarcha, Cilli Frigyes és Zrinyi Péter grófok vezetése alatt 3000 lovas átlépte ugyan Friaul határát, de a mikor Velenceze 2000 lovast és 1000 gyalogost küldött ellenük, visszavonultak.⁶⁾

Ily körülmények között a veszprémi püspöknek nem volt hatalmában, hogy bárminemű rendelkezést tehessen Filippo Maria

¹⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 131. t. — Altmann, nro. 6763.

²⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 130. t. — Altmann, nro. 6764. — V. ö. Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 48.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 104. — A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. 55. l. — Altmann, nro. 6433. 6721. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 45. köv.

Uski valószínűleg eljutott Rómába, a minek bizonyítására azonban adataink fogyatékosak. — V. ö. Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 9. fol. 160. t. — Giornale storico degli archivi Toscani, VII. 213. l.

A pápával kötendő szövetség létrejöttét sürgeti maga a milánói herceg is szeptember 17-ikén magyarországi követéhez írt levelében. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1426. — Óváry id. h. 101. 341. sz.

⁴⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 123. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 46.

⁵⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 134. t. — Deutsche Reichstagsakten, IX. (Gotha, 1887.) 2. X. 1. 46. és köv. II.

⁶⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bevezetés, XII. LXXII. és köv. II. — V. ö. Fülöp Mária leveleit az aquilejai patriarchához, Cilli Frigyes és Zrinyi Péter grófokhoz, 1426. szeptember 8-ikáról. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1426. — Palacký: Gesch. von Böhmen, III. 2. 419. — Huber: Gesch. Österreichs, II. 470. — A velencei senatus 1426. szeptember 6-iki határozata a savoyai herceghez intézendő levél felől. — Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 9. fol. 163. t. — Fülöp Mária két levele 1426. október 15-ikén Zsigmondhoz és ennek udvarában levő követéhez, a kik De Sabini Lodovico, Crotti Lancellotto, Folchi Benedetto és De Pezzi Federico voltak. — Osio: Documenti diplomatici tratti dagli archivi Milanesi, II. 274—277.

hasznára, vagy az általános birodalmi érdek javára.¹⁾ Zsigmond hiába biztatta Uskit, hogy a birodalmi jogokat juttassa érvényre és teremtsen békét,²⁾ melynek tárgyalására Velenczével még Amadeus savoyai herceget is felhatalmazta. Az olaszországi politikai viszonyok bonyolultsága gátat vetett Uski törekvéseinek, kit király a október 15-ikén újra hatalommal ruház fel, hogy a milánói herceggel a teendőkről tárgyaljon.³⁾

Uski november közepén Della Scala Brunoro olasz birodalmi vicariussal rövid időre Lombardiába ment; majd innen Savoyába tért, hogy ott a velencei követtel a Zsigmond és Velence között kötendő fegyverszünetről tanácskozzék.⁴⁾

Zsigmond 1426 október 3-ikán bírta meg Uskit, hogy közte és Velence között Amadeus savoyai herceg közbenjárásával békét közvetítsen.⁵⁾ A velencei köztársaságot Contarini Federico képviselte.⁶⁾ A tárgyalások eredményét Amadeus írásba foglalta s *Advisamenta* néven tette közzé.⁷⁾ Határidőül, míg Zsigmond és Velence nyilatkoznának a savoyai *Advisamenta* felett, 1427 április vége volt kitűzve.

Filippo Maria azonban megelőzte Zsigmondot; 1426 deczember 30-ikán Albergati Nicolo bolognai bibornok-püspök és pápai követ közvetítésével a velenceze-florencai ligával békét kötött.⁸⁾

¹⁾ V. ö. Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 13. és köv. ll.

²⁾ Szeptember 29-ikén Uskit azzal bírta meg, hogy Fülöp Mária milánói herceg és Amadeus savoyai herceg között a kibékülést hozza létre. — A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 131. 130. t. — Altmann, nro. 6763. 6764. — Az általános béke teremtésére a megbízás október 3-án kelt.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 131. — Altmann, nro. 6775. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 52.

⁴⁾ Florenznek velencei követei: Degli Albizzi Rinaldo és Strozzi Marcello, november 23-ikán a diecinek írják: »Il vescovo di Vesprino, ambasciadore dello imperadore, è passato in Lombardia con circa 50 cavalli, secondo lettere oi sono oggi di più luoghi.« — Doc. di stor. ital. III. (Firenze, 1873.) 53. — V. ö. Ugyanott, 78.

Uski János és Della Scala Brunoro még deczember 22-ikén Savoyában időztek, mert a milánói herceg e napon írt levelében kéri őket, hogy visszatérőkkor térjenek be hozzá. — Milanói állami levéltár: Potenze estere. Germania dal . . . al 1475. — Osio id. h. II. 280. — Óváry id. h. 102. 346. sz.

⁵⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 130. t. — Altmann, nro. 6765.

⁶⁾ V. ö. Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 100. és köv. ll. nro. 59—64. — Velence a követnek adott utasításban teljesen ragaszkodott azon állásponthoz, melyet 1425 október 30-ikán Uskinak adott válaszában elfoglalt.

⁷⁾ Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 27. és köv. ll. — Az *Advisamenta* közlése 1427 január 27-ikén történt.

⁸⁾ Turini állami levéltár: Trattati diversi, mazzo 3. nro. 14. — Doc. di stor. ital. III. 135—149.

Uski a békekötés ellen erőlyesen tiltakozott, mert egyes területek átengedését biztosította a signoria részére, a mi Zsigmond méltóságát sérté. A milánói herceget figyelmezteti, hogy a békében kikötött területek közül — a birodalom neheztesének s az összes jogok elvesztésének és hatalmától megfosztásának terhe alatt — semmit át ne engedjen, hacsak előbb Velenczétől biztosítékot nem kap, vagy Zsigmond a velenczeiekkel békét nem köt. Beleegyeznek azonban, hogy ezen helyek a pápa vagy a savoyai herceg kezén legyenek addig, a míg Zsigmond és Velence között egyezés létesül.¹⁾ A milánói herceg a felhívásnak engedett s óvást emelt a bresciai területek átengedése ellen.²⁾

A béke Filippo Maria és a velence-florenczi liga között azonban nem volt tartós; a következő év tavaszán felbomlott s megújult köztük az ellenségeskedés.³⁾ A milánói herceg érezte a ligával szemben saját gyengeségét a magyar király segítségére nélkül. Levelei és követei által Zsigmondot folyton zaklatja,⁴⁾ a ki eleinte a signoriával ígérkező békekötés reményében tartózkodó álláspontra helyezkedett; de azért már márcziusban megbizsa a veszprémi püspököt, hogy az 1426 nyarán Filippo Mariával létrejött, de nem teljesített végzéseket újítsa meg.⁵⁾

Uski erre a milánói herceggel az 1427 május 7-iki szerződést hozta létre, mely sommás helybenhagyása mindannak, a mi az elmúlt nyár folyamán a két fél között megegyezésre talált. Zsigmond az egyezés értelmében Velence megtámadására junius folyamán 10,000 lovasból álló segédcsapatot küld Lombardiába, a hol a hercegi csapatokkal egyesülnek; esetleg juliushan személyesen jön, míg a herceg a királylyal eddig kötött összes

¹⁾ Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 282. — Óváry id. h. 109. 382. sz.

²⁾ Fülöp Mária ezen óvást 1427 február 12-ikén tette. Már január 23-ikán kérte a veszprémi püspököt, hogy Zsigmond továbbra is támogassa jóakarátával. A savoyai herceg a Velence és a milánói herceg között keletkezhető bármely eshetőségre teljes semlegességet ígért. — Osio id. h. II. 283—285. — V. ö. Ugyanott, 281. l. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Óváry id. h. 102. 347. köv. sz.

³⁾ Osio id. h. II. 287—290. — Battistella: Il conte Carmagnola, 146. és köv. ll.

⁴⁾ Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 286—290. — Óváry id. h. 102. 349—351. sz.

Barbavara Francesco, a milánói herceg titkára, február 24-ikén Uskinak elküldi a hercegnek Zsigmondhoz írt levelét, a kit felszólít, hogy az olasz viszonyok rendezése és békés állapot teremtése végett jöjjön Olaszországba. Uski olvassa el, s ha jónak látja, továbbítja. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 53. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Óváry id. h. 102. 349. sz.

⁵⁾ A veszprémi püspökség római Oklevéltára, III. Bevezetés, XIII. LXXIII. és köv. ll.

egyezségeket és a tett ígéreteket megújítva, a királyi segédc csapatok támadását biztosítja.)¹⁾

Uski egyszersmind kiszolgáltatta Filippo Mariának a milánói hercegség elismeréséről az okiratot, melynek erejénél fogva őt a császár elismeri milánói hercegnek azon feltétel alatt, hogy Zsigmond életében ez az intézkedés titokban marad, hogy jötevéjét a német birodalmi fejedelmekkel e törvénytelen eljárása miatt támadható s előreláthatatlan következményekkel fenyegető kellemtelenségtől megóvja. A herceg a kiállítás költsége fejében a velencei háború befejezte után 6000 aranyat fizet,²⁾ ha pedig az ígért királyi segédc csapat júniusban nem jönne, tárgyalhat a ligával, hogy békét köthessen; de békére a határidő leteltéig nem léphet; a közvetítést akár a pápa, akár a savoyai herceg végezheti.³⁾

Zsigmond a béke közvetítésére Filippo Maria és Florencz között 1427 április 26-ikán magát Uskit is megbízza és felhatal-

¹⁾ Milánói állami levéltár: Registro ducale C. (alias F.) fol. 226. — Ugyanott: Cart. gen. 1432. — Altmann, nro. 6903. a. — Osio id. h. II. 293—296. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 14. 53. és köv. ll.

Zsigmond már Uski által májusra ígérte olaszországi jövetelét, a mint e szerződésből is kiviláglik: »Et primo quidem memoratus reverendus pater dominus Johannes episcopus Vesprimiensis, orator et procurator regius cum mandato autentico et sigillato, qluribus etiam litteris missivis generaliter et in specie ad hoc concessis nomine ipsius serenissimi et gratiosissimi domini, domini Sigismundi Romanorum regis et Hungarie, Boemie, Croatie, Dalmatie etc. regis, elapsis iam mensibus duobus cum dimidio sepe reiteratis vicibus solemniter promisit et ad habundantem cautelam iterum et de novo firmiter promittit«. . . — V. ö. Fülöp Mária márczius 15-iki levelét Zsigmondhoz. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 287. és köv. ll. — Óváry id. h. 103. 351. sz.

²⁾ Május 27-ikén, illetve 12-ikén kelt az ünnepélyes ígélet, mely két fogalmazványban maradt ránk. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. és Cart. gen. 1428—1429. — Osio id. h. II. 299. — Óváry id. h. 103. 355. sz. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 58.

A milánói herceg 1427 május 8-iki levelében köszönetet mond Zsigmondnak a kiváltságokért következőkép: »Preterea cum prefatus dominus episcopus (Vesprimiensis) nuper libere mihi tradiderit privilegia dignitatum mearum nomine maiestatis prelibate, quanta possum reverentia, proinde eidem assurgo ad debita et infinita rependia gratiarum etc... non minores etiam ago gratias de exhibitione aquile triumphantis et vexilli Romani imperii mihi traditi parte serenitatis memorate cum assignatione generalis capitaneatus eiusdem imperii in Italia mihi indigno tamen omnium harum rerum benigne collatie. . . — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 296—299. — Óváry id. h. 103. 354. sz.

A milánói herceg és a veszprémi püspök a kiváltságok kiszolgáltatása felől már márcziusban tárgyaltak. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 291.

³⁾ Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1432. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 57. és köv. ll.

mazza, hogy Florenzet kiváltságainak megszüntetésével kényszerítse.¹⁾ Minden erejét Velence ellen akarta harczba vinni.

Uski püspök s királyi biztos, mivel Zsigmond, akárhogy ígerte is, a török háború miatt most sem küldhetett segédcsapatokat, csak nehezen tudta királyának ígéréteivel Filippo Mariát megnyugtatni és féken tartani.

Junius elején Mosca Bartolomeo azon jelentéssel jött Milanóba, hogy legközelebb 5000 lovasból álló csapat Friaulba vonúl és a Magyarországból időző birodalmi vicarius 2000 lovas toborzására Lombardiába pénzt hoz.²⁾ Della Scala Brunoro julius első napjaiban tényleg Milanóba érkezett, de pénzt nem hozott magával, csak két királyi felhatalmazást május 31-ikéről, melyek értelmében ő és a veszprémi püspök utasítottak, hogy a milanói herczeggel a régi szerződéseket — a zabolátlan dölyffel lázongó Velenczének és a többi birodalmi ellenségnek Lombardiában és Olaszországban elnyomására — újítsák meg,³⁾ Amadeusszal pedig a római út felől tanácskozzanak.⁴⁾

A milanói herczeg e közben egyre szorongatottabb helyzetbe jut. Junius 13-ikán magyarországi követeit: De Sabini Lodovicot és De Pezzi Federicot, felszólítja, hogy az ígért magyar segélyt sürgessék. A velencei flotta már Casalmaggioret ostromolja; a szárazföldi hadsereg pedig a cremonai és bresciai tartományokban sok helyet elfoglalt.⁵⁾ A liga előnyomulása miatt ismételten kéri a segédcsapatokat,⁶⁾ sőt Uskit arra buzdítja, hogy a monferratoi órgróffal, kinél követségben időzik, küldessen legalább 1000 emberből álló csapatot.⁷⁾ Tiltakozik azon áhír

¹⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 145. t. — Altmann, nro. 6901.

²⁾ Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 15.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 143. — Altmann, nro. 6918. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 59.

⁴⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Ugyanott, fol. 142. t. — Altmann, nro. 6917. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. id. h.

Zsigmond király hatalmat ad mindkét megbizottjának »cum prefato Amadeo duce Sabaudie super nostro personali convenienti introitu et progressu ad Lombardiam et Italiam tractandi eundemque ducem inducendi et cum ipso placitandi et concludendi, ut ipse sua propria in persona et comitiva decenti in introitu nostro personali et progressu ad Lombardiam et versus Italiam et Romanam urbem circa latus nostrum in comitiva regia nostra transeat, se nobis et comitive nostre coniungat, in curia nostra regali in partibus Italie nobiscum morando, transeundo et nos associando usque ad urbem Romanam predictam.« — A savoyai herczeg fiát egyúttal megerősíti a »Principe di Piemonte« cím viselésében. — V. ö. Litta: Famiglie celebri italiane. Savoia, tav. IX.

⁵⁾ Osio id. h. II. 300—302.

⁶⁾ Osio id. h. II. 304—306. 307. és köv. II.

⁷⁾ Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 308. — Óváry id. h. 104. 359. sz.

ellen, mintha Velence és Milanó békére lépnének.¹⁾ Az aragoniai királytól is remélt támogatást,²⁾ a kihez Uskinak királyi megbízatása volt, hogy vele Velence ellen szövetségre lépjen.³⁾

A segítség azonban Magyarországból késett. Filippo Maria julius 29-ikén a veszprémi püspöknek és Della Scala Brunoronak keservesen panaszkodik, hogy mindeddig csak ámitották.⁴⁾

Ez időtájt már folytak a tanácskozások a régi szerződések megújítására a milanói herczeggel. Uski és Della Scala Brunoro Zsigmond nevében Filippo Mariától követelték: 1. Asti város átadását a király olaszországi jövetelére; 2. azon ígéretet, hogy szeptember 8-ig Velenczével nem köt békét, és 3. hogy Zsigmond római utazása végett Genuában vagy Savonában hajókat tart készen.⁵⁾

A milanói herczeg a magyar király három követelésével szemben három ellenköveteléssel állott elő: 1. hogy a ligával bizonyos feltételek mellett békét köthessen; 2. hogy Zsigmond határozott ígéretet tegyen, hogy szeptember 8-ikáig vagy maga jó, vagy 8000 lovasból álló segédcsapatokat küld, és 3. hogy Olaszországból távoztakor Astit visszaadja.

Igéreték és ellenigéreték kölcsönös kicserélése után a királyi meghatalmazottak kívánságai teljesültek.⁶⁾ A herczeg csupán Asti átadásának határidejébe, melyet a magyarok egy évre

¹⁾ Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 310. — Óváry id. h. 105. 360. sz.

²⁾ Osio id. h. II. 315. és köv. ll.

³⁾ A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 145. — Altmann, nro 6902.

E megbízást Zsigmond 1428 április 20-ikán Fülöp Máriára ruházta át. — V. ö. Altmann, nro. 7048.

⁴⁾ Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 318. és köv. ll. — Óváry id. h. 105. 363. sz.

Della Scala Brunoro, a mikor julius 13-ika körül Lombardiába megérkezett, Colombier Enricot, a savoyai követet, a ki a milanói herczeg és a liga között épen békeközvetítésen fáradozott, kérte, hogy a tárgyalásokat szakítsa félbe addig, a míg vele és a savoyai herczeggel nem beszélt, mert híreket hoz a királyi segédcsapat közeljövő megérkezéséről. Nagyon félt, hogy Olaszországban a római birodalom összeomlása következik be. — V. ö. Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1432. — Giornale stor. degli archivi Toscani, VII. 311. és köv. ll.

⁵⁾ V. ö. Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 329. és köv. ll.

⁶⁾ V. ö. Milanói állami levéltár: Potenze estere. Germania. Atti senza data. — Ugyanott: Potenze estere. Germania dal... al 1475. és Cart. gen. 1427., mely utóbbi Barbavara Francesco, a milanói herczeg titkára levelét tartalmazza Uskihoz és Della Scala Brunorohoz 1427 július 31-ikén, a király és a herczeg részére tett ígéreték megváltoztatása s elkészítése, és a püspöknek Magyarországra utazása felől. — Óváry id. h. 106. 365. sz. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 59—62. — Osio id. h. II. 324.

kértek, nem egyezett bele; elégségesnek tartá, ha nyolcz hónapos határidőt szabnak meg, melynek meghosszabbítását bízzák tetszésére. Ez értelemben állították ki július 31-ikén a milánói udvarban a három okiratot,¹⁾ melyre a veszprémi püspök és a birodalmi vicarius augusztus 2-ikán tesznek királyuk nevében kötelező ígéretet, hogy ez Asti városát és erőeit Filippo Mariának rendelkezésére visszabocsátja, 'mihelyt olaszországi útját befejezte.'²⁾

A Velenczével május óta újra felvett béketárgyalásokat pedig meddőségük miatt Uski augusztusban megszüntette. Hogy a milánói herceg ügyének hathatós szószólója lehessen, augusztus közepe felé Della Scala Brunoro hátrahagyásával hazájába tért,³⁾ a nélkül, hogy a pápához eljutott volna.⁴⁾

A törökök részéről fenyegető veszedelem Zsigmondot ígéretének teljesítésében gátolta.⁵⁾ Sem ő, sem segédcapatai nem jelentek meg szeptember 8-ikáig Lombardiában. Filippo Maria ezért rendkívüli követéül küldi szeptember 25-ikén Zsigmondhoz De Lonate Giacobbét, hogy szerezzen tudomást az Olaszországba küldendő magyar hadsereg mibenlétéről, hogy mily utat választ s megérkezik-e idejében segítségül? Zsigmond előtt pedig sürgesse minden módon a hadjárat megindítását. Noha a pápa unszolta, vonakodott Velenczével békét kötni, mert várta az ígért magyar segédcapatok megérkezését; most is

¹⁾ Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Ugyanott: Cart. gen. 1432. — Osio id. h. II. 320—323. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 62—64. — Bianchi: Le materie politiche relative all'estero degli Archivi di stato Piemontesi, 164. — Daverio id. h. 43.

Asti átadására vonatkozó ígértét Fülöp Mária 1428 január 6-ikán megismételte. — V. ö. Ugyanott.

²⁾ Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Óváry id. h. 106. 366. sz. — Deutsche Reichstagsakten, X. 1. 64. 1. — Bianchi id. h. 164.

³⁾ Már július közepén el akart utazni; de Della Scala Brunoro megérkezte következtében szándékát elejtette. Utazását csak a július 31-iki és augusztus 2-iki okiratok kicserélése után kezdte meg, mindenestre augusztus első felében, mivel a milánói herceg De Sabini Lodovico magyarországi követéhez augusztus 24-ikén intézett levélben feltételezi, hogy ez a püspöktől már tudomást szerzett az okiratok tartalmáról. — V. ö. Osio id. h. II. 315. 330. — Óváry id. h. 106. 367. sz.

A hercegnek 1427 július 31-ikén Zsigmondhoz írt leveléből kitűnik, hogy Della Scala Brunoro akart visszatérni királyához, de Fülöp Mária rábirta, hogy maradjon s helyette a püspök utazzék, mert érdekében állt, hogy oly egyéniség legyen a magyar királyi udvarban, a ki a lombardiai helyzetet pontosan ismeri és így a királyi segédcapatok érkezésére kitűzött határidőt megtartja. — Milánói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 322. — Óváry id. h. 105. 364. sz.

⁴⁾ Helyette Zsigmond május végén vagy június elején Konrád váradi prépostot küldte Rómába. — Deutsche Reichstagsakten, X. 116.

⁵⁾ V. ö. Deutsche Reichstagsakten, IX. 72. 1. — Aschbach: Gesch. Kaiser Sigismunds, III. 272. és köv. II.

várákozni fog, a míg csak lehet. A követnek kötelességévé tette, hogy mindenben a veszprémi püspök tanácsát és közbenjárását kérje ki.¹⁾ Uski azonban látta, hogy a magyar csapatokon a kedvezőtlen körülmények következtében a király sem egészen, sem részben nem adhat túl.

Zsigmond tehát, a mikor a milanói hadseregnek október 12-ikén történt megsemmisítéséről értesül, a német birodalmi rendekkel tesz próbát. November 7-ikén és 9-ikén a szabad és birodalmi városokhoz felszólítást intéz, hogy hadi szolgálatra Olaszországba készülődjenek, mivel a tél folyamában Lombardiába s onnan a császári koronázásra Rómába megy.²⁾

Filippo Maria december 17-ikén úgy a magyar királyhoz, mint De Sábini Lodovico magyarországi követéhez és Uskihoz intézett leveleiben egyre sürgeti a segílyt a mindinkább elhatalmasodó ellenség ellen.³⁾ A magyar-aragoniai-milanói szövetség megkötésére, melynek tárgyalásait annyira vitte, hogy csak Zsigmondnak kellett nyilatkoznia néhány kérdés felett, 1428 január 16-án a veszprémi püspöknek kiküldetését kérte.⁴⁾

Zsigmond azonban a milanói herczeg sürgetésével szemben, a ki őt legkésőbb 1428 február folyamán várta Lombardiába, nem határozhatta el magát az elindulásra, mivel egyrészlől a magyar országnagykok ellenezték, hogy Magyarországot elhagyja, a míg a törökök részéről veszély fenyeget; másrészlől tartott attól, hogy megjelenése Lombardiában megzavarja a béketárgyalásokat, melyek 1427 november 11-ike óta pápai közvetítés mellett a milanói herczeg és a liga között folytak.⁵⁾ Az 1428 április 19-ikén

¹⁾ Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 333—339. — Óváry id. h. 106. 368. sz.

²⁾ V. ö. Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 340—342. — Battistella id. h. 186. és köv. ll. — Kölni városi levéltár: Ms. A. III. 10. 11. fol. 15. — Deutsche Reichstagsakten, IX. 135. 207. X. 1. 65. és köv. ll.

³⁾ Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1427. — Osio id. h. II. 351. — Óváry id. h. 107. 370—372. sz.

⁴⁾ A milanói herczegnek Zsigmondnál tartózkodó követeihez: D'Iseo Giacobbéhoz és De Sábini Lodovicohoz írt leveléből értesülünk erről. — Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1423. usque 1424.

A felhatalmazást maga Fülöp Mária kapja meg 1428 április 20-ikán. — A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, H. fol. 145. — Altmann, nro 7048.

Barbavara Francesco, a milanói herczeg titkára, 1428 január 7-ikén arra kéri Uskit, hogy De Calcatera Giovannino novarai polgár kérvényét Zsigmondnál pártfogolja. — Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1428. — Óváry id. h. 107. 373. sz.

⁵⁾ V. ö. Deutsche Reichstagsakten, IX. 208. X. 1. 17. és köv. ll. — Cavalcanti: Istorie fiorentine, II. 313. l. — Velencei állami levéltár: Sen. Secr. Reg. 10. fol. 82. és köv. ll.

kötött ferrarai béke azonban a birodalmi érdekeknek nem vált előnyére.

Uskit, hogy királya ismét kiküldje Olaszországba a változatlan birodalmi zavarok rendezésére és az aragoniai királylyal kötendő szövetség foganatosítására, megakadályozta betegsége.¹⁾ Junius folyamán mozgalmas életét befejezte.²⁾

Uski fényt, dicsőséget szerzett diplomáciai munkásságával Magyarországnak és a veszprémi püspöki széknak, a melyen a XV. század folyamán Gatalóczi Mátyás, Vetési Albert és ifjabb Vitéz János híres magyar diplomaták követték.

LUKCSICS JÓZSEF.

¹⁾ Fülöp Mária még május 13-ikán követeit: Del Carretto Corradot és Da Jacopo Urbanot, Uski figyelmébe ajánlja. — Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1428. — Osio id. h. II. 370. — V. ö. Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1423—1425. — Óváry id. h. 110. 384. sz. — Junius 25-ikén a püspöknek írt levélben sajnálkozását fejezi ki súlyos betegsége felett: »ut nulla vel levis spes vestre salutis haberetur.« — Milanói állami levéltár: Cart. gen. 1428. — Óváry id. h. 110. 384. sz.

²⁾ Zsigmond, Fülöp Máriának 1428 július 18-ikán Uski Jánosról mint megholtáról ír. — A bécsi cs. és kir. udvari levéltár: Reichsregistraturbuch, D. fol. 63. t. — I. fol. 11. — Altmann, nro. 7112.

ORCZY LŐRINCZ ÉS A TISZA-SZABÁLYOZÁS.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

Széchenyi, Magyarország vezérférfia abban az időben, mikor az ország az évszázados mult bilincseit le kezdte rázni magáról, hogy modern állammá alakuljon át, volt az első a hazában, a ki tisztán látta, hogy a modern állam boldogulása nem annyira a fegyveres hatalomtól vagy a kormányformától, hanem első sorban anyagi gazdagságától függ. A mi mai nap már közkeletű igazság, s a mit a külföldön már a XVIII. században hirdettek, hogy az országok hatalma és fennállása kérdését az egyesek vagyonossága s az állam czélszerű gazdasági berendezkedése dönti el, mindennapi szóval: a pénz bősége, mely a földművelés és ipar révén a polgárok kezében és az államkincstárban felhalmozódik, azt a XIX. század magyarjai még Széchenyi szavára sem akarták elhinni. Mikor ő a fentebbi gondolatot a maga nyers, de mindenkitől megérthető fogalmazásában kirö-pítette: »Tanácsom semmi egyéb, hanem hogy Hazánkban mindenkinék vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra, feje és erszénye ne legyen üres, sőt hogy kiki magának több s több életjavakat 's kellemeteket szerezni iparkodjon, de azokat fáradozása után minden hihetőséggel is elérhesse s azokat elérvén, bátorságban bírassa is.«¹⁾ — e szavak megszületésök idején, 1830-ban, nálunk még egészen újak voltak.

Nem jelenti ez azt, hogy a Széchenyi korát megelőző idő, a XVIII-ik század, ne törekedett volna anyagi javainak szaporítására; ellenkezőleg, a szerzés és gazdagodás vágya egyidős az emberiséggel, s ez a vágy ugyancsak mohón nyilvánult a kurucz fölkelés elnyomása után, mikor a töröktől felszabadult birtokokat közprédának tekintette a nemesség, — de azt igen, hogy Széchenyi koráig nem ismerték fel nálunk e kérdésnek

¹⁾ Hitel, 227. l. (Szily Kálmán kiadása.)

politikai fontosságát. A nemesség csak egyéni vagy családi érdekeket tartott szem előtt, mikor birtokait szaporítani igyekezett, az államhatalom csak mennél többet akart kizsarolni a «misera plebs contribuens»-tól, de arra egyik sem gondolt, hogy az államvagyon, a polgároknak mint összességnek vagyonát, sem az egyik, sem a másik módszer nem növeli, pedig az állam szempontjából igazi vagyonszaporulatnak csak az tekinthető, a mi nem a többiek vagy egy másik osztály rovására halmozódik föl, hanem a mi a földnek és termékeinek czélszerűbb kihasználásából és gazdaságosabb értékesítéséből származik.

Magyarország egész újkori története, a XVI—XVIII. század, eléggé bizonyítja, milyen kevéssé volt czéltudatos az a gazdasági politika, melyet a szent korona két alkotórésze, a király és a nemesség folytatott. Mikor a XVIII. században a felvilágosodás és a materialismus terjedésével új eszmék, új áramlatok merültek fel a gazdasági élet terén, mennyi időbe, erőbe és áldozatba került, míg ezek a homályosan, szórványosan feltűnedező gondolatok olyan világos rendszerré tisztultak, a milyennek Széchenyi megalkotta!

Egyike azoknak az áldozatoknak, melyeket a vagyonszodás és politika közötti kapcsolat fel nem ismerése követelt a XVIII. században, a Tisza volt; az a folyó, melyet a következő században épen Széchenyi szabályozott, mint a közlekedési osztálynak a királytól kinevezett elnöke. Széchenyinek, a ki nagy nemzetgazdaságtani műveiben, bármilyen részletkérdést tárgyalt is, inkább csak általános elveit fejtegeti és egyes speciális esetekre alkalmazza, ekkor alkalmat nyílt praktikus téren tenni bizonyosságot eszméi megvalósíthatóságáról és a maga egyéni rátermettségéről. Széchenyi ekkor a Tisza szabályozásával, ép úgy mint a Vaskapu szirtjeinek szétrepesztésével, a Lánchíd megvalósításával s többi praktikus alkotásaival, fényesen bebizonyította, hogy nemcsak fellegekben járó elméleti politikus, mint ellenfelei mondogatták, hanem a reális viszonyokkal számot vető gyakorlati férfi, ki határozott feladatokat is meg tud oldani, vagy ha a körülmények a teljes megvalósítást nem engedik, legalább a vezéreszméket meg tudja adni.

Nekünk, a kik egy régebbi Tisza-szabályozó kísérlet történetét írjuk meg, kétszeresen élvezetes volt folyton szemünk előtt tartani Széchenyi működését, és azt, a mit a XVIII. század Tisza-szabályozó kormánybiztosa, Orczy, tervezett és tett, összevetni a XIX. század kormánybiztosának, Széchenyinek terveivel és tetteivel, különösen a mint ezt két munkájában: *Eszmétöredékek a Tisza-völgy rendezését illetőleg* és *A Tisza-szabályozási ügy fejlődéséről* című irataiban kifejtette. Erre a két munkára

és Széchenyinek bennük megnyilatkozó mély belátására több-
 ízben fogunk hivatkozni és támaszkodni, különösen olyankor,
 ha valamilyen szabályozási elvnek helyességét vagy helytelen-
 ségét igyekszünk kimutatni. Ekkor, mivel az általános elvek
 helyessége a két kormánybiztos működése között lefolyt hetven
 esztendő alatt nem változott, felhasználjuk Széchenyi bírálatát,
 alkalmazzuk az ő szempontjait — s ennél helyesebbet valóban
 nem tehetünk.

Magyarország azonban már régen, jóval Széchenyi, sőt
 Orczy működése előtt, érezte, hogy a Tiszával, ezzel a vad,
 rakoncátlan folyammal szemben kötelességei vannak; tudta azt
 is, hogy megzabolázása közvetlen és közvetve sok hasznot haj-
 tana, de mivel mindenki, a kit a dolog illetett, csak a maga érdekét
 nézte és nem tudott arra a magasabb belátásra emelkedni, hogy
 az állam javának szempontját alkalmazza erre a műveletre,
 hozzákezdtek ugyan a XVIII. század első felében a munkálatok-
 hoz, de abba is hagyták majdnem a nélkül, hogy valami ered-
 ményt fel tudtak volna mutatni. Hogy hozzáfogtak a szabályo-
 záshoz, mutatja, hogy a mult ködös homálya után már meg-
 kezdődött a derengés s a művelt nyugattól egy jó századdal
 elmaradt magyar kormány is megérezte az idők változását;
 de az a körülmény, hogy kicsinyes eszközökkel vágtak neki
 a nagy munkának és hogy a tökéletlen kezdet okozta sikertelen-
 ség miatt rögtön lemondtak erről az államra nézve elsőrangú
 nagyfotosságú feladatról, azt is bizonyítja, hogy nem volt
 kifejlődve sem a kormányban, sem a polgároknak az érzék a
 modern állami élet és annak szükségletei iránt.

Pedig a Felső-Tiszával és mellékfolyóival kellett valamit
 tenni, mert az állapotok a Tisza egész mentén, de különösen
 az öt északkeleti vármegyében (Ung, Bereg, Zemplén, Szabolcs,
 Máramaros) tűrhetetlenek voltak. Már az a körülmény is nagy
 veszedelemmel fenyegette a vízmedenczét, hogy az ország egész
 keleti felének vizeit, azt a roppant víztömeget, mely Máramaros-
 tól Aranyosig a Duna felé hömpölyög, mind a több mint 1000
 km. hosszú Tisza veszi előbb magába s úgy önti a Dunába.
 Már pedig nem hiába beszélt Petőfi még 1847-ben is a Tisza
 parttalan medréről, száz évvel előtte még laposabb volt a Tiszá-
 nak és a többi folyónak partja, s szabad utat engedett a víz-
 nek, ha az esőzések nagyra dagasztották. A másik veszedelmet
 is megénekelte a költészet: e vizeknek kanyargós futását. A nép-
 mondának ekébe fogott számára bőven találhatott jobbra is,
 balra is bogáncsot, mert a mint az eredmény mutatja, Krisztus
 urunk ugyancsak girbe-gurbára szántotta e folyók medrét. Hozzá-
 járult a vízrendszer főfolyójának, a Tiszának rendkívül csekély

esése, úgy hogy e jelenségek is untig elegendők lettek volna arra, hogy a Felső-Tisza vidékét kitegyék az előntés állandó veszedelmének. De járult hozzá sok egyéb is, első sorban a nagymennyiségű iszap, mely a vízből kiválva leülepedett a fenéken és egyre emelte a víz színvonalát. A Kárpátok erdeit mindjobban pusztították és a kopárrá vált hegyekről leváló föld és anyag mind a folyóba került, magukat a kivágott hatalmas fatörzseket meg tavasszal lesöpörte a vízár s a folyó hengergette tovább, míg valami alkalmas helyen beleásta a puha iszapba. Ez által a már úgy is szűk és alacsony medernek még inkább csökkent a víz-befogadó képessége. Az egyik-másik fatörzs alkotta gát oly terjedelmes volt, hogy egész szigetet alkotott a folyóban.¹⁾ Sőt az is megesett, — már a meddig hegyek között kanyargott lefelé a Tisza, hogy valóságos sziklákat döntött a ragadó ár a folyóba.²⁾

A folyók útjával a jó Istenen kívül alig törődött valaki; mindegyik arra vitte vizét, a merre neki tetszett. Emberi kéz nem akasztotta meg őket útjukban, s a hol mégis megpróbáltak védekezni romboló hatásuk ellen, ott sem volt sok köszönet a munkában, mert minden birtokos csak a saját javával törődött, úgy emelt gátat, ha épen kedve volt hozzá, hogy az ő jószágát megvédje.³⁾ Még Zemplén vármegye tett legtöbbet a közjó érdekében, de ámbár huzatott töltést Abarától Zemplénig, ez gyöngye volt⁴⁾ s csak arra jó, hogy a folyó, ha átlépte a töltést, a szárazság beálltával ne tudjon visszatérni medrébe és posványnyá tegye a partvidéket. Ha meg a folyó véletlenül két vármegyét választott el egymástól, megesett, hogy az egyik felbuzdult és a maga partját egy kis töltéssel erősítette, de csak annyira, hogy a folyó a másik vármegye területére szabad utat kapván, azt öntötte el minden tavasszal.⁵⁾ Arra sem gondolt senki, hogy egy-egy nagyobb gátszakadás után kijavítsák a megsérült töltést és partot. Szabolcsban a Tiszán Panyolaszegnél akkora szakadék volt, hogy már attól félték, hogy ha nem

¹⁾ Az Ugocsa-megyei Szöllősnél. Orczy Lőrincz említi 1775-iki diariumban. Hiteles másolata az Országos Levéltárban. M. udv. kancell. 1773: 6266.

²⁾ U. o.

³⁾ A kancellária átirata az udv. kamarához, 1780 jan. 7-én. U. o. M. udv. kancz. 1779: 6771.

⁴⁾ Orczy Lőrincz jelentése a Helytartótanácsához, 1775 márcz. 2-án. Országos Levéltár. M. udv. kancz. 1775: 1066.

⁵⁾ Így jutott Ung vármegye abba a szerencsétlen helyzetbe, hogy a Zemplén megyétől megerősített Laborcza minden évben az ő területét pusztította el. Orczy jegyzőkönyvének (másolat) 1776 szept. 17-iki megjegyzése. U. o. 1776: 6266.

segítenek rajta, rövid pár év mulva nemcsak a közeli vidéket és erdőségeket, hanem még a »salinariákat« is egészen tönkreteszi a víz.

Még többet vétettek azzal a fenséges gondatlansággal, a melylyel a folyókat kiszolgáltaták a birtokosoknak. Sejtelmük sem volt arról, a mit különben is csak 1846-ban mondott ki a lombard-velencei építési főigazgató, Paleocapa Péter,¹⁾ és ő utána még határozottabban Széchenyi,²⁾ hogy a Felső-Tisza és mellékfolyói egy egységes vízrendszert alkotnak, mely a maga egységességében közös tulajdona a polgároknak, illetőleg az államnak. A maguk partikuláris felfogásával úgy tekintették az egyes folyókat, mintha számos apró darabból állanának, a mely darabokkal minden tulajdonos korlátlanul rendelkezik. Az egyik haltenyésztésre rendezkedett be: hatalmas gerendákat fektetett az Ungon keresztül s a folyó egy részét átalakította szó nélkül halastóvá;³⁾ példáját követték szomszédjai, de azzal sem ők, sem a vármegyék nem törődtek, hogy az ily módon felduzzasztott víz a többi birtokos területén keresett kárpótlást. Ha a kacskaringós Tisza már nagyon közelről kezdte mosni egy-egy falu földjét vagy házait, vagy épen egy-egy kanyarulatnál egészen magához ölelte, nosza gondolt egy merészet a község bölcs tanácsa, kirendelte a falu »spráját-nagyját, neki-állította a munkának és csatornával átvágva a kanyarulatot, kiszárította a régi medret.⁴⁾ Hogy az új meder elég mély-e, s a megrövidített pályájú folyó talál-e magának elég teret a partok közt, az már a lejjebb fekvő községek gondja volt. Minek följön benne az ő fejük, ha az ő földjüket ezután megkíméli a Tisza!

Az emberi kéz alkotta művek közül a legveszedelmesebbek mégis a malmok voltak. Természetes, hogy a Bodrogköz áldott vidéke és Szabolcs bőven termő földje nem volt gabonának szükiben s megórlására szívesen fölhasználta a vidék fejlett vízrendszerét, mikor az apró, egy-két kőre járó vízimalmot

¹⁾ Vélemény a Tiszavölgy rendezéséről. Irta *Paleocapa Péter*. Olasz-ból fordította *Sasku Károl*. A technikai tudományok akkori színvonalán álló ezen rendszeres munka, mely részletesen meghatározza az elvégzendő munkálatokat, nagy hatással volt Széchenyire. A könyvhöz mellékelt tervrajzoknak mi is jó hasznát vettük. Az említett fölfogás a 7-ik szakaszban (12—13. l.) nyilatkozik meg.

²⁾ *Véleményes jelentés a Tisza-szabályozási ügy fejlődéséről*, 10—11. ll. U. o. 41. l.

³⁾ Kvassay József kormánybiztos jelentése a Helytartótanácsához, 1773 aug. 7-én. Orsz. Levéltár. M. udv. kancell. 1774: 4361.

⁴⁾ Így vágták át a dormándiak a Tisza cigándi kanyarulatát még a negyvenes évek végén. A Zemplén-megyei karádiak folyamodványa Zemplén vármegyéhez (kelet nélkül). Másolata u. o. 1776: 6266.

még a legkisebb folyó is könnyen elhajtotta. Volt is bővíben malom a folyókon; a Latorczán, Laborczán és Ungon vagy huszonhat, a többin szintén elég sűrűen. A környék urai, mind megannyi kis-király, a maguk meg a molnáraik kedve szerint vezették nemcsak a malmot, hanem a folyót is. Töltésekkel duzzasztották fel a sekély folyó vizét, csatornákkal elvezették a kerék lapátjai alá, s az elhasznált víztömeg tetszése szerint tért vissza a medrébe, vagy vette inkább útját a sík mezőnek.¹⁾ Akadt olyan malomtulajdonos is, a ki egyszerűen elzárta hatalmas gáttal a folyót, a régi lejtős meder helyett ásott újat, egy mély, de keskeny csatornát, s abba gyűjtötte össze a folyó egész víztömegét; ha őrlésre készült a molnár, nem volt egy csöpp vize sem a lejjebb fekvő vidéknek.²⁾ Áradás esetén minden egyes malom igen jó szolgálatot tett a töltéseivel, zilipjeivel, csatornáival arra, hogy a víz bármerre lefolyhasson, csak a medrében nem. Rendes vízállásnál is tömérdék kárt okoztak a malmok és »erődítéseik.« Az Ung p. o. akárhányszor megváltoztatta útját, a malmok kerekai alól nem a medrébe folyt vissza, hanem elárasztotta a szomszédos erdőket, s így nemcsak régi medre száradt ki, hanem tönkretette az erdőséget. A Laborczán meg olyan sűrűn voltak egymás mellett a malmok, hogy a part mellett egész tavakat alkotott a fáradt víz s mocsarakká változtatta azokat a vidékeket, a hol tíz év előtt még rétek, földek, sőt berkek voltak.³⁾ Lehetett volna néhol egy kis jóakarattal segíteni a dolgon, csak egy pár öllel feljebb vagy lejjebb kellett volna fölállítani a veszedelmes helyeken (pl. kanyarulatoknál) vagy egymáshoz igen közel lévő malmokat,⁴⁾ de hiába parancsolt a birtokosokra a vármegye, nem hallgattak rá.

Igy azon a hatalmas területen, melyet a Bodrog és Tisza szeltek keresztül, Királyházától Tokajig, korlátlanul uralkodott a víz. A nyári szárazság idején még csak megvolt valahogy a föld népe, s a malmok okozta pusztításokon kívül csak a Bodrogköz szenvedett. Ez a 675 négyzet-kilométernyi síkság, mivel összes vizeit a két folyó nem tudta levezetni, még alacsony vízállás idején is annyira el volt árasztva, hogy az egész mocsárhoz hasonlított inkább, mint mezőhöz,⁵⁾ és a süppedékes föld,

¹⁾ Kvassay id. jelentése.

²⁾ Mind a két folyóról u. o.

³⁾ Ilyen volt a pálóczy malom. Helyt. tan. 1774 szept. 12-iki leirata. Helyt. tan. 1774: 4021.

⁴⁾ A m. udv. kancz. átirata az udvari kamarához, 1780 jan. 7-én. Fogalmazványa u. o. M. udv. kancz. 1779: 6771.

⁵⁾ Orczy Lőrincz jelentése a Helytartótanácsához, 1775 szept. 30-án. A tanácstól készített kivonat: M. udv. kancz. 1776: 3057.

az egészségtelen levegő miatt minden munka — Széchenyi szerint — sisyphusi kárhozát volt.¹⁾ Az őszi esőzések idején azonban, vagy még inkább tavasszal, s mint a Kárpátokról lerohanó folyóvizek a nagy magyar Alföld északkeleti nyulványának puha, laza talajára értek, a megolvadt hőtömeg óriási mennyisége féktelenül száguldott végig a vidéken. Az a keskeny, lapospartú meder, melyben egy-egy folyó a száraz évszakokban meghúzódott, ilyenkor meg sem próbálta magába szorítani a megáradt elemet, úgy hogy az minden ellenállás nélkül lepte el a két partot.

A terület, melyet a folyók rendszerint el szoktak árasztani, tehát az árterület, egykorú becslés szerint²⁾ másfél millió hold volt — magának Szabolcs vármegyének a negyedrésze rendszerint víz alatt állott³⁾ — s az ebből származó kár évenként mintegy 250,000 frtra rúgott.⁴⁾ Tekintélyes összeg, s még tekintélyesebb, ha meggondoljuk, hogy a jövedelmet igen alacsony kulcs szerint becsülték meg s csak a közvetlen kárt számították.⁵⁾ És milyen vigasztalan képet nyújtott a vidék, ha elborította az ár! Gyakran megesett, különösen, ha a nyári és őszi évszak esős volt, hogy a megáradt folyó tére sem vonult vissza medrébe s a falu lakosai csikorgó hidegben is pallókon jártak házukba, vagy épen vízbe fagyott az egész község, úgy hogy az emberek már-már arra gondoltak: elhagyják vályogból épített házaikat és kint a mezőn vernek maguknak tanyát.⁶⁾ Panaszos szavukat hiába emelték föl. A megye urai, bár szánták a szegény nyomortakat, nem tudtak rajtuk segíteni, mert sem anyagi erejük nem volt hozzá, sem érzékük arra, mit kellene tenni.

És a hajózás ügye! Mintha az Isten a folyókat csak arra teremtette volna, hogy megnehezítsék a közlekedést, s nem arra, hogy megkönnyítsék. Igaz, hogy a Tisza sok kanyarulatával, a mellékfolyók pedig a változó niveau-különbséggel, nyáron a sekélységük, ősszel és tavasszal a rohanó vizár miatt, még rendezett viszonyok között is megnehezítették volna a hajózást, úgy azonban, a mint a XVIII. század közepén voltak

¹⁾ *Véleményes jelentés*, 2. l.

²⁾ A Helytartótanács gazdasági bizottságának jegyzőkönyve 1776 ápr. 30-iki üléséből. Orsz. Lt. M. udv. kancell. 1776: 3057.

³⁾ Széchenyi: *Eszmetörések a Tisza-völgy rendezését illetőleg*, 42.

⁴⁾ A főntebb idézett jegyzőkönyv szerint egy hold jövedelmét 30 krajczárra (1/2 frt) becsülték, de mivel a területnek egy részét az apadás után lehetett használni, csak a harmadrészét számították kárnak.

⁵⁾ Mai értékre átszámítva, az akkori összegnek körülbelül háromszorosa-négyszerese.

⁶⁾ A karádiak id. folyamodványa. Orsz. Levélt. M. udv. kancell. 1776: 6286.

az állapotok, egyenesen lehetetlenség volt hajózásra csak gondolni is. Ha visszaemlékszünk a főntebb vázolt körülményekre, a meder eliszaposodására, a folyók mélyén rejtelkedő vagy kiálló fatörzsekre, a sok malomra és halászó gerendára, nem csodálkozhatunk, hogy nemcsak rendes teherszállításra nem használták a Tisza mellékfolyóit, de még a Tiszán is csak az állami sót szállították — ha ugyan a vízállás megengedte, mert nyáron gyakran megesett, hogy még Tokajig sem jutottak el a bárkák,¹⁾ tavaszszal pedig igen sokszor, mint Széchenyi mondja, a folyó egészen elenyészett az árvíztenger közepette.²⁾ És ki hinné, hogy ez a nép, melynek a halászat egyik legkedveltebb foglalkozása volt, és a melyet, életét folyók partján és lápok között töltve, úgy képzelünk el, mintha hozzá volna nőve csónakjához, hogy ez a nép, kivéve a tiszamentit, nemcsak idegenkedett a víztől, hanem még csónakon sem járt rajta. Szinte nem hinnénk a szemünknek, mikor egy egykorú jelentés a Bodrogról szólva így beszél: »nullo navigio utitur, genius etenim indolesque huic adversatur«,³⁾ ha nem volna rá egy másik tanunk, Orczy Lőrincz, a ki még a tiszaparti emberről is azt állítja, hogy bár ismeri a tutajt és kisebbfajta csónakot, mégis úgy kellett neki példával megmutatni, hogy a folyót teherszállításra is föl lehet használni, és hogy csak így tudott kedvet ébreszteni benne a közlekedő eszközök használatára.⁴⁾

Ezek az állapotok nyilvánvalóvá teszik, hogy a míg a folyamszabályozás kérdése egyesek vagy a vármegyék jóvoltára marad bízva, a míg, hogy újra Széchenyit idézzük, ki nem emelik a provincialismus nyúge alól, nem lesz semmi eredmény.⁵⁾ Közbe kellett lépni az államnak.

Mária Terézia kormánya hozzá is fogott a folyamszabályozásokhoz. A 40-es évek végén megbízta Károlyi Ferencz grófot a Tisza szabályozásával,⁶⁾ de ennek a megbízásnak nem volt más eredménye, mint egy pár akta és egy tiszai térkép, mely azonban a különböző kormányisékek levéltáraiban addig

¹⁾ Orczy jelentése a Helytartótanácshoz, 1775 szept. 30-án. A jelentés elveszett, csak a tanács gazdasági bizottságának jegyzőkönyve tartotta fön a tartalmát. U. o. M. udv. kancz. 1776: 3057.

²⁾ *Véleményes jelentés*, 42. l.

³⁾ Schuda memorandum (csak kivonatban van meg). Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1776: 3057.

⁴⁾ *Véleményes jelentés*, 58. l.

⁵⁾ Orczy jelentése a tanácshoz, 1775 máj. 21-ről. Hivatalos másolata Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1775: 2898.

⁶⁾ Említi Orczy és igazolja a Helytartótanács. U. o. M. udv. kancz. 1775: 240.

vándorolt, míg végre is elveszett.¹⁾ 1751-ben meg az országgyűlés hozott törvényt (1751 évi 11-ik törvénycikk), hogy a veszedelmes malmok alakíttassanak át vagy rontassanak le, de ennek sem volt semmi haszna, legfeljebb az, hogy a malmok birtokosai most már megtudták, milyen törvényt sértenek meg, mikor nem engedelmessé várnak a vármegye fölszólításának, hogy a malmaikat távolítsák el. Innen kezdve, úgy látszik, majd húsz évig szünetelt minden tevékenység. A kormány, talán elkedvetlenedve a balsikereken, csak Mária Terézia uralkodásának vége felé határozta el magát a rendszeres munkálatokra, mikor a Duna rendezésén kívül a Sárvíz szabályozása (báró Sigray révén), és gróf Károlyi Antal buzgóságából az ecsedi láp lecsapolása is megindult. Még messze volt ugyan az a kor, mely belátta, hogy a Tiszának és mellékfolyóinak szabályozása országos teendő, ezt csak az 1844 évi országgyűlési választmány munkálatainak 15. sz. törvényjavaslata mondja ki világosan, de legalább komolyan gondolt a kor a szabályozásra.

Ekkor, a hetvenes évek elején történt, hogy egy művelt és képzett jogász, a technikai tudományok iránt érdeklődő Huszty Sándor, a tiszáninnyi kerületi tábla székülője, egy tervet adott be a Helytartótanácsnak a Bodrognak és három legnagyobb mellékfolyójának, az Ungnak, Laborczának és Latorczának szabályozására.²⁾ A terv tetszett a tanácsnak, s 1773 elején megbízta egyik tanácsost, Kvassay Józsefet, hogy ennek alapján, Huszty segítségével, hajtva végre a szabályozást, védje meg a vidéket az áradások ellen, és tegye hajózhatóvá a folyókat.³⁾ Kvassay azonban nem ért rá személyesen vezetni a munkálatokat, ezért rábízta a vezetést Husztyra, segítségül melléje adván Grosschmidt József kamarai mérnököt, a kik a helyszínen meg is állapították a teendőket, ő maga azonban megragadta a legelső alkalmat, hogy egyéb elfoglaltságaira hivatkozva (ugyanakkor a beregi malmok megvizsgálásával volt megbízva) mandátumát letegye. Félévvel kinevezése után már beadta lemondó kérvényét,⁴⁾ de ut aliquid fecisse videatur, adott tizenkét jó tanácsot, melynek megfejtése okozott volna akkora gondot a consiliumnak, mint azon tizennégy tanács, melyet a Kalila ve Dimna szerint Nagy Sándor hagyott hátra a jó fejedelmeknek.

¹⁾ A Helytartótanács egyik föliratán (a királyhoz) van vörös tentával egy egykorú megjegyzés: Ezt a tiszai térképet kerestették mindenfelé, de nyomára nem tudtak akadni. Az akta u. o. M. udv. kancz. 1778: 2295.

²⁾ Hivatkozik erre a tervre Huszty egy későbbi, a Helytartótanácsnak írt levelében. (1773 okt. 24.) Másolata u. o. M. udv. kancz. 1774: 4361.

³⁾ A megbízó rendelet kelt 1773 febr. 3-án. U. o. H. T. 1774: 4021.

⁴⁾ Lemondó levelének (1773 aug. 7.) hivatalos másolata u. o. M. udv. kancz. 1774: 4361.

Ekkor, Kvassay lemondása után egy évvel, 1774 szept. 12-én nevezte ki a királynő Orczy Lőrinczet mint commissarius regius-t, királyi biztost, a folyamszabályozó bizottság elnökévé.¹⁾

Orczy, a ki akkor Abaújvár-megye főispánja volt, október vége felé kapta meg a Helytartótanács leiratát, és ugyancsak meg volt lepve a királyi kegy ezen nyilvánulásától. Nem tudta elgondolni, ki adhatta a felségnek ezt a rossz tanácsot,²⁾ és magyar ember módjára, haragos kitérésekkel könnyített lelkén. Kereste a bűnöst, és mivel nem találta, mindjárt készen volt a legkalandosabb feltevésekkel, rögtön udvari ármányra gondolt és szabadjára eresztette indulatainak fékét — a király osztrák tanácsosai ellen. Ez is magyar vonás. Szinte látta maga előtt az álnok udvari embert, a mint kárpitos szobájában nagy bölcsen kifózi a tervet :

... szükséges egy embert találni,
Ki tud szenvedéssel Országot tziirkálni:
Küldjük Ortzit, majd ő meg fogja vizsgálni,
Lehet-e pénz nélkül nagy dolgot tsinálni ...

Látta, a mint ez az udvari ember fölkeresi Kaunitz herceget, a ki elfogadja az ajánlást és a királylyal valóra váltatja.³⁾ Pedig ártatlan volt a dologban mind Kaunitz, mind az udvar, és a felelősség kétségtelenül a magyar Helytartótanácsot terhelte, mert az ajánlotta Orczyt a kinevezésre. De talán nem családunk, ha meg is nevezzük a tanácsnak azt a tagját, a ki először gondolt Orczyra, — magát Kvassayt. Erre vall az a körülmény, hogy mikor ő 1773 augusztus-havában lemondott a megbízásról, a tanács majd egy esztendeig pihentette az ügyet ; úgy látszik, nem akarta addig elfogadni a lemondást, míg utódjáról nem tud gondoskodni. Nagyon valószínű, hogy ez a terhes feladat Kvassayra hárult ; a fölmentést csak úgy ígérték meg, ha talál valakit maga helyett. Kvassay ismerte a Tisza vidékét, tudta hogy Orczynak arra felé (Tokajban) szöllei vannak, s Orczyval baráti viszonyban volt ;⁴⁾ azt hisszük, ő gondolhatott első sorban Orczyra. A mint ennyire jutott az ügy, a tanács kiadta gazdasági bizottságának, fogalmazza meg a fölterjesztést a királyhoz. Az 1774 július 6-iki ülésen elkészült a bizottság a munkálattal, melyben így ajánlja Orczy

¹⁾ A kinevező leirat fogalmazványja u. o. H. T. 1774 : 4021.

²⁾ V. ö. *Tokajbann való érkezés télen* című versét. Két nagyszágos elmének költ. szül. 185. l.

³⁾ V. ö. *Megint panaszcímű* versét. U o. 214. l. Az előbbi verses idézet szintén e költeményből való.

⁴⁾ Bizonyítja az is, hogy Kvassay, mikor 1776-ban kinevezték máramarosi főispánná, arra kérte a királyt, engedje meg, hogy Orczy Lőrincz iktassa be hivatalába. A folyamodványából készített kivonat az Orsz. Levéltárban. M. udv. kancz. 1776 : 1964.

kinevezését a királynak : »in submissione opinamur . . . Dominum Liberum Baronem Laurentium Orczy, comitatus Abaujvariensis Supremum Comitem, velut etiam in hoc negotio disinteressatum et caeteroquin iis qualitatibus praeditum, ut ab ejusdem experientia, dexteritate ac bono agendi modo desideratum rei hujus successum merito polliceri liceat, clementissime resolvendum et denominandum esse.«¹⁾ A kancellária pártolólág terjesztette a király elé az ajánlást, mivel »derselbe (t. i. Orczy) ein geschickter, und die alldasige Gegenden sich bekannt habender, auch von anderen guten Eigenschaften belobter Mann wäre«, sőt annyira meg volt győződve a felség beleegyezéséről, hogy az »Allerunterthänigste Note«-val egyszerre beterjesztette a Helytartótanácsához intézendő kinevező leiratot is. A király aláírta szept. 2-án mind a kettőt,²⁾ s ennek alapján a tanács elkészítette Orczy-nak a kinevező leiratot, mely szóról-szóra megegyezik a királyhoz intézett fölterjesztésével.

A megbízás Husztynak előbb említett tervéhez alkalmazkodott, és első sorban a Laborczára, Latorczára és Ungra terjedt ki; a Bodrogra csak annyiban, hogy nélküle a szabályozás nem volna véghez vihető, s a Tiszáról és kisebb mellékfolyóiról a megbízás keretén belül nem is esik szó, csak később, odavetve említi a rendelet. Szabályozza Orczy a három folyót, vágassa át a veszedelmes kanyarulatokat, távolítsa el a malmokat, tisztítsa meg a fatörzsektől és iszaptól a medreket, emeljen töltést, hogy a vidékek megmeneküljenek az árvíz veszedelmétől és a folyók megbirják a hajókat. Azonkívül a partmenti mocsarakat kellett kiszárítani. Megküldte még a tanács azokat a jelentéseket, melyeket eddig Kvassay és Huszty beterjesztettek, felszólította, hogy éljen Huszty és Grosschmidt segítségével, és mintha most már mindent a legjobban elintézett volna: kijelentette, hogy várja a jelentéseket a munka előrehaladásáról.

Orczy természetesen egy pillanatig sem habozott. A kinevező rendeletet a királynő nevében adták ki, a kihez ő ifjukora óta szívének rajongó szeretetével ragaszkodott, a kinek szava mindig parancs volt előtte; most is, bármilyen nehezére esett a parancs teljesítése, hű alattvalói lelke rögtön készen állott az engedelmességre. Ugyanazzal az áldozatkészséggel, a melylyel vagy harmincz év előtt fegyvert fogott a királynő védelmére, megírja a kancellária elnökének: »Quia eo jam a teneris conatus mei intendebantur, ut in Clementissimae Dominae nostrae servitio ad Patriae, bonique publici incrementum omnem meam vitam

¹⁾ A bizottság ülésének jegyzőkönyve u. o. M. udv. kancz. 1774 : 4361.

²⁾ A kancellária fölterjesztése a királyi resolútióval (Placet M.) s a leirat u. o. 1774 : 4761.

consumerem, . . . clementissimae intentioni regiae omni possibili modalitate satisfacere contendam« . . .¹⁾ Ugyanazzal az áldozatkészséggel, de nem ugyanazzal a lelkesedéssel. A kancellárhoz intézett levelei s a Helytartótanácsához küldött jelentései hangoztatják ugyan, mennyire áthatja őt a rábizott feladat nagyszerűsége és áldásos volta, de egészen más képet kapunk gondolkozásáról, ha érzelmeinek megbízható, őszinte tanuit kérdezzük meg: Barcsay Ábrahámhoz írt verses leveleit, melyekben a maga könnyebbségére kiönti szíve keserűségét.²⁾ Az egész folyamszabályozásban nem látott más célt, mint a folyók hajózhatóvá tétele által a kereskedelem előmozdítását. A mit a kancellária mint tulajdonképeni célt jelölt meg, az árvíz sujtotta vidékek megszabadítását, azt Orczy — legalább titokban — egészen hiábavalónak tartotta; meg volt győződve arról, hogy ő a rendelkezésére bocsátott eszközökkel semmi eredményt sem fog elérni. Maradt feladatának második része, a hajózhatóvá tétel. Elmélkedett rajta, lefestette a jövőt. Képzelőtehetsége nem volt mozgékony, nem tudott *különböző*, távoleső képzeteket egymásra vonatkoztatva, új és merész képet alkotni, de ha a való világ egy képzele mozgásba hozta fantáziáját, az megindult *egy irányban* és mint a havasokról legördülő lavina, magába szedte, a mit útjában talált, a rokon képzetek egész sorát. Most is, hogy a tanács rendelete felidézte eléje a pár kis folyó megszabályozott képét, hozzá csatlakozott a Tisza, a Duna, a Kupa képe, látta, a mint a máramarosi só nagy bárkákon Fiumében köt ki, látta a magyar hajókat Buccariban, Triesztben, Padovában, az angolokat viszont Tokaj táján: olyan ragyogó, színes képet festett ki magának, a milyenről később Széchenyi — de sajnos, a XX. század magyarja is csak — álmodozik.

Ez a kép — és ez a különös — nagy fájdalommal töltötte el Orczy szívét. A víziutak rendezése és kiterjesztése az egész országra, természetesen egy új közlekedési és kereskedelmi politikának vetné meg alapját, Magyarországot belevonná a világkereskedelembé, lehetővé tenné a termények kicserélését, és mindjobban megszüntetné Magyarország különös helyzetét, sajátos természetét. Mindezt látta Orczy és félt tőle. Tudta, hogy a fennálló viszonyok egy csapásra megváltoznának, és ő, a ki nemcsak meggyőződésből és tradícióból volt conservatív,

¹⁾ Levele a kancellárhoz, 1774 decz. 8-án. Eredetije u. o. M. udv. kancz. 1774: 6407.

²⁾ A már említett két versén (*Megint panasz* és *Tokajbann való érkezés-télen*) kívül: *Azon utazásról, Ugyanazon utazásában gerjedeti érzés, Panasz* című versei. (Két nagyságos elme költeményes szüleményei, 187. 213. l.) Ezekből merítjük érveinket és idézeteinket.

hanem elméletileg is a saját philosophiája alapján, erősen hitte, hogy Magyarország, mely most éli aranszázadát, mert —

Most vagyon kezdete Arany' Századának,
Tsászárok Atyjai lettek Országoknak,
Királyok Társai a' Jobb Polgároknak,
Urak Osztályosi szegény Jobbágyoknak . . .¹⁾

úgy a legboldogabb, a mint van, minden változás veszedelmes. Ugyanaz a gondolat, a mit később a XVIII. század másik nagy conservativ mágnása, Gvadányi József, szóról-szóra így fogalmazva hirdetett: »Omnis mutatio periculosa.« Sorra veszi Orczy azokat a veszedelmeket, melyeket »a' sok furtsa rendelés« magában rejt: a külföld mindenféle fényűző cikkel árasztja el az országot, és drágán fizettetvén meg áruít, elviszi a magyartól a pénzt; búzánkat, barmainkat, borunkat, külföldre szállítjuk; a magyar megkedveli a kereskedői és hajóséleletet, a földműveléstől pedig egészen elszokik. Megromlanak hát a régi, egyszerű erkölcsök, fényűzés, kapzsóság, csalás ver majd tanyát nálunk, és mindezért kárpótlásúl nem lesz más hasznunk, mint hogy szaporodik a pénz. Több lesz a vagyonunk és jövedelmünk, mint a mennyire szükségünk van. Orczy mindig emlegette, hogy az igazi boldogságot nem a kincs szerzi meg, nem a fényes palotákban kell keresni, hanem az egyszerű életviszonyok között, az igénytelenségben. Ekkor is meg volt elégedve a magyar nép sorsával:

Zemplin, Bereg, Ungvár, Szabolts Vármegyébenn
Van pénz, van eledel, van bor a' pintzébenn,
Mi kell több? mért vessé életét kétségbenn
A' Magyar, hogy több pénz jőjjön erszényébenn?

Ha kitsiny határbann szívét szoríthatta,
Magábann a' nagyra vágyódást fojthatta,
Kints szerzéstől józan elméjét el vonta,
Vélem, boldog sorsát illy Magyar meg fogta.²⁾

Milyen más volt ezzel szemben Széchenyi fölfogása, a ki a magyar hanyagságnak és hátramaradottságnak kulcsát éppen abban találta, a miben Orczy boldogságát; abban, hogy a magyarnak van kenyere, bora, sódara; gatyá nyáron, bunda télen, egy pár csizma és egy szívrepesztő nóta, meg andalgó álom, mennyi kell.³⁾ De a conservativ Orczy óta a reformátor Széchenyi,

¹⁾ *Jövendőlés, ha nem hibáz* című verse. Két nagyságos elme költ. száleményei, 177. l. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a kancellárhoz írt levelében (1775 márcz. 2.) a folyamszabályozással kapcsolatban: »Opus hoc fastis dignum Saeculumque Aureum regni Hungariae illustrans.« M. udv. kancz. 1775: 1066.

²⁾ *Tokajbann való érkezés télen* című verse. Id. m. 186. l.

³⁾ *Eszmetörődékek*, 25. l.

a Tisza-szabályozás két kormánybiztosa, nemcsak időben, hanem fölfogásban is igen távol álltak egymástól.

De nem a conservatismus volt egyedüli rúgója Orczy idegenkedésének; része volt abban nemesi elfogultságának is. Bármennyire szerette is a népet, bármilyen demokratikusoknak látszanak is pillanatra kijelentései, ép olyan arisztokratikus gondolkodású volt, mint korának többi főura; ő is minden mozgalmat egyedül a nemesség szempontjából nézett. A folyamatszabályozást is. Kutatta, kinek lesz belőle haszna. A nemességnek nem, hiszen az a nyers terményeket most is tudja értékesíteni, a parasztságnak még kevésbbé, mert annak nincs mit eladnia, csak a kereskedő népség fogja hasznát látni, még pedig kétszeresen, mert az ő kezén cserélnek gazdát a kiviteli és beviteli cikkek. A magyarságnak pedig, értve rajta a nemességet, nincs köze a kereskedéshez, míg ellenben egészen az ő vállán, meg a parasztokén nyugszik az a teher, a melylyel a kereskedés megteremtése jár.

Boldog Isten! minek e' munkás fáradság?
Meg fonnyad e' miatt sok ezer parasztság.¹⁾

A nemesség költsézzék, a parasztság dolgozzék s a kereskedő lássa a hasznot? Nem. Orczynak nem kell a folyamatszabályozás.

Hogy Orczy nemzetgazdasági nézetei mennyire nem állják ki a kritikát, hogy az ő elvei szerint gazdasági politikát nem lehetett volna folytatni, azt ma már fölösleges bizonyítani; akár-melyik iskolásfiu sorra tudná czáfolni tételeit; nemcsak azt, hogy a közlekedésügy javítása és a kereskedelem megteremtése egyedül a kereskedő osztálynak használ, de be tudná azt is bizonyítani, mit később Széchenyi hirdetett, hogy a közlekedések nem egyebek, mint üterek, melyek ha szabadok, a test is virágzik, midőn ha tespednek, lankad az egész organismus is.²⁾ hogy a fejlettebb viszonyok nyomán nagyobb kereslet és ennek révén áremelkedés következik be, mely első sorban a termelőnek, a föld birtokosának jövedelmét szaporítja. Az is nyilvánvaló, hogy Orczy e nézeteivel nem tudott az állameszme fenséges magaslataig emelkedni, nem látott túl az egyes ember és az osztály érdekein; azonban ne felejtjük el, hogy a XVIII. században e fogalmak s ez a felfogás a magyar társadalomban jóformán ismeretlenek voltak és csak a legnagyobb szellemek látták minden elfogultságtól menten azokat a feladatokat, melyek az igazi közjót mozdítják elő.

¹⁾ *Két nagyszágos elme költeményes szüleményei*, 185. l.

²⁾ *Eszmetörések*, 36. l.

Orczy csak «unus multorum» volt, ép úgy, mint a többi magyar nemes. Gondolkodásmódja szakasztott olyan volt, mint másoké, pl. barátjáé, a nagyműveltségű Barcsayé, ki hírével vevén a foyamszabályozásnak, Orczynak levelet ír s jellegűl Horatius sarcasticus mondását választja: »O cives, cives, quaerenda pecunia primum est, et virtus post...¹⁾ és előre is kijelenti, hogy a megszabályozott folyamokon behozandó portékákra, mint mirigyre, nincs semmi szüksége a magyarnak.

Es valljuk meg, bármilyen elmaradt, ósdi volt is nézetük, valami igazság volt benne. Az, a mitől Orczy félt, a magyar nemzet kivetkőzése eredeti jelleméből, a régi magyar erények megfogyatkozása, tényleg bekövetkezett, ha nem is egyedül a gazdasági politika megváltozása folytán. El lehetett volna-e kerülni ezt a változást, át tudott volna-e alakulni a magyar modern nemzetté, a nélkül, hogy ősi virtusait levetkőzze, az más kérdés, melynek eldöntése nem tartozik ide. Annyit azonban Orczy védelmére el kell mondanunk, hogy a maga szempontjából igaza volt, mikor a szabályozás gondolatától félt.

Végül egészen subjectiv természetű okok is növelték Orczy keserűségét. Túljárt már a hatvanon, s a mint mondja, nagyon érezte az öreg kor súlyát, egészsége is meg volt rendülve,²⁾ a főispánság is sokat elrabolt idejéből, a mi megmaradt, azt mint jó gazda szeretete volna az egész országban elszórt, kiterjedt birtokainak rendben tartására fordítani.³⁾ E helyett most mindenféle »büdös« vizet kell megjárnia, és mivel a rábizott hatáskör roppant nagy területre terjed ki, bejárása sok fáradtsággal és költséggel van összekötve, sőt télvíz idején egyenesen veszedelmes.⁴⁾ Azonkívül vármegyékkel, tisztviselőkkel, munkásokkal kell vesződnie, nem csoda, hogy kedvetlenül fogott a munkához. Mintha Széchenyi, a ki hasonló körülmények között foglalta el Orczy örökét, egyenesen róla írta volna azokat a sorokat, melyekben feladata nehézségein kesereg: »Te agg legény, kiben sem elég tudomány, sem többé életerő nincs, te fogsz lenni vezér, s pedig olly ügyben, mellynek példájára — ha ollyatén vonásokban sikerül, mint én azt képzeln tudom, sőt bizonyos vagyok,

¹⁾ Bessenyei György társasága, 64—66. ll.

²⁾ 1774 decz. 8-án írja a kancellárnak. Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1774: 6407.

³⁾ Petrovay György a Turul-ban (V. évf.) »A báró és nemes Orczy-család«-ról írván, felsorolja egyenként azt a tömérdek ingatlant, a melyet részben Orczy István, Lőrincz atyja, részben ő maga szereztek. (Turul, V: 27. és 81. l.) Orczy Lőrincz majd 600,000 frtot adott ki készpénzben birtokokért; elgondolhatni, mekkora értékűek és kiterjedésűek voltak.

⁴⁾ 1775 márcz. 2-án írja a kancellárnak. Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1775: 1066.

hogy sikerülhet — e világon még alig van.«¹⁾ E sorok valóban még jobban illenek Orczyra, mint Széchenyire.

Orczy mindamellettt hozzáfogott a Helytartótanács leiratának és az aktáknak áttanulmányozásához, de minél jobban elmerült bennök, annál nagyobb lett elkedvetlenedése. Érezte, hogy egészen magára van hagyva, minden technikai ismeret, minden gyakorlati tapasztalat nélkül kell nekivágnia a nagy feladatnak, — maga a segítségére kirendelt Huszty sem mérnök, csak műkedvelő, Grosschmidt kamarai mérnököt pedig, bár a Helytartótanács kérte a kamarától Orczy számára,²⁾ nem kapta meg, — műszaki eszközök egyáltalán nincsenek kezében és nemcsak hogy a folyók nincsenek pontosan fölmérve, de még megközelítő pontosságú térképet sem tudtak számára találni. Természetes józan esze az egyedüli segítője, ennek segítségével kell olyan feladatot megoldania, mely még a legképzettebb mérnök erejét is próbára tenné. Széchenyi hetven esztendővel később így foglalta pontokba azokat a követelményeket, melyektől a munkálat sikerülte függ: 1. kimerítő mérnöki terv; 2. lehető legnagyobb egység a terv alkalmazásában; 3. egy parancsoló és számos szótfogadó; 4. kész cassa; 5. éber és egybehangzó felvigyázat.³⁾

Ezen öt követelmény közül egyetlen egy sem volt Orczy idejében megvalósítva. Különösen a negyedik, a pénz kérdése, okozott Orczynak nagy gondot. Világos értelme rögtön kitalálta, hogy a kormányshékek kívánják ugyan a munka végrehajtását, de az állami jövedelmekből nem hajlandók egy krajczárt sem áldozni, sőt valójában azt a forrást sem jelölték meg, a honnan a költségek fedezendők. Látszólag ugyan egészen határozottan intézkedett a rendelet: a kiadásokat viseljük azok a partmenti birtokosok, a kik a szabályozás után megszabadulnak az árvízveszedelemtől, még pedig a várható haszon arányában, ha pedig erre nem hajlandók, előlegezze a költségeket a megyei pénztár s a szabályozás után vonja le kamatostúl a víztől felszabadult földek értékéből. Orczy jól tudta, hogy ez csak szép beszéd, a melyre ő hiába számítana; az urak nem lesznek hajlandók fizetni, és a megyei pénztárakban (cassa domestica) vagy igen kevés pénz van, vagy épen semmi.⁴⁾ Honnan teremtsen hát elő a napszámosoknak és az ígás szekerekért fizetendő összegeket, és hogyan szerezzen pénzt a tisztító gépekre? Már előre félt attól

¹⁾ *Eszmetöredékek*, 44. l.

²⁾ A Helytartótanács jelentése a kancelláriához, 1774 decz. 29-én. Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1775: 240.

³⁾ *Eszmetöredékek*, 18. l.

⁴⁾ Orczy írja 1775 márcz. 2-iki levelében a kancellárnak. Id. h. 1775: 1066.

a sok panaszkodástól és tiltakozástól, mely őt lépten-nyomon kísérni fogja.¹⁾

Mégis, mint jó alattvaló, megkezdte a dolgot, de már az első lépésnél akadályra talált. A vármegyék ugyan meghajoltak a rendelet előtt, de úgy látszik, megütköztek azon, hogy a *commisarius regius*-t csak tanácsi leirat alapján állították föléjük. Orczy kérésére a királynő pótolta a mulasztást és még ugyanazon év végén, 1774 decz. 19-én, királyi leiratban tudatta a megyékkel Orczy kinevezését.²⁾ Orczy már előbb meghagyta a négy megye

¹⁾ Mikor a XIX. században a folyamszabályozások ügye újra napirendre került, az országgyűlések 1807-től egészen 1844-ig majd mind foglalkoztak a kérdéssel és a szabályozás költségeinek viselésére ugyanezen elv szerint (a birtok nagyságát és a várható hasznot véve alapul) akarták kényszeríteni a birtokosokat, leghatározottabban az 1840 évi X. törvény-czikk 7. §. — Orczy, abban a hitben, hogy a költségek úgy sem hajthatók be, csak figyelmeztette a kormányzsékeket ezen eljárás nehézségeire, de Széchenyi, a kinek szintén el kellett fogadni zsinórmértékül ezt a határozatot, már részletesen kimutatja, milyen óriási nehézségbe ütközött ezen elv következetes megvalósítása. Okoskodása olyan érdekes és tanulságos a mi tárgyunkra vonatkozólag is, hogy idézzük szószerint: »Világos, hogy a teherviselés kulcsául a törvény a *birtokot s nyeredő hasznot* jelelte ki, minek más értelme nem lehet, mint hogy a birtok szolgálat előlegea kulcs gyanánt; mert a nyeredő haszon egyedül a munkák befejezte után tűnik ki, következéské az csupán utólagos kiegyenlítés kulcsa lehet.« (Véleményes jelentés, 29. l.)

»Bizonyos 100.000 hold nagyságú táj víztüli megmentése például 100.000 forintra számítatik. Lenne ehez képest egy-egy holdért 1 forint fizetendő. Már ezen kulcsban mindnyájának meg kell egyezni, s mi több, e summa annak idejéni lefizetésére is magukat lekötelezni; mert máskép, ha ezt tenni nem akarják, természetesen nem is tehetnek készpénzre szert, azaz, nem fognának 100.000 forint kölcsönpénzt kaphatni. Ámde, kérdem, ha a szabályozás végzete után, mellyrül előleg apodicticumot senki nem mondhat, az mutatkoznék, hogy a megmentett táj részéből Kanaan emelkedik, része ellenben csak haszonvehető föld, része végre nem lenne egyéb, mint székes vagy homoklapály: ugyan kérdem, igazság volna-e az, ha ezen valósággal csak később meghatározható osztályzás, az előleg s mintegy csak hozzávetőleg megállapított kulcs szerint volna terhelendő? S vajjon nem úgy fogna-e inkább az igazság eléretni, ha bizonyos és csak erre ügyelő részrehajlatlan bíróság a Kanaan-féle birtokokra holdanként például 1 frt 45 krt, a középrendüre 1 frtot, a székesre és homokosra végkép például 15 krt róna.« (Eszmetöredékek, 58. l.)

»Tagadhatatlan, hogy kinek birtokán a lecsapolt mocsárból végetlen kövérsgű fekete föld emelkedik ki, nagyobb haszonba részesül, mint ki soványabb homokos földet vagy zombékokat nyer. Ámde miután a jó vagy rossz földnek kiszáritása éppen egyenlő költségbe kerül, kérdés, mi indokolja e különböző megrovást? És ha a természeti kedvezések kiegyenlítéséhez nyúlunk, aligha megállhatunk annál, hogy a völgy lakói egyedül viseljék megmentésök terheit, de bizonyosan a hegyek s magas föld lakóit is egyenlő joggal részvétre szoríthatjuk, a természeti egyenetlenségek kiigazítása tekintetéből.« (Véleményes jelentés, 60—61. l.)

²⁾ A királyné leiratának a kancellártól javított fogalmazványára. Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1774: 6407.

alispánjainak, írjanak rá a birtokosokra, hogy a folyók medréből a keresztbe tett gerendákat távolítsák el és büntetés terhe alatt tiltsák meg a partok rongálását. A megyék pedig szerezzenek be mindenféle eszközt a meder tisztogatására és lássanak mielőbb a munkához.¹⁾ Mivel időközben leérkezett Mária Terézia kérése, az alispánok szívesen megígérték, hogy megtesznek mindent, a mi tőlük telik. Orczy első sorban munkásokat kért tőlük. Szívesen adunk, a mennyi kell, hangzott a felelet, csakhogy ősszel és tavasszal a nagy áradások miatt elszélednek a parasztek, nyáron elmennek délre aratni, télen meg a folyók be vannak fagyva s nem lehet dolgozni.²⁾ Ezt a »télien nagyon hideg van, nyáron nagyon meleg van« dallamára szerkesztett tipikus magyar nótát Orczy — mit tehetett jobbat — egyszerűen továbbküldte a kancelláriának, és a következő 1775 év január 25-re összehitta a folyamszabályozó bizottságot Tokajba.³⁾

A két napig tartó tanácskozáson megállapították a legközelebbi teendőket. Jobb hiányában elfogadták zsinórmértékűl a Huszty és Grosschmidt készítette tervezetet, és a szabályozást a Bodroggal kívánták megkezdeni. azután sorra akarták venni három mellékfolyóját, a Laborczát, Latorczát és Ungot, s ha elkészültek velük, a Tiszát. A megyék megígérték, hogy a saját hatáskörükben lerontatják vagy kiigazítatják a veszedelmes malmokat, megerősítik a meglévő szegényes töltéseket, kijavítják a szakadásokat, felméretik vagy a saját mérnökükkel vagy más hozzáértő emberrel a Tiszát, s megjelölik majd az átvágandó kanyarulatokat. Egyszersmind Orczy felszólította az alispánokat, hogy készíttessék elő megyéikkel a szerszámokat és eszközöket, mert tavasszal meg kell kezdeni a munkát, legelőször a legkönnyebbet, a medrek megtisztítását a fatörzsektől.⁴⁾ Hátra volt azonban a legnehezebb dolog, a költségek előteremtésének módja. Abban megegyezett az egész bizottság, hogy fizetni egyikük sem akart, s abban is, hogy a nemesség hagyományos módja szerint a parasztra kell hárítani a terhet. Csak formuláról kellett gondoskodni, hogy a tanácscsal is megértessék a dolgot. Nemsokára ezt is megtalálták: »Cum tamen necdum constare possit, num et quale commodum in terrestres dominos ex dicta regulatione resultet? Commissio haec regia necessarium esse

¹⁾ Orczy jelentése a kancellárhoz, 1774 decz. 8-án. U. o. 1774 : 6407.

²⁾ Orczy jelentése a kancellárhoz, 1775 márcz. 2-án. U. o. 1775 : 1066.

³⁾ E bizottság tagjai voltak az elnökön és Husztyon kívül: Buday Ferencz Bereg, Szirmay Tamás Zemplén, Orosz Gáspár Ung, Ibrányi Miklós Szabolcs vármegye alispánjai, Berhely Imre zempléni, Nagy András szabolcsi tab. jud. assessor, Potocsky Imre zempléni jud. nobilium és Schuda Ferencz, Orczy titkára, mint jegyző. A bizottság jegyzőkönyve u. o.

⁴⁾ A bizottság határozatai u. o.

iudicavit, ut in praeliminaribus his, minoribusque laboribus, plebs, in quam sine dubio maximum ex negotio hoc emolumentum redundat, manuales aequae ac curules operas gratuito interea praestet. ¹⁾

A tanács legjobbnak látta bele nem avatkozni a kényes pontba, szó nélkül hagyta tehát a hozzá fölterjesztett kérést. A kancellária szintén, s így a jó urak nyugodtan rendelték ki a népet a munkához. Az 1774—1775-iki enyhe tél és a korán beköszöntő tavasz kedvezett a vállalkozásnak, s a megyék serényen hozzáálltak a reájuk bízott feladat teljesítéséhez. Természetesen, mint a fentebbi idézetből következtethető, a könnyebb végét fogták meg a dolognak, a malmokat rontatták le, a fatörzseket halászták ki a folyóból és a part mellett hat ölnyi szélességben kivágatták a fákat, hogy a korhadtak bele ne hulljanak a mederbe s az áradás alkalmával közjük ne sodorja a törzseket a víz. ²⁾

Maga Orczy csak megindította a munkálatokat, de személyesen nem ügyelt fel rájuk, hanem elkedvetlenedve visszavért birtokára. Tarnaörsre. Eleinte nagyon komolyan vette feladatát és erős szándéka volt, a mint az idő engedi, bejárni a reá bízott folyók vidékét; már tervet is készített egy hosszabb körútra, ³⁾ de hiába kért a Helytartótanáctól szakértő mérnököt, nem tudott kapni. Kirendelték ugyan melléje Huberth tanácsost, de mikor Huberthnek meg kellett volna érkeznie, csak levél jött helyette a császári kamarától, hogy nem nélkülözhetik, mivel Bécsben is szükség van rá. Majd meg Valcherhez, a birodalom hajózási felügyelőjéhez utasította a tanács, kérjen attól mérnököt; ⁴⁾ de hiába kérte először Orczy maga Valchert, hiába hívta fel azután a tanács, hogy teljesítse Orczy kérését, ⁵⁾ minden igyekezet kárba vészett, Orczy mérnök nélkül maradt. Ez a tény világot vet a kormány eljárására is. Kétségtelen, hogy Mária Terézia kormányának volt érzéke az uralma alatt álló országok gazdasági érdekei iránt, nem folytatta Kollonich politikáját — a ki Magyarországot úgy akarta beolvasztani a birodalomba, hogy előbb gazdaságilag tönkreteszti — és ezért szívesen fölkarolta azokat a reformokat, melyek Magyarország jólétét előmozdították, csak hogy politikája nagyban ép olyan önző és

¹⁾ U. o.

²⁾ Orczy jelentése a Helytartótanácsához, 1775 máj 21-én. Másolata u. o. M. udv. kancz. 1775: 2898.

³⁾ 1775 márcz. 2-iki jelentése u. o. 1775: 1066.

⁴⁾ Orczy főntebb idézett máj. 21-iki jelentése.

⁵⁾ Máj. 11-én ment hivatalos levél Valcherhez. A tanács gazdasági bizottsági jegyzőkönyve. U. o. M. udv. kancz. 1775: 2898.

rövidlátó volt, mint kicsiben a nemeseké. A folyamszabályozás terve tetszett fönt Bécsben, de csak úgy, ha a birodalomnak semmit sem kell reá áldoznia. Most azonban, hogy egyetlen egy államtól fizetett emberre lett volna szükség, az első áldozatot, mely nem a nemesség és a nép vállát nyomta volna, hanem az államét, — megtagadta. Költségkimelésből bízta egészen a vármegyékre a szabályozást, ezért állított a bizottság elére egy lelkiismeretes, de e téren tapasztalatlan mágnást, a kit nem kellett fizetnie; a birodalom vezetői sem emelkedtek az állam-eszme magaslatáig — legalább Magyarországot illetőleg nem.

Mivel Orczy egyszerű turista-kirándulást nem akart rendezni — már pedig mérnök nélkül alig lett volna útja más — azért hagyta jobb időre terve megvalósítását.

E helyett elméletileg foglalkozott feladatával. Nem tudjuk, volt-e Orczynak a szabályozás ügyében tanácsadója, segítette-e őt Huszty, esetleg Krüger állami mérnök, a kivel később kétségtelenül összeköttetésben állott, vagy a mi az egykorú iratokból és a viszonyokból is valószínűnek látszik, a maga józan eszére és helyi ismereteire volt-e utalva, de az a terv, melyet őrsi magányában a szabályozás végrehajtására készített, mutatja, hogy nem volt méltatlan a feladatra, és ő látta legvilágosabban, mit kell tennie. Tudta, hogy a míg a dolog a vármegyék jóakarátára lesz bízva, addig sok eredményre nem lehet számítani. A cél-tudatos szabályozásnak egyik feltétele, hogy egy egységes terv szerint járjanak el az összes faktorok, s a szabályozást a legveszedelmesebb, de legfontosabb folyón, a Tiszán kezdjék. Ha mellékfolyóit szabályozzák és megtisztítják a folyásukat gátoló törzsektől és malmoktól, akkor meggyorsítván útjokat, még nagyobb veszedelmet zúdítanak a tiszaparti vidékre; a meg nem szabályozott Tisza még kevésbé tudja majd magába venni mellékfolyói vizét, s a felső vidéket megszábadítják ugyan az árvízről, de annál végzetesebbé teszik az áradást a Tiszán Tokajtól lefelé. Az első feladat tehát az volna, hogy az összes tiszamenti vármegyék, nem törődve a többi vizekkel, fordítsák minden gondjukat a Tisza szabályozására.¹⁾ Maga is, mielőtt a tanács jóváhagyását megkapta volna, ilyen irányban küldött az 1775 év tavaszán a vármegyékhez utasítást.²⁾

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ Orczy jelentése a Helytartótanácsához, 1775 máj. 21-én. U. o. M. udv. kancz. 1775: 2898.

²⁾ Ezt a nézetet Széchenyi nem tartja helyesnek. (*Eszmetörődékek*, 63. l.) Véleményünk szerint azonban a kérdésben Orczynak volt igaza; a Széchenyitől id. h. említett érvek nem meggyőzők.

MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.

VII.

MAGYAR TŰZES- ÉS LÖVŐSZERSZÁMOK.

— Elő közlemény. —

Bármilyen téren vizsgáljuk a magyar műveltségtörténet ismeretlen emlékeit, mindenütt találunk valami újat és meglepőt, a mi akaratlanul is előcsalja belőlünk az elismerő szót őseink tudásához és találékonyosságához. Tudjuk, hogy a XVI. és XVII. század örökös háborúi s az ezek nyomában járó pusztulás és szegénység minden fejlődésnek, mindenféle műveltségnek halálos ellenségei voltak. Mégis minden téren olyan dolgokba ütközik a szemünk, a mik még békekesség idején, jólét közepette is számot tehetnének. Tanult és igyekezett a mi nemzetünk nemcsak az elsajátításban, de a tanultak tovább fejlesztésében is. Egy-egy régi, szüksézáví összeírás a magyar találékonyáságnak, a magyar ügyességnek és feltalálásnak nem egyszer száz és száz emléket sorolja fel. A gondolkozó ember csodálkozva lapozgatja e följegyzéseket, mert jól ismeri a viszonyokat, s így kétszeresen értékeli mindazt, a mi haladást, fejlődést hirdet a magyar műveltség ismeretlen berkeiben. Csodálkozik a gondolkozó ember különösen azon, hogy a XVI. és XVII. században a magárahagyatott keleti Magyarországon és Erdélyben a legtöbb téren nagyobb fejlődést, nagyobb haladást talál, mint nyugaton, a művelt örökös tartományok árnyékában. Ha az örökös tartományok németiségének köszönhetnénk a műveltség terjesztését, hogyan értjük, hogyan magyarászuk e jelenséget? Hiszen a XVI. és a XVII. században ott van a legnagyobb fejlődés, ott találjuk a magyar műveltségnek legbecsesebb emlékeit, a hova a német keze el nem ért. Minél távolabb megyünk Ausztriától, annál önállóbb, annál eredetibb és fejlettebb a magyar műveltség. És ez nagyon természetes. A hol nem érezték a német nyomasztó hatalmát, a hova nem ért el a mindent elpusztító német katonaság uralása, ott a magyar művelődés fejlődését nem is fojthatták meg. Tehát az ősi alapon, ha lassan is, de biztosan tovább, előre törte magát.

Az udvari kamara és a hadi tanács számtalan rendeletéből tudjuk, hogy nemcsak a XVI-ik, hanem a XVII-ik század végén is a német hadak, a német őrségek részére és a nyugati magyar végházak számára is a német birodalomból hozatják a hadiszereket. Nürnberg, Regensburg, Passau és más német-birodalmi városok voltak a hadiszerek állandó szállítói. Még a puskaport is javarészt onnan hozták hozzánk a Dunán. Ezekből a hadiszerekből azonban keleti Magyarországra vagy semmi, vagy igen kevés jutott. Az ember e jelenségek alapján azt gondolhatná, hogy Magyarország nyugati részeiben, a hol a német szomszéd volt, a hol soknál több besztercebányai réz állott rendelkezésre, s a hol könnyebben utánozhatták a nyugati államokból hozott hadiszereket, — fejlődött ki a magyar ágyú-ipar, a tüzes szerszámok stb. készítése. És a valóságban ennek éppen az ellenkezőjét találjuk. A távol keleti Magyarországon és Erdélyben keletkeznek az első *portörő karámok*, *portörő malmok*, *ágyú-öntő házak*, *kardverő hámorok* stb. Itt a keleti részekben készül a legtöbb magyar ágyú és szakállós, itt készíttetik ágyúikat és seregbontóikat a havasalföldi vajdák is. Itt a keleti részekben leggazdagabbak a magyar várak lövő és tüzes szerszámokban, s itt találkozunk a legtöbb eredetiséggel és felfedezéssel a tüzes szerszámok terén. E szerint bizonyos, hogy a *tüzes és lövő szerszámok* terén is van önálló és eredeti magyar ipar, magyar fejlődés, mely ha tekintetbe veszi is a nyugati államok vívmányait, formában és kivitelben mégis önálló, eredeti magyar.

Mi szép volna e magyar felfedezéseket, a magyar pattantyúsok feltalálásait sorra ismernünk. Mennyi ügyességgel, mennyi találatkonysággal számolhatnánk be, ha mindezekről közelebbi felvilágosítások maradtak volna reánk. Ar égi összeírásokon kívül azonban más írott emlékekkel nem igen rendelkezünk. Ezek az összeírások meg sokszor száz évvel később készültek, mint azok a tüzes szerszámok, a melyekről szólnak. Azután ezeket az összeírásokat legtöbb esetben nem ahoz értő pattantyúsmesterek, hanem jóra való udvarbírák, kamarai tisztek vagy íródeákok készítették. Ezek pedig sem a tüzes szerszámok, sem az ágyúk fajait nem ismerték tökéletesen. Még kevésbé tudták megítélni, mi ezek között a magyar és mi az idegen. Így tehát csak a sötétben kell annak tapogatóznia, a ki a magyar tüzes szerszámokat közelebről ismertetni akarja.

Nem mondunk újat, mikor újra hangoztatjuk, hogy a magyar végházak legtöbbjében a hadi felszerelés igen szűkös volt. Bizony a jó végbeli vitézek voltak a végeknek legnagyobb erőssége. A hadi tanácsnak csak arra volt gondja, hogy a nagyobb várakat (a hol t. i. német katonaság élösködött) kellően ellássa ágyúkkal és fegyverekkel. A kisebb magyar végházakat sorsukra hagyta. S hogy ezek miatt a feje ne fájjon, már a XVI. század első felében sokat

közülök lerontatott. A mit meghagyott, azokban sem igen volt egyéb néhány megrepedt szakálloson és a szokásos *hírlövő* ágyún¹⁾ vagy *hírmondó* mozsáron kívül. De a lövő szerszámok hiánya miatt sohasem volt annyi panasz, mint az élés és a ruha hiánya miatt. A míg ugyanis az úgynevezett vitézi kor tartott, könnyen nélkülözték a lövő fegyvereket. Tudjuk, hogy a végbeliek (törökök és magyarok egyaránt) a XVI. században harcz és viadal idején lövő fegyvereket nem igen használtak. Az igazi végbeli vitéz a maga erejében és ügyességében bízott s nem tartá magához méltónak, hogy ellenfelére puskát emeljen. Még ha nagyobb csaták (csapatok) indultak is ki a végekből, puskát legfeljebb a német katonák vittek magukkal. Ezeket azután szekerekre kellett rakniok, mert az akkori szakállosokat a katona maga nem czipelhetette. A huszárok és az urak azonban a XVI. század végéig sohasem jártak puskával. Még erővel sem bírták őket az idegen generálisok rávenni, hogy puskát hordjanak. A kard- és a kopjaforgatás volt az igazi magyar és török vitéz mestersége. Az egyesek kiválósága, ereje és tudása csakis ezen kézi fegyverek forgatásában tűnhetett ki. Vitézi nevet csakis ezekkel szerezhettek. A puskát hagyták a németnek és a lenézett gyalognak.

A XVI. század írott emlékeiből tudjuk, hogy a kisebb-nagyobb magyar végházak legtöbbje nem a háborúban, hanem a békekesség idején veszett el. Ezt még a budai pasák sem tagadták sohasem. Azok a várak és kastélyok, a melyek újra magyar kézre jutottak, ugyancsak a frigy idején kerültek vissza. A XVI. század közepétől a végéig a török és a magyar közt majdnem állandóan frigy volt, de azért a harcz szakadatlanul folyt. Ezekben a harczokban ágyúkat soha, puskát meg csak nagy ritkán használtak. De nem azért tették ezt, mivel a frigyét megtörni nem akarták, — hiszen a török és a magyar végbeliek a frigygyel vajmi keveset törődtek, — hanem mivel a vitézi élet, a vitézi szellem nem tűrte az ágyút és a puskát. A várakat sem ágyúkkal, hanem meglepéssel, csellel és gyujtószerszámokkal foglalták el egymástól.

Ezek a körülmények két igen fontos dolognak adják meg a nyitját. Ágyú-ipar nálunk csakis a nagy háborúk idején fejlődhetett; mert más időben ágyúkra szükség nem volt. A vitézi küzdelmek idején pedig, vagyis a XVI. század második felében, az úgy-

¹⁾ A hírlövő ágyúk (lärmen pöller) arra szolgáltak, hogy a török közeledését jelezzék s így a föld népével idején tudassák a közelgő veszedelemet. Az 1546 évi jun. 18-án pl. Kanizsáról jelentik, hogy a törökök jönnek. »Quibus intellectis statim ad omnia castra nunciavimus, ut sonitum bombardarum darent, quo misera plebs aufugeret.« (Közös p. ü. lt. Hung. 1546.) A hírágyút minden török végházban feltaláljuk. Ott is a mondott czélra szolgált. Musztafa budai pasa írja pl. 1576 máj. 17-én: »azonnal hírlögyüt lövetnek« (t. i. a törökök). Cs. és kir. állami lt. Turcica.

nevezett gyújtó és tüzes szerszámoknak kellett virágzásra emelkedniök, mivel a fából készült várak, kastélyok, párkányok, palánkok, szárájok, huszárvárak, latorkertek stb. ellen a tüzes és gyújtó szerszámokkal küzdhettek legnagyobb sikerrel. A *gyújtó és tüzes szerszámok* voltak a magyar végházak legfontosabb és legeredetibb fegyverei. Ezekkel védelmezték a miénk a saját váraikat, ezekkel vetettek tüzet és veszedelmet a török végházakba. Sok és sok eredeti magyar találmányról számolhatnánk be, ha ezeknek a gyújtó és tüzes szerszámoknak készítéséről vagy keletkezéséről írott emlék maradt volna reánk. De mivel nem maradt, a legtöbbnek csak a nevét tudjuk, hogy a magyar végházakban a legtöbbje mindenütt közönséges, a német kezén levő magyar várakban pedig ismeretlen.

A mohácsi veszedelem után hazánkban még igen gyéren voltak a lövő szerszámok. A port, ágyút és a gyújtó szerszámokat külföldről hozták. Onnan szerzik be főuraink is a szükséges dolgokat és a lövőmestereket saját váraikba. Hogy ezen a téren valami bőség nem volt, kiténik abból a sok sürgetésből is, a mivel ágyúkat, port és gyújtó szerszámokat kérnek.¹⁾ Az ilyen kérő levelekkel még a XVI. század közepén is találkozunk. Az 1555 évi nov. 9-én pl. Nádasdy Tamásnak jelentik, hogy a király pattantyúsát Kéthidára küldték. A következő év jun. 14-én meg Szele Jakab írja Nádasdynak: «Küldene Nagyságod egy pattantyúst, ki labdákat tudna csinálni.»²⁾ Ezek az adatok azt mutatják, hogy a magyar pattantyúsok még ebben az időben sem voltak bőviben. De egyet-kettőt mégis találunk belőlük a nagyobb végházakban. Tatán pl. 1555-ben *Molnár Ferencz* és *Petro de Voltelina* voltak a pattantyús-mesterek.³⁾ Horváth Markónak a szigeti ostrom idején *Erdődi Bálint* volt a legjobb pattantyúsa, kinek ez alkalommal kezét is ellőtték.⁴⁾ Dobó István erdélyi vajdának hadában Wallenstein Boldizsár volt a tüzérség feje. A «magistri bombardarum» közt voltak: *Nicolaus de Venetia*, *Murányi Ferencz*, *Dobolabok Jakab*, *Peér Máté*, *Pohánka György* stb.⁵⁾

¹⁾ Cs. és kir. állami lt. Hung. Pl. 1528 ápr. 20-án a magyar tanácsosok írják a királynak, hogy a végekből nap-nap után könyörögnek porért, ólomért s más efféle dolgokért. «Nihil talium — írják — Majestas vestra hic reperit.» Ugyanazon év szept. 28-án Révay István írja, hogy ágyúk nélkül háborút viselni nem lehet. «Non solum bombardae, sed magistri, qui in castris incendium facere possint, transmittantur.»

²⁾ Orsz. Lt. Nádasdy-féle iratok: Therjék Tamás és Szele Jakab leveléi a nádorhoz. Az 1555 év okt. 7-én is azt írja Therjék a nádornak, hogy Antal nevű német pattantyús magyarázgatja a Kanizsaiaknak, hova kell az ágyúkat elhelyezni.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14359. 1555. márcz. 18. Tatai mustra.

⁴⁾ Cs. és kir. állami lt. Hung. Narratio obsidionis et expugnationis arcis Zigeth a Marco Horváth descripta . . . stb.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 13231. Relatio commissariorum, 1553. mense Decembri.

A XVI. század hatvanas éveiből ránk maradt mustrák már jóval több magyar pattantyús nevével szolgálnak, a miből az látszik, hogy ez a mesterség is kezd közönségessé lenni a magyarok között.

A magyar végházak gyújtó és tüzes szerszámai egy része védelemre, más része támadásra készült. Voltak olyanok is, a miket csakis világítás céljára használtak. Mind a háromféle gyújtó szerszám nagy számmal található a XVI. és XVII. századi összeírásokban. Az év, a mikor egy-egy ilyen szerszám előfordul, keletkezésére nézve mit sem jelent. Mert hiszen tudjuk, hogy pl. az 1520-ban és 1530-ban öntött ágyúk még a XVII. század legvégén készült összeírásokban is szerepelnek. Nagy hibát követne el tehát, a ki azután ezen ágyúkat a XVII. század fegyverei közé sorolná. Épen úgy vagyunk a gyújtó szerszámokkal is.

Említők már, hogy a magyar módra készült váraknak a tűz volt a legnagyobb ellensége. A török és a magyar tehát egyaránt azon volt, hogy a várakba tüzet vessen. Ily módon megkímélték az ostrommal járó fáradságot és áldozatot. A XVI. századi budai pasák levelei szerint a magyar végbeliek, ha kiindultak, mindig gyújtó szerszámokat vittek magukkal. A mikor pl. Musztafa pasa 1569-ben megírja, hogy a tataiak *Hamza bég párkányából* ¹⁾ 700 ökröt, a győriek meg Adony párkányából 2000 juhot vittének el, ²⁾ vagy mikor a komáromiak a tataiak támadását jelentik, rendszeresen azt is megemlítik előbb, hogy gyújtó szerszámokat készítették. ³⁾ »Az minap — írja Musztafa 1576-ban Ernő főherceghez — az komáromiak és tataiak az *várról Budát fel akarták gyújtani*. Isten adá, hogy valamennyit elfogtuk.« ⁴⁾ — »Kékkő alá — írja ugyanaz — kópjiakat visznek, bajt kívánnak és gyújtó szerszámokkal ellenkeznek.« ⁵⁾ — »Im mostan az egriek és az környül való végbeliek Nagykillóra gyülekeztenek volt úgy mint 700 lovaggal és gyaloggal és Szentmiklósra kastélyra reá rohantanak, és gyújtó szerszámokat hagyigáltanak.« ⁶⁾

¹⁾ Erd.

²⁾ A *párlány* szó, mint említők, palánkot, kerítést jelentett ugyan, de mint ez adat is mutatja, a *kastély* (castellum) szó helyett is használták. Hamza bég párlányát pl. a budai pasa kastélynak is írja. Veysz pasa jelenti pl. 1579 jul. 1-én Rudolfnak: »Buda mellett Hamza bég kastélyára rohannak.« A kastély és a párlány helyett gyakran használták a *száráj* szót is. Veysz pasa írja pl. 1579-ben: »Budához egy taraczk lövésznyire Hamza bég *szárájára* (szarayara) az tataiak és komáromiak reá rohantanak.« Ferhát budai pasa meg 1590 ápr. 23-án írja Ernő főhercegnek, hogy a magyar vitézek török ruhában jönnek a török várak alá és így csalják ki a törököket: »Mi *Hamza bég szárájábéliek* vagyunk, hamar jöjjetek segítségre... stb. Cs. és kir. állami lt. Turcica.

³⁾ U. o. »Gyújtó szerszámokat készítvén az komáromiak és az tataiak, az budai kertekből éjjel nappal... stb. 1576 jul. 25.

⁴⁾ U. o. 1576 okt. 22.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ U. o.

Hogy mifélek voltak e gyújtó szerszámok, arról a pasák nem szólnak. A magyar várak régi összeírásai azonban, ha nem is mind, de igen sokat felemlítenek közülök.

A tüzes szerszámok hajtására legalkalmasabb volt a nyíl. A régi időből maradt nyilakat nem fegyverül, hanem gyújtó szerszámok vetésére használták a végbeliek. A XVI. század közepén a *tüzes nyíl* már közönséges a magyar várakban. Verőcze 1547 évi, Zucsá 1549 évi összeírásai pl. már megemlítik.¹⁾ Az 1556 évben külön sorolják fel a *számszerijhoz való tüzes nyilakat* és a *kézijához való tüzes nyilakat*.²⁾ Sümeg 1588 évi összeírása *várgyújtó szigonyos nyilakat*, az 1597 évi pedig *nyúlvasú horgas labdákat* említ.³⁾ Ónod várának még 1689 évi összeírása is megemlíti a *szigonyos tüzes nyilakat*.⁴⁾ A nyilakat ágyúkból és mozsarakból is szokták kilőni. Eger 1554 évi összeírása mondja pl. *«falconeta ferrea parva, ex qua machinae ignitae ejiciuntur.»*⁵⁾ Szádvárt is említenek 1605-ben *labdavető mozsárt*.⁶⁾ Boldogkő 1683 évi összeírása meg ezt mondja: *«régí nyilak mozsár álgýuban valók felesek.»*⁷⁾

Ha a végbeliek *várszállani* indultak, a nyilakon kívül még másféle gyújtó szerszámokat is vittek magukkal. Ezek többnyire botra, dárdára, kópjára stb. erősített tüzes szerszámok voltak, a miket jó messzire lehetett hajtani. Ilyenek voltak pl. a *tüzes labdák*, *kiket fába szegeznek*,⁸⁾ a különféle *tüzes furkók*,⁹⁾ a Nyitra várában szereplő

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. és 65. nr. 83. Egyikben *balista*, másikkban tüzes nyíl említetik. Szigeten 1559-ben: *«arcus germanice stotzl 32, cum sagittis ignitis copiosis.* (Közös p. ü. lt. Hung. 14344.)

²⁾ U. o. Lymbus II. sor. 17. cs. 1556.

³⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 76. nr. 17. Ujvár 1596 évi összeírása is említ tüzes nyilat. U. o. fasc. 99.

⁴⁾ U. o. fasc. 25. 1689.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14340. 1554. *Ingenia arcis Agriensis.*

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 78. nr. 15. Szádvár, 1605.

⁷⁾ U. o. fasc. 79. nr. 18. Boldogkő, 1683.

⁸⁾ U. o. Lymbus II. sor. 17. cs. 1556.

⁹⁾ U. o. fasc. 76. nr. 10. Léva, 1557. *Furcones telae igneae 29.* — Fasc. 77. nr. 1. Oláhtjvár: *tüzes furkó.* — Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14355. 1569. Sáros: *sturmkolben 5.* — Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 76. nr. 17. 1597. Sümeg: *furkó tüzes labda.* A *furkó*-ról meg kell jegyeznünk, hogy azt a XVI. században nemcsak mint tüzes szerszámot, hanem mint kézi fegyvert is használták a magyarok, mind a törökök. Ghicz Farkas írja pl. 1572-ben Nádasdy Ferencznek a *horvátországgi szerrel való készüléerről*: *«Egy keszkenőt kötnek által fejeken és az övükben egy furkót vonnak és egy dárdát vesznek az vállakra, bocskort kötnek fel és úgy igetnek; de én dárda helyett kópját vitetek el és az furkó helyett paizst.»* (Orsz. Lt. Nádasdy-féle iratok.) A *furkót*, mint minden fegyvert, a török-magyar bajviadalokban is használták kihívásul. Mikor pl. a számboki törökök a tatai vitézeket bajviadalra hitták, a sorompó előtt elhelyezett fegyverek tulajdonosainak (mint kihívóknak) a neveit is megírták 1581 jun. 3-án. *«Nauerter Husszein — írják — nagy furkót, Hoda-*

•arculata lancea pro arcendo insultu facta«, ¹⁾ a *tüzes bot* ²⁾ vagy *hajigálni való tüzes bot*, ³⁾ azután a *szigonyos tüzes szerszámmal csinált bot*, ⁴⁾ a *lánczfa* és a *lánczfán való tüzes labda*, ⁵⁾ az *ostrom-dárda* ⁶⁾ vagy *apró puskával rakott labda, dárda módon csinált*, ⁷⁾ *ostromhoz csinált tüzes dárda*, ⁸⁾ *hosszu dárdán való tüzes labda*, ⁹⁾ *rövid nyélre való ostromhoz álló szurok bodzogán*, ¹⁰⁾ *szigonyos tüzes dárda*, ¹¹⁾ *kézből hajító tüzes dárda*, ¹²⁾ *nyeles tüzes labda*, ¹³⁾ *dárdán való tüzes labda*, ¹⁴⁾ *tüzes nyárs*, ¹⁵⁾ *ostromhoz való nyárs*, ¹⁶⁾ *kézben való ostornyárs*. ¹⁷⁾ Nem ritka a *gyújtó palaczk* ¹⁸⁾ és *szurok tüzes szerszámú öveg* ¹⁹⁾ sem.

Várszálláskor a gyújtó szerszámokon kívül robbantó szereket is vittek magukkal a végbeliek, mivel a kapukat ezek nélkül be nem zúzhatták volna. Úgy látszik, hogy ezen a téren a magyar végbeliek még a francziákat is megelőzték. Tudjuk, hogy az utóbbiak csak 1579-ben használják először a petárdát. A magyar végbeliek ilyen szerszámot már előbb is használnak, de természetesen nem petárdának hívják. A XVI. század hetvenes és nyolczvanas éveiből sok jelentés szól arról, miként robbantották fel tüzes szerszámokkal a végbeliek a török várak kapuit, ²⁰⁾ de magát a robbantó szerszámot nem írják le. Úgy látszik, ez a végekben már oly közönséges volt, hogy megemlíteni sem tartották érdemesnek. ²¹⁾ Mindenesetre van

nerdy odapasa *patkóezeges furkót* hagyott, Deli Hasszán *szegetlen furkót*... stb. Cs. és kir. állami lt. Turcica, 1581. »Ki micsoda fegyvert marasztott.«

¹⁾ U. o. fasc. 77. nr. 17.

²⁾ U. o. fasc. 28. nr. 61. Jenő, 1605. és fasc. 21. nr. 8. Makovicza, 1671.

³⁾ U. o. fasc. 87. nr. 30. Sempthe, 1626.

⁴⁾ U. o. fasc. 85. nr. 7. 1639.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Csábrág, 1613. — Orsz. Lt. Lymbus, II. 17. Szádvár, 1685.

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 28. nr. 61. Jenő, 1605.

⁷⁾ U. o. fasc. 78. nr. 15. Szádvár, 1605.

⁸⁾ U. o. fasc. 87. nr. 30. Sempthe, 1626.

⁹⁾ U. o. fasc. 87. nr. 7. 1639.

¹⁰⁾ U. o. és Lymb. II. sor. 17. cs. Tokaj, 1649.

¹¹⁾ U. o.

¹²⁾ U. o. fasc. 148. Huszt, 1674.

¹³⁾ U. o. fasc. 97. Szepes, 1633.

¹⁴⁾ U. o.

¹⁵⁾ U. o. fasc. 76. nr. 10. Léva, 1557.

¹⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. Keresztúr. és Kapu, 1669.

¹⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 148. Huszt, 1674.

¹⁸⁾ U. o. fasc. 78. nr. 22. Ónod, 1611.

¹⁹⁾ U. o. fasc. 85. nr. 7. 1639.

²⁰⁾ A cs. és kir. állami lt. Turcica és Hungarica cz. gyűjteményei egész csomó ilyen jelentéssel szolgálnak.

²¹⁾ Ezt mutatja az a körülmény is, hogy pl. a kis Pápa magyar őrsége 1580 telén Koppány várának mind a három kapuját egyszerre felrobbantja. És az ezen alkalommal használt csodás tüzes szerszám senkinek sem tűnt fel.

tehát alapja annak a véleménynek, hogy a petárda igazában magyar találmány.

Maga a petárda szó nálunk csak akkor lesz ismeretessé, mikor a császáriak itt meghonosítják. Úgy látszik, 1598-ban alkalmazták a petárdát nálunk először. Írott emlékből a petárda szó csakis a XVII. században fordul elő, még pedig mindig fa-ágyú kíséretében.¹⁾ Egy összeírás a *petárdához való fog-vasat* is megemlíti, de minden magyarázat nélkül.²⁾ A XVII. század második felében már a kisebb végházakban is találunk petárdát.³⁾ A *kartács* és a *gránát* nevű töltésekkel ugyanúgy vagyunk, mint a petárdával. Mind a kettőt sokféle alakban ismerték és készítették nálunk már akkor, mikor a *kartács* és a *gránát* szó még teljesen ismeretlen volt. Alig volt magyar végház, a hol a XVI. században ilyen töltéseket nem találunk. Természetesen, ezeket nem *kartács* és *gránát* néven, hanem magyar szóval nevezték. Maga a *kartács* és a *gránát* szó csak a XVII. században lesz nálunk ismeretessé, vagyis akkor, mikor a császári tüzérség is kezdte a töltéseket használni. A *kartács* szó tudunkkal legelőször 1607-ben fordul elő.⁴⁾ Regécz várában 1626-ban 36 darab *bátokban csinált kartács* volt.⁵⁾ Tokaj várában 1649-ben huszonötfontos ágyúban való *kartácsokat* (így), tizenkétfontos *kartácsokat* és *babához való töltetlen kosarakat*,⁶⁾ Ónodon 1689-ben *vagdalt, korbácsoknak való darabvasat* említenek.⁷⁾ A *gránát* előfordul Füzér 1665 évi összeírásában mint *tüzes gránát*.⁸⁾ Sárváron 1669-ben említenek *kosár-gránátokat* és *koszorú-gránátokat*,⁹⁾ Szádváron pedig *kézi üveg-gránátot*.¹⁰⁾ Az ungvári 1685 évi összeírás az ott lévő *gránát mívelő rekeszt* s a kész *puskapor-gránátokat* említi.¹¹⁾

Az eddig felsorolt gyújtó és tüzes szerszámokat a végbeliek nemcsak várszálláskor vették használatba, hanem az ostromlók távoltartására is használták, mikor is a falakról vetették azokat az ellenség közé. A támadó ellenség távoltartására azonban a magyar végházaknak az említetteken kívül még sokféle más tüzes szerszámaik is voltak. Akadtak ezek között olyanok, melyeket minden végházunkban megtalálunk, de voltak olyanok is, a melyeket

¹⁾ Ebből lőtték ki a petárdát.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 85. nr. 7. 1639.

³⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15432. 1671. Conscriptio Tapolcsán et Tavor-nak. Tormentum vulgo *petarda*.

⁴⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 76.

⁵⁾ U. o. fasc. 66. nr. 31. 1626.

⁶⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Tokaj, 1649.

⁷⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 25. Ónod, 1689.

⁸⁾ U. o. fasc. 15. 1665.

⁹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. Sárvári tárháznak inventariuma.

¹⁰⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1685.

¹¹⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 63. nr. 20. 1685.

csak egy-egy végházban ismertek. Örök kár, hogy ezekről a rendkívül érdekes magyar felfedezésekről a neveiken kívül semmi közelebbi felvilágosítás sem maradt reánk. Hanem azért érdemes azokat ismernünk, mert sokaságukból és az eredetiségükből látjuk, hogy a régi magyar pattantyúsok ugyancsak értették mesterségüket. Nagy és világra szóló újításokat ugyan nem hoztak létre, mert a végekben uralkodó roppant szegénység miatt költségesebb dolgokra sohasem telt; de a mit a rendelkezésükre álló szegényes és kezdetleges eszközökkel ember teremthetett, azt ők létrehozták. Ez rájuk nézve annál inkább dicséretes, mivel jól tudjuk, hogy elhagyatottságukban nem volt kitől tanulniok, nem volt mit utánozniok. Maguknak kellett mindent teremteniök.

A magyar várakban szereplő tüzes szerszámok közül leggyakrabban az úgynevezett *tüzes labdák* fordulnak elő. Ezek igen sokfélék voltak. Egy részük csak gyújtó szerszámú szolgált, más részük robbantó szerrel is el volt látva, sőt gyakran rendes töltésekkel is. A gyújtó labdákat szurokba áztatott kenderből, vagy erre a célra készült szövethől csinálták, s *gyeplővel*,¹⁾ madzaggal, vagy *taraczkfüvel* kötötték össze. Rendszeresen puskaport (gyújtó port) is tettek belé. Igen gyakori eset, hogy a tüzes labdákat *apró puskákkal* (azaz töltésekkel) töltötték meg. A tüzes labdákat vagy nyélre erősítették s úgy hajították, vagy kézből vetették. Ez utóbbi esetben az úgynevezett *labdavető fakeztyűket* használták.²⁾ Gyakori eset az is, hogy a labdákat mozsárból lőtték ki.³⁾

A közönséges tüzes labdát a magyar várakban már a XV-ik században használták. Az ilyen labdák felsorolása tehát egészen fölösleges. Itt csak azokat említjük meg, melyek némi fejlődést és változást mutatnak. Gyula-varában 1554-ben voltak: »testaceae crematorum vulgo *zenes lapta*«,⁴⁾ Léván 1557-ben: »furkones telae igneae 29, globi sulphuris 18«,⁵⁾ Diósgyőrött 1563-ban: »pilae ignitae piceae 20, instrumenta quaedam ferrea pro pilis ignitis«,⁶⁾ Sáros-varában 1569-ben: »sturmkußeln mit feuerwerk«,⁷⁾ Munkács-varában 1573-ban: »pixides pro pilis ignitis 766«,⁸⁾ Znió-varában 1586-ban:

¹⁾ Regécz 1626 évi összeírásában olvassuk pl. »öt csomó gyeplő lapta kötözni való.« (Orsz. Lt. Urb. et Conser. fasc. 66. nr. 31.)

²⁾ U. o. fasc. 87. nr. 30. 1626. Sempte: »fakeztyű lapta vetni való.«

³⁾ U. o. fasc. 99. nr. 7. 1548. és fasc. 78. nr. 15. 1605. Szádvár: »labdavető mozsár.«

⁴⁾ U. o. fasc. 76. nr. 1. 1554. Az 1572 évi összeírás is 23 *szenes* labdát említ.

⁵⁾ U. o. fasc. 76. nr. 10. 1557.

⁶⁾ U. o. fasc. 76. nr. 14. 1563.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14355.

⁸⁾ U. o. fasc. 14362. 1573.

«circuli picei»,¹⁾ Nyitrán 1587-ben: «labdae ex sulphur»,²⁾ Sümegen 1597-ben: *horgas labda nyilvasú, furkó tüzes labda és kalács labda*,³⁾ Csábrágon 1603-ban: «cuppae ignitae seu pilae 9» és «marsupium ex tela confectum ignitum»,⁴⁾ Szádváron 1605-ben: tüzes labda 516, *apró puskával rakott labda módon csinált és hajítani való tüzes labda*,⁵⁾ Ónodon 1611-ben: *tüzes labdához való szigony*,⁶⁾ Regéczen 1626-ban: *tüzes labda bot forma*,⁷⁾ Szepes várában 1633-ban: *nyeles tüzes labda és dárdán való tüzes labda*,⁸⁾ Fogarason 1632-ben: *ostromra kihányó csöves (czeöves) gölbicsos, poros, gömbölyeg tüzes szerszám 80 db*.⁹⁾ Tokaj-várában 1649-ben: tüzes *nyilas* labda és tüzes *nyilalan* labda,¹⁰⁾ Ledniczén 1670-ben: *pyrobolus mediocris* vulgo tüzes labda,¹¹⁾ Makoviczán 1671-ben: *tüzes labdában való apró puska 350*,¹²⁾ Huszton 1674-ben: *mérges tüzes labda és kézből hajító nyilas tüzes labda*.¹³⁾

Miként a tüzes labda, úgy a *tüzes koszorú* is igen elterjedt volt a magyar végházakban. A tüzes koszorút igazában ugyan világitásra (rakéta gyanánt) használták, de gyakran ezekbe a koszorúkba is tettek robbantó szereket. Ilyen esetben a koszorút összekapcsolták a labdával.¹⁴⁾ Vannak összeírásaink, melyek a *koszorút* és a *tüzes kalácsot* egynek veszik.¹⁵⁾ Mások viszont külön említik mind a kettőt.

Léván 1557-ben többféle tüzes koszorút találunk.¹⁶⁾ Sárosvárában 1569-ben 13 *ostrom-koszorút* említenek.¹⁷⁾ Likaván is felsorolja az 1568 évi összeírás a «circuli ex cannabo facti et pice illiti» nevű tüzes szerszámokat.¹⁸⁾ Árva 1576 évi összeírása «rotulae seu

¹⁾ U. o. fasc. 14389.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 77. nr. 13. 1587.

³⁾ U. o. fasc. 76. nr. 17. 1597.

⁴⁾ U. o. fasc. 76. nr. 11. 1602—1603.

⁵⁾ U. o. fasc. 78. nr. 15. 1605.

⁶⁾ U. o. fasc. 78. nr. 22. 1611.

⁷⁾ U. o. fasc. 66. nr. 31. 1626.

⁸⁾ U. o. fasc. 97. 1633.

⁹⁾ U. o. fasc. 14. Fogaras, 1632.

¹⁰⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs.

¹¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14569. 1670.

¹²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 21. nr. 8. 1671.

¹³⁾ U. o. fasc. 148. 1674. Egy kelet nélküli XVII. századi összeírásban Semptén említik az *olasz labdát* is. (U. o. fasc. 100.) Csejthe összeírása *fűzér labdákat* említ. (U. o. fasc. 77. 1645.)

¹⁴⁾ U. o. fasc. 78. nr. 34. Regécz: «tüzes lapta koszorújával együtt három hordóval.» Csábrágon 1613-ban szintén említenek tüzes koszorúlabdákat. (U. o. fasc. 76. nr. 11.)

¹⁵⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1649. Tokaj: «tüzes kalács avagy koszorú.»

¹⁶⁾ U. o. fasc. 76. nr. 10. Circuli spiceati igniti, circuli pice et pulvere ex funiculis facti.

¹⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14355. 1569. Sturmkranz 13.

¹⁸⁾ U. o. Hung. 1568 jun. 3.

coronae piceae, quibus utuntur tempore oppugnationis« czímen sorolja fel a koszorúkat.¹⁾ Znió-vár összeírásában csak »circuli picei«,²⁾ Regéczen 1626-ban *orsó forma tüzes szerszámos koszorúk.*³⁾ Semptén a nádor ingóságai közt 1639-ben *szurkos öreg koszorúkat, tüzes szerszámmal töltötteket és hat rúddal ostromtöltő koszorút* említenek.⁴⁾ Szádváron 1685-ben csak apró szurkos koszorúk voltak.⁵⁾

Mint említők, a tüzes kalácsot néha egynek veszik a koszorúval, néha meg külön említik mind a kettőt. Árva-varának XVI. századi összeírásai pl. külön sorolják fel *tortae piceae* néven a tüzes kalácsokat.⁶⁾ Sümegen 1597-ben *kalács-labda,*⁷⁾ Ónodon 1611-ben *hegyes tüzes kalács*⁸⁾ említettik. Bajom 1594 évi összeírása két *kalács-kivetőt* is említ.⁹⁾ Érdekes az a feljegyzés, a mi Léva munitiójának 1554 évi összeírásában olvasható a kalács készítéséről; e szerint egy-egy kalácsba három font puskaport tettek.¹⁰⁾

Minden magyar várban megtaláljuk a *tüzes csuprokat* vagy *fazekakat* is. Ezek készítéséről a fentebb említett lévai feljegyzés 1554-ben ezt írja: »Fazekat, kiben apró puskákat csinálunk, ezeket akarunk készíteni, tiz mázsa por megyen rája.« E szerint egy-egy tüzes fazékba egy font puskaport tettek. Már mint ez a lévai feljegyzés is mutatja, a tüzes csuprokból a végházakban igen sokat tartottak, valószínűleg azért, mivel ostrom idején nagy hasznát látták. Még a rosszúl felszerelt Gyula-várában is volt 1554-ben: »ollae testaceae magnae 218« és »ollae testaceae parvae 48.«¹¹⁾ Tüzes csupor többféle volt. Találkozunk olyannal, mely csak gyujtogatásra készült,¹²⁾ viszont akad olyan is, mely a kartács-féle töltéshez volt hasonló s felrobbanása alkalmával halált osztogatott. A sok közül itt csak néhány vár ostrom-fazekait említjük meg. Sáros-várában 1569-ben volt 59 töltött és 400 töltetlen ostrom-fazék,¹³⁾

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. nr. 18. Nyitra, 1576.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14389. Conscriptio arcis Znió.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 66. nr. 31.

⁴⁾ U. o. fasc. 85. nr. 27. 1639.

⁵⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1685.

⁶⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 99. nr. 18. Árva, 1576. és 1583.

⁷⁾ U. o. fasc. 76. nr. 17. 1597.

⁸⁾ U. o. fasc. 78. nr. 22. 1611.

⁹⁾ U. o. fasc. 106. nr. 3. Bajom, 1594.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 99. De instrumentis ad falconetas etc. pertinentibus: »kez kalach vagyon 23, szaz kalachra 3 masa por megyen.«

¹¹⁾ U. o. fasc. 76. nr. 1. Putnok 1576 évi összeírásában ez olvasható: Olliculae ignitae pro ejciendo ad hostem 113, olliculae ignitae similes 100. (U. o. fasc. 77. nr. 2. 1576.)

¹²⁾ Ollulae pulveris repletas ad faciendum ignem. (U. o. fasc. 76. nr. 10. Léva, 1557.)

¹³⁾ Közös p. ü. lt. faso. 14355. Hung. 1569. »gefüllte Sturmhefeler 59, ungefüllte Sturmhefeler 400.« — Diósgyőrött 1563-ban voltak: ollae ignitae refertae 34. (Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 76. nr. 14.)

Munkácson 1573-ban: „amphorae ad irruptionem necessariae”,¹⁾ Bajomban 1594-ben: *kivető csupor*,²⁾ Ónodon 1611-ben: korszó tüzes szerszámokkal,³⁾ Regéczen 1626-ban: apró fazekakban egy láda tüzes szerszám,⁴⁾ Fogaras-várában 1632-ben: *két rendbeli polczokon álló tüzes szerszámmal tele csinált csupor* 1400,⁵⁾ ugyanott 1636-ban: *ostromhoz való régi csuprokban csinált tüzes szerszám* 2000,⁶⁾ Semptén 1639-ben: *ostromkorszó* 150,⁷⁾ Makoviczán 1671-ben: *tüzes csupor*,⁸⁾ Huszton 1674-ben: *ostrom ellen való tüzes csupor*,⁹⁾ Szádvárott 1685-ben: *ostromhoz való fazék*.¹⁰⁾

Az eddig említett tüzes szerszámoknak mibenlétét úgy a hogy csak megértjük; de voltak olyanok is, a melyekhez hozzászólni egyáltalán nem tudunk. Ilyen volt pl. a *cuculus ignitus*,¹¹⁾ mely 1553-ban Szigetvár tüzes szerszámjai között fordul elő, vagy a *cuculi picei igniti*, melyeket Diósgyőr 1563 évi összeírása említ.¹²⁾ Még ezeknél is furcsább tüzes szerszámokat említ Fogaras 1632 évi összeírása. Ez az érdekes feljegyzés a többi közt azt mondja, hogy a várban volt: *sánczban kihányó szeges, csöves (czeöves) lud* 20, *hosszu rudakra épített, sánczban kivető ludak csövestül* 21, *ostromra kihányó, csövös (czeöveös), golóbcicos, poros, gömbölyeg tüzes szerszám* 80, *jából csinált, ostromra kihányó tüzes csövök (czeöveök) porral, golóbcicsal rakottak*.¹³⁾ Regécz egyik XVII. századi összeírásában is olyan tüzes szerszámmal találkozunk, mely másutt elő nem fordul. Az összeírás *perecz formára csinált* tüzes szerszámnak mondja, minden további megjegyzés nélkül.¹⁴⁾ Lipcse-várában is volt 1571-ben olyan tüzes szerszám, a mit másutt nem találunk. Az összeírás *eysener feuerkorb-nak* mondja,¹⁵⁾ Sáros-várában meg 27 darab *feuer wasserhugel* említették a tüzes szerszámok között.¹⁶⁾ Trencsén XVI. századi összeírásai megemlítik a *pumpu* nevű, fecskendő formájú tüzes szerszámot (res ignitae in formam fistulorum confectae *pumpu* dictae),

1) Közös p. ü. lt. fasc. 14362. Invent. arcis Munkács, 1373.

2) Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 106. nr. 3. Bajom, 1594.

3) U. o. fasc. 78. nr. 22.

4) U. o. fasc. 66. nr. 31. 1626.

5) U. o. fasc. 14. nr. 39. 1632.

6) U. o. nr. 40. 1636.

7) U. o. fasc. 87. nr. 27. 1639.

8) U. o. fasc. 21. nr. 8. Szatmár 1660 évi összeírása is említ ostromhoz való csuprokat. (U. o. Lymbus, II. sor. 14. cs.)

9) U. o. fasc. 148. 1674.

10) U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs.

11) U. o. Urb. et Conscr. fasc. 50. nr. 24. Sziget, 1553.

12) U. o. fasc. 76. nr. 14. Diósgyőr, 1563.

13) U. o. fasc. 14. nr. 39.

14) U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Kelet nélkül a XVII. századból.

15) Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14364. 1571.

16) U. o. fasc. 14355 Invent. Sáros, 1569.

a miből az ostromlókra tüzet hánytak.¹⁾ Ilyenforma tüzes szerszám lehetett az is, melyet 1636-ban Fogaras összeírása említ: ötvenöt *fasipokban csinált* régi tüzes szerszám.²⁾ Sok végházban facsövek helyett vasat is használtak. Gyula-várában pl. a XVI. század közepén: «canales et ferreamenta ad ignilia necessaria 3000.»³⁾ Beszterczen ugyan e czélra óncsöveket tartottak,⁴⁾ Huszton pedig *ostromhoz való vascsös tőkéket*.⁵⁾

Minden végházunkban igen nagy számmal tartották a vasulyomot, a mely három- vagy négyszögű vas volt, kiálló, hegyes fogakkal. A sulyomot szintén az ellenségre hajigálták.⁶⁾ Kétféle sulyom volt, *vas sulyom* és *tüzes sulyom*.⁷⁾ Az utóbbit gyújtó szerszámnak használták.

A magyar végházakban a világitásra szolgáló eszközöket és a rakétaszerű tüzes szerszámokat is megtaláljuk. Az úgynevezett *kiütő* vagy *kivető ostrom-lámpákba* szurkos fenyőfát vagy fenyőszurkot használtak, a mit másképen *toboz*-nak is neveztek.⁸⁾ A régi összeírásokban a lámpások közül leggyakrabban a következők szerepelnek a végházakban: *kerekded borított* lámpás,⁹⁾ *tüzes* lámpás, *fokra való borított* lámpás,¹⁰⁾ *fáklyás lámpás fokra való*,¹¹⁾ *vas lámpás* ¹²⁾ és *török lámpás*. Említik a *zöld szövitnyek*-et is.¹³⁾ Munkács várában 1573-ban világitás czéljára a következő eszközök zörgáltak: *laterna lignea pro irruptione facta; baculi ferrati alias stellae nocturnae 10;*

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. nr. 22. 1564. Az 1583 és az 1594 évi összeírás ezt mondja: «lignae quaedam fistulae ad jaculandum ignem instructae *pumpu dictae* 46.»

²⁾ U. o. fasc. 14. nr. 40. 1636.

³⁾ U. o. fasc. 76. nr. 1.

⁴⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Besztercze, 1580.

⁵⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 148. Huszt, 1674.

⁶⁾ Ujvárt 1596-ban: «Instrumenta parva ferrea quadrangularia vulgo *sulyom* dicta 219.» Ugyanezt másutt háromszögűnek is mondják. «*Trigoni ferrei, alias sulyom* 1100.» (Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 77. nr. 9. 1569.) Diósgyőr összeírása ezt mondja a sulyomról: «parva instrumenta ferrea acuminata *vas sulyom* vocata ad insultus hostium necessaria vasculo medio.» (U. o. fasc. 76. nr. 14. 1564.)

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 28. nr. 61. 1605. Jenő: tüzes sulyom 8, vas sulyom 150.

⁸⁾ U. o. fasc. 76. nr. 1. 1559. Gyula: «gumi pinorum *toboz* sive *szurok*.» A munkácsi uradalomban a jobbágyok tartoztak *fenyőfát lámpába való* és egy-egy *fenyő toboszt* adni. (U. o. fasc. 18. nr. 24. 1570. és 1613.) Ezt másképen *fáklya-adónak* is mondták. (U. o. 1699.)

⁹⁾ U. o. fasc. 2. nr. 31. Barkó, 1621.

¹⁰⁾ U. o. Jeszenó, 1623.

¹¹⁾ U. o. fasc. 66. nr. 31. Regécz, 1626.

¹²⁾ U. o. fasc. 99. nr. 18. Árva, 1583. *Lucernae ferreae, unci ferrei quibus lucernae extra moenia exponuntur, lucernae ferreae lignis piceis impletae* ... stb.

¹³⁾ U. o. fasc. 85. nr. 27. Sempte, 1639.

portiones lignae ex quibus laternae lignae ad irruptionem conficiantur 341; pices cum tecis 684 és pices *thoboz* vocatae 122.¹⁾ Tokaj 1649-iki összeírása a világító szerszámok között kilencz darab *hajnalcsillagot*,²⁾ Szatmár 1660 évi összeírása 153 darab *hajnalcsillagot* említ.³⁾ Az utóbbi a *világosítani való tüzes koszorúkat* is felsorolja.

A tüzes szerszám készítő eszközök közül a régi összeírások megemlítik a *tüzes szerszám csináláshoz való esztergárban csinált szerszámokat*,⁴⁾ a tüzes szerszámhoz való *rézbotot*, a *puskaporejő szitát*,⁵⁾ a *keltő* (keltew) *salétromot*, *keltő önt*, *vas csőt* (chy),⁶⁾ a *labda kötőzni való gyeplőt*,⁷⁾ a *fenyő viaszt*,⁸⁾ a *kanótnak való gyeplőt* és *gyeplüköteleket*,⁹⁾ a *töltést*,¹⁰⁾ a tüzes szerszámhoz való *vargaviaszt*,¹¹⁾ a *vitroliumot*,¹²⁾ a tüzes szerszámhoz való *büdöskövet*, a *vargaszurkot*,¹³⁾ a *terpatint*,¹⁴⁾ a *tersényi puskaport*, *muskatélyhoz való port*, *ágyú-port*, *gyújtó-port*,¹⁵⁾ az *öreg tonna-port*, *apró tonna-port*,¹⁶⁾ *holt szenet*,¹⁷⁾ a tüzes szerszámhoz való *apró puskákat*,¹⁸⁾ tüzes szerszámhoz való *hosszu zsinórt*, tüzes szerszám csinálni való *apró matring kötelecskéket* stb.¹⁹⁾

A tűz oltására minden várban volt fecskendő,²⁰⁾ a mit *fackandó*-nak²¹⁾ és *fecske*-nek²²⁾ is írtak. Ostrom idején különben a tűz ellen úgy is védekeztek, hogy a palánkok boronafáit vizes bőrökkel borították be.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14362.

²⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs.

³⁾ U. o. II. sor. 14. cs.

⁴⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 77. Sáros, 1608.

⁵⁾ U. o. fasc. 85. nr. 27. Sempte, 1639.

⁶⁾ U. o. fasc. 99. Verőcze, 1647. Gyulán 1559-ben volt: una tunella cum pinguedine vulgo *kew fagyú*. (U. o. fasc. 76. nr. 1.)

⁷⁾ U. o. fasc. 66. nr. 31. Regécz, 1626.

⁸⁾ U. o. fasc. 78. nr. 22. 1611.

⁹⁾ U. o. fasc. 14. Fogaras, 1632.

¹⁰⁾ Közös p. ü. lt. 15432. 1671. »in uno vasculo globorum cum pulveribus ad iaculandum vulgo *tütés*.«

¹¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. 97. Munkács, 1603.

¹²⁾ U. o. fasc. 84. nr. 59. 1618. Galgócz: »vitroliom egy három akós általalagban.«

¹³⁾ U. o. fasc. 25. Ónod, 1689. A tüzes szerszámhoz való *fenyő szurk* is említettik itt.

¹⁴⁾ U. o. fasc. 99. nr. 22.

¹⁵⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Szádvár, 1685.

¹⁶⁾ Zay-ugróczyi lt. 1579. Invent. rerum bellicarum in castro Ugrócz.

¹⁷⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1580. Besztercze, 1580.

¹⁸⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 14. nr. 40. Fogaras, 1636.

¹⁹⁾ U. o.

²⁰⁾ Zay-ugróczyi lt. Ugrócz 1579-iki inventariuma leírja az ottani fecskendőt.

²¹⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1580. Besztercze: *fackando*.

²²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14355. 1569. Invent. Csejte: »instrumentum vulgo *fekchew*.«

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken, Erste Abth. 1533—1559. X. Bd. Legation des Kardinals Sfondrato. 1547—1548. Bearbeitet von *Walter Friedensburg*. Berlin, 1907. 8-r. XLVIII, 733 l.

Ezen vállalat első sorozatának IX-ik kötetét Friedensburg még 1899-ben bocsátotta közre.¹⁾ Azóta majd kilencz év telt el, a míg a folytatás megjelent. Testes kötet, mely csak egy esztendőnek, *Sfondrato* bibornok legatiójának iratait tartalmazza. Terjedelemre nézve rövid időszak, de fontos azért, mert ebbe az időbe esik bele az augsburgi birodalmi gyűlés, az 1548-iki interim alkotója, melyre nézve e kötet a vonatkozó curialis iratokat lehetőleg teljesen adja, s azonkívül V. Károly császár politikájára is becses adalékokat tartalmaz.

Sfondrato előde a császári udvarban Girolamo Verallo rossanói érsek volt, egy egészen jelentéktelen ember, a ki azokat a feladatokat, melyek reá nehezdedtek, megoldani teljesen képtelen volt. A nuntiusnak V. Károlylyal szemben nagyon nehéz helyzete volt. Az ellentétek a pápa és a császár között folyton növekedtek, és hogy a szakítás a két fejedelem között nem következett be, annak oka abban rejlett, hogy V. Károly császár tervei megvalósításában a curia támogatását nem nélkülözhetette. Felső-Németország 1547 elejére teljesen meghódolt volt Károly császárnak, úgy hogy Károly ekkor már felvetette azt a tervet, hogy egy nagy birodalmi ligát alakít, melynek feladata leendő első sorban az alsó-németországi részeket meghódítani, és ennek megtörténte után az osztrák Habsburg-háznak Németországban domináló helyzetet teremteni. E terv megvalósítása előreláthatólag csak hosszú harczok után volt lehetséges, erre pedig első sorban pénz kellett, a mit a császár úgy akart megszerezni, hogy az egyházak és kolostorok kincseinek felét, továbbá a templomépítési alapok egy évi jövedelmének felét erre a célra

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1900. 813—814. l.

lefoglalja. A curia a császár e szándékai ellen határozottan állást foglalt, és már-már úgy látszott, hogy ebben a kérdésben ki fog törni a harc a két fejedelem között. Ekkor a véletlen segítségére jött a curiának. Az 1547 évi jan. 27 és 28-ika közti éjjelen meghalt VIII. Henrik angol király s most a curia egy külön rendkívüli követ elküldését határozta el. A curia terve volt úgy a császárt mint a francia királyt felszólítani, hogy Angliát a római egyház hűségére visszatérítsék. További célja volt a pápának e követség útján igazolni a curiának azt az eljárását, hogy a császári seregben szolgáló pápai csapatokat visszahívta. Valószínű, hogy a császárnak fentérintett pénzszerzési terve szintén közrejátszott a legatus kiküldésénél, a mint hogy az angol kérdés alkalmasint csak ürügy volt arra, hogy a császár figyelme más irányba tereltesse. E célból küldetett Capodiferra bibornok Franciaországba, Francesco Sfondrato bibornok pedig a császári udvarba.

Ebbe az időbe (1547 márczius 11.) esik a tridenti zsinat áthelyezése Bolognába, a mely az ellentéteket a pápa és a császár között csak növelte. A császár a zsinat áthelyezésével életének egyik főczélját, a protestánsok visszatérítését a katolikus egyházba, látta veszélyeztetve, főleg most, midőn a schmalkaldi háború szerencsés kimenetele folytán erre a helyzet kedvezőnek mutatkozott. Neheztelését és haragját a curiára nem is titkolta; a bűnbak Verallo nuntius volt, kívül szemben Károly kiméletlenül éreztette haragját. Az 1547 február 2-iki kihallgatás a nuntius kudarczával végződött, a mennyiben a császár egyszerűen a faképnél hagyta őt és elhagyta a kihallgatási termet; április 14-én pedig kijelentette, hogy a nuntiuossal nem tárgyal és őt tanácsosaihoz utasította. A curia, a mely nem várta az ellentétek ily kiélesedését, most arra gondolt, hogy a császár haragját kiengesztelje. Belátta, hogy a zsinat áthelyezése Bolognába kiélesítette a helyzetet, hogy ez hiba volt tőle, és ezért utat és módot keresett arra, hogy azt jóvá tegye, a nélkül, hogy tekintélyét csorbítsa. Mindenekelőtt szükség volt egy oly emberre, a ki a curia és a császár közti ellentétek kiegyenlítését sikerrel megkísérthesse. Ezért határozta el a curia Verallo visszahívását és Sfondrato kiküldését, a mire az angol kérdés alkalmas okot szolgáltatott.

A Sfondratonak adott utasítás az angol ügyről tesz kizárólag említést. Tulajdonképeni megbízásáról Sfondratot a curia külön tájékoztatta. Meg volt bízva azzal, hogy a császárt a bolognai zsinat elismerésére bírja, vagy legalább arra, hogy a zsinat ellen ne lépjen fel. A kezdet nem sok jót ígért. Sfondrato kihallgatása a császárnál kedvezőtlenül folyt le, a mi Sfondratot magát

is elkedvetlenülítette; azonban a bibornok egyelőre Németországban maradt, a hol azután az 1548 év folyamán a helyzet a pápa követe és a császár között valamelyest javult ugyan, az érintkezés a kettő között barátságosabb lett, azonban Sfondrato a császári politikára semmi befolyást nem gyakorolt. Az 1548 év tavaszától kezdve Sfondrato mellett Prospero Santa Crocet találjuk, a kit a curia Ferdinánd királyhoz küldött, a kinek udvarában már majd három éve nem volt a curiának rendes képviselője. Santa Croce megbízatása Ferdinándnál ennek bizonyos régóta táplált kívánságaira vonatkozott; így hozzájárulás a curia részéről Bécs megerősítéséhez, a prágai érsekség visszaállítása, továbbá közbenjárás Izabella királynő érdekében, a ki közeledni óhajtott Ferdinándhoz. Hogy e mellett az általános érdekű kérdések szemmeltartása, a zsinat kérdése és az ellenreformáció ügye szintén tárgyat képeztek Santa Croce megbízatásának, az természetes, a ki ezen általános érdekű ügyeket illetőleg egy külön, a császárt érdeklő utasítást is nyert.

A schmalkaldi szövetség feletti győzelem kapcsolatosan a tridenti zsinat áthelyezésével Bolognába, a birodalomban különös állapotot teremtett és Károly császárt a hit kérdésében kellemetlen helyzetbe sodorta. A schmalkaldi szövetség fejei, a szász választófejedelem, János Frigyes és Fülöp hesseni tartománygróf ellen viselt háború tulajdonkép nem a hit védelmének jegyében vívatott. A császári tekintély helyreállítása volt a hadjárat jelszava és innen magyarázható meg az, hogy Károly császárt e háborúban protestáns fejedelmek is támogatták. A schmalkaldiak felett aratott győzelem természetesen természetesen természetben megkötötte Károly kezeit protestáns szövetségesei irányában, nem léphetett fel ellenök, nem vethette fel a hit kérdését a maga egész ridegségében, mert ekkor okvetetlen kitért volna újra a háború, melynek folytatására Károlynak nem volt pénze, és a melyet még súlyosbított az a körülmény, hogy a Habsburg-ház ellenségei, első sorban Franciaország, a kedvező körülményt nem hagyták volna felhasználatlanul, kísérletet tenni Károly hatalmának megtörésére. Ámde Károly tudta nagyon jól, hogy mit cselekszik. A tridenti zsinat egyházpolitikai terveinek végrehajtásában fontos tényezőként szerepelt. Számított arra, hogy ha a németországi protestánsok, a zsinat elé idéztetvén, ott elítéltetnek, ő mint az általános, törvényesen elismert zsinat ítéletének végrehajtója léphet fel ellenök, a kinek ez esetben nem kell attól tartani, hogy valamely európai katolikus hatalom — első sorban Franciaország — ugyanakkor ellene föllépjen. Ezért érintette őt oly kellemetlenül a zsinat áthelyezése Bolognába, mert a protestánsokkal eddig folytatott tanácskozásokban

mindig egy német földön tartandó zsinatról volt szó; arról, hogy a német protestánsok a Bolognába áthelyezett zsinatot magukra nézve elismerjék, szó sem lehetett, és így érthető az, hogy Károly minden oly kísérletet, mely őt a bolognai zsinat elismerésére akarta bírni, mereven visszautasított, és követelte, hogy az ismét helyeztessék vissza Trientbe. Ezt a kívánságot viszont a pápa nem volt hajlandó teljesíteni, a ki az által, hogy a zsinat Bolognába helyeztetett át, annak urává lőn, és így az ellentét a két fejedelem között a maga teljes élességében megnyilatkozott.

Az ellentét kiegyenlítésére természetesen nem egy kísérlet történt. Diego de Mendoza, V. Károly római követe és Alessandro Farnese bibornok, az alkanczellár, 1547 május havában bizonyos megállapodásokra jutottak a kibékülés tekintetében. Megállapodtak abban, hogy a curia a zsinatot visszahelyezi Trientbe vagy egy más szomszédos német helyre, a mennyiben a császár rábírja a birodalmi rendeket, hogy a valláskérdésnek e visszahelyezett zsinaton való tárgyalásába beleegyezzenek. Addig is, míg ez megtörténik, a Trientben visszamaradt — legnagyobb-részt császárpárti — zsinati atyák jöjjenek szintén Bolognába, a hol az egyházi reformot érdeklő nem dogmatikus természetű kérdéseket vennék tárgyalás alá. Ez lett volna a pápa és a császár közti további tárgyalások alapja; azonban a császár ezt az alapot vonakodott elfogadni, tartván attól, hogy a curia ezzel csak ki akarja őt játszani. A békéltető kísérlet meghiusult, és Károlynak időközben aratott győzelmei, a németországi politikájában elért újabb eredmények, nem voltak alkalmasak arra, hogy a curiát engedékenységre bírják, úgy hogy a pápa még arról sem akart hallani, hogy a Bolognában ülésező zsinat tárgyalásait ideiglenesen felfüggeszsze; a mire a császár kijelenté, hogy ez esetben minden határozat ellen ünnepélyesen tiltakozni fog. Ez természetesen nyílt szakítást jelentett volna pápa és császár között, a mely egyelőre nem következett ugyan be, jóllehet a pápa, mint említők, hallani sem akart arról, hogy a bolognai zsinat tevékenységét egyelőre felfüggeszsze. Kenyértörésre azonban nem került a sor; az utolsó pillanatban mindkét fél kerilte a döntő lépés megtevését, és az eredmény az lőn, hogy újra kísérlet történt a két fejedelem kibékítésére. Mendoza és Farnese bibornok megegyezett abban, hogy a zsinatnak már hirdetett ülése nem fog megtartatni, viszont, minthogy a pápa a zsinat visszahelyezéséről tudni sem akart, egy harmadik helyre való áthelyezés vétetett fontolóra. Ezek a tanácskozások csak időnyerésre szolgáltak és újabb tanácskozások alapjául szolgáltak volna, midőn a pápa fiának, Pierluigi Farnesenek, Piacenza urának

1547 szeptember 10-én történt meggyilkoltatása az ellentéteket ismét kiélesítette.

III. Pál pápa, fia Pierluigi részére Parma és Piacenzából egy külön hercegséget létesített, a mely a császári, milánói terület határszélén feküdve, a császári hatalmat veszélyeztetni látszott. Károly valóban nem nézte jó szemmel e hercegség alakulását, de a német politikai viszonyok alakulása folytán, mi őt a pápa támogatására utalta, kénytelen volt azt eltérni. Ha Pierluigi tapintatos magaviseletet tanusít, talán sikerült volna a császár hangulatát irányában megváltoztatni. Azonban Pierluigi kezdettől fogva összeköttetéseket tartott fen a császár-ellenes pártokkal Olaszországban, továbbá Franciaországgal. Ez és a folytonos surlódások a milánói császári helytartóval természetesen nem javították a viszonyt közte és a császár, a császár és a curia között. Pierluigi ellen azonban csakhamar mozgalom indult meg hercegségében, mely Ferrante Gonzaga milánói császári helytartónál is támogatásra talált, s melynek eredménye egy összeesküvés volt, melynek Pierluigi 1547 szeptember 10-én áldozatul esett. Gonzaga rögtön proklamálta Piacenza felett a császári uralmat, és ez a körülmény, kapcsolatban azzal, hogy a pápa előtt Gonzaga részvétele az összeesküvésben nem maradt titokban, ismét kiélesítette az ellentéteket a pápa és a császár között. Ez a körülmény természetesen visszahatással volt a felforgó politikai kérdésekre, első sorban a zsinati kérdésre is, melyben a pápa el volt határozva, hogy nem enged. Egyúttal azonban szövetségestársak után is nézett az esetre, ha a viszály közte és a császár között nyíltan kitörne, és e célból Franciaországot igyekezett magának megnyerni. II. Henrik francia király és V. Károly között ekkoriban tárgyalások folytak volt, melyek a két uralkodó közti szövetség megkötését célozták, e tárgyalások azonban megfeneklettek, mire Franciaország a curiához közeledett. A tárgyalások, melyek a két fél között megindultak, egy véd- és dacszövetség megkötését célozták, melybe Velenczét, Ferrarát és Urbinot is be akarták vonni, és a mely első sorban a császári olasz területek ellen irányult és a császári hatalom visszaszorítását Olaszországban vette szemügyre. Hogy e szövetség papiroson megvolt, azt a közétett anyagból megállapíthatjuk, de viszont azt is meg lehet állapítani, hogy e szövetség tényleges megkötése Franciaország részéről nem történt meg s az egész tárgyalásnak eredménye csak abban állott, hogy a pápát közelebb hozta a francia királyhoz.

Az 1547 szeptember 1-én Augsburgban megnyílt birodalmi gyűlés ezalatt elfogadta a császár propositióját, hogy a hit

dolgában a német földön tartandó zsinatnak magát aláveti. Értették ezalatt a tridenti zsinatot, a mint ezt Károly Sfondratoval minden kétséget kizárólag tudatta. A birodalmi gyűlés határozatát egy követség adta tudtára a pápának Madruzzo Kristóf bibornok vezetése alatt. E követségnek feladata volt a pápa előtt a zsinat visszahelyezését Trientbe sürgetni. Addig is, míg ez megtörténék, egy külön pápai követség elküldését kérte a császár, melylyel a német vallási viszonyok ideiglenes rendezése fölött tanácskozhasnék. Ez utóbbi kívánságot a pápa hajlandó volt teljesíteni, a zsinat visszahelyezése kérdésében azonban nem akart engedni, és így Madruzzo küldetése, daczára annak, hogy Mendoza császári követ is támogatta őt, e részben meghiusult. A pápa a zsinat áthelyezéséről hallani sem akart, a miben őt kétségkívül befolyásolta, hogy a Franciaországgal folytatott tárgyalások a francia pápai szövetség megkötését a legközelebbi időre biztosnak mutatták. Ennek az újabb vonakodásnak eredménye volt, hogy Károly császár egyrészt a birodalmi gyűlést keltett hangulatot a pápa ellen, másrészt megbizásából követe Mendoza utasítására Francesco Vargas és Martino Velasco a császár nevében ünnepélyesen tiltakoztak a bolognai zsinat előtt, Mendoza viszont Rómában protestált a pápa előtt. A nyílt szakítás azonban nem következett be ezúttal sem; egyik fél sem akarta a dolgot a végletekig vinni, sőt bizonyos közeledés állott be, a mennyiben Farnese bibornok Giuliano Ardinghellt küldte Augsburgba, hogy ott az ő nevében az ellentétek kiegyenlítését előkészítse. Pál pápa alkalmasint tudott erről a kiküldetésről, a minek eredménye volt, hogy a császári részről a pápa ellen tervezett erélyesebb fellépés egyelőre abban maradt.

A curia azonban jónak látta engedékenységet tanusítani a német egyházi ügyek rendezésének kérdésében. 1548 április havában elhatározott Prospero Santa Croce kiküldetése nuntius gyanánt Ferdinánd királyhoz. Az új nuntius hír szerint oly engedményeket hozott a pápa részéről, melyekkel a császár teljesen meg lehet elégedve. Azonban a dolog másképen alakult. Különböző kedvezőtlen hírek keltek szárnyra az új nuntius küldetéséről és a neki adott utasításokról, a melyek valóknak is bizonyultak. Midőn Prospero Augsburgba megérkezett, kitünt, hogy azokból az engedményekből, melyeket a császári párt a pápa részéről remélt, nem hozott magával semmit. Ennek az eredménye május 15-én az augsburgi interim kiadása lón, mely a hit és az egyház kérdését Németországban ideiglenesen rendezte és a mely a gyűlés bezártakor birodalmi törvény erejére emeltetett.

Az augsburgi interim alkalmas lett volna arra, hogy a pápa és a császár között teljes szakítást idézzen elő. Ez azon-

ban nem történt meg, jöllehet a pápa az interimre a bolognai zsinat törvényességének proklamálásával akart felelni. Ezt azonban a pápa csak tervezte, de nem tette meg. Viszont a császár is kerülte mindazt, a mi a végleges szakításra alkalmas lett volna, mert egyházpolitikai terveinek keresztülvitelére szüksége volt még a curia támogatására. Ily módon mindkét fél nyitva tartotta az utat a későbbi kibékülésre.

Az interim kiadása által a helyzet tetemesen változott. Ennek megfelelőleg a curia elhatározta Sfondrato bibornok legatus visszahívását és helyébe egy új nuntius kiküldését. Ezt a pápa június 10-én tudatta Károly császárral. Az új nuntius Pietro Bertano fanoi püspök volt, a ki július elején váltotta föl Sfondratot a császári udvarnál.

Francesco Sfondrato legatiója a császári udvarnál nem egészen egy évig tartott. Tulajdonképeni célját, az ellentétek kiegyenlítését a pápa és a császár között, nem érte el. Az előttünk fekvő kötet legatiójának iratain kívül még több függelék is közöl. Ezek közül a második azokat az iratokat tartalmazza, melyek a tridenti-bolognai zsinat s a pápa és császár közti összeköttetések történetére vonatkoznak, míg a harmadik a pápai és császári udvarban tartózkodó fejedelmi követek jelentéseinek legfontosabbjait tartalmazza. Mindezeket azonban jelentőségre felülmulja az utolsó függelék, mely Károly császár római követe, Don Diego Hurtado de Mendoza levelezését, összesen 67 darabban tartalmazza. Mendoza korának egyik legkiválóbb államférfia és humanistája volt. Levelei közül már Dollinger közölt többet a Simancasban őrzött eredetiek után. Az e kötetben közzétettek másolatban maradtak reánk, de sorozatuk meglehetősen teljes és közzétételükkel V. Károly császár politikájának történetéhez rendkívül becses új anyagot nyertünk.

ÁLDÁSY ANTAL.

Iskolatörténeti Adattár. Az országos református tanár-egyesület megbízásából szerkeszti *Thúry Etele*. Első kötet. Pápa, 1906. Főiskolai kny. 8-r. 443 l.

Első kötete egy hosszabbra tervezett kiadvány-sorozatnak, mely a magyar ev. ref. iskolák történetére vonatkozó anyagot fogja tartalmazni. A vállalatot dr. Imre Sándor indítványára az ev. ref. orsz. tanár-egyesület határozta el, és a szerkesztéssel Thúry Etele pápai főiskolai tanárt bízta meg; ugyancsak az egyesület gondoskodott a kiadás költségeiről is.

Ezek az intézkedések élénk örömet kelthetnek mindenkiben, a ki hazánk közművelődésének multját szívéen viseli, s e

multnak eddigelé még fogyatékos ismeretét teljesebbé tenni óhajtaná. Sok ember vállvetett munkásságára van szükség, míg a magyar tanügy összefüggő történetének biztos alapot rakhatunk; remélhető, hogy a szóban levő vállalat is jelentékeny mértékben hozzá fog járulni ennek az alapnak a megvetéséhez.

Az előttiünk fekvő első kötet csak az ev. ref. főiskolák és középiskolák történetére vonatkozólag *nyomatásban eddig szétszórvá megjelent okiratok regesztáit* adja, még pedig chronologiai sorrendben, 1522-től 1905-ig, a nyomtatványok betűsoros jegyzékével és egy kimerítő betűsoros hely-, név- és tárgymutatóval. A kutatás és feldolgozás munkájában a szerkesztőn kívül tizenketten osztozkodtak.

Az első kérdés, mely ilyenmő kiadvánnyal szemben felvethető: vajjon megfelel-e a követelményeknek teljesség szempontjából? A felelet attól függ, minő mértéket alkalmazunk, s a figyelembe jöhető szempontok közül melyiket ismerjük el irányadónak? Annyit mindenképen meg lehet követelni, hogy egyetlen jelentékenyebb történeti érdekő gyűjtemény se maradjon feldolgozatlanul, s a kutatás körébe mindaz bevonassék, a mi eleve is némi eredménnyel kecsegtet; viszont szem előtt kell tartania a bírálónak, hogy a vállalat megindítóit nem repertoriumot akartak szerkeszteni.

Elismerve mármost a szerkesztőnek és társainak szorgalmát és buzgóságát, mégsem zárkozhatom el azon benyomás elől, hogy ha a gyűjtés idejét oly nagyon rövidre nem szabták volna (1905-ben kelt a tanárgyűlés határozata és 1906 augusztusáról keltezi a szerkesztő a maga előszavát), nagyobb anyagra tehettek volna szert. Meg vagyok pl. győződve róla, hogy ha a XVI—XVIII. század nyomtatásban megjelent könyvirodalmának átvizsgálása rendszeresen megtörténhetett volna, az okiratok regesztái megszaporodtak volna. Hogy csak egyet említsek, a folyóiratok sorából hiányzik a József császár korából való *Merkur von Ungarn*, melyben néhány igen fontos okirat található; pl. az 1786-iki évfolyamban a debreczeni ev. ref. collegium állapotrajza, a helytartótanácsnak 1784-ik és 1785-ik évi szó szerint közölt rendeleteivel; továbbá a sárospataki collegium alsó és felső osztályainak részletes órarendje. És így bizonyára sok más okirat vagy levél lappanghat szétszórtan az irodalomban, a minek felkutatása és kivonatolása érdemes dolog lett volna. Ehez azonban idő kell; több mint egy-két esztendő. A mostani sietségből eredő hézagok csak akként enyészethetők el, ha az egyesület majdan pótkötet kiadására határozza el magát, s ennek megjelenéséig a még hátralevő irodalmi termékek is tervszerűen átvizgáltatnak. E pótkötetbe azután a chronologiai rend meg-

felelő helyén a magyar reformátusok tankönyvei is cím és tartalom szerint jelezhetők volnának; hiszen minden tankönyv a methodusnak egy-egy nevezetes emléke és iskolatörténeti szempontból megbecsülhetetlen.

Sietek azonban hozzátenni, hogy az *Iskolatörténeti Adattár* így is, a hogy van, sok anyagot ölel fel, és hasznos útmutatásokat adhat a tudós kutatóknak. Ha valamikor csakugyan pótkötet kiadására kerülne a sor, megfontolás tárgyává lehetne tenni, vajjon nem volnának-e kivonatok készítenők oly anyagokból is, melyek nem okiratok ugyan, de okiratoknak első kézből vett, megbízható feldolgozásai. Nem aprólékos adatokra gondolok, hanem nagyobb történeti monographiáink oly részeire, melyek az ev. ref. iskolákra vonatkozó nevezetesebb események lefolyását, szorosán a forrás nyomdokait követve, ismertetik. Mindenesetre elkészítenők továbbá az ev. ref. népiskolákra vonatkozólag nyomtatásban megjelent okiratok, levelek, közlemények regestái is.

Magukra a most közölt regestákra és szerkesztésök módjára is van néhány észrevételem. Némelyik feldolgozó nagyon is röviden végzett feladatával, még csak néhány szóval sem sejtetve az illető, nem ritkán terjedelmes munkálat részeinek számát, beosztását, jelentősebb fejezeteinek lényeges tartalmát. Mások meg szerfölött hosszan kivonatoltak. Talán czélszerű volna jövőben részletesebb utasítást adni a gyűjtőknek a kivonatolás módjára nézve. Feltűnő, hogy a regesták némelyikének stílusa nem magyaros. A 170. lapon pl. ezt olvassuk: „1858. decz. 1. A kecskeméti ref. főtanácsda iskolai széke felhívást intéz a debreczeni stb. theologiai karokhoz abban a tárgyban, hogy adjanak a theologiai intézetek közösen theologiai *évkönyveket*, egyik évben egyik, másik évben *másik intézet által kiadva*, az igazgatók *által közösen szerkesztve*, melyekben statisztikai adatok . . . *lennének* közzéteendők.«

Az Előszóban azt olvasom, hogy az Adattár többi kötetei a *levéltári* anyagot fogják felölelni, még pedig, úgy látszik, nem regesták alakjában, hanem az eredeti okiratok egész szövegének közzétételével. A munkának ez lesz az értékesebb, de egyúttal nagyobb és nehezebb része. Legyen szabad nekem, mint e téren némi tapasztalattal rendelkező kutatónak, már most arra figyelmeztetnem a szerkesztő urat, hogy az ev. ref. egyházak, esperes-ségek és egyházkerületek, úgyszintén az iskolák levéltárain kívül okvetetlenül gondoskodni kell (főleg az 1760-ik évet követő időkre nézve) a budapesti Országos Levéltár s a bécsi állami és udvari levéltár átvizsgálásáról is. Mindkét helyen becses anyag található, még pedig olyan is, melyet másunnan nem lehet

pótolni. Az Országos Levéltárban mind a helytartótanácsi és guberniumi, mind a kancelláriai osztályok jönnek figyelembe. Az utóbbiak történeti szempontból sokszor még fontosabb okiratokat tartalmaznak: bizalmas feljegyzéseket, promemoriákat, referádkákat stb., melyek a kormányiszékekhez intézett rendeletek keletkezésének belső indító okaiba, az irányadó statusférfiak és főtisztviselők terveibe és gondolkodásuk módjába bevilágítanak. Ezekből ismerhető meg a protestáns iskolákkal való kormányhatósági elbánás szelleme; azok az intim egyház- és kulturpolitikai szempontok, melyek elhatározók voltak hosszú időn át a magyar protestáns iskolák sorsára. Nemcsak az történet, a mi külső tény, esemény, állapot, hanem még inkább az, a mi a színpalak mögött áll, mint mozgató erő és rúgó.

FINÁCZY ERNŐ.

A kassai százéves egyházmegye történeti Névtára és Emlékkönyve, 1904. I. kötet: Abaúj- és Sáros-megye. 42 melléklettel és 124 a szöveg közé nyomott képpel. — II. kötet: Zemplén-megye. Névtár és iskolák. 57 melléklettel és 47 a szöveg közé nyomott képpel. Kassa, (1905.) Vitez A. kny. Nagy 8-r. 4, 476, X 1., 2, 477—908 l.

A kassai egyházmegye százéves (1804—1904) jubileuma emlékére egy 908 lapra terjedő kétkötetes illusztrált díszmű jelent meg annak idején. A művet a három vármegyére kiterjedő egyházmegye plebánusai írták meg olyképen, hogy ki-ki összeállította a saját plebáriájáról szóló történeti adatokat, míg a végleges szerkesztést és illusztrálást a kassai püspöki udvarban végezték.

A terjedelmes mű javarészében az egyes plebániáknak csupán újabbkori történetét foglalja magában; és pedig attól az időponttól kezdve, midőn azok az ellenreformáció folyamán ismét a római katolikus egyház kezére kerültek. A reformáció t. i. itt is, mint szinte kivétel nélkül az egész ország területén, mintegy százötven évre megszakította a római katolikus intézmények folytonosságát. Abaújvár-megyében 1645-ben 300 here-ticus és csak 10 római katolikus egyház volt.

Innen ered a mű hiányossága, mert megvalljuk, hogy a római katolikus egyház történelmének épen a középkorra eső része tarthatna általánosabb érdeklődésre számot. Az egyház e korszakban — nálunk az Árpádok korában — egyetemesebb, az akkori műveltséget átölelő volt; nem csupán tudósok és írók, egyszóval írástudók, hanem orvosok, művészek s a mezőgazdaságban a nép tanítói — tagadhatatlan — a papok és szerzetesek valának.

Nem kapjuk, még csak nagy vonásokkal vázolt rajzát sem az egyházmegye általános történetének; az olvasó maga kénytelen azt megszerkeszteni.

A kassai püspöki egyházmegye az egriből szakadt ki 1804-ben s három főesperesség került a kassai püspök kormányzata alá. A három főesperesség határai az alapításkor összeestek az egyházmegye részeit alkotó vármegyék határaival. Az egyesített Abaúj-Torna vármegyének a régi Torna vármegyét alkotó része kezdettől fogva az esztergomi egyházmegye fenhatósága alá tartozott, az ujbáti esperesség pedig az 1323-ik évig a mai Sáros vármegye területére is kiterjedt s az említett évben vált ki belőle a tarcaféoi vagy sárosi archidiaconatus, mint azt a munka egy elrejtett adatából megtudjuk. (I. köt. 428. l.)

A nagyobb vidéki központok: Bártfa, Eperjes, Kassa, Kis-Szeben fejlődése egymásra ütött; ez még abból is kitűnik, hogy kezdetben a községben emelt parochialis templom védszentje került a város pecsétjébe, mint pl. Kis-Szeben pecsétjébe Keresztelő Szent János, Kassa pecsétjébe magyarországi Szent Erzsébet. Már korán fennállanak itt rendszerint a Szentlélekről nevezett templomok mellett a belpoklosok számára emelt kórházak, természetesen egyházi igazgatás, rectoratus alatt. A középkori egyházak gazdagságáról tanuskodik számos alapítvány, a templomok gazdag felszerelése s a faragott és festett oltárok sokasága, melyeket a felvidéknek a reformáció idejében az evangélikus-lutheránus egyház hívévé lett német lakossága a legtöbb községben megkímélt, míg a puritán Kálvint követő magyarság — pl. Abaujvár-megye és Zemplén délibb részein — megfosztotta minden ékességüktől a kezére került templomi épületeket.

A katolikus restauráció a XVII-ik század hetvenes éveiben indult meg észrevehetőbben, azonban még a következő század negyvenes éveiben is tart a templomok visszafoglalása. Ez időtől kezdve mind bővebben folynak az egyes plebániák történeti adatai.

A reformációról szóló adatok sem állanak a mai kutatás színvonalán. Luther hitvallását Henkel János nem Lócséről plántálta át 1522-ben Kassára, hanem négy évvel később, a mohácsi csata évének tavaszán Budáról, egyenesen a királyi udvarból. Bártfára sem a német szellem hozta; benne volt az a levegőben; magyar emberek, katolikus papok voltak buzgó terjesztői. »Egyike volt ezeknek a szerencsétlen Dévai Biró Mátyás, a magyar Luther» — mint maga az itt tárgyalt emlékmű vallja. A felvidék kereskedői, tanulói, Bécsset, Krakkót, Bolognát, Boroszlót keresték fel, a mely városok sohasem voltak a reformáció góczpontjai. Bártfán a reformáció még nem vethette

meg lábát az 1528 évben, ha a bártfaiak papjuk ellen a tarczafői főesperes előtt vádaskodtak. Schwendi Lázárról, jöllehet lutheránus volt, merészség azt állítani, hogy 1541-ben (?) a gönczi »kolostorokat lerombolta s azok lángjánál gyújtotta meg a Hernád-völgy részére az új evangelium szövetnekét.« Nincs tudomásunk róla, hogy Abaújvár-megye reformátora, Károli Gáspár, katolikus pap lett volna; az alatta megtartott gönczi synodus — miért nem zsinat? — nem 1556-ban tartatott meg; a vizsolyi bibliát nem nyomtatták az 1589—1599 években. A cikk írója *kálvinista hadat* emleget s azt mondja, hogy a gönczi iskolát a jezsuiták »szétugrasztják.«

A füzéri plebánia történetében az 1674 évre »a legnevezetesebb esemény a *hitújítás* idejére esik« t. i. Csepellényi György plebánus megöletése az eretnekek által, — s 1737-ben, tehát 43 évvel *halála után*, ismét ott találjuk őt a plebánusok sorában. Ugy lesz az a fonyi megölt plebánussal is.

A mű írói más térre is elkalandoznak, de kevés szerencsével. Különösen az etymologizálás kedves mulatsága a falusi magányban élő — másfelekezetű — lelkészeknek is; s a homályos multról oly tájékozottsággal írnak, mintha ezer év előtt is napilapok jegyezték volna fel minden óra eseményét.

Az egyik író tudja, hogy a tavarnai völgyben Cyrill és Method hirdették a keresztyénséget; a másik a hagyományra hivatkozva írja, hogy »a hitújítás által keltett háborúskodás idejében Hajzslin községet valami Luther tanát követő ó-germán néptörzs hosszabb időre megszállotta.«

Az etymologia mulatságos példája Göncz-Ruszka és Vizsoly községek nevének magyarázata. »Ruszka mellett közvetlen Oroszi nevű helység is létezett; a jelenlegi Göncz-Ruszkát *Penig-Ruszká*-nak is hívták. *Penig* pedig = *fél*, azaz Ruszka Oroszi nélkül.« Vizsolyt »külföldről (t. i. Hollandiából) behozott *szászok* alapították; és így könnyen felfogható, hogy Mátyás király idejében a *huszita* áramlat felkereste itt *egykori szomszédait*.« A község neve pedig ebből származott: »Wie soll heissen.« Eperjes 1233-ban »már jól rendezett és hatalmas polgárváros« lett volna; pedig a történelem szerint még száz év múlva is *villa*, falu, a mint Kis-Szeben is *oppidum*, mezőváros, és nem »királyi város.« (1333.) Egyik temploma »ecclesias slavorum seu sclavorum« azaz »a tótok, illetve a cselédség temploma«; bizonyára, mert Kis-Szebenben a szolganép anyanyelve ma is a tót.

A szerkesztőket érheti vád azért, hogy az esztergomi érsek Szatmári helyett Szakmári áll, továbbá: Boldogkew, Zápolya, Omode palatinus, Stauch (Stanch helyett), Chrysinus, de *Septem-stylis*, *Gregorius* Lippay, graphytho, Sablerus superinten-

dens, Petth András (Petthes helyett); gróf Páris, báró Demeter, valószínűen a comes fordításai.

Szikszay Mátyás (1627) nem bírta Boldogkővárást, csupán a Rákócziak gazdatisztje volt. A Sáros-megyei Tulcsik régi neve Tölgyszék, Tolcsemes neve pedig Tót-Selymes volt.

Ismételjük azonban, hogy a díszes munkának az újabb korra vonatkozó részei a katolikus egyház történetére nézve nagyfontosságúak, s elismerés illeti a *Nemo* álnév alá rejtőző szerkesztőt, a kinek a mű gazdag illusztrálását köszönhetjük.

—Y —S.

Schloss Déva in Siebenbürgen. Topographisch-historisch-touristische Skizze von *Martin Schuster*. Mit 9 Bildern und 3 Plänen. (Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins, XX. Jahrg. Nagyszeben, 1905.)

A nagyszebeni Kárpát-egyesület negyedszázados jubileumi Évkönyvének legértékesebb cikke *Déva-vár* helyrajzi történetének van szentelve. A cikk szerzője *Schuster Márton* szebeni tanár s a Királyföld közeletének egyik ismert nevű munkása. A történelmi források közül a *Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat* régibb Évkönyveit s a *Történelmi Tár* és a *Századok* számos vonatkozását mellőzi ugyan, de elismeréssel adózhatunk neki mégis nagy szorgalommal összehordott adatkészleteért s főleg a nagyszebeni XII-ik hadtestparancsnokság levéltárából kiaknázott huszonöt alaptervért, mely alaptervek közül hét a XVIII-ik századból, u. m. 1751, 1768, 1773, 1775 és 1776-ból, tizennyolcz pedig a XIX. századból, nevezetesen 1804-ből (az akkor romokban hevert fellegvár alján máig látható sánczokról), 1807-ből (a gróf Bethlen László főispán és Péchy Mihály ezredes vezetése alatt történt határbejárásról), 1820-ból, 1828-ból (a fellegvár helyreállítása után), 1829-ből és 1835-ből származik. A tervek egy része a későbbi rajzokkal együtt csak apró javításokra vonatkozik, egész 1866-ig, mikor a katonai kincstár végleg átengedte a Várhegyet a pénzügyi kincstárnak.

A 371 m. magas Várhegy tetején díszlő fellegvár kétségtelen őskori eredetű, s az a *castrum Dewa*, mely alatt IV. Béla király hadait fia István 1267-ben megverte,¹⁾ a mely csata révén merül fel a vár neve először, dák és római alapokon épülhetett. Erre vonatkozott a *Déva*, *Déba* elnevezés, a mi várat, telephelyet jelentett, de nem magyarázható úgy, miként azt *Schmidt Vilmos*,

¹⁾ *Fejér*: Codex Dipl. VII. 4. 136. l.

a vár első monographusa, a Safarik-féle elmélet alapján hirdette.¹⁾ Erről tehát ismételtelen biztosíthatjuk Schuster urat, a ki a régi Dácia földjén létezett nagyszámú *dava* végzetű dák városnév daczára sem tudott határozott állást elfoglalni s a szászok provinciális *Diemrich* elnevezését Trösterrel a *duim* = domus = burgból hajlandó származtatni, holott e név oklevelekben nem szerepel, s nagyon kérdéses: vajjon nem *Strassburg*-ra való reminiscencia-e ez a localis elnevezés? *Déva* őskoráról a népmondáknál egyebet nem tud a szerző. Decebal végső menedékhelyéül emlegeti a várat, melyből a hagyomány szerint földalatti sziklaüregben menekültek el a dákok Traján katonái elől, hogy azután Tordánál, a románok által Traján-rétjének (Pratul lui Traian) emlegetett *Keresztesmezőn*, végső kétségbeesésében Decebal kardjába düljön. Erre a tragikus jelenetre más városokat is versenyztet a közhiedelem. Így Kolozsvár is sorompóba áll; de már 1905 jan. 9-én *Deceba! végső menedékváráról* tartott felolvasással — azt hiszem — végérvényesen sikerült megdöntönnem a *M. Tud. Akadémia* színe előtt ezen szájhagyományokat,²⁾ magának a Traján-oszlopnak képsorozatával bizonyítván, hogy *Decebal* tragikus sorsának színhelye sem nem *Sarmizegetusa* mellett, hol *Froehner*³⁾ és legutóbb *Petersen*⁴⁾ keresik, sem nem a hargita-alji almási barlang sziklatarajzatán, miként a Traján-oszlop monographusa, *Cichorius Konrád*⁵⁾ vitatja, hanem a szászvárosi havasokban feküdt. Magától értetődik, hogy a *Timon Imago Antiquae Hungariae* cz. munkájában Decebal legyőzöttségére s Traján dicsóítására megörökített és *Schuster* által is közölt római felirat ama mesterséges készítmények közé tartozik, melyekkel a XVIII-ik század ugyancsak bőven kedveskedett a hiszékeny közönségnek.

Az Árpádok vára a XIII-ik századtól a változott hadviselés követelményeihez alkalmazott kevés változással, mint az *ötvenhat* faluból álló uradalom központja, fontos végvár volt Geszti Ferencz idejéig, a ki a vár alatt most is pompázó *Magna curiá*-ban új uradalmi központot teremtett, melyet Bethlen Gábor 1607—1621 közt átalakított s 1715-ben gróf Steinville István tábornok francia mintára parkkal bővített ki.

A vár az újabb technikai vívmányokkal szemben egészen

¹⁾ Déva vára Erdélyben. Az erdélyi muzeum-egylet *Évkönyvei*, IV. köt. Kolozsvár, 1868.

²⁾ *Olv. Századok*, 1905. 181. l.

³⁾ *La Colonne Trajane*. Paris, 1865.

⁴⁾ *Traians Dakische Kriege*. Nach den Säulenreliefe erzählt von *E. Petersen*. I. II. Leipzig.

⁵⁾ *Die Reliefe der Traiansäule*. Textband III.

elavult vala s a *Rákóczi* korszak ostromát már nehezen állotta. Steinville gróf, Erdély főhadiparancsnoka, Gyulafehérvár újjáépítésével egyidejűleg Déva-várát is megerősítteté, s mert a szűk sziklaormon ágyúk számára kevés hely kínálkozott, a várhegy tövében a déli és keleti oldalakon sánczokat, futóárkokat hányatott s az országutat úgy irányíttatá, hogy ágyúinak tüze nemcsak a város utczáin, hanem a Maros völgyén is uralkodott. Ennek az érdekes várépítkezésnek eredeti alaprajzait szerettük volna Schuster Mártontól látni, a kit kedvező összeköttetései a bécsi hadi levéltárig is elvezethettek volna, hol biztos siker koronázta volna fáradozásait, épen úgy mint *Blockner Gyula* mérnökét, ki az 1828 évi legutolsó tervrajzot onnan szerezte meg.¹⁾ Schuster közleményében ugyan két 1751-ből való térkép másolata mutatja be gróf Steinville alkotását; mindkettő *Plan des Berg-Schlusses und Schantz Déva* címet visel; de az egyik csak általánosságban szemlélteti a várat az alsó sánczművekkel, s a város nevezetes épületeit, templomait is jelzi; a másik térkép a fellegvárat és sánczait adja az egyes részletek magyarázatával. Az így kibővített vár azonban egy századig sem tarthatá magát, s habár ellenség fegyvere nem is érintette, 1800-ban gróf Mitrowski hadparancsnok javaslatára mégis, mint értéktelen erősséget, pusztulásnak engedték. Az enyészet hatalma azonban nem tartott sokáig. Ferencz császár 1817-ben nejével Erdélyt beutazván, a költői szellemű királynénak annyira megtetszettek a romok, hogy felépíttetésöket kieszközlé s 1829-ig tizenkét éven át 216,000 frtot áldoztak a vár restaurálására. Az újjáalakított vár 1826-iki tervrajzait *Blockner Gyula* már néhány év előtt közölte s most Schuster a teljesen befejezett várnak *Giro Lajos* és *Nemegyei* genie-századosok, meg *Steeb* mérnökari főhadnagy által Gyulafehérvárt 1835-ben készített legújabb alaprajzát is nyilvánosságra hozta. Kár, hogy az erős reductióval a hárcm kép szemlélhetősége elhalványult.

Az erős várat 1849-ben Forró ezredes ellen Kudlik főhadnagy több hétig védelmezhetette, noha katonái csak esővízre valának utalva. 1849 május 27-én, pünkösöd vasárnapján adta meg magát szabad elvonulás feltételével a készleteiből kifogyott őrség, és már augusztusban bekövetkezett a lőporrobbanás katasztrófája. Azóta pusztuló romhalmaz a festői sziklavár. Legutóbb a Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat vette gondozása alá s Hajduczky József tanár vezetésével kényelmes sétautakat vágatott az alig járható meredek lejtőkön. Schuster

¹⁾ *Blockner Gyula*: A dévai vár a múlt század elején. A Hunyad-megyei tör. és rég. társ. XIV-ik Évkönyve. Déva, 1904.

Márton a vár kapuiról és falrészleteiről fényképeket is közöl. Munkája némely hiányai mellett is egyik legértékesebb terméke a dévai vár irodalmának. Még többet ér vala dolgozata, ha a vár, a sánczmű és az uradalmi kastély, az u. n. *Magna curia* történetét elkülönítve önálló fejezetekben dolgozza fel. Ezt talán egy közelebbi alkalommal pótolhatná az időközben napvilágot látott adalékok értékesítésével.

TÉGLÁS GÁBOR.

TÁRCZA.

A SZTAMBULI MECSETEK MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÉZIRATAI.

A sztambuli mecsetek majd mindegyike mellett van kisebb-nagyobb könyvtár, a hol tömérdek török, arab és perzsa nyelvű kéziratot őriznek. E kéziratok száma állítólag több hatvanezernél.

Egyik-másik mecset könyvtárában számos történelmi munka van kéziratban, főkép a XVI. XVII. és XVIII. századból, mely munkák soha nyomtatásban meg nem jelentek s nincs is kilátás reá, hogy egyhamar napvilágot lássanak. Hammer, a keleti történetírás nagyérdemű kutatója, igen sok magyar vonatkozású kéziratot idéz ismert munkájában, s ezek a kéziratok a bécsi császári könyvtárban találhatóak és így — legalább névleg — ismeretesek is. A mecsetkönyvtárakban végzett kutatásaim közben ¹⁾ én csupán olyan kéziratokat kerestem s csak azok ismertetését közlöm, melyeket Hammer egyáltalán nem említ fel, tehát nem is ismerte, s a melyek nálunk máig is ismeretlenek.

Előrebocsátom, hogy rendkívül nagy a Szulejmán szultán korát tárgyaló munkák száma. Még eddig minden mecsetben találtam Szulejmán szultán korára vonatkozó olyan kéziratot, melynek még a címe sem ismeretes Európában. A miket eddigelé átnéztem, azok között említést érdemel a *Gázevát-i szultán Szulejmán khán*, vagyis: *Szulejmán szultán harcjai*. Egyetlen példányát találtam az Ája-Szofiában. Tisztán írott, könnyen olvasható, lapszámozás nélküli kézirat.

A szokásos magasztaló bevezetés után az elbeszéléshez kezd; a mohácsi csatáról azonban nem szól, hanem Szulejmán szultán második magyarországi hadjáratának rövid leírásával kezd, melyben a szerző a magyarországi városok behódoltatására veti a súlyt.

¹⁾ Az összes mecset-könyvtárakat nem kutattam még át, tehát a kéziratok ismertetését sem közölhetem egyfolytában, hanem csak alkalmilag.

Az ismeretlen szerző nyíltan megmondja, hogy munkájának célja elbeszélni azon országok elfoglalásának történetét, melyekkel az oszmán birodalom Szulejmán szultán idejében növekedett. Az elfoglalt országok között leghíresebb Magyarország, azért a munka nagyobb része a magyarországi városok elfoglalását írja le.

Ámbár csak a Szulejmán szultán haláláig terjedő eseményeket írja le, azért mégsem Szulejmán korában készült, hanem nyolcz évvel a szultán halála után. A könyv szerzője Magyarországon nem járt, hanem »némely történetírók« műveiből állította össze a maga könyvét.

Nagyobb érdekességű egy másik kézirat, melynek címe: *Dsevâhîr-ül-menâkib*, vagyis: *Az erények gyöngyei*. Szerzője budai török ember volt, mert az előszóban azt mondja magáról, hogy sokat hányta-vetette őt a sors mindenfelé, de öreg napjaira Budán nyugalmas életet édegélt s a nyugalom napjait arra használta fel, hogy megírta Szokoli Musztafa budai pasának élete történetét. Ennek a munkának több mecsetben is találtam példányát, a mi azt bizonyítja, hogy olvasott munka volt. A könyv iratásának idejére nézve semmi kétség nem merülhet fel, mert a könyv végén ez olvasható: *Temme fi-elf*, vagyis: *Befejezetlen az ezredik évben*, tehát időszámításunk szerint 1591-ben. Az író neve ismeretlen.

Musztafa budai pasa kormányzósága annyi emléket hagyott Budán, hogy rászolgált a történeti nevezetességre, s mivel ez a könyv a pasa kiváló tetteit, erényeinek gyöngyeit írja le, azért adja a szerző a fentebb említett címet is könyvének.¹⁾

Mellözve a könyv azon részét, melyben Musztafa pasa származását, neveltetését írja le, csupán azon fejezeteket említem fel, melyekben a pasának magyarországi szerepléséről van szó.

Musztafa pasa életének nagyobb részét Magyarországon töltötte s mint tudva van, itt is halt meg. A kézirat 5-ik fejezete szól Musztafa pasának magyarországi első hivataloskodásáról. Szokoli Musztafa a hedsra 962-ik évében, vagyis 1554-ben került Magyarországra, mikor a temesvári defterdár helyettese vagyis *kethudája* lett. Ezt a hivatalát öt évig viselte. Nagybátyjának, Szokoli Mohammed pasának pártfogása folytán a 967 évi Dsemázi-ül-ákhîr hó 6-án, vagyis 1559 márcz. 4-én Fülekre szandsákbégnek nevezték ki.

Mint füleki szandsákbég jó viszonyban akart lenni a szomszédokkal, különösen »Mágocsi Gáspár nevű híres magyarral, ki egri bég volt.« A jó viszony jeléül akkoriban ajándékot szoktak küldeni

¹⁾ Hammer is említ Musztafa pasáról egy életrajzot, melynek a címe: *Gendsime-i ákhîlak*; de azt mondja róla, hogy befejezetlen munka. A csonka kézirat Bécsben van. Konstantinápolyban, legalább mostanáig, egyetlen példányát sem láttam.

egymásnak az urak. Így akart tenni Musztafa is Mágocsi Gáspár irányában. »Mikor a köztük levő ismeretlenség függőnye felemel-tetett és a barátság okai összegyülemlettek, e jóságos főúrnak temér-dek ajándékot készített elő és elküldeni akarta.« Csakhogy az aján-dékokkal baleset történt, mert »a Fülel közelében levő Ajnácskó¹⁾ nevű vár bégje, Sárközi Mihály²⁾ nevű tévelygő átkozott« meg-tudta, hogy Musztafa ajándékokat küld Egerbe, tehát embereit lesbe állította s ezek Musztafa katonáit »hirtelen megrohanták, valamennyit elfogták és az ajándékokat elrabolták tőlük.« Musztafa mikor ezt megtudta, panaszos levelet írt Mágocsinak s egyben azt is tudatta vele, hogy Sárközi Mihályon bosszút áll a rablás miatt. »Sárközi Mihály miféle kutya, — így szólt Musztafa — hogy miatta ily megaláztatást viselünk? Insallah! az iszlám padisahjának uralma alatt az átkozotton bosszút állok.«

A bosszuállást nem is halogatta soká. A török katonaságot a rablótámadásra felkészítette. »Tudjátok meg — így szólt emberei-nek — hogy ez éjjel a Sárközi nevű garázdálkodónak szemtelen házát és városát kirabolni szándékozunk.« A törökök éjtzakának idején hirtelen megtámadták az ajnácskőieket s a mit lehetett, elra-boltak tőlük, különösen pedig elhajtották a marhákat és 3000 birkát. »A szomszédos híres magyar bégek« mind értesültek erről az esetről, de az okát is tudták.

A füleki szandsákbégi állásról Klisszába nevezte ki Szulejmán szultán Musztafát. Hosszan leírja a könyv Musztafának klisszai viselt dolgait. Klisszáról ismét Magyarországba került Szegedre.

Mint szegedi szandsákpasa, nagy ünnepélyességgel vonult be székhelyére, hol »palotája a Tisza folyó partján állott egy emelkedet-tebb helyen.« Szegeden azzal kezdte működését, hogy kikérdezte az előkelőket és rájákat: nincs-e valami panaszuk? Mikor ezek panaszkodtak, hogy a hajdúk, kik Gyulán és Egerben menedékre találnak, gyakran betörnek hozzájuk, a pasa igen erélyes intézkedé-seket tett a határok oltalmazására.

Szegeden minden aprólékos ügyet, a mi csak tudomására jutott, maga intézett el. Egy nap a palotájából látja, hogy két *csásnigir*³⁾ káposztát vett egyik kertésztől, de a csásnigirok nem adják meg a kertész által kiszabott árt, hanem »három pénz helyett csak két pénz⁴⁾ adtak.« Ebből szívódás keletkezett. A pasa rögtön elfogatta a két csásnigirt és bebörtönöztette őket.

Több ilyen apróságot elmond róla a könyv, a mivel Musztafa pasa kormányzását dicséri.

1) Törökül: *Ajnácskó*.

2) Törökül: *Csárközi Mihály*.

3) Csásnigir = *ételkóstoló*.

4) Törökül is e szót használja: *penz*.

Szegedről Boszniába helyezték át Musztafa pasát. Boszniából levelet írt Zrínyi Miklósnak, hogy legyen békében, mert a szultán és a bécsi király békében vannak. Zrínyi azonban nem hallgatott rá, sőt fenyegetőzött. Musztafa pasa ekkor elfoglalta Kruppa várát s ezt bejelentette a szultánnak is.

A könyv azt mondja, hogy Kruppa elfoglalása kedvet adott az öreg szultánnak is magyarországi utolsó hadjáratára. Hosszan leírja ezután Szulejmán szultán hadikészületeit, Szigetvár alá vonulását, továbbá Arszlán budai pasa szerencsétlen hadműveletét, melynek következtében »a pasa életének palaczkja a kormányzás kövén összetörtett.«

A megölt Arszlán pasa helyébe Musztafa lett a budai pasa. Közben elmondja a könyv Szigetvár elfoglalását, mely alkalommal a bekövetkezett trónváltozást e szavakkal tudatja: »Történt, hogy midőn boldogult világhódító Szulejmán szultán ő felsége csillagsokaságú katonaságával Szigetvár várát elfoglalta, Isten akaratából hódító lelkének madara e világ mulékony fészkeből a másvilág társaságának gyűlésébe költözködött, s abba hagyván a földi országok meghódítását, császári igyekezetének solyma a világok Istene irgalmasságának vadászatára a paradicsom térségei felé ment s a szerencsés szulejmáni trónra Szelim khán ült.« Az új szultán megerősítette hivatalában Musztafa pasát, ki időközben »győzelmes katonaságával a hitetleneknek Gesztös és Vitán nevű várait megtámadta s azokat féltelmes hatalma alá hajtotta.«

Részletesen elmondja azután a könyv Musztafa pasa budai kormányzatának eseményeit, főképp pedig építkezéseit, alapítványait, melyekkel csakugyan rászolgált a dicséretre.

Ez építkezések és alapítványok között a főbbek a következők: A budai várban saját palotája közelében Mohammed tiszteletére építettett egy fényes dsámit s mellette egy theologiai iskolát (medreszet), bőkezűen gondoskodván a tanárok fizetéséről. — *Debbág-kháne* városrészben kijavíttatta a néhai Ibrahim csasz által épített dsámit, mely már pusztulásnak indult. Ugyanott a szegények számára díszes iskolát építettett. Ugyanezen városrészben Abu-Bekr tiszteletére egy új dsámit s szemközt vele karavánszerájt építettett. Ugyancsak ott építettett »egy hasonlíthatatlan hévfürdőt is, melynek ép úgy nincs párja, mint a bölcsesség kövének.« — *Barut-kháne* városrészben Omár tiszteletére építettett dsámit s ugyanott »egy szép hévfürdőt is, melynek ezüstsínű kupolája az ég oszlopánál is fényesebb.« — *Kaptián* városrészben is építettett dsámit Oszmán tiszteletére, továbbá ugyanott fürdőt.

Buda és Pest között a Dunán hajóhidat veretett. Az átkelés Musztafa pasa idejéig hajókon történt, de »a pasa lelkét elszomorította a vitatkozás és pörlekedés, a mi az átmeneteleknél történt.«

Ilyen pörlekedések előfordultak az átkelés alkalmával való elszámolásoknál. Sokszor fordult elő szerencsétlenség is, és a ki átment, megesküdött, ezt mondván: »Még egyszer ennek a veszélynek ki nem teszem magamat.« Az átkelés az összetorlódtott kocsiak, lovak miatt lassan és bajosan történt. Mindezen okok arra indították a pasát, hogy »egy csodálatos hajóhidat készíttetett, melynek láttára az építőmesterek elbámultak.«

Musztafa pasa a »jól őrzött Pesten« is építtetett egy tágas dsámit és két fürdőt, továbbá egy karavánszerájt.

Dsánkurtarán nevű révnél egy palánkot építtetett s abban katonaságot helyezett el, mivel »az igazhivőket, mikor ott hajóra ülni készültek, Tata és Veszprém várakból érkezett hitetlenek hirtelen meglepték és kirabolták.«

Részint mecsetet, részint fürdőt, részint karavánszerájt építtetett még Földváron, Pakson, Esztergomban, Koppányban, Simon-tornyan, Tolnán, Szegeden, Füleken, Szécsényben, Nógrádban. Sokfelé építkezett még Musztafa pasa, mert azt mondja róla a könyv: »a mit leírtunk, egy csepp a tengerből, egy homokszem a sivatagról.«

Az író a pasa élettörténetét elbeszélve, így szól: »Elérkezett immár a percz, hogy tollam abbahagyván a munkát, nyugalmat élvezzen, mert hosszú ideje már, hogy iszákos tollam a tintatartó bora felé hajladozott. Eljött az idő, hogy az abbahagyás élvezetétől megittasuljon és a befejezés italától megrészegüljön. Befejeztetett az ezredik évben.« Ezekkel a furcsa keleties szavakkal végzi érdekes könyvét.

KARÁCSON IMRE.

HÁROM ADAT A »HÁROM HELYNÉV«-RÓL.

Melich János a *Századok* mult évi folyamának 321—331. lapjain szerencsésen megfejtette a *Lehota*, *Vólya* és *Ohába* helynevek értelmét. Hazánk benépesítésének történetében e helynevek oly jelentősek, hogy azt hiszem, maga Melich is szívesen veszi, ha értelmezéséhez egypár adattal hozzájárulok.

Azt állítja Melich, hogy a *Lehota* névre legrégebbi adatunk 1413-ból való.

Van csaknem egy századdal régiebb és sokkal érdekesebb.

János nyitrai püspök 1318-ban elpanaszolja hazánk püspökei előtt azon rettenetes károkat, a melyeket neki Trencsényi Csák Máté az ő Károly-pártisága miatt okozott. Egyik nagy panasza ez: »Ceterum idem Matheus palatinus de villis noviter congregatis, quas ipse Lehotas vocat, non dat decimas, nec permittit decumare, de quibus omnibus omni anno possemus habere triginta marcas, et

dat eis auctoritatem, ut propria auctoritate construere possint capellas ibidem.«¹⁾

Ez adat tehát nyilván mutatja, hogy a *Lehota* nevű falvak mind új telepítvények voltak. A XIV. század elején még csak templomaik sem voltak, s mivel Trencsényi Csák Máté hatalma Trencsén és Nyitra megyékre terjedt, valóban cseh hatásból keletkeztek. Az új települők hozták magukkal a *Lehota* szót is.

A *Vólya* nevű községekről azt állítja Melich, hogy legalább is oly régiek, mint a *Lehoták*, mert *Vola* nevű községünk már 1310-ben van, s hivatkozik Csánki: Magyarország tört. földrajza, I. 315. lapjára.

Azonban Csánkit e helynév értelmezésénél félrevezette Wagner. Ő a Kendyek 1316-iki osztálylevelében az egyik községet *Vola*-nak olvasta és így közli. Csakhogy a Melczér család levéltárában levő eredetiben a község neve nem *Vola*, hanem *Bola*, s világosan jelezve van, hogy e község in districtu Heveswar« fekszik.²⁾ Nem más tehát e község, mint a Pétervására (Heves m.) mellett eső *Bolya*, *Baja*, egykor falu, most puszta.

Nem pontos tehát az a tétel, hogy a *Vólya* ép oly régen fordulna elő, mint a *Lehota*. Az én kutatásaim szerint először a Zemplén-megyei Órmező mellett eső Laborcz-Volya községet említik 1335-ben. Ez évben azonban e *Volyá*-nak még nem volt külön határa, hanem Csemernye területén feküdt.³⁾ Maga a Nátafalussy és Caemernyei család, e *Vólya* telepítője, Sáros megyéből költözött át Zemplénbe, tehát ismerős lehetett a Galiczia nyugati részén szokásos telepítési módokkal. Mivel a *Vólya* községeket eredetileg mind oroszok lakták, én a *Vólya* szót a lengyelbe is átment kis-orsz szónak tartom.

Mit szólnak az oklevelek azon állításához, hogy az oláh bevándorlók magukkal hozták az *Ohába* szót s azt a királyi donatiók alapján magyar embereknek ajándékozott oláh lakosságú falvakra ruházták? — nem tudja Melich.

A magyar oklevelek egyenesen semmit sem mondanak az *Ohába* jelentéséről, de ha adataikat összevetjük, mégis elég érthetően beszélnek.

Albert király 1439-ben a Kendefyeknek ajándékozta Malomvíz, Malomvíztorok, Sebestorok, Osztrógyál és *Zabathalu* Hunyad-megyei birtokokat.⁴⁾ E falvakat Hunyad megyében szépen egymás mellett ma is mind megtaláljuk, az egy Szabadfalu kivételével. Ez tehát vagy eltűnt, vagy nevet változtatott. Ha nevet változtatott, akkor nem kereshetjük azt Malomvíztől nyugatra vagy északra. Erre

¹⁾ Bartal: Commentarii, 153. Fejér: Cod. Dipl. VIII. 2. 176—177.

²⁾ Melczér: Okmányok a Kellemesi Melczér család levéltárából, 15.

³⁾ Sztáray Okl. I. 261.

⁴⁾ Teleki Oklevéltár, II. 6.

a malomvízi uradalom nem terjeszkedett, mert ugyanazon oklevél szerint Klopotiva, Pantinesd, Oncsokfalva már a szomszédokéi. De ha Malomvíztől keletre nézünk, mindjárt ott találjuk Ohába-Sibiselt, vagyis az 1439-iki oklevélben is említett Sebespatak mellett eső Ohábát. Az *ohába*, szónak Melichtől megállapított jelentése és ezen Ohába községnek Malomvíz és a Sebespatak mellett való fekvése kétségtelenné teszi, hogy e község neve nem egyéb, mint a régi magyar *Szabadfalu* fordítása.

Temes megyének leírásában Csánki¹⁾ számos oklevél adatait összefoglalván, írja, hogy a bélvidéki vagy *szabadfalvi* Nexafiak és a belinczi vagy *szabadfalvi* Bésánok birtokában 1369-től kezdve két *Szabadfalu* fordul elő. E családok birtokai Lugostól nyugatra a mai Belincz, Forgács, Fikatár és Buziás községek területén állottak. Itt most nem találunk Szabadfalut, pedig valaha ez volt az uradalom főhelye, különben nem laktak volna ott mind a Nexafiak, mind a Bésánok. Ámde a terület közepén levő Forgácsfalu első neve *Ohába*. Világos tehát, hogy az egykori Szabadfalu nevét is a Forgács községgel egybeolvadt Ohába őrzi.

Zsigmond király 1433-ban Bizerei Miklósnak ajándékoz a karánsebesi kerületben tizennégy falut s azok közt egy *Zabadfalu* nevűt is.²⁾ Mind Bizerei Miklósnak 1433-iki előterjesztése, mind az ő családjának későbbi birtokviszonyai kétségtelenné teszik, hogy e Szabadfalu a mai Ohába-Bisztra községgel egy.³⁾

Volt tehát olyan idő, midőn szabadalmak adásával is kecsegtették bevándorlásra a magyar király tisztviselői a bolgár- és oláhországi oláhokat. Az ilyen bevándorlóktól telepített Szabadfaluk nevét az oláhok utóbb lefordították az ő nyelvükben járatos *Ohába* névre.

Az oláh bevándorlás történetéhez nagyon fontos adatok tehát az *Ohába* (kicsinyítve Ohabicza) helynevek. Érdemes azokat figyelemmel kísérni és összeszedni, mert mind világot vet hazánk délkeleti részeinek multjára.

KARÁCSONYI JÁNOS.

A VÁRNAI ÜTKÖZET ÉS I. ULÁSZLÓ KIRÁLY SÍRJA.

Bulgáriában az újabb időben több vidéki régészeti társaság működik. Ilyen a többek közt az 1901-ben alakult *Várnai régészeti társaság*, melynek első jelentése 1907-ben jelent meg. Címe: Първият

¹⁾ Magyarország tört. földrajza, II. 62.

²⁾ Pesty: A szörényi bántól története, III. 26—27.

³⁾ U. o. II. 101.

годишенъ отчетъ на Варненското археологическо дружество за 1906 г. Варна, 1907. A jelentésben több olyan dolog van, a mi magyar szempontból is megérdemli a megemlítést. A társaság ugyanis az 1444-iki várnai ütközet színhelyén az egykorú régészeti anyag kutatását is feladatául tűzte ki, s erre nézve a jelentésben (10—13. ll.) ezeket olvassuk :

a) *Az 1444-iki ütközet emlékoszlópa.* A törökök még 1444-ben állítottak emlékoszlópot a várnai csatatéren. A krími háború alkalmával a gróf Zamojski vezetése alatt álló lengyel katonák 1854-ben I. Ulászlónak állítottak emléket latin és lengyel felirattal. Ezt az emléket a Mešeli-Tepe néven ismert két magas sírhalom egyikén állították fel, mely sírhalmok a dobriči út mentén a várostól öt kilométernyire fekszenek. Az emléket a várnai gagaúzok (= keresztényen vallású törökök; olv. ezekről *Jireček C. Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Kumanen . . . im heutigen Bulgarien.* Prag, 1889) még az 1854 év folyamán elpusztították. Bulgária erkölcsi kötelessége, hogy e helyet emlékkövel jelölje meg, s a várnai régészeti társaság kezdeményezte is ezt a dolgot. 1906-ban ugyanis a nagy lengyel napilapokban gyűjtésre szólította fel a lengyeliséget. Hogy mennyi folyt be erre a célra, nem közlik; tudatják azonban, hogy a bolgár hivatalos lapban közzé fogják tenni az adakozók névjegyzékét.

b) *I. Ulászló sírja.* Ismeretes, hogy az 1444-iki várnai ütközetben Ulászlót megölték s fejét kópjára tűzve a török táborban körülhordozták. Később a fejet leforrázták s mint diadalmi jelt Brusába vitték. A megcsonkított testet pedig, Beheim Mihály egykorú német költő szerint, egy kis görög kápolnában Várnában temették el. (V. ö. *Bleyer* : Beheim Mihály, 70. l.) A temetésen néhány görög és keresztény katona volt jelen. Várnában két régi kápolna (paraklis) van, u. m. a *Szent György* és a *Szent Paraskeva* kápolna. Nagyon lehetséges, hogy a király tetemei e kápolnák valamelyikében nyugsznanak. Az a nézet, hogy a királyt a *Mešeli-Tepe* néven ismert két sírdomb egyikébe temették volna el, mely dombok egyikén a lengyelek 1854-ben emléket emeltek Ulászlónak, nem valószínű, mert e sírdombok minden bizonnyal thrák sírdombok.

c) *Az 1444-iki ütközetben használt fegyverek.* Ismeretes dolog, hogy a keresztény hadak balszárnyát, melyet a nagyváradi és egri püspökök vezettek, a törökök a devnai tóba (térképeken : *Djevnja* falu, *Jezero Djevnensko* = tó) szorították. A tóban igen sok keresztény katona lelte halálát. A régészeti társaság azt reményli, hogy rendszeres kutatás a tó fenekéről több egykorú fegyvert hozhatna felszínre, s azért elhatározta, hogy legelőször is a tónak azt a helyét kutatja ki, a hol a szomorú eset történt. Hogy különben az 1444-iki ütközetben használt fegyverek nemcsak e tóból, hanem Várna vidéke

más pontjairól is jöttek már napfényre: annak bizonyítéka a többek között egy kard, mely a legújabb időben a szófiai nemzeti muzeumba került.

E rövid közleményekből is látszik, hogy a *Várnai régészeti társaság* első jelentése s most még csak néhány szekrényre terjedő gyűjteménye a magyar kutatóknak is nyújthat egy-két érdekes és tanulságos dolgot. A Magyar Történelmi Társulatnak módját kellene találni, hogy a majdan felállítandó újabb Ulászló-emléken rajta legyen, hogy Ulászló magyar király is volt, s ezt az emléken magyar felirat hirdesse. Ügyszintén a sír felkutatásában is támogatni kellene a várnai társaságot.

MELEGDI JÁNOS.

ADALÉK

A RÁKÓCZY CSALÁD TÖRTÉNETÉHEZ.

I. Rákóczy György harmadik fiának, Ferencznek, halála ideje bizonytalan volt eddig. *Szilágyi Sándor* 1631 szeptember-havára tette. »Nyavalyája már *szeptember elején* oly súlyossá lett — írja, — hogy felgyógyulásához nem vala semmi remény. Csakugyan meg is halt szülői véghetetlen bánatára.«¹⁾ Mint ismeretes, I. Rákóczy György és felesége, gyermekük halála emlékére keddi napon (temetése napján) sohasem ettek vacsorát.²⁾ Szilágyi hivatkozik ugyan Hallernek a nádorhoz 1631 szept. 10-ről kelt levelére mint forrásra, de mivel úgy látszik, Haller tudósítása hibás értesülésen alapult s az újabban előkerült adatokkal nem egyezett, Szilágyi később nem is ragaszkodott hozzá, a nélkül azonban, hogy a kis Ferencz elhalálkozásának idejét pontosabban megállapíthatta volna. *I. Rákóczy György* életrajzában csak ennyit ír: »Rákóczyt épen ez időben nagy gyász érte; legkisebb fia Ferkó meghalt.«³⁾ Lorántfy Zsuzsánna 1631. szept. 6-iki levele, melyre Szilágyi hivatkozik, Ferencz haláláról mint megtörtént dologról tesz említést. Ennél többet *Wertner Mór* sem tud mondani, ki legutóbb foglalkozott a család történetével. »Tudjuk — úgymond, — hogy 1631 május 26-án még élt, mely napon Brandenburgi Katalin nyilvánítja, hogy Ferenczet esetleges várományosául kijelöli. *1632-ben* azonban már meghalt.«⁴⁾

A bizonytalanságot I. Rákóczy Györgynek Bethlen Ferenczhez intézett temetési meghívója oszlatja el, melynek eredetije a gróf

¹⁾ A Rákóczyak kora Erdélyben. Pest, 1868. I. 326. l.

²⁾ Siralmas magyar krónika, 84. l. — Naplókönyv 1632-ből. Közli Abafi Lajos. Tört. Tár, 1883.

³⁾ M. Tört. Életrajzok. Budapest, 1893. 227. l.

⁴⁾ Erdélyi Muzeum, 1898. évf. 96. l.

Bethlenek keresdi levéltárában őriztetik. Szól pedig a meghívó ekképen :

Georgius Rakoci etc. Generose fidelis etc.

Mivel Isten ő felsége bölcs ítéletiből és az emberek felől való kegyelmes dispositiójából, szerelmes kisebbik fiunk, az néhai Nagyságos Rákóczi Ferencznek sok időktől fogván való nagy és súlyos betegségét megelégléven, nekünk nagy keserűségünkre és szíbeli szomorúságunkra ez mai napon, úgymint Kisasszony-havának huszonharmadik napján, délyest két és három óra között ez árnyékvilágból az örök boldogságra kiszólitá. Kinek gyenge tetemének ez föld színén való tartását mind az időnek s mind egyéb állapotoknak mivolta nem engedvén, az ő anyjának az földnek való megadását és tisztességes temetését rendeltük ez jelen való hónap huszonhatodik napján, úgy(mint) ez jövő kedden nyolcz óraker reggel itt fejevári városunkban. Hűségedet igen kegyelmesen intjük, hogy az földl megírt napon és helyen legyen jelen, hogy szerelmes magzatunknak hideg és gyenge tetemét Kegyelmed jelenlétével tisztességesen temethessük és takarhassuk el. Cui de reliquo etc. Datum Albae Juliae, die 23 Augusti, anno 1631.

G. Rakoci mp.

Kívül: Generoso Francisco Bethlen de Keresd etc. Fideli nobis dilecto. (Záró p. h.)

A közölt meghívólevélből kiviláglik, hogy a kis Rákóczy Ferencz 1631 aug. 23-án délután 2—3 óra között, Gyulafehérvárott hunyt el, s most már helyreigazíthatjuk Szalárdi azon tudósítását is, mely szerint Rákóczy Ferencz keddi napon halt meg, mert — mint látjuk — temetése volt kedden.

LUKINICH IMRE.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— THALY KÁLMÁN társulatunk első alelnöke, a mint értesülünk, azon alkalomból, hogy Debreczen városa az ő negyedszázados képviselői jubileumát fényesen megünnepelte és nevére a főiskolában 40,000 kor. ösztöndíj-alapítványt létesített, hálája jeléül értékes adományban részesítette a városi muzeumot, a melyben nagybecsű ereklyéi és ingóságai egy részét halála esetére okiratilag a Debreczen-városi muzeumnak ajándékozta. E becses tárgyak a következők: Strobl által készített saját mellszobra; az 1904-iki parlamenti békeszerzés emlékére vert ezüst plaquette és ennek bronzmintája; a magyar nők ezüst koszorúja, ezüst albuma és arany tolla, melylyel az ünnepelt férfit megtisztelték; a tengerhajózási társaság plaquette-jének mintája; több fényképe; Kossuth-képek és iratok; kurucz zászlócsúcs; Rákóczi, Bercsényi, és az ő korukra vonatkozó arc- és tájképek; saját nagy íróasztala, melyet negyvennyolcz év óta használ s a melyen legtöbb művét írta, valamint harminczkét év óta használt állva-író asztala,

mindkettő igen díszes és értékes régi művű felszerelésekkel, gyertya-
tartókkal s összes megjelent irodalmi és történelmi műveivel,
továbbá II. Rákóczi Ferencz bronz mellszobrával s egy párisi
öntvényű Rákóczi-korabeli bronz díszparipával; összes külföldi
érdemrendjei; Bocskay István 1605-ből való tizes aranya; II. Rá-
kóczi Ferencz 1703, 1705 és 1707 évekből való ezüst és bronz
emlékérméi; a gr. Teleki László halálára vert ezüst emlékérem a
Thaly által szerzett emlékverssel; az 1896-iki ezredéves országos
kiállításon nyert nagy arany- és bronzérmek; II. Rákóczi Ferencz-
nek több különböző veretű igen ritka ezüst- és rézpénze; tizenkét
város díszes és értékes díszpolgári oklevele; több kurucz-világi
nagyobb és kisebb Rugendas-kép; díszalbumok, az egyikben török
vezérek és pasák sajátkezű aláírással ellátott arczképei, s ezeken
kívül még számos becses emléktárgy. Thaly Kálmán szép aján-
dékai nagy örömet szereztek Debreczen közönségének s most azt
tervezik, hogy ezekből s később megszerzendő bútorokból és egyéb
ingóságokból a muzeumban külön *Thaly Kálmán szoba* rendeztes-
sék be.

— A PÉCS-BARANYA-MEGYEI MUZEUM-EGYESÜLET, mely tulajdon-
képeni működését 1906 október-havában kezdte meg, a közönség
érdeklődésének felkeltése s a muzeum kulturális hatásának ter-
jesztése céljából elhatározta, hogy 1907 október-havától kezdve
a téli félévben havonként tudományos felolvasásokat rendez s
évnegyedes *Értesítőt* ad ki. Ennek első száma dr. *Angyal Pál*
jogakadémiai tanár szerkesztésében a legközelebb mult napokban
került ki a sajtó alól. E füzetben kapjuk az egyesület megalaku-
lásának s eddigi működésének történetét dr. Tichy Ferencz egye-
sületi titkár tollából, továbbá dr. Szónyi Ottónak *Pécs IX. század-
beli archaeológiája* címen tartott felolvasását, melyben a salzburgi
muzeumban talált analogiák alapján bizonyítja a régi pécsi székes-
egyház egyik díszítményes kővének IX. századi eredetét, s benne
a nyugati és byzanci művészi hatások egyesülését látja. Késmárky
István a *pécsi czéhek* történetéből közöl érdekes adatokat. A mu-
zeumot érdeklő hírek, könyvismertetések, hivatalos értesítő és
«levélszekrény» egészítik ki a füzet tartalmát. A folyóiratot az
egyesület rendes tagjai tagilletményül kapják; nem tagok 5 kor-
előfizetési áron szerezhetik meg.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1905.

— VJESNIK KR. HRVATSKO-SLAVONSKO-DALMATINSKOG ZEMALJSKOG ARKIVA. Szerk. *Bojničić Iván*. VII. évf. 1—4. füz. Zágráb, 1905. — 1. Laszowski Emil folytatja a *Körös (Križevac) melletti Szent-Ilona község okleveleinek közlését* (1—45. ll.) s ezúttal 1414—1560-ig negyvenhét latin nyelvű oklevelet tesz közzé a község levéltárából. — 2. Wertner Mór: *Ban Johann Csúz und seine Familie*. (46—52. ll.) Helyreigazítások a család történetéhez családfával. — 3. Klaić Vjekoslav: *Obrovac, Udvina és Jajca várak eleste 1527—1528-ban*. (53—69. ll.) A Zermanja melletti Obrovac vár elestének (1527. márcz. 30.) történetét Sanudo és Glavić Simon horvát krónikája alapján írja meg. Érdekes a Poszedarszki György kapitány ellen Zengben folyt áruházi per, mely horvát nyelven folyt. Jajca elestét Istvánffy nyomán beszéli el, kinek előadását azonban — szerinte — kritikával kell használni, mert túlozza Ferdinánd kapitányainak hanyagságát és gyávaságát. Sok adatot közöl a vár elestére vonatkozólag, de Istvánffy ellen nincs bizonyítéka; végezetül szintén bizonyítás nélkül állítja, hogy valamely Zapolyai-párti katona eresztette be a várba éjjel a törököt. A kapitányok a vár elestekor Ferdinánd-pártiak voltak. Jajca után még a boszniai bánság tizenegy vára került török kézre. Istvánffy ezeket is felsorolja. Udvina várát (Korbaviában) 1527 április-havában foglalták el a törökök. — 4. Wertner Mór: *Ergänzungen zum Itinerar des Königs Ludwig I.* (115—150. ll.) Pótlás az 1903-ban megjelent közleményhez. — 5. Ivančan L. *Az Acha nemzetség leszármazottjai*. (73—83. ll.) Erről volt szó e folyóirat 1904 évi folyamában, hol a családfa is megjelent. Itt kiegészítéseket közöl az értekező. — 6. Laszowski Emil: *Adalékok a horvát határörvidék történetéhez*. (84—119. és 229—236. ll.) Lopašić Radoslav három kötetben közölte az erre vonatkozó okleveles történeti anyagot és pótlásul is sokat közölt a *Starine* kötetekben. Laszowski itt *hatvannégy* új oklevelet tesz közzé 1643—1708-ból. — 7. Šišić: *A kismartoni levéltárból*. (137—177. ll.) A 42-ik fasciculus kizárólag horvátországi iratokat tartalmaz a szluini Frangepánokra vonatkozólag. Thallóczy a Blagay családra vonatkozókat közölte. Šišić itt 81 oklevelet közöl, melyek eddig sehol sem jelentek meg. Ezek a *Nelepich de genere Szvacsics* és a *Novakovics de genere Mogorovics* családokra s Lika megyére vonatkoznak (1263—1493), melynek középkori története oklevelekben igen szegény. — 8. Bojničić Iván: *Horvátországra vonatkozó királyi adománylevelek a királyi könyvekből*. (178—208. és 237—276. ll.) I. Ferdinánd *száztizenhárom* adománylevele 1527—1547-ig. — 9. Šišić: *A körmendi levéltárból*. (209—228. ll.) Ebben a folytatólagos

közleményben *iz* cyrill betűkkel írott horvát okiratot és *hat* latin oklevelet kapunk, mely részben itt jelenik meg először; valamennyi a ključai Hrvatinics boszniai főúri családra vonatkozik, melynek családfáját is adja a közlő. Legérdekesebbek Kotromanics István bán (1322—1353) és Tvartko (1353—1377) oklevelei. Nagy Lajos a Hrvatinics család azon ágát, melyre ezen iratok vonatkoznak, a Kutina melletti Brslanica-ba telepítette le Szlavóniában. A család kihaltával 1484-ben birtokai és iratai a Batthyányak tulajdonába jutottak s így kerültek azután a körmendi levéltárba.

— GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI. Szerk. Hörmann Konstantin. XVII. évf. Sarajevo, 1905. — 1. Truhelka Ciro: *Boszniai pénzek lelete Ribics faluban 1904-ben.* (1—52. ll.) A mondott helyen egy korszóban 1422 darab ezüstpénzt találtak boszniai bánok és királyoktól; a legrégebb 1234-ből való. Ezeket ismerteti és rajzban is bemutatja az értekező, Kotromanics István bán és II. Tvartko két rendbeli pecsétjével. — 2. Kajzer Péter: *Tamás István boszniai király oklevele 1450 február 19-ről.* (253—256. ll.) Kajzer 86 pergamenre írott oklevelet talált Sebenicóban; a többi közt azt a cyrill betűkkel írott, eddig ismeretlen oklevelet, melyet itt hasonmásával együtt mutat be. Ez oklevélben Tamás István, Oszoja király fia, megjutalmazza Jurcsinics Ivánácot, ki őt Tvartko király idejében, midőn megsebesítették, nagy veszedelemből mentette meg. — 3. Truhelka: *Raguza és Bosznia leírása 1658-ban.* (415—440. ll.) Quinelet nevű francia 1657-ben Velenczéből Zarába s innen Bosznián át Konstantinápolyba utazván, útja leírását kiadta Párisban. A közlő a francia szöveg mellett horvát fordításban is adja ezen útleírást, melynek legérdekesebb része Raguzára és Sarajevóra vonatkozik. — 4. Faber Mór: *Az antivári érsekek joga »Szerbia primása« címéhez.* (445—478. ll.) Milinovic Simon antivári érsek 1902-ben kérte XIII. Leo pápát, hogy erősítse meg az antivári érsekek fenti ősi címét, melyet elődei mindig viseltek. Kérvényében felsorolja okleveles bizonyítékait, melyekben sok értékes adat van az antivári és a vele összekapcsolt diokleai érsekség történetére vonatkozólag. A pápa az érseknek a követelt címhez való történeti jogát elismerte.

— ŠKOLSKI VJESNIK. Szerk. Džustuš Ljuboje. Sarajevo, 1905. XII. évf. — Horvát Rudolf: *Haszán boszniai pasa hadviselése Horvátországban 1591—1593-ban.* (758—773. ll.) Ennek a hadviselésnek történetét Lopašić (A horvát határőrvidék okleveles emlékei, III. köt. és Starine, XIX. köt.) Krčelich, Valvazor, Ortelius és Istvánffy munkái alapján állítja össze az értekező.

— PROSVJETA. Szerk. Laszowski Emil. XIII. évf. Zágráb, 1905. — 1. Gruber Dane: *Domogoj és Szedeszláv horvát fejedelmek.*

(19—24. ll.) Kresimir fiát Miroszlávot 864 körül megölte Pribina, de ezt csakhamar elfűzte Domogoj. Ez is lázadó volt. Harczolt 866-ban Velenczével, de békét és szövetséget kötöttek az Antiváriban megtelepedett szaraczenok ellen. Domogoj 876-ban meghalt; fiait előzte a legitim uralkodó családból származott Szedeszláv 878-ban. Az értekező a horvát történelem e homályos szakaszát források alapján igyekszik megvilágítani. — 2. Horvát Rudolf: *Nagy törökhódítások Horvátországban 1576—1578-ban.* (27—30. ll.) Horvátország határa Bosznia felé 1576-ban az Una volt, melyet 50 kisebb vár védett. Ferhát Szokolovics boszniai pasa e várak nagyobb részét elfoglalta, és az Una, Glina és Korana között elfoglalt területből az unai szandásakat alakította 1578-ban, melynek bégje 1592-ig Osztrosácban, azontúl Bihácsban székelte. Az író e török beütések részletes leírását adja Lopašić munkái és oklevélközlései alapján. — 3. Laszowski Emil: *Vitezovics két eddig ismeretlen könyve.* (31—34. ll.) Vitezovics történetíró *Hrvatski Zoroast* címen 1697-ben és 1698-ban is kiadott egy naptárt; az előbbinek végén a horvát királyok névsorát közli, de teljesen kritikátlanul; szerinte Zvonimir a sorban a tizedik. — 4. Herceg: *Novi visszafoglalása a töröktől 1687-ben.* (38—39. ll.) A vár 1539-ben került török kézre; az értekező leírja a visszafoglalást, melyet egy egykorú nagyértékű rézmetszet szemléltet a zágrábi országos levéltárban. — 5. *Belgrád és Zimony 1789-ben.* Mancini kapitány színes rézmetszete a mondott évből. Eredetije a zágrábi orsz. levéltárban. A felvétel a Hunyadi-hegyről történt. — 6. Klaić Vjekoslav: *Budimir horvát király és Iván királyfi.* (76—78. és 211—214. ll.) Budimir 641—681-ig uralkodott a horvátokon s megkeresztelkedvén népével együtt, a kereszttségben a *Szvetopelek* nevet vette fel. Ő rendezte népének egyházi és állami viszonyait. Iván királyfi Gosztumil király fia és Branimir unokája, ki 900 körül Csehországban mint remete élt és halt meg. Moszkvában a rumjancevi muzeumban van egy XVII-ik századbeli cyrill-betűs kis-orosz kézirat, mely legendáját tartalmazza. A latin legendák magyar királyfi-nak és Szent István rokonának mondják (natione Ungarus). Ezek szerint tíz évig Magyarországon élt a pusztában, mint remete; rokonai keresték, mire Csehországba vándorolt, hol Prágától dél-nyugatra a Lodenica folyó mellett egy barlangban élt. Borivoj fejedelem temettette el és a barlang helyén templomot épített, mely már 1030-ban fennállott és ma is megvan. Palacky csehnek, Rački horvátnak tartja. Hogy Gosztumil és Erzsébet fia lett volna, ez későbbi nézet, melyet a Bollandistákkal szemben semmi sem támogat. A legenda igen részletesen mondja el a csodás élettörténetét. — 7. Bašić Péter: *A horvát krónika és a diokleai pap krónikája.* (314—316. és 346—348. ll.) A diokleai pap krónikája a XII. századból való. Az úgynevezett horvát krónikát a XV. században Dmine Papalics

találta meg a Krajinában Markovics helységben. A két krónika a 19-ik fejezetig megegyez; azontúl eltér egymástól. — 8. Gruber Dane: *Branimir és Mutimir horvát fejedelmek.* (511—514. és 540—547. ll.) Szedeszláv fejedelem politikai és vallási tekintetben Konstantinápolyhoz szított; a latin párt lázadása 879-ben trónjától és életétől megfosztotta és helyét Branimir foglalta el; ennek történetét írja meg az értekező, főkép VIII. János pápa regestáiból. Utóda Mutimir, kitől 892-ből maradt fen egy fontos oklevél. Mutimir az utolsó ismert fejedelem Dalmát-Horvátországban, Braszlav az utolsó a Száva-mellékiben; 925-ben Tomislav az egyesült horvát királyság első királya. Tamás spalatói főesperes szerint 914-ben a déli részeknek volt fejedelme. — 9. Laszowski Emil: *Loborvár története.* (634—638. és 657—659. ll.) Oklevelek alapján felsorolja a vár birtokosait és történetét 1244-től fogva. — 10. Gudrum F. *Az állítólagos horvát korona.* (659—664. és 699—702. ll.) A helyszínén tett kutatásairól szól s végeredményül kijelenti, hogy a kérdéses korona semmiesetre sem volt sem Trpimir, sem Zvonimir koronája, mely valószínűleg a tatárjáráskor ment veszendőbe.

MARGALITS EDE.

UJ KÖNYVEK.

— ALBUM (Rákóczi —). A marosvásárhelyi Rákóczi-szobornak 1907 évi október-hó 29-én történt leleplezése emlékére. Marosvásárhely, 1907. Kossuth-kny. 8-r. 59, 2 l. Ára 30 fillér.

— BALÁSY DÉNES. A székelyek alkotmányának históriája; I. *Connert János.*

— BALOGH JENŐ. Emlékbeszéd Fayer László levelező tag felett. A M. Tud. Akadémia 1907. okt. 28-án tartott összes ülésén előadta —. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 55 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XIII. köt. 6. sz.) Ára 1 kor.

— BARAKONYI FERENCZ (Barakonyi —) költeményei. Sajtó alá rendezte *Erdélyi Pál.* Kolozsvár, 1907. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 184 l. (Lenyomat az *Erdélyi Múzeum* XXIV. kötetéből.) Ára 5 kor.

— BARTHA ZSIGMOND. Décsey Károly theol. akadémiai és Herepey Károly főgymn. tanár emlékezete; I. *Fogarasi Albert.*

— BECK JÓZSEF. A kultura hatása a kereskedelemre és viszont; I. *Kadosa Pál.*

— BESZÉDEK, a melyek 1906 évi október-hó 29-én II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társainak hamvai temetése alkalmából a kolozsvári magyar királyi Ferencz József tudomány-egyetem által rendezett emlékünnepen tartattak. Kolozsvár, 1907. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 33 l. (Acta Universitatis Litterarum regiae Hungariae Francisco-Josephinae Kolozsváriensis, anni MCMVI—VII. Fasciculus II.)

— BETHLEN ISTVÁN gróf. A Mezőség és az erdélyi magyarság. Marosvásárhely, 1907. Kossuth-kny. 8-r. 22, 2 l. (Különlenyomat a *Szabadság* 1907 évi aug. 11-én és 13-án megjelent számaiból.) Ára 20 fill.

- **BIÁS ISTVÁN** ifj. Ásatások a marosvásárhelyi vártemplomban. Marosvásárhely, 1907. Adi Árpád kny. 8-r. 8 l. (Különlenyomat a *Vasárnap* 1907. aug. 11-iki számából.)
- **BOCU** (Sever —). *Chestiunea de naționalitate*; I. *Étvös József*.
- **BORBÉLY ISTVÁN**. *Heltai Gáspár*. Irta —. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 79 l.
- **BOROS** (Joan —). *Monografia parochiei românești unite din Timișoara*. Temesvár, 1907. Csendes Jakab kny. 8-r. 80 l.
- **BOUGAUD EMIL**. *Szent Vincze élete és a missziós papok congregatiójának megalapítása*. A franczia eredetinek harmadik kiadása után fordította és kiadja a budapesti papnövendékek magyar egyházirodalmi iskolája. II. köt. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. XXXI, 410 l.
- **CONCHA GYÖZÖ**. *Politika*. Első kötet második fele. Alkotmánytan. Második kiadás. Budapest, 1907. A *Nap* kny. 321—673, 2 l.
- **CONNERT JÁNOS**. *A székelyek alkotmányának története, különösen a XVI. és XVII. században*. Irta —. Németből fordította *Balásy Dénes*. Székelyudvarhely, 1906. Betegh Pál és társa kny. Kis 8-r. 407 l. Ára 4 kor.
- **CSENGERI JÁNOS**. *Homeros*. Irta —. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Kis 8-r. 4, 163 l. (Költők és írók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Ferenczi Zoltán*.) Ára 2 kor. 50 fill.
- **DOMOKOS BALINT**. *Az országbírói hivatal az Árpádok korában*. Bölcsészet-doktori értekezés. Irta —. Dés, 1907. Demeter és Kiss kny. 8-r. 46 l.
- **EMBER KÁROLY** és Hortobágyi Antal. *A magyar nemzet története polgári felsőbb leányiskolák és tanítóképzők számára*. Irták —. Harmadik jav. kiadás. Budapest, 1908. Légrády testv. kny. 8-r. 200, 4 l. (Katholikus tankönyvek téra, IV.)
- **EMLEKFÜZET** (Koronázási —). I. *Ferencz József Magyarország apostoli királyának megkoronázása 40 éves évfordulójának ünnepére népiskolai növendékek számára*. Esztergom, 1907. Buzárovits Gusztáv kny. 8-r. 31 l.
- *ENTWICKELUNGS-GESCHICHTE* der Rimamurány-Salgótarjánner Eisenwerks-Actiengesellschaft, anlässlich der XXV. Generalversammlung, 1881—1906. Aus dem Ungarischen übersetzt. Budapest, 1906. Károlyi György kny. 4-r. 88 l.
- **ÉÖTVÖS JÓZSEF** báró. *Chestiunea de naționalitate*. Traducere de Sever Bocu. Arad, 1906. Nichin György kny. 8-r. 169 l. Ára 2 kor.
- **ERDÉLYI PÁL**. *Barakonyi Ferencz költeményei*; I. *Barakonyi Ferencz*.
- **ÉRTEŚÍTŐ** a besztercezi m. kir. áll. polg. leányiskola 1906—1907-iki tizedik iskolai évről. Szerk. *Ilyés Gizella* igazgató. Beszterce, 1907. Botschar Tivadar kny. 8-r. 44 l. (*Ilyés Gizella*: Rákóczi emlékezete. 3—8. ll.)
- **ÉRTEŚÍTŐJE** (A budapesti VI. kerületi állami főreáliskola tizenhetedik évi —) az 1906—1907. évről. Szerk. *Rajner Raj Ferencz*. Budapest, 1907. Kálmán M. és társa kny. 8-r. 107 l. (*Gerecze Péter*: A magyar szent korona csodás ereje. 3—7. ll.)
- **ÉRTEŚÍTŐJE** (Az erdélyi róm. kath. status csiksomlyói főgimnáziumának —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli az igazgatóság. Csikszere, 1907. Szvoboda József kny. 8-r. 151 l. (*Szlávik Ferencz*: Kéziratok iskolai drámák. 5—43. ll.)
- **ÉRTEŚÍTŐJE** (A dési államilag segélyezett községi polgári leányiskola —) az 1906—1907. iskolai évről. XXXIV. évfolyam. Közli *Kádár József* igazgató. Dés, 1907. Demeter és Kiss kny. 8-r. 59 l. (*Palugyay*

Ilona: Ő Felsége apostoli királyunk megkoronáztatásának 40 éves évfordulóján. 3—10. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A dévai állami elemi és polgári leányiskola —) az 1906—1907. tanévről. Közzéteszi *Borosyánné Schnegon Vilma* igazgató. Déva, 1907. Kroll Gyula kny. 8-r. 78, 2 l. (*Borosyán Béláné*: II. Rákóczi. Ferencz. 3—20. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A cisterói rend egri kath. főgimnáziumának —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Kassuba Domokos* igazgató. Eger, 1907. Érseki lyceumi kny. 8-r. 154 l. (*Kürti Menyhért*: Mikecs Kelemen kiadatlan munkái. 3—58. ll.)

— ÉRTESTŐJE (Az egri róm. kath. érseki tanítóképző intézet —) az 1906—1907. iskolai évről. Eger, 1907. Lyceumi kny. 8-r. 96, 2 l. (*Breznay Imre*: II. Rákóczi Ferencz. Ünnepi beszéd. 1—10. ll.)

— ÉRTESTŐJE (Az egri magy. kir. állami főreáliskola XVII-ik —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli *Vigh Béla* igazgató. Eger, 1907. Lőw kny. 8-r. 141 l. (*Pécsi Ottmár*: Szemere Pál mint költő és nyelvész. 3—30. ll.)

— ÉRTESTŐJE (Az eperjesi kir. kath. főgimnázium —) az 1906/907. iskolai évről. Közzéteszi dr. *Tóth Sándor* igazgató. Eperjes, 1907. Kósch Árpád kny. 8-r. 106, 2 l. (*Varvasovszky János*: II. Rákóczi Ferencz ifjúsága. 1—10. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A tiszai ág. hitv. ev. egyházkerület eperjesi collegiumának —) az 1906—1907. iskolai évről. Közzéteszi *Ludmann Ottó* igazgató. Eperjes, 1907. Kósch Árpád kny. 8-r. 200 l. (Collegiumi oklevéltár. Első közlemény. I. Alapítólevelek és végrendeletek. 161—200. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A győri m. kir. állami főreáliskola harmincznegyedik évi —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Lenner Emő* igazgató. Győr, 1907. Gross Gusztáv kny. 8-r. 139 l. (*Pálos Ede*: Révai Miklós és rajziskolája. 5—12. ll. — *Pálos Ede*: Győrvidék kapufái. 13—47. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A győri ágostai hitvallású evangélikus népiskola —) az 1906—1907. isk. évről. Összeállította *Cserhalmi István* igazgató. XV. évfolyam. Győr, 1907. Gross Gusztáv kny. 8-r. 46, 2 l. (*Klauzer János*: A kurucz-kor hőseiről. 7—12. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A női kézimunka-tanfolyammal kapcsolatos győri m. kir. állami polg. leányiskola XXV-ik és az ahhoz kapcsolt női kereskedelmi tanfolyam XIII-ik —) az 1906—1907. tanévről. Szerk. *Nagy Gizella*. Győr, 1907. Pannonia kny. 8-r. 95 l. (*Nagy Gizella*: Rákóczi itthon. Ünnepi beszéd. II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társainak temetése napján, 1906. okt. 29-én. 1—11. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A karánsebesi áll. polg. fiu- és leányiskola —) az 1906—1907. tanévről. Szerk. *Pfeiffer Mihály* igazg. (*Pfeiffer Mihály*: Ő Felsége dicsőségesen uralkodó I. Ferencz József cs. és apost. királyunk, legkegyelmesebb urunk városunkban emelt szobrának felállítása és ünnepélyes leleplezésének története. 1—32. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A kassai róm. kath. tanítónőképző —) az 1906—1907. tanévről. Kassa, 1907. Vitéz A. utóda kny. 8-r. 42, 4. l. (*Hoffmann Arnold*: II. Rákóczi Ferencz bujdosása. 3—14. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A kisvárdai áll. polg. fiúiskola nyolczadik —) 1906—1907. iskolai év. Közli *Werner Gyula* igazgató. Kisvárdá, 1907. Berger Ignác és társa kny. 8-r. 58, 2 l. (*Bundy Péter*: A fejedelemség kialakulása és Árpád az első fejedelem. 3—15. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A Komárom-vármegyei és városi muzeum-egyesület 1906 évi —). Szerkeszti *Alapi Gyula* titkár. XX. egyleti év. (XII. évfolyam.) Komárom, 1907. Spitzer Sándor kny. 8-r. 80, 2 l.

— ÉRTESTŐJE (A kolozsvári unitárius kollégium —) az 1906—1907. iskolai évről. Szerk. dr. *Gál Kelemen*; a theologiai részt dr. *Boros*

György. XXVIII. évf. Kolozsvár, 1907. Gámán J. örököse kny. 8-r. 199, 2 l. (*Pálfi Márton*: Rákóczi 1—9. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A kolozsvári m. kir. állami polgári leányiskola s a vele kapcsolatos női kereskedelmi tanfolyam —) az 1906—1907. iskolai évről. XI. évf. Szerk. *Pallós Albert* igazgató. Kolozsvár, 1907. Gombos Ferencz kny. 8-r. 89, 4 l. (*Márki Sándor*: Bocakay István. 5—37. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A lőcsei m. kir. állami elsőrendű felsőbb leányiskola huszonhatodik —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Klimkó Mihály* igazgató. Lőcse, 1907. Reiss József T. kny. 8-r. 71 l. (*Földi János*: Zrinyi Ilona, Thököly Imre és II. Rákóczi Ferencz élet- és jellemrajza. 3—18. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A lugosi m. kir. állami főgimnázium XV-ik évi —) 1906—1907. iskolai év. Közzéteszi *Putnoky Miklós* igazgató. Lugos, 1907. Virányi János kny. 8-r. 79 l. (*Szántó Zsigmond*: Emlékezés Nátafalvi Nátafalussy Kornél Ferenczre. — *Putnoky Miklós*: Történeti visszapillantás II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazahozatala alkalmából. 3—17. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A mezőberényi m. kir. állami polgári fiu- és leányiskola —) az 1906—1907. iskolai évről. Szerk. *Szabó Dávid*. Gyoma, 1907. Kner Izidor kny. 8-r. 67 l. (*Tas Ferencz*: Róma műemlékei. 3—16. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A miskolci m. kir. állami polgári fiúiskola —) az 1906—1907. iskolai évről. Szerk. *Király Károly* igazgató. Miskolcz, 1907. Klein és Ludvig kny. 8-r. 78, 2 l. (II. Rákóczi Ferencz. 21—28. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A tiszáninneni ref. egyházkerület internátussal kapcsolatos miskolci felsőbb leányiskolájának —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli *Mitrovics Gyula* igazgató. Miskolcz, 1907. Szelényi és társa kny. 8-r. 72, 15 l. (*Tóth Irén*: II. Rákóczi Ferencz emlékezete. 3—8. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A dunáninneni ágost. hitv. evang. egyházkerület modori leánynevelő-intézetének —) az 1906—1907. tanévről. V. évf. Pozsony, 1907. Wigand F. K. kny. 8-r. 59, 6 l. (*Bartholomeidesz Margit*: II. Rákóczi Ferencz és szabadságharcza. 5—27. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A nagykállói m. kir. áll. gimnázium XII. évi —) az 1906—1907. tanévről. Közzéteszi *Dudinszky Emil*. Nagykálló, 1907. Sarkady József kny. 8-r. 60 l. (*Patak Károly*: Márczius 15. Széchenyi István. 3—12. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A nagyszebeni m. kir. állami főgimnázium —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli az igazgatóság. Nagyszeben, 1907. Reissenberger Adolf utóda kny. 8-r. 140, 4 l. (*Szülőgyi Gyula*: Ferenczy István emlékezete. 5—13. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A nagyváradai lat. sz. püspökség kegyurasága alatt álló várad-olaszi róm. kath. négy osztályú fiu-népiskola tizenkettedik —) az 1906—1907. tanévről. Nagyvárad, 1907. Láng József kny. 8-r. 42 l. (*Nagy Lajos*: Emlékezés II. Rákóczi Ferenczre. 5—10. ll.)

— ÉRTESTŐJE (A nyiregyházi ág. hitv. ev. főgimnázium negyvenharmadik —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli *Leffler Sámuel* igazgató. Nyiregyháza, 1907. Jóba Elek kny. 8-r. 130, 2 l. (*Pröhle Vilmos*: II. Rákóczi Ferencz. 3—15. ll.)

Helyreigazítás. A Századok 1907. nov. havi füzetében a 858. lap 18. sorában »Sárközy Albert» helyett »Sárközy Antal» olvasandó.

A KHAZAR NEMZET NEVÉRŐL.

Sokat törtem már a fejemet rajta, hogy a *khazar* nemzet nevét a régi magyarok mikép ejtették ki? Nem tudom elhinni, hogy e nemzet neve nyomtalanul eltűnt volna a magyar nemzet ajkáról; nem tudom elgondolni, hogy e nemzet nevét a régi magyarok meg ne örökítették volna hazánk helyneveiben. Hiszen ott van a szintén keletről jött *besenyő*, *jász*, *kun*, *böszörmény*, sőt a *tatár* is; számos helynév vagy helynévjelző hirdeti, hogy ezek hazánkba költöztek és a magyarokkal egyesültek.

Igaz, hogy a khazaroknak a magyarokkal való érintkezése ezeknél sokkal régibb. Igaz, hogy a khazarok egyik csapatának a magyarokkal való egyesülése és hazánkba való betelepődése még akkor történt, mikor az állandó helységek alakítása és így a helységnevek megállapítása nem volt szokásban; ámde tudjuk, hogy 950-ben a khazarok még nem olvadtak teljesen bele a magyarságba, még megtartották régi nevüket. Tehát szinte lehetetlen, hogy egy század múlva már sehol senki ne nevezte volna az általuk állandóan lakott helységeket az ő nevükről.

Sokáig tartó fejtörés után sem tudtam a többi magyar helynévvel összekötetésbe hozni a *khazar* nemzet nevét. Pedig lám, a kik a tudomány könnyebb végét fogják, a kik megelégszenek azzal, hogy *böszörmény* annyi, mint *bösz örmény*, vagy *jász* annyi, mint *újász*, azok régóta hirdetik, hogy a *khazar* nemzet nevét a *Kozár*, *Kazár* helynevek őrzik.

Csakhogy, a ki egy keveset is foglalkozik a szláv nyelvekkel, az tudja, hogy a *kozár*, vagy magyarosan *kazár* (v. ö. komár = kamár, kozsu = kazsu) tiszta szláv szó és jelentése: *kecskepásztor*.

Pauler Gyula is elismeri, hogy a *kozár*, *kazár* a *koza* (= kecske) szóból *ár* képzővel alkotott szó és kecskepásztort jelent.¹⁾ Tekintsiünk mármost végig azokon a területeken, melyeken *Kozár* nevű falvak állanak. Kezdjük nyugatról. Zala vármegyében Bánok-Szentgyörgytől délnyugatra volt *Kozár* község, most puszta.²⁾ Vas vármegyében Szombathelytől északra Söpte mellett található *Kozár* puszta. Baranya vármegyében Péctől keletre vannak *Kozár* nevű falvak, és Dombóvártól keletre esik a hajdan Tolna vármegyéhez tartozó *Rácz-Kozár*. Pilis vármegyében is feküdt hajdan Bia mellett egy *Kozár* falu.³⁾ Nógrád vármegyében Kis-Terennétől északra fekszik *Kazár*, és végre Erdélyben Déstől nem messzire esik *Kozárvár*. Mind e helységek (most részben csak puszták) alacsony hegyes vagy dombos, cserjékkel benőtt és így kecsketenyésztésre alkalmas vidékeken fekszenek. Merő mocsaras vagy homokos síkságokon ellenben ismeretlenek. Világos tehát, hogy a *Kozár*, *Kazár* helynevek a *koza* = kecske-tenyésztéssel összefüggésben vannak és a *kozár* nevű kecskepásztoroktól veszik elnevezésöket, épen úgy, mint *Szápár* a *czápár*-tól (= kecskebak őriző) vagy *Konyár* a *konyár*-tól (= lovász).

Különösnek tűnhetik fel, hogy Bihar vármegyében, hová a Névtelen jegyző egész sereg kozárt, vagyis kecskepásztort helyez, nincs *Kozár* helynév. Ámde épen ott nem lehet egy-egy községet lakosai foglalkozásáról elnevezni, a hol mind egyforma foglalkozásúak, mert ott az ilyen elnevezés nem nyujtana tájékoztatást. Nádasd pl. épen a Sárreéten nincs; ellenben a hegyek között, a hol a nád ritka, gyakran előfordúl. Elég jele azonban a Bihar-megyei kozároknak az, hogy a megye délkeleti részét, a belényesi járást egész 1848-ig, sőt napjainkig kecske-járásnak csúfolták, mert sok kecskét tartottak itt és a csúfolódók szerint csak kecskelegelőnek volt jó.

A kozár falvaknak és a Névtelen kozárjainak tehát semmi közük a *khazar*-okhoz.

De mármost merre? Mert a *khazar* névhez más hasonlót helyneveink közt nem találunk. Olyan helynevekkel, mint *Kaszó*, vagy *Kocsor* (vagy pl. a *kh* hangot elhagyva *Aszár*) elő nem áll-

¹⁾ A magyar honfoglalás kútfői, 408. l.

²⁾ *Csánki*: Magyarország történeti földrajza, III. 73. l.

³⁾ U. o. III. 335. l.

hatunk. Ennek semmi tudományos alapja nem volna, hanem csak nevetségessé tennék magunkat.

Gombocz Zoltán egy röviden odavetett megjegyzése egészen más, szerintem helyes irányba térítette figyelmemet. »A török *khazar*-nak a magyarban nem *huszár*, hanem **kárály*-féle alak felelne meg, mindenesetre hangzóközi *r*-rel«, — írja Gombocz a *huszár* szó fejtegetése közben.¹⁾

S valóban úgy van. A magyar — mint untig ismeretes — a hajdan átvett török szavakban nem *z*, hanem *r* hangot ejt ki.²⁾ Ezt a törvényt alkalmazta tehát a *khazar* szóra is.

De mielőtt áttérnénk arra, milyen alakja volt a *khazar* szónak a XI—XIII. századbeli magyarok ajkán, lássuk, hogyan írták e nemzet nevét a velök szomszédos görög, arab és örmény írók.

A magyar történetírás leginkább Konstantinos Porphyrogenetos után ismeri a khazarok nevét. Ez pedig *χαζάροι*-nak nevezi őket.³⁾ Hasonlókép *χαζάροι* néven írja őket a IX. század végén Georgios Monachos is.⁴⁾ Ugyan ez időtájt Ibn-Rosztah, Gurdézi és más arab írók *khazar*-t írnak,⁵⁾ de mivel az arab kéziratokban a magánhangzók nincsenek jelölve, legalább is a második magánhangzó kiejtése bizonytalan. A IX. század elején Theophanes *χαζαρες*-t,⁶⁾ de ugyan ez időtájt a hozzájuk közelebb lakó Ál-Chorenei Mózes *khazir*-t ír.⁷⁾ A VI. században Jordanesnél *acatzir* néven fordulnak elő, s még előbb az V. században Priskos szintén e néven ismeri őket.⁸⁾

Megállapítható tehát, hogy e névnek két alakja volt az idegen íróknál: *khazar* és *kazir*. Még pedig a régibb alak volt *kazir*, s a magyar első sorban ezt vette át, mert e nemzettel régebben érintkezett.

¹⁾ *Magyar Nyelv*, 1907. 220. l.

²⁾ V. ö. jüzük = gyűrű, közön = görény, *kazok* = karó, öküsz = ökör.

³⁾ A magyar honfoglalás kútfői, 113. 124. ll.

⁴⁾ U. o. 106. l.

⁵⁾ U. o. 152. és köv. ll.

⁶⁾ U. o. 369. l.

⁷⁾ *Ethnographia*, 1905. 69. l. — *Századok*, 1896. 788. l.

⁸⁾ *Századok*, 1896. 788. 790. ll. — *Pray*: *Annales vet. Hunnorum, Avarum et Hungarorum*, 109—110. ll. — V. ö. még *Gyárfás*: *A jászok története*, I. 532. l.

Ha mármost e török névre alkalmazzuk a magyar nyelv azon törvényét, hogy a török *z* a magyarban *r* lesz, *kárír* alakot nyerünk. Csakhogy a magyar nem tűri meg a két egymásután következő *r* hangot, hanem a másodikat *ly*-re változtatja, mint pl. *Barbara*-ból *Borbálya*, *Gregor*-ból *Gergely* lesz nála. Tehát a *kárír* névnek is a magyarban *kárily*-ra kellett változnia.

A *kárily* név pedig csak első pillanatra tetszik idegennek. A ki a magyar nyelv multját ismeri, az meglepetve veszi észre, hogy ily kiírású nevek a X—XII. századokban elég sűrűn fordulnak elő nyelvemlékeinkben. Melich János is több helyt kimutatta, hogy a hol ma *o* hangot ejtünk, ott a XIII—XIV. századokban *u*-t, a X—XII. századokban pedig *i*-t írtak.¹⁾ Így 1093-ban Balvanis, 1229-ben Balvanus, ma Bálványos; 1055-ben Mortis, 1211-ben Mortus, ma Martos; 1211-ben Vazil, 1353-ban Vazul, ma Vászoly; 1210-ben Achszin, 1346-ban Azzun, most Asszony. Hogy a törökből keletkezett szavakban is előállott e magánhangzéváltozás, arra elég példa Alip, a mit 1233-ban Olup-nak írnak, ma pedig Alap-nak mondunk.

De mielőtt e hangváltozást a *kárily* névre is alkalmaznánk, kétségtelen adattal is kimutatjuk, hogy e név nem csupán olyan kikövetkeztetett alak, hanem a régi magyaroknál valóban használatban volt. Ez adat a Váradí Regestrumban olvasható. Az 1214 évben feljegyzett 52. (régén 148.) sz. esetben Smaragd királybírónak poroszlója (pristaldus) »Andreas de villa *Karil*.«²⁾ Ugyan ezen helységet 1326-ban már *Karul*-nak,³⁾ 1396-ban pedig *Karoly*-nak írják,⁴⁾ s ez most (Kis-)Károly pusztá Békés vármegyében Szeghalomtól nyugatra. Épen abból, hogy a királybíró Smaragd szeghalmi földesúr volt, tudjuk biztosan, hogy az 1214-ben *Karil*-nak írt helység a későbbi *Karul*-t, majd *Károly*-t jelenti.

Mivel pedig a *Karil* nemzet-névvel teljesen egyező *Karil* helység nevét a magyar az ő nyelvének törvénye szerint most Károly-nak ejti ki, következik, hogy azon nemzet nevét is ma

¹⁾ *Magyar Nyelv*, 1905. 184—185. l., 1906. 56. l.

²⁾ *Karácsonyi-Borovszky*: Az időrendbe szedett váradí tüzésvas-próba lajstrom, 173. l.

³⁾ Gr. Csáky-levéltár Lócsén, 335. l.

⁴⁾ *Fejér*: Cod. Dipl. X. 2. 350. l.

Károly-nak mondanók, és hogy e rég eltűnt nemzet emlékét Magyarországon a *Károly* nevű helységek őrzik.

Ilyen helyneveink a XVI. századig csak három volt: a Temes-megyei *Károly* (most Merczfalva),¹⁾ az ismertetett Békés-megyei *Károly* és a Szatmár-megyei *Károly* (most Nagy-*Károly*). Fzzel ellentétben a Békés-megyei *Károlyt* a XVII. századtól kezdve nevezik Kis-*Károly*-nak.

Hogy minden ellenvetésnek elejét vegyem, mindjárt itt felemlítem, hogy ismerem a többi *Károlyfalva* (nem csupán a *Károly*) nevű helységet is. De e helységek mind új, XVIII—XIX. századbeli telepítések. Nevezetesen a Zemplén-megyei *Károlyfalvát* 1754-ben telepítette a Trautson család és Trautson *Károly* tiszteletére nevezték el *Károlyfalvának*. A Krassó-Szörény megyei *Károlyfalva* 1775-ben, a Temes-megyei *Károlyfalva* 1802-ben keletkezett és mind a kettőt *Károly* főherceg (az asperni hős) nevéről nevezték ekként.²⁾ A Turóc-megyei *Károlyfalu* 1391-ben még nem volt meg.³⁾ A Vas-vármegyei *Károlyfa* nevét csak 1888 táján faragták elég ügyetlenül e falu régi Korosecz, németül Karlsdorf nevéből, nem tudván azt, hogy e német név a régi magyar Korlátfalva elferdítése (Korlsdorf = Karlsdorf).⁴⁾

De nem is lehet csodálkozni azon, hogy a *Károly* keresztnévből származó helyneveink oly fiatalok. Hiszen a régi magyarok a XIII. századig nem is ismerték, nem is használták a *Károly* keresztnévet, és nagy tévedésben voltam eddig magam is, mikor a dolog könnyebb végét fogva, a XI. században keletkezett *Károly* helységek nevét egyszerűen *Károly* keresztnévű alapítójuktól származtattam.

A *Károly* keresztnévet ugyanis a régi magyarok teljességgel nem használták és nem is használhatták. Hogy nem használták, azt meg lehet állapítani, ha végig nézzük a XII. században élt magyarok névsorát. Én végignézttem és 1340 férfi között egyetlen egyet sem találtam *Károly* nevűt, holott pl. a Hartvik, Thidrich, Uldirich, Folkmár, Wolfart, Heim, Lampert stb. német nevek

¹⁾ Csánki id. m. II. 44. l.

²⁾ Zemplén megye monographiája, 58. l. — Pesty: Krassó megye története, II. 251. l. — Történelmi és régészeti Értesítő, 1902. 45. l.

³⁾ A lipitói és turóczi registrum, 98—100. ll.

⁴⁾ V. ö. az 1890-iki Helységnevtárt. Csánki id. m. II. 767. l.

előfordulnak. De nem is használhatták a régi magyarok a *Károly* nevet, mert nálunk nem volt nemzeti név, keresztnévül pedig a papok azért nem alkalmazhatták, mert csak 1168-ban, Barbarossa Frigyes erőszakosságára egy ellenpápa iktatta Nagy Károlyt a szentek lajstrcmába, s ennek jogosságát Magyarországon el nem ismerték.

Innen van, hogy csak a XIII. században, midőn a Rajna-mentéről beköltözött németiség már kezdett elvegyülni a magyarsággal, jelentkezik itt-ott a *Károly* keresztnév, s teljesen csak a XIV. században, Róbert Károly uralkodása idején az ő kedveért kezd meghonosulni.

A régi *Károly* falvak alapításánál német alapítókra már csak azért sem gondolhatunk, mert a régi *Károly* helységek csak a Tiszán-túl keletkeztek, s itt a XI. században a német hatás teljesen ismeretlen.

Mindezek együtt szépen igazolják, hogy a tiszántúli *Károly* nevű helységeket azért nevezték el így, mert első lakosaik *károly* (kazir, khazar) nemzetbeliek voltak, épen úgy, mint a Besenyő, Tót, Cseh, Horvát nevű helységek is első lakosaikról kapták nevöket.

Rövid értekezésem befejezése előtt talán érdemes lesz még a *Károly* helynevekkel kapcsolatos következő megfigyelést elmondanom :

A Temes-megyei *Károly* magyar lakosai a XVI. század második felében kipusztultak. Az ő helyükbe először szerbek, majd oláhok telepedtek. Az oláhok ajakán azután a régi *Károly* név *Karány*-ra változott s ők Merczifalvát ma is *Karány*-nak nevezik. *Karány*-nak írja már az 1723-iki térkép is. Ha nem vigyázunk, akkor e ké-ei alakulás hirtelen, meggondolatlan felhasználásával találhatnánk helységeket, melyeket a *Károly* (káril, khazar) nemzet nevével kapcsolhatnánk össze. Így a Temes mellett eső *Karán*, *Karány* város hajdan jeletékeny hely volt és csak utóbb egyesült a Temes másik partján fekvő *Sebes* várossal s így lett a kettőből *Karán-Sebes*. A XVII. században e város nevét nem csupán *Karány*-nak, hanem *Karánd*-nak is írják,¹⁾

¹⁾ *Pesty* : A szörényi bánság története, II. 114—115. ll.

még pedig épen a magyarok, mert ezek szerették az *ám*, *ány* végzetet *ánd*-ra alakítani.¹⁾ Ennélfogva a Bihar vármegye déli szélén fekvő (Toplicza-)Karánd falu és a Magyar-Cséktől nyugatra eső Karánd puszta egykoron szintén *Kárány* nevet viseltek; végre a Dunán-túl Somogy vármegyében Zselicz-Szent-László határában volt egy *Karán*, *Kárány*, *Karánd* nevű falu,²⁾ melynek neve *Karán* dűlőben ma is él.

Csakhogy hajdan e Somogy-megyei Kárány, Karánd község lakosai, mint egy 1237-iki oklevél mondja, *guzno-ov-ok*, azaz *disznó-óvók* voltak.³⁾ Mármost a disznó-óvóknak kellett bírniok olyan helylyel, a hová az erdőkön szerte-széjjel barangoló sertéseket behajtották s ott régi szokás szerint leverhették, azaz leszúrás előtt fejbe ütötték s így elkábították. (V. ö. verő ártány, verő malacz.) Feltűnő volt előttem az is, hogy az összes *Kárány*, *Karánd* helységek mind olyan vidékeken találhatók, melyek hajdan tele voltak tölgyerdővel, tehát sertésenyésztésre nagyon alkalmasak valának, Utána néztem a szláv szótárakban és azt találtam, hogy *kárány* ott megfenyítést jelent. A vadon legelésző jószágokat, ha kerítésbe szorították, az azokra nézve büntetés, fenyítés volt, tehát nem csoda, ha az ilyen kerítést *kárány*-nak nevezték el, a miből utóbb a magyarok *karán*-t és *karám*-ot csináltak.

E *Kárány*, *Karánd*, *Karán* helynevek következképe a *kárány*, magyarosan *karám* (nemely vidékeken ma is csak *karán*) szláv szónak köszönik eredetöket és ennan származnak, hogy *karám* mellé építették az első házakat.

Mennyire félrevezetne tehát bennünket a Temes-megyei *Kárány* név, ha nem tudnánk, hogy az csak XVII. századbeli alakulás és a szerbek megoláhok csak úgy csinálták a régi magyar *Károly*-ból, mint a hogy *Murony*-ból a *Murány*-t, *Kalocsá*-ból a *Kalácsá*-t, *Monor*-ból a *Munár*-t, *Pordány*-ból a *Párdány*-t.

De a mennyire nem szabad a *Karán*, *Kárány* helynevet a *Károly*-lyal összefügésbe hozni, épen annyira megengedhető

¹⁾ V. ö. Bogdány = Bogdánd, Varsány = Varsánd, Ádám = Ádánd; az 1248-iki Zarám ma Szaránd.

²⁾ Csánki id. m. II. 494. l.

³⁾ V. ö. erdeuou = erdővó = ardó. A pannonhalmi szent Benedek-rend története, I. 786. 321. ll.

felemlítenünk, hogy Nagy-Károly mellett *Kaplyon* község (hajdan Kaplyon-moncstor) áll. E község nevének legrégebb *Kaplan* alakja a török *kaplan* (= tigris) szóra emlékeztet. És ha tudjuk, hogy a *kazirok*, vagy magyarosan *károlyok*, török (bolgár-csuvasz) nyelvűek voltak, talán nem túlozunk, ha a monostor-alapító Kaplyont szintén ilyen kazir-károly nemzetségűnek tartjuk.

Hogy miért csupán a Tiszán-túl maradt fen emléke e *kazir-károly* névnek: azt csak akkor tudjuk megfejtetni, ha legalább némileg nyomára jövünk annak, hogy a honfoglaló nemzet nyolcz törzse hogyan osztotta fel maga közt az országot.

Felvethetnénk még azt a kérdést: miért nevezték a magyarok a közéjük került és beolvadt *kazir-károly* származású lakosokat az egész nemzet nevével, s miért nem a hozzája csatlakozott *kabar*-nak írt törzsről? Szerintem ennek az az oka, hogy a magyarság legalább is harmadfél századon át (457—830) a kazir-károly nemzet szomszédságában élván, annyira megszokta annak nevét, hogy arról a csak későn, 850 táján hozzája csatlakozott *kabar* törzs kedvéért le nem mondhatott. Az 1142—1240-ig hozzánk özönlő németek jóformán mind frank származásúak voltak, mégis a róluk elnevezett helyek *Németi* nevet viselnek. A *Szász* helynevek nem jöhetnek tekintetbe, mert azok nem szász nemzetbelieket (saxones), hanem települőt (sass) jelentenek. De meg nem is lett volna értelme a *kazir-károly* név használatán túlmenő megkülönböztetésnek, mert a *kazir-károly* nemzetnek csak egy ága telepedett meg nálunk, s így ha azt nemzeti néven nevezték, mással össze nem zavarhatták, mivel más ága nem is lakott közöttünk. Ellenkezőleg vagyunk a szlávssággal. Ennek annyi különböző ága költözött hazánkba (cseh, lengyel, orosz, bolgár, horvát), hogy mind más-más névvel kellett megkülönböztetni.

Egyébiránt lehet, hogy a *kabar* név is meg van örökítve helyneveinkben, csak hogy előbb meg kell állapítani, hogyan ejtették ki e nevet a XI—XII. században élt magyarok. Eddig még nem jöttem rá a *kabar* név nyitjára.

KARÁCSONYI JÁNOS.

ORCZY LŐRINCZ ÉS A TISZA-SZABÁLYOZÁS.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Feltűnő jelenség, hogy Orczy, a ki valójában, láttuk, igen nagy ellensége volt a szabályozásnak, most az egyszerű folyamatisztítás helyett a maga jószántából az egész felsőmagyarországi vízrendszer szabályozásával akar foglalkozni. Magyarázata e körülménynek az, hogy a lelkiismeretes Orczy nem akart félmunkát végezni; ha már belekényszerítették ebbe a kellemetlen vállalatba, haszontalan tisztogatásokra nem pazarolja az erejét. Azt akarta, hogy legyen eredménye munkálkodásának, s ez másként, mint a Tisza szabályozásával, nem volt elérhető.

A tanácsot is meglepte Orczy fölterjesztése. Azt olvasta ki belőle, hogy Orczy nem elégszik meg a királytól reá bízott működési körrel, hanem önhatalmúlag kiterjeszti hatáskörét, sőt a szabályozás súlypontját épen arra a folyóra akarja áttenni, a melyről a kinevező leirat semmit sem szól. Az sem kerülte el a tanács figyelmét, hogy a királyi biztos ezen terve sokkal nagyobb szerű munkálatokat követel, s az eredeti egyszerű folyamatisztítási eljárást valóságos, de költséges folyamatszabályozással fejleszti. A folyamatszabályozási ügyek előadója, Mednyánszky báró, a ki nemrég foglalta el a régebbi referens, Aszalay helyét, mégis egészen hozzájárult Orczy felterjesztéséhez. Belátta, hogy Orczy eljárása nem hatalmaskodás vagy önkényeskedés, hanem szükségszerű következménye a viszonyoknak. Ha a kormánybiztos komolyan akarja venni hivatását, ez az egyetlen mód, a melylyel meg lehet valósítani a királynő tervét. Nemcsak elfogadta a bizottsággal és a tanácssal a biztos ajánlatát, hanem meggyőződve arról, hogy Orczy látja legtisztábban a teendőket s a szabályozást vezető férfiak közül az ő működésétől lehet egyedül sikert remélni, még azt is keresztülvitte, hogy a tanács kérje meg a kancellária útján a királyt: dicsérje meg Orczyt eddigi sikeres működéseért.¹⁾

¹⁾ A gazdaságügyi bizottság jun. 2-iki ülésének jegyzőkönyve, a tanácsnak 1775 jun. 8-án kelt végzése és fölterjesztése u. o. 1775 : 2898.

A kancellária pártolólág terjesztette mind a két ajánlatot a felség elé, a ki rá is írta a »placet«-et. Ezzel Orczy önhatalmú eljárása, hogy megtévén magát tisztai kormánybiztosnak, a folyamatszabályozás súlypontját áthelyezte a Tiszára, megkapta a sanctiót.¹⁾ Mint vette Orczy a királyi elismerő szót, nem tudjuk, de elgondolhatjuk, hogy az ő loyális lelkét, mely évtizedek óta igaz ragaszkodással viseltetett úrnője iránt, nagy örömmel töltötte el. Lelkesedésében elhatározta, hogy nem törődve az akadályokkal, megvalósítja tervét, a munkálatok sikeres vezetésének feltételét, és bejárja a szabályozandó folyókat. Mivel újabb sürgetései ellenére sem kapott állami mérnököt, a vármegyei mérnököket vette maga mellé és az 1775 év nyarán megtette a hosszú és fáradságos utat. Tokajról elindulva fölfelé ment a Tisza mellett Zemplénen, Ungon, Beregen és Ugocsán keresztül Királyházsig, onnan vissza a folyón, nagyrészt tutajon, és sorra mindent buzgalommal átvizsgált.²⁾

A nagy tűz azonban hamar lelohadt. Már verseiben humorosan emlékszik meg erről a második útjáról :

Ismét meg butykáztam Tiszának árjait,
Ott töltém, itt nyitám iszapolt árkait,
Krieger' zsinórával mérvén tsavargásit,
Jobb egyenességre intéztem folyásit.

De mikor én repedt hajlongó hajótskán
Tekenő formára vésett tsolnakotskán
Ki tészem lelkemet véletlen veszélynek,
Béts Pozson Társaim engem' tsak nevetnek.³⁾

Nem csoda, a mit ezelőtt is tudott, azt most a helyszíni vizsgálat még bizonyosabbá tette : addig nem lehet sikert remélni, míg a folyók pontos felmérése és az áradások okainak lelkiismeretes kiderítése alapján végleges tervet nem dolgoznak ki a szabályozásra. Tapasztalta maga is, hogy a legjobb akarat, a legnagyobb buzgalom sem ér semmit terv nélkül, sőt ellenkezőleg, még árt is. Mint nyílt szívű ember, nem restelli bevallani, hogy milyen hibát követett el, mikor az év elején a tokaji gyűlés határozatából kivágatta a part melletti fákat. Ezzel nemcsak a szegény népet fosztotta meg a gyümölcsfáktól, hanem még a partot is meggyengítette, s a tavasszal megáradt folyó annál könnyebben mosott ki belőle egyes darabokat. Sietett visszavonni a rende-

¹⁾ A kancellária votuma (jun. 23-ról) u. o.

²⁾ Orczy jelentése a tanácshoz 1775 szept. 30-án. A jelentés elveszett, de a tanács gazdasági bizottságától készített részletes kivonat fönmaradt. U. o. M. udv. kancz. 1776 : 3957.

³⁾ *Megint Panasz*. Id. m. 213. l.

letét, de ezt is intésnek vette, hogy ne fõgjon könnyelmûen a dologhoz. Épen azért újlag kéri a tanácsot, ne hagyják õt magára, hanem a várva-várt mérnököt küldjék ki mielõbb és a vármegyéket lássák el a medertisztításhoz való szerszámokkal.¹⁾

Sok baja volt a földesurakkal is a szabályozás költségei dolgában. Nyári körútját arra használta fel, hogy személyesen érintkezvén a vármegyék vezetõ embereivel és a birtokosokkal, módot keressen a kérdés megoldására. A parasztot az eddigi jelentéktelenebb tisztító munkálatokra ki lehetett rendelni ingyen, de már a fontosabb, több napszámra és embert követelõ szabályozó munkálatokra nem, mert akkor a földesurak elestek volna a robottól. Már pedig hozzávetõleges becslés alapján vagy 3.000.000 napszámra lett volna szükség, s ez az akkori munkadíj szerint 15 krajczárjával számítva, 750.000 forintot tett volna ki, a többi személyi és dologi kiadások (gépek, csónakok, anyag, gerendák, kötelek) vagy 100.000 frtot, összesen majdnem egy millió frtot. Jókorá összeg, s a tanács rendelete értelmében nemcsak az összeg megállapítása, hanem elõteremtése is Orczy dologa lett volna. Olyan feladat volt ez, mely ugyancsak erõs próbára tette volna Orczy leleményességét, ha rákerült volna a sor a pénz elõteremtésére, annál inkább, mert Széchenyi 48-ban — igaz, hogy az egész Tisza-völgyre vonatkozólag — csak az elõleges költségekre 3.000.000 frtot gondolt szükségesnek.²⁾ De nem hiába tanulta meg Orczy birtokai összevásárlásánál a magasabb pénzügyi mûveleteket, most felhasználhatta fináncz-tudományát. Fõlterjesztése, melyben a költségek fedezésére módot ajánl,³⁾ becsületére válnék egy modern pénzügyminiszternek is. A helyett, hogy a pénz behajtásának módján törné fejét, kifejti, hogy sem adóba kivetni, sem a birtokosokra háritani nem lehet a költséget, mert a nép már annyira túl van terhelve adóval, hogy ezt az összeget, mely a katonai költségeket négyszer meghaladja, semmiesetre sem tudná elviselni; a földesurak között pedig kevés olyan gazdag ember van, a ki a közjõ érdekében ekkora terhet magára tudna vállalni, annál kevésbbé, mert a folyamszabályozás ügyis sok áldozatot követel tõlük, kénytelenek malmaikat kijavíttatni, esetleg lerombolni, makktermõ tölgyeiket kivágtatni; nincsen más megoldás, mint hogy a költségeket az »Excelsa Camera Suae Majestatis Sacerrimae Regia« viselje.

Fõntebb megróttuk a kormányt, hogy erre a nagyfontosságú, az egész ország gazdagságát érintõ vállalatra nem volt

¹⁾ Fõntebb idézett fõlterjesztése, 1775 szept. 30-ról.

²⁾ *Véleményes jelentés*, 25. l.

³⁾ Id. szept. 30-iki fõlterjesztés.

hajlandó egy krajczárt is áldozni, most hasonló joggal róhatjuk meg a nemességet, hogy a folyamszabályozás terheit, bár a közvetlen haszon első sorban őt érte volna, egészen az állam nyakába akarta varrni, noha évenkénti haszna — természetesen Orczának hozzávetőleges becslése alapján — az egész költségnek majd egy negyedét tette, azaz négy év alatt az egész költség megtérült volna.¹⁾ Csak az menti némileg a nemességet, hogy nem annyira fukarságból, mint inkább bizalmatlanságból vonakodott a költségekhez járulni. Valóban pár évtized mulva, mikor Széchenyi alatt kétségtelennek látszott a munka sikere, nem fukarkodott többé, hanem pl. Bereg vármegye közbirtokossága az első szóra kifizette a reá eső részt.²⁾

De Orczy nem mulasztotta el a kormányzéseknek nyújtott keserű falatot megédésíteni. Kijelentette, hogy a Tisza-szabályozás haszna első sorban a kamarának fog majd hasznot hajtani, mert megkönnyíti és meggyorsítja a sószállítást le egész Szegedig, és lehetővé teszi ott is, a hol eddig tengelyen kellett szállítani. Ezzel sem elégedett meg. Azt a képet, melyet előbb verseiben a szabályozás káros voltának bizonyítására használt, újra előveszi, kiszínezi, — ugyanannak hasznát igazolandó. Lelkes szavakkal beszél arról a nagy áruforgalomról, mely a szabályozott folyókon meg fog indulni; megeresztve képzeletét, már látja a magyar hajókat, a mint lefelé a Fekete-tengerig, fölfelé az Adriáig szállítják ki és hozzák be az árukat, a virágzó kereskedést, a mely nyomában támad, és azt a nagy vám- és adójövedelmet, mely az államkincstárt gazdagítja.

A tanács, úgy látszik, meg volt elégedve a királyi biztos buzgalomával és csak fél esztendővel később, 1776 tavaszán vette tárgyalás alá az ügyet. Számításait ugyan kissé koraiaknak, reményeit túlzottaknak találta, és ezért egyelőre nem is felelt reájuk, — a hol pénzről, még pedig az állam pénzéről volt szó, ott a kormányzések kényelmesebbnek találták kibújni a határozat alól, vagy rátolni a másokra, — de miután az egész ügyet hét hónapig pihentette, végre már komolyan hozzálátott a munkához. Orczy régebbi jelentéseiből, de még inkább ebből az

¹⁾ E becslés nem is volt olyan irreális, mint a milyennek az első pillanatra látszik. Mikor 1846-ban Széchenyi vezetése alatt elkészült a Közép-Tiszán a töltés, holdanként 6—9½ pengő forintot fizettek bérbe egy holdért, előtte pedig alig jövedelmezett egy forintot. (Széchenyi: *Véleményes jelentés*, 35. l.) Természetesen más vidéken nem volt ilyen kedvező az arány, és a legnagyobb akadály az volt, hogy sok birtok egészen beleesett az árterületbe, így előlegesen nem bírta volna meg a szabályozás terheit.

²⁾ Széchenyi: *Véleményes jelentés*, 27—28 ll.

utolsóból megértette, hogy a sok kapkodás helyett itt az ideje megcsinálni a szabályozás végleges tervét. Mivel az engedetlenkedő hajózási felügyelővel, Valcherrel szemben nem volt elég hatalma, a kancelláriát kérte meg, parancsoljon rá, hogy vagy maga menjen el Orczyhoz, vagy küldjön valakit maga helyett, és ha elkészült a terv, Orczyval együtt állapítsák meg a Tiszaszabályozás pontos költségeit és a várható hasznot.¹⁾

A kancellária magyar urai e világos és határozott szavakat végre megértették, s mikor az ügyet a király elé terjesztették, meglátszott a javaslatukon, hogy érzik a kérdés nagy fontosságát, azt az óriási hasznot, mely egyfelől az árvízveszedelem megszüntetése, másfelől a Tisza hajózhatósága által az országot éri. Most már nem krajczároskodnak; a kamarát utasítják, hogy küldjön mennél előbb a Tiszára egy a hydraulikai tudományban is jártas mérnököt és rögtön, még a nyár közepe előtt (a votum épen a nyár első napján kelt), eszközöket a vármegyéknek.

E pillanatban, 1776 nyarán, úgy látszott, hogy a Tiszaszabályozás ügye biztosítva van. A tanács és kancellária egészen Orczy pártján volt s az ő szellemében informálták a királynét. Mindenki belenyugodott abba, hogy a biztos is, a vármegyék is a kis folyók helyett a hatalmas Tiszát rendezzék, sőt arra is volt remény, hogy a pénz kérdésében valamiképen megalkuszik a kormány a birtokosokkal, talán felébe,²⁾ mikor a királynétől a kancelláriához visszaérkezett ügydarabon ezeket az energikus szavakat olvasták elképedve a kancellária tanácsosai:

»Quantum regulatio horum fluminum Laborcz, Latorcz et Ungh, ideam instaurandae ibidem navigationis concernit, proficuum quid exinde vix unquam sperari possit; hinc ablegatio hydraulici Walker prorsus intermittenda, omnisque opera circa hosce fluvios in eo duntaxat limitanda erit, ut nocivae inundationes, agrorumque devastatio, quantum fieri potest, antevertantur. Quod subministranda instrumenta attinet... si porro necessarium fuerit, puncta haec concertanter cum Camera assumet Cancellaria.«³⁾

Ez a királyi resolútió nemcsak Orczynak és a kormányzékeknek számításait húzta keresztül, hanem útját vágta az egész szabályozásnak, annak a nagyméretű conceptionának, mely Orczy lelkében élt, és lesülyesztette az egész ügyet oda, a hol

¹⁾ A tanács gazdasági bizottságának jegyzőkönyve (1776 ápr. 30.) és a tanács fölterjesztése a kancelláriához. M. udv. kancz. 1776: 3057.

²⁾ A kancellária fölterjesztése a királyhoz, 1776 jun. 21-én. U. o.

³⁾ A királyi resolútió Mária Terézia sajátkezű aláírásával. U. o. 1776: 3323.

Orczy kinevezésekor volt, a három mellékfolyó medrének megtisztogatására.

Kinek a keze fordította meg az egész ügyet, nem tudjuk biztosan. Annyi kétségtelen, hogy ez a kancellária akarata sőt tudta nélkül készült határozat nem a királynő agyában született meg, hiszen alig egy éve hagyta jóvá azt a másik kancelláriai előterjesztést, melyben tudomásul veszi, hogy Orczy átlépve működési körét, a Tisza szabályozására fogja fordítani minden erejét. A mennyire az ügydarabokból az egyes kormánysszékek felfogását ismerjük, valószínűnek tartjuk, hogy a királynőnek az a tanácsadója, a ki Orczy tervéről lebeszélte, csakis a két kamara egyikében ülhetett, inkább a császáriban, mint a királyiban, legalább az összes magyar urak, a kiknek véleményét ismerjük, mind pártolólág emelték fel szavukat a javaslat mellett, s ellenzője csak az osztrák államférfiak sorából kerülhetett ki. Az sem lehetetlen, hogy maga a császári kamara, megrettenve az ő terhére utalványozandó költségen, bizalmasan informálta a királynőt. Nagy befolyással volt mindenesetre a királyi resolútióra az az emlékirat is, melyet Schuda (alias Grossinger) Ferencz, a folyamszabályozó-bizottság volt titkára nyújtott be a Helytartótanács gazdasági bizottságához.

A volt titkár, maga is kamarai hivatalnok, ebben az emlékiratban minden tartózkodás nélkül kifejti nézetét a folyamszabályozásról. Kijelenti, hogy az egész vállalkozás teljesen céltalan, mert az állítólagos károk nem is olyan szörnyűek, sőt a Tisza áradásai az által, hogy a mélyebben fekvő réteket elöntik, még hasznosak is, pótolják az öntözést; a malmok számát pedig nem csökkenteni, hanem szaporítani kellene, úgyszólván nagyon kevés van; az áradás ellen való védekezés pedig teljesen hiábavaló, hiába szedik ki a törzseket a folyóból, a megáradt víz tavasszal újakat hord helyükbe azokból az erdőkből, a melyeken keresztül halad, és a hegyekről lefolyó megolvadt hó, akármit csinálnak, mindig el fogja önteni a síkságokat. Még kevesebb reményt fűz Schuda a szabályozás másik céljához, a folyók hajózhatóvá tételéhez. A kisebbek oly sekélyek, hogy semmi módon nem lehet őket hajózhatókká tenni, a nagyobbak, a Bodrog és Tisza elbírnák ugyan a hajókat, de sem ember nem vállalkoznék e vidéken a hajózásra, sem szállítani való áru nem volna, hiszen az itt lakó rutén nép oly szegény és nyomorult, hogy kukoricza-málén kívül egyebet nem eszik, és nemcsak pénze, hanem még szükségérzete sincsen; a mint az egész felvidéken nem terem semmi kiviteli czikk, akként behozni sem lehetne oda semmit. És bármilyen haszonnal kecségtetne is a vállalkozás, mégis káros volna, mert a költségekről a megyéknek

kell gondoskodni, így pedig a szabályozás terhe egészen a szegény nép vállát nyomná.¹⁾

Erősen hiszszük, hogy Schudának ezt a minden alapot nélkülöző, tendentious, sőt rosszakaratú emlékiratát használták fel első sorban, hogy a királynéval elhitesseék a szabályozás szükségtelen voltát.

Orczy erről a fordulatról mit sem tudván, türelmesen várta, míg az 1775 őszen beadott ajánlatára választ kap, s erősen bízva ügye sikerében, nem is akart az apró medertisztító dolgokkal foglalkozni, úgy hogy 1775-iki hosszabb tanulmányútja után egy egész esztendeig feléje se nézett működése terének, csak levél útján érintkezett az alispánokkal, és meghagyta nekik, hogy a maguk erejéből lássanak hozzá a tisztító munkálatokhoz. Azonban gépeik nem voltak, de még embereik sem; így mindaddig pihent a munka, míg a kancellária rá nem parancsolt a szigeti kamarára, hogy tiz kisebb csónakot, és a pozsonyira, hogy két nagyobb hajót bocsásson Orczy rendelkezésére, olyat, a milyenekkel a Duna medrét tisztogatják.²⁾ Most már hozzáláthattak a dologhoz, de bár serényen működtek, még mindig lassan haladtak előre, mert nem voltak rendes munkásaik, csak a megyéktől kiállított napszámosok, a kik nagyobbára gyöngé és fiatal suhancok voltak és sem gyakorlatuk nem volt, sem a fegyelmet nem ismerték.³⁾ A parasztság színe pedig, a legnagyobb dologidő lévén, az aratással és csépléssel volt elfoglalva, és még ha ráért, akkor sem szívesen vállalkozott erre a szokatlan munkára.⁴⁾ Még így is, mivel a vármegyék komolyan vették Orczy sürgetéseit, az Ung és Laborcza tisztítását és megerősítését egészen elvégezték, és a Latorczához is hozzákezdtek.⁵⁾

Ekkor, 1776 aug. végén,⁶⁾ kapta meg Orczy a tanács útján a királyné említett szigorú resolútióját. Azt hihetnők, hogy

¹⁾ Az emlékirat nincs mellékelve az iratokhoz, de a tanács gazdasági bizottságától készített kivonat, a mely, úgy látszik, szóról szóra követi Schuda érvelését, megvan u. o. M. udv. kancz. 1776 : 3057.

²⁾ Orczy levele a Helytartótanácsához, 1776 nov. 10-én. Másolata u. o. M. udv. kancz. 1776 : 6266.

³⁾ Beasenyei György, beregi alispán jelentése Orczyhoz. Kivonata u. o. Ugyanebből a jelentésből megtudjuk azt is, hogy az egyik nagy hajó gépe mindjárt működése kezdetén két munkást agyonütött.

⁴⁾ Érdekes adatot említ Széchenyi *Véleményes jelentés* című munkájában erre a pontra vonatkozólag. Az 1840-es évek szabályozó munkálataiban volt társulat, a mely 1 frt 12 krt fizetett a töltés köb-öléért a munkásnak, a mi körülbelül a rendes napszám kétszeresének felelt meg, és mégis alig tudtak munkást kapni.

⁵⁾ Ung vármegye alispánjának jelentése Orczyhoz. Kivonata u. o.

⁶⁾ Tudósít róla a tanács gazdasági bizottságának 1778 ápr. 3-iki ülésén fölvetett jegyzőkönyv. U. o. M. udv. kancz. 1778 : 2295.

Orczyt terveinek ez a rideg mellőzése nagy fájdalommal töltötte el, s nehéz szívvel bár, de alkalmazkodott az utasításhoz. Ellenkezőleg. Fölkerekedett, meglátogatta a szabályozandó folyókat, és mintha semmi sem történt volna, újra hozzálatott a Tisza partjainak és medrének vizsgálatához.¹⁾ Úgy látszik, az egyszerű medertisztító munkálatokat nem tartotta magához illő feladatnak, tudta, hogy azt a megkezdett módon a megyék maguk is elvégezhetik. Neki csak úgy veszi hasznát a közjó, ha arra fordítja erejét, a mihez valóban genialitás, a nagyarányú vállalkozáshoz mért akaratérő, és önálló, tervező szellem kívántatik. Nem tetszett neki a munka, de érezte, hogy ha pénzt és szakértő mérnököt kap, ő meg tudja csinálni, a mihez másnak nem volt elég energiája és bátorsága. Bizott abban is, hogy jó emberei, a kancellár és a helytartósági tanácsosok, rábírnák majd a királynőt elhatározásának megváltoztatására. Összehívta tehát a folyamszabályozási bizottságot 1776 szept. 15-re Újlakra, s megállapították, hogy az Ung, Laborcza és Latorcza szabályozását részben megindítva, részben befejezve, most már a Tiszára és Bodrogra s azok mellékfolyóira fordítják figyelmüket. Orczy mindjárt a legnehezebbel, a tiszai sziklák fölrobbantásával kívánta kezdeni.²⁾ Majd bejárta a Tiszát és Bodrogot, intézkedett, hogy a szakadékokat javítsák ki, a töltéseket a legveszedelmesebb helyeken erősítsék meg, és a Tisza kanyarulatai közül a legveszedelmesebbnek, a karádi kanyarulatnak átvágásán gondolkodott.³⁾

Mindezen terveiről értesítette a tanácsot, abban a reményben, hogy megnyeri beleegyezését. A tanács azonban, noha ugyanazok maradtak a tagjai, a kik azelőtt voltak, régi jó emberei, egyszerre iránnyt változtatott. Az 1776 év őszén tartott bizottsági ülésében nemcsak nem hagyta jóvá Orczy terveit, hanem arra kérte a kancelláriát, hogy rójja meg Orczyt, mivel nem hallgatva a kinevező és az 1775 jun. 30-iki rendeletekre: a helyett, hogy a reá bizott három folyót megmentené az áradásoktól, átlépi hatáskörét, majdnem kizárólag a Tisza megtisztogatásával foglalkozik, sőt még a legutolsó, 1776 július 26-iki királyi intéssel sem törődik, a mely pedig egyenesen megtiltotta, hogy fontosabb és költségesebb műveletekbe ne bocsátkozzék.⁴⁾

A helytartótanácsnak ez az irányváltoztatása, melyet

¹⁾ Orczy levele a Helytartótanácsához, 1776 nov. 14-én. Másolata u. o. M. udv. kancz. 1776: 6266.

²⁾ Orczy diáriuma 1776 szept. útjáról (szept. 15-iki följegyzés). U. o.

³⁾ U. o. szept. 16. 17. és 20-iki följegyzés.

⁴⁾ A tanács gazdasági bizottságának jegyzőkönyve 1776 nov. 20-iki üléséről. U. o.

az ápr. 30-iki felterjesztéshez viszonyítva, bátran lehet következetlenségnek nevezni, nem saját meggyőződéséből eredett. A tanács a referenssel együtt ekkor is Orczy álláspontján volt, — mutatja felterjesztésüknek egy másik pontja, melylyel a tanács önmaga czáfol rá eddigi ajánlatára: el akarja tiltani Orczyt a Tiszától, de a benyújtott jelentésből meggyőződván arról, milyen fontos és mennyire az egész vidék érdekében van a Tisza karádi kanyarulatának átvágása, ebben az egy pontban kivételt kíván tenni, s ennek végrehajtására felhatalmazást kér a királyi biztos számára. Látszik, hogy a tanács még mindig szerette volna Orczyt megtartani a Tisza-szabályozás élén, de nem merte. A szigorú királyi szó, melyet vagy három hónapja hallott, fordított egyet a gondolkodásmódján, és hogy az udvar kedvében járjon, alárendelte meggyőződését a királynak. Még tovább is ment a szolgálalkúságban, fordított egyet-kettőt az igazságon is. Orczy jelentésének egyik pontját kiszakítva, önkényesen — csak egy kis betoldással — megváltoztatja a mondat értelmét, s a mit Orczy dicséretképen említett, abból a tanács vádat kovácsol Orczy és a megyék ellen.¹⁾ Majd meg, hogy Orczy hatalmaskodását annál szigorúbban megítélendőnek tüntesse föl, hivatkozik — a mint láttuk — az Orczy működését korlátozó három rendeletre, közte az 1775 jun. 30-ikira, a melyben pedig a kancellária — épen a tanács ajánlatára — tudomásul veszi, hogy Orczy hatáskörét kiterjesztve a Tisza szabályozására fogja egész gondját fordítani.

Ez a kormányzék is csak addig őrizte meg függetlenségét az udvarral szemben, a meddig a királynő akarataát nem ismerte. A mint a királyi szó elhangzott, bátorsága, akarata szétfoszlott; nem az igazat, a közjót, az ország érdekét nézte, hanem Bécset, melynek felfogásához szabta a magáét. Az a bizonyos elv érvényesült eljárásában, a mely a nemzet és dynastia érdekeinek ellentétes volta miatt azelőtt is, azóta is jellemezte a magyar kormányzékeket és közjogi méltóságokat.

Könnyen belátható, hogy a királyné személye mellett működő s az intencióról hamarább értesült kancellária — néha ugyan, mint fentebb láttuk, ezt a kormányzékot is meglepte egy-egy királyi resolúció — elfogadta a tanács ölterjesztését, sőt még jobban kiélezte, úgy hogy a kancellária 1776 deczemberben kelt votuma alapján ²⁾ a tanácshoz és így közvetve Orczyhoz intézett leirat ugyancsak keményen rászól a királyi

¹⁾ Orczy a megyék buzgólkodását kiemelve, ezt írja: »Majori ex parte concernentes comitatus satis sollerter operationes aggressi fuerint.« Ez elé a tanács egy *csak* szót iktatva, megrovásra ajánlja érte Orczyt!

²⁾ A kancellária decz. 27-iki ülésének jegyzőkönyve u. o.

biztosra :¹⁾ »Baronem Orczy . . . ea . . . ratione commonendum, ut idem pro suo in promovendo altissimo servitio nostro zelo et de publico bono merendi ardore rem hanc sibi peculiari curae habere, et quantum fieri potest circumstantiaequae id exigere videbantur, frequentius se se ad concernentes comitatus, quos nempe hoc praedictorum fluviorum regulationis negotium tangit, conferre et quos concernit ad serio agendum exstimulare, atque hac ratione interventarum hoc in merito benignarum ordinationum nostrarum effectui omnimode intentus esse satagat, concomitanter de progressu operationum . . . crebriores submittere conetur relationes« . . .²⁾

Ezt a határozott rendeletet azonban nem vette komolyan sem a királyi biztos, sem a tanács. Az utóbbi legközelebbi fölterjesztésében már megint mint a Laborcza, Latorcza, Bodrog, Ung és Tisza kinevezett királyi biztosát emlegeti Orczyt,³⁾ s az agg főúr megigéri ugyan, hogy mint eddig, ezután is iparkodni fog mennél kevesebb költséggel eredményt felmutatni, és elhanyagolva saját ügyeit, nem törődve sem az időjárás viszonyosságával, sem testi gyöngeségével, minden erejét a királyné megbizásának teljesítésére fogja fordítani,⁴⁾ de nemcsak hogy vagy egy félévig feléje sem nézett a Felső-Tisza vidékének, hanem még jelentést sem tett a munkálatokról, s a mit felküldött, azt a tanács szükségtelennek tartotta a kancelláriával közölni. Másfél esztendeig nem is hallott semmit a királynő a szabályozó munkálatokról, úgy hogy 1778 elején a kancellária türelmét vesztve, megsürgette a tanácsot, kérjen már jelentést Orczytól, milyen állapotban van a folyamtisztítás ügye.⁵⁾

Az intés nemcsak Orczynak szólt, hanem a tanácsnak is, a mely olyan könnyen vette a dolgot, hogy 1776 ápr. 30-tól épen két esztendeig nem hívta össze gazdasági bizottságát a folyamszabályozás ügyének tárgyalására, így Orczy az egész 1777-ik esztendőben tetszése szerint intézkedhetett. Megérkezett a Tiszára ezalatt a már régebben ígért kotrógép azzal a rendeltetéssel, hogy a nagyobb terjedelmű fatörzseket kiemelje a folyóból.⁶⁾ Orczy személyesen elment az 1777 év késő tavaszán a helyszínére, Szabolcs vármegyébe, és megkezdette a nagyobb arányú

¹⁾ A királyi leirat fogalmazványa u. o.

²⁾ Ez utolsó pontban a kancellária engedékenyebb volt, mint a tanács. Ez minden hónapban kívánt volna jelentést Orczytól.

³⁾ A tanács fölterjesztése a kancelláriához, 1777 ápr. 10-én. U. o. H. T. 1777: 1830.

⁴⁾ Orczy jelentése a tanácshoz, 1777 márcz. 24-én. U. o. M. udv. kancz. 1777: 2053.

⁵⁾ A kancellária leirata a tanácshoz, 1778 elejéről. U. o. 1778: 390.

⁶⁾ Orczy jelentése 1777 szept. 2-ről. M. udv. kancz. 1778: 2295.

tisztogatás munkáját. A munka szépen haladhatott volna, a kotrógép kifogástalanul működött, s a gépész is értette a dolgát, ha meg nem zavarja az érdekelt hatóságoknak fősvénysége. Az állam elküldte a gépet és gépészt, de arról nem gondoskodott, hogy hozzáértő emberek álljanak a gépész rendelkezésére, — pedig nyolcz-tíz munkás könnyen boldogult volna vele, — így a vármegyéknek kellett embereket a gép mellé állítani. Adtak is huszonnégyet, de ép úgy, mint egy évvel előbb, most is fiatal, gyöngye legényeket, mert a munkabírókra magának a vármegyének s az uraknak volt szükségök. Így a tapasztalatlan, ügyetlen suhanczokban nem volt sok köszönet. A gép felállításánál nem tudtak segíteni, s a meddig a gépész azzal vesződött, hogy a gépet alkalmas helyen működésbe hozza, addig ők kint a parton ácsorogtak vagy dülöngtek.) Mire valahogyan beletanultak a munkába, elkövetkezett az aratás ideje s az egész munkáshad felkerekedett kötelet teregetni és kévét kötni, később meg csépelni, úgy hogy 1777 jun. 24-től aug. 20-ig, a legjobb dologidőben, egészen szünetelt a munka.²⁾

Ősszel nem is folytatták a munkát, sőt Szabolcs vármegye kijelentette, hogy a gép mellé kirendelt napszámosok bére igen nyomasztó a népre, az fizette tudniillik a napszámot, tehát nem hajlandó többé a maga területén megtűrni a gépet. Orczy el is határozta, hogy elviteti Ugocsába, ott még nem ismerik, talán tesznek vele kísérletet.³⁾

A vármegyék ez eljárása meggyőzte Orczyt, hogy minden tettük csak szemfényvesztés volt; a mit tettek, azért tették, hogy ne vádolhassák őket engedetlenséggel. Valójában nekik sem kellett a szabályozás és minden módot megragadtak, hogy a terhes kötelezettség alól kibújjanak. Szomorú szívvel látta be, hogy az a három tényező, a melynek érdekei követelték volna a szabályozást: az állam, a vármegyék és a birtokosok, egyformán csak a hasznában kíván a szabályozásnak részesülni, a költségekhez hozzá nem járúl, inkább lemond az egész tervről. Ekkor még egyszer próbát akart tenni a vármegyékkel, hátha le tudja győzni önzésüket. Összehívta tanácskozársra az 1778 év legelején a vármegyék alispánjait és megkérte őket, hogy őszintén és bizalmasan mondjanak véleményt, miképen lehetne megakadályozni az áradásokat. Újabb csalódás várta. Nemcsak aligalispán a maga megyéje hasznát nézte s úgy keresett valamilyen segítő eszközt, hanem az egymással homlokegyenest ellenkező vélemények között egy sem volt, a mely csak félig is

¹⁾ Orczy jelentése 1778 febr. 15-ről. U. o.

²⁾ Orczy id. jelentése 1777 szept. 2-ről.

³⁾ Orczy id. jelentése 1778 febr. 15-ről.

megfelelt volna a célnak. Beterjesztette tehát az egyes véleményeket a Helytartótanácsához és egy hosszú kísérlő levelet írt melléjük, az utolsót kormánybiztosi minőségében. Kifejti részletesen, a mit már eddig is többször említett, hogy az eddigi eljárással eredményt nem lehet elérni. A meddig az egész Tisza folyását föl nem mérik s az így készített térképek alapján nem dolgoznak ki egységes tervet az egész vízrendszer szabályozására, addig minden fáradozás kárba vész.¹⁾

Orczynek ezek a sorai megint igazolják, hogy mindazok között, a kik a szabályozás ügyében érdekelve voltak, ő volt az egyetlen, a ki tisztán látott; a szabályozás első feltételül ugyanazt jelölte meg, a mit később Széchenyi.²⁾ A helytartótanács és a kancellária, kik szobatudósok módjára pozsonyi és bécsi palotáikból akarták a szabályozást vezetni, nem tudtak felemelkedni Orczy gondolataihoz, nemcsak hogy segíteni nem tudták, de még meg sem értették. Az előbbi meghallgatván a gazdasági bizottságot, megróttá azt, még pedig alaptalanul, hogy Orczy, mint a dolgot jól ismerő s helyszíni vizsgálatokat tett ember, nem bírálta felül az alispánok véleményét s elmulasztotta a magáét beterjeszteni a szabályozásról, pedig kötelessége lett volna: »ad cohibendas exundationes remediis generale quodpiam medium praevidere cum concernentibus comitatibus et geometris sufficienter concertatum adinvenire.« Egyszersmind felírt a királyhoz, utasítsa a királyi biztost, hogy maradjon meg kiszabott hatáskörében s csak akkor tegyen jelentést, ha elvégezte a munkát.³⁾

A másik kormányzék, a kancellária, több mint egy esztendeig gondolkodott, és mikor már semmit sem tudott kisütni, a következő esztendőben, 1779-ben, a császári udvari kamarához fordult tanácsért. Az osztrák urak hosszú megfontolás után arra az eredményre jutottak, hogy a szabályozás egyetlen akadályai azok a fatörzsek, melyeket a mederből kiemeltek, de ott hagytak a folyó partján. Ha ezeket a vízbe igen könnyen visszacsú törzseket eltávolítják a parttól, meglesz a kívánt eredmény.⁴⁾ Ez a kicsinyes vélemény, a melyről nehéz eldönteni, együgyűsége vagy nemtörődősége miatt bosszantóbb-e, még a kancelláriát sem elégítette ki, de mivel mást ajánlani nem tudott, agyonhallgatta a kérdést.⁵⁾

¹⁾ U. o.

²⁾ *Véleményes jelentés*, 13. és 14. l.

³⁾ A tanács gazdasági bizottságának jelentése 1778 ápr. 3-ról, s a tanács kísérlő levele ápr. 9-ről. Orsz. Levéltár. M. udv. kancz. 1778 : 2295.

⁴⁾ A Camera Imperialis Aulica átirata a m. udv. kancelláriához, 1779 decz. 16-án. U. o. M. udv. kancz. 1779 : 6771.

⁵⁾ A kancellária átirata a Cam. Imp. Aul.-hoz, 1780 jan. 7-én. U. o.

A két kormányzék tehát egészen félreismerte az ügyet, ahhoz, a mi a lényegét alkotta, Orczynak őszinte és bátor felterjesztéséhez, hozzá sem szólt. Ez mutatja, mennyire hiányzott a szakértelem a tanácsosokban. Orczy véleménye olyan egyszerű és kézzelfogható, az ajánlott eljárás, ha kissé költséges lett volna is, az országnak olyan nagy hasznot juttatott volna, hogy szinte érthetetlen a felsőbbség hallgatása. Ha czáfolgatták volna, ha túlságosan pessimistikusnak találták volna, ha fedezet-hiány miatt elvetették volna, akkor tudnánk számukra ment-séget vagy magyarázatot keresni, de ez a semmibevevés, ez a souverain lenézés teljesen menthetetlen és igen rossz világot vet mindannyiukra.

Elgondolhatjuk, hogy ha ilyen kezekbe volt letéve a Tisza-szabályozás ügye, akkor végleg el volt temetve. Valóban a kancellária ezen a ponton teljesen elhallgatott, határozatáról nem értesítette a tanácsot, — természetes, mert nem határozott semmit, — s így Orczy sem értesült ajánlata sorsáról. Hiába várta a választ, nem érkezett meg. Mire határozta el magát, hogy így egészen magára hagyták, sem tanácscsal, sem pénzzel, sem szakemberekkel nem jöttek segítségére: nem tudjuk, az iratok között nincs semmi nyoma. A következő három esztendőről, 1778-tól 1781-ig egyetlen jelentését sem ismerjük. Valószínűleg a maga szerény eszközeivel iparkodott annyit segíteni, a mennyit lehetett, folytatta a meder tisztítását és a partok megerősítését. Mikor az utasítás egyre később és 1780-ban a bálványozott királyné meghalt, Orczy arról kezdett gondolkozni, hogy otthagyja hivatalát. Az új fejedelem iránt nem viseltetett olyan rokonszenvvel, mint anyja iránt, szabadelvű felfogása elidegenítette magától a conservatív fúurat; azt az áldozatot, a mit Mária Terézia kedvéért hozott, nem volt hajlandó fia kedvéért is megtenni. Mielőtt azonban végleg határozott volna, 1781-ben egy utolsó kísérletre szánta el magát. Felkereste a maga felelősségére Krieger állami mérnököt és hosszasan tanácskozott vele a teendőkről. Krieger azt a tanácsot adta, ne várja, hogy az állam csináltassa meg a Tisza térképét, hanem készíttesse el a vármegyék mérnökeivel, mindegyikkel az illető vármegye folyam-részletének a tervét, egyenlő méretekben. Orczynak megtetszett a terv és rögtön intézkedett.¹⁾ A mérnökök el is készítették, de kijelentették, hogy addig nem adják át neki, míg ezért a rendkívüli munkájukért meg nem kapják a díjazásukat. Orczy belátta a kérelem jogosultságát, és előbb a vármegyéket, majd mikor ezek vonakodtak, a Helytartótanácsot kérte, hogy fizesse meg a kért összeget. Azonban a tanács

¹⁾ Orczy lemondó kérvénye 1782 máj. 19. U. o. 1782:2592.

sem volt hajlandó áldozni. Ez a visszautasítás csordultig töltötte a keserűség poharát. Orczy látta, hogy többé nincs mit keresnie és remélnie, megírta 1782 májusában lemondását a kormánybiztosságról, felvitte Bécsbe és személyesen adta át a kancellárnak.¹⁾

Lemondó levele szokatlanul hosszú. Beszámol főbb vonásokban arról a sok fáradságról és anyagi áldozatról, a melylyel a reábízott tisztnak megfelelt, és önérzetesen sorolja fel a majd nyolcz évi működése alatt elért eredményeket. Büszkén említi az Ungot, a melyet egészen rendbe hozott. A veszedelmes malmokat lerontotta, a töltéseket kijavította, a medret részben megtisztította, részben csatornákkal más irányba vezette, úgy hogy az egész vidék, Ungvártól Zemplénig, megszabadult az áradás veszedelmétől. Majd a többi folyókat csak mellékesen érintve, pedig joggal említhette volna a Latorczát és Laborczát is, melyeknek folyását legalább nagyjából szabályozta, a tiszai munkálatokról számol be: arról a feladatról, a mely — mivel legfontosabbnak tartotta, s mondhatni önhatalmúlag vállalkozott reá — a legkedvesebb volt szívének. Panaszolva említi, hogy a mindenfelől megnyilatkozó közöny miatt nagy tervét nem tudta úgy megvalósítani, a mint a lelkében megalkotta, de még sem volt vesződése kárbaveszett. Ha a nagyobb és költségesebb munkálatokról eszközök és erők hiánya miatt le kellett is mondania, legalább megszabadította a Tiszát a fatörzsektől és gerendáktól, megerősítette kétoldalt a partokat, úgy hogy nemcsak a folyó kicsapását nehezítette meg és ezáltal többé-kevésbé megmentette a lakosságot az árvíz-veszedelem fenyegető részétől, hanem most már a hajók is könnyebben odaállhatnak a part mellé, és így megkönnyítette a hajózást, s a sót, az állam egyik fő jövedelmi forrását, a máramarosi sóbányákból egészen hajón vagy tutajon lehet szállítani.²⁾

Azután így végzi kérvényét :

»Constans et indefessus in promovendum servitium summi terrae Principis zelus, in hac quoque ultimae senectutis proxima aetate, tametsi nullatenus defervuit in veterano et fideli cive patriae supplicante, fateri tamen eundem cogit ista necessitas : quod fractae vires in militari et civili servitio, frequentiores morbi, debilitas item omnes artus corporis occupans, quovis

¹⁾ Az előbbi jegyzetben említett lemondó kérvény egész terjedelmében önmaradt.

²⁾ Ennek a sószállításnak, a mai viszonyok szerint látszólag nem fontos dolognak jelentőségét nem szabad kicsinyelnünk. Széchenyi is ezt említi, mint a szabályozásnak az államra nézve legnagyobb közvetlen hasznát.

conatus eiusmodi insufficientes reddant, ut opus hoc humeris suis ultro cum desiderato successu adhaereat, siquidem vigorosum certe et validum subjectum nova totius adeo vastae plagae correctioni subjectae revisio, mapparumque localis confrontatio exposceret; et ideo pro sinceritate sua ab hac functione, tanquam viribus suis amplius non commensurata, benigne dispensari humillime supplicat.*

Orczy ezzel a lemondó levéllel befejezte Tisza-szabályozó működését. A mint láttuk, fáradozása nem volt eredménytelen, de azt is be kell vallanunk, hogy a hozzáfűzött reményt nem váltotta be, nem, különösen a Tiszát illetőleg. Nem csoda. Mikor a mult század negyvenes éveiben Széchenyi folytatta a munkálatokat ott, a hol Orczy elhagyta, neki is, bár sokkal kedvezőbb helyzetben volt, ugyanazokkal az akadályokkal kellett megküzdenie, s ha olvassuk azokat a panaszos sorokat, melyeket Széchenyi a munkálatok nehézségeiről ír, minduntalan Orczy vállalkozása jut eszünkbe. A két legfontosabb kérdésben, ki vegye kezébe a szabályozás ügyét: az állam-e vagy a birtokosok, s ezzel kapcsolatban ki fizesse a szabályozás költségeit? a sok törvénycikk ellenére ép oly zavarosak voltak a nézetek a kormány és a nemesség körében,¹⁾ mint Orczy idejében, mert most is ugyanakkora buzgalommal iparkodott mindkét fél a költséget és munkát áthárítani a másikra. Széchenyié az érdem, hogy 1842-ben az ő szigorú logikus okoskodásával bebizonyította, hogy a Tisza-völgy rendezését sem a kormány, sem a nemzet nem eszközölheti, ámde a tiszavölgyi vármegyék sem, hanem a parti lakosok s mindazok, kik a szabályozás gyümölcsseit közvetlen élvezni fogják.*²⁾ — s ennyiben Mária Terézia kormányának ad igazat, — de csak a kormány, a nemzet és a megyék támogatásával,³⁾ — s ennyiben viszont a XVIII. századi birtokosok álláspontját jelöli helyesnek. Hat évvel később meg nyíltan kimondja, hogy a két felfogást, a két eljárást a szabályozás tekintetében egyesíteni kell, az államnak és magánosoknak karöltve kell a munkát végrehajtaniok.⁴⁾ Egyszersmind megjelöli a módot is, a mely egyedül volt célravezető: kisebb társaságok alakítását, melyek a kormány ellenőrzése és egy kormánybiztos vezetése alatt a nemzet által biztosítandó előlegekkel végezzék a munkát. Így békítette össze Széchenyi az ellentétes felfogásokat, és a

¹⁾ Még a törvénycikkek sem egyeztek meg: a 45. országgyűlésen a választmánytól indítványozott 15. törvényjavaslat az 1840: 10. cikkel szemben a szabályozást az országos teendők közé sorolta.

²⁾ *Eszmetörődékek*, 42. és köv. lapok.

³⁾ U. o. 43. l. és Véleményes jelentés, 41. l.

⁴⁾ *Véleményes jelentés*, 48. l.]

legkényesebb kérdésnek, a pénz előteremtésének módját olyan finom érzékkel oldotta meg, hogy szinte csodálatosnak tűnik fel. Hogy a jó Orczyt nem lehet nagynevű utódához mérnünk, az természetes, de hogy Orczy vállalkozásának sikertelenségét első sorban a korabeli viszonyok, az éretlen gazdasági és politikai felfogás magyarázza, az az előbbieik alapján talán szintén be van bizonyítva.

Ezt az álláspontot foglalta el Orczyval szemben a kancellária is. 1782 máj. 24-én vette tárgyalás alá a kérvényt, és mintha jóvá akarta volna tenni a legutóbbi években tanusított viselkedését, a hideg közönyt és nagyúri fenhéjázást, a hogy Orczyval elbánt, igen kegyelmes határozatot hozott. Mivel Orczynak bécsi látogatása alkalmával meggyőződött, hogy egészségi állapota megrendült és kérvényében olvasható panaszai nélkülözik a színlelés látszatát (simulatione carentes), a kormánybiztosság pedig tényleg roppant sok munkával és fáradalommal jár: szívesen hozzájárult Orczy kéréséhez. Majd a dicséreték hosszú sora következik. Mintha nem is a kancellária szavait hallanók, olyan bőven ontja Győry Ferencz, az ügy előadója, az elismerést. Megdicséri önzetlenségét, hogy a saját dolgainak elhanyagolásával minden erejét a közjónak szentelte s minden anyagi haszon nélkül fáradozott és költekezett sok utazása alatt, kiemeli szolgálatkészségét és buzgalmát, sőt azt is elismeri, hogy hétévi kormánybiztossága igen hasznos és sikereiben gazdag volt. Mindezt a komoly, derék munkásságot nem szabad jutalom nélkül hagyni. Azt ajánlja tehát a tanácsos, és véleményéhez hozzájárult az egész kancellária, hogy Orczy iránt fejezze ki a király valami módon az elismerését. Három eszköz kínálkozik erre: pénzbeli jutalom, a Szent-István-rend középkeresztje, vagy Orczy két igen derék, apjukhoz méltó fia közül az egyiknek kitüntetése valamely előkelő hivatallal. A legegyszerűbb lett volnaapidíjjakkal pótolni azt a kárt, a mit Orczy fáradtságban és pénzben szenvedett, de ezt a módot nem ajánlja a kancellária. Ezzel ugyancsak kellemetlen csalódást szerzett a referens tanácsos Orczynak, mert az ősz főúr, a ki igen meg tudta becsülni az anyagi javakat, erősen bízott, hogy a király valamely birtokadományozással fejezi majd ki háláját. A sors ironiájaként azonban, a milyen művészettel iparkodott Orczy 1775-ben a szabályozás költségeit áthárítani a kormányzásokra, ugyanolyan fináncz-furfanggal háritotta most el magától a kancellária a pénzáldozatot. Kifejtette a királynak, hogy Orczy, mint előkelő főúr, nem szorúl pénzbeli segítségre; hét évi hivataloskodása alatt egyetlen egyszer sem kértapidíjat vagy fizetést. De ebben, mellékesen megjegyezve, csalódott a kancellária, mert Orczy

többiben folyamodott a tanácshoz is, a királyhoz is jutalmazásért, s egyízben még a tanács is pártolólág terjesztette kérését a kancellária elé. Sőt nemcsak napidíjért folyamodott, hanem mikor látta, hogy nincs a fejedelemben hajlandóság szolgálatait pénzzel egyenlíteni ki, birtokot kért tőle olcsó áron. Elment az ország leggazdagabban termő vidékére, a bán-ságba, s kiválasztott három fiskális birtokot. A kormány nem ellenezte eladásukat, de az Orczytól ajánlott összeget csekély-lette. A »kopasz kis poeta« egy mérges versben könnyített szívéen :

Bánságot meg jártam, Batekán által jöttem,
Arany kalászt hozó földét meg szemléltem,
Három rongyos falut Királyomtól kértem,
Drágán szabott árát meg nem fizethettem.

(*Panasz*, id. m. 213. l.)

A kancellária azzal végzi jelentését — és itt nyilvánul a referens tanácsos genialitása, hogy mivel Orczy igen gazdag, apró pénzösszeggel nem lehetne kifizetni, hanem hosszú hivataloskodását is tekintetbe véve, jókora összeget kellene neki juttatni. Azzal a kancellária nem törődött, hogy Orczy jókora összegért hosszú ideig és sokat fáradozott, és ha kezdetől fogva megadták volna neki a napidíjat, hét esztendő alatt az is »jókora összeg«-re szaporodott volna fel; nem, az udvari tanácsos csak a pénz nagyságára gondolt s ezzel rémítette a fejedelmet.

Czéjlát nem tévesztette el. József fontolóra vévén a tanácsos aggodalmait, ráírta a felterjesztésre a resolútiót: »Cancellariae opinionem penitus approbo«, ¹⁾ s mikor a kancellária, mivel fölterjesztése alternatív volt, nem tudta, a két ajánlott mód közül melyik nyerte meg a felség tetszését, József a Szent-István keresztje mellett döntött. ²⁾

Erről a kancellária útján igen megleghangú leiratban értesítette a Helytartótanácsot, többek között ezeket írván :

»Etsi nos cupivissemus eundem baronem Orczy, cujus in hoc sibi credito munere zelus ac spectata dexteritas Nobis perquam cognita sunt, diutius operi isti praeesse, ipsius tamen adducti motivis, ab ulteriori hac commissione eundem dispensamus, volumusque, ut Fidelitates Vestrae ³⁾ benignam nostram satisfactionem, quam operosa ac perutilis haec ipsius functio saepe atque iterum in nobis litavit, ipsi significant, in cujus

¹⁾ A kancellária fölterjesztése a királyi resolúcióval, u. o. 1782 : 3210.

²⁾ A kancellária fölterjesztése 1782 jun. 21-ről, u. o.

³⁾ A nádor, a kihez mint a tanács elnökéhez volt intézve a leirat.

etiam publicum testimonium nos ipsum in commendatorem ordinis S. Stephani benigne renunciamus, ne quippe ulli bono civi spes unquam deesse valeat, obtinendae meritorum in com- modo patriae locatorum mercedis.*¹⁾

A tanács 1782 szept. 9-én értesítette Orczyt, hogy a király fölmentette a királyi biztosságtól, s még egyptár kérdést tett a folyamszabályozás állásáról. Orczy tudomásúl vette a kegyelmes leiratot, valószínűleg felment Bécsbe megköszönni a Szent-István- rendet, de sem a tanácsnak nem válaszolt, sem a szabályozásra vonatkozó ügyiratokat fel nem küldte. A maga részéről befeje- zettnek tartotta az ügyet, és ha bosszankodott is, hogy a méltányosság követelményeinek nem tett a fejedelem eleget, mikor hét esztendei munkásságáért nem jutalmazta meg illően: a mellén tündöklő lovag-kereszt bizonytságot tett arról, hogy leg- alább a lovagiasság követelményei szerint kifogástalanul intéz- ték el a dolgát.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

¹⁾ A leirat fogalmazványa aug. 10-ről u. o.

A KASSAI REFORMÁTUS FŐISKOLA.

Nagyon kevés időre, csupán hét rövid esztendőre terjed annak a főiskolának élete, melynek történetét ez alkalommal rajzolni kívánom. Talán ez a rövid élet az oka annak, hogy az illető szakmunkák alig vagy egyáltalában nem emlékeznek meg a kassai református főiskoláról, mely egy időben az evangélikusok eperjesi collegiumával, a hét évvel azelőtt felállított kassai jezsuita collegium ellensúlyozására 1667-ben nyílt meg, s az üldözések viharai közt már 1674-ben semmivé lett.

Kassa városában már a reformáció előtt jeles középiskola volt, melyet az ország minden részéből felkeresett az ifjuság.¹⁾ Mikor az egész Kassa befogadta a lutheri reformációt, a városi iskola is, természetesen, evangélikussá lett, s mint ilyen, a XVII. század közepéig nagyban virágzott; azután a római katolikus és református főiskolák mellett jelentősége mindinkább csökkent, majd a század végével, mondhatni, teljesen megszűnt, a mennyiben a város kormányja a lutheránusok kezéből a római katolikusokéba ment át s a magistratus pártfogóból üldözője lett a lutheránus iskolának.

A római katolikus és református egyház hosszas küzdelem után, egy időben, az 1649:12. törvényczikk által nyert Kassán nyilvános és szabad vallásgyakorlatot.²⁾ Addig úgy az egyik, mint a másik vallás hívei csak a hitsorsos erdélyi fejedelmek, illetőleg a felsőmagyarországi főkapitányok védő szárnyai alatt, az úgynevezett királyi házban (domus regia) tarthattak isteni tiszteletet s csekély népszerűségű iskolát. Ez volt az úgynevezett udvari egyház és iskola (aulica ecclesia et schola). A győzelmes erdélyi fejedelmek: Bocskay, Bethlen és I. Rákóczi György idejében a reformátusok, a római kath. vallású királyi főkapitányok idejé-

¹⁾ *Frankl Vilmos*: A hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest, 1873. 102—106. ll.

²⁾ *Révész Kálmán*: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. Budapest, 1894. 70. 71. ll.

ben pedig a római katolikusok végezték az istentiszteletet és tanították a gyermekeket a királyi ház védő falai között.

A XVII. századnak épen a közepén mindkét egyház szabad vallásgyakorlatot nyervén, egymással versenyezve igyekezett egyházi és iskolai intézményei mentül nagyobb mérvű fejletésével méltó helyet foglalni el Felsőmagyarország metropolisában.

A római katolikusoknál ez időben a közoktatás ügyével legelső sorban és legnagyobb mértékben a jezsuiták foglalkoztak. Kassai residentiájuk már 1643 jan. 16-án megkapta királyi adományul a mislei dús jövedelmű prépostságot,³⁾ és pedig egyenesen arra a célra, hogy iskolát nyitván, a hazai ifjúságot az igazi vallásban és a tisztességes tudományokban oktassák. «Tizenegy év múlva, 1654 decz. 29-én ugyancsak III. Ferdinánd király a már említett királyi házat adományozta a jezsuitáknak,⁴⁾ hol Kisdy Benedek egri püspöknek 1657 febr. 26-án tett fejedelmi alapítványa s I. Lipótnak 1660 aug. 7-én kiadott megerősítő oklevele (aranybullája) alapján már ez évi november első napjaiban megnyílt a kassai collegium vagy universitás,⁵⁾ a *Ratio studiorum* szerint szervezett jezsuita egyetem, a hatosztályú középiskola felett hároméves bölcsészeti és négyéves hittani tanfolyammal, azonban jogi és orvosi karok nélkül.

A reformátusokat az egyház és iskola első szervezésében szintén fejedelmi pártfogók segítették. Mikor I. Rákóczi György 1644 márcz. 10-én Kassa ura lett, a királyi házban azonnal megalakult a református udvari egyház és iskola. Maga a hitbuzgó fejedelem fizette a papot és az iskola tanítóit (1645-től fogva már kettő volt), sőt még a szegény tanulók ellátásáról is gondoskodott. Ez udvari iskola tanítói közül kiemelkednek Czeglédi István, később a kassai egyház legnagyobb papja és a főiskola megalapítója, továbbá Komáromi Csapkés György, a nagy hittudós és bibliafordító.

I. Rákóczi György halála után kegyes özvegye, Lorántfy Zsuzsánna lett a kassai ref. egyház nagybuzgóságú és áldozatkész patronája, ki 1650-től kezdve a regéczi uradalomból adatta ki a pap és a rektor évi fizetését, majd ugyanerre a célra három értékes hegyaljai szöllőt adományozott, melynek termése volt az egyház és iskola legnagyobb jövedelmi forrása.⁶⁾

³⁾ *Farkas Róbert*: A kassai kath. főgymnasium története. Kassa, 1896. 19. l.

⁴⁾ U. o. 26. l.

⁵⁾ U. o. 33. 42. 49. ll. — *Krones*: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn, 1645—1671. Wien, 1893. 54—59. ll.

⁶⁾ *Révész Kálmán* id. m. 55. l.

Czeglédi István, ki kassai rektorsága után Tállyán és Beregszászon paposkodott, nem sok idő múlva, az 1653 év elején, mint lelkész jött vissza Kassára, hol az ő mély tudománya, kiváló tehetsége, lángoló buzgósága és nagy szervező ereje egészen új lendületet adott az alig megalakult egyház és iskola fejlődésének. A mint a kassai jezsuita-collegium felállítása 1654-ben kétségtelenné vált, ennek ellensúlyozására Czeglédi minden áron a meglévő református iskola hasonló fokra fejlesztésére törekedett. Az iskola legelső (ma már nem ismert) kezdetleges törvénykönyvét már 1656-ban átdolgozta, a mint azt a cím: *Leges Scholae Cassovianae Helv. Conf. Renovatae anno 1656.* bizonyítja.⁷⁾ Ez a törvénykönyv nem nagy terjedelmű, összesen 21 cikkely (lex) van benne, mely leginkább a tanulók valláserkölcsei nevelését, magaviseletét s fegyelmi eseteit és büntetéseit szabályozza; végül pedig az iskolai tisztviselők: a senior, contrascriba és oconomus kötelességeit s a két előbbi esküformáját adja elő. A törvénykönyv legnagyobb része az 1621 évi sárospataki főiskolai törvényekből van, sok helyen némi csekély változtatással átvéve; mivel azonban Czeglédi nemcsak Sárospatakon, de Debreczenben is tanult, pár ponton megcsendül a debreczeni törvények viszhangja is.⁸⁾ A három első törvénycikk azonban, mely a tanulók kötelességeit általában határozza meg, valamint az iskolai tisztviselőkre vonatkozó szakaszok, teljesen Czeglédi alkotásai. A kassai ref. iskolát igen jellemzően *respublica literaria*-nak, tudományos köztársaságnak nevezi; a magyar nyelv használatát, egyezően a sárospataki és debreczeni törvényekkel, az iskola falain belül szigorúan eltiltja. Sajnos, a tanárok kötelességeiről, a tananyagról és tanmódról egy szóval sem emlékezik meg; de a tanulókra vonatkozó szakaszokból is megállapíthatjuk, hogy Czeglédi e törvényekben az iskola számára már szélesebb keretet alkotott meg, melyet csak később remélt teljesen betölthetni.

Ugyanis a közeli Sárospataknak százados multú és nagy hírű református főiskolája mellett egyhamar nem lehetett reményeség arra, hogy Kassán is hasonló főiskola létesülhessen. Midőn azonban II. Rákóczi György özvegye, Báthory Zsófia, 1662-ben nemcsak megvonta a sárospataki főiskolától az uradalomból eddig járt jótéteményeket, hanem a jezsuiták által és más utakonmódokon is a tanárokat és tanulókat folyton háborgatta, a tanulók kezdtek lassankint Kassára átszivárogni, de azért egészen 1666-ig

⁷⁾ Eredetije a kassai ref. egyház levéltárában. Közölve: *Történelmi Társ.* 1893. 550—558. II.

⁸⁾ Idevonatkozólag olv. Békefi Remig műveit a debreczeni és sárospataki főiskolai törvényekről. Budapest, 1899.

csak egy rektor tanított a kassai református iskolában. Azonban a következő 1667 esztendőben oly nagymérvű vizsály tört ki a sárospataki főiskola tanárai és tanulói közt, hogy egész sereg »öreg deák« önkényt elhagyta a sárospataki főiskolát, s átmenvén a közeli Kassára, az ottani református iskola népességét egyszerre, nagy mértékben, váratlanul megnövelte.⁹⁾ Másik oka pedig az volt a sárospataki tanuló ifjuság Kassára jövetelének, hogy itt kevesebb költséggel tarthatták fen magukat, mint Sárospatakon, hol ez időben a felsőbb tanulók egyenruhája is igen díszes és drága volt, melyet a szegényebb sorsú deákok nem tudtak megszerezni. A sárospataki nagy deákok ez időben »ezüst kapcsokkal megfűzött dolmányokat, tíz-húsz talléros látmostokkal (?) ékesített süvegeket viseltek.«¹⁰⁾ Idősb Csécsi János szintén azt írja, hogy a logikai osztály bevégezése után, 1669-ben azért ment Sárospatakról Kassára, mert nem volt elég pénze a pataki deáköltöny megszerzésére s az ottani életmód folytatására.¹¹⁾

Czeglédi István nem találta készületlenül a tanulóknak hirtelen megszorodott nagy serege, a mennyiben már egy évtized óta fáradhatatlan buzgósággal gyűjtötte az iskola számára az alapítványokat és adományokat. A kegyes jöltevők sorában látjuk Barcsay Ákos és Apafi Mihály fejedelmeket, Teleki Mihályt, Udvarhelyi György abaúji alispánt és nejét Kun Máriát, Mathócsi Tamásné, Barna Ferenczné Czeczey Dorotttyát és leányát Usz Istvánnét, Recski Mihályt, Vay Ábrahámot, Ibrányinét Erdődi Juditot.¹²⁾ A tőlük és még számos, névszerint ma már nem ismert jöltevőktől nyert alapítványok és évi adományok biztosították a tanulócsapat életmódját és ruházatát,¹³⁾ azonban a legfőbb dolog

⁹⁾ *Sárospataki Füzetek*, 1860. 664—669. II. — *Szombathi János*: *Historia scholae ref. Sárospatakiensis*. Sárospatak, 1860. 197. I. — Czeglédi István levele Apafi Mihály fejedelembhez. Kassa, 1667. jul. 21. »Minden emberi reménség kívül növe s nevelkedék meg a pataki scholából szép virágzó scholánk. Három mesterink vannak; hét classissal vannak, melyekben classicus praeceptorok tanítanak, úgy hogy az itt megtelepedett reformata religio oltalmazására antemurale az episcopalis academia ellen ez a schola.« Marosvásárhelyi Teleki-levéltár, Miss. 696.

¹⁰⁾ *Sárospataki Füzetek*, 1860. 671. I.

¹¹⁾ *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1904. 350. és köv. II.

¹²⁾ Barcsay Ákos évi 500 forintot, Apafi Mihály évi 100 tallért, Udvarhelyi György és neje 3000 forintot, mely összeg akkor 10 százalékkal kamatozott; Mathócsi Tamásné egy tályai szőlőt, Barna Ferenczné Czeczey Dorotttya egy kassai szőlőt, ezenkívül leányával Usz Istvánnéval együtt évenként 20 forintot, 10 köből búzát és egy kövér sertést; Recski Mihály 10 köből búzát, 10 forintot, egy szalonnát, egy szapu lencsét és borsót; Vay Ábrahámné szendrői jószágából ugyanennyi évi adományt, megtoldva egy szapu lencsével és nyolcz itcze vajjal; Ibrányiné Erdődi Judit évi 10 forintot. A kassai ref. egyház levéltárának adataiból.

¹³⁾ A Czeglédi Istvánt sirató egyik vers őt a többek közt így említi:

még hátra volt: megfelelő számú és képzettségű tanárokról kellett gondoskodni. Ezek beállításával lett a kassai ref. iskolából főiskola, más néven *seminarium*¹⁴⁾ vagy *collegium*.¹⁵⁾

Az 1666 év elején még Almási Péter rektor egymaga tanított a kassai iskolában; ez év májusában Felvinczi Sándor; az 1667 év elején Lisznyai Kovács Pál alkalmazásával háromra emelkedett a tanárok száma, kikhez negyedikül az egyház ifjabb lelkésze, Kabai Bodor Gellért járult, ki a dogmatica theológiát adta elő.¹⁶⁾ Mind a négyen a sárospataki főiskola jeles végzett növendékei voltak, kik közül Kabai Bodor Gellért már előzőleg, Felvinczi kassai tanárságát megszakítva, Lisznyai pedig kassai tanársága után járt külföldön. Mindhárman nevet szereztek maguknak a tudományos irodalom terén is.¹⁷⁾ Almási külföldi tanulásáról és irodalmi működéséről eddig nincs adatunk.

Három, illetőleg négy tanár, ez időben nem minden protestáns főiskolában volt. Sárospatakon csak kettő, Debreczenben és a kassaival egy időben, 1667-ben megnyílt eperjesi főiskolában három tanár volt alkalmazva.¹⁸⁾ A kassai főiskolában Felvinczi Sándor a hittani és bölcsészeti,¹⁹⁾ Lisznyai K. Pál a történeti és földrajzi,²⁰⁾ Almási Péter a nyelvészeti tárgyakat adta elő. Egész joggal irhatták tehát a kassai tanárok már 1667-ben, hogy »minden dolgaikat és fergológásaikat a híres sárospataki scholához

*tanuló ifjaknak kóstyá s ruházatjæ, a mi azt jelenti, hogy Cz. gondoskodott a tanulók ellátásáról. *Czeplédi*: Sion vára. Sárospatak-Kolozsvár, 1675. Felvinczi Sándor verse.

¹⁴⁾ *Sárospataki Füzetek*, 1862. 635. l.

¹⁵⁾ Apafi Mihály levele a kassai ref. előljárókhöz. Fogaras, 1672 márcz. 7. Egyházi levéltár, 66. sz.

¹⁶⁾ *Lampe* (D. Ember Pál): *Historia Hung. Eccl. Utrecht*, 1728. 584. lap.

¹⁷⁾ Felvinczi művei: RMKT. I. 1230, 1279, 1315; II. 1518; III. 2479, 2480, 2522. — Kabai B. Gellért művei: RMKT. I. 1208, 1220, 1280; II. 1398; III. 2366, 2367. — Lisznyai K. Pál művei: RMKT. I. 1421; II. 1519, 1609, 1658, 1729, 1730.

¹⁸⁾ *Hornyánszky V.* Beiträge zur Geschichte evang. Gemeinden in Ungarn. Pest, 1863. Az 57. lapon az áll, hogy az eperjesi collegiumban tizenhárom tanár volt. Ezek közül azonban tíz a mai gymnasiumnak és elemi iskolának megfelelő osztályokban tanított s a tulajdonképeni főiskolai szakon csak három tanár működött: Pomarius, Pankratzius és Zabanius.

¹⁹⁾ *Felvinczi*: *Disputationes theologicae*. Leiden, 1669. I. Felvinczi »nuper in schola Cassoviana theologiae et philosophiae praelector.« Ajánlja művét mások mellett Lisznyai K. Pálnak és Almási Péternek: »Scholae florentis Cassov. ref. relig. rectoribus, assiduis laboribus addictissimis et in ipsa eiusdem scholae reformatione mihi quondam cooperariis aequissimis.«

²⁰⁾ Lisznyai K. Pál, mint debreczeni tanár és író, e szakokkal foglalkozott.

igyekeztek conformálni.²¹⁾ Idősb Csécsi János életrajzában azt olvassuk, hogy ő a sárospataki iskolából az épen oly híres kassai iskolába ment át, hol theológiát, metaphysikát, physikát, ethikát, logikát és görög irodalmat tanult. Azt is megemlíti, hogy a theologiában Maresius rendszerét követték.²²⁾

A tanulók száma, ideértve természetesen a hét osztályba (classis) járó s az öreg deákok közül választott praeceptorok által oktatott kisebbeket is, 1668-ban harmadfélszázra ment.²³⁾

A főiskola tágas épülete az akkori református templom mellett állott, mely ma az Orsolya-apácák birtoka. Nagy méreteit bizonyítja az, hogy az iskolának nem is egy, hanem három csengettyűje volt.²⁴⁾ Tekintélyes könyvtár is állott a deákok rendelkezésére, mert még a német katonaság prédálása után is négy hordó könyvet mentett meg és vitt Debreczenbe Felvinczi Sándor.²⁵⁾ A közvizsgálatokat nagy ünnepélyességgel, a közelből-távolból egybesereglett jóltevők, pártfogók és érdeklődők jelenlétében, színi előadással kapcsolatban tartották meg.²⁶⁾ Nyilvános vitaközléseket (disputatio) is tartottak, melyekre — úgy látszik — a jezsuita-collegium tanárait és tanulóit is meghívták.²⁷⁾ Sárospataki mintára meg voltak az úgynevezett collatiók is, melyeket

²¹⁾ *Sárospataki Füzetek*, 1862. 636. l.

²²⁾ «Itaque in scholam quoque non parum illustrem Cassoviensem transiit.» *Irodalomtört.* Közl. id. h.

²³⁾ Czeglédi István levele Teleki Mihályhoz. Kassa, 1668. Marosvásárhelyi Teleki-levéltár.

²⁴⁾ Az 1683 ápr. 7-én készült jegyzékben említve van «az scholának legkisebbik csengettyűje, továbbá «az scholához való négy zászló». Kassai ref. egyházi levéltár, 71. szám. Közölve: *Történelmi Tár*, 1896. 561. l.

²⁵⁾ U. o.

²⁶⁾ *Sárospataki Füzetek*, 1862. 636. l. Továbbá Kassa város jegyzőkönyvében: «1667. 15. Sept. Instált Czeglédi calvinista praedicator ur oskolájokbéli examenére és comoediabéli actusokra; azonkívül theatrumot engedjen extruálni az utcán, oskolájokon kívül, mivel belől az össze gyűlendő sokaság el nem fér, és hogy ott az utcát által engedjék rekeszteni, míg a comoediájok tart. Arra úgy resolválta magát a nemes tanács: a theátrum csinálását megengedte ugyan egy napig, nem tovább; de hogy által rekeszszék az egész utcát éppen, azt meg nem engedheti.» *Történelmi Tár*, 1890. 200. l.

²⁷⁾ Czeglédi István a 23. sz. jegyzetben idézett levelében ezt írja: «A jezsuita páterek . . . még eddig a nagy Ur segedelméből soha bennünket sem philosophiából, sem theológiából csak a kis ujjongig is meg nem szólíthatának, nem hogy sok, tíz disputatiójokon meggyőzhetének volna.» Összevetve ezt azzal, a mit a Kronés id. m. 57. l. közölt jezsuita jelentésben olvasunk: «Sie (a reformátusok) wollen uns nachäffen, und richten auch Schulkomoedien her, aber ohne Salz; sie versuchen sich in Disputationen, aber ohne Würde und Grazie, zu welchen eingeladen zu werden eine wahre Bussübung ist, — azt kell következtetnünk, hogy a jezsuita és református collegium tanárai kölcsönösen meghívták egymást a disputatiókra.

ma seminariumoknak neveznénk, a melyekben egy-egy jeles tanuló (praeses) vezetése mellett, valamely, a nyilvános előadásokon már tárgyalt tudományt átismételtek, revocáltak.²⁸⁾

Ilyen volt a kassai református főiskola szervezete és élete, mely azonban nagyon rövid ideig volt zavartalan. A szomorú országos viszonyok és vallási üldözések vihara a kassai ref. főiskolát is meg-megrázta, majd teljesen elseperte. Az 1670 évi jul. 29-én 2000 főnyi német katonaság élén Spankau tábornok lesz Kassa ura s e nappal kezdődik a nyílt erőszak tervszerű fellépése a felvidéki protestantismus ellen. Legelőször Czeglédi István, a főiskola alapítója és igazi atyja²⁹⁾ esik áldozatul; fogságra vetik, majd holt-betegen Pozsony felé indítják, de oda már csak holttestét vihetik, mert Nagyszombat mellett, 1671 jun. 5-én a jótékony halál véget vetett szenvedéseinek. A kassai ref. egyház és főiskola ekkép »fejében sebesítettven meg«, mindinkább mutatkoztak a bomlás, az enyészet jelei. Lisznyai K. Pál és Almási Péter még 1671-ben elmenekültek,³⁰⁾ Kabai Bodor Gellért és Felvinczi Sándor azonban »híven megállottak a törésen«, egész addig, míg az ellenséges hatalom 1673-ban a templomot és paplakot, 1674 elején pedig a főiskolát is fegyveres kézzel foglalta el s a tanárokat és tanulókat szertefűzte.³¹⁾

Igy vetett véget az erőszak a kassai főiskola rövid, összesen hét esztendőre terjedő életének, mely ha valami nyomokat nem hagyott is hazánk művelődéstörténetében, annyit mindenesetre megérdemel, hogy emlékezetét a feledés homályából kiemeljük. Et haec meminissee juvavit!

RÉVÉSZ KÁLMÁN.

²⁸⁾ Csécsi János mint kassai deák, tanuló társaival együtt 1671-ben a logikát, 1672-ben a görög irodalmat, 1673-ban Maresius theológiáját, 1674-ben az etikát »revocálta«. *Irodalomtört. Közl. id. h.*

²⁹⁾ Lisznyai K. Pál önéletrajzában olvassuk: »Anno 1667. sum vocatus ad gubernium scholae ref. eccl. Cassoviensis, ubi nactus sum zelosissimum ecclesiae nostrae ministrum, et scholae praefatae patrem, certe patrem, Rever. ac Clar. D. Stephanum Czeglédi.« *Lisznyai K. Pál: Professionum scholasticarum Pars I. Debreczen, 1683. Az előbeszéd után.*

³⁰⁾ Buzinkai és Pósházi sárospataki tanárok levele a kassai ref. előjárókhöz 1671-ből. Egyházi levéltár 65. szám.

³¹⁾ *Irodalomtört. Közl. id. h.* »Anno 1674. tota schola per papistas turbatur et omnes scholares regno excedere jubentur.« A kiűzött tanárok Debreczenben, a deákok Gyulafehérvárott találtak menedéket, hol akkor a szintén elűzött pataki tanárok, Buzinkai és Pósházi tanítottak.

MŰVELTSÉGTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.

VII.

MAGYAR TÜZES- ÉS LÖVŐSZERSZÁMOK.

— Második és befejező közlemény. —

A mint az eddigiekből láttuk, a magyar várakban a gyújtó és a tüzes szerszámoknak készítése nagyarányú és kifejlett volt. Pedig legfontosabb váraink összeírásait nem ismerjük, s így számtalan tüzes szerszámnak még csak a nevét sem tudjuk. Hogy a magyar várak tüzes szerszámait itthon készültek, nem nehéz megbizonyítanunk. Előttünk állnak a bécsi arzenál iratai, az udvari kamara rendeletei kétszáz évről.¹⁾ Ezekben ágyúk, golyók és puskapor küldése a magyarországi várakba, számtalanszor előfordúl, de egyetlenegyszer sem találkoztunk kész gyújtó vagy tüzes szerszámok szállításával. Bizonyos tehát, hogy ezek nálunk készültek. Örök kár, hogy magukról a derék magyar pattantyusokról, kik e szerszámokat készítették, semmi írott emlék nem maradt reánk. Csak Tinódi Sebestyén jegyezte föl Bornemissza Gergely deákról, hogy Eger ostroma alkalmával minő csodás tüzes szerszámokat készített. Pedig tudjuk, hogy Gergely deák nem is volt pattantyus-mester.

A mi a magyar várak lövészerszámait illeti, ezekről elszórtan már sok érdekes adat látott napvilágot. Nem szándékozunk itt ez amúgy is ismert adatokat újra felsorolnunk, mivel ismeretlen adatokkal is bőven szolgálhatunk. E szerint csupán az eddig ismert dolgok kiegészítéseül mondunk el egyet-mást a magyar lövészerszámokról.

Ha a magyar várak régi összeírásait lapozgatjuk, arra az eredményre jutunk, hogy az eddig ismert két-három magyarországi ágyúöntő műhelyen kívül a XVI-ik században sok olyan várunk volt, a hol ágyúkat öntöttek. A pozsonyi és a kassai arzenálokról nem is szólván, megemlítjük, hogy I. Ferdinánd 1527-ben ágyúöntő mestereket is rendelt Budára,²⁾ tehát bizonyos, hogy itt is készültek ágyúk.

¹⁾ A közös p. ü. levéltárban.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. f. 1. és Niederösterreich, 1527.

Trencsén várának 1535 évi összeírása mondja, hogy az egyik taraczkot (scharfedindl) ott helyben öntötték.¹⁾ Bizonyos Tobler Mihály nevű *püchsengiesser*-ről olvassuk 1546-ban, hogy 432 mázsza besztercsei rézből négy darab hetven mázsás *kartaun*-t öntött.²⁾ Dobó István 1533-ban Szebenben öntet két nagy ágyút.³⁾ Murány várában a XVI-ik század közepén Bertalan mester volt a *confiator bombardarum*. Sok jeles ágyút öntött ő itt.⁴⁾ Kanizsán 1568-ban Orbán mester viselte a *confiator bombardarum* tisztét.⁵⁾ Dobó Istvánnak erdélyi vajdasága idején Szebenben és Gyulafejérvárott külön tüzérségi felügyelői (*curatores artelleriae*) voltak.⁶⁾ A régi összeírások külön emlegetik az úgynevezett *szepesi ágyúkat*. Sempte várának ágyúi között 1626-ban több olyat említenek, melyet valamikor Galgócson öntöttek.⁷⁾ Tehát bizonyos, hogy itt is volt magyar ágyú-öntő műhely. Gyakran említik az összeírások az öntőformákat, taraczkformákat is.⁸⁾ Bóven szólnak a sárospataki ágyú-öntő házról. Egyszóval az ágyú-öntés nálunk sokkal elterjedtebb iparág volt, mint a hogy íróink az eddig napvilágot látott adatok alapján gondolták.

Ha a magyar várakban szereplő magyar ágyúkat vizsgáljuk, öntési idejükből, számukból és formájukból sok érdekes következtetést vonhatunk. A XVI. és XVII. században nálunk szereplő ágyúk túlnyomó része a XVI-ik század első felében készült. A magyar ágyúipar virágzó kora tehát az 1527—1552 évekre esik. Ez idő alatt viselték a legtöbb háborút, tehát ekkor kellett legtöbb ágyú. Az ezen korbeli ágyúkat öntető urak közül megemlíthetjük Zapolyai Jánost és feleségét Izabellát, valamint kedvelt kassai kapitányukat, Czecei Lénárdot. János király ágyúírói kevés emlék maradt reánk. A XVI-ik század közepén Kassán találunk közülök egyet-kettőt. Az 1555 évi aug. 31-én Nádasdy Tamásnak jelentik: »Két öreg faltörő álgúkat hántanak (t. i. a törökök) hajókra... egyik álgú János

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99.

²⁾ Közös p. ü. lt. Familienacten, fasc. 17888. A helyet nem mondják meg, a hol az öntés történt.

³⁾ U. o. fasc. 13231. Liber rationum de omnibus proventibus regni Transylvaniae, 1552—1553.

⁴⁾ U. o. Hung. fasc. 14340. 1554-ben írják pl. hogy Bertalan Murányban »sex falconetas majores *zyngeryn* germanice dictas« öntött. Ugyan ez évben Eger részére két nagy ágyút öntött, melyek együtt százharmincz mázsát nyomtak.

⁵⁾ Orsz. Lt. Lymbus, III. sor. 8. cs.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 13231. Relatio commissariorum, 1553.

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 87. nr. 30. Sempte, 1626. »Öreg faltörő, melyet szegény úr Galgócson öntetett; új *habicz*, kit szegény úr Galgócson öntetett.«

⁸⁾ Ágyúagy-csináláshoz való hosszu vas. U. o. fasc. 99. Verőcze, 1547. Taraczk-formák. Lymbus, II. nr. 17. 1556. Urb. et Conscr. fasc. 77. Sáros, 1608. U. o. fasc. 78. Szádvár, 1605. U. o. fasc. 87. Sempte, 1626. Huszton 1600-ban: *formae colubrinarum*. Közös p. ü. lt. Hung. 1600. jan. 29.

királyé volt, az másik Perényi Péteré.¹⁾ Izabella királyné ágyúiról már többet mondhatunk. Az 1552 évi összeírás szerint Izabella királyné a saját költségén tizenöt ágyút öntetett s ezeket Kassán átadta Ferdinándnak.²⁾ Ez ágyúkat maga Izabella királyné iratta össze.³⁾ Az ágyúk között első helyen szerepel a *pórtáncz* nevű, száz-húsz mázsát nyomó nagy ágyú. Ennek a derék magyar ágyúnak egész története van. Roppant súlya miatt nehezen volt használható.⁴⁾ Nagyida alatt meg is repedt s e miatt újraöntését rendelték el, még pedig úgy, hogy ezentúl csak 75 mázsát nyomjon.⁵⁾

Az öntés 1561-ben meg is történt. Bizonyos Illenfeldt Ferencz végezte az újraöntést. Ez időtől fogva a XVII-ik század végéig a pórtáncz (Ferdinánd és Kassa czímerével) mint 93 mázsás, 40 fontot vető *kartaun* szerepel.⁶⁾ A többi kassai ágyú közt a másodikat *barátnak*,⁷⁾ a harmadikat *követő*-nek nevezték.⁸⁾ A többi ágyú: *sárkánygyék*, *bajuszos*, *fias* és *siska* néven említetik.⁹⁾ Az 1554 évi összeírás szerint Kassán összesen 41 ágyú volt.¹⁰⁾ A későbbi összeírások szerint ugyanott egy *vadember* (der wilde man) nevű 80 mázsás, 38 fontot vető kartaun is szerepel, melyet 1530-ban Bebek öntetett. Ilyen *vadember* nevű ágyú a XVI-ik században több is volt végházainkban. Trencsén 1535 évi összeírása pl. említ egyet, melyet Podmaniczky öntetett.¹¹⁾ Ecseden is volt egy *vadember* nevű, 40 fontot vető ágyú.¹²⁾

János király és Izabella ágyúinak egy része nem Kassán, hanem Erdélyben volt. Az 1552 évben ezekről is készítettek kimutatást.¹³⁾

¹⁾ Orsz. Lt. Nádasy-féle iratok.

²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1552. Inventarium bellicorum tormentorum et instrumentorum, quae Ser. Princeps et domina Izabella regina tanquam propria et suis pecuniis et impensis parata et facta... stb.

³⁾ U. o. Verzeichnuss des geschützes zu Kasche, so die Königin Izabella hat inventirn lassen.

⁴⁾ Orsz. Lt. Tört. Eml. B. 1557. Kassa: »Pórtáncz obnimiam eius magnitudinem nullius usus.«

⁵⁾ Cs. és kir. áll. lt. Hung. 1561. márcz. 4. Bombarda *pourtancz* iam est fracta ex qua una muralis fundetur, quae habebit centenarios 75.

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 77. 1662. Invent. aller gross und klein stuck, pöllerez.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14336. 1552—1554. Altera bombarda *Barath* vocata.

⁸⁾ U. o. Tertia *Kewwethe* (= követő).

⁹⁾ U. o. summa *syskarum* 11.

¹⁰⁾ U. o. Revisio artellariae et bellicarum munitioum Cassoviae existentium, 1554. mense Decembri. — Az 1556 évből is van egy kassai összeírás a cs. és kir. áll. ltárban »Inventarium munitioum« czímen. Ebben is ugyanazon ágyúk szerepelnek.

¹¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 90.

¹²⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Ecsed, 1619.

¹³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1552. Annotatio bombardarum etc. in diversis arcibus Transylvaniae tempore resignationis.

Volt a többi között egy 35 fontot és egy 22 fontot vető faltörő (duo murifragae), továbbá »duo mortaria cuprea ad ejcienda fragmenta lapidum vulgo *petrares*, azután »unus falco sive *sacer cupreus*,¹⁾ duo falconeti et alii duo ferrei *omnia habebant insignia regis Johannis*.« Temesvárott »duo *sacri* sive falconeti«, mindkettő 4 fontot vető, és más három *falconeti*, melyek három fontot vetettek, egy *curtaldus cupreus*, mely 5 fontot, egy bombarda, mely 4 fontot, és három más, mely kőgolyókat vetett.

János királynak és Izabellának kedvelt kapitányáról, Czecei Lénárdról csak annyit tudunk, hogy ő maga 12 ágyút öntetett.²⁾ Kassa átadásánál 1552-ben ezek is német kézre kerültek.

A magyar főurak közül a Perényiek voltak a legnagyobb ágyúkedvelők. Perényi Péter-féle ágyút a XVI-ik században sok végházunkban találunk. Egerben pl. 1558-ban az egyik nagy ágyú *Perényi Péter* nevét viselte.³⁾ Ónodon 1689-ben is használtak még egy 1541-ben és egy 1542-ben öntött ágyút, a melyeken Perényi Péter neve és címerre állott.⁴⁾ Munkács várában még 1688-ban is használtak egy 1542-ben öntött, oroszlanos címerű ágyút, melyen Perényi Péter neve is rajta volt.⁵⁾ Perényi Gábor 1559-ben maga jelentette, hogy húsz ágyúja van.⁶⁾ Ilyesmit a Bebek-család is elmondhatott magáról, mert a XVI-ik században ez a család is igen sok ágyút öntetett. A mikor azután Bebek György várai a német kezére kerültek, a Bebek-féle ágyúkat mindenfelé széthordták. Találunk közülök még a dunántúli végházakban, sőt a törökök kezén is. A sok közül megemlítünk néhányat: Munkács hadiszereinek 1573 évi összeírása említ Bebek-féle falconetát; ⁷⁾ ugyanott 1603-ban is volt Bebek-féle ágyú.⁸⁾ Fülek várában egy 1635 évi összeírás szerint volt Bebek-féle *oroszlán* nevű 29 fontot vető ágyú, Bebek-féle 24 fontot vető *fülemüle ágyú*, három darab 1544-ben öntött Bebek-féle falconéta.⁹⁾ Ónodon 1664-ben és 1676-ban szerepel egy Bebek Ferencz-féle 7½

¹⁾ A *sacer* nevű külföldön is előforduló ágyú volt ez, melyből a XVI-ik és XVII. században az itt szereplőkön kívül többet nem találtunk.

²⁾ U. o. Siebenbürgen, fasc. 15469. 1526—1694.

³⁾ Orsz. Lt. Lymbus, III. sor. 8. cs. Inventarium seu conscriptio in arce Agriensi machinarum bellicarum, 1558. Bombarda magna Petri Perényi titulata. Az 1554 évi összeírás is megemlíti ez ágyút. Közös p. ü. lt. fasc. 14338. Ingenia arcis Agriensis.

⁴⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 25. Ónod, 1689.

⁵⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1688. Specification der in dem Schloss Munkács sich befindenden Batterien . . . stb.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14344. 1559. »Habeo enim ingenia majora murifraga octo, falconetas majores et minores duodecim.«

⁷⁾ U. o. Hung. 1573. Inventarium arcis Munkács super apparatu bellico et munitionibus.

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 97.

⁹⁾ U. o. fasc. 89. Invent. über das Fülekerische Zeugwartamt, 1635.

fontot vető ágyú is.¹⁾ Szádváron 1682-ben két darab Bebek Ferencz-féle öreg réztaraczkot használtak.²⁾ Munkácson 1688-ban egy 1545-ben öntött Bebek-féle ágyú,³⁾ Szendrőn 1690-ben két Bebek-féle ágyú,⁴⁾ Homonnán 1691-ben egy kétfontos Bebek-féle taraczk említették.⁵⁾

A tiszai részek ágyúkedvelő urai közül meg kell még emlétenünk; Mágocsy Gáspárt,⁶⁾ a Báthoryakat,⁷⁾ Petrovithot,⁸⁾ Búdyt,⁹⁾ Balassa Zsigmondot,¹⁰⁾ Pemphlinger Sebestyént¹¹⁾ és Serédy Benedeket.¹²⁾

Mondanunk sem kell, hogy ezen ágyúk jórésze az idők folyamán hasznavehetelenné lett vagy török kézre került s így semmit sem tudunk róluk. De a megmaradtak alapján is elmondhatjuk, hogy a XVI-ik század első felében a tiszai részeken és Erdélyben az ágyú-ipar rendkívüli módon felvirágzott. Ezt a dolgot annál inkább csodálnunk kell, mivel ugyanezen időszakban az ország nyugati részeiben a magyar ágyú-ipar sokkal jelentéktelenebb. Innen magyarázható meg az a körülmény is, hogy az ország keleti részein az urak várai ágyúiban sokkal bővesebbek voltak, mint a nyugati részeken. Pedig tudjuk, hogy rézhez a nyugati részeken elég könnyen juthattak. Ágyú-öntő műhelyek is akadtak s mégis azt látjuk, hogy a legjelentékenyebb urak Ausztriában és Stájerországban kész ágyúkat vásárolnak. Így cselekedett pl. Zrínyi Miklós, Batthyány Ferencz és Nádasdy Tamás nádorispán is.

Kivétel e téren Enyingi Török Bálint, a ki sok jeles ágyút öntetett itthon. Ezek közül néhányat még a XVIII. század elején is használtak a németek. A Török Bálint-féle ágyúk közül 1553-ban Szigetvárott volt egy, melyet 1533-ban öntöttek.¹³⁾ Az 1556-ik évben

¹⁾ U. o. fasc. 25. 1676.

²⁾ U. o. fasc. 78. nr. 16.

³⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. In dem Schloss befindenden Batterien, 1688.

⁴⁾ U. o. 1690.

⁵⁾ U. o. 1691.

⁶⁾ U. o. fasc. 97. Munkácson 1603-ban felsorolják a Mágocsy-féle taraczkokat.

⁷⁾ U. o. Lymbus. Munkács, 1688. Báthory-féle 10 fontos mozsár, melyet 1527-ben öntöttek.

⁸⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 97. Munkács, 1603.

⁹⁾ U. o.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 87. nr. 68. 1563. Balassa mint Diósgyőr ura, e vár részére több ágyút öntetett a saját czimerével és nevével.

¹¹⁾ U. o. 1563-ban Diósgyőrött két Pemphlinger Sebestyén-féle ágyú volt.

¹²⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1554. Ingenia arcis Agriensis: falconeta campestris Benedicti Seredy . . . stb. 1553-ból is van egy összeírás Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs., a hol szintén szerepel ezen Serédy-féle ágyú.

¹³⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 50. Registrum etc. in arce Ziget, 1553.

a Komáromban lévő ágyúk között volt Török Bálint-féle (Therek Weillundtische) falkoneti, dupla falkoneta, fülemüle, Török Bálint-féle dupla kartaun stb.¹⁾

Török Bálinton kívül több magyar ágyúja lehetett Podmaniczky Ráfaelnek is. Trencsénben 1535-ben emlitenek egy *vadember* nevű Podmaniczky-féle ágyút,²⁾ 1564-ben pedig ugyanott ezt írják: »Bombarda magna *nympha silvestris* dicta, per Podmaniczky relicta.«³⁾

Egynehány ágyúja Bornemissza (Abstemius) Pál nyitrai püspöknek is lehetett; legalább a XVI-ik századi nyitrai összeírások megemlékeznek az ő czimerével ellátott ágyúkról.⁴⁾ Frangepán Ferencz-féle ágyúkat is emlegetnek a régi összeírások. Így pl. 1558-ban Egerben volt egy Frangepán Ferencz-féle »bombarda *frosch*. alias *béka*« nevű 14 fontot vető ágyú.⁵⁾ Szigetváron meg egy 1551-ben öntött Tahy-féle ágyú.⁶⁾ Mint tudjuk, a XVI-ik század második felében a hosszu háború kitöréséig a török és a magyar közt állandóan frigy volt. Ez volt-e az oka, vagy más egyéb körülmény, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy ebben a félszázadban öntött magyar ágyúval alig találkozunk. E szerint bizonyos, hogy a virágzó magyar ágyú-ipar a XVI-ik század másik felében majdnem teljesen megszűnt. Új életre csak a XVII-ik században, a nemzeti felkelések korában kelt. Az ágyú-öntetés terén a XVII-ik század első felében az erdélyi fejedelmeket illeti az elsőség. Bethlen Gábor az első, ki nagyobb számban öntetett ágyúkat. A XVII-ik század második felében az ő ágyút is megtaláljuk a legtávolabb fekvő várakban is. Így pl. Füleken is volt (vom Betlehem Gábor) ?) dupla falkon. Munkács várában 1688-ban két tízfontos Bethlen Gábor-féle *nothschlange* nevű ágyút emlitenek.⁸⁾ Egerben ugyan ez évben szintén használtak Bethlen Gábor-féle ágyút.⁹⁾

Különösen sok ágyút találunk a magyar várakban a Rákócziak korából. Mind I., mind II. Rákóczi György igen sok és derék ágyút öntettek s a maguk várait úgy felszerelték, hogy a királyi

¹⁾ Cs. és kir. áll. lt. Hung. 1556. Francesco Benigno jelentése. Ugyanez a jelentés *Deysch* (?) *Ferenczisch Falkaunen*-t is említ. Talán Dersffy t akart írni?

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. 1535.

³⁾ U. o. 1564. Inventarium omnium munitioum.

⁴⁾ U. o. fasc. 77. 1587. Nyitrán két *colubrina* Bornemissza czimerével említettik.

⁵⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs.

⁶⁾ Nemzeti Muzeum: Acta in Zigeth per Joannem Zermegh . . . stb. 1554. Ezt a Tahy-féle ágyút Tahy Ferencz öntette.

⁷⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 15. cs. Verzeichniss was für Stuck und Munitio in der Festung Fülele vorhanden.

⁸⁾ U. o. II. sor. 17. cs. Specification der in dem Schloss Munkács sich befindenden Batterien.

⁹⁾ U. o. Eger, 1688.

várak e tekintetben nem is vetekedhettek velök. Tekintsük pl. Tokaj várát. Tudjuk, hogy ez a vár, míg a királyiak kezén volt, a legelhanyagoltabb; állapotban, düledezőfélben állott, por és ágyú nélkül. Rákóczi György azonban olyan állapotba hozta, hogy felszerelése semmi kívánni valót sem hagyott fen. Az 1649 évi összeírás szerint volt ott egy *Marcus Curtius* nevű 43 mázsás (25 fontot vető) ágyú, melyet 1646-ban öntöttek. Az *oroszlános* (44 m. 25 fontot vető), a *ló* (45 m. 25 f. v.), a *hircus* (32 m. 25 f. v.), a *fortuna* (42 m. 25 f. v.) és a 25 mázsás *pelikán* nevű ágyúk mindegyike Rákóczi címerét viselte. A *sas* nevű 33 mázsás falkonyt Báthory Boldizsár öntette. Ugyancsak Rákóczi címerét viselte az a hat darab, egyenkint 42 mázsás és 25 fontot vető ágyú, mely ágyúknak neveit az összeírás így adja: *visus, tactus, aquila, auditus, odoratus, gustus*. Ezekon kívül volt még ugyanott 25 m. és 5 fontot vető *sima falkony*, 16 fontot vető (11 mázsás) *kis baba*, 6 fontos *sima falkony*, 3 fontos *taraczk*, 21 fontot vető (46 mázsás) *fülemüle*, $3\frac{1}{2}$ fontot vető (11 mázsás) *barát*, 12 fontot vető (22 mázsás) *angyal*, 8 fontot vető (25 mázsás) *szőlőgerendezes falkony és nap-verőfény* nevű 1 fontos *taraczk*.¹⁾

Sárospaták és Szatmár váraiban is legnagyobbbrészt Rákóczi-féle ágyúkat találunk. Az utóbbi helyen pl. az 1660 évi összeírás szerint²⁾ volt *hambics* nevű ágyú 19 fontos, két *seregbontó* öt csővével, *tűz-szerszámhoz való mozsárágyú*, 9 fontos *hambics* nevű ágyú, *béka* nevű 14 fontos, *veres ágyú* 18 fontos, *farkas* nevű ágyú 24 fontos, *ágyú falkon* 7 fontos (két darab), *szűz leány* nevű ágyú 14 fontos, *hambics* 21 fontos, *hambics* 25 fontos, *sebes taraczk* 3 fontos, *falkon ágyú* 5 és 4 fontos, *vadleány* nevű ágyú 16 fontos, *hambics ágyú* 23 és 20 fontos.³⁾

Patakon még 1689-ben is javarészt Rákóczi-féle ágyúkat találunk. Ilyen volt pl. a 36 fontot vető Rákóczi-féle kartaun, a *basiliscus*, a *krokodíl*, a 14 fontot vető *quartierschlange* és két (10 fontot vető) *jeldschlange*.⁴⁾ Munkács várában 1688-ban szintén sok Rákóczi-féle ágyú volt. Az összeírás az öntésük idejét is megmondja.⁵⁾ A sárospataki és a huszti várakban volt Rákóczi-féle ágyúkról, melyeket *madaras* ágyúknak is szoktak nevezni, mivel már ismeretesek, nem szólunk.⁶⁾

¹⁾ U. o. Invent. Tokaj, 1649.

²⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 14. cs. Az Szatmár várában az mint inventáltak, az szerint következnek ágyúk bécsi fontosak, 1660.

³⁾ A *hambics* ágyún a *haubitiz*-féle ágyúkat kell értenünk.

⁴⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. Patak, 1689. Mindannyi ágyúnál megemlíti a Rákóczi nevet.

⁵⁾ U. o. Specification . . . stb. Munkács, 1688. Eger várában is volt 1688-ban Rákóczi-féle ágyú. U. o. Eger, 1688.

⁶⁾ Ilyenek voltak a rigó, szarka, fogolymadár, szajkó, galamb, veréb, gerlicze, pacsirta, fecske, seregély stb.

Mint ez adatokból láthatjuk, Erdélyben és Magyarországon keleti részeiben az ágyú-ipar a XVII-ik század első felében újra felvirult. Ugyanezen időszakban a nyugati részekben semmi nyomát sem találjuk hasonló virágzásnak. Csak Eszterházy Miklósnak,¹⁾ a Thurzó és a Balassa családnak magyar ágyúírói maradt ránk némi feljegyzés. Eszterházy Miklós ágyúival nem foglalkozunk, mivel mindössze csak kettőről maradt írott emlék. A Balassa család öntötte magyar ágyúkról már érdemesebb volna egyetmást megtudnunk. Sajnos, a szűkszavú összeírások közelebbi felvilágosítással nem szolgálnak. Dévény várának 1666 évi összeírása szerint az ott lévő Balassa-féle ágyúkat 1653—1658 és 1661-ben öntötték. Voltak köztük »quartierschlangen mit dem löwen und Balassischen wappen, schlängl mit dem ochsen und Balassischen wappen«, fal-kona, három schlängl és egy falkonet.²⁾

Mivel a régi ágyúkról szóló feljegyzések legnagyobbbrészt német és latin nyelvűek, sokszor lehetetlen az ágyúkról megállapítani, hogy magyar vagy idegen gyártásúak-e. Az ágyúkon lévő nevekből és címerekből természetesen megtudhatnánk eredetöket, de sokszor ezeket sem említik meg. Mindamellett a már eddig említett magyar gyártású ágyúkkal nem merítettük ki a rendelkezésünkre álló anyagot. Említők, hogy a régi összeírásokban gyakran szerepelnek az u. n. *szepesti ágyúk*. Így pl. 1688-ban Munkács várában volt egy 1548-ban öntött szepesti ágyú.³⁾ Semptén 1626-ban szerepel egy *szepesti öreg ágyú*, kit Thurzó Kristóf adott volt, kit *császár*-nak hínak, az mely 24 fontot vet,⁴⁾ *hosszu sebes szepesti ágyú* (5 fontos) és *szepesti hosszu szarvas ágyú* (5 fontot vet).⁴⁾

Megyék címerével ellátott ágyúkkal is találkozunk. Így pl. Munkácson 1688-ban volt egy régi ágyú Bereg megye címerével.⁵⁾ Magyar ágyúk voltak azok is, melyeket 1573-ban *cancer*, *testudo*, *vetus* és *Bebek* néven Munkácson találunk.⁶⁾ Ecsed összeírásaiban három *pálcza* nevű ágyú (12 fontos) és a két *kurta* ágyú, meg az *öreg baba* (65 fontos) szerepelnek.⁷⁾ Ujvárt 1596-ban két ágyút említenek, melyet 1522-ben öntöttek; az egyiknek neve *gerezdes* volt, tehát ez is magyar gyártású lehetett.⁸⁾ Trencsén 1535 évi latin

¹⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. Invent. Szendrő, 1690. Eszterházy Miklós-féle ágyú.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 84. nr. 46. Dévény, 1666.

³⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Munkács, 1688.

⁴⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 87. nr. 30. Sempte, 1626.

⁵⁾ U. o.

⁶⁾ Közös p. ii. lt. Hung. 1573. Invent. arcis Munkács. Az 1603' évi összeírásban már *teknős béka*, *rák* ez ágyúk neve s megemlíti még a *farkasfogú* ágyút.

⁷⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. Ecsed, 1619. Ugyanott egy *dufla tarackot* is említenek.

⁸⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 99. Invent. Ujvár, 1596.

nyelvű összeírása a kődobó ágyún és a *mozsár pattantyún* kívül *bombarda kewrhew patthantyú* ágyút említ. ¹⁾ Kár, hogy ezen egyetlenegyszer előforduló ágyú-névről vagy fajról semmi felvilágosítást nem ad. Magyar ágyúknak kell tartanunk leírásuk után a Gyula várában (1554) volt *«bombarda cupream rimam in fronte hubens»* (30 fontos) és a *«secunda bombarda farkas dicta»* (9 fontos) ágyúkat. ²⁾

Az 1556 évben Puchaim Farkas Kassáról, Lócséről, Eperjesről, Bártfáról és Murányból szedi össze hadjáratára az ágyúkat. ³⁾ Bizonyos, hogy mind a tizennégy ágyú magyarországi gyártású volt, de Puchaim csak faj szerint nevezi meg őket; nevökről s czímereikről semmit sem szól. Csurgón (Török Bálint várában) 1552-ben említetik *«unus tharaczka bonus et optimus, item syska unus»* és egy *mozsár pattantyú*. Mind a három Török Bálint-féle magyar ágyú volt. ⁴⁾ Dubovác 1583 évi összeírása szerint voltak ott *«mortarii ferrei glaznik vocati duo.»* ⁵⁾ Zrínyinek 1670-ben Buccariban *«mortaria oblonga ad instar navalium tormentorum 38, és «navales bombardas porellas dictas.»* ⁶⁾ Hol készíttette ezeket Zrínyi, nem tudjuk. Magyar ágyúnak mondják a Gerend-várában szereplő *ágyú-habarnicztát*, ⁷⁾ a milyen különben Huszton is akadt. ⁸⁾ A *scharfatul, scharjentin, scharfendindl* stb. nevű ágyút magyarul *taraczka*-nak hívták. ⁹⁾ Ez ágyúfaj igen gyakran szerepel a végházakban, de mindannyit az örökös tartományokból hozták hozzánk. Csak Trencsén 1557 évi összeírása mondja, hogy ott négy Podmaniczky-féle (tehát magyar) *sarfendindl* van. ¹⁰⁾ Sok magyarországi öntésű *habicz* ágyúval találkozunk. Semptén volt pl. 1626-ban *öreg új habicz*, kit Beszterczen csináltatott az úr (14 fontot vet), *öreg habicz*, melyet szegény úr Galgócson öntetett (kettő, mind a kettő 14 fontot vet). Ugyanott Semptén szerepel egy *krokodilus öreg faltörő* (40 fontot vet) és egy másik *öreg faltörő krokodilus álgúy* (ez is 40 fontot vet); *öreg faltörő*, melynek *hajdú* a neve (20 fontot vet), *közép álgúy* (10 fontot vet), *morvai vas habicz* (5 font követ vet), *hosszu öreg szegletes sebes taraczka* (2½ fontot vet). ¹¹⁾ Semptének egy későbbi (1639) összeírásában szerepel: *«tizszegletű rézágyú forma*

¹⁾ U. o. fasc. 99. nr. 25.

²⁾ U. o. fasc. 78. nr. 1.

³⁾ Cs. és kir. áll. lt. Hung. Puchaim jelentése ő felségéhez, 1556. szept. 13.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Andrassyana, 1552.

⁵⁾ U. o. fasc. 14385. Invent. castr. Dubovác, 1583.

⁶⁾ U. o. Hung. 1670. Bona fiscalia in insula Muraköz confiscata.

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 78. nr. 37. Gerendvár, 1651.

⁸⁾ U. o. fasc. 64. nr. 24. Huszt, 1703.

⁹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1559. Querelae Francisci de Ibfalva: *traczkonos viginti, quos germanice sarphatingle vocant.*

¹⁰⁾ U. o. fasc. 99. nr. 22.

¹¹⁾ U. o. fasc. 87. nr. 30. Sempte, 1626.

sebes taraczkocska, egy *Buko ágyúja-féle* 25 fontot vető, melynek közepén egy rima vagyon. ¹⁾ Fogaras várának ágyúi között 1632-ben voltak *faltörő* falkonyok, *sólyom* nevű falkony Mihály vajda címerével, egy másik falkony Báthory Boldizsár címerével, halhéjas *csuka* nevű falkony Szeben város címerével, *sebes taraczk* Békes Gáspár címerével, hosszú *sugár taraczk* Majláth címerével és nevével. ²⁾ Fenes és Borosjenő 1605 évi összeírásában ³⁾ egy *hosszu syger* és egy *fekü taraczk* említetik, minden közelebbi meghatározás nélkül.

Az ágyúk egyes részeiről és felszereléséről igen kevés feljegyzés maradt reánk. Az összeírások ugyanis a részletekre nem terjednek ki. A főbb alkotórészeknek és a szerszámoknak neveit azonban mégis összeállíthatjuk. Számos összeírásban szerepel pl. az *ágyúkalán*, ⁴⁾ azután az ágyú töltésénél használt *dorokló* ⁵⁾ vagy *döröklő*, ⁶⁾ a mit néha *döröszkölő* ⁷⁾ néven is említene. Gyakran előfordul a *tisztítója* (wischer), ⁸⁾ az ágyúkhöz való *derékszeg* ⁹⁾ és a *forgó taraczkhoz heveder vas derékszegező*, ¹⁰⁾ a *taraczkötő*, ¹¹⁾ a *taraczkötő serpenyő*, ¹²⁾ álgúban, taraczkban *por és golóbics leverő botfő*, ¹³⁾ ágyú tőteni való *őreg vas kalán*, ¹⁴⁾ ágyúagyban általjáró négyszegletes, erős vaszeg, ¹⁵⁾ álgúagy csináláshoz való hosszú vas, ¹⁶⁾ réz- és faágyúba való *szeccma*, ¹⁷⁾ a *porzák* (unius bombardae posterior pars vulgo *por sak* vocata), ¹⁸⁾ a taraczk-tengelyre való *csatlós vas* és a *pengő karika* taraczk-tengelyre, ¹⁹⁾ a *lignum orsófa* vel *tengely*... ²⁰⁾ stb.

¹⁾ U. o. fasc. 85. nr. 7. Sempte, 1639.

²⁾ U. o. fasc. 14. Invent. arcis Fogaras, 1622.

³⁾ U. o. 42. fasc. 1605. «egy fekvő taraczk» stb.

⁴⁾ U. o. fasc. 76. nr. 2. Sáros, 1608. «Őreg falkony vagyon kalanával és botjával.»

⁵⁾ U. o. fasc. 1674. Huszt, 148. Ágyú-dorokló.

⁶⁾ U. o. fasc. 14. nr. 40. Fogaras, 1636. . . . »döröklőjével és tisztítófájával.»

⁷⁾ U. o. fasc. 14. nr. 50. Fogaras, 1656.

⁸⁾ U. o. fasc. nr. 22. Trencsén, 1594.

⁹⁾ U. o.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 77. Sáros, 1608.

¹¹⁾ U. o. fasc. 76. Sümeg, 1588.

¹²⁾ U. o. fasc. 101. Keresztúr, 1597.

¹³⁾ U. o. fasc. 76. nr. 2. 1608.

¹⁴⁾ U. o.

¹⁵⁾ U. o.

¹⁶⁾ U. o. fasc. 99. Verőcze, 1547.

¹⁷⁾ U. o. fasc. 85. nr. 27. Sempte, 1639. Ugyanott említetik a kazamátához való szeccma.

¹⁸⁾ U. o. fasc. 76. nr. 16. Sabaria, 1577. és fasc. 18. nr. 2. Putnok, 1576. «Sacci pulverum por sak.»

¹⁹⁾ U. o. fasc. 90. nr. 15. Végles, 1636.

²⁰⁾ U. o. Nádasdy-féle iratok. Boldizsár deák levele Nádasdy Tamáshoz, 1552.

Előfordúlnak az ágyúvontató szerszámok között a következők is : ágyú vonni való *kisafa*, ágyúkerék tengelyéhez való *marokvas*,¹⁾ ágyúvontató *csikoltó vasak*,²⁾ öreg *aya rudak* vasasak,³⁾ ágyúvontatóshoz való *hámfák*,⁴⁾ ágyúk vonásához való *csattos szíjnyaklók*.⁵⁾ Nehány összeírás a nagyobb ágyúkhöz való *mozpruken*-t is megemlíti.⁶⁾ Ezt az idegen szót a magyar *hidlás* elnevezéssel is szokták helyettesíteni.

Van rá eset, hogy egy-egy ágyú leírásánál a felszerelését is megemlítik. 1658-ban pl. ezt írják: »Egy öreg ágyú, nagy vasas kerekeivel, agyával, kesefájával, kalanyával, főrójával együtt.«⁷⁾ Végül megemlítjük, hogy az ágyúöntésnél szereplő mesterek között a *csómester* is előfordul,⁸⁾ és hogy 1639-ben az *ágyú alá való czilózó vas* is szerepel már.⁹⁾

A végházakban lévő ágyúkat, ha a szabadban álltak, zsindelezéssel fedték be.¹⁰⁾

Bár eddig csak magyar gyártású ágyúkat soroltunk fel, már ezekből is láthatjuk, hogy a magyar várak ágyúk dolgában rendkívüli változatoságnak örvendettek. Pedig ugyan sokféle német és török ágyú is akadt bennök. Mindezen ágyúknak nemét és fajtát meghatározni ma már alig lehet; mert az inventariumokat nem avatott pattantyúsok, hanem udvarbírák, ispánok és kamarai tisztviselők írták, a kik az ágyúk fajának meghatározásához semmit sem értettek. Ezek előtt csak kisebb és nagyobb ágyúk léteztek. Az elsöket tarackkoknak, az utóbbiakat meg faltörő ágyúknak nevezték és írták.¹¹⁾ Innen azután a régi összeírásokban sok hibás leírás és meghatározás van. *Colubrina* elnevezéssel írják pl. azt az ágyút.

¹⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 85. nr. 27. Sempte, 1639.

²⁾ U. o. fasc. 77. Sáros, 1608.

³⁾ U. o. fasc. 76. nr. 2. 1608.

⁴⁾ U. o. fasc. 99. nr. 22. Trencsén, 1557. »Ligna ferreata *hamfa*, quas germani *wagen* appellant ad vehendas machinas majores.« U. o. fasc. 99. nr. 27. Nagybányán is többször említik a hámfákat.

⁵⁾ U. o. fasc. 76. nr. 2. »Aya rudak öregek és vasasok, *feier zy niaklók* csattosak, ágyúk vonásához valók.

⁶⁾ U. o. fasc. 99. nr. 22. Trencsén, 1557. »Pontes ferreatai *mozpruken* appellati pro majoribus ingeniis necessariis.« A *mozpruken* Sáros összeírásában is említették.

⁷⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 14. cs. Fogaras, 1658.

⁸⁾ U. o. Nádasdy-féle iratok. Sárkány Antal jelentése az ágyúvásárlásról Nádasdy Tamáshoz, 1550. jun. 18.

⁹⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 85. nr. 27. Sempte, 1639.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 14. nr. 43. Fogaras, 1637. »Az ágyúkon jó, új sindelyes fedelek vannak.«

¹¹⁾ Orsz. Lt. Tört. Eml. B. 1530. »Bombardas majores, bombardas minores.« »Nagy öreg ágyúkat faltörni valókat, sok tarackkokat mind szekerekre raktanak, csak az barmot kell reá fogni.« (Csász. és kir. állami lt. Hung. 1565. aug. 12. Nagy István jelentése Petheó Jánoshoz.)

a melyről azonnal látjuk, hogy *falco* volt. Faltörő falkonyoknak írják még az 50 mázsás nagy ágyúkat is, holott jól tudjuk, hogy ilyen falkonyok sohasem léteztek.¹⁾ Sziget 1551 évi összeírása²⁾ szerint ott nem volt másféle ágyú, mint csupa *falco*. Az 1559 évi jelentés meg nem említi mást ugyanott, mint húsz darab *sarfantingle* nevű taraczkot.³⁾ Van 1660-ból olyan kimutatásunk, mely a felső-magyarországi fegyvertárak összes ágyúit felsorolja. És az egész kimutatásban nem fordul elő más szó, mint a *tormentum*.⁴⁾ Egy szóval ingadozás és bizonytalanság kísért minden összeírásban.

Ha nem az összeírók meghatározásait, de az ágyúk nagyságát és alakját vesszük figyelembe, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a magyar ágyúk fajukat illetőleg megfelelnek a XVI-ik és XVII-ik században dívott európai fajoknak. Különbség köztük csak a külső díszítésben és a nagyságban volt.

Mint tudjuk, a legkiválóbb tüzérségi írók az ágyúkat három osztályba sorozzák.⁵⁾ Az első csoportot az *öreg ágyúk* (kanonen),⁶⁾ a másodikat a rendkívüli hosszú *kígyók* vagyis *sugárágyúk* (colubrina, serpentina, couleuvrines, batardes, moyennes), a harmadikat a *mozsarak* alkották. Mind a három csoport legtöbb válfaja ismeretes volt nálunk, csak hogy ezek neveit a nálunk is használt hadtörténeti művekben (August Demmin és Vendelin Boenheim 1890-ben és 1893-ban megjelent műveiben) föl nem találjuk.⁷⁾

Az elnevezéseket illetőleg a mieink is követik a külföldi példát. A nagy (faltörő) ágyúkat rendszeren a rajtok levő reliefek, címerek és nevek után nevezik el. A kígyók, vagyis a sugárágyúk közül a nagyobbakat nálunk is a hüllőkről, a kisebbeket pedig, épen úgy mint külföldön, a madarokról nevezik. Meg kell azonban jegyez-

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 14. Fogaras, 1632.

²⁾ Nemzeti Múzeum: Super instrumentis bellicis, ingeniis, tormentis.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Querelae Francisci de Ibafulva rationistae arcis Zigeth, 1559. Így vagyunk Kanizsával is. Az egyik kimutatás szerint 1568-ban ott nem volt más, csupán *falconeta*, egy máéik összeírás meg többféle ágyút sorol fel ugyanott.

⁴⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 14. cs. Extractus, quantum in caesareis armamentariis domibus superiorum Hungariae partium de tormentis reperitur, 1660.

⁵⁾ *Tartaglia*: Della nuova sciencia. — *Diego Uffano*: Trattato della Artigleria.

⁶⁾ Ilyenek: Canone, doppelcanone, batarde, scharfmetze, quarta (carthaune), singerin, nachtigall, naff, darappan, püffel, steinpüchsen, halbe chartaune, doppel chartaune, porscher lugk stb.

⁷⁾ A cs. és kir. hitbizományi könyvtárban van egy nagy kézírásos könyv, mely a következő czímet viseli: »Was ordnung und fleiss sich ein Zeugwart mit allem geschoss und munitio. auch anderem in ain Zeughaus gehören gebrauchen soll.« 1601. E munkában megtaláljuk a nálunk használt összes ágyúk neveit.

nünk, hogy az ugyanazon nevet viselő magyar ágyú is különbözőt külföldi másától. Erre nézve a régi összeírások elegendő példával szolgálnak.

A *fél-kartaun* nevű ágyú pl. a mint tudjuk, ötven fontot szokott vetni. A szendrői két fél-kartaun pedig 28 és 24 fontot vetett.¹⁾ A *falconett* (ribadoquin) rendszeren 1½ fontot vetett, a Bebek-féle falconettekről pedig azt írják, hogy 2 fontot vetettek.²⁾ A *fülemüle* (nachtigall) és a *zengrin* (singerin) nevű ágyúk, mint tudjuk, rendszeren 50 fontot vetettek. A Bebek-féle fülemüle ellenben 24 fontot,³⁾ a huszti fülemüle 25 fontot,⁴⁾ az árvai fülemüle 28 fontot,⁵⁾ a Bazsó-féle *sibilla* nevű zengrin meg 30 fontot vetett.⁶⁾ A *baba* nevű ágyú (halbe schlange) rendszeren tíz fontot vetett. Az egri baba (Perényi-féle) ellenben 4 fontot, az ecsedi *öreg baba* 65 fontot,⁷⁾ a palotai *brevis baba* 3 fontot,⁸⁾ a tokaji *kis baba* 16 fontot vetett.⁹⁾ A nálunk divatos *farkas* nevű ágyúk közül a Szalárdi leírta farkas öt öl hosszú óriási ágyú volt; a huszti farkas ágyú már csak 7 fontot,¹⁰⁾ a gyulai farkas 9 fontot,¹¹⁾ a szatmári farkas ágyú pedig 24 fontot vetett.¹²⁾ Így vagyunk a többi magyar ágyúkkal is. De éppen azért, mivel különböztek a külföldiektől, hamar meg lehetett ismerni magyar voltukat. A mikor német tüzérek írták össze a magyar várak ágyúit, nem is felejtik el megemlíteni, melyik a magyar, melyik a török vagy német kartaun, kigyó, vagy falkony.¹³⁾ Ha az összeírók magyarok voltak és az ágyúnak a fajtát vagy nevét nem ismerték, egy-egy jelzővel segítettek magukon. Így írnak azután pl. *fél-taraczkot, nagy taraczkot, kolcsos taraczkot, sólyom taraczkot, ónnal és vassal járó taraczkot, kurta és sebes taraczkot, saskeselyű taraczkot, dufla taraczkot, pók taraczkot, sajkára való taraczkocskát, tábori taraczkot, barát*

¹⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. Invent. Szendrő, 1690.

²⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 89. Fülel, 1635.

³⁾ U. o.

⁴⁾ U. o. fasc. 148. Huszt, 1674.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1549. Inventari aller geschütz zu Oraba.

⁶⁾ Cs. és kir. áll. lt. Vermerkt was bei K. M. in s. Maj. Schloss Muran verschaffen, und des Bazo Mathiasen verlassen geschütz... stb. 1550. máj. 5. Gergely deák 1554-ben Egerre 20 fontos singerineket (sex falconetas maiores *zyngeryn* germanice dictas, jacentes globos 20 libros... stb.) kért.

⁷⁾ Orsz. Lt. Lymbus, II. sor. 17. cs. Ecsed, 1619.

⁸⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 36. nr. 56. 1578.

⁹⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Tokaj, 1649. Megemlíti a »baba-ágyúhoz való fenyűfa fojtást« is.

¹⁰⁾ U. o. Urb. et Conscr. fasc. 148. Huszt, 1674.

¹¹⁾ U. o. fasc. 76. nr. 1. 1572.

¹²⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 14. cs. Invent. Szatmár, 1660.

¹³⁾ U. o. II. sor. 17. cs. Egerben 1688-ban említenek török és német kartaunokat: »ein ungarisch halbe chartaun, ein ung. stuck« 1547. stb.

taraczkot, *apró taraczkot, szegletes taraczkot,*¹⁾ *sugár vastaraczkot, török taraczkot* stb.

A milyen nagy a változatosság végházainkban az ágyúk dolgában, ép olyan sokféleséget találunk a puskákban is. Ezek hamarabb elterjedtek nálunk még az ágyúknál is. Már a XVI-ik század első felében sok fajával találkozunk a puskának s már akkor százával verbuválhatták nálunk a puskás katonát.²⁾

A puska és az ágyú között mintegy átmenetet alkotott az u. n. *szakállos*, melyet *kecskelábon* vagy *ágason* tartottak. A régi jelentéskből is világosan kiolvashatjuk, hogy a szakállosokat igazában kisebb ágyúknak tekintették. Körösszeg összeírása pl. így sorolja fel az ágyúkat: »habet *bombardas majores* quarum altera vulgo *taraczk*, altera vero *siska* vocatur; *bombardae minores* vulgo *zakallos*.« Adorján várának összeírása is ilyenformán szól: »*bombardae*, quarum duae longiores, duae breviores vulgo *taraczk*, *bombardae minores* vulgo *zakallos*.«³⁾

Hogy a szakállosokat ágyúk helyett is használták, kitűnik a régi magyar naszádok felszereléséből. Az 1552 évig ugyanis a magyar naszádokon taraczkocska helyett egy-egy szakállos állott kecskelábon. Csak 1552-ben alkalmazza Alonso de Contreras, a bécsi hajóarszénál kapitánya, a szakállosok helyett a taraczkot.⁴⁾

A magyar végházakban oly népszerű *seregbontó* is igazában szakállos volt, a mennyiben 2—20 szakállost kapcsolak össze. A *siska* vagy *szicska*⁵⁾ nevezetű ágyúcska is közeli rokona a szakállosnak. Előfordúl a *siska-szakállos* is. Így pl. Homonna összeírásában olvassuk 1684-ben: »Vigyázó bástyán *siska-szakállos*.«⁶⁾ Mint tudjuk, szakállosokat nálunk már a XVI-ik században is készítettek. Minden végházunkban ismerték pl. már a XVI-ik század első felében a *csetneki szakállost*,⁷⁾ a *bányai* (krompacenses et klobucenses) szakálloso-

¹⁾ A Zay-levéltárban (Zay-Ugrócson) a XVI-ik századi leltárak *négy-szegletes glóbcisokat* is emlegetnek.

²⁾ Reichersdorfer jelenti pl. 1532-ben, hogy Brassóban 300 puskást verbuvált (conduxi 300 pedites pixidarios). Szebenben szintén nagyobb számú puskás darabantot verbuvált (conduxi darabantos pixidarios). Közös p. ü. lt. Hung.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14410. Mindkettő 1602-ből.

⁴⁾ Cs. és kir. áll. lt. Turcica, 1584. Lichtenstein követi jelentése, melyben elmondja, hogy a magyar és a török naszádok teljesen azonosak, csak hogy a magyar naszádok mindegyikén egy-egy taraczkocska van, a törökökéin pedig kettő (in vorderen theil eines jeden schiffs lagen zwei kleine stucklein).

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 115. nr. 14. Terebes, 1684. Kerék és ágy nélkül való szicska 3., szicska kereken 1., szicska ágy nélkül 2.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429. Ujvár, 1554. Pixides chetnekienscs.

kat. Legrégibb szakállosaink agynélküliek voltak.¹⁾ Ezeket másképp *nyélben ütő*-nek is nevezték.²⁾ Úgy látszik, ez a gyakran előforduló *seghben ütő* szakállossal egy.³⁾ Előfordulnak még: barbati medii, barbati minores, barbati integri tecis carentes; ⁴⁾ a *hosszu* szakállos, *rövid* szakállos, *agya nélkül való* szakállos,⁵⁾ *faagyú* szakállos,⁶⁾ *bot-szakállos*,⁷⁾ *fecske-szakállos*,⁸⁾ *jöltött* (?) szakállos,⁹⁾ *forgó* szakállos,¹⁰⁾ *magyar* szakállos,¹¹⁾ *fanyelű* szakállos, *vas-szakállos*¹²⁾ stb. A *jél*-szakállos valamivel rövidebb volt az *egyes* szakállosnál. Erről a veszedelmes fegyverről azt jegyezte föl Bornemissza Gergely deák (egri kapitány), hogy olyan sebet üt, mint a milyet a kard szokott vágni.¹³⁾

Az itthon készült szakállosokon kívül a magyarországi vég-házakban leginkább a *prágai* és a *nürnbergi* szakállosokat használták.¹⁴⁾

A szakállosokhoz nagyon hasonlított a *polhák* vagy *pulhák* nevű puska, a melyet nálunk is bőven csináltak a mesterek. Mint a szakállost, úgy a polhátot is alkalmazták a *tüzes szekereken* mint forgó lövészerszámot. Makoviczán pl. 1671-ben volt: igen szép hosszú szekérben való vont lyukú pulhák kettő.¹⁵⁾ Gyakran előfordul a *kőszögi ó polhák*¹⁶⁾ (és röviden a *polhák*¹⁷⁾ vagy *pulhák*.¹⁸⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14338. Eger, 1554. Invent. «Barbati antiquissimi lectos non habentes.» — Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 78. nr. 6. 1594. «Zakalososok kiknek agyok nincsen.»

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 77. Sáros, 1608.

³⁾ U. o. fasc. 79. Boldogkő, 1683. Seghben ütő szakállos; seghben ütő fanyelű szakállos.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. Hung. Invent. arcis Munkács, 1573.

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 2. nr. 31. Barkó, 1621.

⁶⁾ U. o. fasc. 101. Keresztúr, 1597.

⁷⁾ Nemzeti Múzeum: Balassa lt. Makovicza összeírása, 1589.

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 78. nr. 22. Ónod, 1611.

⁹⁾ U. o. fasc. 78. Bellatincz, 1674.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 79. Boldogkő, 1683.

¹¹⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Patak, 1689. «Ungarische Toppl-hacken 200.»

¹²⁾ U. o. fasc. 46. nr. 74. Egerszeg, 1587.

¹³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1554. Humillima supplicatio Gregorii literati: «pixides barbati breves commodius possent sagittationes facere, quam cum magnis et longis; de talibus solent jaculari globulos pixidum quos ad virgultas ferreas in formis fundere solent, et cum exeunt et aliquem tangunt hominem, tam magnum vulnus faciunt, tanquam si gladio sectarent.»

¹⁴⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. Trencsén, 1583. és fasc. 46. nr. 74. Egerszeg, 1587.

¹⁵⁾ U. o. fasc. 21. nr. 8. 1671.

¹⁶⁾ U. o. fasc. 87. nr. 2. Divény, 1678.

¹⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. Inventatio rerum Mathiae Osztrotyh ad castrum Ludan pertinentium, 1671. «Sclopeta majora vulgo polhak.»

¹⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 14. nr. 40. Fozaras, 1636.

Közönségesek voltak nálunk a különféle *muskatélyok* (muskéták). Ezek között is akadt olyan, melyhez ágasokat vagy kecskelábakat használtak.¹⁾

A puskák közül leggyakrabban ezek szerepelnek a magyar várakban: *kézi* puska,²⁾ *nem vont vasú gyalog* puska, *tessényi* puska,³⁾ *taplós* puska,⁴⁾ *jancsár* puska, *kanotos német* puska,⁵⁾ *küszeg* puska,⁶⁾ *küszegi hosszú* puska,⁷⁾ *csapós* puska, *balta* puska,⁸⁾ *balon* (vallon) puska tokkal és tok nélkül,⁹⁾ *mordály* puska,¹⁰⁾ *hosszu* puska, *rövidebb* puska,¹¹⁾ *flinka*,¹²⁾ *kanóczos trucz* puska,¹³⁾ *taplós* puska, *kara-bin*¹⁴⁾ stb.

* * *

A tüzes- és a lövészerszámokra vonatkozó mindezen adatok (bár nagyon hiányosak) kétségtelenné teszik, hogy várainkban minden újítást, minden találmányt két kézzel fogadtak s nemcsak azonnal alkalmazták, hanem mindennek a gyártását is eltanulták. Mind a tüzes számszámok, mind az ágyúk között akárhányat találunk olyat, a melyet a nyugati államokban jóval később kezdtek használni, mint nálunk. Ilyen volt pl. a *petárda*, ilyen volt a *kartács* meg a *haubit*z nevű ágyú. Ez utóbbit a német birodalomban csak a harminczéves háborúban kezdik nagyobb mértékben használni. A francziák még később (a neerwindeni csata után), a XVII. század végén honosítják meg, míg a mi szegény végházainkban a *haubit*z nevű ágyúk már 1540-ben előfordúlnak. Ki tudná megmondani, hány ilyen jelenséget állapíthatnánk meg, ha a magyar várak felszereléséről pontosabb és részletesebb összeírások maradtak volna reánk. De sok várról semmi, sokról meg csak XVII-ik századi feljegyzések maradtak fen. Ezekből pedig alig állapíthatjuk meg, mikor jött egy-egy fegyvernem divatba nálunk.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 41. nr. 44. Szerencs, 1635. Ónodon 1676-ban említik a „muskatérhoz való csolongh»-ot. U. o. fasc. 25. 1676.

²⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. Eger, 1558.

³⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15431. Nádasdyana, 1669.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 101. Keresztúr, 1597.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1673. Zrínyi confiscált javai: »sclopi küszegh puszka nuncupati.«

⁷⁾ U. o. fasc. 15431. Keresztúr, 1669.

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 79. nr. 20. Ajnácskó, 1684.

⁹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. 1617. jul. 18.

¹⁰⁾ U. o. 1617. Mindkettő Dubraviczky Máttyás harminczados inventariuma Pozsony váráról.

¹¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 14. nr. 40. Fogaras, 1636.

¹²⁾ U. o. fasc. 99. nr. 50. Pistoleta seu flinka.

¹³⁾ U. o. fasc. 64. nr. 24. 1703.

¹⁴⁾ Közös. p. ü. lt. fasc. 15431. Nádasdyana, 1669.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A pannonhalmi szent Benedek-rend története. A magyar kereszténység, királyság és benczés-rend fönnállásának kilenczszázados emlékére kiadja a pannonhalmi szent Benedek-rend. Szerkeszti *Erdélyi László*. III. köt. A pannonhalmi főapátság története. Harmadik korszak: Az uralkodók reformáló törekvései. A pannonhalmi apátságnak főapátsággá való szervezése. 1405—1535. Szerkesztették és részben írták *Sörös Pongrácz* és *Rezner Tibold*. Budapest, 1905. Stephaneum kny. 4-r. 4, 843, 2 l. Képekkel és hasonmásokkal. — IV. köt. A pannonhalmi főapátság története. Negyedik korszak: A nagy háborúk kora. A magyar szent Benedek-rend föloszlása és föléledése. 1535—1708. Nagyrészt írta *Molnár Szulpicz*. Budapest, 1906. Stephaneum kny. 4-r. 911 l. Képekkel.

E nagy vállalat, hazánk legrégebb szerzetes-rendjének története, Isten segítségével szépen halad kitűzött célja felé. A régieken kívül új, derék munkások is hozzáfogtak, hogy években át tartó fáradsággal felderítsék szerzetük multját és egyúttal hazánk történetéhez is nagyon értékes adatokat nyujtsanak. *Rezner Tibold* és *Molnár Szulpicz* jóformán egyszerre, mint egészen kiképzett történetírók lépnek föl és derekasan megállják helyöket.

Az itt ismertetett két kötet a pannonhalmi főapátság két hanyatlását és két felvirágzását tárja elénk. 1404-től 1500-ig, tehát 96 év alatt csak 28 évig volt apátja Pannonhalmának, mert Albeni János nagyon rövid ideig (1404—1405) tartó hivataloskodása után más kormányzó következett a váradi püspök unokatestvére, Órévi Konrád személyében. Sőt Albeni és Órévi kormányzása között a főapátság javai egyidőre idegen kézre is jutottak. Kikerülte ugyanis a szerzők figyelmét azon nevezetes adat, hogy 1406 máj. 9-én Zsigmond az egész apátságot 4400 forint jövedelem erejéig a bajor Johannának, IV. Albert osztrák herczeg özvegyének adta át.¹⁾ Pedig ez jellemző arra

¹⁾ Magyar Történelmi Tár, IX. 49—50. ll.

nézve, hogy az 1404—1410 években Zsigmond mennyire önkényűleg rendelkezett az egyházi javakkal. Órévi nem volt valószínűleg apát, mert előbb az egri egyházmegyében borsvai főesperes, a váradi egyházmegyében pedig váradi kanonok volt.¹⁾ Tehát semmiesetre sem készült benedek-rendi szerzetesnek, legfeljebb 1407-ben az apáti méltóság kedvéért vette fel a szerzetes ruhát. Az utána következő nem csupán kormányzó, hanem idegen is volt: Kropidlo János lengyel herceg és kujáviai püspök. Dobay Miklós (1421—1438) és Héderváry László (1439—1447) hivataloskodása után a monostor egyházi szempontból végleg züllesnek indult. A hányatott életű Döbrentei Tamás zágrábi, utóbb nyitrai püspök kapta meg élete fentartására, majd Vitéz János esztergomi érsek kormányozta, utoljára pedig Mátyás király egészen elfoglalta és jószágait mint királyi uradalmat (1472—1490) a budai tiszttartókkal kezelte. II. Ulászló idejében biborosok, püspökök versengtek, hogy ki szerezzé meg magának e zsíros javadalmat; öt évig a királyi kincstár is húzta jövedelmeit, míg végre belátták, hogy a szörnyű visszaélések a monostornak teljes vesztét idézik elő — mert a szerzetesek száma már négy emberre szállott alá — és hozzáfogtak a monostor felvirágoztatásához.

A királyi kancellária egyik jegyzőjének, Tolnai Máténak személyében akadt férfiu, a ki teljes buzgósággal szerzetessé lön. Példája, tudománya, lelkes buzdítása másokat is fellelkesített, és egy évtized alatt nemcsak a fegyelmet, az istentiszteletben a szép rendet állította helyre, hanem a szerzetesek számát is megszorította, úgy hogy 40 szerzetes munkálkodott vele együtt Isten dicsőségére. Majd hozzáfog a többi apátságok helyreállításához, gyűléseket tart, látogatásokat végeztet és a világiak kezére került apátságokat visszaszerzi. Betetőzi működését azzal, hogy 1514-ben megszerzi a pannonhalmi főapátság nagy kiváltságlevelét és ezzel végleg rendezi a főapátság viszonyát mind a magyar egyházmegyékhez, mind a többi benedek-rendi apátságokhoz. Ekkor a főapátság teljesen külön álló területté vált, (nullius dioeceseos), úgy hogy annak lakosai felett egy püspök vagy érsek sem gyakorolhatott joghatóságot, mert még a világiak is az ott szolgáló világi papok is a főapát joghatósága alatt állottak. Az összes magyarországi benedek-rendi monostorok felett pedig teljes felügyeleti és büntető jogot nyert a főapát, mert háromévenként összehívhatta az apátokat, a gyűléseket csakis ő vezethette, látogatókat nevezhetett ki és a szükséges javításokat végrehajthatta.

¹⁾ Turul, 1903. 109. l.

Igy megújulva, megerősödve, a pannonthalmi főapátság bizonyára kiállotta volna a hitújítás támadásait, mert hiszen jóformán előre elkészült a támadások visszaverésére, de a mohácsi vész és még inkább a két király versengése tönkretette harmincz évnök fáradozásait. A török császárnak 1529-iki és 1532-iki hadjáratai megingatták a monostor vagyoni állapotát, a monostor csendjét a katonák zaja váltotta fel, és Tolnai Máté élete vége felé sírva nézhette egész fáradozásának megsemmisülését.

Tolnai halála és Buda elfoglalása után 1542-ben már kénytelenek a szerzetesek hat évre elhagyni Pannonhalmát, majd 1562-től kezdve megint túrni, hogy csupán kormányzó bírja a monostor jószágait. A monostor mindinkább várrá, katonák fészkévé alakult át, végre 1585-ben a régi, századok óta fennálló convent, szerzetes-gyülekezet is feloszlott, s ezzel a szent Benedek-rend Magyarországon nagy időre megszűnt. Elnémult tehát Pannonhalmán a zsoltár-éneklés; a vár kétízben is török kézre került, a főapátság összes jövedelmeit a katonatartás emészté fel, a kormányzók távol laktak, alig-alig tudtak valamit megmenteni a jövedelemből, csupán a levéltárat és az egyházi szerek egy részét őrizgették jobb jövő reményében.

Végre 54 év után újra akadt egy másik magyar egyházi férfiú, lelkes, buzgó és a szerzeteséletben jártas, mint Tolnai, a ki új életre keltette Magyarországon a Benedek-rendet és helyreállítá Pannonhalmán az istentiszteletet végző conventet. Pálfi Mátyás csepregi születésű, előbb cisterci szerzetes volt e férfiú, és a XVII. században feléledt vallásos buzgalom annyira segített neki, hogy vele együtt tízen fogadták el szent Benedek reguláit és kezdték meg 1639-ben az istentiszteletet. E szám azután 1708-ig mindinkább emelkedett.

Ez új szerzetes-gyülekezet azonban az 1585-ben megszűnt régítől meglehetősen különbözik. Azok inkább elméledő, csupán a maguk lelki ügyével törődő férfiak voltak, ezek a lelkipásztorkodás, a tanítás, a tudomány művelése terén is új meg új munkakört kerestek maguknak. A régiek a monostorhoz tartozó plebániákon világi papokat alkalmaztak, ezek maguk lettek lelkipásztorokká, sőt elvállaltak olyan egyházat is gondozásra, a mely nem tartozott a főapátsághoz, mint Csepreg, Kaposvár. 1674-ben átveszik az ifjuság tanítását Modorban, majd elkezdi magán Pannonhalmán is a felsőbb oktatást és a hittudományok előadását. Ez természetesen nagyon emelte a főapátságnak tekintélyét, kedveltségét, gyarapodását, úgy hogy azt sem a töröknek 1683-iki rombolása, sem a convent és a főapát között 1703 végén kitört egyenetlenkedés nem bírta visszavetni.

A főapátság országos, külső történetéhez járul mind a két

kötetben a főpátsági jószágoknak, a tizedeknek, vámoknak, továbbá a hadi kötelezettségeknek, a szerzetesi szokásoknak, a jogi állapotoknak tömérdek új adat alapján írt változatos sorsa. Az irodalomtörténeti részt mind a két kötetben *Zoltványi Irén*, az egyház-művészeti és régészeti részt pedig a nemrég elhunyt *Gyulai Rudolf* írta.

Bajos, sőt lehetetlen ily rövid ismertetésben ily hatalmas művek összes kiválóságait elősorolni. Csak figyelemkeltés végett említjük fel, hogy egyes, hazánk közéletében jelentős kormányzóknak, mint Kropidlo Jánosnak, Döbrentei Tamásnak élete ritka helyen található oly bőven, mint itt a III-ik kötetben. Nagyon értékes adatok találhatók a magyar királyi kegyuraság történetéhez (III. köt. 144—145. ll.), Mártonfalvi Imre XVI-ik századbeli történetíró életéhez (IV. köt. 55—57. ll.) s a XVII. századbeli törvénykezés és úriszékek, a praedialista nemesek, a tizedek multjához (IV. köt. 225—270. ll.) stb. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a Rákóczi felkelés idején a szerzetesek szívvel-lélekkel óhajtották a magyarok győzelmét és épen ez sodorta őket a német érzelmű Karner Egyed főpáttal való viszálykodásba.¹⁾ Zoltványinak értekezése a benedek-rendiek irodalmi működéséről oly pontos, oly higgadt, hogy ebből a magyar irodalom története nagyon sokat meríthet.²⁾ Több latin költőn kívül új magyar költőket is fedezett fel Csernátonyi Miklós volt győri kanonok és Károlyi Sándor bakonybéli szerzetes személyében.³⁾ Hogy mennyire különböző dolgok találhatók e kötetekben, mutatja a III. kötet 274. lapja. A középkori, szorosan egymás mellé épített budai házak szolgálmi jogainak szabályozását olvashatjuk itt.

A III. kötethez 317 darab legnagyobbbrészt kiadatlan, a IV. kötethez pedig 281 darab oklevél van csatolva. A XVII. századbeli oklevelek többször csak kivonatossan, mert az e korbéli oklevelek oly számosak, hogy csak a nagyjelentőségűek közölhetők egész terjedelmükben. Különösen nagy szolgálatot tettek a szerkesztők azzal, hogy közétették (III. köt. 617—624. ll.) a benedek-rendi monostorok 1508-iki látogatásáról és az akkor észlelt hibákról felvett jegyzőkönyvet. Míg e jegyzőkönyv kiadatlan volt, a ráhivatkozók vajmi könnyen nagyon sötét korpépet festettek a benedek-rendi szerzetesek akkori erkölcséről, szokásairól. Azt gondolhattuk, hogy Isten tudja miféle tivornyák és erkölcstelenségek folytak a monostorokban, és félig-meddig kénytelenek valánk hinni az ilyen túlzó színekkel dolgozónak,

¹⁾ IV. köt. 516. l.

²⁾ III. köt. 302—366. ll., IV. köt. 522—605. ll.

³⁾ IV. köt. 294—596. ll.

mert bajos lett volna minduntalan felmenni az Országos Levéltárba és ott e jegyzőkönyvet végig betűzni. De most már bárki is elolvashatja, és a ki tud latinul, láthatja, hogy e jegyzőkönyv szerint mindenesetre voltak nagy hibák a szerzetes élet szempontjából, de jóformán semmi közérkölcsebe ütköző dolog nem fordult ott elő. Szerzetesi szempontból mindenesetre nagy hiba, hogy pl. a szkalkai szerzetes 12 forint évi fizetést elfogadott, vagy hogy a garam-szentbenedeki monostorban a kitűzött időben nincs csendesség, hogy másutt kevés szerzetest tartanak s azok is egymás között czivakodnak; de hát mindezek nem ingatják meg a társadalmi rendet. A jegyzőkönyv nem bírói ítélet, hanem csak tájékoztató, és így azt is feljegyzi, hogy 12 apát közül négyet ágyassággal vádolnak, ámbár közülök kettőt mások e tekintetben ártatlannak mondanak. Csak a bakonybéli apátságban fordult elő, hogy a monostorba nők is bementek, de azt az apátot, a ki ezt megengedte, 1508-ban meg is fosztották hivatalától. Legnagyobbrészt szegénységről, az épületek romlásáról szól a jegyzőkönyv, tehát nagy tivornyák, kicsapongások már csak azért sem fordultak elő, mert nem volt miből mulatni.

Ellenben nagy kár volt közölni a 315. számú, 1535 június 24-re tett és csupán másolatban található levelet, mert ez kézzelfogható hamisítvány. Csak 1700 táján készült a végből, hogy Somogy megye határait Baranya és Tolna vármegyék rovására kelet felé tolják. E hamisítvány szerint még Vaiszló, sőt Hirics, feljebb pedig még Meződ és Hörnyék is Somogy megyéhez tartozott volna 1535-ben, pedig ez képtelenség, és az összes régi adatokkal ellenkezik. Maga a pannonhalmi főapátsági levéltár őriz egy eredetiben meglevő levelet (c. 59. l. Tt.) s e szerint a pannonhalmi főapátság 1535 jul. 13-án a lövöldi karthauziaknak adta haszonbérbe a Somogy-megyei csepelvölgyi tizedkerületet.¹⁾ Hogyan adhatta volna e kerületet másnak, ha már 1535 június 24-én ezt is — mint a hamisítvány állítja — Török Bálintnak adták volna át! Török Bálint megkapta, ha akarta, Somogy megye tizedét ingyen, és mivel 1535 közepén már újra el akart pártolni Ferdinándtól, esze ágában sem volt — mint a hamisítvány állítja — Győrré menni, mert ott könnyen vasra verheték volna.

Hogy ezenkívül is fordulnak elő tévedések e nagy műben, az épen nem csoda. A monographia-íróknak a maguk tárgyának részleteibe kell merülniök és így néha nincs áttekintésük. E kötetek írói is többször nincsenek tisztában a vezetéknevekkel. Így

¹⁾ Egyháztörténelmi emlékek, III. 40. l.

pl. Kamonczai Gergely pannonhalmi várnagyot nagyobbrészt Kamánczi-nak írják,¹⁾ pedig születése helye a Szerém-megyei Kamoncz (ma Kamenicz) vala ; tehát Kamonczai az ő neve, vagy legfeljebb Kamanczi, mint a hogy a III. köt. 696. és 780. ll. áll. Az 1422—1438 években Pannonhalmát igazgató főapátot nem Dobói Miklósnak,²⁾ hanem Dobay Miklósnak hívták. A Roskó-ványiakkal egy törzsből származó és Sáros megyében napjainkig virágzó család állandóan Dobay nevet viselt, és Miklós főapát épen e család tagja volt. Különben is a magyar az ő végzetű helynevekben, ha hozzá *i* képzőt ragaszt, mindig rövid *a*-ra változtatja az *ó*-t.³⁾ Az 1491-ben meghalt egri püspök és királyi kincstartó neve sem volt Dóczi, hanem Nagylucsei, mert a Dóczi nevet csak egyik unokaöcscse az ő halála után vette fel.⁴⁾ Az 1412-iki nádori ítélmester neve nem Kóvári,⁵⁾ hanem Kovári volt, mert a Hont-megyei Kovár faluból származott. Torday kormányzó előneve nem Bocsi,⁶⁾ hanem Bolcsi vagy Bócsi, mert Bolcs vagy Bócs községből származott, és nem erdélyi, hanem Bihar-megyei ember volt.

Többször a középkori latin szavakat is hibásan értelmezik. Így a *provisor curiae* nem tisztartó,⁷⁾ hanem udvarbíró ;⁸⁾ *castellanus* nem várgondnok,⁹⁾ hanem várnagy ; a *dispensator*¹⁰⁾ nem alamizsnás, hanem sáfár. Úgy látszik, nem értik mi az a *tanárok*, mert az első szótagot az *árok*-tól külön választják.¹¹⁾ A IV. 270 l. azon furcsa állítást olvasták ki az 1701-iki királyi rendeletről, hogy Kollonich a tizedek tizedével váltotta meg az egyházi jövedelmeket, holott a rendeletben az van, hogy a tizedek tizedével a banderiális kötelezettségek alól való felmentésüket váltották meg a magyar főpapok. Az is érdekes, hogy a IV. köt. 531. l. egy színdarab ezen kivonatát : »Arpadus ego F. Bonifacius fui, qui et equo albo mercatus sum (subintellige terram) a Svatoplugo, exploratore meo mediante F. Anselmo«, hirtelenében így fordítják le : »Árpádot Lancsics Bonifácz növendék ábrázolta, a kit Sztatopluk megvett egy fehér lovon, Árpád

1) III. 301. l., IV. 46. 286. stb.

2) III. 46. stb.

3) V. ö. Liptai, Kállai, Szántai stb.

4) Turul, 1898. 66. l.

5) III. 45. 251. 463. ll.

6) IV. 57. l.

7) III. 226. l.

8) Tisztartó = praefectus bonorum.

9) III. 226. 294. ll.

10) III. 250. l.

11) IV. 305. l.

követének (ez Laurencsics Anzelm volt) a révén.« Tehát a fehérlő meséjét épen megfordítva adják elő.

Az újabb történelmi kutatások megczáfolják Oláh Miklós ezen dicséretét is: »ki tudvalevőleg jelen volt a trienti zsinat XV. ülésén (1552 január havában) s a papság reformjára vonatkozó határozatokat később, mint esztergomi érsek, 1564-ben a nagyszombati zsinaton ki is hirdette.«¹⁾ Oláh Miklós sohasem vett részt személyesen a trienti zsinaton, 1552-ben Gregoriánczi Pál zágrábi püspök volt ott jelen (Oláh akkor már egri püspök volt), az 1564-iki zsinat pedig a királyi udvar akadékoskodása miatt elmaradt.²⁾

Nem tartom helyesnek, — kivált manapság nem, — hogy a szerzők az Albeni, másként Medvei családot Horvátországba kerültnek, majd a zágrábi egyházmegyéhez tartozó egyik monostort »magyarországinak csak tágabb értelemben nevezhetőnek« mondják.³⁾ Az Albeni, illetőleg a Medvei család a régi Tótországban honosult meg, s nagyon jól tudhatjuk, hogy ez a XV. században egészen különböző volt a Vellebiten túl eső Horvátországtól. A zágrábi egyházmegye is a XV. században még a kalocsai érsekség alkatrészét tette, Zala megyének egy jórésze a zágrábi püspökséghez tartozott, tehát a zágrábi egyházmegye nemcsak tágabb értelemben magyarországi. A magyar történetíróknak e tekintetben pontosaknak kell lenniök, hogy így a történelmi igazságot is, a magyar nemzet jogait is védelmezzük.

Mindezek természetesen csak csekélységek a mű nagy értékével, a szerzők nagy érdemeivel szemben, és igazán hálás lehet a magyar történetírás a pannonhalmi szent Benedek-rend iránt, hogy oly nagy áldozattal folytatja e hatalmas művet. Méltó elismeréssel kell lenniünk továbbá a fáradhatatlan munkások iránt, a kik oly szorgalommal, oly lelkesedéssel szálltak le a mult idők bányáiba, hogy onnan számunkra tájékoztatást és tanulságot hozzanak elő.

KARÁCSONYI JÁNOS.

Bocskay hadi népe. Bocskay István fejedelem 300 éves emlékünnepe írtá Boldisár Kálmán. Debreczen, 1906. Hoffmann és [Kronovitz kny. 8-r. 120 l. Bocskay István arczképével.

Azon alkalmi füzetek között, melyek Bocskay István fejedelem halálának háromszázadik évfordulójára megjelentek, figyelmet érdemel e füzet tárgyánál fogva. Nem csupán a nagy feje-

¹⁾ IV. 524. 1.

²⁾ Magyar Sion, 1863. 324—326. II. *Fraknoi*: Magyarország összekötetési a római szentszékkal, III. 143. 1.

³⁾ III. 35. 320. II.

delem amúgy is ismert érdemeit dicsőíti, hanem ezenkívül nagy teret szentel hadi népe, a *hajdúság* ismertetésének is.

Rövid történelmi visszapillantással kezdi, s a hajdúság eredetének és fejlődésének régóta taposott nyomokon, de nem épen világos ismertetésével vezet legfényesebb szerepléséhez: Bocskay felkeléséhez, és tulajdonképeni tárgyához: a hajdúk megjutalmazásához, kiváltságaik megújításához.

Már bevezetése, forrásai megválasztása elárulja, hogy kezdő historikussal vagy műkedvelővel van dolgunk. Pl. a *hajdú* név eredete és a hajdúkra vonatkozó törvények vizsgálatában *Dudás Gyula* (A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században) után indul, holott mindazt a mit tőle merít, megtalálhatta volna egy nagyon derék, lelkiismeretes régi munkában, mely egy századdal előbb *Origo et status privilegiatorum oppidorum Hajdonicalium ex legibus, aliisque monumentis depromptus* címmel (év, hely és a szerző neve nélkül) jelent meg. E munka két részre oszlik. Az elsőben (1—44. ll.) a szerző jeles fejtegetéseit, a másodikban pedig (1—70. ll.) a hajdúkra vonatkozó fontosabb kiváltságokat és adatokat közli. Ez a munka feleslegessé teszi — legalább a tudományos irodalom szempontjából — szerzőnk munkájának két harmadrészét. Mert benne nemcsak a szerzőnk-től csekély kivétellel jónak mondható fordításban közölt vagy felemlített privilegiumokat, hanem a nem említett nagyobb fontosságú adatokat is megtalálhatjuk. A privilegiumok nagyarra fordítása talán a nagyközönségre való tekintetből menthető, de sokkal hasznosabb lett volna a Bocskay által kiadott összes hajdú-privilegiumokat bő regestákban adni s a hajdú-telepítés óriási sociologiai, politikai és nemzetgazdasági jelentőségét jobban kidomborítani. Bocskay nagyságának ez épen egyik legkiválóbb tanubizonyossága.

A munka másik fele önállóbb. Szerzőnk a hajdúk tömeges megnemesítésén kívül Bocskaynak az egyesek részére kiadott nemesség- és czímeradományait teszi kutatás tárgyává s mintegy *százhusz* címeres levélről ad számot.

Első forrása Bocskay adománykönyve, vagy — mint általánosan nevezi — *Liber Regius*-a. Ezt ismerteti; de mikor úgy ír róla, hogy »a Bocskay Liber Regiusában *mintegy* (?) 75 okirat szövege foglaltatik, a melyekből *körülbelül* (?) 50 címeres levél-szöveg, ezután *vagy* (?) 15 székely primipilatust és exemptiót foglal magában«, — elárulja, hogy ha látta is a Liber Regius eredetijét, komolyan nem igen foglalkozott vele. Kiténik ez már csak abból is, hogy az említett 120 címeres levél felsorolásánál a »*körülbelül ötven*«-ből csupán hatszor hivatkozik reá. A többi okiratot, néhány levéltári adattól eltekintve, folyóirataink (Turul,

Nagy Iván) közleményei és a Siebmacher-féle Wappenbuch nyomán közli.

A *Liber Regius*-szal különben sincs tisztában szerzőnk. Mivel azt tapasztalja, hogy az ismert Bocskay-féle armálisoknak felét sem tartalmazza, arra a téves következtetésre jut, hogy »a Liber Regiusba való bevezetése a kiadott okiratoknak a kassai fejedelmi kancellárián nem volt elengedhetetlen szabály.« (33. l.) Bár általánosan ismert tény, hogy a Liber Regiusba (nem a Bocskayét értem) nem vezettek be minden armális levelet, mégis a szerző idézett állítása téves. Bocskay ezt a szóban forgó adománykönyvet csak 1606 ápr. 25-ikétől fogva kezdte vezetgetni. Mutatja ezt már az is, hogy első darabja 1606 ápr. 25-én kelt. Mivel ez után időrend nélkül, korábban kiadott oklevelek is következnek, ebből megállapíthatjuk, hogy az adománykönyvet a megőrzött fogalmazványokból állították össze, még pedig oly sorrendben, a mint kézbe akadtak. Ezeknek lemásolását folytatták addig, míg Bocskay halála és Kátay kancellár felkonczolása oly változásokat nem szült, hogy többé rá sem gondoltak; ezért az adománykönyvet töredéknek kell tekintenünk, és abból, a mi benne nincs, nem szabad kancelláriai praxisra következtetnünk.

A mi az összeállított armális-jegyzéket illeti, az csak néhány levéltári adatával bővíti ismereteinket. Megtehetete volna a szerző legalább azt, hogy a készen kapott forrásokat czímer-leírásokkal egészítse ki s a *Genealogiai Füzetek*-ben megjelölt adatokat is felhasználja. Névsora — mint maga is elismeri — még nem teljes. Hiányzik belőle pl. a Fekete Péter kapitánysága alatt érdemeket szerzett *Gyulai* Albert, Péter és Ferencz armálisa, mely Kassán. 1606 február 16-án kelt és eredetiben Gyulay Lajos vámosgyörki vasúti állomásfőnök birtokában van. A *Szalacsy* család is Bocskaytól nyert armálist, a mint az egy nemesi bizonyítványból kitűnik. ¹⁾ Érdekes ez azért, mert a család nemességét kétségbe vonták a miatt, hogy az armálisra nem volt *clausula* rávezetve arról, hogy az 1606:14. t.-czikknek ²⁾ megfelelően bemutatták az országgyűlésnek. Érdekes ez adat a Bocskay-féle armálisok sorsának illusztrálása szempontjából is. Már maga az idézett törvényczikk felhívhatta volna a szerző figyelmét arra, hogy az előtte ismert eredeti armálisokon látható-e a követelt bemutató záradék vagy bármely arra valló jel; de erről is megfeledezett. Én még eddig egyen sem láttam.

Az armálisok összeállításán kívül foglalkozik szerzőnk

¹⁾ Győr vármegye levéltárában.

²⁾ Nobilitationes per dominum Botskay factae maneat in suo vigore, ita tamen, ut in publica diſſeta literae superinde producantur, ut sciatur eorum nobilitas, ne quid contra leges in eo peccetur.

Bocskay címeradományainak heraldikai értékelésével is. De itt árulja el igazán minden sora a műkedvelőt.

Meg akarja állapítani, hogy magyar volt-e a Bocskay címerfestője, vagy idegen? Természetes, hogy idegen, sőt prágai, de a nélkül, hogy valami feljogosítaná szerzónket erre a következtetésre. Minő logikával jár el, azt könyvének különböző helyeiről vett idézetekkel világíthatom meg:

Különbön a kassai udvar cancellariájában — minden valószínűség szerint — a prágai császári udvartól (!?) hozathatott a fejedelem, előbbi összeköttetései révén, magának címerfestőt.

Egyébként rendkívül egyszerű, de többiben is igen kifejezetten magyar jellegű a kassai fejedelmi kancellária heraldikája.

Hogy az idegen hatás mégis javunkra düljön el, már előbb így nyugtatja meg a szerző olvasóit: »A beléjük (már mint az armálisokba) festett címerképek primitív kivitelűek ugyan rajzban, festékük is kopott soknál, de azért általában koruk művészetét becsülettel tükröztetik vissza.« Bizonyára, ha magyar festőt választott volna Bocskay, akkor még nagyobb becsülettel tükröztetnék vissza. És ezt tehette volna is, mert magyar festőkkel rendelkezhetett. A ki ismeri azon kor társadalmi életét, tudja, hogy az már akkor annyira fejtett volt, hogy a művészet ezen ágának is, és temetések alkalmával különösen a címerfestésnek nagy szükségét érezte. ¹⁾

A mi a szerző heraldikai tudományát illeti, arra csak egy pár jellemző példát hozok fel. Czimert leírni nem tud; e téren egyéb furcsaságok közt egy »ágaskodó ifju oroszlan« is szerepel nála. A czimertárgyakat, alakokat sem ismeri. Új dolog előtte az elsült puska, holott már a Radák, Ányos és Kántor czimereiben is előfordúl; a párducz »valószínűleg még Ázsiából hozott ősi hagyományos állata a magyar képzeletvilágnak, melyből e czimerek által (!?) a heraldikai czimerállatok sorába lépett!« Ime, ha Ázsiával összeköthet, akkor nem keres külföldi hatást, pedig itt is joga lenne hozzá.

Fogalma sincs arról, hogy mi a czimer-symbolika; a beszélő czimerek »naiv alakjaihoz« pedig azon czimereket sorolja, melyek jeleneteket s több efféle ábrázolnak és így valamit elbeszélnek! Tehát a heraldikai terminológiához is becses újításokkal járúl szerzónk.

Elég is volna ennyi, ha ennek a könyvnek — mely első sorban a heraldikával áll kemény hadilábon — második kiadása (!)

¹⁾ Képirásról gyakran olvasunk. A mi a címerfestést illeti. arról is elég adatunk van. Egynehányat közölt is báró Radvánszky Béla *Magyar családélet és háztartás* cz. munkájában.

nem épen most jelennék meg a *Turul* cz. heraldikai közlönyben *Callimachus* álnév alatt. Ez is új dolog, mikor olyan drága a nyomdafesték. Szerzőnknek mindenesetre jó lenne nyilatkoznia, hogy becses munkáját — itt-ott megcsonkítva — valaki kiplagizálta.

Nem tehetjük, hogy végezetül dicsérettel ne emlékezzünk meg arról, hogy a szerző igen helyes bevezetéssel közölte a hajdúvárosok 1702 évi összeírását és az 1839/40 évi nemesi összeírás eredményeit. Ez az, a mi igazán becset ad munkájának, a mely különben használható, jó munka lenne, ha kevesebbet markolva, megelégedett volna Bocskay czimeradományainak összeállításával, a hajdú-szabadalmak rövidebb és mégis teljesebb ismeretetésével s a most említett összeírások közlésével. K—N.

Munkács város új monografiája. Eredeti kútfők nyomán írta *Lehoczky Tivadar*. Munkács, 1907. Grünstein Mór kiadása. 8-r. 335 l. Három arczképpel s a szövegbe nyomott képpel.

A *dunántúli történetkedvelők* tiszteletreméltó társasága már a hatvanas években több vármegye monographiájának megírását határozta el. Meg is állapítottak egy általános tervezetet, melyet mindenre kiterjedő figyelem és logikus beosztás jellemez.¹⁾ Sajnos azonban, hogy irodalmi viszonyaink akkor még nem voltak oly kedvezőek, hogy a tervezés testet ölthetett volna; későbbben pedig, mikor a monographiák gombamódra elszaporodtak, a mintaszerű tervezet már feledésbe ment. Ilyenformán járt *Pesty Frigyes* 1872-ben készített tervezete is, melyet sok követelése miatt senki sem követett. A millennium közeledtével előrelátható lévén a monographia-irodalom föllendülése, a M. Történelmi Társulat ismét kezébe vette az ügyet és bizottságot küldött ki újabb tervezet kidolgozására. A bizottság előadója, *Tagányi Károly*, igen helyesen fejtette ki az efféle irodalmi recipék hasznavehetetlenségét s ezért csak általános szempontokat jelölt meg, nehogy a részletes előírás szárnyát szegje a tehetségnek.²⁾ Sajnos, valami kiváló tehetségek azóta sem igen jelentkeztek. Legtöbb monographiánkat nem is arra termett emberek írták, a monographiák úgyszólván gyárilag készültek, nagyhangú reklámmal, zürzavaros beosztással, a legtöbb mégis azonos recipe szerint. Belevesznek először is az óskor tárgyalásába oly írók, a kik nem archaeologusok; azután

¹⁾ Közzétéve: *Győri tört. és rég. füzetek*, IV. köt. I. füz. a borítékon.

²⁾ *Olv. Századok*, 1894. 364. l.

a helyi történetet úgy illesztik az ország történetébe, hogy a keret elnyomja a többnyire értéktelen képet, de nem értékével, hanem csak terjedelmével; erre következik a nemes családok története, mint reklám-fejezet. Igen kevés monographiánk van, a melyet valódi szakember írt, s az ilyen mindig kivétel.

Nemrég jelent meg egy új monographia *Lehoczky Tivadar* tollából, a kinek neve értekezéseiből és különösen *Bereg vármegye monografiája* című háromkötetes művéből történelmi irodalmunkban régóta ismeretes. E monographia alakban, modorban és az adatok felfogásában annyira új, hogy hivatva volna helytörténeti irodalmunk terén új korszakot teremteni. Vajha több hatása lenne, mint a *dunántúli történetkedvelők* kezdeményezésének!

Csakis jeles tulajdonságai tették érthetővé és jogosulttá e munka megjelenését, mert a munkácsi vár és dominium a maga kiváló birtokosai¹⁾ és nagy köztörténeti szereplése révén már hazánk köztörténetéből is eléggé ismeretes, azonkívül pedig nem egy monographusa akadt eddig is.²⁾

Szerzőnk azonban ezekről említést sem tesz, részben azért, mert mindenütt eredeti kútfók után indul, részben pedig azért, mert a köztörténettel keveset törődik, sőt elhanyagolja azt; hanem a helyett a művelődéstörténeti szempontokat juttatja kizárólagos érvényre, úgy hogy köztörténeti dolgot csak itt-ott, magyarázatképen említ fel. E miatt munkájáról joggal elmondhatjuk, hogy az a városi polgárságnak Munkács multjában megörögzített művelődéstörténete, mely új, becsesnél becsesebb adatok egész halmazával egészíti ki Demkó Kálmánnak a felsőmagyarországi városok életéről írt munkáját.

A könyv czime, bevezetése és minden fejezete elárulja, hogy derék monographusunk hosszas kutatásai eredményét úgy akarta megírni, hogy új és mintaszerű monographiával ajándékozza meg irodalmunkat. Ez vezet arra, hogy az adatokkal való vesződés helyett annak, a mi új: a felfogásnak és rendszernek ismertetésére és bírálatára szorítkozzam.

¹⁾ Árpád hercegek, Koriatovics litván herceg, Lazarevics szerb despota, Hunyadi János, Mátyás, Corvin János, Mária királyné, Báthory István, Zapolyai János, Izabella királyné, Petrovics Péter, Dobó István, János Zsigmond, Esterházy Miklós, Bethlen Gábor, a Rákócziak stb.

²⁾ *Balajthy József*: Munkács, azaz Munkács városának és várának topográfiai, geográfiai, históriai és statisztikai leírása. Debreczen, 1830. 8-r. 288. l. — *Tabódy József*: Munkács multja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860. 8-r. 169. l. — Maga *Lehoczky* is bőven, id. m. — *Balogh János*: Munkács-vár története. Munkács, 1890. 8-r. 490. l. Ez utóbbi terjedelmes, bőbeszédű, itt-ott szolgálai átvételektől sem tartózkodó, megbízhatatlan munka.

A mi az előbbit illeti, örömmel kell üdvözölnünk szerzőnknek már elhatározását is, mert egy monographiában első sorban a kulturális szempont, a helyi élet speciális apróságainak magasabb szempontokból való észrevétele és tárgyalása kérhet helyet magának. De hibának tartom a köztörténetnek túlságos háttérbe szorítását, sőt mellőzését, mert hiszen a művelődéstörténelemnek épen az lenne a célja, hogy az *életet* kereteivel együtt mutassa be, az pedig elsősorban az országos és helyi viszonyok együtthatásából áll.

A mi az adatok feldolgozását, rendszerbe foglalását illeti, véleményem szerint ez szerzőnk munkájának leggyöngébb oldala. Nagy tudás, éles ítélőképesség és művészi érzék kell ahhoz, hogy az adatok nyomása alól szabaduljunk, sőt fölöttük uralkodva a *mit* és *hogyan* fontos kérdését helyesen fejtjük meg. A kutató, az anyaggyűjtő előtt a hosszú évek munkája során tisztán kialakul az élet, testet öltenek az alakok; de mi haszna, ha olvasóban az élet látszatát sem tudja felkelteni, mert mindvégig látniok kell a szerző céduláit, az anyag uralmát, a rendszer helytelenségét és az írói kvalitások hiányát.

Munkács város új monographiájában mindezt látnunk kell. Szerzőnk rendszere csak arra jó, hogy elrejtse azt a sok szép, érdekes adatot, a mi ily nagy tömegben hódításra lenne hivatva. Nála minden szétesik, könyve hasonlít egy rendetlen hadsereghez, melyben nincs a ki parancsoljon, nincs a ki engedelmeskedjék; úgy hogy ha címétől eltekintünk, nem is egységes munkának, hanem a szerző Munkácsra vonatkozó értekezései gyűjteményének tűnik fel. Sem időrend, sem tárgyi, sem logikai kapocs. Megtalálunk mindent, a mi érdekel; de nem ott, a hol kellene. Ha pl. valaki ma, mikor a társadalmi kérdések napirenden vannak és az érdeklődést mindennél jobban lekötik, a társadalmi viszonyok iránt érdeklődik: e művelődéstörténeti irányú művet végig kell olvasnia, hogy itt-ott találjon adatokat, de tiszta képet csak úgy nyer, ha jegyzeteket készít s azután maga rendezi azokat. Nem azt akarom e példával mondani, hogy a historikus okvetetlenül kora törekvéseinek hatása alatt legyen s szorgalmát és tudományát kora kívánalmainak kielégítésére fordítsa, de a művelődéstörténetnek mindenha nagy súlyt kell a társadalmi viszonyok ismertetésére fektetnie.

Ha a pénzügygyel, szellemi műveltséggel, hatósági viszonyokkal, közigazgatással akarok tisztába jönni, akkor több *szétszórt* fejezetet kell összeszednem, az utóbbira nézve meg az egész könyvet elolvasnom.

Kár volt tehát szerzőnknek a rendszerben is *újat* keresnie; a régi szokásos beosztást lehetett volna javítani, de így felfor-

gatni felesleges volt. Van annak két igen fontos és üdvös hatása. Nagyfentosságú a *schema* először az íróra nézve: ezzel takarhatja legjobban az *írói tehetség* hiányát, és alkothat a nélkül is igen derék, sőt kifogástalan önálló munkát, mert ha schemát követ, akkor csak az anyagot, annak felfogását, helyes beosztását, a mi pedig a szerzót mint írórt illeti, a stílust tesszük bírálat tárgyává. Azután az olvasó is hozzá van már szokva a régi — és valljuk be, nem is rossz — felosztáshoz; és ma, mikor az irodalmi termelés oly nagy, figyelemmel alig kísérhető mértékben szaporodik, a nélkül, hogy tartalmasabbá válnék: már a rendszertől is megkívánjuk, hogy könnyen áttekinthető, világos, logikus legyen, s az *újabbat* csak akkor fogadjuk szívesen, ha egyszermind *jobb* is. Jobbat pedig csak nagy írói kvalitásokkal rendelkező író alkothat az által, ha a régi rendszert félredobva, előadásában s az adatok elrendezésében könnyedségre és az érdeklődés felkeltésére akként törekszik, hogy a tudományos szempontokat se sértse.

Ennyit általánosságban. S most az egyes fejezetekről kell még megemlékeznem. Itt is csak ismételhetem, a mit már előbb mondtam. Apróbb tévedésektől eltekintve (így pl. Báthory Istvánt megteszi Zapolyai hú párthivének, János Zsigmondot Szapolyai János név alatt emlegeti stb.), minden szükséges és jó, a mit szerzőnk ír, de az adatoknak magasabb szempontból való felfogását hasztalan keressük nála. Hogy a polgárság szellemben és szokásban koronként, sőt újabb időben nemzedékről nemzedékre más, hogy a mit leír, az nem mindég csak Munkácsról áll: egy szóval sem érezteti; az egyes fejezetekhez még bevezetést is alig ad. Így azután a művelődéstörténetíró a krónikás színvonalára süllyed alá. »A mi *immár* Munkács város bírói és helyhatóságát illeti, az igen réginek mondható«, így vezeti be pl. egyik fejezetét, a nélkül, hogy az az előbbivel összefüggésben lenne. Fel kell szólnom ezzel kapcsolatban még egy másik eljárása ellen is. Szerzőnk több helyen bevezetés gyanánt azzal kezdi, hogy erről vagy arról már Bereg vármegye monographiájában írt. (169. 173. 266. ll.) Az ilyen helyeken legálább egy pár sorban elmondhatta volna, hogy *mi* írt. Az olvasó közönség érdekében egy kis *rövid tájékoztatás* sehol sem ártana, s a mű is befejezettebb, egészebb lehetett volna.

Mindezek elmondására nem gáncsoskodás vezetett, hanem meggyőződés és az ügy szeretete. Távolról sem jut eszembe, hogy a nagyrabecsült szerző érdemeiből levonják. Hiszen ő az, a ki első adott példát arra, hogy a monographusnak, ha irodalmunk fejlődéséhez hozzá akar járulni, mi mindent észre kell vennie; ő az első, a ki kezdeni mert. Annak a monographusnak, a ki ezután

figyelemreméltó munkát akar alkotni, Lehoczky hatása elől nem szabad elzárkózni. Ajánljuk is mindeneknek, hogy már az anyaggyűjtés megkezdése előtt olvassák el, tanulmányozzák becses munkáját és kövessék a *mit* kérdését illetőleg, de a *hogyan* fölött még gondolkozzanak.

K—N.

Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vázlatok. Irta *Iványi István.* Szabadka, 1907. Horváth István és társa kny. 8-r. 189, 2 l. A szövegbe nyomott képekkel.

A szerény visszavonultságban dolgozó monographus utolsó-nak mondja e munkáját, melyben szülővárosának, már gyermekkorában kezdett adatgyűjtés alapján összeállított történetét, vagyis annak vázlatát adja. A szerzót más elfoglaltsága mellett is¹⁾ mindig vonzotta az a fiatalkori terve, hogy szülővárosa történetét megírja, s erről akkor sem tudott lemondani, a mikor szemé-
világát elveszítvén, irodalmi munkásságát kénytelen volt félben-hagyni. Tervét csak fia segítségével valósíthatta meg, összefog-
lalva jegyzeteit, Lugos történetéről tartott felolvasásait és apróbb értekezéseit. Ő maga tudja legjobban munkája hiányait, a mit kifejezésre juttat azzal, hogy a címbe »adatok és vázlatok«-nak mondja könyvét.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munka nem megbíz-
ható, sőt azt sem, hogy nem összefüggő; mert a szerző mindenütt eredeti, megbízható forrásokat használt, s adatait is összefoglalva a legújabb időkig időrendben mondja el; hanem azért sok helyen érezhető a messzebb terjedő kutatás, különösen pedig az újabb időben megjelent forrás-kiadások felhasználásának hiánya. Nem megrovásként mondjuk ezt, mert tudjuk, hogy súlyos csapás akadályozta a szerzót abban, hogy tökéletesebbet alkothasson; de szükségesnek tartjuk figyelmeztetni azokat, a kiket közelebbről érdekel, hogy Lugos történetére vonatkozólag történelmi irodalmunkat csak a hetvenes évek végéig használta fel, s így is érdekes, élvezhető munkát nyújtott Iványi; adatainak kiegészítése tehát nem lenne meddő munka.

Az adathiány a középkori részben, a »hajdankorban« érez-

¹⁾ Megjelent munkái: *Szabadka sz. kir. város története*, I—II. köt. 1888—1892. — *Szabadka és vidéke 1848—49-ben.* Okirattár. Szabadka, 1886. — *A tiszai határőrvidék 1686—1752.* Budapest, 1885. — *Az új Bodrog vármegye 1686—1802.* Budapest, 1887. — *Cothmann m. kir. kamarai biztos jelentése a Bács-kerületi puszták állapotáról és betelepítéséről.* Szabadka, 1888. — Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára, I—V. köt.

hető feltűnőbben, mely mindössze egypár ismert oklevél kivonatából áll. Kimerítőbb és érdekesebb a következő fejezet: *A török korszak*, a mely idő alatt Temesvár bevételétől kezdve Lugos Karánsebesel együtt a török hatalma alá, majd a szultán adományából Petrovich birtokába került, 1556-tól pedig százhát esztendeig *karánsebesi* (illetőleg lugosi és karánsebesi) *bánság* név alatt szerepelt (első bánja éppen Petrovich volt) és mint ilyen Erdélyhez tartozott; mivel azonban Erdélylyel csak lazán függött össze (a töröknek 2000 frt adót is fizetett 1595-ig), az erdélyi fejedelmek alatt mind a magyar királyok, mind a törökök vágyának tárgya és sokszor viszály oka. Az 1658 évben Erdélytől elszakítottán, török főség alá került, mert utolsó bánja, Barcsay Ákos, átengedte az erdélyi fejedelemségért. A török hódoltság idejéből alig maradt adat; de sokáig nem is tartott a hódoltság, mert a török őrség 1688 jul. 4-én gr. Pax ezredes első felszólítására feladta a lugosi várat és néhány hét múlva (aug. 3.) Karánsebes is kapitulált; azonban ismét visszafoglaltatván, a két hely végleges megszabadulását csak 1695 október havától számíthatjuk.

A temesi vidéknek újjászervezése 1717-ben történt, még pedig *Temesi bánság* elnevezéssel az országtól különszakítva, önállóan, katonailag; s az elszakított országrész *tizenegy* districtusa között nem utolsó a lugos-facseti. Az 1750 év a legközelebbi fontos forduló a bánság történetében, mert akkor a katonai szervezet megszüntetésével polgári elnökök alatt új kincstári igazgatás kezdődött.¹⁾ 1777-ben pedig a bánság — a katonai végvidék kivételével — Temes, Torontál és Krassó vármegyékre osztva, az országhoz visszacsatoltatott.

A szerző ezen változásokkal teljes és Lugost illetőleg is nem egy fényes haditett emlékével dicsekvő korszak elbeszélése alatt különös tekintettel van az ország, de főleg a délvidék történetére, idézve mindenütt nagy olvasottságára és régibb történelmi irodalmunk alapos ismeretére mutató forrásait. Később első sorban Lugos fejlődése köti le figyelmét, különösen Oláh- és Német-Lugos egyesítése (1793) óta, mikor a két egyesült falu mezővárossá lett, hogy nem egészen száz esztendő múlva (1889) rendezett tanácsú várossá emelkedjék. Kiterjeszti figyelmét a szerző az 1848—1849 évek eseményeire is, még pedig eredeti kútfő, a minoriták diariuma alapján.

Bőven szentel teret ezenkívül a város kulturális fejlődésének ismertetésére, külön fejezetekben szólva a vallási és egyházi

¹⁾ A Duna-melléki vidéken továbbra is fenmaradt a katonai szervezet s ebből lett később a katonai határőrvidék.

viszonyokról (róm. katolikusok, minoriták, görög-keletiek, görög-katolikusok, protestánsok, zsidók), a tanügyről (elemi iskolák és főgymnasium) s a kisebb kulturális intézményekről (színház, dalegyletek, kaszinó, könyvnyomda; újságok, könyvkereskedések, gyógyszerár, posta, közlekedés, pénzintézetek, gyárak, ipar-telepek).

Csak sajnálnunk lehet, hogy az érdemes szerző ezen mostani alakjában is érdekes és tanulságos munkáját nem írhatta meg oly tökéletesen, a mint bizonyára maga is óhajtotta volna.

K—s.

Döbrentei Gábor erdélyi szereplése. Irta *Bodor Aladár.* Budapest, 1907. Wodianer kny. 8-r. 76, 2 l.

Döbrentei Gábor működése két gyújtópont körül rakódik le; egyikhez azok a törekvései tartoznak, melyekkel Erdély kulturális fejlődésében örökítette meg nevét, a másik a M. Tud. Akadémia első munkásságával forrott össze. Jelentősebbnek már csak azért is erdélyi szereplését kell tartanunk, mert akadémiánk Döbrentei nélkül is azon a magaslaton volna ma, a melyen van, de az *Erdélyi Muzeum* 1814-ben nem indult volna meg s az *Erdélyi tudományos és magyar nyelvvelő társaság*, bármily rövid életet élt így is, egyáltalában nem jött volna létre nélküle. Az *Erdélyi Muzeum*, ha az első »nyelvvelő társaság« tervezőjének, Aranka Györgynek ízléséhez nem alkalmazkodott is, ha Erdélyi Pál véleménye szerint ¹⁾ csak szövétnek volt is, mely »a magyarság keleti bécsén kigyúlt és világítani kezdett«, olyan szövétnek volt, a melynek fénye nem veszett el a további évtizedek során, emléke pedig Erdély művelődése történetében nagyfontosságú. Ha más jelentősége nem volna, azért is emlékezetes lenne, mert Döbrentei köré csoportosított néhány ifju költőnket, a kiknek föllépését Döbrentei buzdításainak köszönheti az irodalomtörténet.

Mindezt belátta már gróf Kuun Géza is, a ki egy *Döbrentei Gábor cz.* munkában akart rámutatni e méltatlanul mellőzött lelkes agitátornak, finom ízlésű írónak érdemeire. Kuun Géza félbehagyott munkájának fölhasználásával készült Bodor Aladár könyve, mely Döbrentei erdélyi szerepléséről szól. Sietünk megmondani, hogy mindenre kiterjedő figyelemmel, gondossággal gyűjtötte össze adatait, attól az időtől kezdve, mikor Döbrentei mint az ifju Gyulay Lajosnak (a kinek becses országgyűlési naplóját Szádeczky az Erdélyi Muzeum XXII. kötetében közölte) Kazinczytól ajánlott nevelője Erdélybe érkezett, — egészen

¹⁾ Erdélyi Muzeum, XXIII. 1—3.

addig az időig, mikor 1820-ban Pestre költözik. Az öszbenyomást kissé megzavarja a sok sajtóhiba; valósággal a szerző írói hitelét rontja, mikor azt olvassuk, hogy »Klotschtól és Poetikától aesthetikát hallgat«, s csak forrása (Toldy Ferencz összes művei, IV. köt. 108.) világosítja föl az olvasót, hogy *Poelitz*-ről van szó. De már a »galantéria-áruk« németes, nálunk, sajnos, elterjedt elnevezésnek ismeretében igazi Leiter Jakabnak látszik, ha a »galantéria Filtch és Guttman könyvkötők«-ről szól.

Adatai egészben véve pontosak. Döbrentei születése évét 1786-ról (Toldy, Beöthy) 1785-re igazítja helyre; születése napját december 5-re teszi. Egyik kritikusa (E.Ph.K. XXXI. 952.) ezt az adatot az anyakönyv szerint december 1-re helyesbíti; hozzá kell azonban tennünk, hogy ugyanezt már Váczy János is megtette a *Képes Irodalomtörténet* új kiadásában. (I. 804.) — Kis János *Flóra* cz. folyóirata nem folyóiratnak indult, mint Bodor mondja (6. l.), hanem almanachnak, s e vállalkozása nem maradt félben, mert 1803—1806-ig négy kötet megjelent belőle. Csak ennek megszűnte után, mikor közben Kazinczy is kiszabadult, gondol Kis János »hónapos írás« megindítására. — Döbrenteinek 1808-ban a széptudományokról levelekben írt, elveszett *Raphael* című értekezéséről az a véleményünk, hogy az, ha nem is Schillernek az idősb Körnerrel írt hasonló értekezése magyarul, de mindenesetre annak hatása alatt készült, — a mint hogy *Macbeth*-fordítása is valószínűleg Schiller átdolgozásának magyarártása. Általában Bodornál azt a hatást nem látjuk kiemelve, a melylyel Schiller nemcsak Döbrenteire, hanem egész írói körére volt, érdekes megfelelésül Klopstockéknak, illetőleg utóbb Goethének a Kazinczy körére tett hatásához. Bölöni Farkas Sándor, Barcsay László — az előbbi épen Döbrentei ösztökélésére — Schillert fordítja. Pataki Mózesnek bizalmas körben *Marquis Posa*, az ifju Wesselényinek *Don Carlos* neve jut. Hogy aesthetikai tanításaikban is Schiller eszméi érvényesülnek, azt épen Bodor könyvéből szeretttük volna megtudni. De ebben a munkában a lelkiismeretes, pontos adatokon kívül hiába keressük a kor jellemző törekvéseinek emlékét; azt mondhatnók, ennek a könyvnek nincsen légköre, a melyben alakjai mozogjanak, vagy ha van, az hamis.

Erdély mágnásvilágáról kevés olyan lesújtó, olyan igazságtalan itéletet olvastunk, mint Bodor könyvében, a kit egy-két egykorú följegyzésnek kritika nélküli használata vezetett félre. Sok egyéni és talán felekezeti torzsalkodás mellett is Erdélyben mindig a főnemesi osztály volt a hazafiasság zászlóvivője, különösen az volt II. József halálától a szabadságharczig terjedő időben. Bánffy Györgyről, a gubernátorról hamis képet ad Bodor,

mikor Cserey Farkasnak talán pillanatnyi felhevülésében írta véleményét közli. Magyarországhoz mérve is sötét az a szín, a melylyel Erdély közállapotait festi; az erdélyi urakban mindig megvolt a szépért, jóért való lelkesedés, és kulturális téren mindig nagyon sokat áldoztak; magyaros érzületük, a magyar nyelvhez való ragaszkodásuk ellen most olvasunk először ilyen kemény szavakat, mint Bodor könyvében.

Az tagadhatatlan, hogy Erdély közéletének megismerése a »három nemzet« folytonos viszálya, egymás elleni ármánykodása miatt nagyon nehéz dolog; de az egykorú följegyzéseket gondosabban össze kell vetnünk, nehogy egy-egy személyeskedő nyilatkozatból az egész korra következtessünk.

Döbrentei a Gyulay, Toldalagi, Haller, Teleki grófok körébe került; nemcsak az volt a szerencséje, hogy ezek áldozni tudtak és mindig hajlandók is voltak áldozni kulturális célokra, hanem az is, hogy ezt az alkalmat ügyesen használta föl. Hogy az *Erdélyi Múzeum* terve életképes volt, azt maga a folyóirat bizonyítja s az a körülmény, hogy Kazinczy, Kis János, Aranka bizalmatlansága ellenére a devalvatiót követő időben is megindúlhatott. A *Nyelvmívelő Társaság*ot létre tudta hozni, abban a szegény időben alaptökét tudott gyűjteni hozzá; nem rajta mult, hanem a legfelsőbb körök engedélyén, hogy működését meg nem kezdhetette.

Mind a két vállalatot részletesen ismerteti Bodor könyve. De nem domborodik ki belőle Döbrentei erős egyénisége, mely a sok akadályt le tudta győzni, célját el tudta érni, ha munkáról, utánjárásról volt szó. Nem ismerteti azokat az elveket, mik az *Erdélyi Múzeum*-ot irányították, a hatást, melyet Döbrentei korára gyakorolt. Egyszóval, nem mondja meg, miye volt Döbrentei Erdélynek, Erdély művelődésének, irodalmának; már pedig ez lett volna a főfeladata.

Pontos adatgyűjtését azonban el kell ismernünk, valamint azt is, hogy Döbrentei és Kazinczy viszonyát barátságuk első idejében, 1820-ig, élesen és helyesen világítja meg. Bodor nem végzett hiábavaló munkát; de tegyük hozzá, hogy a korviszonyoknak egy kissé alaposabb ismeretével, Döbrentei törekvéseinek, munkásságának mélyebbreható áttekintésével, könyve becsesebb adalék lett volna egy törekvéseiben majdnem páratlan korszak történetéhez.

GÁLOS REZSŐ.

Költők és írók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Ferenczi Zoltán*. 1. Csokonai. Irta *Ferenczi Zoltán*. — 2. Dante. Irta *Radó Antal*. — 3. Homeros. Irta *Csengeri János*. — 4. Petrarca. Irta *Katona Lajos*. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Kis 8-r. 4, 160 l., 4, 143 l., 4, 163 l., 4, 163 l.

A Kisfaludy-társaság e legújabb vállalata lényegileg ugyanazt a célt szolgálja, mit a társulatunk kiadásában megjelenő *Történeti Életrajzok*, — a történelem népszerűsítését. A két vállalat köre és eszközei azonban nagyon eltérők. A Ferenczi Zoltántól indítványozott és szerkesztett vállalat részben szűkebb, részben bővebb körben mozog, mint a mienk. Szűkebb a köre, mert csak az *irodalomtörténet* vezető alakjait mutatja be, bővebb, mert nem korlátozza az érdeklődést a magyar »representatív man«-ekre. Eszközeikre nézve szinte ellentétesek. A mi gyűjteményünk, noha a gondos előadás, élvezetes stílus szintén ott szerepel az óhajtott feltételek között, első sorban szakmunkákat ad s mintegy rá akarja nevelni a közönséget, hogy a történelem jelenségeiben és hőseiben még akkor is találjon gyönyörűséget és okulást, ha azok komoly, szakszerű, szigorúan tudományos munkákban elevenednek meg előttünk. Az újabb vállalat, mint a francia *Grands écrivains*, szintén a tudomány színvonalán álló, az eddigi kutatások eredményeit fölhasználó életrajzokat ígér, de megköveteli tőlük, hogy a philologiai apparátust ne láttassák, távolítsák el, mint az építés után a gerendákat és állványokat, s első sorban a formával, a választékos, elegáns előadással kíván hatni.

Előttünk fekszik az első négy kötet. A népszerűsítő tudomány kettős természete, a tudományos alaposág és a könnyed előadás, nincs meg bennük teljes harmóniában, de így is biztató reményt keltenek a vállalat jövője iránt.

A szerkesztő, *Ferenczi Zoltán*, Csokonai életét írta meg. A lelkiismeretes tudós szorgalmával vizsgálta át az eddigi eredményeket s értékesített belőlük mindent, a minek fontossága van. Ezzel meg nem elégedve, maga is kutatott s több apró részletkérdést állított kellő világításba. De talán épen ez a sok ismeret és alapos tudomány akadályozta meg abban, hogy Csokonainak eseményekben rendkívül gazdag életét a maga igazi regényességében mutassa be. A tudományos objektivitás elvét szinte a naturalisták *impassibilité*-jéig fokozva, nem aknázza ki kellően a hatást; nem a tárgy költőiségével, hanem a maga tudományával akart hatni. Legértékesebb művében azoknak a költői hatásoknak kimutatása, melyek Csokonai költészetét érték.

A legkeresztyénibb költő életét az olasz irodalomban teljesen otthonos *Radó Antal* írta meg. Csak helyeseltük, hogy a francziák módszere helyett a németekét követi, s alaposan, kimerítően ismerteti Dante korát, életét és műveit. Nem tudunk megbarátkozni pl. Hauvette eljárásával (*Littérature italienne*), a ki *nem* adja a *Commedia* részletes tartalmát, de azért örömmel láttuk volna, ha Radó jobban belevilágít a nagy költő szellemébe, művészetébe. Kissé színtelen, kissé száraz a rajz, mintha a szerzőnek nem volna elég érzéke Dante genialitása iránt. Ismeretet nagyon sokat szerzünk Radó könyvéből, de ez ismeretek inkább számukkal, mint mélységükkel elégitenek ki. Egypár történeti tévedését, mint pl. hogy Martell Károly Kun László magyar király fia (117. l.), hajlandók vagyunk sajtóhibának vagy gondatlanságnak betudni.

Csengeri Homerosa nem kifogástalan mű. Egyes részletei elavult nézetekre támaszkodnak (a Müller Miksa-féle mythologia elmélet), az eposok keletkezését illetőleg a legújabban fölmerült s mindinkább viszhangra találó elméletet (hófiisches Epos) csak sejteti (a név nem fordul elő nála), de mint népszerű olvasmány kitűnő; a főbb dolgokat igen jól foglalja össze, elrendezése rendkívül ügyes, előadása egyszerű, könnyű és vonzó. Homeros népszerűsítése tekintetében érdeme igen nagy.

Katona Lajos Petrarcaja komoly irodalmi alkotás, de kissé nehéz olvasmány. Nem annyira előadása, mint tartalma teszi súlyossá. A gazdag Petrarca-irodalomnak minden jelentősebb adalékát, a nagy lyrikushoz fűződő összes vitás kérdéseket nemcsak ismeri, hanem az események motiválásában, a lelki rugók felfedésében önálló, saját vizsgálataira épít. Ezekre szedte ezt a bonyolult egyéniséget s a maga erejéből állítja össze újra élő emberré és humanistává. Katona, a tudomány szeretetében maga is igazi humanista, a tudós képzeletével látja meg hősének minden jellemvonását, értékeli minden alkotását. Egy korlátozással: nem méltatja kellően Petrarcaiban a költőt, nem szentel elég teret Petrarca költészetének. Igaz, hogy Petrarca volt olyan tudós, mint költő, de bennünket jobban érdekel benne az utóbbi. Nekünk első sorban a modern szerelmi lyra megteremtője ő; nem tudós kanonok, hanem provencai troubadour, nem a codexeknek, hanem Laurának bámulója. Bóven kárpótol azonban ezért a kornak gazdag, élénk rajza, melyből élesen emelkedik ki Petrarca alakja.

A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886—1907 években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Összeállította és közrebocsátja Horváth Sándor. Budapest, Stephaneum kny. Kis 8-r. 58, 2 l.

A m. kir. Országos Levéltár 1886 óta szokásba vette rövid kivonatot készíteni azokról a címeres nemeslevelekről, melyek részint a belügyminisztériumtól véleményadás végett hozzá áttett nemességi ügyekben, részint más alkalmakkor ott bemutatottak s a levéltár saját anyagában nem voltak találhatóak. E kivonatok — bár, kivált kezdetben, nem egyforma pontossággal készültek — a nemességszerzők nevén és a címernelírás eredeti szövegén kívül magukban foglalják még a nemeslevél kihirdetésére és minőségére (eredeti vagy másolat) vonatkozó adatokat s a tulajdonos vagy a bemutató nevét is. A címerek lefestését vagy lerajzolását azonban, a mi nélkül pedig a címernelírások nem mindig érthetők kellően, a dologgal járó költség és egyéb nehézségek miatt mellőzni kellett a levéltárnak, bár ezzel némely esetben pótolhatatlan mulasztást is követett el, és mennyiben a magánkézben levő eredetiek mindegyike aligha lesz lerajzolás vagy lefestés céljából ismét megszerezhető. Az utolsó két év folyamán bemutatott címeres levelekről Horváth Sándor országos levéltári fogalmazó magán úton készítettett 65 darab festményt, illetőleg színjelzéses rajzot.

A 618 darabból álló gyűjteménynek azonban így is megvan a maga értéke, s az érdeklődőknek jó szolgálatot tett Horváth Sándor azzal, hogy a gyűjteményhez betürendes mutatót készített s azt a belügyminiszter engedelmével közrebocsátotta. Az előttünk fekvő füzet először a hazai, azután a külföldi (10 db.) címeres nemeslevelek, azaz helyesebben a bennök megnevezett családok betűsoros névjegyzékét tartalmazza, az adományozó király vagy fejedelem nevének, az oklevél keltének s az Országos Levéltár iktató számának feltüntetésével, mely alatt az illető armális feljegyezve található. A hamis — helyesebben szólva, meghamisított — és kéteshitelű oklevelek külön meg vannak jelölve. Czélszerű lett volna még az eredetiben és másolatban bemutatottakat is megkülönböztetni egymástól.

Mint az előadottakból látható, a füzet alkalmilag jó útmutatással szolgálhat azoknak, kik valamely család címeres levele iránt érdeklődnek; a tudomány követelményeit azonban nem elégítheti ki, mert részletes felvilágosítást az armálisokban foglalt genealogiai adatokról, a kihirdetésről, de főleg a címerekről nem nyújt. Az érdeklődők tehát ezentúl is kénytelenek lesznek az Országos Levéltárba elfáradni, vagy folyamodvány útján kérni onnan bővebb adatokat. Nézetünk szerint az Orsz. Levél-

tárnak, mint tudományos jellegű intézetnek, kötelessége volna ezeket a címeres leveleket, és első sorban a saját idevonatkozó gazdag anyagát a szükséges címerrajzokkal illusztrálva közrebocsátani, olyanformán, mint azt nemrég a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára megcselekedte.¹⁾ Sajnos, hiányoznak hozzá az anyagi eszközök. Reméljük azonban, hogy az intéző körök a legközelebbi jövőben gondoskodni fognak róla, hogy az Orsz. Levéltár hivatásához méltó kiadványokkal is szolgálhassa a tudományt.

DÓRY FERENCZ.

G. Gardthausen: Augustus und seine Zeit. I. Theil. 3. Bd. Mit Karte des römischen Reiches und 32 Abbildungen im Text. — II. Theil. 3. Bd. Mit 9 Abbildungen im Text. Lipsee, 1904. Teubner. 8-r. 1033—1378 l., 651—910 l.

Gardthausen e művéből az első kötet 1891-ben, a második 1896-ban látott napvilágot. A címbe foglaltnak utolsó kötet a munka befejezését jelenti és minket már azért is közelebről érdekel, mert az Al-Dunánál, valamint a Száva-Dráva mellékén Pannóniában folytatott háborúkkal saját történelmünk leg-homályosabb korszakaira vet világot.

A bevezető fejezetek 2—5-ig *Tiberius* és *Drusus* dunai és rajnai hadjárataival foglalkoznak. Ez a rész tehát Drususnak Krisztus előtt 9-ben bekövetkezett halálával és Tiberius számkivettetésével fejeződik be. A 11-ik szakasz (a szerző *Buch*-nak nevezi) Augustus leánya Julia, valamint ennek két fia, t. i. Gaius és Lucius jellemzését tartalmazza, behatóbban foglalkozván Gaius keleti háborújával, egészen Krisztus után 4-ben elkövetkezett kimultáig. Azután a pannóniai és germániai harcok következnek Varus leveretéséig, s a záró szakasz Augustus korának jellemzését, a külpolitikai viszonyokat adja, a *Monumentum Ancyranum* keletkezésének, céljainak kiváló méltatásával. Az Augustus idejébeli philosophiáról Hirzel, az akkori jogtudományról pedig Helssig, egy-egy monographiaszerű tanulmányban számolnak be.

A kötet második felét Varus veszedelmének helyrajza, s Alisos hollétének puhatolása teszik nevezetessé. A kérdést az 1820-tól datálható kutatások kritikai méltatásával viszi Gardthausen megoldáshoz, s Alisost nem Halternhez helyezi, a hová

¹⁾ A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címeres levelei, 1200—1868. Leirta *Áldásy Antal*. Budapest, 1904. Ismertetését olv. *Századok*, 1906. 165. l.

a westfáliai régészeti egyesület legújabb ásatásai után számíthatnók, hanem jóval odább, a Lippe felső völgyén, főleg a gyakran mutatkozó köztársasági érmekre utalólag véli megállapíthatónak; és Drusus halála helyét nem a Weser torkolatánál keresi, mint Mommsen után általánosan tesszük, hanem sokkal délebbre, a Saale és Rajna közén.

Felettebb nehezíti az események menetének kellő kidomborodását és áttekinthetőségét Gardthausen abbeli eljárása, hogy egy és ugyanazon hadjárat menetének fonalát a résztvevő császári családtagok személyváltozásaival abbahagyja s csak hosszas kitérések után veszi fel újra. Nagyon megnehezíti ezen tárgyalási mód különösen a pannóniai és moesiai foglalások s az armeniai és parthus hadjáratok megérthetését. Általában a munka minden kiválósága mellett is az al-dunai állapotok részletezésében sok kiegészítésre vár, s a régi Dácia olyan kiváló egyéniségének, mint az általa gótnak minősített *Byre-bista* dák királynak szereplését is csupán a Julius Caesarig terjedő szűk határok közt mutatja be s Pannónia és Moesia leigázásának drámai részleteit nem érvényesíti a maguk erejében és teljességében eléggé.

Gardthausennek azonban nagy nehézségekkel kellett megbirkóznia, s habár azon harmincz esztendő leforgása alatt, a mennyi időbe e nagy munka került, óriás arányokban bővültek az imperium legtávolabbi részeiből napfényre került feliratok útján a Dio Cassius töredékes feljegyzéseiben és a Monumentum Ancyranumban átöröklött adatok, azért mégis rendkívüli nehézségeket támasztó hézagokat kellett a szerzőnek kitöltenie. Így különösen a köztársasági és egyeduralmi kormányalakulástól természetszerűleg érintett állami és társadalmi intézményekben beállott forrongás és evolutionális törekvések zúr-zavara, Augustus egyénisége a tudomány, művészet és állami élet irányításában visszatükröződő nagy energiájával annyival nehezebb feladatot rótt a szerzőre, mert a birodalom egyetemes történetének mozgó ereje és a legtávolabbi széleken is érvényesülő központja vala Augustus, a kinek egyéni vonásait az egymásra tornyosuló események hullámain át még ilyen mélyen szántó kutatónak sem könnyű feladat felismerni és kellő plasticitással megrajzolni.

Gardthausen könyvét fogyasztásai mellett is oly tökéletesnek jelezhetjük, hogy már középiskoláink sem nélkülözhetik, s a római történelem és irodalom tanítását ennek használata nélkül el sem képzelhetjük. A kik pedig Pannónia és Dácia előcsatározásainak menetét és színhelyeit búvároljuk, valóban sok irányítást, sőt tanulságot meríthetünk ebből a tartalmas

munkából, melynek egész fejezetei a dunai tartományokban, közvetlenül a mi határainkon lezajlott véres eseményeket az eddigieknél magasabb nézőpontról és szélesebb perspektívával oly gazdag irodalmi apparatusal tárgyalják, hogy közvetlenül is impulzust nyerhetünk belőlök hazai történetírásunk javára.

A csinos kötetet néhány szövegrajz: mint a Varus csata színhelye, a Tiberius és Livia triumphusát szemléltető híres camea sikerült rajza, Augustus apotheosisének eddig kiadatlan képe élénkíti. Külön fejezet részletezi a *Monumentum Ancyranum* vonatkozásait (874—880), s Augustus utazásai Nolában bekövetkezett haláláig, a források helyeivel és bizonyítékaival (905—907. II.) táblázatosan kidolgozva, kiválóan értékesek.

TÉGLÁS GÁBOR.

TÁRCZA.

TÖRTÉNETI ARCZKÉP-KIÁLLÍTÁS PÁRISBAN.

(1907. április—június.)

A párisi *Bibliothèque Nationale* igazgatósága történelmi és művészeti szempontból rendkívül érdekes kiállítást rendezett a múlt év április, május és június hónapjaiban. Történeti arczkéпкиállítást volt, mely felölelte a XIII. századtól a XVII-ikig terjedő időből mindazokat a miniature-öket czeruzarajzokat és olajfestményeket, melyek a francia történelemben szerepelt egyéneket ábrázolnak. A francia eredetű kéziratokon, rajzokon kívül olasz és német művek is voltak a kiállításon, habár kisebb számban, inkább az összehasonlítás kedvéért. A párisi nagy nyilvános könyvtárakon kívül Toulouse, Besançon, Hága és számos magángyűjtemény felajánlotta műkinceit, a mi a kiállítás jelentőségét emelte. A francia történelemre és arczképfestésre vonatkozólag kimeríthetetlen gazdagságú bánya volt e kiállítás, de a francia és magyar nemzet kölcsönös vonatkozásai, az uralkodó családok rokonsága folytán történelmünkre nézve is nyújtott néhány kevésbé ismert adatot.

A kiállított képek négy csoportba voltak sorolhatók: kéziratok festményei, nyomtatványok czimképei, czeruzarajzok, olajfestmények. Három éve *Primítifs* cím alatt a könyvtár művészi kiállítást rendezett kézírataiból. Most először csoportosította a kéziratokat a történeti arczképek szempontja alá. A keltezés, az ábrázolt személy azonosítása mily nehézségekkel járhatott, könnyen érthető. A rendező bizottság érdeme annál nagyobb a kéziratok eredetére vonatkozó fontos adatok kiderítésében és számos megoldatlan kérdés felvetésében. A XIII. századból eredő képek talán nem arczképek a szó mai értelmében, miután az egyénítés művészete a XIV. század közepén kezdődik, de az ábrázolt egyén neve a kézirat történetére vet világot. A kéziratokban lévő festmények közül az Anjou-házra vonatkozó arczképek fontosak a magyar történelem szempontjából.

Anjou Károly nápolyi király (1220—1285) képét mutatja egy XIII. századbéli kézirat: Rhazès arab orvosi encyklopaediájának

latin fordítása (Bibl. Nat. lat. 6912.), melyet Farag zsidó készített Anjou Károly megbízásából 1278—1279-ben öt kötetben. A kézirat tulajdonkép 1280—1282-ből eredő másolat, mely Néelle Jánosnak, a király orvosának vezetése alatt készült. A festmények egy Giovanni nevű monte-casinoi barát művei, a ki ezért két és fél uncia aranyat kapott.¹⁾ Nagy Lajos királyunk őseit a címlapon hármassal miniature-ben látjuk, mely négy jelenetben mondja el Rhazés könyvének történetét. Jobbra a tunisi fejedelem átadja a kéziratot a sicíliai király három követének; balra a követek Károly királynak viszik, a kit harcosok vesznek körül; a kettő alatt az *E(xclusis)* kezdőbetű felső részében a király a fordítóra bízta a kéziratot, az alsóban Farag végzi a fordítást. Szent Lajos öcsésének, az Anjou család ősének egykorú képét képes történelmi műveink figyelemre méltathatnák.

Martell Károly leányát Klementinát, X. Lajos (le Hutin) francia király (1289—1316) vette nőül s így Nagy Lajos királyunk nagybátyja lett. Arczképe Joinville János (1224—1319) *Szent Lajos története* című kéziratában látható, mely a XIV. századból ered; ezért kortörténeti hűsége kétségbe vonható, de legrégebb a mű reánk maradt három kézírata közül. (Bibl. Nat. fr. 13. 568.) Másolata annak az eredeti példánynak, melyet 1309-ben Joinville maga adott át Navarrai Lajosnak, a jövőre francia királynak. A címlap miniature-je a kézirat átadásának jelenetét ábrázolja.²⁾

A magyar történelemmel közelebbi vonatkozásban áll *Nápolyi Johanna* (1326—1382) és férje *Tarenti Lajos*, Jeruzsálem, Nápoly és Sicilia királyának (1320—1362) miniature-képe, mely a *Szent-Lélek* rendjének törvénykönyvében látható. (Bibl. Nat. fr. 4274.) A kéziratot a velencei köztársaság ajándékozta III. Henriknek Lengyelországból való visszatértekor 1573-ban. Több kézen át végre La Vallière herceg gyűjteményébe jutott és tőle vette meg a királyi könyvtár. Gaignières miniature-jeit lemásoltatta és Montfaucon e másolatok nyomán adta ki.³⁾ Racinet A. aquarelle-másolatai nyomán közölte szín-nyomatban Viel-Castel gróf.⁴⁾ A második császárság idején a kézirat az Uralkodók Muzeumában volt és 1870-ben került vissza a nemzeti könyvtárba.⁵⁾ A kép nem ismeretlen, de magyar képes történelmeink mellőzték. Endre herceg gyilkosát részint Giottonak a nápolyi Santa Maria dell' Incoronata templomban lévő

¹⁾ *Durrieu*: Un portrait de Charles I-er d' Anjou, roi de Sicile. *Gazette Archéologique*, XI. köt. 1886. 192—201. II.

²⁾ Wailly N. *Joinville* kiadása (Paris, 1874. 8-r.) címlapján szín-nyomatban.

³⁾ *Montfaucon*: Monuments de la monarchie française, II. köt.

⁴⁾ Engelmann kiadásában.

⁵⁾ *Barbet de Jouy*: Musée des Souverains, 133. I.

festménye,¹⁾ részint ezüst pénze nyomán²⁾ mutatták be. A kézirat címképén, mely 1352—1353-ban készült, tehát Tarenti Lajos koronáztatása után, a nápolyi király feleségével ájtatos imádságba merülve térdel a Szent-Háromság előtt.

II. Anjou Lajos sicíliai király (1377—1417) képét Anjou René imádságos könyvében találjuk. (Bibl. Nat. lat. 1156.) Anjou Lajos király és Blois Mária fia több viszontagság után visszatért Franciaországba és a magyar történeti eseményekkel nem áll szoros vonatkozásban. A kézirat két arczképét (61. és 81/v. l.) ma általában Anjou Lajossal és fiával, a jó René királyljal azonosítják, bár arra nézve eltérők a vélemények, hogy melyik az apa és melyik a fiu. A könyv keletkezése ideje is kétséges. Bouchot³⁾ szerint 1437 előtt készült, a mi valószínű. De téves állítás, hogy Lajos képe későbbi betoldás és a kiállításon volt aquarelle nyomán készült, melyet Millerné ajándékozott a könyvtárnak. A kézirat festménye az eredeti, az aquarelle a másolat.

Míg a kéziratok festményei többnyire névtelen festőktől erednek, addig a XVI. század rajzait ismert nevű művészek készítették. De e korban is sok nehézséget okoz annak az eldöntése, melyik művésztől ered egyik-másik arczkép. Clouet János (1500—1540), Ferencz (1540—1572) és Dumoustier Péter (1570—1600) körül csoportosulnak a nevezetesebb francia rajzolóok. A czeruzával készített kép e korban a mai fénykép szerepét töltötte be. Medicis Katalin egyik utazása alkalmával ezt írja Humières asszonynak: »Le kellene festetni élethűen az ott lévő festővel valamennyi gyermekemet, fiaimat, leányaimat a skót királynéval, a milyenek a valóságban, semmit sem hagyva el arczvonásaikból; de elég, ha czeruzával készül, hogy *gyorsabban* meglegyen.« II. Henrik pedig így ír: »A mint láttam arczképeikről, gyermekeim nagyon jól vannak, hála Isten!« A rajz nyomán a szülő szeme látta a jó színt a Valois-k elsatnyult csemetéin. A művész az eredetit rendesen megtartotta és arról rendeletre másolatokat készített. Sokszor e rajzok nyomán készült az olajfestmény; így pl. az ausztriai Erzsébetnek, I. Miksa király leányának a Louvreban és Chantillyben látható arczképei. A családon kívül állók is gyűjtötték a nevezetes emberek arczképeit, melyeket rajzban olcsón és drágán megrendelhettek. Így keletkeztek egyes gyűjtemények és ezek nagy része ma a *Bibliothèque Nationale* tulajdona, habár a *Condé-muzeum* rajzai Chantillyben szintén rendkívül becsesek és az előbbieket kiegészítik.

¹⁾ *Acsády*: A m. birodalom tört. I. 453. l. — *Szilágyi*: A m. nemzet tört. III. 168. l.

²⁾ *Szilágyi* id. m. III. 154. 203. ll.

³⁾ *Bouchot*: Gazette Archéologique, XI. köt. 1886. 64. 128. ll. VIII. és XX. mell.

A rajzok értéke művészeti szempontból nagyon különböző. Míg Stuart Johanna, Albany herceg, Coligny Gáspár, Valois Margit képei műreemek, a gyűjtők számára készült rajzok csak tuczatmunkák.

Történeti értéke azonban valamennyinek van, és néhány, a Habsburg-ház révén a magyar történelem előtt sem közönyös. I. Ferdinánd király (1526—1564) Beham Bertalan metszete után készült tollrajzban látható, mely Beurdeley gyűjteményéből való. A magyar képes történelmi művekben is megvan,¹⁾ sőt az ambrasi arckép vagy Lautensack Custos Domokos metszete a király jobb képmását mutatják.²⁾

I. Miksa király (1527—1576) vagy II. Miksa császár arcképe Clouet Ferencz egyik kortársának keze alól került ki. Mellképe háromnegyed nagyságban készült és jobbról rövid szakállal ábrázolja a királyt. Kiadta Niel,³⁾ de történeti könyveink csak az ambrasi képet és Rota Mihály metszetét ismerik.⁴⁾

Leánya Erzsébet (meghalt 1592-ben), IX. Károly francia király (1550—1574) neje volt, kinek halála után a bécsi szent Klára-apáczaak kolostorába vonult vissza. Clouet Ferencz két rajzán látható, és ezek egyike nyomán készültek a Condé-muzeum és a Louvre festményei. Két festett képe van ezeken kívül Versaillesban és Azay-le-Rideau-ban. A rajz háromnegyed nagyságú mellképben balról ábrázolja; fejlődése magas, főkötőt és rövid gallért visel; gyöngyök és ékszerek borítják haját, nyakát, vállas fűzőjét és duzzasztott mellkendőjét. A rajzot Niel adta ki. Ettől eltér a második rajz, a hol Erzsébet gyászt visel; az utóbbi Bouchot könyvében látható.⁵⁾

A rajzokon kívül néhány kis olajfestményt is bemutatott a kiállítás. A rajzokkal egykorú festmények művészi szempontból átmenetet képeznek a miniature-ról a rajzra. Reánk nézve rendkívül értékes kerek miniature volt e csoportban Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem (1572—1613) arcképe. Warneck E. állította ki magángyűjteményéből a névtelen festő XVI. századbéli művét. Báthory Zsigmond, neje Krisztina révén rokonságban volt az uralkodó-családdal és arcképe talán ennek folytán kerülhetett Franciaországba. Ez a kép nincs meg másolatban; rendszeren az Ernst-gyűjtemény egykorú metszete vagy az Országos Képtár Sadeler-metszete

¹⁾ Szalay-Baróti: A m. nemzet tört. III. 11. l.

²⁾ Acsády id. m. II. 209. l. — Szilágyi id. m. V. 253. 356. ll.

³⁾ Niel: Portraits des personnages illustres du XVI-e siècle. Paris, 1848—1856.

⁴⁾ Acsády id. m. II. 215. l. — Szilágyi id. m. V. 369 l. — Szalay-Baróti id. m. III. 101. l.

⁵⁾ Bouchot: Quelques dames du XVI-e siècle et leurs peintres. Paris, 1880.

nyomán ábrázolják.¹⁾ A miniature hárqmnegyed nagyságú mellképben jobbról mutatja Báthory Zsigmondot; fején kucsma, vállán vörös köpeny és mellén az aranygyapjas rendjel; a háttér kék. A kép lemásolása és kiadása a magyar ikonographai irodalmat egy új adattal gazdagítaná és az összehasonlítás talán eredetére is rávezetne.

A kiállítás szervezése és a kiválóan gondos katalogus szerkesztése a Marcel Henrik elnöklete alatt összeállított bizottság, főkép Courtoin Ferencz, Marchal P. és Conderc Camill tisztviselők érdeme volt, a kik hazai könyvtárainknak is utánzásra való példát mutattak.

KARL LAJOS.

KURUCZ VIRÁGÉNEKEK THÖKÖLYRŐL.

Ily czímen Kanyaró Ferencz két költeményt közölt a *Századok* 1907-iki évfolyamának 618. és köv. lapjain.

E két költemény Cserei írásában maradt reánk; a közlő szerint az egyikben »virágének módjára énekli meg a hontalan bujdosó kurucz fejedelem szerelmét Magyarország iránt; a válaszban viszont az ország köti le örökre hív szerelmét.«

Tehát allegorikus kurucz virágénekekkel volna dolgunk. Mi azt hiszszük, hogy a két költemény helyes megértése céljából először is el kell távolítanunk az allegorikai magyarázatot. Az első ének világos. A versfőkben olvashatjuk: *Emericus Tököli scripsit*. Thököly panasolja keserves bujdosását; panaszkodik Magyarország állapota miatt, de leginkább azt a vágyát fejezi ki, hogy egyesüljön »szerelmével«.

Panaszom úgy mégis talám könnyebbednék,
Édes szívem, veled ha együtt lehetnék.
Kivánságom szerint véled múlathatnék:
Nagy keserűségen nyögés úgy megszűnnék.

E strófában van kifejezve a költeménynek fő gondolata. És vajjon ki az az »édes szívem«, a kivel így szeretne egyesülni Thököly? Talán Magyarország? Az országos állapotokról elég nyíltan s allegorikus célzás nélkül beszél a vers.

Tekintetes urak, kik német császárnak
Hamar engedétek, mint fő királytoknak,
Jaj leszen végtire gyenge csontotoknak,
Mert soha életben nyugodni nem hadnak!

Ezt értjük allegoria nélkül is. Itt Magyarországról van szó, a nélkül, hogy az ország a vágyakozó szerelem tárgyának volna föltüntetve.

¹⁾ *Acsády* id. m. II. 231. l. — *Szilágyi* id. m. V. 501. l. — *Szalay-Baróti* id. m. III. 142. l.

Vannak helyek a költeményben, melyek talán a szerző allegorikus felfogását igazolják első látásra. Ilyen különösen ez :

Megadja még Isten magyar kívánt javát,
Noha most érezi inségeknak savát.
Am ússza csak által nyomorúság tavát :
Meghallom gyönyörű szeretómnek szavát.

De ha figyelmesen olvassuk e sorokat, csak azt vesszük ki belőlük, hogy ha az Isten megadja a magyar kívánt javát, Thököly is meg fogja hallani »gyönyörű szeretője szavát«. E gyönyörű szerető nem lehet más, mint Zrínyi Ilona.

Zrínyi Ilona Bécsben volt, míg Thököly megfosztva »királyi kincses tárházaitól«, »puszta havasokon«, »emberi lakástól üres barlangokon« bujdosott »pogányországokon.« Mikor azon volt, hogy visszaszerezze Magyarország kívánt szabadságát, egyszersmind az a remény is ösztönözte, hogy egyesülhet »édes szívével«. Ezt a kettős vágyat fejezi ki Thököly búcsu-éneke. És így könnyen érthető, hogy a másik költeményben nem »Magyarország válaszol Thökölynek«, mint a közlő hiszi, hanem Zrínyi Ilona. Miért is beszélne Magyarország így Thökölyhez :

Látom, nincs mód abban, hogy nálad élhessek,
Kívánságom szerint ölödben ülhessek,
Gyönyörű orczádról csókokat szedhessek,
Avagy hogy nyájasan véled beszélhessek.

A távol epedő és nagyon szerelmes Zrínyi Ilona ajkán érthető e vers.

E két sorban :

. . . ha megváltozom hozzád szerelmemben,
Saskeselyű rakjon fészket bús szívemben. —

a saskeselyű nem a német nemzet symboluma, hanem mythologiai reminiscentia.

Nem bírnak allegorikus értelmet adni az utolsó két sornak sem :

Ne felejts el engem, tarts szívedben titkon,
Izenj néha-néha, ha senki sincs itthonn.

A dült betűkkel szedett utolsó sor csak azt jelentheti, hogy Zrínyi Ilona izenetet vár Thökölytől, ha jó alkalom kínálkozik a titkos és biztos hírküldésre.

Ha ilyformán elhagyjuk az allegorikus értelmet, az úgynevezett virágénekekből Ovidius-féle levél-alakban írt szerelmi költemények (Heroides) lesznek. A mi költőnk határozottan utánozta Ovidiust. Mint a latin költő az ókori regék hősi szerelmeseinek hűségét költői levelekben dicsőíti, olyformán éneкли meg a magyar poéta is Thököly és Zrínyi Ilona síríg tartó hű szerelmét.

A közlő egyik becses jegyzetében elbeszéli, hogy Cserei maga is irogatott Ovidius után több elegiát. Ez a jegyzet valószínűvé teszi azt a feltevést, hogy a két szerelmi éneket maga Cserei írta. Cserei maga is bujdosott Thökölyvel Zrínyi Ilona kiváltása előtt 1690/91-ben. Jól ismerte a fejedelmi pár érzelmeit. Vagy ekkor, vagy a mi még valószínűbb, ekkori benyomásainak hatása alatt, a kurucz idők letelte után írhatta Cserei a két költeményt. Biztosat nem mondhatunk, de e feltevés nem látszik valószínűtlennek.

ANGYAL DÁVID.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA nyelv- és széptudományi osztályának mult évi decz. 2-iki ülésén első sorban *Szentkláray Jenő* levelező tag olvasta fel a temesvári születésű *Brocky Károly* élet- és jellemrajzát, hogy a nagy művésznek, Anglia hírneves festőjének emléke, születése századik évfordulóján, a M. Tud. Akadémia színe előtt is megtisztelésben részesüljön. A felolvasó a mester életének és fejlődésének főleg ifjúkori mozzanatait kutatta fel a életrajzát számos új adattal tette teljesebbé a műtörténet számára. Brocky Károly 1807-ben máj. 22-én született. Neve azt gyaníttatja, hogy azon olasz családok egyikéből származott, melyeket a török hódoltság megszünte után gróf Mercy, a temesi bánság első kormányzója, 1733—1737-ben Temesváron és környékén a selyemtenyésztés meghonosítása céljából telepített le. Életének jóformán csak gyermekéveit töltötte itthon sok hányattatás és nyomorúság között, mígnem rajzoló tehetsége pártfogókat szerzett neki, a kiknek segítségével 1823-ban a bécsi festészeti akadémiába jutott, hol csakhamar kedvelt festője lett az osztrák arisztokráciának, sőt a császári udvarnak is. Bécsből 1835-ben Olaszországba, 1837-ben Párisba ment, a honnan azonban harmadfél év múlva Munro of Novar skót főúr hívására Londonba költözött s végleg ott telepedett meg. Kitűnően sikerült arczképei megalapították hírnevét, ünnepelt ember lón egész Angolországban s másfél évtizeden át ő volt Londonnak legkeresettebb festője. Hosszasabb betegeskedés után 1855 jul. 8-án hunyt el negyvennyolcz éves korában. Tetemeit a londoni Kensall-Green temetőben tették örök nyugalomra. Brocky Károlyról elsőben Barabás Miklós hozott hírt Angliából, hol 1843-ban találkozott vele. Majd tizenhat évvel később Pesty Frigyes eleveníté fel a művész emlékét; de neve csak a millenniumi kiállítás óta vált ismeretesebbé nálunk, midőn dr. Nyári Sándor *huszonnyolcz* képet mutatott be tőle a magyar közönségnek. Szentkláray ezeknek lajstromát jelentékenyen kibővítette, a mennyiben *kilenczvenhat* különféle Brocky-képet kutatott fel és vett jegyzékbe. — Szentkláray felolvasása után Melich János

terjesztette elő *Simonyi Zsigmond* r. tag jelentését *Révai Miklós grammatikája* eddig csak kéziratban ismert harmadik kötetéről, mely azóta meg is jelent az Akadémia kiadásában. — A harmadik előadó, *Katona Lajos* levelező tag, a *Nyelvemléktár* 1874-ben megindított sorozatának befejezéséről tett jelentést, bemutatva a sorozat utolsó (XV-ik) kötetét, melynek tartalmából a *Székelyudvarhelyi* és a *Lázár Zelma codex* ezúttal látnak először napvilágot. A most lezárt sorozathoz rövid időn csatlakozni fog egy másik, melyben az új kiadású magyar szövegek mellett az előadó fáradozásaival kinyomozott s munka közben még kinyomozandó latin források is közlésre kerülnek s a szómutatók a szótári feldolgozás útját fogják egyengetni.

A második osztály decz. 9-én tartott ülésén *Kunz Jenő* levelező tag egy nagyobb terjedelmű munkáját: *A jog cz. tanulmányát* mutatta be kivonatossan. A mindennapi életben minduntalan használt *jog* és *jogtalan* szavak fogalmát fejtegetve, arra az eredményre jut, hogy a jog nem helyezkedhetik mindig és minden esetben az erkölcsi állaspontra, de így is becses kincs, melyről a társadalmi rend veszélyeztetése nélkül az emberiség le nem mondhat.

Az új esztendőben az első osztály jan. 7-iki ülésén *Pasteiner Gyula* r. tag foglalt székelt *Középkori építészetünk topographiája cz.* értekezésével. Abból indult ki, hogy hazánk középkori építészete vidékenként szembeszökően különböző s a népességi események koronként és vidékenként szintén igen változatos képet mutatnak. Nézete szerint e két jelenség kettős okozata egy közös oknak, a kettő között tehát valami bensőbb kapcsolatnak kell lenni. A közös ok az ország földrajzi alakulatában rejlik. Vizsgálva pl. a Dunát és természeti sajátságait, valamint azt, hogy e sajátságok körül milyen emberi jelenségek csoportosúlnak, hány város épült s minő elhelyezkedéssel a folyam mentén Pozsonytól Zimonyig: megállapíthatjuk a Duna hosszanti kiterjedésének összekötő képességét s a közlekedést fejlesztő erejének értékét a népességi eseményekben. A történelem azt mutatja, hogy a nyugatról keletre s onnan visszafelé irányuló világforgalom nem kereste, sőt (a Vaskapu félelmes akadályai miatt) lehetőleg kerülte a Dunát. Annál nagyobb a hatalmas folyó szélességi és mélységi viszonyainak ereje, mely a mozgó népeket századokon át megállítja s a leendő Magyarország területén határt vont hódításaiknak. A mikor Árpád átkelt a Dunán, annak jobbparti szép vidékét elfoglalta s ezzel a víz mélységének és szélességének elválasztó erejét megtörte: akkor lett valósággá a honalapítás, akkor született meg Magyarország politikai egysége. Természetes, hogy ezután a királyság és az egyház szervezésének munkája s az egyházi intézményekkel karöltve járó építkezések javarésze számbelileg és művészetileg is a Dunán-túlra esik. A nagy magyar Alföld

jelentősége e részben mindig csekély maradt. Midőn építészettünk új területet keres, átlép a Duna balpartjára s Pozsonytól kiindulva, Kassán mint középső állomáson át, széles félkörben halad és Brassónál végzi útját. Az értekező ezt a nagy területet több kisebb topographiai egységre tagolta s így kutatta azt a benső és következetes kapcsolatot, mely e topographiai egységek építészetének sajátosságai s a földrajzi fekvés, gazdasági állapot, népességi események és politikai intézmények között mindenütt szinte matematikailag kimutatható.

Jan. 13-án a második osztály tartott ülést, mely alkalommal *Bernát István* levelező tagnak a *földbirtok megosztásáról* szóló székfoglalója után *Szentkláray Jenő* olvasta fel *Szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon* cz. értekezését. Már a magyarok bejövetelét megelőző időkben léteztek Magyarország mai területén keleti görög püspökök, kik a szláv lakosságon egyházi joghatóságot gyakoroltak, és léteztek görög orthodox monostorok is, melyeknek szerzetesei lelkipásztori functiókat teljesítettek. Az értekező több ilyen monostoregyházat sorolt fel névszerint. Később, a XV. és XVI. században, midőn az oszmán hatalom mindinkább előrenyomult s a balkáni népséget tömegesen a Duna balpartjára toltá át, a déli vidékeinken hazát kereső szerbek szállásain bizonyos *eparchialis organisatio* kezdett kifejlődni, de a magyar állam teljes semlegessége mellett és tisztán felekezeti alapokon. A XVI. század végéig tizenkét göröghitű szerb püspökség és számos monostoregyház alakult Magyarországon. Az értekező a bécsi állami levéltárak és a magyar Országos Levéltár adatainak felhasználásával ismertette mind a már eltűnt, mind a még fennálló szerb monostoregyházak történetét s befejezésül összefoglaló képet adott azoknak erkölcsi, társadalmi, kulturális és politikai szerepléséről.

Az első osztály febr. 3-iki ülésében ifj. *Szinnyei József* r. tag egy igen érdekes kis tanulmányban *Pesthy Gábor származásáról* értekezett. Pesthy Gábor a nevét magyarul *Pesthy Gabriel*-nek, latinul pedig *Gabriel Pannonius Pesthinus*-nak írta. Az egykorúak *Gabriel Pannonius*, *Gabriel Pesthinus* vagy *Gabriel Pannonius Pesthinus* néven említik. A pecsétjén ez a három betű látható: *GPP* (= *Gabriel Pannonius Pesthinus*). Irodalomtörténetíróink részint *Pesti Gábornak*, részint *Pesti Mizsér Gábornak* nevezik, sőt előfordúl rövidebben *Mizsér Gábor* néven is. Erre maga P. G. adott okot, mert az Újtestámentom-fordítás címlapjának túlsó oldalán a neve (*Pesthy Gabriel*) után rekeszjelben odatette: »nemzetsegerewl *Mysser* nemzetbewl walo«. Toldy Ferencz ezt a *Mysser*-t P. G. családi nevének vette és *Mizsér*-nek olvasta. Szinnyei most kimutatta, hogy Toldy és követői félreértették Pesthy Gábornak a maga származására vonatkozó mondását. A »nemzetségről« kifejezés ugyanis a latin »a genere« fordítása, tehát azt jelenti, hogy »származására nézve«, de nem úgy

értve, hogy milyen nemzetségből való. P. G. tehát nem családi származását akarta jelezni idézett mondásával, hanem — mai nyelven szólva — azt, hogy »származására nézve *mysser népből* való«. Hogy miféle népet értett itten Pesthy Gábor, annak a nyomára Toldynak egy föltevése vezette rá Szinnyeit. Toldy ugyanis a *Míssér* névhez csatolt jegyzetben azt veti föl, hogy »hátha az, tekintettel a város (t. i. Pest) számos tatár lakóira, a családdal együtt, tatár eredetű?«. Ez pusztán föltevés, a melyet Toldynál nem egyet találunk. Sejtteni sem lehet, hogy Toldynak hogyan jutottak eszébe a tatárok, és honnan vette azt, hogy Pest városának számos tatár lakosa volt. Ennek okiratokban semmi nyoma sincsen; legalább Pest és Budapest városának történetírói semmit sem tudnak róla. De igenis, tud a történelem arról, hogy az országnak voltak tatár lakosai. Mint Jerney János kimutatta, emlegetik őket XV. századi királyi decretumok, említi őket a pápa követe, ki Mátyás udvarában tartózkodott, továbbá Ali sejk XVI. századi török író, ki a hódoltság területén járt; néhány régi nagy- és kis-kunsági helységnév pedig (mint Tatarya vidéke, Tatárszállása, Tatár-Szentmiklós és Tatár-Szentgyörgy) arról tanuskodik, hogy a kunok területén laktak. Hogy pedig ezek miféle tatárok voltak, arra a nyelvtudomány adja meg a feleletet. Oroszországban a novgorodi, a szimbirszi, a penzai, a szaratovi kormányzóságban él egy jelentékeny tatár törzs, melynek nyelvjárása a kihalt kun nyelvjáráshoz áll legközelebb. Mármost tekintetbe véve azt, hogy a helynevek tanúsága szerint a nálunk megtelepedett kunok és tatárok a Nagy- és a Kis-Kunságban együtt laktak s hogy a pápai követ állítása szerint a magyarországi tatárokat a XV. században kunoknak, viszont Istvánffy Miklós szerint a kunokat az ő idejében tatároknak nevezték, tehát összezávarták: igen valószínűnek tarthatjuk, hogy a mi kunjaink és tatáraink egymásnak közeli nyelv- és törzsrokonai voltak. Ha pedig hozzáveszszük még azt, hogy ama bizonyos oroszországi tatár nyelvjárás a kun nyelvjáráshoz áll legközelebb, akkor nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy a mi tatáraink abból a szóbanforgó tatár-törzsből valók voltak. S ezt egészen kétségtelenné teszi két körülmény találkozása. Az egyik az, hogy annak az oroszországi tatár-törzsnek a neve *miser* (mišar), a mi Pesthy Gáborunk pedig azt mondja, hogy ő származására nézve *Mysser*, azaz helyesen olvasva: *miser* (mišar) népből való. Az eredmény tehát az, hogy Pesthy Gábor csakugyan tatár, még pedig *mišar-tatár* származású volt. — Szinnyei előadása után *Ferenczi Zoltán* levelező tag olvasta fel »Dante *Vita nuova*-ja« című dolgozatának egy részét, melyben azt állapítja meg, hogy Beatrice, Dante ideálja, valósággal élt történeti személy.

† DOBY ANTAL tagtársunk halála hírért vettük a múlt hó utolsó napjaiban Homonnáról, hol mint nyugalmazott kir. sőtár-

nok január 24-én végezte be munkás, küzdelmes életét *nyolczvankét* éves korában. Doby Antal 1826-ban született szegény szülőktől, Szatmár vármegyében. Korán özvegységre jutott édes anyja iparos pályára adta, de belső ösztöne, lelke vágyai, már kora ifjúsága óta az irodalomhoz vonzották, önképzésre sarkalták. A hol valamit megtakaríthatott, azon könyveket, folyóiratokat vásárolt. Lassankint egész könyvtárt gyűjtött össze, melyet saját szorgalmából szerzett házában Tisza-Ujlakon állított fel. Könyveit a környékbeli néptanítóknak mindenkor a legszívesebb készséggel, díjtalanul bocsátotta használatára. Maga is folyvást tanult és olvasott. De rövid időn súlyos csapás érte a nemes törekvésű embert. 1869-ben a Tisza árja elseperte házát, könyvtárát, mindenét. Betegeskedni is kezdett. E miatt felhagyott az iparos mesterséggel s a királyi sóhivatalokban keresett és kapott alkalmazást. Az irodalom, a könyvek szeretete azonban soha sem hült ki kebeléből. A mult idők dicsőségén merengve, a régi magyar nemes családok genealogiájára adta magát. Egy nagy munkát tervezett s azt jórészt meg is írta: *A magyarországi benszülött és beköltözött mágnás családok ismertetése* cím alatt. E munka mintegy 800 család történetét foglalja magában, szépen megfestett czimerekkel és leszármazási táblákkal. A kéziratot több szakemberrel közölte, sőt az Akadémiának is felajánlotta kiadásra; elismerő nyilatkozatokat is kapott, de a mű kéziratban maradt. Csak mutatóba jelentek meg belőle a *Lónyay*, a báró *Podmaniczky* és a báró *Perényi* családokra vonatkozó részek az illető családok anyagi támogatásával. E munkák talán nem állják ki a szigorú kritikát, de bizonyosságai fognak maradni szerzőjük önzetlen fáradozásainak, magyar hazáját és nemzetét szerető lelkének. Legyen áldott emlékezete!

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1905.

— VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA. Szerk. *Brunšmid József*. Zágráb, 1905. VIII. köt. — 1. Šišić: *Zvonimir horvát király haláláról*. (1—29. ll.) Megállapítja, hogy 1089 ápr. 20-án olték meg a Knin melletti nemzetgyűlésen, hol a pápa kérelmére kereszteshadjáratot javasolt a Szentföld visszafoglalására. Kninben a székesegyházban a nagy oltár előtt temették el. Egy 1089 szept. 8-án kelt oklevél szerint: »nuper defunctus Suinimirus.« Tamás spalatói főesperes ezt mondja: »eo tempore rex Suinimirus mortis debitum solvit.« Ezekből következnek, hogy természetes halállal halt meg. A diokleai pap krónikája nem szól Zvonimirról. A krónika latin

eredetije elveszett; a horvát fordítást 1510-ben újra latinra fordította Marulics Márk és ez adta hozzá a Zvonimir megöletéséről szóló részt, megtoldva azzal, hogy a haldokló király megátkozta népét, hogy mindig idegen legyen a királya. Tomasics János krónikája (a XVI. század első feléből) Zvonimir halála napját és temetése helyét is megállapítja. Šišić ez adatok helyességét bizonyítja, de az átkot XVI-ik századbéli koholmánynak tartja; szerinte Szent László hadjárata sógora halálának megbosszulásáért történt. — 2. Milčetić Iván: *Három glagol-betűs horvát oklevél a XV. századból.* (30—33. ll.) Frangepán Márton adománylevele 1465-ből, Malkovics apát adománylevele 1471-ből és végrendelete 1485-ből. — 3. Brunšmid: *A zágrábi horvát nemzeti muzeum kőemlékei.* (35—106. ll.) Folytatás. — 4. Klaić V. *Az Árpád-házból való királyok horvát-dalmát királyokká való koronázásáról.* (107—117. ll.) Zvonimirt Gebizon pápai követ 1076-ban a Szent Péter bazilikában Salonában, a horvátok és dalmátok királyává koronázta »per vexillum, enseme, sceptrum et coronam.« Tehát voltak külön horvát koronázási jelvények. Ezeket nem VII. Gergely ajándékozta Zvonimirnek, mert már előtte más horvát uralkodók is királyokká koronáztattak. Tomislav (925) és Držislav (970—1000) biztosan; kiről Tamás spalatói főesperes mondja, hogy Dircislavtól fogva az ő utódai Dalmácia és Horvátország királyainak neveztetek. Mert a királyi méltóság jelvényeit a konstantinápolyi imperatoroktól kapták és ezek eparcháinak és patriciusainak neveztetek: Zvonimir az utolsó, kiről tudjuk, hogy ezen ősi horvát koronával megkoronáztatott. Hol őrizték a koronázó jelvényeket, nem tudjuk; talán Alba ad mare (Belgrád) királyi városban. Más tenger melléki dalmát városokban aligha, mert ezek uraikat változtatták s megbízhatatlanok voltak. II. István az utolsó király a horvát uralkodó családból (1089). Kétségtelen, hogy ő is meg volt koronázva, különben a *király* czimet nem használta volna. Drago zárai prior 1091-ben Vekenegának, Kresimir Péter király nőrokonának megítéli öröksége egy részét; az erről szóló oklevélben azt mondja, hogy ezen iratát kiadta »azon időben, midőn Vladislav a pannonok királya, a horvát királyságba beütvén, Almus urat, az ő unokaöccsét, ott királylyá tette.« Ha Almus horvát király volt, akkor meg is koronázták Zvonimir koronájával. Kálmán király 1096—1105-ig fáradozott Horvát-Dalmátország meghódításán. 1105-ben győzedelmesen bevonult Zarába, de nem mint hódító, hanem egyezség után, mert Zára oklevelei erről örömmel emlékeznek meg és a székesegyházban ez időtől fogva nagy ünnepeken *Laudes*-t énekeltek tiszteletére, mely dicsének szövege is megvan a Szent Simon templom régi evangéliumok könyvében: »Colomanno Ungariae, Dalmatiae et Croatiae almifico regi vita et victoria. Stephano clarissimo regi nostro vita et victoria.« Tehát egy-

időben két koronázott horvát király volt. Ez az István, Kálmán hétéves fia, kit megkoronáztak, mert még élt Kálmán testvére Almus, kit még László tett horvát királylyá. Kálmán 1102-ben a zárai apácák régi szabadalmait és összes birtokaikat megerősítette »ut nullus regni mei audeat quicquam distrahere vel auferre illi monasterio.« E nevezetes irat bekezdésében mondja, hogy azt kiadta »salvo abito consilio, postquam coronatus fui Belgradi supra mare, in urbe regia, rogatu subscriptorum meorum comitum.« Tehát Kálmán 1102-ben vagy valamivel előbb horvát-dalmát királylyá koronáztatott, kétségtelenül Zvonimir koronájával; országgyűlést tartott s ekkor adta ki oklevelét az apácáknak. Ezt az oklevelet a magyar történetírók hamisítványnak tartják, mert eredetije nincs meg s csak egy XII-ik századi regestrumban van meg, melyben Rački is beismeri, hogy hamisítványok is vannak, mert 1102-ben Zára még nem volt Kálmáné s így ő a zárai apácák javára oklevelet nem adhatott ki. A mely oklevél csak későbbi regestában maradt fenn, azért még nem hamisítvány. A kérdéses regestrumban több a hiteles oklevél mint a hamisítvány. A kérdéses apácza-klastrom sok birtokot szerzett Zára határain túl, oly területen, mely 1102-ben már Kálmáné volt; ezekre nézve sietett tőle oltalmat szerezni és azt meg is kapta. Spalato 1103-ban, Zára 1105-ben, Trau 1108-ban került Kálmán hatalma alá. Mindannyinak jogait és kiváltságait megerősítette, de csak a Traura vonatkozó oklevél maradt meg. Ezek a megerősítő oklevelek természetesen azonos szövegeűek voltak. Trau oklevelének szövegében ez áll: »mihi et *filio meo* aut successoribus meis tributarii ne sitis. Cum autem ad vos coronandus aut vobiscum regni negotia tractaturus advenero, nemini civium vis inferetur domorum suarum, nisi quem dilectio suscepit.« Ezt a formulát minden király megtartotta szabadalmi leveleiben Spalato, Zára és Trau városokra nézve 1207-ig, sőt Sebenico és Almissa városokra nézve is, mely utóbbiak horvátok voltak. Abból, hogy ez a formula (coronandus) állandó volt 1207-ig, következik, hogy az Árpád-házi magyar királyok tényleg megkoronáztattak horvát-dalmát királyokká, különben e formulának semmi értéke nem lett volna. Abból, hogy II. Endre 1207-ben Spalato és Almissa okleveleiben utoljára használta e formulát, következne, hogy ő volt az utolsó Árpád-házi uralkodó, ki magát horvát-dalmát királylyá koronáztatta. A magyar történetírók szerint e formula csupán formáság volt és Kálmán után egy magyar király sem koronáztatta magát horvát-dalmát királylyá. Ez a nézet nem tartható fenn, mert vannak bizonyítékok az ellenkezőre. András, Imre öcscse, Spalato 1199-iki privilegiumában szóról szóra megtartja a régi megerősítő szöveget, csak ezt hagyja ki: »cum ad vos coronandus advenero« — mert a hercegeket nem koronázták meg, de mint királynak 1207-ben Spalato

javára kiadott oklevelében újra meg van e formula is. Vannak más indiciumok is a koronázásra 1108—1207-ig. Az 1185-iki spalatói zsinat irataiban ez áll: »Bela III. Hungarie regnum gubernante ac domino Henrico (Emerico) *filio eius eo vivente coronato*.« Ha ez magyar királylyá való koronázására vonatkozott volna, a dalmát püspököknek semmi okuk nem lett volna ezt külön kiemelni; a horvát-dalmát királylyá való koronázást pedig szükséges volt III. Bélának hangoztatnia, hogy biztosítsa jogait ezen országokra, melyeket 1180-ban Komnen Mánuelától szerzett vissza. Ezt a feltevést megerősítik két 1194-iki zárai oklevél következő szavai: »regnante domino nostro Bela invictissimo Hungarie, Dalmacie, Rameque rege, et Henrico (Emerico) *filio eius bis coronato Dalmatiam et Chroatiam feliciter gubernante*«, — és »regnante domino nostro Bela serenissimo rege Hungarie, Dalmatie, Chroatie atque Rame, et *Almerico (Emerico) filio eius super Dalmatiam et Chroatiam*.« Annak, hogy Imre kétszer koronáztassék Magyarország királyává, nem volt értelme; valószínűbb, hogy 1185-ben horvát, 1194-ben magyar királylyá koronázták. Imre mint király, izgága öcsésére Andrásra való tekintettel, kiskorú fiát Lászlót megkoronáztatta, a miről Tamás spalatói főesperes azt írja, hogy Bernard (spalatói érsek) a király meghívására Magyarországba utazott »*ibique cum aliis praelatis ecclesiarum regni Hungariae regis filium coronavit*« és a királytól sok ajándékkal kitüntette tért vissza egyházába. Talán az esztergomi érsek magyar, azután Bernard horvát királylyá koronázta a kisdedet, míg kétszer koronázott (*bis coronatus*) apját annak idején külön koronázták meg. Erre a feltevésre jogosít Tamás fenti szövege s Bernard kitüntető meghívása, hazabocsátása és a »*coronavit*« szó. Mindezekből azon hypothesis állítható fel, hogy Almustól és Kálmántól fogva II. Andrásig a magyar királyok külön horvát királyokká koronáztattak. Mi történt e tekintetben 1207 után, nem tudjuk; de úgy látszik, a külön horvát koronázás az aranybulla után 1222-ben megszűnt és a »*cum autem ad vos coronandus advenero*« formula is eltűnik a délvidékre vonatkozó oklevelekből. Valószínűleg a horvát urak közömbössége okozta a horvát koronázás elhagyását. Erre mutat a következő eset: II. Ulászló kis fiát Lajost, 1509 márcz. 11-én Prágában cseh királylyá koronázták, de a cseh rendek követelték 1518-ban, hogy újra jőjjön Prágába és tegye le az esküt a cseh alkotmányra; a magyarok azt mondták, hogy ez esküt Budán is leteheti, de a csehek erre sehogy sem álltak rá, mert akkor az ő utódai is így akarnának cselekedni és a cseh királyság is úgy járna mint Dalmácia és Horvátország, és vazallus országnak néznék Csehországot is, és e rossz szokásból baj származnék, melynél nagyobb és rosszabb nem lehet.« Tehát a csehek szerint maguk a horvátok okai a külön koronázás elmaradásának. Timon szerint Dalmatia,

Chroatia, Rama, Servia stb. országokra nézve nem volt külön koronázás, hanem egy actussal, a Szent István koronájával való megkoronázással az illető király ezek királyává is lett; csak Kálmánt koronázták Dalmácia meghódítása után, kevéssé megbízható források szerint, dalmát királylá, különben a legcsekélyebb nyomásincs a külön koronázásnak. Ezt 1091—1207-ig Horvát-Dalmátországra nézve a fentebbi adatok megczáfolják. II. Endre fia Béla is »dux et rex junior Croatiae, Dalmatiae, Sclavoniae« s valószínűleg ezen országok királyává is megkoronázták, ifjabb fiát Kálmánt pedig 1213-ban Halics (Galiczia) királyává tette és megkoronáztatta, miről maga Kálmán 1240-ben így ír: »obtento ex indulgentia sedis apostolice diademate, in regem Galicie fecisset coronari.« Tehát voltak külön koronák. A boszniai királyok 1377—1463-ig külön boszniai koronával koronáztattak. I. Mátyás Ujlaki Lőrinczet boszniai királylá koronáztatta (1471), de e híradás a királyi kinevezésre vonatkozik, mert a koronázás Jajcában 1472-ben történt. Ujlaki mint »dei gratia rex Bosnae« 1472 máj. 7-én Budán oklevelet ad ki »sigillo nostro quo ut rex Bosnae utimur.« Tehát a magyar király mellett volt külön megkoronázott boszniai király. Korvin Jánosnak a királyválasztás előtt megígérték, hogy ha magyar királylá nem választatnék meg: »ne regii nominis honore et titulo careat, in regem Bosnae eligatur... atque post illius futuri regis coronationem, tertio aut quarto die immediate sequente, infallibiliter et ipse honorifice ac solemniter, per eundem futurum regem, ut moris est, coronari debeat.« Tehát ez szokásban volt. 1526-ban az elégedetlen horvátok Frangepán Kristóffal élükön, Ferdinándot Bosznia királyává akarták kikiáltani, mert ez Horvátországhoz tartozik. Mindez Timon álláspontját megczáfolja. Ezek szerint a Szent István koronájával való koronázás egész a mohácsi ütközetig nem vonatkozott a »regna. socia et partes adnexae«-re, és nem helyes magyar részről a XVI. sz. utáni rendelkezéseket a régebbi időkre is vonatkoztatni. Hogy 1526-ig hogy gondolkoztak erről a horvát urak, kiderül 1527 ápr. 27-ikén Cetinában tartott gyűlésökön Ferdinándhoz intézett iratukból: »post discessum regis nostri ultimi Zvonymer dicti, libero arbitrio se coadiunximus circa (tehát nem sub) sacram coronam regni Hungariae, et post hoc nunc erga Majestatem vestram.« — 5. Klačić: *A horvát királyság a XV-ik században és a XVI-ik század első negyedében.* (129—147. ll.) Velence és a törökök hódításai ezen korban. Megállapítja az értekező az egyes bánságok területét és a megyék határait; szól Horvát-Dalmátországok ezen időbeli kormányzásáról, a bánokról (banus totius Sclavoniae, banus Dalmatiae et Croatiae), ezen bánságoknak 1476-ban történt egyesítéséről, a vicebánokról, az országos gyűlésekről (diaeta, diaeta generalis, congregatio generalis, conventus generalis), ezeknek hatásköréről és a

magyar országgyűléshez való viszonyáról, a magyar királyoknak ezekre küldött oratorairól és a szlavón királyságnak a magyar országgyűlésekre 1442-től fogva kiküldött követeiről (nuncii, oratores regni Sclavoniae), a horvát rendeknek egyes esetekben a magyar országgyűléseken való tömeges megjelenéséről, Horvátország, Dalmácia és Szlavónia legrégebb címereiről, végre a horvát közigazgatásról ezen korban; megállapítja a vármegyéket, ezeknek változó kiterjedését, az örökös grófságokat és külön bánságokat s ezek kiterjedését, a zenggi kapitányok sorát stb. — 6. Krnić Bogolyub: *Zágrábi oklevél a vámmentességről 1482-ből.* (159—164. ll.) A zágrábi polgároknak IV. Béla vámmentességet adott, de a püspök, káptalan, bánok, főurak ez ellen sokat vétettek, a miből sok per támadt. Erre vonatkozik az itt közölt oklevél, mely Tkalčić nagy művéből (Monum. Zagrab.) hiányzik. — 7. Barle Janko: *Tkalčić Iván történetíró nekrológja.* (165—171. ll.) — 8. Brunšmid: *XIV—XV-ik századbeli magyar pénzleletek Daruvár, Pakrác és Nasice vidékén.* (184—187. ll.)

— RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI. 160. 162. köt. Zágráb, 1905. — 1. Horváth Károly: *Zakmárdi János.* (160. köt. 55—115. ll.) Ősei Szatmár megyéből költöztek Horvátországba 1568-ban. Ez a János köznemesből báróságra küzdött fel magát; jelentékeny szerepet játszott Horvátország kulturális és politikai történetében a XVII. században. Latin költeményeket, jogi és történelmi munkákat is írt; nevezetes az *Apologia comitis Nicolai Erdödy*. Meghalt Zágrábban, 1667 július 2-án. Egykorú arcképe megvan Varasdmegye gyülestermében. Életrajzát megírta Kukuljević is az Arkiv IX. kötetében. Horváth Károly ezt helyesbíti és bővíti. — 2. Šurmin György: *Gáj hirlapjainak kezdete.* (162. köt. 110—134. ll.) Adatok Horvátország kulturális történetéhez az illyris-mus korában, 1832—1843-ig.

— LETOPIS MATICE SRPSKE. Szerk. Savić Milán. Újvidék, 1905. I—VI. füzet. — 1. Ruvárác Hiláron: *Adatok Szerbia történetéhez.* (1—11. ll.) Öt kétes helyet, várat, zárdát állapít meg. Legfontosabb Szerb-Novigrád vára, melyet 1567-ben Verancsics Antal említ először. Ez a mai Kladovo helyén állott, mit sok adattal bizonyít. A törökök építették Szeverin vár lerombolása után. — 2. Ivics Alexa: *Mikor és kintől kapta Vukcsics István boszniai vajda a »Szent Száva hercege» címet?* (80—94. ll.) Egykorú oklevelek és történetírók adatai alapján kimutatja, hogy Vukcsics sem V. Miklós pápától, sem III. Frigyes császártól, sem a boszniai királytól nem kapta e címet, hanem 1449-ben a török szultán adta neki, hogy a boszniai királyságtól való elszakadásra bírja és ennek pusztulását előmozdítsa. Velence ezért be is vádolja Vukcsics Istvánt a magyar király előtt 1455-ben, hogy a címet a töröktől elfogadta.

MARGALITS EDE.

ÚJ KÖNYVEK.

(Folytatás.)

— ÉRTESELTŐJE (Az orsovai állami polgári fiu-, magán polgári leány- és állami elemi iskola —) az 1906—1907. tanévről. Szerk. *Mihalik Sándor*. Lugos, 1907. Virányi János kny. 8-r. 149, 2 l. (*Mihalik Sándor: Rákóczi-emlékünk. 3—7. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A pozsonyi m. kir. állami felsőbb leányiskola —) 1906—1907. Közli *Arató Frigyes*. XXIV. évf. Pozsony, 1907. Eder István kny. 8-r. 79 l. (*Szántó Károly: Pozsony városháza. 1—15. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A pozsonyi kir. kath. főgimnázium —) az 1906—1907. iskolai évről. Közli *Polikeit Károly*. Pozsony, 1907. Eder István kny. 8-r. 104 l. (A pozsonyi kir. kath. főgimnázium éremgyűjteménye. 1—32. ll.)

— ÉRTESELTŐJE (A soproni áll. felső kereskedelmi iskola huszonharmadik évi —). 1906—1907. iskolai év. Közli *Kajaba Lajos*. Sopron, 1907. Romwalter Alfréd kny. 8-r. 70, 16 l. (II. Rákóczi Ferencz. 3—10. ll.)

— ÉRTESELTŐJE (A szászvárosi államilag segélyezett ev. ref. Künkollégium —) az 1906—1907. tanévről. Szerk. *Simon Ferencz* igazgató tanár. Szászváros, 1907. Szászvárosi kny. r. t. 8-r. 115 l. (*Kristóf György: Emlékezés a Rákóczi-Thököly korszakra. 3—14. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A szatmárnémeti kir. kath. főgimnázium 1906—1907 évi —). Szatmárnémeti, 1907. Pázmány kny. 8-r. 109 l. (*Bagossy Bertalan: A hajdani Szatmárvár helye, neve és keletkezése. 3—21. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A szegedi m. kir. áll. főgimnázium kilenczedik —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Kárpáti Károly* igazgató. Szeged, 1907. Várnay L. kny. 8-r. 171 l. (*Borosnyai Károly: II. Rákóczi Ferencz fejedelem élete. 7—32. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A Miasszonyunkról nevezett iskolánővérek vezetése alatt álló szegedi róm. kath. elemi és polgári leányiskola 1906—1907 évi —). Szeged, 1907. Endrényi Imre kny. 8-r. 37 l. (Caernecki és Tarkeői Dessewffy Sándor val. belső titkos tanácsos, csanádi megyés püspök. 3—6. ll.)

— ÉRTESELTŐJE (A székelykeresztúri államilag segélyezett VI. osztályú unitárius gymnasium —) az 1906—1907. isk. évről. Összeállította *Sándor János* igazgató tanár. Székelykeresztúr, 1907. Szabó K. kny. 8-r. 92, 2 l. (*Barabás Lajos: II. Rákóczi Ferencz emlékezete. 3—9. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (Az erdélyi r. kath. status székelyudvarhelyi főgimnáziumának —) az 1906—1907. tanév végén. Közrebocsátja *Soó Gáspár* igazgató. Székelyudvarhely, 1907. Becsek D. fia kny. 8-r. 139 l. (*Major Lajos: A sibyllai jóslatokról. 3—49. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A székesfehérvári községi felsőbb leányiskola másoodik évi és a községi polgári leányiskola XXX-ik évi —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Matskássy Rózsa* igazgató. Székesfehérvár, 1907. Számmer Imre kny. 8-r. 104 l. (*Takács Sándor: A magyar vámrendszer az Árpádok és Anjouk alatt. 3—34. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A minorita-rendiek vezetése alatt álló szilágyosmlyói róm. kath. püspöki gymnasium —) az 1906—1907. tanévről. Közli *Mahalcsik Bónó* igazgató. Szilágyosmlyó, 1907. Bölöni Sándor kny. 8-r. 60, 2 l. (*Csabai Paulin: A pápák és Magyarország. 3—22. ll.*)

— ÉRTESELTŐJE (A szolnoki magyar királyi állami polgári leányiskola —) az 1906—1907. tanévről. Szerkesztette *Elmann Elvira*. Szolnok,

1907. Róth Dezső kny. 8-r. 42, 2 l. (*Csekey Istvánné*: A kurucz költészet. 3—8. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A magyarországi kegyes tanítórend tatai algimnáziumának —) az 1906—1907. tanévről. Közzéteszi *Pintér Elek* igazgató. Tata, 1907. Engländer és társa kny. 8-r. 51 l. (*Hollósy Béla*: Emléklapok konstantinápolyi utamból. Aja Sophia. 1—20. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A zilahi — női kézimunka-tanfolyammal egybekapcsolt — m. kir. állami polgári leány-iskola XIV. évi —) az 1906—1907. tanévről. Szerk. *Fodor Dániel* igazgató. Zilah, 1907. Szövetség kny. 8-r. 63 l. (*Fodor Dániel*: Porolissum és környéke. 3—18. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A zombori állami főgimnázium XXXV. évi —) az 1906—1907. tanévről. Közzéteszi *Rüttiger Antal* igazgató. Zombor, 1907. Bittermann Nándor és fia kny. 8-r. 124, 2 l. (*Köhlmann Dezső*: II. Rákóczi Ferencz a magyar költészetben. 22—41. ll.)

— ÉVKÖNYVE (Az eperjesi Széchenyi-kör —) 1906. Szerkeszti dr. *Wallentinyi Samu*. Eperjes, 1907. Kósch Árpád kny. 8-r. 94 l.

— ÉVKÖNYVE (A Gömör-megyei muzeum-egyesület —) 1906 évről. Szerk. dr. *Veres Samu* főtítkár. I. évf. Rimaszombat, 1907. Lévai Izsó kny. 8-r. 59 l.

— ÉVKÖNYVE (A kecskeméti ev. ref. jogakadémia —) 1906/907-ről. Harminczkettedik évfolyam. Szerkesztette dr. *Kiss Albert* igazgató. Kecskemét, 1907. Sziládi László kny. 8-r. 112, 2 l. (Kisjátzi Szeless József, 1846. decz. 23. — 1907. jun. 3.)

— ÉVKÖNYVE (Az orsz. magyar gazdasági egyesület 1906—1907 évi —). Szerkesztette az egyesület tisztikara. XVI. köt. Budapest, 1907. Pátria kny. 8-r. 336 l. Két arczkappal. Ára 2 kor.

— FÁRKAS PÁL. Az oláh kérdéstről. Budapest, 1907. A *Buda-pesti Hírlap* kny. 8-r. 48 l.

— FERENCZY GÉZA. A görög keleti vallás és a székelység. Marosvásárhely, 1907. Kossuth kny. Kis 4-r. 18 l.

— FERENCZI ZOLTÁN. Csokonai. Irta —. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Kis 8-r. 4, 160 l. (Költők és írók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Ferenczi Zoltán*.) Ára 2 kor. 50 fill.

— FOGARASI ALBERT és Bartha Zsigmond. Décsey Károly theol. akadémiai és Herepey Károly főgymnasiunai tanár emlékezete. Nagyenyed, 1907. Keresztes Nagy Imre kny. 8-r. 30 l.

— FORSTER GYULA. Erzsébet királyné emléke. Az Erzsébet királyné emlékszobrára ügyében alakított országos bizottságból kiküldött végrehajtó bizottság elnökének jelentése. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 2-r. 4, 36 l. 29 ábrával.

— FÖLDES JÁNOS. Az oláh erdei pásztornépről. Ungvár, 1907. Székely és Illés kny. 8-r. 44 l.

— GALAMB SÁNDOR. A magyar népdal hatása műköltészetünkre Pálóczi Horváth Ádámtól Petőfiig. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 70 l.

— GERGELY SÁMUEL. Teleki Mihály levelezése; I. *Teleki Mihály*

— GÖNCZI LAJOS. A székelyudvarhelyi ref. kollégium az utóbbi másfél évtized alatt. Irta —. Székelyudvarhely, 1907. Becsek D. fia kny. 8-r. 43 l.

— GABÁNYI KÁROLY. Öt év Mandzsuoországnban. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 324, 2 l. 88 képpel. (A magyar földrajzi társaság könyvtára. Szerk. *Lóczy Lajos*. IX. köt.) Ára 8 kor.

— HÄRÄGUS (Stefan —). Preoçimea română în veacul al XVIII lea. Nagyseben, 1907. Egyházmegyei kny. 8-r. 22 l.

— HEKLER ANTAL. Ruhás római női szobrok Augustus és a Claudiusok korából. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 4-r. 131 l. Öt táblával (Különlenyomat az *Archaeologiai Értesítő* 1907 évi 2. számából.)

— HODOS E. Elemente de istoria literaturii. Editie nouă. Karánsebes, 1908. Gör. kel. román egyházmegyei kny. 8-r. 137, 4 l. Ára 2 kor.

— HORTOBÁGYI ANTAL. A magyar nemzet története; 1. *Ember Károly*.

— HUBER LIPÓT. Jézus Krisztus születésének esztendeje és a keresztény időszámítás. Kalocsa, 1907. Werner Károly kny. 8-r. 24 l. (Bővített különlenyomat a *Katholikus Szemle* 1903. évfolyamából.)

— HCSZÁR ELEMÉR. Egyházzogi dolgozatok. Budapest, 1907. Müller Károly kny. 8-r. 644, 3 l.

— IVÁNYI ISTVÁN. Lugos rendezett tanácsú város története. Adatok és vázlatok. Irta — Szabadka, 1907. Horváth István és társa kny. 8-r. 189, 2 l. A szövegbe nyomott képekkel. Ára 3 kor.

— JELENTÉSE (A jászóvári prémontrei kanonokok kassai főgimnáziumának —) az 1906/1907. iskolai évről. Közli dr. *Horváth Balázs* igazgató. Kassa, 1907. Vitéz A. utóda kny. 8-r. 175 l. (*Kardos Gyula*: Alexandriai Szent Katalin cseh és magyar verses legendájának viszonya. 1—59. ll.)

— JELENTÉSE (A nagyváradai kereskedelmi csarnoktól fentartott és az államtól segélyezett felső kereskedelmi iskola tizenkilencedik évi —) az 1906—1907. iskolai évről. Szerk. dr. *Kováts S. János*. Nagyvárad, 1907. Láng József kny. 8-r. 97, 2 l. (*Kerekes Manó*: Berzeviczy Gergely közgazdasági műveiről. 1—16. ll.)

— KADOSA PÁL és Beck József. A kultura hatása a kereskedelemre és viszont. Budapest, 1907. Gelléri és Székely kny. 8-r. 64 l. Ára 2 kor.

— KATONA LAJOS. Petrarca. Irta —. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Kis 8-r. 4, 163 l. (Költők és írók. Élet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Ferenczi Zoltán*.) Ára 2 kor. 50 fillér.

— KAZINCZY FERENCZ levelezése. (K. F. összes művei. Harmadik osztály.) A M. Tud. Akadémia irod. tört. bizottsága megbízásából közlést teszi *Váczy János*. Tizenhetedik kötet. 1820. jan. 1. — 1821. decz. 31. Budapest, 1907. A M. Tud. Akadémia kiadása. Athenaeum kny. 8-r. XLII, 671 l. Ára 10 kor.

Igazítás. Főntebb a 156. lap 2. sorában *Callimachus* helyett *Calamus* olvasandó.

HIVATALOS ÉRTEŚITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi jan. hó 16-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök elnöklete alatt dr. Angyal Dávid, Bánó József, dr. Békefi Remig, dr. Bleyer Jakab, dr. Borovszky Samu, dr. Császár Elemér, Daniel Gábor, dr. Domanovszky Sándor, dr. Míka Sándor, báró Nyáry Jenő, dr. Ortvyai Tivadar, Pettkó Béla, dr. Reiszig Ede, Széll Farkas, dr. Váczy János vál. tagok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőkül dr. Borovszky Samu és Pettkó Béla vál. tagokat kéri fel.

1. A betegsége miatt távollevő Nagy Gyula titkár helyett jegyző bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *évd. r. tagokúl 1908-tól:* dr. Domokos Bálint tanár Budapesten (aj. a titkár), dr. Miskolczy István kegyes-r. tanár Budapesten (aj. Bartos József).

Megválasztatnak.

2. Bajza József r. tag felolvassa: *Bajza József mint történetíró cz. dolgozatát, a mely köszönettel fogadtatik.*

3. Jegyző előterjeszti a pénztárnok 1907 évi decz. havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt..... 21,581 kor. 61 fill.
összes kiadás 18,027 „ 87 „
maradvány 3,553 kor. 74 fill.
Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő 6,938 kor. — fill.
követelést, 1907 decz. 31-én összesen..... 10,491 kor. 74 fill.
készpénz állott a társulat rendelkezésére.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

4. A f. évi r. közgyűlés napjának és tárgyainak kitűzése lévén napirenden, — a rendes közgyűlés márcz. hó 26-án d. u. 5 órakor fog megtartatni a következő tárgysorozattal:

a) Megnyitó beszéd, melynek tartására dr. Thaly Kálmán első alelnököt kéri fel a választmány.

b) Az ig. választmányból az 1905—1907 évi cyklus lejártával szabály szerint kilépő hús, továbbá az 1906—1908 és 1907—1909 éviből elhalt (Ballagi Géza és Nátafalussy Kornél) egy-egy, összesen huszonkét vál. tag helyének betöltése.

c) A mi a felolvasást illeti, esetleg dr. Berzeviczy Albert r. tag *Beatrix királyné* cz. művének egy részletét fogja felolvasni. Egyéb-iránt ez ügyben a febr. ülésen fog véglegesen határozni a választmány.

d) Jelentés a társulat mult évi munkálkodásáról.

e) Az 1907 évi zárszámadás és az 1908 évi költségvetés bemutatása.

Az ig. választmányból ez alkalommal a következő tagok lépnek ki: Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Borovszky Samu, Bunyitay Vincze, Csánki Dezső, Dedek Cr. Lajos, Demkó Kálmán, Dézsi Lajos, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Géresi Kálmán, Lánczy Gyula, Lehoczky Tivadar, Mangold Lajos, Márki Sándor, Révész Kálmán, Schönherr Gyula, Tagányi Károly, Varju Elemér, Zimmermann Ferencz.

5. Az ügyrend 47-ik szakasza értelmében öt tagból álló gazdasági bizottságban egy időközben a Reiner Zsigmond alapító mint biz. tag váratlan halálával üresen maradt hely betöltendő lévén, — az 1907—1909 cyklus hátralevő részére a bizottság tagjává egyhangulag báró Forster Gyula alapító tag választatik meg.

6. A mult év végével lejárt 1903—1907 öt éves cykluson belül a Századokban megjelent legjobb s a *Szilágyi Sándor alapítvány*-ból utólagosan jutalmazandó történelmi dolgozatra kitűzött pályadíj esedékessé válván, — a bíráló bizottság tagjaivá egyhangulag dr. Borovszky Samu, dr. Fejérpataky László és Tagányi Károly vál. tagok választatnak meg, azon kéréssel, hogy véleményes jelentésüket az alapítványi szabályzat értelmében (1898 évi 32. jk. p.) a jövő febr. havi vál. ülésre elkészíteni szíveskedjenek.

7. Következik a Tört. Életrajzok ügyében kiküldött bizottság jelentése, mely szerint a mult decz. havi vál. ülésen 69. jk. p. a. tett előterjesztése kapcsán jelenti, hogy az Athenaeum igazgatósága az Életrajzok új nyomdai költségvetését benyújtván, a bizottság azt decz. 30-án tartott értekezletén tárgyalás alá vette, s miután meggyőződött róla, hogy a jelenlegi viszonyok között sem az Athenaeumnál, sem más nyomdánál kedvezőbb feltételekre kilátás nincsen,

sőt a jelenlegi munkabéreket tekintve a beérkezett költségvetés még elég mérsékeltnek is mondható, — azt a választmánynak elfogadásra ajánlja s javasolja, hogy ennek alapján az elnökség az Athenaeum igazgatóságával való új szerződés megkötésére hatalmaztassék fel.

A jelentés jóváhagyólag tudomásul vétetvén, az elnökség az új szerződés megkötésére felhatalmaztatik.

Zárt ülésen —

8. az évd. r. tagokról szóló szokásos évi jelentés, —

9—10. a tagdíjhátralékok ügyében intézkedett a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük :

Dr. Borovszky Samu s. k.
vál. tag.

Pettkó Béla s. k.
vál. tag.

INDIVIDUALIS ÉS COLLECTIV TÖRTÉNETÍRÁS.

Már-már azt lehetett remélni, hogy azok az óriási ellentétek, melyeket az utóbbi évtizedek tudományos elmélete a *materialis* és *idealis*, továbbá az *individialis* és *collectiv* történeti felfogás között felszínre hozott, legalább a legfőbb ütköző pontokon elsimultak. Mióta a kilenczvenes évek nagy csatái lezajlottak az ellentétes felfogások főképviselei között, azóta úgy gondoltuk, hogy ha a vitás kérdések megoldásától még távol vagyunk is, de legalább jelentékenyen közeledtünk a kölcsönös megértés megyéje felé. Hiszen e problémáknak egyik alapos ismerője, *Hintze*, már tíz évvel ezelőtt örömet fejezte ki a fölött, hogy ezen ellentétes kérdések vizsgálata a szélsőséges metaphysikai spekulációk köréből szerencsésen eljutott a nyugodt psychologiai vizsgálódás szélszűkebb régiójába, s így most már inkább lehet szó az előbb annyira eltérő nézeteknek egymás felé közeledéséről.¹⁾ A heves viták — legalább részben — mégis csak egymás igazának kölcsönös elismerését eredményezték, s így a legfőbb ellentétek durva kiszögellései és érdességei kissé lecsiszolódván, az elválasztó szakadékok nem látszottak már teljességgel áthidalhatatlanoknak. Az újabb történetbölcseleti elméletek, a milyen pl. *Breysig Kurt* történetphilosophiája, már a kiegyenlítődének ezen a kevésbé ingoványos talaján építik fel rendszerüket.

A nagy viták idején, mikor az olasz, a francia és különösen a német irodalom a leghevesebben tárgyalta ezeket a kérdéseket, nálunk alig keltett a dolog különösebb figyelmet

¹⁾ Hist. Zeitschrift. Neue Folge, 42. 61. 1.

Legalább irodalmilag nagyon kevés nyomot hagytak nálunk ezek az egymással szembenálló elméletek. Ha itt-ott történt is róluk futó említés, behatóbb tárgyalásukkal nem igen találkoztunk. Úgy látszott, hogy nekünk egészen mástermészetű megoldásra váró problémáink vannak, melyek reánk nézve fontosabbak, mint az ilyen elméleti kérdésekkel szemben való állásfoglalás.

Annál meglepőbb és annál váratlanabb volt tehát az a támadás, mely a szabadtanításnak Pécssett, a múlt év. október havában tartott congressusán érte a történettudományt. Hirtelen, nagy zajjal, a legridegebb formában dobattak szőnyegre itt mindazon kérdések, melyeket az elmélet a történettudományra nézve az utóbbi évtizedekben felszínre hozott. Zajos és heves volt a támadás. Annak a békülékeny hangnak, annak a concilians felfogásnak, mely a külföldi irodalomban már-már megerősödni kezdett, itt nyoma sem volt. Sőt az egyes kérdéseknek nem is bővebb kifejtéséről és tudományos megalapozásáról volt itt szó, — a mint ez különben a helynek s az alkalomnak megfelelően nem is igen volt várható, — hanem egyszerűen a legszélsőbb álláspont postulatumainak megalkuvást nem ismerő felállításáról.

A hatás is, látszólag legalább, nagyon meglepő volt. A megtámadott történettudomány védelmére alig szállott síkra valaki, — s a közvélemény hamarosan készen volt az ítélettel, hogy a történettudomány ez alkalommal vereséget szenvedett.

A közvéleménynek ez az ítélete ép olyan érthető, mint a mennyire igaztalan. Érthető, mert a dolgoknak külső alakulása tényleg azt mutatta, hogy az elkeseredett támadás nem vont maga után hasonló energikus védelmet, tehát külsőleg sikeres volt. De igaztalan is az ítélet. A történettudományt ostromló támadás érvei és fegyverei ugyanis távolról sem voltak újak és ismeretlenek. Mindannyi előfordult már a történetelmélet terén újabban folyó harcokban, sőt nem egy közülök e harcokban már régen használhatatlannak bizonyult. Sőt épen az volt már a haladás bizonyítéka, hogy ez érvek és tételek veszítettek eredeti durvaságukból, s hajlékonyabbakká, simulékonyabbakká és s kölcsönös megértés előmozdítására alkalmasabbakká lettek. És

nálunk ez alkalommal megint a régi, rideg, kezelhetetlen alakban mutatkoztak. Lehet-e az ilyen, a kölcsönös megértés lehetőségét már eleve kizáró támadás mérlegelésénél sikerről vagy sikertelenségről egyáltalában szólni?

Sok mindenről esett szó azon a pécsi congressuson a történelem-tudománnyal kapcsolatban, a mint ezt a congressus tárgyalásairól nem régiben megjelent napló tanúsítja.¹⁾ A történet-elméletnek a sociologia újabb fellendülésével kapcsolatban felmerült vitás kérdései mind megpendültek itt. De a legnagyobb nyomaték, a mint ez természetes is, mégis az egyéni és a tömeges, az individualis és a collectiv történeti felfogásra esett. A történettudomány hagyományos irányának támadói és védelmezői egyaránt több ízben szóba hozták ezt, a nélkül természetesen, hogy ennek a sokat hánytorgatott s most váratlanul előrántott kérdésnek tisztázására akár *pro* akár *contra* valami jelentős momentum merülhetett volna fel. A kérdésnek higgadt, tudományos megvitatására ez az alkalom túlságosan rossz volt.

Ennek a kérdésnek multja és jókora irodalma van. És talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ma már — nem ugyan a politikai agitáció szérűjén, hanem a komoly tudományban — meglehetősen győzedelmeskedett is a higgadt, az ellentéteket kiegyenlítő álláspont. Nagy eltérések vannak ugyan még a különböző felfogások között, de a lényegét illetőleg a főellentétek mégis körülbelül kiegyenlítődtek.

Az alábbiakban erről a mindinkább erősödő kiegyenlítő állásponttól akarjuk a kérdést tőlünk telhetőleg megvilágítani.

¹⁾ *A szabad oktatás.* A magyar társadalomtudományi egyesület közleményei, II. Budapest, 1907. — Ez a napló érthetetlen okokból csupán azokat a fejtegetéseket és felszólalásokat közli, melyek a congressust rendező egyesület szellemének megfelelnek. Az ellenkező irányú fejtegetésekről csak annyiban veszünk tudomást, a mennyiben a replikákban hivatkozás történik rájuk. Akármilyen volt is a közlés ezen módjának az oka, az eljárás semmiesetre sem helyeselhető, s nem számítva az önálló felolvasásokat, az egész kiadvány értékét és használhatóságát nagyon alászállítja. Hogyan értékelhessük a *védelmet*, ha a *támadásról* jóformán semmit sem tudunk meg? Legalább tartalmilag kellett volna közölni a mellőzött fejtegetéseket.

I. A COLLECTIV ELMÉLET TÚLZÁSAI.

A collectiv történeti felfogás, vagy mint röviden mondani szokás: a *collectivismus*, a történeti kutatás módszerének s a történetírás céljainak gyökeres megváltoztatását követeli. A történettudománynak hosszú fejlődés útján kialakult rendszerét tévesnek és elhibázottnak jelenti ki, melyet a történettudománynak, ha valóban tudomány akar lenni, el kell hagynia s teljesen új alapokra kell helyezkednie.

Az elmélet, mely a »valóban« tudományos történetírásnak alapját óhajtja megvetni, az új irány egyik jelentékeny képviselőjének, *P. Barth*-nak munkája ¹⁾ alapján röviden a következőképp foglalható össze.

A közhasználat történelemnek mond általában minden változást, mely megfigyelésünknek valamely adott tárgyát éri. Szorosabb értelemben azonban csakis az emberiségen végbement változásokat tekinthetjük történelemnek (1). Hogy mármost a történelemnek mint tudománynak tárgyát necsak ilyen általánosságban, hanem közelebbről is meghatározhassuk, a természettudományokkal kell a történelmet szembe állítanunk. Találunk köztük egyezést, de találunk különbséget is. A történelem s a természettudományok ²⁾ egyeznek abban, hogy egyiküknek sem szabad az egyént, az individuumot tenni vizsgálata tárgyává (2), mert az egyéni vonásokba, az individuumba való elmélyedés egyáltalában nem is tudományos feladat, hanem az esztétikai szemlélet körébe tartozik (6). Az igazi tudomány feladata csakis az lehet, hogy az egyes jelenségek köréből az általánosabb érvényű igazságokhoz emelkedjék (8).

Teljesen téves tehát e szerint az a történelmi elmélet, a mely azt hirdeti, hogy a történettudományt épen az különbözteti meg a természettudományoktól, hogy nem általános törvények megállapítására, hanem az individualis jellegű tények

¹⁾ *Die Philosophie der Geschichte als Sociologie*. Erster Theil: Einleitung und kritische Übersicht. Leipzig, 1897. (A zárójelbe tett számok e mű megfelelő lapjaira utalnak.)

²⁾ Barth néha természettörténetről (Naturgeschichte) beszél. a fejtegetések menete azonban azt mutatja, hogy általában a természettudományokra kell ekkor is gondolnunk.

kutatására törekszik, s hogy ennél fogva történeti törvények egyáltalában nincsenek is (5—6).

Egészen másban rejlik a különbség a történelem és a természettudományok között; t. i. abban, hogy míg a természettudomány általában a nemmel, vagy a fajjal foglalkozik, addig a történelem a faj fogalmának keretén belül a társaságot vagy a társadalmat vizsgálja s az emberi társaságoknak változásait kutatja (4). Ezen társaságok pedig a létért való küzdelemben a természet elleni harczra közös érdekek által egyesített embereknek kisebb-nagyobb csoportját jelentik (3).

Mindazt, a mit a történelem elénk tüntet, a történelmi állapotokat és mozgalmakat, *a társaságok, vagy másként a tömegek idézik elő* (217) a maguk egyesített, collectiv erőivel és munkásságával. Ennek következtében az egyén, mint ilyen, nemcsak hogy nem lehet tárgy a történelmi vizsgálódásnak, hanem még az is kérdéses, hogy az egyénnek, így az u. n. nagy embereknek is egyáltalában van-e bármimemű befolyásuk a történeti események alakítására (217). Maga Barth ugyan e ponton némileg engedékenyebbnek mutatkozik, de a collectivista irányzatnak szélső képviselői, a milyenek Barth *L. Bourdeau*-t idézi (205), a ki mellé azonban a modern sociologusok legnagyobb részét oda lehet állítani, kétségbe vonják, hogy az egyes embernek bármilyen szerepe lehetne a történelem folyamának irányításában. A történelem — Bourdeau szerint — nem ismer hősoket. Az u. n. nagy emberek tisztára csak a tömegnek köszönhetik nagyságukat, mert az emeli fel őket. Az igazi hős, a kit minden másnál inkább kell tisztelnünk, az a névtelenek tömege (205). *A tömegek functiói szabják meg a történeti események irányát, a melyen az egyes ember mit sem változtathat* (208).

A történetírás feladata tehát épen ezért nem lehet más, mint az emberi társaságoknak s azok változásainak kutatása (4), a történetbölcseleté pedig — mint a történetíráshoz képest az általánosításra törekvés tekintetében magasabbrendű tudományé — a társadalmi formák typusainak megállapítása, s a különböző formáknak egy közös fogalom alá helyezése (8). Más szóval tehát a történet-philosophia semmi egyéb mint sociologia (10), s így a történetírás csupán a sociológiának alsóbbrendű, előkészítő tudománya.

Ez az egyetlen lehetséges tudományos álláspont, melyet a collectiv irány hirdetői szerint a történetírásnak elfoglalnia szabad. Az ellenkező felfogás, mint a tudománnyal ellenkező, tarthatatlan. Már pedig a történetírás egészen a legújabb időkig, t. i. a collectiv irányzat fellépéséig, ezt az ellenkező felfogást vallotta, mondja a collectivista elmélet. »Lehet-e a singularitás elve magában véve tudományos? ez a döntő kérdés. És én e kérdésre az eddigi történettudománnyal ellentétben határozott nem-mel válaszolok« — mondja *Lamprecht* e tárgyú egyik vita-iratában.¹⁾

A collectivismusnak ezen röviden összefoglalt rendszeréből mindenekelőtt is ez az utolsó tétel ragadja meg a figyelmet. Nyilvánvaló, hogy az egész elmélet itt, ebben a kijelentésben csúcsosodik ki. A collectiv irány rendszerének éle a történettudománynak eddig követett, helytelen alaptétele ellen, a singularitás, vagy másként: a szélső individualitás elve ellen irányul, s abból meríti jogosultságát, hogy a singularitást mint a történetírásnak eddigi alaptételét támadja.

A történettudomány e szerint eddig abban az óriási tévedésben volt, hogy kizárólag az egyesre, az egyénire helyezte a súlyt. Azt hirdette, hogy a történelem csupa individualis jellegű események láncolata, s épen ezért a történeti kutatásnak tehát kizárólag az individuumok működésére kell irányulnia, általános, tipikus jellegű eseményeket pedig nem kell keresnie, mert ilyenek egyáltalában nincsenek is a történelemben.

Barth ennek az iránynak egyik jellemző képviselője gyanánt fel is hozza *M. Lehmann*-t.

Ha ez az állítás valóban igaz volna, s ha a történetírásnak egészen a legújabb időkig valóban a singularitás elve lett volna az alaptétele, akkor — minden egyebet mellőzve — alapszabványként jogosult lenne az új irány támadása.

A történettudomány azonban ezt a vádat a leghatározottabban kénytelen magától elutasítani. A collectiv történeti felfogás nyilvánvalóan tárt kapukat dőnget, a mikor ez ellen a szélső individualis álláspont ellen indít háborút.

¹⁾ *Ed. Meyer*: Zur Theorie und Methodik der Geschichte (Halle, 1902) cz. művében idézve. (11. l.)

Az igazi, tudományos történetírás, a mióta ilyenről csak szó lehet, sohasem helyezkedett olyan szélső individualis álláspontra, a milyennek a történettudomány eddigi irányát a túlzó collectivista felfogás feltünteti. A történettudomány sohasem hirdette, de még kevésbé követte azt az elvet, hogy a történelem csakis kizárólag az individualis, elkülönzött tények halmozata volna, a mely tények között semmi összefüggés, semmi magasabb egység nem lenne megállapítható. Hasonlóképen nem hirdette soha azt sem, hogy a történeti események létrehozása tisztán, kizárólag és mindig csak individualis erőknél volna tulajdonítandó, s a közösségek egyesített erőinek, a collectiv munkásságnak végképen semmi hatása sem volna a történelemben.

Igaz, lehettek és voltak is túlzók, kik a történet elméletében ilyen szélsőségeket hirdettek,¹⁾ sőt még a kiválóbb történetírók egyikénél-másikánál is találhatók olyan nyilatkozatok, melyekből ily szélső individualis felfogásra lehetne következtetni. *Egészben véve azonban a történettudomány sohasem tüntette fel ideál gyanánt a teljesen individualis irányt, és sem tudatosan, sem öntudatlanul nem iparkodott soha ilyen abszolút individualitásra.* Az ókor történetírói, a kiknek munkásságára az utókor egyáltalában helyezett valami súlyt, ép úgy nem tudtak s nem akartak ebbe a szélső individualis irányzatba belesülyedni, mint a középkornak bármelyik valamirevaló krónikása, vagy bármelyik újkori történetíró, foglalkozzék bár a történetírásnak akármely ágával. Mindegyiknek munkájában van valami általánosságra törekvés; mindegyik iparkodik az individuumot a közösséggel valamiféle kapcsolatban feltüntetni, s egyik sem foglalkozik az individuummal csakis kizárólag magáért az individuumért, teljesen elszakítva azt a közösségtől. A történetírás úgy, a mint a gyakorlatban, a valóságban mindenféle túlzó elmélet ellenére is mutatkozik, sohasem állott az abszolút individualismus alapján. A történetírás általános iránya annak a több ezer éves multnak, melyre a történetírás visszatekint-

¹⁾ Előkelő historikusoknál is találunk ilyen, singularis-álláspontú nyilatkozatokat; így pl. Meyernek idézett munkájában, vagy Rickert *Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* cz. művében.

het, egyetlen szakaszában sem volt ilyen szélsőségesen individualis.

E tény igazságát a collectiv felfogás higgadtabb követői maguk is kénytelenek beismerni, a nélkül természetesen, hogy levonnák az igazság következményeit. Barth is kijelenti, hogy a történettudomány, még ha egyeseknek életrajzával, mémoires-jaival, genealogiájával foglalkozott is, ezt is mindig az illetőknek az összességre gyakorolt hatásának szempontjából tette (3), továbbá hogy az eddigi történetírás is mindig elismerte, hogy a közösséggel semmi kapcsolatban nem álló egyes individuum nem tárgya a történelemnek (217). De azért ő is, mint *a collectiv felfogásnak minden követője, általában mégis csak az abszolút értelemben vett individualis irány szelmalma ellen hadakozik.*

Ebben kell keresnünk a történeti collectivismusnak egyik alaptévedését. A collectiv irányzat úgy tünteti fel a történetírást, mint a legszélsőbb individualismus megtestesítőjét, holott maga a történetírás e tételről mit sem tud, s azt a magáénak el nem fogadhatja.

Ha mármost viszont azt az elméletet vesszük vizsgálat alá, melyet a collectivismus a történettudománynak állítólagos alaptétele helyére állítani akar, akkor e tekintetben ép olyan túlzást fogunk találni, mint a milyen túlzás a rideg individualismust tüntetni fel a történetírás alaptételéül.

Mindenekelőtt is nagyon feltűnő, hogy a collectiv iránynak azok a képviselői, a kik elméleti fejtegetéseiket a gyakorlatban is alkalmazni akarták, mindnyájan sikertelen munkát végeztek annyiban, hogy az individuumot nem tudták teljesen kiküszöbölni a történeti események előidéző okainak sorából. Munkájuk az ellenkező értelmű theoretikus megállapítások ellenére alig, vagy legalább is nem nagyon különbözik más történetírók munkájától a történeti individuumoknak az események irányítására gyakorolt befolyása tekintetében. *Lamprecht* pl. ki a történetírók között tudvalevőleg egyike a collectiv irány legharcziasabb bajnokainak, német történetében épen úgy tárgyalja a történelem nagy alakjait, és — miként *Meyer* megjegyzi (id. h. 10. l.) — épen úgy róluk nevezi el az egyes kor-

szakokat, vagyis nagyjában *ép olyan történetet ír*, mint akármelyik más történetíró. Vagy pl. *Barth* is abban a vázlatban, melyet collectiv történetphilosophiája I. kötetének végén (377. és köv. ll.) a saját rendszere szerint felfogott történelemről nyújt, alig mond olyat, a mi az eddigi, kárhóztatott történeti felfogástól eltérne s a miért érdemes volna a történetírásnak eddig követett alapelveit felforgatni. Ugyanazt a történeti fejlődést tünteti fel ő is, a melyet az individualisnak bélyegzett történetírás általában fel szokott tüntetni.

Bizonyíthat-e ez a körülmény mást, mint azt, hogy a mint nincs és nem is volt soha történetírás, mely az absolut, rideg individualis felfogás álláspontjára helyezkednék, ép úgy nincs oly collectiv történetírás sem, a melynek sikerülne az individualis elemeket a történelemből teljesen kiküszöbölni. A collectiv felfogás hirdetői ezt szintén kénytelenek beismerni. Mindnyájan, még a legtúlzóbbak is kénytelenek itt-ott engedményeket tenni az individualis elemek javára. Nemcsak *Lamprecht* s a nagymértékben higgadt *Barth* kénytelen minduntalan ily engedményeket tenni az individualis elemeknek a történeti eseményekben való érvényesülésére nézve, hanem ezt teszi még a túlzó *Bourdeau* is, mikor többek közt elismeri, hogy a nagyhatású történeti individuumok, az u. n. nagy emberek siettetik a köznek, a tömegnek munkáját (207). De az efféle engedmény azért egyáltalában nem gátolja a collectiv felfogás híveit annak kimondásában, hogy az individuum jelentősége a történelemben — semmi!

Mert úgy áll a dolog, hogy az individualis elemek jelentőségét elismerő kijelentések a collectivista elméletekben csak ott és csak olyankor fordulnak elő, a mikor a tények kézzelfoghatósága már semmikép sem engedi meg a kitérést. De ezek a — mondhatni — *ad hoc* engedmények nem érintik a lényegét s nem módosítják az egész elméletnek azt az alaptételét, hogy a történelemben csakis a collectiv jellegű tények bírnak jelentőséggel. Így azután a collectiv irány híveinél nem egyszer előforduló utalás, hogy hiszen a collectiv elmélet is helyez súlyt az individualis elemekre, nem igen vehető komolyan. A míg az elmélet egészben véve olyan intransigens állásponton áll, addig az ilyesféle hivatkozások csak annál szembeszökőbbekké teszik a collectivismus túízásait.

Ime, így kerülnek egymással szembe, az elméletben olyan szélsőségek, melyeket a valóság semmikép sem igazol. *A collectivismus olyan elvek miatt támadja a történettudományt, a melyeket az, legalább is oly túlzott alakban, nem ismer magáénak, s viszont maga olyan elveket hirdet, melyeket a hirdetett mértékben megvalósítani nem tud.* Ez a tény jelöli meg azon támadások igazságtalanságát, melyek a történettudományt a collectiv irány részéről érik.

Még csak nemrégiben is a történettudományt érő támadások ellen való védekezés első hevében maguk a védekezők is szem elől tévesztették azt az alapigazságot, hogy a túlzás egyik irányban sem jogosult, s annyira kardoskodtak az individualis álláspont helyessége mellett, hogy szintén túlzásokba esve, védelem helyett jóformán igazolták a történetírást érő vádak jogosultságát. Ma már tudjuk, hogy a szélsőség mindkét irányban helytelen. Mint *O. Hintze* mondja (id. m. 65. l.) *Lamprecht* egyik theoretikus művének ismertetésében: »A történeti életben ép oly kevésbé vannak tisztán általános, mint tisztán individualis természetű események.«

Nem szélsőséges ellentétéről, hanem csakis foki különbözetről lehet tehát szó az eltérő felfogások között. Úgy a collectiv, mint az individualis irányzat is csak akkor lesz jogosult, ha ekként formulázza a kérdést: hogyan érvényesülnek a történeti események alakításában az individualis és a collectiv elemek, s lehet-e közöttük hatás tekintetében foki különbséget tenni, *a nélkül azonban, hogy akár az egyiket, akár a másikat jogosulatlanul és indokolatlanul háttérbe szorítanók?*

Csakis ezen a mérsékelt állásponton lehet azután szó egymás kölcsönös megértéséről s az eszmék tisztázásáról.

II. A COLLECTIV ÉS INDIVIDUALIS TÉNYEZŐK JELENTŐSÉGE.

Magát a tételt, hogy a történelem folyamának alakításában a collectiv jellegű események és momentumok nagy jelentőséggel bírnak, ma már senki sem vonja kétségbe. A praktikus történettudomány különben, ha ösztönszerűleg is, mindig tudatában volt e ténynek, s az újabb idők haladása e tekintetben főleg abban áll, hogy a történetírás most már öntudatosan iparkodik a

collectiv tényezők ismeretét a tudomány előbbrevitelére felhasználni.

Ma már jól tudjuk, hogy a gazdasági, jogi, vallási, politikai, művészeti stb. eszmék és viszonyok fejlődésében s így az egész emberi társadalom életében a collectiv erőknek általában, különösen pedig az u. n. *személytelen tényezőknek* ¹⁾ igen nagy szerepök van.

Az emberiség történetének fejlődésében ugyanis nem minden változás és nem minden új alakulat fűződik szembetűnő tettekhez és eseményekhez. Vannak olyan változások, még pedig úgy a gazdasági, mint a jogi, vallási stb. élet terén, a melyek nem hirtelen zökkenéssel jönnek létre, valamely kimutatható esemény által előidézve, hanem lassan, észrevétlenül történnek, s csakis eredményeik és a keletkezett új alakulatok bizonyítják, hogy a változás tényleg megtörtént. Ilyen változás pl. a gazdasági életben a terménygazdaságnak pénzgazdasággal való felcserélése, a művészetben az egyéni névhez nem kapcsolható új irányok keletkezése stb. Azokat az okokat, melyek ezen jóformán észrevétlen változásokat előidézik, újabban az u. n. *személytelen vagy személyhez nem fűződő tényezőkben* szokás keresni.

A társadalom t. i. emberekből, egyénekből áll, kik mindnyájan boldogulni s kitűzött céljukhoz eljutni akarnak. Minden egyén öntudatosan dolgozik a saját céljának megvalósításán s öntudatosan alkalmazza az eszközöket ezen cél elérésére. Mialatt azonban *öntudatosan* a maga javán munkálkodik, azalatt *öntudatlanul* hozzájárul valamicskével a társadalmi viszonyoknak, a fennálló társadalmi rendnek lassu megváltoztatásához. Mialatt pl. az ember saját érdekében arra törekszik, hogy a másokkal való érintkezésben mennél tökéletesebb legyen, a közben öntudatlanul fejleszti a társadalmi érintkezés formáit, a melyek végül teljesen megváltoznak, a nélkül, hogy megmondhatnánk, ki hozta létre ezen változást. Gondolatainkat lehetőleg tökéletesen akarjuk kifejezni, ezért új kifejezési formákat keresünk számukra, s ezáltal akaratlanul is hozzájárulunk a nyelv fejlesztéséhez. Ép ilyen öntudatlanul veszünk részt a vallási s egyéb eszmék fejlesztésében.

¹⁾ Unpersönliche Mächte. Olv. erre vonatkozólag *Simmel* : Probleme der Geschichtsphilosophie, 18. l.

Ezekben a személyekhez nem fűződő tényezőkben tehát collectiv erők működnek, ámbár végelemzésben, öntudatlanul ugyan, de mégis ezek is egyéni eredetűek.

Viszont pedig az is bizonyos, hogy senki sincs, a ki a közvéleménynek vagy kora felfogásának, a társadalmi felfogásnak hatása alól teljesen ki tudná magát vonni. Mindenki a tömegnek, illetőleg azon társadalomnak hatása alatt áll, a melynek ő is tagja. E tekintetben nincs különbség a legszürkébb egyén s a legkiválóbb hős között. Azoknak a történeti eseményeknek létrehozásában, a melyek közönségesen egy-egy embernek a nevéhez fűződnek, a collectiv erőknek is mindig van szerepök. Magára hagyatva sem Julius Caesar, sem Napoleon, sem más nem tudta volna elérni, a mit a tömeg élén elérnie sikerült, s Waterloo vagy Pharsalus eseményeinek végeredményeiből a legutolsó katona is méltán kérhet valamicske részt.

Jól tudjuk azt is, főleg Taine vizsgálatai óta, hogy a környezetnek s az egyént körülvevő viszonyoknak szinte kiszámíthatatlan hatásuk van az egyéni gondolkozásnak s az egyéni tetteknek irányítására. Julius Caesartól Napoleonig s előttük és utánuk is minden történeti személy tetteinek létrejöttében a környező viszonyok elsőrendű erőkként szerepelnek azon erők között, a melyeknek eredőjét az illető személy tetteiben látjuk. Ezek között a környező viszonyok között első helyen áll annak a tömegnek, annak a társaságnak vagy társadalomnak a felfogása; — nevezük ezt közvéleménynek, tömegakaratnak vagy bárminek, — a melyhez az illető történeti személy tartozik s a melynek tagja maga is.

De vajjon azt jelenti-e most már ez, hogy e szerint az egyénnek egyáltalában nincs is szerepe a történeti események alakításában? Azt hisszük, hogy a legnagyobbfokú túlzás nélkül, sőt a tényállásnak teljes félreismerése nélkül semmikép sem lehet ezt állítani.

Mindenekelőtt bizonyos, hogy a közvélemény is egyeseknek a véleményéből alakul, a mint a tömeg is egyénekből áll. Tehát legalább ennyiben nem lehet kétségbevonni az egyénnek, az egyéni véleménynek és akaratnak létezését.

Igen, de — mondja a collectivismus — az egyéni akarat csakis akkor érvényesülhet, ha iránya a tömeg akaratának irányá-

val, tartalma a tömeg akaratának tartalmával megegyezik. Ez esetben a kiválóbb egyéniség, mint Bourdeaunál láttuk, nagyobbfokú energiájával a tömeg által létrehozott események siettetőjévé is válhatik, lényegileg azonban semmi egyéb, mint a tömeg eszméinek kifejezője.

Erre kettős ellenvetéssel felelhetünk. Először is, hogyan kell képzelnünk azt az esetet, mikor a tömegnek akarata valamely kiváló egyénnek akaratával nem egészen egyezik? Mi fog ilyenkor történni? Az egyén törekvése saját akaratának keresztülvitelére teljesen hatástalan lesz e? Igaz, hogy akaratát a tömeg akaratával szemben nem tudja keresztülvinni, a míg a két akarat iránya ellenkezik, de vajjon csakis úgy történhetik-e meg a ki-egyenlítődség, hogy az egyén akarata föltétlenül alárendelődik a tömeg akaratának, s nem lehetséges-e, hogy a tömeg akarata módosul valamiképen a vezető egyén akaratának hatása alatt? Tudjuk, hogy egy új, az óvilági süllyedésből megváltó vallás számára elő volt készítve a talaj, s Jézus tanainak sikere már eleve biztosítva volt. Az új-platonikus iskola tanításai egyfelől, az elnyomott társadalmi osztályok lelkiszükséglete másfelől már nagyjában az irányt, a csapást is megjelölik, a melyen a fellépő új vallásnak majd haladnia kell. De ki hiteti el azért velünk, hogy ha Jézus helyett más hirdetője lép föl az új vallásnak, ennek igéi nyomán ugyanaz a vallás és ezzel együtt ugyanaz a történelmi alakulás keletkezik, mint a Jézus igéi nyomán. S a kettő közötti különbség előidézője mi lehet egyéb, mint az *egyéniesség*? Vagy van-e valaki, a kit teljesen meggyőzne az az állítás, hogy az egyébként ugyanazon korban fellépő Luther és Kálvin vallásának különbsége tisztán a német és a svájci viszonyok különbözőségéből fakad, s az alkotók egyéniességének semmi köze a dologhoz? Alig hiszszük, hogy ezt a nélkül állíthassa valaki, hogy az igazságtól jó messzire el ne távozzék.

Azt pedig hiába hozza fel valaki, hogy a mi az egyéniességek különbségének látszik, az is csak azon viszonyok eredménye, melyek közt az egyén fejlődött, tehát az egyén is csak a collectiv erők visszatükröződése. Ez lehet az egyéniesség fejlődésének *magyarázata*, de alapjában semmit sem változtat azon a tényen, hogy az *egyéniesség megvan és a történelmi események alakítására hatása van.*

Bármiként vélekedjünk is tehát különben a környezet hatásáról s a collectiv erők érvényéről általában, azt mindenestre el kell ismernünk, hogy az egyéni erők is érvényesülnek, még pedig nemcsak akkor, ha irányuk a tömeges erők irányával egyezik, hanem azzal ellentétben is. Az utóbbi esetben leggyakrabban akként, hogy a tömeges erők irányára módosítólag hatnak.

De meg különben is, a mit mi tömeges erőknek nevezünk, az nem egyéb, mint az egyéni erőknek gondolati egyesítése. A tömeg is egyénekből s a tömeg akarata is egyének akaratából alakul. A tömeges erőt csak mi látjuk olyan egységesnek, holott a valóságban sok külön egyének akarata, sok külön egyéni viszonylatnak összehatása az, s csak gondolatunkban történik meg az egy fogalomra egyesítés.

Sőt ne feledjük azt sem, hogy mikor a tömeg akaratáról, vagy általában nagyobb csoportoknak közös jellemvonásairól szólunk, akkor az ilyen megállapítások sohasem vonatkoznak a tömegnek minden egyes tagjára, hanem csak — mondjuk — a többségre. Ha pl. azt olvassuk valahol, hogy »a pártok föllélegzetek«, vagy »Florenz szörnyű naivsággal vallotta meg mindig guelf sympathiáját a francziák iránt« stb., akkor az ilyen megállapítások mindig csakis azon részeknek elhanyagolásával érvényesek, melyeknek jellemvonásai nem illenek az általánosítás útján nyert tételbe.¹⁾ Hasonlóképen, ha tömegről és tömegjelenségről szólunk, akkor elhanyagoljuk azokat az egyéneket, a kik a tömeggel valamiféle ellentétben vannak. A tömegjelenségek megállapítása tehát bizonyos fokig önkényes fogalmi postulatum, míg az egyén mindenkor valóság, realitás, melynek érvényét és jelentőségét elvitatni semmikép sem lehetséges.

A mi pedig a collectiv erők nyilvánulásának módját illeti, erre vonatkozólag azt találjuk, hogy a collectiv erők a legtöbb esetben csakis egyéneken át, egyéni tettekben nyilatkoznak. A személyekhez nem fűződő változások ugyanis nemcsak nem méríthetik ki a történelmi események egész összességét, hanem ellenkezőleg azoknak csak kisebbik részét teszik. A legtöbb tör-

¹⁾ *Simmel* id. h. 24. l. A példák is tőle valók.

téneti változás egyének és egyéni tettek útján történik. A lassu változások észrevétlenek s azért nem is kapcsolódnak személyekhez, a szembetűnő és észrevehető események azonban mindig egyénekhez fűződnek. A tömeg valójában elvont fogalom, mely egyénekből alakul. Mihelyt tehát cselekvésre kerül a sor, mindjárt az egyén lép előtérbe; mihelyt észrevehető tettről van szó, mindjárt előtűnik az egyén is, ki azt véghez vitte. Az azután — legalább e tényre nézve — mellékes, hogy az egyénnek tetteit is a tömeg készíti-e elő vagy nem, s hogy az egyén a tömeg hatása alatt cselekszik-e, vagy pedig az ő legsajátabb egyénisége érvényesül-e tetteiben. A tény az, hogy *a collectiv erők is a legtöbb esetben egyéni jellegű tettekben nyilatkoznak.*

Csoda-e hát, hogy a régibb történetírás, nem feszegetvén az individualis és collectiv erők kérdését, egyszerűen egyének tetteiről beszélt akkor is, mikor az egyén talán csak a collectiv erők eredményének végrehajtója volt.

III. A COLLECTIVISMUS ÉS A SOCIOLOGIA.

Hogy a történeti collectivismus miért ragaszkodik oly makacsul az intransigens, szélső állásponthez, annak magyarázatát a collectiv iránynak a sociológiához való viszonya adja meg.

Az új irány elmélete köztudomás szerint a sociológiából indult ki s mai napig is onnan meríti legfőbb erejét. És ez természetes is.

A sociologia collectiv tudomány. Bármennyire forrongó, fejlődésben lévő tudomány legyen is egyébként, s bármily kevéssé mondhatók is még szilárdáknak azok a keretek, a melyek majdan a sociologia tudományának határait alkotni fogják, ez az alapjában collectiv jellege egészen kétségbevonhatatlan. A társadalmat, a társadalom formáit s a társadalmi formák alakításában működő collectiv erőket vizsgálja, első sorban a jelenben. A mennyiben pedig a multak társadalmi alakulatainak, mondjuk talán: a társadalmi fejlődésnek megismeréséről van szó, világos, hogy a sociologia a saját céljának megfelelően a multban is első sorban azokat a collectiv erőket fogja keresni és vizsgálni, a melyeknek vizsgálata teszi tárgyát a jelenben is.

Ebből mármost két dolog következik. Az egyik az, hogy

egyenesen a collectiv erők vizsgálata lévén kitűzve főfeladatúl, a tömeges erőknek ezen erős, szinte egyoldalú megvilágítása mellett az individualis erők jelentősége nemcsak relative, hanem absolute is kisebbnek fog feltűnni. *A sociologia tehát nemcsak hogy kitűzött céljának megfelelően kisebb mértékben fog foglalkozni az individualis erőkkel, hanem a mennyiben mégis figyelembe veszi őket, kisebb jelentőséget is fog nekik tulajdonítani, mint a milyennel a valóságban bírnak.*

Ezt annál inkább ki kell emelnünk, mert a sociologusok minduntalan rámutatnak arra, hogy hiszen végtére a maga módja szerint a sociologia is figyelembe veszi az individualis ható erőket. Igen, figyelembe veszi nem egyszer, de már maga a kiindulópont kizárja az egyéni erők nagyobb mérvű érvényesülésének objectiv elismerését.

Még fontosabb azonban a másik következmény. A multnak eseményei és tényezői közül a sociológiának csakis azoknak ismeretére van szüksége, melyek az ő céljait előmozdítják, tehát első sorban a collectiv természetű jelenségekre. Az individualis jellegű tényezők a multban ép oly csekély jelentőségűek a sociológiára nézve, mint a jelenben. De az következik-e mármost ebből, hogy e szerint a nem collectiv jellegű tényezők a *történettudományban* sem veendőek számba egyáltalában? Szabad-e ezek alapján egyszerűen kimondani, hogy az egyéni jellegű momentumok nem történelmiek, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a sociologia az egyéni momentumokat már tárgya szerint, *a priori* kelleténél kevesebbre becsüli?!

Azt hisszük tehát, hogy itt nyilvánvaló gondolat-csuszamlás állapítható meg. A sociologia *történelmileg* tudománytalanoknak mond olyan vizsgálatokat, a melyek a *sociologia céljainak szempontjából* jelentéktelenek. A történelem feladatát nem magából a történelemből, hanem a sociológiából kiindulva állapítja meg.

Igy tehát a sociologia nem kevesebbet kíván, mint azt, hogy a történelem egyszerűen az ő céljainak előkészítő eszközévé változzék; ne kutasson a multban semmi egyebet, csak azt, a mi a sociologia céljait előmozdítja. Ez egy ilyen fiatal tudománytól szerénynek éppen nem mondható követelés.

Miért ne állhatna elő akkor pl. az irodalomtörténet is hasonló követelménnyel? Kevesebb joga semmiesetre sem volna hozzá, mint a sociológiának. Vagy megfordítva, nem követelhetné-e viszont a történettudomány a sociológiától, hogy változzék át — az individualis erők tanának tudományává? De a milyen mértékben lehetetlenség volna, hogy a sociologia ilyen követelményt teljesítsen a nélkül, hogy lényegileg meg ne változzék, épen olyan hiu dolog az ellenkezőt követelni a történettudománytól.

Mindezekből pedig világos, hogy ha elismerjük azon elv helyességét, hogy valamely tudomány alaptételeit csakis az illető tudományból magából állapíthatjuk meg, — s e tétel igazságát aligha vonja kétségbe valaki, — akkor vagy azt kell kijelentenünk, hogy a sociológiának s a történelemnek mint külön tudományágaknak elveit nem szabad összezavarnunk s nem szabad egyikre a másiknak elveit rátukmálnunk, vagy pedig csakugyan nincs más hátra, mint a történetet a sociológiával teljesen azonosítani. Egyelőre ugyan még csak a történet-philosophiának a sociológiával való egybeolvasztására történt kísérlet (Barth részéről), de a következetesség úgy volna igazán teljes, ha nemcsak a történetphilosophia, hanem az egész történelem beleolvadna elméletileg a sociológiába.

Igaz, hogy a collectivista elmélet a maga részéről nem mulasztja el annak az indokolását, hogy miért kíván új czélt és feladatot kitűzni a történettudomány számára. Ez az indokolás azonban, sajnos, igen hibás, *mert a történettudomány fogalmának helytelen meghatározásán alapszik.*

Fentebb láttuk az új irány elveinek összefoglalásánál, hogy a collectivista elmélet abból az aprioristikus felfogásból indul ki, hogy a tudomány nem foglalkozik az egyessel, az individuummal, hanem általánosításra törekszik. Ha tehát a történelem tudománynyá akar lenni, akkor neki sem szabad az individualis jelenségekkel foglalkoznia, hanem szintén általánosításra kell törekednie.

Ez a tétel — miként azt E. Meyer egyik kitűnő fejtegetésében kimutatja ¹⁾ — hamis, mert a tudománynak itt megállá-

¹⁾ Zur Theorie und Methodik der Geschichte, 4. l.

pított fogalma csupán a természettudományokra nézve helyes, de semmiesetre sem vonja maga után azt, hogy a történettudománynak is ezzel egyezőnek kell lennie. Ez a tétel úgy keletkezett, hogy a természettudományok alapján megállapították a tudomány általános fogalmát s ezt akarták alkalmazni azután a történettudományra is. Mikor pedig kiderült, hogy a történettudományra ez a megállapítás nem talál (minthogy a történetírás nem kizárólag az általánossal foglalkozik), ebből nem azt következtették, hogy az egyoldalúan felállított tétel helytelen, hanem azt, hogy az eddigi történettudomány nem felel meg a tudomány fogalmának. Hogy tehát megfeleljen, épen úgy általánosságra kell törekednie, s az egyént épen úgy figyelmen kívül kell hagynia, mint a természettudománynak. Ha ezt nem teszi, akkor nem tudomány.

Hogy ez az okoskodás helytelen, s hogy valamely tudománynak, még pedig *meglévő* tudománynak lényegét és feladatait csakis magából az illető tudományból kiindulva szabad megállapítani, az — úgy gondoljuk — minden kétségen felül áll. Ha a tudománynak a természettudományok alapján megállapított általános fogalma a történettudomány fogalmával nem egyezik, abból csupán az következik, hogy a két tudomány egymástól lényegileg különbözik, nem pedig az, hogy az egyiket okvetetlenül a másiknak a mintájába kell beleygúrni.

Érdekesen világitja meg mindezen kérdéseket az a viszony, melyben a collectivismus és a történelmi materialismus vannak egymással.

Mióta *Marx* és *Engels* kifejtették ismeretes elméletüket a gazdasági és termelési viszonyoknak a történelmi események alakításában való szerepéről, azóta a sociologia ezt az elméletet teljesen magáévá tette. A behatóbb történelmi vizsgálatnak azonban előbb-utóbb mégis csak rá kellett jönnie annak beismerésére, hogy ez az elmélet egyoldalú, mert az objectiv álláspont teljes feladása nélkül mégis csak lehetetlen a történelmi alakulatokat tisztán és kizárólag a gazdasági viszonyok hatásának tulajdonítani s ezek mellett minden más tényezőt figyelmen kívül hagyni, mint *Marx* követői teszik. Az újabb sociologia iparkodik is a marxismussal ilyen formában szakítani s igyek-

szik kimutatni, hogy miféle külső körülmények vezették Marxot és követőit arra, hogy a gazdasági tényezőkre ilyen kizárólagos súlyt helyezzenek.¹⁾ A kornak, melyben az elmélet keletkezett, erősen oekonomikus irányában, a hegeli idealismus ellen irányuló természetes ellenhatásban, a tudományoknak mindent egy alapra visszavezető törekvésében stb. keresik magyarázatát az egyoldalú materialismusnak.

Pedig hát a collectiv sociologia és a történelmi materialismus szoros kapcsolatát nem kell ilyen külső okokban keresnünk, mert a külső összefüggés is könnyen kimutatható közöttük.

A materialis és a socialistikus felfogás kapcsolata t. i. épen nem véletlen, esetleges, hanem nagyon is szükségszerű. A collectiv felfogás szinte megköveteli, hogy a súly a materialis erőkre essék. Természetes ugyanis, hogy »a hol a történelem egész tartalmát a tömegek mozgalmi töltik ki, ott a történelem mozgató erőinek azok a motivumok fognak látszani, a melyek a tömegnek minden egyes tagjában kimutathatók: a közvetlen életnek productiója és reproductiója«²⁾ vagyis az önfentartásnak s a fajfentartásnak primitív ösztönei. Mert másféle, egyéb természetű motivumok ugyan nemcsak az egyénben, hanem egyes csoportokban is találhatóak, sőt dominálók is lehetnek, — ezt még maga a materialismus sem akarja kétségbe vonni, — de mindenütt, minden tömegben s a tömegnek minden tagjában egyaránt és kivétel nélkül csakis ezek a primitív ösztönök lesznek kimutathatók.³⁾ Minthogy pedig ezek a primitív erők, nevezetesen pedig az önfentartási ösztön, a gazdasági viszonyok alakulataiban nyilatkoznak, természetes, hogy a collectiv felfogás ezekben a gazdasági viszonyokban keresi az emberiség történetének legfőbb mozgató erejét. A tömegekre helyezvén a kizárólagos súlyt, a tömegnek minden egyes tagjára ható gazdasági erőknek is kizá-

¹⁾ Lásd erre vonatkozólag pl. Barth id. m. 347. és köv. ll. Hogy a sociologia tényleg ellene fordult már a történelmi materialismus túlzásainak, erre vonatkozólag olv. pl. Jászi: A tört. materialismus államből-cselele, 7. és köv. ll.

²⁾ *Simmel* id. m. 63. l.

³⁾ Maga Barth is, mint fentebb láttuk, a természet elleni közös harcban s a létért való küzdelemben keresi az emberi társaságokat egybe-kötő kapcsolatot. Tehát ő sem térhet ki a logikai következetesség elől, habár el akar fordulni a materialismustól.

rólagos jelentőséget kell tulajdonítanunk. A marxisták egyoldalúsága tehát, melylyel a tisztán materialis erőket, első sorban pedig a termelési viszonyokat teszik a legfőbb, mondhatni kizárólagos történelmi rúgóvá, nem egyéb, mint a collectiv felfogásból levont egyenes következtetés.

Mikor tehát a collectivismus a történelmi materialismust támadja, akkor megfelelkezik vagy nincs tudomása arról, hogy a materialismust érő kárhóztatás visszahat magára a collectivismusra is. Mert ha elvégre nincs is kizárva, hogy a collectivismus a materialista felfogással szakítva nemcsak gazdasági, hanem az összes történelmileg ható erőknek arányos érvényesülését hirdesse, a természetes kapocs mégis csak az lesz, mely a collectiv felfogással a materialis felfogást fűzi egybe.¹⁾ Ebből pedig aligha következtethetünk egyebet, mint azt, hogy vagy jogosnak kell elfogadnunk collectiv alapon a történelmi materialismust, vagy pedig, ha ez utóbbit egyoldalúsága miatt hibásnak jelentjük ki, akkor hibásnak, egyoldalúnak kell mondanunk a collectivismus elvét is, a melyből a materialismus logikailag helyesen következik.

IV. A TÖRTÉNETÍRÁS FELADATA.

Valamely tudományágnak lényegét és feladatait csakis magából az illető tudományból lehet helyesen megállapítani.

Már pedig, ha nem kívülről, idegen tudományokból elvont aprioristikus tételeknek akarunk minden áron, erőszakkal is érvényt szerezni, hanem magához a történelemhez fordulunk feleletért arra a kérdésre, hogy mi a történettudomány célja és feladata? akkor a tényállás egészen másként fog alakulni s a collectivismus és individualismus vitás kérdése jórészt tárgyalanná válik.

A történelem tárgyának és feladatának meghatározásai, bármely oldalról származzanak is egyébként, nagyon csekély kivétellel²⁾ mind megegyeznek abban, hogy a történelem az

¹⁾ *Simmel* id. h.

²⁾ Vannak történetfilosofusok, a kik a *történelem* szót a legtágasabb értelemben használva, pl. a földnek geologiai történetét is a történettudomány körébe tartozónak mondják. Így pl. *Dittrich*: *Grenzen der Geschichte* cz. művében.

emberiségen végbemenő események tudománya. E ponton azonban már elágazódás van a felfogásokban.

Mert az emberiséggel folyton-folyvást történik valami; az emberiségnek minden egyes tagja folyton cselekszik valamit, s e cselekvések végeredményben mind odasorozhatók az emberiségen végbemenő események közé, tehát voltaképp mind beletartoznának a történelembe. Pedig nem tartoznak bele. A történettudomány mindig nagyon jól tudta, hogy nemcsak képtelen vállalkozás volna az emberiségen végbemenő összes eseményeknek feljegyzése, hanem fölösleges is. A leghitványabb krónikaíró, a legfecsegőbb életrajz- vagy memoire-szerző is nagyon tisztában van azzal, hogy ő nem jegyezhet fel mindent, hanem bizonyos válogatást kell véghez vinnie a tények és események között, sőt megteszi ezt a válogatást öntudatlanul is. Csak az a kérdés, hogy melyik az a döntő kriterium, a mely a történetírót vezeti abban, hogy az események közül némelyeket fontosaknak és érdekesekeknek, másokat ellenben jelentékteleneknek tartson.

A kérdés így feltéve, nehezen megoldhatónak látszik. Úgy tűnik fel, hogy tisztán a történetíró felfogásától és álláspontjától függ, hogy milyen mértéket alkalmaz az események jelentőségének megítélésénél. Már pedig a történetíró álláspontja, elméleti szempontból, nagyon sokféle, mondhatni egyénenként változó lehet. Ezért azután azok a kísérletek is, melyeknek célja az általános történelmi érték-principiumoknak kutatása, vagyis elméleti úton való vizsgálata annak, hogy mi a történeti fejlődésnek az az ideális végcélja, melynek szempontjából a történeti események jelentőségét mérni lehet, nem igen vezetnek, de nem is vezethetnek pozitív eredményekhez. Az ilyenfajta vizsgálatok rendszeren oly homályosan általános megállapításokban szoktak végződni, a melyeknek értéke a legtöbb esetben legalább is nagyon kétséges.

Ha azonban ilyen általános, ködbevesző elmélkedés helyett magához a történetíráshoz fordulunk, kétségtelenül azt fogjuk találni, hogy egyebeket nem tekintve, minden történetíró arra törekszik, hogy az események összefüggését adja elő. Akár kisebb akár nagyobb az a kör, melyre a történeti kutatás kiterjed, akár az emberiségnek akár egy nemzetnek a története, akár egy

egészen kicsiny körre szorítkozó monographia legyen is az a mű, melyet a történetíró megalkot, mind összefüggő események ábrázolására s az események összefüggésének helyreállítására törekszik. A történelmi összefüggés szempontjából pedig csupán azok az események bírnak jelentőséggel, a melyeknek valami-féle hatásuk, vagyis következményük volt. *A történetíróra nézve tehát csupán a következményekkel bíró, hatékony események fognak jelentőséggel bírni.*¹⁾ Ha valamely tényről ki tudjuk mutatni, hogy következményeket vont maga után, akkor az a tény történelmi; ha ellenben valamely ténynek semmiféle kimutatható következménye nincs, akkor az az *eset* nyomtalanul eltűnik s nem válik történelmivé. Csakis az az esemény lesz tehát tárgya a történelemnek, mely bármiféle módon és bármiféle kapcsolatok folytán hatást kelt és következményeket von maga után, a mely tehát ismét más eseményeknek lesz szülője. A hatástalan, következményekkel nem bíró események, bármilyen jellegűek és bármilyen eredetűek legyenek is, nem tárgyai a történelemnek.

Még az annalistikus történetírásnak az a faja is, mely időről-időre jegyzi fel az eseményeket, ezen törvény hatása alatt cselekszik, a mikor csak azokat az eseményeket tartja feljegyzésre méltóknak, a melyekről *felteszi*, hogy következményeik lesznek. Annál könnyebben érvényesülhet ez a szempont a történetírónál, a ki az utókor álláspontjáról itéli meg a multak eseményeit. Ő már biztosan láthatja, hogy a történésnek végtelen folyamatában melyek voltak azok az események, a melyek a történelem további irányításában közreműködtek. Hogy pl. Barbarossa Frigyes megfürdött a Szálef vizében, az még magában véve ép úgy nem történelmi esemény, mint az a számtalan más előző eset, a mikor a császár megfürdött. De történelmivé lett a király halála folytán s azon események következtében, a melyeket ez a halál maga után vont.

A történetírónak ezek szerint az események pontos megállapítása mellett első és legfőbb feladata a következményekkel bíró, eredményes események megválogatása, s ezen történelmileg hatékony eseményekből a történelmi összefüggés meg-

¹⁾ Az események történelmi jelentőségének kriteriumát hasonlóan határozza meg *Meyer* id. m. 36. l. és *Sigwart*: *Logik*, 607. és köv. ll.

állapítása és lehetőleg objectiv restaurálása. A történettudományból kiindulva ezt kell megállapítanunk a történetírás főfeladata gyanánt.

Van-e mármost e tételnek jelentősége a szóban forgó kérdésre nézve?

Igenis van, még pedig rendkívül fontos jelentősége van, s ez abban áll, hogy *a történelem feladatának helyes meghatározása az individualis és collectiv felfogás kérdését a praktikus történetírásra nézve egészen félretolja az előtérből és másodrendűvé teszi.*

Ha ugyanis a történetírónak első sorban a történelmi jelentőségű események megválasztására kell törekednie, akkor reá nézve meglehetősen közömbös, hogy milyen eredetűek azok az események, hogy individualis vagy collectiv természetűek-e. Nála ez a szempont sem az anyag kritikai megválasztásánál (a történelmi tények analyse), sem az anyag feldolgozásánál (a synthesis) nem nyomúl előtérbe; a minnek legelső következménye az lesz, hogy sem a szélső individualismus, sem a szélső collectivismus hibájába nem fog beleesni.

És ez egyszersmind annak is magyarázatát adja, hogy a praktikus történetírás ösztönszerűleg miért kerülte eddig is a szélsőségeket. Azért, mert azok a szempontok, melyek ezeket a szélsőségeket felszínre hozták, a praktikus történetírásban nem is szerepelnek, vagy legalább is nem az elsőrendű kérdések között.

Ha tehát a praktikus történetírásban a történelmi jelentőség kérdése helyett az individualismus és collectivismus kérdését állítjuk előtérbe, akkor már eltérünk a történetírás igazi feladatától s a történetírást erőszakosan hamis mederbe tereljük. Az ilyen erőszakos kísérletek pedig semmikép sem lehetnek sikeresek.

A mint hogy eddig azok a kísérletek, melyek a collectivismust (vagy az individualismust) akarták a történetírásban főszempont gyanánt megvalósítani, köztudomás szerint valóban eredménytelenek is maradtak.

Ha azonban ekként a praktikus történetírás szempontjából az individualismus és collectivismus kérdése másodrendűnek mutatkozik is, mégis tagadhatatlan, hogy azok a vizsgálatok,

melyek e kérdéseknek felszínre vetődését követték, a történettudományra nézve jelentős eredményekkel jártak. Rávezettek az individualis és collectiv erők hatásának behatóbb tanulmányozására, s főleg a történelmi korszakok gazdasági viszonyainak tanulmányozása és a gazdasági viszonyok jelentőségének méltatása által vitték előbbre a történettudományt. A XIX. század történetírása egyebek között e tekintetben is hasonlíthatatlanul fölötte áll az előző korok történetírásának.

A collectiv erők ismeretének más téren is van jelentősége. Így pl. az állami élet kezdetének s a primitív államalakulatoknak ismerete egészen új s a régiéknél sokkal szilárdabb alapokon nyugszik, mióta a collectiv erőknek s a tömegviszonyoknak ismerete előre haladt. A primitív államalakulatokban t. i. sokkal inkább érvényesülnek a collectiv erők, mint bárhol másutt. Új szempontok nyíltak meg s fognak megnyílni remélhetőleg ezután is a történetírás számára, melyek a történettudománynak egész rendszerét bővítik és tökéletesítik.

De a ki azt hiszi, hogy a történettudomány rendszerének új szempontokkal való kibővítése az egész szervezet felforgatását jelenti, és a ki azt gondolja, hogy az új szempontoknak úgy kell érvényt szerezni, hogy mindenekelőtt is a régi eredményeket vágjuk sutba, az nemcsak hogy óriási tévedésben van, hanem annak ítéletét objectivnek, idegen szempontoktól mentesnek tartani egyáltalában nem lehet.

SZENTPÉTERY IMRE.

SZAMOSKÖZY MŰVE AZ 1594 ÉV ESEMÉNYEIRŐL.

A modern, genetikus történetírás alapjait Nyugateurópában a XVI. században vetették meg. *Joannes Bodinus* a történetírás elméletében, *Flacius Illyricus* a történeti kritikában és feldolgozásban a mai történetírás ősei, kiknek hatása már saját korukban elterjedt Európa majd minden országában. Alig van kor, melynek historiographusai nagyobb terveket készítettek volna és e terveket meg is valósították volna. Egyedül Magyarország esett ki — legalább látszólag — a keresztyén népek e közösségéből. A magyar történeti művek legelső gyűjteményeit idegenek, *Bongarsius* és *Reusner Miklós* készítik; a történetírás mibenlétéről az idegen Brutuson kívül alig gondolkodik valaki. A tépett korviszonyok, a lakosság háromfelé vézése természetesen nagy hatással voltak a külföldi mozgalom megakasztására, de tévednénk azt hiven, hogy a XVI. század magyarjai közt nem voltak a külföldi nagy példák után nagy terveket kovácsoló történetírók. Igaz, hogy Brodaricsot, Oláh Miklóst, Verancsicsot tudományos törekvéseiktől eltérítette politikai és egyházi pályájuk emelkedése; igaz, hogy Istvánffy és Pethő Gergely, Szerémi György és Sepsi Laczkó Máté nem emelkedtek fel arra a magaslatra, melyre az új külföldi módszerek ismeretével eljuthattak volna, de el kell ismernünk, hogy Tubero és Forgách mélységben és bevégzettségben joggal állíthatók a classikus firenzei történetírók és a nagy németek, mint Aventinus és Sleidanus mellé. Teljes befejezett művet e kettőn és Istvánfyn kívül senki sem hagyott hátra, pedig Verancsics, Szamosközy, Baranyai Decsi talán még hatalmasabb conceptiókon gondolkodtak mint a minőket szerencsésebb kortársaik, Forgách és Istvánffy létrehozhattak. A XVI. század nagy történetírók neveit és gyönyörű töredékeket hagyott reánk, hogy annál jobban fájlaljuk az elvesztett, vagy talán meg sem írt remekműveket.

A reményről azonban, hogy még előkerülhetnek a XVI-ik században keletkezett történeti művek, nem enged lemondani

egyek tények szemügyre vétele. Első ezek között, hogy a XVI. és XVII. század török küzdelmei és a belső harcok aránylag megkimélték a meghagyott anyagot. Bizonyítja ezt Bethlen Farkas munkája, melyhez a XVII. század második felében még rendelkezésére állottak Brutus, Kovacsóczi, Baranyai Decsi és Szamosközy ma már egészen vagy részben elveszett munkái. A Thököly- és Rákóczi-féle küzdelmekben már valószínűleg nagyobb anyag pusztult el, ép azon területeken, melyeket a török nagyjában megkimélt és melyek legműveltebbek voltak: Magyarország északi és nyugati részein és Erdélyben. Különös és elszomorító jelenség azonban, hogy bár 1711 után az ország belsejében állandó a béke, az előző századok tudományos anyaga lassan bár, de folyton fogy. Azt hiszszük, hogy a Bethlen Farkastól ismert anyagot Cserei Mihály még láthatta, a félszázaddal később élő Benkőre már sokkal kevesebb maradt. És mégis milyen értékes anyag volt Bél Mátyás, Pray, Cornides, Kovachich, Benkő kezén, a minek ma már nyomát is alig találjuk. A XVI. század történeti productiójából a XVIII. és XIX. században sokkal több ment tönkre, mint a XVI. és XVII-ben, s hozzá kell tennünk, hogy a XIX. század kisebb szeretettel őrködött a reá hagyottak megtartásán, mint a XVIII. század. Ezen állítás bizonyítására csak arra kell gondolnunk, mennyi ismeretlen *eredeti* kézírata volt az erdélyi philohistorok társaságának, és mennyi munkát akart Benkő József *eredeti* kéziratokból kiadni, a miknek ma nyoma sincs.¹⁾

Hogy a XVI. század történetíróinak *eredeti* kézíratai előkerülhetnének, arra kevés reményünk van. Szerencsére másképp áll a dolog a *másolatokkal*. Ismeretes a XVIII. század historiographusainak csodálatosan nagy történetyszeretete és ehez mért munkabírása, melylyel folio-kötetek dekasait töltötték meg történeti emlékek másolataival. A közlekedési viszonyok nehézségei, a birtokjogi fontossággal bíró levéltárak elzártsága, a magántulajdonosok szűkkeblűsége kényszerítették az embereket arra, hogy ha egyszer valamihez hozzájutottak, rögtön lemásolták, nem remélve, hogy még egyszer láthatják. Így keletkeztek a nagy kézíratos collectiók, collectaneák, manuscripten-archivok,

¹⁾ *Benkő*: A magyar nyelven levő erdélyi históriai kéziratok. Megjelent a *Hon és Külföld* 1842. 46. sz. 1853-ban már Toldy Ferencz is megfellebbezett róla és mint ismeretlent adatta ki *Új Magyar Múzeum*, 1853. I. 217. l. Bruz Lajos által. Benkő itt érdekesen írja le Laskai János elveszett műve sorsát. Ő még 1761-ben az eredetiről készített két másolatot; ma már nyoma sincs egyiknek sem, és Laskai Jánosról alig tudunk valamit. Benkő nagy gyűjteményét az oláhok tették tönkre 1849-ben; a kézíratos és könyv-anyag barbár elpusztítását olv. *Kemény Gábor*: Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—49-ben, 164. l.

melyek az egyetlen s azóta talán elveszett eredetit több példányban is fentartották. Különösen szerencsés helyzetben vagyunk az erdélyi történetírásra nézve, hol a szászok szorgalma aránylag erősen hátráltatta a régi anyag eltűnését.

A másolat természetesen nem pótolhatja az eredetit, mégis tekintetbe kell vennünk, hogy a XVI. századról és nem korábbi időről, valamint hogy történeti munkákról és nem oklevelekről beszélünk. Ha egy XVI. századi történetíró elveszett munkájának két-három XVIII. századi másolatára akadnánk, nem volna nehéz megközelítőleg rekonstruálni az eredeti szöveget. Egyes gyűjtemények, pl. Cornidesé a Nemzeti Múzeum kéziratárában, az eredeti darabokat a lehetőséghez képest minden tekintetben fentartották.

Két nehézséggel mégis találkozunk. Egyik az, hogy a milyen sokat másoltak nálunk a XVIII. században és a következő század elején, annyira ismeretlen ez az anyag. A budapesti egyetemi könyvtár anyagán kívül csak a brassói Honterus-gyűjtemény Trausch-gyűjteményéről készült modern katalogus,¹⁾ s így elég nagy fáradságba kerülhet a tárgyi szempontok nélkül, tervtelenül összegyűjtött XVIII. századi gyűjtemények átnézése. A másik és nagyobb nehézség abban áll, hogy a XVIII. századi másoló nem mindig volt tudós ember; az erdélyi szászok közt majd minden falusi tanítótól maradt fen másolatgyűjtemény, melynek darabjait a másoló, tudományos segédeszközök hiányában és gyakran tudományos előképzettség nélkül, tévesen határozta meg. Így azután a katalogusokban sem lehet teljesen bízni, mert ezek ugyanannak tüntetik fel a darabot, a minék a másoló.

E két nehézség mellett állanak a módszerbeli nehézségek. A *Monumenta Germaniae Historica* iskolájában véghezvitt ügyes krónika-reconstructiók csaknem kizárólag középkori anyagon történtek, a középkoron innen már nem ragaszkodnak az írók forrásuk szavaihoz oly szolgálai módon, az interpolációkat nehezebb felismerni, s általában az eredmény sokkal kétesebb, nem is tekintve, hogy a szöveg-kritikailag, összehasonlítható anyag lényegesen nagyobb az újabbkori történeti munkáknál, mint a vékony, szűkszavú középkori krónikáknál.

Ilyen kétségek közt kísértjük meg egy, a XVIII. századból származó kézirat ismertetéséhez fogni. A Nemzeti Múzeum kéziratárának »492. *Quart. Lat.*« jelzésű kézírata a következő címet viseli: »Historica narratio quorundam gestorum Sigismundi Bathori fatalis olim Transilvaniae Principis, auctore Boithino

¹⁾ J. F. Trauschs Handschriften-Katalog. Bearbeitet und ergänzt von Dr. Oskar Netoliczka. I—III. rész.

(quod ex stylo hariolandum) exscripta ex schedis vetustis opera et manu (quoad maximam partem) Laurentii Weidenfelder, eccl. Michaelis Montanae in Transilvania Deo propitio pastoris, anno R. S. 1745.« Alatta ugyanazon írással, kisebb betűkkel: »In usus vero meos A. 1767. Mens. Martii Wetsiny.« Bejegyzés szerint Literáti Nemes Sámuel tulajdonában volt 1834-ben, tőle vette meg Jankovich, kitől a Nemzeti Muzeumba jutott.

A Nemzeti Muzeum kéziratát tehát 1767-ben ismeretlen ember készítette, lemásolván Weidenfelder Lőrincz kisdísznódi szász lelkész másolatából Bőjthi Veres Gáspár történeti munkáját. Weidenfelder Lőrincz 1693—1755-ig élt, a jenai, wittenbergi, utrechti és leydeni egyetemeken tanult, hazatérve Erdélyben különböző szász községekben lelkészkedett, a mi mellett történeti emlékek gyűjtésével és másolásával is foglalkozott.¹⁾ Seivert adata szerint négy folio-kötetből álló gyűjteménye a nagyszebeni Capitels-Archivba jutott, ebből újabban két kötetet Zimmermann a nagyszebeni Brukenthal-muzeumban talált meg; jelenleg ugyanezen muzeum birtokában négy tomos van három folio-kötetbe kötve. A Brukenthal-muzeum szivességéből átnéztem e három kötetet, de a szóban levő 1767 évi másolat eredetijét nem találtam benne, tehát a lappangó negyedik kötetben kell lennie. Annyi azonban bizonyos, hogy az ismeretlen 1767 évi másoló valóban Weidenfelder kéziratát használta. A meglevő három kötetbe Weidenfelder nagy összevisszaságban, rendetlen írással mindent lemásolt, a mi kezébe akadt, középkori oklevéltől és dácziai feliratoktól XVIII. századi francia munkáig, nyomtatottakat úgy, mint kéziratban levőket.²⁾ Terve volt kiadni egyes darabokat, ezért az értékesebbek elé bevezetést írt és a kor szokása szerint hosszú címlapot, de ezek is többnyire ép oly rendetlenül vannak írva, mint olvasmányi kivonatai. Nem a legkönnyebb munka lehetett Weidenfelder másolatát lemásolni, s a Nemzeti Muzeum kéziratában egymagára nem is bízhatnánk, miután Weidenfelder kéziratát nem találtuk meg, ha rendelkezésünkre nem állana egy másik, szintén Weidenfelder kéziratáról készült másolat.³⁾

¹⁾ *Seivert*: Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten. Pressburg, 1785. 481. l., a honnan Trausch Schriftsteller-Lexikonjának erről szóló előadását merítette. Újabb adatokat olv. Trausch IV. von dr. Friedrich Schuller, 492. l.

²⁾ A kötetek tartalmát ismertette *Zimmermann*: Archiv des Vereins für sieb. Landeskunde, XIX. 114. l. — Weidenfelder egy archaeologiai művének kéziratát említi Kovachich M. Gy. kéziratában: Scriptorum Rer. Hungaricarum anecdotorum Inventarium. Nemzeti Muzeum 3769. Fol. Lat. kéziratának 3436. száma alatt.

³⁾ Erre dr. Veress Endre, a Báthoryak korának kitűnő ismerője

Ez a M. Tud. Akadémia »Történelem, 4-r. 117.« számú kézirata, szintén a XVIII. századból, mely különböző magyar, latin és német nyelvű, erdélyi vonatkozású verses és prózai szövegek közt a 44a—107a lapokon a Nemzeti Múzeum kéziratának jó kétharmad részét tartalmazza; 44a lapján ugyanaz a cím van, mely a muzeumi kéziratban, természetesen az utolsó, 1767. sort kivéve. A továbbiakban a muzeumi kéziratot M-mel, az akadémiaiát A-val, Weidenfelder hiányzó kézirátát W-vel jelöljük.

Az egész M 1a-tól 90a-ig terjed, egyetlen kéztől írva. A sokkal rövidebb, a 44a lapon ugyanúgy a címmel és Weidenfelder Prologusával kezdődik mint M, de a 107a lapon megszakad e szavakkal: »aspiraverit, cumulatissimis praemiis compensatur, discedente Iffju Princeps.« Ezek a szavak M 62a alján vannak, tehát M a 62a—90a lapokon egyedül tartotta fen W szövegét. A meglevő két szövegből mégis látható, hogy e két másolat majdnem teljesen egyformán adja vissza W szövegét; pontosan összevetvén a kettőt, elfogadható, hogy W szövegét egészében adják vissza. Csakis a vége felé lesz A készítőjének sietős, elhányt az írása; az utolsó lapokon A nagyon sok hibát tartalmaz, miket a másoló gondatlansága követett el. Ugyanígy M is a vége felé kevésbé pontosan másol, betűi kétszer akkorák lesznek mint előbb, a végén egy lapon 15 sor van, míg elején átlag 25—26 sor. Azon helyeken, hol A és M megegyeznek, el kell fogadni, hogy W-t adják, mivel semmi sem mutat arra, hogy A M-ből vagy megfordítva készült volna. Így Weidenfelder tudatlanságának kell felróni, hogy *Caesar Begus Jeneiensis*-t ír *Csajfer* helyett (M 10b. V. ö. Bethlen Farkas históriája. Benkő kiadása, III. 63. l.), *Rakotzium*-ot ír *Kakasium* helyett (M 22a), *Eduardus Bathorius*-t *Bartoni*us helyett (M 24a). Ott azonban, hol egyedül M maradt meg és szövegét nem őrizhetjük ellen A-val, már nem tudjuk eldönteni, vajjon a hibák W-ből valók-e, vagy csak M-éi. Így a 64b-től nagyon sok hiba van: *corsumato ingenio*, *nogetiis* (64b), *Thor-densae* (66a), *missa* (*mixta* helyett, 72a), *rhedem* (*Regnique haeredem* h. Bethlen Farkas, III. 433. szerint, 85b) stb. Szintén M 62b után jönnek elő oly hibák, melyek a másoló erdélyi szász voltára mutatnak, s így nem lehet eldönteni, a szász Weidenfelder, vagy a másik esetben M-nek szász másolója írta-e Tormát *Troma*-nak és Toldalagit *Trodalgius*-nak (M 65a), valamint a b-t p-vel tévesztette össze (optulit, 75b).

Ezek szerint meg kell elégednünk azzal, hogy Weidenfelder másolatának két elég jó másolata van kezeink között; és mivel

volt szives figyelmeztetni és a nála levő akadémiai kéziratot nekem megküldeni, a miért fogadja hálás köszönetemet.

A megegyezik — lényegtelen hibák kivételével — M-mel, M pedig sokkal hosszabb, mint A, az ez után való összehasonlításoknál csakis M-et fogom használni, s a *folio* és *pagina* jelzése mellől M-et el fogom hagyni, Bethlen Farkas Benkő-féle kiadásának III. kötetét pedig B-vel fogom jelezni.

A kézirat, melyről Weidenfelder másolt, valószínűleg a Báthory Zsigmondról szóló *narratio* írójának írása, vagy vele közel egykorú lehetett; erre mutat Weidenfelder kifejezése: »*exscripta ex schedis vetustis.*« Ez a kézirat elveszett, s így egyedül Weidenfelderre (illetőleg ennek M másolatára) vagyunk utalva.

Első és legfontosabb kérdés, mely a legtöbb más kérdést magában foglalja, a szerzőség kérdése. A Weidenfeldertől elejére tett címlap megadná a feleletet: »*auctore Boithino*«, ha nem tenné hozzá: »*quod ex stylo hariolandum.*« Weidenfelder cím nélküli kéziratból másolt, másolata élére saját véleményeként tette Bøjthi nevét, kinek szerzőségét a stílus hasonló voltából következtette. A kézirat és Bøjthi munkájának összevetéséből látható, hogy semmi sincs, a mi Bøjthi szerzőségét követelné. Bøjthi munkái közt soha senki sem említette ezt, arról sem tud senki, hogy Bøjthi valaha megírta volna Báthory Zsigmond történetét, vagy tervezte volna megírását. Egyetlenegy említés van a Bøjthitől megírt Báthory Zsigmond-féle történetről, de erről világos, hogy nem Bøjthi tényleg megírt művére, hanem a Weidenfeldertől adott címre támaszkodik, s ez Kovachich Márton György kézírata: a *Bibliotheca manuscriptorum ineditorum*,¹⁾ melynek 123a lapján ezek olvashatók: »*Bojthini Caspar Pannonii historica narratio quorundam gestorum Sigismundi Bathori Transylvaniae Principis. Habetur MSS. D. Cornides 880.*« Azaz Kovachich látta vagy Weidenfelder másolatát, vagy ennek egy másolatát (úgy látszik, Cornidesnél), de mindenesetre olyan példányt, melyen rajta volt már a Weidenfeldertől készített címlap, s csakis erre szószerint támaszkodva mondja Kovachich a kéziratot Bøjthitől származónak.

Hogy valóban csak Weidenfelder conjecturája volt Bøjthi szerzősége, ezt bizonyítja Seivert az ő posthumus munkájában (*Sechster Beitrag zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift*, VII. Jahrgang, 1881. 14—15. l.), a hol megemlíti, hogy ismer egy *Gesta Sigismundi Bathori Principis Transylvaniae* című csonka kéziratot, mely az 1593 és 1594 évek erdélyi történetét

¹⁾ Nemzeti Múzeum kézírattára: 208. Oct. Lat.

adja elő, s a mely szerinte nem lehet Gyulafi Lestár műve. »Allein es wird darinn des Gyulafi in solchen Ausdrücken gedacht, dass ich nicht glauben kann, er selbst würde so von sich reden: *Missus ad eum (Joannem Zamoscium, regni Poloniae cancellarium) Eustachius Gyulafius, vir amplissimae prosapiae, bene litteratus, et in obeundis legationibus prudens et industrius.* Indessen hat Wolfgang Bethlen dieses Werk nicht wenig genützet. Weil er aber manches verändert und verkürzet vorträgt, besonders in der Rede, die Alexander Kendi an die versammelten Stände zu Thorda 1594 hielt, so wäre diese anonymische Geschichte, bei einer kritischen Ausgabe der Bethlenischen Geschichte unentbehrlich.« A Seivertől itt idézett hely Gyulafiról, kéziratunk 14b lapján megvan, továbbá Seivert megjegyzi, hogy a szöveg Báthory Zsigmondnak Kóvárból való visszatérésénél szakad meg, — így bizonyos, hogy Weidenfelder másolatával szöszerint megegyező szöveg volt Seivert kezén, de természetesen Weidenfelder Bőjthi-conjecturás címlapja nélkül, ezért mondja Seivert *anonym*-nak. A Seivert tulajdonában volt kézirat eltűnésén Szabó Károly sajnálkozott Gyulafi műveihez írt bevezetésében (Mon. Hung. Hist. SS. XXXI. köt. 9. l.), különben ő sem tartotta Gyulafi szerzőségét lehetségesnek, hanem Szamosközyt sejtette szerzőnek.

Igy tehát Bőjthit a szerzőséghez Weidenfelder juttatta, még pedig a stilusbeli hasonlóság alapján. A stilus összehasonlításból következtetni valamely mű szerzőjére ma is gyakran előfordúl, de a történeti methodológiának nem épen osztatlan helyeslése mellett. Bernheim általánosan elfogadott kézikönyvében erélyesen tiltakozik a stilus-összehasonlításból vont következtetések ellen, mikor nincs elég segédeszközünk annak megállapítására, vajjon az egyéninek tartott stilusbeli datumok valósággal egyének-e, s nem találhatók-e más egyének ugyanily műfajba vágó műveiben, vagy nem az illető korbéli általános nyelvhasználat tulajdonságai-e.¹⁾ Egyes korszakokban nagyon kevésé individualis a stilus; ilyen korszaknak tartja Bernheim a középkort, de ilyenek kell tartanunk a humanismus korát is, eldarabolva egyrészt nemzetek szerint, másrészt a szerint, melyik classikus író utánozzák az illető szerzők. A XVI. századbéli magyar humanisták közt nem tarthatjuk könnyű dolognak stilus-összehasonlítás útján pl. Oláh Miklós és Verancsics, vagy Bőjthi, Istvánffy, Baranyai Decsi, Szamosközy munkáinak egymástól való megkülönböztetését; a jelen esetben is oly fásasztó

¹⁾ *Ernst Bernheim*: Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie, 3. és 4. Leipzig, 1903. 369. l.

és hiábavaló munka volna minden előmunkálat nélkül ¹⁾ a kézirat stílusát (mely a XVI. század második felében divott humanista stylus) a meglevő munkákéval összehasonlítani, hogy erről le kell mondanunk, annyiival inkább, mert bizonyos, hogy Weidenfelder egészen véletlenül, tudományos meggyőződés nélkül tette oda Bőjthi nevét.

Weidenfelder könnyelműen kimondott véleményét eltávolítván utunkból, minden előítélet nélkül vizsgálhatjuk a kézirat történeti munka szerzőségét az ugyanily tárgyú, rendelkezésünkre álló munkák tartalmával és szövegével való egybevetés útján.

A kézirat 180 negyedrét lapon az 1594 év erdélyi eseményeinek egy részét írja le. Előadását az 1594 juniusi gyulafejérvári országgyűléssel kezdi, a következő módon: »Sigismundus Bathori Princeps Transsilvaniae, cum tartari Hungariam ingenti multitudine oppressissent, nihil vel turcarum multitudine vel rascianorum clade deterritus, consilium a turcarum insidiosa amicitia deficiendi majori studio quam antea etiam urgere non desistit; quam sententiam ita constantia animi roboraverat, ut nulla re quantumvis infessa (így) a proposito deterreri potuerit. Id quo commodius perfici posset, paucis a conventu Thordensi interjectis diebus, Albam iterum conventum extemporalem indicit... Igy 1594 juniusától kezdve folytatja az előadást 1594 augusztus 8-ig, Báthory Zsigmondnak Kolozsvárra való bevonulásáig, mire két hét múlva történt a tanácsurak kivégeztése. A 90a lapon így fejeződik be a munka: »solenni pompa in urbem introduxerant, moxque alii post alios ad aucupandum gratiam (ut sunt aularum proclives ad ostentandum animi) officii gratia frequenter illi apparere.« Ezután áll a *Finis* szó; de egészen világos, hogy Weidenfelder tette oda; az eredetiben nem lehetett, mert könnyen látható, hogy jelenlegi alakjában mind eleje, mind vége hiányzik. A most idézett kezdő sorok Báthory Zsigmond elhatározásáról, az előző tordai gyűlésről, a tatár és rácz küzdelmekről szólnak, mind oly dolgokról, a miket most nem beszél el, de már el kellett beszélnie. A munka töredék voltára utal a 14a lapon »Carillius sacerdos, cujus supra meminimus.« Ez az előbbi említés nincs meg M-ben; ugyanígy (22b) elbeszéli, hogy Szinán terve az erdélyiektől túlságos sokat követelni »quae supra memorata sunt«, a mi szintén hiányzik. A vég hiányát bizonyítja a mű nagyon gyakran előkerülő tendenciája:

¹⁾ U. a. 371. l. a stílus-összehasonlítás előfeltételül constructiók és más stilisztikai jelenségek történetét és statisztikai lexikális segédeszközök használatát követeli. Nálunk a XVI. század történetírói közt csakis Szerémiről és Forgáchról van ilyen kísérlet.

kimutatni Báthory Zsigmond meggondolatlanságát, melylyel az országot végveszélynek tette ki, és kegyetlenségét, melylyel a békepárt főurait kivégeztette, ehhez pedig épen az augusztus 8-ika után történtek a döntők.

A munka elején és végén csonka tehát, viszont a 180. lapon nagyon bőven tárgyalja a két hónap történetét, bár sok előbb történt eseményt is az itteniekkel összefüggésben mond el. Szerzésének idejére a következő adatokat szolgáltatja. A legkésőbbre mutató adat Székely Mózes halálára vonatkozik: »missus erat ad eos Moses Zekelius, vir egregie militaris ac bellicis laudibus celebris, is qui *decennio post Principatum Transsilvaniae frustra arreptum cum vita pariter amisit*« (42a). Tehát feltétlenül 1603 után írta a szerző. A legkorábbra mutató adat teljesen az események korában élő szerzőre mutat. A juniusi fejevári gyűlés leírásánál Báthory Zsigmond beszédét így vezeti be: »Senatoribus multaque nobilitatis frequentia stipatus in hanc sententiam verba fecisse *audivimus*.«¹⁾ Fontos még a következő mondat: »Enim vero hac tempestate (1594 után) *toto fere quinquennio status reip. Transilvaniae visus est multo maxime miserabilis*« (69b) továbbá a cyprusi érsekről szólva: »quid profecerit bonus vir, ac quo tandem eventu in patriam vel alio remigraverit, ingentes christiani orbis motus, qui postmodum secuti sunt, famam itineris actorumque ejus obscurarunt« (46b). Ezekből láthatjuk, hogy a szerző 1599, illetőleg 1603 után írta munkáját, de nem sokkal később, mivel már 1594-ben oly korban kellett lennie, hogy az országgyűlésen a fejedelem beszédét hallgathatta. Az *audivimus* szó nem követeli, hogy ekkor már bizonyos állásban kellett volna lennie; maga megjegyzi, hogy a fejedelem körül nagyon sok nemes ember tolongott, hogy hallgassa.

Ennyi positivumot tudván a szerzőről, vizsgáljuk meg munkájának az 1594 év történetét tárgyzó többi művekhez való viszonyát. Itt első sorban Bethlen Farkas művét kell tekintenünk. **M** szövegének legalább két harmadrésze szó szerint megvan **B**-ben, nem ugyanoly sorrendben, sőt nagyon is felforgatva, de mégis egészen világos a szó szerint való átvétel. Bethlennek főforrása a III. kötethez az a szöveg volt, melyet **M** tartott fen számunkra. Önkényt jöhetne az a gondolat, hogy esetleg **M** szövege készült **B**-ből kivonatolás és a sorrend megzavarása által; ezt azonban kizárja egyrészt előbbi eredményünk a szerző korára nézve (1594-ben már élt), másrészt az, hogy **B** sokkal rövidebb, sokat kihagy **M** szövegéből, még pedig bizonyos tendentia

¹⁾ Mindkét részletet Bethlen Farkasnál is megtaláljuk, de **B** kihagyta Székely Mózes halálának anticipálását, valamint »fecisse audivimus« helyett »fecit«-et ír: **B** 233. és 245. l.

szerint, a mit látni fogunk. Előbb azonban közölnünk szükséges **B** és **M** egyezéseit, s mivel csak **B** van kiadva, ezért **B** lapszámai sorrendjét fogjuk követni, megjelölve **B**-nél az **M**-mel egyező rész kezdő és végső szavait:

- B** 36 ipse commissa...est regressus : 67b—68a.
 61 nunquam Transsylvania...obviam iret : 22a.
 61 Eustachium...62 agendum sibi : 14b.
 66 missum esse...Caeterum : 10b.
 85 Eustachium...86 spem eveniret : 14b.
 87 Occurrunt siquidem...105 non immolabis : 15a—21b.
 125 immanem et impiam...126 captato consilio : 11a.
 134 His ita constitutis...gereret animum : 12a.
 136 Stephanum...exarant : 23b.
 139 copia adeundi...142 conturbatura : 12a—12b.
 171 Sigismundus...desistit : 3a.
 175 Hoc in statu...181 incrementum Ecclesiae : 31b—33b.
 182 ad Aronem...suffragaturos : 39b.
 182 Sigismundus...183 Rascianos : 39a.
 184 His receptis...185 constantes futuros : 39b—40a.
 196 His auditis...199 Regni vero nostri 36 : 25a—25b.
 200 Non multo...enarravit : 24b.
 200 Sed enim...201 depelli : 26a.
 205 Consiliarios...208 pruriebant, suadebant : 28a—29b.
 211 calculos suos...219 Transsylvanorum haerent : 29b—31b.
 220 Pontifice Maximo...224 illis accrevisset : 33b—35a.
 224 At Sigismundus...declararent : 36a.
 224 Duces Joanne...240 Transsylvaniam fore : 40a—44a.
 240 His Sigismundus...264 incurrerent : 3a—10a.
 267 Sinanum singulare...270 opprimeretur : 23a—23b.
 270 Dum ita pro...271 postulabat : 10a.
 272 videns universam...trahere posset : 10a.
 272 polliciti erant...273 partium finiretur : 14a.
 274 ita responderi...276 ostendere olim : 36a—b.
 276 inclinato ad credendum...278 ea tolli posse : 35b.
 278 Sigismundus vero...288 consurrecturum : 44a—46b.
 290 in proposito animi...Barbaros educeret : 12b.
 290 in tanta praesertim...294 facere videbantur : 13a—14a.
 294 His auditis Proceres...297 circumspetatque : 26a—27b.
 297 Rascianorum a Turcis...298 allaturas fuisse : 47a.
 298 tantaque animos...299 salutem exponerent : 27b.
 299 Si superioribus...302 esse videbat : 27b—28a.
 302 Franciscus Gesztius...313 attribuerunt : 47b—50a.
 315 cum intestina...316 asseruerat : 50a.

- 316 Itaque pertaesus....318 consensum praebuit : 50*b*—51*a*.
 318 refert : eo jam....324 consilia admissum : 36*b*—38*a*.
 331 Thordam....nacti : 51*a*.
 333 Se veluti ex....351 frustra implorabitis : 51*b*—56*a*.
 360 aut si ipse....remansit : 59*b*.
 365 tum litteris....comprobant : 57*a*.
 366 Dum Thordae....ne periclitetur : 56*b*.
 367 Quibus ita jactis....369 elueretur : 58*b*—59*a*.
 369 His rumoribus....371 Thordam venire : 59*a*—*b*.
 371 Sed haec omnia....372 destitutus posset : 59*b*.
 373 Nec enim ullam....386 relinquendum fuerat : 59*b*—63*a*.
 390 intempestaque....392 obvius est factus : 63*a*.
 393 Kóvárinum....traditurus : 64*a*.
 393 Sub id tempus....394 observandum jubent : 65*a*—*b*.
 395 quo majorem sibi....397 graviore corruunt : 79*b*—81*a*.
 398 non tam depellendi....deveniret : 73*b*.
 399 tam Alexander....401 praeponebant bono : 78*b*—79*b*.
 401 Balthasar....402 constituit : 80*b*—81*b*.
 403 postquam litterae....fuissent : 82*b*.
 403 iisque intellectis....404 adjecisse : 83*b*—84*b*.
 405 Dum autem Proceres....restitui posset : 78*a*.
 406 jam inde, ex quo....407 personabant : 58*b*.
 407 ac proinde...408 confirmavit : 57*a*.
 411 a Senatoribus....412 suum direxit : 63*a*—64*a*.
 413 Cum hoc modo....414 se insinuent : 65*b*—66*a*.
 414 qui jam Vajvodae....415 agnosceret : 71*a*—*b*.
 415 Joannem Forro....416 statueretur : 73*b*—74*a*.
 416 Ladislaum Szalánczium....417 delere possent : 77*a*—*b*.
 417 acris ingenii....obtulerunt : 75*b*.
 417 Interim duo....418 mandarunt : 65*a*.
 419 pollicitus est....sunt dies : 75*a*.
 419 litteras ad....424 author fuisset : 57*a*—59*b*.
 424 Deinde vero....425 exaraturum : 57*a*.
 426 Varadinum....427 properant : 64*a*—*b*.
 429 se prout...Turcarum tradi : 77*b*.
 429 Interea Bornemissza....reduxere : 73*a*.
 429 Siculi etiam....430 transierunt : 76*a*.
 430 Senatorum artibus....431 labefactavit : 86*a*—87*a*.
 431 Joannes Gerendi....433 alios accedere : 82*b*—83*b*.
 433 Siculis vero et....revocandum : 85*b*.
 433 reducendum....paratos : 85*a*.
 433 ignari quantam....434 accenderent : 85*b*—86*a*.
 434 Proinde omni....438 apparuere : 87*a*—90*b*.
 490 Interea illi....491 implebant : 69*b*—71*a*.

492 Kendius et ejus... 493 imponebat: 68b—69a.

494 aut cicadarum... adspirabant: 70a.

Mindezen helyeken **B** és **M** szó szerint megegyeznek, a mennyire a többszörös másolás és a nyomtatástól létrehozott eltávolodás megengedi. Feltehetjük ugyan, hogy Bethlen ugyanazt a szöveget használta, a melyről később Weidenfelder másolt; de ezt feltéve is tekintenünk kell, hogy Bethlen szövegét előbb Keresden, azután a keresdi kiadásból Nagyszébenben kinyomat-ták, s így feltétlenül változást kellett szenvednie — ugyanígy Weidenfelder maga is rosszul másolhatott s **M** készítője szintén — s innen kellett a kisebb eltéréseknek származniok. Különb en kimutatás eléggé megvilágítja Bethlen barbár munkáját: a rendelkezésére álló szöveget teljesen széttördelte, hogy saját dispositiójához alkalmazhassa, e mellett azonban **M** szövegéből nagyon sokat kihagyott, s nem épen a legértéktelebb dolgokat. Egészben véve a III-ik kötetnél ez a főforrása; mellette nagyon csekély mértékben Szamosközy és Jacobinus, nagyobb mértékben Baranyai Decsi ma ismert munkáinak használatát mutatja a kötet.

Baranyai Decsi munkájának 1594-ről szóló részét teljes egészében ismerjük és megállapíthatjuk, hogy a hol Bethlen **M**-et használja, ott sehol sem egyezik meg Decsivel. Különb en is Bethlen Decsitől nem Erdély belső eseményeinek leírását, hanem a csatarajzokat és a némettel, főként a törökkel való tárgyalásokat kölcsönzi, míg az 1594 év belső történetére **M**-et használja. Baranyai Decsi megírta az 1594 év történetét, ezt ismerjük, s **M** szövege ettől teljesen eltérő, nem is szólva arról, hogy míg Decsi Báthory Zsigmond udvari historiographusa volt, addig **M** állandóan támadja Báthoryt s lapokon át jellemzi hitszegését és kegyetlenségét, a melylyel a főurakat tönkretette. Így kettős okból: a szövegek összehasonlításából és a két mű tendenciájából kizárt-nak kell tartanunk **M**-re vonatkozólag Decsi szerzőségét.

Mindkét szempont vizsgálata egészen más eredménnyel járt Szamosközyre nézve. Szamosközynek az 1594 év történetét tárgyzó munkája nem maradt reánk, csakis jegyzetei ismeretese Szilágyi Sándor kiadásának IV. kötetében, — a mikre nem lehet nagyon támaszkodni, mivel későbbi feldolgozásában aligha ¹⁾ ragaszkodott azon szélső igazmondáshoz, mit ott nyilvá-

¹⁾ Itt és a következőkben Szamosközy tendenciája és felfogása érintésénél nem fogom minden egyes esetben Szamosközy műveiből ismertetni ezeket, hanem általánosságban utalok értékezemre (Adatok Szamosközy István történeti munkáinak kritikájához. Bp. 1904), valamint Bagyary Simon művére (A magyar művelődés a XVI—XVII. században Szamos-

nít. Hogy elkészítette az 1594 év történetét, ennek bizonyítéka egy töredék, melyet, később jutván hozzá, Szilágyi Sándor a IV. kötet I. pótfüzetében adott ki a 407—411. lapokon. Ezen töredék a török és német párt küzdelméről szól, s közli a lengyel kancellár, Zamojszki intó levelét. Szilágyi bevezetése szerint egy ív papírra van írva Szamosközy kezétől, javításokkal, jegyzetekkel, betoldásokkal; az ív tisztán maradt széleire egy sereg oláh név van írva. Ebből látszik, hogy ez az ív Szamosközy nagy műve *fogalmazványából* töredék, eleje és vége hiányzik. **M** szövege szerzőségére, valamint **M** és **B** egymáshoz való viszonyára döntő fontosságúnak kell tartanunk ezt a töredéket. A töredék szó szerint megegyezik **M** 14a—17b lapjaival, természetesen ismét tekintetbe véve azt a változást, a mit Weidenfelder és az 1767 évi másoló hoztak létre, valamint azt, hogy a pótfüzet töredéke első fogalmazvány, míg Weidenfelder már kész munkáról másolt, melynél maga az író, Szamosközy is eltért fogalmazványától. Ez az egyezés egyelőre csak azt bizonyítja, hogy a 14a—17b lapok Szamosközy munkáját tartalmazzák.

Ezen első eredményhez hozzá kell vennünk, hogy a töredék (jelezzük **Sz**-szel) szövegét Bethlen is átvette III. kötetébe. Három szöveg, **M**, **B** és **Sz** áll tehát rendelkezésünkre, mely szövegek vizsgálatából a következőket láthatjuk.

Az archetypus feltétlenül **Sz**, ebből készült bizonyos változtatásokkal **M**, és más változtatásokkal **B**. **Sz** szövegét **M** egyfolytában adja vissza minden megszakítás nélkül, míg **B** az eredeti szöveget több helyen szétszaggatva olvasztotta be; így míg **Sz** 407—411 és **M** 14a—17a megegyeznek, addig e kettő megfelelője **B** 272—273, **B** 61—62, illetőleg 85—86, továbbá **B** 87—93, a mely részekben **B** több mondatot kihagyott, mit **Sz** és **M** tartalmaznak. Lássunk egy részletet összehasonlítva:

Sz 410. En videtis etiam-num reliquias florentissimi huius regni, cuius tutelam illi sibi arrogarunt, qua dexteritate, quibus praesidiis defendant; quicquid Turca involare non potest, Germanus proterit, vastat, diripit. Praecipue autem haec me tenet admiratio, quod cum videant Ungaria sepulta ipsos

M 17a. En videtis etiam-num reliquias florentissimi huius Regni, cuius tutelam illi sibi arrogarunt, qua dexteritate quibus praesidiis defendant. Quidquid Turca involare non potest, Germanus *in viscera ejus regni exercens* proterit, vastat, diripit. Praecipue autem haec me tenet admiratio, quod cum videant

közy István történeti maradványai alapján. Esztergom, 1907), a hol nézeteim egészben elfogadva található.

quoque perituros, nihilo tamen in tutando hoc vallo, hoc clypeo sunt solliciti : ardente *intergerino* pariete, quid de continguis ipsorum aedibus fiat, non vident. Putasne igitur, qui de sua pernicie tam sunt securi, de alienis malis ullam, non dico, auxiliandi spem, sed vel cogitationem suscipere posse? Recenti in memoria est, *quanta pollicitatione*, quanta donationum *pondere* octo annorum pacem proximis annis ab Amurade Turca redemerunt ad ruborem usque et pudorem *eo omnino proposito*, ut interea in luxu et otio id quicquid est feriarum a bellis traducere possint. Jam vero quis non videt Germanum inutilibus semper *in* rebus occupatum esse. Nunc iterum cum nonnullis principibus conspirantes, Gallicis rebus *est intentus*. In omnium iura se insinuant, neglectis propriis, aliena negotia curant, nullo cum successu; et sane nunc inprimis esset opus, si fratri Philippo regi Hispaniae auxilio aliquo succurrerent, movet enim ille, sed parum promovet res Flandricas; vereor ne tam illi suppetias veniant, quam sibi vel aliis provinciis eorum tutelae innitentibus. Deinde etiamsi aliquid seriae opis *et auxilii* Germanus Transilvaniae laboranti moliretur, quod ego mihi persuadere nequeo, quis? *putemusne* (igy) eius auxilium in tanto loci intervallo tempestivum fore, ac cum summa necessitas tulerit, *praesentaneum periclitanti Transilvaniae* futurum?

Hungaria sepulta, ipsos quoque perituros, nihilo tamen *cupidius* in tutando hoc vallo, hoc clypeo sunt solliciti. Ardente *integerrimo* pariete, quid de continguis eorum aedibus fiat, non curant. Putasne igitur qui de suorum pernicie tam sunt securi de alienis malis ullam, non dico, auxiliandi spem, sed vel cogitationem suscipere posse. Recenti in memoria est *quantis sollicitationibus*, quanta donariorum *mole*, quam *pene suppliciter* octo annorum pacem proximis annis ab Amurade Caesare redemerint ad ruborem usque et pudorem, *scilicet* ut interea in luxu et otio id quicquid est feriarum a bellis traducerent. Jam vero quis non videt Germanum inutilibus rebus semper occupatum esse. Nunc iterum cum nonnullis Principibus conspirantes Gallicis rebus *sunt intenti*. In omnium iura se insinuant, neglectis propriis, aliena negotia curant *et quidem* nullo cum successu. Nunc sane esset opus si fratri Philippo Regi Hispaniae auxilio aliquo succurrerent. Movet enim ille, sed parum promovet res Flandricas. Vereor ne tam illi suppetias veniant, quam tibi vel aliis provinciis eorum tutelae innitentibus. Deinde etiamsi aliquid seriae opis Germanus Transilvaniae laboranti moliretur, quod ego mihi persuadere nequeo, quis *putet* ejus auxilium in tanto loci intervallo tempestivum, ac cum summa necessitas tulerit, *praesentem eum* fore.

B 92—94. Videmus nunc etiam reliquiae florentissimi Hungariae Regni qua dexteritate quibusque praesidiis defendantur. Quidquid Turca involare non potest, vicini *in viscera ejus Regni* exercent, proterunt, vastant, diripiunt. Praecipue autem haec me tenet admiratio, quod cum videant Hungaria sepulta ipsos quoque perituros, nihilo tamen *cupidius* in tutando hoc vallo, hoc clypeo sunt solliciti. Ardente *integerrino* hoc pariete, quid de contiguis ipsorum aedibus fiat, non curant. Putasne igitur, qui de ipsorum pernicie tam sunt securi, de alienis malis ullam, non dico, auxiliandi spem, sed vel cogitationem suscepturos? Recenti in memoria est, *quantis pollicitationibus* Imperator Romanorum, *quantisque donariis* octo annorum pacem proxime praeteritis annis ab Amurathe redemerit. Quid vero auxilii ab aliis remoratoribus, vel a viciniore sperare possitis? Austria, Philippi Hispaniae et Galliae Regum, ac alii aliorum rebus distractis, vos ipsi facile judicare potestis. Deinde etiamsi aliquid seriae opis extranei Transsylvaniae laboranti molirentur, quod ego mihi persuadere nequeo, quis putet eorum auxilium in tanto loci intervallo tempestivum, ac cum summa necessitas postulaverit, *praesentaneum* fore?

Ez összehasonlításra Zamojszki levelének egy részletét választottuk ki, melynek szövege azonban Szamosközytól származik. A 15a mondja: »nuncium . . . in litteras vernaculo sermone missum ex archivo Albensi luculentius patefacere.«¹⁾ Természetes tehát, hogy Szamosközy latinra fordítva Zamojszki magyar levelét, fogalmazványa szövegén a tisztázáskor vagy átdolgozás-kor változtatott. Ezt tekintetbe véve, az összehasonlításból ezek állapíthatók meg:

1. **Sz** Szamosközy *fogalmazványát*, **M** *végleges feldolgozását* tartotta fen számunkra. **Sz**-nek hibás constructióit **M** javítva adja: »Nunc iterum cum nonnullis principibus conspirantes, Gallicis rebus *est intentus*«; a hibás singularist **M** helyesen pluralisba teszi: »Nunc iterum cum nonnullis Principibus conspirantes Gallicis rebus *sunt intenti*.« **Sz**-nek *eo omnino proposito* üres kifejezése helyett **M** egyszerűen *scilicet*-et ír. A hibás *putemusne* **M**-nél helyesen *putet* alakban jelenik meg. Az idézett részletben is **M** bővebb: *in viscera ejus regnum exercens* és *quam pene suppliciter*, csakis **M**-nél van. Szamosközy a »vernaculo sermone« irt levelet classikus latinná tette és megrakta stílusának virágaival. Így származott e két kisebb terjedelmű beszúráson kívül még néhány hosszabb is **M** szövegében, melyeket legyen szabad itt közölni.

¹⁾ A fogalmazvány szűkszavú ehhez képest: **Sz** 408. nuncium . . . allatum in litteras missum ex archivo Albense luculentius patefecero.

Sz 408. *simul et pereunt* helyett **M 16a**: *simul et perire, quam juratum nominis Christiani hostem illis ipsis armis lacessere.*

Sz 409. *ut illi* (h. ille) *olim in capitolio prandeat* helyett **M 16a**: *ut ille olim Capuae delitiis enervatus, iste multis fretus viribus in Capitolio prandeat.*

Sz 409. *princeps Transilvaniae* helyett **M 16a**: *Princeps Illustrissime, quantumlibet te illi arctissimo foedere adjungas. Cujus fiducia te...*

Sz 409. »E fungino sunt genere, capite se totos tegunt, pulverem et solum ferre non possunt, pilei quos popularim gestant, argento sunt«; — e részlet világos hibáit (solum és popularim) **M** kijavítja és megtoldja **16a**: »E fungi sunt genere capite se totos tegunt, pulverem et solem otiumque castrense eos ferre non posse, umbracula pileorum lataeque patentes causiarum laciniae quae populatim gestant, satis argumento sunt. Denique crede mihi ingentem habentem sitim, immensam avaritiam, pecuniaeque per fas nefasque congerendae studium adeo pene, ut ipsam animam venalem habeant, si licitorem inveniant.« S csak itt folytatja **M** »siquidem in illis esset«, mint **Sz 409.** Jellemző, hogy a *Denique—inveniant* mondat a fogalmazványban is megvan, csak hogy Szamosközy később szúrta be a margóra, Szilágyi Sándor pedig nem a maga helyén, hanem a 410. l. a *Per deum—hirudo* mondat után helyezte a szövegbe, véletlenül ép oly helyre, a hová sehogysem illik a *Denique* kezdetű mondat. Itt is látjuk tehát, hogy **M** a kész, tökéletes szöveget tartalmazza, a hogy Szamosközy a végleges feldolgozást elkészítette.

2. **B** szövege nem a fogalmazványon, hanem a végleges feldolgozáson alapszik, azaz Bethlen Farkas munkájába Szamosközy szövegét nem a nehezen olvasható, széljegyzetekkel és törlésekkel teli fogalmazvány **Sz** kéziratából, hanem az elveszett, végleges feldolgozásból vette át. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy mindazon helyeken, hol **Sz** és **M**, azaz a Szamosközy-féle fogalmazvány és a végleges feldolgozás eltérnek egymástól, **B** nem **Sz**-szel, hanem **M**-mel egyezik. Így *in viscera ejus Regni, cupidius, integerrimo* (**Sz** intergerino-ja helyett) **M**-nél vannak, nem pedig **Sz**-nél. Az idézett részlet végén **Sz** és **B** *praesentaneum*-ot írnak, **M** ellenben *praesentem eum*, a hol azonban világos, hogy a Szamosközy-féle végleges feldolgozásban lévő *praesentaneum* Weidenfelder hibája folytán lett értelmetlenségé. Nevezetes továbbá, hogy az előbb idézett részletek, melyek csakis **M**-ben vannak, a fogalmazásban azonban nincsenek, mind megtalálhatók **B** szövegében, így:

B 89. *simul et perire, quam juratum nominis Christiani hostem illis armis lacessere.*

B 90. ut ille olim Capuae deliciis enervatus, iste multis fretus viribus, in Capitolio prandebit.

B 90. Princeps Illustrissime, quantumlibet te illis arctissimo foedere adjungas, quorum fiducia . . .

B 90—91. illis non fungorum more capite se totos tegere, non umbracula pileorum lateque patentes causiarum lacinias gestare (quibus uti omnibus fere ubique hodie mos est), sed pulverem et solis aestum omnesque castrenses molestias perferre, est necesse. Deinde vide mihi ingentem ubique regnare habendi sitim, immensam avaritiam, pecuniaequae per fas et nefas congerendae studium, adeo ut alter animam etiam venum exponeret, si licitatore inveniret. Si quibus inesset . . .

Láthatólag ugyanazt a szöveget használta **B**, mint **M**. Csakis azok a változtatások vannak jelen, melyek Bethlen Farkas dolgozása módjából folynak; sohasem másolja szó szerint kútfőit, még a szétdarabolt szövegek egyes mondatainak sem kegyelmez, a constructiókat, vonzatokat, grammatikai és stílári viszonyokat megváltoztatja, s így a kútfő eredeti színét legtöbnyire letörli. Megjegyezhetjük, hogy a *habendi sitim* kifejezést véletlenül helyesen vette át a feldolgozásból, míg **M** *habentem sitim*-je Weidenfelder hibájából származhatik.

3. Ámbár **B** és **M** egyaránt Szamosközy végleges feldolgozásán alapulnak, az *eredeti Szamosközy-szöveget csakis M tartja fen*. Itt tekintetbe kell vennünk, hogy Bethlen Farkas önálló munkát írt, melyhez Szamosközy iratait nagyobb mennyiségben ugyan, de csak ép úgy használta, mint akár Istvánffy, Pethó Gergely, De Bry, vagy Decsi munkáit, azaz célja nem volt az említettek történeti műveinek változatlan fentartása, hanem azokat saját céljaihoz képest átalakította. Innen van, hogy az egész *couleur locale*-t, a mit az illető kútfőkben a szerzők életére vagy korviszonyaira talált, könyörtelenül eltávolította, a mint természetesen nem is mondhatta, hogy Báthory Zsigmond 1594 juniusi gyulafehérvári beszédét hallotta ő, Apafi Mihály tanácsosa, — mint erről már előbb szoltunk. Weidenfeldernek ellenben nem volt más célja, csak az előtte levő szöveg lemásolása, és ezt becsületesen, tehetségéhez képest elvégezte; elkövetett hibáit elég könnyen felismerhetjük az **M** és **A** másolatokon.

Legyen szabad megemlítenünk itt, hogy Bethlen Farkas műve távolról sem tartja fen az elveszett, de tőle átírt kútfőket tudományos használatra alkalmas formában. Láttuk, hogy az **M** szövegének alapjául szolgáló munkát mennyire széttördelte, összefüggéséből kiforgatta, e mellett azonban bizonyos tendenciától sem volt ment. Zamojszki minden tekintet nélkül jellemzi levelében a Habsburg-ház és a németek önző politikáját, hitszegéseit,

veszélyben gyávaságát. Ezen részletek **Sz** és **M** szövegében ránk maradtak. Bethlen azonban mindenütt kikerülte a *Germani* említését, az egyes Habsburg-uralkodók neveit elhagyta; **Sz** 409 és **M** 16b »*pestilentissima Ferdinandi ambitio*« kifejezését kihagyta, s azon hosszabb részleteket, melyekből a *Germani* elhagyásával nem sikerült a császáriak elleni gyűlölet nyomait eltávolítani, egészen elhagyta, s helyettük rövid, színtelen mondatot szűrt be, pl. így:

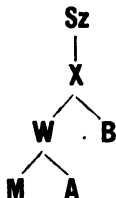
M 18a. Joannes Rex Hungariae, Sigismundi Regis olim sororius, honesta ac utrique parti salutaria pacta cum Ferdinando pepigerat, quibus continentia inter se bella, bono Reip. Christianae tandem sopirentur, nec vero iis pactis utrinque initiantur (**A** tévesen: *imitarant*), ut praeter Caesarem, Joannem Hungariae, Ferdinandum Bohemiae et Sigismundum Poloniae Reges, nemo conscius eorum esset. Sed quid posthac Ferdinandus sancte et secreto factas, consignatas obsignatasque pacis et foederis tabulas, quibus non in invidiam tantum, sed et in discrimen caput Joannis Regis induceret, ad Solimannum patefecit et transmisit, pudenda ad omnem posteritatem ac minime Regia persona digna levitate. Quod crimen postea Joannes Rex multo auro multisque inficiationibus ad Solimannum deterisit.

B 94—95. praeterea in quantum discrimen devenit Joannes primus Hungariae Rex, initis cum Ferdinando pactis, Turcis postea propalatis . . .

Bethlen ezen loyalis tendenciát nemcsak Zamojszki valóban erőteljes levele másolásánál és nemcsak a németekkel szemben tanúsítja; úgy látszik, egyik elve volt, hogy az ellentéteket sehol se élezze ki s ehhez képest a szenvedélyes kifejezéseket elsekélyesítse, nem törődve azzal, hogy ily eljárással kútfóit legjellemzőbb tulajdonságaikból vetkőzteti ki. Így **M** 3b—4a: »vel tam humiliter *insolentissimi tyranni* ferrent jugum«, — ezt Bethlen megváltoztatja: »vel tam humiliter *durum Vajvodae* ferrent jugum«.

(B 243); továbbá M 13b : *vulgusque satellitum*, B 292 : *reliquosque* stb.¹⁾ Bethlen ezen különös másolási módja majdnem lehetlenné teszi a tőle művébe felvett XVI. századi munkák tudományos használatát, mert sehol sem lehetünk bizonyosak, vajjon egy-egy fontos hely nem Bethlen betoldása-e, vagy nem hagyott-e ki esetleg egy még fontosabb helyet.

Összefoglalva az Sz, M és B szövegek összevetéséből nyert eredményeket, megállapítható, hogy B és M nem az eredeti Sz fogalmazványra támaszkodnak, hanem az Sz fogalmazvány után készült Szamosközy-féle végleges feldolgozásra, melyet jelenleg X-szel jelölünk, még pedig B a most jelzett X szöveget csónkán, rövidítésekkel, tendentiosus kihagyásokkal írta át, míg a Weidenfeldertől készült W jelzésű szöveg X-nek teljes és nem túlságosan hibás másolatát tartalmazza, az M és A másolatok pedig együtt teljesen pótolják az elveszett W, illetőleg X szöveget. Így a szövegek *elágazása* (de *nem értéke*, mert W, illetőleg M és A hasonlíthatatlanul többet érnek B-nél, bár látszólag távolabb vannak X-től) ilyenformán ábrázolható:

Itt azonban nem vettük tekintetbe, hogy B, melylyel a Benkőkiadást jelöljük, egyrészt csak a Bethlen Farkas előbb ismertett dolgozasmódja szerint átalakított Szamosközy-szöveget tarthatta fen, másrészt, hogy Bethlen Farkas eredeti kézírata is nagyon sok és teljességgel ellenőrizhetően változáson ment át, míg sok másolás és a keresdi kiadás után Hochmeister Márton sajtója alól kikerült. Az Sz-X-W-M-A sorozat teljes bizonyossággal volt megállapítható, s az Sz töredék terjedelméhez képest M és A Szamosközy valódi végleges feldolgozását tartalmazzák.

Innen azon föltevéshez, hogy M és A kéziratok Szamosközy munkájának másolatai, csak egy lépés volna. Igaz ugyan, hogy Sz töredék, eleje és vége hiányzik, s ezekhez a legnagyobb pontossággal illeszthetők M, illetőleg A megfelelő részei, — mégis Sz szövegét nem tartjuk elég hosszúnak, hogy a vele való megegyezésből az egész M és A szövegre Szamosközy szerzőségét bebizo-

¹⁾ Ugyanígy Kendi nagyszerű beszédéből is kihagyja a németet gyalázó, nagyon jellemző részeket: B 333—351. V. ö. 51b—56a.

nyitottnak vehetnők. További vizsgálatra van szükség, egyrészt szövegkritikai téren, másrészt a kéziratból meríthető személyi és korbéli adatok alapján.

M az 57a—58a lapokon Báthory Zsigmond levelét közli Báthory Andrásához, a következő bevezetéssel: »Adscribam ad verbum ipsius Sigismundi litteras, ad Cardinalem Andream datas, ne quis fidem eorum, quae narramus, a nobis desideret. Eas in archivo Cardinalis Principis, postquam a Michaële Valacho caesus est, nacti sumus,¹⁾ quarum exscribendarum copia etiam si ex prototypo nobis non suppeditaverit, tamen hoc quoque quod proferimus exemplum minime supposititium esse arbitramur.« Ez a bevezetés nincs meg **B**-ben, a levél maga azonban egész terjedelmében megvan **B** 420—423, és Szamosközy maradványaiban a Hédervári-codex egyik lapján, honnan Szilágyi Sándor kiadta. (Szamosközy művei, IV. köt. 32—34. ll.) Ez a levél már eredetileg is latin nyelvű, s így a háromféle másolatban csakis másolásból származó eltérésekről lehet szó. Annál meglepőbb azonban, hogy az **M**-nél fennmaradt szöveg minden tekintetben ragaszkodik Szamosközy másolatához, míg Bethlen már változtatva vette át. Így pl. Szamosközy IV. 32. *vix vero aut nulla spes auxilii*; 57a. *vix vero aut nulla spes auxilii*; **B** 420. *vix vero aliqua aut nulla potius spes auxilii*. — Szamosközy IV. 32. *deploret spe nobis oblata interim*; 57b. *deploret spe nobis oblata interim*; **B** 420. *deplorat. Interim*. — Szamosközy IV. 33. *nos periculis praesentibus involvamus*; 57b. *nos periculis praesentibus involvamus*; **B** 421. *nos praesentibus periculis involvamus*. — Szamosközy IV. 33. *favemus charissimo fratri nostro Balthasaro*; 57b. *favemus charissimo fratri nostro Balthasari Bathoreo*; **B** 421. *favemus fratri nostro charissimo Balthasari Bathoreo*. — Szamosközy IV. 33. *existimamus, Ad*; 57b. *existimamus. Ad*; **B** 421. *existimamus, ad*. — Szamosközy IV. 33. *nobis expectationi omnino pollicemur*; 58a. *nobis expectatione omnino pollicemur*; **B** 422. *nobis expectationique nostrae omnino nobis pollicemur*, és még kisebb eltérések. Ezzel szemben **M**-nek Szamosközy szövegétől való eltérései tisztán másolásiak (*et, ex* helyett; *ne, nec* helyett stb.), míg Bethlen elég nagy mértékben változtatott az előtte levő szövegen. Fel kell tennünk, hogy Szamosközy mikor véglegesen feldolgozta munkáját, a levél másolásában nem tért el attól a szövegtől, melyet maga készített, s így bizonyos, hogy Weidenfelder előtt most is Szamosközy szövege feküdt, nem pedig valamely más munka, mely véletlenül közölte volna ugyanazon levelet, mit

¹⁾ **M** sor végén: *sums* világosan látható, **A**-nál *sunt*, de a constructio világossá teszi, hogy **M** csakis a kevés hely miatt hagyta ki *sumus*-ból az *u* betűt.

Bethlen Szamosközy művéből közöl. Nevezetes még a Hédervári-codexben a levél szövege után Szamosközy jegyzete: »Bátori Sigmond levelének mása Bátori András cardinalnak, melyből meg tetszik Sigmond dolga és az fő tanácsuraknak méltatlan halálok.« — Szamosközy tehát tendentiosusan másolta le ezen levelet, s ha valóban megírta munkáját, ott ebből a szempontból kellett hasznát vennie. Ezzel szemben Bethlennél nem látszik ez a tendentia világosan. B 419. a Bocskayval való tárgyalások után minden átmenet nélkül így ír: »Haec dum tractantur, Sigismundus vajvoda Kóvárii aliquantum conquiescens, litteras ad Andream Báthorem Cardinalem in Poloniam sequenti tenore exaratas expedit« (B 419) s közli a levelet. Szamosközy igazi tendenciája egyedül M (és A) szövegében található meg. Az 56b—57a ll. elmondja, Báthory Zsigmond hogyan hitegette Boldizsárt a trónról való lemondással, sőt formálisan szerződést kötött vele, a mint a levélben is elmondja. Erre támaszkodva jártak el a tanácsurak Tordán, majd Kolozsvárott. És »ne quis fidem eorum, quae narramus, a nobis desideret« (57a), ezért írja le szóról-szóra a levelet. Bethlen teljesen elhomályosította Szamosközy tendenciáját a Szamosközy-szöveg szétszaggatásával, M ellenben Szamosközy inteniójához híven s betű szerint Szamosközy után közli a dolgokat.

M kézirat elején a 14a—17a lapok, vége felé az 57a—58a ll. tehát kimutathatólag Szamosközy elveszett munkájából valók, még pedig, mint a Bethlennel való összehasonlítás mutatja, oly szorosan csatlakoznak a kétségtelen Szamosközy szövegekhez, hogy a köztük levő viszony csakis az eredeti és másolat közti viszony lehet. A legkisebb részletekig menő egyezések lehetlenné teszik azon feltevést, mintha M a vizsgált részleteket valamely ismeretlen íróból vette volna, a ki viszont Szamosközyt használta volna. Mindezek után talán nem fog elhamarkodottnak látszani itéletünk, ha az M (illetőleg A) kézirattól fentartott szöveget teljes egészében Szamosközy munkájának tartjuk. Ezen véleményünkben megerősítenek a következő adatok.

Láttuk már, hogy a szerző 1594-ben hallotta Báthory Zsigmond beszédét az országgyűlésen, s 1603-ban még megérte Székely Mózes halálát. Ezen kormeghatározás jelenlegi ismereteink mellett egyedül Szamosközyre illik. Ő épen 1594 legelején jött vissza külföldi útjából,¹⁾ s mint tudjuk, legalább 1608 végéig életben volt. Bőjthi Veres Gáspár szerzőségét az 1594-re vonatkozó adat teljesen kizárja. 1617-ben, mikor Bethlen Gábor kül-

¹⁾ Már 1594. ápr. 18-án okvetetlenül Kolozsvárott volt. Szamosközy tört. maradványai, IV. 43. l.

földre küldte, még messze lehetett a 30-ik évtől is.¹⁾ Láttuk, hogy Baranyai Decsi szerzősége nem jöhet szóba.²⁾ Kovacsóczy Farkas megírta ugyan saját kora történetét, melyet Szamosközy és Bethlen Farkas használtak még,³⁾ de szerzőségét kizárja természetesen az 1603-ra való hivatkozás. A szerző különben állandóan dicsérő jelzőkkel halmozza el a nagy kanczellárt (14a. alterum quidem prudentia singulari Covatsocium), egy helyen pedig (25a) megemlíti, hogy Kovacsóczy történeti műve megfordult a kezén: »Orationem quam Cacasius ad Reginam habuit. Kovatsocio auctore scriptam et elaboratam, quae multorum manibus teritur et ipse Kovatsocius Historiae suae quam imperfectam reliquit ad verbum inseruit, non duximus operae precium huc apponere«, s ezután másra tér át.⁴⁾ E részletet a szerző alig sokkal 1603 után írhatta, később már nem igen érdeklődhetek Kakas beszéde iránt az emberek; a XVII. század elején azonban kimutathatólag csakis Szamosközy használta Kovacsóczy félbemaradt művét; természetes is, hogy Kovacsóczy hagyatékából csakis ő reá szállhatott; az pedig nem valószínű, hogy Szamosközy nagy munkája készítése közben másnak is átengedte volna. Így ez idézett részlet, s benne azon adat, hogy a szerző Kovacsóczy művét használta, szintén Szamosközy szerzőségére mutat.

Mindezek után két tényt kell összevetnünk. Az egyik az, hogy a szerző 1594-ben országgyűlésen lévén, 1603 után írta művének legalább egyik részét; a másik, hogy műve tekintélyes része, két helyen is szóról-szóra, sőt betű szerint megegyezik Szamosközy kétségtelen műveivel. E két tény egybevetéséből csakis Szamosközy szerzősége következtethető, a mit ezek után talán egész bátran elfogadhatunk.⁵⁾

Szamosközy nagy munkájának — historiographia-történeti

¹⁾ A Bőjthiről ismert adatok rövid összeállítása Makoldy Sándor bölcsészettudori értekezésében. (Bőjthi Veres Gáspár élete és történetirői munkássága. Nagykároly, 1904.)

²⁾ Különbön már 1601-ben meghalt. Gyulafi Lestár tört. maradványai. Mon. Hung. Hist. SS. XXXIII. 17. l. — V. ö. Mon. Hung. Hist. SS. XVII. XII. l., a hol Toldy Ferencz még nem ismerte Gyulafi Lestár adatát.

³⁾ V. ö. idézett értekezésem, 36. l.

⁴⁾ Bethlen Farkas kezében megvolt Kovacsóczy munkája s Szamosközytól eltérően jónak látta közölni az egész beszédet. B 185—196.

⁵⁾ Ide iktatjuk Szabó Károly megjegyzését: »A Seivert által itt ismertetett kézirat Szamosközy István nagyszerű történelmi művének töredéke lehetett, melynek tetemes része s ebben az 1593 és 1594 év leírása is elveszett, vagy máig is lappang.« Mon. Hung. Hist. XXXI. (Gyulafi Lestár) 9. l. A kitünő tudóst a XVI. század irodalmának ismerete látatlanban is helyes útra vezette.

szempontból — talán legérdekesebb része az 1594 évi események leírása volt. Itt állott a történetíró legnehezebb feladata előtt. Az összes eseményekről kitűnően értesült, de előadásukban Kovacsóczyhoz, másrészt Bocskayhoz való viszonya befolyásolhatta. Eddig ismert, Szilágyi Sándortól kiadott művei alapján meg lehetett állapítani, hogy feldolgozott munkájában semmiesetre sem mondta ki Bocskay részességét a főurak kivégzésében, a mint ennek kimondásától nem tartózkodott a maga számára készített jegyzeteiben. M szövege csakis a Kolozsvárra való visszatérésig ér. Bocskay fellépése, a tanácsurak tévedései megbosszulására, a lugasbeli jelenet (Szamosközy, IV. 39.), az elfogáskor történetek csak ezután kerülhettek sorra, de a kezünkben levő töredékből is világosan látható, milyen ügyesen csoportosította az eseményeket már jó előre, hogy később könnyen megkerülhesse a veszélyes pontot, Bocskay részvételét a kivégzéseknél. A következőkben legyen szabad Szamosközy felfogását e téren röviden körvonaloznunk.

Bocskaynak Báthory Zsigmond és a háború-párt melletti állása annyira világos volt, hogy hiábavaló és feltétlenül rossz benyomást keltő lett volna ennek tagadása. Nem is kísérli meg ezt; ha pedig elmondja, úgy valahogyan módját kell ejteni, hogy Bocskay neve a későbbi véres események odiumától mégis érintetlen maradjon. Ezért Báthory Zsigmond magatartásában két phasist különböztet meg. Az első, mikor Báthorynak egyetlen célja a török elleni háború volt, tehát a keresztényiség és a nyugati civilisatio szempontjából feltétlenül helyes cél. Ebben mellette van Bocskay ép úgy, mint a tanácsosok egy része, sőt maga Kovacsóczy is. Így a tordai gyűlés kezdeténél említi: »cancellarius vir prudentia et facundia maximus, qui videbatur a Principis consiliis per illa adhuc tempora non multum abhaerere, sententiam ejus accuratis verbis proposuit« (29a), s elmondja Kovacsóczy beszédét, melylyel a török béke felbontását ajánlja. Az ilyen ügyben, mit Kovacsóczy is helyeselt, kellett jónak és nemesnek lenni, ezért megengedi Szamosközy, hogy eleinte mindkét párt a haza javát akarta; pl. Geszti Ferencz érdekes beszédének leírása után ¹⁾ így szól: »Cum haec disceptatio teneret, erant adhuc res Transsilvaniae motibus magis et tumultibus, quam bello Turcico obnoxiae, quippe cum fundamenta meditarietur utraque pars salutis quamquam diversa via, nondum pertinacia utrinque studia in certam aliquam sententiam conflata erant. Princeps plenus animi et spei, tum freto juventutis fero-

¹⁾ Szilágyi Sándor Bethlen F. alapján részletesen ismertette. Erd. Országgy. Eml. III. 318. 1.

cioribus consiliis aestuans novisque rebus inhians, bello, armisque curandam salutem Reipubl. contendebat, eamque sententiam, quam salutarem rebatur. Senatores vero, non tam contradicendi studio tardiores, quam ob aetatem provecam et rerum diuturnum usum cunctabundi, pace et tranquillitate potius, quam bello incolunitati provinciae cavere malebant, certam quippe quietem incerto bello perferendam esse satius ducebant« (50a). A végzetes kettéválást Báthory Zsigmond fiatalabb környezetének meggondolatlan tanácsai, másrészt Zsigmond csodálatos változékonysága és kétszínűsége okozták, melyet növelt az a körülmény, hogy a Tordán összegyűlt fegyveres gyűlés Kendi Sándor izgatása folytán erőyesen ellenszegült a török béke felbontásának: »Videbat enim obstinatione arma in Turcas sumendi, multum invidiae certe nihil gratiae apud provinciales contraxisse omnibus ejus conatibus ad irritum cadentibus, ex quo propediem inter se et illos nonnisi ingentia dissidia, ex dissidiis alterius partis exitium conflatum iri. Prorsus, ut mirum videri queat, tanta pertinacia mallet consultum propositum illum (A : illud) fovisse, ut maluerit de tam florenti regno, honoribusque, opibus, patriaque, quam de concepta opinione pravaque sententia discedere. Proinde principatum in licitationem ponit ac Balthasari fratri ea conditione vendit« . . . (56b—57a) s itt közli a fejedelemségről való lemondás feltételeit, melyek hiteles voltak a Báthory Andráshez írt levéllel bizonyítja. Mindeddig, hogy Bocskay Zsigmond mellett állt, egészen elfogadható volt és ebből Bocskayra semmiféle szégyen nem szállhatott, innentől kezdve minden bajnak oka Báthory Zsigmond; ő nem tartotta meg Boldizsárral kötött szerződését, ígérete ellenére visszatért Kolozsvárra s elfoglalta azt a széket, mely már nem illette meg; a jóhiszemű fejedelmválasztókban, kik Kolozsvárt Boldizsár megválasztására gyűltek össze, árulókat és felségsértőket látott, s hogy bosszuját kitölthesse rajtuk »simulatione et dissimulatione. uti res postulabat, utendum ratus, placida et benigna ovatione litteras ad conventum« küld (82a), bosszuvágyát és haragját elrejtve kegyesen visszatér Kolozsvárra, hogy ott rémes gyilkosságokba merüljön. Mindezekért csakis ő felelős, s ilyen előadásnál senkinek sem juthat eszébe, hogy Bocskay szerepe iránt érdeklődjék. Nem tagadhatja ugyan Bocskaynak Kővárba utazását és Báthory Zsigmonddal tanácskozását, de ezt ártatlannak tünteti fel: »sed quidem nisi jussus fuerit a Principe, legitimis de causis Varadinum resignare (a senatoroknak) non commissurum, ut superstite illo in id muneris, quod suae fidei et diligentiae esset traditum, quisquam temere involaret. Quibus ita per Forronem nunciatis, ipse, firmata fidelibus praesidiis

arce, recta Varadino ad Kóvarum contendit, ubi Principis animum natantem, interque spem et metum suspensum, praesenti consilio animavit« (75b—76a). Ettől kezdve többet nem szól Bocskayról, csakis a kolozsvári bevonuláskor említi, mint a Zsigmondot kísérő csapatok egyik vezetőjét. Báthory rossz tanácsadói közt soha sem említi; így 47a, hol egyrészt Carrillót, Kovacsóczyt és Kendit dicséri, velük szemben Geszti bűneit sorolja fel.

Szintén Bocskay háború-pártiságának enyhítésére szolgál annak gyakori kiemelése, hogy a senatorok eljárása sem volt ment az önérdektől; főként Báthory Boldizsárról és Kendi Sándorról emeli ezt ki; ők ketten voltak legtekintélyesebbek, Boldizsár születésénél fogva, Kendi esze, birtokai és családi összeköttetései által. »Et haec quidem erant Alexandri ejusque partium in speciem consilia, caeterum cupiditas, magnorum virorum alumna, occultius aliquid in eo meditabatur, nempe cum Sigismundus magistratu se abdicaverit, aut se (uti ferebatur) aut generum Balthasarem in Regni fastidium extolleret« (66b—67a); másutt: »et tanta sane erat Balthasaris potentia cum artificiosa ambitione, quae nunc magis, quam unquam exarserat, conjuncta, ut haud cuiquam dubium videri posset cum ob opes, ob factum, ob affinitatem Kendianam . . . in petitione regni delatum iri« (78b—79a). Így még mielőtt Báthory Zsigmond lemondott volna Boldizsár javára, már Boldizsár és apósa számítottak a fejedelemségre, — ennek feltüntetésével Bocskaynak pártfoglalása tiszteletreméltóvá lesz, — viszont Kovacsóczytól, ki folyton háttérben van, sikerül neki elválasztani a két ambitiosus főurat, ennél fogva e kettőnek törekvése semmi homályt nem borít Kovacsóczyra. Különben Boldizsár és Kendi önzéséről már jegyzeteiben is említést tesz Szamosközy.

Bocskay szereplését így ügyesen megoldotta, csakis hallgatással vétett a történetírói kötelesség ellen, — egyúttal ezen megoldással lehetővé tette, hogy a Kovacsóczy iránt érzett tiszteletnek és sajnálkozásnak megfelelő hangot adjon. Kovacsóczy — előadása szerint, a hogy talán valóban történt is a dolog — eleinte nem mondott ellen Zsigmond terveinek, mindaddig, míg a tordai gyűlés a béke mellett nem nyilatkozott, s míg Báthory formálisan le nem mondott a fejedelemségről. Báthory ezen lépésével kijelölte Kovacsóczy számára az egyetlen lehető, becsületes utat: a jövődi fejedelemhez, Boldizsárhoz és pártjához csatlakozni. Zsigmond visszatérése megváltoztatta a helyzetet: az országgyűlés nagy többsége visszahozatala mellett nyilatkozik, Boldizsár maga is mellette van, így Kovacsóczy is szó nélkül visszatér előbbi fejedelméhez. Hogy Zsigmond nem nyíltan fogadta visszatérő alattvalóit és titokban már készen volt a

vérengzés tervével, ez Zsigmond bűne, Kovacsóczy az ő ártatlan áldozata volt.

Ezen felfogáshoz képest a szöveg teli van Zsigmond ellen való elkéseredett kifakadásokkal, s ezek mellett egy helyen Zsigmond egész uralkodásának egyetlen szempontból való tömör jellemzését adja, mely így hangzik: »Advenae Magnates super ingenium provinciae insinuati et opibus ac latis fundis a Sigimundo Principe saginati, Getzius (*Geszti* helyett), Cornis, Josika, ne alios nominem veros Transilvanos et indigenas, clandestino odio consecrabantur, aut cicadarum ovis prognati, tanquam de coelo delapsi Catones perpetuis praedictis seniora patriae consilia occupabant, ipsi se videri aliorum Aristarchum volebant. Primis subselliis se ingerebant, ad nutum Principis quantumlibet insani linguam applicabant, omnibusque sensibus serviebant, si quid sani aut patriae conducibile quispiam afferebat, perduellionis reus agebatur; non jus ac verum in cognitionibus, sed mera erat corruptela, libido Principis aereae fixae tabulae erant. In consiliando assentatio, calumnia et servitus regnabant; ne tamen absque specie ulla recti quicquam gereretur, aliis alia crimina clam palamve intentabantur suspicionibusque pervulgabantur. Tu in perniciem fratrum Bathoriorum clandestina consilia molitus (es), sic perierunt viri optimi et patriae primores Galfius et Gyulaus. Tu Galfio et Gyulaio operam navasti. Hujus structi (?) facinoris crimine Johannes Bornemissa primum odio deinde occisione obrutus est. Tu excedere regno Principem coegisti! Hujus criminationis malignitate novem illustres patriae proceres bonorum ac collorum sectionem subiverunt. Tu eventum spectasti, ut fortunae suae consilia applicares. Sic cardinalis Bathorius et frater ejus germanus diuturno exilio plexi sunt. Tu in consilium cogitationum tuarum perfidiam prius, quam sinceram fidem attulisti! Hac calumnia multi boni e nobilitate oppressi sunt. Tu perduellionis suspecto patri ac fratri adhesisti. Sic Zalaniorum (Zalanciorum h.) fratrum alii carnificis manibus subjecti, alii expilati morte duriozem vitam traxerunt. His aliisque ejusmodi coloribus a sicofantis, quibuscunque libido erat, crimina intendebantur, ne scilicet Principi bellaturienti pecunia, nervus bellorum deesset, et illorum sanguis ac opes insanæ militiæ stipendium esset« (69b—71a). Saját kora viszonyainak ennyire világosan látó, pessimista szempontból öszpontosított classikus rajzát egyedül Szamosközy írhatta; közöltük e hosszabb passust, egyrészt, hogy M szövegének értékét documentáljuk, — a töredék semmiben sem marad el Szamosközy többi művei mögött, — másrészt, hogy Bethlen Farkas másolási módjának egy különös sajátságát kiemeljük.

Ezen részletet Bethlen csak kis részben, de két helyen illesztette művébe: Az egyik B 490—491. *merito perit Gálfius-tól erit securus*-ig, a mit ily gyermekesen vezet be: »Interea illi, qui in sententiam Vajvodae juraverant, et de bonis interfactorum ampla spolia reportaverant, ubicunque tres vel quatuor congregati fuerant, vix aliud aliquid inter se colloquebantur, — azaz ezzel a Zsigmond-pártiak hangulatát akarja jellemezni, nem gondolván arra, hogy mily képtelenség egy ilyen tömeges kivégzésnél ép Zsigmond párthívei részéről a régebbi bűnök előlétsága és a mostanival összeköttetésbe hozása. A másik részlet B 494. *aut cicadarum ovis . . . summopere adspirabant*, a mivel a Zsigmond-ellenesek beszédeit adja vissza. Azaz Bethlen a Szamosközy egységes, egy célból következetesen épített előadását két részre darabolja, s egyikkel az egyik, másikkal a másik párt felfogását jellemzi az illető eseményről. Ez a mód, melylyel Bethlen a rendelkezésére álló kútfőt mint egységet megsemmisíti, nem itt nyilatkozik legnagyobb mértékben; az 1594-iki katastrophá leírása előtt »apostrophe ad lectorem« útján értesít bennünket,¹⁾ hogy a továbbiakra nézve a történetírók véleményei eltérnek egymástól, egyik Báthory mellett, másik a főurak mellett beszél, s ő így legjobbnak látja, két ellenkező párton levő történetíró szövegét egymásután közölni, hogy az olvasó tetszés szerint választhasson közülök. Az egyik, a Zsigmond-ellenes, láthatólag Szamosközy szövege; még az Apostrophe-ban megemlíti ebből, hogy Zsigmond levelét András kardinálishoz milyen célból közli az illető békepárti történetíró, kinek előadását B a 404—440. ll. adja. Ezen előadás egyedül Szamosközynek M-nél fenmaradt szövegét írja le, Bethlennek ismert másolási modora szerint széttördelevé azt; különben csak természetesnek találhatjuk, hogy Bethlen a békepárti előadások közül a hasonlíthatatlanul legjobban értesült és legterjedelmesebb Szamosközyt választotta. Másként áll a dolog a háborús-párti relációval, melyet B 366—404. ll. találunk és a mely szinten teljesen és szó szerint Szamosközynek világosan Báthory Zsigmond ellenes előadásából van átvéve. A két szöveg pontos összevetéséből látható, hogy Bethlen, mikor két reláció közlését igéri, nem mond igazat; kezében egyedül Szamosközy műve volt, a mint hogy nem is ösmerünk senkitől sem olyan hosszú Zsigmond-párti előadást, hogy az csak meg is közelítené Szamosközyt. Már pedig Bethlen célja a teljes paritás volt; egyik irányban sem akart véleményt mondani, s azt sem tehette, hogy az egyik párti reláció aránytalanul részletesebb és hosszabb legyen, mint

¹⁾ B 365.

a másik (pl. vehette volna Baranyai Decsi rövid előadását). Így azon különös eljáráshoz fordult, hogy Szamosközy szövegéből kiválasztotta azon passusokat, melyekben a szerző a Zsigmond-párti közhangulatot rajzolta, vagy a senatorok politikai hibáit és önzését jellemezte, egyszóval azon részeket, mik az összefüggésből kiszakítva inkább Báthory-párti színezetűek, s ezeket egymás mellé téve készen volt a Báthory-párti relatióval. Természetes, hogy mindkét előadásnak összefüggőnek kellett lenni, ezért egyes dolgokat nem hagyhatott ki egyikből sem, hanem a második előadásban nyugodtan hivatkozik arra, a mit az elsőben elmondott (prout in priori narratione expositum est B 410), vagy pedig kétszer elmondja ugyanazt. Ily módon sikerült előadását teljesen értéktelenné tenni, s egyúttal Szamosközy passusait a szerző intentióival egészen ellenkező irányban, Báthory Zsigmond mellett, Kovacsóczyék ellen használni fel. Párhuzamos helyek közlése sokkal evidensebbé tenné eljárását, de célunk Bethlen-kritika helyett inkább az volt, hogy Szamosközy művének sorsáról tudjunk meg valamit. Bethlen érdemeit különben ki szokták emelni, hogy fentartotta számunkra a XVI. századi nagy történetírók elveszett műveit, — de meg kell gondolnunk, hogy mikor Bethlen ily barbár módon feldarabolta a XVI. századi előadást, akkor még nem tűntek el e régi írók, ellenkezőleg mind az ő kezében voltak, — s célja az ilyen munkával csakis a tudományos dicsőségre vágyó tehetetlen laikusé lehetett.

Ezek után alig van több mondanivalónk. Annyi bizonyos, hogy a Weidenfeldernél (illetőleg ennek másolataiban) fentartott töredék Szamosközy nagy munkájának egyik legérdekesebb része: a történeti datumok igazolásában ép úgy döntő fontosságú (pl. Iffy János követségét Báthory Zsigmondhoz, most Bethlentől Szamosközyre vihetjük vissza), mint Szamosközy írói jellemének megállapításánál. Egyes részei a kéziratnak (Carrillo nagyon hízogó jellemzése, a ráczok eredete és jellemzése stb.) történetírói emelkedése legmagasabb pontján mutatják be Szamosközyt. És ha sajnálhatjuk is az eredeti Szamosközy-szöveg, valamint a Seiverttől még használt nem Weidenfelder-féle másolat eltűnését, annál inkább örvendhetünk, hogy Weidenfelder a régiség és történettudomány iránti tiszteletből lemásolta a magyar történetíró művét, melyben Hut Albert említésén kívül épen nem találhatott a százokra vonatkozó adatokat. SZEKFI GYULA.

MŰVELTSEGTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.

VIII.

A MAGYAR LÉHEN ÉS A HOLDEN.

— Első közlemény. —

A magyar jobbágyság történetét törvények és politikai rendeletek alapján megírni nem nehéz dolog. De az így készült munkából a jobbágyság valódi állapotát megismerni sohasem fogjuk. Ismeretes dolog, hogy a magyar jobbágyság élete a XVI. és a XVII. században a legmozgalmasabb és így a legtanulságosabb. Ha e századok tizedlajstromait, összeírásait és rovásait vizsgáljuk, meglepetve látjuk, hogy a törvényeknek és rendeleteknek az életre minő csekély hatásuk volt. Nem a törvények, nem is a rendeletek, hanem a helyi szokások és az új viszonyok teremtette állapotok irányítják mindenütt a jobbágyok életét és sorsát. Mivel pedig a hódoltság korában a viszonyok évről-évre, faluról-falura változnak, bizonyos, hogy olyan általános, egységes és megállapodott elvekről és intézményekről, a milyeneket a hozott törvények alapján kellene föltételeznünk, szó sem lehet. Az élet mást mond mint a törvény. Mármost elgondolhatjuk, minő messze jár az olyan író az igazságtól, a ki csakis a jobbágyokra vonatkozó törvényekből építi föl a jobbágyság történetét, ezekből vonja le a következtetéseket, ezekből állítja fel az alapelveket. Hiszen a hány összeírásunk van, annyi írott tanuság áll előttünk arra, hogy a törvény ereje megtört a helyi szokásokon és a kiváltságokon. A hány ház, annyi volt a szokás. Nem is lehet ez másképen az olyan viszonyok között, a melynek nálunk voltak a hódoltság korában. Idegenek jönnek-mennek, s ha valahol megszállnak, ígéretekkel, kiváltságokkal igyekeznek őket megtelepíteni. Maga a magyar jobbágyság is örökké vándorolt. Egyik urat a másik után változtatta, hogy sorsán lendítsen valamit, és ott telepedett meg, a hol legtöbbet ígértek neki. Ilyen körülmények között, még ugyanazon uradalom falvaiban is változnak a szokások, az adónemek és a kiváltságok, változik maga a telekegység is. Egyik helyen zsellérszámba veszik azt, a kit másutt jó magabíró jobbágnak tartanak; itt a jobbágnak kevesebb a földje és az ingósága, mint amott a zsel-

lérnek ; néhol a féltelék négyszer akkora, mint másutt az egész telek ; egyik helyen a szellérnek van egész telke és a jobbágnak féltelke, másutt meg a szellér földnélküli lakó.

Se hossza, se vége az ilyen furcsaságoknak. S ha hozzávesszük ezekhez az egész falut vagy az egyeseket megillető sokféle kiváltságot, mentességet és szabadságot, úgy olyan zürzavar áll előttünk, hogy ugyancsak gondot ad az eligazodás.

E szerint a jobbágyság dolgaiban itéletet mondanunk és elveket megállapítanunk korántsem oly könnyű, mint a milyennek ez az országos törvények után látszik. Nem egy téren az életben valóságos zürzavart találunk ott, a hol a törvények és a rendeletek szerint egységes és megállapodott rendszert kellene találnunk.

A jobbágyság körébe tartozó fogalmaknak meghatározása tehát nem oly könnyű, mint a milyennek az első pillanatra látszik. Ha ugyanis két-három olyan adatot találunk, mely az egyik vagy a másik fogalmat világosan meghatározza, a további kutatás legáltalább is tiz oly adattal szolgál, a mi az előbbi meghatározást lerontja. Egy-két adat alapján tehát apodiktikus itéletet mondanunk nem szabad, mert különben úgy járunk e téren, mint nyelvtörténeti szótáraink, melyek a jobbágyság körébe tartozó fogalmak meghatározásában hibát hibára halmoznak.

Mivel a jobbágyság életét, adózását és politikai helyzetét első sorban a kezén levő telek irányította, ha a föld népének viszonyait ismerni óhajtjuk, legelőször is a telekkérdést, a földosztást kell ismernünk. Minél több vidéknek telekügyét ismerjük, annál tisztábban látjuk a jobbágyság általános helyzetét.

A rendelkezésünkre álló levéltári anyag alapján tehát első sorban mi is a jobbágytelkekről akarunk egyet-mást elmondani. Adataink több homályos kérdésre világot vetnek és több téves magyarázatot helyreigazítanak.

Ismeretes dolog, hogy a hódoltság idején — háború vagy portyázás alkalmával — a jobbágyok seregesen költöztek békésebb vidékekre. Az úgynevezett *költöző szekerek* százával jártak mindenfelé. »Gyakortassággal ugyan — írják 1575-ben — sereggel mennek az szekerek, mind iastúl-fiastúl felrakodván.«¹⁾ A költöző jobbágyokról ilyenkor mondták, hogy *más úrhoz vagy más faluhoz szállanak.*²⁾ Az illetén szállás vagy megszállás nem állandó letelepedést jelentett. Az állandó megtelepedés csak akkor követte a megszállást, ha a hely és a viszonyok megfeleltek a szállók kívánságának.

¹⁾ Orsz. Lt. Nádasdy-féle iratok : Jelentés Kanizsáról.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15454. Miscellanea. »Im minapában *Szent-jobhoz szállottunk*, mindenfelé ott körül való török helyeken úgy megremültek, hogy az városokból mind várakba szállottanak volt.« Barakonyi István levele, 1664 aug. 31.

Hogy a szállás és megszállás csak ideiglenes megtelepedést jelentett, azt számos adattal igazolhatjuk. »És — írják 1559-ben — szállottunk volt meg itt éjjel az mi határunkba, egy kis tilalmas erdőnkbe.«¹⁾ A tataiak írják 1614-ben, hogy a mikor a pusztá várost megszállották, arra való bízukban szállottak a pusztá városra, hogy a királyné jobbágysai lesznek. Ha ez másképp volna, ők tovább szállanak.²⁾ Az idegen jobbágyok szállásáról írják 1644-ben: »ha szintén jövevény jobbágyok oda az helyre szállának is, csak addig lagnának, míg szabadságoknak idejek el nem telnek.«³⁾ »Ha idegen jobbágyok . . . szállani és telepedni akarnak — mondja az egyik utasítás — az olyanokat biztassa bizonyos ideig való szabadsággal, de vigyázzon, hogy bujdosók ne legyenek, hanem örökösen megmaradjanak.«⁴⁾

A szabad emberek szállásáról írják az ónodi összeírások: »*akárhova száll, harmadnapig egyik úr részére való sem lészen*, hanem harmadnap mulva a melyik urat vagy hadnagyot választja magának, annakutánna arra az részre való lészen.«⁵⁾

Maga a *szálló* szó is csak ideiglenes vendéget jelentett. Az erdélyi fejedelmek magyar nyelvű kiváltságlevelében gyakran olvashatjuk, hogy ez vagy amaz udvarházat a *szállók beszállásától* fölmentették.⁶⁾ Ideiglenes letelepülőt jelent a *szálló* szó a régi összeírásokban is. A sárospatakiiban olvasunk pl. ilyen jobbágyokról: *szálló lakik benne*, sellérkedik stb.⁷⁾

A jobbágyok nemcsak önmaguktól szállottak, de az urak is *szállították* őket. Mágocsy Gáspár írja pl. 1579-ben egy kenézlevélben: »*salut szállítson* (t. i. erdőre), az reá szálló jobbágyoknak adtunk hét esztendeig való szabadságot.«⁸⁾ »*Zsellért szállít belé*« — írják 1657-ben.⁹⁾

A szállott vagy szállított jobbágyok ideiglenesen mindenütt adómentességet élveztek. A szabadság 1—10 évig tartott. Báthory Kristóf pl. a lugosiak részére adott kiváltságlevelében ezt mondja:

¹⁾ Orsz. Lt. Nádasdy-féle iratok: Ivánka Péter levele Nádasdy Tamáshoz, 1559 decz. 7.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14445. 1614. szept.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 47. nr. 4. Szatmár, 1644.

⁴⁾ U. o. fasc. 66. nr. 33. Instructio pro Daniele Kőszörűs, 1662.

⁵⁾ U. o. fasc. 25. nr. 49. Ónod, 1689. A hajdú szokásokról. A fasc. 26. nr. 16. 1642. is ír a hajdúk szállásáról: »*szálljon reá* Nagy-Lucs nevű falunkra , mely vagyon Zemlyén vármegyében« stb.

⁶⁾ Ilyesmit magánlevelekben is olvashatunk. Kövesdy Lukács zalavári porkoláb írja 1555 decz. 24-én: »az én házamra ne *szállítanának szállót*, mert igen nehéz az nemes ember gyermekének akarmi drabantokkal, lanczokkal egy házba lakni.« (U. o. Nádasdy-féle iratok.)

⁷⁾ U. o. fasc. 41. nr. 3. Patak, 1657.

⁸⁾ Tört. Tár, 1890. 492. l.

⁹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 41. nr. 3. Patak, 1657.

»az kik mi földünkre török alól jönnek és megtelepednek, ha örökséget akarnak építeni, hat esztendeig való szabadságuk légyen.«¹⁾ A munkácsi szokásokról 1613-ban írják: »mostan szállott jobbágyoknak, ha eleven erdőre szállanak, hat esztendeig való szabadságok vagyon; ha puszta helyre szállnak, három esztendeig vagyon szabadságok; ha pedig ép helyben szállott kész házba, csak esztendeig lehet szabadsága.«²⁾

A megszállott jobbágy, ha a viszonyok nem voltak kedvére, néhány nap mulva tovább szállott, más úrnak szárnya alá. Gyakran meg olyankor távozott, a mikor szabad esztendeje letelt s adóra fogták.³⁾ A tovább szállást, ha idejében történt, az urak nem akadályozták. A helyi szokások azonban mégis bizonyos formásokat kívántak a búcsuadásnál. A hajdúk tovább szállásáról pl. a rendtartás ezt írja: »ha az hajdú ezt mondaná, én immár azon uramat, mely alá elsöben telepedtem, tovább uralni nem akarom, hanem más részre állok, — szabad véle. A hajdú ha csak egy nap akar is lakni, szabados vele, és akkor megy el innét, a mikor akarja, csakhogy búcsuvéve az hadnagyától; mert valaki búcsuvétnen menne el, utána menvén, mindenibe sákmányt vetnek, melynek fele az seregé, fele ismét az földesuré, ki alól elment.«⁴⁾

A jobbágyok megszállása, reászállása vagy beszállása ideiglenes megtelepedést jelentvén, a megszállott faluhely vagy telek birtokba vevése még csak azután következett. Ezt a birtokba-vevést eleink nem szállásnak, hanem *ülés*-nek, *megülés*-nek nevezték.⁵⁾ Ez az ülés vagy megülés mindig a szállás után következett. A régi följegyzések is így adják azt megértenünk. 1578-ban pl. ezt írják: »Apácza falvát hogy megszállották és ülték, annak hat esztendeje . . . Hat esztendőben jár, hogy Piskárkost megszállották és ülték . . . Tizenkét esztendeje, hogy az falut megülték.«⁶⁾ Az 1565 évben a szigeti (szigetvári) polgárok azon panaszkodtak, hogy »az vitézlő nép beülte az város jobb részét« s ök a polgárok csak silléri amazoknak.⁷⁾

Világosan látszik a *megülés* szónak az értelme a következő

¹⁾ Közös p. ü. lt. Siebenbürgen, 1578. Ugyanezen kiváltságlevél 1602 évi megerősítése is ott van.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 28. nr. 25. 1613.

³⁾ U. o. fasc. 47. nr. 4. Szatmár, 1644. »Ha szintén jövevény jobbágyok oda az helyre szállának is, csak addig lagnának, míg szabadságoknak idejek el nem telnek.«

⁴⁾ U. o. fasc. 25. Ónod XVII. századi összeírásai. Az utóbbit az 1670 évi összeírásból idézzük.

⁵⁾ Ezért olvashatjuk az összeírásokban az ilyen kitételeket: *residentes jobbationes*; sessionem jobbationalem residens; qui autem quartam partem resident stb. (Közös p. ü. lt. fasc. 14335. Hung. 1548. Véglea.)

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 47. nr. 41. Szatmár, 1578. Az újonan megszállott oláh faluk.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15423. 1565 máj. 21. A szigetiek panaszelevele.

adatból: »Azon komádi földnek megvétele örökösen volt és nem úgy szállották meg mint árendás földet, hanem mint *örökjüket*; mikor pedig *megülék* a komádi vitézek azon helyet, melyen most is laknak, tudja bizonyosan a fatens, s hallotta, hogy pusztá volt. Egy Krussó András nevű embertől azt is hallotta a fatens, hogy beszéllette, midőn azon komádi földnek határát ekével határozták, kerítették, az ökör szarván levő kötelet fogta, úgy *barázdolták* határát.«¹⁾

Mivel nem a megszállás, hanem az ülés vagy megülés jelentette az állandó birtokba vételt, magát a telket vagy a birtokot sem szállásnak, hanem *ülés*-nek (sitz, sessio), a birtokost pedig *ülő*-nek (besitzer, residens) nevezték. Volt *nemes ülés*,²⁾ *jobbágy ülés*,³⁾ *szellér ülés* és *pásti ülés*.

Ismervén az *ülni* szónak fentebbi jelentését, könnyű megértenünk az *ültetni* és az *ültetés* szók értelmét is. A XVI. és a XVII. századokban a falukat még mindenfelé ültették.⁴⁾ Főris András, Szatmár város főbírája írja pl. 1588-ban: »az falu Madarász dolgát pedig az mi illeti, az várostól *ültetett* (wltetet) volt régen.«⁵⁾ Különösen sokszor találkozunk a felvidéken az úgynevezett *pásztorfalvak* ültetésével.

Bár az ülés (sessio, sitz) szóval szélitében éltek az országban, azért a jobbágyi és a nemesi telkek jelölésére még más szókat is használtak. Ilyen volt pl. a *hely* szó,⁶⁾ a min nemcsak a jobbágyok telkét szokták érteni, hanem a nemesi kuriák földét is.⁷⁾ A hely szó olykor csak a házhelyet, máskor meg a jobbágytelket is jelentette. Kismartonról írják pl. 1643-ban: »az ki *helyes* (helies) *polgár*, öt napi szolgálattal tartozik.«⁸⁾ Ungvár összeírása meg így szól: »a ki egészhelyes, maga erejével szolgálja az urát, a ki pedig félhelyes,

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 12. nr. 46. Bona principum Eszterházy. Erdély fejedelmének 1631 évi kiváltságleveléhez csatolt tanuvallo-más 1728-ból.

²⁾ Közös p. ü. lt. Andrásyana, fasc. 67. nr. 4. »Szabadosok, kik *nemes ülésen* laknak, dézsmát nem fizetnek, az várhoz szolgálnak.« (1602)

³⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 3. nr. 32. 1683. A *jobbágy ülésen* lakozók adója, a jobbágy ülésen lakosok Csetnekre járnak majorkodni stb.

⁴⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 47. nr. 41. 1578. »Sándor Péter, sessio integra, szabados volt ez óráig, mivel az *falut ő ültette*« stb.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14394. Főris András judex primarius a szepesi kamrához, 1578 aug. 4-én. Ugyanitt előfordúl többször is a »*falut ültetni*« kifejezés.

⁶⁾ Házhely, jobbágyhely, egészhely, félhely stb.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14394. 1588 jul. 24. Farkas Pál udvarházáról írják: »vagyon azon *helyhez* öt jobbágy, háрма egész házhelyen lakozók, az kettei fél-fél házhelyen lakozók.

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 99. 1643 okt. 21. Ugyanez szól a félhelyes polgárokról is.

czimborával fog össze három nap az urának; . . . akár egészhelyesek, akár pedig félhelyesek, czimborával járnak az úr dolgára, ketten-ketten fognak együvé.«¹⁾

Az ó-budai prépostság jobbágyairól írják: »egy vitöre (vitevre) vagyon földje hold 10, . . . egész helyre számlálván.«²⁾

Adománylevelekben és hivatalos iratokban is gyakran előfordul az egészhelyes és félhelyes jobbágy.³⁾

A jobbágy-telket örök-nek vagy örökség-nek is nevezték. Szilágycseh összeírása pl. igen sok ily örökséget sorol fel: »Telekét — írja — a víz elmosta, külső öröksége pusztá; . . . pusztá telek örökségestül; . . . örökség sessio nélkül« stb.⁴⁾ Harlyáni András birtokán 1680-ban volt örök 6½, pusztá 1½; egy öröktül 12 frtot fizettek a jobbágyok.⁵⁾ Sároson a jobbágyok adóját csak így sorolták fel: örökének adója stb.⁶⁾ Szalókon a jobbágyok közt ilyeneket említenek: örökös ember, örökös a pusztá, örökje lévén, György örökje stb.⁷⁾ Ismeretes dolog, hogy az ilyen örök vagy örökség firó-fira szállott, és a földesúr kezére csak akkor jutott, ha már nem volt vér hozzá.⁸⁾

A felvidéken a jobbágyok öröksége vesszőkből állott. A vessző (sulcus, virga) meghatározott terület-egység volt,⁹⁾ a melyből rendszeren 10—15 vessző tett ki egy jobbágytelket.

Ez különben vidékek szerint változott. Volt soltészsághoz való örökös vessző, adó alá való parasztvessző, jobbágyvessző, pusztá vessző stb. Felső-Szvidnikről 1618-ban írják: »minden jobbágynek tíz-tíz vesszőre való földje vagyon, az soltészsághoz 28 vesszőre való föld vagyon, soltészok egész örököt bírnak.«¹⁰⁾ Makovicza 1648 évi összeírása szerint az ottani falvakban többnyire 12 vesszőből állott

¹⁾ U. o. fasc. 63. nr. 22. Ungvár, 1690.

²⁾ U. o. fasc. 103. 1567. Az ó-budai prépostság jószágának száma.

³⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14363. 1574 márcz. 3. »Megerszámlálván jobbágyit, félhelyesit, sellorit, pusztáit, szabadosit« stb. A házhelyre is számos adat áll rendelkezésünkre. Érdekes a XVI. századból való ily című feljegyzés: *Az bánki házhelyeknek, réteknék, szántóföldeknek elosztása.* (Közös p. ü. lt. fasc. 15454. Miscellanea, XVI. század.)

⁴⁾ U. o. fasc. 15483. Siebenbürgen, 1682. Szilágycseh.

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 31. nr. 82. 1680.

⁶⁾ U. o. fasc. 21. nr. 23. Sáros, 1667.

⁷⁾ U. o. fasc. 26. nr. 36. Szalók, 1670.

⁸⁾ U. o. fasc. 110. Vásáros-Namény, 1660. »Téglási Miklós telke, ház vagyon rajta, de pusztán áll, mindazonáltal vérek vagynak hozzá, három egy testvér fiak. . . nincsen vér hozzája« stb.

⁹⁾ Az 1673 évben Makovicza vidékén a vessző nagyságát így határozták meg: »unus sulcus 8 ulnis, sulcus continet 8 ulnas, unus sulcus ex tribus orgiis.« (Orsz. Lt. Urb. fasc. 21. nr. 14. 1673.) E szerint a vessző is eredetileg hosszúság-mértéket jelentett, ép úgy mint a kötél, a pálca, a dorong, a léhen stb.

¹⁰⁾ U. o. fasc. 22. nr. 21. Felső-Szvidnik, 1618.

egy-egy jobbágyság.¹⁾ Zborón is ilyen szokás járta. Itt még a pap (batykó) öröksége is 12 vesszéből állott. Ezt a batykó-örökséget *popovecz*-nek is hívták.²⁾ Kurima faluról írják 1690-ben: »az ő Nagyságok kuriájok hat vesszéből áll, az ő Nagyságok régi majorja 4 vesszéből.«³⁾

A bártfa-újfalusi járásban tizenkét vesszéből állott egy-egy jobbágyság. Belovezán a papság öröksége hat vesszéből, a soltészoké 24 vesszéből állott.⁴⁾

Tudjuk, hogy a jobbágyoknak állandó örökük (földjük) csak ott volt, a hol a földközösség nem dívott. A hol azonban a földközösség még járta, ott a sors útján kiosztott föld évről-évre változott. Itt tehát nem is nevezték azt örökségnek, hanem *osztásföld*, *nyíl-föld*, vagy *nyilas* volt a neve. Nagyát Bereg-megyei faluból írják 1556-ban: »mely utcán való helyhez annyi *nyílföldet* (nyilföldet) adjanak, mennyit az falu szeriben egy helyhez adnak.«⁵⁾ Tarpa községben még a XVII. század végén is ez a szokás járta: »minden *nyílföldtől*, valamikor ilyen vetnek, annuatim adnak vaját és túróát; ha kire ilyen *nyilas földet* osztanak és meg nem szántaná, ugyan tartozik vaj- és túróadással. A mikor a nyilas földet nem vetik, olyankor attól nem adnak.«⁶⁾

Nyíllal, sors útján osztották fel a halászó vizeket és a réteket is. Vitnyédről írják pl. »az *helyeseknek halászó vizek osztva vagyon*.«⁷⁾

A kiosztott réteket (ép úgy mint a szántóföldeket) szintén nyilasanak hívták. A kapui uradalomról írják pl. 1597-ben: »az *Hanon palami kevés osztály nyilas kaszáló vagyon*.«⁸⁾ Terebarról olvassuk 1612-ben: »vagnak kaszáló rétek ezen nemes üléshez és *csak kaszá-*

¹⁾ U. o. fasc. 39. nr. 1. 1648. »Falujúl való adójuk minden vesszőtől 1 frt.«

²⁾ U. o. fasc. 21. nr. 17. 1688. »*Sessio batykonum Popovecz dicta ex duodecim sulcis seu virgis constans*.«

³⁾ U. o. fasc. 21. nr. 19. Makovicza, 1690. A »de virgis« rovatban olvassuk itt: »A soltészághoz való vessző 12, papsághoz való vessző 12. Jobbágyok vesszeje, a melyeket mostan colálnak 11 $\frac{1}{2}$, jobbágyok pusztá vesszeje 53 $\frac{1}{2}$, item a soltiszok ab antiquo s most is usuáltak paraszt pusztá vesszót, melytől ugyan fizetnek a falu köziben.«

⁴⁾ U. o. fasc. 22. nr. 3. Makovicza és Zboró, 1698. A falu *drublyás* (drublyás) adója mindig a vesszőszámától függött. A drublyás adó ellentéte volt a summás adónak. Az utóbbit készpénzben, az előbbit rendszeren természetben fizették. Pl. »falu drublyás adója tyúk 50, lúd 25, tyúkmony 360, fűrésze való tóke 4.«

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14341. Hung. 1556. Testimoniales super compositione certarum dissensionum ratione subolitorum etc.

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 14. Fejérgyarmat, 1683.

⁷⁾ U. o. fasc. 156. 1672. Urb. univers. bonor. Nádasdyanorum. Szergén is volt a lakóknak »halászó vizek osztály szerint.«

⁸⁾ U. o. fasc. 12. Kapu, 1597. Kapuvár 1584 évi összeírása is így szól: »jutnak *nyilasok* is az pusztá helyekre.« (U. o. fasc. 56. nr. 33. 1584.)

laskor nyíl szerint szokták osztani; azok a szerint ezután is osztanak.¹⁾ Ecsed XVII. századi összeírásai is nyilasnak nevezik a sors útján kiosztott legelőket, s meghatározzák, hány szekér szénát fizet az, a ki nyilast veszen. Tarpa községben is ilyen szokás járta. Az 1619 évben írják: «singulus colonus de communi possessionis foeneto vulgo nyilas (nylas) vocatum accipiens.»²⁾

Úgy a szántóföldből, mint a legelőből is csak a nemeseknek és a külön kenyereseknek jutott nyilas.

A ki más házánál vagy másnak árnyékában élt, annak semmit sem osztottak. Ezért mondták az ilyeneket szegényeknek. «Pauperes vulgo, kinek *nyilas házhelye* nincs, et qui penes domos alienos manent.»³⁾ Sok vidéken, a hol a földközösség már nem járta, nyilas kaszálók helyett az úgynevezett *fűbocsátás* járta,⁴⁾ azaz kaszálás idején bizonyos területet bocsátottak a lakók rendelkezésére. Ez a szokás Debreczenben is dívott. Az 1680 évi decz. 2-án rendeli pl. a városi tanács: »Az *Nagyerdőt szerdán meg kell bocsátani*, egy marhától három poltura exigáltatik.»⁵⁾

Láttuk föntebb, hogy nemcsak a jobbágyi, hanem a nemesi kuriákat is nevezték ülésnek. Ezt kell mondanunk a nyilas szóról is. Ha a sors útján kiosztott föld nemesnek jutott is, azért csak nyilasnak hívták azt. Búd faluról írják 1648-ban: »Az *falu mikor nyilast oszt az szántásnak idején, akkor szoktak urunk számára is nyilast kivenni*, annyit, az mennyit az jobbágyok megszáthatnak vetés alá.»⁶⁾ Lök faluról 1689-ben ugyanígy írnak: »Majorsághoz való szántóföld itt nincsen, sem az telekek után való, hanem minden esztendőben az gazdák számokhoz képest *nyíl szerint* szokták volt elosztani a földeket, és ekkor a földesúr részére is kivenni a *nyilas földet*, annyit, hogy őszi vetés alá is legyen.»⁷⁾

Az örök, örökség, ülés, hely, nyilas szókon kívül a *telek* szót is használták országszert mind a szorosán vett házhely, mind a házhöz tartozó földek megjelölésére. A telek csupán házhelyet jelent pl. a következő adatokban: Téglási Miklós telke, ház vagyona rajta;⁸⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15428. Divisio Terebes. (Az Orsz. Levéltárban is megvan ez a terebesi felosztás az urbáriumok között.)

²⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 1. nr. 17. 1619. Dóczy András javai.

³⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15553. Siebenbürgen, 1693. és fasc. 15425. Conscriptio Comitatus Bihariensis, 1552.

⁴⁾ Hajdu megye levéltárában levő rendtartások mind megemlítik a fűbocsátást.

⁵⁾ Debreczen város 1680 évi jegyzőkönyvében. A »megbocsát« szót tehát az átengedés értelmében is használták. Mágocsy Gáspár írja 1586-ban Munkácsról zálogos falvairól: »megezeszteném és *megbocsátánám.*«

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 41. Patak, 1648.

⁷⁾ U. o. fasc. 149. Bajom, 1689.

⁸⁾ U. o. fasc. 110. Vásáros-Namény, 1660.

más telekre szállott ez puszta ;¹⁾ azon városhelyre és telekekre szállván, császár (török) számára hódoltak ;²⁾ telekét a víz elmosta, külső öröksége puszta.³⁾ Ellenben a következő adatokban a telek már a házhelyhez tartozó földeket jelenti : elhagyott telekinek minden alkalmatosságát éli ;⁴⁾ parlagúl állott a telek, a teleket a gaz fölvette, a teleken már gaz nőtt fel.⁵⁾ Az egész, fél stb. jobbágytelkeken kívül előfordulnak még a középkorból ismert *menyét-telkek* is. A »Regestum proventuum castri Ztenychnyak« 1569-ben minden falunál felsorolja ezeket : *desertae mardurinales sessiones* és *jobagiones mardurinales*.⁶⁾ Ezek a menyét-telkesek mindig az egész telkes jobbágyok után következnek, tehát ezeknél kisebb rendűek voltak, azaz zsellér számba mentek. A telekre az oláhok között a *mosia* szót is használták.

Nagyon sokszor szerepel a régi összeírásokban a *vlach* (pásztor) *telek* (sessio walachalis), továbbá a *kenéztelek* és *kenézhely*,⁷⁾ azután a *bulgár telek*,⁸⁾ a *batykó telek*⁹⁾ vagyis a ruthén papok telke.

A *telek* szó helyett gyakran magát a tulajdonost használják a telek megjelölésére. Így pl. 1623-ban olvassuk : *egész jobbágy, de fele puszta ; fél jobbágy* (t. i. telek) ;¹⁰⁾ *fél jobbágyságon lakik*.¹¹⁾ Karácsond Heves-megyei falu 1696 évi összeírásában olvassuk e sorokat : »können sich daher 20 würrh niederlassen, dato aber wohnen darinnen 4 ganze und 4 halbe baueren, so da 6 ganze lehen ausmachen.«¹²⁾

Mivel hazánkba a németiség költözése ritkán szünetelt, s mivel ezek a betelepedett németek jelentékeny területet tartottak a kez-

1) Közös p. ü. lt. fasc. 15473. Somlyó, 1661.

2) U. o.

3) U. o. fasc. 15483. Szilágycseh, 1682. (Ugyanott sokszor fordúl elő ilyen : puszta telek örökségestül.)

4) Orsz. Lt. Urb. fasc. 61. nr. 12. Regécz, 1689.

5) U. o. fasc. 42. nr. 26. Munkács, XVII. század.

6) Közös p. ü. lt. fasc. 14356. Hung. In eodem iudicatu sunt jobagiones mardurinas solventes numero 59. Trebinyán volt : 42 mardurinales inquilini castrenses.

7) Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 18. és 19. Munkács összeírásai bővesek az ilyenekben. A fasc. 24. nr. 5-ben is szerepel a *sessio scultetialis* és a *sessio presbiterialis*. A közös p. ü. lt. fasc. 15425. »1603. Inquisitio bonorum Sancti Nicolai« című összeírásban említetik az *integra sessio kenesialis*, és a *media sessio kenesialis*.

8) Közös p. ü. lt. fasc. 15483. 1721. Invent. Domini Devensis. (Steinville telepítette Dévára a bolgárokat.)

9) Orsz. Lt. Urb. et Conscr. fasc. 21. nr. 17. Zboró, 1688. *Sessio batykomum popovecz dicta ex duodecim sulcis seu virgis constans*.

10) U. o. fasc. 109. nr. 2. Homonna, 1623.

11) U. o. fasc. 26. nr. 36. Szalók, 1670.

12) Közös p. ü. lt. fasc. 15423. 1696. Beschreibung und Schätzung unterschiedlicher Dorfschaften umb Erlau.

kön, természetesnek kell tartanunk, hogy általok a birtoklás körébe vágó több német szó is elterjedt. Mivel azonban a magyar birtokviszonyok teljesen elütöttek a németekétől, a telekre és birtokra vonatkozó, nálunk meghonosodott német szók nem is jelentetik azt, a mit eredetileg jelentettek. A szótárírók ezzel a körülménnyel semmit sem törődnek. Felütnek egy-egy nagy német szótárt, kiírják belőle a jelentést, s kész a nálunk elterjedt idegen szó magyarázata. Ilyen módon akár az egész német hűbérrendszert becsempészhetnék hozzánk. Mert hiszen jól tudjuk, hogy a német hűbérrendszer terminológiájából a legfontosabbak: a *lehen*, a *holden*, a *vogtei* stb. nálunk is elfogadott szók voltak. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy ezek nálunk is azt jelentették, a mit eredeti hazájukban. A mi birtokviszonyaink és intézményeink teljesen elütöttek a németekéitől, s a századok folyamán nem is úgy fejlődtek, mint a németeknél. A tőlük kölcsönzött szók tehát nem is jelenthetik ugyanazt, a mit náluk. Ezért ha a birtokviszonyokra vonatkozó idegen szókkal találkozunk, azokat nem külföldi szótárakból, hanem csakis magyar történeti adatokból szabad magyaráznunk. Hogy mit jelentett ez vagy amaz idegen szó a németeknél, az ránk nézve egészen mellékes; csak az fontos, hogy mit jelentett nálunk.

A *lehen* szót néhány középkori adattal együtt megtaláljuk az Oklevélszótárban is. Az utolsó adat az 1425 évből való. Bár magukból az adatokból az világos a *lehen* szó jelentése, a szótár szerkesztője mégis idegen szótárból írja ki. Szerinte e szó feudumot (egyebet nem) jelent!

E magyarázatra meg kell jegyeznünk, hogy a *lehen* szót többféle értelemben használták nálunk. Az Oklevélszótár adataiból az ember azt következtethetné, hogy a *lehen* a ritkábban előforduló szók közé tartozik, s hogy 1425 után már nem is igen szerepel. A dolog éppen ellenkezőleg van. A XVI. és XVII. században ezer és ezer magyarországi adat áll rendelkezésünkre a *lehen* szóról, az ország minden vidékéről. Tehát bizonyos, hogy igen elterjedt szó volt.¹⁾

A *lehen* szót a nálunk megtelepedett német lakosság hozta magával. Még jobban elterjesztette később az udvari kamara, mely kormánysszék szemei előtt csak az osztrák hűbérrendszer lebegett,

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14543. Hung. 1658. Van itt egy terjedelmes kézirat ily czímen: „Ein Tractat von den lehen guethern nach dem gebrauch des Erzherzogthum Oesterreich.“ A nevezett levéltárban több ilyen kézirati dolgozat is van a *lehen*ről. Az örökös tartományokban dívott *lehen*-rendszerről és a sokféle *lehen*ről kellő tájékozást nyújtanak a következő munkák: *Prokop József*: Handbuch des niederösterreichischen Lehenrechtes. Két köt. 1811. — *Woller József*: Handbuch der Lehenrechte. Brünn, 1779. és végül: Sammlung verschiedener etc. Resolutionen die in dem Erzherzogthum Oesterreich befindliche Lehen betreff. 1775.

s valahányszor tisztviselői nálunk összeírásokat végeztek vagy adományleveleket állítottak ki, az osztrák hűbérrendszer szavait használták, bár azon hűbérrendszer fogalmai és intézményei nálunk ismeretlenek voltak. Így azután meghonosodtak egyes ausztriai intézményeknek a nevei, a nélkül, hogy maguk azon intézmények is meghonosodtak volna.

Az örökös tartományokban dívott sokféle *léhen* közül nálunk a földbirtok terén csak egyetlenegy honosodott meg. Ez az egy *léhen* egyértelmű volt az *ülés* (sessio) szóval, s mivel az ülés nemcsak jobbjelket, de nemesi sessiót is jelentett, a léhen szót is egyformán használták a nemesi és jobbágyi ülés, porta és telek megjelölésére.

Már az eddig napvilágra került középkori adatok is sessionak mondják a léhent. Ugyanígy szólnak a XVI. és a XVII. századi adatok is. Ezekből az utóbbi századokból rengeteg számmal maradtak ránk emlékek a léhenről, s ezek nemcsak a *léhen* szót, hanem nagyrészt a telekegységet is meghatározzák, s így vidékek szerint is megállapíthatjuk, hány holdból állott itt vagy amott a telekegység.¹⁾

Komárom XVI. századi összeírásai 1527-től fogva megvannak a közös p. ü. ltárban.²⁾ Két századon át a telekegység nem változik sem a városban sem a várbirtokban. Az 1575 évi összeírás szerint pl. Újfaluról ezt olvashatjuk: »hat 21½ hof, gehört in die 21 hof in ain jeden ain ganz lehen oder porten 20 joch acker, und in den halben hof 10 joch acker . . . dienen von ainem jeden ganzen lehen 50 den. und von dem halben 25 d. ungrisch.« Végfaluról ugyanott azt írják, hogy az egész telek vagy léhen (in ain hof oder behaupt guet 18 joch acker, das ist ain ganz lehen) 18 hold szántóföldből áll. Nagytanyon az egész léhen 30 hold (ain hof oder lehen), Nagymegyeren és Izsapon 24, Ekecsen 24½, Megyercsen 8, Neszmélyen (Hosszúfalun) 10 hold szántó föld tesz ki egy egész léhent.³⁾

A későbbi évekből való összeírások a telekegységet illetőleg alig változnak. Az 1592 évi összeírás szerint pl. Komárom városában az egész telek (in ain ganze hofstatt oder ganzes lehen) 21 hold föld volt, vagyis ugyanannyi, mint 1527-ben.⁴⁾ A várbirtok falvaiban csupa léhennel találkozunk itt is. Az egész léhen Újfaluban 21, Megyercsen 8, Bogyán 15, Csicsón 24, Izsapon 21, Ekecsen 24, Neszmélyen 10, Almáson 8 hold volt.

¹⁾ A telekegységre vonatkozó adatokból még igen kevés került napvilágra. Mivel az ilyen adatok műveltség- és gazdaságtörténeti szempontból egyaránt nagyfontosságúak, e helyen többet megemlítünk.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15416. és fasc. 7. nr. 193. Urbaria über die Vestung Komorn.

³⁾ U. o. Urbar über die Herrschaft Komorn, 1575.

⁴⁾ U. o. Urbar und Grundtuech des königlichen Schloss und Vestung Komorn. (Kubinyi László és Ambrusztér János írták.) A léhenre

A kőszegi, fraknói és kismartoni uradalmakról a XVI. századból hatalmas kötetekre menő összeírások maradtak ránk.¹⁾ Ez összeírások terjedelméről fogalmunk lehet, ha megemlítjük, hogy pl. Kőszegnek 4-ik számú (sine dato) összeírása 2803ivalakú lapra terjed. Mind a három uradalom összeírásai az ülés vagy telek megnevezésére a *léhen* szót használják. A kőszegi XVI. századi összeírások szerint²⁾ az ottani uradalom falvaiban volt egész, fél és harmad léhen. Az egész léhenhez tartozott Gencsen (Gensdorf) 16 hold szántóföld, egy kasza-alja rét és egy káposztáskert; Frankón (Frankenau) 30 hold föld, három kasza-alja rét és káposztáskert; Tömördön (Diemathern) 16 hold föld és káposztáskert; Kis-Sidánban (Rockendorf) 22 hold föld, két kasza-alja rét, káposztás és házi kert; Asszonyfalván (Frauendorf) 16 hold föld és káposztáskert, Losományon (Leutzmansburg) 32 hold szántóföld. Felső-Zákonyon csak fél és negyed léhenek voltak; a fél léhenhez 28 hold föld, tíz kasza-alja rét és egy káposztáskert tartozott.

A kismartoni uradalom XVI. századi összeírásai szerint a léhenek nagysága itt is falvak szerint változik. Puerbachon pl. a fél léhenhez 12 hold szántó, kaszáló és tíz kapa-alja szőlő tartozott, Szentmargiton a fél léhenhez 16 hold, a negyed léhenhez 8 hold, Prodersdorfon a fél léhenhez 26 hold szántó és három kasza-alja rét járt.³⁾

A fraknói uradalom falvaiban találkozunk olyan fél léhenekkel, a mikhez 20 hold szántó és hat kasza-alja rét tartozott, s viszont olyan fél léhenek is akadnak, a mikhez csak hat hold föld és egy kasza-alja rét tartozott.⁴⁾

Zomolyán és Német-Diós 1569 évi német nyelvű összeírása is cupa léhent sorol fel.⁵⁾ Ugyanez az összeírás latinul is megvan, de a léhenek helyett itt már sessiók vagyis ülések szerepelnek.

Nagy-Lévár 1595 évi latin nyelvű összeírása németül írt szél-

itt az összeírás a következő megjegyzést teszi: »wirdet von jeder ganzen hofstatt oder ganzen lehen welches sie *ferthon penz* haissen, ainen ferthon. das ist 25 d. hungriſch geraicht.«

¹⁾ Ez összeírások külön-külön szám alatt a közös p. ü. levéltárban.

²⁾ U. o. nr. 2. (1569—1606) és nr. 14. 1569-ből. Ez utóbbi 1138 lap, az előbbi 1803 lap.

³⁾ U. o. Urbar und Grundtbuech über die Herrschaft Eisenstadt, nr. 5. és nr. 6. 1569, 1570 és 1589.

⁴⁾ U. o. Fraknó urbariuma, 1589. nr. 4. 1092. l. Gross-Höflein faluban a fél léhenhez 18 hold szántó és 24 kapa-alja szőlő tartozott, Kereusdorffban az egész léhenhez 28 hold szántó és három kasza-alja rét, Forchtenauban a fél léhenhez hat hold szántó, két kasza-alja rét és 12 kapa-alja szőlő tartozott. Fraknó összeírásában szerepelnek a papi léhenek (geistliche lehenschaftten), továbbá a *graslehen* (so nit behaust seien).

⁵⁾ U. o. fasc. 14355. Hung. Zomolyánban volt: ganze lehen 4, halbe lehen 21, viertl häuser 33, achtel häuser 4. Ez összesen 26 egész léhent tett ki

jegyzetekkel van ellátva.¹⁾ A latin *sessio* szó itt németül *löhnhäuser*-nek, a *media sessio halb löhnhaus*-nak, az *integra sessio ganz lehnhaus*-nak (néha *löhnhaus*-nak), a *sessio colonialis lehnhaus*-nak van írva. Ilyen két nyelvű összeírásunk Ledniczéről is van 1600-ból;²⁾ a *sessio* itt is a *léhen* szónak felel meg.³⁾

A XVII. századi összeírások a *léhen* szót ép oly gyakran használják, mint a XVI. századiak. A Sárkány-féle fiskális javak (1670) összeírása pl. *bewohnte* és *ögte léhen*-eket említ. Egervárnak idecsatolt összeírása csupa *léhen*-t sorol fel a *falvaknál*.⁴⁾ Kapuvár 1672 évi összeírása magáról Kapuvárról azt mondja, hogy ott 224^{3/4} adózó *léhen* és 264 *puszta* és *inscribált léhen* vagyon. A többi falunál is csak *léhen* említ a *sessio* helyett.⁵⁾ Sárvár 1677 évi összeírása is ugyanazt teszi.⁶⁾

Fok uradalom 1696 évi összeírása,⁷⁾ Simontornya ugyan ez évi és a székesfehérvári provisoratus falvainak ugyancsak 1696 évi összeírásai a *jobbágyok telkeit* (*sessiones*) mind a *léhen* szóval jelölik.⁸⁾ Eger vidékének 1696-ban készült összeírása vegyesen használja a *würth*, a *sessio* és a *léhen* szókat s ezeket gyakran föl is cseréli egymással.⁹⁾

¹⁾ U. o. fasc. 14468; Hung. 1626. Conscripção urb. pagi Nagylevár et eius pertinentiarum, 1595 szept. 4

²⁾ U. o. fasc. 15429. Urb. arcis Lednicz, 1600.

³⁾ Libertini 65, freylassene 65, mediarum sessionum I, halb *lehener* I, hofstettler 283, inquilini 283 stb.

⁴⁾ U. o. fasc. 15431. Beschreibung der Sárkányischen fiskalischen Güter és Beschreibung der Einkommen in der Herrschaft Egervár (geben von einem jeden halben lehen 5 hüner) stb.

⁵⁾ U. o. fasc. 15432. 1672. Beschreibung Kapuvár.

⁶⁾ U. o. fasc. 15432. Beschreibung Sárvár: summa der lehen 16, summa der ganzen lehen, summa der besetzten lehen, Georg Tulok hat ain ganzes lehen. In der markt sein ganze höff oder lehen 35 stb.

⁷⁾ U. o. fasc. 15423. Conscription und schätzung über das zum stuhlweissenburger provisorat gehörige filial Fok, 1696.

⁸⁾ U. o. Conscription etc. über das stuhlweissenburger provisorat (Vámosy Lőrincztől) és Conscription über das zum stuhlweissenburger provisorat gehörige filial Simontornya, 1696 decz. 12. (Mindkét összeírás és becalés nagy terjedelmű.) Érdemes megemlítenünk, hogy a Budától Bácsig terjedő falvaknak ugyan ez alkalommal készült összeírása a *léhen* szót egyáltalán nem használja, hanem csak a *sessio* szóval él. (Conscription deren von Ofen hinabwärts bis nacher Bacs bewohnt und umbewohnt ligenden dorfschaften, 1696.)

⁹⁾ U. o. Atkárón volt: 30 *würth* oder 30 ganze lehen. Alatkán: 30 *würth* oder so viel öde lehen. Tason: 15 *würth* oder 15 ganze bauer-sessionen, diese 15 ganze lehen als etc. Abtson: 20 *würth*, so da 20 ganze lehen betrageten, dato aber wohnen allhier 12 *würth*, worunter 7, welche vieh, die übrigen aber nur halbe lehen besitzen. A buczonádi nemesi kuriáról ugyanitt ez olvasható: 45 *würth* oder 25 bauer-sessiones, wann demnach diese 45 oede lehen etc. A babi kuriáról is így ír: 15 *würth*, so da 15 ganze bauer-sessiones austragen, diese 15 oede lehen etc. A tepélyi kuriáról is így ír,

Még a XVIII. századból is vannak összeírásaink, melyek a léhen szót és a sessiót felváltva használják. Cserépvárról pl. 1701-ből két összeírás áll rendelkezésünkre.¹⁾ Az egyik Cserépfalva összeírásánál a sessio szót használja, a másik meg a léhent. Boroszló és Ivánka faluknál csak sessio szót találunk, holott a többinél a léhent használják. Mezőkövesdről írja az egyik: »können 150 ganze wüth sich daher erhalten, welche auf so viel ganze lehen angerechnet werden.« A keresztesi kuriáról szóló megjegyzés meg így hangzik: »ist dieser ort capabel 100 pflug zu halten, so mann auf 100 ganze lehen rechnet.« Nagymihályról ugyanitt olvasható: »können hier gar wohl 90 wüth sich niederlassen, so da 90 ganze lehen ausmachen.« Csát, Keszó, Nemes-Bég, Igricze stb. nemesi kuriákról ugyanilyen megjegyzések olvashatók. Tisza-Tarján községről meg ezt írják: »wohnen dato darinnen 20 wüth, werden demnach allhier angerechnet 20 ganze bewohnte lehen, dann 4 oede sessionen oder lehen.«

Az eddig felsorolt léhen-adatok kivétel nélkül jobbágyülésekre vonatkoztak. Vannak azonban olyan esetek is, mikor a léhen nemesülést jelent. Az 1589 évi július 22-én állíttat ki pl. Rudolf egy adománylevelet ilyen czímen: »donatio juris regis für den Georg Theoßy und seine erben über ein *lehen hof in Gyak*« (sessio curiaque nobilitaris).²⁾

Ugyancsak Rudolf 1590 jan. 22-én »consensus regius über zwei *lehen höfe* in dem markte Muraszombat« (duos fundos exemptos in Muray-Zombat) czímen állíttat ki adománylevelet.³⁾ Ugyanó 1590 jan. 30-án Starsits Fruzsínának adományoz *lehen hof*-ot (integram curiam nobilitarem) a Fertő mellett.⁴⁾ Ugyanezen évben kelt egy »consensus regius für den Gaspar Dömölky über zwei *lehen höfe*« (duos fundos cum domibus superaedificatis nobiles et exemptos).⁵⁾ Az 1599 évből is van ilyen adatunk. Febr. 5-én állíttatja ki az udvari kamara a consensus regius-t, melylyel a király Zay Zsigmondnak megengedi, hogy *lehen hof*-ját (domum seu curiam suam nobilitarem) hat szöllejével együtt eladhassa.⁶⁾ Ilyen és hasonló adománylevél, a miben a léhen szó előfordúl, bőven akad.

A *lehen* szónak jelentését a föntebbiekkel korántsem mértettük ki. Előfordúl az nálunk még más jelentéssel is.

Ismeretes dolog, hogy a magyar bányáknak első művelői né-

¹⁾ U. o. fasc. 15423. »Beschreibung des schlosses Cserép un dessen appertinentien in dem comitat Borsod gelegen« czímet viseli mind a kettő, de az egyik (a rövidebb) kelet nélküli; a másik a terjedelmesebb. Tartalmukból s ugyanazon kéz írásából kivehető, hogy mindkettő 1701-ből való.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14395. Hung. 1589.

³⁾ U. o. fasc. 14396. Minutae Pragenses.

⁴⁾ U. o. 1590. jan. 30. Minutae Pragenses.

⁵⁾ U. o. fasc. 14396. 1590 jan. 22.

⁶⁾ U. o. fasc. 14405. Hung. 1599.

metek voltak mindenütt. A bányászat körébe tartozó műszók és a szerszámok nevei tehát mind németek. Csakis a sóbányák művelői voltak mindig magyarok, s így csakis az itt használt szók magyar eredetűek. Idők folytán egyes bányavárosok teljesen megmagyarosodtak s a tisztán német bányamívelők közé is sok magyar keveredett. Ezek a magyar bányászok a német műszókat és a német szerszámneveket mind átvették, s bár némileg a saját nyelvükhöz idomították azokat, azért mégis meglátszik rajtuk az eredetük. Nagybánya és Felsőbánya magyarosodtak meg legelőször; követték őket Offenbánya, Abrudbánya, Körösbánya, Kisbánya s az erdélyi bányák általában. Ezeknek magyarrá tevésében nagy része van Fráter Györgynek. Mikor I. Ferdinánd király Erdélyt átvette, az odaküldött királyi biztosok maguk jelentik, hogy a bányavárosokban már a magyar elem uralkodik. Fráter György ugyanis nemcsak a városi tanácsokból távolította el a németeket, de a bányák vezetését is kivette kezükből s mindannyit magyar kézre bízta. Így azután a bányavárosokban olyan magyar világ támadt, hogy még a régi német följegyzéseket, bányakönyveket és bányarendszabályokat is megsemmisítették. A királyi biztosok 1552-ben már egyet sem találtak azokból az erdélyi és az Erdélyhez tartozó bányavárosokban. Pedig — írják a biztosok Nagybányáról — az egykori német világot hirdetik az aknák német nevei, a miket a mostani magyar bányászok eltorzítva használnak. A német szerszámneveket használják kivétel nélkül a magyarok is, csakhogy a magok módja szerint.¹⁾

Ha a középkori kiváltságleveleket olvasgatjuk, miket az Anjouház királyai és a későbbi királyok a bányavárosoknak adtak, a fentebbi megjegyzésről hamarosan meggyőződhetünk. Alig van ugyanis olyan kiváltságlevél, a miben egy-két magyarrá vált német bányászati szót ne találánánk. Ezen szók közül a középkori oklevelekben leggyakrabban a *léhen* szó fordul elő. Ulászló király 1496 máj. 17-én kiállított oklevelében a Thurzóknak megengedi, hogy »officina vulgo *zagerhütten*«-t (azaz saigerhütte-t) állítsanak fel. Ugyancsak Ulászló 1498 évi oklevelében előfordul az ősrégi *lachter* szónak magyar alakja: a *láktor* és a *lachtor*,²⁾ a mi három budai rőfnek megfelelő mérték volt. Gyakran szerepel a régi iratokban a *geng* szó, a min

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 13231. Erdély számadásai 1552—1553. »Von derkwerken und camer in der Hungrisch-Neustadt.« Ebben olvasható a fentebbi megjegyzés az aknák nevééről: »welche namen — írják a biztosok — die hungern auch jetzo zum tail in irer sprach, doch verkert brauchen, wie sie sonst auch *schacht, stollen, hutman, haspler, treiber, genge, erz, gefert, strief, und fast allen zeug der zur perkwerkerbaüt, schmelzen und pochwerten gehört, nit anders, dann teutsch nennen können.*«

²⁾ U. o. mindkettő. Münz und Bergwesen, fasc. 15257. 1498. ápr. 27. »pro defossione unius Lachtor«, valamivel alább pedig »laahthor.« Ugyanitt

a kevesebb érczartalmú köveket értették, és az *ércz* szó, a min a becaesebb köveket értették. A köveket a *bór* nevű mértékkel mérték.¹⁾ Magyar nyelvű iratokban is előfordúl a *hutmán*, *hudman*²⁾ és a *hutmány*,³⁾ a *schicht*, a *geng*, a *párfutó* (bahrnlauffer), a *prégelő*, az *istol* (stollen), a *háspoly* (haspel) és a *háspolyos*, a *satt* (schacht) stb.⁴⁾ Néha magukat a német bányászati szavakat is adják a latin oklevelek.⁵⁾

Az efféle bányászati szók között, mint már említők, a *léhen* szóval találkozunk leggyakrabban. Péch Antal az ő bányászati szótárában a léhent adománynak mondja. Ez a meghatározás azonban teljesen értéktelen. Igaz ugyan, hogy a léhent adományozták is, de azért adománynak még sem mondhatjuk. Ha pl. a bányatelket, a halászati jogot, a vámmentességet stb. adománykép kapja is az ember, azért azokat senki sem fogja adománynak nevezni, hanem bányateleknek, halászati jognak, vámmentességnek stb. Nincs is egyetlen latin nyelvű okiratunk sem, melyben a léhent donatióknak mondanák. Rendesen mint léhen szerepel a latin iratokban is, s ha le is fordítják olykor, akkor sem a *donatio* szóval fordítják, hanem a léhen eredeti jelentésének megfelelő szóval.

A léhen szó jelentésének meghatározása a bányászat terén, nem könnyű dolog, mivel a régi bányászati műszók majd mind németek, s mivel a régi iratokban közelebbi felvilágosítás nem igen

előfordúl a *gárdafa* (gardaffa) és a *lajtorjafog* (dentes scalae, laitoriafog vulgariter dicti).

¹⁾ U. o. fasc. 15386. »Relatio de statu fodinarum Nagybányaiens. 1601 pro lapidibus ignobilioribus seu vilioribus vulgo *geng* appellatis, qui a contusoribus contunduntur. Quidam Ungarus adminiculo ignis pro lapidibus vilioribus *geng* laborat. Valachi duo pro nobilioribus lapidibus vulgo *ertz* vocatis laborant... Penes ipsum 80 mensurae, quas ipsi vocant *bor*, lapidum nobilium idest *ertz*... 20 mensuras lapidum, ipsi vocant *mensuras istas bor*.«

²⁾ U. o. 15379. fasc. 1570. Introitus cuniculi: »az *hudmannak* fizettem« stb.

³⁾ U. o. fasc. 15381. 1723. Koronás király kegyelmes urunk ő felsége felsőbányai aknáknál mellett lévő *hutmányok*-nak instrucciója: »Tartoznak *hutmányok* óra előtt a bánya mellett megjelenni.«

⁴⁾ U. o. ...és az ő *schichtjät* fel ne rójják, hogy fél *schichtert* egész *schichtet*« stb. »Arra is gondjok legyen, hogy a *párfutók* a magok bizonyos *gengeket* félóráig kifussák, hogy ne kintelenitessenek néha csak fél zsák *genget* is kihozni a napra. Hasonlóképen a *háspolyosokra* is gondja legyen... »A *prégelő* helyeket megvizsgálják, a *kopogó gengeket* feszítő vassal vagy restággal lenyesték-e?« stb. U. o. fasc. 15379. 1571. olvasható: *farló satt*, *gépely satt* stb.

⁵⁾ U. o. fasc. 15258. M. B. 1561 febr. 27. de plumbo vulgo *halkingsilber pley* stb. Az »Inquisitio de urburis metallorum 1549« című iratban (fasc. 13231.) olvasható: »duorum currum cum medio, quos ipsi suo nomine vocant *hule*, sunt autem currus ex asseribus aut uno robore excavato facti, in quibus minerae ducuntur.« Az Andrassyana című gyűjtemény egyik 1506 évi oklevele írja: »quam pensionis solutionem vulgari sermone *purkreynt* dicere solent.« (Közös p. ü. lt.)

található. A régi bányarendtartások segítségével mégis megkíséréljük valódi jelentését visszaadnunk.

A bányarendtartások szerint a léhen igazában mértéket jelentett. Mátyás királynak Felsőbánya részére 1465-ben adott kiváltságleveléhez van egy ily című, kelet nélküli irat csatolva : »Descriptio ordinis culturae metallicae, qui in septem liberis regiisque montanis civitatibus observatur.«¹⁾ Ezen rendtartás 8-ik fejezete így szól : »de mensuris putealibus lehen vocatis, metisque directis et obliquentibus.« E szerint kétségtelen, hogy a léhen eredetileg bányamértéket jelentett. E jelentését a későbbi bányarendtartásokkal is igazolhatjuk. Az 1535 évi bányarendtartás,²⁾ a mit még a nemzeti királyok idejében írhattak,³⁾ a 12-ik articulusban ugyancsak leírja a léhent. (Wie man verleihen und messen soll.) Az 1546 évi rendtartás 22-ik articulusa is mértéknek mondja a léhent. (Wie man ainem neufang und schacht sein mass und lehen geben und gezogen soll werden.)⁴⁾ Az 1573 évi latin nyelvű bányarendtartás »de mensuris putealibus lehen vocatis« cím alatt szintén külön fejezetben szól a léhenről, mint bányamértékről.⁵⁾

Mármost lássuk közelebről, hogy milyen mérték volt az a léhen? Az 1546 évi bányarendtartás világosan megmondja, hogy a léhen hét *berglachter* tesz ki.⁶⁾ A *lachter* vagy magyarosan *lákter*, az 1535 évi magyarországi és erdélyi bányarendtartások szerint három budai rőföt teszen.⁷⁾ *E szerint egy léhen 21 budai rőfnek felelt meg.*

Tudjuk, hogy a bányavárosok területén a kincstár nem fizetett munkásokkal dolgoztatott. Bárkinek adott területet a művelésre,

¹⁾ U. o. fasc. 15257. Münz und Bergwesen. A rendtartás nincs meg teljesen, a vége hiányzik.

²⁾ U. o. fasc. 15257. Münz und Bergwesen; és ugyancsak 1535-ből van Erdély számadásai közt (fasc. 13231.) egy ily czímen: Khuniglicher Maiestat zu Hungarn Perckordnung in der Hungerischen Neustat und Mittelberg.

³⁾ Magából a szövegből kitűnik, hogy nem I. Ferdinánd idejében készült.

⁴⁾ U. o. fasc. 15376. M. B. 1546. Relation über die Bergwerke. Az ide csatolt bányarendtartás 65 fejezetből áll. A 23. fejezet mondja a többi közt ezt is : »wann der bergmaister ain grueben oder schacht vermessen, oder *das lehen am tag ziehen soll*, oder will, soll er vorhin solches den ambtleuten anzaigen, wo er vermessen, oder *das lehen ziehen will*.«

⁵⁾ U. o. 15369. Bergstädte in Ungarn : Descriptio ordinis culturae metallicae, qui in septem liberis regiisque montanis civitatibus, utpote Crennicui etc. observatur.

⁶⁾ U. o. fasc. 15376. M. B. »ain lehen, dasist 7 perglachter« (Selmecz), »zu jedem schacht oder schurf vermisst man zwai lehen, dasist 14 perglachter.«

⁷⁾ U. o. fasc. 15257. M. B. és fasc. 13231. Erdély számadásai, 1535: 20. Art. »die perglachter, nach welcher man perkwerck vermisst und vordinget soll werden, die soll haben hinfürt drey ofner ein.«

bárki felfoghatta az elhagyott bányákat is, ha a szokásos föltételeknek megfelelt.¹⁾ A termelt aranyat és ezüstöt azután a kincstár bizonyos rész levonásával beváltotta. A bányaterületek kiosztásánál telekegységül a *léhent* használták. Kiki tehetsége és módja szerint egy vagy több léhent művelt. A *fundgruben* vagy *haubtschacht* két léhenből,²⁾ a *lehenschaft* több-kevesebb léhenből állott. Minden lehenschaftban 128 bányarész volt. Egy-egy ilyen bányarésznek *kukesz* (kux) volt a neve.³⁾ A *schurf* vagy a *satt* (schacht) két-két léhenből állott.⁴⁾ A *mass* mindig csak egy léhen volt.⁵⁾ A léhen lehetett fekvő (jacens puteus, ligendes lehen) és függő (pendens, obliquens puteus, hangendes lehen), a szerint a mint az akna ásása az irányát vette.

A ki a léhent művelésre fölvette, *léhenes*-nek (lehentrager) hívták.⁶⁾ A bányákban a munkások között kétféle vágók voltak: *lehenhäuer* és *lohnhäuer*. Az utóbbiak napszámosok.

A művelésre kiosztott bányatelekekről vagyis léhenekről a bányamesterek (bergmeister, magister montium) mindenütt könyvet vezettek. E könyvet *lehenbuch*-nak hívták. A beszterczebányai léhenkönyvben 1551—1558-ig pl. ilyen tétéleket olvashatunk: 1551 jul. 9-én Schober Miklós kért egy léhent a Wallach-hegyen; megkapta. Privitzer Fülöp a Medve-satt nevű léhent kérte s megkapta.⁷⁾ Az 1561 évből is van egy ilyen léhenkönyvünk Beszterczebányáról. E könyv szerint ott egy-egy *grube* nyolcz léhenből állott. Néhanapján a bányamester egy embernek 10—20 lehentis adott.⁸⁾

A léhen-rendszer az összes magyarországi és erdélyi bánya-

¹⁾ Az 1465 évi kiváltságához csatolt rendtartás mondja: »Quicumque in exercenda cultura metallica delectatur, cum pro veteri ac laudabili consuetudine a magistro montium expetat et ipsum in locum deducatur, ac ibi jus recipiendi ab ipso petat, pro suoque commodo culturam metallicam exerceat, siquis vero signa putealia aut puteos absque magistri montium scitu et concessione extruere tentaverit, nihil juris cum ejusmodi signis putealibus aut puteis habebit... quilibet prior petitor cum suo campo et signis putealibus tenore libri metallici, antiquissimo campi ac mensurarum jure uti ac frui possit.«

²⁾ Von ainer fundtgrueben oder haubtschacht, das ist zway lehen.« (Az 1535 évi rendtartásban.) Von ainer massen, das ist von ainem lehen, auch von ainem *schaiblichten lehen* stb. (U. o.)

³⁾ Az 1535 évi rendtartás, Art. 23. »nachdem ain jedliche lehenschaft oder grueben 128 tail hat, welche tail khukhes genandt werden.«

⁴⁾ Közös p. ü lt. fasc. 15376. Selmeecz. Az 1546 évi rendtartás írja: »zu jedem schacht oder schurf vermisst man zwai lehen, das ist 14 perglachter.« Ugyanitt előfordúl a *lehenschaft* is.

⁵⁾ U. o. fasc. 15257. M. B. »von ainer massen, das ist von ainem lehen, auch von ainem *schaiblich lehen*« stb.

⁶⁾ U. o. fasc. 13231. 1535. Art. 23.

⁷⁾ U. o. fasc. 15258. M. B.

⁸⁾ U. o. 1561 apr. 20.

városokban egyformán dívott a XVI. és a XVII. században. Az erdélyi fejedelemséghez tartozott és megmagyarosodott bányákban azonban lassan-lassan felhagytak a léhen-rendszerrel. A XVI. század második felében már hivatalosan is jelentik, hogy pl. Nagybányán, Felsőbányán stb. elegendő magyar bányász van, de ezeknek a német léhen-rendszer nem kell, mivel ők csak kész fizetésért akarnak dolgozni. Ez a kenyérkereset sokkal biztosabb és semmi kockázattal nem jár, holott a léhenekbe pénzt kell ölni, munkáltatni kell, és sokszor a termelt nemes fém még kenyérré sem elegendő. Paczoth János 1574-ben azt ajánlotta a királynak, hogy mivel Nagybányán magyar bányamunkás bőségesen van, a német léhen-rendszerhez kellene őket szoktatni.¹⁾ Miksa király 1575 jan. 10-én el is rendeli, hogy — ha a magyar bányászok hajlandók a bányákat olyan módon művelni, mint a németek (azaz a léhen-rendszer szerint), akkor a magyar bányászoknak a németekkel szemben elsőséget kell adni.²⁾

Ugy látszik, hogy a magyar bányászok csakugyan ráadták a fejöket a léhen-rendszerre; mert még a legmagyarabb helyen, Nagybányán is, lépten-nyomon emlegetik a léhent. Még a XVII. század végén is dolgoznak magyar *lehenheur*-ek Nagybányán, kik az érczet beszolgáltatják.³⁾

Erdélyben sem lehetett ez máskép, mert hiszen Bethlen Gábor a magyarországi bányavárosok elfoglalása után az ott talált német bányászok színe-javát Erdélybe vitte magával. Ezek pedig kivétel nélkül a léhen-rendszer szerint dolgoztak.⁴⁾

Egyszóval a léhen-rendszer még a XVII. században is járta. A kincstárnak volt rá gondja, hogy ez a reá nézve fölötte előnyös rendszer meg ne szűnjék. Magára a magyar bányászatra nézve azonban káros volt a léhen. A kincstár potom áron váltotta be a termelt ezüstöt, nagyon sokat levont és sokszor adós maradt. A szegény léhenesek így aztán egymásután kuldusbotra jutottak. S a sok léhen pusztulása maga után vonta a bányászat hanyatlását is.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹⁾ U. o. fasc. 15379. M. B. Nagybánya, 1574 okt. 30. »non inconsultum fore arbiträrer, si fossores Hungari, quorum semper copia est, germanicis laboribus, quos feudum locatum vocant, assuefacerentur.«

²⁾ U. o. »non videmus, cur hi (Hungari) propter rationem non sint germanis praeferendi.«

³⁾ U. o. fasc. 15380. Nagybánya, 1694.

⁴⁾ U. o. fasc. 15376. M. B. Selmecz.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Berzeviczy Albert. Régi emlékek, 1853—1870. Budapest, 1907.
Révai és Salamon kny. 8-r. 314, 2 l.

Mostanában kevés emlékirat jelenik meg nálunk. A nagy idők szereplői lassankint elköltöznek sorainkból, vagy pedig, ha élnek is, nem kívánják elhalványodó emlékeiket fölidézni. Azok pedig, a kik az ötvenes években éltek gyermekkorukat, egyrészt még közelebb vannak hozzánk, hogysem emlékezések bizonyos történelmi zománczot nyerne; másrészt az 1848/49-iki szabadságharcz utáni kort mintha nem tartanák méltónak, hogy adatait a visszaemlékezés világa mellett a mai nemzedék előtt feltárják. Lehet, hogy e téves felfogásból kell magyaráznunk az emlékiratok gyér voltát.

Berzeviczy Albert könyve, melynek címét e sorok élén találja az olvasó, fényes példa e téves felfogás czáfolatára. Az író 1853-ban született, s mikor a politikai események már nagyobb hullámokat vetettek is, még csak 10—12 éves gyermek volt, s mégis a mit emlékeiből előad, mindvégig lekötöti figyelmünket. Szívesen követjük őt kis korától kezdve fejlődése folyamán, mert Berzeviczy színes rajzban tárja elénk mindazt, a mi fogékony-ságát megragadta, a mi szívében drága emlék gyanánt él, s a mi a kor szellemére is ottan-ottan élénk világot vet.

Célja, mint maga írja, a mult század ötvenes-hatvanas éveinek érzelmvilágáról oly képet rajzolni, a mely egy felvidéki nemes család életét örökítse meg, a mely családnak több tagját magával sodorta a szabadságharcz, s a nemzeti ügynek később is hűséges ápolója volt. Másfelül társadalmi és művelődési állapotunk az utolsó félszázad alatt fölötte nagy változáson esvén át: »a multnak ez a megrögzítése« e szempontból is érdeklődésre tarthat számot. Azonban bevallja az író, hogy »első sorban érzelmi indítékok« vezették tollát Arany Jánosként »azokkal időzni, a kik másszor voltak«; hogy emléket állítson azoknak, a kik összeforrtak szívével. Ide járúl az a körülmény, hogy a falusi élet, a

családi otthon a maga teljességében megtartotta még melegét s kedves bensőségét azon korban, a melyről Berzeviczy emlékezik, s ezt a családi együttérzést s a fejlődő gyermekekre tett hatását az ifjabb nemzedék előtt feltárni annál vonzóbb, minél nagyobb változáson ment át azóta társadalmi életünk.

A szabadságharc elzúgása óta az októberi diploma megjelenéséig közéletünk dermedtségbe volt süllyedve; de midőn az 1861-iki országgyűlés látható eredmények nélkül szétoszlott is, »mindig láttuk, vagy legalább sejtettük a hajnalt.« Berzeviczy serdülő korának emlékei épen az ébredésnek, a szervezkedésnek gyümölcsöző éveire mutatnak, a mikor — mint írja — »megint szükség volt azokra a hazafiakra, a kik az elnyomatás ideje alatt tétlenségre voltak kárhoztatva; a mikor mindnyájan telve voltunk nemes idealismussal és optimismussal, bízunk bölcsseinkben, és nem hittük, hogy valaha csalódhassunk intézményeinkben és — önmagunkban.« S bár kétségkívül ez idők emlékei beszélnek hozzánk legközvetlenebbül Berzeviczy könyvében; a mit születéséről, nemzetségéről, kivált atyjáról s baráti köréről, továbbá családja tagjairól elmond is, egyaránt felhasználhatja a történetíró genealogiai s korrajzi tekintetben.

Az 1848/49-iki események hatása, a miről Berzeviczy csak szüleinek s rokonainak visszaemlékezései után szólhat, nem mondható kedvezőnek Sáros vármegyére, az író családjának ősi fészkére. Berzevicze közel esett Schlick és a honvédek küzdelmének színhelyéhez, Branyiszkóhoz; a Berzeviczy család átszenvedte e küzdelem minden aggodalmát, az oroszok elől való menekülés minden izgalmát s a prédáló császári sereg sanyargatásait. De még 1849 őszén visszatérhetett kipuštított ősi fészkébe s remegve várhatta a rémuralom kegyetlenkedéseinek híret, kivált Desseffy Arisztidről, a ki csak pár hónappal azelőtt esküdött hűséget Szinyei Emmának, az író nagynénjének. Nehány beces adatot föl is jegyez Berzeviczy e hős férfiú utolsó napjairól, a melyeknek emlékezete ép oly fölemelő, mint megható.

A mint az író saját emlékeiből merített adatokat mondhat el, azonnal érezzük sorain azt a közvetlenséget, természetes melegséget, a mely fiú kegyeletét oly vonzóvá teszi. Neveltetésének, első benyomásainak rajza magában véve is érdekes olvasmány; de még becesebb, ha történelmi szemüvegen át nézzük, hogy egy derék magyar nemes család mikép nevelte falun gyermekeit; mikép ügykezett a szomorú közállapot lehangoltságával megküzdeni s a jobb jövő reményét a serdülő gyermekekbe oltani. Mondanunk is fölösleges, hogy e rajz nemcsak az író életére nézve, de a korszellem fejlődésére nézve is tanulságos. A Desseffy Gyula kezdeményezésére megindult mozgalom, a

mely a héthárs-vörösalmai ütközetben elvérzett honvédek emlékének megörökítését czélozta, ébresztette föl a vármegyei birtokos családok nagyobb fogékonyságát, mely többé sohasem lankadt. Új kedv, új élet fuvalma volt érezhető. A *Szózat és Hymnus* fölzendült a sokáig összecukva tartott ajkakon, előbb csak a családok körében, később nyilvános összejöveteleken is. Titokban folyt az előkészület Kazinczy születése százéves fordulójának megünneplésére is; azután a gazdasági egyesületek szervezkedtek, de a Sáros megyében alakult ily egyesületnek alapszabályait nem erősítette meg a kormány.

Az 1860-iki farsang a magyar viseletet újra feltámasztotta, de a katonaság beavatkozása nem egy helyt meggátolta a jókedv nyilvánulását. Lócsén, beszéli az író, szintén bált akartak rendezni; de a megyefőnök az utolsó pillanatban minden akadást nélkül betiltotta. Erre gr. Csáky Tivadar az egész báli közöniséget meghívta magához Hotkóczra, hol a hangulat nagyon emelkedett volt. A második csárdást hirtelen pokoli zaj szakította félbe; a teremnek be nem zárt ajtaját fejszéssel és puskaagglyal betörték, s egy szakasz zsandár, két század gyalogságtól kísérvé, szuronysegezve rontott a tánczosok közé a törvény nevében csend, semmi ellenállás! kiáltások között. Elképzélhetni, micsoda ámulatot és felháborodást keltett ez az embertelenség, a mely még folytatódott azon intézkedésben, hogy az egész társaságnak azonnal el kellett hagynia a hotkóczi kastélyt, csoportokra oszolva. Pulszky Gézát és Bujanovics Sándort pedig bokán felül érő hóban szuronyok között kísérték Szepesváraljára, majd Lócsére. Híre járt, hogy az összes jelenvoltakat politikai hatóság elé idézik; de ez elmaradt. A Széchenyi emlékére megkezdett dombhányást, a miből Sáros is kivette a maga részét, szintén eltiltotta a hatóság, valamint az eperjesi gazdasági egylet ülését is szétugrasztotta.

Az efféle hatalmi önkénykedés nem kitörő haragot, hanem humorba olvadt kacaját keltett sokfelé, és a népdal változtatva szólalt meg:

Cserebogár, sárga cserebogár,
Mikor száll el a kétfejű madár?

A megindult megyei tisztújítástól az eddig félve ápoltság remények teljesülését várhatták. Berzeviczy apja és rokonai előkelő szerepet vittek Sárosban, most is a vármegye élére állottak, s megkezdődött az a mozgalmas korszak, mely az író életében és családjában is mély nyomokat hagyott.

A politikai események hátterében, a melyet Berzeviczy mindig élénken s — hogy úgy mondjuk — bizonyos nemes realizmus-sal rajzol, az ő gyermeki benyomásai, örömei, kedvtelései, házi,

majd nyilvános iskolázása, irodalmi kísérletei s művészeti tanulmányai elevenednek föl, melyek a komoly becsvágytól ösztönzött gyermek fejlődését lépésről-lépésre mutatják. A kevés ideig tartó alkotmányosnak tetsző időt csakhamar a provisorium követte, mely az író családjában is fontos változást idézett elő. A házi iskolázást a kisszebeni nyilvános tanulás váltotta fel, erre meg a lőcsei következett. A mint az író az akkori tanítás módját rajzolja: egy kis paedagogiai történetet nyujt, mely épen oly élvezetes az ő distingvált előadásában, mint a politikai események, az őt közelebről érdeklő családi viszontagságok rajza.

Különösen a hatvanas évek korszellemé hat az olvasóra igazán közvetlenül. Az író atyja is tagja lévén a kiegyező országgyűlésnek, a rohamosan fejlődő események emléke sokkal élénkebben s mélyebben megragadja a serdülő gyermeket, a ki ez emlékeket híven megőrzi lelkében s részletesen elő is adja. Milyen politikai pártállást foglalt el atyja az országgyűlésen, s milyen hű támogatót nyert anyjában, a kik mindketten Deák Ferencz csodálói közé tartoztak; a porosz-osztrák háború milyen hatással volt az országgyűlésre, valamint az íróra is, mint diákra: mindezt néhány lapon annyi elevenséggel, néhol érzelmesen beszél el Berzeviczy, hogy sajnálkozva fordítunk a fejezet végére.

Azt véljük, épen az a körülmény bizonyítja leginkább az emlékiró előadásának vonzó tulajdonságát, hogy bár legtöbbször csak szűkebb körre ható eseményeket rajzol, soha nem unalmas, soha nem fárasztó. A nagy, országos események, hangulatok rajzai közé pompásan szövi a maga kis világának, családi és baráti élményeinek színes képeit, helylyel-közzel műtörténelmi adatait, a melyek különböző érdeklődést keltenek az olvasóban. A lőcsei évek után a pesti gymnasiumban eltöltött évek néhány nagy vonással rajzolt rövid története következik, s a könyv az emlékiró érettségi vizsgálatának elbeszélésével ér véget. VACZY JÁNOS.

A székelyek alkotmányának históriája, különösen a XVI. és XVII. században. Irta Connert János. Németből fordította Balásy Dénes. Székelyudvarhely, 1906. Betegh Pál és társa kny. Kis 8-r. 407 l.

Connert Jánosnak a nagyszebeni ev. gymnasium 1902/3—1904/5 évi Értesítőjében *Die Rechte der Szekler vom Jahre 1562 bis 1691, mit Berücksichtigung ihrer Entwicklung in den vorangehenden Jahrhunderten* cz. alatt megjelent magvas tanulmánya Balásy Dénes magyar fordításában fekszik előttünk.

A munka, a tárgyalt időközt tekintve, szerzőnknek a széke-lyek intézményeiről az 1562-iki átalakulásig, már régebben meg-

jelent és közlönyünkben is bőven méltatott ¹⁾ dolgozata folytatásának látszik. De csak látszik. A programmértekezés felöleli a székely jogi intézmények fejlődésének egész történetét a legrégebb időktől a nemzeti fejedelemség bukásáig. Hiszen az 1562 előtti történetek vizsgálata az egész munkának jó egy negyed-részt foglalja el.

Maga a munka — a magyar fordítást értem — tizenkilencz fejezetre oszlik. Az ősfoglalás, a székek fejlődése, azok feladata, a széki kapitány, a dulló vagy szolgabíró (iudex sedis), az esküttek vagy székülők, a jegyző, a falu vagy község, a rendek a Székelyföldön, ezeknek hadi szolgálatai, adózása, birtok és örökösödési joga s végül a sóizás joga külön-külön a nyomtatott források lelkiismeretes felhasználásával mind alapos fejtegetések tárgyai a munkában. Egyik fejezet rövidebb, a másik hosszabb, a szerint, a mint azt a tárgy fontossága mellett a történelmi források nagyobb bősége hozta magával. Így pl. a jegyzőről, erről az 1562-iki segesvári híres országgyűlés előtt ismeretlen széki tisztról az adatok csak annyit árulnak el, hogy a törvényszéki és székgyűlési jegyzőkönyvek írása, azokból az ítéleteknek s a jegyzőkönyvi kivonatoknak csekély díjért a felek részére kiadása volt a kötelessége. Ellenben a székelységnek rendekbe osztása, hadi szolgálatai és adózása — én inkább hadi segedelemnek, *subsidiium*-nak mondanám, mert nem kirótt, hanem önkényt elvállalt adóról van mindig szó — széles alapon, a legkimerítőbben vannak tárgyalva.

A nyomtatott források nagy apparatusával írott könyvnek gazdag tárgysorozatából különösbbe a székely nemzet rendekbe osztásáról szóló fejezetet emelem ki.

A rendi különválás a katonáskodó székelység egyes tagjainak anyagi helyzetében leli magyarázatát. Ez a változás a megyei banderialis-rendszer befolyása alatt ment végbe. A ki tehetett, itt is ott is lovon ment a mustrára, — ha a szükség úgy kívánta — háborúba, a kinek lova nem volt, gyalog. Hogy ebből a körülményből a tehetősebbeknek otthon gazdasági előjogai származtak, szinte természetes. De az már nem volt természetes, hogy a főnépek ezen gazdasági előjogokkal a közeletben, a községgel, communityással szemben — ez volt a harmadik rend neve 1562-ig — zsarnokok módjára visszaéltek. E tekintetben a főnépekkel egy húron pendültek tehetősebb lófó uraink is.

Köztudomású dolog, hogy a székelység az elmúlt századokban három rendből állott. *Főnépek, lófók* és *gyalogok* — az utóbbiak 1562 után *darabont*, később *libertinus*, szabad székely néven —

¹⁾ Oliv. *Századok*, 1904. 167. l.

alkották a nemzetet. Jobbágyság a XVI. század közepe előtt nem volt a Székelyföldön. Legalább nem ezen a néven. A jobbágyn munkával foglalatokodó néposztály hol önkényt, hol a két felső rend kényszerítéséből a szegényebb sorsú harmadik rendből telt ki. Lehet, hogy idegen bevándorlók is vegyültek a székely »földönlakók« közé, de erről a középkorban semmit sem tudunk. Az 1555 évi »municipalis consuetudo siculorum« ad szabadságot arra, hogy idegenek a székelyek földjén is letelepedhessenek — a nemesi jobbágyság kivételével.

Ezen néposztály — vagy ha úgy tetszik: *rend* — keletkezése homályba vész. A zabolai nemzetgyűlésen 1466-ban találkozzunk vele mint gazdasági tényezővel legelőször. Ettől fogva kialakulása, fejlődése nyomon követhető. A XVI. századi okiratok *földönlakók*-nak mondják őket. Hogy nem szoros értelemben vett jobbágyot kell értenünk ez alatt, bizonyos abból, hogy a földönlakó 1562-ig szabadon költözködhetett. Ezt a jogát a zabolai nemzetgyűlés végzése nyomtatékosan kiemelik. »A közsékelynek joga van azt szolgálni, a kit akar, kivéve azokat, a kik a főnépek jószágain laknak« — mondja a végzés.

Egyébiránt ez a rend nem volt hosszú életű. A segesvári országgyűlés az 1562-iki székely támadás leverése után, a communitás többi tagjaival együtt a földönlakókat is megfosztotta csakély szabadságuktól s kincstári jobbágyságra vetette őket. »Az székely község mi szabad birodalmunk alatt légyen« — így szól az országgyűlés határozata.

A székely közjog szerint a két felső renddel egyaránt nemes közsékelységnek jobbágyságra vettetésével megszűnt a székely gyalogság, hogy nemsokára ismét föltámadjon a *darabontok* rendjében, a kiket János Zsigmond a »vitézebb, jobbmódú és alkalmazatosabb kincstári jobbágyokból« válogatott össze. Ez volt az első lépés a rendnek a jobbágyság alól való felszabadulására. Báthory Zsigmond tovább ment. 1601-ben visszaadta a rend tagjainak teljes szabadságukat, kiváltságaikat, melyekkel őseik a hajdani magyar királyok idejében éltek, s a jobbágyságból, melybe az idők mostohasága folytán estek, szabad székelyek rangjára emelte őket.

Látni való, hogy ez a rendelkezés »*restitutio in integrum*«. Csak a rend neve változott s lett a darabontból *szabad székely*. A lényeg a régi. Nem fizetnek semmiféle adót, sem tizedet, s háború idején jól felszerelten kötelesek hadba szállani. Egyszóval újra részeseivé válnak mindazon jogoknak és kötelességeknek, melyeket az országos nemesség, a »nobilitas regni« fogalmához szoktunk fűzni. Hogy e szerint a nemesi állapotban való létel is a hajdani

magyar királyok idejében élvezett jogok és kiváltságok közé tartozott, — bővebben igazolni fölösleges.

A harmadik rend jogainak, kiváltságainak visszaszerzése mélyreható változásokat idézett a Székelyföld gazdasági viszonyaiban elő, a mennyiben a székely nemességet 1562 után nyert birtokaitól és jobbágyaitól igen nagy részben megfosztotta. A nemesség ebbe nehezen is nyugodott bele. Meg is próbálta az idők kerekének visszafordítását, de hasztalan. A székely szabadosoknak a jobbágyságba való visszahelyezése a nemesség jámbor óhajta maradt örökre.

Itt megemlítem, hogy Udvarhely, Bardocz, Csik-Gyergyó és Orbai székelyek szabad székelyeiből egy újabb kiváltságos rend támadt a XVII. században — vagy még azelőtt, de erre okleveles bizonyítékaink még nincsenek — t. i. a *solymárok* rendje, világos jeléül annak, hogy az erdélyieknek a fejedelmek korában kedvencz időtöltése volt a solymászás is.

Igen tanulságosak Connertnek a székely nemzet két első rendjéről szóló fejtegetései is. Összefoglaló képét adják a két rend fejlődésének. Megszakítás nélkül ugyanazon jogokkal és kiváltságokkal éltek a XVII. században is, a melyekkel kimutathatólag addig is éltek.

Mellözve a nemességről szóló fejezet ismertetését, egypár sorban a lófő-rend közjogi állását igyekszem Connert nyomán megvilágítani.

János Zsigmond adományleveleiből tudjuk, hogy a lófőket a XVI. században az egy telkes nemesekkel, vagy a mint még a XIX. században is mondták: az *egyházi* nemességgel egyenlő rangúaknak tartották. Ez az állapot a XVII. században sem változott. Csak egy példát hozok fel ennek az állításnak bebizonyítására. Külön követeket küldenek az országgyűlésekre, a pixidarius-rend *külön* követeivel együtt. Ebből a lófőket és gyalogokat a nemesség módjára egyformán megillető egyetlen kiváltságból is világos, hogy a székely nemesi rend mellett a lófő és gyalogrendű székelységben sem valami alsóbbrangú és rendű, hanem az országossal egyenlő jogokat és kiváltságokat élvező nemességgel van dolgunk. Az a rangosztály, melyet Connert 1730-ból említ, hogy »vannak a székelyek közt bárók, nemesek, grófok, kiket regalistáknak neveznek s kiket a király hív meg az országgyűlésre» — a XVIII. században keletkezett s Erdélynek a Habsburgok uralma alá jutásával szakadt a székelység nyakába. Grófság, báróság 1691 előtt ismeretlen fogalmak voltak a Székelyföldön. Igaz, hogy Apafi Mihály külön kezdte volt hívogatni egyik-másik kiválóbb székely főrendű embert az országgyűlésre, de a nemzet mindannyiszor jogainak, kiváltságainak

sérelmét látta a fejedelmi hatalom túlkapásában s nem is fogadta el törvényesnek, sőt az erdélyi országgyűlés a XVII. században több ízben el is végezte, hogy »a székelyek közt levő főrendek ennek utánna regalissal gyűlésben ne hivatassanak, hanem az aránt is ő kegyelmek régi szabadságokban maradjanak meg.«

A tetzetős formában megjelent munka itt ismertetett egyetlen fejezetéből is látható, hogy Connert derekas munkát végzett. De meg kell vallani : szerencséje volt tolmácsa megválasztásában is. Balásy Dénes székely szive egész melegével fogott fordítói feladata megoldásához. Itt-ott kicsengő székely szólással vegyes, de azért mindig választékos, zamatos nyelven ültette át a tanulmányt a magyar irodalomba. H.

Szolnok-Doboka vármegye monographiája. VII. kötet: A vármegye községeinek részletes története. Irta *Kádár József*. Kiadja Szolnok-Doboka vármegye közönsége. Dés, 1905. Demeter és Kiss kny. Nagy 8-r. 437 l.

Azok után, a miket Szolnok-Doboka vármegye monographiájának eddig megjelent hat kötetéről közlönyünkben már elmondunk,¹⁾ az utolsóról, a hetedikről, kevés mondanivalónk lehet. E kötetben bevégződik a községek története s egyúttal mintegy részleges összefoglalásképen a megye hivatalviselt tisztviselőinek vagy méltóságainak jegyzékét, némelyeknek életrajzát is megtaláljuk benne, a nemesek többrendbeli conscriptióival együtt. Feldolgozatlan anyagnak közzététele kétségkívül kívánatos a későbbi történetírás szempontjából, a jelenvaló esetben azonban indokolatlan. A monographia írója ugyanis minden egyes község történetével kapcsolatosan felemlíti a község birtokos nemeseit, nagyrészt az itt kiadott conscriptiók alapján; ugyanaz az anyag tehát többször is le van nyomtatva. Jobban szerettük volna e helyett a vármegyei nemes családok történetét — hacsak vázlatosan is — olvasni. Sajnáljuk, hogy e tekintetben épen olyan tájékozatlanok maradtunk a hét kötet átforgatása után, mint Szolnok-Doboka megye politikai, valamint Belső-Szolnok és Doboka vármegyék területi változásainak története tekintetében.

A közzétett anyag, a mennyiben az eredeti iratokkal egybevetheztük, felhasználható; ott azonban, a hol a szerzőnek latin nyelvű szövegeket kellett másolnia, több (sajtó?) hiba van. Nehányat felemlítünk; pl. notarius juratus sedis judiciaria (218. l.); regestrum dominiorum nobilium absentium in extractu moderno

¹⁾ *Olv. Századok*, 1905. 859—866. II.

Transalpinensi *comiti* Szolnok Interioris (364. l.); datum in oppidi Dés (366. l.); iudex nobilitum (367. l.); illustrissimorum dominatum magnatum viduae. (381. l.) Következetlenül ír néhány tulajdonnevet; a többek között pl. Szükereki, Szülkereki és Szülkereki fordul elő egy ugyanazon lapon (205. l.); vagy Gerolthy, Girolthy és Gyrothy ugyanott. Tévedés, a mit Bethlen Farkas és Somogyi Ambrus történeti műveinek kinyomatásáról mond. (187. és 219. ll.)

»Egy évtized kitartó munkásságának eredménye« felett azonban ilyen aprólékos észrevételekkel napirendre térni nem lehet. Bíráló megjegyzéseinket csakis a tárgy szeretete sugallotta. Szívesen elismerjük és hiszszük is, a mire szerzőnk nem alaptalan önérzettel hivatkozik, hogy műve »lexikonja lett sok kutatónak és szakembernek«, a ki Szolnok-Doboka vármegye történetével foglalkozik.

LUKINICH IMRE.

Gróf Széchenyi István. Irta Berzeviczy Albert. (Függelékül: Széchenyi-aphorismák.) Budapest, 1908. Wodianer kny. Kis 8-r. 102₁ l. (Magyar Könyvtár, 507—508. sz.)

E kis füzet rövid, de beható tanulmány Széchenyiről. A legnagyobb magyar életrajzának keretén belül ismerteti törekvéseit, politikáját, eszméjét és eszményeit. A politikusnak megítélésében leginkább Zichy Antal véleményéhez csatlakozik, az író méltatásában Gyulai Pált követi. De ítéletöket a saját, Széchenyi alapos ismeretére támaszkodó felfogásán szűri le, kiegészíti néhány találó megjegyzéssel, és mikor Széchenyi nagyságát megrajzolja, meglátszik, hogy a műértő idézi fel a történet egyik legszebb alkotásának képét. Szembeszáll mindenki vel (pl. Grünwald ismert hypothesisével), a ki Széchenyit nem látja oly igazán nagynak, jellemében szinte páratlanul oly fenségesnek, a milyennek az ő lelkében Széchenyi képe kialakult, — csakúgy mint Eötvös Józsefben vagy Kemény Zsigmondéban. Megelevenedik előttünk Széchenyi mint nemzetgazda, mint politikus, mint író, mint szónok, és mindenekfölött mint ember. Berzeviczy dolgozata mindenestre el fogja érni célját: mélyíteni fogja a nagyközönség körében Széchenyi ismeretét, és ha nehéz is elérni, hogy Széchenyit mindenki, a ki emlegeti és idézi, műveiből ismerje meg, — e kis füzetből legalább helyesen és sikerülten adott kép elevenedik föl a nagyközönség előtt a legnagyobb magyarról. A füzet végén Széchenyi-aphorismák vannak közölve függelékül: a cél elérését ezek is elő fogják segíteni.

G. R.

TÁRCZA.

TINÓDI SEBESTYÉN HALÁLA.

Míg a lyrai költő saját lelkéből, érzelmeiből meríti ihletét, önmagáról énekel, — az epikus egyéniségét háttérbe szorítja a megénekelt fenséges esemény. A lyrikus életének megismerésére a főforrást jórészt költeményeiben találjuk, de hogy az epikus életrajzát megírhassuk, más forrásokhoz kell fordulnunk. Így vagyunk Tinódi Sebestyénnel is. Nagyon kevés az, a mit hányt-vetett életéről tőle tudunk meg.

E gyér tudósítást kiegészítették ugyan — bár korántsem teljes képpé — a levéltárakból időnkint előkerülő adatok; így *Kemény Lajos* Tinódi kassai tartózkodásának sok érdekes körülményét derítette ki,¹⁾ *Szádeczky Lajos* megtalálta Erdélyben Tinódi címeres nemeslevelét,²⁾ *Szilády Aron* mintaszerű kiadásának előszavában,³⁾ *Acsády Ignác* és *Mészöly Gedeon* jeles tanulmányaikban⁴⁾ minden rendelkezésre álló adatot felhasználtak, de mindez még nem annyi, hogy meg ne becsüljük az újabban napfényre kerülő adatokat.

Tinódinak Kassán való megtelepedése, családalapítása után megszakad az adatok fonala; ezentúl nincs tudomásunk sorsáról, csak özvegyéről, gyermekeiről hallunk. Halálának éve és helye is csak az eddig ismert adatokból volt sejthető. Szilády az 1555—1559 közti időszakra teszi Tinódi elhunytát, Acsády szerint az 1557 év nagyobb részében még életben volt, Mészöly szerint 1557 november-havában, Kemény Lajos szerint⁵⁾ 1557 december-havában Kassán halt meg a költő.

„Sors bona, nihil aliud“ adta kezembe egy kedvező pillanatban, Nádasdy Tamás levelezéseinek darabról darabra való átfor-

¹⁾ Figyelő, 1886. évf. — Philologiai Közlöny, 1887. évf. — Irodalomtörténeti Közlemények, 1905. évf.

²⁾ Erdélyi Múzeum, 1901. évf.

³⁾ Régi Magyar Költők Tára, III. köt.

⁴⁾ Budapesti Szemle, 1899. évf. — *Mészöly Gedeon*: Tinódi Sebestyén. Nagykovács, 1906. Ismertetését olv. *Századok*, 1907. 265. l.

⁵⁾ Irodalomtörténeti Közlemények, id. évf.

gatása közben, annak a férfinak egy levelét, a ki ott állott Tinódi halálos ágyánál, a ki megadta a költőnek a végső tisztességet, és elkísérte utolsó örök útjára.

A levél visszavezet Tinódi régi pártfogójának,¹ Nádasdy Tamás nádornak udvarába Sárvárra, a hol Tinódi már Enyingi Török Bálint rabságba esése után is pihenőre talált. Ez a főúri udvar volt az akkori Magyarország szellemi központja. Itt döntöttek országos kérdésekben, ide kapcsolódik az akkori magyar közélet minden szála, és a kornak alig akad oly számbavehető fia, ki egyszer-másszor meg ne fordult volna Sárvárott, vagy annak urával levelet ne váltott volna. És minden országos gondja mellett is talált a nádor annyi időt, hogy rengeteg uradalmainak még legaprólékosabb gazdasági kérdéseivel is foglalkozzék, hogy a sárvári iskolát, sárszigeti könyvnyomdát gondozza, külföldi tudósokkal levelezzen, sőt házában még a zenét is istápolja. Erre vall egy Bécsben, 1538-ban kelt levele, melyben a nádornak lant-húrt küld és igéri, hogy az lantot is hamar napra megküldi.

A nádor bizonyára jó szívvel hallgatta Tinódi vitézi énekeit, de nem pusztá kedvtelésből pártolta a lantos költőt. Egyszerű melódiáiból, keresetlen szavaiból, melyeket megértett, átértett a várkapitány, a hajdú, a lovas vitéz egyaránt, ő is kiérezte a forró hazaszeretet lelkesítő szózatát, melynek viszhanga ma is megkapja szívünket, s a költő elragadó hatással lehetett kortársaira közvetlenségével és őszinteségével. Nádasdy emberismerete felhasználta Tinódi énekeinek ezt a megbecsülhetetlen erejét, a mit még fokozott a lantosnak hazájáért szenvedett sebe. Nádasdy buzdította szóval, segítette pénzzel, az ő tanácsára ajánlja krónikáját Ferdinándnak, s talán az ő közbenjárására kapta Tinódi a királyi elismerést, a címeres nemeslevelet is.

Mi sem természetesebb, mint hogy a nádor körében töltött idő nyomot hagyott a költő lelkében, és könnyen érthető, hogy kassai nyugalmas otthonából, a kicsiny látókörű polgári környezetből visszavágyott a nádor mozgalmas életű udvarába, a hol megbízható, bő forrásból meríthetett új lelkesedést, a hol a változó hadi szerencse gyorsan szálló híre új éneket adhatott ajakára.

Az a főntebb említett pár sornyi levél — egyetlen, de megbízható tudósítás Tinódi haláláról — Sárvárott kelt s a távollevő Nádasdyhoz szól. Írója *Pernezyth*-nek írja magát, következetesen elhallgatva keresztnévét abban a kilenczvenegy levélben, a melyet 1531—1559 közt intézett a nádorhoz.

Nádasdy környezetében két *Pernezyth* nevű hívével találkozunk. Az egyik *György*, kihez a nádor 1530-ban mint beregyszászi tisztjéhez (officialis) ír, és a kit 1531—1549-ben «frater charissime» megszólítással tüntet ki. Ennek a Györgynek Sárvárott birt házát

említi egy évnélküli, de kétségtelenül XVI-ik századi összeírás,¹⁾ és — úgy látszik — ennek a Györgynek egyik gyermekét a nádor vitte keresztvízre, mert 1560-ban régi, kipróbált hivat *compater nobis honorande* megszólítással illeti. A másik Pernezyth volt *Egyed*, ki 1552-ben mint a nádor familiárisa nyolcz lovassal szolgál Pápócson, és félhavi hópénze fejében megkapja tizenkét forintját.²⁾ Minden valószínűség szerint az *Osztopáni Perneszy* család két tagjával ismerkedünk meg itt, kik horvátos végzéssel írták nevöket.

Aligha sikerülne eldönteni, hogy a kettő közül melyik írta az említett leveleket, de annyi bizonyos, hogy bizalmas, bejáratos embere volt az udvarnak, ki rendszerint a nádorné, majd a gyermek Nádasdy Ferencz hogylétéről szóló tudósítással kezdi leveleit.

Igy a Tinódi Sebestyén haláláról szóló levelét is a maga szolgálatának ajánlása után azon kezdi, hogy — hála a jóságos Istennek — erre felé most mindenki jó egészségnek örvend, mind a nádorné, mind a gyermek is, a kinek holmi csekély gyermeki változáson kívül semmi baja. Úgy tudja különben, hogy erről a nádorné, meg az orvos bővebben írt már. Majd így folytatja: *Tinódi Sebestyén immár megvetve ezt a földi muzsikát, Istenéhez tért, hogy ott az angyalok közt sokkal jobbat tanuljon. A kút is e hónap utolsó előtti napján helyeztem el a sári atyák hamvai mellé. Halódva meghagyta nekem, hogy én se maradjak sokáig itt, de hamarosan kövessem, hogy én is megtanulhassam az égi muzsikát.*

A levél Sárvárott, az 1556 évi január-hó utolsó napján kelt. Teljes szövege ekképen szól:

Spectabilis et Magnifico Domine, Domine mihi semper observantissime! Servitiorum meorum perpetuam commendationem. Nunc gratia Dei optimi hic salva sunt omnia, nam Domina Magnifica felicissime valet, filius etiam, dominus videlicet meus illustrissimus, praeter nativam illam scabiem, caetera recte valet, de quo copius (így) scio scripsisse Dominam meam et dominum doctorem. Sebastianus Tinodi spreta iam hac mortali musica, concessit ad superos, ut illic inter angelos longe meliorem disceret; quem penultima hujus mensis apposui ad cineres patrum Sariansium. Moriens vero mihi jussit, ne diutius hic maneam, sed cito sequar ipsum, ut et ego possim addiscere celestem musicam. Et cetera. Deus optimus maximus servet vestram spectabilem et magnificam Dominationem felicissime. Ex Sarwar, ultima Januarii, 1556. Servitor Pernezyth m. p. — Dominus meus illustrissimus commendat perpetua servitia vestrae spectabili et magnificae Dominationi.

Kívül: Spectabili et Magnifico Domino, Domino Thomae de Nadasd palatino et locumtenenti regio etc. Domino meo mihi semper observantissimo. (Gyűrűs gemma-pecsét).

¹⁾ Numerus colonorum et sessionum oppidi Sarwar. Domus domini Georgii Pernezyth. Orsz. Levéltár: Nádasdy-féle iratok, 47. cs.

²⁾ Solutio dominorum familiarium in Papoch, 16 die Decembris, 1552. ad medium mensem. Egidio Pernezyth ad equos 8. fl. 12. U. o. 42. cs.

A korhoz mérve költői szavak ezek; költőt megillető búcsuztatóban emlékezik meg írójuk Tinódi Sebestyénről, kit távol családi tűzhelyétől ért el végzete. Távol hitvesétől, gyermekeitől halt meg, de nem idegenben, mert ott is akadt kegyeletes kéz, mely hantot tegyen sírjára.

Sárvár tőzsomszédságában máig is áll a kicsiny Sár község, melyet a XVI-ik századi birtokösszeírások mint a sárvári uradalom tartozékát említenek. Itt kell keresnünk a levél írója szerint Tinódi Sebestyén sírját: »a sári atyák hamvainál.« Nem akadtam oly döntő adatra, mely a mellett bizonyítana, hogy e helyen valaha kolostor állott volna, de ennek lehetősége nincs kizárva, mert egy 1521-iki összeírás szerint kellett ott lenni a plebánián kívül egy »Szentlélek-kápolnának, melynek rectora földet is birt; ¹⁾ és 1551-ben Pernezyth írja Nádasdynak, hogy »heri, hoc est in festo Corporis Christi, ut vocant, fuimus omnes cum processione ad Sar, sine illo veteri abusu... stb. — tantum cum hymnis et canticis spiritualibus.«

Ámde meglehet, sőt valóbbszínű is, hogy Pernezyth »a sári atyák hamvai« alatt talán ott lévő családi sírboltját értette és oda temette a költőt.

Csak az az egy bizonyos, hogy a Vasvár-megyei Sár községet, mely hovatovább beleolvad a mellette virágzó városba, nemcsak azok látogatták ünnepi körmenettel, kegyes énekkel, a kik »másrok éltek«, — hanem oda fordul ma is pillantásunk, mert ott nyugosznak Tinódi Sebestyén porai, ki hazáját kardjával, lantjával, vére hullásával, magyar becsülettel, magyar hűséggel szolgálta.

KÁRFFY ÖDÖN.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztályának febr. 10-én tartott ülésében *Concha Győző* r. tag egy nagyobb tanulmánya bevezető részét olvasta fel: *Eötvös József báró és a külföldi kritika* cím alatt. Ránk piritott, hogy b. Eötvös Józsefet mint állambölcsészt sem nem ismerjük, sem nem méltányoljuk eléggé. Legnagyobb s valóban korszakalkotó műve: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az állodalomra* cz. két-kötetes munkája, nálunk megjelenésekor (1851) sem tűnt fel érdeme szerint. A felolvasót főleg az a reménység bírta tanulmánya megírására, hogy ha megtudjuk, mily nagyra becsülte és becsüli Eötvöst a külföld, esz-

¹⁾ Urbarium bonorum ad dominia... Saárvár... pertinentium... de anno 1521. Saar... item rector capellae sancti Spiritus... item plebani... item alodium rectoris capellae beatissimae virginis fundatae ad castrum Sarwar. (Orsz. Ltár: dipl. oszt. 37007. sz. 90—91. ll.)

méi bennünket is jobban fognak érdekelni s ezentúl ez eszmék kincsestárából bővebben fogunk meríteni. A felolvasott fejezetben sorra ismertette Cherbuliez, Laboulaye, Montalembert, Hammer-Purgstall, Tocqueville s más francia és német tudósok ítéletét Eötvös munkájáról, a hogy a szerzőhöz írt levelekben nyilatkoztak róla. E levelek tanúsítják, mily nagy sympathiával és tisztelettel fogadták Eötvös munkáját a külföldön, s e levelekkel tartalomban és szellemben egyezik a külföld kritikája is, melynek méltatásával tanulmánya következő fejezetében foglalkozik a felolvasó.

A febr. 24-iki összes ülés alkalmával *Reclus Elisée* kültag, a hírneves geographus († 1905. júl. 5.) emlékeztétét ünnepelte az Akadémia, kiről *Lóczy Lajos* r. tag mondott emlékbeszédet.

Az első osztály márcz. 2-án tartott ülésének érdekes tárgya volt dr. *Karl Lajos* vendég összehasonlító irodalomtörténeti értekezése: *Árpád-házi Szent Erzsébet és az üldözött nő mondája* czímmel, melyet *Katona Lajos* levelező tag mutatott be röviden. *Karl Lajos* igen becses anyagot hordott össze értekezéséhez, melynek tárgya szintén a világirodalom vándormondái közé tartozik. E mondák egyik keleti eredetű csoportja az ártatlanul megrágalmazott és üldözött nő sok küzdés utáni diadalát beszéli el számos változatban. A változatok közt magyar vonatkozásúak is vannak, a mennyiben az üldözött nő a magyar király leánya. Az értekező a magyar királyleány alakjában Szent Erzsébet legendás életének hatását ismerte fel a monda fejlődésére.

Márcz. 9-én ismét a második osztály tartott ülést, mely alkalommal *Borovszky Samu* levelező tag olvasta fel *Szendró vára* című történeti értekezését, mutatványul Borsod vármegye monographiájából, melyen már évek óta dolgozik. Szendró várát a XIV. században a Pelsőczy Bebekék építették s 1566-ban a Zapolyai-párti Bebek Györgytől Schwendi Lázár foglalta el. Ettől fogva kezdődik végvár-szerepe. A kir. udvari kamara a körülötte fekvő falvakat rendelte az őrség fentartására, mely — Bocskay, Bethlen és Rákóczi György mozgalmait kivéve — német kapitányok alatt német és magyar katonaságból állott. Noha a török gyakran rabolta vidékét, a várat magát sohasem tudta kézrekeríteni. Minthogy őrsége, mint általában a többi végváraké is, nyomoruságosan volt fizetve, a bécsi udvar akként akart a bajon segíteni, hogy Szendró városát (az u. n. alsóvárat) és uradalmát inscribálta előbb (1633) Csáky István, majd (1641) Szunyogh Gáspár várkapitányoknak, végre pedig (1646) Wesselényi Ferencz felsőmagyarországi főkapitánynak. Sokat szenvedett a vár I. Rákóczi György fejedelem ostromaitól, s fölépítésében Borsod vármegyének kellett a legnagyobb áldozatot hoznia. Mikor már valamennyire fölépült s a város palánkjai is elkészültek, Thököly kuruczai több ízben kifosztották. Ez arra bírta a német parancsnokot, hogy 1672

szepember-havában az alsóvárat palánkjával és nemesi udvarházaival együtt porrá égesse. A vár utolsó német parancsnokai közt volt gr. Gvadányi Sándor, a jeles magyar költőnek, Józsefnek nagyatyja, ki Szendrő falai közt vendégül látta Szobjeszki János lengyel királyt, mikor bécsi hadjárata után hazafelé utazott. Minthogy Szendrő vára Kassa és Eger mellett hadi jelentőségét idővel egészen elvesztette, II. Rákóczi Ferencz fejedelem 1707-ben lerontatta. Köveiből ma már alig látszik valami. Szendrőn a reformátusoknak virágzó egyházuk volt; legkiválóbb papjuk Köleséri Sámuel, előbb váradi professor, majd debreczeni pap, kinek itt született 1663-ban hasonló nevű fia, irodalomtörténetünk egyik nevezetes alakja. A XVII. század végén híres volt a szendrői iskola is, melyről szintén maradtak fen érdekes adatok. Az értekező végül a szendrői várkapitányok, udvarbírák, városi bírák és lelkészek lehetőleg teljes névsorával egészítette ki dolgozatát.

Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYESÜLET nyelv- és történettudományi szakosztályának febr. 26-án tartott ülésén *Thúry Zsigmond* bemutatta a muzeumi könyvtár *Szombatos-codexzeit*. Egynek kivételével valamennyit az utóbbi években sikerült föl kutatni és megmenteni; a mi annál jelentősebb gyarapodása a könyvtárnak, mivel az így egybeállított gyűjtemény magában is elég volna arra, hogy belőle az ábrándozó felekezet hitéről, az éneklésben és imádkozásban, istenes elmélkedésben szinte rajongásig emelkedő kultuszáról tökéletes képet rajzolhassunk. A szombatos irodalmi maradványok közül kétségtelenül az énekek kötik le legjobban figyelmünket; ezeknek egy teljes cancionáléban való kiadása igazán szükséges volna. Ezt a munkát ma már meg lehet kezdeni s el lehet végezni, mert az Erdélyi Múzeum könyvtárában őrzött nyolcz szombatos-codexben a régen tarolt és folyton hervadó mezőnek utolsó virágait is láthatjuk. A codexek közül kettő kizárólag énekes, hat imádságos, részben énekes és vegyes tartalmú. A legrégebbit 1607—1608-ban másolták s a másolás befejezésének most febr. 16-án volt háromezázados évfordulója. E kötetet néhai Jakab Elek *Bogáthi-codex*-nek nevezte el és unitárius énekeskönyvnek tartotta. Kohn Sámuel azonban az énekek szombatos jellegét fölismervén, Bogáthiról is azt vélte, hogy szombatos volt. Thúry most kimutatta, hogy az unitárius Bogáthitól származó kötetet *Péchy Simon* szenterzsébeti udvarában másolták, illetőleg formálták át szombatos] énekeskönyvvé. Ez a codex máglyára volt ítélve, mert az 1638 évi máj. 23-án elkobzott és megsemmisítésre szánt zsidózó eretnek könyvek között az első helyen leírottban kétségtelenül felismerhető. A másik codex 1713-ból való. Ebben Péchynek eddigelé ismeretlen héber-magyar fordításai és bibliafordítási töredékei maradtak fen és kerültek elő. A harmadik codex-

ről megállapította az előadó, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum egyik szombatos-codexével egyugyanazon kéztől származik. Egykorú oklevelekből írójukat (a másolót) *Bözödujfalusi Áts Mózes* személyében ismerte fel. *Péter András* borvizaruló székely népköltőt, kinek nevé-ről nevezték eddig a M. N. Múzeum codexét, tisztázta a szombatos-ság gyanuja alól. A többi codex, részben csonka imakönyv, a Péchy-féle típusnak közelebbkorú pusztá másolata.

— KÁLMÁNCSEHI SÁNTA MÁRTON hogyan lett *Sánta*? Beregszászon a XVI-ik század közepén a hazai reformáció történetének egyik véres episdja játszódott le. Mint Gönczi György tudósít ben-nünket,¹⁾ Radán Balázs előbb debreczeni pap, itt «mártyromságot szenvedett, Szenczi Molnár Albert szerint pedig — valószínűen ugyanakkor — *általlövi* az barát Kálmánczei Márton prédikátort.²⁾ Mind a két dolog megtörtént; effelől nincs kétségünk. Hogy mégis történetíróink Szenczi Molnár Albert tudósításának nem akarnak hitelt adni, annak oka az, hogy az *általlövi* szónak oly értelmet tulajdonítanak, mintha halálos megsebesülést jelentene. Kálmáncsehinek mellékeve, a mit csakis Beregszászon történt *általlövetése* után nyerhetett, megfejté a szó jelentését s Molnár Albert jólértesültségében sem enged kételkednünk. A barát fegyvere Kálmáncsehit lábán sebezte meg, a ki azóta lett *Sánta*. (K. L.)

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1905.

— SLOVENSKE POHLADY. Časopis zábavnopoučný. Redaktor a vydavateľ Jozef Skultéty. XXV. évf. Turócz-Szentmárton, 1905.

Szorosan véve nem történelmi tárgyú az 1885-ben elhunyt *Dobšinsky Pál* posthumus munkája (1—15., 80—88. ll.), de a XIX. század elején ébredező tót nemzetiségi vágyak tanulmányozásában mégis jó forrás az az életrajz, mely *Szuhány Márton* pesti orvosnak, az evangélikus tót egyház első inspectorának ifjúságát tárgyalja. *Szuhány* maga is író ember, Kollár belső barátja, egyike volt a *Tót nyelv- és irodalomkedvelők egyesülete* megalapítóinak, kik a *Zora* (Auróra) cz. almanach körül csoportosultak. — Mint korrajz itt említhető *Botto Gy.* tanulmánya: *Francisci János 1848-ban* (3. füz. 173—192 ll.), mely a lipótszentmiklósi petícióhoz, majd Stúr, Hodža és Hurbán működéséhez is nyújt adatokat. Ugyancsak a harminczas évek szláv testvériségi mozgalmait vázolja *Hurban-Vajánský* közleménye (585—605. ll.) *Levélári töredékek* cz. alatt, mely az akkori

¹⁾ Régi Magyar Költők Tára, V. 265. l.

²⁾ U. o. 269. l.

központ, a pozsonyi szláv irodalmi egyesület belső életére és külső összeköttetéseire vet világot.

Sasinek Fr. V. cikksorozatát (304—348 ll.) *A tót fejedelmekről* stb. összefüggőleg ismertetjük: I. *Privina* sorsa rejtélyes, a szláv történelem gordiusi csomóinak egyike. Tudjuk, hogy sok hányattatás után Lajos császártól Pannóniában kapott helyet, de kérdés: jog szerint-e, vagy csak kegyelemből? A szerző azt hiszi, hogy a császár Privinát csak régi jogaiba helyezte vissza, mert elűzetése előtt Nitriában és Pannóniában uralkodott, most pedig Mysia (Moesia) egy részét kapta vissza, bár akkor az is a Duna mindkét partjára terjedt ki, ezenfelül Zala-vidékét nyerte hűbérül. Meghalt 868 táján valószínűleg a harcztéren, a morvák ellen küzdve, a mikor is Lajos császárral együtt vereséget szenvedett és Svatopluk lett Nitria ura. — II. *Chocel* (348—352. ll.) Privina fia, az eddigi felfogás szerint atyja halála után elveszítvén a felső részeket, Pannóniában maradt és Mosburgban székel. Mosburg pedig azonos a mai Óvárral. A fiu tehát nem tért vissza atyja székhelyére Zalavárra (Salapiugin). Sasinek főleg azt vitatja, hogy Chocel hercegsége a Rába folyó mentén terült el. Bizonyításának másik része, melyben *Mosburg* és *Musun* azonosságát vitatja, korábbi polemiáiból eléggé ismeretes.¹⁾ — III. *Szent László levelével*²⁾ foglalkozva (545—546. ll.), azt bizonyítja, hogy a *V. apostolicus* nem *U*-nak olvasandó, következésképp az említett pápa nem II. Orbán, hanem III. Victor, Orbán közvetlen előde (1086—1088), Oderisius pedig 1087-ben lett monte-cassinói apáttá, a levél kelte tehát helyesen 1087-re teendő. Szent László levelét egyébként állásfoglalásnak tekinti a pápa mellett IV. Henrik áskálódásai ellenében. Az emlegetett Moesia a Rába és Lajta vidékén terült el Pozsonyig, mely ekkor Salamon birtokában volt. A »totam fere Sclavoniam acquisivi« kifejezés nem vonatkozik a Dráva-Száva közére, mert ott akkor II. István uralkodott és Szent László beavatkozása csak ennek halála után történt 1091-ben. Ez a Szlavónia a felvidéki *Tótország*, a mit Salamon szövetségesei, a kunok is pusztítottak, másfelől Pozsony lázadása is dúlt. László mindkettőt leverte s így a felvidéki Sclavonia nagy részét visszanyerte. — IV. *Nagy Károly anyja.* (630—633. ll.) Nagy Károly életrajzában (Vita Caroli Magni. Migne, tom. XCVII.) olvassuk:

»Pipinus moritur, consurgit Carolus acer,

Natus in Ingeleheim, cui Berta fit Ungara mater.«

A magyar történetírók még ki nem sajátították a 742 évi Bertát (Bertrada), noha a forrás szerint *Ungara* volt. Ezek az *ungarok* az Adria és az Alpes Carnicae közt tanyáztak már 590-ben,

¹⁾ Olv. *Századok* 1905. 249. l. és 1906. 172. l.

²⁾ *Fraknói*: Szent László levele a monte-cassinói apáthoz. Budapest, 1901.

mert *Patricius episcopus Aemoniensis* említi őket. A későbbi *via, strada ungarorum* ezek emlékét őrzi, Szent Paulinus (776—804) csodája is ezekre vonatkozik s ezekkel harczolt Károly 862-ben. A Foro-Julium és Ticinium közti terület, a későbbi Goricia, *Marchia Hungariae* néven is szerepel.¹⁾ Mivel pedig tudjuk, hogy ugyanezt *Marchia Winidorum* néven is említik, nyilvánvaló, hogy az első földrajzi, az utóbbi néprajzi elnevezés. Hogy ennek a területnek lakossága valóban szláv volt, igazolja Paulus Diaconus. Berta tehát a *Marchia Ungariae* szülötte, kinek atyja volt Desiderius longobárd herceg, később Pipin segítségével a longobárdok királya. — Sasinek végül (738—743. ll.) a nyitrai róm. kath. püspökség alapításával foglalkozik. *Karácsonyi* nézetével szemben, mely szerint a püspökséget II. László alapította volna, *Pauler* nézetéhez hajlik és azt bizonyítja, hogy a Szent László által tervezett püspökséget Kálmán állította föl. Korábban a szerző is azt vallotta, hogy Szent László volt a közvetlen alapító, de ez a nézet Kálmán decretumának félremagyarázásán épült. A szláv és a latin egyház közti egyetértés már 1038-ban megbomlott, mert a latinok megvetették a szláv liturgiát nálunk ép úgy, mint Lengyelországban. Megtorlásul jött erre a Cerularius által szított ellenállás, mely a katolikusokat irtani kezdte s nálunk az I. Endre és I. Béla alatt dúló, u. n. pogány lázadásban nyilatkozott. Endre úgy csilapította le a zavarokat, hogy a szláv és a latin ritust egyenjogúvá tette, de azért a forrongás még I. Béla tót hercegsége alatt is tovább tartott, mert a ritus körüli harczban nyilvánult *kelet és nyugat* küzdelme. Béla a keletiekkel tartott, mert ezt a szellemet hozta magával Lengyelországból, és politikáját folytatták fiai. Géza határozottan óhitű volt, koronáját tehát úgy kapta Dukastól, mint Béla Konstantinus Monomachustól. VII. Gergely pápa nem is fogadta el királynak s ellene fordult az egész kath. clerus. László mihamar felismerte az ebből folyó veszedelmet és sietett megbékülni a pápával, kiegyezni Salamonnal, ki ekkor Mozsony és Pozsony megyék területét kapta, Nyitra ellenben a királyé maradt. Salamon ekkor alapította a Megváltóról nevezett pozsonyi nagyprépostságot, László pedig Szent Emmeram prépostságát Nyitrán, a mivel megvetette a felvidéken a catholicismus alapját. Műve folytatására kívánta ide a monte-cassinói barátokat, s valószínűleg ugyanekkor kezdett tárgyalásokat Rómával a püspökség alapítása iránt. Kijelölte annak birtokait, de időközben meghalt. Kálmán a két új nagyprépostságnak megadta a *judicium ferri et aquae* jogát, majd miután Álmost megfosztotta a tót hercegségtől, alapította a nyitrai püspökséget. A volt nagyprépost püspökké lett és a prépostság ezzel megszűnt.

¹⁾ *Olv. Századok* 1905. 377. l.

† *Misik István* (743—745. ll.) az *Igló* név etymológiájával foglalkozva azt vitatja, hogy e név nem itt keletkezett s nem is függ össze a tót *ihla* (= tü, a sok túlevélű fa után) szóval, hanem a morvaországi *Jihlava* (németül *Iglau*) város és hasonló nevű folyó mása, mert az iglói bányászok innen jöttek. A képzés olyan mint pl. *Rosenau*: Rozsnyó.

— ČASOPIS MUSEÁLNEJ SLOV. SPOLEČNOSTI. VIII. évf. Turócs-Szentmárton, 1905. — A 2. és 6. számban *Sasinek* Fejérpataky Lászlónak Kálmán király okleveleiről írt tanulmánya nyomán *Adatok az 1113-iki oklevél helyrajzához* cím alatt foglalkozik a zobori apátság helyneveivel, s azt bizonyítja, hogy az ott említett községek mind fenmaradtak s nevüket felismerhetőleg megtartották a magyaros máz alatt is.

— SBOBNIK MUSEÁLNEJ SLOV. SPOLEČNOSTI. X. évf. U. o. 1905. — Az előbbi közlöny ezen melléklapjában, ugyancsak *Sasinek* tollából találunk egy hosszabb tanulmányt: *IV. László és kora* címmel. (9—13. és 91—103. ll.) Nagyobb részt a László születését megelőző eseményekkel foglalkozik. A kun lelkű V. István a szlávok ellenségének mutatkozott, húga ezért menekült Ottokárhoz. A László király és testvére András közti viszálykodásról szólva azt fejtegeti a szerző, hogy András herczegsége nem Szlavóniában volt, hanem a felvidéki tótságot bírta, a hol oly jó nevet szerzett magának, hogy halála hírére el nem hitték s még 1291-ben is várták visszatérését. A magyar királyok szláv-ellenes politikájából magyarázza azt, hogy László a Rudolf pártjára állott, nem látva át a diadal véstes következményeit. A kunokról szólva felújítja saját külön elméletét Árpád népének szláv voltáról, melybe a tulajdonképeni magyar elemet csak a besenyők hozták. Árpád turk-bolgárait errefelé a besenyők szorították, ép úgy, mint őket utóbb a kunok. A besenyők részben Erdélyben települtek meg mint *székelyek*, a későbbiek 1072 táján a Duna mentén és Pannóniában találtak hazát. Szent László és Kálmán alatt egyre több kun jön be, ezeket azonban a magyar historikusok a besenyőkkel tévesztik össze. Kunok voltak a görög forrásokban (1152) *chalisok*, *choalinok* néven emlegetett mohamedánok is. A később sokat szereplő szaraczenok is tulajdonképen bolgárokkal elegy kunok voltak, a kik azonban bármennyire gyarapodtak is, fontos szerephez csak II. István alatt jutottak. A kun-szláv ellenségeskedés megtermette gyümölcsét, mert a tatárokkal egyesült kunok mindenekelőtt a tót felvidéket pusztították el, úgy hogy a pusztá helyeket csehekkel kellett benépesíteni, kik azután túlsúlyukat évszázadokon át megtartották. A kun telepéseket *ugro-cumani* és *neugro-cumani* csoportokra osztja Sasinek. Az előbbieket keresztyé-

nek, az utóbbiak (Kuthen népe) szaraczenok, mohamedán hitűek. László király ezek között pusztult el. — Ugyanitt (54—66. ll.) *Petrikovich János* a tót muzeum numismatikai gyűjteményét ismerteti. A czikk tulajdonképen mutatvány a hivatalos katalogusból. — A kis *Archivum* rovat XVII. századi tót leveleket közöl Besztercebánya levéltárából. Érdekes, hogy a város túlnyomólag német nyelvű lakossága és német nevű magistratusa, az ugyancsak német mesterekkel tótul érintkezik, hivatalos iratait tótul állítja ki; így pl. a kovács-kerékgyártó czéh szabadalomlevelét 1617-ben. Telegdi János püspök gazdatisztje, Keresztessy János, 1639-ben tót levéllel fordul a város tanácsához; Zólyom-Lipce tót panaszlevelet nyújt be Eszterházy nádornál; a besztercebányai senatorok: Mikói, Murányi, Liptai, Mossóczi stb. 1654-ben tót-latin határozatokat hoznak a város birtokügyeiben.

*

Mint a tót irodalom önálló történeti termékét említjük *Sasinek* második kiadásban megjelent röpiratát: *Slováci v Uhorsku.*¹⁾ A munka 1902-re nyúlik vissza, mikor a *Slovenské Pohľady* 1. számában kezdte bizonyítani, hogy a tótok historiai multja régibb a magyarokénál. Időközben Hodossy egyik képviselőházi beszédében azt vitatta, hogy a mai tótság csak a huszita háborúk, majd a Rákóczi mozgalmak után özönlött az országra s tulajdonképen csehekből és horvátokból alakult. A szerző ismert temperamentumával czáfolja Hodossy nézetét. Történelmi személy- és helynevekkel bizonyítja, hogy a tótság mai területén a VIII-ik század óta szakadatlanul él. A huszitismus ellepte ugyan a felvidéket, vele a cseh irodalom is terjedett, de a tótok e mellett is megtartották nyelvöket. E dolgozatát az első kiadás óta írt és itt már ismertett tanulmányai anyagával bővítve adta ki *Sasinek* újra, mint népies olvasmányt.

ERNYÉY JÓZSEF.

ÚJ KÖNYVEK.

(Folytatás.)

— KELETKEZÉSE (Az 1849 évi isaszegi véres csata —). A magyar hadsereg hősie sikerének elbeszélése. Kiadja egy 1848/49-es éveket átélő magyar ember, feljegyzett jegyzeteiből. Székesfehérvár, 1907. Singer Ede kny. Kis 8-r. 8 l.

— KISS LAJOS. Magyarország története. A legrégebb időktől a mohácsi vészig. A középiskolák III. osztálya számára. Sárospatak, 1907. Radik Károly a ref. főiskola betűivel. 8-r. 117 l. (Gimnáziumi könyvtár, XXVIII. köt.) Ára 1 kor. 50 fill.

¹⁾ A tótok Magyarországon. Turóc-Szentmárton, 1905. A szerző kiadása. 8-r. 40 l.

- KLINGENBERG JAKAB. A pécsi tanítóegylet 40 éves vázlatos története. Pécs, 1907. Taizs József kny. 4-r. 19 l. (Melléklet a *Néptanoda* XL. évf. 26. számához.)
- KÖRÖSY GYÖRGY és dr. Lukinich Imre. A középfokú oktatás multja és jelene Désen. Dé, 1907. Demeter és Kiss kny. 8-r. 42 l.
- KÖVÁRY LÁSZLÓ. Árpád ősapánk ezredéves sirjánál, 1907. Kolozsvár, 1907. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 2 l.
- LÁSZLÓ GYULA. Székely társaságok. Ismertetés, Marosvásárhely, 1907. Kossuth kny. 8-r. 10 l. Ára 20 fill.
- LEHOCZKY TIVADAR. Munkács város új monografiája. Eredeti kútfók nyomán írta —. Munkács, 1907. Grünstein Mór kiadása. 8-r. 335 l. Három arcképpel s a szövegbe nyomott képekkel. Ára 4 kor.
- LUKINICH IMRE. A középfokú oktatás multja és jelene Désen; 1. *Körösy György*.
- MAGYAROSI ISTVÁN. Emlékkönyv a zilahi református templom építésének történetéről. Zilah, 1907. Seress Samu kny. 8-r. 44 l.
- MIKES EMIL. Mátyás király élete. Budapest, 1907. Stephaneum kny. Kis 8-r. 32 l. Ára 16 fill.
- MILESZ BÉLA. A tiszafüredi muzeum és közkönyvtár az 1905—1906 évben. Irta —. Eger, 1907. Löw kny. Kis 8-r. 12 l.
- MITTELVUNGEN des k. und k. Kriegsarchivs. Hrg. von der Direction des k. und k. Kriegsarchivs. Dritte Folge. V. Bd. Wien, 1907. L. W. Seidel u. Sohn. 8-r. 4, 382 l. Négy vázlattal.
- MOKOS GYULA. Iróink életéhez. Irta és kiadta —. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 87 l. Ára ?
- NÉMÁTI KÁLMÁN. Árpád népének hét törzse hun volt. Fölfedezte —. Budapest, 1908. Orsz. közp. községi kny. r. t. 8-r. 16 l.
- NIELSEN FRIGYES. A keresztény egyház történetének vezérfonala. Dán eredetiből ford. *Szeberényi Lajos*. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 234, 2 l. Ára 2 kor.
- OROSZ ENDRE. Jelentés a szamosújvári római castellum praetoriumának ásataásáról. Szamosújvár, 1907. Todorán Endre *Aurora* kny. 8-r. 27 l. Tizenöt táblázattal.
- ORTVAY TIVADAR. Természettudomány és őstörténelem, vagyis az ember ősiségének és származásának kérdése a mai természettudományi vizsgálatok nyomán. Irta —. Budapest, 1907. 8-r. 205—223 ll. (Különlenyomat a m. orvosok és természetvizsgálók pozsonyi XXXIV-ik vándorgyűlésének munkálataiból.)
- PAJDUSSÁK MÁTÉ. Iglói érczművesek a középkorban. Irta —. Igló, év n. (1907.) A *Szepesi Lapok* kny. Kis 8-r. 13 l.
- PETHŐ SÁNDOR. A római szent birodalom bomlásának okai és körülményei. Győr, 1907. Pannónia kny. 8-r. 62 l.
- PÓR ANTAL. De-Surdis II. János esztergomi érsek. Irta —. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 56 l. (A Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből, 65. sz.) Ára 1 kor. 20 fillér.
- PRÉM JÓZSEF. Munkácsy Mihály. Budapest, 1907. Wodianer F. és fiai kny. Kis 8-r. 29 l. (Magyar Könyvtár. Szerk. *Radó Antal*. 482. füz.) Ára 30 fill.
- PROGRAMM des Honterus-Gymnasiums und der damit verbundenen Lehranstalten. Am Schlusse des Schuljahres 1906/1907. Veröffentlicht von *Julius Grosz* Direktor. Brassó, 1907. Gött János fia kny. 4-r. 47 l. (*Oskar Netoliczka* : Fahrt nach Mykenä, Argos, Tyrins und Nauplia. 23—34. ll.)

— PROKSCH (Alois —). Geschichte der k. u. k. Artilleriekadetten-schule in Wien. Sopron, 1907. Röttig Gusztáv és fia kny. 8-r. 4, 95 l. Egy képpel.

— PRÓNAI ANTAL. Csaplár Benedek emlékezete. Irta —. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 26 l. Arczképpel. (A Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből, 64. sz.) Ára 80 fill.

— RADÓ ANTAL. Dante. Irta —. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. Kis 8-r. 4, 143 l. (Költők és írók. Elet- és jellemrajzok az irodalom köréből. A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti *Ferenczi Zoltán.*) Ára 2 kor. 50 fill.

— RÉDEI KÁROLY. A keresztyén anyaszentegyház története. Orosz-háza, 1907. G. Szabó Lajos kny. 8-r. 66, 2 l.

— SÁG MANÓ. Ausztriához való gazdasági viszonyunk 1526-tól napjainkig. Budapest, 1907. Az *Európa* kny. 8-r. 75 l.

— SCHILLER (Felix —). Ebenbürtigkeit und Thronfolge der Fall Welsburg. Budapest, 1907. Az *Európa* kny. 8-r. 111 l. (Különlenyomat a *Zeitschrift für ungarisches öff. und Privatrecht* 1907 évi folyamából.)

— SEBESTYÉN JÓZSEF. Báthory András címerlevelei. Kolozsvár, 1907. Gámán János örököse kny. 8-r. 27, 2 l. (Különlenyomat a *Genealogias Füzetek* 1907 évi folyamából.)

— SPAITS SÁNDOR. Mandzsurián át kozákokkal. Elményeim az orosz-japán háborúból. Budapest, 1907. Márkus Samu kny. 8-r. VI, 355 l. 132 sajtát felvételű fénykép-illusztrációval és négy térképvezérlattal.

— STEINHOFER KÁROLY. A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig. Budapest, 1907. Pallas r. t. kny. 8-r. 63 l.

— SZENTKLÁRAY JENŐ. Brocky Károly festőművész élete. Születésének századik évfordulójára írta —. Kiadta az Arany János-társaság. Temesvár, 1907. Csanád-egyház. kny. Kis 8-r. 107 l. A művész arczképével és sírjának ábrájával.

— SZUPPÁN VILMOS. A budapesti kereskedelmi akadémia, 1857—1907. Emlékkönyv az intézet főnnállásának félszázados évfordulója alkalmából. A vezérlő bizottság megbízásából szerkesztette —. (Budapest, 1907. Pesti kny. r. t. Nagy 8-r. 248, 2 l. Képekkel.)

— SZÜRY DÉNES. Száz év. Irodalom, nyelvfeljődés. Bessenyeitől a kiegyezésig, 1767—1867. II. Széchenyi kora és az önvédelmi harcz, 1825—1867. Budapest, 1907. M. kir. tud. egyetemi kny. 8-r. 149 l.

— TAKÁCS GYÖRGY. A középkor története kapcsolatban a magyar nemzet történetével (1492). Az új tantervnek megfelelően a felsőbb leányiskolák IV. oszt. számára. Második kiadás. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. IV, 128 l. Ára 1 kor. 80 fill.

— TELEKI MIHÁLY levelezése. A széki gróf Teleki család és a M. Tud. Akadémia költségén kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Gergely Sámuel*. Harmadik köt. 1664—1666. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 4, XXX. 639 l. (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család Oklevéltára.) Ára 9 kor.

— TÓTH GYÖRGY. A görög keleti magyarok. Kolozsvár, 1907. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 14 l. (Különlenyomat a *Keresztény Magvető*-ből.)

— ÜRMÖSSY LAJOS. Erdély irányadó lapja. (Az 1830—40-es években.) I. II. kötet. Kolozsvár, 1907. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 316 l.

— VÁCZY JÁNOS. Kazinczy Ferencz levelezése; I. *Kazinczy Ferencz*.

— VAD IMRE (Ölyvedi). Nemességi könyv. Irta —. Szeged, 1907. Várnay L. kny. 8-r. 320 l. Ára ?

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi febr. hó 20-án d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak : Dr. Ortway Tivadar vál. tag mint korelnök, később Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök elnöklete alatt dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Békefi Remig, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Császár Elemér, Daniel Gábor, dr. Demkó Kálmán, dr. Domanovszky Sándor, dr. Hodinka Antal, dr. Reiszig Ede, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Korelnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőként Angyal Dávid és Borovszky Samu vál. tagokat kéri fel.

Időközben Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök az elnöki széket elfoglalván, —

11. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *évd. r. tagokul 1907-től* : Stein János egyetemi könyvtáros Kolozsvárt (aj. a titkár); *1908-tól* : dr. Ferenczy Elek cs. és kir. kamarás, földbirtokos Budapesten (aj. Széll Farkas), Ferenczi Miklós bölcsészettanhallgató Kolozsvárt (aj. Márki Sándor), Hóman Bálint egyet. könyvtári tiszt Budapesten (aj. Angyal Dávid), Nagy Ödön nyug. kir. kereskedelmi és váltótörvényszéki elnök Budapesten (aj. Győry Tibor), Sárosy Etele benzés főgymn. tanár Esztergomban (aj. Bagyary Simon), Müllersbergi Schindler Gyula felső leányisk. tanár Budapesten (aj. Bajza József), a m. kir. budapesti tud. egyetem művelődéstörténeti gyűjteménye (aj. Békefi Remig), a budapesti X. ker. tisztviselőtelepi m. kir. áll. főgymnasium és a soproni evang. tanítóképző intézet (mindkettőt aj. a titkár).

Megválasztatnak.

12. Angyal Dávid vál. tag felolvassa Szentpétery Imre r. tagnak *Individualis és collectiv történetírás* cz. tanulmányát.

A tetszéssel fogadott dolgozat a Századokban fog megjelenni.

13. Titkár előterjeszti a pénztárnok 1908 évi január havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt.....	10,153 kor. 03 fill.
» kiadás	986 » 48 »
maradvány.....	9166 kor. 55 fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számlán levő 8479 kor. — fill.

követelést, 1908. jan. 31-én összesen..... 17,645 kor. 55 fill.
készpénz állott a társulat rendelkezésére.

Tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

14. Következik az 1907 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottságnak 1908. jan. 26-án kelt jelentése.

A tudomásul vett s a jövő márcz. hó 26-ra kitűzött évi r. közgyűlés elé terjesztendő, illetőleg a vál. ülés jegyzőkönyvével kapcsolatban mellékleteivel együtt a *Hivatalos Értesítő*-ben kiadandó jelentés alapján a vál. Cserhalmi Samu pénztárnoknak a mult 1907 évi számadásokra nézve a szokásos fölmentvényt — a közgyűlés utólagos jóváhagyásának fentartásával — megadja, dr. Demkó Kálmán és dr. Reiszig Ede számvizsgáló bizottsági tagoknak pedig fáradtságos munkájukért jegyzőkönyvileg köszönetét nyilváníti.

15. Olvастatik a gazdasági bizottságnak a társulat, illetőleg a Történeti Életrajzok és Történelmi Tár 1908 évi külön költségvetéséről 1908. febr. 12-én kelt jegyzőkönyve.

A bizottság javaslatai elfogadtatván, a vál. a társulat 1908 évi költségvetését 21,904 kor. — fill. bevétellel, 21,807 kor. 05 fill. kiadással, 96 kor. 95 fill. maradvánnyal; a Történeti Életrajzokét 20,268 kor. 30 fill. bevétellel, 18,434 kor. 20 fill. kiadással, 1834 kor. 10 fill. maradvánnyal; a Történelmi Tárét 5435 kor. 19 fill. kiadással, 4850 kor. bevétellel, és így 585 kor. 19 fill. mutatkozó hiánnyal, a bizottsági jegyzőkönyvhöz csatolt alakjában megállapítja, mely jóváhagyás végett a márcz. hó 26-án tartandó évi r. közgyűlés elé terjesztetik.

A bizottságnak szakavatott munkálkodásáért a vál. jegyzőkönyvi elismerését fejezvé ki, javaslata alapján felkéri a Tört. Életrajzok szerkesztőjét, minden buzgóságával legyen rajta, hogy a folyóiratnak neccsak a még hátralevő mult évi, hanem ez évi folyamata is még az idén napvilágot lásson.

Ugyancsak a nevezett bizottság javaslatára az elnökséget utasítja, hogy a Történelmi Tár új évfolyamaiból adjon évfolyamonként ötven példányt a Grill-féle könyvkereskedő cégnek bizományba.

16. Borovszky Samu vál. tag, az 1898 évi 87. jk. p. a. kelt vál. határozat értelmében esedékes *Szilágyi Sándor-jutalom* odaítélése céljából javaslatételre kiküldött bizottság előadójaként felolvassa a bizottság jelentését, mely szerint az 1903—1907 öt éves ciklus alatt a Századokban megjelent és egyenként felsorolt több kitüntetésre érdemes dolgozat közül Takáts Sándornak *«Kísérletek a magyar haderő felosztására, 1671—1702»* cz. értekezését javasolja egyhangúlag a 200 kor. jutalommal megjutalmazandónak.

A javaslat elfogadtatván, a jutalom Takáts Sándornak kiadatik.

A bizottságnak a vál. jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánítja.

17. Titkár felolvassa gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek 346/1908. eln. sz. átiratát, a newyorki Public Library magyar osztálya számára a társulat által adományozandó művek dolgában.

Az elnökség felhatalmaztatik, hogy a társulat nevében, a folyóiratok kivételével, némely nagyobb társulati kiadványokat és kisebb felolvasásokat ajándékozhasson a nevezett közkönyvtár részére.

18. Jelenti, hogy a márcz. 26-iki évi r. közgyűlésen dr. Berzeviczy Albert r. tag *«Olasz világ Magyarországon, 1487—1490»* cz. alatt Beatrix királyné életrajzának egy fejezetét fogja felolvasni. Helyeslőleg tudomásul vétetik.

19. Az évi r. közgyűlés megnyitására fölkért dr. Thaly Kálmán első alelnök betegsége miatt arról lemondván, titkár javaslatára a vál. arra Zsilinszky Mihály ügyv. alelnököt kéri fel.

20. Titkár bemutatja a Tört. Életrajzok kiadása iránt a f. évi 7. jk. p. a. kelt vál. határozat alapján a társ. elnöksége és az Athenaeum igazgatósága között f. hó 6-án 1910 év végéig kötött szerződést. Tudomásul vétetik.

21. Jelenti, hogy a Századok tíz első évfolyamához készített mutató nyomtatása annyira haladt, hogy a munkának megjelenése nem sok idő múlva remélhető.

Szolgál tudomásul.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Dr. Angyal Dávid s. k.
vál. tag.

Dr. Borovszky Samu s. k.
vál. tag.

BAJZA JÓZSEF MINT TÖRTÉNETÍRÓ.*)

Ha Bajza József írói működését korszakokra kívánnók osztani, a szerint, hogy főleg mely irányban munkálkodott pályája különböző phasisaiban, talán három szakaszt lehetne megállapítanunk: a *költőt* (1828-ig), a *kritikusit* (1843-ig) és a *történetírót*. Igazi irodalomtörténeti jelentősége az első két időszaknak, különösen a másodiknak van. Ez időben Bajza megszerezte az irodalmi vezérséget, mint költő a legkedveltebbek egyike lett, mint kritikus páratlan tekintélyre tett szert. Történeti művei sem érték, sem hatás tekintetében nem versenyezhetnek verseivel és bírálataival, de buzgó, szorgalmas munkálkodása a történetírás mezején is számot tesz.

A történelem szeretetét az atyai házból hozta magával. Apjának nagy jártassága volt a latin irodalomban s ő maga adta fia kezébe Livius és Cicerót. A fiatal Bajza komolyan belemélyedt a classikusok tanulmányozásába, s annyira belehatolt a római világ ismeretébe, hogy Toldyt egészen meglepte a dolog. Livius különösen megszerette. Mint Goethe, úgy Livius is mindvégig állandó olvasmánya volt. A szabadságharc bukása után, lelki életének bomlása idején, Goethe olvasgatásában és Livius fordítgatásában keresett enyhülést. Valamennyi történeti iratán megérzik Livius hatása. Ugyanaz a komoly, emelkedett szellem, gondos és művészi előadás található nála, de egyszersmind a mélyebb philosophiai felfogás hiánya, az idealizálásra való hajlandóság és fogyatékos kritika is. Mindketten az élet mesterének tartották a történelmet és néha nagyon is világosan éreztetik, hogy nem annyira az események, mint a belőlük

*) Halála ötvenedik évfordulója emlékére felolvastattott a M. Történelmi Társulat 1908. jan. 16-án tartott vál. ülésében.

vonható tanulság érdekli őket. Livius minden tekintetben Bajza felett áll, a mi csak természetes, mert ő minden tehetségét, egész életét a történetírásnak szentelte, míg Bajza a maga működésének alig harmadát.

Livius olvasása, jogi tanulmányai és a történelmen való gyakori gondolkodása hamarosan megedzették történelmi ítélőképességét. Rájött gyorsan a visszásságokra e téren is, melyek kora irodalmát elárasztották. Húsz éves sincs, mikor ezeket írja Toldynak: »Egynehány napokat olvasással töltöttem. Czöveknek *Napoleon*-ját az elbai kiszökéstől a szent-helénai fogságig, melyet francziából fordított, *II. József* császár biographiáját és *Somlyai Bátori István* erdélyi fejedelem s utóbb lengyel királyét olvasám. Most, hogy históriai tudományt gyűjtsek magamnak, a sok históriai tudományú, de silány kritikájú Budainak *Lexiconát* forgatom. A botránkozásig uralkodik íróinknak nagyobb felekezében a theoriátlanság. Az oly biographia, milyent Czövek ada Józsefről, bosszankodásra és nevetésre fakasztja az olvasót. A ki által olvasá ezen munkát, annyira ismeri e nagy monarchát, vagy legalább kevésbbé jobban, mint annak előtte. Egy anekdotok bő gyűjteménye, melyeknek nagyobb része semmi oldalról sem tartozhatik életíráshoz, a más rész pedig csak láttatik karaktert festeni, de valóban nem fest. Hasonló ehez Bátorija. Úgy látszik, Czövek ezen kánon szerint dolgozott, hogy önmaga ne fesse hőseit, hanem azoknak tetteik fessék őket. A szándék jó, mert az olvasó a tettekből a tevőt önmaga is látván, ítélhet s az igazságról inkább meggyőződhetik; de ha ezen tettek úgy vannak megválasztva, hogy a felvett képet csak némely oldalról mutatják, akkor az olvasó nemcsak nem fogja ismerni a biographia hőjét, sőt gyakran rossz képzeletekre tévedhet, pedig a biographiának nem annyira a megholtért, mint az élőkért kell iratni. S íme a göröngy, íme az akadék, a hol Czövek megbotla. (VI. 23.)¹⁾

Jó ideig azonban még nem ír semmi történelmi czikket. 1825-ben elkészíti ugyan Pálffy Miklós életrajzát egyedül egy kis figyelmeztetésül tudósainknak a biographiai fachsra (VI. 147.),

¹⁾ A zárójelben álló kötet és lapszám mindig a Badics-féle Bajza-kiadására utal.

de nem adta ki és el is veszett. 1829-től kezdve jelennek meg németből fordított és átdolgozott kisebb cikkei. ¹⁾ Magukban véve nagyon csekély az értékük, de megjelölik történeti tanulmányainak és érdeklődésének körét. Schiller gyakorol rá mélyebb befolyást a maga összefoglaló áttekintéseivel és rajzaival, s nagy kedvvel foglalkozik az angol történelemmel, különösen az utolsó századok nagy parlamenti küzdelmeivel.

Ez azonban eddig mind csak előkészület és nem komoly történetírás, — és az Akadémia 1832-ben rendes tagnak választja Bajzát a történeti osztályba. Számtalanszor szemére hányták ellenségei, hogy nem szolgált rá e kitüntetésre. Mai szempontból ellenfeleinek kell igazat adnunk, más lesz azonban véleményünk, ha széttekintünk egy kicsit a kor történetírói és az Akadémia tagjai között. Nagyobb szabású történetíró ez időben csak egy volt Magyarországon: Horvát István, az is csak — volt. Óriási tudását, rengeteg szorgalmát és kiváló tehetségét ekkor már hiu légvárak építésére fordította. Többi jobb nevű történetíróink — Fessler kivéve — inkább népszerű munkákat (Mayláth) vagy nagyobb tankönyveket (Budai, Péczely) írtak, vagy pedig egyszerű oklevél-közlésre szorítkoztak (Fejér, Gyurikovics, Jankovich). Az Akadémia megalakulásakor rendes tagok lettek a történeti osztályban: Horvát István, Kazinczy, Kis János és Petrovich Frigyes. Az első nem fogadta el a választást, Kazinczy és Kis csak nagyon mellékesen foglalkoztak a történelemmel. Petrovich egészen jelentéktelen ember volt. Általában véve az összes osztályokat szépírókkal kellett megtölteni, mert valamire való szaktudós alig akadt. Így lettek Döbrentei és Berzsenyi a philosophiai osztály tagjai, később Czuczor a történeti osztályé, ²⁾ és maga Bajza is 1831-ben majdnem a philosophiai osztályé. (I. 76.) A szakszerűséget nem vették szigorúan s így nem áll az, hogy Bajza megválasztásával a pajtáskodás aratott volna diadalt. Az akkori viszonyok szerint megérdemelte, hogy akadémikus legyen, beválasztották hát oda, a hol épen üresedés volt.

¹⁾ Ezek javát olv. a Badics-féle kiadás 3-ik kötetében.

²⁾ Mindez adatokra nézve Szász Károly: *Széchenyi István és az Akadémia megalapítása* (1883) című műve és az *Akadémia Évkönyvei* a forrásaim.

Bajza érezte, hogy e választás kötelezi őt valamire. Szorgalmasan írt bírálatokat az Akadémiához benyújtott történeti munkákról és fordított ilyeneket a Tudománytár számára is. (I. 76.) Lefordított mások társaságában egy kétkötetes nagy munkát is: *Lardner*-nek »Az Éjszakamerikai egyesült országok történetei« (1836) című művét, Herrmann német átdolgozása után. Az *Aurora* számára írt két kis monographiát: *Koháry István*, meg *Coriolán és a háborgó Róma* címen. Önálló kutatást, vagy gyökeresen eredeti felfogást hiába keresnénk bennök. Szépen kikerekített, regényes színezetű, elegáns nyelvű rajzok, főleg nők gyönyörködtetésére és okulására szánva. Nem a történeti igazság a főtörekvése, hanem hősei idealizálása. A lehető legrokonszenvesebbnek akarja feltüntetni Koháryt, ezért nem a legbarátságosabban ír a kurucz szabadságharocról, a mi ép oly kevésé van összhangban nagyon is hazafias irányával, mint demokratikus felfogásával az, hogy Coriolánért lelkesedni tud. Igaz, hogy elrejtve szabadelvű eszméket találunk nála, a melyekért Coriolánját csak átdolgozva engedte megjelenni a *censura*. (III. 390.)

Az *Athenaeum* megszűntéig több történeti dolgozatot nem írt, de állandóan olvasgatta a bel- és külföld kiválóbb történeti műveit. Mind jobban kialakultak történelmi nézetei és azokat polemiaiban alkalomadtán fejtegette is. Bajzának szokása, hogy mielőtt gyakorlatilag ráadná magát valamire, előbb elméletileg iparkodik a dologgal tisztába jönni. Mielőtt megkezdené kritikai működését, az *epigramma theoriája* bevezetésében Lessing nyomán megírja a műbírálat elméletét; mielőtt folyóiratát megindítaná, a *Muzarion* bírálatában kifejti a lapszerkesztés elveit; mielőtt hozzáfogna *lapszemléjéhez*, Csatóval polemizálva megmagyarázza, hogyan kell lapjainkról itélni; mielőtt színi bírálatait közlené, dramaturgiai és logikai leczkéket tart a magyar színi kritikusoknak; mielőtt megkísérленé a specifikus magyar dal megteremtését, megalkotja a művészi népdal theoriáját.

Elméleteit azonban nem szereti rendszeres értekezésekben kifejteni. Nincsen ehez sem elegendő philosophiai képzettsége, sem terjedelmesebb szaktudománya, sem sok eredeti eszméje. Nem érzi magát hivatottnak nagyobb, elvontabb czikkek írására, inkább polemiaiban szétszórva, esetlegesen, bizonyos specia-

litáshoz fűzve mondja el eszméit. Rendesen valami ferde nézetet, vagy rosszul alkalmazott elvet támad meg és ebből kiindulva hirdeti a helyesebbet. Bajza vérbeli polemikus, összefoglaló, rendszeres spekulációra nem termett, hanem ephemer jelenségeket bírálva hinti el tudása és gondolkozása magvait.

A mi a történetírás elméletét illeti, erre nézve legtöbbet Horvát Istvánnal való vitáiban és a Muzarion bírálatában találunk. Érdekes ítélete Horvát István egész működéséről. Elismeri Horvát kiválóságát, nagy jártasságát a történelem legszélesebb mezején, elismeri, hogy rengeteg anyagot kutatott fel és több hasznos munkát is írt; de mindig többet állít, mint a mennyit bizonyít, többet ígér, mint a mennyit teljesít. ¹⁾ Képtelen ábrándokat hajhász ó, a ki másrésről talán azt sem hiszi el, hogy a nap süt, ha oklevélben nem olvassa. Cézlnak tekinti a kutatást s ezért kicsinyes, jelentéktelen dolgokkal vesződik és fontosakat elhanyagol. »Én nem elégszem meg annak tudásával, mi történt, hanem azt kívánom kifejtetni philosophiai szellemmel, — mert história philosophia nélkül csak sovány emlékeztető krónika, — miért történt ez vagy amaz *így* és nem *máskép* s miért kellett szükségképen *így* történnie; s én megvallom, bármint szánakozzék rajtam és együgyűségemen Horvát István, ha históriai dolgokat írni fogok, — a mit tenni eltökélt szándékom, — nem annyira arról leszen kedvem beszélni, milyen hímzetű vala Szent István király palástja, hanem inkább arról, milyen vala azon ember szelleme, kit e palást ékesíte; nem annyira arról, egyenesen állott-e a kereszt valaha a magyar koronán vagy görbén, hanem arról, mi hasznot és kárt hoztak a közjóra azon fejek, melyeken e korona fénylett; melyekből látható, hogy az én ízlésem és gondolkodásom a históriai dolgokban Horvátéitól különbözik s hogy nálam nem mindjárt becses valami, mihelyt régi és ritka, és hogy én nem tartom oly fontosnak mint Horvát István azt, ha Kain magyar név-e vagy zsidó, nem tekintem a magyar história főproblemája gyanánt annak megfejtését: őseink honnan eredtek, mert ez, ha világosságra is hozza valaha Horvát — a mit kétlek — szép dolog lesz ugyan magában, de nem sok hasznú,

¹⁾ Horvát *Rajzolatait* Bajza elmésen a hypothesisek etymologico-historicus codexének nevezi. (IV. 334.)

s bármi sok értekezéseket ír is össze Horvát felőle figyelemgerjesztésül, azok a polgári életre semmi tanulságosat nem foglalhatnak magokban; a história pedig csak úgy felelhet meg céljának valóan, ha — mint Cicero mondotta — *magistra vitæ* leszen, s erre kell törekedni, nem pedig arra, hogy emlékezetünket szükségtelen, vagy talán épen haszontalan ismeretekkel töltse meg. Elmúlt azon kor, midőn a világ elégnék hitte azt, ha az ember ismeretekkel bír, széles sok ismerettel; ma már tudjuk, hogy ezen ismeretek magokban keveset érnek, hogy céljoknak csak úgy felelnek meg, ha őket az életben haszonra lehet fordítani. Az okosság becsesebb a tudásnál, s csak azon élet emelkedhetik ki az emberi gyarlóságok közül, melyet az okosság vezet. Ha csupán azon igyekszünk, hogy az embert tanulttá tegyük, haszontalan pedantokat, csömörletes tudákosokat fogunk nevelni saját künunkra.« (IV. 325—326.)

Hasonló szellemben s mintegy gondolatait tovább fejte nyilatkozik máshol is: »Mi, úgy látszik, a históriában a történetvizsgálatot tettük czéllá, holott annak csak eszköznek kellett lennie. Historikusaink még ott is megelégszenek tettek száraz vizsgálatával, hol már tovább is mehetnénk. Okleveleket közlünk gyakran a Tudományos Gyűjteményben ¹⁾ csak azért, hogy oklevelek és régiék, ha a históriára semmi világot nem vethetnek is, a mi csak codex diplomaticusba való volna, hol czél az is lehet, hogy régi írást tanuljunk olvasni. Ha a lefolyt századok korainak tükrét akarjuk adni, nem úgy fogunk históriát írni, mint Pray vagy Katona, hanem azon szellemben, mint Tacitus és Heeren, Bignon és Lingard. Nem azt akarom mondani, hogy amazok hibásan cselekvének, sőt hiszem, hogy a jeget nekik kellett megtörniök s kell még ezután is sok részben, hanem azt, hogy ők csak anyagjait gyűjtögették a való históriának, de attól, hogy históriát írtak volna, távol valának. Eddigi magyar historikusaink közül Engel mutata legtöbb pragmatikus lelket. Szép volna tudni bizonyossággal, honnan eredtek eleink s kikkel voltak rokonságban, de megvallom, ennek fejtegetésénél hasonlíthatlanúl becsesebb volna Ferdinánd és Zápolya századokra ható, történetekkel,

¹⁾ Ekkoriban Horvát István szerkesztette.

változással gazdag időszakát s azon kor embereit philosophiai lélekkel megírni, vagy ezen kérdésre felelni: milyen befolyásuk volt honi városainknak nemzetünk kifejlődésére és csinosbulására. (IV. 174—175.)

Erdemes elolvasni azt is, a mit ugyanitt az életrajzról ír: »Az életírások valódi alapkövei a historiographiának. Mindaz, mivel a historiographus foglalatoskodik, emberi tettekből áll, az emberi tetteknek pedig a kútfeje a lélekben, a karakterben van, s a karakter az, mit a biographusnak híven előnkbe állítani kötelessége. A tetteknek okait jól fejtegetni, azaz valódi pragmatika históriát írhatni csak az fog, ki históriája személyeinek karaktereit egész mélységökben felfogta, s általában az, ki emberismerettel bír. Plutarch biographiái karakteristikus oldaluknál fogva a legbecsesbek. Ő a hősök tetteinek leírását eszközül használja a karakter festésére s bizonyítványául annak, mit ez vagy amaz nagy ember szelleméről, gondolkodása módjáról állíta. Óhajtanám, hogy íróink minél több biographiákkal ajándékoznának meg bennünket; azoknak megszáámíthatlan becsek volna historiographiánkra nézve; de óhajtanám egyszersmind, hogy e biographiák ne csak tettek és történetek száraz beszélyei legyenek, hanem igyekeznék az életíró hősének lelkét híven ábrázolni. Hasznos fogna lenni az is, ha egy személynek képét többen próbálnák előnkbe állítani, különböző szempontokból tekintve. Kazinczy Martinuzzit máskép festé, mint egyebek, s e festésnek igen nagy becsé lehetne, ha teljesen kifejtve és bizonyítványokra alapítva volna. Literaturánkban egyedül Kazinczy az, kitől valódi biographusi lélekkel dolgozott cikkelyeket bírunk; de a megbecsülhetetlen embernek itt is, mint sok helyt hibája, hogy a szépségért és hatásért igazságokat is áldoz fel, s maga az, hogy kútforrásokra nem szeret hivatkozni, mutatja, mely kedve van hőseit idealizálni, a mi historikusnál megbocsáthatlan hiba. Neki az igazság legyen első és legfőbb tiszte s azt semmi más czéloknak alárendelnie nem szabad.» (IV. 170—171.)¹⁾

Ma is elfogadhatjuk nagyjában mindazt, a mit ezekben

¹⁾ Az életrajz ilyen felfogása mellett csak természetesen tűnik fel az a kemény bíráló, a mit Bajza a *Theurewk* Balog Jánosáról írt. (IV. 91.)

Bajza a történetírásról mond. Komolyabb ellenvetésünk legfeljebb a hasznossági elv túlságos hangoztatása ellen lehetne. Ez eszmék ma már a köztudatban élnek s Bajza korában sem voltak tökéletesen újak, de csak jótékonyan hathatott az, hogy Bajza ilyen könnyen érthető formában közkeletűekké tette őket. S az is bizonyos, hogy nálunk addig senki nem hatott be ennyire a történetírás lényegébe.

Az Athenaeumban Bajza igen nagy teret szentelt a történelemnek és segédtudományainak. Maga azonban sokkal jobban el volt a szerkesztéssel, színi bírálatával és polemiáival foglalva, semhogy bármi történeti dolgozatot is írhatott volna. Mindössze egy-két cikket dolgozott át németből névtelenül és szerkesztői szükségből. 1843-tól fogva azonban teljesen a történetírásra adta magát. Először két kis felolvasást írt Coriolánja modorában: *Eudoxia császárnő* és *A Telekiek tudományos hatása cz. a.* A történeti kritika szempontjából haladást mutatnak, de ninesenek oly ügyesen megírva mint Coriolánja és Koháryja. Különösen a második nagyon nehézkes szerkezetű.

Azután nagyobb munkák fordítására adja magát. Nem szólva a kiadói felhívásra, kevés gonddal készült és egészen értéktelen *Új Plutarch-járól*, melyet németből fordított, megindította a *Történeti Könyvtár cz. vállalatát*. Ebben kiváló külföldi történeti műveket adott jó fordításban. Összesen hat kötet jelent meg belőle: *Sparks Jared*: Washington élete a Czuczor, *Mignet*: A francia forradalom története (2 köt.) a Gaál, *Dahlmann*: Az angol forradalom története, és *Kolb*: Az emberi művelődés történetei (2 köt.) a saját fordításában. A mint látható, Bajza előszeretettel adja közre a forradalmak történetét; már előbb is Lardner munkáját fordította le. Kétségtelenül hozzájárultak e fordítások a negyvenes évek forrongó hangulatának neveléséhez, de jótékonyan hatottak a történetírás színvonalának emelkedésére is, mert korukban mind első rangú munkák voltak.

Bajza főcélja vállalatával az volt, hogy minél több szabadelvű eszmét terjesztszen el vele. Terve jórészt sikerült, bár a censura nem egy jó gondolatnak szegte nyakát. Legtöbbet Kolb-jában töröltek; a szerzetesekről és pápákról szóló fejezetnek egé-

szén el kellett maradnia.¹⁾ Még így is sok kifogás emelkedett a két kötet ellen. »Az emberi művelődés történetei, melyeket a jeles Kolb után a Történeti Könyvtárban tavaly közlöttem, s melyért a sötétség fiai, kivált a katolikus papság átkot kiált rám . . . sok jó politikai eszmét foglal magában. Ezért van oly jó kelete és ezért zúdult fel a fekete sereg« — írja Wesselényinek. (VI. 439.)

Ez egyszer igaza volt a fekete seregnek. Kolb műve kiváló alkotás, a maga komor színezésében is lebilincselő olvasmány, telve meglepő eszmékkal és termékenyítő gondolatokkal, de nagyon egyoldalú, nagyon elfogult, nagyon igazságtalan munka. Például a mohamedanizmust nagy emphassal dicsóíti a kereszténységgel szemben. Nem érti meg a kereszténység óriási kulturjelentőségét, a katholicismus világtörténeti hivatását. Fényes tehetségű ember írja meg itt az emberiség fejlődésének történetét, de határozottan pártszempontokból. Kolb hatása megérzik Bajza világtörténetén is, de élessége mindenütt enyhítve van, zord felfogása szelidítve.

Ez a *Világtörténet* Bajza legnagyobb történeti könyve. Négy nagy kötetre volt tervezve, de csak az ó-kor jelent meg belőle 930 lapon (1847). Ha közbe nem jön a szabadságharc és a munka befejezést nyer, mind népszerűség, mind érték tekintetében méltó társa lett volna Horváth Mihály magyar történetének. Egymás után megjelenő füzeteit a közönség elkapkopta. Több mint ezer példány kelt belőle el, a mi magát a szerzőt is meglepte. (III. 389.) A sajtó mint fontos irodalmi eseményt üdvözölte és a munka folyamát folyton figyelemmel kísérte.²⁾

Az általános elismerésből ugyancsak kiritt egy pár kárhóztató hang. Egy névtelen és Palkovics Antal megtámadják Bajzát a Budapesti Híradóban. (1847. 604—610. és 641—667. sz. V. ö. III. 388.) Kimutatják Bajza néhány tévedését és ingadozását, de, a mi ennél sokkal súlyosabb, plágiummal vádolják. Szerintök Bajza szolgailag másolja a Schlosser-Kriegkféle híres német világtörténetet, itt-ott Müller Jánostól, Rottecktól és Heerentől

¹⁾ Az emberi művelődés történetei, II. 91.

²⁾ Legszebben és legalaposabban Péczely József írt róla a Budapesti Híradóban, 1846. 365—370. sz.

átvett fejezetekkel tüzdelve meg könyvét. Azt azonban elismerik, hogy akadnak benne önálló részek is, és eltekintve attól, hogy nem eredeti, feltétlenül a kor színvonalán áll s így a közönségre jótékony hatással kell lennie.

A plágium vádja ellen könnyű volt Bajzának védekeznie. Mindössze arra utalt, tessék elolvasni a világtörténet előszavát, ott megvan a válasz. A gyanúsítók elnémultak és ő egy újabb levelet fűzhetett polemikai koszorújába.

Mi van ebben az előszóban? Elmondja, hogy Hartleben nem tudományos, hanem a nagy közönségnek szánt világtörténet írására szólította fel. Kútfő-tanulmányozásra a dolog természete miatt nem adhatta magát, hanem lelkiismeretesen áttanulmányozta a külföld kiváló történetíróit. Vezérei: Heeren, Eichhorn, Pölit, Bredow, Müller János, Luden, Becker, Wachtler, Wachsmuth, Gibbon, Schneller, Lacépède, Rotteck, Haug, Hegel, Guizot, Kortüm, Leo és mindenekelőtt Schlosser voltak. Az anyagot teljesen tőlük veszi, de a hol nézetei tökéletesen egyeztek valamelyik történetíróval, egész szakaszokat is átvett tőlük, követte őket a szóig is. Hivatkozik Bredow és Pölit példáira, a kik ezt már előtte megtették. Ő nem akar mindenáron eredetét mondani, hanem a lehető leghelyesebbet.

Az igazság a jelszava, de alanyiságát nem tagadja meg. Feltétlen tárgyilagosság úgy sincs. Nem éri be azzal, hogy az észhez szól, hatni akar a szívre, a kedélyre, a képzelő erőre is. Lelkesedést akar olvasói keblében támasztani minden jóért és szépért. Soha nem téveszti szem elől Livius azon elvét, hogy a történetírásból meg kell tanulnunk történelmet és pedig jobb történelmet csinálnunk. A hajdankor nagy képeivel akarja az ifjúságot az önzetlen hazafias munkára buzdítani.

Ez előszó első része megsemmisíti a plágium vádját, de méltán helyteleníthetjük azért Bajza azon eljárását, hogy annyira követte mintáit. Ennyire nem ragaszkodott sohasem a külföld mestereihez, csak az epigramma theoriájában. Ott a kezdő járatlansága magyarázza meg a dolgot, itt meg valószínűleg az, hogy gyorsan kellett történetét készítenie. Szakszerű előtanulmányokat sohasem folytatott s most két év alatt meg kellett írnia az egész ó-kor történetét és mellesleg más elfoglaltságai is voltak. De legalább

ügyesen választotta meg mestereit. Schlosser a maga korában a legjobb kézikönyv volt. Folyékony nyelv, népszerű előadás, nemes gondolkodás, az igazság szeretete és türelmes szabadelvű világnézet jellemzik. Ma már elavult. A mint feltűnt az igazi kritikai irány, vége volt Schlosser moralizáló művének. Bajza történeti eszméinek tökéletesen megfelelt Schlosser, azért is követte annyira híven. A mit másoktól vett, azt — pár elcsuszamlást kivéve — egységesen tudta műve alaphangulatába beolvasztani, úgy hogy a *Világtörténet* egyike a legöszhangzatosabb munkáinak.

Ilyen terjedelmű világtörténet 1847-ig nem jelent meg nálunk. Magában foglalja mindazt, a mit a tudomány akkori állása szerint az ó-korról a nagy közönségnek tudnia érdemes volt. Látható előszeretettel Athénnel és a köztársasági Rómával foglalkozik, de nem hanyagolja el még a keleti népek történetét sem — a mi pedig máig divat, — csak a császárok történeténél kezd feltűnően szűkszavú lenni. Előadása mindig oknyomozó. Leginkább a néplélekben és a nagy férfiak jellemében keresi az okokat. A politikai történet mellett nem hanyagolja el a művelődésit sem. Tekintettel van a nép összes viszonyaira: éghajlat, domborzat és folyamrendszer, politikai és természetes határok, kereskedelem és tengerpart, flóra és fauna, irodalmi, tudományos, vallási és társadalmi állapotok, a faj és kormányforma hatásai stb. mind megkapják a maguk helyét. Néha egyenesen a politikai történet rovására megy a dolog. A keleti népeknél pl. inkább művelődés-történeti rajzokat kapunk, semmint igazi történetet.

A mi a külsőségeket illeti, csak elismerés és dicséret illeti Bajzát. Arányosan osztja kikerékített fejezetekre a munkát és nagyobb szakaszokat ügyesen tud szerves egészsze olvasztani. Összefoglalásai ma is olvasásra méltók. Nyelvében van valami melegség, némelyik lapja egyenesen Kölcsey aranyos prózájával is kiállja a versenyt. Párszor remekel egy-egy jelenet vagy csata leírásában. A Perikles-kori Athén, a salamisi csata, Catilina összeesküvése, az utikai Cato képét nem lehet elfelejteni. És a mi legmélyebb benyomást tesz az olvasóra, az az egész munkán átlengő komoly erkölcsi meggyőződés. Sok hasznos ismeretet lehetett meríteni Bajza ó-kori történelméből, sok értékes tanul-

ságot a jelenre nézve, de hatása legnagyobb talán az ethikai téren volt; a ki e könyvet elolvasta, megnemesülten, megjobboldtan tette le kezéből.

Bajza tovább is akarta folytatni világtörténetét; 1847 októberétől 1848 júniusáig azonban a Nemzeti Színháznak másodszer is igazgatója volt, azután meg egy félévig lapot szerkesztett, 1849-ben nem lehetett többé nyugodtan dolgoznia, a szabadságharc bukása után pedig kiadója nem vállalkozott a munka tovább folytatására. Kéziratban azonban elkészült egy részlet a közepkorból is.¹⁾ A mennyire e töredékből ítélhetni, ez bajosan sikerült volna úgy, mint az ó-kor. Bajza nem tudott igazi központokat találni, úgy hogy műve laza összefüggésű lett volna. Másrészt meg — mint kora egész történetírása — nem bírta kellőleg méltányolni a középkort. Csak hatalmaskodásokat és visszaélést, sötétséget és zsarnokságot lát benne. Épen felszabadult a sajtó, kihasználta volna alaposan a szólás-szabadságot. Kolb szellemében ugyan aligha ír, de igazságtalan ítélet elég akadt volna művében.

E töredékkal záródik Bajza történetírói pályája. A szabadságharc után írt ugyan még néhány bírálatot az Akadémia számára (I. 126.), de ez már alig vehető számba. Ha visszatekintünk a mondottakra, megállapíthatjuk, hogy a költő és kritikus babéraihoz nagyon keveset hozott a történetíró. Bajza nem sorozható első rangú történetíróink közé, de mint kiváló népszerűsítő, megérdemli történetíróink háláját is. Mikor teljes képet akarunk nyújtani Bajza írói működéséről, mindig meg kell emlékeznünk történeti műveiről is, és mikor teljes képet akarunk rajzolni történetírásunk fejlődéséről, mindig be kell számolnunk az ó érdemeiről is.

BAJZA JÓZSEF.

¹⁾ Két részletet kiadott belőle Badics: Bajza művei 3-ik kötetében.

GRÓF PEKRI LŐRINCZ LEVÉLTÁRA.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

A LEVÉLTÁR ISMERTETÉSE ÉS MÉLTATÁSA.

Gróf Pekri Lőrincznek, Rákóczi Ferencz szabadságharczában az erdélyi kurucz hadak főgenerálisának levéltára, egyik vérbeli (leányági) ivadékanak, gróf Degenfeld József úrnak tulajdonában van, a Nagykároly szomszédságában fekvő Degenfeldtanya kastélyában.

A levéltár történetíróink előtt nem ismeretes. Gróf Degenfeld-Schomburg József úr, Hajdu megye és Debreczen sz. kir. város volt főispánja, a tiszántúli ev. ref. egyházkerület főgondnoka, őrzí, rendben tartja és megbecsüli. Az ő szíves jóindulatának köszönhetem, hogy vendégszerető kastélyában néhány napot töltve, a levéltár ezerekre menő aktáit (az ő fáradhatatlan, buzgó segédkezésével) átnézhettem, a történeti érdekű levelekről jegyzeteket készíthettem s így áttekintést nyerhettem és tájékozást nyújthatok annak gazdag és köztörténeti szempontból is nagybecsű tartalmáról.

A levéltár birtokok és tárgyak szerint van rendezve, használható elenchussal ellátva; az egyes akták fasciculusokra vannak osztva és számokkal ellátva. Ez tette lehetővé, hogy a köztörténeti érdekességű leveleket aránylag rövid idő alatt kiválogathattuk és átnézhattuk.

Az anyag visszanyúlik a középkorba, de tömegesebben a XVI. század folyamán kezdődnek az akták s a XVII. és XVIII. századból vannak legbővebben. Én az átnézésnél főfigyelmet a köztörténeti iratokra, majd a Pekri család tagjainak általánosabb érdekű leveleire s mindenekfelett a kurucz korszak anyagára s ebben is leginkább Pekri Lőrincz és neje, Petróczi Kata Szidónia élettörténetére fordítottam. Kétséget nem szenved, hogy a levéltárnak ez a része a legérdekesebb és legtanulságosabb.

A Pekri családnak ugyanis legkimagaslóbb történeti szerepet játszó, egyénileg legjelentékenyebb s lélektanilag is leg-

érdekesebb tagja Pekri Lőrincz volt, a ki mint gazdag főúr Erdélyben kezdi pályafutását, de összeütközésbe kerülván Apafi kormányával, fogságba kerül, s birtokaitól megfosztatván, kibujdosik, a császár- király szolgálatában kezd új életet s a török elleni harozokban hősies vitézségével emelkedik a kamarási, titkos tanácsosi, kapornaki főkapitányi, lovastábornoki, bárói, majd grófi méltóságra. Mint ilyen kerül vissza Erdélybe és szerzi vissza az új kormány (gubernium) alatt gazdag uradalmait, lesz az első erdélyi vármegyének, Alsófehérek főispánja s az első székely széknek, Udvarhelynek főkapitánya, később a Rákóczi szabadságharczban a kurucz hadak főparancsnoka, a fejedelem után legelső, leghatalmasabb férfia.

Ennek a változatokban oly gazdag életnek történetét kellőleg még nem ismerjük. Sokféle megítélésben volt része kortársai és a történétírók részéről. A ki legutoljára írt róla, — véleményem szerint — túlsötét színben jellemzi őt, mint »kinek jelleme talányszerű önmaga, kortársai és az utókor előtt.«¹⁾ E »kiváló tehetség« bizonyára nem volt olyan »romlott lélek.«²⁾ A »talányszerűség« megoldásához — reménylem — a Pekri-levéltár sokban hozzá fog járulni.

Pekri Lőrinczné, báró Petróczi Kata Szidónia, a kitűnő költőné, a buzgó honleány regényes és rokonszenves életrajza is néhány jellemző vonással bővül és gazdagodik. Árvaságban, idegenben töltött gyermekéveiről alig tudunk valamit s hibás adatok keringenek életrajzában, mintha a katolikus báró Jakusith családnál nevelkedett volna.³⁾ Az alább közölt adatokból kitűnik, hogy leánykorában Wesselényi László és felesége, Bakos Zsuzsánna gondnoksága alatt nevelkedett Sztrecseny várában, s midőn gyámányjával Lengyelországba menekült, ott ez arany és ezüstneműt elzalogosította. A tanukihallgatások⁴⁾ érdekes adatokat tartottak erről fen. Pekriék később az eltüntetett kincsekért 18,000 forintot követeltek s a kincstártól kaptak is némi kárpótlást.⁵⁾ Haláláról, hagyatékáról és temetéséről is érdekes adatok vannak a levéltárban, melyek e kiváló derék magyar úrnő nemes alakját megvilágítják.⁶⁾

A család története a genealogiai adatok szerint (l. 146. sz. a.)

¹⁾ *R. Kiss István* : II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása. Budapest, 1906. 5—6. l.

²⁾ *Thaly Kálmán* : Az első magyar költőné, báró Petróczi Kata Szidónia élete és versei (Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból, 124. l.) és utána *Antalfy Endre* : Petróczi Kata Szidónia élete és munkái. Budapest, 1903. 16. l.

³⁾ Lásd alább a kivonatok közt 85. sz. a.

⁴⁾ Kivonatok, 125. sz. a.

⁵⁾ U. o. 129. 130. 132. sz. a.

a XIV. században kezdődik, midőn *Pekri Albert* (állítólag) Mária királyné cancellariusza volt. A XVI. század elején élt és kiváló szerepet játszott *Pekri Lajosról* a Lőrincz grófi diplomája emlékezik bőven, elősorolva a hú szolgálatokat, melyeket I. Ferdinándnak Zapolyai Jánossal szemben vívott harcaiban és versenyében tanusított, miáltal Horvátország helyettes bánjává, majd Liptó megye főispánjává emelkedett. Mint az osztrák ház hívét emlegeti e diploma ennek fiát *Gábort* is, úgy Lőrincz atyját *Ferenczet*,¹⁾ a mihez azonban méltán szó férhet, mert *Pekri Lajos* fia *Pekri Gábor*, a kiról a levéltárban már bőven buzognak az okleveles források, a XVI. század közepén jött Erdélybe, *Isabella* és *János Zsigmond* szolgálatába, a hol szép birtokadományokat s előkelő hivatalokat nyert: a székelyek főkapitánya, majd váradi kapitány lett.²⁾ Az övé lett egyebek közt a Kendi Ferencz nótája által elvesztett radnóthi vár és uradalom.³⁾ Később *Báthory István* mellett harczolt a szentpáli csatában (1575) s ezért a *Békes Gáspár* mellett harczolt és »megnótázott« *Barcsay Miklós* Torda-megyei birtokait kapta.⁴⁾ Hasonló nevű fia *Gábor Báthory Kristóftól* (1579) Szörény vármegyében és *Karánsebesen* kapott uradalmakat.⁵⁾ A máig is a család birtokában levő dicsőszentmártoni, királyfalvi és péterlaki uradalmakat *Báthory Zsigmond*tól kapja 1590-ben *Pekri Gábor*.⁶⁾

A két *Pekri Ferencz* (apa és fiu) *Bethlen Gábornak* és *I. Rákóczi Györgynek* volt híve.⁷⁾

Kedves családi kör képe tárul elénk *II. Pekri Ferencz* és neje, *Vér Anna* fiának, a gyulafehérvári udvari iskolában tanuló *Gábornak* atyjával s anyjával váltott leveleiből (1632), melyekben az iskola igazgatója, a hírneves pedagógus, *Keresztúri Pál* is szerepel.⁸⁾ Derűre boru következik. A család szemefénye, *Gábor úrfi* felől *Keresztúri* »csudálatos rút álmai« szomorúan beteljesedtek: a kis *Gábor* betegségbe esett⁹⁾ és meghalt. (1632. szept.) *Keserűi Dajka János* fehérvári pap és püspök, kit temetésére hívtak, részvéttel osztozik a szülők fájdalomában s a »haza és egyház reményén« kesereg a kis *Gábor* »retlen halála« felett.¹⁰⁾

1) 76. sz.

2) 2. 6—8. sz.

3) 7. 8. sz. a.

4) 9. sz. a. Meghalt 1578. Tört. Tár, 1880. 644. l.

5) 11. sz. a.

6) 12. sz.

7) 13. 15. 18. sz.

8) 19. 20. 21. sz.

9) *Keresztúri Pál* levele *Pekri Ferencz*hez, 23. sz. a.

10) 24. sz. a.

A remény átszáll a másik fiura *Ferenczre*, kit Bisterfeld a szentírás, hármaskönyv és história olvasására serkent (1637).¹⁾

Érdekes végrendeletek következnek, melyekből egész fasciculus van a levéltárban (a 39-ik); köztük Báthory Miklós judex curiae (1577), Alia Farkas (1620), Kornis Zsigmond főgenerális (1641), Csupori Sulyok János (1650), Fekete Lőrincz (1657), Thököly Imre (1705), Pekri Lőrincz (1700—1708) végrendeletei.²⁾

A kolozsvári ref. egyházat érdeklő egy érdekes levél (33. sz.) arról szól, hogy 1654-ben II. Rákóczi György Kolozsmonostoron »egy udvarházat adott az Isten tiszteletére«, melyet 1658-ban a pogányok felégettek.³⁾

Azután a *Zólyomi Dávidra* és fiára *Miklóstra* vonatkozó levelek és adományok sorozata érdemel említést, főkép Gyalu vára és a hozzátartozó birtokokról. (1632, 1662, 1664-ből.)⁴⁾

Ehez sorakozik *Zólyomi Miklósnak* egy igen érdekes levele (1674) az ifju *gróf Thököly Imréhez* Törökországból, melyben óva inti Thökölyt, hogy vigyázzon magára, nehogy »az erdélyi tündér változó világban el oltsák vékony szövétnekét«, mint Bethlen Domokossal történt.⁵⁾

A *Thökölyre* vonatkozó levelek gazdag sorozata 1671-től Lipót császár- király amaz engedélyével kezdődik, melyben atyja temetésére Erdélyből ki és oda vissza útlevelet ad neki.⁶⁾

Thököly tudvalevőleg sógorságban állott Pekri Lőrinczszel, kinek felesége, Petróczy Kata, Thököly Erzsébetnek (Thököly Imre nagynénjének) leánya volt. Thököly és Pekriné tehát első unokatestvérek voltak.

Ezen a réven Thököly és Pekri (a kik különben is tanultársak és jóbarátok voltak) élénk összeköttetésben állottak egymással, a miről a Pekri-levéltár bőségesen tanuskodik.

A bujdosó kuruczok történetére számtalan nagybecsű levél vonatkozik, mely sok tekintetben kiegészítheti e mozgalmas korszak eseményeinek és szereplőinek történetét. Ilyen a *bujdosók* levele Thököly Imréhez 1673 okt. 26-iki bihari gyülésükből,⁷⁾ 1675 ápr. 7. geszti gyülésükből,⁸⁾ Weaselényi Pál, *Sobieski János* lengyel király, a portára küldött követek s egyes főbb bujdosók levelei Thökölyhez és egymás között az 1670-es évekből,⁹⁾

¹⁾ 26. sz. a.

²⁾ 10. 14. 27. 28. 29. 97. 131. sz. a.

³⁾ 33. sz. a.

⁴⁾ 25. 31. 32. 34. sz. a.

⁵⁾ 40. sz. a.

⁶⁾ 36. sz. a.

⁷⁾ 38. sz. a.

⁸⁾ 41. sz. a.

⁹⁾ 42—48. sz. a.

melyek több fasciculust tesznek ki. (Az 58—60. fasc. nagy része ezekből áll.)

Pekri Lőrincz szereplése is e mozgalmas korszakban kezdődik.

Első szerepléséről Apafi útlevele szól, midőn 1667-ben Máramarosba küldte hadakkal Teleki Mihályhoz.¹⁾ Thökölyvel való érintkezésére világot vet ennek 1677 jul. 9-én Radnótról Pekrihez írt levele.²⁾

Ez a viszony keverte gyanuba és sodorta bajba Pekri Lőrinczet, kit Apafi és Teleki 1686-ban nótaperbe fogtak és az országgyűlésen jószágvesztésre ítélték.

Az 1686 aug. 21-én Nagyszébenben tartott országgyűlés 5-ik törvénycikke szerint »Pekrovinai Pekri Lőrincz. . . . sok halatlant practikákban elegyítette magát, és hogy Thököly Imrével, u. m. ez hazának nyilvánvaló ellenségével és Nagyságod méltóságos házának felforgatására szemlátomást célzó személylyel nemcsak titkon egyetértett, hanem tehetsége felett is Thököly gonosz szándékát letőtt hüti és kötelessége ellen. . . . promo-veálta.« A miért is az országgyűlés felségsértőnek ítélte és a fejedelem rendelkezésére bocsátotta »megbüntetésre mind maga személyében, mint jószága iránt.«³⁾

Közvetlen oka és előzménye Pekri elfogatásának Thököly Erdélybe ütése és vajdahunyadi birtoka visszafoglalása volt, melyben Pekrit titkos tanácsadással és segédkezéssel gyanúsították és vádolták.⁴⁾ Volt-e és mennyi része benne? nem tudjuk; de Pekri tényleg elfogatott és Szebenben fogságban tartatott. Négy nappal elítéltetése után (1686 aug. 25-én) Apafi Mihály fejedelemtől életére nézve kegyelmet kapott ugyan, de szabadságát és elkobzott birtokait nem nyerte vissza.⁵⁾

Pekri a befolyásosabb tanácsuraknak pártfogását és közbenjárását kérte kiszabadítása érdekében, s ezért némelyeknek pénzt és birtokrészeket adományozott. Így Apor Istvánnak »rabságában mellette való fáradozásáért« kezei portióját és marosludasi rétvét kötötte le.⁶⁾ Teleki Mihály felhasználva Pekri szorult helyzetét, még erősebben meg akarta zsarolni, azt izenvén neki, hogy »alkudjék meg vele, s ha alkuszik, adjon 12,000 forintot, mert ha nem ad, kezibe adta a fejedelem, s megcsigáztatja.«⁷⁾ Pekri azt felelte az üzenetet vivő karabélyos főhadnagynak, hogy neki annyi pénze

¹⁾ 35. sz. a.

²⁾ 46. sz. a.

³⁾ Erdélyi Országgyűlési Emlékek, XVIII. k. 549. l.

⁴⁾ 60. sz. a.

⁵⁾ 62. sz. a.

⁶⁾ 63. sz. a.

⁷⁾ 81. sz. a.

nincs, a mennyit Teleki kíván. Hogy azonban valamennyit (a tanuk szerint 1000 tallért és 500 forintot) küldött Telekinek, azt többen vallották.¹⁾ Jóságokat is engedett át Telekinek, és pedig a legnagyobbakat: Kutyalvát, Ozdot, máramarosi birtokait, miután ez őt Szebenből a kapitánysága alatt lévő Görgény várába vitette fogságba »kasos szekéren.«²⁾

Ebből az időből valók neje, Petróczy Kata Szidónia ama kesergő versei, melyekben férje és családja üldöztetését, Apafi és Teleki kiméletlen kegyetlenségét panaszolja és irgalomért esd az Ur Istenhez.³⁾

Miután Pekri a fogságból három hó múlva kiszabadult, (1686 nov. 14.), nem mulasztotta el protestálni a gyulafehérvári káptalan előtt a Teleki és Apor által kicsikart, jóságai átengedéséről szóló kötelezvényei ellen. (1687 okt. 27.)⁴⁾

Mindamellettként Pekri belátta, hogy neki Erdélyben, hatalmas ellenségei között nincsen maradása. Becsületében meghurczolták, jóságait elkobozták s szétharácsolták. Jutott belőle a fejedelemnek, a legtöbb és legnagyobb Telekinek, mások Apornak,

¹⁾ 82. sz. a.

²⁾ 86. sz. a. Bánfi Farkas vallomása 88. sz. a.

³⁾ Reám eresztetted
Én ellenségimemet,
Kik engemet tapodnak...
Ujabb retentéssel
Sok fenyegetéssel
Én reám agyarkodnak.

*Javaimat nékem
Elprédálván éppen
Te látod szive titkát,
Hogy az mit meghagy is,
Köteve hagy abban is,
Te tudod ő szándékát.
Tudom nem én jómra,
Sőt nagy romlásomra
Vetette meg hálóját.*

De ez legnehezebb
És legkeserveesebb,
Háborgatja szívemet:
Javunkat elosztván,
Mindentől megfosztván,
Azzal gyötör engemet,
Hogy jogságban tartja,
Nagy vasban járhatja
Tőled rendelt férjemet...

Ha egyszer vidámit,
Viszontag szomorít,
Hol biztat, hol riogat,
Sokszor, hogy már szolgált,
Vet ismét akadált
S igen ajánlja magát,
Hogy megszabadítja...
De meghosszabbítja
Szegény szolgáltságát!

Hatalmas emberek
Törekeket
Megutálván, megveti,
S én sok siralmimat
És jajgatásimat
Látja, — de csak neveti...
Hogy utánna járok
Nem szán, hogy fáradok,
Sőt szívét keményíti.

Szabadítsd férjemet,
Bűnös kis férgedet,
E hatalmas kezéből,
Add meg szabadságát
És minden jóságát
Áldd meg kegyességéből!

(Thaly Kálmán id. m. 175. l.)

⁴⁾ 64. sz.

Thoroczkai Istvánnak. A fejedelem ugyan egyetmást visszaadott (így 1689-ben a dátosi portiót), ¹⁾ de Pekri nem lelte többé honját e hazában. 1689 jun. 3-án összeírja »arany műveit« Kutyalván²⁾ s kivándorol Erdélyből, ott hagyván feleségét, gyermekeit — »legkedvesebb zálogait« — és Lipót császár- király szolgálatába áll. Erről eddigelé nem sokkal tudtunk többet, mint a mit Cserei tömör rövidséggel így örökített meg: »Eluná a sokat utoljára, kibujdosék Erdélyből; s mivel különben Magyarországbán elő nem mehete: kételenség alatt pápistává lón s grófi titulust adának neki Bécsben, — úgy jöve vissza Erdélyben.«

A Pekri-levéltár e tüneményes pályafutásról igen érdekes adatokat őrzött meg, a mik kitöltik a csak nagy vonásokban ismert, hiányos tudásunkat.

Magyarországon javában folyván a harcz a török ellen, Pekrit (kit a rokon Thököly Éva férje, hg. Esterházy Pál nádor pártfogolt) szívesen fogadták s alkalmazták a hadseregnél, a hol bő alkalma nyílt magát kitüntetni és érdemeket szerezni gróf Batthyány Ádám horvát bán, dunántúli főkapitány mellett, a kinek csakhamar helyettese lón. Előhaladását az által is egyengette, hogy alkalmazkodván az udvari légkörhöz (színleg, de nem lélekben), áttért a katolikus vallásra. A jutalom és elismerés nem sokáig késett. 1690 ápr. 15-én bárói rangot nyert; ³⁾ majd cs. és kir. kamarássá, 1690 aug. 8-án magyar kir. tanácsossá és kapornaki főkapitánynya neveztetett ki.⁴⁾ Neje is nyert némi kárpótlást magyarországi javaiból.⁵⁾

Erdély a Lipót-féle oklevél alapján a császár hatalma alá kerülvén, erdélyi birtokai is lassankint visszakerültek Pekri kezébe.⁶⁾

A császári gyors kitüntetések koronáját a grófi méltóság adományozása tette fel (1692 aug. 8-án) ősei és saját érdemei jutalmazására,⁷⁾ a mit azzal ad a császár az erdélyi rendek tudtára, hogy ha Pekri közéljük menne, adják meg neki az illendő rangot és tiszteletet.⁸⁾

Pekri felemelt fővel jött vissza 1693 folyamán Erdélybe, hogy elharácsolts birtokait visszaperelje. A hatalmas ellenfél, Teleki Mihály már nem élt, Pekri tehát Teleki özvegyét, Vér

¹⁾ 66. sz.

²⁾ 67. sz.

³⁾ Bárói diplomája 69. sz. a.

⁴⁾ 72. 73. sz.

⁵⁾ 70. 71. sz.

⁶⁾ 74. sz.

⁷⁾ 76. sz.

⁸⁾ 78. sz.

Juditot fogta perbe a tőle kicsikart jószágok visszaadásáért.¹⁾ Megindultak a tanukihallgatások, hogy Teleki Mihály miket zsarolt tőle fogsága váltsága fejében.²⁾ A gubernium elé kerül az ügy, mely egyezsége inti a perlekedő feleket.³⁾ A gubernator és ítélőmesterek mint közbírák, 1696 jan. 11-én a marosvásárhelyi országgyűlés alkalmával létrehozzák az egyezséget, mely szerint Telekiné visszaadja Pekri Lőrincz elfoglalt és követelt legfőbb birtokait, és az azokról szóló szerződéseket.⁴⁾

Pekri Lőrincz időközben (1694) felesége régi családi kincsei visszaszerzése érdekében is pert és tanukihallgatást indít, melyről szintén nagyon érdekes iratok maradtak fen.⁵⁾ Petróczi Kata Szidónia nevelőanyja, Bakos Zsuzsánna, Wesselényi Lászlóné, Lengyelországba kibujdosásukkor zálogosította el ezeket. A pert nagysokára megnyerték s a kamara fizetett is némi kárpótlást.⁶⁾

A vagyon és birtokok növekedésével új méltóságok is szálltak Pekri Lőrinczre.

1694-ben a töröktől visszafoglalt Szörény vármegye főispánjává nevezi ki az uralkodó.⁷⁾ A vármegye nem akarja elfogadni, mint idegent. Pekri bizonyítgatja, hogy oda való birtokos.⁸⁾ E helyett nemsokára Alsófehér megye főispánságát nyeri. E mellé még 1699-ben Udvarhelyszék főkapitányává nevezi ki a császár-király.⁹⁾ E méltóságában összeütközésbe kerül Gyulai Ferencz udvarhelyszéki főkirály bíróval, a kinek helyébe mást tett; de ez nem enged s az országgyűléshez viszi feljebb ügyét.¹⁰⁾

1700 folyamán nagy bánat érte. »Szeme gyönyörűségét és szíve örömet«, egyetlen fiát elragadta a halál. »Jószágaihoz pedig jószágot adván« — új végrendeletet kellett tennie leányai örökségéről 1700 jul. 20-án.¹¹⁾

Fia halála megrendíté. Az Isten büntetésének tekintette az ő bűneiért s főkép vallásváltoztatásáért, a miért feleségétől is szemrehányásokat kellett hallania.¹²⁾ Ebben a lelki állapotban írhatta az anyagiakról szóló végrendeletének kiegészítésül azt az érdekes *moralis végrendekezést* (1700 aug. 3.), melyben töre-

¹⁾ 1693 decz. 3. 80. sz. a.

²⁾ 81. 82. 86. sz.

³⁾ 1695 aug. 16. 87. sz.

⁴⁾ 89. sz.

⁵⁾ 85. sz.

⁶⁾ 125. sz.

⁷⁾ 83. sz.

⁸⁾ 84. sz.

⁹⁾ 93. sz.

¹⁰⁾ 94. sz.

¹¹⁾ 96. sz.

¹²⁾ »A pápista vallásra hajlott lutheranus lelkek esmérétnék kínjai« cz. munkája is erre vall.

delmes vallomást tesz hitéről, vallása megváltoztatásának indító okairól, s lelkére köti feleségének és rokonainak, hogy gyermekeit a »pápista vallásban ne neveljék«, hanem »az igaz apostoli vallásban.« Elmondja benne, hogy őt »ez világ szemfényfestő és vesztő gyönyörűségei« vakították el, midőn hitet változtatott és »a pápista vallást« színből felvette. Megbánta és visszatért volna, de »az pápista vallás mostani virágzó állapotja és annak nagy rendeitől való félelem miatt« nem merte tenni. Reméli, hogy lesz alkalma nyíltan is visszatérni régi hitére, melyben gyermekeit is neveltetni kívánja és követeli.¹⁾

Pekri állása és tekintélye Erdélyben mindinkább megszilárdult. Az új kormány (gubernium) kedviben jár.²⁾ A bécsi udvar előtt grata persona. A császár-királytól vásárjogot nyer kutyfalvi otthonára.³⁾ Megerősítést a Teleki Mihály által elfoglalt, de visszaperelt birtokaiban: Kutyfalván, Ozdon stb.⁴⁾ Szaporítja s rendezi birtokait.⁵⁾ Férjhez adja legidősb leányát Klára Szidóniát báró Révai Imréhez.⁶⁾

Pekri nyugtalan természete mindezzel nem elégedett meg. Nagy terveket forralt lelkében. Mint a székelyek anyaszékének főkapitánya, megismerte a székely nép hadi erényeit s a székelységből rendes katonaságot,⁷⁾ három ezredet kívánt szervezni, mely kiváló szolgálatokat tehetett volna a dynastiának a spanyol örökösödési háborúban. Tervét írásba foglalta, beadta gr. Rabutin-nak, az erdélyi főhadparancsnoknak, ez közlé a bécsi főhaditanácscsal, emez az udvarral. Mindenütt szívesen fogadták, csak azok nem, a kikre a terv vonatkozott, — a székelyek. A székelyek kiváltságaikra mindig féltékenyek voltak, felzúdultak a terv kiszivárgott hírének hallatára s perrel fenyegetőztek, a miért Pekri azt írta róluk, hogy ők veszedelmes, nyugtalan nép, a kiknek fékentangolására kívánatos fegyverbíró erejüknek az országból kivitele.⁸⁾

Pekri terve (mely első conceptiója a 60 év mulva megvalósult székely katonai szervezésnek) nagy port vert fel az országban. Vizsgálat és tanukihallgatások tárgyául is szolgált.⁹⁾ Pekrit üldözőbe fogták, a ki Bécsbe menekült oltalomért az udvar védőzárnya alá. Ott szívesen fogadták s a főhaditanács az erdélyi

1) 97. sz. a.

2) Oly. a leveleket 100. sz. a.

3) 1700 decz. 23. 99. sz.

4) 1701 aug. 23. 101. sz.

5) 102. 103. sz.

6) 95. sz.

7) 1702. 106. sz.

8) 107. sz.

9) 110. 111. 112. 113. sz.

kancellária útján (1720 ápr. 2.) meghagyta az erdélyi főkormány-
széknek, hogy Pekrit vegye védelmébe és üldözőit zabolázza meg.¹⁾
Az udvar nemcsak védelmezte, hanem meg is jutalmazta Pekrit.
Lipót császár 1702 jun. 9-én (midőn Erdélybe útlevéllal vissza-
küldte) 10,000 forintot utalványozott neki, részben a kapornaki
főkapitányságban tett költségei fejében és érdemeiért, melyeket
gr. Batthyány Ádám horvát bán írásban magasztalt,²⁾ részben
jutalmul,³⁾ valószínűleg székely hadszervezési terveért.

1703-ban Pekri Lőrincz az országgyűlésen szerepel.⁴⁾

Ebből az időből származhatik az ő kedves otthonának, az
ozdi kastélynak lajstroma,⁵⁾ mely hosszas részletességgel sorolja
elő az emeletes szép kastély termeit, szobáit, az úr, az úrnő és
leányok házait, melyek az akkori úri divat előkelő ízlésével
voltak berendezve. A képek között említést érdemel Mátyás király
képe s Pekri Lőrincz saját arczképe tábornoki egyenruhában.⁶⁾

Rákóczi Ferencz szabadságharcza kitörése után ismét
nagyot fordul Pekri sorsának kereke. 1703 nov. 29-én Petróczy
István, Thököly bujdosó híve, Bukarestből nagy bizalommal
kér tudósítást nővérétől Pekrinétől, Rákóczi dolgai felől.⁷⁾

Pekri 1703 decz. közepén még Balászfalvát erősíti a guber-
nium utasítása szerint,⁸⁾ de csak az alkalmat lesi, hogy Rákóczi-
hoz pártoljon. Decz. 21-én a törökországi bujdosók Erdélybe tört
csapata elfoglalja Balászfalvát. Pekri hadifogságra jut (való-
színűleg szántsándékkal), s Rákóczihoz kiküldetvén, felesküszik
hűségére, tábornoki rangjának megtartása mellett. Rákóczi
emlékirataiból is tudjuk, hogy az ő fejedelemmé választása mellett
(1704 jul. 8.) Pekri buzgólkodott legserényebben. Ugyanazon gyula-
fehérvári országgyűlésen a rendek Pekrit főgenerálisnak választ-
tották. Rákóczi méltányolta hasznos szolgálatait s 1705 febr.
5-én birtokadományokkal jutalmazta.⁹⁾ Tudjuk, hogy ő volt a
főszerepvívó Rákóczi fejedelemségébe iktatásánál is Maros-
vásárhelyt 1707 tavaszán.

Pekri közszerepléséről azonban — úgy látszik — az ő levél-

¹⁾ 108. 109. sz.

²⁾ 105. sz.

³⁾ 114. 115. sz.

⁴⁾ 117. sz.

⁵⁾ 124. sz.

⁶⁾ Ez a kép és a grófné képe (*Thaly K.* Irodalom- és műveltség-
történeti tanulmányok a Rákóczi-korból, 168. l.) még a mi korunkban is
megvoltak ott a b. Radák család birtokában, kik az ozdi kastélyt Pekri-
jusszon bírták. Hogy a Radák család nemrég kihaltával mi lett a sor-
suk? — talán az új tulajdonos, gróf Teleki József tudná megmondani.

⁷⁾ 119. sz.

⁸⁾ 120. sz.

⁹⁾ 122. sz.

tára aránylag kevés írott emléket őrzött meg. Inkább magán és családi ügyeiről szólnak e korszak iratai, melyek azonban az ő és neje, az előkelő szellemű és kiváló jellemű írónő, b. Petróczy Kata Szidónia élettörténetére hézagpótlók.

Megvan az iratok közt Thököly végrendeletének Pekriéket illető része, melyben (1705) Küiküllővár egy részét hagyja nekik a messze Kisászsiában elhunyt rokon kurucz király.¹⁾ Pekri szerette volna megvenni az uradalom másik részét is, és 1708 okt. 9-én levélben tudakozódik felőle társtulajdonosánál, gr. Pethó Ferencz özvegyénél.²⁾

A legérdekesebb iratok egyike az, mely Pekri Lőrinczné haláláról és hagyatékáról szól. Megtudjuk ebből (a mi eddig ismeretlen volt), hogy a nemeslelkű írónő 1708 okt. 21-én halt meg, Beregszentmiklóson, Rákóczi ottani kastélyában. Jó szívének fényes bizonyítéka, hogy hagyatéka — »az maga különös pénze« — számbavételénél egy »mellrevalójában« bevarrva 180 aranyat találtak, saját kezeirásával, melyben »édes jó urát« arra kéri az Istennek nevében, hogy »ezen aranyakból cselédeknek a mit testált, adja ki.«³⁾ Férje teljesítette neje utolsó kívánságát.

Pekri sajátkezű feljegyzése szerint neje hagyatékában 2433 forint 83 denár készpénzt találtak.⁴⁾

Fennmaradt a temetésére, 1709 jan. 20-ára Ungvárt rendelt czímerekről szóló jegyzék és számadás, melyből látszik, hogy fényes temetéssel adták meg a végtisztességet a kiváló erényekkel tündöklő úrnőnek. A számadásban már »új czimerekre« felvett előlegről is van szó s ezek már a Pekri Lőrincz temetésére szoltak.⁵⁾

Mint tudjuk, Pekri Lőrincz nem sokáig élte túl feleségét.

1708 nov. 1-én (neje halála után néhány nappal) megírta végső rendelkezését leányai osztálya felől.⁶⁾ S a következő iratok már Pekri Lőrincz temetéséről szólnak.

Gróf Pekri Lőrincz 1709 márcz. 6-án halt meg Homonnán. Temetésére Eperjesen 314 forint ára vásárlásról szól egy számadás.⁷⁾ 1709 ápr. 4-ről már a homonnai templomokban temetésekor történt harangozások költségeiről szólnak a számlák.⁸⁾

Ezek a magokban jelentékteleneknek látszó számlák (melyeket alább szószerint közlök) az által nyernek nagyobb jelentőséget, hogy eddigelé nem tudtuk, hogy Pekri Lőrincz hol temették el.

¹⁾ 121. sz.

²⁾ 128. sz.

³⁾ 129. sz.

⁴⁾ 130. sz.

⁵⁾ 132. sz.

⁶⁾ 131. sz.

⁷⁾ 136. sz.

⁸⁾ 137. 139. sz.

Alig lehet kétség benne, hogy a híres kurucz generálist ott temették el, hol a harangok három napig szóltak végső búcsuztatása alkalmával, — tehát Homonnán, Zemplén megyében.

A Pekri-levéltárból kijegyzett utolsó levelek a Pekri leányok és vők osztozkodása s birtokügyei felől szólnak.¹⁾

Közéjük iktattam egy nyomtatott, de már ritka könyvnek bevezetéséből azt a részt, melyben a jeles írónóról, Petróczi Katáról emlékezik kegyelettel egyik unokája, Daniel Polixéna (b. Wesselényi Istvánné), ki az írói talentumot — úgy látszik — nagyanyjától örökölte.²⁾

Végül közlöm a levéltárban fenmaradt nemzedékrendi táblát a Pekri család leszármazásáról, mely ott egy XVIII. századi összeállításban maradt fen.

Szolgáljanak ezek a kivonatos és töredékes feljegyzések tájékoztatásul a hírneves kurucz generális, Erdély főhadparancsnoka levéltáráról, mely — úgy látszik — a leányutódok között, birtokok szerint, többfelé oszlott,³⁾ de a melynek mindenesetre jelentékeny és köztörténeti szempontból is nagybecsű része az, melyet a nagy ősök szellemét öröklött egyik utód féltő kegyelettel őriz és gondoz a jelen és jövő kor számára.

II.

KIVONATOK A LEVÉLTÁRBÓL.

1. 1351. A váradi káptalan oklevele *Székelyhíd* felől. (15. fasc. 380. sz. Eredeti, hártván.)

2. 1558. márcz. 4. Kolozsvár. Izabella királynő Pekri Gábornak érdemeiért *Szántóhalmát* Hunyad megyében adományozza. (Izabella és János Zsigmond aláírásával. Eredeti, 12. fasc. 298. sz.)

3. 1559. Gyulafehérvár. Izabella királynő adománylevele Pekri Gábornak a szörényi kerületben levő *Miháldi* birtokról. (Eredeti, fasc. 40. 890. sz.)

4. 1560. János Zsigmond egyezséglevele, mely szerint Kemény János visszavonta a branyicskai ellenmondást, a miért Szalánczi János bükkösi házabeli részét adta Kemény Jánosnak. (Eredeti, fasc. 12. 301. sz.)

¹⁾ 134. 135. 140. 141. 142. 143. 144. sz. a.

²⁾ 145. sz.

³⁾ Thaly Kálmán véleménye szerint (Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi-korból, 169. l.) a Pekri-levéltár, úgy látszik, jószágok szerint szétesztatott a grófnók (t. i. Pekri leányai) közt; gr. Pekri Lőrincz kurucz tábornok korabeli levelezése — legalább részben — ennek egyik veje (egykori hadsegéde) b. Daniel István utódánál találtatott fel. (Ölv. ezeket közölve: Történelmi kalászkok, 1603—1711. A Vargyasi Daniel család levéltárából közlik *Daniel Gábor* és *Thaly Kálmán*.)

5. 1563. decz. 5. Gyulafehérvár. II. János (Zsigmond) rendelete Nagy Gáspárnak és Balázsffy Ferencznek, hogy Pekri Gábornak, a székelyek hat széke kapitányának átengedett két moldvai cigányt, Pétert és Bálintot, bírni engedjék.

6/a. 1659. márcz. 21. Gyulafehérvár. János Zsigmond adománylevele Pekrovinaival Pekri Gábor váradi kapitány és felesége, Kápolnai Anna és gyermekei, István és Gábor részére a fehérvári házról és hozzátartozókról. (Eredeti, 7. fasc. 153. sz.)

6/b. Az ugyanabba való beiktatásról szóló levél. (154. sz.)

6/c. (A 8. 9. és 10. fasciculus a fehérvári, gáldi, gáldtői jószágokról szóló leveleket tartalmazza.)

7. 1572. Gyulafehérvár. A káptalannak Pekri Ferencz részére kiadott transsumtuma, Pekri Gábor ellen a radnóti halastóért indított perben. (35. fasc.)

8. 1573. szept. 26. Gyulafehérvár. Báthory István fejedelem kancelláriusának, Forgách Ferencznek aláírásával (extradatája alatt) kiadott oklevél a Kendi Ferencz nótája által elvesztett és Pekri Gábornak adott *radnóti* várról a Liber Regiusból, — úgy a Kendi Ferencz és Kendi Antal megöletéséről az országgyűlés által hozott articulusok auth. transsumtuma. (Báthory István nevében kiadott eredeti hosszú levél, 35. fasc. 796. sz.)

9. 1576. febr. 20. Gyulafehérvár. (Báthory) István lengyel király és erdélyi fejedelem a Békes Gáspár mellett harczolt és ezért a kolozsvári országgyűlésen megnótáztatott Barcsay Miklós iklandi, ludasi (Torda megyei) és orosz (Fehér megyei) jószágait Pekri Gábornak adományozza, ki a szentpáli csatában (1575) mellette harczolt. (Eredeti, 12. fasc.)

10. 1577. jan. 8. Tagy (in curia nostra).¹⁾ Báthory Miklós judex curiae, Szatmár, Somogy és Szabolcs vármegyék főispánja végrendelete. (Eredeti, 39. fasc. 886. sz.)

11. 1579. máj. 20. Gyulafehérvár. Báthory Kristóf vajda új adománylevele Pekri Gábornak a Szörény-vármegyei és karánsebesi jószágokról. (Eredeti, 40. fasc.)

12. 1590. Báthory Zsigmond protectionalis levele Pekri Gábornak, a dicsőszentmártoni, királyfalvai és péterlakai birtokokról, melyeket felségsértés miatt mások elvesztvén, Pekri nyert meg. (Eredeti, 6. fasc. 137. sz.)

13. 1615. febr. 19. Bethlen Gábor adománylevele Pekri Ferencznek Dátos és (Kis-) Kapus birtokáról. (Eredeti, 5. fasc. 117. sz.)

14. 1620. jun. 22. Bonyha. Alia Farkas végrendelete. (Eredeti, 39. fasc.)

¹⁾ Most Tagy-puszta, Domahida mellett.

15. 1622. Bethlen Gábor levele Pekri Ferencznek. (Eredeti, 59. fasc.)

16. 1630. Brandenburgi Katalin és Bethlen István országgyűlési meghívói Pekri Ferenczhez. (Eredeti, 59. fasc.)

17. 1630—1632. Bercsényi Imre több levele; egyik 1632 ex Fraknó, melyben leírja tengeri útját Cyprus, Málta felé Livornóig, miközben nagy tengeri viharokat állottak ki, több hajójuk elsüllyedt s magok is majd elvesztek. (Eredeti, 57. fasc. 1749. sz.)

18. 1631. I. Rákóczi György levele Pekri Ferencznek. (Eredeti, 59. fasc.)

19. 1632. márcz. 14. Gyulafehérvár. Pekri Gábor levele atyjához Pekri Ferenczhez, tanulásáról. Utóirata ez:

»P. S. Kegyelmed Uram tudja, hogy szent Gábor napja csak ihon vagyon, engem penyig az barátim az csap alá kötnek akkor, ha Kegyelmed meg nem vált.«

(Több levele is van tanulásáról 1632-ből.)

(Eredeti, 57. fasc.)

20. 1632. Fehérvár. Pekri Gábor levele anyjához, Pekri Ferenczné Vér Annához, tanulásáról. Szó van benne Keresztúriról, a híres pedagogusról. (Eredeti, 57. fasc.)

21. (1632.) »Irtam Kutyalván, ma czötörtökön.« Vér Anna levele fiának Pekri Gábornak; inti, hogy magához való főember fiaival barátkozzék, a főurak fiaival ne gyűlölködjék s a püspök fiaival ne verekedjék stb. (Eredeti, 57. fasc. 1752. sz.)

22. 1632. »Irtam Fehérvárott, ma pénteken, 1632 esztendőben.« Pekri Gábor édesanyjának. Egyebek közt: »Asszonyom az újesztendőbeli ajándékot megkésztse, mert ha módom lehet benne, én is Kegyelmednek megkésztetem.« (Eredeti, 57. fasc. 1753. sz.)

23. 1632. szept. 5. Keresztúri Pál Pekri Ferencznek, fia [Gábor betegségéről; vigasztalja és gyógyulását kívánja, noha »az elmúlt esztendőben csudálatos rút álmokat láttam mind Kegyelmetek felől, mind peng az Gábriel felől.« (Eredeti, 57. fasc. 1765. sz.)

24. 1632. szept. 16. Gyulafehérvár. »Keserű D(ajka) János fejevári praedicator és püspök, szívvel, szeretettel szolgál« aláírással ír Pekri Ferencznek és vigasztalja fia Gábor »éretlen halálát«, a kiből nagy reménységük volt az egyház és haza szolgálatára. A temetésre, a mire meghívták, elmegy, ha nem lesz beteg; hívni kellett volna *Geleji* Istvánt is, hogy ha ő nem mehet, az menjen temetni, vagy mind a ketten. (Eredeti, 57. fasc. 1757. sz.)

25. 1632. szept. 18. Kolozsvár. Rákóczi György fejedelem donatiója fővezérének Zólyomi Dávidnak. Gyalu vára és a hozzátartozó birtokokat adja neki 47,000 frtban az érdekében tett fáradozásért. (Eredeti, 7. fasc. 272. sz.)

26. 1637. decz. 17. Gyulafehérvár. »Bisterfeldius« Pekri Ferenczné Vér Annának, saját leánya és felesége haláláról, saját betegségéről, és biztatja fiát Pekri Ferenczet, hogy olvassa a szentírást, hármaskönyvet, históriát. (Eredeti, 57. fasc. 1748. sz.)

27. 1638. márcz. 2.—1641 febr. 2. Kornis Zsigmond végrendelete. »Ez testamentumot vagy dispositiómat az mint elein írásomnak megtetszik, kezdettem volt el *Remethemezón* ¹⁾ úrni 2-da Martii anni 1638, és az jó Istennek engedelmeből végeztem el *Papmezón* ez jelen való 1641 esztendőben 2. Februarii, kiért dicsértessék az felséges Isten mindörökké Amen.« (Eredeti, erősen bibliás stílusban, hosszan írt végrendelet, 39. fasc. 880. sz.)

28. 1650. aug. 16. Kolozsvár. Csupori Sulyok János végrendelete. (Eredeti, 39. fasc. 878. sz.)

29. 1657. jun. 17. (Fricsi) Fekete Lőrincz (Pekri Lőrincz anyjának Fekete Klárának apja) ²⁾ végrendelete. (Eredeti, 4. fasc. 93. sz. 6-ik db.)

30/a. 1662. máj. 10. Apafi Mihály Samarjai Lőkös Péternek, titkos levéltára gondozójának adományozza Csanád és Holdvilág falut Fehér megyében, azon száz arany váltása fejében is, melyet a török adóban fizetett, s kárpótlásul II. Rákóczi György és Kemény János idejében a töröktől szenvedett károkért. (Eredeti, 12. fasc. 291. sz.)

30/b. Ugyanennek három folyamodványa a fejedelemhez. (U. o.)

31. 1662. máj. 17. Apafi Mihály Zólyomi Miklósnak adja Gyalu várát és a hozzátartozó birtokot 50,000 forintban. (Eredeti hártán, 7. fasc. 273. sz.)

32. 1662. máj. 30. Kolozsvár. Apafi Mihály Zólyomi Miklósnak a vajdahunyadi várból Kapi György által elragadott sok ezer forintot érő javakért azoknak kárpótlásokig a Hunyad-megyei aranyi és más portiókat, nemkülönben a Fehér megyében levőket bírní engedi. (Eredeti, 12. fasc. 300. sz.)

33. 1664. »Humillima supplicatio Alexii Mogiosi (Mogyorósi) p. t. pastoris ecclesiae ref. Claudiopolitanae ad Celsit. prin.« Elmondja benne, hogy Rákóczi György Kolozsmonostoron az isten tiszteletére 1654-ben egy udvarházat adott, melyben ő a szent szolgálatot 1655 jan. 1-én megkezdte és négy esztendeig folytatta, a pogányság első bejövételéig, a mikor aztán elégették és a harangot is elvitték. Most meg Somai Péter pápista ember néhai Kemény János donatiójából elfoglalta. Kéri visszaadni és el nem idegeníteni.

¹⁾ Szatmár vármegye.

²⁾ Valószínűleg ennek tiszteletére nyerte a Lőrincz nevet a Pekri unoka.

Apafi Mihály fejedelem sajátkezű hátirata : »Mivel ecclesiához való, mi el nem vesszük, hanem kinek mi praetensiója vagyon hozzá, keresse törvénnyel ; másnak elvenni sem engedjük. 22. Martii, 1664.«

»Humillima replicatio«, melyben a pap a salariumot is kéri. Mire a fejedelem azt írta, hogy »confirmáltuk, csak tudhassa Kegyelmed honnét venni. 5. Apr. a. 1664.« (Eredeti, 14. fasc. 337. sz.)

34. 1664. jun. 13. Tövis. Zólyomi Miklósnak Gyalu vára és birtoka felett Bánffi Dénes ellen tett contradictiója. (Eredeti, 11. fasc. 276. sz.)

35. 1667. aug. 8. Apafi Mihály útlevele Pekri Lőrincz számára, midőn Máramarosba küldi Teleki Mihályhoz. (Eredeti, 34. fasc. 765. sz.)

36. 1671. márcz. 13. Bécs. Lipót császár-király engedélyt és útlevelet ad gr. Thököly Imrének (gyámja gr. Esterházy Ferencz kérésére), hogy Erdélyből atyja temetésére ki- és visszamehessen. (Eredeti, 34. fasc. 767. sz.)

37. 1671. máj. 29. Pekri Lőrincz kötelezvénye arról, hogy a hátszegi portiót Thököly Eva asszonytól Tornya Péternek megszerzi. Kapott érte 50 aranyat és ígértek még 30 aranyat fáradságáért. (Eredeti, 11. fasc.)

38. 1673. okt. 26. A bujdosók levele gr. Thököly Imrének, Biharon tartott »közönséges gyűlésükből.« (60. fasc.)

39. 1673. Apafi Mihály levele Bethlen János kancellárnak. (59. fasc.)

40. 1674. jan. 1. Balada. *Zólyomi Miklós* levele *Thököly Imrének*. Czíme : »Az mi kedves öcsénknek és gyermekünk helyett való gyermekünknek, Tek. Nagys. gróf Thököly Imrének adassék.«

A levél tartalma ez : »Adja Isten, rövid nap láthassuk Erdélyben. Kegyelmed levelét atyánk urunk Kucsuk Mehemet basa ó Nagysága megküldötte, *be ettyat verszen* ¹⁾ Kegyelmednek, hogy rólunk el nem feledkezett. Mi Kegyelmednek atyja helyett atyja igyekszünk lenni, csakhogy édes öcsém, Istenért kérjük Kegyelmedet, jól magára vigyázzon *az erdélyi tündér változó világban*, ²⁾ hogy mig Isten bennünket beviszen, *el ne oltsák az Kegyelmed vékony szüvélnékét*, mint szegény idvezült Bethlen Domokos öcsénkét, kinek ártatlan vérét az igaz Isten soha büntetlen ne hagyja. Immár egyedül Kegyelmed lenne nekem ez életben fiúgagon vérszerént való atyámfia.

P. S. Édes öcsém uram, nem hittem volna az jó Apafi bátyámhoz ó Kegyelméhez, hogy az szegény Bethlen Domokos öcsénknek hóhéra legyen, de ám Isten neki, eszébe juttatja még Isten ó Kegyelmének *az tatár hám scholóját* ; hiszem Istent, bizony hétképpen meg-

¹⁾ Török köszöntés.

²⁾ Itt világosan meg van mondva, hogy mit értettek régen Erdély »tündér országa« kifejezése alatt.

keresi még az szegény Ábelnek vérét az ő Kegyelme köbölében (!) az Izraelnek szunnyadhatlan Istene. Kegyelmed édes öcsém jól magára vigyázzon amaz igaz mondás szerint: Foelix, quem faciunt aliena pericula cautum.» (Másolat, 49. fasc. 1078. sz.)

41. 1675. ápr. 7. Geszten (Bihar vm.) tartott gyűlésükön a bujdosók Thököly Imrének. (60. fasc.)

42. 1675. ápr. 19. Hadad. Wesselényi Pál levele gr. Thököly Imrének. (60. fasc. 1988. sz.)

43. 1676. A bujdosók levelei többekhez. (59. fasc.)

44. 1676. febr. 17. Varsó. Sobieski János lengyel király levele gr. Thököly Imrének. (59. fasc.)

45. 1677. máj. 22. Varsó. Sobieski János lengyel király levele gr. Thököly Imrének. (59. fasc.)

46. 1677. jul. 9. Radnót. Thököly Imre levele Pekri Lőrincznek. (Eredeti, 60. fasc. 1995. sz.)

47. K. n. Kende Gábor, Keczer Menyhért és Kubini László levele gr. Thököly Imrének a portáról. (Eredeti, 59. fasc. 1941. sz.)

48. Bujdosók levelei; lengyelekkel váltott levelek; Bethlen János levele. (58. fasc.)

49. 1679. márcz. 2. 27. ápr. 20. Máramarosi oklevelekben (az Ujhelyi család tagjai érdekében, a Taraczközön zálogba adott pusztá házhely felett) Pekri Lőrincz és felesége Hedri Kató van említve. (25. fasc. 572—574. sz.)

50. 1680—1700. Petróczi Kata Szidónia birtokvételeiről szóló iratok: Batizháza, Ádámos, Apold, Balavásár, Bágyon, Bagó, Balócza falukban. (1. fasc.)

51. Batizháza, Bucevad stb. birtokokról szóló akták. (2. fasc.)

52. Blésen és Bucevad birtokokról szóló akták. (3. fasc.)

53. Bodon, Bogát, Borbánd, Bölkény, Bölsháza, Csány, Csákó birtokokról szóló akták és levelek. (4. fasc.)

54. Czintos, Dátos birtokokról szóló levelek. (5. fasc.)

55. K. n. Petróczi Kata Szidónia aláírásával Szentgyörgyi Tamás kutyfalvai pap fizetési lajstroma. (61. fasc.)

56. K. n. Pekri Lőrincz utasítása kutyfalvi és ludasi gondviselőinek. (61. fasc.)

57. 1684. Pekri Lőrincz dicsőszentmártoni szöllejéről való becsülevél. (6. fasc. 131. sz.)

58. 1685. jan. 12. Három ref. pap (a marosvásárhelyi, csapói és gálfalvi) bizonyítványa arról, hogy a kiket ők eskü alatt kihallgattak, azok közül egy sem vallotta, hogy Pekri Lőrincz őket erőltette volna az unitárius vallás elhagyására. (16. fasc.)

59. 1685. febr. 14. Szentiványi Dániel unitárius püspök perbe fogatja Pekri Lőrinczet, hogy Kutyfalván az unitárius jobbágyokat

fenygetéssel vallásuk elhagyására kényszerítette és a maga (ref.) vallására áttértette. (16. fasc.)

60. 1686. aug. 21. A szebeni országgyűlésen Pekri Lőrincz meg-nótáztatása Thököly Imre vajdahunyadi beütésében való részvétel-lel gyanúsíttatása miatt. (6. fasc. 128. sz.)

61. (1686.) Pekri Lőrincz lajstroma arról, hogy mikor megnótáz-tatott, micsoda portiók maradtak kezénél. (16. fasc. 380. sz.)

62. 1686. aug. 25. Szeben. Apafi Mihály fejedelem Pekri Lőrincz-nek, a ki ellene fondorkodott, Thököly Imrével levelezett, e miatt elfogatott, elítéltetett, életének — reversálisára — megkegyelmez, de birtokait nem adja vissza. (Eredeti, 16. fasc. 395. sz.)

63. 1686. aug. 27. Pekri Lőrincz kötelezvénye Apor Istvánnak átengedett birtokairól. A levél szavai szerint: »Megttekintvén Apor István uramnak. az mostani rabságomban mellettem való fára-dozását, azért adom ő Kegyelmének kezei portiómat egészben és az ludasi határon az Maros mellett Keczéhez közelebb való rétetmet, magának, feleségének, gyermekének.«

Hátán Pekri Lőrincz írásával: »Az Apor uram kiszabadításom iránt való ígéreteiben semmi telt.« (Eredeti, 13. fasc. 333. sz.)

64. 1687. okt. 27. Pekri Lőrincz protestálása és ellenmondása a gyulafehérvári káptalan előtt, Telekinek és Apornak kiszabadításáért átengedett jószágokról szóló levelei iránt. (Eredeti, 38. fasc. 870. sz.)

65. (1696.) Tanukihallgatások Pekri Lőrincz fogságára és jószá-gaira nézve. (38. fasc. 869. 870. sz.)

66. 1689. máj. 26. Az Apafi Mihály fejedelem számára elfoglalt dátosi portiónak remissiója Pekri Lőrincz számára. (6. fasc. 126. sz.)

67. 1689. jun. 1. Kutyalva. Pekri Lőrincz összeírása arany műveiről. »Arany mívünk számát irtam 1. Junii. a. 1689. 123 dara-bokból álló.« (Eredeti, 13. fasc. 318. sz.)

68/a. 1690. febr. 28. Fogaras. Apafi Mihály fejedelem Nagyar-i Józsefnek, 40 esztendő óta udvari papjának és családjának adja Dátos Torda-megyei faluban lévő birtokának felét és a királyi jogot, megnevezvén a jobbágyokat is, m. e. 10—15-öt. (5. fasc.)

68/b. 1690. Dátosi urbarium. Részletes előszámlálása a birtok-nak Dátoson. (5. fasc.)

69. 1690. ápr. 15. *Pekri Lőrincz bárói diplomája*. Lipót császár-király Pekrovinai Pekri Lőrincznek és ivadékaiknak a bárói címet, méltóságot és a bárósággal járó Nagyságos címet adományozza, hivatkozással ősei érdemeire, melyeket az ausztriai ház iránt szereztek, köztük őse (avus) Pekri Gábor érdemeire, a ki a császár-király őse, Miksa császár-király idejében a Magyarországon kitört zavargá-sok alkalmával a hűtleneknek engedelmességre hajtásában érdeme-ket szerzett. Ő is (Pekri Lőrincz) kora ifjúságától fogva háborúban és békében hűségesen szolgált és a török ellen különböző alkalmakkor ;

most pedig a mi udvarunkban általjövén, a mi szolgálatunkba állott és magát férfiasan viselte. Mindezekért a nádor (hg. Esterházy Pál) ajánlatára báróvá teszi. Régi czímerét megtoldván, így határozza meg: A paiza kék udvarában két kígyó, a melyek oválisan állva, koronát tartanak, felette két sisak, melyeken egy-egy (kétfarkú) oroszlán áll egymással szemben és első lábukkal egy zöld koszorút tartanak; a foszlány jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst. (Eredeti, piros bársonykötésben, festett czímerrel, 19. fasc.)

70. 1690. jun. 30. Bécs. Lipót császár-király oklevele a Petróczi Kata Szidónia kiházasításáért őt illető 300 forintról és a kiházasításra esendő ezer tallerről. (Másolat, 16. fasc. 393. sz.)

71. 1690. jul. 15. Bécs. Lipót császár-király végzése Petróczi Kata Szidónia, Pekri Lőrincz házastársa tisztességes leánytartása, kiházasítása és anyai javaiban való részesítése iránt. (Másolat, 16. fasc. 392. sz.)

72. 1690. aug. 8. Bécs. Lipót császár-király Pekri Lőrinczhez hűségessé szolgálatáért magyarországi tanácsosai (consiliarius) sorába kinevezi. (Eredeti, 18. fasc. 431. sz.)

73. 1690. aug. 9. Bécs. A főhaditanács tudósítása arról, hogy a kapornaki kapitányság, a mely Hertelendy Zsigmond lemondásával megürösedett, kérésére Pekri Lőrincznek adományoztatott. (Eredeti, 18. fasc. 414. sz.)

74. 1691. aug. 10. Bécs. Lipót császár-király Pekri Lőrincznek adományozza Ludast, melyet tőle Thökölyvel való szövetekezése miatt az erdélyi országgyűlés 1686-ban elvett és Apafi Mihály Thoroczka Istvánnak adományozott. Ez azonban a mult évben Thökölyhez pártolván¹⁾ birtoka visszazállott a koronára s a király most visszaadja régi tulajdonosának Pékrinek, azon érdemeiért, melyeket a török ellen harczolva szerzett. (Eredeti, 19. fasc. 455. sz.)

75. 1691. decz. 2. Bécs. Gr. Thököly Mária, gr. Nádasdy István özvegye, Pekri Lőrincznek és feleségének zálogba adja krakkói jószágát. (13. fasc. 326. sz.)

76. 1692. aug. 8. Bécs. *Pekri Lőrincz grófi diplomája*. Lipót császár-király Nagyságos Pekrovinai Pekri Lőrincz kamarásnak, tanácsosnak és a kapornaki várórség főkapitányának a grófi méltóságot adományozza. Hivatkozik családja régiségére, ősei és saját érdemeire. Pekri Lajostól származik, a ki mint »athleta et heros« midón a mohácsi vészben elesett Lajos király után Ferdinánd választott magyar királylyá, Báthory nádorral és Batthyány Orbánnal megmaradt hűségében, és midón Ferdinánd serege a János vajda vezérével, Bodóval, Tokajnál megütközött, ő (t. i. Pekri Lajos) Bodó lovasságát szét-

¹⁾ Midón Thököly 1690-ben beütött Erdélybe és zernesti győzelme után magát fejedelemmé választatta.

vervén, megfutamította és ezáltal a győzelmet előkészítette. Kitűnt vitézségével akkor is, midőn Frangepán az ő (t. i. Pekri) várait (Rasi-niam, Custerociam, Peccetiam et Petrovinam, Zágráb megyében) az osztrák házhoz hűsége miatt tűzzel-vassal pusztította, sőt mint bosszuálló lépett fel és oly váratlanul lepte meg Frangepán seregét, hogy azt szétvervén, maga Frangepán is alig menekülhetett el. Azután Batthyány Orbánnal az egész Illyriát hűségben tartotta, s ez által Horvátország bánhelyettesi méltóságát érdemelte ki. Azután Trencsén-vára megvívására küldetett, majd Likava és Hradek (Hardecum) várait János vajdától elfoglalta, a sárosi várat Perényi (Péter) rablásaitól sikeresen ostromolván, hűsége hajtotta, a miért Likava várát és Liptó megye főispánságát nyerte. Mikor Szolimán szultán Bécs ellen jött és Magyarországot János király elfoglalta, ő nem ijedvén meg, Batthyány Ferenczcel az egész Illyriát hűségben tartotta, és a budai országgyűlésre, melyen János királylyá deklarál-tatott (!),¹⁾ onnan senkit nem bocsátottak a gyűlésre. Pekri Lajos hűségét tovább folytatta fia, *Pekri Gábor*, a ki a magyarországi zavarok alatt hűségben tartott többeket; továbbá Pekri Lőrincz atyja *Ferencz*, ki hű volt az osztrák házhoz. Te is példájokat követve — úgymond az oklevél — hűségben tartottad magadat, s elhagyván feleségedet, legkedvesebb zálogodat (t. i. gyermekeid) és javaidat s minden értékedet Erdélyben, ide jöttél, hogy a török ellen harcolj, s Batthyány vezérlete alatt »munere substituti generalis fungendo« lovas és gyalogos seregek élén vitézül harcoltál; a miért is herczeg Esterházy Pál nádor közbenjárására, noha két évvel ezelőtt báró-ságot nyertél, kamarás, tanácsos lettél és a kapornaki kapitányságot kaptad, mégis érdemeid bővebb jutalmazására téged és gyermekeidet magyarországi grófságra (germanice Graffen) emelünk és felruházunk a szokásos czímmel: »Illustrissimi, Spectabilis ac Magnifici, germanice Hochgeboren.« Adván czímerül két kígyó által övezett koronát s két sisak felett egy-egy oroszlánt, zöld koszorút tartva. (Eredeti, piros bársonykötésű könyvben, szépen kifestett czímerrel, 65. fasc. 438/a. sz. a.)

77. 1692. okt. 19. Pétervárad. Badeni Lajos őrgróf fővezér rendelete gr. Pekri Lőrincznek, hogy a keze alatt lévő katonákkal menjen Schlick generális mellé. (18. fasc. 413. sz.)

78. 1692. decz. 11. Bécs. Lipót császár-király rendelete az erdélyi rendekhez, hogy Pekri Lőrincz kapornaki kapitányt gróffá tévén, ha közéjük menne valaha, adják meg neki az illendő rangot és tiszteletet. (Eredeti, 18. fasc. 430. sz.)

79. 1663. szept. 18. Déva várában. Apafi Mihály, nejének Borne-

¹⁾ Tényleg a szultán akkor iktatta be királyságába (1529), de már 1526-ban választatott királylyá.

misza Annának Fogaras földé birtokát adja a hozzátartozó birtokokkal s azokba beiktattatja. (6. fasc. 150. sz.)

80. 1693. decz. 9. Gr. Pekri Lőrincz Teleki Mihály özvegyét Vér Juditot perbe idézi a tőle férje által törvénytelenül kicsikart pénz és jószágok országgyűlésen leendő visszatételese ügyében. (38. fasc. 862. sz.)

81. 1693. decz. 10. Kuttyfalva. Tanukihallgatásról szóló jelentés gr. Bánffy György gubernátornak arról, hogy Teleki Mihály Pekri Lőrincztől mit csikart ki fogsága váltsága fejében.

»Utrum de eo, hogy in anno 1686 Szebenben, midőn üdvezült Apafi Mihály fejedelem akkori kegyelmes urunk, a Méltóságos gróf Tek. és Nagys. Pekrovinai Pekri Lőrincz uramat ő Nagyságát megfogatta volt, Széki Teleki Mihály uram azt izente volt fent megemlített gróf uramnak ő Ngának, hogy alkudjék velem Pekri Lőrincz, ha alkuszik, adjon 12,000 forintot, mert ha nem ad, kezembe adta az fejedelem, Isten engemct úgy segéljen, hogy megcsigáztatom.«

»Boldogfalvi János de Sztrigy-Boldogfalva. A szebeni szorulás alkalmával én a fejedelem karabélyosainak főhadnagyok voltam, oda hívata Teleki Mihály és . . . ezt mondá: Boldogfalvi János! eredjél el, menjél el ahoz a hamis hitű Pekri Lőrinczhez és mondd meg neki, alkudjék velem, ha alkuszik, mert ha nem alkuszik, kezembe adta az fejedelem, Isten engem úgy segéljen, megcsigáztatom. Arra megint gróf uram ő Nga azt felelé, hogy oda mentem és megmondottam: én nekem annyi nincsen, az mennyit kíván ő Kegyelme. Hallottam azt is, hogy már annakelőtte megizente volt, hogy 12,000 forintokat adjon. Azt is tudom, hogy ő Nga gróf uram adott is sokat neki, de mennyit adott, nem tudom« stb. (Eredeti, 38. fasc. 861. sz.)

82. 1693. decz. 18. Pekri Lőrincz részére való inquisitió (tanukihallgatás) arról, hogy mikor P. L. Szebenben fogva volt, ki fogatta meg? Teleki izente-é, hogy alkudjék, mert megkínoztatja? Görvénybe ki parancsolatjából vitték? Rabságából küldött-é Teleki Mihálynak ezer tallért és 500 forintot? A tanuk azt vallották, hogy küldött. (Eredeti, 38. fasc. 863. sz.)

83. 1694. máj. 19. Bécs. Lipót császár- király rendelete Szörény vármegye rendeine, hogy a töröktől visszafoglalván, oda főispánt rendel és nevez ki, gr. Pekri Lőrincz kamarás, tanácsos, kapornaki főkapitány személyében. (Eredeti, 40. fasc. 902. sz.)

84. (1694.) Pekri Lőrincz replikája arra, hogy miért nem akarják őt elfogadni Szörény főispánjával, azt adván okúl, hogy magok közül akarnak kineveztetni. P. L. bizonyítgatja, hogy ő odavaló birtokos stb. s a főispán kinevezése királyi jog. (40. fasc. 903. sz.)

85. 1694. szept. 24. Köpösd (Nyitra megye). Tanukihallgatás arról, hogy Petróczy Kata Szidónia, kisasszony korában, Wesselényi László és felesége Bakos Zsuzsánna (később Zayné) curatelája alatt

neveltetvén Sztrecseny várában (Trencsénben), midőn atyja elbujdosott, arany-ezüst portékáit ládáokban oda vitték s azután Bakos Zsuzsánna Lengyelországba menvén ki vele, a kisasszony tudtán kívül a ládákat felbontotta, azokból kivett, elzálogosított; a ki megvette, az is tanuskodik és mondja, hogy a kisasszony ráismert az ő kincseire, de az asszony biztosította, hogy visszaváltja. (Eredeti, 27. fasc. 618. sz.)

Jegyzet: Igen érdekes és hosszú három tanukihallgatás. Az 1-ső a fentebbi, a 2-ik kelt Pozsonyban 1696 jul. 15-én (617. sz.), a 3-ik kelt Pozsonyban 1696 jul. 15-én (sz. n.)

86. 1694. decz. 20—22. Marosvásárhely. Tanukihallgatás Pekri Lőrincz részére, hogy fogságában Bethlen Elek, Gyulafi László és Apor István által tractáltatván jószágai és kiszabadulása felől, a tractában bizonyos jószágairól mi módon alkudt meg Teleki Mihálylyal.¹⁾ (Eredeti, 38. fasc. 860. sz.)

87. 1695. aug. 16. A kir. gubernium megítéli illetékességét a Teleki Mihályné és Pekri Lőrincz közötti perben, de az itéletet a köv. országgyűlésre halasztja, intvén a perlekedő feleket, hogy addig lehetőleg békéljenek meg. (38. fasc.)

88. 1696. jan. 8. Marosvásárhely. Bánffy Farkas vallomása arról, hogy Teleki Mihály Pekrit Szebenben azzal fenyegette, hogy megnyújtja; hogy onnan kasos szekéren vitték Görgénybe, melynek kapitánya Teleki volt; a nagycsergedi mezőn találkozott vele, ő is ott szállván meg. (38. fasc. 868. sz.)

89. 1696. jun. 11. Marosvásárhelyen, az országgyűlés alkalmosságával. Bánffy György, Sárosi János, Alvinczi Péter aláírásával kelt egyezséglevél arról, hogy gr. Pekri Lőrincz miként alkudt meg özv. Teleki Mihálynéval előttük, mint közbírák előtt, 500 arany vinculum alatt, mely szerint Teleki Mihályné Pekri Lőrincz máramarosi jószágai keresett fele részeit visszabocsátja, mindennemű reversalisait, contractusait, leveleit visszaadja, s kutyfalvi, ozdi és hozzátartozó minden jószágaihoz való praetensióit in toto elhagyja.²⁾ (Eredeti, 38. fasc. 876. sz.)

90. 1698. Dicsőszentmártoni házhelyekről szóló levél. (6. fasc. 132. sz.)

91. 1699. ápr. 6. Kecze. Gr. Apor István b. Révai Imrének, melyben vigasztalja gyermeke halála alkalmából, de nem engedí meg, hogy lutheránus pappal temettese el, mert mint neoconversus (új katolikus) még mindig gyanu alatt áll, és ha lutheránus pappal temettetné, szerencsáját elvesztené. »Bánatában meg nem hal az ember, ha az asszony búsul is erősen.« (Eredeti, 59. fasc. 948. sz.)

¹⁾ Az index szavai szerint.

²⁾ Az index szavai szerint.

92. 1699. aug. 2. Kutyfalva. Pekri Lőrincz Bucsésd nevű faluját leköti 2000 forintig, melyet bécsi expeditiójára feleségétől kért volt, oly feltétel alatt, hogy ha az ő halála után újra megnősülne, csakis a tőle való gyermekeire szálljon. (Eredeti, 1. fasc. 66. sz.)

93. 1699. szept. 5. Bécs. Lipót császár- király Pekri Lőrincznek adott collationalisa az udvarhelyszéki főkapitányságról, melyben neki, Fehér megye főispánjának adja érdemeiért a főkapitányságot a hozzátartozó jövedelmekkel. (Pergamen diploma, függő pecséttel. 19. fasc. 436. sz.)

94. K. n. »Gyulai Ferencz udvarhelyszéki főkirálybíró certifiéltatja gr. Pekri Lőrincz urat, mint Udvarhelyszék főkirálybíróját, hogy semmi rendetlen dolgot nem cselekedvén, mégis a királybíró-ságból ki akarja vetni.«

Az oklevél szavai szerint: »A főkirálybíró-ságra, melyben is ő felségétől in perpetuum confirmáltatott, becsületének nem kevés praejudiciumára mást tett és választott volna«, melyet az ország három nemzete eleibe visz Gyulai Ferencz. (Másolat, 59. fasc. 1903. sz.)

95. 1700. márczius 10. Ozd. Pekri Klára Szidónia (b. Révai Imréné) kiházásításában adott bonumok consignatiója. (Eredeti, 13. fasc. 317. sz.)

96. 1700. jul. 20. Kutyfalva. *Pekri Lőrincz végrendelete* fiu-magzatja halála után. »Az Uristen (úgymond) az én bűneimért az én szemem gyönyörűségét és szívem örömét, az fiamat elvévé, jószágaimhoz pedig jószágot adott« stb. a miért is új végrendeletet tesz leányai között. Az ítélmester keltezése 1700 aug. 3-ról szól. (Eredeti, 39. fasc. 883. sz.)

97. 1700. aug. 3. *Gr. Pekri Lőrincz végrendekezése* az ítélmester előtt, *gyermekeinek »az apostoli hitben«* (ev. ref. vallásban) *való neveletéséről*. Nem akarta ezt jószágairól szóló végrendeletébe tenni. Így ír hitéről és gyermekei neveletéséről:

»Mivel engemet az Isten és ez világ szemfény-festő és vesztő gyönyörűségeinek megengedett volt vakítani és az megismert igaz hitről, a kiből születtem és neveltetem, eltávozván, az pápista vallást amplectálni simuláltam magamat, és noha az Isten és keresztényen lelkitanítók bizonyosságim, hogy mindjárt megbántam és visszatértem volna és publice az pápista vallásra való tántorodásomat retractáltam volna, de az pápista vallásnak mostani virágzó állapota és annak oltalmazó nagy rendeitől való félelem miatt az test az lelkemen erőt vévén, nem engedte meg eddig; mindazonáltal hiszem az én jó Istenemet, még minekelőtte meghalnék, mutat utat abban, hogy szent Péterrel az én Istenemhez, a kit megtagadtam, bátorságosan visszatérhetek, és az én eltévelyedésemről az én istenemet életemben megkérlelhetem, és igaz apostoli hitemről, a kit elhadni simuláltam, professiót is teszek; de mivel ember élete mulandó, és ha más

adta az Uristen, bizonytalan vagyok, ígér-e ő szent felsége holnapot, kire nézve teszem az én gyermekeim neveltetéséről újlag e mostani rendelkezésemet. Először azért kérem és kényszerítem az édes feleségemet, gróf Petróczi Kata Szidóniát, viselje előtte az Uristen félelmét és az én Nepoloviczen tett rendelkezésem és írásom szerént nevelje és tanítsa az én gyermekeimet. Másodsor: minden ijeszttetést, félelmet, megaláztatást semminek tartson, és gyermekeimet a pápista vallásban ne nevelje, se másnak nevelni ne engedje. Harmadsor: kérem az Isten nevére az igaz apostoli vallásban levő nagy rendeket, és kényszerítem jó és üdvözendő (!) hitünk a Jézus nevében, ha az pápista atyafiak el akarnák venni gyermekeimet az én feleségtől és a pápista vallásban akarnák neveltetni, legyenek pártfogói a szegény feleségemnek és gyermekeimnek mert jó lélekkel recognoscálom, hogy én is csak félelemből cselekedtem stb. (Eredeti, 39. fasc. 881. sz.)

98. 1700. decz. 11. Pekri Lőrincz rendelkezése a gyulafehértvári káptalan előtt, felesége magyarországi jószágának árából kapott 7990 forintról, előszámlálván, hogy mire fordította azokat s intézkedvén, hogy ha másodsor nőszülne, mi módon oszoljanak meg gyermekei között. (Eredeti, 28. fasc. 628. sz.)

99. 1700 decz. 23. Bécs. Lipót császár-király Pekri Lőrincznek adott diplomája a Kuttyfalván esztendőnként kétszer tartandó sokadalomról.

100. 1690—1700-as évek elejéről Pekri Lőrinczhez írott levelek: Bánffy György, Szász János szász comes, Kollonics érsek, Seau, Harrach és másoktól. (Eredetiek, 58. fasc.)

(Vége következik.)

SZÁDECZKY LAJOS.

MÚVELTSÉGTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK.

VIII.

A MAGYAR LÉHEN ÉS A HOLDEN.

— Második és befejező közlemény. —

A *léhen* szónak a magyar bányákon kívül még másutt is volt kelete. A XVI. században és a XVII-iknek első felében nem volt Magyarországon katona, a ki a *léhen* szót ne ismerte volna. Talán még a mindennapi kenyéرنél is többször emlegették és jobban várták a léhent. S mivelhogy ehhez jutottak legnehezebben, tehát ez után sóvárogtak legjobban, ezt emlegették legtöbbször. A *léhen* ugyanis a mondott századokban a katonáknak fizetést jelentett, vagyis olyan valamit, a mit ugyancsak ritkán láthattak.

Ismeretes dolog, hogy a magyar és a német katona a fizetését rendesen sohasem kapta. Nagyon sokszor megesett, hogy éveken át zsoldot nem látott. Az meg egészen közönséges dolog volt, hogy fizetést az évnek több hónapjában nem adtak neki, mint a hányban adtak.

A katona is ember lévén, levegőből nem élhetett. Azután a fizetlenség idején a türelme is ki-kifogyott. S nehogy valamennyi otthagya a kapufélfát, valahogy maradásra kellett bírni őket. A csalogató szer, a mivel az udvari kamara ilyenkor éldegélt, az úgynevezett *léhen* volt: egy korty víz annak, a kit a szomjúság égetett. A katona szomját ugyan nem oltotta el, de legalább rövid időre megcsillapította.

Mikor a végekben a katonák a fizetlenség miatt már nagyon türelmetlenkedtek, az udvari kamara — hogy időt nyerjen — léhent rendelt nekik. Kisebb-nagyobb összeg volt ez, a mit később a fizetésbe beszámítottak. Arra való volt, hogy az igazi fizetést tovább is késleltethessék. A fizetés oly ritkán járta s oly rendetlen volt, hogy a léhen osztogatása egészen rendszeressé lett. Még a *proviant*-ban adott bort és kenyeret is léhen gyanánt osztogatták. A szegény katonák a fizetéseket sokszor már kérni sem merték, hanem csak léhenért esedeztek, hogy nyomorukat legalább egy pillanatra eny-

híthessék.¹⁾ Ily módon a *léhen* a magyarországi hadinép körében a leggyakrabban használt szóvá lett. Léhenért esedeztek a katonák, léhent kértek a tisztek, léhent sürgettek a kerületi generálisok.²⁾

Mivel ez a léhen igazában kölcsönt jelentett, a latin nyelvű iratok a *léhen* szót néha le is fordítják.³⁾ Megszámlálhatatlan azonban az olyan adat, mely egyszerűen csak *léhen*-t ír. A magyarországi katonai számadások tarkállanak a *léhen* szótól.⁴⁾

Minél sűrűbben kellett a rendes zsold helyett a katonáknak léhent adni, annál általánosabbá lett a léhen szó használata. Lassan-lassan azután nem is a *kölcsön* értelmében használták, hanem egyszerűen magát a fizetést vagy a zsoldot nevezték léhennek. A XVII. század első felében a léhen már egyértelmű volt a fizetéssel. Ilyen jelzéssel használják a léhen szót a kormányzások is, meg a katonák is. Az 1614 évi márcz. 14-én pl. a király meghagyja az udvari kamarának, hogy a murányi órségnek egy évi zsoldot (ain jahres lehen) adjanak.⁵⁾ Forgách Miklós 1624 május 12-én az ő ezer huszárjának a fizetését sürgeti, mivel eddig fizetést még nem kaptak (kain bezahlung — írja — oder lehen folgt).⁶⁾ A murányi katonák folyamodásá-

¹⁾ Cs. és kir. hadi lt. Feldacten: 13. 1. 1578. A »Correspondenz Protocoll Paul de Sora« című könyv számos adattal szolgál erre. Így pl. 1578 jul. 30-án írják, hogy a huszárok a csekély léhenből (bei dem geringen lehengeld) meg nem élhetnek. Ugyanott a »Nogarolla Acten 1577—1600« című füzet írja 1577-ben, hogy Prépostváry 200 huszárja »mit dem monatlichen lehengelt nit erhalten« . . . stb. (11. 3.)

²⁾ Cs. és kir. áll. lt. Turcica, 1566 ápr. 5. Ungvárról írja Schvendi Lázár: »di armen knecht müessen sich abermals nun mit lehen aufhalten« stb. Rueber generális is 1570 nov. 15-én léhent kér a magyar katonák részére. (Közös p. ü. lt. fasc. 14359. Hung.)

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14359. 1571 febr. 16. Túry György főkapitány írja Kanizsáról: »mutui nomine ut donec fieret lustra integra et solutio, mitterent praesidiariis aliquam summam.« E folyamodására az udv. kamara ráírta, hogy Túry léhent kér a katonái számára. Ugyancsak Túry György hadinépének 1568 nov. 28-án az udvari kamara 1000 tallér léhent utalványoz ki. (U. o. fasc. 14370.)

⁴⁾ U. o. fasc. 14370. 1576. Empfang in profant lehen und wahren. — U. o. fasc. 14364. 1574. »So ist in gelt und tuch und allerlai lehen, so dem kriegsvolk abgerait solle worden, verordent worden 30700 fl.« — U. o. fasc. 14365. 1574. Erdődi Pálffy Tamás írja, hogy katonáinak teljes kifizetésökig fürlehen-t adjanak. — U. o. fasc. 14372. 1577. Summa aller lehen so herr Ungnad aus einkommen Erlau fürleichen lassen. — U. o. fasc. 14364. 1576. Richtigmachung solcher lechen . . . stb. Keines lechens so ihnen durch herrn Török Ferenczen beschet sein sollte, da dergleichen lechen es sey an parem gelt, proviant oder andern . . . stb. (Hofbuchhalters Bericht.)

⁵⁾ U. o. fasc. 14444. Hung. 1614. Mathias an die hinterlassene hokammer: den soldaten in der festung Muran ain jahres lehen 1500 fl. ervolgt werden ain jahr lehen geraicht werden solle.

⁶⁾ U. o. fasc. 14464. 1624. Forgách folyamodása az udvari kamarához. Gyórról írják 1625 jun. 15-én: »weder in lehen, noch in proviant nichts empfangen.« (U. o. fasc. 14468.)

ból Pálffy István 1626-ban a »weder lehen noch proviant« kifejezést latinúl így írja : »*hactenus de stipendio illorum ac annona.*«¹⁾ Ugyancsak a murányi hadinépnek az udvari kamarához intézett folyamodásában olvassuk e sorokat : »wegen unserer *monatlichen lehen* (azaz zsold) alberait über 7 monat ainichen pfennig nicht empfangen haben.«²⁾ Mikor 1627 okt. 8-án a haditanács a felsőmagyarországi végházaknak zsoldot rendelt, a többi közt ezt írta : »*dass ihnen ihre lehen von der kammer Kremnitz ordentlich geraicht.*«³⁾ Forgách Miklós 1633 jan. 9-én zsoldot kérvén katonái részére a királytól, a többi között ezt is mondja : »*completo hoc pacto numero, maestas vestra sacr. de eorum salario vulgo lehen dicto providere clementer mandare dignetur.*«⁴⁾ A komáromi magyar naszádosok és huszárok 1641-ben panaszkodva írják Bécsbe : »*nulla unquam pecunia lehen, uti nationis Germanicae commilitonibus, nobis datur.*«⁵⁾

A XVII. század közepén a katonai fizetések terén a léhennek újabb szerep jutott. Az udvari kamara a haditanácscsal egyetemben új fizetési rendet dolgoztatott ki. E szerint a magyarországi hadinép ezentúl csak tíz havi fizetést kap évenként (természetesen csak papiroson). Ebből a tíz havi zsoldból két havi sóban, négy havi posztóban, négy havi folyópénzben járt volna. A sőt igen alkalmas fizetési anyagnak mondták. És ez a só nem is került pénzbe. Az osztrák főtt só kizárólagos árusítási jogát ugyanis bérbe (appaldo) adták bizonyos Gariboldi Jánosnak, a ki a bérletért évi 30,000 frt árú osztrák sőt adott a végek fizetésére. Hogy az osztrák sónak Magyarországon semmi se állhassa útját, a nyugati részekben a magyar só árusítását megtiltották. És mi következett most? A végházak hadinépe tíz havi zsold helyett kapott két havi zsoldnak megfelelő osztrák sőt. Azaz hogy még itt is rászédtek a szegény katonákat, mert egy-egy kupa (kuefel) osztrák sőt kilencz garasba számítottak nekik, holott a piacon öt garason árulták a kupáját. Még ezt az árat is leszorította a debreczeni sósok csempészte olcsó magyar kósó.

A XVII. század közepén rendszeresített ezen két havi sóval való fizetést *sóléhen*-nek (salzlehen) nevezték. Ez a só-léhen egész

¹⁾ U. o. 14469. 1626 aug. 11. A hadi fizetómester írja 1626 jun. 9-én : »*die lehen so quotemberlich aus der löbl. nider-österr. landschaftverwilligung denen teutschen zwai fendl knechten zu Raab deputirt sein.*« (U. o. fasc. 14468.)

²⁾ U. o. Die bevelchshaber und knecht in der festung Murany. Ugyanczok írják alább : »*demnach wir arme zu Murany underhaltene teutsche soldaten nunmehr sieben ganzer monath lang ainiche lehen von Crembniz nit emphanen.*« (T. i. Kőrmöczről fizették őket.)

³⁾ U. o. 14471. Hung. Ex consilio bellico.

⁴⁾ U. o. fasc. 14486. Az udvari kamara el is rendeli a katonáknak a *lehen und proviant*-ot.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14503.

nyugati Magyarországon járta. Május elsején szokták kifizetni. Bár só volt bőven, azért a szegény katonák még e két óra járó sót sem kapták rendszeren. Az újvári vitézek pl. 1661-ben a miatt panaszkodnak, hogy sem 1658-ban, sem 1659-ben nem kapták meg a *salzlehen*-t.¹⁾ A nógrádiak ugyanekkor arra kéri a kamarát, hogy háromévi hátralékos só-léhenjüket fizettesse ki.²⁾ Puchaimb komáromi generális is erősen sürgeti a komáromiak részére »die gebetene abführung des *zwei monat lehen* in salz oder in geld.«³⁾ A komáromiak egy havi zsoldja ekkor (1660) 2328 frtra rúgott, a mi 6652 kupa (kuefel) sónak felelt meg. A nógrádiak egy havi léhenje ugyanekkor 468 frt, azaz 1337 kupa só volt.⁴⁾

A keszthelyi, tihanyi, szigligeti, vázsonyi és csobánczi hadi nép is a miatt panaszkodik ez évben, hogy már tíz alkalommal elmaradt a szokásos só.⁵⁾ Ugyanezek az őrségek a miatt is panaszkodnak, hogy más őrségek minden évben megkapják a léhent (aliquot mensibus anno quolibet *pecuniam lehent* habent), ő róluk meg teljesen elfeledkeznek.⁶⁾ E panaszlevél azért is figyelemre méltó, mert a latin szövegben magyarul ragozzák a *lehen* szót.

Forgách Ádám érsekújvári generális 1661 jul. 5-én szintén az »ordinari zway monatliche *salzlehen*« megadását sürgeti katonái részére.⁷⁾

Az 1663 év még nagyobb nyomort hozott a szegény katonákra. Nemcsak a zsold maradt el, hanem a két hónapi só-léhent sem kapták meg. Pedig — mint Puchaimb generális írja — a szegény katona ebből vett magának télre ruhát, tűzifát s más egyebet.⁸⁾ A bányavidéki végházak is keservesen panaszkodnak az *ordinari* és az *extraordinari lehensalz* elmaradása miatt. Ők — írják — amúgy is drágábban kapják a sót, mint a hogy a piacon kél.⁹⁾

¹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14549. Az újvári vitézek folyamódása a só-léhenért 1661-ben: »beeden jährigen salzlehen, so jährlich am 1. Mai verfallen, bis dato rest verblieben.«

²⁾ U. o. »auf negst künftigen mai auch drei jahr verfließen, dass uns die *ordinari jährlichen zway monatsoldt lehensalz* ausstendig verblieben.«

³⁾ U. o. 1660 okt. 6.

⁴⁾ U. o. A *lehengelder* kiosztásáról szóló kimutatás.

⁵⁾ U. o. 1660 febr. »restarent adhuc sales pro decem terminis.«

⁶⁾ U. o. *Communitas quinque castellorum Balatensium*, 1660 februárhavából.

⁷⁾ U. o. Hung. fasc. 14551. »damit selbige ainicht ihrer gedachten ausständischen *salzlehen* habhaft möchten werden.«

⁸⁾ U. o. fasc. 14554. Obristproviandtambt bericht 12. Febr. 1663. »die gräniz *lehen* betreffend.« Ide van csatolva Puchaimb felterjesztése, továbbá az »anschaffung deren verdienten *salzlehen*« és az »extract was man nachfolgenden gränizern jährlichen *zwei monatsoldt lehen* schuldig ist« című kimutatások.

⁹⁾ U. o. Kelet nélkül.

A kétségbeejtő panaszokra végül a haditanács is megmozdult. A *só-léhen* kiosztása — írja a nevezett kormánysszék — igen kívánatos, mivel a szegény katonák zsoldot úgy sem kapnak.¹⁾ Erre az udvari kamara meg is hagyta a sóhivatalnak, hogy vagy sóban vagy száraz pénzben fizesse meg a katonáknak a léhent.²⁾ Ennél több azután nem történt. A katonák nyomoroghattak tovább. A diósgyőri őrség febr. 21-iki folyamodásában már nem is zsoldért, hanem csak korpából és kölesből készült kenyérért esedezik. A katonák — írja kapitányuk Pap János — ezzel is megelégednének.³⁾ A nógrádi vitézek maguk írják, hogy családjuknak sírását könnyes szemekkel hallgatják, de döglött állatok húsánál és káka-gyökérnél egyebet nem adhatnak nekik. Kevés olyan szerencsés van köztük, a ki vízzel kevert korpácskát adhat övéinek.⁴⁾

Az 1664 évben Kayserstein ezredes Páparól jelenti, hogy *ötven vitéz éhen halt*, háromezrébe pedig csak hálni jár a lélek. Igazán borzasztó, — írja — hogy az ilyen vitéz őrséget így hagyják elpusztulni.⁵⁾

A salzléhenért való könyörgés ilyen körülmények között állandóan napirenden maradt. Ott pedig, a hol a só-léhen osztása amúgy sem járta, a régi értelemben vett léhenért esedeznek a katonák, azaz zsoldot vagy a zsoldnak egy részét kéri léhen néven.⁶⁾

Azt hisszük, ennyi adat is elegendő annak az igazolására, hogy a *léhen* szó, a mi a katonai fizetésekben eredetileg az ideiglenes kölcsönt jelentette, lassan-lassan megváltoztatta jelentését, s a XVII. század első felében már nem kölcsönt, hanem fizetést, zsoldot jelen-

¹⁾ U. o. Ex consilio bellico, 1663 jan. 23.

²⁾ U. o. 1663 febr. 13. Dekret an der Wiener Salzamt.

³⁾ U. o. 1663 febr. 21. Pap János magyar levelének latin fordítása.

⁴⁾ U. o. fasc. 14552. A nógrádi magyar őrség Forgách Ádám generálishoz: »lachrimosis oculis) afflictoque corde cogimur esurientium conjugum liberorumque nostrorum clamores et ploratus audire, ac videre, cum nonnulli nostrum mortuorum equorum aliorumque pecorum cadaveribus frustratim concisis et inter sese divisus vescantur. Alii radicibus incorum in stagno putrido et foetido crescentium utuntur... stb.

⁵⁾ U. o. fasc. 14556. 1664 január-havából. ... »die übrige (a kik tudniillik éhen nem haltak) vor lautt mattigkeit wie der schatten an der wandt herumb gehen, und demnach zu bedauern ist, dass ein so wakere mannschaft so elendiglich zu grund gehen muess... stb.

⁶⁾ U. o. Hung. fasc. 14553. 1662 okt. 2. Proviantambt bericht: nun hat derselbe bis end mai dis 1662 jahrs noch $4\frac{1}{2}$ monatsoldt-lehen zufordern... stb. Továbbá fasc. 14561. 1666-ban: Partikular und verzeichnus aller pensionaristen alhier, als auch bey denen hungarischen graniz-festungen. (Hosszu kimutatás ez a különféle léhenekről. Még a komáromi jezsuitáknak havonként járó 20 frtjukat is léhen-nek írja.) Az 1668 évről (fasc. 14564.) is vannak ilyen léhen-kimutatások. Pl. 1668 jun. 12-ről: Abführung der lehen... die lehengelder ohne weitem verschub abführen lassen... stb.

tett. Ha tudjuk, hogy a katonák a rendes fizetés helyett majd mindig csak léhent kaptak, nincs mit csodálnunk azon, hogy lassan-lassan hozzászoktak ahhoz, hogy ezt a léhent tartásuk fizetésnek.

* * *

Ime, a német hűbérrendszer ősi *léhen* szavának ilyen szerep jutott Magyarországon. Ez a szerep egyáltalán nem egyezik meg azzal, a mit a léhen-nek német földön kellett viselnie. Más fogalmak megjelölésére használják nálunk s máskép is változik a jelentése. Így vagyunk egyéb idegenből kölcsönzött szavainkkal is. Nagyon botlanak tehát azok, a kik az ilyen szókat nem a magyar történeti emlékekből, hanem a külföldi szótárakból magyaráztatják. Igaz, hogy ez az utóbbi eljárás semmi fáradságba sem kerül.

A léhenen kívül az örökös tartományok hűbérrendszerének még több régi szava ismeretes volt nálunk. Az összeírásokban találunk az ősi *vogt*, *vogtei* és *vogtbar* szókkal. A *vogt* a magyarországi németnyelvű összeírásokban *officialis*-t, a *vogtei* pedig *officialatus*-t jelentett. Vágbeszterce 1671 évi összeírása egyenkint felsorolja a *vogtei*-okat s mindig hozzáteszi az *officialatus* szót is.¹⁾

A középkortól kezdve a XVIII-ik századig gyakran előfordul nálunk az ősrégi *holden* szó, a mit már a longobárdok is használtak. Ezt a szót is az örökös tartományok hűbérrendszeréből kölcsönöztük, de nálunk ennek is más jelentése volt. A *holden* szó megértéséhez szükséges ismernünk a magyar jobbágyság egyes fokait. Azért elmondunk ezekről itt egyetmást.

A magyar jobbágy jogait és terheit a kezén levő telek szabta meg. Gyakran még a nevét is a telektől kapta. Az igazi jobbágy az egész telkes, örök vagy örökös jobbágy volt, a kinek földje és háza, a míg *vér* volt hozzá, örökül az utódokra szállott. Ezek az örök, örökséges vagy örökös jobbágyok a XVI. században *polgárok*-nak szeretik magokat nevezni. Az ilyen jobbágyokról írta 1557-ben Dessewffy János egyik latin levelében e magyar mondást: „nyolczvan polgár húsz híjján száz pört jelent.”²⁾ Szokás volt a jobbágyokat *gazdáknak* is nevezni. A török a hódoltságiakra az adót *gazdaszám*

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15425. Beschreibung der herrschaft Bistritz an der Waag, 1671. Erste *vogtey* oder *officialat*, die dritte *vogtey* oder *officialat*... stb. A *vogtbar* szót a magyarországi összeírások egyértelműnek veszik a nagykorú adófizető szóval; pl. Beschreibung über die Herrschaft Vukovár, wie stark sich selbe in *vogtbahren* köpfen und anderen wirtschafts effecten befindet. 1736. — Über die graf Karafische herrschaft Vuicsin, wie stark sich selbe individualiter in *vogtbahren* köpfen... befindet. (Közös p. ü. lt. fasc. 15422.)

²⁾ Cs. és kir. áll. lt. Hung. Pernezy Farkas levele 1556 okt. 3-ról: „Kálmáncehi *pologár*, ki tegnap Szentgálnál az pasával szemben volt.” — Orsz. Lt. Nádasdyana, 1556. A pablini polgárok levele: „egynéhány *pogár asszony* és *pogárok* haltanak meg.” Bálint deák Csányi Ákoshoz 1561-ben

szerint vetette ki. A somlyai uradalom falvairól írják pl. 1661-ben : »tavval császár (török) számára hódoltak 21 gazdától . . . 17 *gazdaszám holdolás* vagonon rajtuk, egy summában 180 frtban alkudtanak meg . . . *saczcok* vagy *adólok* 30 gazdától 15 frt.«¹⁾

Az adózásban különbséget tettek az olyan jobbágyok között, a kik *czimborá* nélkül szántottak, és az olyanok között, a kik *czimborával* fogtak össze; ²⁾ továbbá a kik *egy kenyéren* éltek és a kik *külön kenyeresek* voltak. Mint tudjuk, voltak örökös, zálogos, jövevény jobbágyok, félhelyesek, negyedrészesek (fertályosok) és nyolczadrészesek.³⁾ Gyakran emlegetik a *taksás, holdus, csapongó, szabad udvarban vonódott, bujdosó, hadakban tekergő* jobbágyokat.⁴⁾ Előfordul még a *leveles* jobbágy,⁵⁾ szegődött munkával szolgáló jobbágy,⁶⁾ marhás, szabados, gyalogszeres, házhelyes,⁷⁾ szerjárom⁸⁾ stb. jobbágy.

Mivel minden vidéken változnak a telekviszonyok és a helyi szokások, azért ezen elnevezések is vidékek szerint változnak. Egyik helyen jobbágyoknak mondják azt, a ki másutt már zsellérségen tengődik. Egyik helyen a féltelek sokkal nagyobb, mint másutt az egész telek.⁹⁾ Itt nyolczadrész telkek is vannak, amott már fertályosakat sem találunk.

Írt levelében a kálmáncsehi jobbágyokat csak polgároknak nevezi. Közös p. ü. lt. fasc. 14347. — 1565 márcz. 25-én írja Viczmándy Tamás Svendi Lázárhoz : »Az Szent Mártonhoz tartozó falukból béhivatám az bírákat és az polgárokat.« Az Orsz. Levéltárban a kamarai levelek közt van a nagykeri polgároknak és a bálványszakállosi bírának és polgároknak folyamodása 1581-ből. Néha még az összeírások is polgároknak mondják a jobbágyokat. Kismarton 1643 okt. 21-iki összeírása pl. ezt mondja : »az ki helyes polgár, ötnapi szolgálattal tartozik ; félhelyes polgár« . . . stb. (U. o. Urb. fasc. 99. 1643 okt. 21.)

¹⁾ Közös p. ü. lt. Urb. fasc. 15473. Siebenbürgen. Conscriptio domini Somlyó.

²⁾ U. o. fasc. 14347. Hung. 1561—1563. Az Szent Mártonhoz tartozó jószágoknak és jövedelemnek registroma.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 22. nr. 21. Makovicza, 1619.

⁴⁾ U. o. fasc. 14. nr. 8. Fejérgyarmat, 1683.

⁵⁾ U. o. fasc. 26. 1642 aug. 30.

⁶⁾ U. o. fasc. 6. nr. 89. Csselfalva, 1670.

⁷⁾ U. o. fasc. 100. nr. 3. 1679.

⁸⁾ U. o. fasc. 6. nr. 69. 1670. A *szerjárom* (porátkás) jobbágyoknak is volt öröksége. (U. o. fasc. 22. nr. 28. Makovicza, 1618.)

⁹⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14487. 1633. Detrekó és Malaczka összeírásában olvassuk pl. hogy Malaczkán az egész telek 11 hold ; Kiripolczon 16, Magyarfalun 7, Csütörtökön 5, Szentmiklóson 6, Szentpéteren 21 hold volt egy egész telek. Más összeírásokból is ilyen eredményre jutunk. Szerednyén pl. a féltelek 4 és 5 hold volt, Andrasóczon és Orlaván a negyed telek két hold. Barlabáson az egész telek 10 hold, a féltelek 3—5 és 6 hold, Barkóczon az egész telek 16 hold, Adonyban 6 hold, Páliban is hat hold, Doboson 12 hold, Varsányban 16 hold, Meggyesen az egész telek közt 6, 10, 12, 16 és 25 holdas telek is van, Remetemezőn az egész telek 4—8 hold, Gálszéczen 8 hold stb. (U. o. 1672. fasc. 15428.)

Nem is lehet ez másképp az olyan helyen, a hol a törököknek egy-egy portyája vagy a német katonaság beszállásolása egyszerre mindent megváltoztatott, s a hol a jobbágyok vándorlása szakadatlanul folyt.

Még az úgynevezett jövevényjobbágyok is sokfélék voltak. Akadtak egynapos jövevények,¹⁾ kilencznaposak és tizenkétnaposak,²⁾ taksás, iktatott, exemptus és szerjárom jövevények.³⁾

A szabadosok is sokfélék voltak. A jobbágyi terhek alól való fölmentés útján egészen új osztályok is keletkeztek. Ilyenek voltak pl. Erdélyben a *boérok*. Ezeket általában három osztályba sorozták. Az elsőbe tartoztak a régi és teljesen *szabad* boérok; a másodikba az újabban *boeronizált*⁴⁾ jobbágyok; a harmadikba pedig a *szabados* boérok.⁵⁾ A fogarasi összeírások ezeken kívül még a *paraszt* boérokat is megemlítik. Hogy mennyire elszaporodtak ezek a boérok, számos példával igazolhatjuk. A fogarasi dominiumról írják pl. hogy a boér uraimék mód nélkül megsokasodtanak. *«A boér több már mint az dominium jobbágyi... A hol hat jobbágy vagyon, boér lakik 15—20, és se maguk, se zselléreik semmit sem adnak.»*⁶⁾

A jobbágyokból lett *plájások* is épen így szaporodtak el. Ezek a plájások havasi kerülők voltak, kik az úgynevezett *plájákon* a mesgyéket és az ösvényeket őrizték. Más néven *gornyikok*-nak is hívták őket. Voltak *főplájások* és *közplájások*.⁷⁾ A porumbáki *plájási rend*-ről írják: *«egy hónapban egy hetet töltnék a havason, három hetet ott, az hol főkapitány vagy főplájás uraimék parancsolják.»* *«Plájásoknak serege... ezeknek vagyon rettenetes immunitások...»*

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 14. nr. 8. Fejérgyarmat, 1683. *«Egy napos jövevény se vajat se tartót nem ad. Ezen a jövevényen olyant kell érteni, kik vagy idegen országból vagy idegen úr alól idejövén, megtelepednek. Másunnét idejött ó Nagysága jobbágyi ide nem értetnek, mivel akar ott, akar itt, ugyancsak jobbágyak az olyak.»*

²⁾ U. o. fasc. 101. nr. 52.

³⁾ U. o. fasc. 66. nr. 41. és fasc. 42. nr. 26.

⁴⁾ E szót használják a régi feljegyzések: pl. *«boeronizálni akarják Fogarasi kapitányi.»* (Siebenbürgen, fasc. 15475. 1713.)

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15478. Siebenbürgen. Humillima informatio deputationis. Status boeronum: boerones perhibentur esse triplicis generis... stb. Egyik 1713 évi jelentés (u. o. fasc. 15475.) szól az: *«egyházi boeráság kiváltságairól is.»*

⁶⁾ U. o. fasc. 15475. Siebenbürgen. Méltóságos Bethlen Kata asszony fogarasi dominiumában lévő falvai. Mondra falun az összeírás szerint volt jobbágy 8, boér 22, és ezeknek zsellére is 22.

⁷⁾ U. o. Siebenbürgen. Urkunden, 1604—1700. Instructio Fogarasiensi capitaneo Joanni Cserey, 1675. nov. 18. A 49. pontja így szól a plájásokról: *«supremus plajus constituitur, cujus jussui et mandato omnes alii plajasones morem gerere et obedire tenentur.»* Ezután szól a *gregarii plajasones*-ről.

stb.¹⁾ . . . »Hunyadtól fogva Szebenig való havasokon is számtalan marhákat hajtogatnak az plájákon át; az *plájások* vagy *gornyíkok* tartoznak az ösvényeket őrzeni.«²⁾ Ezek a jobbágyokból lett plájások idővel nagyon elszaporodtak. Legnagyobb részük semmi szolgálatot nem teljesített, s így az egész csak arra való volt, hogy a jobbágyi terhek alól kibújjanak.³⁾ Ezért tehát 1711-ben elrendelték, hogy a plájások számát korlátozzák.⁴⁾

A kerülők épen úgy, mint a plájások, más vidéken is a szabadosok közé tartoztak. A felvidéken, a ruthén és vlach nevű pásztor-nép közt minden faluban voltak ilyen kerülők, a kiket *krajníkok*-nak (krajnyik) neveztek s a kiváltságosok közé számították.⁵⁾

A szabadosok közé számították a bástyásokat,⁶⁾ a kenézeket, soltészokat és a vajdákat is. Ezek eléggé ismeretesek már, s így fölösleges róluk többet mondanunk.

A szabadosok közé számították a mesterembereket, kik mesterségökkel szolgáltak.⁷⁾ Ilyenek voltak pl. a supiczás, asztagos, képes, kefés,⁸⁾ bölcsős, kézíves, homlító, verses (varsás), hordós, kéményes, aszalós, kalodás,⁹⁾ sernevelő, rostakötő, szekrénygyártó,¹⁰⁾ paizsgyártó, nemezgyártó, nyereggyártó, tarisznyás, kádas,¹¹⁾ tyúkszedő, búzavermekkel bánó, czirkáló, hordómérő, szöllőpásztor, ispotálygazda, árvatartó,¹²⁾ muzsikás, töröksípos, fellajtár, vármegye bábája, őrlő a várhoz, kengyelfutó,¹³⁾ futosó bíró, kapudrabant, asztagrakó, ünnepkorcsmáros, béltisztító, veteményes kerthez látó,¹⁴⁾

¹⁾ U. o. fasc. 15475. Fogaras, 1713. »Még — írják ugyanott — az *plájási rendben* is találtnak özvegy asszonyok, kik is plájási nevezet alatt mint az többi immunisok . . . stb. élnek.«

²⁾ U. o. Fogarasi főkapitány Boér Simon uram replikáira való feleletek.

³⁾ U. o. fasc. 15478. Continuatio querelarum contra capitaneos Fogarasienses: »Quorum pars nunquam semitas accedit sed domi suae sedens« . . . stb.

⁴⁾ U. o. fasc. 15475. Humillima informatio deputationis, 1711. »*plajasones* seu *semítarum custodes* redigantur ad antiquum numerum« stb.

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 20. nr. 27. Makovicza, 1673.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15475. Siebenbürgen, 1713. »az bástyások ó hercegsége jobbágyiból assumáltattak légyen . . . még az bástyásoknak özvegyi is in perpetuum abban az *bástyási szabadságban* megtartattak s az szerint hivattak, hogy *bástyásné*.«

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 101. nr. 3. 1597. Keresztúr, 1597. »*helyköböllel* tartozik szabados Kocsis Benedek, ki most csak helyköblöt fizet; mesteremberek szabadosak.«

⁸⁾ U. o. Lymbus, II. sor. 17. cs. 1554.

⁹⁾ U. o. Urb. fasc. 40. nr. 35. Patak, 1567.

¹⁰⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429. 1595. Urb. Jászó.

¹¹⁾ U. o. 1569. Conscr. bonorum Lossonczyanorum.

¹²⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 41. nr. 2. Patak, 1648.

¹³⁾ U. o. fasc. nr. 21. Aranyos-Meggyes, 1668.

¹⁴⁾ U. o. fasc. 41. nr. 3. 1657.

peczér, palotás, agárhordozó, konyhaajtónálló, konyhasáfár, fűrészmester, cserepező, vaskőbányász, faragókőbányász, órlető, abrakosztó,¹⁾ szabados marhás,²⁾ szabados ácsi, szabados kádár, szabados méhészt, szabados halász, szűrcsapó stb.³⁾ Néhol a szabadosok fegyverrel és levélhordozással szolgáltak.⁴⁾ A levélhordó szabadosokat az ország keleti részén *székelyek*-nek is nevezték.⁵⁾

A ki a jobbágytság terheit nem bírta, hogy a sorsán könnyítsen, zsellérszerbe állott. A zsellér kisebbrendű jobbágy volt, a ki rendszeren kevesebb terhet viselt és kevesebb földdel birt. Mivel igen sokan csak azért álltak zsellérszerbe, hogy a rovó valahogy egy kapura ne rója őket, gyakran találkozunk olyan zsellérekkel, a kik a következő évben már ismét a jobbágyok között szerepelnek. Maguk a jobbágyok is azon voltak, hogy rovás alkalmával a rovót lehetőleg rászedjék. A telküknek egy részét tehát igyekeztek elhallgatni vagy letagadni. Néha egész faluk is akadtak, melyekben az összes egész telket a rovónak fél-telek gyanánt adták be.⁶⁾ A rovók ismervén a jobbágyok furfangosságát, úgy segítettek magukon, hogy két féltelkes vagy négy fertálytelkes zsellért egy kapura róttak. Ez ellen természetesen a zsellérek erősen tiltakoztak.⁷⁾ Maga a kamara is igyekezett a zsellérséggel való visszaéléseknek elejét venni, s 1573 decz. 18-án az országgyűlés teendői közé vette a zsellérek adózásának ügyét is. A kamara követelte, hogy azok a zsellérek, a kiknek házaik és földeik vannak, a dica egyharmadát fizessék. Azon zsellérek pedig, a kik másnak a házában laktak és földeik nincsenek, rovás néven 25 pénzt fizessenek.⁸⁾

Már ez adatokból is láthatjuk, hogy a zselléreken korántsem olyan embereket kell értenünk, a kiknek semmijök sem volt s a kik másnak a házában laktak vagy mással egy kenyéren éltek.⁹⁾ Mert akárhány olyan zsellért sorolhatunk föl, a kinek egész jobbágy-

¹⁾ U. o. fasc. 4. Munkács, 1682.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15473. Somlyó, 1661.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 113. nr. 5. Somló, 1594.

⁴⁾ U. o. fasc. 18. nr. 5. Lednicze, 1669.

⁵⁾ U. o. fasc. 61. nr. 12. Regécz, 1689.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15260. Münz und Bergwesen. 1567 decz. 5-én felel Balaassa János a kamarának azon vádjára, hogy a jobbágyok *in diminuendo portarum numero hunc excogitassent fraudem, quod integras portas mediis computarent.* Ezenkívül az ortoványokat is letagadták.

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 56. nr. 33. Kapuvár, 1584. *†Csorgós Gergelyt és Hajgató Pált az rovó egy kapura róttá, ki méltatlan, mert nem jobbágyok.*

⁸⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14362. *†postulandum esse, ut qui de illis domum habet propriam ac agrum aliquem qualemcunque habet ac colit, tertiam partem dicæ solvat* . . . stb.

⁹⁾ Az összeírások arra is sok példával szolgálnak, hogy a más házában, másnak árnyékában való lakás csak arra való volt, hogy az illető a terhektől szabaduljon s hogy a rovót rászedje.

telke, legelője, ortoványa és sok marhája volt. Már a XVI. század közepén említenek ilyen zselléreket.¹⁾ Csapy Kristóf szabolcsi javainak 1596 évi összeírásában pl. ez olvasható: »Paulus Nagy commoratur per integram sessionem sed more inquilini habitatur ibidem.«²⁾ Gáboltón 1618-ban az ott lévő 19 zsellér között még a legszegényebbnek is volt két ökre. Olyan is akadt köztük, a kinek négy ökre, három lova stb. volt.³⁾ A fintai összeírás egész csomó zsellérrülést említ az egyes falvakban.⁴⁾ A vörösvári uradalom zsellerei között említik az ilyeneket is: »domus inquilinaria, terras et prata ut reliqui, extirpatitiam etc. habens, Georgius Korbel inhabitat domum inquilinariam, tamen possidet terras arabiles sessionis colonialis« . . . stb.⁵⁾ Ledniczéről írják 1669-ben: »az alább megírt jobbágyok noha zselléreknek nevezetnek, mindazonáltal szintén az magok házaiban lának mint az colonusok, csakhogy *posztócsindló örökség* (azaz kárlómalom) nincsen annyi házakhoz, mint az colonusokhoz; marhájok pedig annyi vagy még több, azért félhelyes sessionatusoknak irattatnak.«⁶⁾ A Zrinyi-féle csáktornyai javak 1669 évi összeírása majd minden falunál említ zsellérrüléseket (sessiones inquilinarias).⁷⁾ A berencei zsellérekről írják 1673-ban: »azon zsellérek, az kik egész helyen vannak, fél jobbágyhely után való földeket és réteket bírnak, az más felét földesúr számára szokták foglalni az tisztek, és az *pázsitos helyen* lévőeknek adni.«⁸⁾ Hricsón 1674-ben három zsellér volt s mind a három egész telket bírt. Az egyik zsellérnek hat ökre, négy tehene és öt borja volt. Ugyanott a parochialis zsellérek között nyolcz ökrös gazda is akadt.⁹⁾ A neoacquistica commissiónak terjedelmes összeírásai 1695 és 1696-ból a dunántúli magyar községekből egész csomó olyan zsellért sorolnak fel, a kinek egész jobbágytelke volt.¹⁰⁾ E szerint jó magabíró, marhás, házhelyes zselléreink is voltak.

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 1. nr. 1. Harsány, 1551. Inquilini in una integra sessione commorantes, censum solventes . . . inquilini terras sex sessionum desertarum possidentes una cum pratis, sed nihil solventes. — Surány 1582 évi összeírása egész csomó egész telkes zsellért sorol fel. (Közös p. ü. lt. fasc. 15429.)

²⁾ U. o. fasc. 21. nr. 28. Makovicza és Zboró, 1618.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14552. 1662. Literae aestim. possessionis Finta: deserta sessio inquilinaria, sessio inquilinaria libertini, sessio inquilinaria inscriptitia . . . stb.

⁴⁾ U. o. Hung. fasc. 14562.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429. 1596.

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 18. nr. 5.

⁷⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14566. 1669. Cambiatio zwischen dem

Grafen Nicolaus von einer und anderer seite dem Gr. Peter Zrinyi über ihre güter.

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 57. nr. 73.

⁹⁾ U. o. fasc. 66. nr. 38.

¹⁰⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 15423. Simontornya, Sziget, Fehérvár stb. vidékeinek összeírásai 1696-ból.

Nem kell tehát készpénzül vennünk, a mit a zsellér szóról a nyelvtörténeti szótárak írnak.¹⁾ Zsellér és zsellér között nagy különbség volt.

Említők már, hogy voltak egész jobbágytelkes és féltelkes zsellérek is.²⁾ Ezeket latinul *inquilini majores* néven emlegetik. Mivel az inquilinusok házai igen sok helyen a falu végén állottak, a zselléreket *hostatusok*-nak is mondták.³⁾

A kisebb zsellérek (*inquilini minores*) közé számították azokat, kik csak negyedrészt telket bírtak. Ilyen rendkívül sok akadt az országban, épen azért az ilyeneket tartották igazi zselléreknek. Máskülönb a *quarta* szótól *kvártáriusok*-nak vagy *fertályosok*-nak is nevezték őket.⁴⁾ Mint a jobbágyság minden dolgában, úgy ebben is sok az eltérés. Némely vidéken a kvártáriusok még jobbágyszámba mentek.⁵⁾ A *quarta* szón is némely helyen az egész jobbágytelket is értették.⁶⁾ Beczkó 1666 évi összeírásában olvassuk pl. Réfaluról: »minden quartához 22 hold föld és két rét (5 szekér szénára), mindenik zsellérhelyhez 4 hold föld és rét tartozik.« Szernyén meg: »mindenik egész quartához vagy 16 darabban 20 holdra való föld«, melytől *oszipot* vagy földköblöt fizetnek.⁷⁾

Vannak összeírások, melyek külön sorolják fel az olyan zselléreket, kik nem a falvakban laktak, hanem az úgynevezett ortványokon éldegéltek. Ilyeneket említ pl. Lednicze 1600 évi,⁸⁾ továbbá Csejte 1695 évi összeírása: »inquilini in terris extirpatitiis degentes et annuatim 25 den. solventes.«⁹⁾

¹⁾ Az Oklevélszótár a Nyelvt. Szótár után a zsellért így magyarázza: »superficarius, inquilinus, der auf eines andern boden wohnt.« Superficariusnak az összeírások a zsellért sohasem mondják. A másnak földén és házában lakó zsellér pedig csak a legnyomorultabb zsellérek fajtája volt.

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429. Conscriptio arcis Surány, 1582. Orsz. Lt. Urb. fasc. 109. nr. 5. 1672.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 18. nr. 5. 1669.

⁴⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14356. 1569. — Orsz. Lt. Urb. fasc. 1. nr. 3. 1577. — U. o. fasc. 47. nr. 41. 1578. — U. o. fasc. 18. nr. 5. 1669. — U. o. fasc. 100. nr. 25. 1680.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14356. Nagy-Géres, 1569.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 14352. 1567. Summarius extractus provisoris Szendrő. Továbbá fasc. 14562. Urbarium possessionis Vörösvár, 1668. Az utóbbi helyen pl. a quartariusnak van tíz szántóföldje (decem terras arabiles, capientes circiter 59 metretas) és inquilinust tart a házában. A csejtei uradalomhoz tartozó Zsolnafalun a *sessiones quartalisticæ* mind egész telek, a *sessiones inquilinariae* pedig valamennyi féltelék. (U. o. fasc. 15429. 1695.)

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 2. nr. 8. Berencsről írják 1671-ben: »negy inquilinus sessio számláltatik egy egész quartára, és mindenik sessio inquilinaria fizet quartam partem prædictorum censuum.« (U. o. fasc. 2. nr. 16. 1671.)

⁸⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 18. nr. 3.

⁹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429.

Voltak olyan zsellérek is, a kiknek házuk ugyan volt, de semmi földet nem bírtak. Ezeket *subinquilinusok*-nak (félzselléreknek) hívták. Lednicze zselléireiről olvassuk pl. 1669-ben: »subinquilinusok magok házaikban laknak, semminemű contributióval nem tartoznak.«¹⁾ Sokszor ezeket a subinquilinusokat röviden csak inquilinusoknak írják.²⁾ De azért a *subinquilinus* elnevezés a gyakoribb. Hevészen 1674-ben még a chirurgus is subinquilinus volt.³⁾ Makoviczán is járta a subinquilinus elnevezés; 1698-ban írja pl. az ottani rendtartás: »ha az örökséges jobbágy marhátlan embert, inquilinust vagy *subinquilinust* kaszálni maga helyett alálküld, egy hétre ad egy forintot.«⁴⁾ A neoacquistica commissió német nyelvű összeírásai a subinquilinusokat mindig *kleinhäusler*-nek írják.⁵⁾

A maguk házában lakó, de föld nélküli zsellérek közé számították a zsellér mesterembereket is;⁶⁾ kiket sok helyen szabadosokká tettek, sok helyen meg az uraság fundusán vagy nemes emberek udvarában laktak.⁷⁾ Ezeket azonban nem szabad összetéveszteniünk az úgynevezett *csigás* zsellérekkel, kik a várakban laktak és az uraktól praebendát (abrákot) kaptak.⁸⁾

A csak házakat bíró zsellérek közül meg kell még említeniünk az úgynevezett *pásti* zselléreket, vagy *páston ülőket*, kiket röviden *pástiak*-nak mondtak. A *pásti* szót az Oklevél-Szótár a gyeprü mellett lévőnek (iuxta coespitem) magyarázza ugyan, de ez a magyarázat hibás, mivel az Okl. Sz. minden adata *pásti zsellérről* szól.⁹⁾ Különbön is a *pásti* zsellérek nem a *pázsit* mellett, hanem a *pázsiton* laktak. azért is hívták őket *páston ülőknek*.

A *pázsit* szónak a magyar jobbágyság körében sokféle jelentése volt. Használták e szót a *puszta telek* megjelölésére. A mikor ugyanis

¹⁾ U. o. fasc. 18. nr. 5. Revistye 1662 évi összeírása egész csomó ilyen subinquilinust sorol fel. (Közös p. ü. lt. fasc. 14553. 1662.)

²⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15429.

³⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 1. nr. 26.

⁴⁾ U. o. fasc. 22. nr. 3. Ugyanez az összeírás a *zsellérházban lakó jobbágyok*-ról írja: »az mely jobbágyok itt zsellérházban laknak, kiknek itt mezei örökségük nincsen, azok csépléssel tartoznak, megadván mindazáltal a cséplőrészt nekik; nyárban csépelnek tizeden, télben pedig tizenkettődön.«

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15425. Vágbesztercze 1671 évi összeírása is így szól: »subinquilini oder *kleinheusler*.«

⁶⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 18. nr. 1. 1644. Zsellér, mesterséggel szolgál, zsellér halász, zsellér molnárgazda stb. Továbbá fasc. 47. nr. 41. 1578. »csak mihelyiben lakik, semmi öröksége« stb. U. o. fasc. 22. nr. 4. 1699. *Csizmár* (csizmadia) és *tokár* (esztergályos) zsellérek.

⁷⁾ U. o. fasc. 14. nr. 38. Fogaras, 1632. Továbbá fasc. 22. nr. 4. 1699.

⁸⁾ U. o. fasc. 65. nr. 84. Szárd, 1570. »Inquilini adsunt servientes in arce, qui antiquo more *chygasok* vulgo vocantur; his dantur singulis dietim duo panes.«

⁹⁾ Csak hogy az adatokat megkurtítva adja.

a földet a fű elfogta, a jobbágytelket *pázsíthely*-nek, vagy röviden *pázsít*-nak (pásit vagy pást) is mondták. Aranyos-Meggyes 1668 évi összeírása pl. a pusztá telkeket (desertae sessiones) így sorolja fel: Pap Tamásé pázsít (pásit), Pap Jánosé pázsít, Pap Györgyé egész pázsít (egész telek), Olajos Mihályé fél-pázsít (féltelek). Úr Istóké egész pázsít, rossz ház van rajta; *pázsíthely*, senki sem bírja; negyedrés pázsíthely, senki sem bírja stb.¹⁾ Agyagos 1691 évi összeírása is említi ilyeneket: »desertae sessiones *pásihely* vocatae.«²⁾

A *pást* szón rétet, kaszálót is értettek. Egyik tanuvallomásban írják például 1632-ben: »volt egy darab pástok, az melyet is kerítésben tartottak... az vízen túl a csizieknek nem volna egyéb egy darab pástoknál.«³⁾ Ilyen értelemben a magyar nyelvű donatiókban is előfordul.⁴⁾ Újhelyi Pál javainak összeírásában is ilyen értelemben szerepel.⁵⁾ Tudjuk azt is, hogy a régi összeírások a *pázsít tized* kifejezést (cespititia seu decima porcorum) gyakran használják a *pázsít dísznő tized* helyett. Olykor még a *pázsít* szót is elhagyják s a jobbágyokról csak annyit írnak, hogy a pázsít után fizetnek.

Minden falu határán, a gyepün túl volt szabad föld vagy pázsít. A jobbágyok és a zsellérek, hogy az adózástól és a falu terhétől menekedjenek, otthagyták a telküket és a páston építettek maguknak házat. Úgy látszik, hogy itt zavartalanul élhettek. Ilyen pásti zsellérral vagy páston ülővel az ország minden részében találkozunk. Szárd 1568 évi összeírása mondja pl. Szilas faluról: »inquinini qui aedificant in coespitoso loco et nullum servitium praestant, sunt 12.«⁶⁾ Körtvélyes faluról meg ezt írja: »inquinini in loco coespitoso sunt 2.«⁶⁾ Kapuvárról írják: »szabad földön csinált házat magának, de semmi földet, sem rétet nem bír.«⁷⁾ Szöllőssardón is volt 1570-ben »una domus in coespite.«⁸⁾ Az »Apaffy Miklós relictái« című 1683 évi összeírásban olvassuk: »Szócs Jakab lova egy, tehene kettő, ez is páston ülő zsellér, gyalogszerben szolgál. ... Kokol Jakab pásti zsellér, kinek

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 1. nr. 21. 1668.

²⁾ U. o. fasc. 101. Agyagos, 1691. A fasc. 104. nr. 30. 1686. Abatj cz. összeírásban olvassuk: »pusztája pázsitos.«

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 15029. 1632.

⁴⁾ U. o. Andraasyana. 1669 márcz. 12-én Cserny Miklós írja: »makkos és bárdos erdeivel, *pástyaival*, mesdgyéivel, szabad élő és tilalmas határral, halászó vizeivel, halastóival, halrekeszeivel, malomhelyeivel... stb.

⁵⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 60. nr. 17. Ugocsa, 1677. »Az páston az gyepű mellett van egy domb rét... stb. U. o. fasc. 90. nr. 75. Szendrő, 1688. »Az pást szellen«... stb.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15425. Summarium colonorum et universorum proventuum arcis Zaard, 1568. Ez összeírásban az egész telkes, féltelkes zsellérekén kívül említettnek még: »inquinini seorsim considentes« és *kalibás* zsellérek is.

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 56. nr. 33. 1584.

⁸⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15425. Extractus urbarii arcis Zaard, 1570.

házához semmi föld, rét nincsen; ökre 8, lova 2, tehene 1, feleségének is van 3 tehene, kit más urától hozott oda, tavali tinója 4, sertése 4. Fizetéssel nem tartozik, hanem csak gyalogszerben szolgál. . . . Oláh János pásti zsellér, fia kettő, semmi barma nincsen . . . vagyon ugyanott egy *pásti ház*, melyben azelőtt Péter Kovácsné lakott, most a falu pástora lakik benne . . . Csetneken vagyon *pásti zsellérház*, melyen laknak 4, *puzta pásti zsellérház* egy . . . Géczelben van pásti zsellérház egy . . . stb.¹⁾

Inárcsi Nagy Borbála javainak összeírásában Sár falunál említik: «in Saar inquilini, qui dicuntur *páston ülők*, unum cubulum vini solvunt.»²⁾

Némely vidéken a pásti házakat egyszerűen *pázsitos*-nak is mondták. Hilyó falu szabad földjéről írják pl. 1662-ben: «in quo quatuor domunculae similiter erectae habentur sine ullis pertinentiis, vulgo *pasitos* dictae.»³⁾

Mondanunk sem kell, hogy a pástiaik vagy a páston ülők azért építettek maguknak házat a szabad földön, hogy a terhektől menekedjenek. Némelyik helyen ezt a jobbágyok is megtették. Ők ugyanis otthagyták a faluban lévő házukat és telküket, s félrevaló helyen építettek maguknak házat. Az ilyen jobbágyokról írják 1689-ben: «a maga sesaióját elhagyván, félre való helyen (gyümölcsös kertben vagy falu közönséges földén) épít magának házat s azt nevezi *szemeten való* háznak. Ez arra való, hogy se censust, se munust ne fizessen és ne szolgáljon úgy mint a többi; oka, mert ahoz semmi föld nincsen, azonban elhagyott telekinek minden alkalmatosságát éli.»⁴⁾

A föld nélküli való zsellérek között olyanok is akadtak, a kiknek házra nem telt, s így csak viskót vagy kalibát építhettek maguknak. Gimesen pl. 1549-ben voltak: «inquinini extra seriem domorum tuguria sibi formantes.»⁵⁾ Gergő faluban is voltak ilyenek 1568-ban.⁶⁾ Csejte 1691 évi összeírása a kalibás zsellérekről a következőket jegyzi meg: «inquinini populosi *chalupniczi* dicti, . . . inquinini sine pertinentiis vulgo *chalupniczi*, . . . in extirpaturis degentes vulgo *kopaniczare* nuncupati.»⁷⁾ Az itt szereplő *kaluba* vagy *kalupa* szó más összeírásokban is előfordul. Sárból és fából összetakolt viskót értettek rajta.⁸⁾

¹⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 3. nr. 32. 1683.

²⁾ U. o. fasc. 52. nr. 14. 1688. Conscripctio bonorum Barbarae Nagy de Inárcs.

³⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14552. 1662.

⁴⁾ U. o. fasc. 61. nr. 12. Regécz, 1689.

⁵⁾ U. o. fasc. 12. nr. 31.

⁶⁾ Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 15425. és fasc. 14356.

⁷⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 101.

⁸⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15423. Conscripctio über das zum Stuhl-

A zselléreknek legutolsói azok voltak, a kiknek sem földjük, sem házuk nem volt s másnak a földjén és házában laktak. Ezeket *inquinorum inquilini* néven is nevezik. Magyarúl *másnál való lakosok* volt a nevük.¹⁾ Makovicza 1648 évi összeírása mondja: »inquinorum inquilini nyolczan vannak, de ezek olyanok, hogy ma jönnek, holnap elmehetnek, mindazáltal még itt laknak, gyalogszerrel szolgálnak.« Az *inquinorum inquilini* is többfélék voltak. Akadtak köztük *egynaposak*.²⁾ Liszkán az utóbbiak ilyen szokással éltek: »az házatlan zsellérek tartoznak egy nap az úr szőlőjében nyitni, egy nap kapálni, egy nap forgatni és egy nap fedni. Ezenkívül, ha levéllel küldözik, két-három mélyföldre tartoznak elmenni.«³⁾

A másnál lakó zsellérek között voltak kilencz és tizenhét napos zsellérek is.⁴⁾ A kilencznapos házatlan zselléreket nevezték nálunk *hold* és *holden* néven. Ez a *hold* és *holden* szó a XVI. században nálunk még általában jobbágyot jelentett. A szolnoki uradalom 1551 évi német nyelvű összeírása pl. a jobbágyok helyett minden falunál csak *holden*-eket és *holt*-okat említ.⁵⁾ A későbbi összeírások már csakis a zselléreket nevezik *holden*-eknek.

Nagylévár 1595 évi urbariuma pl. ezt mondja: »inquinini vero praestarent solummodo operas manuales et deportationi literarum subire coguntur; die *holden* verrichten nur die handroboten und müssen die briefe austragen.«⁶⁾ A XVII. századi összeírások a *holden* szót még közelebről meghatározzák, a mennyiben világosan megírják, hogy a *holden* szón régi magyar szokás szerint azon másnál lakós zselléreket kell értenünk, a kiknek évenként kilencz napig kell robotolniok.⁷⁾ A neoacquistica commissiónak terjedelmes össze-

weissenburger provisorat hõrige filial Simontornya, 1696. »201 bewohnten hãusern und kalupen, welche von koth und holz erbaut seind«... stb.

¹⁾ Orsz. Lt. fasc. 12. nr. 42. Kapuvár, 1639. »Az másnál való lakosok esztendő által 12 napot gyalogul szolgálnak.«

²⁾ U. o. fasc. 66. nr. 41.

³⁾ U. o. fasc. 18. nr. 1. Liszka, 1644.

⁴⁾ U. o. fasc. 12. nr. 42. Kapuvár, 1639.

⁵⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15425. Vermerkt die dorfer so zu der herrschaft Solnokk gehörig, und derselbigen jährlichen einkhomen inn 1551. Szecske: in diesem dorf seindt 48 holden, gibt ain jeder auf Georgii dienstgelt 50 d. hungriisch. Ferenczi Szállás: in diesem dorf seindt 124 holden. gibt ain jeder auf Georgii von ainem ross und von jedem ochsen ain pfennig. auch von 10 lamper ain pfennig. Ain jeder *holt* zweu tag maitt und d. hay zusammenbringt. Törtel: in diesem dorf seindt 40 holden... geben sie samentlich 20 viertl traidt, 20 viertl gersten, das man nennt bei diesen holden den *akó*. Kun Lajos: das dorf hat 7 holden. Kun Mizse: gibt ain jeder *holt* ain viertl waiz. Szent Tamás: gibt ain jedlicher *holdn* für sein tagwerk 20 d. Palka: gibt ain jeder holdn ain viertel traid... stb.

⁶⁾ U. o. fasc. 14468. Hung. Az összeírás latin, de egykorú német széljegyzetekkel van tele.

⁷⁾ U. o. fasc. 15423. Beschreibung des schlosses Cserép. Cserépfalvá-

írásai valamennyi dunántúli faluban a másnál lakos, kilencznapos zselléreket nevezik holden-eknek.¹⁾

E szerint világos, hogy az ősrégi *holden* szót szintén más (specialis) értelemben használták nálunk, mint az örökös tartományokban.

A házatlan vagy a másnál lakos zsellérek között az eddig föl-soroltakon kívül még másféléket is találunk. Ilyenek voltak pl. a nemes emberrel *egy füstön* lakó zsellérek; továbbá az *új* zsellérek. Ez utóbbiakról mondja Beczkó összeírása: *új söllyérek*, kik rostával szolgálnak, tartoznak a várhoz rostálással és borvonyással.²⁾ Ilyen új zselléreket Bolondócz várának 1617 évi összeírása is említ.³⁾

* * *

Rendre vévén a jobbágytelkeket, a zsellérek földeit s magukat a tulajdonosokat is, még egy dologról kell megemlékeznünk. Említők, hogy a jobbágytelkek még ugyanazon uradalom falvaiban is különböztek. Különbözött maga a hold (mint földmérték) is az egyes vidékek szerint. A különbségnek az volt az oka, hogy majd mindenütt másféle hosszúságmértéket használtak. Az ősrégi *kötél* (fűkötél) nagysága vidékek szerint változott.⁴⁾ Sok helyen nem is

ról írja: item seint alda 4 holden, oder unbehauste inwohner, welche jährlich hungeris gebruch nach 9 tag robothen müssen.

¹⁾ U. o. fasc. 15423. Conscriptio und schatzung etc. Simontornya, 1696. fünf holdn jeder jährlich 9 tag robath à 12 d. — Somfaluban: 5 holden jeder jährlich 9 tag robath à 12 d. — A fehérvári provisoratus 1696 évi összeírása Polgárdiban 24 holdent, Enyingen is 24 holdent (welche kein eigenes haus haben), Mezőkomáromban 4 holdent, Pákozdon 4, Sokorón 2, Csákváron 3, Iszkaszentgyörgyön 9, Lepsényben 18, Dudaron 11, Fülén 12 holdent említ, a kik mindannyian kilencz napi robottal tartoznak. A foki kerület 1696 évi összeírása Koppányban 17 holdent, Karádon 19, Tabon 2, Kiskapolyban 5, Bálványoson 1, Nagócson 5 holdent sorol fel név szerint. Mindannyi kilencz napos zsellér.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 2. nr. 8.

³⁾ U. o. fasc. 2. nr. 7. 1617. »Uj sellyérek: xenodochiales.« Előfordulnak még az *erdő-őrző* zsellérek (u. o. fasc. 101. Keresztúr, 1597), továbbá a *vetés-őrző* zsellérek (u. o. fasc. 100. nr. 25. Rahó), azután az *inquilini figuli* (közös p. ü. lt. fasc. 15423. Szigeth, 1565.) stb.

⁴⁾ A kötélre, a holdföldre és az ekealjára adjuk itt az alábbi számítás 1568-ból. A maga nemében igazán ritka átszámításból az ekealja föld könnyen meghatározható. A kötélről e számítás ezt írja: »dimensus fuit unus funis mensura regali ex decreto desumpta in latitudinem unius jugeris, cum quo fune omnia sunt mensurata. Terra arabilis domini terrestris mensurata, funes in longitudine 2 minus quar. uno, longitudo fc. funes 111, qui ad jugera computati fc. jugera 37, verum defalcantur jugera duo propter defectum unius quar. et remanent jugera 25... Communis terra, silva, vinetum, rubetum, mensurata fc. in latitudine funes 89, in longitudine funes 78, quorum latitudo multiplicata fc. funes 6942, qui constituunt jugera 1157, quae jugera relata ad aratra fc. aratra 7½ et jugera 32. — Prati extirpatitii latitudo fc. funes 49, longitudo fc. funes 105; multiplicata

éltek ezzel a mértékkel, hanem pálczát, vesszőt és rudat használtak mértékül. A *vesszőt* már említettük. A felvidéken használták. Megmondottuk róla azt is, hogy milyen nagy volt. A *rúd* mint mérték jobbára csak Erdélyben vagy az Erdélyhez közel eső részekben volt használatos. Egyik 1682 évi összeírás így magyarázza a rudat: »falu alól az *porondon* egy nagy kaszáló majorság-rét lévén, melynek hossza 69 rúd, alsó vége 30 rúd, felső része 28 rúd, a közepe keresztül 38½ rúd; az rúdnak az hossza volt fertály héján hét sing.«¹⁾

A *pálcza* mint hosszúságmérő a Dunán-túl sok vidéken járt. Nádasdy javainak 1672 évi összeírása pl. sokszor említi a pálczát. »Az kert — írja — juger 8, kinek szélessége kis görbékre dülő 36 pálcza . . . hossza 110 pálcza« stb.²⁾

Mivel a XVI. és XVII. században háborús idő járt, a katonaság vitte a főszerepet. A katonák mértékül a magyar *kópját* és a német *dárdát* használták. A magyar kópja és a lanczkenétek dárdája meghatározott hosszúságú volt s így bátran használhatták mértékül is.³⁾

TAKÁTS SÁNDOR.

latitudo longitudine, fc. funes 5145, qui fc. jugera 857½.« stb. (Közös p. ü. lt. Hung. fasc. 14354. Aestimatio bonorum universorum Christophori Ország.)

¹⁾ Közös p. ü. lt. fasc. 15483. 1682. Original Urbar Szilágy-Cseh.

²⁾ Orsz. Lt. Urb. fasc. 156. 1672.

³⁾ Cs. és kir. áll. lt. Turcica. 1577 máj. 21-én írja Pesty Ferencz: »auf ainer seiten ainer kópja leng, auf der andern seiten ainer darda oder trabanten spiess hoch.«

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A Zichi és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának Okmánytára. Mélt. gr. *Zichy Nep. János* a nemzetség seniora; a magyar országgyűlés főrendi házának örökös jogú tagja áldozatkészségéből közli a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Kammerer Ernő* vál. t. Hetedik kötet első fele: Az I—VI kötetek időrendi mutatója. Készítette *Barabás Samu* vál. t. — Hetedik kötet második fele: Az I—VI. kötetek név- és tárgymutatója. Készítette *Áldásy Antal* vál. t. Budapest, 1903—1905. Athenaeum kny. 8-r. VII, 2, 455 l., VIII. 401 l.

Az újabb forráskiadások annyira fontosnak tartják a név- és tárgymutatót, hogy oklevéltáraink ma már alig mernek ily alfabetikus mutató nélkül megjelenni; sőt azon igyekszünk, hogy kiadványaink régebbi köteteihez pótlólag készíttessünk kimerítő és megbízható mutatókat. Így bízza meg a gr. Zichy-család Okmánytárának szerkesztősege *Áldásy Antal* tagtársunkat az Okmánytár első hat kötetéhez szolgáló betürendes index elkészítésével. Köszönet neki, hogy ezt a sok tekintetben hálátlan munkát elvégezte. Tudhatta — s az előszóból látni, hogy tudta is — mily erős bírálatnak lesz kitéve oly oldalról, a honnan várhatja ugyan a kifogásokat, de védekezni nem tud ellenök, a ki azt hinné, hogy ez lerontja munkájának értékét. Csak azt akartuk mondani, hogy az ilyen index készítőjének igen sokféle szempontot kell figyelembe vennie. Minden egyes kutatónak külön szempontjáról itt nem lehet szó; elég, ha a név- és tárgymutató az általános kívánalmakat kielégíti. Ezért az *Áldásy Antal* munkájáról szóló ismertetésünk is csak ilyen általános szempontokat fog szem előtt tartani.

Kezdjük a vezérszók (nevek) közlése módján. Az előszóban ezt mondja az index készítője: »Az oklevelekben előforduló helység-, birtok- és személyneveknél, a mennyire csak lehetséges volt, a mai írásmódnak megfelelő alak állapítottat meg. Utána zárjelben, cursiv betűkkel szedve, az oklevelekben elő-

forduló változatokat adtuk. Ettől az eljárástól csak ott tértem el, a hol a mai írásmód szerinti alak nem volt teljes bizonyossággal megállapítható, mely esetben az oklevélben előforduló alak maradt meg; továbbá ott, a hol az oklevélben előforduló alak a mainak teljesen megfelelő, mint pl. a *Veres* névnel, a hol mellőztem az oklevélben használt alakzat külön feltüntetését. «A felelőségben osztozik vele a szerkesztő is, a ki az indexet »nagy következetességgel készített« munkának mondja. Nekünk pedig épen e következetesség tekintetében van kifogásunk ellene. Pl. az *Abolmai* vezérszó után rekeszjelbe van téve: *de Abolma, Abulma*. Tegyük fel, hogy valaki az utóbbit keresi; *Abulma* alatt felvéve nem találja. Az oklevelekben előforduló *Endere* név nincs meg az indexben, hanem csakis *András* alatt találjuk meg. Az *Ados* név az oklevelekben nem fordul elő, de a névmutatóba fel van véve, míg az eredeti *Odos* a maga helyén hiányzik; az *O* betű alatt csakis az *Odos* alakot leljük fel. Azt hisszük, hogy az *Odos* nevet egyszer *Ados*-nak (4. l.), másszor *Odos*-nak (266. l.) oldani fel, nem következetesség.

Különben is erőszakolt dolognak látszik a régi neveknek mindenáron modern alakban való írása, a mi sokszor tévedésre és megtévesztésre adhat alkalmat. Ha valakinek pl. *Gunyakér* birtokra vonatkozó adatokra van szüksége, bizonyára a *G* betű alatt fogja azokat keresni, nem pedig a *K* alatt, hol *Gunyakér* neve csupán *Kér* után, mint ennek egyik alakváltozata rekeszjelbe téve lelhető fel, míg a maga helyén híre sincsen. Ezért tartanám helyesebbnek minden nevet úgy venni fel a vezérszavak közé, a hogy az oklevélben előfordúl, mert különben az index nem lesz az illető oklevéltárnak hű név- és tárgymutatója.¹⁾

A betürendes index készítője nem kerülheti el, hogy helyel-közzel genealogiát ne adjon. Föl lehet vetni azt a kérdést, nem lenne-e czélszerű ily alkalommal mindig a teljes genealogiát közölni. Szerintem azonban teljesen jogosult az Áldásy által követett elv, hogy csak azokat veszi fel az illető családból, a kiknek neve az Okmánytárban előfordúl. A ki ennél többet akar, más forrásokban keresse az adatokat; egy diplomatarium tárgymutatója nem arra való, hogy genealogiai munkákat pótoljon.

Szintén csak helyeselnünk lehet azt az alapelvet, mely szerint a birtokneveknek az indexbe való felvétele történt. Saj-

¹⁾ Nem vagyunk egy véleményen a t. bírálóval. Áldásy indexének rendszere, hogy t. i. az oklevelekben különféle alakváltozatokban előforduló személy- és helynevek adatait lehetőleg egy vezérszó alatt csoportosítja, egészen helyes; csak abban hibázott, hogy a különféle változatokat is nem vette fel az indexbe pontosan a maguk betürend szerinti helyén, utalással mindegyiknél az illető vezérszóra. Szerk.

nálnunk kell azonban, hogy nem mindenütt látjuk megnevezve a vármegyét, melyben az illető birtok feküdt. Lehet, hogy a legjobb akarat mellett sem volt lehetséges egyik-másik birtoknak vagy helységnek hovatarozását mai ismereteink alapján megállapítani, de meg kell jegyeznünk, hogy Csánki topographiai munkája nem ment fel bennünket, hogy a kérdéses helységneveknek más forrásokban is utána ne nézzünk.

Már volt szó arról, hogy teljes következetességet a nevek közlésénél Áldásy munkájában nem találunk. De van még más inconsequentia is, melynek azonban egyedül az indexkészítő túlbuzgalma az oka. Az előszóban külön hangoztatja, hogy nem szorítkozott «tiszta tárgymutatókészítésre, hanem ezzel kapcsolatban tárgyi csoportosítást is» igyekezett alkalmazni. Ez nagy hiba, mert így a felosztás kétféle alapon történt. Az *ingóságokról*, meg a *pénzekről* szóló két rövid czímszóért kár volt ezt az áldozatot meghoznia, vagy pedig több csoportot kellett volna felvennie.

Mintegy függelékül csatlakozik az indexhez egy fejezet, melynek czíme: *Az oklevelekben előforduló magyar szavak*. Itt a szempont — nem tudni miért — egyszerre megváltozik. Hogy magából a név- és tárgymutatóból kiszedjük a magyar szavakat, azaz hogy megegyezzen lenyomtassuk, ez talán mégis fölösleges. Hogy az indexben előforduló szavak közül több a függelékől kimarad, az szinte előrelátható dolog; de különös, hogy azokat a szavakat, melyeknek jórészt előbb modern helyesírással adata, most egyszerre betüröl-betüre híven közli. Miért e kettős szempont, vagyis kétféle következtelen eljárás? Az egyes szók után még zárójelben sem látjuk azok mai formáját.

Nem lehet feladatunk az apró botlások aprólékos felsorolása; ez nem is lenne méltányos. Az a nagy munka, a mivel egy ilyen név- és tárgymutató készítése jár, nem érdemli meg a kicsinyeskedést; de némely dolgot mégis meg kell említenünk. Vannak technikus terminusok, a melyek nagyon is el vannak fogadva történelmünkben. A *comes* szót pl. nem szabad *főispán*-nak fordítanunk csak azért, mert volt *vicecomes* is. A *comes* csak *ispánt* jelent, nem többet. Tudtommal az 1574:33. t.-cz. az első, melyben *comes supremus* említettik; ez már csakugyan *főispán*, de a *comes* még nem az. Áldásy pedig folyton *főispánokról* beszél, a miből azután furcsa dolgok kerülnek elő; így pl. a *comes siculorum*-ból *székelyek főispánja lesz*. Gyökeres hibája Áldásy névmutatójának — s ezt csak azért sem hallgathatjuk el, mert annak idején a Zichy-Okmánytár kilenczedik köteténél is meg volt már róva,¹⁾ — hogy a vezérszavak a *rövid* és *hosszu* hangzók szerint

- ¹⁾ Századok, 1899. 830. l. a jegyzetben.

külön-külön vannak csoportosítva; pl. a *Bábony*, *Bács* nevek *Battyán* után, *Lábas*, *Lácza* a *Latorcza* után következnek, *Dezso* előbb van mint *Déd*, *Dénes* stb. Soha semmiféle szótárban nem láttuk a szavakat így rendezve, és ez a rendszer itt annál rosszabb, mivel némely régi névnel nem is tudhatjuk biztosan, hogy a hangzóját hosszan vagy röviden ejtették-e. Honnan tudja Áldásy pl. azt, hogy *Latho* Jakab geszti jobbágyot nem *Látó* Jakabnak, *Monar* Istvánt nem *Mónár* Istvánnak hitták?

Egyébiránt csak ismételhetjük azt, a mit Áldásy maga mond, hogy könnyű ily munkában hibát találni. Igaza van. De nem nehéz el is kerülni a hibát, ha helyes rendszert, helyes elveket követünk, s a mutató anyagának mind összegyűjtésében, mind rendezésében következetesen járunk el.

Mindezek után s a mutató mindazon hibái mellett is, melyekre rámutattunk, Áldásy Antalnak csak elismeréssel adóhatunk nagy és fáradságos munkájáért, a melylyel a rábízott feladatot elvégezte. Hozzáértők előtt teljesen fölösleges kiemelniünk, mennyi hasznunk van abból, hogy a Zichy-Okmánytár első hat kötetének *alphabetikus* név- és tárgymutatója elkészült.

Szólnunk kell még a kötet *chronologikus* mutatójáról, melyet a legnagyobb dicséretet érdemlő gondnal és pontossággal *Barabás Samu* állított össze.

Hogy ezzel az időrendi mutatóval — jóllehet az egész kettős munkának ez az első része — másodsorban foglalkozunk, annak oka csak az, hogy kevesebb fontosságot tulajdonítunk neki, mint a betűsoros indexnek; sietünk azonban mindjárt megjegyezni, hogy Barabás mutatója érdemét semmi tekintetben sem kicsinyeljük. Nem vonunk tárgyi párhuzamot a Zichy-Okmánytár hat kötetének regestái és pl. a Potthast-féle *Regesta Pontificum Romanorum* cz. nagy vállalat között, mely egészen más természetű és más czélokra törekvő munka, — csak azt akartuk mondani, hogy magának a Zichy-Okmánytárnak használhatósága szempontjából nem tartjuk annyira nélkülözhetetlennek a *chronologikus*, mint az *alphabetikus* indexet. De miután elkészült, és pedig azzal a lelkiismeretes gondnal és megbízhatósággal, a mi Barabás oklevél-kivonatait az elsőtől az utolsóig jellemzi: határozottan hasznos munkának, történeti forrás-kiadványaink sorában nyereségnek kell vallanunk.

Ez a *chronologikus* index valóban többet ad, mint első pillanatra gondolná valaki. Tudjuk, hogy az átirrt oklevelek (*transsumptumok*) s a peres felek részéről a bíróságok előtt felmutatott okiratok (*literalia instrumenta*) az Okmánytárban természetesen ott fordulnak elő, a hová az átiró diploma kelté-

nél fogva kerültek, s így nagyrészők eddig úgyszólván lappangott az oklevelek sűrű erdejében, míg itt a megoldott datumok szerint pontos időrendi sorba állítva következnek egymás után. És ebben érvényesült főleg Barabás tudománya s kiváló jártassága a magyar oklevéltan terén. A datumok megoldásával — különösen az 1300 előtti okleveleknél — igazán érdemes munkát végzett s nem csekély mértékben emelte az egész Okmánytár értékét.

Másik érdeme az, hogy — a mennyire ily szűk keretek közt lehetséges — kivonatai többet adnak az oklevelek rövid tartalmánál, mert az egyes helyneveknél, a hol csak megállapítható volt, zárójelbe teszi a vármegyét, melyben az illető helység vagy birtok feküdt, s ezzel sokszor a betűsoros mutató hiányait pótolja.

Egyébként a chronologikus index regestái olyanok, a minők rendszerint lenni szoktak. Az áttekinthetőséget könnyíti az, hogy az oklevél fájának megjelölése (iktató levél, tanuvallató parancs, idéző levél, perhalasztó levél, zálogvalló levél, határjárt levél stb.) dült betűkkel van nyomtatva s ugyanígy a kivonatok után annak a jelzése, hogy *átírat* vagy *eredeti* oklevél-e, a miről szó van. A tartalom összefoglalása jó; a szerkesztő arra törekedett, hogy kivonatai szükség esetén, a teljes szöveg kéznél nem létében is, használhatók legyenek.

Barabás időrendi mutatója minden tekintetben érdemes munka. A czélt, mely előtte állott, elérte. S mi hálás elismeréssel adózhatunk mind a szerkesztőknek munkájokért, mind a gróf Zichy nemzetség ez idő szerinti seniorának áldozó készségeért, melylyel a sokáig nélkülözött kettős mutató elkészítését és közrebocsátását lehetővé tette.

—ó—ó.

Jerosini Brodarics István (1471—1539). Irtta *Sörös Pongrácz*. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 148 l. (A Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának felolvasó üléseiből, 62. sz.)

Ismét egy érdemes munkával gyarapodott az eseményekben és szereplő személyekben egyaránt gazdag XVI. század történetének irodalma. Bár az előtünk fekvő mű csak egy ember életét ecseteli, mégis — főleg előkelő közéleti szereplése és szétágazó összeköttetései révén — életrajza egyúttal korának úgyszólván minden számottevő emberére vonatkozólag nyújt megbecsülhetetlen adatokat. Minthogy működése sokszor kiterjed a haza határain túl, a külföldi kiválóságokkal is érintkezésbe hozza. Ép ezért mind honfitársaival, mind a külföldiekkel váltott levelezése valóságos gyűjteménye az akkor küszöbön álló, vagy a

már végbement eseményeknek. Életrajza úgyszólván leveleibe van letéve; innen kiváló fontosságuk is.

Brodaricsról történetirodalmunkon kívül, a magánlevelek is bőven szolgáltatnak adatokat. Ezek közül bizonyára első rendűek azok, melyeket ő küldött korának magas állású embereihez; fontosságra nézve ezeket a Brodaricshoz intézett levelek követik.

A szerző, művének megírásánál a feldolgozott munkákon és a már kiadott oklevélgyűjteményeken kívül, széleskörű levéltári kutatást is végzett mind a hazai, mind a külföldi levéltárakban. Írói rátermettsége mellett ez a körülmény tette lehetővé, hogy az eddigi feldolgozásoknál »fölfogásban tisztább s anyagban bővebb tárgyalásban« rajzolhatta meg hőse tevékeny életét.

A mű két könyvre, mindegyik könyv öt-öt fejezetre van osztva.

Az első könyvben Brodaricsnak eddig találgatás tárgyát tevő több életrajzi adatát állapítja meg a szerző. Most már világosan látjuk, hogy a Körös-megyei nemes szülőktől származó István (7. l.) a padovai egyetemen a latin és görög nyelv beható tanulmányozásán kívül theologiai és főleg jogi ismereteit gazdagítja, a honnan 1506-ban már mint a kánonjog doctora indul hazafelé. (8. l.) Itthon először Bakócz udvarában, majd rövid egy év múlva Szatmári pécsi püspök és kancellár oldalánál találjuk. Jelen van a gyermek II. Lajos koronázásán Székesfehérvárott, a miről gyönyörű leírásban számol be Estei Hippolytnak. (9. l.) 1515-ben pécsi kanonok, s már bizonyára előbb vonta magára az udvar figyelmét, mert 1517-ben II. Lajostól címerbővítést nyer. (11. l.)

A pécsi prépostság mellett szóba kerül bibornoki méltóságra való emelése is, de jelöltségéről lemond. (33. l.) Kancellárrá történt kinevezése után (1526 márcz. 11.) Tomorit kéri maga mellé kincstárnokul, hogy ennek segítségével az ország zilált anyagi viszonyait rendezhesse. (38. l.)

A második könyvben, mely »a béke apostola« címet viseli, kimutatja a szerző, hogy Brodarics a mohácsi ütközet után rövid ideig Ferdinánd mellé áll, de erőszakos fellépése miatt nemsokára elhagyja. (74—76. l.) Zsigmond lengyel király szószózlása János udvarába juttattja őt (82. l.) s ez időtől fogva a pártok között a békítő szerepét viszi. (83. l.) A békéből hosszú ideig semmit sem valósíthat meg, mert Ferdinánd győzelmei magát János királyt is az ország elhagyására készítetik (87. l.), hová csak Athinai Deák Simon pataki győzelme után térhet vissza. (89. l.) Brodarics mint János király híve is több diplomáciai kiküldetésben vesz részt; majd a lengyel udvarnál, majd Velenczében és a francia királynál jár fontos ügyek elintézése végett. (84. 93. l.) Franciaországi

követségéből visszatérve, Konstantinápolyba tervezett követsége elejtésével Budán maradt, melynek ostromát (1529) itt élte át. (97. l.) Ez alatt a két párt között újra meg újra fölveszi a békealkudozás fonálát, de még mindig meddő eredménnyel. (102. l.) Az 1532 év második felében Brodarics, ki eddig csak a szerémi püspökséget viselte, a pécsi püspökséget is elnyeri. (104. l.) Miként az előbbi regensburgi alkudozás sem vezetett békére, ép oly sikertelenség követte a csallóközi Megyeren kezdett tárgyalásokat; mindössze négy hónapi fegyverszünetet tudtak kieszközölni Brodaricsék. (106. l.) A megyeri tanácskozás után következett az óvári, majd a pozsonyi, de Ferdinánd biztosai csak húzták-halasztották az időt, míg Konstantinápolyból az a hír nem érkezett, hogy a szultán hajlandó a békére. (107—108. l.) Brodaricsot a folytonos utazás nemcsak kimerítette, hanem beteggé is tette. Egészsége helyreállítása végett tehát Velenczén át Olaszország felé veszi útját. (110. l.)

A rendelkezésre álló források némelyikében olvasunk Brodarics állítólagos lutheránus fölfogásáról. A szerző egyes csoportosítással mutatja ki, hogy ezek a források csak annyit bizonyítanak, hogy Brodarics »a nyugalmas rendért, az egységért áldozatra is hajlandó volt« s ezen vallásügyi politikája azonos »a világi ügyekben tanusított fölfogásával.« Lényegbe vágó áldozatot bizonyára nem volt hajlandó hozni. (112. l.)

Az 1535 év tavaszán jogilag is megüresedvén a pécsi püspöki szék, János király Brodaricsot nevezi ki pécsi püspökké, de a pápai megerősítésről adat nem található. (121. 122. l.)

E közben Frangepán Ferencz kalocsai érsekkel szakadatlanul a béke ügyén dolgozik Brodarics. A sok huza-vona annyira elkeseríti a békeköveteket, hogy már a külföldre való telepedésre gondolnak (128. l.), mikor 1537-ben János király a váczai püspökségre emeli Brodaricsot.

Brodarics, mint a béke ügyének őszinte híve, az annyiszor elejtett, majd újra felvett békéltető kísérletekben, alkudozásokban tevékeny részt vesz, s hogy végre a nagyváradi békéhez jutottak, abban neki oroszlánrésze van.

A béke megkötése után azon fáradozik, hogy János királyt a kiközösítés alól föloldoztassa, a mi végre sikerült is. (139—140. l.)

Utolsó nagyfontosságú megbízatása Izabella lengyel hercegnőnek Magyarországra való hozatala volt, mely feladatának más előkelő méltóságok (Perényi Péter, Verbóczi István) kíséretében tett eleget.

Brodarics királyi kinevezéssel bírta ugyan a váczai püspökséget, de a pápai megerősítés még 1539 elején is késett. Most a János királyi kiengesztelődött II. Pál pápa csakhamar érezteti

jóindulatát, és a János-párti püspököket, köztük Brodaricsot is megerősíti, sőt az ezért járó díjakról is lemond, hogy azokat a magyarországi végvárok szükségleteire fordítsák. (142. l.)

Az élemedett korú Brodarics a harminczas évek eleje óta sokat betegeskedett. Végre a köszvény teljesen kimeríté az aggastyánt s az erényes és nagytudományú püspök 1539 nov. 17-én Váczott elhalt. (145. l.)

Sörös Pongrácz ügyes tollal, élvezetes magyarsággal írta meg művét. Az életrajz kétségen kívül legteljesebb a Brodaricsról eddig kiadott feldolgozások közt. A szerző több téves vagy ismeretlen adat helyesbitésével, illetőleg napfényre hozásával tudományos értékű munkát végzett. De e tagadhatatlan és elismerést érdemlő tulajdonsága mellett hézagok, sőt tévedések is vannak művében.

Igen röviden végez a Brodarics családnak Istvánt megelőző történetével. Pedig, ha már eredeti oklevélananyag nem támogatná is munkájában, a már kiadott oklevéltárak is nyujtanának e részben némi felvilágosítást. Meglepő, hogy a szerző, ki a már kiadott oklevélgyűjtemények felhasználásánál oly körültekintő, a horvátországi történet egyik legkiválóbb forrásgyűjteményét (Monum. Hist. Zagrab.) teljesen figyelmen kívül hagyja.

Nem feltétlen követelés az, hogy ha valaki életrajzot ír, az illető család történetével is foglalkozzék; de Sörös visszapillant a család multjára és kételkedve beszél oly dolgokról, a melyekről, ha egy kis figyelmet fordít a forrásokra, határozottabban beszélhetne.

Czimertanilag legalább is nem tudományos eljárás a czímeralakokból mesét költeni. Tehát a történetírónak sem szabad a czímeralakok helyzetét történeti adatnak felhasználni, csak abban az esetben, ha a czímeres levél eredetijét (vagy megbízható másolatát) ismerjük és az oklevél magyarázatát adja a czímeralakoknak s elhelyezésöknek. Már e miatt is figyelemmel el kellett volna olvasnia szerzőnknek Brodarics czímerbővítő levelét, de el kellett volna olvasnia hőse élete történetére való tekintettel is. Ha ezt teszi, nem kell vala a beszéd feltételes módjához folyamodnia, mert az oklevél határozottan megmondja, hogy a magasból alászálló és az örökzöld babérkoszorút mintegy a harcos fejére tevő holló annak a kifejezésére bővíti meg a címert, hogy »te (t. i. István) családodnak, mely nem véletlen folytán, hanem hadi érdemeiért és ama tengeren való áthajózás alkalmával érdemelte ki az előbbi kitüntetést, ezt az új ékességet juttattad, s ez által hadi érdemeit tanulsággal és tudományoddal ékesítetted.«¹⁾

¹⁾ corvum videlicet de sublimi advolantem, coronam lauri sempervirentis, quasi capiti illius bellatoris imponendam, rostro afferen-

Kételkedve beszél a szerző Brodarics származásáról is; és azt a Mátyást véli atyjának, a ki — szerinte — 1470-ben Csebi Pogány János leányát vette feleségül. Pedig ez az állítás teljesen téves, mert a *Turul* idézett helyén ¹⁾ ez évben házasságról szó sincs. Ott csak annyit találunk, hogy »Zalalövőt, Kozmadombját és Salomvárt Mátyás király 1470-ben Csebi Dénesnek és Imrének adományozta. Imre fiának, Csebi Pogány Jánosnak egyetlen leányát Sárát, Brodarics Mátyás. . . . vette nőül.«

Mint hogy így áll a dolog, ebből az 1470-ben meg nem történt házasságból arra sem lehet következtetni, hogy István 1471-ben »születhetett,« Legalább is merésznék tartom bizonytalan következtetések alapján megállapíthatónak vélni Brodarics István születése évét, sőt ez alapon azt a mű czimlapjára is (1471—1539) kinyomatni.

Kimutathatom, hogy az itt említett Mátyás a mi Istvánunknak testvére és azonos azzal a Mátyással, a ki 1517-ben mint családos ember szerepel. Állításomat ez alkalommal a sok közül csak néhány adattal kívánom bizonyítani.

Maga Brodarics István kéri Nádasdy Tamást, 1532 ápr. 3-án Gyulafehérvárott kelt levelében, hogy *testvérének Mátyásnak* a Pogányokkal való ügyét minden bizonnal intézze el. Ép ezért kéri Nádasdyt, hívassa nevezett testvérét magához, és az ő, valamint barátai befolyásával nyerjen már ügye valami véget.²⁾

Ugyancsak Nádasdyhoz a következő 1533 évi nov. 4-én Budáról írt levelében is kifejezi abbéli óhaját, hogy testvére ügyének lenne már valahára vége, de jó és állandó, a milyet a közte és Nádasdy közt fennálló atyafiságos viszony kíván.³⁾

Pogány Sára nemcsak számtalan oklevélben szerepel még a XVI. század közepe után is mint Brodarics Mátyásné,⁴⁾ hanem egy 1573-ban kiadott bizonyáglevelét is így kezdi: »Én Pogán Sára asszony, az néhai Bradaricz Mátyásné, ki vagyok én Onteleknek örökös ura. . . . stb.«⁵⁾

Nem látom világosan, hogy Brodarics pécsi prépostságának kezdetét melyik évre teszi a szerző. Az 1517-iki címerbővítés

tem. Ad denotanda te, familiae tuae, quae non temere, sed ex eventu bellico et ex illo transfretandi casu, priora illa insignia sortita fuerat, hoc novum decus addidisse, ut illius, sive navigationem, seu potius bellicam virtutem eruditione tua et doctrina ornaveris . . . stb.

¹⁾ 1903. évf. 156. l.

²⁾ Orsz. Lt. Nádasdy-levelek.

³⁾ U. o.

⁴⁾ Pl. Orsz. Lt. Neoreg. Acta: fasc. 581. nr. 13. és u. o. fasc. 1577. nr. 22.

⁵⁾ Eredetije a gr. Zichy cs. zsélyi levéltárában: K. p. 1366. f. 217. (F. 1. Pogány, nr. 5.)

után azonnal erről szólván, úgy tűnik fel, mintha ugyanez évben kapta volna az említett főpapi állást; de viszont a forrás nincs megjelölve. (11. l.) *Gvojenzki* Lénárt nevét (48. l.) a *Hadtört. Közl.* 1889. évf. 207. lapjára való hivatkozással írja így; mégis az 50. és 55. ll. — *Gvojenzky*-nek írja. Csak sajtóhiba lesz valószínűleg, hogy Brodarics 1523 ápr. 6-án Brassóban tartózkodott, 1532 ápr. 6-ika helyett.

De mind e megjegyzések után is csak azt mondhatom, hogy Sörös Pongrácz tudományos értékű művet írt, mely a magyar történetirodalomban nyereséget jelent.

— I — B.

A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században. Irta Prónai Antal. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 135, 2 l.

Az iskoladrámák művelődéstörténeti jelentősége könnyen megmagyarázza azt az érdeklődést, a melylyel e műfaj kutatását újabban fölkarolták. Toldy Ferencz még csak a jezsuiták »ármánydarabjairól« tudott, ma pedig már piarista és pálos, sőt protestáns iskoladrámákról szólhatunk, és nemrégiben minorita drámák is kerültek napvilágra.¹⁾ Mindezeknek aesthetikai becsük kicsi és dramaturgiai szempontból csak a »laudanda voluntas« miatt vehetők számba. De annál tágabb látókör mutatkozik, ha egymással és a külföldi iskoladrámákkal (a *Henno*-tól és a *Maître Pathelin*-től elkezdve a XVIII. század közepéig), a népmesével általában és különösen népköltészetünkkel, a classikus drámairodalommal (Plautus, Terentius, Seneca, de Hrosuitha drámáival is) és a — történetirással való összefüggéseket akarjuk megítélni.

A magyar történeti dráma is az iskoladrámákkal veszi kezdetét. Mondhatni, az volna furcsa, ha szerzeteseink *nem* dolgozták volna fel a krónikákban készenálló drámai tárgyakat, a melyek közül nem egy amúgy is különös népszerűségnek örvendett: a korona és kard episodját, Salamon tragédiáját stb. Még Szent Istvánra is rákerült a sor; a kolozsvári Báthory-egyetem történetéből²⁾ tudunk egy Szent Istvánról szóló iskoladrámáról, — egy kétnyelvű (az első fölvonásban magyar, a továbbiakban latin) iskoladráma pedig »de Sancto Stephano divo« a kézdivásárhelyi minorita rendház kéziratárában maradt ránk.³⁾

A történelemnek tehát már némely dráma tárgya miatt, másrészt a szerzetesrendek történetével kapcsolatosan is van

¹⁾ V. ö. Egyetemes Philol. Közlöny, XXXI. 149. l.

²⁾ Olv. Veress Endre tanulmányát: *Erdélyi Múzeum*, XXIII. 191. l.

³⁾ Prónai a szegedi gymnasium előadásából említ egyet: *Bellum S. Stephani regis cum Gyula.* (27. l.)

némi köze az iskoladrámákhoz. De ennél szorosabbra fűzi velök össze ezeknek művelődéstörténeti jelentőségek.

Prónai Antal könyve kísérli meg először világot vetni arra a kérdésre, hogy mi volt az iskolai színpad a kisváros közönségének. Mert hiszen a XVIII. század elején még Pest is az; igazi kis város, mely legfőjebb élénk kereskedelmével, a Dunapart mozgékony életével válik ki társai közül. És még egygyel: azzal, hogy néhanap a művelődésért is áldoz valamicskét. Ilyen jónapjában hozott kis áldozat árán kerülnek 1717-ben a piaristák is Pestre. A város anyagi áldozatát a rend bőségesen megfizette szellemiekben. A város művelődése történetében a XVIII. században a legfontosabb szerepet mindenesetre a kegyes-rendiek gymnasiuma játszotta. A színjátszás terén is övé az érdem 1790-ig, az első színésztársulat előadásainak megkezdéséig.

Az első pesti színi előadás, a piaristáké, a belváros közepén, a mai u. n. Görög-udvar helyén, egy első emeleti tágas teremben játszódott le. Itt folytak az előadások azután is a század első felében (1719—1745) mindig latin nyelven.

Az első előadás tárgya: *De Zokomo rege*. Ezt 1719 július közepén játszották. Ezután rendszeressé válik a színjáték, és Pest közönsége tapsol a *Mitridates*, a *Triumphus veris*, a *Resplendens gloria Martis*, a *Discors amicitia* előadásának. Ritkább a bibliai tárgyú darab. Különös, hogy a piarista írók szívesebben fordulnak a görög-római történelemhez; talán mivel a biblia egy-egy részletének földolgozása kényesebb feladat volt. *Jephte tragédiája*, a *Tékozló fiu* történetének dramatizálása mindenesetre érdekes kapocs a témák többi földolgozásával. A magyar történelemből *Endre király*, *Koháry István és Pest fölszabadítása* drámáik tárgya; utóbb Dugonics, Benyák és mások, egyéb történelmi tárgyakat is földolgoznak.

Prónai kitér az előadás külsőségeire is: a színpad fölszerelésére, a szerepek kiosztására, a női szerepek játszására, a statisztaszerepekre, a színjátszás idejére, a drámáknak ma már elfeledett szerzőire, pl. Fiala Jakabra, a szorgalmas Kácsor Keresztélyre, Nemcsényi Adolfra, Orosz Zsigmondra és másokra. Ez utóbbiak készítették elő a talajt a magyar nyelvű iskoladrámák számára, latin iskoladrámáikban is a nemzeti geniust dicsőítvén. Az első magyar tárgyú darab: *Endre és Béla viszálykodásának dramatizálása* (1733: *Discors amicitia*) is ezt az eszmét dicsőíthette. De már abban nem értünk egyet Prónaival, hogy az 1726-iki ERKÖLCSNEK DICBŐSSÉGE, SERGIUS SVLPICIUSNAK TERMETÉBE ELŐMUTATTOTT CZ. darab előadása magyar nyelvű lehetett, mivel ez az egyetlen magyar színlap a régibb pesti előadások színlapjai (programmjai) között. Hiszen van egy jezsuita programmunk is,

1668 jun. 3-ról (tudvalevőleg Hodinka Antal fedezte fel a bécsi udvari könyvtárban), egy *A' Szentseges Ur Testenek Innepé es Proceziója Mellyet... stb... a Rosnobanyai Jesus Tarsasagha Iskolaiban tanulo Ifjusagh a' keresztenyek eleibe adott Vr-napian* cz. előadásról.¹⁾ Mégis mi sem kevésbé valószínű, mint hogy ez az előadás magyar nyelvű lett volna; valószínűleg csak a közönségre való tekintetből adtak magyar programot.²⁾

Az első magyar nyelvű piarista iskoladráma talán a Perczel Imrée volt (1758). Utána lépnek föl azok, a kiknek neve már az irodalomtörténeté: Dugonics, Pállya, Benyák. Kivülök (a kik közül Dugonicsossal maga *Prónai Antal*, Benyákkal *Takács Sándor*, mindketten külön könyvben, Pállya két főművével pedig *Horvátá Cyrill* az Egyet. Philol. Közönyben, illetőleg Kovács Dezső az Irodalomtörténeti Közleményekben részletesen foglalkoztak) Prónai még Hájos Gáspárt és a historikus Bolla Mártont említi meg, s legvégül Simai Kristóf, Endrődy János és Egerváry Ignác működését ismerteti és jellemzi röviden. A piarista iskoladrámának a kormány 1794-iki rendelete vetett véget: a művelődés és az irodalom történetének azonban mindenképp számolnina kell vele. Prónai Antal könyve erről alapos tanúságot tesz.

Örömmel vettük a függelékben az előadott darabok címjegyzékén és néhány színlap másolatán kívül Benyák Bernát együtt művének: *Még Szépenült Irigység* cz. szomorújátékának kiadását. Prónai szerint ez Benyák egyetlen eredeti és magyar történelmi tárgyú darabja. Tárgya Salamon és Géza versengése a trónért. Naiv, de nem értéktelen színmű. Mintha csak a lelkesedéssel dolgozó piarista színírókról: Dugonicsról, Endrődyről, Simairól, Pállyáról mondaná benne *Gejza*, hogy „Nevetek az utáunká leendő kisé maradéknál is virágozni fog gyönyörű dütsőséggel.” Prónai derek markát végzett, hogy néhány rájuk vonatkozó új adatot kiűszött.

GÁLOS REZSŐ.

Gejza Bethlen Lajos műveiről. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli Székely Lajos Kolozsvár, 1908. Gombos Ferencz kny. Kis 8-r.

198 L. Két képpel.

Bethlen Lajos (1752—1807) alakja még a közelmúlté, nem a történelmé. Az múlté talán sohasem is lesz. Nem volt nagy hős, sem hadvezér, sem költő, sőt naplóját ismerve, mondhatjuk, nem volt nagy író sem. A XVII. század Bethlenjeinek, különösen

¹⁾ Irodalomtört. Kéz. V. 331 L.

²⁾ Dezső Lajos műveiről. 8. sz.

a Benkő József nagy Wolfgangus Bethlenjének messze mögötte marad. De voltak benne vonások, melyek a mindennapi embertől megkülönböztették: a szépnek szeretete, a mult hagyományai iránt való igen finom érzék, és — volt benne egy vonás, mely csak nagy embereknek sajátossága, tudott lelkesedni egy eszményért és azt az eszményt körülvette lelke egész melegével, rá tudta pazarolni mindenét. És Bethlen Lajos eszményének igenis van köze a történelemhez: a »diadalmak büszke tetőjét« Cserhalmot akarta művészi fényvel körülvenni, nagyszerű építkezésekkel újra emlékezetessé tenni. Kevésbé fontos, hogy a mult század negyvenes éveiben politikai szerepe is volt, hogy a szabadságharczban résztvett. Talán emlékezetesebb, hogy a Bethlenek családi levéltárát megmentette a pusztulástól.

Szádeczky mindenesetre jól tette, hogy ezt a kis naplót is megmentette az enyészettől. Nem — vagy legalább nemcsak — Bethlen Lajos alakja miatt (Széchenyi nagy korának igen szerény közkatonája volt e napló írója), hanem sokkal inkább apró kortörténeti adataiért, melyek az ilyen följegyzésekben még közelebb visznek egy kor belső életéhez, mint a történeti munkák. Művelődési adatai — egyik-másik Szádeczky becses magyarázataival megvilágítva — mindenképen érdekesek. Az enyedi diákvilág rajza, katonáskodása, a devalvatio hatása, adatai a bécsi congressushoz, főleg pedig a szabadságharcz idején az oláh kegyetlenkedésekhez, végül pedig a kerlési kert, a cserhalmi emlék története: ezek a napló legbecsesebb részei. Az egész napló maga is nagyon érdekes, de csak mint egy nem nagy stílusú ember életének rajza, a melyben háromnegyed század képe tükröződik vissza. Egy ember, a ki részt kért a győri insurrectióból, meglelt korában a bécsi congressus eseményeit leste és megérte a hatvanas évek ébredését, Deák Ferencz alkotásának kezdetét, ha még hozzá nem közönséges lelkületű ember, már ezekért is figyelemre méltó. De kerlési építkezései, ismételjük, egyébként is kiemelik őt a köznapiasság sorából.

Szádeczky jegyzetei szintén sok kortörténeti adatot szolgáltatnak; bevezetése pedig Vörösmartynak két epigrammáját közli, a mit Cserhalomról írt és Bethlennek azért küldött meg, hogy a kerlési kertben kőbe véssesse. Mind a kettő 1847-ből való.

A napló kiadása nem készült tudományos célra és tudományos apparatussal; de sok becses adata van, és a kis könyv tartalma mindenképen megérdemli, hogy elolvassuk. GR.

TÁRCZA.

SCHÖNHERR GYULA

1864. szept. 26. — 1908. márcz. 24.

A Magyar Történelmi Társulatot újabb veszteség érte. *Schönherr Gyula* választmányi tagtársunk hosszú szenvedés után a múlt márczius hó 24-én elköltözött az élők sorából. Javakorában, életének negyvennegyedik évében érte utól a halál Nagybányán, a hová gyógyulást keresni vonult vissza a szülői ház csendes magányába. Azoknak a fiatal történetíróknak sorában, kik a múlt század nyolczvanas éveiben a felejthetetlen emlékü Szilágyi Sándor körül csoportosultak, Schönherr Gyula volt egyike a legképzettebbeknek. Mint a bécsi *Institut für österreichische Geschichtsforschung* növendéke, onnan hazatérve, 1889-ben a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtáránál nyert alkalmazást. Tudományos munkálkodását a magyar heraldika és genealogia s a középkori magyar művelődéstörténet egyes kérdéseinek kutatásával kezdte meg, és e tudományszakok művelését később sem hagyta abba, midőn már mindinkább a középkori politikai történet tanulmányozására adta magát. Tanulmányai főleg a magyar középkor utolsó két századára, a XIV-ik és XV-ik századra terjedtek ki. Zsigmond és Mátyás király kora volt az az időszak, melynek történetével legbehatóbban foglalkozott; ennek a kornak politikai történetére vonatkoznak nagyobb terjedelmű dolgozatai is, mint pl. *Hunyadi Corvin János*, mely a Magyar Történelmi Eletrajzokban (1894) jelent meg; azután *Az Anjou-ház örökösei* (1895) a millenniumi *Magyar Nemzet Története* harmadik kötetében; *Nápolyi László trónkövetelésének külföldi vonatkozásai* (1898), melylyel akadémiai székét foglalta el, stb. Olaszországi tanulmányútjainak eredménye a *Monumenta Vaticana* azon kötetek, mely Mátyás királynak a római pápákkal folytatott levelezését tartalmazza s a melyet megboldogult társunk rendezett sajtó alá. Szilágyi Sándor halála után ő vette át a *Magyar Történelmi Eletrajzok* szerkesztését.

rajzok szerkesztését, a mit 1903-ig vitt. A M. Nemzeti Muzeum könyvtárának hivatalos közlönyét, a *Magyar Könyvszemlé*t éveken át szerkesztette, s előbb mint társ-szerkesztő, majd egyedül szerkesztette a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság közlönyét, a *Turult* is. Hivatalos állásából kifolyólag a hazai muzeumi ügyeket éber figyelemmel kísérte. Midőn a közoktatásügyi kormány a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségét szervezte, az előadó titkár tisztségével Schönherr Gyula bízott meg. Ezen állásában is érdemes munkásságot fejtett ki. Erdemei nem maradtak az elismerésnek jelei nélkül. Társulatunknak 1893 óta ig. választmányi tagja, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak előbb jegyzője, majd haláláig titkára volt; a M. Tud. Akadémia 1896-ban levelező tagjai sorába iktatta; a budapesti tudomány-egyetemen a középkori magyar történetre magántanári képesítést nyert. Elete utolsó éveiben hivatalos munkálkodása mindinkább a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének körébe helyeződött át. Már csak rövid idő kérdése volt, hogy a M. Nemzeti Muzeum könyvtárától megválva, elfoglalja az újonnan szervezett főfelügyelőségénél az előadói állást, midőn súlyos betegsége végleg megakasztá munkás pályáját. A leggondosabb ápolás sem tudta visszaadni többé az életnek. Gyógyulás és munka helyett a sír örök nyugalma jutott neki osztályrészül. Korán, de nem nyomtalanul halt meg. Áldás és béke poraira! —Y—L.

TORDAI JÁNOS ERDÉLYI HUMANISTA.

Tordai János ¹⁾ erdélyi humanista életéről Szamosközy István, a szintén humanista műveltségű erdélyi történetíró tudósít bennünket. E szerint Tordai Tordán született; atyja Péter, irodalmi műveltségű férfiú volt, ki családjának nemességét szerzett. János tőle örökölte az irodalom iránt való szeretetet. Irodalmi készségével már tanuló korában kivált társai közül, sőt igen korán a verseléssel is megpróbálkozott. «Ex ipso vestibulo ad secretiora Musarum adyta penetravit» — mondja róla Szamosközy. Atyja időközben elhalálozván, anyja kívánására félbehagyta tanulmányait s a mémoire-író Gálffy János ²⁾ udvarában szolgált; a zajos udvari élettel azonban nem tudott meg-

¹⁾ Megkülönböztetendő a zsolnárfordító *Tordai János* unitárius paptól, ki 1636. jan. 13-án halt el (*Keresztény Magvető*, 1886. 155. l.) s kinek működését főleg *Kanyaró Ferencz* munkálatai alapján eléggé ismerjük is. (*Keresztény Magvető*, 1896. 95—101. ll. és *Magyar Könyvszemle*, 1895. 325. és köv. ll.)

²⁾ Kiadta *Kemény József*: Erdély tört. tára. Kolozsvár, 1887. I. köt. 73—77. ll.

barátkozni, ezért rövid idő múlva a tordai sóhivatalnál vállalt állást, a hol szorgalmas és lelkiismeretes embernek bizonyulván, nemsokára a sóbányák vezetését is rá bízák. Báthory Zsigmond uralkodása alatt több háborúban vett részt; így húsz lovassal harczolt a török ellen. A fejedelem lemondását követő polgárháborúkban Székely Mózeshez csatlakozott; ennek bukása után Basta szolgálatába szegődött, ki őt különféle megbízásokkal látta el. Hivatalos működése közben 1604-ben Nagyenyeden megölték.¹⁾ Szamosközy epitaphiumot írt emlékére.²⁾

Szamosközy feljegyzése (IV. 293. l.) szerint: «*usum rerum multarum et magnarum habebat, cuius ingenium litterarum non mediocris notitia commendabat, quippe cuius prima aetas potiorque adolescentiae pars per omnem honestarum artium cultum adleverat*»... stb. Költői működésének semmi nyoma sem maradt az utókorra.³⁾ Annál örvedetesebb tehát, hogy egy könyvtábla belső borítólapján egy versben írt bírálatára akadtunk, mely tehát költői működésének eddig egyetlen emléke.

A versformájú kritikára Grubanovics Jánosnak Hecenius Péter győri rector tiszteletére írt distichonjai (Carmen in honorem Petri Hecenii, rectoris scholae Jauriensis; conscriptum a Joanne Grubano-vicio, 1580. discipulo eiusdem Petri Hecenii) szolgáltatnak alkalmat. Grubanovics költeményére Tordai ekképen felel:

*Tu puerile poeta potes proferre poema
Aoniis ab aquis ars aliena fuit.
Sed quia praceptor fide, de pectore versu
A te laudatur: sat probus esse potes.*

Joannes Thordanus.

A feljegyzés eredetije birtokomban van.

LUKINCH IMRE.

¹⁾ V. ö. a mondottakra nézve *Szamosközy István*: Tört. maradv. VI. köt. 279—289. ll.

²⁾ Tört. maradv. IV. 275—276. ll.

³⁾ Nem lehetetlen ugyan, hogy tévedünk e tekintetben, de eddigi kutatásaink után ez az eredmény; ezért köszönettel fogadunk minden további felvilágosítást.

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉD.

*Elmondta a Magyar Történelmi Társulat 1908 évi márcz. 26-án tartott
rendes közgyűlésén*

ZSILINSZKY MIHÁLY
alelnök.

Mélyen tisztelt Közgyűlés! Azt gondolom, hogy a jelenlevő tagtársak legőszintébb érzelmeinek hű tolmácsa vagyok, midőn mély sajnálatomat fejezem ki a felett, hogy mai közgyűlésünkön, egészségi okokból, társulatunk érdemes elnökét és első alelnökét nélkülöznünk kell. Reám hárult tehát a kötelesség, hogy ma az elnöki széket elfoglaljam.

Midőn ezt teszem, mindenekelőtt szívesen üdvözlöm úgy társulatunknak megjelent tagjait, mint a tisztelt közönséget, mely eddig is szíves volt hazafias, meleg érdeklődéssel kíséreni tudományos működésünket.

Összejöttünk, hogy számot adjunk egy évi munkálkodásunk és törekvésünk eredményeiről; egyúttal pedig hogy támogassuk. erősítsük és buzdítsuk egymást a további munkára.

Szép és nagy feladat megoldása vár reánk, mely alapszabályainkban akként van formulázva, hogy *a hazai történettudományt műveljük, megkedveltessük és iránta minél szélesebb körben érdeklődést ébreszszünk.* Ezt meg is tettük tehetségünk szerint, kisebb-nagyobb eredménnyel. Erről kiadványainknak és felolvasásainknak egész hosszú sora tanuskodik. Hogy vándor-egyeléseket néhány év óta nem tartottunk, annak több oka volt, mely okok közt nem utolsó az, hogy már alig van az országnak oly vidéke, melyet meg nem látogattunk, és alig van olyan levéltár, melyet szorgalmas tagtársaink ki nem aknáltak volna. Most már a hazánküüli oly idegen levéltárakra került a sor, melyekben magyar vonatkozású okiratok és történelmi emlékek hevernek.

Azt hiszem, mindenki természetesnek fogja találni, hogy első sorban saját hazánk ezeréves multja érdekel bennünket, és hogy kiválóan azok az események ragadják meg figyelmünket, melyek a haza földjén történtek. Ezeknek emlékezete idézi fel lelkünkben elődeinknek gondolkodásmódját, azoknak érzelmeit és cselekedeteit, a kiket ugyanazon szent kötelekek kapcsoltak össze egy nemzetté, melyeket örökségképen mi is igyekezünk átplántálni utódaink lelkébe.

Minden író saját szemüvegén át nézi a világot. Ki tudná meghatározni, ki tart jobb üveget? A történetvizsgáló-e, a ki a levéltárak poros iratait kutatja, vagy a költői lelkü ábrándozó, a ki minden váromladékban, minden műemlékben a haza dicsőségének egy-egy

drága emlékét bámulja. Az apák ősi *tűzhelye*, mely századok nemzedékeit tartotta össze ; a *föld*, a *víz*, a *levegő*, mely táplál ; a *templom*, melynek küszöbét az elődök sarui fényesre koptatták ; az *oltár*, mely a világ legnagyobb vértanújának emlékét milliók lelkében fentartja, és azok a nyelvemlékek, melyekből a régi hagyományok szólnak hozzánk : mindmegannyi méltó tanulmánytárgyak, melyek mellett a fogékony lélek hazafias szent hevületbe jön, midőn azokat kellő magyarázattal, kellő összefüggésben a jelen és jövő nemzedék szemei elé állítja.

Valóban a haza multja, mint Kölcsey oly szépen írta meg, olyan mint a szeretett atya élete, minek történeteiről ősz korában körülte tolongó gyermekeinek beszél. Hallgatják azok a harcokat, a veszélyeket, a fájdalmat és dicsőséget, s mindezek nem az atyáéi már egyedül . . . Ezeknek *emlékezete* továbbra is összeköti az élőket az elnyugodottal. És e kötelék az egymásra következő nemzedékeket szellemi kapcsolatban tartja össze.

De bármi nagy becse van a hazai történelemnek a jövő nemzedékre nézve, mégis azt hiszem, hiba lenne, ha társulatunk olykor-olykor ki nem terjesztené figyelmét a más nemzetek hasonlirányú és *egyetemes érdekű* történelmi kérdéseire is. Hiszen a mi hazánk, földrajzilag csak egy kis részecskéje a földnek ; nemzetünk pedig csak egy kiegészítő tagja az emberiségnek ; s mint ilyen nem zárhatja el magát a szomszéd nemzetek hatásától, anyagi és szellemi befolyásától.

Annai bizonyos, hogy az emberi tudománynak általában, és a történelemnek különösen legnagyobb problémája *az ember*. Nem csupán mint természeti, hanem kiválóan mint erkölcsi és társadalmi lény, mely haladásra és tökéletesedésre van hivatva.

Mint természeti lény, testének mivolta és fejlődése szerint alá van vetve a természet törvényeinek. Születik, táplálkozik, fejlődik és elhal, mint bármely más élő lény. Mint erkölcsi és társadalmi lény, a lélek és természet törvényei szerint gondolkodik, érez és cselekszik. Társadalmi élete és fejlődése szintén úgy a természet törvényein alapszik, mint testi fejlődése. Úgy látszik, egyes egyének életében, különösen a lélek mélységeiben, visszatükröződik a társadalmak és nemzetek élete és fejlődése is. Ha megismerjük az emberi lélek mélységeit, akkor megértjük a világalkotó istenség céljait és megértjük magát a világtörténelmet is.

És minél figyelmesebben vizsgáljuk, minél mélyebben tanulmányozzuk az egyes ember, a társadalom és a nemzetek fejlődése közötti hasonlatosságot és különbözőséget, annál erősebb vágyat érezünk annak kikutatására : mik voltaképpen a társadalmi és nemzeti fejlődésnek természetes feltételei és akadályai ? Kiváncsiak vagyunk tudni : halad-e az emberiség általában ? És ha igen, mennyi

része van abban a véletlenségnek, mennyi egy magasabb törvénynek vagy az emberi akaratnak? Vajjon a nemzetek az idők méhéből csak úgy születnek-e, mint a csapongó képzelet káprázatai, minden rend és értelem nélkül? Avagy az isteni gondviselés gondoskodott-e olyan határozott öntudatos törvényről, mely azokat létrehozta, idők folytán több-kevesebb századon át növesztette és azután saját hibáik és bűneik miatt az élők sorából kitörülte?

Méltán támad lelkünkben az a kérdés is: van-e célja annak a küzdelemnek, melyet egyes nemzetek a történelem tanúsága szerint egymás ellen folytattak és folytatnak még ma is? Annak a küzdelemnek, mely lázban tartja a kedélyeket, megakadályozza a társadalmi haladást és lehetetlenné teszi a civilizáció áldásainak minden népekre való kiterjesztését!

Ezen kérdésekre valóban nehéz a kielégítő válasz. De nem lehetetlen, ha komoly megfigyelés alapján ismerjük az embert testi és lelki tulajdonságaival együtt; ha elkerüljük a mindig előtérbe nyomuló önzést, és az emberi társadalmat épen úgy, mint az egyes nemzetek történelmét is magasabb szempontból, bölcsészai nyugalommal tanulmányozzuk. Különösen, ha az emberek cselekvésének motívumait, indító okait ismerjük.

De hát lehet-e az egyes emberek cselekvésének okait és céljait megismerni? És ha ezeket esetleg megtaláljuk is, lehet-e azokat az egész társadalomra és egész nemzetek történetére alkalmazni?

Hiszen az egyes emberek élete céljaiban, törekvéseiben, eredményeiben, sőt még reményeiben is oly különböző, hogy alig lehet azokat összegezgetni! Ugyanazon embernek érzelmei és gondolatai, vágyai és törekvései a viszonyokhoz és korokhoz képest is változhatnak, sőt tényleg változnak is. Az ifjuság arany korszakában minden ember más szemmel nézi a világot, mint meglett korában. Eleinte semmi sem látszik lehetetlennek előtte, azt hiszi, hogy szabadon rendelkezik saját sorsával. De jön egy véletlen, váratlan csapás, mely érezteti vele tehetetlenségét és egyéni semmiségét. Az élet csalódásai lassankint meggyőzik arról, hogy ő is csak gyenge teremtmény, ki csak a *lehetőség határai* között kénytelen mozogni. Szerencsés, ha van benne annyi életerő, mely nem engedí kétségbeesni, mely újra képes lelkében a remény érzelmét felkölteni és őt az élet új küzdelmeire lelkesíteni!

Ugyanezt látjuk még bonyolultabb alakban a társadalom és a nemzetek életében is. Mily különbözők ezeknek érzelmei és cselekvései is! Milyen sokfélék jellemvonásaik, céljaik és törekvéseik, fejlődésük menete, emberi és nemzeti aspirációik — a művelődés különböző fokain!

Egy megnyitó beszéd szűk keretében azonban ezeket részletezni nem lehet. Egyszerű felemlítésükkel csak azt kívántam jelezni,

hogy az emberiség történelme, mint tudomány, egyike a legérdekesebb és legtanulságosabb tudományoknak.

Egy kiváló francia író ezt mondja: Kövessétek figyelemmel a dolgok és eszmék összefüggését, és magyarázatát fogjátok kapni mindannak, a mi tudásra méltó. A történelem ma is «testis temporum, lux veritatis et magistra vitae.» A történetírónak széles látókörrrel és mély belátással kell bírnia, hogy a történelem igazságait felfogja, s mintegy tükörben hiven feltüntethesse a tényeket és személyiségeket, az eseményeket és ezeknek benső elemeit és rúgóit. A történelem annál nagyobb értékű, minél átlátszóbb és minél művészebb formában tünteti fel a valót.

Újabb időben nagy változáson ment át a történelemről való felfogás. Ma már nem elég az eseményeknek és tényeknek hű előadása, időbeli egymásutánban való elbeszélése. Mai felfogás szerint a történelem csak akkor felelhet meg magasztos feladatának, ha az emberek cselekedeteiben, erkölcsi és szellemi haladásában mutakozó *fokozatokat* is megjelöli.

A természettudományok terén már régebben észrevették azt a nagy ellentétet, mely a változatlan világ s az örök változás és fejlődés eszméje között fennállott. Ennek a nagy ellenmondásnak kiegyenlítésére állította föl Virchov azt a nevezetes tételt, hogy a *természet* tüneményeit csak *történeti* fejlődésükben lehet és kell helyesen felfogni. És viszont a *történelem* csak akkor érdemli meg a pozitív tudomány szép nevét, ha *természettudományi* alapon áll.

Buckle, az angol művelődéstörténet nagynevű írója, már határozottan kifejezi, hogy természettudomány nélkül nincs történetírás. Nagy súlyt helyez a *korszellemre* és keveset az *egyes emberek* hatására; míg ellenben Carlyle a nagy emberek lángeszében látja az emberi nem haladásának legfőbb tényezőjét.

A két nagy angol tudós nézete közötti ellentét azonban csak látszólagos. Mind a kettőnek nézetét össze lehet egyeztetni. Csak meg kell különböztetni azt a szerepet, melyet minden világtörténelmi haladásnál a *korszellem*, és melyet a *geniális egyéniségek* játszanak. És ebben kiinduló pontúl szolgálhat a Carlyle által használt hasonlat, mely szerint a gyúanyag csak az égből származó gyújtó villámra várakozik. Ebben a szép hasonlatban már ki van fejezve az is, hogy sem a gyúanyag, sem a gyújtó szikra *egymagában* nem támaszt tüzet. Hanem csak mind a kettő együtt. Vagyis a történelmi haladást sem a korszellem, sem a genialis ember nem mozdítja elő egyedül, hanem a korszellem és a nagy emberek *együtt*. Sem Jézus magában, sem az ő kora magában nem hozta létre a keresztyénséget, hanem a korszellem, az idők teljessége, mikor a közromlottság közepett az emberi értelem és szív talaja kellően élő volt készítve az ő magasztos eszméinek befogadására. Nem azok foglalják el a főhelyet a történelem-

ben, — mondja b. Eötvös — a kik valami nagy tettet vittek végbe, hanem azok, a kik valami nagy *eszmét képviseltek*.

A korszellem és az emberiséget mozgató eszmék azonban az új meg új nemzedékek haladásához képest változnak. Minden eszme csak addig él, csak addig uralkodik, míg az emberek vissza nem élnek vele s hitelét le nem rontják. Mihelyest az eszmék akár egyes hatalmas egyéniségnél, akár a nagy tömegnél üres szavakká válnak, vagy az önérdek és hatalomvágy rút eszközeivé, a népámítók jel-szavaivá tétetnek, hatásuk észrevétlenül gyengül és végre megszűnik. Az emberiség új és kielégítőbb eszméket keres. Mikor a szeretet vallásának apostolai a vallás *eszméjét* a szeretetlenség és üldözés eszközevé teszik; mikor az önfeláldozást követelő *hazafiság* szent eszméje üres szóvá és az önzés rút takarójává, a *jog és igazság* eszméje önkényy né vagy közönséges csalássá aljasul: akkor a nép lelkében önkényt forrongás támad és azon eszmék Jelkiismeretlen képviselőitől önkényt elfordul, s vagy új eszméket keres, vagy a régiek képviselői ellen fordul. Ebből lettek a nagy forradalmak, melyek az emberiség legszentebb érdekeiért vívattak. Az emberi lélek nem tűr el sokáig erőszakot és zsarnoki bánásmódot. Következésként fellázad azok ellen, a kik természetes szabadságát és jogát sérteni vagy megsemmisíteni akarják.

Valamint egyes emberre nem lehet ráerőszakolni, hogy saját egyéni érdekeivel ellenkező utat kövessen, épen úgy az egyes nemzetek is *magok akarják* meghatározni és megválasztani azt, a mit magokra nézve előnyösnek tartanak. Egyes nemzetek, idő, hely és körülmények szerint eltérő irányt követhetnek; de abban, hogy mindenik szabadon gondolkodhassék, hogy vallását, hitét szabadon gyakorolhassa, hogy szabadon imádkozhassék és üdvös czélok elérésére másokkal szabadon társulhasson: ebben a világ minden nemzete egyetért.

A szabadság, a testvériség, az igazság, a jogegyenlőség és viszonyosság eszméi olyanok, melyekért minden nemzet küzd, mert azok a békét és az emberi haladást biztosítani képesek.

E részben elég utalnom b. *Eötvös József* azon jeles munkájára, melyet *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* cím alatt írt. Ránk különösen azok az eszmék bírnak nagy jelentőséggel, melyek a szabadság, a jogegyenlőség és a nemzetiség kérdésének megoldásával állanak kapcsolatban. A nemzeti állam minden igaz barátja érzi és ismeri azokat a nehézségeket, melyek a magyar állam megerősödését és egységes haladását akadályozzák. Gróf Széchenyi István óta senki sem foglalkozott e kérdéssel alaposabban, mint báró Eötvös József.

Újabban a *socialis eszme* emelkedett nagy jelentőségre. Az egyes egyén boldogulása és érvényesülése és a társadalom fejlődésé-

nek iránya foglalkoztatja úgy a tudósokat, mint az államférfiakat egyaránt. Új társadalmi elméletek és követelések merülnek fel, melyekből mindenki azt a tanulságot merítheti, hogy a régi lejárt eszmék nem képesek a kedélyeket megnyugtatni. Két irányban folyik a társadalmi rend javítása körüli kutatás.

Az egyik az emberi társadalom egész organismusát, általános haladását és az emberi szellem egyetemes fejlődését veszi tekintetbe; a másik pedig azt kérdezi, hogy ez az általános fejlődés mennyiben mozditja elő az egyes dolgozó emberek jólétét vagy szenvedéseit?

Ez a két irány szorosán függ össze egymással. A történelmi és társadalmi tudomány képviselőinek nem az a feladata, hogy az egyetemes és egyéni érdek között *ellentétet*, hanem az, hogy *öszhangot és egyezséget* keressen.

E téren is minden vizsgálódás kiinduló pontját az *egyes ember* egyéni szelleme, egyéni világa képezi, mert egyesekből lesznek a családok; családokból a nemzetségek és ezekből a nemzetek.

Ebből a szempontból indultak ki az újabb társadalmi és történelmi tudományok legkiválóbb művelői: Comte Ágost, Macaulay, Darwin, Spencer Herbert, Droper és Taine stb. Ezeknek művei azért voltak oly becsesek, hasznosak és gyönyörködtetőek, mert a haladás eszméit nem egyoldalúan csupán általános szempontból, hanem ezzel kapcsolatban az egyes nemzetek, sőt egyes egyének érdekeinek és javainak szempontjából is tárgyalták. A valódi historikusok és a valódi sociologusok célja egy és ugyanaz.

Az ember természeti és erkölcsi mivolta most is ugyanaz, a mi volt. Épen ezért, ha a történetíró hatni akar a nagy olvasóközönségre, akkor az ember általános érdekeivel és eszméivel mindig azonosítania kell magát; vele kell élnie, vele kell gondolkoznia és éreznie, vele sírnia és örvendenie.

Ez a titka a nagy történetírók sikereinek és népszerűségének, mivel az események elbeszélésénél figyelembe veszik a természeti, társadalmi, egyetemes elvi és a különleges fejlődés törvényeit is.

*

Tisztelt Közgyűlés! Talán részletesebben foglalkoztam a haladás törvényeivel és feltételeivel, mint kellett volna. Ennek oka azon tapasztalás, hogy a mi történetíróink *hatása* nem áll *arányban* azon munkával, melyet társulatunk a hazai történelem fejlesztésére fordít. Szeretve tisztelt elnökünk, gróf Teleki Géza, már tíz évvel ezelőtt tartott közgyűlésünkön panaszkodott azon, hogy a nagyközönség érdeklődése a mult idők emlékei iránt nem tart lépést az írók nem lankadó munkásságával. Mintha nem lenne elég érzéke a nemzet régi dicsősége iránt; mintha figyelme inkább a szépirodalom és művészet

felé fordult volna ; mintha lelkét inkább a természeti és társadalmi új tudományok tárgyai hódították volna meg !

Vajjon mi lehet ennek az oka ? Talán az, hogy nem tudunk alkalmazkodni a nagyközönség izléséhez ; nem tudjuk kellően összekötni a multat a jelennel ; vagy nem bírjuk összeegyeztetni a haladó kor eszméit nemzeti haladásunk érdekeivel ?

Lehetetlennek tartom, hogy a magyar művelt közönség közönyös legyen nemzeti multunk emlékei iránt, ha azok az egyetemes haladás eszméivel és nemzetünk európai érdekeivel kapcsolatban adatnának elő. Lehetetlen, hogy a nagyközönség ne érdeklődnék azon ezeréves átalakulás iránt, mely nemzetünket európaivá tette, a nélkül, hogy nemzeti egyéniségét elvesztette volna.

Kemény Zsigmond már a mult század hatvanas éveiben találóan jegyezte meg, hogy a magyar történetírók közt igen kevesen voltak, a kik hazánkat európai helyzetében, külpolitikájában, folytonos alakulásaiban és azon kölcsönös hatás- és ellenhatásban igyekeztek volna feltüntetni, melyből megszakítás nélkül lehetne szemlélni egyfelől a külirányoknak és tényeknek belviszonyainkra munkálását, másfelől a tőlünk kapott lendületeknek európai jelentőségét.

Más nemzetek törekvései irányainak ismerete nélkül alig lehet saját *nemzeti hivatásunkat* helyesen felismerni és komolyan teljesíteni. Európai háttér nélkül történelmi hivatásunk és külön nemzeti létünk érthetatlenné válik. Ezért kell a szomszéd nemzetek műveltségével lépést tartanunk ; saját hazánk földrajzi, néprajzi, nemzetközi, közjogi, politikai, gazdasági, vallásfelekezeti és társadalmi viszonyait, egyszóval egész műveltségünket a világ haladásához képest fokoznunk.

A műveltség olyan hatással van a nemzetek életére, mint a nap sugara az élő természetre : növeszt, gyarapít és terem.

A legnagyobb magyar próféta lelke is a nemzeti kultúrában látta nemzetének jövőndő nagyságát. Megteremtette a Magyar Tudományos Akadémiát, hogy legyen közös intézete azoknak, a kik a tudományt, kiválóan pedig a nyelv- és a történettudományt önzetlenül műveljék. Ő, hányszor rajzolta le eleven színekkel, szívhez és elméhez szóló lángoló szavakkal képét annak az eszményi Magyarországnak, annak a nemzetnek, mely »ideál nép«-ként élt meleg szívében ! Hányszor ostoroztaapai fajszeretettel nemzete tudatlanságát, elfogultságát, gőgjét és átkos önhittségét ! Nemzetisége kifejtése által *magyarrá*, értelmisége kifejtése által pedig *európaivá* kívánta tenni nemzetét, melynek »alacsony létét« már atyja is gyászoló.

A nemzetek közötti harczot úgy fogta fel, mint természetes küzdelmet a létért, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, a ki legtöbb értelmi súlylyal bír és a ki legügyesebben tud alkalmazkodni a változó létviszonyokhoz. Értelmi felsőbbbségre sarkalta nemzetét

folytatosan. Mert — úgymond — valamint egyetlenegy kiképzett emberi velőben több magához vonzó, több magába olvasztó erő van, mint ezer üres vagy zagyva teli főben : épen úgy terjesztheti a nemzetiséget is, egyedül az *értelmi felsőbbség* és semmi egyéb.

Ha történetíróink a nemzet hiúságainak és gyengéinek legyeztetése helyett a részrehajlatlan igazság és a tudományos műveltség befogadására fogják tanítani a nagyközönséget ; ha meggyőzik szomszédainkat és Európát arról, hogy a magyar nemzet oly helyen teljesít nagy missiót, a hol más nemzetek nem voltak képesek államot teremteni ; ha ily viszonylatban a nagy eszmék szolgálatában fogják lelkesíteni a nagyközönséget : akkor a mi Történelmi Társulatunk is jobban fog megfelelni magasztos feladatának ; akkor havi üléseink is meg fognak népesülni lelkes hallgatósággal, mert a történettudomány azzá lesz, a minék lennie kell : a magasztos eszmék terjesztője, az igazság fénye és az élet igazi mestere.

Ezzel a mai közgyűlést megnyitom.

JELENTÉS

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1907 évi munkásságáról.

(*Felolvastott a társulat f. évi márcz. 26-án tartott r. közgyűlésén.*)

Tisztelt Közgyűlés !

Midőn kötelességem szerint jelentést teszek társulatunk egy esztendei munkásságáról, legyen szabad mindenekelőtt zárszámadásunk eredményeire és a folyó évi költségvetésre a t. Közgyűlés szíves figyelmét felhívnom. Mindkettő a t. tagok előtt fekszik és a kettőnek tételei mutatják, hogy míg tavaly tagdíjakból várható bevételül 14,200 koronát irányoztunk elő s tényleg 13,298 koronát és 68 fillért vettünk be, ez idén ugyan e czímen 13,300 koronánál többet nem állíthatunk be költségvetésünkbe. Sajnos jele annak, hogy évdíjas rendes tagjaink száma megapadt, mert a kilépők és halottak rendes százalékát az új tagok csak csekély mértékben pótolják. Újra és újra kérnünk kell tehát tagtársainkat, tegyék a tag-gyűjtés gondját magokévé, mert minden külső támogatás nélkül működő társulatunk csupán a saját erejére, tagjai tevékenységére támaszkodhatik. És erre annál inkább rá vagyunk utalva, mert a nehéz munkásviszonyok, a könyvnyomtató munka-áraknak úgyszólván évről-évre tapasztalható és a jövőben is fenyegető emelkedése mindinkább válságossá teheti helyzetünket, ha anyagi forrásaink megfelelő arányban bővülni nem fognak.

Végigtekintve az 1907 esztendő gyászrovátán, fájdalommal kell jelentenem, hogy alapító tagjaink sorából nyolczat, a rendes tagok közül huszonötöt, ig. választmányi tagot kettőt ragadott el a halál körünkéből. Elhalt *Kóváry László*, társulatunk egyik legrégebb alapító tagja ; *Reiner Zsigmond*, kinek elhunytával gazdasági bizottságunk is érzékeny veszteséget szenvedett ; *Bubics Zsigmond* püspök ; *Bernáth Dezső*, kit míg élt, majdnem minden összejuvetelünk alkalmával itt üdvözölhattünk ; továbbá gr. *Erdődy Ferencz*, gr. *Eszterházy Mihály*, *Gyenes József*, *Keczer Miklós* ; és hogy még nehány nevet említsek : elhaltak *Bacsikády Károly*, *Csincsek Flórián*, *Duka László*, *Erkel Odön*, *Farkas Ábrahám*, *Hamzus Gellért*, *Hegyesi Márton*, *Kisfaludy Zsigmond*, *Melhárd Gyula*, b. *Podmaniczky Frigyes*, ifj. *Weszprémy Kálmán*, *Wosinsky Mór* ; végül *Ballagi Géza* és *Nátáfalussy Kornél* ig. választmányi tagtársaink, kiknek megürült helyét mai közgyűlésünk tölté be. Legyen áldott emlékezetök !

Az elmúlt év folyamán a módosított alapszabályok intézkedéseinek megfelelően hat rendes választmányi ülést és egy közgyűlést tartottunk. A társulat gazdasági s egyéb folyó ügyei mellett tőlünk telhetőleg igyekeztünk gondot fordítani a felolvasásokra, hogy tagtársaink és a közönség érdeklődését üléseink iránt mindinkább felébresztsük.

A jan. 17-iki ülés alkalmával *Turchányi Tihamér* tagtársunk kísérelte meg felolvasásában képet rajzolni arról, milyen volt a *magyar társadalom a tatárjárás küszöbén*. — Febr. 21-én Pettkó Béla olvasta fel *Takáts Sándor* tagtársunknak merőben ismeretlen új adatokból írt dolgozatát a *magyar patikáról*, mely a szerzőnek ritkabecsű műveltség-történeti közleményei során a Századok április-havi számában látott napvilágot. — Ápr. 18-án tartott ülésünkben *Hodinka Antal* vál. tag egy érdekes bibliographiai tanulmányt mutatott be : *Muszka könyvtárosok hazánkban* címmel. A tanulmányt szakszerűségénél fogva a Magyar Könyvszemle szerkesztőségének engedték át közlés végett. — A máj. 23-iki ülésen *Fiók Károly* tagtársunk *Géza fejedelem nevééről* értekezett s az Árpád-család névlajstromát fejtegette, a mint e neveket Konstantinos Porphyrogenetosnál találjuk feljegyezve. Értekezése, melyet közlönyünk szeptemberi számában olvashattak tagtársaink, élénk vitát vont maga után a szerző és Bleyer Jakab között.¹⁾ — Okt. 24-iki ülésünket két kiválóan becses dolgozat bemutatása tette érdekessé. Az egyik *Karácsonyi János* tanulmánya : *Árpád birtokairól*, a másik *Illés József* tagtársunké : *A magyar állam és társadalom szervezetéről a honfoglaláskor*. Mindkettő a Franklin-társulat által Árpád vezér halálának ezredik évfor-

¹⁾ Olv. *Századok*, 1907. 758. 862. 865. II.

dulója emlékére kiadott díszmunka számára készült.¹⁾ — A decz. 5-én tartott múlt évi utolsó választmányi ülésen ismét két előadásban volt részünk. Ez alkalommal *Révész Kálmán* az 1667—1674-ig fennállott *kassai református főiskola* rövid történetét²⁾ ismertette. *Demkó Kálmán* pedig az 1719—1720 évi országos conscriptió és az állandó katonaság elszállásolása történetére vonatkozólag összeállított levéltári adatait adta elő.

Visszapillantva tavalyi közgyűlésünk tárgysorozatára, meg kell emlékezni arról a felolvasásról is, melyet most esztendeje ezen a helyen *Márki Sándor* tagtársunktól hallottunk. Tárgyául a felkelő Rákóczi zászlaira írt jelszavakat választotta: *Cum Deo pro Patria et Libertate!* A felolvasó II. Rákóczi Ferencz életrajzából — melynek megírására a Bay Ilona úrnő nagylelkű adományából hirdetett pályázaton nyert megbízást társulatunktól — a bevezető részt mutatta volt be a közgyűlésnek. Azóta a várva-várt mű díszesen — kár, hogy nem díszesebben — illusztrált első kötete megjelent a *Magyar Történelmi Életrajzok* 1907-iki füzetei gyanánt épen most küldetett széjjel előfizetőinknek. Jelenthetem tehát t. Közgyűlés, hogy az *Életrajzok* múlt évi folyama, a *Századok* tíz és a *Történelmi Tár* négy füzetével együtt — teljes. Reméljük a szerkesztő buzgalmától, hogy a ma hallott nagyérdekű bemutató felolvasás után³⁾ nem fog újra egy esztendő eltelni, mire az 1908-iki évfolyam *Beatrix* királyné életrajzával asztalunkra kerül.

A Történelmi Tárra vonatkozólag azt az örvendetes körülményt kell még a t. Közgyűlésnek szíves tudomására hoznom, hogy a M. Tud. Akadémia történettudományi bizottsága e folyóirat költségeihez való hozzájárulását az eddigi 2400 koronáról a folyó évtől kezdve 3500 koronára emelte, mi által a Tár kiadásánál évről-évre mutató, sőt növekedő hiány — mely társulatunk költségvetését igen érezhetően terhelte — jelentékenyen csökkenni fog.

Egyéb kiadványainkra térve, jelentem, hogy a múlt esztendő folyamán a következő művek hagyták el a sajtót társulatunk kiadásában:

A rendkívüli *Felolvasások* sorozatának 4-ik füzete, mely *Károlyi Árpád* és *Szendrei János* tagtársainknak *Bocskay* és a bécsi béke háromezázados emlékére 1906 decz. 20-án a M. Nemzeti Muzéum dísztermében tartott két előadását foglalja magában a bemutatott emléktárgyak képeivel illusztrálva.

A gr. *Zichy-Okmánytár* tizedik kötete, melynek tartalmát a szerkesztő, dr. *Kammerer Ernő* tagtársunk, jól tájékoztató előszóban

¹⁾ Erről olv. *Századok*, 1907. 767. l.

²⁾ Olv. *Századok*, 1908. 123—129. ll.

³⁾ Olv. a közgyűlési jegyzőkönyv 23. pontját, alább 371. l.

ismerteti. A kötetben közzétett oklevelek Hunyadi Mátyás királylyá választásától az 1468 év végéig terjednek s a köztörténetre, főműveltségre vonatkozó szinte kimeríthetetlen adatok mellett főleg a Töttösök, Várdaiaik, Zakoliak és a velök összeköttetésben állott más családok viszonyait világítják meg. Kegyeletes gondoskodás volt a szerkesztőtől, hogy a kötethez címeképpül néhai id. gróf Zichy Ferencznek, 1881—1900-ig nemzetsége seniorának arcképét mellékelte, a kinek az Okmánytár kiadása iránt tanusított érdeklődéséről és áldozó készségéről a korábbi kötetek tesznek bizonyosságot. Az itt szóban forgó tizedik, és a mutatókat magában foglaló hetedik kötet már a mostani senior, gróf Zichy Nep. János úr költségén látott napvilágot.

Az őszőn jelent meg másik nagybecsű forráskiadványunk, *Teleki Mihály levelezése* harmadik kötete is dr. *Gergely Sámuel* társunk gondos szerkesztésében, és már sajtó alatt van a negyedik, úgy hogy ez évben is bizton várhatjuk legalább egy újabb kötet megjelenését. A harmadik, melyet a szerkesztő bő előszóval kísért, az 1664—1666 évek leveleit hozza, évről-évre növekedve gazdagságban és tartalma fontosságában, főleg azon döntő szerepnél fogva, a mi Teleki Mihálynak Apafi fejedelem és a fejedelemasszony bizalmából Erdély politikája vezetésében jutott.

Számot kell még adnom t. Közgyűlés, a Századok nagy *Névs és Tárgymutatója* sajtó alatt lévő első kötetéről. Reméltük, hogy az első tíz évfolyam (1867—1876) anyagát felölelő kötetet 1907 végéig közrebocsáthatjuk, s ily értelemben intéztünk aláírási felhívást is tagtársainkhoz és az érdeklődő közönséghez; de csalódtunk, mert az anyag jóval nagyobbra nőtt mint eleve számítottuk, s a munka — melyből különben mintegy 30 ív már ki van nyomva és az egész kiszedve áll — a szerkesztéssel megbízott társunk, *Bányai Elemér* úr minden igyekezete mellett sem készülhetett el mostanáig; egy kevés ideig tehát még szíves várakozásra kell kérnünk azokat, kik a mutatót felhívásunk folytán megrendelték.

Az elmúlt esztendő történetéhez tartozik, de különben is szabály szerinti kötelességem, jelentést tennem a mai közgyűlésnek a *Szilágyi Sándor* nevére létesített alapítvány kamataiból az 1903—1907-iki második ötéves ciklus lejártával esedékessé vált 200 korona jutalom kiadásáról. A jutalom a jelzett öt esztendő alatt a Századokban megjelent legjobb történelmi dolgozatnak lévén odaitéendő, az alapítványra vonatkozó szabályzat értelmében javaslatételre kiküldött bíráló-bizottság, mely Fejérpataky László, Tagányi Károly és Borovszky Samu tagtársainkból állott, a múlt február-havi ig. választmányi ülésben egyhangulag azt javasolta, hogy a jutalom dr. Takáts Sándornak, a Századok 1904 évi folyamában: *Kísérletek a magyar haderő feloszlására* (1671—1702) cím alatt közzétett értekezéseéért

adassék ki. A bírálók szerint Takáts ebben az értekezésében egészen új képet rajzol az I. Lipót-féle absolutismus ama törekvéséről, melynek célja volt nemzeti hadseregünk kiszorítása s helyébe idegen, német katonaság behozatala, hogy a nemzet kezéből a fegyvert kicsavarva, a rebellis magyarságot végkép megtörhesse. Egvébiránt a bírálók nemcsak ezt a minden tekintetben kiváló dolgot tartották szem előtt, midőn a szerzőt a megérdemelt kitüntetésre méltónak ítélték, hanem egyúttal elismerésüket óhajtották kifejezni egész munkássága iránt, melyet közlönyünk hasábjain egyéb dolgozataival is kifejtett.

A választmány a bíráló-bizottság alaposan megokolt javaslatát¹⁾ vita nélkül elfogadván, a Szilágyi-jutalmat Takáts Sándor előbb említett értekezésének ítélte oda.

Azt hiszem, a t. Közgyűlés is örömmel veszi tudomásúl, hogy a bár szerény, de annak a férfinak emléke által, a kinek nevéhez kötve van, mindenkor becses jutalommal közlönyünknek egyik valóban legérdemesebb munkását nyílt alkalmunk kitüntetni.

Kérem a t. Közgyűlést, hogy a fentebbiekben elmondott jelentésemet kegyesen tudomásúl venni méltóztassék.

Budapest, 1908. márczius 26-án.

Nagy Gyula
titkár.

¹⁾ Olv. alább 373. l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi márcz. hó 26-án d. u. 5 órakor tartott r. közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Zailinszky Mihály ügyv. alelnök mint elnök, részvétellel emlékeztén meg azon sajnálatos körülményről, hogy a távollevő gróf Teleki Géza elnököt betegsége, dr. Thaly Kálmán első alelnököt pedig gyengélkedése akadályozta meg ez alkalommal az elnöklésben, — a közgyűlést díszes női közönség s szokatlanul nagyszámú társ. tag jelenlétében, a történettudomány mai állapotáról, haladásának, fejlődésének törvényeiről s ezeknek a magyar viszonyokra való alkalmazásáról mondott magvas beszéddel megnyitja, mely a *Századok*-ban fog megjelenni ¹⁾ s melynek végeztével jegyzőkönyvhitelesítőként dr. Berzeviczy Albert rendes, és dr. Ortvy Tivadar vál. tagokat kéri fel.

22. Az ig. választmányból szabály szerint kilépő és elhalt tagok helyének betöltése czéljából elnök a választást elrendelvén, a szavazatszedő bizottság tagjaivá dr. Borovszky Samu vál. tag elnöklete alatt dr. Dóry Ferencz és dr. Iványi Béla r. tagokat kéri fel, s miután a közgyűlés tagjait felszólította, hogy szavazataikat huszonkét vál. tagra adják be, a közgyűlést a szavazatok beadásának idejére felfüggeszti.

A szavazatok beszédese után elnök a közgyűlést újra megnyitja, s mialatt a bizottság a mellékteremben azok megszámlálásával foglalatoskodik, —

23. Berzeviczy Albert r. tag *Olasz világ Magyarországon (1487—1490)* cz. a. tartott felolvasásában Beatrix királyné életrajzának, mely a Tört. Életrajzok ez évi folyamában jelenik meg, a királyi

¹ Olv. főntebb, 359. l.

udvar mozgalmas életéről szóló s rendkívül vonzóan megírt fejezetét mutatja be.

Az élvezetes s mindvégig odaadó figyelemmel hallgatott és végül megtapsolt tudományos előadásért elnök a közgyűlés nevében köszönetét nyilvánítja.

E közben a szavazatszedő bizottság munkálatával elkészülvén, —

24. Borovszky Samu dr. bizottsági elnök a bemutatott választási névjegyzék alapján jelenti, hogy a huszonekét ig. vál. tagra beadott hetvenkét érvényes szavazatból legtöbb szavazatot nyertek: Angyal Dávid, Ballagi Aladár, Borovszky Samu, Bunyitay Vincze, Csánki Dezső, Dedek Crescens Lajos, Dézsi Lajos, Fejérpataky László, Fraknói Vilmos, Géresi Kálmán, Lánczy Gyula, Lehoczky Tivadar, Mangold Lajos, Márki Sándor, Révész Kálmán, Tagányi Károly, Varju Elemér, Illés József, Berzeviczy Albert, Tóth-Szabó Pál, Erdélyi László és Horváth Sándor.

Ezeket kivül szavazatot nyertek még: Rugonfalvi Kiss István 26-ot, Demkó Kálmán 19-et, Dóry Ferencz 11-et, Gombos F. Albin és Szentpétery Imre 7—7-et, Lukcsics József, Sörös Pongrácz 3—3-at, Marczali Henrik, Turchányi Tihamér 2—2-öt, végül Fridreich István, Iványi Béla, Madzsar Imre, Melich János és Szabó Dezső 1—1-et.

Elnök kihirdeti a választás eredményét, mely szerint a legtöbb szavazatot nyert tagok közül szavazataik arányában az 1908—1910 évi ciklusra dr. Angyal Dávid, dr. Ballagi Aladár, dr. Berzeviczy Albert, dr. Borovszky Samu, Bunyitay Vincze, dr. Csánki Dezső, Dedek Cr. Lajos, dr. Dézsi Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Fraknói Vilmos, Géresi Kálmán, dr. Illés József, dr. Lánczy Gyula, Lehoczky Tivadar, dr. Mangold Lajos, dr. Márki Sándor, Révész Kálmán, Tagányi Károly, Tóth-Szabó Pál és dr. Varju Elemér, az elhalálozás folytán megürült 1907—1909-iki, illetőleg 1906—1908 ciklusbeli vál. tagsági helyekre pedig dr. Erdélyi László és Horváth Sándor választattak meg.

A bizottságnak fáradságos munkájáért jegyzőkönyvi köszönet nyilvánítván, a választási névjegyzék a jegyzőkönyvhöz csatolatik.

25. Nagy Gyula titkár felolvassa a társulat mult évi munkálkodásáról szóló jelentését.

A tudomásül vett jelentés a *Századok*-ban ki fog adatni.¹⁾

26. Olvastatik a mult febr. hó 20-án tartott vál. ülés 14. jk. p. a. kelt határozata, mely szerint a választmány a számvizsgáló

¹⁾ Olv. föntebb 366. l.

bizottságnak a mult 1907 évi számadásokról és pénztárkezelésről tudomásul vett jelentése alapján Cserhalmi Samu. pénztárnoknak a számadásokra nézve, a közgyűlés utólagos jóváhagyásának fentartásával a szokásos felmentvényt megadta.

Helybenhagyatik.

27. Következik az ig. választmánynak ugyancsak a mult havi ülésen 15. jk. p. a. kelt határozata, melylyel a társulat, illetőleg a Tört. Életrajzok és Tört. Tár 1908 évi költségvetését állapította meg. Jóváhagyatik.

Több tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést berekeszti.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Dr. Berzeviczy Albert s. k.
r. tag.

Dr. Ortway Tivadar s. k.
vál. tag.

JELENTÉS

a *«Szilágyi Sándor alapítvány» kamataiból kitűzött jutalom odaitélése tárgyában.*

Tisztelt Választmány! Alulírottak a *Szilágyi Sándor-alapítvány* kamataiból ezúttal másodízben kitűzött jutalom odaitélése tárgyában javaslattételre küldetvén ki, tiszteletteljesen jelentjük, hogy az e jutalomra nézve, mely a legutóbbi öt év alatt (1903—1907) a Századokban megjelent legjobb történelmi értekezés szerzőjének ítélendő oda, tekintetbe vehető összes értekezéseket számon vettük, s a midőn ezt tettük, örömmel tapasztaltuk, hogy a kiváló és becses tanulmányok egész sora igen megnehezítette feladatunkat.

A szóbanforgó ciklusban a tudomány színvonalán álló nagyobb terjedelmű, jelesebb dolgozatokat tettek közzé a következő, betűrendben elősorolt szerzők:

Aldásy Antal: Zsigmond király és a velencei köztársaság (1907).

Csánki Dezső: a) Kéza (1903). b) Mátyás király mint városépítő (1904). c) Kuncz ispán majora Budán (1906).

Domanovszky Sándor: A pozsonyi krónika (1905).

Károlyi Árpád : Bocskay és a bécsi béke (1905).

Kiss István : II. Rákóczi Ferencz erdélyi fejedelemmé választása (1906).

Pór Antal : a) Magyar-lengyel érintkezés (1903). b) Anjouk és Wittelsbachok (1907).

Sörös Pongrácz : Zermegh János (1907).

Šufflay Múlán : a) A két arbei iker-oklevél (1905). b) Az idézőlevél a szláv források világánál (1906).

Takáts Sándor : a) Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671—1702 (1904). b) Műveltségtörténeti közlemények (1907).

Thallóczy Lajos : Rómaiak Boszniában (1904).¹⁾

A bizottság, midőn e szerzők dolgozatainak értékét külön-külön mérlegelte s örömmel konstatálta, hogy bennök a tudományos módszer lelkiismeretes alaposással párosul s egyik-másik meglepő eredményekre jut, egyhangulag abban állapodott meg, hogy a t. Választmánynak *Takáts Sándor* : »Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671—1702« című értekezését ajánlja mint jutalomra legméltóbbat.

Takáts ebben az értekezésében merőben új képét mutatja be az I. Lipót-féle absolutismus ama törekvésének, mely céljául tüzte ki nemzeti hadseregünk végképen való kiszorítását s helyébe idegen, német katonaság behozatalát. Tudjuk, hogy ez absolutismus minden eszközt felhasznált, hogy a magyart alkotmányától, vallásának szabad gyakorlatától, gazdasági jóllététől megfoszsza és egészen koldussá tegye ; utolsó eszközül használta fel, hogy kezéből a fegyvert is kicsavarja. Szerzőnk biztos kézzel és közvetlen forrásból vett egészen új adatok meglepő gazdagságával rajzolja meg a végvárakban elhelyezett magyar katonaság siralmas állapotát, fizetlenségét s a német hadak tervszerű becsempészését, melyekkel a bécsi udvar saját bevallott célja szerint a rebellis magyart végkép meg akarta törni. Ezt a célt óhajtotta elősegíteni a Balkán-félszigetről ide menekült rácok betelepítésével, melynek történetét itt találjuk először a leghívebben előadva ; ebből tudjuk meg azt is, miként függött össze a rác katonai határörvidék berendezése a magyar végvárak lerombolásával.

A maga elretentő ridegségében ez volt a praeludium, mely II. Rákóczi Ferencz föllépését megelőzte, s most látjuk csak tisztán,

¹⁾ Azt hiszszük, a t. bíráló bizottság csak példának okáért sorolja fel e néhány dolgot. Ha a Századok 1903—1907 évi folyamában megjelent »nagyobb terjedelmű, jelesebb dolgozatokat« mind fel akarta volna sorolni, bizonyára nem mellőzött volna még néhányat, mely akár terjedelem, akár jelesség tekintetében méltán foglalt volna helyet a kitüntető sorozatban.

hogy valósággal a Rákóczi-fölkelés mentette meg a nemzetet a végleges elpusztulástól.

Egyébiránt a bizottság nemcsak ezt a minden tekintetben újat nyújtó és egészen új perspektívát nyitó dolgot tartotta szem előtt, midőn a szerzőt a megérdemelt kitüntetésre méltónak ítélte, hanem egyúttal elismerését is óhajtotta kifejezni nagyérdemű munkássága iránt, melyet egyéb dolgozataival hadtörténetünk, gazdaságtörténetünk, művelődés- és nyelvtörténetünk eddig ismeretlen területein becsesnél-becsesebb részletek feltárásában oly gazdag eredménynyel fejtett ki.

Kiváló tisztelettel

Budapesten, 1908. febr. 15-én.

Fejérpataky László
biz. tag.

Tagányi Károly
biz. tag.

Borovszky Samu
biz. előadó.

Az 1907 évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Választmány!

A tisztelt Választmány mult évi december hó 5-én tartott ülésében alulírottakat bízta meg azzal, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1907 évi számadásait és pénztári készletét megvizsgáljuk. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulirt napon a következőkép jártunk el.

Ez idén is felkértük Strömpl János miniszteri számtanácsos urat, hogy mint szakértő, a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadásokhoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, a m. kir. postatakarékpénztár és a P. H. E. Takarékpénztár értesítéseit és számlakivonatait tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl úr e kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól a . . . alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján folyó évi január 26-án, a nevezett szakértő úr támogatása mellett vizsgáltuk meg a társulat pénztárát és pénzkezelését.

Legelőször is a *kézipénztár* tartalmát vettük számon, hol készpénzben 1503 kor. 79 fillért, kiutalványozott kiadásokban mai napig 698 kor. 64 fillért találtunk. Hogy ezen összeg helyességét

megállapítsuk, átvizgáltuk az 1907 és 1908 évi pénztári főkönyvnek a vizsgálat napjáig, azaz január 26-ig terjedő adatait és azokat egybevetettük az igazolásukra szolgáló okmányokkal. Megállapítottuk, hogy az 1907 évnek pénztári maradványa és a folyó évnek január-hó 26-ig terjedő bevételei együttvéve 8698 kor. 54 fillérre rúgnak, az ugyanaddig terjedő kiadások összege pedig 776 kor. 16 fillérre, s így a pénztári maradvány 7922 kor. 38 fillér. Miután azonban ezen összegből a postatakarékpénztárban f. é. január 26-ig 6418 kor. 59 fillér helyeztetett el, a kézipénztárban 1503 kor. 79 fillérnek kellett lenni.

Tényleg ezen összeget találván, meggyőződünk, hogy a kézipénztár rendben van.

Ezután az 1907 évi pénztári főnapló vizsgálatára tértünk át. Annak tételeit pontos átvizsgálás után helyeseknek találván, a könyvet a kézipénztárban volt 2202 kor. 43 fillér és a postatakarékpénztárnál kezelt 1351 kor. 31 fillér készpénzzel, összesen 3553 kor. 74 fillér pénzmaradvánnyal lezártuk.

A *törzsvagyon-főkönyvet* átnézvén, meggyőződünk, hogy a törzsvagyon összege 133.200 koronát tesz. Ebből a P. H. E. Takarékpénztárnál letétben van 131.800 kor. névleges értékű értékpapir. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 2. a. csatolt letétszámla kivonata. A többi 1400 kor. alapítvány a társulati pénztárnoknál őrizett 5 drb kötelezvénynyel van fedezve és igazolva.

Felemlítendőnek tartjuk, hogy a törzsvagyon 1906 évi decz. 31-ike óta 800 kor. emelkedést mutat.

A nevezett pénzügyintézet, a nála elhelyezett törzsvagyonon kívül, a társulat címén, takarékpénztári betétkönyvekben, tőkében és 1907. decz. 31-ig tőkésített kamatokban együtt, a 3% alatt csatolt kimutatás szerint 11.239 kor. 14 fillért és egy millenáris aranyérmét őriz. A tőkék, melyeknek külön rendeltetésök van, és a társulat vagyonához nem tartoznak, 1907 december végéig tőkésített kamataikkal a következők:

1. Rodostói alap	6540 kor. 53 f.
2. Gróf Nádasdy-féle Árpád sírja-alap	1446 „ 74 „
3. Szilágyi Sándor-alapítvány	2220 „ 39 „
4. A pénztárnok biztosítéka	1021 „ 46 „
5. Zichy Codex-alap	10 „ 02 „

Összesen: 11.239 kor. 14 f.

Ugyancsak a P. H. E. Takarékpénztár kezeli gyümölcsötteleg a gróf Zichy Jenő-féle pályadíjnak (100 drb arany) alapját is, melynek 1907 évi decz. 31-iki mennyisége 1719 kor., miről a 4% alatt mellékelt folyószámla-kivonat ad számot.

Itt megjegyezzük, hogy a báró Radvánszky-féle „Házi Tör-

ténelmünk Emlékei» című alap az 1907 év folyamán rendeltetés-czéljaira felhasználvatván, megszűnt.

Megvizsgáltuk a Teleki Oklevéltár alapjáról vezetett számadást is, melyet rendben találván, 623 kor. 50 fillér egyenleggel lezártunk. Ez adatok igazolására 5 $\frac{1}{2}$ /. alatt mellékeljük az alapot kezelő P. H. E. Takarékpénztárnak erre vonatkozó folyószámla-kivonatait. 1904-ben új folyószámla nyitattott *Teleki Mihály levelezése* kiadásainak költségeire, a melyekhez évi 2000—2000 koronával a gróf Teleki-család és a M. T. Akadémia járúl. Ezen számla egyenlegül 1907 decz. 31-én 6576 koronát mutat, a miről a számla-kivonatot 6 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatoljuk.

Ezek után a társulati folyószámla-ellenőrző főkönyvet egybevetettük a P. H. E. Takarékpénztár folyószámla-kivonataival és helyesen vezetettnek találtuk. E könyvet 6938 kor. egyenleggel lezártuk, melynek igazolására 7 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatoljuk az illető folyószámla-kivonatot.

Az 1907 évi zárszámadást 8 $\frac{1}{2}$ /. alatt mellékeljük. E számadás minden tétele most is a leggondosabb ügyvitelről tesz tanúságot; az előirányzat és a tényleges szükséglet között mutatkozó csekély eltérések nem szorulnak indokolásra, ezúttal csupán azt jegyezzük meg, hogy a kiadás 12. rovata alatt előre nem látható kiadások czímén elszámolt 1145 kor. 90 fillérben benne foglaltatik Bay Ilonának különleges czélra tett 1000 koronás adománya, mely az 1907 évben rendeltetése céljára felhasználtott.

A Magyar Történeti Életrajzok számadásait, melyeknél megjegyzés nincsen, 9 $\frac{1}{2}$ /. alatt mellékeljük.

A Történelmi Tár számadásait, melyeknél szintén nincs észrevételünk, 10 $\frac{1}{2}$ /. alatt csatoljuk.

Végezetül idefoglaljuk a társulat törzsvagyonáról szóló, a mult évi hasonló kimutatással egybevetett jegyzéket:

	1906. decz. 31.	1907. decz. 31.
1. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézeti záloglevél 4 $\frac{1}{2}$ %-os	6200 kor.	6200 kor.
2. Magyar jelzáloghitelbank záloglevele 4 $\frac{1}{2}$ %-os	52400 »	52200 »
3. Magyar koronajáradék kötvény 4 $\frac{1}{2}$ %-os	30400 »	31600 »
4. Pesti H. E. T. egyesületi kötvény 4 $\frac{1}{2}$ %-os	27800 »	27800 »
5. Magyar jelzáloghitelbanki záloglevél 4 $\frac{1}{2}$ %-os	14000 »	14000 »
Értékpapírok összes értéke	130800 kor.	131800 kor.
6. Magánkötelezők a kézipénztárban..	1600 »	1400 »
Összes törzsvagyon:	132400 kor.	133200 kor.

Az értékpapírok állagában beállott változások a kisorsolások és a tőkésítések következtében állottak be. A vagyonszaporulat a múlt évvel szemben 800 korona.

Eljárásunk során meggyőződünk arról, hogy a pénztárnok a pénztárt a legalaposabban kezeli és a számadásokat a legnagyobb rendben tartja. Kérjük ugyanazért a t. Választmányt, hogy Cserehalmi Samu társulati pénztárnok úrnak 1907 évi december végéig a felmentést a szokásos fentartással megadni méltóztassék.

Kiváló tisztelettel maradtunk a t. Választmánynak

Budapesten, 1908. jan. 26-án

kész szolgálai

dr. Demkó Kálmán
számvizsg. biz. tag.

ifj. dr. Reiszig Ede
számvizsg. biz. tag.

Mellékletek a számv. biz. jelentéséhez.

Kimutatás

a M. Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1907 végével.

1. 4 ^o / _o -os m. jelz. hitelbanki záloglevél	14,000 kor — fill.
2. 4 ^o 5 ^o / _o -os kisbirt. földhitelintézeti záloglevél	6,200 > — >
3. 4 ^o 5 ^o / _o -os m. jelz. hitelbanki záloglevél	52,200 > — >
4. 4 ^o / _o -os m. korona-járadék	31,600 > — >
5. 4 ^o / _o -os P. H. E. Takarékpénztári községi kötvény	27,800 > — >
Az értékpapírok összege	
	131,800 kor — fill.
6. Alapítók kötelezvényei a kézi pénztárban	1,400 > — >
Összesen	
	133,200 kor — fill.

A Magyar Történelmi Társulat

pénztári zárszámadása 1907-ről.

I. Bevételek.

A) Rendesek:

	Előirányzat:	Lerovás:
1. Pénztári maradvány 1906-ról ...	986 kor. 42 fill.	986 kor. 42 fill.
2. Alapítványi kamatokból	5595 > — >	5548 > 50 >
3. Tagdíjakból	18500 > — >	13298 > 68 >
Előfizetésekből és tagdíjhátralékokból	700 > — >	
4. Századok s egyéb kiadványok eladásából	300 > — >	890 > 81 >
5. Ideiglenes kamatokból	500 > — >	700 > 23 >
6. A P. H. E. Takarékpénztár adományából	200 > — >	200 > — >
7. Egyéb előre nem látható bevételek	200 > — >	58 > 28 >

B) Átfutók:

8. Új alapítványokból	200 > — >	975 > — >
9. Egyéb átfutó bevételek	200 > — >	3645 > — >
Összesen		26302 kor. 92 fill.

II. Kiadások.

A) Rendesek:

	Előirányzat:	Lerovás:
a) Személyiek:		
1. Titkár tiszteletdíja	1600 kor. — fill.	1600 kor. — fill.
2. Jegyző	1200 > — >	1200 > — >
3. Pénztárnok tiszteletdíja	1000 > — >	1000 > — >
4. Irnoki munkák díjazása:		
a) a pénztárnoknál 140 kor.)	420 > — >	420 > — >
b) a titkárnál és jegyzőnél 280 kor.)		
b) Dologiak:		
5. A Századok nyomdai költségei, u. m.		
a) 60 ív nyomása 2000 pl.	6621 > — >	6965 > 51 >
Correctura és petit pótlék ...	300 > — >	
b) boríték nyomása 10 füzethez	475 > — >	
c) a füzetek expedíciója	400 > — >	400 > — >

	Előirányzat:	Lerováás:
d) czimszalagok s egyéb nyomtatványok	400 kor. — fill.	331 kor. 60 fill.
6. A Századok füzése	385 > — >	398 > — >
7. A Századok expedíciójának postai költsége	600 > — >	600 > — >
8. Irói tiszteletdíjak a Századoknál	4400 > — >	4049 > 50 >
9. Irodai költségek	500 > — >	358 > 90 >
10. Három szolga díjazása	370 > — >	370 > — >
11. Ujévi ajándékok	183 > — >	183 > — >
12. Előre nem látott kiadások	200 > — >	1145 > 90 >
13. A Tört. Életrajzok jutaléka a 400 koronás alapítók után	— > — >	— > — >
14. Takaré- és postatakarékpénztári kezelési díjak	250 > — >	201 > 41 >
15. Helybeli tagdíjak beszédése után járó % _o -ra	60 > — >	47 > 20 >
16. Postai megbízásokra	600 > — >	501 > 83 >
17. Rendkívüli felolvasásokra	300 > — >	156 > 35 >

B) Átfutók és rendkívüllek:

18. Uj alapítványok tőkésítése	200 kor. — fill.	968 kor. 02 fill.
19. Névkönyv kiadása	— > — >	— > — >
20. Átfutó kiadások (idegen pénzek megtérítése)	200 > — >	3521 > 53 >
21. A kiadvány-készlet raktári kezelése az Athenaeumnál	160 > — >	— > — >
22. A Tört. Tárnál mutatkozó hiány fedezése	1435 > 90 >	1559 > 73 >
23. A Századok indexének költségeire (póthitel)	300 > — >	300 > — >
Összesen	22539 kor. 90 fill.	26729 kor. 48 fill.
Bevétel	22381 kor. 42 fill.	26302 kor. 92 fill.
Kiadás	22539 > 90 >	26729 > 48 >
Túlkadás	158 kor. 48 fill.	426 kor. 56 fill.

Magyar Történeti Életrajzok.

I. Bevételek.

A) Rendesek:

	Előirányzat:	Lerováás:
1. Pénztári maradvány 1906-ról	7931 kor. 45 fill.	7931 kor. 45 fill.
2. Az Athenaeumtól 600 példányért	3000 > — >	— > — >
3. A M. T. Akadémia segélye	1000 > — >	1000 > — >
4. A társulattól a 400 koronás alapítók után	— > — >	— > — >
5. Előfizetésekből	5000 > — >	4766 > 20 >
6. Clichékért az Athenaeumtól	300 > — >	300 > — >
7. Előre nem látható bevételek	50 > — >	— > — >

B) Rendkívüllek:

8. Az Athenaeumtól az 1906: 4—5. füz. 600 példányáért	1200 > — >	1200 > — >
Összesen	18481 kor. 45 fill.	15197 kor. 65 fill.

II. Kiadások.

A) Rendesek:

	Előirányzat:	Lerováás:
1. Nyomdaköltség:		
a) 40 ív nyomása 1380 pl.	3120 kor.— fill.	— kor.— fill.
b) boríték nyomása 5 füzethez ...	240 > — >	— > — >
2. Képek nyomása	500 > — >	— > — >
3. Expeditionális költségek	600 > — >	— > — >
4. Írói tiszteletdíjak	2000 > — >	— > — >
5. A szerkesztő tiszteletdíja	800 > — >	800 > — >
6. Cynkographusnak	4000 > — >	1363 > 53 >
7. Festőknek, rajzolóknak		
8. Fűzés	200 > — >	— > — >
9. Vegyes kiadások	100 > — >	80 > — >
Összesen	11560 kor.— fill.	2243 kor. 53 fill.

B) Rendkívültek:

10. Az 1906: 4—5. füz. nyomás ...	1560 > — >	} 2095 > 82 >
> boríték > ...	48 > — >	
> képek > ...	200 > — >	
> fűzés	100 > — >	
> exp. költség	320 > — >	
> írói tiszteletdíjak	1000 > — >	
Összesen	14788 kor.— fill.	4279 kor. 35 fill.
Bevétel	18481 kor. 45 fill.	15197 kor. 65 fill.
Kiadás	14788 > — >	4279 > 35 >
Maradvány	3693 kor. 45 fill.	10918 kor. 30 fill.

Történelmi Tár.

I. Bevételek.

	Előirányzat:	Lerováás:
1. Előfizetésekből	1350 kor.— fill.	1352 kor. 29 fill.
2. A M. Tud. Akadémia hozzájárulása	2400 > — >	2400 > — >
Összesen	3750 kor.— fill.	3752 kor. 29 fill.

II. Kiadások.

	Előirányzat:	Lerováás:
1. A szerkesztő tiszteletdíja	800 kor.— fill.	800 kor.— fill.
2. Nyomatás (40 ív 500 pl.)	2398 > — >	} 2628 > 97 >
Correctura és petit pótlék	100 > — >	
6. Boríték nyomása 4 füzethez	83 > 40 >	83 > 40 >
4. Expeditió	44 > — >	44 > — >
5. Cizmaszalagok nyomása	20 > — >	6 > 60 >
6. Fűzés	60 > 50 >	64 > 64 >
7. Postai költség	80 > — >	69 > 16 >
8. Írói tiszteletdíjak és index	1600 > — >	1615 > 25 >
Összesen	5185 kor. 90 fill.	5312 kor. 02 fill.
Kiadás	5185 kor. 90 fill.	5312 kor. 02 fill.
Bevétel	3750 > — >	3752 > 29 >
Mutatkozó hiány	1435 kor. 90 fill.	1559 kor. 73 fill.¹⁾

¹⁾ Fedezetét l. a főzárszámadásban II. 22. tétel alatt.

Melléklet a f. évi 15. jk. ponthoz.

A Magyar Történelmi Társulat

költségvetése 1908-ra.

I. Bevételek.**A) Rendesek :**

1. Pénztári maradvány 1907-ről	—	kor.	—	fill.
2. Alapítványi kamatokból	5704	>	—	>
3. Tagdíjakból 1330 tagtól	13300	>	—	>
4. A Századok s egyéb kiadványok eladásából	500	>	—	>
5. Ideiglenes kamatokból	600	>	—	>
6. A P. H. E. Takarékpénztár adományából	200	>	—	>
7. Egyéb előre nem látható bevételek	200	>	—	>

B) Átfutók és rendkívüliek :

8. Új alapítványokból	200	kor.	—	fill.
9. Egyéb átfutó bevételek	200	>	—	>
10. A Századok Indexének első kötetéből	1000	>	—	>
Összesen	21904	kor.	—	fill.

II. Kiadások.**A) Rendesek :****a) Személyiek :**

1. A titkár tiszteletdíja	1600	kor.	—	fill.
2. A jegyző	1200	>	—	>
3. A pénztárnok tiszteletdíja	1000	>	—	>
4. A írnok díjazása	420	>	—	>

b) Dolgoiak :

5. A Századok nyomdai költségei, u. m.	7018	kor.	26	fill.
a) 60 ív nyomása 2000 pl.	330	>	—	>
Correctura és petit pótlék	503	>	50	>
b) boríték nyomása 10 füzethez	400	>	—	>
c) a füzetek expedíciója	400	>	—	>
d) címszalagok s egyéb nyomtatványok	408	>	10	>
6. A Századok füzése	780	>	—	>
7. > expedíciójának postai költsége	4400	>	—	>
8. Írói tiszteletdíjak a Századoknál	400	>	—	>
9. Irodai költségek	370	>	—	>
10. Három szolga díjazása	182	>	—	>
11. Újévi ajándékok	200	>	—	>
12. Előre nem látott kiadások	—	>	—	>
13. A Tört. Életrajzok jutaléka a 400 koronás alapítók után	250	>	—	>
14. Takaré- és postatakarékpénztári kezelési díjak	50	>	—	>
15. Helybeli tagdíjak beszédese után járó %/o-ra	600	>	—	>
16. Postai megbízásokra	—	>	—	>
17. Rendkívüli felolvasásokra	—	>	—	>

B) Átfutók és rendkívüliek:

18. Új alapítványok tőkésítése	200 kor. — fill.
19. Névkönyv kiadása	— > — >
20. Átfutó kiadások (idegen pénzek megtérítése)	200 > — >
21. A kiadvány-készlet raktári kezelése az Athenaeumnál	350 > — >
22. A Tört. Tár-nál mutakozó hiány fedezése	585 > 10 >
23. A Századok Indexének költségeire	— > — > ¹⁾
Összesen	<u>21807 kor. 05 fill.</u>
Előirányzott bevétel	21904 kor. — fill.
> kiadás	<u>21807 > 05 ></u>
Mutakozó maradvány	96 kor. 95 fill.

M. Történeti Életrajzok.

I. Bevételek.

A) Rendesek:

1. Pénztári maradvány 1907-ről	10918 kor. 30 fill.
2. Az Athenaeumtól 600 példányért	3000 > — >
3. A M. T. Akadémia segélye	1000 > — >
4. A társulattól a 400 koronás alapítók után	— > — >
5. Előfizetésekből	2000 > — >
6. Clichékért az Athenaeumtól	300 > — >
7. Előre nem látható bevételek	50 > — >

B) Rendkívüliek:

8. Az Athenaeumtól az 1907: 1—5. füz. 600 példányáért	3000 > — >
Összesen	<u>20268 kor. 30 fill.</u>

II. Kiadások.

A) Rendesek:

1. Nyomdaköltség: a) 40 (80) ív nyomása 1380 pl. ...	3715 kor. 20 fill.
b) boríték nyomása 5 füzethez ...	51 > — >
2. Képek nyomása	600 > — >
3. Expeditionális költségek	600 > — >
4. Írói tiszteletdíjak	2000 > — >
5. A szerkesztő tiszteletdíja	800 > — >
6. Cynkographusnak	} 4000 > — >
7. Festőknek, rajzolóknak	
8. Fűzés	300 > — >
9. Vegyes kiadások	100 > — >
Összesen	<u>12166 kor. 20 fill.</u>

¹⁾ A 23. tétel fedezetéről a szükséghez képest póthitel útján fog gondoskodni a választmány.

B) Rendkívüliek :

10. Az 1907 évi 1—5. füzet nyomása	3120 kor. — fill.
» » » » borítéka	48 » — »
» » » » képek nyomása	500 » — »
» » » » füzése	200 » — »
Expeditionális költségek	400 » — »
Az 1907 évi 1—5. füzet írói tiszteletdíja	2000 » — »
Összesen	<u>18434 kor. 20 fill.</u>
Előirányzott bevétel	20268 kor. 30 fill.
» kiadás	<u>18434 » 20 »</u>
Mutatkozó maradvány	1834 kor. 10 fill.

Történelmi Tár.

I. Bevételek.

1. Előfizetésekből	1350 kor. — fill.
2. A M. Tud. Akadémia hozzájárulása	3500 » — »
Összesen :	<u>4850 kor. — fill.</u>

II. Kiadások.

1. A szerkesztő tiszteletdíja	800 kor. — fill.
2. Nyomtatás (40 iv 500 pl.)	2517 » 90 »
Correctura és petit pótlék	220 » — »
3. Boríték nyomása 4 füzethez	87 » 57 »
4. Expeditionális költség	48 » 20 »
5. Címzalagok nyomása	20 » — »
6. Fűzés	63 » 52 »
7. Postai költség	80 » — »
8. Írói tiszteletdíjak és index	1600 » — »
Összesen :	<u>5435 kor. 19 fill.</u>
Előirányzott kiadás	5435 kor. 19 fill.
» bevétel	<u>4850 » — »</u>
Mutatkozó hiány	585 kor. 19 fill. ¹⁾

Helyreigazítás.

Társulatunk pénztárnoka f. évi márcz. 25-én a *Magyar Történelmi Életrajzok* előfizetőihez levelező lapon intézett felhívásában tévedésből jelezte, hogy az 1908-iki évfolyam *II. Rákóczi Ferencz* életrajzának második kötetét fogja hozni. Helyreigazításul ezennel értesítjük t. előfizetőinket, hogy az *Életrajzok* ez évi folyamában *Beatrix királyné* (Berzeviczy Alberttől) fog megjelenni.

¹⁾ Fedezetét I. a főkölségvetésben II. 22. tétel alatt.

GYÓRVÁR VIADALÁRÓL VALÓ ÉNEK ÉS BUDAVÁR DICSÉRETE.

(Egy hódoltság-korabeli török költőtől.)

Két évvel ezelőtt, isztambuli tartózkodásom alatt, *Ahmed Dsevlet bej* publicista és ujságíró barátom felhívta figyelmemet egy régi, saját birtokában levő hódoltság-korabeli török kéziratot könyvre: *Vüdsüdi* költeményes kötetére. Átnéztük a könyvet, s egyéb bölcséleti és lyrai tárgyú versei között egy hosszabb költeményt találtunk benne Gyórvár ostromáról, meg egy másik rövidebb éneket Budavár dicséretéről. Lefordítottam mind a kettőt magyar nyelvre, abban a reményben, hogy bizonyos tekintetben talán érdekes lesz történettudományunkra nézve.

E két magyar tárgyú török ének írójáról csak nagyon keveset tudunk. A kézirat első lapján idegen kéztől származó rövid feljegyzések vannak, melyekből azt olvashatjuk ki, hogy az énekek szerzője *Vüdsüdi Mehmed Ibnu-l-Abdu-l-Aziz* nevű író, ki a hold-hónapos mohammedán évszámítás szerint az 1021-ik esztendőben (Kr. u. 1643-ban) halt meg. Kilétéről csak annyi van feljegyezve a könyvben, hogy az író *Kinali-záde Ali Cselebi* tanítványai közül való; művét is mesterének ajánlja, s a kötet élén álló legelső költeményében rójja le tanítványi háláját egykori mestere iránt, áradozó verses prologus alakjában. Azt is megmondják még a lapszéli jegyzetek, hogy *Vüdsüdi* a Kara Musztafa pasa idejében állott *Kinali-záde Ali Cselebi* szolgálatában, de mindebből a mester és tanítvány közötti viszonyt megérteni nem lehet; kilétökről, korukban játszott szerepeikről egy szóval sem emlékezik meg a lapszéli feljegyzés.

Kezünk között van azonban egy eredeti kézirat a XVII-ik század közepéről, melynek írója mint szemtanu vett részt Gyór-

vár ostromában,*) s a keleti ember áradozásával éneкли meg a vár viadalát, több teret engedvén benne a sallangos, terpeszkedő leírásoknak, mint a talán egyszerűbb, de több történeti értékkel bíró hű elbeszélésnek. Mindazonáltal a vár megvívásának egyes mozzanatai szépen kidomborodnak az ének keretében.

Rövid bevezetés után a ruméliai hadak felvonulásával kezdi az éneket, néhány sorban dicsóíti a seregek vezérét *Szinán* pasát, s ezzel el is végzi a hadak felszámlálását. A magyar várórséget, a »koldus-csapatot« be sem mutatja; lehet, hogy nem is ismerte. Keleties színekkel rajzolja meg a vár lövetését, a várbeliek kirohását, visszaveretését. Ez első szerencsétlen kirohanás után a görögök tele eresztették a Dunából a vár árkait vízzel, és mikor a király részéről segédc csapatokat is kaptak, újra kitörték a várból, de ismét visszaverettek. A tatár khán átúsztat a vízen, rátör a városra és zsákmánnyal terhelten tér meg a török táborba. Végül aláaknázzák a falakat a törökök, felrobbantják a bástyákat s egy utolsó erős rohammal beveszik a várat. Ilyen történeti egymásutánban beszéli el *Vüdsüdi* Győrvár ostromát.

A másik rövidebb ének Budavárát dicsóíti. A költő tolla alá veszi mindazt, a mi csak megkapja a keleti ember képzeletét. Legtöbb jut a dicséretből a budai szép asszonyoknak; velök együtt felviszi Budát egészen Alláh paradicsomáig.

Verselése meglehetősen robotos munkára vall; nyelve tarka keveréke az arab, perzsa és török szókincsnek, az az irodalmi jargon, mely keletkezésétől fogva eltart a legújabb korig, a török irodalom újjászületéséig. Néha egy-egy érdekes ósdi török szó vagy nyelvtani alak kerül elő a sorokból, s e tekintetben talán nyelvtudományi szempontból is érdekes a kézirat.

I.

GYŐRVÁR ELLEN VIVOTT CSATÁK ÉS A VÁR ELFOGLALÁSA.

Mint hogy ha egy éjen a magas ég ura
Felkantározná holdas éjszín paripáját,
S csillagcsapatokat gyűjtne maga mellé,

*) A kézirat tehát talán inkább a XVII. század elejéről, mint középeről való lehet, minthogy Győrvár megénekelt ostroma és bevételé 1594-ben történt.
Szerk.

És ezek egymással harczba indulnának,
 5 Olyanképen esett ott a mezőn a rémítő pusztulás.
 Mily sok hatalmas fej hullott le a földre!
 Nem volt száma sem a levágott fejeknek,
 A föld népe azt hitte, hogy hullócsillagok.

Elközelgett a boldogság dicsérete, eljött a nap;
 10 Fekete nap volt, ünnep lett azon az éjszakán.¹⁾
 Az éjgig szállott a kiáltók ²⁾ szava,
 Szerencsét és hatalmat jósoltak.
 Értéket adott e nap a harczosok áruinak,
 A mi még megmaradt az eladás után, azt elkótya-vetyélték.

15 Zsivajjal rontottak az iszlám-seregre,
 Felült ki-ki pej lovára, ki-ki a *Düldül*-re.³⁾
 Hogy szembezálljak az ellenséggel erősen, okosan,
 Felkészültem én magam is az útra.
 Elgondoltam a helyet és az időt,

20 És ott termettem egy pillantás alatt, mint Hízir.⁴⁾

Megjött Rumélia számtalan lobogóval a mezőre,
 Olyan lett ez tőle, mint a tulipánkert.
 A ló fejét nem húzták vissza a hősök,
 Megálltak Győrben, mint a nap,

25 És mint a hold-udvar, közbül vették e holdat,
 Megszálltak körös-körül a nyalka spahik.⁵⁾
 Hős volt a sereg vezére,
 Kard volt ő önmaga, a nemes neve *Szinán*.⁶⁾

Nagy volt a vezérek között ez a sáh,
 30 Szolgálták a parancsát a hadnagyok és spahik.

Jobb oldalt feküdt Győr vára,
 Mint a gyémántgyűrű karikája kövestül.

¹⁾ Fekete, gyászos napjuk volt a várba szorult magyaroknak, de ünnepük volt az ostromló török csapatoknak.

²⁾ Kikiáltó: *tellál*, az eladásnál. Vonatkozással a »harczosok áruira«.

³⁾ *Düldül* a próféta egy híres öszvérenek a neve. A költő itt ezzel a hátszlovak erejét és pompáját akarja festeni.

⁴⁾ *Hízir* próféta volt, Illés prófétának a testvére. A mohammedán hitrege szerint manapság is a földön jár, hol itt látják meg az emberek, hol meg amott, de akárhol tűnjék is fel, jót cselekszik mindig a halandókkal. Hízir prófétának ezzel a látomásszerű, egy pillantás alatt való megjelenésével hozza hasonlatba a saját gyorsaságát, a melylyel az ostromba veendő Győr alá sietett.

⁵⁾ Törökül *szipahi* = könnyű lovasság.

⁶⁾ *Szinán* pasa török hadvezér, Győrvár ostromlója. A szó maga »szinán« arab szó, és annyit jelent, mint »lándsa vég.« Alább is előfordul még hasonló átvitt vonatkozással.

- Az oldalait folyóvíz övezte,
Csaknem olyan volt, mint az ujjon lévő gyűrű.
- 35 *Hätəm-i-Tajj* ⁷⁾ volt, de tűz a kenyere,
Halál az áldása, kígyóméreg a vize.
Vagy pedig olyan volt, mint egy világ a vízben,
Mind a négy tájékát emberek lakták.
Gondold, hogy e vizet gyepgyűrű veszi körül,
- 40 Azt hitted volna, hogy leszállt itt a földre az ég.
Egy helyre jött a tűz és a víz,
Mint az *Élet-vízében* ⁸⁾ tükröződő nap.
Mint a keleti égen sziporkázó csillag a tüze ;
Rátámadt a világra, hogy összeégesse.
- 45 Ép olyan volt a lángja, mint a sorsverés,
Ágyu, puszkagolyója mint a hullócsillag.
Felhő volt a füstje, az ágyúja mennydörgés meg villám.
Elönté a világot e vészes áradás.
Felbocsájták a füstöt az egekbe,
- 50 Hullatták az ágyugolyókat, mint az esőt.

- Az iszlám-sereg sem állott tétlenül,
Harczoltak vassal és kővel,
Bástyául állíták lelkeket, testöket,
Tüzet szórva Gyórt lángba boríták.
- 55 Jelt adtak az ágyúnak, puszkának,
S az ágyúk a várat golyóba boríták.
A mint szűkre szorult a fejeik helye,
Kapkodón szívökben gonoszt forraltak,
Kedvök támadt a halálra ;
- 60 Egyesültek a veszni óhajtok,
Kitörtek és harczoltak idekűnn,
Itt sem volt maradásuk, a pokolra mentek.
Kinyitva a kaput, mint ezer szőröstalpú,⁹⁾
Kirontottak, mint egy titkos veszedelem.
- 65 Mint az ing, midőn a nyaka széttépve
Lehull a testről, ekképen mindnyájan fejöket vesztették.
Nincs (megálló-) helyök, ismét visszatérnek,

⁷⁾ *Hätəm-i-Tajj* mesebeli gazdag arab volt, a ki bőkezű vendég-szeretetéről vált híressé. Negyven ablaka volt a házának, de egyik előtt sem hagyott elmenni szegényt a nélkül, hogy meg ne vendégelte volna. Gyórvár és ilyen bőkezű vendéglátója volt az ellenségnek, de tüzet, halált és kígyómérget osztott mindannak, a ki a látására jött.

⁸⁾ Az *Élet-vize (áb-i-haját)* paradicsomi folyó, a melyből ha iszik az ember, halhatatlanná lesz a teste is, nemcsak a lelke.

⁹⁾ Kutya.

- Azért rontottak ki, hogy a halál sötétjébe jusson valamennyi.
Sóhajtás a testök, és lehellet a vérök,
70 De a csatabárdjuk hegyeket hasított.
Gondold, hogy elvágta útjokat a vihar,
Elönté a világot a Duna vize
- Mihelyt meglátták őket, mint a párducz és tigris,
E mozgó lánzsák, a harcznak hősei,
75 A vaskarmos kezű sólymok,
Rettenthetetlenek a golyó-vadászaton,
Rájuk támadtak a bosszu tüzével,
Vasból való testöket viaszszá változtatták,
Nem néztek sem az ágyúra, sem a puskára,
80 Sem a gyáva lélek csácsogó szavára,
Mint az éhes farkas, e harcz emberei,
Széjjel szórták a nyáját.
Milyen sok fejet vetettek a porba,
Milyen sok hatalmast kötöztek össze! . . .
- 85 Telistele volt tüzzel a föld és a lég,
Füsttel és sziporkával lett tele az ég,
Napok látszottak tüzes golyókból,
Napok keltek elő a sötét felhőkből.
Sóhajtoztak a várból a pukkanó ágyúk,
90 Beborította az égboltot a fekete füst.
Fekete nap jött a gyaurok fejére,
Ünnepe lett az iszlám-seregnek.
Tíz munkája volt a szálló sziporka,
Gondold meg, elégett ez ünnepen egy vár.
- 95 A koldus-csapat és arany-lobogó
Érc-hegygyé lett ezen a mezőn.¹⁰⁾
Nemcsak büszke lobogó (lengett e halmon),
Hanem egy tölgyfaerdő mindjárt, lánzsával, zászlókkal.
Tölgyfaerdő, melynek párducz és tigris a kígyója,
100 A párducz és tigris a harcz emberei.
Búgott a nagydob, sikongott a síp,
Égig csapott a kisdob pergése.
Betölté a fület és az eget a gömbölyű síp szava,
Az égig szállt a »huj« és »haj« kiáltás.
- 105 Elbámult rajta a szégyentől a gyenge.
Megrakta a halálmadár titkos fészket,
A fejbe szállt a harag és a bosszu,

¹⁰⁾ Halmót raktak a levágott koldus csapatból (magyar seregből) és tetejébe tűzték a török arany-lobogót.

- Dobogni kezdettek a hősök keblei,
 Búgott a dob és felriadtak rá a harcosok,
 110 Nyeríteni kezdtek a ménlovak.
 Megtelt csodálattal a világ nyelve,
 Az emberek szava megállt a bámullattól.
 Füst meg por felhőzte be az égboltot,
 Szóltak a megtöltött puskák,
 115 Villogott a kard, mint a villám,
 Egész felhő volt a nyilak veszedelme.
 Vérbe borítá a testeket az özönvíz,
 És a sok koponya mindmegannyi elpattant buborék.
 Feljajdult a húrokon a szívcsajgás,
 120 És hallgatták e jajdulást a pajzsok,
 Mert alig pattant el az íj húrjáról a nyíl,
 Már odavágott a pajzsok közepébe.
 Tüzes volt az íj húrja és tüzes a pajzs,
 Sebeket metszett a szakállas íjvessző.
 125 A sors íjja volt a harcosok íjja,
 Hogy menekülhetett volna előle az ellenség lelke?
 Varázserejökön áttörtek a hősök,
 Lándsáik olyanok voltak, mint Mózes vesszeje.
 Pusztult az ellenség, mit tehetett egyebet,
 130 Minden oldalról tódultak előre a lándsák.
 A megsemmisülés országának útja lett a kard,
 Porba hullott mindaz, a ki szembeszállott.
 Utat vágtak a keblekbe a kardok,
 Jelzótáblát szúrtak az utakra a nyilak,
 135 Sok utat nyitottak a lélek házához.

- Szinán* volt a vezére a lándsáknak,
 Odatoppant az ellenség elébe,
*Elif*¹¹⁾ forma nyilát a szivébe szúrta.
 Szemébe, keblébe hatottak a nyilak,
 140 Megnyiták a kardok patakok folyását.
 Sok áldását látták harcoló vasának,
 Csupa vas lett szinte az ellenség szive.
 Nyilakból és bárdokból fonta meg az ellen koszorúját,
 Bőven bánt a harcoló vasával.
 145 Nem sajnálta az ellenségtől bőkezűségét,
 Drágagyönggyel töltötte meg keblöket a nyíl,

¹¹⁾ *Elif* = a betű, alfa. Függélyes, egyenes vonal (|), azért hasonlítja a költő a nyilhoz.

Es hogy a hitökre gyalázatot kenjen, ¹²⁾
Ruháikat végig pirosra festette.

- Tudós és bátor seborvos a nyíl,
150 A sebek ajkainál ez volt az orvosi tű,
Kin eret vágott, kit megköppölyözött,
Kire meg rátámadt és a lelkét vette.
Seb-pepecselő lett a nyilak vesszeje,
Es tulipánszínű ír a halálhörgés.
- 155 Örökségül hagyta a kard a lélek pénzét,
De ellopta a pánczél és elrohant vele.
Megteltek a pánczél szemei vérrel,
Es sajjó lélekkel zokogott, sírdogált,
Csendben és halkán, mint a ki figyelmez.
- 160 A sors keze széttépte a pánczél virágját,
Véres-vörösbe borultak a testek,
Piros lett az ingök, mint a nyugati leány arca.
Szerelmes párja lett kard a másik kardnak,
S a fejek ollója lett a *Zülfikár*.¹³⁾
- 165 Ketté vágta az Igazság kardja, mint a körzö,
Mindazt, a ki elhagyta helyét.
Rájött a gyaurokra a halál veszedelme,
Olyan lett a kard, mint az *Élet-vize*.
A ki megszomjazott s ivott e víz mérgéből,
- 170 Oly apróra vágatott, mint a füle mekkora.
Későn jött már érte a halál sárkánya,
Nem talált már rajta lenyelni való ép falatot.
Lehelete tüzével perzselte, égette,
Az ellenség húsát nyársonsültnek sütötte.
- 175 A ki a buzogány körmeibe esett,
Annak a sisakja szoros lett a fejében,
Véres mázzal festődött be, mint a virágcserep,
Mert a csatabárdok úgy körülrajzották, mint a szarkák.
- Ilyformán pusztultak a gyaurok,
180 Egy-egy nyíl félelmétől ezren haltak meg.
Könnyű lett a sok holt kéz és koponya,
Vágóhíddá változott a harcztér,

¹²⁾ Ez a sor az eredeti kéziratban át van húzva és helyette enyhítés-képen a következő vers áll a könyv szélén:

•Hogy elrontsa az ő jó kedvöket.•

¹³⁾ *Zülfikár* (bordás) a próféta híres kardja, melylyel a *bedr*-i csatában harczolt. Később e kard Alira szállott örökségül.

- Olyan lett a tájék, mint az itélet völgye,
Mely a gyaurok számtalan kínjait látja.
- 185 Olyan volt a föld színén a sok leszelt koponya,
Mint a tök a vetemény-kertben.
S a kinek fejét kettévágta a bárd,
Olyan lett, mint a felszelt piros bélű dinnye.
Halmokká nőttek az elesettek testei,
- 190 Egész vár volt szinte ez a sok halom és halott-sáncz.
A lovak lába nem léphetett a nélkül a földre,
Hogy katonák fején ne gázolt volna.
Úgy ömlött a vér a vár tövénél,
Mint egy másik Duna.
- 195 Métafa meg labda lett a kard és a fej,
Művészettel játszottak vele a hősök.
Meggörbült az ij háta a fáradságtól,
Elfogyott a sok nyilvessző.
Munkálkodtak ugyancsak a nyilak,
- 200 Zihálva tátogatta száját a görbe ij.
Ragyogott a szomjas kard meg a lándsa,
Sokat vadászott a halál vadásza,
Akár évekig se ejtsen el már több ellent.

Vásárra jutott (az ellenség népe),

- 205 Egyiket eladták, másikat megvették.
Nehánya az árnyékban Elet-vizére talált,
Másik meg ott veszett, holtan maradt.

A győzelmes hősök boritalhoz ültek,
Ki meghalt közülök, ki meg élve maradt.

- 210 Nehányát a halál bortöltögetője tette mámorossá,
Mások meg önönkezükből itták a mámort.
Jó kedvvel ittak harcz után a borozók,
A boros kupák csupa »titkok« serlegei.¹⁴⁾
Kinek színültig tölt az ivópohara,
- 215 Kinek meg lángba borult a fészke.
Gyors lett ennek a szárnya, mint a nyíl tolla,
A ki vértanu lett, mennyországba vágjik.
Nem vér borította be, égi fény szállt reá,
Azt hitte a hitetlen gyaur, a vadszamár, hogy meghalt,
- 220 Pedig a *Dsennet*-kertje¹⁵⁾ volt az a véres föld,
Rózsái ámulatba ejtették az gyat.

¹⁴⁾ A hasist a törökök »titkok«-nak (*eszrár*) nevezik. Vonatkozás a bornak mámoros, bódító hatására.

¹⁵⁾ Paradicsom.

Egynehány vadszamár és patkány, a ki nem méltó a halálra,
Eszét vesztetten visszatért a várba.

Visszatért Győrbe, a mely porrá égett,
225 Pokollá lett, de szűk pokol volt nékik.

A hívóány pogányoknak Győrvárban szétszórják táborát.

Milyen nagy nap volt az, mikor ily csatát vívtak
S ruháikat vérrel pirosra festették!

Meghátráltak a (pogányok) a táborral,
Nagynehezen úgy a hogy tartották még a várat.
230 De meg akarta mutatni erejét az egeknek Ura,
Széjjelszórta a táborukat egészen,
Levágta a szárnyát, farkát mindahánynak,
Megölte a méhet és megette a mézet.

Megállott a Duna lába, nem folytak a vizek,¹⁶⁾

235 Nem értek odáig, a hová indultak,
Elállták az utat, sok baj volt miattuk,
Elvágták az utat a vizek és az irigy fenhéjázók.
Olyan volt ez a vízzel telt várárok-part,
Azt hitted volna, hogy tejút az égen.

240 Vagy olyan volt, mint a *Szírát* egyenes hídja,¹⁷⁾
A melyre lépve nem félnek a *Dsenmet*-be menők.
Kitört az ítélet e napon újra,
Dicsőbb dolgok történtek e hídfőnél, mint a végítéleten,
Mintha nyelve lett volna az ágyúknak,

245 Belebömböttek a világba és szórták a tüzet;
Úgy ömlött a várárokba a tűz, mint a tenger,
És győzött a koldusok csapatja.
Azt hitték, hogy keresztülmentek már a *Szírát* hídján,
És az övök már az Örökkévalóság-háza.

250 Számtalan lándsától, számtalan levéltől
Olyan volt a Duna partja, mint a vadonerdő,
S ez erdő tele volt bátor oroszlánnal.

¹⁶⁾ T. i. a várárokba vizet vezettek a győriek a Dunából.

¹⁷⁾ A *Szírát*-hídja véghetetlen hosszú híd a pokol és mennyország között, mely vékonyabb mint a hajszál és élesebb mint a kard. A hívó lelke a test halála után ezen a hídon keresztül megy a Paradicsomba. A mikor itt áthalad a lélek, az Isten angyala megkérdezi tőle, hogy megtartotta-e az életben mindazon törvényeket és vallási kötelességeket, melyeket Alláh megparancsolt a Kórában. Ha meg tud a lélek az angyal minden kérdésére felelni, átmegy e hídon keresztül a Paradicsomba. De ha bűnös volt életében, és a kérdésekre nem tud válaszolni, leesik róla a pokolba.

- Nem is oroszlán, de mindegyike egy-egy oroszlánfogó
 Tetőtől le talpig fegyverbe öltözve
- 255 Csupa enyészet volt mindegyik közülök.
 A nagydob puffogása, a kisdob pergése
 A hősöket *div*-ekké ¹⁸⁾ változtatta.
- Szemközt az ellenség csatasorba állott,
 Föl és alá jártak, kutatták a partot.
- 260 Látták, hogy a hit harczosai elmentek,
 Megnyitották az utat, mint Mózes a Vörös-tengert.
 A félelemtől elment az esze a várkapitánynak,
 Megrettentek vele a hadnagyok is mind.
 De segítette őket a fáraójuk is.
- 265 Azt mondta: »Elég ideje, hogy törnek bennetöket.«
 Rokona volt a királynak ez a szennyes,
 Olyan volt ez a mocskos, mint a skorpió.
 Király bánatával egy volt az ő gyásza,
 Ő maga is akkép gondolkozott:
- 270 »Eljött a végzet, a minék el kellett jönni!«
 És kirengszel, hogy ilykép haljon meg.
 Mint a perzselő és fojtó szagú számmum,
 Kitért valamennyi gyalogszerrel a várból.
 Rengett a föld, mintha megindultak volna a hegyek,
- 275 Sötét, fekete színű hegy, egyik sem volt fehér.
 Valamennyije a pokol czondrája, mint az aczél,
 Nem fogja a nyíl, sem a csatabárd. Üsd! Vágd!
- Kinyitották ismét a hitharczra hívó parancsot:
 Minden sora kard volt, az *elij*-je *Szinán*.¹⁹⁾
- 280 Azt hinnéd, hogy maga a sors nyila volt a *nun*,
 Minden *elij* halálos nyíl volt az ellennek,
 A *mim*-je súlyos buzogány az ellenség fején,
Szad-ja az ellen szeme, melyet kiütnek,
 A *dal* és *zal* az ellenség két szeme.
- 285 Nagy nehezen hajlott a *lam* betű szára,
 Egy fejes *kef* betüt szúrtak a hegyébe,
 Mint hogyha egy sorban két alakatlan
 Rengeteg hegy jött volna egy helyre.

¹⁸⁾ *Div* = ördög, gonosz lélek.

¹⁹⁾ A katonákhoz intézett hitharczra hívó levél (*gazá-nám* betűinek alakjaihoz mérten hasonlatokat állít: *elij* = a (إ), *nun* = mim = m (م), *szad* = sz (ص), *dal* = d (د), *zal* = z (ذ), *lam* = kef = k (ك).

- Elborította a világot a por és a füst,
290 Osszefolyt egymással két tenger,
 Úgy mint a tenger, úgy mint két világ.
 Ágyú és puska mint mennykő és villám,
 Azt hinnéd, hogy tűzbe borult Nyugat és Kelet,
 A ragadozó oroszlán rettenetes kiáltása volt
295 A csatazaj lármája.
 Zúgott a buzogány és pattogott a nyíl,
 Irgalom nélkül repültek a nyílvesszők.
 Ki néz, ki földre hull, ki meg vág,
 Ki fut, ki úz, ki sujt,
300 Egyik a másikat biztatja, kit üssön.
 A ki maga az íj, maga *Szinán*, maga a háború,
 Annak nem áll ellent sem az ércz-pajzs, sem a kő.
- A lánca-ágak újra gyümölcsöt termettek,
 Fejek és lobogók a gyümölcsei, lombjai.
305 Olyan volt minden harczos, mint egy-egy mészáros.
 Hősiesen elverték az ellent,
 A világ lapjain olvassák ezt a vereséget;
 Ha hallja az ellenség, harag száll a fejébe.
 Vérrel megfestve folyt e napon a Duna,
310 Vidáman hullámozott, habzott a Duna.
 Kinek a könyvében elfordították a lapot,
 Kinek meg olvassák még a betűit.
 Eltakarodtak a legyőzött gyaurok,
 Ki visszafutott, ki meg a pokolra ment.

Éjjel.

- 315** A mint a magas ég meglátta a harczot,
 Az ágyú füstjét az ellenségre vágta.
 Oda csapott le a füst a tábor közepére,
 Lyukat fúrt a földbe és elhatott a föld másik oldaláig.
 Elkezdett aztán gomolyogni felfelé az ágyú sötét füstje,
320 Megteltek sziporkával az égbolt felhői,
 . . . Azaz eljött az éjjel és elszállt a nappal világa,
 Bánatot hozott az ellenségnek és zúgolódást.
 Meggyújtotta (az éj) a holdvilág gránátját,
 Hogy Győr városa búsabbnak lássa a világot.
325 Az iszlám-sereg'is ott maradt a helyén,
 Éjszínű bánat tengerébe merülten,
 Mivel az éjszaka gátat vetett a zsákmányolásnak,
 A zsákmány-prédának s minden áldásának.
 De fölkelt a napja az ellenség hitének,

- 330 A földre nyomta lábát a szőröstalpú,
 És a kit a lánlsa nem etetett meg kígyóméreggel,
 Kapott az alkalmen, s jó része megszökött.

Nappal.

- A fényes nap iszlám-serege az éjjel csapatát
 Vérrel sápadtra, pirosra festette,
- 335 Csillag-ragadmánynyal gazdagon terhelve
 A látóhatáron aranyos zászlóját ismét kitűzte.
 Felvidámodott az egész világ szíve,
 És felkelt a nap az ember feje fölé.
- Elkezdtek ismét áttörni a várárkon,
- 340 És a koponyák kupáiból boritalt inni.
 Egyik oldalról a tatár khán serege
 Nekiment a Dunának, mint a rohanó ár,
 Nekiment nyargalvást, mint az északkeleti szél,
 És csodamunkával utat nyitott a vízen.
- 345 Azt hinnéd, hogy hullámai voltak ők a víznek,
 Mindegyik csak egy-egy tenyérnyi hullám.
 Ha földön járnak, a csata tigrisei,
 Ha vízbe mennek, olyanok, mint a krokodil.
 Vajjon a lényegök vízből van-e talán,
- 350 Vagy pedig vízbe nem merülő boszorkányok.
 Latra vetették a zsákmány szép számát,
 És sietve az ellen-táborra zúdultak.
 Azók nem vették észre; olyan volt ez csak, mint egy álom,
 Mint két szerelmesnek a találkozója.
- 355 Úgy rohantak előre, miként a fergeteg,
 Lekapták a hajnali szél fejről a koronát.
- A tatár katonák részt kaptak a prédából,
 Visszatértek aztán a főcsapatukhoz.
 Összetörték a sárkányok talizmánját,
- 360 Ők kapták az ifju szívrabló leányokat.
 Zsákmányt szereztek, foglyot raboltak,
 Vidáman jártatták szemöket a seregen.

*A hitvány gyaurok a tábor romlása után a várba szorúlnak.
 Várukat elfoglalják.*

- Megszűnt a gyaurnak reménye a táborhoz,
 Olyan lett neki Gyórvára, mint a temető.
- 365 Az iszlám serege közel a győzelemhez,
 Fejök, lelkök tele volt buzgósággal.

- Egy részök szaporán, miként a szélvész,
 Körülvette a vár alját minden oldalról,
 Más részök meg füstbe borította a mézet nem evőket.
- 370 Sziporkázó nagy tüzet gyújtott alájok,
 Fúrni kezdték alattok az aknát titokban,
 Szenvedélylyel, mint a hogy a szerelmes keresi a kedves arcza-
 Az ész csákányával megfúrták a várat, [gödkrét.
 A hangya munkájával, mint valami szörzsákokot.
- 375 Megtömték puskaporral e csodás kutat,
 Olyan volt a fekete füstje, mint az áradó folyam.
 Meggyújtották és megrendült a világ,
 Mintha széttörött s a földre esett volna a mennybolt.
 A kődarabokat az égbolt felé szórta,
- 380 Mint hullócsillagok estek vissza a földre,
 És megperzselték a földet, és Győrvára testét
 Romokba döntötték, mint a szerelmes szívét.
 Összeágyúzták a papok szegényházát,
 S a harangjaikban tüzeket gyújtottak.
- 385 Kezökbe vették a próféta zászlaját,
 S a várra zúdultak, mint a vízáradás.
 Úgy mentek ellene, mint egy hegyóriás.
 Zászló volt az ormán, olyan lett tőle a hegy, mint a galamb.
 Villogva, perzselve hullott a seregre a gránát,
- 390 Azt hinnéd, hogy lángeső esik az égből.
 Megcsodálta a rohamukat a vár kapitánya,
 Bámulva nézett le a seregre.
 Megtanulta a részeges, hogy milyen a hadsereg.
 Álmélkodva nézte, mint rohannak a tűzbe,
- 395 Megtanulta az iszákos, milyenek a harcosok.
 Lakomát csapott a puska a golyókkal.
 Csodát művelt a *Világ-dicsősége*,²⁰⁾
 Ragyogott e csoda a lobogóján, mint a nap.
 Győrvár, mely mindig örök talizmán volt,
- 400 Győrvár, mely maga vérivő sárkány volt,
 És számtalan sárkányt gyűjtött volt magába,
 Megközelíthető, bevehető hely lett.
 Feltűzték ormára a lobogót,
 Fenhangon énekelték ormáról az *ezán*-t.²¹⁾
- 405 Nem volt már reménye harcza, csatába,
 Átadta a várat a piszkos kapitány.
 Pár napnyi kegyelmet kért önmagának,

²⁰⁾ Muhammed, a próféta.

²¹⁾ *Ezán* = imádságra hívó ének, melyet a müezzin énekel a mináréről.

Lelkének egy kevés irgalmat könyörgött.
Három napnyi kegyelmet engedtek neki,
410 Elpusztult aztán ő is, mint a vára.

Mindig ily háborúnk és győzelmünk legyen,
Ily sorok legyenek a hitharczok könyvében.
Alázkodjék és gyaláztassék meg a hit ellensége,
Birtoka préda legyen s a lelke fogoly.
415 Ezer két éve volt a hidsretnek,
Ezer és háromban folyt ez a hitharcz.²³⁾
Az évszámát is megmondta egy barátja a költészetnek,
Az ötödik volt már ez a hitharczok sorában.
Hogyha kételkednél talán a szivedben,
420 Olvasd össze mind a hitharczok számát.
Három vár nyílt meg ki eztán, mint a rózsza,
Elvették a rózsákat, mint a fülemülék.²⁴⁾

II.

BUDAVÁR DICSEÉRETE.

Elmúltott a tél és megjött a kikelet,
Üdvösséget osztó, szívet vidámító tavasznap.
Új életre keltek a föld növényei,
Sétára indultak újra a föld urai.
5 Vége lett a tél gyötrelmeinek,
És *Dsennet*-té változott e silány földi hajlék.
Kidugták fejüket a rózsák bimbói,
Megeredtek a fülemülék nyelvei.
Új dalokba kezdettek a szerelmesek
10 A szerelem törvényeiről énekelt mindegyik.
Unalmassá váltott a ház, az otthon,
Titokzatos és kedves volt a folyópart,
Kijött a szerelmes a szerelmesével
A Duna-partra és a fürdőkbe.
15 Olyan szép Budavár, mint maga Isztambul,
Kiességben nem hinném, hogy hátrább áll nála.
A pesti oldal meg olyan, mint *Galata*,

²³⁾ 1003-ban 622 (a hidsret) után, vagyis Kr. u. 1625-ben.*)

²⁴⁾ A fülemüle szerelmes a rózsába és érte eped folyton; ezzel van tele a keleti poézis. Ilyen nagy vágygyal áhítoztak a magyar várak után is a törökök, — ilyképen áradoz a költő.

*) Itt az évszám körül valami hibának kell lenni, mert a megénekelt »hitharcz« leírása Győrnek csak 1594-iki ostromára vonatkozhatik. Vajjon a hidsret ezerharmadik éve (1625) nem az ének szerzésének évét akarja-e jelenteni?

- Vagy talán Galata nagyobb egy kevéssel.
Csakhogy az kopár és kietlen tájék,
20 Ez meg tele szép leánynyal, a köve is ragyogvány.
Mint egy szépségekkel telerajzolt könyvlap,
Melynek közepét a Duna csatornázza.
A Duna, mely önmaga az *Élet-vize*,
Kizöldül minden, a merre csak lép, olyan mint *Hizir*.²⁴⁾
- 25 A világ áldása és menny terített asztala,
Olyan, mint egy asztal, melyre halat tálalnak.
Talán maga az ég ez, s a hala a paradicsomi hal,²⁵⁾
A ki nem a mennybe való, az csak közönséges ételnek találja.
Vagy pedig gondold, hogy e folyó maga a tejút,
30 És a vár mellette az Oroszlán-csillagzat.
E fenevad-várhoz közel a hadi tábor,
Mely nem enged utat az ellen-seregnek.
Minden csapat maga egy-egy oroszlán,
Minden katonája vasláncz az ellennek.
- 35 Fürdőinek meg nincsen sehol mása,
Brussa hévizei semmik sem hozzája.
Mindegyike egy-egy kéklő Paradicsom,
És a medenczéje olyan, mint a *Keüszér*.²⁶⁾
Mintha habléány volna benne minden leány,
40 Elveszik az ember eszét ezek a tündérek.
Hogyha felbukkan a vízből e hold és ragyogni kezd,
Olyan lesz a medencze, mint Nyugat és Kelet.
Vizei mint az arcz ragyogása,
Medenczéi mint a fényességek villanása.
- 45 Ha e fürdőbe gyűl e vidék szép leánya,
Olyanná válik a fürdő, mint a mennyország.
A ki látta egyszer, szerelmessé lesz a szív e népeibe,
Mindegyike egy-egy ékes cukortálcza.
A ki látja őket cukormosolygással a vízbe merülni,
50 Bánatos, önmagát emésztő szerelmessé válik.
A fájdalom tengerébe merül annak a lelke,
És a búbanat örvénye lesz néki e medencze.

²⁴⁾ *Hizir* próféta ünnepe (róz-i-Hizir, vagy Hidrellesz) tavasszal van, a mikor kizöldül minden. Kimennek a törökök e napon a kiránduló helyekre és vidám mulatozással töltik az időt. Az a hiedelem is fűződik e naphoz, hogy ekkor Hizir próféta maga is ott jár — többnyire látatlanul — a mulatozók között. Néha ember képében jelenik meg. A ki ilyenkor meglátja őt, bármit kérjen is tőle, beteljesedik a kívánsága.

²⁵⁾ A moszlimán hit szerint Alláh a túlvilágon a megigazultakat egy óriási hal husával fogja táplálni.

²⁶⁾ Egy paradicsomi folyó neve.

- Sírnak és sóhajtanak e vízhabok annak,
S ó maga is folyton e holdat keresi.
- 55 Mondhatnám, hogy e medencze maga a mennyország,
Tele van hírival ²⁷⁾ és angyal-sereggel.
A vize mint tükör, benne az asszonyi népség,
Benne látszik a föld és a mennybolt.
Ne hidd, hogy e napszépségű leányok úgy úsznak a vízen,
- 60 E víz habjai őket tenyerükön hordják.
Milyen boldog a ki együtt szerelmesével mehet e fürdőke
Ki-kibukkan a vízből hol egyik, hol másik,
Az orcáját ott az édes lábához dörzsöli,
Hanem a negédes nem hajt a szavára, nem jön ki a vízből.
- 65 Ha kávéházba mégy, költők társasága,
Hogyha *medreszét* ²⁸⁾ látsz, tudósok tanýája.
Bölcssei, mint a czukorszavú papagály,
S a költői olyanok, mint a fülemülék.
Hogyha dalt mondanak, szavuk az *Elet-vize*,
- 70 Daluk elúzi a tudatlanság homályát.
A ki hallgatja őket,
Elámúl a szavuk színes értelmén.
- Irem* ²⁹⁾ kertjénél dúsabbak e kertek,
Bimbóinál szebbek ennek a rózsái.
- 75 Vára sem panaszkodhatik a mostoha sorsra,
És szép leányai szebbek az angyalnál.
Rózsás kert veszi körül e rózsá-várat,
Mint a mámor kelyhét a szívtrábló leányok.
Házai telvék mind *gilmán*-nal, ³⁰⁾ *húri*-val,
- 80 Még a *Dsennet*-kert is elmarad mögötte.

*

Bemutattam a két török éneket lehetőleg hű magyar fordításban. Legyen ez is egy kicsinyke mozaikszeme a hódoltság-korabeli török irodalomról való ismereteinknek, egy adat a kor történeti eseményeihez.

MÉSZÁROS GYULA.

²⁷⁾ Paradicsomi örökké szűz leányok, kiket Alláh az üdvözültek gyönyörűségére teremtett.

²⁸⁾ Magasabb fokú (rendesen papnevelő) iskola.

²⁹⁾ *Irem* kertje valami mesebeli szép kert volt Arábiában.

³⁰⁾ Paradicsomi szolgáló és szolgáló leányok.

MESZLENY BENEDEK.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A közpályán szereplő jelentékenyebb férfiak élete természet-szerűleg élénkebben vonja magára a figyelmet, mint azoké az egyszerűbb embereké, kiknek tevékenysége falujuk határai közt foly le, s jó szerencse, ha a megyei életben is visznek szerepet, eljutnak odáig, hogy a megye bizalma országgyűlésre küldi őket. Pedig az ilyenek élete folyásában is vannak érdekesebb események, mutatkoznak oly tanulságok, melyek általánosabb szempontból is hasznosíthatók. Az ilyen kis emberek egyikéről szólunk soraink. Szerény sorsból próbálja magát felküzdeni. Notáriusnak indult s jegyeztető, irogató ember marad mindvégig. Élete fontosabb eseményeiről meg-megszerkeszt egy-egy emlékeztető írást, s ha részben elveszett is egyik-másik, még mindig elég maradt, hogy életének azon rejtettebb viszonyaiba is beláthassunk, melyekről a hivatalos írások nem, vagy csak nagyon mellékesen szoktak megemlékezni.

Az a 10 mm. hosszú, 9 mm. széles nyolczszögű gyűrűs pecsét, melynek aprócska kerek talpú egyenes paizsában dombocskán növény, szétágazó koronájú fa van, melynek közbülső ágán galamb ül, míg a paizson oromdísznek kiterjesztett szárnyak közt görbe kardot tartó növekvő oroszlán alakja van kivésve, igen sokszor ötlik szemünkbe a Guaryak Pannonhalmán elhelyezett írásai között. És a pecséten ott találjuk a nevét, mert az oromdísz mellett *B* és *M*, a paizs mellett *D* és *G* betűk láthatók, melyek megmondják, hogy *Benedictus Meszleny de Guar* (Guari Meszleny Benedek) a mi emberünk.

Küzdelmes ifjúságában, szerencsétlen első házasságában részvétellel kísérjük a sorsát. Utóbb, mikor szerencséje jobbra fordul, folytonos szerzése, sok birtokügye miatt szinte kapzsi, vagyonhajhász ember hatását kelti. Mint a szív embere itt már alig-alig nyilatkozik meg; legalább nem oly közvetlenül, mint gyors egymásutánban elköltöző feleségei sírjánál. De nagyon lehet, hogy a későbbi benyomás csak a csalóka látszat nyomán

támad, melyet az egyéniséget bensőbben megmutató írások hiánya okoz.

* * *

Meszleny Benedeknek az öregapját is így hívták. Ez háromszor lépett házasságra. Az első felesége Guary másként Szelestey Bálint leánya volt, a kit 1570-ben vagy 1571-ben vett el.¹⁾ Másodszor egy Nádasdy leány volt a házastársa. Harmadik házasságában Szép Borbála deríti föl öregségnek induló éveit. Első házasságából két fia: Ferencz és István született. Ez utóbbi, ha nem is gyermekkorában, de elég fiatalon meghalt; a másik, Ferencz pedig Gyarmán Gáspár leányával Borbálával lépett házasságra.²⁾ Boldog házasság volt, de nem sokáig tartott, mert Ferencz 1620 február 6-án meghalt³⁾ s árván hagyta a kis Benedeket, kinek több fiu- és leánytestvére is volt.

»Tudnivaló dolog, írja később ez a Benedek, hogy én kised koromban maradván szegény asszonyom-anyámmal, bátyámmal, öcsémmel és hugaimmal együtt árválúl, megöregedvén valamennyivel, láttam, hogy a mi kevesünk maradtott szegény apám-uramtól, abból úgy mint főember gyermeke nem élhettem; szegény asszonyom-anyámnak is sok panaszait és siránkozásait hallván, asszonyom-anyám noha nem akarta, mindazáltal bátyám és öcsém-uraim holta után, a mint lehetett, tanulgattam egy-néhány helyen, azután így mentem mesterekhez, onnét a vasvári káptalanhoz notáriusságra. Voltam a prókátorságban is alkalmas ideig. S mint állapotom tehetsége s hivatalom szerint, a kiknek tehettem, szolgáltam. Nem tagadhatni azt is, hogy szolgálatomnak jutalmát nem vettem volna hol egyiktől, hol másiktól, noha úgy tudom, s azon voltam mindenkor, hogy a jutalom följúl ne haladjon szolgálatomat; mert a ki nekem valamit adott, annak duplummal s triplummal is szolgáltam érte.«⁴⁾

Meszleny Benedek tehát jogi tanulmányokat végzett s tudását mint káptalani jegyző és ügyvéd hasznosította. De nemcsak pályát teremtett magának, hanem jogi ismereteinek fölhasználásával azon is munkálkodott, hogy családjának vagyoni viszonyaiba rendet hozzon, idegen kézre került családi vagyonkáját visszaszerezze. Örökségét a Vas vármegyében levő guari (góri), szentgyörgyi, felsőszelestei és felsőszilvágyi részbirtokok tették, továbbá ugyanezen megyében Meszlen s a Sopron-megyei Lánzsér

¹⁾ Egy 1570-iki oklevél még Meszleny jegyesének említi Sárát, ki a következő év május elején már felesége volt Meszleny Benedeknek. Guary-levéltár Pannonhalmán, 1441. és 1442. sz.

²⁾ U. o. 164. és 1617. sz.

³⁾ U. o. 164. sz. Az öreg Meszleny Benedek 1602-iki végrendelete külsejére írt egykorú jegyzet.

⁴⁾ U. o. 1605. sz.

várához tartozó Szentmárton, mely utóbbiakban, mint atyjának és Pálnak közösen hagyott jószágokban, az öreg Meszleny Benedek harmadik házasságából született fiuval, Pállal kellett osztozkodnia. Hogy pedig a vagyon nem valami sok, mutatja a felsőszilvágyi birtok állapota, mely mindössze egy telek 15 hold szántófölddel, 5 hold udvarhely telekkel, néhány hold irtással és pár hold szélérdővel, kit harasztocskának hívnak, a falu tilalmas erdejéből pedig egy házhoz tartozó részzel. ¹⁾ A szentgyörgyi házhoz még kevesebb tartozott: 9½ hold szántó, 6 hold rét, egy darab gyümölcsös, 3 hold szélen való erdő és két darab vesszős erdő. ²⁾ A többi faluban is csak apró-cseprő részjószágok tették családja birtokát és részben ezek is zálogban voltak.

Alig jut Meszleny Benedek álláshoz, megkezdi a munkát, hogy családját szerény anyagi helyzetéből kiemelje, esetleg visszaváltható javait visszaváltsa, perrel, egyezséggel megszerezze. Maga takarékosan gazdálkodik szerzeményével, és jegyzőségének nagyon az elején történhetett, hogy még kölcsönt kellett kérnie Sára nevű nőttestvérének férjétől, Mogyoróssy Páltól. ³⁾ Később már csak ad, de nem kér. Legelőször atyja mostohatestvérével, Pállal iparkodik osztályt tenni, hogy atyai örökségét maga gondozhassa. 1623-ban Szentmártonra és Meszlenre létesít egyezséget, melynek értelmében Szentmártonon és más kisebb jószágokon, ingóságokon megosztottak, Meszlenről pedig úgy határoztak, hogy ha közösen nem tudnák használni, a mint minden látszat szerint ez is lett a vége, később szintén megosztják. Meszleny Benedek és anyja, Borbála asszony, kötelezettséget vállaltak, hogy Meszleny Pálnak megadják azt a 100 aranyat és 100 tallért, a mi az öreg Meszleny Benedek végrendelete értelmében neki járt, de a mit még nem kapott meg. ⁴⁾ Bizonyára ezen terhes kötelezettség okozta, hogy csak egy évtized mulva tud szerezni. Ez a szerzés egy kis zálogos jószág Guarban. ⁵⁾ Majd 1636-ban levélkerestető parancscsal kiadatván a vasvári káptalannal azt a záloglevelet, mely szerint anyja 1622-ben egy szentgyörgyi jobbágyát 100 forint fejében lekötötte, fölújítja jogát, s 1640 január 25-én a zálogösszeget letévén, a jobbágyhelyet Szelestey Ferenc özvegyétől Zichy Évától a maga birtokába vette át. ⁶⁾

Apróbb vagy ismeretlen eredménnyel végződött birtokügyeit, jobbágyai miatt való perlekedéseit nem említve anyagi

¹⁾ Guary-levéltár, 1669. sz.

²⁾ U. o. 1583. sz.

³⁾ U. o. 1605. sz.

⁴⁾ U. o. 1613. és 1617. sz.

⁵⁾ U. o. 1461. sz.

⁶⁾ U. o. 1605. sz. V. ö. 1514. és 1519. sz.

ügyeire jelentősebb az a megegyezés, mely közte és testvére Sára között 1636 április 1-én a vasvári káptalan előtt létesült. Itt mindketten megjelenvén, kölcsönösen kijelentették, hogy noha az atyjokról maradtott birtokok: Guar, Szentgyörgy, Felsőzeleste, Meszlen, Felsőszilvágy miatt egyenetlenkedés volt köztük, sőt Sára asszony már törvénybe is idéztette testvérét, jóakaróik biztatására hasznosabbnak, szebbnek látják, ha testvériesen megegyeznek. Az öröklött jószágok a testvérnél maradnak, de ez átenged Sárának és örököseinek Guarban három lakott jobbágytelket, egy szőlőt, két hold földet, melyet Chernel Miklóstól zálogban bír, míg ki nem váltják, a szentgyörgyi hegyvámából pedig azt a részt adja nóttestvérenek, melyet »Guary Bálint részhegyvámja« néven ismernek; azt is megígérte Benedek, hogy ha Sára vagy családja az ő nemesi kuriájának szomszédságában levő jobbágyházat residentialis lakásukká akarják átalakítani, az abban levő jobbágynek a maga majorsági kertjéből fog házhelyet adni; azok a bizonyos irtásföldök, melyeket anyjok bir örökjogon, ennek halála után megoszlanak közöttük; zálogban levő felsőzelestei családi jószágukat s a Guary Miklósnál levő malmot közösen fogják kiváltani; ha Meszleny Benedek gyermektelenül talál meghalni, javait Sára és családja fogják örökölni; végül pedig büntető záradékot csatoltak az egyezséghez, mely szerint az ettől eltérő fél 300 aranyat (vagyis 900 forintot) fizet annak, a ki az egyezséghez hűségesen ragaszkodik.¹⁾ Ezzel azonban a béke korántsem lón megöröktíve. Sára, a ki épen követelődzéseiből következettve, nénje lehetett Benedeknek, még sok nehézséget, kellemetlenséget okozott. S mindjárt az egyezséget követő év május és júnus havában törvényre kellett vele mennie, mert azt a jószágot, melyet anyjok özvegyi ellátás címén élvezett, magának követelte, mivel hogy özvegyokról maradt birtok. Meszleny Benedek azonban megbizonyította, hogy épen ellenkezőleg van a dolog s a jószágot »öregbik Meszleny Benedek acquirálta csak a fiágra.«²⁾

Meszleny a peres és zálogos jószágszerzés mellett a gyarapodás egyéb módjával is kísérletet tesz. 1643 szeptember 14-én Simaházán, Sopron megyében, szerződést köt Kigyóssy Ferenczcel és Vitnyédi Istvánnal — bizonyára a később oly neves szerepet vivő Muzsaji Vitnyédi Istvánnal, a Wesselényi-féle összeküvésnek »egyik főszerzőjével és főfő agitatorával« — a megszententiazott Guary Miklós javainak megszerzésére. Úgy egyeznek meg, hogy a javakért való folyamodást csak Kigyóssy és

¹⁾ Guary-levéltár, 1450. sz.

²⁾ U. o. 1369. 1369a. és 1369b. sz.

Vitnyédi fogják benyújtani, míg Meszleny »bizonyos ratiókból«, talán a rokonság miatt, nem fog benne említettetni; mivel azonban ő a dolog »principalis agense« és nemcsak a szükséges költségekhez járul hozzá a siker előmozdítására, hanem »segítséggel, ésszel, okossággal, fáradsággal és minden ezen kívül kívánandó tehetőséggel«, tehát a másik kettővel egyenlően részesedik, ha jog vagy egyezség útján a Guary Miklós javait részben vagy egészben megszerzik.¹⁾ A pénzbeli támogatáson kívül az egyezségből megtetszőleg kiváltképen Meszleny fiskális eszére volt szükség, melyet jól tudott értékesíteni, s bizonyára nem 1639-ben látta először hasznát, mikor Mankóbüki Horváth Péter egy a Sopron-megyei Bóben levő réttel jutalmazta Vas és Sopron megyék törvényszékein javára végzett munkásságát.²⁾ És a Guary jószágokért benyújtott kérelem, legalább az adományozást illetőleg, nem is lett eredménytelen. Eszterházy Miklós nádor még 1634 október 18-án kiállította az adománylevelet, melylyel a rokona vérenek kiontása miatt nota infidelitatis, hűtlenségi ítélet alá esett Guary Miklós guari, felsőszelestei, szentgyörgyi javait Kigyóssy Ferencznek, kit a nádor »familiaris primarius« jelzéssel mint hozzátartozót említ s így, mint mondani szokták, jeles főember szolgálja volt, és Vitnyédi Istvánnak adta. Hogy azonban Meszleny részesedett-e és hogyan, azt nem tudjuk. Talán nem is érvényesítették egész ridegségében az adománylevelet, hanem valami egyezség jött létre a Guaryak s az új adományosok közt. Kezdetben ugyan Kigyóssy és Vitnyédi megkísérelték, hogy magukat az említett javakba beiktattassák, de Guary Miklós felesége a maga és gyermekei nevében tiltakozással védte a jószágokat, s mivel más tiltakozók is voltak, per útjára kellett lépniök az adományozás megvalósítása érdekében.³⁾

A sok ügyes-bajos dolog közepette az idő eljárt és Meszleny, a mint gyarapodott, abba a korbába is eljutott, mikor házastárs után kellett látnia. Harminczas éveiben volt, mikor Békássy Annát, néhai Békássy Imrének és Balogh Zsuzsának (második házasságában Patyi György feleségének) leányát⁴⁾ szemelte ki magának. Annók leány azonban, a mint nevezgették, úgy jutott eladó sorba, hogy sem anyja, sem mostohája, sem nagyatyja Balogh János, nem vigyáztak rá eléggé, s mire Meszleny kérőnek jelentkezék, már ismeretségben volt Akác Péterrel,

¹⁾ Guary-levéltár, 1418. sz.

²⁾ U. o. 1603. sz.

³⁾ U. o. 80. sz.

⁴⁾ U. o. 1433. sz.

a ki bizonyára nem más, mint Nagyunyomi Akácz Péter, Vas megye esküttje, majd utóbb egyik szolgabírája. Az ismeretségből már szerelem is lett, Békássy Anna kezét és hitet adott Akácznak, hogy az övé lesz; sőt valami Török Györgyné közvetítésével megtörtént az, a mi után maga Törökné így köszöntötte a poharat Akáczra: »A mitől féltünk, az immár megvagyon, hanem viseljen gondot felőle Akácz Péter!«

Akácz jóakarátán nem mult volna a gondviselés, mert — noha édes anyja ellenezte — 1639-ben Lónyi Péter örsi és vasvári prépost, meg Györgyi Gáspár által megkérlette magának Békássy Annát. Ámde Patyiné »kemény átkozódásokkal tartott ellent benne«, így azután a kérők »tovább nem procedáltak a dologban.« Pedig bizony a leány becsületének már meglehetősen vége volt, Annók (úgy mondták, nem is természetes úton-módon) csakhamar gyermeket veszített, kit azután a hermáni »kamarában« temettek el. Noha azonban a házasság nem sikerült s ez a baj is megesett, Annók és Akácz szerelme csak nem szűnt meg és — tisztos és nemes asszonyok mondogatták, szemtanuk bizonygatták — a jövőben sem voltak rá tekintettel, hogy ők nem férj és feleség.

Annyira jutott már ez a viszony, mikor Meszleny Benedek, a kihez Szombathelyre talán el sem ért a híre, a szép és vagyonos leány megnyerésére gondolt. 1640 nyarán vagy késő őszen Horváth Jánost, Vas megye alispánját és Gorup Jánost kereste meg, kérjék meg számára Békássy Annát. Mikor a kérők Patyon jártak, többen is voltak ott a leányos háznál, másokon kívül Gorupné s az örsi prépost is. A leány hallani sem akart Meszlenyről és esennen kérte szüleit: »Kérlek Istenért benneteket, hogy Meszleny Benedeknek ne adjatok; soha véle meg nem esküszöm; nem szeretem.« De hát, beszéli később az örsi prépost, »Békássy Annókot sok hosszú beszédekkel és, mint eszembe vehettem, a kamarában belül, ki előtt való szobában Horváth János viceispán és Gorup János uraimékkal voltam, az anyja és mostohája erőltetés szerint is bírta rá, hogy szót adjon Meszleny Benedeknek.«

Noha a leány anyja, nagyatyja, mostohája jól tudták, hogy »előbb volt a leány hite Akácz Péternél hogy sem Meszleny Benedeknél«, megtörtént az eljegyzés. Hogy azonban Békássy Anna mily érzellemmel viseltetett rákényszerített jegyese iránt, nyilván mutatta, hogy »Meszleny Benedek jegygyűrűjét neki küldötte Akácznak sőt Akácz a korcsmárosnál vetette zálogba a gyűrűt.« Annók csak Akáczt leste, várta, s mikor egyszer várakozása ellenére nem ment hozzá, »mindjárt is megbetegült és a hideg fogta.« »Számptalan levelet írogatott neki, kérvén, csak egy néhány lóval is menne érette.« Az év vége felé

vagy talán 1641 januárjának elején, mindenesetre már olyankor, mikor a házasságkötés napja meg volt állapítva, Annók épen Hermánban volt, a hol Akácz mint megyei eskütt, a szolgabíró társaságában valamely birtokosztályban fáradt. Összetalálkozott Békássy Annával és szemrehányóan mondta neki : »No te gyilkos, miért csalál meg engemet ? Immár szombathelyi szappanfőzőné vagy.« A leány kijelentette neki, hogy még ha meg kellene is esküdni Meszlenyvel, azért az övé marad ; sőt így biztatta : »Édes Akácz uram, Szombathelyre viszen engem a serfőző, oda jőjjön hozzám. Egy hétig sem jön meg az a nem jámbor. Magadnak, lovadnak mindenkor jó szállásod leszen nálam. Soha holtig el nem hagylak !«

Bizony nem volt kívánatos, hogy Meszlenynek ez a mátkasága házassággal folytatódjék. De az idő csak ment, beköszöntött 1641 január 20-ika, egy vasárnap, és ennek estéjén megtörtént az eskettetés. Hogy miért húzódott, maradt el estéig, megérthető az eskettető Lónyi prépost elbeszéléséből : »A midőn akartam volna őket copulálni, ottan jelen lévén Akácz Péter is, a leányt intettem arra, hogy ha hitét adta Akácznak, mondaná meg. De arra semmit, se pro, se contra nem szólott, noha Akácz Péter allegálta, hogy hite volna nála. A mint láttam, személyben háborodott elmével lévén a leány, hogy választ annak, úgymint Akácznak, nem akart adni, Akácz kiment és ismét iteratis vicibus addig coarctálták a leányt a kamarában, hogy végezetre elestedvén, úgy hozták ki, hogy anyja és mostohája akaratja szerint Meszlenyhez menne. Azért én az anyja és mostoha apja, Meszleny uram kívánsága szerint is — remélvén, hogy a mit szemérmesség miatt a leány explicite kifejtteni nem akarna, jövendőben jó magaviseletével ugyan mindazonáltal accomodálná magát a házasságban Meszleny uramhoz — léptem, noha nehezen, a copulatióra.« Az összeadás több »főember« és feleségeik jelenlétében történt meg. Békássy Anna azonban óvatos volt és majdnem jártasabbnak mutatkozott annak a tudásában, mi a szertartás és mi teszi a házasságkötést házassággá, mint az eskető prépost. Annók nem akart Meszlenyvel házasságra lépni s azért kellő gondot fordított rá, hogy tőle ne halljanak oly szót, mely azt mutatná, hogy beleegyezik a házasságba. A hozzájárulás megadását még csak külsőleg sem nyilvánította ; még csak annyit sem tett meg, hogy feleletet adott volna a prépostnak, mikor azt kérdezte, akar-e házastársa lenni Meszleny Benedeknek. Lónyi ebben is szemérmeskedést talált ; pedig azok után, a miket hallott és látott, a legkevésbé sem volt valószínű, hogy csupán ily ok teszi a leányt elfogódottá. »A leánynak láttam, hogy mozgott a szája ; egyébiránt explicite szavát nem vehettem ad

elicendum consensum manifestum. Melyet én, az én ítéletem szerint, szemérmetségnek tulajdonítottam.*

Békássy Anna még a látszatát is kerülni akarta, hogy ő Meszlenyné; nem ment a férjéhez, otthon maradt, annak gyűrűje helyett Akácztét viselte. Kanizsai György felesége, Steptics Piroska látta is, hogy ezt a gyűrűt sokszor csókolgatta és nyilvánmondotta előtte, hogy «ő bizony soha a notáriushoz nem megyen, nem is szeretne soha, nem is szereti, sem testének, sem lelkének nem kell, mert véle meg nem esküdött, hanem csak mozgott a szája és semmi hitet nem mondott.» Egyáltalán nem csinált belőle titkot, hogy semmi szándéka sincs Meszlenyvel élni, sőt egy ízben egyenesen kimondta, csak jönne érette Akác Péter, ő vele esküdött meg elsőben, kész volna mindjárt is elmenni vele.

Meszleny megjelent ugyan néhányszor Patyon, de mert látta, hogy Annókat el nem megy vele, meg olyan figyelmeztetéseket is hallott, hogy jó lesz ha nem jár Patyra, mert megetetik, lassanként csak elmaradt. A régi szerelem meg 1641 végén ismét összehozta Annókat Akáczczal; ha titokban is, de élt vele, mintha hites ura lett volna; sőt 1642 husvét táján már épen nem volt titok, hogy s mint vannak egymással. Meszleny immár látta a kényszerült házasságnak reá nézve szinte nevétségesen megcsúszó következményeit, s a hírek, melyeket Békássy Annáról hallott, megértették vele, hogy ők nem fognak mint férj és feleség együtt élni. Szíve helyett a jogász eszével tartott tanácsot s az eredmény az lett, hogy megindította a válópert, helyesebben: megtette a lépéseket ezen házasság semmisnek nyilvánítása végett. Beszélgetett hozzáértő papokkal, köztük a veszprémi püspökkel Bosnyák Istvánnal, elővette a neves moralistának, Sancheznek a házasságról írt nagy munkáját és hamarosan rájött, hogy az ő különben sem consummált házasságát a feleségeül választott leány kényszerítése miatt meg fogják semmisíteni.¹⁾

Eszterházy Miklós nádortól 1642 július 14-én rendeletet eszközölt ki, mely a vasvári káptalannak meghagyta, hogy Meszleny érdekében tanuvallomások fölvételéhez hites tanubizonyosságot küldjön ki. A káptalan kötelessége szerint eleget tett a parancsnak és Hettesy András nádori ember mellé Tolnay Ferenc olvasókanonokot küldte ki. Ezek július 28-án foglalták frásba a vallomásokat, melyeket tizenhét tanunak szájából hallottak, kik részben Békássy Anna rokonságából, ismerőseiből, a náluk szolgált nemesekből kerültek ki, részben idegenek voltak,

¹⁾ Meszleny sajátkezű kivonata: Ex Sanchez lib. 7. de impedimentis matrimonii, disputatio 18. Ennek a hátán pedig a következő megjegyzése: Discursus reverendissimi domini episcopi ecclesiae Veszprimiensis. Számozatlan irat a Guary-levéltárban.

vagy a házasság létrehozásánál szerepeltek, miként a kérők s az eekető pap. Ezeknek vallomásából nemcsak a már említett dolgok kerültek papírra, hanem az is, hogy az elmúlt június 10-én Meszleny Benedek édes anyja és Gorup Jánosné, özvegy Kovács Gergelyné szombathelyi bábaasszonynyal jártak Mesteriben Békássy Annánál, majd meg július közepén Gorupné és egy másik nemes asszony a bábával megint kimentek. Így most már nem is lehetett róla szó, hogy Annókat arra bíztassák, menjen Meszlenyhez, hanem csak szemrehányólag emlegették neki, hogy bizony nagyasszony lett volna a notáriusnál, ha jól viselte volna magát. Annók nem sokat törődött a beszéddel s ezt a választ adta: »Inkább Kanizsán lennék, hogy nem mint a notáriusnál.«¹⁾

A tanuk meghallgatása után magának a legjobban érdekelt félnek, Békássy Annának vallomásra volt még szükség. A győri püspöki szentezék el is rendelte kihallgatását, s mivel, mint mostoha atyjával a vasvári káptalannak megüzente, »a női természet gyengesége miatt« a káptalan előtt személyesen meg nem jelenhetett, Somlai Péter örkanonok és Rataich Mátyás éneklókanonok mentek ki hozzá Hermánba. Ezek előtt 1642 október 6-án a következőket mondta: Miként korábban több megbízható egyén előtt sokszor kinyilvánította, úgy most a káptalan megbizottjai előtt is ünnepies tiltakozással hangoztatja, hogy, mint ezt 1641 január 21-én, a házasságot követő napon, Gazdag Fülöp özvegyével Botka Magdolnával mindjárt tudatta, arra a házasságra, mely január 20-án közte és Meszleny Benedek közt, kit sohasem szívelhetett, úgy a hogy létrejött, nem önkényt, a maga jószántából, szabadakaratóból és választásából lépett, hanem mostohájának és anyjának folytonos ösztökélése, biztatása, súlyos és túrhetetlen kényszerítése, megfélemlítése miatt; ő a maga akarata szerint már régebben választott magának méltó és megfelelő házastársat s az ő választásához ennek beleegyezése is hozzájárult. S noha ez szülői előtt épen nem volt ismeretlen, mindamellett akarata és szabad elhatározása ellenére ráerőszakolták az említett Meszleny Benedeket, a kivel azonban nem esküdött meg, hanem csak úgy színre mozgatta az ajkát, mikor az esküvő volt. Mint előbb, úgy most is teljességgel tiltakozik azon érvénytelen és semmis házasság, valamint Meszleny Benedek ellen.

Október 8-án a vasvári káptalan írásba foglalta ezt a vallomást²⁾ és ezzel Meszlenynek, ki már a korábbi tanuvallomásokból is kijegyezte azon nyilatkozatokat, melyek a kényszerítést

¹⁾ Guary-levéltár, 1942. sz.

²⁾ Guary-levéltár, 1921. sz.

igazolták és Békássy Annának a házassági beleegyezést illető előzetes tagadólagos magatartását bizonyították,¹⁾ új erőssége volt a házasság megsemmisítésének kérelmezésére. Ez nem is késett soká. Draskovith György győri püspök, Meszleny Benedek kérelmére a tanuk és Békássy Anna vallomásai alapján 1643 január 3-án kimondotta az ítéletet, mely szerint, mivel Békássy Anna csak kényszerítésből lépett a házasságra, az összeadás és esküvés alkalmával nem fejezte ki hozzájárulását, hanem csak tettetőleg mozgatta a száját, már pedig a kánonok szerint a beleegyező hozzájárulás hozza létre a házasságot s ez mindkét fél részéről szükséges, a jelen esetben pedig az egyik fél, Békássy Anna részéről hiányzott, tehát a megkötött házasság semmis és mindkét fél szabadon, törvényesen házasságra léphet mással.²⁾

Meszleny Benedek, a ki már annyira gyarapodott, hogy nem csupán a szükségésekre telt neki, hanem kedvtelésekre is jutott pénze, 1641-ben átvállalhatott egy 40 talléros aranyozott szablyát, mely a szombathelyi dominikánusoknál volt zálogban,³⁾ s nem vesztegette azt az időt, mely alatt — mint maga mondja — »semmirekellő házassága« per tárgya volt, hanem tovább épít anyagi helyzetén, sőt perének végére jöendő házasságát is teljesen előkészítette.

Ugyanaz a gondolat, mely Meszlenyt arra buzdította, hogy az egyes helyeken szétszórtan fekvő jószágait lehetőleg összehozza, hogy másokkal ne legyen dolga, ösztönözte arra, hogy azon helyeken, hol fekvőségei vannak, a tizedek is az ő kezében legyenek. E miatt már 1642-ben kibérelte a győri püspöktől a guari, alsószelestei és szentgyörgyi tizedeket, melyeket azután évi 15 forintban haláláig megtartott.⁴⁾ De azért nem veti meg az alkalmat, ha kilátás nyílik rá, hogy új helyen tegyen szert valamire. Így tanuvallomásokat szedett, hogy egy bizonyos likvándi, Sopron megyében levő jobbágy valamikor Meszleny Pálé volt és csak zálogul jutott Sepsy Jeremiához.⁵⁾ Meg azonban nem tudta szerezni, mert később nincs szó likvándi jószágáról. Legfőbb gondja tárgya guari birtoka, melyet folyton fejleszt.

¹⁾ Sajátkezű jegyzete számozás nélkül, u. o.

²⁾ U. o. 1433. sz.

³⁾ Mikor levéltárát rendezte, csoportosította iratait s a B alatt elhelyezett második táskának levelei közt tizennegyedik helyen a következő emlékezik meg: »Az mostani Meszleny Benedek első, de semmirekellő házasságáról való testimonialis sub littera O.« U. o. 1440. sz.

⁴⁾ Egy kis ideig Lónyi prépost is részes volt a bérletben, de később csak Meszleny a bérlő, sőt halála után még felesége is megtartotta. Egy csomóba kötött nyugtatványok 1642—1662-ből szám nélkül, u. o.

⁵⁾ U. o. 1344. sz.

gyarapít.¹⁾ Mostanában halastavat készítettett benne magának, majd Guary Miklós egy erőszakos cselekedetét fölhasználva, új szerzeménnyel gazdagítja itteni javait. Meszleny per útján elvette Guarynak a Répczén forgó háromkerekű malmát. Guary azzal bosszulta meg magát, hogy elvezette a malomtól a vizet. Per lett belőle, de 1642 október 18-án Darás István személynöki ítélőmester előtt Meszleny guari kőházában megegyezésre jutottak az ellenséges felek. A peres malomra úgy egyeznek meg, hogy — már a mennyire lehetett, mert másoknak is volt része benne — a jövőben közösen veszik hasznát, közösen gondoskodnak főtartásáról. Guary kárpótlásul átenged Meszlenynek egy lerombolt malomhelyet, egy szőlőt kerttel, 4 hold szántóföldet, és belenyugszik abba, hogy azt a hegyvámrészt, melyet Völcssey-résznek szoktak nevezni s a mely miatt Meszleny anyai nagyanyjának jogán perben volt a Guaryakkal,²⁾ a jövőben Meszleny szedje; ez viszont megígéri, hogy fölhagy a Guaryak javai ellen folytatott vagy szándékolt keresetével; kölcsönösen pedig 100 birodalmi tallér büntetést vállalnak magukra, ha valamelyikök az egyezséget megszegné.³⁾

Mindezek az anyagi kérdések nem feledtették vele, hogy inti az idő, hogy a családalapítást ne igen halogassa. Mialatt válópere folyt, teljesen rendezte új házassága kérdését. Kigyóssy Ferencz és Szalay Anna leánykáját, a 15 éves Juditot kérte meg feleségül. Meg is kapta Juditot, ki üde fiatalságán kívül gazdag hozományt és szép örökségre való kilátást vitt férjének. A házasságról, mely szerető lelkek rövid egyesülése volt, Meszleny örök emlékezet okáért ezt jegyezte föl: »Az Úr 1643 esztendejében, farsang hétfőn húshagyó előtt (február 16-án) volt lakodalmi napom Kigyóssy Judit, Kigyóssy Ferencz uram hajadon leányával Simonházán. 1644 évben, épen Keresztelő Szent János napján délután négy órakor adott Isten a világra gyermeket neki Guarban, mely volt pénteken, junius 24-én. Ugyanazon évben másnap, úgymint szombatra esett nagy és nehéz nyavalyának, mely által vasárnap tíz órakor, úgymint junius 26-án kimult e világból tizenhat esztendő korában, keser-

¹⁾ Birtoka védelmében annyira óvatos, hogy mikor a Keszyek, mint a Potyondyak örökösei adománylevelet nyernek Guarra, 1642-ben külön megegyezik velük, hogy az ő jószágaiban nem fognak zavart okozni. U. o. 1454. sz.

²⁾ U. o. 113. sz. Az 1642-ből való hegyvámjegyzékhez már hozzájegyezte Meszleny: »Ezen esztendőben az urak kiadták számomra az elfoglalt régi Völcssey-rész hegyvámot.« Ezt a következő években is mindig külön följegyzi. U. o. 808. sz. V. ö. 1464. sz.

³⁾ U. o. 906. és 1446. sz.

ves jajt hagyván szüleinek s nekem egy kis árvácskájával együtt. Azon vasárnap megkereszteltettem árvácskákat, még akkor élvén az anyja, kedves feleségem; keresztneve Ferencz, komái Nagy Farkas és felesége jobbágyim, a csepregi plebánussal, úgy-mint Szenttamási Mátéval egyetemben. Lett temetése kedves atyámfjának a guari szentegyházban directe az oltár előtt, szent Péter és Pál napján, idest 29 die Junii, kinek mindenképen obviálni akarván Guary Miklós, hogy ebben catholice ne temessék, Isten nem engedte. Isten, ki kedves házastársamat elvette (igaz, hogy holtig sírok érette), adjon boldog föltámadást neki az örök boldogságban . . . Engem is, mikor Isten e világból kiszólit szerelmes árvácskájával együtt, mert meghalni tartozunk, jus-sunk azon boldogságban szent Fiának érdeméért.¹⁾

Hogy ez a rövid házasság, melynek ideje alatt Szelestei Zsuzsától, a félnemes (agilis) Borbély György feleségétől, kit Meszleny perrel szorongatott egy nemesi kuriáért, épen ezen per abbahagyása miatt egy Guary Miklósnak elzalogosított jobbágyot kapott Meszleny és Judit asszony, ²⁾ boldogságban tölt, és Meszlenyt ipa, napa egyaránt megkedvelték, bizonyosága, hogy a gyermektelenül maradt Kigyóssyék úgy tekintik mint gyerme-köket, őt választják örökösüknek. Kevéssel leányuk halála után, 1644 november 25-én megjelentek a vasvári káptalan előtt és kijelentették, hogy mivel Meszleny hűséges szolgálátokat tett s leányuk házasságakor nem kevés pénzt adott nekik, adó-ságukat kifizette, most, mikor leányukat az Isten váratlanul elszólitotta s örökösre már nem számíthatnak, hogy öregségökre legyen gyámolítójuk s a ki tisztos eltemetésökről gondoskodják, Meszlenyt unokájokkal Ferenczcel örökösökül fogadják, Sima-háza (Simonháza), Széplak Sopron-megyei, Bód, Sáfimizdó, Pétrócz Vas-megyei jószágait nekik adják s fölhatalmazzák Meszlenyt, hogy egyéb eshetőleg őket illető jószágokat is meg-szerezhessen vagy kiválthasson.³⁾ Meszleny valóban megfelelt a bizalomnak, mert ő gondoskodott Kigyóssy eltemetéséről, özvegyét magához vette, igen megbecsülte, s utóbb a maga csa-ládja számára készített sírboltban helyezte el végső nyugalomra. Megholt felesége iránt érzett benső vonzalma jeléül vehetjük, hogy négy éven át gyászolta »az ő kedves atyjafját.«

¹⁾ Mint olyan »nihil refert ad culinam«-ból borítékot csináltak belőle a fasc. 62. nr. 1452—1465. számára; a miatt azután megrongálódott, az asszonyka betegségéről szóló rész ki is lyukadt. Folytatólag a következő házasságáról is erre az ívre írt Meszleny memorialist, mely a boríték külső felére esett s még jobban megrongálódott, megkopott.

²⁾ U. o. 1517. sz.

³⁾ Guary-levéltár, 1306. sz.

Mintha a gyászos esemény mélyebben megrendítette volna Meszlenyt, még az eddig lelkesen fölkarolt vagyoni kérdésekben is elernyedés mutatkozik nála, elevenebb tevékenységének nincs emléke. Egy szentgyörgyi családi, de zálogban levő rétvének kiváltásához teszi meg a kezdő lépéseket; 1644 folyamán Dukay Tamástól és Judittól 40 forintért zálogba veszi a guari háromkerekű malomból öket illető negyedrészt; ¹⁾ majd Váton Tötösy Istvántól szerez 44 tallérért és 6 magyar forintért zálogos jószágul egy egész helyes jobbágyot; ²⁾ s ugyanott a következő évben a Vakolay Jánosnéval (Besztericzky Katával) meg Kis Györgynéval (Besztericzky Ilonával) létesített osztályban egy udvarház harmadához, nehány hold földhöz, két darabka réthez jut és jogot nyer 10½ hold zálogos föld harmadrészenek megváltására. ³⁾ Tudunk ugyan még róla, hogy apró bérleteket köt, hogy szétazórt földjeit egyesítse, könnyebben műveltethesse, ⁴⁾ de nagyobb, jelentősebb szerzeményéről nem esik szó.

Ebben az időben egy kis betekintést nyerünk Meszleny vagyonosságába, vagy inkább még mindig elég közepes anyagi viszonyaiba. Annak a hatása alatt, hogy Torstenson 1644 végén Gallas csapatainak leverése után a Dunáig hatolt és Bécs is kezdet felni a svéd fegyverektől, Vas megye is különös hadi adót vetett ki a lukácsházi táborban 1645 január 2-án lett végezés szerint, miként maga Meszleny följegyezte. Ezt az adót májusban szedték be, és Meszlenyre 7 guari jobbágya után 4 forint és 34 dénárt, 1 szentgyörgyi jobbágya után pedig 65 dénárt vetettek ki. ⁵⁾

Élénkebb munkásságot fejt ki Meszleny 1646 óta. Ebben bizonyára annak is része van, hogy január 25-én Vas megye második alispánjának választották meg. ⁶⁾ Új állása mellett egy ideig, de a mint látszik, nem sokáig, a vasvári káptalan jegyzőségét is megtartotta. Ezen hivataloskodása azonban épen nem akadályozta, hogy egyeseknek ügyvédi jó tanácsokkal ne szolgáljon, vagyoni ügyek kezelését el ne vállalja. Mikor Chernel Miklós, a kitől zálogos jószágot is szerzett, ⁷⁾ »rokoni szeretetből« Meszlenynek adja Guarban a Meggyeskert nevű helyet, vagy

¹⁾ U. o. 1330. sz.

²⁾ U. o. 1335. sz.

³⁾ U. o. 1817. sz.

⁴⁾ U. o. 1527. sz.

⁵⁾ Számozatlan irat a Guary-levéltárban. Borítéknak használták föl a 64. fasc. számára, melyben az 1487—1499. sz. iratok voltak.

⁶⁾ Maga jegyezte föl egy irat hátára: »Item Benedictus Meszleny in anno 1646. 25 die Januarii creatus est vicecomes comitatus Castriferrei et simul tenuit etiam notariatum capituli Castriferrei.« U. o. 1464. sz.

⁷⁾ U. o. 1654. sz.

inkább ennek egy részét és némi földet a Meszleny-kuria mellett,¹⁾ aligha nem ügyvédi szolgálatot jutalmazott. Ilyes működése, szerepe van Széchy Dénes grófnál is, kinek nemcsak tizedbérleteire ügyel föl,²⁾ hanem egyben eljár ügyes-bajos dolgaiban, mert, ha később nyilvánvaló hivatkozás nem volna is ügyvédi szerepére, különben méltán soknak látszanék, hogy rendes évi jutalmazást, 100—100 forintot kap a Széchyektől. A bérletek pontos fizetésére jelentékenyebb összeg, 600—2000 forint szokott nála lenni s így könnyen hasznossá tehetette magának a heverő tőkét; ha valami szerezni való kínálkozott, nem kellett pénzt keresnie. Hogy hasznosította, bizvást következtethetjük abból, hogy maga följegyzi, ha a deponált pénzben hiány van, ha valamit felhasznál belőle, s azt is, hogy vissza kell térítenie.³⁾ Ez az összeköttetés, melyben a Széchyek érdekében tudott működni, némileg meghittebb viszonyba juttatta őt előkelő clienseivel, kik több nagyon értékes adománynyal jutalmazták érdemeit és szolgálatát.

Jogi tudását azonban nemcsak mások, hanem a maga javára is értékesítette, mint egy ezen években lefolyt birtokpere mutatja. Még atyja Ferencz zálogba vett Egyházasházánk egy jobbágytelket, de e miatt Orbán Péter leánya Zsófia perbe fogta, hogy jogtalanul bírja. Mivel Ferencz a maga írásait tudatlanságból, járatlanságból *ex quadam simplicitate* be nem mutatta, pervesztes lett. Meszleny Benedek kijárta, hogy a per felújíttassék. A vitás telek erre az időre Koltay János birtokába került, ennek azonban Orbán Zsófia, a ki ez alatt Jankó Imréné lett, szavatos-ságot vállalt, hogy per esetén megvédi. Meszleny még 1642-ben kieszközölte a nádortól a perújítást. Eörsy Zsigmond Sopron-megyei alispán előtt tárgyalni is kezdtek, de annyi perhalasztás történt, hogy Eörsy meghalt. Az új alispán, Cziráky Ádám, szintén többször elhalasztja a tárgyalást, de végre 1644-ben eljutottak odáig, hogy a szavatost is törvény elé idézték. Jankóné prókátora által újabb halasztást kért és kapott 1646 június 25-re, ekkor azonban sem ő nem jelent meg, sem képviselőjét nem küldte el; így azután nemcsak 12 forint bírságot szabtak ki rá, hanem a kérdéses telket Meszlenynek ítelték, sőt a becslés útján megállapítandó időközi jövedelem megtérítésére is kötelezték.⁴⁾ Pár nappal később, június 27-én, a megye közönsége intézkedett az ítélet végrehajtását illetőleg,⁵⁾ és Meszleny birtokul kapta a

¹⁾ U. o. 1334. sz.

²⁾ U. o. 1348. sz.

³⁾ Olv. az 1362. sz. iraton az ő 1649 szept. 24-iki és 1650 okt. 25-iki jegyzéseit.

⁴⁾ Guary-levéltár, 1420. sz.

⁵⁾ U. o. 1756. sz.

jószágot. Koltay János, az első alperes hamar belenyugodott a helyzetbe, mert 1647-ben már egyezésben van Meszlenyvel egy középő, azaz egyházasküki zálog megszerzése iránt, mely ügy a következő évben oly megoldásra talált, hogy Meszleny megelegette Koltayt a zálog kiváltásának joga az övé maradt. ¹⁾ Ezek a peres ügyek teszik az alapját, hogy mikor 1648-ban Bükön 20 forintért rétet vett, itt már jószágos embernek emlegetik. ²⁾

SÖRÖS PONGRÁCZ.

¹⁾ U. o. 1696. sz.

²⁾ U. o. 1347. sz.

GRÓF PEKRI LŐRINCZ LEVÉLTÁRA.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

II.

KIVONATOK A LEVÉLTÁRBÓL.

101. 1701. aug. 23. Lipót császár-király consensusa a Teleki Mihály által elfoglalt és azután remittált kutyfalvi, ozdi és más hozzájuk tartozó birtokokról. (Eredeti, 19. fasc. 433. sz.)

102. 1701. Lipót császár-király consensusa Pekri Lőrincznek és feleségének s mindkét ágon levő maradékainak, öreg Petki Gáborral a kutyfalvi udvarház és más birtokok felett való örökös cseréről. (Eredeti, 19. fasc. 433. sz.)

103. 1701. Lipót császár-király beleegyezése a Pekri Lőrincz és Petki Gábor közt törént cserébe Kutyalván. (19. fasc. 434. sz.)

104. 1702. jan. 3. Pálfi Ferencz, Udvarhelyszék jegyzője aláírásával Pekri Lőrincznek »nemes Udvarhelyszék plenipotentiája, hogy az magazinális praetensiót udvarnál sollicitálja.« (60. fasc.)

105. 1702. jan. 15. Bécs. Gr. Batthyány Ádám horvát bán és a szlavón végek főgenerálisa, dunántúli főkapitány latin bizonyítványa és elismerő levele arról, hogy Pekri Lőrincz mint kapornaki kapitány békében és háborúban a török ellen nagy szolgálatokat tett a császárnak és kiváló érdemeket szerzett, a mit ő mint szemtanu bizonyíthat. (Eredeti, 18. fasc. 424. sz.)

106. (1702.) Pekri Lőrincz projectuma, melyet gr. Rabutinak adott be arról, hogy miként lehetne a székelyek között 3 ezredet alakítani 2700 emberből a spanyol (örökösödési) háborúra, csak posztóval (ruházatra) kellene őket ellátni, még puskával sem, mert ők dárdával harcolnak; kárpótlásul elég volna elengedni az adó felét, 90,000 forintból 45,000-et, de ez sem veszne el, mert annyiaval többet kérhetnek megszavazni az országgyűlésen. Egyik főhaszna volna belőle a királynak, hogy mivel Erdély nem szokott sokáig csendes maradni s minthogy főereje a székelységben áll, ha kiviszik a fegyverbíró embereknek ily nagy részét, megvan kezükben a zálog arra nézve, hogy fölkelést nem csinálnak. Ajánlja ezredesektől Háromszékről Mikest (Mihályt), Udvarhelyszékről önmagát, Csákból Bethlen

Sámuel. Ezeknek a véleményét is kérdeje meg Rabutin. (Latin fogalmazvány javításokkal, 60. fasc. 2000. sz.)

107. 1702. jan. 22. (Nagyszében.) Szász János szászok ispánja levele Pekri Lőrinczhez, hogy a székelyek be akarják perelni azt, a ki róluk azt írta, hogy ők veszedelmes emberek és ha az országból kivitetnének, »bizonyosabbá tétetnék az ő felsége ez hazában való felséges birodalma«. A generális (Rabutin) azt mondta, hogy igen is irtak ilyen projectumot a Szász János házában. Ő most arra kéri Pekrit, írja meg neki, ő mondotta-é? mert ő úgy tudja, hogy P. oda készen hozta és megmutatta a generálisnak, s ez elfogadta és csak azután mutatta meg neki, hogy javítson a latinságán. (60. fasc. 1986. sz.)

108. 1702. ápr. 2. Bécs. A haditanács az erdélyi kancellária által leirat az erdélyi guberniumnak, hogy azokat, kik Pekri Lőrinczet valamelyes terve miatt üldöznék, zabolázza meg. »In negotio certi alicujus projecti persequerentur, serio compesceretur.« (60. fasc. 1990. sz.)

109. 1702. ápr. 2. Bécs. A főhaditanács tudósítja gr. Rabutin erdélyi főhadparancsnokot, hogy az erdélyi kancellária útján a guberniumnak meghagyta, hogy védelmezze Pekri Lőrinczet. (60. fasc. 2001. sz.)

110. (1702.) Pekri Lőrincz gr. Rabutinnak megírja, hogy mit válaszoljon Bethlen Sámuelnek, Mikes Mihálynak, a kik felvilágosítást kértek tőle projectuma felől; de kéri, hogy titokban tartsa ezt a levelet is, miként a tervet magát. (60. fasc. 1999. sz.)

111. 1702. Kérdőpontok, a mikre Pekri terve felől vallottak. (60. fasc. 2002. sz.)

112. 1702. ápr. 22. Szász János levele Pekri Lőrincznek. (60. fasc. 1955. sz.)

113. K. n. (1702.) Szász János Pekri Lőrincznek, hogy kihallgatták őt valami veszedelmes projectum ügyében, a minek Pekri Lőrincz lett volna a szerzője és ő (Szász János) a végrehajtója. (Igen érdekes. — 60. fasc. 1984. sz.)

114. 1702. jun. 9. Lipót császár-király rendelete az udvari kamarához, hogy Pekri Lőrincznek 10,000 r. frtot fizessen, részben kapor-naki kapitányságában tett költségei, részben jutalmazás fejében. (Eredeti, 18. fasc. 429. sz.)

115. 1702. jun. 9. Laxenburg. Lipót császár-király passusa Pekri Lőrincznek, a ki, a királyi szolgálat úgy kívánván, a főhaditanács rendelkezére haza megy Erdélybe, hogy az udvarhelyszéki főkapitányságot elfoglalja. (Eredeti, 34. fasc. 766. sz.)

116. 1702. Pekri Lőrincz leveleinek fogalmazványai és másolatai Apor István, Mikes Mihály, Acton és más urakhoz, kikkel

érintkezésben állott. (Köz- és magánérdekű levelek, nehezen olvasható, rossz írással. 17. fasc.)

117. 1703. máj. 20. Radnót. Pekri Lőrincz protestál az ország rendei nevében, hogy az adóból térítsék meg a Duka vajdának tartozó adósságot.

»Mínthogy az elmúlt esztendőben (úgymond) a statusok és főtisztek elhatározták, hogy a Duka vajda pénzét fizesse meg a Teleki familia, annakutánna keressen társakat maga mellé, kik részesültek azon Duka vajda jovaiban vagy pénzeiben«; ő mint a rendek megbízottja protestál, hogy az adóból fizessék meg a tartozást. Kiadja és átírja a gyulafehérvári káptalan. (34. fasc. 790. sz.)

118. 1703. jul. 16. Enyed. Gr. Pekri Lőrincz protestatiója a székely nemzet pecsétje iránt, midőn azt a gubernium parancsolatjából Fehérvárra küldi, maga nem mehetvén. (34. fasc. 791. sz. Ugyanaz, 60. fasc. »Gr. Pekri Lőrincz uramtól az országgyűlésre nem mehetvén, az nemes székely natió pecsétjét elkérték; oda küldi, de protestálva.«)

119. 1703. nov. 29. Bukurest. Petróczy István levele nővérehez Petróczy Kata Szidóniához (Pekri Lőrincznéhez), melyben írja, hogy híreket hallanak, de nem tudnak semmit bizonyosan.

»Alég várnám, láthatnám Kegyelmeteket, hogy hova indulhassak, nem tudom. A jó feleségem is annak ideiben nem kívánt semmivel segíteni. Kegyelmedet szeretettel kérem, tudósítson, voltaképp Rákóczi uram dolgai mennyiben legyenek, bizhassam-é hozzá?« (Eredeti, 59. fasc. 1939. sz.)

120. 1703. decz. 12. A gubernium utasítása (gr. Bánffy György és gr. Bethlen Miklós aláírásával és a gubernium pecsétjével) Pekri Lőrincznek, Fehér megye főispánjának és Udvarhelyszék főkapitányának: *Balázsfalvi instructio*, hogy miképen erősítse és őrizze Balázsfalvát és tartson összeköttetést Fehérvárral, Enyed és Szentpállal, s a falukról járasson hírvivőket, és a bírákat, ha nem tudósítanak a kuruczok felől, 200 pálczaütéssel, kínoztatással és akasztással büntesse. (Eredeti, 57. fasc. 1727. sz.)

121. (1705.) Thököly Imre végrendeletének Pekri Lőrinczről és feleségéről szóló pontja. (39. fasc. 882. sz.)

122. 1705. febr. 5. Rákóczi Ferencz adománya Pekri Lőrincznek. »Torda vármegyében Bogáthi nevű Apor István portióját hozzátartozóival, úgy Kóhalomszékben daróczi, sibreki, garati és Miklós-vár helységbeli dézsmákat tovább való dispositiónkig Pekri Lőrincz generális főstrázsamester úri hivünknek assignáltattuk« stb. (4. fasc.)

123. 1706. márcz. 16. Huszt. A Huszton tartott nemzetgyűlésnek a nagyszombati béketárgyalásra küldött követei számára adott utasítása. (28. fasc.)

124. K. n. *Pekri Lőrincz ozdi kastélyának inventariuma*. Lent

a földszinten : palota, az úr háza, benne »Corvinus Mathiás effigiese« ; lányok háza ; »árnyékszék« ; lányok tanulóháza ; asszony ő Nagysága háza ; »egy kis buda«. Fent az emeleten : »egy palota, ezen palotában vagyon méltóságos gróf úr ő Nagysága formális ¹⁾ effigiese s czimere felszegezve.« (Hosszu leírás, 8 levél ; 33. fasc. 756. sz.)

125. 1707. Stubnya fürdőn kelt levelek Petróczi Kata Szidónia és Petróczi István követeléseiről Bakos Zauzsánna, b. Wesselényi Lászlóné ellen. A Petróczi-hagyatékból eltüntetett arany-ezüst művekért 18,000 forintot követeltek, melynek a kamara csak $\frac{1}{3}$ részét adta meg s 12,000 frt még hátra volt. (Eredeti, 61. fasc. 2074. sz.)

126. 1708. aug. 22. Az Kaposy Dániel uram portékáinak lajstroma. »Két ezüstös aranyos kard, az egyik portai, a másik magyar kezdetű. (64. fasc. 2339. sz.)

127. »Anno 1708. 27 Aug. Szegény Kaposy Dániel uramnak mi általunk ilyen portékái regisztráltak.« (Eredeti, 64. fasc. 2343. sz.)

128. 1708. okt. 9. Beregszász. Gr. Pekri Lőrincz levele gr. Perényi Máriának, gr. Pethő Ferencz özvegyének, melyben Küküllővár felől tudakozódik, mert szeretné megvenni, mivel Thököly Imre annak egy részét neki hagyta. (Eredeti, 40. fasc. 928. sz.)

129. 1708. okt. 21. *Gr. Pekri Lőrinczné haláláról és hagyatékáról.* 1709 jul. 7-én Homonnán, Sándor Gergely aláírásával bizonyítja (recognosco), hogy »1708 okt. 21-én, miután ritka példájú és jó emlékezetit maga után hagyott néhai méltóságos gróf Petróczi Kata Szidónia asszonyt ő Ngát Isten az szomorú halál által nemes Bereg vármegyében, mostani Kegyelmes urunk ő felsége szentmiklósi kastélyában kiszólitotta volna, édes férje, néhai méltóságos gróf és generális Pekrovinai Pekri Lőrincz uram ő Nagysága parancsolá nekem és jóemlékezetű néhai idősbik Váczi Ilonka asszonynak ő Kegyelmének, hogy fenn említett Istenben boldogúl kimult asszonynak ő Ngának egy ládáját (az kiben az maga különös pénzt szokta tartani) nyitnók fel. Mely ládát felnyitván, parancsolá ő Nga, u. m. néhai Mélt. gróf és generális Pekri Lőrincz uram ő Nga, hogy abban tanáltatott pénzt igazságosan olvasnám fel és zacskó szám szerint regisztrálnám. Azon pénznek olvasása alkalmatosságával hozá elő jóemlékezetű fenemlített mélt. gróf asszony maga mellett tartott és lakott Kása Ersó nevű frája idvezült asszony ő Nga melyrevalóját, melyet is sokszor említett néhai Méltóságos úrral fejtegetni kezdvén, találtunk benne 180 aranyakat és egy kis maga az Méltóságos asszony ő Nga kezeírását, melynek tenora ez vala, hogy kérem az édes jó uramat ő Kegyelmét az Istennek nevében, hogy ezen aranyakból, vagy ha felváltja is nem bánom (csak egy aranyért fizessen 5—5 magyar forintot), az én cselédeim közül, az kiknek mit hadtam és

¹⁾ Annyi mint : uniformisos.

testáltam, adja ki. Melyet ¹⁾ computálván azon órában, extendálódék ad fl. hung. 440 frtra. Mely aranyakat meghagyván magánál... az hagyatékokat pénzben kinek kinek kifizette.*

A ládában találtak pénzt (az aranyak hozzászámításával) 3773 frtot 83 dénárt. (Eredeti, 61. fasc. 2064. sz.)

130. 1708. okt. 28. Szentmiklós. *Gr. Pekri Lőrinczné pénzhagyatéka*. Pekri Lőrincz feljegyzése:

»Az szegény édes feleségem pénze maradt ez szerint: egy zacskóban fl. hung. 1264* stb. (8 zacskóban ennyi és ennyi) »summa fl. hung. 2433 den. 83.«

Szent-Miklós, 1708. okt. 25.

Gr. Pekri Lőrincz m. p.

(Sajátkezű eredeti aláírással, a fentebbi okirat mellett egy kis czédulán. 61. fasc. 2064. sz.)

131. 1708. nov. 1. Szentmiklós. (Bereg vm.) Gr. Pekri Lőrincz végrendelete; gyermekei közt tett végső intézkedése felesége halála után. (Eredeti és másolat, 39. fasc. 884. sz.)

132. 1708. decz. 2. és 1709. ápr. 3. *Pekri Lőrincz neje és az ő maga temetési czimereiről és azok költségeiről.*

»Méltóságos generális uram ő Nga parancsolatjára vállaltam és fogadtam készíteni bizonyos számú czémereket, u. m. az alább megírt mód szerint:

1. Atlacz czémert, egészben aranyval és ezüstvel, fajngoltval, pro fl. h. 2 d. 50, nr. 14.

2. Tafota czémert pro fl. 2. nr. 24. hasonlóképen finom aranyval és ezüstvel és egyveleges festékvel.

3. Egész árkoston (árkuson) való czémert nr. 100. csak tiszta festékvel per den. 48.

Melyeket is pro 20. Jan. a. 1709. Isten engedelmeiből tartozom elvégezni, melyre obligálok magamat ő Excellentiájának.

Ungvárt, die 2 Dec. anno 1708.

Solutio

1-mo percipiáltam Fodor uram által fl. hung. 40.

Die 3 Apr. item Mogyorósi Dávid uramtúl fl. h. 89.

Die eadem az új czimerekre előre ²⁾ fl. hung. 10. den. 20.

Melyekről quietálok die 3 Apr. a. 1709.

(Eredeti, 63. fasc. 2233. sz.)

Kornevics Pál m. p.

133. »Anno 1709. die 7. 9. Martii. Nemes vitézlő Kaposy Dániel uram portékájának regestruma, melyet mélt. úr Kemény

¹⁾ T. i. a végrendeleti összeget.

²⁾ Ezek már a Pekri Lőrincz temetésére valók lehetnek.

László uram és kisaasszonyomék ő Nagyságok Vass Moyses uram által Eperjesre küldtek. Homonna, 7 Martii. «*Kezdele*: »Egy kilimben takarva ezen portéka : egy portai aranyas kard ; egy magyar aranyas kard szíjastúl, magyar boglár rajta ; egy sárga kordovány« stb., »valami könyvek« stb. *A végén ez a záradék* : »Anno 1709. die 9 Martii. Hogy ezen regstromba felvett portékát 50 formális aranyynal nemzetes vitézlő Vass Moyses uram által kezemhez vettem, recognoscá-lom. Anno et die supra. Kaposi Judith p. h. Coram me Martino Lzdenczi p. h.« (Eredeti, 64. fasc. 2338. sz.)

134. 1709. márcz. 12. Homonna. Kövesdi Gyulai Sándor és Póka-falvi Katona György Fehér-megyei assessorok bizonyítványa, hogy midőn *Pekri Lőrincz meghalt, 1709 márcz. 6-án Homonnán*, megjelentek b. Révai Imrével és Pekri Klárával és követelték a leánytestvérektől : Zsófia, Polixéna és Terézia Szidóniától azt, hogy házasságukkor a vármegyék és székek követei adtak ő Nagyságoknak 5 aranyozott ezüst poharat és 4 szőnyeget, melyből vett kezéhez 1 poharat és 2 szőnyeget, a többit nem kapta meg. Most azután kap 3 ezüst aranyas virágos kupát és két skarlát szőnyeget. Még egy pohár elmaradt, de azért pert nem indít. (59. fasc. 1909. sz.)

135. (1709 ?) B. Révai Imre követelése (praetensioja) felesége Pekri Klára Szidónia érdekében nővérei ellen, miután a kiegyezés megkíséreltetett Huszton, de »úgy írván, mint egy fattyú contemnáltván, sírva-ríva elváltak egymástól.« (Másolat, 1731. sz.)

136. 1709. márcz. 30. Homonna. Jösa Mihály számlája a Pekri Lőrincz temetésére Eperjesen tett vásárlásokról. »In tota summa facit 314 fl. 16 d«. (Eredeti, 59. fasc. 1904. sz.)

137. 1709. ápr. 1. Homonna. *Gr. Pekri Lőrincz temetésére való harangozásról*. »Frater Bonaventura Csető, ord. min. s. Francisci ref. prov. Hung. gvardianus conventus Homonnensis, praesentibus recognosco, ut a gen. domino pie defuncti magn. baronis (!) *Laurentii Petrich* (!) aulae capitaneo a pulsu trium dierum octo idest 8 florenos h. conventui depositos fuisse, in cujus firmitatem praefatum gen. dominum capitaneum praesentibus quieto. Idem qui supra. Homon-nae, 1709. 1-ma Apr.« (Eredeti, 61. fasc. 2021. sz.)

138. 1709. ápr. 3. Varannó. A lutheránusok levele arról, hogy néhai Váci Ilona asszony hagyván a lutheránus templomra 59 frtot és 73 pénzt, néhai Vass Moyses uram, néhai jó emlékezetű gróf Pekri Lőrincz úr ő Nga becsületes főember szolgálja itt Varannón a luth. predikátornak parochiáján letette. (Eredeti, 59. fasc. 1911. sz.)

139. 1709. ápr. 4. Homonna. *Gr. Pekri Lőrincz temetésére való harangozásról*. »Ego infrascriptus recognosco vigore praesentium me percepisse pro pulsu campanarum pie defuncti excell^{mi} dni dni comitis generalis *Laurentii Pekry* flor. hung. nr. 10. pro cujus

II. TABLA.

György fia Ambrus

f. Bottyán Urbán leányától volt fia

Lajos

horvátországi bán,¹⁾
volt f. Forgách Esztertől fia 2

Gábor

az, ki Erdélybe jött és volt János király tanácsosa,
váradi helyettesi főkapitány, Bihar vm. főispánja,
Udvarhely és Hárónuszék főkapitánya,
f. Kápolnai Annától fia 2

János

deficiált.

A grófi ág

Gábor

vette el Szentjóni Rédet Sofiát, volt fia 1

István

az, ki Gerendi Margitot elvette volt,
2. f. Toroczka Ilonától voltak fia 2

Gábor

f. Kornis Annától volt fia 1

Mihály

vette el Suki Katát, kitől fia 1

Ferencz

f. Balás Borbálától volt fia 1

István

ki elvette volt Apaš Annát, fia 1

Ferencz

f. Annától fia 2

Mihály

f. Angyalosi Erzsébetől fia 3

Ferencz

f. Fricel Fekete Kiarától
volt fia 1

Gábor

f. Angyalosi Erzsébetől fia 3

Lőrincz

(Folytatása a III. tábla.)

¹⁾ Szolnok vára kapitánya. 1662-ből van egy képe a M. N. Múzeumban, Szolnok várából kiron...-ra. (Gr. D. J. szerint.)
²⁾ Az őn pótlásom.

III. T Á B L A:
(Pekri Lőrincz Teleki-Dégenfeld leányága.)
Ferencz fia Gróf Pekri Lőrincz 1)

fia	Klára Szidónia 1. b. Révai Imréné 2. Moszpurgné	Kata 1. b. Kemény Lászlóné 2. gr. Bethlen Elekhné 3. Polniczné	Polixóna Vargyasi Dantel Istvánné	Sofia 1. b. Kemény Sándorné 2. Zeyk Mózezné	Erzsébet Terézia Radák Adámné
		Daniel Polixéna b. Wesselényi Istvánné (trónó)	Daniel István deficiált		
	b. Wesselényi Mária gr. Teleki Adámné	1. b. Wesselényi Miklós Cserei Heléna			
Gr. Teleki Mária Gr. Teleki Lászlóné	Gr. Teleki Polixéna Gr. Kendeffiné	Gr. Teleki Polixéna Gr. Kendeffiné	Gr. Teleki Anna Gr. Dégenfeld Mikáné		
Gr. Teleki Ádám 1848-ban Jellasiach gubernator, ellen küldött generális a M. T. Akad. elnöke.	Gr. T. József b. Jemenák Luiza	Gr. T. Sámuel b. Jemenák Luiza	Gr. Kendeffi Ádám 1. Jókai Rozália	Gr. Degenfeld Ottó Gr. Teleki Auguszt Bek Paula	Gr. D. Imre Gr. Degenfeld Mástid
Klementina Gr. Teleki Domokosné (az írő neje)	Gr. T. Sándor gyömrői, f. gr. Teleki Jozsefné, az írő Domokos leánya	Julia Füldvári Elekhné	K. Rozália Katinka Gr. Andrásy f. gr. Dessewffy Gyuláné Ilona	Gr. D. Lajos Gr. D. József f. Szilassy Irma (a levéltár tulajdonosa)	Béla Mária Sándor b. Wesse- + Mihályné Iényi Teréz
Gusztáv Karacsai Melanice	Anna bg. Odeszalchi Gyuláné	Ilona Tisza Kálmánné	Berta b. Podmaniczky Gésáné		Emma gr. Károlyi Tiborné.

1) Eddig tart a XVII. század elején készült összeállítás a gróf Dégenfeld levéltárban, 11. fasc. 261. sz. a. Ettől előbb gróf Dégenfeld József ár-
sollábjánál van.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) Függelékül kiadatlan oklevelek. A budapesti kir. magyar tudomány-egyetem bölcsészeti karán a Schwartner-díjjal jutalmazott pályamunka. Irta *Gábor Gyula*. Budapest, 1908. Grill Károly. 8-r. X, 242, 2 l. Két melléklettel.

Az előttünk fekvő monographia, mely két évvel ezelőtt másodmagával egyetemi pályadíjon osztozott, a megyei intézmény fejlődésének fontos és eddigelé tüzetesen még nem méltatott korszakát világítja meg. A szerző a megye fogalmából kiindulva, először annak alkotó elemeit tárgyalja, nevezetesen megállapítja, melyek voltak a Nagy Lajos-kori megyék, kikből állott a megye közönsége, s viszont mely területek és népelemek voltak kivéve a megyei szervezetből; majd behatóan foglalkozik a megyei tisztikarral (fő- és alispán, szolgabírák, megyei ember, jegyző és esküdtek). A II. rész működésében, közigazgatási és igazságszolgáltatási szerepében mutatja be a megyét; a III. rész az erdélyi és szlavóniai megyék különleges alakulásáról nyújt vázlatos adatokat, s végül a IV. részben a szerző a megyei intézmény fejlődését és alkotmányjogi jelentőségét illető jogtörténelmi vizsgálatainak eredményét tárja elénk. A függelék 33 darab kiadatlan oklevelet tartalmaz.

A munka általában nagy szorgalomról tanuskodik. Gábor Gyula a pályázat feltételéhez képest oklevelek alapján dolgozott, és pedig nem szorítkozott a kiadott anyagra, hanem főleg az Országos Levéltárból s a Nemzeti Muzeumból nagymennyiségű kiadatlan oklevelet is átvizsgált és értékesített; úgy hogy könyve valóban gazdag gyűjteménye az idevágó adatoknak, melyekre támaszkodva sikerült is egyes részletkérdéseket szépen megvilágítania és megoldania. Egészben véve azonban a feldolgozás messze elmarad az anyaggyűjtés mögött. Több helyt érezhető a biztos tudás és a fegyelmezett gondolkodás hiánya, a felületességgel párosult merészség pedig nem egyszer hihetetlen botlásokat v ont maga után.

Annál viaszatetszöbb tehát, hogy a szerző lépten-nyomon, szinte tüntetőleg emeli ki s igazgatja helyre a tárggyal foglalkozó írónknak kisebb-nagyobb, nem egyszer csak vélt tévedéseit. Így pellengérré kerülnek: Botka Tivadar, Ladányi Gedeon, Horváth Mihály, Szabó Károly, Pesty Frigyes, Balássy Ferencz, Haan Lajos, Wenzel Gusztáv, Hajnik Imre, Timon Ákos, Tagányi Károly és Barabás Samu. Erre — nézetünk szerint — nem volt szükség, hacsak azért nem, hogy mennél sötétebb legyen a háttér, s annál jobban kidomborodjanak a szerző érdemei.

Legélesebben azonban a bevezetésben nyilatkozik meg e bántó fenhéjazás, a hol a szerző Fessleről és Katonától kezdve a tárggyal legnagyobbbrészt semminemű összefüggésben nem álló példákat sorol fel annak igazolására, hogy még jobb nevű írónk latin tudásában és diplomatikai ismereteiben sem lehet mindig megbízni,¹⁾ s végül így kiált fel: »Minek folytassuk e vigasztalan serieset? Hiszen az utolsó még mindig azt fogja kiáltani: Longus post me ordo idem petentium sequitur.« Az ilyesmi komoly tudományos munkában legalább is izléstelenség, de kellőképen el nem ítélhető eljárás épen Gábor Gyula részéről, a ki könyvének netaláni második kiadásában saját munkáját is felveheti ebbe a »vigasztalan series«-be. Lássunk néhány példát.

Wenzel Gusztávot megrója azért, hogy félreértve IV. Béla egy oklevelének (Árpádkori Új Okmánytár, III. 1. l.) ezen szavait: »dictum comitatum . . . duximus conferendum«, föléje ilyen regestát tesz: »IV. Béla Luipoldot, Truslef testvérét, Semptey vármegye főispánjának kinevezi«; ennek kapcsán azután kioktat minket a *comitatus* szó kétféle értelme (megye és ispáni hivatal) közti »finom distinctió«-ról, mit Wenzel nem vett észre. Szerzőnk azonban maga is félremagyarázza az oklevelet, midőn azt írja, hogy a »comitatus de Semptey« kifejezés »nem is akart egyebet mondani, mint hogy Luipold Sempte *várának* ispánja lett« (VII. l.); holott az oklevél voltaképen azt jelenti, hogy IV. Béla Sempte *megyét* (itt nem szabad autonom, nemesi vármegyére gondolni), vagy ha jobban tetszik, *várispánságot*, tehát a várat és tartozékait Luipoldnak adományozta. Hogy itt adománybirtokról van szó, világosan kitűnik abból, hogy Luipold az oklevél szavai szerint a várat és tartozékait (castrum seu ad ipsum pertinentia)

¹⁾ Katonát és Fejért hozzá még teljesen alaptalanul vádolja palaeographiai járatlansággal azért, hogy Erzsébet királyné végrendeletében »nuces argenteas«-t (ezüst diókat) írnak »cruces argenteas« (ezüst keresztek) helyett. (Hist. crit. X. 674. l. ill. Cod. Dip. IX. 5. 403. l.) Katona t. i. Schmitt »Episcopi Agrienses«-ból (I. 337. l.), Fejér pedig a Hevesesi-kéziratból vette a szöveget.

hagyhatja testvéreire vagy rokonaira is, csak eladni vagy elidegeníteni nincs joga.

Hogy azonban Gábor Gyula mennyire nincs tisztában a *comitatus* fogalmával, azt legékesebben tanúsítja a *comes parochialis* és *parochianus* szókhoz fűzött következő jegyzet: »Mindenesetre némi támpont arra, a mi ma még csak homályos sejtés gyanánt dereng ezen dolgozat írójában, hogy t. i. a *megyék egyházi eredetű intézmények*, a mit megerősít a *provincia* elnevezés is. A régibb idők oklevelei plane valószínűsítik ezt a nézetet. Például 1302-ből, *comitatus tamen diocesis de Barana* (Anjouk. I. 40.) *cum comitatu duorum episcoporum Geuriensis et Vesprimiensis* 1214-ből (Fejér, III. 1. 166.)« (4. l.) Csak mellesleg jegyezve meg, hogy a *provincia* és *diocesis* szók a középkori terminológia ingadozása mellett semmit sem bizonyítanak, ideiktatjuk a második idézetnek — mely II. András királynak a pápához intézett leveléből van véve — teljesebb szövegét: »quem (Colocensem archiepiscopum) nuper a nobis licentiatum peregrinationis causa supra honorem sibi debitum extra regnum *cum comitatu duorum episcoporum*, Geuriensis et Vesprimiensis *conduci fecimus*.« Ehez, azt hisszük, nem kell kommentár. Gábor Gyula kedvéért azonban legyen szabad mégis megjegyeznünk, hogy a *comitatus* itt *kiséret*-et jelent.

Erre a félreértett adatra meri azután alapítani nézetét a megyei intézmény egyházi eredetéről! Említi ugyan később (17. l.) a főesperességek és a megyék közti összefüggést is, — t. i. hogy minden megyének egy főesperesség felelne meg, — mint a mi szintén az ő elmélete mellett szólna; de maga is kénytelen bevallani, hogy ezt az összefüggést kutatásaink ma még nem képesek bizonyítani. Mi sem időzünk tehát tovább e kérdésnél; hanem arra az időre tartjuk fen megjegyzésünket, a mikor majd Gábor Gyula elméletét megérleli és bővebben kifejti.

Nem kevésbé meglepő állítást találunk a 38. lapon: »A nemeseken kívül képviselve vannak a megye közönségében a telepítvényesek (hospites), városi polgárok, királyi és királynői jobbágyok, végre a birtokos jobbágyság általában, még ha különben úri szolgálatban állott is. Igy kell helyesen értelmeznünk okleveleink ama kitételét, hogy a megyén *nobiles et alterius cuiusvis status et conditionis homines* szerepelnek. A nem nemesek közül azonban csak azok számítottak a megyei közönséghez, a kik *status*-sal bírtak. Igy értelmezendő a *cuiusvis status homo* kifejezés. A hangsúly a *status* szón van. *Statusa* csak birtokosnak lehet (possessionatus), a birtoktalan jobbágy (impossessionatus) a megye széke elé nem járulhatott, az ő foruma az úriszék volt.« Elképedve olvastuk e sorokat. Hiszen eddig úgy tudtuk, hogy a *cuiusvis*

status et conditionis homines magyarul minden rendű és rangú emberek-et jelent, s a hangsúly a *cuiusvis* szón van. S íme, Gábor Gyula most leleplezi tudatlanságunkat, megállapítva a *status* közjogi fogalmát Nagy Lajos korában! Köszönjük a felvilágosítást, csak az szeretnők tudni, hogy kiket értsünk a *cuiusvis conditionis homines* alatt?

Jellemző a szerző latin tudására az is, a mit a 60. lapon ír: »Abból, hogy az örökös főispánságot korunk nem ismeri, következett, hogy az csak a kinevezett személyére szólt és sem bérbeadás, sem eladás tárgyát nem képezhette, a mire a külföldön találunk példát abban a korban. Így látjuk, hogy 1348-ban Johanna királynő, Avignon *comes*, pénzszüke miatt eladta a *bíráskodás jogát* a római egyháznak nyolczvanezer aranyért.« Hihetetlen! a pápa ilyen nagy összeget fizetett volna azért, hogy Avignonban bírászkodhassék? Nézzük meg az idézett forráshelyet. (Villani Máté krónikája. Fejér id. m. IX. 1. 568.) Ott a következőket találjuk: . . . »*necessitas coëgit iurisdictionem, quam regina Joanna, ut provinciae comes in Auenionem habebat, octogies mille florenis aureis ecclesiae Romanae vendere. In pactione XIX. Junii, an. MCCCXLVIII. scripta civitas Auennio dicitur vendita cum omnibus suburbiis, toto territorio et finibus suis. Et quia beneficiario iure obstricta imperio fuit, venditionem ratam habuit et auctoritate sua firmavit imperator Carolus IV.*« Vagyis Johanna, mint Avignon hűbérura (mi köze egyébként mindennek a magyar főispánsághoz?) az egész avignoni grófságot mindenestül eladta a pápának, s a császár, mint főhűbérúr, az eladást megerősítette. Ez egy kissé más, mint a mit Gábor Gyula mond. De ismernie kellett volna a *iurisdictionis* szó különböző jelentései közti *finom distinctiót*.

Ezek a botlások minden bizonynal súlyosabbak azoknál, a melyek miatt Gábor Gyula feljogosítva és indítatva érezte magát pálczát törni érdemes tudósok felett. Könyvének azonban van egyéb fogyatkozása is elég. Vegyük röviden szemügyre legalább a lényegesebbeket.

A szerző hibáztatja másokban (3. l.), hogy a megyei intézmény történetét túlságosan széles korszakokra osztva tárgyalják, holott annak képe egy-egy ilyen korszakon belül rohamosan változik. Állításában van bizonyos igazság; viszont ő maga azonban az ellenkező végletbe esik, midőn negyven évi időközt kiragad, a nélkül, hogy a megelőző és a rákövetkező korszakot kellő figyelemben részesítené. Nézetünk szerint kötelessége lett volna kidomborítani Nagy Lajos korának a megyei intézmény egész fejlődése szempontjából való jelentőségét is.

A megyék névsorának megállapítása végett a szerző furcsa

módszert alkalmaz. Kiindúl egyrészt Csánki Dezsőnek a Mátyás halálakori Magyarországról szerkesztett térképéből, másrészt Fejér György megye-lajstromából (Cod. Dipl. X. 7. 6. l.), s kiküszöbölt belőlük mindazokat a megyéket, melyekre Nagy Lajos korából nem talált adatot, illetőleg a melyek ekkor nem mutatnak megyei szervezetet. Csánki munkásságát mi is nagyra becsüljük, s meg vagyunk győződve róla, hogy a térkép hosszas kutatások és lelkiismeretes kritikái tanulmányok eredménye; helyességét azonban önmagából nem tudjuk ellenőrizni, *Magyarország tört. földrajza* pedig még nem teljes. Szigorúan tudományos kiinduló pontúl tehát e térképet el nem fogadhatjuk, Fejér névsora pedig, mint Gábor Gyula is elismeri, nem áll a mai tudomány színvonalán.

E helytelen módszernek az eredménye sem helyes, t. i. hogy Nagy Lajos korában ugyanazok voltak a magyar megyék, mint Mátyás halálakor, kivéve Kis-Hont, Máramaros és Közép-Szolnok megyéket, melyek később keletkeztek. Hogy Máramaros már Nagy Lajos alatt megvolt, erre nézve hivatkozunk a Mihályi János szerkesztésében *Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból* cím alatt kiadott oklevélgyűjteményre, különösen Nagy Lajosnak 1368 évi oklevelére (33. sz.), melyben meghagyja Móricz fia Simon mester máramarosi ispánnak, hogy »generali in ipso comitatu congregacione proclamata, una cum iudicibus nobilium ipsius comitatus et universis nobilibus congregacionis eiusdem«, Gyula fiát Dragust okleveleinek megvizsgálása után Szlatica birtokba iktassa be. Egyébiránt Gábor Gyula a munka folyamán már megfélekedzik arról, hogy Máramaros megye létezését előbb letagadta, mert 1378-ban egyszerre két főispánjáról is tud. (71. l.) Közép-Szolnok megyét illetőleg pedig utalunk Tagányi Károlynak *Szolnok-Doboka vármegye monographiája* I. kötetében (227—250. l.) közölt szép tanulmányára, melyben meggyőzően bizonyítja, hogy a későbbi három — Belső, Közép- és Külső — Szolnok eredetileg egy megyét képezett, melynek alakulását a deési sónak a Szamoson és Tiszán Szolnokra való szállítása magyarázza meg; s bár a területi összefüggést a tatárjárás nyomában járó változások megbontották, a megyének közös ispánja volt, — 1263 óta állandóan az erdélyi vajda — a ki maga helyett alispánokat rendelt. A megyének három részre válása már az Árpád-korban megtörtént, s 1299-ből Közép-Szolnok megye kiadványát is ismerjük. (Zichy-Okmt. II. 371. l.) Nagy Lajos alatt tehát megvan mind a három Szolnok megye, csak rá kell ismerni. Sokáig ugyanis mindegyik egyaránt Szolnoknak nevezi magát, legtovább a Tisza-menti, az igazi Szolnok megye, melyet csak az 1420-as években kezdenek Külsőnek nevezni. Míg ez az elnevezés nem állandósúl, addig mind Belső, mind Közép-Szolnok megyét egyaránt hol

Belsőnek, hol Külsőnek mondják. Közép-Szolnok megye a magyar hatóságoknak Belső, az erdélyieknek Külső volt, s a Közép-Szolnok név csak a XV. század elején jön használatba, mikor Külső-Szolnok alatt már a Tisza-menti Szolnokot értik. Ha Gábor Gyula mindezt tudta volna, nem lett volna oka csodálkozni azon, hogy a Közép-Szolnok megyei Szarvadon *Külső-Szolnok megye* tart sedriát, s óvakodott volna attól, hogy tévedéssel vádolja Barabást azért, mert a Teleki-Oklevéltárban ¹⁾ Bernolthi Pált 1370-ben Közép-Szolnok-megyei alispánnak írta. Magunk is azt hisszük ugyan, hogy a rongált oklevélnek ezen helyén: »vicecomes et iudices nobilium comitatu; de Zolnuk m...« az *m* betű nem a *mediocri*, hanem a *memorie commendamus* szavak kezdete; de hogy ezt az oklevelet, valamint a 160. és 161. lapokon u. o. közöltek Közép, nem pedig Belső-Szolnok megye hatósága állította ki, az oklevelek keltéből s a bennük előforduló hely- és személynevekből világosan kitűnik.

A munka egyik legzavarosabb része a megyei ispánról (főispán) szóló fejezet, mely tele van ellenmondásokkal. Így pl. kifogásolja a *főispán* elnevezést, mert e korban még nincs *alispán*; a *vicecomes* csak helyettese a megyei ispánnak. Ennélfogva szabatosabbnak tartja az egyszerű *megyei ispán* és *helyettes ispán* elnevezéseket (46. l.), de a mellett folyton *fő- és alispánt* emleget. Egy helyen azt mondja, hogy »a főispánság korunkban még nem hivatal« (60. l.), de azért beszél a *főispáni hivatal* alakulásáról (58. l.), a *főispáni hivatal* javadalmazásáról s a *főispáni hivatalban* szerzett érdemek jutalmazásáról. (72. l.) Egyrészt azt írja, hogy »a megye első tisztviselője az ispán« (46. l.), majd hogy »a főispán... a király tisztviselője lévén a megyében, ebbeli minőségéből folyik hivatali hatásköre is. A főispán a megyében a királyi felség személyesítője s az ő kezéhez teljesítették a megyék nemeseit kötelezett (sic) szolgálmányokat.« (67. l.) Másrészt azonban azt vitatja, hogy a főispán — kivételes esetektől eltekintve — nem volt tényleg közigazgatási tisztviselő, sőt nem is lehetett, mert gyakran több megyének volt közös főispánja, vagy pedig a főispán más országos vagy udvari méltóságot is töltött be; hanem a főispánsággal elvileg összekötött közigazgatási és igazságszolgáltatási teendőket a helyettes ispán (*vicecomes*) végezte. A főispán csak viselte a nevet s húzta a jövedelmet. (61. l.) Gábor Gyula egész nyíltan ki is mondja (72. l.), hogy »tulajdonképen a főispáni tisztség nem egyéb, mint javadalmazása bizonyos szolgálatoknak és érdemeknek« s hogy »a megyei administratiót nem gondolta hozzá a király a főispáni méltóság

¹⁾ Első köt. 166. l.

adományozásához, legalább rendszerint nem« (66. l.), s »a főispán-ságok adományozási rendszere és a kilenczed-adó azonegy töké két hasonczélú hajtása«, melynek czélja »a királyt a hadban segítő nemesek vagyoni gyarapítása és azok tekintélyének emelése volt.«

A főispánság illetén felfogása, nézetünk szerint, hamis. Gábor Gyula praeconcepta ideából indul ki s nem akarja észrevenni azokat az adatokat, melyek bizonyítják, hogy a főispánok nemcsak kivételesen, hanem igen gyakran részt vettek a megyei igazságszolgáltatásban és közigazgatásban. Már magában véve az a körülmény is, hogy az alispán ekkor még nem autonom megyei tisztviselő, hanem csak a főispán által kinevezett helyettes, és hogy hatásköre a főispánétól elvileg nincs elválasztva, világosan mutatja, hogy a megye élén voltaképen a főispán áll; ő a király személyének és érdekeinek képviselője, ő hajtja végre akár személyesen, akár helyettese útján a király rendeleteit. Vagy talán csak azért nevezett ki a király főispánt, hogy legyen kinek átengedni a vámjövodelmek egy harmadát? Aligha. Hiszen ez az egyharmad nem ajándék, hanem a királyi vámok beszedésével és beszolgáltatásával járó fáradozás és költség jutalma volt. A királyi vámhelyeket ugyanis a főispán állásánál fogva bírta s ő szedette a király részére a vámokat és vásárvámokat. Nem helyes a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a főispán a szolgabírák nélkül vámügyekben is csak annyiban intézkedhetett, a mennyiben azok javadalmazását érintették. Ily ügyekben a királyi rendeletek mindig a főispánhoz, illetőleg helyetteséhez vannak intézve.

A megyei jogélet forrásairól s köztük a törvényről és rendeletről szólva, azt mondja a szerző, hogy a király a rendeletekben új jogelvet nem statuál, hanem csak a meglevő, törvényen vagy szokáson alapuló jogrendet védi; majd pedig idézi Körös megyének egy 1366 évi oklevelét (Orsz. Lt. dipl. oszt. 35876.), melyben Nagy Lajos királynak arról szóló *edictuma* (más helyen: *constitutio*) említettik, hogy szent György naptól kezdve három évig senki más jobbágyát ne merje felfogadni, s azután így folytatja: »Ez az oklevél élő bizonyossága annak, hogy Lajos még az 1351-iki országgyűlésen kívül is tartott törvényhozó országgyűlést, mivel a megye által idézett jobbágyvédelem az 1351-iki törvényben nincs benne. *Universis regnicolis* kiadott *constitutio* alatt pedig csak országos törvényt lehet érteni.« (97. l.)

Mellesleg megjegyezzük, hogy az oklevélben nem *jobbágyvédelemről*, hanem jobbágynek a földesúr részére való visszaadásáról van szó; de ettől eltekintve is, nagyon téved a szerző, midőn azt vallja, hogy általános érvényű új jogelvet csak országgyűlésen.

törvény alakjában lehetett statuálni. Törvény és királyi rendelet közt e korban még nincs szorosan vett elvi különbség; kötelező erejét mindkettőnek egyaránt a királyi hatalom adja meg. Általános, új szabályt tehát alkothatott a király országgyűlésen kívül is. Példa erre Nagy Lajos 1366 évi oklevele, melyben Erdélyre nézve bűnügyekben és egyéb perekben követendő szabályokat állít fel (Zimmermann-Werner: Urkundenbuch, II. 256. l.), vagy Zsigmond király 1397 évi edictuma, melyben a jobbágyok szabad költözését biztosítja. (Orsz. Lt. dipl. oszt. 24793.)

A megye hiteles helyi működéséről szólva, felemlíti többek között a szerző, hogy a megye székén »hitbér és hozomány *kihásitást*« is eszközölnék a felek. (108. l.) Az idézett oklevélben azonban (Zala vm. Okt. I. 539. l.) épen az ellenkezőről, t. i. hitbér, jegyajándék és leánynegyed *elengedéséről* van szó; ez azt mutatja, hogy Gábor Gyula — a ki pedig nem egyszer kikel az oklevelek hibás rubrumai ellen — ezúttal onnan merítette tudományát s magát az oklevelet meg sem nézte. Hasonló felületességnek különben nem egyszer akadunk nyomára. Így azt mondja, hogy a megye »átír oklevelet«, holott az idézett forrás szerint (Anjoukori Okmt. V. 466. l.) a convent írja át a megye oklevélét. A széksértésről szóló pontban (103. l.) azt írja, hogy »Bodrog megye alispánja és szolgabírái panaszt tesznek a király előtt 1350-ben, hogy a kalocsai érsek tisztje az egyik szolgabírórt rágalmazta« (Zichy Okmt. II. 440.), pedig az oklevél — mely nem is a királyhoz, hanem Istvánhoz, Szlavónia hercegéhez van intézve — csak annyit mond, hogy a kalocsai érsek tisztje Csitvári Miklós birtokán hatalmaskodott, és tisztjét Domonkos ispánt (nem pedig az egyik szolgabírórt) szidalmazta. A Zichy Okmt. III. köt. 645. l. között oklevélben — melyet a szerző szintén a széksértésre hoz fel példa gyanánt — hasonlóan nincs széksértés, sőt épen arról van szó, hogy az alispán követett el más birtokán hatalmaskodást. Hogy az erdélyi nemeseknek Kont *nádorral* tartat generalis congregatiót Kont *erdélyi vajda* helyett (105. l.), azt mindkét helyen tollhibának minősítjük, de felületességnek kell betudnunk, hogy a megyei jegyzőről szólva ezt írja: »az Ars Notarialis még jó tanácsokkal is szolgál a jegyzőnek, lelkére kötvén, hogy az okleveleket csak a törvényszéken és józanúl, ne pedig korcsmákban szerkeszse« (90. l.); az Ars. Not. idézett (33) pontja ugyanis nem a megyei, hanem a *városi* jegyzőről szól, s egyébként az értelme sincs pontosan visszaadva.

A felületesség azonban e műben nem egyszer merészséggel párosul. Gábor Gyula szeret nagyot mondani. Így a 112. lapon olvassuk: »A megyei levéltárak szervezését már az 1298: XLVIII. t. cz. elrendelte.« E törvénycikk azonban, legalább a hogy mi

értjük, csak azt mondja, hogy azok az oklevelek, melyek bűnügyekben a királyi curiában ítélet tárgyát fogják képezni, a tizenkét eskütt nemes előtt az alispán székén (in sede vicecomitis) letennedők. Itt tehát csupán az oklevelek ideiglenes letétbe helyezéséről van szó, s hogy e törvényczikkből miként lehet a megyei levéltárak szervezését kiolvasni, azt valóban nem értjük. Hogy bizonyos iratokat a megye, helyesebben szólva a megyei tisztviselők megőriztek, azt nem vonjuk kétségbe, azonban a *megyei levéltár* fogalmával Nagy Lajos korában még nem találkoztunk.

Kelleténél többet mond az a kifejezés is, hogy »a kilenczed (nona) *hadi adó* volt.« Mert bár elismerjük, hogy Nagy Lajos a kilenczed behozatalával (1351 : VI. t. cz.) — a jobbágyi szolgáltatások szabályozása mellett — a nemesség vagyoni erejének és ez által hadviselési képességének fokozását czélozta, mindamellet helyesen csak akkor beszélhetnénk hadi adóról, ha a kilenczed kizárólag ily célra, pl. banderialisták kiállítására lett volna fordítandó. Ez azonban nem mutatható ki, s éppen Gábor Gyula részéről következetlenség hadi adót látni a kilenczedben, a ki más helyen azt bizonyítgatja, hogy Nagy Lajos alatt még nem voltak megyei banderiumok, csak nemesi felkelés. (121—124. l.) Ha tehát a kilenczed a *földesúr jövedelme* volt, hogy lehet azt az *államgazdaság* egyik legfőbb bevételi forrásának nevezni!? (115. l.) Azt is tévesen írja a szerző, hogy Nagy Lajos »már 1352-ben módosította a törvényt« — mely szerint a kilenczed természetben volt fizetendő — »és a kilenczednek készpénzben való befizetését rendelte el.« A forrásúl szolgáló 1352 évi oklevél ugyanis (Fejér, IX. 2. 143. l. és Zimmermann : Urkundenbuch, II. 89.) először is *csak a tizedről* szól, nem pedig a kilenczedről, továbbá egyedül Erdélyre és csakis arra az évre vonatkozik. A Teleki-Oklevéltár I. köt. 148. lapján található oklevelet szintén helytelenül idézi annak igazolására, hogy az erdélyi részekben a subsidiumok beszedését a várnagyok és tisztek (officiales) végezték ; az oklevél szerint ugyanis a király a *iura regalia* (collecta) beszedésével az alvajdát és a szebeni prépostot bizta meg, s az alvajda szólítja fel az alvárnagyokat, tiszteket s a várak alatt és egyebütt lakó népeket az adó megfizetésére. Ugyanitt írja a szerző, hogy az adószedő gyakran insultálja a jobbágyokat, a kik e miatt a megye széke előtt keresnek elégtételt ; holott az idézett oklevél szövegéből az tűnik ki, hogy az adószedő tett panaszt, mert őt Pertholthy (Berthóty) Dömötör szidalmakkal illette.

A munka legsikerültebb része a megyei igazságszolgáltatásról szóló fejezet, melyhez az alapokat már Hajnik Imre munkájában (A magyar bírósági szervezet és perjog) készen találta a szerző. Azonban nem szolgálailag mérít belőle, sőt itt-ott

helyre is igazítja Hajnikot. Így visszautasítja azt a nézetet, hogy a nádori közgyűlésen jelenlevők élelmezése azt a községet terhelte, a mely mellett a gyűlés tartatott. S hogy egyes községek e miatt tönkremenésről panaszkodtak, annak okát inkább abban keresi, »hogy a közgyűlési tag urak nagyokat ittak és garázdálkodtak. En legalább — teszi együgyűen hozzá — semmi észszerű alapját nem látom annak, hogy miért viselje a közgyűlések terheit mindig csak éppen egy falu?» «Sikerült» azonban megállapítania, hogy »a nádori közgyűlések alkalmával szokásban volt *élelmezési adót* szedni azon községek lakosaitól, a melyekben a congregatio tartatott, de mint az ezen adónem elnevezése is mutatja (victualia palatinalia), ez valószínűleg csak a nádor és kísérete ellátására czélzhatott.» Ezzel szemben tartozunk az igazságnak megjegyezni azt, hogy Hajnik Imre könyvében sem találjuk azt a nézetet, melyet szerzünk neki tulajdonít. Hajnik ugyanis csak azt írja, hogy a nádori közgyűlések alkalmával »nagyobb embertömegnek több napon át a helység határában táborozása és az annak *teljesítendő szolgáltatások* súlyos terheket róttak annak lakosságára.» A *szolgáltatások* alatt nem szükséges élelmezést érteni; mert pl. a lovak legeltetése, tűzifa és szalma szolgáltatása s egyéb kártételek magukban véve is elegendő okot adhattak arra, hogy a község a tehertől szabadulni próbáljon. Hogy pedig a nádor és kísérete részére élelmiszereket vagy helyette költségpénzt az érdekelt megyék (tehát nemcsak az a község, a hol a gyűlés tartatott) szolgáltattak, azt már Hajniknak is sikerült megállapítania, azaz a különbséggel, hogy ő — nézetünk szerint helyesen — nem használta az »élelmezési adó« kifejezést.¹⁾

A mi az erdélyi és szlavóniai megyék alakulását illeti, azt hisszük, beható kutatások és tanulmányok alapján kissé jobban el lehetett volna azt a rájuk nehezedő »mélységes homályt« oszlatni, mint a szerző hat-hét lapon megkísérelte. Ő maga is érzi és bevallja gyengeségét, panaszkodik adatainak fogyatékoságáról;

¹⁾ Gábor Gyula u. o. (141. l.) »a koppányi monostor prókátorának egy számlájában felfedezi a legrégebb *ügyvédi expens-nota*-t. Ezen 1369 évi feljegyzés (Orsz. Lt. dipl. oszt. 25829) teljes szövege a következő: »Item nova exposita pro monasterio in Capan anno Domini M° CCC° LX° nono. — Item magistro Pernhardo XXVII. marcas denariorum et anno preterito XX. marcas. — Item dedi pro cultura vinearum VI. marcas. — Item pro colleccione vini marcas IIII. — Item pro expensis in Wissegrad marcas II. pensas V. — Item in Jaurino pro expensis pensas III. — Item pro familia pro precio vestibus (!) pensas XIII. — Item in congregacione generalis marcam unam. — Item pro equacia marcam I. — Item pro necessariis domus marcas III. — Item summa marcas XLVI. marcas XX.« *Hol van itt szó ügyvédi működés honorariumáról?* S miből tudja egyáltalán Gábor Gyula, hogy ezt ügyvéd írta? Ez igazán csak ignotus fallit!

de mindez nem tartja vissza attól, hogy több merészséggel, mint készütséggel bírálgassa mások nézeteit. Így Szlavóniáról tárgyalva, így szól: »Hogy a szolgabírákat a tartományi közgyűlés választaná, azt Tagányi, fentidézett művében (Megyei önkormányzatunk keletkezése) ismét tévesen állítja. Az 1273-iki szlávón perrendtartásban említett *quatuor nobiles et duo iobagiones castri* a báni székre választott bírótársak és nem megyei tisztviselők!« S diadala biztos tudatában gúnynyal vágja oda: »Világos az az oklevél, de hát — el kell olvasni.«

Mi tehát elolvastuk Máté szlávón bánnak ezt az 1273-iki oklevelét (Kukuljević: *Iura regni Croatiae*, II. 3. l.), melyben Szlavónia nemeseinek és várjobbágyainak kérelmére az ország jogait írásba foglalja, s először is azt találtuk, hogy az nem egyszerűen perrendtartás, hanem a perjogi szabályokon kívül még egyebet is tartalmaz; nevezetesen kimondja, hogy ha a király hadba indul, az ország nemesei mindannyian kötelesek vele menni; hogy a bán az őt illető szolgáltatások lerovása után sürgős és igaz ok nélkül ne szálljon az adózók birtokaira; hogy azok ellen, kik az adókat és bírságokat megtagadják, a zágrábi vagy a körösi ispán a melléje rendelt bírák egyikével, a káptalani kiküldött tanúsága mellett járjon el; szabályokat ír elő a marturina- s egyéb adószedők részére, majd így folytatja: »Et quod omnia praemissa debito ordine observentur, cum comite Zagradiensi quatuor nobiles et duo iobagiones castri, et totidem cum comite Crisiensi, *quos regnum eligendos duxerit, iudicabunt, qui si omnes interesse non possent, tres vel duo iuxta comitem sufficient ad iudicium faciendum.*« Itt tehát nem báni tábláról, hanem a zágrábi és körösi ispán mellé rendelt bírótársakról van szó, a kik nemcsak perekben, hanem közigazgatási ügyekben is eljárnak, úgy mint a magyarországi szolgabírák. S hogy a perjogi szabályok sem a báni táblára, hanem a *megyére* vonatkoznak, mutatja az a pont, mely elrendeli, hogy arra az esetre, ha a pervesztes fél kötelezettségének a második határidőben sem tenne eleget: *in tertio termino unus de iudicibus per regnum constitutis ibi cum homine comitatus Zagradiensis vel Crisiensis, adhibito testimonio capituli . . . et . . . iustum exiget iudicatum.*« Mindenütt csak Zágrábról és Körösről, Szlavónia e két tulajdonképeni megyéjéről van szó, sőt Zagoriára és a többi területekre nézve expressis verbis kivételt tesz az oklevél: »Nec volumus sub silentio preterire, quod nobiles in Zagoria et aliis comitatibus consimilibus existentes comiti parochiali descensum dare non teneantur, nec eius astare iudicio, *sed banus eos iudicabit* pro tempore constitutus.« Az ország e részei még nincsenek megyeileg szervezve, azért itt a bán itél, amott pedig az ispán az ő bírótársaival. Tagányinak tehát igaza van: a szolgál-

bírákat a tartománygyűlés választotta. Világos az az oklevél, mondjuk mi is, de hát — nem elég elolvasni, hanem meg is kell érteni!

Figyelembe véve ezek után az Erdély és Szlavónia jogállása közt sok tekintetben mutatkozó hasonlóságot, Gábor Gyulával szemközt abban is igazat adunk Tagányinak, hogy a László alvajda 1288 évi oklevelében (Teutsch u. Firnhaber, 144. l.) említett »iudices per regnum Transsilvanum constituti« csakugyan a tartománygyűlés által választott szolgabírák s egyúttal a vajda, illetőleg alvajda bírótársai. Szerzünk figyelve, úgy látszik, nem terjedt ki arra, hogy az erdélyi megyék az egész országgal, a királysággal szemben hosszú ideig úgy jelennek meg, mint egy megye, melynek főispánja a vajda. S ha azt látjuk, hogy a vajda bírótársai a XIV. század folyamán állandóan a hét vármegye szolgabírái, a kik egy 1348-iki példa szerint együttesen, a vajda nélkül adnak ki oklevelet, akkor nincs mit csodálkoznunk azon, s míg ellenkező adat nem kerül napfényre, nyugodtan elfogadhatjuk, hogy őket maga a vajdai közgyűlés választotta az egyes megyék nemesei közül.

Ilyen előzmények után nem sok jót várhatunk a munkát befejező *Eredmények*-től sem; s csakugyan nem vált volna hátrányára a könyvnek, ha ez a negyedik rész egészen elmaradt volna.

Két főgondolatot látunk itt kifejezve. Az egyik az, hogy »a magyar megyei intézmény Nagy Lajos idejében idegen jogoktól függetlenül, mint a történelem evolutionális törvényének szükségképi következménye áll előttünk.« E bombasztikus frázisba burkolt gondolat helyességét lényegében nem vonjuk kétségbe, de igazolva Gábor Gyula könyvéből még nem látjuk. Rámutatni ugyanis néhány sorban arra, hogy a nyugateurópai hűbériség a magyar megyei intézménybe nem hatolt be, s másrészt a magyar és szláv megye közti hasonlóságot egyszerűen azzal ütni el, hogy a közös eredet mellett »semmi okunk sincs azt feltenni, hogy a magyar alkotmány további fejlődésére a szláv jog a maga további fejlődési folyamatán — a mint az Csehországban és Morvaországban virágozik — közvetlen befolyást gyakorolt volna«, s a hasonló fejleményeket minden megokolás nélkül csak a hasonló viszonyok hatására fogni rá, tudományos munkában talán még sem elég. Itt látszik igazán, mily hiba volt a megyei intézmény egész fejlődését figyelmen kívül hagyni.

A másik főgondolat »a legszebb alkotmányjogi igazság« így hangzik: »A megyei intézmény Nagy Lajos alatt alakul ki azon alkotmányos keretté, melyen belül a magyar nemzet a szent korona tanába (sic) olyként illeszkedik, hogy a kormányzati hatalomnak a koronával egyenrangú részesévé válik.« »Nagy Lajos

alkotmányában a korona és megye egymást kölcsönösen ellensúlyozó alkotmányjogi tényezők.* A gondolat szép ugyan, de nem igaz. Mi legalább nem tartjuk »elvitázhatatlan«-nak, hogy »a királyi parancs nem mint ilyen, hanem mint a megyei nemesség közgyűlési határozata jutott érvényre.« A királyi rendeletek feletti »deliberatio«-alatt nem szükség azok »felülbírálás«-át érteni; nézetünk szerint e kifejezés csupán a végrehajtás módzatairól való tanácskozást jelentette. A megye csak később jut ahoz az alkotmányjogi szerepléshez, melyet a szerző már Nagy Lajos korában szánt neki. Az országgyűlésen a nemesség ekkor még nem megyei követek útján, hanem személyesen vesz részt. S vajjon hogy egyeztessük össze a megye kiváló alkotmányjogi jelentőségével azt, hogy Nagy Lajos korában »a megyei autonómiának még csak embrióját látjuk«, s hogy »legfeljebb az igazságszolgáltatás terén találunk megyei önkormányzatot, ennek is csak alárendelt részében«?

Ezzel lezárjuk hosszúra nyúlt ismertetésünket. Eredményképen kimondhatjuk, hogy Gábor Gyula könyve gazdag anyaga s a külső hatás eszközeinek bő alkalmazása mellett is igen gyenge dolgozat, melyet a szakértő kellő kritikával felhasználhat ugyan, de a mely a kérdést a tudomány kívánalmainak megfelelően meg nem oldja. Ha a szerző ezeknek meg akar felelni, dolgozza át alaposan, az intézmény egész fejlődésének figyelembe vételével a könyvet, közben azonban ne feledje el a szép latin mondást: Veniam damus, petimusque vicissim!

DÓRY FERENCZ.

Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II. Gesammelt und herausgegeben von J. Loserth. I. II. Theil. Wien, 1906—1907. Alfred Hölder. 8-r. CII, 821 l., CXXIII, 822—1030 l. (Fontes rerum Austriacarum. Zweite Abt. Diplomataria et Acta, LVIII. LX. Bd.)

Az újabbkori osztrák történészek között Loserth Jánosnak, a gráci egyetem tudós tanárának neve a legjobb hangzásúak közül való. Tanulmányai a középkori és újabbkori történet terén mozognak és nem egy alapvető munkával gyarapította a történeti irodalmat. Középkori tanulmányai közül főleg a Wicliffre vonatkozó tanulmányok, melyek az angol Wicliff-társaság kiadásában láttak napvilágot, említendők meg első sorban, valamint tanulmányai az angol egyházpolitika körül a XIV. században. Újabbkori tanulmányai az anabaptismus történetére, továbbá Stájerország történetére s főleg a XVI. és XVII. századi reformációs és ellenreformációs mozgalmakra Ausztriában vonatkoznak. Az

utóbbi tárggyal különösen behatóan foglalkozott, és az utolsó tíz esztendő alatt erre vonatkozó tanulmányainak egész sorozata látott napvilágot, melyek részben a nyers anyagot adják, részben az anyag feldolgozását tartalmazzák.

Még 1898-ban adta ki egyik ilyenemű oklevélgyűjteményét, mely a II. Károly főherceg korabeli osztrák állapotokra vonatkozik. A most ismertetendő két kötet ennek folytatását képezi úgy időben mint tárgyban, és a II. Ferdinánd korabeli viszonyokra vonatkozik. A két kötet összesen 2822 számot tartalmaz, az itt felhalmozott anyagról pedig két rendkívül terjedelmes tanulmányban számol be a kiadó.

A belső osztrák tartományokban az ellenreformáció keresztülvitelére a döntő lépéseket II. Károly főherceg idejében tették meg, közvetlen a főherceg által a protestánsoknak engedélyezett kiváltságlevél kiadása után. Az 1578 február 9-én kelt, a brucki pacificatio néven ismert irat a protestantismus fejlődésének tetőpontját jelentette az osztrák tartományokban. E kiváltságlevél megadta a belső osztrák részeken a protestánsoknak a lehetőséget, hogy egyházi és iskolai viszonyaikat rendezzék, a mitől eddig el voltak vágva. A protestáns rendek a nyert szabadságot lehetőleg gyorsan igyekeztek kihasználni, mintha előre érezték volna a vihar bekövetkezését, mely a brucki pacificatio nyomán járt. A pacificatio engedélyezése alkalmával a főherceg saját birtokait, az azokhoz tartozó városokat és falvakat kivette a pacificatio rendelkezései alól, ezekben az intézkedéseket a vallás kérdésében magának tartotta fen, de kijelenté, hogy ez nem magyarázandó arra, mintha a gráci, judenburg, klagenfurti és laibachi protestáns iskolákat megszüntetni és az ottani lelkészeket kiutasítani akarná. Jóllehet e rendelkezés megszorítása volt a brucki engedélynek, a protestáns rendek a pacificatiót mégis egyházi szabadságuk védbástyájának tekintették, és el voltak határozva azt minden támadás ellenében megvédelmezni. A vihar nem sokáig váratott magára. A brucki kiváltságlevél ellen legelőször is a tartománybeli papság tiltakozott, majd Rómából a pápai udvarból jött tiltakozás és Feliciano Ninguarda scalai püspök 1578-ban történt kiküldetése összefüggésben volt az osztrák vallásügyi viszonyokkal. Küldetésének célja volt a belső ausztriai viszonyok tanulmányozása és azoknak a vezérelveknél megállapítása, melyek szerint az ellenreformáció e tartományokban megindítások és vezettség, valamint annak a módnak megállapítása, hogy mi módon lehetne a tett engedményeket visszavenni, a nélkül, hogy azokat formálisan visszavonnák. Ninguarda befolyása alatt tartattak meg 1579 október-havában a müncheni tanácskozások, melyeken Károly főherceg és testvérei vettek részt.

Az október 13—14-én lefolyt tanácskozásokon megállapították azokat az irányelveket, melyek a Károly főherceg által 1579 után követett egyházpolitikát irányították. A tanácskozások eredménye egy valóságos program, mely magában foglalja jövőre a protestáns templomok építésének eltiltását, az eddig tett engedmények visszavonását, a mi azonban nem formálisan fog megtörténni, hanem indirekt úton; kimondja továbbá, hogy a rendek a tartományi fejedelmeket megillető jogokat, minő pl. a nyomdák felállításának joga, maguknak nem usurpálhatják; magában foglalja a protestáns prédikátorok, esetleg az összes protestáns vallásúak kiutasítását; kimondja, hogy a titkos tanácsban ezentúl csak katolikus urak foglalhatnak helyet stb. Ezek az alapokon kezdték meg mindjárt 1580-ban az ellenreformáció keresztülvitelét az osztrák tartományokban, és minthogy a protestánsok nem voltak hajlandók a brucki oklevélben nekik biztosított jogokat és kiváltságokat feladni, a következő években az osztrák tartományokban mindinkább fokozódó mozgalom lön észlelhető. II. Károly főherceg 1590 július 10-én meghalt. Halála az ellenreformációs mozgalomra nézve a legkedvezőtlenebb pillanatban következett be. Halálával rövid időre szünet állott be az egyházpolitikai küzdelmekben. A brucki pacificatio kérdése körül most messzemenő bonyodalmak támadtak. A protestáns rendek ugyanis azon nézetüknek adtak kifejezést, hogy a brucki kiváltságlevél Stájerország, Krajna és Karinthia tartományok kiváltságai közé tartozik, tehát e tartományok örökös ura, illetőleg, minthogy ez kiskorú volt, a kiszemelt kormányzó, Ernő főherceg által esküvel megerősítendő, ép úgy mint a többi tartományi kiváltságok. Az illetékes körök erről természetesen hallani sem akartak. Az e kérdés körül kitört viszály csak 1592-re ért véget, és pedig a rendek diadalával, a kik a császár beavatkozása folytán kivitték, hogy a brucki pacificatio, ha nem is névleg, tartalmaz mégis bevétetett az Ernő főherceg által leteendő eskübe, melynek értelmében kötelezte magát a Károly által a tartományoknak tett engedményeket megtartani. Ebbe az általános formulába magyarázták bele a brucki pacificatiót is.

Az Ernő főherceg által, rövid, alig egy évig tartó kormányzósága alatt követett egyházpolitika azonban egészen II. Károly egyházpolitikájának nyomdokain haladt. Alig hogy Ernő főherceg a kormányzóságot átvette, máris felmerültek a panaszok, hogy a bírói állások csakis katolikusoknak adományoztatnak, hogy a községi hivatalokat csakis katolikusok nyerik el, ha mindjárt teljesen képtelenek is azok ellátására stb. Szóval a katolikusok pártolására, a protestánsok háttérbe szorítására vonatkozó panaszok újra felhangzottak. Ehez járult még az a panasz,

hogy a jezsuiták újra és még nagyobb mértékben részesülnek a kormányzó főherczeg részéről pártolásban. Azonban Ernő főherczeg csakhamar elhagyta a kormányzói állást és a németalföldi részekre ment. Utóda az osztrák részek kormányzóságában Miksa főherczeg lett, kit a protestáns rendek kedvezően fogadtak, de a kinek kormányzóságát az intrikák egész sora igyekezett meggátolni. Főleg az özvegy főherczegné — Károly özvegye — intrikált ellene, s arra törekedett, hogy fia, II. Ferdinánd, noha még nem érte el a törvényes kort, tényleg átvegye a kormányzóságot. Az animozitás Miksa kormánya ellen Róma részéről is megnyilatkozott, noha Miksa egyházpolitikája a protestánsokkal szemben az előde által követett politikától nem tért el, és ezért a panaszok katolikus és protestáns részről kormánya alatt sem szüntek meg. Növelte a bajokat még az a körülmény is, hogy kormánya alatt katolikus részről kísérlet tétetett a protestánsok által elfoglalt jogok visszaszerzésére, a mihez még a protestáns iskolák elleni intézkedésekre, a jezsuiták újabb túlkapásaira stb. vonatkozó panaszok járultak. Miksa főherczeg kormányzósága már 1594-ben véget ért, de e rövid idő alatt a katolikus párt megtette már az előkészületeket, hogy ha a körülmények kedvezően alakulnak, a protestantismus ellen fölléphessen. A katolikus párt élén Mária, az özvegy főherczegné állt. A katolikus restauratióra irányuló törekvések ez időben kettős célt tartottak szem előtt, egyrészt a katolikus clerus régi jogait alkalomadtán a protestánsokkal szemben mindenütt érvényre emelni, másrészt a jezsuita rendet mindenképen terjeszteni és pártfogolni. Protestáns részről a panaszok ez időben mind sűrűbben hangzanak és II. Ferdinánd kormányzása elé mind katolikus, mind protestáns részről feszült figyelemmel tekintettek. A katolikusok bizalommal eltelve, mert Ferdinánd uralmához a katolikus restauratiót illetőleg a legmesszebbmenő reményeket fűzték, a protestánsok resignáltan, lemondóan, csak titokban reménykedve, hogy összetartásuk által sikerülni fog legalább az eddig elért eredményeket megtartani, noha a protestáns rendek ekkor már tisztában voltak azzal, hogy az udvar részéről törekvéseik nem fognak pártolásban részesülni. Nagy bajuk volt az, hogy éppen ekkor vezető emberek hiányában voltak. Mindazonáltal reméltek, hogy ha a három tartomány, Stiria, Krajna és Karinthia összetart, legalább az eddigi eredményeket megmenthetik maguknak.

Rudolf császár időközben összehívta a rendek gyűlését, hogy hódolatukat az új tartományúrnak bemutassák. E gyűlésen a császárt, mint császári biztosok, Kristóf András gurki püspök, id. Harrach Lénárt, Thurn János Ambrus gróf, Ortenburgi János gróf s Haym János báró és Eham Mihály dr. udvari tanácsosok

képviselték. Az 1596 decz. 2-ikára Grácba összehívott stájer tartománygyűlésen a rendek mindenekelőtt sérelmeikkel álltak elő, melyeket már az előző gyűlésen előadtak, de a melyek elintézése még mindig nem történt meg. Ezt sürgették most a császári biztosoknál, de ezek válasza kitérő volt. A császár kijelenté, hogy a sérelmek ügye az új tartományfejedelem, a főherczeg hatáskörébe tartozik, ez pedig kijelenté, hogy míg a rendek hódolata meg nem történt, nem érzi magát feljogosítva a sérelmek elintézésére, de nincs is erre kötelezve. Csakhogy az esetben, ha a hódolat megtörtént, a rendek kiadták kezükből a leghatalmasabb fegyvert, a mit a rendek nagyon is jól tudtak. A tartományi főnök a tárgyalások folyamán hangoztatta, hogy a brucki pacificatio bevétele az eskübe aligha fog sikerülni, tehát más módot kell keresni a protestánsok szabadságának biztosítására. E tekintetben a rendek talán elérhették volna azt, a mit már Rudolfnak 1592-iki resolútiója alapján elnyertek, t. i. a Károly főherczeg által tett concessiók megtartását. A rendek azonban elhatározták, hogy a főherczeghez egy emlékiratot nyújtanak be, a mely magában foglalja a protestánsoknak Károly főherczeg által adott összes engedményeket, ismerteti a halála után folytatott tárgyalásokat és felsorolja mindazokat a sérelmeket, melyek a protestánsokat a brucki pacificatióban foglaltak daczára érték. Ezeknek orvoslását kérték a főherczegtől. A főherczeg újra hangoztatta válaszában, hogy a sérelmek orvoslása tekintetében nem tartja jogosnak a nyilatkozást a hódolat megtörténte előtt, s azon reményének adott kifejezést, hogy a rendek nem fognak tovább késni hódolatuk bemutatásával. A császári megbizottak átvették az emlékiratot, megígérték támogatásukat, de — főleg a gurki püspök — sürgették a hódolat bemutatását. A rendek erre végre is ráállottak és a hódolat bemutatása Grácban deczember 12-én meg is történt. Ezt követték a klagenfurti és laibachi hódolások 1597 jan. 20-án, illetőleg febr. 13-án. Ezzel a rendek kiadták a legerősebb fegyvert a kezükből, a nélkül, hogy a protestáns szabadságok biztosítására bármit is elértek volna. Alig hogy a hódolat megtörtént, kezdetét vette az ellenreformáció az osztrák részekben. Az ezt szolgáló intézkedések közé tartoztak az egyes egyházak elveszett jogainak visszaszerzése, a protestáns lelkészek és tanítók erélyes megrendszabályozása, a protestáns egyházak és iskolák felett gyakorolt erélyesebb felügyelet, új protestáns egyházak és temetők létesítésének eltiltása, valamint egyes nemes családok pörbe fogása. Mindez azonban csak előkészület volt a stájerországi és krajnai protestáns egyházi és iskolai hivatal felfüggesztéséhez, a mi 1598 második felében következett be. A rendek ugyan tiltakoz-

tak az őket sújtó rendelkezések ellen, ámde hiába, az események további fejlődését, mely a protestánsok kiutasítására vezetett, nem tudták megakadályozni.

II. Ferdinánd döntő rendelkezését a gráci események vezették be. Itt Sonnabenter Lőrincz jezsuita volt a város plebánusa, a ki gyakorlati térre vitte át a recuperatiók kérdését és visszakövetelte mindazokat a jogokat, melyeket a gráci egyházi hatóság már mintegy ötven év óta nem gyakorolhatott. Felhívta az összes gráci prédikátorokat, hogy a lelkési (plebánusi) jogok gyakorlásától jövőben tartózkodjanak, mert ezek egyedül őt, a város rendes plebánusát illetik meg. E felhívására választ nem nyervén, az egyházak és iskolák főfelügyelőségéhez fordult, a mely azonban kitérőleg válaszolt, utalván arra, hogy a prédikátorok csakis a tartományi megbizottaktól nyerhetik utasításukat, neki utasításokat adni nincsen joga. Ép így válaszolt az evangélikus egyházi hatóság is. Sonnabenter erre a tartományi megbizottakhoz fordult, a kik őt a tartománygyűléshez utasították. Sonnabenter azonban nem választá ezt az utat, hanem egyenesen a főherceghez fordult, a ki viszont Stobäus György lavanti püspököt kereste meg tanácsért. Stobäus egy emlékirattal válaszolt, melyben oda concludált, hogy a főherceg érvényesítse az őt, mint a tartomány urát megillető jogokat, haladjon tovább a Károly főherceg által kezdeményezett politika útján, és első sorban utasítsa ki a protestáns prédikátorokat. Azonban Stobäus az emlékiratban arra is intett, nehogy az intézkedésekben a határokat túllépjék. A kiutasítást Stobäus Gráczban kívánta megkezdeni. Az ő véleménye alapján az udvar az általa ajánlott rendszabályoknak gyakorlati érvényesítését most megkezdette, és II. Ferdinánd kiadta a rendeletet, melylyel a protestáns lelkészeket és tanítókat kiutasítja. A rendek ez ellen óvást emeltek és kérték, hogy az egyházi és iskolai hatóságot ne szüntessék meg, mert különben kénytelenek lesznek az egész ügyet a nagy vallásügyi bizottság elé vinni. Ferdinánd főherceg előterjesztésükre hidegen válaszolt, megtiltott részükről minden további lépést és közölte velök a rendeletet, mely szerint a protestáns prédikátorok, tanítók és iskolaszolgák nyolcz nap alatt kötelesek a tartományt elhagyni. Hiába volt a rendeknek minden további lépése, a főherceg rendeletét végre kellett hajtani. Szeptember 28-án az evangélikus lelkészek és tanítók kivonultak Gráczból és csakhamar követték őket a judenburgiak, laibachiak és a többi városbeliek is. Ezzel együtt jártak a többi rendelkezések is, melyekkel a rendek a kiutasítottak támogatásától eltiltatnak, és a melyek a nemes urak udvarában még megtűrt prédikátorok ellen is rendszabályokat hoznak, s azokat, a mennyiben

egyházi funktiók végzésétől nem tartózkodnának, hasonlóképp kiutasítással fenyegetik. Az ellenreformációs mozgalom ezeknél az intézkedéseknél nem állt meg, hanem főleg arra helyezte súlyt, hogy a katolikusok elvesztett jogai visszaszereztesse; és hogy a katolikus hívek száma mindenütt gyarapítsassék; más szóval, megkezdették a visszatérítés munkáját is. A tartományi rendek a maguk részéről ugyan mindent megkíséreltek, hogy az őket ért csapást, ha nem is háríthatják el egészen, legalább enyhítsék, azonban eredmény nélkül.

A midőn Ferdinánd rendelkezései keltek, a tartományi gyűlés nem volt összehívva. Előre látható volt, hogy az 1599-iki tartományi gyűlésen az ellentétek össze fognak egymással ütközni. A gyűlést megelőzőleg a rendek 1598 november-havában a császárhoz fordultak panaszaikkal, de a válasz elutasító volt. A főherczeg által kiadott rendeletek időközben mind erélyesebbek lettek. Ebből az időből származik a rendeknek egy beadványa, mely az eddigiektől eltérőleg szokatlanul erélyes hangjával kelt feltűnést. Ez az irat a fejedelmet formálisan számadásra szólítja fel eddig követett eljárása körül. Hitelességéhez azonban szó fér: a hang, mely belőle kiérzik, merőben ellentétben áll a rendeknek a fejedellemmel szemben tanúsított magatartásával. Az 1599-iki stájer tartománygyűlésen a krajnai és karinthiai rendek is résztvettek, minthogy a brucki pacificatio óta a három tartományi rendei jogot formáltak arra, hogy egy testületet alkossanak. A rendek panaszaikat egy nagy emlékiratban foglalták össze, melyet 1599 január 22-én nyújtottak át a főherczegnek. Lépésüknek nem volt eredménye. A főherczeg ugyan megígérte, hogy a beadványra válaszolni fog, de utasította a rendeket, hogy addig is fogjanak a rendes munkához; a krajnai és karinthiai rendeket pedig hazaküldötte, kijelentvén, hogy a három tartományi rendek közös tanácskozását nem engedheti meg. A rendek előbb a sérelmeket akarták letárgyalni, a főherczeg a folyó ügyek tárgyalását sürgette, időközben pedig újabb rendeleteket adott ki a protestánsok ellen. A rendek újra fölemelték tiltakozó szavukat, sőt szó volt arról is, hogy a császárhoz fordulnak ismét panaszaikkal, de ettől elálltak, miután Ferdinánd főherczeg kilátásba helyezte nekik, hogy beadványukra válaszát még a tartománygyűlés folyama alatt közölni fogja. Ebben a rendek megnyugodtak. Ferdinánd most a tartománygyűlést az 1599 év husvétja utáni időre halasztotta, és egyúttal mind a három tartományi gyűlést ugyanarra az időre hívta össze. Tette pedig ezt azért, hogy egyik tartomány ne támogathassa a másikat. A stájer rendek elhatározták, hogy csak úgy fognak a propositiók elintézéséhez, ha a vallás kérdésében kielégítő határozatot nyer-

nek. Ezt tudatták a többi tartományokkal, valamint a császárral is. Azonban a stájer rendek nem maradtak meg ezen elhatározásuk mellett, hanem tekintettel főleg a küllellenség — a török — részéről fenyegető veszélyre, végre is elintézték a fejedelmi előterjesztéseket a nélkül, hogy beadványukra a választ megkapták volna. Ez csak később adatott ki a főherczeg részéről, visszakeltezve ápr. 30-ra. Ez a válasz a protestánsok által még táplált halvány reményeket, hogy helyzetük jobbra fordulhat, teljesen megsemmisítette. A rendek elhatározták a tiltakozást e rendelet ellen, de ez csak a következő évben történt meg. Az ellenreformáció a belső osztrák tartományoknak úgyszólván minden egyes pontján most teljes erővel megindult. A rendek tiltakoztak ugyan a fejedelmi resolutió ellen, de eredmény nélkül. Az 1600 év elején a három tartomány rendei tanácskozásra gyűltek össze Grácban, hol beszámoltak a helyzetről és elpanaszolták egymásnak azokat a sérelmeket, melyeket utolsó tanácskozásuk óta szenvedtek. Ennek a tanácskozásnak eredménye lón, hogy a stájer tartományi gyűlés 1600 január-havában egy újabb beadványt intézett a főherczeghez, de ismét eredmény nélkül. Újabb rendeletek kiadása volt a válasz, a protestánsokkal a legtöbb helyen egészen röviden bántak el, tudtukra adván, hogy a ki husvétig nem tér át a katolikus hitre, kiutasítatik. Február 24-én a rendek közzétették tiltakozásukat az előző és ápr. 30-án keltrendelet ellen, a melyben mérsékelt, tárgyilagos hangon szóvá teszik az utóbbirendelet határozatait, de a melynek tartalmát főleg a hitkérdésének fejtegetése képezi. Kevéssel utóbb a tartománygyűlést bezárták. Ép így jártak el Krajnában is. Karinthiában az ottani különleges közjogi viszonyok folytán a protestánsok helyzete aránylag még a legjobb volt, ott csak 1600 eleje óta ölt az ellenreformáció nagyobb arányokat, de gyorsabban folyik le. Már 1600 július 1-én feloszlatták a karinthiai egyházi és iskolai minisztériumot, a mely a protestantismusnak e helyen utolsó menedéke volt. Ezzel az ellenreformáció programjának egyik pontja el volt intézve. Következett a második, a visszatérítés a katolikus hitre, melyet a polgárságnál és a paraszti rendnél kezdtek meg s az úri rendnél fejeztek be.

Az intézkedések az ellenreformáció keresztúlvitelére az 1600 év folyamán mind nagyobb arányokat öltöttek. Ebbe az évbe esik az ellenreformáció kiterjesztése a gráci protestánsokra, kiket, számszerint 61-et, július 27-én ért a kiutasító végzés. A régi úri és lovagi rend tagjaira ez a kiutasítás nem terjedt még ki, ellenben kiterjedt a tartomány protestáns vallású hivatalnokaira, kik mindnyájan már hosszabb idő óta álltak közszolgálatban. Az ő érdekükben a tartományi kormány felírt a főherczeghez,

azonban eredmény nélkül. A protestánsoknak választást engedtek : vagy áttérnek a katolikus vallásra, vagy ki kell vándorolniok, ingó vagyonuk megtartása nélkül, melyen záros határidő alatt túl kellett adniok, ellenkező esetben az állam részére bevonatott. Ezzel a szigorú rendelkezéssel akarták elérni a protestánsok áttérését a katolikus hitre.

E rendszabályok folytán a tartományi rendek tanácskozásra gyűltek össze augusztus 14-én, s innen előterjesztést intéztek a főherceghez, melyben a rendszabályok visszavételét kérelmezték, utalva különösen a gazdasági válságra, mely a hatósági rendeletek eredményeként már jelentkezett és első sorban az adók megcsappanásában mutatkozott. Előterjesztésükkel nem értek el eredményt, s ezért a rendek elhatározták, hogy ismét a császárhoz fordulnak panaszaikkal. E kérdésben a három tartományi rendei közös tanácskozást akartak tartani, de a gráci udvar ennek megtartását megakadályozta. Ennek folytán írásban történt a megállapodás a három tartományi rendei között, és 1600 decemberében a stájer és karinthiai rendek megbízottai megérkeztek Prágába, hol a császárnál kihallgatásra bocsátásukat szorgalmazták. Ezt azonban nem tudták elérni és meg kellett elégedniök azzal, hogy emlékiratukat a titkos tanácsnak átadták. A császár részére ez emlékiratból egy kivonatot készítették, és 1601 tavaszán visszatértek Grácba. Helyüket a rendeknek egy állandó megbízottja foglalta el, hogy a protestáns ügyet a császárnál szorgalmazza, a ki azonban szintén nem tudott eredményt felmutatni, és így a rendeknek ez irányú törekvése meghiúsult.

Azok a rendelkezések és intézkedések, melyek a protestánsokra vonatkozólag eddig napvilágot láttak, a tartománygyűlések szervezetére és tanácskozási rendjére is befolyással voltak. A rendek belátva, hogy együttes működésök eredményre nem vezet, ezentúl csak egyes különösebb esetekben fordulnak együttesen a főherceghez. A tartományi gyűléseken is eltolódtak a viszonyok, ott a protestáns rendek ugyan még mindig túlsúlyban voltak, azonban a városi rendek sorából már kiszorultak, mert a városi hivatalok már mind katolikusokkal töltettek be. Elvesztett továbbá a rendek ajánlási joga is bizonyos hivatalok betöltésénél, valamint eltiltattak attól is, hogy panaszaikkal, úgy mint eddig egyes esetekben tették, a császárhoz forduljanak. Ép így eltiltattak a három tartományi rendei attól, hogy a vallási ügyekben közös tanácskozásra gyűljenek össze, kivéve ha a katolikus rendeket is bevonják a tanácskozásba. Ily módon mindinkább nehezebbé vált a protestáns rendek helyzete, és nehezebbé vált a közös actió kifejtése is. Ehez járult még, hogy most, 1601 elején, az ellenreformáció Krajnában is megindult, 1601 márczius

1-én pedig Ferdinánd megújítja rendeletét, melylyel a protestáns lelkészeket a három tartományból kitiltja. Ezt a rendeletet 1602 szeptemberében ismételte, és 1603 nyarán eltiltá alattvalóit attól is, hogy protestáns istentiszteletet a tartományokon kívül látogassanak. Ez a rendelkezés a nemesi és úri rendet is sújtá, mely ilyenformán kénytelen volt, ha vallásához ragaszkodott, a tartományokból kivándorolni.

Abban a szorult helyzetben, melybe a belső osztrák részek protestánsai ekképen jutottak, 1604 körül fölmerült a terv, hogy ügyöknek a külhatalmaknál keressenek támogatást. Annak idején már II. Károly főherczeg idejében is fordultak a rendek külfejedelmekhez, és ennek nyomán már 1602-ben fölmerült a karinthiai és krajnai rendek között a terv, hogy a császárhoz és a birodalomhoz, illetőleg a regensburgi birodalmi gyűléshez forduljanak. Ez a terv némileg összefüggött az alsó-ausztriai rendeknek ez időben tett hasonló lépésével. Tartva attól, hogy az ellenreformáció az alsó-ausztriai részekre is ki fog terjesztetni, e tartomány rendei Hofkirchen András Györgyöt küldték a protestáns birodalmi fejedelmekhez, hogy azok pártfogását maguknak a császár esetleges rendelkezéseivel szemben biztosítsák. Hofkirchen erről az útjáról 1603 november 24-én kelt emlékiratával számolt be, a melyben előadja, hogy Wolfenbüttelben találkozáva az angol követtel, ez kilátásba helyezte, hogy a belső osztrák rendeket, a mennyiben vallásügyi panaszaiikkal a császárhoz fordulnak, szívesen támogatná. A stájer rendek Hofkirchen e nyilatkozatát megtudva, elhatározták, hogy a császárhoz, és még előbb a birodalmi fejedelmekhez fordulnak, ezeket a belső osztrák viszonyokról informálandók. A három tartomány rendei között tényleg egy megállapodás jött ez irányban létre, a követség a birodalmi fejedelmekhez csakhamar útra is kelt, és mindenütt barátságos fogadtatásban részesült, a miből a rendek újabb reményt meríthettek volna, ha ugyanakkor nem keltek volna a főherczegnek újabb rendeletei, a ki a rendeknek ez időben ismételve tett fölterjesztéseit és alázatos kérelmeit hidegen elutasítá. A birodalmi fejedelmeknek közbenjárása, mint látszik — erre nézve ugyanis alig áll adat rendelkezésünkre — szintén nem vezetett eredményre, sőt a főherczegi udvarnál nagy visszatetszésre adott okot, hogy a birodalmi fejedelmek is beavatkoztak az osztrák tartományok vallási ügyeibe, és a főherczeg tiltakozott az ellen, mintha alattvalói bármelyikét is a vallása miatt kiutasította volna. Ezzel éles ellentétben állott a főherczegnek 1605 február 14-iki leirata, melylyel a protestánsoknak időközben beadott újabb előterjesztését a legridegebben elutasítá.

Ferdinánd főherczeg e rideg magatartásának eredménye az

lón, hogy a helyzet a belső osztrák részeken mindjobban kiélesedett. Ekkor kelt szárnyra az a hír, hogy a rendek külföldön — Nürnbergben — nagyobb mennyiségű fegyvert vásároltak össze. A hír nem volt igaz, de alkalmas arra, hogy Ferdinánd főherczeg a protestáns rendek részéről jövő fegyveres támadástól tartson. Ettől való félelmében lépett érintkezésbe Miksa főherczeggel, Tirol urával, fegyveres támogatást és a Karinthiába vezető utak védelmét kérve tőle. Pedig Ferdinánd főherczegnek a rendektől nem kellett tartani, mert nem is gondoltak a fegyveres fölkelésre, tisztán csak a vallási kérdésben óhajtottak engedményeket elérni. Ezért újították most meg a három tartomány rendei régi szövetségüket. Ekkor merült fel a terv, hogy az alsó-ausztriai és a magyar rendekkel is szövetségre lépjenek, a mitől a belső osztrák rendek sem idegenkedtek, de ennél a szövetségnél is a vallásszabadság biztosítása volt a főcéljuk, minden egyéb cél távol állt tőlük. Ily értelemben fordultak a magyar rendekhez 1609 november 4-én, valamint a többi osztrák tartományok rendeihez is. Ferdinándot a rendeknek e lépése rendkívül felingerelte, és rendelkezéseket tón, melyekkel a rendeknek kiküldött követeit visszarendelte és erőlyesen követelte, hogy a rendek a követeiknek adott instructiókat és emlékiratokat vele közöljék. Hiába hangoztatták a rendek, hogy távol áll tőlük a lázadásnak minden gondolata, hogy tisztán csak a vallás gyakorlatának biztosítása és az üldözések okozta rossz helyzet javítása a céljuk, a főherczeg nem adott a rendek szavának hitelt. Az ellenreformáció nem szünt meg, tovább haladt a maga útján és a még megtűrt protestáns úri és lovagi rend helyzete is mindinkább tűrhetetlenné vált, noha az 1610—1618 években az ellenreformáció a belső osztrák részeken, főleg Karinthiában nagyon lassan haladt előre, mindamellott, hogy az illetékes tényezők a seckau, lavanti és laibachi püspökök vezetése alatt mindent elkövettek az ellenreformáció terjesztésére. Az aránylag csekély eredménynek oka abban rejlett, hogy az úri és lovagi rend még mindig erős támasza volt a protestantismusnak. E két rendet az ellenreformáció eddig még nem törte meg, jóllehet minden eszközt felhasználtak tagjai megnyerésére. Ennek egyik oka pedig az volt, hogy katolikus részről hiányoztak a térítésre megfelelő erők. Növelte a bajt még az is, hogy a belső osztrák területek Magyarországgal határosak lévén, a protestantismus innen folytonosan tápot nyert. Ehez járult még az általános politikai helyzet, a cseh mozgalmak, a 30-éves háború első éveit, melyek az ellenreformációt hosszabb-rövidebb időre megakasztották. A protestantismus újra terjedni kezdett, úgy hogy az 1628-ig terjedő évek változatos képét nyújtják a reformáció

és ellenreformáció egymásközi küzdelmének, míg végre az illetékes tényezők arra a meggyőződésre jutottak, hogy mindaddig, míg a polgári és paraszti rendtől nem vonják meg azt a támaszt, melyet a nemesi rendben talál, gyökeres eredményt nem lehet reményleni. Az 1628 márczius 27-iki rendelet az ellenreformáció részére egy újabb programot állapít meg, és a nemesi rendnek egy végső határidőt tűz ki a katolikus hitre való áttérésre, azzal a megjegyzéssel, hogy a határidő elteltével azzal, a ki megmarad a protestáns vallásban, ugyanúgy fognak elbánni, mint a polgári vagy paraszt-rendbelivel, vagyis a kiutasítás a nemesi rendbelieket is fenyegette immár. Ettől kezdve egymást érték a nemesek ellen irányuló rendelkezések, míg végre 1628 augusztus 1-én Ferdinánd kiadta azt a rendeletét, melylyel a belső osztrák tartományok nemesi és lovagi rendjének protestáns tagjait kiutasítja. E rendelet kiadására a politikai viszonyok alakulása is befolyt. Az 1627-iki szónyi béke a török részéről fenyegető veszélyt elhárította egy időre, a birodalomban a helyzet szintén javult, úgy hogy alkalmasnak látszott az idő az erélyesebb föllépésre. Az aug. elsei rendeletnek eredménye volt, hogy a polgárság és a paraszti rend elvesztette azt a támaszt, melyet eddig a nemességben bírt, az áttérések mind nagyobb számban történtek, noha kétségtelen, hogy nagy volt azoknak a száma, kik a katolikus vallásra áttértek ugyan, de azért belsőleg mégis a protestantismus hívei maradtak. Legjobban bizonyítja ezt az a körülmény, hogy 1636-ban egy Magyarországból, a Batthyányak birtokairól jött protestáns prédikátor a Schwarzenberg grófok területén kilencz nap alatt több mint 2000 embernek osztotta ki az úrvacsorát. Ez az egy eset is mutatja, hogy a protestantismus mily erős gyökeret vert a belső osztrák részeken, és hogy az ellenreformáció által elért eredmények nagyrészt csak külső eredmények voltak. Csak II. Ferdinánd halála után, midőn mindinkább elhalványult a protestánsok reménysége, hogy a régi állapotokat visszaállíthatják, nyert az ellenreformáció nagyobb tért és tudott tartósabb eredményeket felmutatni.

Ezzel bezárjuk hosszúra nyúlt ismertetésünket. Kiterjeszkehdhetnénk ugyan még az ellenreformáció eredményeire a belső osztrák részeken, és ismertethetnők Loserth idevágó tanulmánya alapján, hogy minő hatása volt az ellenreformációnak a belső osztrák részek úri és lovagi, polgári és paraszti rendjére, mik voltak ez irányban az ellenreformáció által elért eredmények, szólhatnánk még az ellenreformáció gazdasági következményeiről és azokról az intézkedésekről, melyek a katolikus clerus reformálása céljából hozattak, a mire nézve az illetékes kormánykörök tisztában voltak, hogy a katolikus clerus alapos reformálása

nélkül az ellenreformációt szolgáló intézkedéseknek, rendelkezéseknek csak fél eredményük lesz. Azonban ezekre a kérdésekre már nem akarunk kiterjeszkedni; ezek részben nagyon is részletbe menő kérdések, részben pedig ismételnünk kellene már mondottakat. Ismertetésünknek főleg az volt a célja, hogy Loserth tanulmányai alapján főbb vonásaiban megismertessük a II. Ferdinánd korabeli belső osztrák ellenreformáció lefolyását, felhíva a figyelmet erre a nagybecsű forrásmunkára, mely hazai tudományos köreink figyelmét minden tekintetben megérdemli.

ÁLDÁSY ANTAL.

A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde*) megnyitásának első centenariuma alkalmából. 1806—1906. Irta *Kováts Sándor*. Temesvár, 1908. Csanád egyházm. kny. Nagy 8-r. VIII, 567, XXXII, 2 l. 24 kép- és egyéb melléklettel.

Szerencsés gondolat volt a csanádi papnevelő-intézet tanáraitól, hogy az intézet százéves fennállása alkalmából a fentérintett munkát tervbe vették és tényleg megiratták. De szerencsés volt a tanári kar részéről a mű megírójának megválasztása is. *Kováts Sándor* theologiai tanár személyében oly író-t választottak, a ki kellő készültséggel s ritka lelkiismeretes kötelességérzessel oldotta meg nehéz feladatát. A csanádi papnevelő-intézet immár oly történettel bír, melyért az ország bármely más seminariuma megirigyelheti. Mindenképen monumentális műnek mondható, mely szerzőjének becsületére válik s a hazai történeti irodalomnak is nyereséget jelent. Annál értékesebb e mű, mert — kivéve a három első fejezetet — az egész tisztán új *levéltári* anyagból van megalkotva. A szerző az óriási anyagot oly ügyesen rendezte s oly szépen dolgozta fel, hogy műve mintaszerűnek mondható. Így csak oly tudós író írhat, ki teljesen át van hatva feladatának komolyságától és kötelességének tudatától; a ki tudja, hogy semmiféle fáradságtól sem szabad visszarettennie, a mint tényleg a jeles szerző nem is rettent vissza.

A mű első szakaszában a papnevelés történetét adja a csanádi egyházmegyében Sz. Gellértől kezdve a törökvilág végéig (1030—1716); a második szakaszban a török hódoltság megszüntétől a mai papnevelő-intézet megalapításáig (1716—1806); a harmadik szakaszban pedig a mai papnevelő-intézet alapításától százados fennállásának évéig, vagyis 1806—1906-ig.

*) Ideje volna már egyszer ezekkel a *nevelde*, *képezde* s több efféle elnevezésekkel végleg felhagyni, mikor ott van a jó *nevelő intézet*, *képző intézet* stb. Vagy ha ez nem tetszik, akkor legyen inkább *seminarium* és *Szerk.*

Az első szakaszban a papnevelési és egyházi viszonyok jó történeti művek alapján — szorgos kritika alkalmazásával — tárgyalvák. A második szakasz nagy körültekintéssel ismerteti az egyházi és papnevelési viszonyokat a josephinismus előtti és alatti időktől, úgy hogy ez a rész becses tanulmány-számba jön. Majd a josephinismus után való kort ismerteti szintén apróra terjedő gondos részletezéssel, úgy hogy e szakasz a hazai műveltségtörténet nevezetes kútfői fejezetéül tekinthető. Hasonlót mondhatni a mű harmadik szakaszáról, mely a papnevelés történetén kívül a papnevelő-intézet anyagi ügyeit is bőven, kimerítően tárgyalja. Magának Temesvár város kulturtörténetének is egy nagybecsű részét teszi e szakasz. Hozzájárulnak jelentősebb okiratok szövegközlései, a mű használhatóságát pedig megkönnyíti két terjedelmes betürendes tárgy- és névmutató. Szóval a mű nagy apparatuson kívül a könnyű használat és kezelés előnyeit is egyesíti magában, úgy hogy igen jól szolgál általánosan tájékoztató könyvül is, és mint ilyen, nyilván egy történetíró könyvtárából sem hiányozhatik.

Előnyösen emelik a mű értékét a *képek és térképek meg facsimulék*, melyekkel illusztrálva van. Több püspök, névszerint Dessewffy Sándor, gr. Engel Ferencz Antal, Christovich Imre, Kőszeghy László, Lonovics József, Mihálovics József bíboros érsek, Schlauch Lőrincz bíboros, Csajághy Sándor, Németh József és Bonnaz Sándor többé-kevésbé sikerült arcképe, több épület, nevezetesen a nagyszombati Stephaneum és a bécsi érseki papnevelő-intézet, a győri, a nyitrai, a zágrábi seminariumok, az egri lyceum és seminarium, a temesvári papnevelő-intézet és seminariumi templom, a temesvári Szent Imre fiunvelde építészeti és felszerelési rajzai, a volt temesvári várplebánia és városi iskola 1783 évi, s Lonovics püspök építkezéseinek 1836 évi tervrajzai élénkítik a könyvet. Mind a szöveg mind az illusztrációk nagyobb részt finom ízlésre vallanak, valamint a műnek a csanád-egyházmegyei könyvnyomda által eszközölt nyomdai kiállítása is teljesen kielégíti a mai finomult typographiai igényeket.

Ki kell emelnünk, hogy a mű tetemes költségeit az azóta megboldogult *Dessewffy Sándor* csanádi püspök viselte, igazán főpapúri bőkezűséggel. A mű megjelenését, fájdalom, a Gondviselés nem engedte megérnie; de az emlék, melyet a mű kiadása által magának biztosított, maradandó lesz. Meg vagyunk győződve róla, hogy e mű úgy tudományos, mint erkölcsi hatásával lelkesíteni fogja azt a nemzedéket, mely a csanádi seminariumból kikerülve, akár papi hivatása, akár a tudomány művelése terén készül tehetségeit érvényesíteni.

ORTVAY TIVADAR.

TÁRCZA.

SICKEL TIVADAR.

1826—1908.

Nagy és szinte pótolhatatlan veszteség érte a történelmi segédtudományokat. *Sickel Tivadar*, a modern diplomatika megalapítója, a bécsi osztrák történelmi intézet, majd a római *Istituto austriaco di studi storici* igazgatója, a múlt április hó 21-én Meranban meghalt. Vele ismét egyike azoknak szállott sírba, a kiknek neve nemcsak hazájuk határain belül, de túl is mindenütt ismert és tisztelt volt a tudományok köztársaságában.

Sickel Tivadar nem a történelmi segédtudományok művelésével kezdte tudományos pályáját. A francia-burgund és francia-olasz történet egyes kérdései voltak azok, melyekkel fiatal korában foglalkozott, s a melyek őt kutatásai során előbb Párisba, majd a bécsi levéltárakba vezették. Párisi tartózkodása alatt lépett érintkezésbe az *Ecole des chartes*, a történelmi segédtudományoknak már akkor világhírű intézete vezető köreivel. Az intézet szabályzata nem engedte meg, hogy az idegen származású Sickel az ott tartott előadásokon és gyakorlatokon résztvehessen. Magán úton ismerkedett meg tehát az intézet szervezetével, szellemével, az ottani tanítás módszerével, s így szerezte meg magának azt az alapot, melyen tovább indulva, a történelmi segédtudományok mestere és újjáteremtője lett.

Történelmi tanulmányai vezették őt Párisból Bécsbe, hol az 1854 okt. 20-án kelt császári rendelet az osztrák történelmi intézetet megalapította. Az 1857-iki ideiglenes szabályzat az intézet feladatát abban körvonalozta, hogy tagjai a történelmi segédtudományok és a tudományos forráskritika módszereivel megismerkedjenek. Jáger Albert állott akkor az intézet élén, ki éles szemmel fölismerte a fiatal Sickel Tivadar tudományos egyéniségét s megnyerte őt az intézet számára, melynek 1856-ban magántanárává, 1857-ben pedig már rendkívüli tanárává neveztetett ki. Az osztrák közoktatásügyi kormányzatnak ez a ténye nagyjelentőségű volt, mert Bécs lón az első

német egyetem, melyen a történelmi segédtudományok külön tan-
széket nyertek.

Sickel Tivadar 1890-ig működött az osztrák történelmi intézet-
ben, melynek 1869-től kezdve igazgatója volt. Ebbe az időbe esik
a diplomatikai tudománynak újjáalkotása, a mi örök időkre Sickel
Tivadar nevével van összeforrvá. A XIX-ik század első felében
a történeti kritika hatalmas fejlődésnek indult. A *Monumenta Ger-
maniae Historica* hatalmas kötetei adták az impulsust a szigorú
tudományos kritika kifejlesztésére. Ez a kritika azonban akkor még
nem terjedt ki a történetíró legbecsesebb forrásaira, az oklevelekre.
Az a módszer, melyet a *Monumenta* kiadói a krónikák, évkönyvek
kritikájánál alkalmaztak, még nem nyert alkalmazást az oklevelekre
nézve. A múlt század közepéig az oklevél tan jórészt megmaradt
abban a keretben, melyet részére Mabillon János, e tudomány me-
galapítója, és a *Nouveau Traité de Diplomatique* tudós szerzői kijelöltek.
A Böhmer János Frigyes által megindított *Regesta Imperii* cz. vállalat
adta meg a lökést arra, hogy a diplomatikai tudomány művelése
újra meginduljon. Stumpf-Brentano és Sickel Tivadar voltak az
elsők, kik e munkához fogtak, és Sickel volt az, ki felismerte azt az
utat, melyen haladva az oklevél tan újjáteremtteni lehetett. Nem
az általános, hanem a speciális diplomatika az, melynek művelésére
Sickel rámutatott, kijelölve egyúttal a diplomatika magasabb fel-
adatát: megállapítani az okleveleknek, mint tudományos forrásnak
értékét a történetíró számára. A *speciális diplomatika* jelszava alatt
fogott Sickel az oklevél tan műveléséhez és 1867-ben megjelent
korszakalkotó munkája, az *Acta regum et imperatorum Karolinorum*.
Sickel e munkában szakít az oklevél tanban követett módszerrel, és
az oklevél hitelességének vizsgálatában visszamegy az oklevél kelet-
kezésének kérdéséig, belső és külső szempontokból bírálva meg annak
hitelességét. E korszakos munkát megelőzőleg jelentek meg 1861-től
1865-ig diplomatikai tanulmányai: *Beiträge zur Diplomatik* cz. alatt,
melyeket később újabb tanulmányok követtek, abban az időben,
midőn Sickel az általa megállapított diplomatikai elveket a *Monu-
menta Germaniae* cz. vállalatnak a százsz uralkodók okleveleit tar-
talmazó kötetekben gyakorlatilag is alkalmazta. E nagy munkája
1893-ban nyert befejezést, de Sickel munkássága ez idő alatt sem
merült ki ebben. Egymásután láttak napvilágot kisebb-nagyobb
terjedelmű dolgozatai, melyek közül mint legjelentősebbet, a római
egyháznak I. Ottó császártól adott kiváltságlevélről szóló tanul-
mányát említjük meg. Bécsi működése idejében indult meg még
1858-ban az a nagyszabású fac-simile kiadványa, a *Monumenta
Graphica*, melyet később a *Kaiserurkunden in Abbildungen* vállalata
követett, mindkettő a palaeographiai és diplomatikai oktatásnak és
kutatásnak nélkülözhetetlen segédesszköze.

Sickel egész élete és működése az osztrák történelmi intézettel van elválaszthatatlanul összeforrvá. Azok közé a kevesek közé tartozott, kik a szó szoros értelmében iskolát tudtak alapítani. 1856 óta egészen addig, a míg Sickel állott az osztrák intézet élén, az osztrák történészek majdnem kivétel nélkül Sickel Tivadar tanítványai sorából kerültek ki. De iskolájának hatása nem szorított csupán Ausztriára. Az ő tanítványai sorába tartoztak az újabb magyar történetírók csoportjának legkiválóbb tagjai is. Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Szádeczky Lajos, Wertheimer Ede s mások az ő iskolájából kerültek ki. S az ő iskolájához sorolhatjuk azokat is, a kik nem tartoztak ugyan személyes tanítványai közé, de az ő elvei alapján fejlesztették tovább a diplomatika tudományát.

Sickel Tivadar működésének hatása azonban nemcsak a történelmi segédtudományoknak elméleti fejlődésében nyilatkozott meg, hanem a gyakorlati téren, az osztrák levéltári ügy terén is. A vezetése alatt álló intézet növendékei sorából kerültek ki az osztrák levéltárok legkiválóbb tisztviselői, főleg miután Sickel az intézetnek 1874-ben történt újjászervezésénél kivitte, hogy az intézeti vizsgálat mint államvizsgálat a levéltárnoki minősítést megadja. Ezzel elérte azt, hogy az intézetben általa tanított tudományos elvek a gyakorlati életben is érvényre jutottak.

Sickel 1890-ben vált meg a bécsi intézet vezetésétől, nem hogy nyugalomba vonuljon, hanem hogy újabb téren folytassa tudományos működését. Ekkor vette át mint igazgató az általa még 1881-ben alapított római osztrák történelmi intézet vezetését. Működése ekkor új irányba terelődött, a pápai diplomatika felé fordult. Római tartózkodása idejére esik a *Liber Diurnus* kiadása, tanítványainak egy része pedig az ő útmutatása nyomán fogott hozzá a pápai diplomatika tanulmányozásához. Az ő vezetése alatt kezdte meg a római intézet a németországi nuntiusi jelentések egy részének kiadását, főleg a tridenti zsinat korából, és e munkálatokban ő is tevékeny részt vett. *Römische Berichte* cím alatt megjelent tanulmányaiban a XVI-ik századi oklevelek kritikájához nem egy becses adalékot találunk. Ezen tanulmányokban visszatért ahhoz a korszakhoz, melylyel fiatal éveiben foglalkozott: a tridenti zsinat korához.

Sickel Tivadar neve és emléke nem fog eltűnni a feledés homályában. Működése, egyénisége maradandó nyomokat hagyott maga után. Nevét és emlékét megőrzi az osztrák történelmi intézet, megőrzi tudományos munkái, melyekben a modern oklevéltani kutatás módszerének alapelveit lerakta, a diplomatikai tudományt újjászervezte. Nem üres szó, ha azt mondjuk, hogy alkotásaival érzénel maradandóbb emléket emelt magának.

A SZTAMBULI MECSETEK
MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÉZIRATAI.

— Második közlemény.*) —

A törökök hódításai az elmúlt századokban messzeföldre terjedtek s e hódítások magukkal hozták a földrajzi ismeretek elterjedését is. A sztambuli mecsetek könyvtáraiban számos földrajzi munkát őriznek kéziratban s e kéziratok némelyikében meglepő ügyességgel és pontossággal készült térképeket találunk.

E földrajzi munkák közül történelmünkre nézve különösen érdekes könyv *Sejkh Mohammed ibn Haszán* kézírata a XVII. század második feléből, mikor a török birodalom legnagyobb kiterjedését érte el. E kéziratot, melynek címe: *Dsihannümá-i Evropa*, sem Hammer, sem más történetíró nem említi, mert Törökországban is csak egyetlen példánya van, maga a szerző által írt eredeti példány, melyet az I. Abdul Hamid szultán mauzoleumával kapcsolatos könyvtárban őriznek.

A folio-alakú kézirat a török birodalom kimerítő ismertetésével együtt magában foglalja Magyarország részletes földrajzi leírását is. Magyarország természetesen, mint meghódított ország, a török birodalom kiegészítő részeként szerepel benne. Magyarország az író szerint »régente *hetvenhárom* megyéből állott, jelenleg *hatvan* megyére van osztva s ebből *huszonhét* az iszlám padisahjának birtokában van, *huszonöt* megye a német királyé, *nyolcz* megye pedig az erdélyi *bégé*, de az is az Oszmán-háznak van alávetve.«

A hódoltság területén felsorolja az *öt török vilájetet*: a budai, temesvári, kanizsai, egri és váradi vilájeteket, s mindegyiknél elszámolja, hány szandsákra van osztva s mindegyik szandsákban fel- említi a nevezetes helyeket. Leírja a »német király« uralma alá tartozó országrész városait, szintúgy Erdély nevezetes helyeit is. Három jól sikerült török nyelvű térkép is van a könyvben Magyarországról, melynek leírását a vasvári békekötés után készítette a szerző, mert azt mondja, hogy »jelenleg a német király és IV. Mohammed szultán, Ibrahim szultán fia, békében vannak egymással.« Annál különösebb, hogy I. Lipót király nevét nem tudta, mert azt mondja egy helyen, hogy a mostani német királynak *negyedik Ferdinánd* a neve. A szerző személyesen is járt Magyarországon, mert egyik-másik hódoltsági városnál így szól: »E szegény író is volt ott, hála legyen érte Alláhnak!«

Külön fejezetben írja le Magyarország folyóit, hegyeit, ásványvizeit és nreleg forrásait, melyekről valóságos csodadolgokat regél,

*) Az első közleményt olv. f. évi január-havi füzetünkben.

továbbá az ország termékeit, állatait, melyek »megszámlálhatatlanok, azért csupán Pestre nyolczvanezer marhát hajtottak eladni.«

A földrajzíró seikh azonban nemcsak a természeti viszonyokat s a várakat és városokat írja le, hanem ismerteti a nép helyzetét, szokásait, vallását is. »Azt beszélik, — úgymond — hogy a magyar nép Tatárországnak *Hungria* nevű tartományából jött s a Don folyón keresztülmenve ide Európába érkezett s ezt az országot elfoglalta, melyet ezért *Hungariának* is neveznek.« Nagyon kiemeli az író a magyar nép vitézségét. »Ez a magyar nép nagyon harcias és az a rossz természete van, hogy minden szomszédjával hadakozik. A lóra, fegyverre igen rátermett.« A magyarok viseletét igen dicséri s úgy találja, hogy az »olyan fényes, mint a muszulanoké, és csak kalpagjukról lehet őket megkülönböztetni.« A magyar katonákat az író így ismerteti: »Gyalogos katonáikat *hajdúknak* mondják s ezek puskát használnak; a lovasaikat *huszár* néven nevezik s ezeknek három osztálya van; az egyik *lándsás* és *kardos*, a másik *sisakot* és *vaspánczélt* ölt, a harmadik a *szűk ruhás*; ezeknek színes mentéjük van, igen gyorsan lóra kapnak s az ellenséget megijesztik.«

A magyarok vallásáról ezeket mondja: »Luther, Kálvin és a római pápa vallásán vannak, de van köztük egy népcsoport, melyet *anabaptista* néven neveznek s ezek csak esznek, isznak és asszonyközösségben élnek.«

A magyarok örökösödési törvényeit így ismerteti: »Az a szokás van náluk, hogy a vagyont a fiu kapja, a leány nem kaphatja.«

Erdélyországról azt mondja, hogy hét helyen lehet belemenni, s mivel a hét bejárónál régente egy-egy erős vár volt, mai nap is azért nevezik némelyek *Jedi-kálá*-nak vagy *Hélvár-vilájet*-nek. Az író nyilván a német *Siebenbürgen* elnevezésre céloz. »Jelenleg — mondja — 360 vár van e vilájetben.« Nagyon dicséri Erdély érczeit, sóját. Erdély kormányzásáról ezeket mondja: »Az erdélyi bégek maguk közül egyet bejelentenek fejedelmül a padisahnak Isztambulba, a padisah pedig zászlót, széket és buzogányt küld neki.«

A kéziratban közölt három térkép közül egyik a tulajdonképeni Magyarország, a másik Erdély, a harmadik Horvátország, Dalmácia és Bosznia térképe. A térképeken a városok, folyók, hegyek neveit törökül találjuk; a Jánik, Üsztülni-Belgrád, Pecsevi, Isztrogun, Kojun-ada, Lipova s más ilyen eltörökösített helynevek igazi török népet adnak Magyarországnak.

Ugyanezen időben készült egy másik történelmi munka, melynek két mecesetben is találtam példányát, de az európai történetirodalomban eddig ismeretlen. E kézirat címe: *Tárikh-i Fázil Ahmed pasa*. A könyv szerzője *Ahmed-ül-Sehir*, a ki Oszmán-Dede felszólítására írta meg a munkát, még Köprüli Ahmed életében, tehát 1676 előtt.

A kézirat nem életrajz, hanem Köprüli Ahmed 1663—1664 évi

magyarországi hadjáratának és Kréta elfoglalásának története; befejezi egy *kászide*,¹⁾ melyet Szulejmán efendi írt Kréta elfoglalásának örömeire. »A győzelem magasztalására — így szól a könyv szerzője — temérdek *kászide* iratott, de valamennyi között a legkiválóbb a bás-tezkeresi hivatalban levő Szulejmán efendi *kászidéje*, azért azt ide iktattam.«

Az író személyéről közelebbi adataim nincsenek. A könyv megírásának eszközlője Oszmán-Dede, Köprülü Áhmed nagyvezirnek bizalmi embere volt, ki a krétai hadjáratra is elkísérte őt.

A kézirat nagyon röviden mondja el Köprülü Áhmed pályafutását, különösen erzerumi és damaskusi kormányzóságát, egész addig az időig, mikor a nagyveziri méltóságot elnyerte. Ezután áttér tulajdonképeni tárgyára, a magyarországi hadjárat leírására. A magyar hadjárat okául ugyanazon vádakot sorolja fel, melyeket a többi török történetírók is felemlítenek, különösen azt, hogy Zrínyi Miklós egy új várat épített, a mivel a békét megbontotta, továbbá, hogy a németek a török hódoltság alá tartozó területre többször betörték s onnan foglyokat vittek el. E hírekre Köprülü Áhmed szükségesnek látta a magyarországi hadjáratot megindítani. IV. Mohammed szultán szabad kezet engedett neki. »A mit a vallás, a birodalom és a szultánság ügyében jónak láttok, azt tegyétek« — így szólt a szultán Köprülü Áhmed pasához.

Az 1663 és 1664 évi magyarországi hadi eseményeknek török szempontból való elbeszélése már ismeretes a hivatalos török történetíró, Rásid efendi történeti munkájából,²⁾ mert azt látom, hogy a magyarországi és krétai hadjárat történetének leírásánál ez a kézirat szolgált egyetlen kútfőül Rásid efendinek, ki azt több helyen szóról-szóra, másutt pedig megrövidítve egyszerűen átírta a maga munkájába.

KARÁCSON IMRE.

SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY LEVELE.

A *Századok* folyó évi márcziusi füzetében a *Szláv történeti szemle* (280. l.) felhívta figyelmemet Sasinek Ferencznek, a magyarországi tótok fáradhatatlan tevékenységű agg történetírójának, a *Slovenské Pohľady* című turócz-szentmártoni folyóiratban (1905-ben) közzétett egyik cikkére.

Ez Szent László királynak a monte-cassinoi apáthoz írt levelével foglalkozik, melyet a monte-cassinoi apátság levéltárában őrzött

¹⁾ *Kászide*: legalább 14 párversből álló magasztaló költemény.

²⁾ Rásid efendi az 1660—1721-ig terjedő eseményeket írja le munkájában, mely 1740-ben jelent meg nyomtatásban. Az 1663 évi magyarországi hadjárat leírásának magyar fordítását a *Had-történeti Közlemények* 1896 évi folyamában (73—100. ll.) közöltem.

XIII. századbeli másolatból a M. Tud. Akadémia Értekezései során 1901-ben közöltem és ismertettem.

Sasinek az általam megállapított eredményektől eltérő nézeteket vall, a melyeket, tekintettel a szóban forgó történeti emlék kivételes jelentőségére, nem hagyhatok észrevétel nélkül.

A levél egyik legérdekesebb mondata az, mely így szól: »Ezentúl mint szomszáddal közlekedhetel velem, mivel Szlavóniát úgyszólván egészen megszereztem.« (Vicinus jam agere poteris, quia Sclavoniam jam fere totam acquisivi.)

Szlavónia elnevezés alatt nem lehetett más területet értenem, mint a melyet László király köztudomás szerint 1091-ben a magyar birodalomhoz csatolt.

Sasinek ezt a magyarázatot nem fogadja el; mert szerinte a levél több évvel Horvátország elfoglalása előtt íratott. Ezt palaeographiai érvvel igyekszik megokolni.

László király a levélben említi, hogy azt a pápához küldött követei viszik. A pápa neve csak *V* kezdőbetűvel van jelezve; mivel pedig a középkori okiratokban az *U* betű gyakran *V* formában iratik, feltehettem, hogy II. Orbán (Urbanus) pápáról van szó. Sasinek kiemeli, hogy Szent László levelének szövegében, melynek én fényképhasonmását közöltem, az *Ungarorum* szó kezdőbetűje *U* formában lévén írva, a *V* kezdőbetű csak annak a pápának nevét jelölheti, a kinek neve *V* betűvel és nem *U*-val kezdődik; tehát III. Victor pápáét, a ki 1085-ben lépett trónra, és 1088-ban, a horvátországi hadjárat előtt halt meg.

Sasinek figyelmét kikerülte az, hogy a szóban forgó levélben az *Undique* szó kezdőbetűje *V* formában van írva, tehát teljesen szabadságunkban van feltenni, hogy a XIII. századbeli másoló az *Urbanus* név kezdőbetűjét szintén *V* formában írta.

Sasinek történetírói munkásságának következetes irányzatosságával természetesen nagy súlyt fektet annak a bizonyítására, hogy a levél nem Horvátország elfoglalásáról szól. Arra nézve, hogy milyen terület az a *Sclavonia*, melynek elfoglalását a király Monte-Cassinóba jelenti, nem kevésbé meglepő felvilágosítással szolgál.

»Minden körülmény — úgymond — oda mutat, hogy a mi tótságunkat (naša Slovenska) érti« a király.

Ezen állítás háttérben az a felfogás lappang, hogy a felvidéken a tótság által lakott terület külön tartományi jelleggel és elnevezéssel dicsekedett.

Állításának igazolására azonban bizonyítékokat egyáltalán nem hoz fel. Elbeszéli, mondhatnám: elmeséli, hogy Salamon király a trón elvesztése után a felvidékkel állandó kapcsolatban maradt; hogy Szent László, mikor királylyá megválasztott, vele kibékülendő, fel akarta neki ajánlani az ország harmadrészét, »a nyitrai és bihari

vajdaságokat« (!), mit azonban a magyar urak megakadályoztak; hogy később Salamon, mikor fogságából kiszabadulván, szövetségeseivel a kunokkal Magyarországra tört, »kétségtől megparancsolta híveinek, hogy Pozsonyból Nyitrára vonuljanak«; hogy László, miután a kunokat legyőzte, Salamon pozsonyi hívei ellen fordult, minélfogva 1087-ben joggal írhatta Monte-Cassinoba, hogy »majdnem egész Szlavóniát megszerezte.«

Ezen előadás teljesen nélkülözi a logikai összefüggést és a történeti alapot.

Sasinek egyetlen egy történeti forrásra hivatkozik: a budai krónikára. Ez azonban a kunok betöréséről és legyőzetéséről szól ugyan, de a felvidéki hadjáratról mélyen hallgat.

E szerint a történeti kútforrásokban nyomát sem találjuk annak, hogy 1087-ben a tótság által lakott felvidék Salamonhoz ragaszkodott és László király hadjáratának színhelyéül szolgált; de annak sem, hogy bármikor Szlavónia elnevezéssel jelöltetett volna.

Ellenben kimutattam volt, hogy IX. X. és XI. századbéli történeti emlékekben a mai Horvátország területe *Sclavonia* nevével viseli.

Egyébiránt Szent László levelében a Szlavóniáról szóló mondat szövege kizárja azt, hogy a levélíró a felvidékre gondolt volna, és követeli azt a magyarázatot, hogy a levélben Horvátországról van szó. Ugyanis a király csak azért említi az új terület megszerzését, mert fel akarja tüntetni, hogy azzal a távolság közte és a monte-cassinói apát között csökkent és így ők egymáshoz közelebb jutottak. Már pedig ez az eset bekövetkezett Horvátország elfoglalása által, mert az ahoz tartozó tengerpart egyik kikötője, Zára, déli Olaszország kikötőivel úgyszólván szemközt fekszik; ellenben nem következhetett be Pozsony és Nyitra vidékének elfoglalása által.

Ezek után Sasinek fejtegetései fölött napirendre térhetünk, a nélkül, hogy történetirői módszeréről ítéletet kellene mondanunk.

FRANKÓI VILMOS.

A KHAZAR NEMZET NEVÉRŐL.

Karácsonyi János e czímen éles észszel írt értekezést közölt a *Századok* ez évi február-havi számában. Azt mondja, hogy a *khazar* név nyomtalanul nem tűnhetett el, a mint nem tűnt el a *besenyő*, a *jász*, a *kun*, a *böszörmény*; de lehetetlen, hogy e név a *Kozár*, *Kazár* helynevekben maradt volna reánk, mint némely író hirdeti, mert a *Kozár*, *Kazár* helynevek a szláv *koza*-ból (= kecske) alkotott *kozár* (= kecskepásztor) származékszóiból erednek. Majd folytatólag azt mondja, hogy a *khazar*-ok régi magyar neve *kárir* volt, ebből az *r* hangok disszimilációjával *káril* lett, természetesen egy előbbi *káril* fokon keresztül. Ez a *káril*, illetőleg *káril* némely helynevekben

fen is maradt. A Békés-megyei (Kis-)Károly pusztát 1396-ban *Karoly*-nak, 1326-ban *Karul*-nak, 1214-ben pedig *Karil*-nak írják és nevezik. Ez a *Karil* tartotta meg a khazar nép nevének magyar formáját s Karácsonyi szerint »a rég eltűnt nemzet emlékét Magyarországon a *Károly* nevű helységek őrzik.«

Karácsonyi bizonyításában azonban többféle hiba van, mely erősen megingatja igen tetszetősen megépített okfejtését. Ilyen hibák a következők:

a) Karácsonyi a *khazar* névnek nem abból az írott alakjából indul ki, mely a IX—XII. századi byzanci (χαζάροι, χαζάρες), latin (v. ö. Anonymusnál: *cozar*) és arab íróknál (*khazar*) fordul elő, hanem alapúl veszi Ál-Chorenei Mózes *khazir* alakját, a melyet megerősítve lát az *acatzir* névvel. (V. ö. *akatir*, *akatzir*. Thúry szerint = *ak-katir*, *ak-katzir*: fehér kazár. Századok, 1896. 788. l.) Az én nézetem szerint itt magyarázatra szorult volna, hogy hogyan került e szavakban az *-ar* szóvég helyébe az *-ir*; mi az oka a szó közepén a *z* helyett álló *t*, és jegynek, mely utóbbi a byzanci emlékekben a *cs* hangnak is megfelelője szokott lenni. E kérdéseket Karácsonyi azon kijelentése, hogy a *kazir* alak a régibb, s »a magyar első sorban ezt vette át, mert e nemzettel régebben érintkezett« — nem oldja meg. Hát akkor Anonymus miért nem írt *khazir*-t vagy *kazir*-t?

b) De nagy baj van a *khazir* alak magyar *kárir* megfelelőjével is. Karácsonyi abból indul ki, hogy a magyar nyelv régi (érted: a honfoglalás előtti) török jövevényszavaiban a köztörök szó-középi és szó-végi *z*-nek a magyarban *r* felel meg; mert a magyar *gyűrű*-nek több török nyelvben *jüzük*, a *karó*-nak *kazik*, az *ökör*-nek *öküz* stb. a megfelelője. (Lásd erről részletesen Gombocz Zoltán *Honfoglalás-előtti török jövevényszavaink* cz. értekezését.) Karácsonyi felteszi, hogy a török nyelvű khazar nép *khazir* nevéből is ilyen *z*—*r* változással *karir*, illetőleg *kárir* lett. Igen ám, de ne feledjük, hogy nem a magyarban keletkezett a *gyűrű*, *karó*, *ökör* szavak *r*-je a török *z* helyén, hanem e szavak egy olyan török nyelvből kerültek a mi nyelvünkbe, mely a török szavak szó-középi és szó-végi *z*-jét *r*-nek ejtette. Az átadó török nyelvben tehát a *jüzük* (*gyűrű*), *kazik* (*karó*), *öküz* (*ökör*) stb. *r*-rel hangzottak, s nem a magyar nyelv változtatta e szavakban a *z*-t *r*-ré, mert a magyarban ilyen hangváltozás, úgynevezett rotacismus sohasem volt.

Ezek alapján Karácsonyinak vagy azt kellett volna mondania, hogy volt egy török nép, mely a *khazar*-okat, *khazir*-okat *kharar*-oknak, illetőleg *kharir*-oknak nevezte, s ettől a török néptől vette át a magyarság a kozár nemzetet jelölő *kárir* szót. Vagy pedig azt kellett volna mondania, hogy a khazarok, khazirok olyan török nyelvet beszéltek, a melyben megvolt a török rotacismus (lásd Gombocz értekezését: Nyelvtud. Közl. XXXV. 257. l.), s épen ezért a *kha-*

zar-ok, *khazir*-ok önmagukat saját nyelvükön *khazar*-oknak, *khazir*-oknak nevezték; a magyarok tehát maguktól a *khazar*-októl, *khazir*-októl kapták a *kárir* népnevet. Ugy látszik, Karácsonyi ez utóbbi esetet hajlandóbb feltenni. A rotacismus ugyanis az altaji nyelvek közül csak a bolgár-csuvasban és a mongol-mandzsú-tunguzban van meg. Karácsonyi mármost hajlandó feltenni, hogy a *kozárok* bolgár-csuvasok voltak, mert ezt írja: »És ha tudjuk, hogy a *kazirok*, vagy magyarosan *károlyok*, török (bolgár-csuvas) nyelvűek voltak, talán nem túlozunk, ha . . . Kaplyont szintén ilyen *kazir-károly* nemzetségűnek tartjuk.« (Id. h. 104. l.)

De honnan tudjuk, hogy a *khazarok* bolgár-csuvasok voltak? Hiszen nyelvükből úgyszólván semmi sem maradt meg; s az a pár tulajdonnév is (v. ö. *Vámbéry*: A magyarok eredete, 91—95. ll.), a mely ránk maradt, nyelvükről inkább azt a felvilágosítást adja, hogy nem voltak bolgár-törökök. A *Sarkel* kozár vár, illetőleg város neve pl. az orosz kútfőkben *Bélaveža*, azaz *fehér sátor* vagy *fehér torony*. (V. ö. még HFK. 131. l.) Ha e név egyik tagja a török *sara* (= fehér) szó, akkor mi épen az *s* (= *sz*) hang alapján állíthatjuk, hogy a *kozárok* nem beszéltek olyan nyelven, a melyben rotacismus lett volna. Nem mulaszthatjuk el azt sem megjegyezni, hogy abban az esetben, ha a *kozárok* bolgár-csuvasok, akkor a magyar nyelv u. n. honfoglaláselőtti török jövevényszavai tulajdonképen *kozár* eredetű szavak, a mi ismét egy sereg más positiv ismeretünkbe ütközik.

c) A *khazar*, *khazir*—*karir*, *káril* magyarázatnál szóvá lehetne még tenni a szókezdő *k* hangot is. Minthogy a név a csagatájban *yazar* (v. ö. *Gombocz*: Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink; a *huszár* szónál), a görög kútfőkben *χαζάρης*, az arab írónál *khazar*, nem lehetetlen, hogy egy *z*—*r*-ező török nyelvben a szó *χ*-val kezdődött, a minek a magyarban ma *h* szókezdet felelne meg. (V. ö. a *harang* szó tárgyalását *Gombocz* id. értekezésében; továbbá *Kazan*, *Kasan* város neve eredetét *Paasonen*-től: Finnisch-ugrische Forschungen, VI. köt. 1. füz. 111—114. ll.)

Az elmondottakból látható, hogy Karácsonyi Jánosnak éles elmével megírt értekezése olyan eredményeket állapít meg, a melyek nyelvészeti szempontból elfogadhatatlanok.

KEMENES PÁL.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA történettudományi osztályának márcz. 30-iki ülésében *Concha Győző* rendes tag folytatólag *Eötvös József báró és a külföldi kritika* cz. tanulmánya második részét olvasta fel. A külföldi bírálatok során, melyek által a mult

alkalommal ismertetett levelekben¹⁾ Eötvös műve iránt nyilvánult rokonszenv és tisztelet a nyilvánosság előtt is fényes megerősítést nyert, időrendileg első helyen említendő *Fallmerayer Jakab Fülöp* bírálata. E terjedelmes munkát (Gesammelte Werke, II. köt.) egy része már 1852-ben megjelent. Fallmerayer, a byzantinizmus nagy ostromlója, saját élete vezérgondolatát találta fel Eötvös érveléseiben az államhatalom túlságos kiterjesztése ellen, s mint történésznek különösen megragadták figyelmét Eötvös történelmi bizonyítékai, melyekből világos, hogy az emberiség benső hajlamait sohasem fogja a byzantinizmus elfojthatni, és ha a világ állami ügyekben valaha megokosodik, ez csak azon az úton fog bekövetkezni, a melyet Eötvös *eszméi* mutatnak. A német bírálónál sokkal ismeretesebb nálunk Eötvös francia kritikusa, *Laboulaye*. Vele a felolvasó csak röviden foglalkozott, mert kritikáját már megjelenésekor behatóan ismertette Lukács Móricz a *Budapesti Szemle* 1860 évi folyamában, sőt Molnár Antal az egész tanulmányt (*L'état et ses limites*), mely Laboulaye kritikáját tartalmazza, magyarul is kiadta 1869-ben. Bővebben tárgyalta Concha azt a bírálatot, melyet a *Bibliothèque universelle de Genève* cz. folyóiratban *Cherbuliez* tett közzé, ki Eötvös művét Stein Lőrincznek ugyanakkor a francia szociális mozgalmakról írt munkájával összehasonlítva bírálta s arra az eredményre jutott, hogy a társadalom gazdasági alapjai, a haladás gazdasági feltételei dolgában Stein látott tisztábban, míg a társadalom benső, szellemi és erkölcsi erőinek értékelésében Eötvös multa felül Steint. Cherbuliez általában úgy ítél Eötvösről, hogy pozitív és világos eszű gondolkozó s oly eredeti, mély elme és türelmes szellem, a milyen ritkaság az emberek között.

Az évi *nagy-gyűlés* április 28—30. napjain és május 3-án folyt le a szokott program keretében. A választásoknál többen tagtársaink közül részesültek megérdemelt kitüntetésben: *Váczy János* levelező tag lett az első osztályban, a másodikban *Békefi Remig* rendes, *Aldásy Antal* és *Szeremlei Samu* (Hódmezővásárhely érdemes monographusa) levelező tagokká választottak. Fogadják mindnyájan legszívesebb üdvözetünket! — A május 3-iki ünnepélyes közülést *Berzeviczy Albert* elnök nyitotta meg szép és magvas beszéddel, melyben ezúttal tudományos irodalmunk céljait és feladatait tartalmi szempontból tette vizsgálat tárgyává. Abból indult ki, hogy az Akadémiának első és főfeladata hazánk és nemzetünk tudományos megismerése és megismertetése; azután rámutatva arra, hogy ha a tudományos érdeklődés és a gyakorlati célok igényeinek teljesen meg akarunk felelni, mily roppant sok a teendő minden irányban, különösen hazai történelmünk mindenoldalú megvilági-

¹⁾ *Olv. Századok*, 1908. 276. l.

tásának feladatait vette szemügyre. Azt hihetnők, hogy ezen a téren a közszükséglet parancsoló erővel tör nálunk utat magának. Régen megalakult nemzet, ezer éves állam vagyunk, büszkék multunkra ; a miből azt lehetne következtetni, hogy a történelem nálunk a legnépszerűbb tudomány, melynek haladását, gyarapodását egész társadalmunk előmozdítani igyekszik. Pedig — sajnos — a tapasztalás inkább azt bizonyítja, hogy nálunk kevés az igazi történelmi érzék. Kevés értéket tulajdonítunk annak, a mi multunkat hirdeti, szeretjük a változást, szinte kapkodunk minden után, a mi új, és lerombolni, elvetni sietünk a multnak tiszteltreméltó emlékeit és hagyományait. Történetünk művészeti és írott emlékei tekintetében a mult századok viharaitól okozott pusztításokra szokás hivatkozni ; csakhogy a hazánkban dúlt háborúk még nem magyarázzák meg egészen régibb kulturánk nyomainak, emlékeinek azt a pusztulását, a minek ténye legnagyobb akadály a nemzeti multunk világos megismerésének. A magyarázatot tehát másutt is kell keresnünk. És megtaláljuk azt részben mindenesetre régibb kulturánk kezdetleges voltában, az idegen befolyások átalakító hatásában ; de a mult képének elhomályosulását nagyrészt mégis csak a történelmi érzék hiányának s a folytonos változás után való vágyódásnak kell tulajdonítanunk. Csak ez magyarázza meg — egyéb sajnálatos jelenségek mellett — pl. azt, hogy még a magán- és társasélet külső formái, szokásai is teljesen megváltoztak. Mintha szinte szabadulni akarnánk mindentől, a mi a mult időkre emlékeztet bennünket. Műemlék, népszokás, krónika, élő hagyomány nálunk csak ritka helyen hirdeti a multat, melynek megismerése és föltárása hovatovább egészen a történelmi kutatás és történetírás tudományos feladatává válik. Elmondhatjuk ugyan, hogy ebben a tudománykörben is sokat végeztünk, de még sokkal több van hátra. Még sok hézag vár betöltésre, sok homály eloszlatásra ; még sok tévedést kell megigazítanunk s némely tetszetős mesével is szakítanunk. Nincsen semmi okunk az igazságtól félni ; ha multunk egy-egy pontja közelebbi szemléletre veszíteni fog is fényéből, viszont a feledés homályában sok ismeretlen fény rejtőzik s várja, hogy felszínre hozassék. De a mondottakból eredőleg még egy feladata van történetirodalmunknak. Törekednie kell, hogy célját és anyagát népszerűsítve, a történelmi érzéket ébreszsze, ápolja, fejleszsze nemzetünkben s ezáltal magának segítő erőket teremtsen, hogy mindnyájan közreműködjünk történetírásunk nagy munkájában. — Az elnöki megnyitó beszéd után *Heinrich Gusztáv* főtítkár terjesztette elő jelentését az Akadémia 1907 évi munkásságáról. — A közülés következő tárgyai sorából, mint bennünket érdeklőt, még *Takáts Sándor* levelező tag felolvasását emeljük ki. A felolvasó : *Hajdú, martalócz, haramia* cím alatt a levéltári adatoknak tőle megszokott bőségével és újságával élénken rajzolta

meg a XVI. század e vad, harcziás alakjainak életét, foglalkozását és szokásait, mindvégig ébren tartva a hallgató közönség figyelmét, mely az érdekes előadást kísérte.

— Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYESÜLET nyelv- és történettudományi szakosztályának f. évi április hó 1-én tartott ülésében *Roza Márton* vetített képekkel kísért előadásban a *hazai újabb kőkori temetkezési formáit* mutatta be. Az eddigi kutatások eredménye szerint Magyarországról csak a nyujtott, hanyattfekvő, ülő (felhúzott és nyujtott térdekkel) és fekvő temetkezésre ismerünk példákat. Hiányzik a zsugorított, hátán fekvő és az urnában való temetkezési forma. A zsugorított temetkezés módja a palaeolit-kor hagyományaképen jött át az újabb kőkorba, a bronz-korban még erősen tartja magát s szórványos példái előfordulnak a vas-kor első és második periodusában is. Mely gondolat szülte a zsugorítást? Erre legelfogadhatóbb az a vélemény, mely azt a nyugalom, a pihenés állapotával magyarázza. E mellett tanuskodik a kőkori embernek a halálról való felfogása és a sír formája is. A magyarországi újabb kőkori temetkezések mind formájukkal, mind a sír alakjával zomosan csatlakoznak az ugyanazon korból való külföldi temetkezésekhez. Valamennyit közös forrásra, a földközi-tengeri kultur-kör legfontosabb gócpontjára, Egyiptomra lehet visszavezetni. A sírmellékletek tanuskodnak erről a legszembetűnőbben. Hazánk a kőkori kulturát s vele a temetkezés formáit három úton kapta: délről és nyugatról, a mit a harang-alakú edényekből következtethetünk, s délkelet felől, mire a kiöntővel bíró lapos tálak, talposöves edények, idolk s az edénysimitás elterjedése alapján gondolhatunk. — Ugyanazon szakosztály ápr. 29-iki felolvasó ülése alkalmával a *székely tánczokról* tartott előadást *Seprődi János*. Megállapította, hogy Maros-szék keleti szögletében a következő táncz-elnevezések élnek: *udvarhelyszéki, legényes, verbung, csürdöngölő, korondis, lassu, jártatós, lassu jártatós, lassu forgatós, keserves, zöld keserves, lassu csárdás, forgatós, sebes forgatós, nyárúdmelyéki, vármegyés, korcsos, csángónóta, csárdás, sebes csárdás, serény csárdás, cigány-csárdás, kormagyar, sormagyar; czeppeli és valcer*. E sok elnevezés alatt azonban csupán hét tánczfajta lappang, s e közt is csak négy eredeti népi táncz, u. m. a *csürdöngölő, jártatós, forgatós* és *csárdás*. A népi tánczok között a choreographia szempontjából legérdekesebb a *csürdöngölő*. Ha a régi hajdú-táncznak van még élő maradványa, azt a felolvasó eddigi ismeretei szerint ebben a tánczban kell keresnünk. Zeneileg legérdekesebb a *forgatós*, melynek főjellemonása a cifrázatokban van s abban, hogy sűrűn synkopált hangjai nem az ütem középre, hanem az egyik ütem végére s a másik elejére esnek. A *jártatós* kezd össze-zavarodni a lassu csárdással, míg a *csárdás* zeneileg már az úri sebi:

csárdással esik egybe; choreographiája azonban ennek is még más. E tánczok eredetéről nyilatkozni majd akkor lehet, mikor pontos és megbízható gyűjteményünk lesz mind a magunk, mind a velünk élő nemzetiségek tánczaiból.

— A VÁRNAI ARCHAEOLOGIAI TÁRSASÁG «Сраженіето при Варна въ 1444 г.» czímmel könyvet adott ki, melyben a várnai csatára vonatkozó czikkek vannak közölve. A könyv Ulászló magyar és lengyel király emlékének van szentelve s tartalma a következő: *Kölemény* St. J. Ostorogtól; *A várnai csata* Dimitrov Györgytől (történeti tanulmány a seregek állásáról, az ütközet szerencsétlen kimeneteléről); *Ulászló útja Bulgárián keresztül és a várnai ütközet* H. K. Škorpiltól (egy térképpel a harcz színterével); *A várnai muzeum Ulászlóról nevezett osztálya* (ebben a részben azok a tárgyak, fegyverek vannak leírva, melyeket a csatasíkon eddig találtak); végül apróbb közlemények. Itt említjük meg, hogy a várnai régészeti muzeum igazgatósága Pašaköj bolgár lakosságú falu előljáróságával egyetértve beadványt intézett a bolgár belügyminisztériumhoz, hogy török nevét *Vladislavovo*-ra (= Ulászlófalva) változtathassa. A várnai csata ugyanis ezen falu és a devnai tó közti területen folyt le. (M. J.)

— ÁRPÁD ÉS AZ ÁRPÁDOK czímmel jelent meg néhány héttel ezelőtt Árpád halálának ezereedik évfordulója emlékére a Franklin-társulat páratlanul fényes kiadásában az a díszmű, melynek tervezetét — a mint azt a szerkesztő, *Csánki Dezső* tagtársunk kidolgozta volt — annak idején részletesen közöltük olvasóinkkal.¹⁾ A hatalmas ivértű könyv, mely hozzáfűzött várakozásunkat mind külső kiállításával, mind belső tartalmával szinte felülmulja, valóban maradandó emléke lesz a honalapító és nemzetét szervező hős hervadhatatlan dicsőségének, valamint annak a lelkes felbuzdulásnak, mely történettudósaink, íróink és művészeink legjobbbeit hozta össze, hogy ezt a munkát megalkossák. Nem szándékozunk ezúttal tüzetesb ismertetést adni róla, ezt más alkalomra tartjuk fen, csak jelezni akartuk megjelenését és nyilvánítani azon óhajításunkat, hogy azok a becses tanulmányok, melyekből a könyv szerkesztve van, mennél előbb egy mindennapi kézi használatra szánt kiadásban is napvilágot lássanak.

— PÁSZTHÓI RÁTHOLDI LŐRINCZ ZARÁNDOKLÁSA cím alatt *Kropf Lajos* tagtársunk bőven ismertette a *Századok* 1896 évi folyamában (716—730. ll.) a British Museum XV. századi emlékiratát (Royal MS. 10 B. IX. p. 36^v—44^v) Pászthói Rátholdi Lőrincz — Tinódi

¹⁾ Olv. *Századok*, 1907. 787. l.

Sebestyén *Tar Lőrincz-e* — 1411 évi zárandoklásáról Szent Patrick (Patricius) u. n. purgatoriumába. Az érdekes emlékirat, melyet Yonge Jakab dublini közjegyző állított össze, a vitéznek Dublinbe, majd a purgatoriumi barlang szigetére való megérkezését, a leszállás előkészületeit, a vitéz négy látomását a barlangban, kijövetelét s végül az írásbafoglalás körülményeit beszéli el. Szövegét, melybe Zsigmond királynak Szentgyörgyvárában, 1408 jan. 10-én Pásztói Rátholdi Lőrincz részére kelt ajánlólevele s a purgatorium perjelének a barlangjárást tanusító és Miklós írlandi primás által is megerősített bizonyítványa szó szerint be van iktatva, *Delehaye Hippolyt* bollandista atya most rövid bevezetés kíséretében az *Analecta Bollandiana* XXVII. kötetében (35—60. ll.) tette közzé: *Le pèlerinage de Laurent de Paszho au purgatoire de S. Patrice* cím alatt. (D. F.)

— BOCSKAY HADI NÉPE szerzője, azon bírálatra vonatkozólag, melyet művéről a *Századok* f. évi február-havi füzetében tettünk közzé, illetőleg a bíráló azon megjegyzésére, hogy a mű *második kiadása* most jelent meg a *Turul* cz. heraldikai közlönyben *Callimachus*¹⁾ álnév alatt, a mi új dolog, mikor olyan drága a nyomdafesték, szerzőnknek tehát jó lenne nyilatkoznia, hogy becses munkáját — itt-ott megcsonkítva — valaki kiplagizálta: nyilatkozatot küldött be hozzánk, melyben kijelenti, hogy nem plagizált senki, hanem — bármennyire »drága a nyomdafesték«, a *Bocskay hadi népe* belekerült a *Turulba* is, épen azért, mert a háromszázados évfordulón megjelent füzet leginkább csak a hajdu-városokban vált elterjedté, a hajdúságról pedig összefoglaló külön munka, a Bocskay-armálisok, azok címerei és épen az elismeréssel említett hajdu-családok adatai összegyűjtését feltűntetőleg nem jelent meg sehol; ezt pótolta a *Turul* közleménye, annyit adva, a mennyit a folyóirat kerete megengedett, a szerző neve nélkül, *Calamus dr.* aláírással. Ezt a közlést *K—n* (t. i. a bíráló) épen úgy félremagyarázta, mint a hogy nem értette meg a *Bocskay hadi népe* megjelenésének alkalmi célját. De azért az mégis megfelelt annak, a mit szerzője elérni kívánt általa: hogy maga a mai hajdúság is megismerje saját multját. — A t. szerző szíves nyilatkozatát ezennel tudomásul vesszük.

¹⁾ Sajtóhiba *Calamus* helyett, a mit különben idézett füzetünk végén nyomban helyreigazítottunk.

ÉRTEKEZÉSEK

az 1905/906 évi iskolai Értesítőben.

GYALOG ISTVÁN és BEKE ANDOR: *A bonyhádi ág. ev. esperességi algimnázium története.* (Bonyhádi ág. ev. algymn. Ért. 3—220. ll.) — A bonyhádi ág. ev. esperesség, mely 1715-ben keletkezett s 1725 óta egyházi hatóságként szerepel, szerény anyagi helyzeténél fogva középiskola felállítására csak a XVIII. század utolsó tizedeiben gondolhatott. Az általános nemzeti felbuzdulás alkalmával az ág. ev. egyház is tettekkel akarta kimutatni, hogy a hazai művelődés sorsa gondoskodásának kiváló tárgya, ezért is iskolák szervezésének és újak alapításának kérdésével fokozottabb mértékben foglalkozott. A dunántúli egyházkerület elsősorban a régi győri főiskola újra való felélesztését tűzte ki célul s 1798-ban a cél érdekében actiót indít, ugyanekkor azonban a bonyhádi esperesség maga is egy középiskola felállításának tervével foglalkozik. Lagler György kistormási lelkész részletes tervezetet is készített, de a kérdést csak 1803-ban, miután időközben a győri iskola felállítása keresztülvihetetlennek bizonyult, tárgyalták behatóbban a Nagy István szentlőrinczi lelkész és egyúttal az egyházmegye superintendensének elnöklete alatt tartott gyűlésen. A gyűlés a Lagler-féle tervezetet elfogadta és Szent-Lőrinczet jelölte ki a felállítandó középiskola helyéül, a tanításra nézve pedig abban állapodott meg, hogy azokat a tárgyakat kell az intézetnek felölelnie, melyeket a Ratio educationis tanzterve a középiskola alsó fokaira, a három évi latin iskola számára előír. Gr. Apponyi Antal, Szentlőrincz földesura, telket adományozott az iskola részére, a gyülekezet magára vállalta az épület felállítását, alaptőke létesítése érdekében pedig gyűjtést indítottak a lelkészek és a világiak között. Az iskola 1806-ban nyílt meg egyelőre egy tanárral, kinek évi fizetése 300 frt készpénz, 20 köből őszi gabona és minden tanuló után 3 frt tandíj volt. Az iskola ezzel a szervezettel 1853/54-ig állott fen; a kormány ekkor szervezetének átalakítását kívánta, nevezetesen azt, hogy több tanerővel taníttasson. Ez nagyobb anyagi teher volt, mint a mennyit az egyházmegye magára vállalhatott, mert ugyanekkor a soproni főiskola fentartásához évi 1500 frttal tartozott hozzájárulni. Az 1853/54-iki tanévre az iskola tehát nem nyílt meg, a tanítás 1857-ig szünetelt is. Ebben az évben azonban az egyházmegye kimondja, hogy a régi »schola trivialis« helyett az Entwurfnak megfelelő *algymnasiumot* létesít, mely négy tanárral négy osztályt foglal magában. Az egyházmegye csaknem erejét meghaladó áldozatkészséggel az 1857/58-iki tanévben két osztálylyal és két tanárral meg is nyitotta az intézetet, mely tovább fejlődve s megerősödve 13 évig működött. A hatvanas évek végén az az eszme

merült fel a hívek között, hogy az algyrnasiumot az esperesség területén belül oly egyházba helyezték át, hol nemzeti hivatásának hasznosabb szolgálatot tehet. Így kerül az algyrnasium Bonyhádra, hol a tanítás az 1870/71-iki tanévben megkezdődött. Szerzők a tantervek ismertetésére és az intézet belső, sokszor küzdelemmel teli életének rajzolására nagy gondot fordítanak; derék munkájuk értékes adalék hazai oktatásügyünk történetéhez.

BAKÓ ISTVÁN: *A beszterczebányai alumneum ötvenéves története, 1856—1906.* (Beszterczebányai kir. kath. főgymn. Ért. 1—63. II.) — A szegénysorsú tanulók felsegítésére vonatkozólag Beszterczebánya multjában több érdekes adatot találunk. Így az 1520—50 közötti években a Fugger család tisztviselői a Fugger-házban évenként több tanulót láttak el élelemmel s más szükségességekkel. 1531-ben Cibold Ágnes végrendeletileg nagyobb összeget hagy oly czélra, hogy abból szegény tanulók számára lábbelit szerezzenek be. A városi tanácsnak 1550-ből való esküvői szabályzata megtiltja a zenészeknek és a felszolgáló személyzetnek, hogy lakodalmak alkalmával a vendégektől pénzt kéregessenek, mivel a kéregetés ilyenkor csakis szegény sorsú tanulóknak van megengedve. 1648-tól fogva, mióta t. i. a jezsuiták itt megtelepültek, a szegény kath. tanulókról ők gondoskodtak; a rendházban pl. 1701-ben 12 tanulót élelmeztek, több tanulóknak pedig a tehetősebb városi családoknál szereztek helyet. A szegény tanulók segélyezésére irányult II. Józsefnek 1784-iki rendelete, melyben megszüntette a nemesi convictusokat, elrendelte a tandíjfizetést s az így begyűlt összeg egy részét ösztöndíjak alapítására fordította; hogy azonban ez csekélység volt a segélyre szorulóknak nagy számát tekintve, — mutatják a gymnasiumi levéltárban őrzött könyörgő levelek, melyek nem egy ízben meghatóan ecsetelik a nyomorgó diákság helyzetét. A gymnasiumot, mint ismeretes, az 1849/50-iki tanévben tót nyelvű tanintézetté alakították át. A szegénysorsú tót diákoknak a tanulás lehetőségét megadni, — már ekkor foglalkoztatta a hirhedt Moyzes István püspököt s a cseh-morva tanári kart. 1854 január 1-től fogva perselyekben gyűjtöttek, s az így befolyt összegből segélyezték a tanulókat. 1856-ban Gottschar János tanár felveti egy tápintézet felállításának eszméjét, mely közhelyesléssel találkozván, annak létesítésére a helytartótanács is engedélyt adott. Az engedély alapján 1857 januárius 31-én megtartották az alakuló közgyűlést, felolvasták a jóváhagyott alapszabályokat s egyúttal 3 évre megválasztották a tisztikart. Így alakult meg az alumneum, melynek kezdetben nemzetiségi háttére is volt; mint Tvrdy György nyitrai kanonok mondta, olyan ifjakat kell pártfogolni, kik utolsó lehelletökig hű tótok maradnak. Az alkotmányos korszak óta azonban az alumneum is a magyarság egyik

hathatós terjesztője. A szerző dolgozata, mely főleg az alumneum anyagi életével foglalkozik, megérdemli figyelmünket.

KRASZNYÁNSZKY KÁBOLY: *A trencségi »Mária kongregáció« története.* (Trencségi kir. kath. főgymn. Ért. 3—16. ll.) — A Mária kongregáció jezsuita intézmény. Az első ilyen társulat Rómában létesült 1564-ben. XIII. Gergely pápa 1577-ben és 1584-ben privilegiumokkal látta el, búcsúkat engedélyezett a társulatnak, s felhatalmazta a rendet, hogy mindenütt állíthatnak fel kongregációkat, sőt később arra is engedélyt nyernek, hogy tagokul tanulókon kívül felnőtteket is felvehetnek. Trencsénben már 1651-ben megalakult a kongregáció, de tagokat csak 1656-tól kezdve vettek fel, mikor a rend római generalisától a megerősítő oklevél megérkezett. A kongregáció első rektora gr. Illésházy György trencségi és lipői örökös főispán lett, ki 1650-ben tért át a kath. vallásra, s a ki tisztét 1689 márczius 26-án bekövetkezett haláláig viselte. Utána gr. Illésházy Miklós, majd gr. Illésházy József voltak rektorok. A jezsuita-rend feloszlása után a kongregáció a piaristák gondozása alá került, II. József azonban feloszlatta s csak 1855-ben állították vissza. A kongregáció iratai, ügymenete elveszett, évkönyvei is hiányosak, s ezért a szerző szűkszavú vázlatnál eyebet adni nem tudott.

— — *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium éremgyűjteménye.* (Pozsonyi kir. kath. főgymn. Ért. 1—32. ll.) — Az előző évek Ertesítőiben a magyarországi és római érmeik leírása olvasható.¹⁾ Jelenleg a gyűjteménynek a német birodalomra vonatkozó, mintegy 532 darabból álló csoportja van ismertetve, gondos és szakzerű leírásban. A gyűjteményben igen sok ritka középkori érem van, de bőven van képviselve a legújabb kor is.

— — *A Miletz-féle pénz- és éremgyűjtemény ausztriai érmei.* (Kiskunfélegyházi kath. főgymn. Ért. 3—56. ll.) — A jelen évi Ertesítő a Miletz János budapesti főreáliskolai tanár özvegyének adományából létesült nagy gyűjteménynek folytatólagos leírását tartalmazza. A gyűjtemény római és magyarországi érmeinek ismeretetését az előbbi évek Ertesítői hozták, azokról annak idején mi is tudomást vettünk.²⁾ A gyűjtemény katalógusának mostani részlete Ausztria tartományainak, valamint a pénzverési joggal felruházott egyéb világi és egyházi hatóságok pénzeit írja le, ugyanolyan elismerésre méltó lelkiismeretességgel, mint a már közölt részleteknél.

HASLINGER FERENCZ: *Horatius és kora.* (Aradi kir. főgymn. Ért. 9—40. ll.) — Az élete javakorában elhunyt szerző érdemes dolgozata a tanuló ifjuság igényeit tartva szem előtt, Horatius életének,

¹⁾ Századok, 1906. 774. és 1907. 90. l.

²⁾ Századok, 1906. 557. és 1907. 90. l.

költői működésének és általában kora belső életének részletes ismeretével magyarázni, az ifjúság előtt érthetővé tenni kívánja, hogy miért foglalkozott vele a XIX. század fokozottabb mértékben. Költményei kortörténeti fontossággal bírnak; a régi római világ és a görög műveltség, a vidék békés viszonyai és a világváros határtalan zaja közt lévő ellentéteket Horatius személyesen tapasztalta s az ellentétek vizsgálatából leszűrt tanulságok költeményeiben visszatükröződnek. Kora, de főleg az utókor benne látta megtestesülve a római költészetet, hatása pedig minden nemzet irodalmára rendkívül élénk. Szerzőnk népszerű ugyan, de a tudomány mai színvonalán álló fejtegetései kétségtelenül hozzájárulnak Horatius megértéséhez és megkedveltetéséhez.

KIRÁLY PÁL: *A Forum Romanum.* (Erzsébetvárosi áll. főgymn. Ért. 21—114. ll.) — A nagyterjedelmű dolgozat Hoffbauer-Thédénatnak a forumról szóló munkája alapján készült, helyyel-közzel azonban egyéb forrásokból is (pl. Lanciani közkézen forgó munkájából) merít. A dolgozat, mely tárgyi tévedései miatt bizonyos tekintetben óvatossággal használandó (V. ö. Egyet. Phil. Közl. 1907. 439—40. ll.), tudományos értékre nem tart ugyan igényt, de a tanuló ifjúság, melynek szánva van, mindazt megtalálja benne, a mire a classikusok olvasása közben szüksége van.

MÁRFFY OSZKÁR: *Lukianos hatása az utókor irodalmára és művészetére.* (Budapesti VII. ker. külső áll. főgymn. Ért. 3—13. ll.) — A dolgozat túlnyomó részben Lukianos életrajza; a czímbe jelzett kérdésnek megoldásával alig egy lapon próbál foglalkozni. Dolgozata így aránytalan s felületes. Lukianosnak pl. a művészetre gyakorolt hatásáról egy szót sem ír. (V. ö. egyébiránt Heinrich Guasztáv bírálatát. Egyet. Phil. Közl. 1907. 438—39. ll.)

RÉVAY JÓZSEF: *Commodianus, az első keresztény latin költő élete és művei.* (Szabadkai városi magyar főgymn. Ért. 9—57. ll.) — Révay dolgozata a nálunk alig művelt középkori latin keresztény irodalom egyik kevésbé ismert alakjáról, Commodianusról és költői működéséről szól. Commodianusról a középkorban nem vettek tudomást, a minek oka az, hogy Gelasius pápa a 494-iki római zsinaton műveit apokrypheknek nyilvánította, ilyen művekkel pedig a középkorban nem volt szokás foglalkozni. Commodianus művei tényleg alig 2—3 codexben maradtak ránk; életéről is oly gyér adataink vannak, hogy a tudósok még arra a századra vonatkozólag sem egyeznek meg, melyben élhetett. Révay bizonyítása szerint Commodianus a III. század közepén virágzott s valószínűleg Commodus császár (180—192) uralkodása utolsó éveinek valamelyikében a syriai Gaza nevű városban született. Szülei pogányok voltak, kik fiuknak

classikus nevelést adtak. Commodianust a szentírás olvasása vezette a keresztyén vallásra, sőt évek múlva az egyházi rendeket is felvette s mint püspök halt el a III. század második felében. Neve alatt két nagyobb szabású mű maradt reánk: az *Instructiones* és a *Carmen apologeticum*; mindkettő tankötemény, túlnyomóan keresztyén vallási vonatkozásokkal. A dolgozat szépirodalmi ismeretet és alapos dialektikai készséget árul el, mely különösen a vitás helyek magyarázatainál tűnik elő, s azt hisszük, nem csalódunk, ha a szerzőtől értékes alkotásokat várunk.

LAKATOS VINCZE: *L. Annaeus Seneca Pázmány prédikációiban.* (Keszthelyi kath. főgymn. Ért. 7—54. ll.) — Ismeretes, hogy Pázmány prédikációi telve vannak a régi görög és római íróból vett idézetekkel. »Én is — úgymond Pázmány — noha a pogányok rossz fabuláit és hiúságos vagy ártalmas csevegéseit írásomba nem elegyítem, de hol keresztyén emberhez illendő jóságokról és dicséretes erkölcsökről tiszteességes mondásokat és cselekedeteket találtam, azokat előhoztam.« Elesszemével valóban mindenütt megtalálja a megfelelő classikus helyeket, melyeket páratlan fordítási készséggel ültet át nyelvünkre; idézeteit oly tiszta, zamatos magyarsággal fordítja, a minőre az ő korában alig találunk példát. Leggyakrabban Senecát, a híres római erkölcs-bölcslőt idézi (rövid életrajzával a szerző is foglalkozik), mert ennek a »pogány bölcs«-nek világnézete leginkább megközelíti a keresztyén felfogást. A dolgozat, mely tulajdonképen az egyező helyek bemutatása bizonyos szempontok alapján, a Pázmány-irodalomnak feltétlenül értékes terméke.

BURGER ARTHUR: *Báróczy Sándor pályája.* (Székelyudvarhelyi kath. főgymn. Ért. 3—50. ll.) — A dolgozat két részből áll. Az első (3—27. ll.) Báróczy életrajzáról, a második (27—50. ll.) írói működésének méltatásáról szól. Úgy látszik előttünk, hogy szerző a dolgozat első részére nagyobb gondot fordított; szorgalmasan gyűjtötte össze Báróczy életrajzi adatait az addig megjelent forrásokból, sőt bizonyos tekintetben kritikával is veti azokat egybe. Így pl. elég plausibilis Báróczy születése évének megállapítása. Mint ismeretes, Báróczy maga jegyezte fel Horányi Elek Memoriája részére születése évét. »Született pedig circiter anno 1736 die 11-a Aprilis, húsvét másodnapján.« Ámde a húsvét táblázatok tanúsága szerint, melyekkel Báróczy adatát Burger összehasonlította, húsvét másodnapja április 11-re nem 1736-ban, hanem 1735-ben esett, s így valószínű, hogy Báróczy születése éve 1735. Kevésbé sikerült a dolgozat második része, melyben szerző Beöthy és Horváth János nyomán, csaknem minden önállóságra való törekvés nélkül méltatja Báróczy irodalmi jelentőségét és költői munkásságát. Művét azonban a tanuló ifjuság főleg könnyed stílusáért okulással forgathatja.

V. N. *Dukai Takács Judit, 1795—1836.* (Szombathelyi kir. kath. főgymn. Ért. 9—40. ll.) — Dukai Takács Judit 1795 aug. 9-én a Vas-megyei Duka nevű községben született, hol atyja tekintélyes földbirtokos volt. A verseléssel korán megpróbálkozott, s miután Kis János és Ányos Pál költeményeit tanulmányozva izlése tisztult, versei csakhamar ismeretesekké lettek. Családja barátai elkérték s másolgatták hangulatosabb és dallamosabb verseit, ismerőseik között terjesztették, s így Kemenesalja nemsokára tudomást vett költői hajlamairól. Horváth József Elek költői levélben köszönti Juditot, felajánlja barátságát, mire közöttük három éven át tartó költői levelezés kezdődött. 1814-ben Wesselényi Miklós, Pataky Mózes és Döbrentei Gábor utazásuk közben a már ismeretes nevű költőnőt felkeresik s ünnepélyesen költőnévé avatják. Judit ettől kezdve Malvina nevet használ, melyet Wesselényiek adtak neki. Megnyeri Berzsenyi pártfogását is, ki Péteri Takács József költészetét állítja fel utánzandó mintaképül, majd gr. Festetich Györgyét, ki az országos hírvé helikoni ünnepekre többször meghívja. 1818-ban Geöndözt Ferencz felsőbüki földbirtokoshoz, ennek halála után pedig két évi özvegység után Patyi István táblabíróhoz ment nőül, de már 1836 ápr. 15-én elhunyt. Takács Judit kétségtelenül lyrai egyéniség. Legtermészetesebbek s azért legkedveltebbek népdalszerű búsongó költeményei, melyeket Kis János, Ányos Pál és Kisfaludy Sándor hatása alatt írt; minél naivabb, annál igazabb. Később már erősen reflexiós, kezd tudatosá válni s közhelyeket ír össze könnyen folyó pongyola sorokba, melyekből nem ritkán még a motívumot is nehéz kihámozni. Kegyeletes tett volt a szerzőtől emlékének felújítása gondosan megírt dolgozatával.

LUKINICH IMRE.

UJ KÖNYVEK.

— ÁDÁM GYÖRGY. Hugo Károly élete és művei. Kolozsvár, 1906. Sz. Bonaventura kny. 8-r. 109 l.

— ÁLDÁSY ANTAL. Az 1907 évi ónodi országgyűlés. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 23 l. (Különlenyomat a Magyar Nemzeti Múzeum 1906 évi állapotáról szóló jelentésből.)

— ANGYAL DÁVID. Thököly Imre kora. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 38 l.

— ÁRPÁD ÉS AZ ÁRPÁDOK. Történelmi emlékmű. Szerkesztette *Csánki Dezső*. Árpád vezér halálának ezredik évfordulója alkalmával. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 2-r. XVII, 2, 396, 2 l. Műmellékletekkel, szövegképekkel, hasonmásokkal, lezáralmazási táblákkal, egy térképpel s számos díszítéssel. Ára 125 kor.

— ASBÓTH OSZKÁR. Szláv jövevényszavaink. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. (Felolv. a M. Tud. Akadémia 1907. ápr. 8-iki ülésén.) Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 102, 2 l. (Értekezések a nyelv- és néptudományok köréből, XX. köt. 3. sz.) Ára 2 kor.

- **BADICS FERENCZ.** A magyar irodalom története; 1. *Beöthy Zsolt.*
- **BAJZA JÓZSEF.** Bajza József. Emlékbeszéd halálának félszázados évfordulóján. Irta és a Budapesti Philológiai Társaság 1908. jan. 11-iki közgyűlésén felolvasta —. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 14 l. (Különlenyomat az *Egyetemes Philológiai Közöny XXXII. évfolyamából.*)
- **BAJZA JÓZSEF.** Bajza József költői nyelvéről. Irta —. Budapest, 1908. A *Székesfehérvár és vidéke* kny. 8-r. 19 l. (Különlenyomat a *Magyar Nyelvőr*-ből.)
- **BAL JEROMOS.** Magyarország czímerének eredetét és jelentését megfejti —. Lócse, 1907. Singer kny. Kis 8-r. 99 l. Két melléklettel. Ára 2 kor.
- **BARABÁS ÁBEL.** Petőfi. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 286 l. Ára 4 kor.
- **BENEDEK ELEK.** Nagy magyarok élete. Széchenyi István. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 181 l. Számos képpel.
- **BEÖTHY ZSOLT.** A magyar irodalom története. Képes díszmunka két kötetben. Megindította és vezeti —. Szerkeszti *Badics Ferencz.* II. köt. Kisfaludy Károly felléptétől a kiegyezésig. Harmadik jav. és bőv. kiadás. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 4, 706 l. 261 szöveggéppel és 39 mummelléklettel.
- **BEÖTHY ZSOLT.** A művészetek története a legrégebb időkől a XIX. század végéig. II. köt. Középkor. Irták *Csányi Károly, Császár Elemér, Diváld Kornél, Herz Miksa Bey, Zsámboki Gyula.* Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 4-r. VIII, 614 l. Számos képpel és mummelléklettel. Ára 16 kor.
- **BEÖTHY ZSOLT.** Költők és hősök. Három irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, 1907. Wodianer F. és fiai kny. 16-r. 45 l. Ára 30 fill. (*Magyar Könyvtár, 500. sz.*)
- **BODOR ANTAL.** Vadászerdő telepes község monografiája. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 16 l. Ára 40 fill.
- **BOLDISÁR KÁLMÁN.** Hajdúszoboszló lovas hadi népe. Debreczen, 1907. Hoffmann és Kronovitz kny. 8-r. 46 l. 2 fényképpel a szoboszlói Bocakay-zászlóról.
- **BREZNAVY IMRE.** A fertálymesterségről. Adalék Eger város történetéhez. Eger, 1907. Egri nyomda r. t. kny. 8-r. 48 l. Ára 50 fill.
- **CsÁNKI DEZSŐ.** Árpád és az Árpádok; 1. *Árpád.*
- **DANIEL GÁBOR** (Vargyasi —). Adatok a Vargyasi Daniel család történetéhez. Pótfüzet a *Vargyasi Daniel család eredete s tagjainak rövid életrajza* című munkához. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 47 l.
- **DEDEK CRESCENS LAJOS.** Szent Gellért vértanu első csanádi püspök élete. 2-ik kiadás. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 62 l. Ára 32 fill.
- **DÉKÁNI KÁLMÁN.** Egykorú vers a Hóra-lázadásról. Déva, 1907. Laufer Vilmos kny. 8-r. 34 l.
- **DUDÁS GYULA** irodalmi dolgozatai. Első köt. 1. rész. Homonna, 1907. Fejes Jakab kny. 8-r. 16 l. Arczképpel.
- **DUDINSZKY ISTVÁN.** A történelem hatása a közzellemre. Irta —. 1. füzet. Ungvár, 1908. Unio kny. r. t. 8-r. 111 l. Ára 2 kor.
- **ERDÉLYI LAJOS.** A csángók eredete nyelvjárásaik alapján. I. A Brassó-megyei és háromszéki csángók. Adalékok Árpád-kori történelmükhöz. Irta —. Budapest, 1908. Székesfehérvár és vidéke kny. 8-r. 28 l. (Különnyomat a *Magyar Nyelvőr*-ből.)
- **ERDÉLYI MARIETTA.** Petőfi Sándor emlékének. Életrajz. Hiteles adatok nyomán összegyűjtötte és kiadja —. Budapest, 1907. A *Világosság* kny. 8-r. 16 l. Ára 1 kor.
- **ERDÉLYI PÁL.** Jelentés az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára 1907 évi állapotáról; 1. *Jelentés.*

— ERDŐS KÁROLY. Emlékezés Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításának háromszázéves megjelenése alkalmából. Debreczen, 1907. Városi kny. 8-r. 20 l. (A *Közlöny*-ből külön lenyomatta a debreczeni hittanszaki önképző társulat.)

— EREKY ISTVÁN. A magyar helyhatósági önkormányzat. Vármegyék és községek. Irta —. I. köt. A vármegyék. Budapest, 1908. Grill Károly könyvkiadó váll. 8-r. VII, 359 l. Ára 8 kor.

— ÉRTEKEZÉSEK a történelmi tudományok köréből. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Huszonegyedik kötet. A II. oszt. rendeletéből szerkeszti *Pauer Imre* osztálytitkár. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 4, 541 l.

— ÉVKÖNYV. Kiadja az izr. magyar irodalmi társulat. Szerk. *Bánóczy József*. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 450 l. (Az izr. magyar irodalmi társulat kiadványai, XXV. köt.)

— FRAKNÓI VILMOS. Visszatekintés a muzeumok és könyvtárak országos tanácsa és főfelügyelősége egy évtizedes munkásságára. (1898—1907.) Budapest, 1908. Stephaneum kny. 2-r. 17 l. 8 képpel. (Különlenyomat a *Muzeumi és Könyvtári Értesítő* I. évfolyamából.)

— GÁBOR GYULA. A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján.) *Függelékül*: Kiadatlan oklevelek. A budapesti kir. m. tud. egyetem bölcsészeti karán a Schwartzner-díjjal jutalmazott pályamunka. Irta —. Budapest, 1908. Grill Károly. 8-r. X, 242, 2 l. Két melléklettel. Ára 8 kor.

— GÁBOR IGNÁCZ. A magyar ősi ritmus. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 267 l. Ára 5 kor.

— HAMPEL JÓZSEF. Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiből. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 274 l. 116 képes táblával és ábrával a szövegben. Ára 10 kor.

— HARMATH DOMOKOS. Emléklap II. Rákóczi Ferencz, Erdély dicső emléké fejedelme 1707. április 5-én Marosvásárhelyt történt trónbiktatásának 200-ik évfordulója alkalmából 1907. ápr. 5-én rendezett emlékünnepléről. Torda, 1907. Fodor Domokos kny. Kis 2-r. 14 l. Ára 20 fill.

— HERMAN OTTÓ. Pungur Gyula, 1843—1907. Életrajz. Irta —. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 4-r. 2, 32 l. Arczképpel. (Különlenyomat az *Aquila* XIV. kötetéből.)

— HÓMAN BÁLINT. A magyar városok az Árpádok korában. Irta —. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. XV, 128 l. Ára ?

— HORÁNSZKY LAJOS. Bacsányi János és kora. Eredeti levelezések és egykorú források nyomán. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 8-r. 535 l. Huszonhat műmelléklettel.

— HORNIG KÁROLY (báró). A veszprémi püspökség római Oklevéltára; I. *Oklevéltára*.

— HORVÁTH CYRILL. A Csécsi-világ Patakon. Iskolai háborúságok a XVIII. századból. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 155 l. (Különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények*-ből.)

— HORVÁTH SÁNDOR. A m. kir. Országos Levéltárnak az 1896—1907 években bemutatott czímeres nemeslevelek jegyzéke. Összeállította és közrebocsátja —. Szerző kiadása és tulajdona. Budapest, 1908. Stephaneum kny. Kis 8-r. 58, 2 l. Ára ?

— INCZÉDY LAJOS. Az alkotmány-védelem Szabolcs vármegyében, 1905—1906. Nyiregyháza, 1907. Jóba Elek kny. 8-r. 171, 2 l.

— JEGYZÉKE (Hont vármegye községei és egyéb lakott helyei, továbbá Selmeicz- és Béalánya törv. hat. jogú város területén levő egyéb lakott helyek hivatalos neveinek —). A m. kir. b. ü. min. megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1908. Pesti kny. r. t. 8-r. 15 l.

— JELENTÉS Debreczen sz. kir. város muzeuma 1907 évi állapotáról. — Zoltai Lajos muzeumi őr jelentése Méliusz Péter és társai sírhelyei kereséséről. Debreczen, 1908. Városi kny. 8-r. 62 l.

— JELENTÉS az Erdélyi Nemzeti Múzeum könyvtára 1907 évi állapotáról. Irta *Erdélyi Pál*. Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 24 l.

— JELENTÉS a kassai Kazinczy-kör 1907—908 évadbeli működéséről. Irta s a körnek 1908. ápr. 5-én megtartott közgyűlésén felolvasta dr. *Eöttevényi Nagy Olivér* kir. jogtanár, főtítkár. Kassa, 1908. A *Felső-magyarország* kny. Kis 8-r. 25 l.

— JELENTÉS a székely nemzeti muzeum 1907 évi állapotáról. Az ig. választmány jelentése a muzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőséghez. Sepsiszentgyörgy, 1908. Jókai kny. r. t. 8-r. 25 l.

— KABDEBO GYULA. Az építészet története. III. Új-kor. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 161 l. (Építő munkavezetők könyvtára, XI—XII.) Ára 3 kor.

— KARÁCSONYI JÁNOS. Hogyan lett Szent István koronája a magyar szent korona felső részévé? (Olv. a M. Tud. Akadémia 1907. okt. 14-iki ülésén.) Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 23 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXI. köt. 6. sz.) Ára 1 kor.

— KECSKEMÉTI ÁRMİN. A zsidó irodalom története. Az izr. magyar irodalmi társulat által jutalmazott pályamű. I. köt. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 334 l. Ára 5 kor.

— KOLLÁNYI FERENCZ. A párbér jogi természetéhez. Irta —. Budapest, 1908. Stephaneum kny. Kis 8-r. 115 l. (Különlenyomat a *Religió*-ból.)

— KOLOSVÁRI ALADÁR. Arany János élete. Második kiadás. Mezőtúr, 1907. Török Ignác kny. 8-r. 188, 2 l.

— KOVÁTS SÁNDOR. A csanádi papnevelde története. A mai papnevelde megnyitásának első centenáriuma alkalmából. 1806—1906. Irta —. Temesvár, 1908. Csanád-egyház. kny. Nagy 8-r, VIII, 567, XXXII, 2 l. 24 kép- és egyéb melléklettel. Ára ?

— KOVÁCS SÁNDOR. Prolegomena a zene fejlődéstani történetéhez. A modern formák fejlődéstanának vázlata. Budapest, 1907. Márkus Samu kny. 8-r. VII, 105 l.

— KRÓNIKÁJA (Az év—). 1907. Budapest, 1908. Stephaneum kny. 8-r. 79 l. Ára 1 kor.

— KUBINYI MIKLÓS. Régi és új falfestmények az árvai várban. (Kézirat helyett.) Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 10 l. 6 ábrával.

— KUMLIK EMIL. Rómer Ferencz Flóris élete és működése. Pozsony, 1907. Angermayer Károly kny. 8-r. 118 l. Négy arcképpel, két hasonmással. Ára 1 kor.

— KUUN GÉZÁNÉ (gróf —). Emlékezés Giundani Strada Bélára és nejére, Magyargyerőmonostori báró Kemény Jankára. Kolozsvár, 1907. Ajtai K. Albert kny. 8-r. 14 l.

— LÓCZY LAJOS. Emlékezés Reclus Elisée fölött. (Reclus Elisée kültag emlékezete.) Olv. a M. T. Akadémia 1908 évi febr. 24-én tartott összes ülésén. Kiadja a M. Tud. Akadémia Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 12 l. Arcképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékezésdek, XIII. köt. 9. sz.) Ára 80 fill.

— LUKCSICS JÓZSEF. A veszprémi püspökség római Oklevéltára; 1. *Oklevéltára*.

— LUKCSICS (Josephus —). Series episcoporum Vesprimiensium e documentis correcta. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 2-r. 25 l. (Excerpta Monumentis Romanis episcopatus Vesprimiensis, Tom. IV.)

- LUKINICH IMRE. Dés város közléte a XVIII. század elején. Irta —. Dés, 1908. Demeter és Kiss kny. Kis 8-r. 80, 2 l.
- MANDL ÁRMIN. A zsidók története és irodalma a babiloni fogságtól a mai napig. Miskolcz, 1907. László Adolf kny. 8-r. 142 l.
- MÁRKI SÁNDOR. II. Rákóczi Ferencz. A Bay Ilona pályadíjjal jutalmazott mű. Irta —. I. köt. 1676—1707. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 4, 646 l. 29 önálló képpel és a szövegbe nyomott képekkel. Magyar Történelmi Életrajzok, 1907. XXIII. évf. 1—5. füz.) Ára 16 kor.
- MÁRKI SÁNDOR. Az aradi intelem. Irta —. Kiadja a Kőlcsey-egyesület. Arad, 1908. Réthy L. és fia kny. Kis 8-r. 14 l.
- MELICH JÁNOS. Révai Miklós nyelvtudománya. (Felolv. A M. T. Akadémia 1907. okt. 7-iki ülésében.) Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 42, 2 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XX. köt. 4. sz.) Ára 1 kor.
- MIKLER SÁMUEL. A besztercebányai ág. hitv. evang. egyház-község templomának története. Besztercebánya, 1907. Hungária kny. 8-r. 87 l. 8 melléklettel.
- MILLEKER BÓDOG. Dézsánfalva története, 1794—1908. Irta —. Versecz, 1908. Özv. Kirchner J. E. kny. Kis 8-r. 39 l.
- MONUMENTA ROMANA. episcopatus Vesprimiensis; I. *Obleváltára*.
- OKLEVÉLTÁRA (A veszprémi püspökség római —). Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. Báró Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából közrebocsátja *Lukcsics József*. IV. köt. 1492—1526. Pótlékkal az I—III. kötethez. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 4-r. CXII, 564 l.
- ORTVAY TIVADAR. Emlékbeszéd Wosinsky Mór lev. tag fölött. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1908 évi jan. 27-én tartott összes ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 40 l. Arczképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XIII. köt. 8. sz.) Ára 1 kor.
- PÁKOZDY SÁNDOR. A Hajduböszörmény városban felállított Bocskay-szobor története. A szobor létesítése céljából alakított szoborbizottság megbízásából írta —. Debreczen, 1907. Városi kny. 8-r. 52 l.
- PÁLÓS EDE. Győrvidék kapufái. Győr, 1907. Gross Gusztáv kny. 8-r. 35 l. (Különlenyomat a M. Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának Értesítőjéből.)
- PAYR SÁNDOR. Negyedfélszázados főiskola Sopronban. Emlékfüzet a soproni evang. lyceum 350 éves jubileumára. Sopron, 1907. Romwalter Alfréd kny. 8-r. 70 l. Ára 1 kor.
- PÉTERFFY LAJOS. XII. Károly svéd király magyar összeköttetései. Arad, 1907. Aradi kny. r. t. 8-r. 108, 4 l.
- PETROV A. Henrici Italici libri formarum e tabulario Otacai II. Bohemorum regis, quatenus rerum fontibus aperiendis possint nerrive, critica ratione adhibita ostendit —. (Генрха Итальянца Сборника формъ писемъ и грамотъ изъ канцелярии Отакара II. Премьисла, какъ историческй источникъ.) Volumen prius. St. Pétersbourg, 1907. 8-r. 2, VIII, 77 l.
- PÓR ANTAL. Anjouk és Wittelsbachok. Nagy Lajos második szövetkezése IV. Károly császár ellen. Irta —. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 67 l. (Különlenyomat a *Századok* 1907 évi folyamából.)
- PUȘCARIU (Joan —). Fragmente istorice despre boerii din tara Făgărașului. IV. Nagyszeben, 1907. Egyházmegyei kny. 8-r. X, 836, 16 l. Ára 5 kor. 20 fill.

— SCHILLER BÓDOG. A Hármaskönyv egyik állítólagos főforrásáról. Irta és a Magyar Jogászegyletnek 1907. december hó 14-én tartott teljes ülésén előadta —. Gábor Gyula és Timon Ákos felszólalásaival. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 119 l. (Magyar jogászegyleti értekezések, XXXVI. köt. 7. fiz. 283. sz.) Ára 1 kor. 50 fill.

— SOMOGYI EDE. Emlékezzünk régiokról. Az emberiség története első feltünésétől egészen a kultúra keletkezéséig, Budapest, 1908. Budapesti Hirlap kny. 8-r. 345, 2 l. Ára 5 kor.

— SZÁDECZKY LAJOS. Gróf Bethlen Lajos önéletírása. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli —. Kolozsvár, 1908. Gombos Ferencz kny. Kis 8-r. 126 l. Két képpel. (Különlenyomat az *Ujság* 1908 évi januári számaiból.)

— SZÁNTÓ KÁROLY. A pozsonyi székesegyház. Pozsony, 1907. Anger mayer Károly kny. 8-r. 38 l. Ára 60 fill.

— SZENDE PÁL. Werbóczy. Budapest, 1907. Márkus Samu kny. 8-r. 20 l. Egy térképpel. (Különlenyomat a *Huszádik Század*-ból.) Ára 60 fill.

— SZENTGYÖRGYI GYÖRGY GUSZTÁV. A Hunt-Pázmán, illetve Wettin nemzettség története, kapcsolatban Pál mester, vagyis Anonymus napfényre hozatalával. II. rész: Pál mester bazini és szentgyörgyi gróf, vagyis Anonymus, III. Béla király állítólagos névtelen jegyzője. Irta —. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. Kis 8-r. 100, 25, 2 l. Képekkel és leszármazási táblával.

— SZENTKLÁRAY JENŐ. A szerb monostoregyházak történeti emlékei Délmagyarországon. Irta —. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1908. jan. 13-án tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 65. l. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XXII. köt. 1. sz.) Ára 1 kor. 50 fill.

— SZMIK ANTAL. Adalékok Felsőbánya szab. kir. bányaváros monografiájához. Budapest, 1906. Kellner Albert kny. 8-r. VII, 478 l. Ára 8 kor.

— SZÖNYI J. LÁSZLÓ. XIV. századbéli papiros-okleveleink vízjegyei. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 99 l. 17 táblával. (Különlenyomat a *Magyar Könyvszemle* 1907 évi folyamából.)

— SZTRIPSZKY HIADOR. Kossuth Lajos a rutén népköltészetben. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 31 l. (Különlenyomat a Magyar Néprajzi Társaság *Ethnographia* című folyóiratából.)

— VADÁSZ EDE. Adalékok a Wahrmann, Gorliczei Weiss, Szófer (Schreiber) és Fischmann családok származási adataiból ezen családok kiválóbbjainak életrajzaihoz is. Budapest, 1907. Athenaeum kny. 8-r. 32 l. (Adalékok a magyar zsidók történetéhez, 3. sz.)

— VÁRDAI BÉLA. Salamon Ferencz aesthetikai munkássága. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 74 l. (Különlenyomat a Kisfaludy-társaságnak Salamon Ferencz: *Dramaturgiai Dolgozatok* című kiadványából.)

— VARGA DÉNES. A tordai unitárius gimnázium története. Torda, 1907. Fodor Domonkos kny. 8-r. 8, 392 l.

— VARGHA ZOLTÁN. A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1907. Nagy Sándor kny. 8-r. 68 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 29. sz.)

— VÁSÁRHELYI LŐRINCZ. Az ór-boldogfalvi református egyház-község krónikás története. A Kendeffy család leveles ládájában talált eredeti okiratok s az egyházközség protokuluma alapján írta —. Hátzeg, 1907. Mester János kny. 8-r. 114, 2 l.

— VÉCSEY TAMÁS. Emlékbeszéd Hoffmann Pál r. tag fölött. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1907. decz. 16-iki ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia.

Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 15 l. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XIII. köt. 7. sz.) Ára 30 fill.

— VOLF GYÖRGY összegyűjtött munkái. Kiadja a M. Tud. Akadémia támogatásával dr. *Demeczky Mihály*. I. köt. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 426, 2 l. Ára 10 kor.

— WALES ELZA. Zermegh János emlékirata mint művelődéstörténeti kútfő. Bölcseszetdoktori értekezés. Pozsony, 1907. Wigand F. K. kny. 8-r. 55 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 28. sz.)

— ZOLTAI LAJOS muzeumi ör jelentése Méliusz Péter és társai sírhelyei kereséséről; 1. *Jelentés*.

— ZOLTAI LAJOS muzeumór jelentése Méliusz Péter sírja kereséséről. (Debreczen sz. kir. város muzeuma s a debreczeni régi jelesek emlékeit kereső bizottság kiadványa.) Debreczen, 1908. Városi kny. 8-r. 33 l. Egy hasonmással.

Kérelem

a hazai levéltárak és kéziratgyűjtemények ismerőjéhez.

A budapesti tudomány-egyetem hittud. karának megbízásától már egy év óta gyűjtöm a *Pázmány Péter által írt levelek* szövegeit, és ezen idő alatt átkutattam Budapest, Esztergom, Bécs, Róma levéltárait s más kevésbé fontos külföldi levéltárakat és átdolgoztam a kolozsvári levéltárak anyagát. Gyűjtésem eddigi eredménye 851 levélszöveg. A gyűjtés lezárása után a kar e leveleket, mint Pázmány összes műveinek befejező kötetét, kiadni kívánja.

Mivel minden gondosság mellett is figyelmemet könnyen elkerülhetik némely kevésbé szembetűnő lelőhelyek, ezért a nemes ügy érdekében bizalommal kérem e soraimmal mindazokat, kik valamely hazai levéltárban, könyvtárban, muzeumban vagy magán kéziratgyűjteményben (autograph-gyűjtemény) lappangó eredeti Pázmány-levélről vagy ilyenek régi másolatáról, vagy valamely kevésbé ismert nyomtatványban közölt Pázmány-levél szövegéről tudnak: szíveskedjenek ezt velem (Budapest, IV., Duna-utca 3.) lehetőleg a f. évi július hó 1-ig közölni. Minden közlésért vagy útbaigazításért igen hálás leszek.

Budapest, 1908. ápr. 28.

DR. HANUY FERENCZ
egyetemi tanár.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi ápr. 9-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Széll Farkas vál. tag mint korelnök elnöklete alatt dr. Békefi Remig, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Császár Elemér, Daniel Gábor, dr. Domanovszky Sándor, dr. Hodinka Antal, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Mangold Lajos, dr. Ortvay Tivadar, dr. Szendrei János, Tóth-Szabó Pál, dr. Váczy János vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitván jegyzőkönyv-hitelesítőként Tóth-Szabó Pál és dr. Illés József vál. tagokat kéri fel.

28. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánltatnak *évd. r. tagokul 1908-tól:* Bánóczy Endre tanárjelölt, a bölcsészethallgatók segélyegyletének elnöke Budapesten, Emőkei Janik László tanárjelölt Dunakeszi-Alagon, Palóczy Edgár tanárjelölt Budapesten (mindhármat aj. Szabó Dezső), dr. Barthos Kálmán ref. főgymn. tanár Budapesten, Eckhart Ferencz bölcsészethallgató Budapesten, Wolfinau Béla bölcsészethallgató Budapesten (mindhármat aj. Mika Sándor), Földy-Doby István m. kir. sóhivatali ellenőr Liptó-Rózsahegyen, Szirmai Kalos Pál kir. járásbíróági aljegyző Ökörmezőn, dr. Várnay Ernő kir. közjegyző Ujvidéken (mindhármat aj. a titkár), Jakubovich Emil nemzeti muzeumi könyvtári gyakornok Budapesten (aj. Vértesy Jenő), dr. Mészöly Gedeon gymn. tanár Kunszentmiklóson (aj. Császár Elemér), dr. Vucskics Gyula esperesplebánus Nagyvárad-Ujvároson (aj. Karácsonyi János), a budapesti I. ker. általános jótékonyági egyesület könyvtára Budapesten (aj. Mayer Gyula), a m. kir. áll. tanítóképző intézet Csáktornyan (aj. a pénztárnok).

Megválasztatnak.

29. Dr. Havass Rezső Mitis Silvio dalmát történetírónak az »Annuario Dalmatico« IV. kötetében *La Dalmazia ai tempi di Lodovico il Grande re d'Ungheria* cz. a. megjelent jeles tanulmányát ismerteti.

Az odaadó figyelemmel hallgatott előadás, mely a *Századok*-ban fog megjelenni, köszönettel fogadtatik.

30. Titkár előterjeszti az 1908 évi február-márcziusi pénztári kimutatást, mely szerint a jelzett hónapokban

összes bevétel volt	15,478 kor. 32 fill.
» kiadás.....	13,466 » 63 »
maradvány	2,011 kor. 69 fill.
Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő	15,679 kor. — fill.
követelést, 1908 márcz. 31-én összesen	17,690 kor. 69 fill.

készpénz állott a társulat rendelkezésére. Ebből azonban a kisorsolt magyar jelzálog-hitelbanki záloglevélért befolyt 1000 korona és az Első magyar ált. biztosító társaság szokásos 200 kor. évi adománya, összesen 1200 kor. tőkésítendő volna.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik, s az elnökség utasittatik, hogy a tőkésítendő 1200 koronán, annak megfelelő névértékben vásároltasson 4 %-os magyar koronajáradék kötvényt a társulat alaptőkéjének gyarapítására.

31. Bemutatja a f. évi aug. hó 6—12-én Berlinben tartandó nemzetközi történelmi congressus programját, melyet nyomtatott körlevél kíséretében az előkészítő bizottság küldött a társulatnak.

A vál. a meghívást köszönettel fogadván, a társulatnak a congressuson való képviselésére dr. Lánzy Gyula vál. tagtársunk elnöklete alatt egyhangulag dr. Áldásy Antal, dr. Mangold Lajos és Óváry Lipót vál. tagokat kéri fel.

Lánzy Gyula elnök a congressus programjának megküldése mellett felkéretik, hogy a bizottságot összehíván, a részvétel módzatainak megállapítása után a congressus előkészítő bizottságával lépjenek érintkezésbe s eljárásuknak eredményéről annak idején szíveskedjenek jelentést tenni a választmánynak.

32. Jelenti, hogy Márki Sándor és Tóth-Szabó Pál ig. vál. tagokká való megválasztásukért levélben köszönetüket nyilvánították a társulatnak.

Szolgál tudomásul.

Több tárgy nem lévén elnök az ülést berekeszti.

S z é l l F a r k a s s. k.
elnök.

B a r a b á s S a m u s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Tóth-Szabó Pál s. k.
vál. tag.

Dr. Illés József s. k.
vál. tag.

LAMPRECHT KÁROLY TÖRTÉNETELMÉLETE.

A történettudományban, főleg külföldön, a legutóbbi évtizedek folyamán a történetírás sajátlagos feladatai mellett az elmélet kérdései, a történelmi megismerés természetének problémája, egyre jobban előtérbe nyomultak. Általánosságban véve érthető ez a jelenség, ha tudományunk fejlődésének természetes rendjét tekintjük, mely három, bár coexistens, de nem mindenkor és mindenütt egyforma erélylyel fellépő feladatnak fokozatából áll. Első az anyaggyűjtés, második a kritikai vizálgat, s e kettőn épül fel a tulajdonképeni tudományos feldolgozás. A XVIII-ik század s még a XIX-iknek is jórésze maradandó pozitív érdemei legnagyobb részét a »Scriptores« és »Monumenta« foliánsainak előbb inkább egybegyűjtő, majd kritikai vizálgaton alapuló kiadásával szerezte. S ha az így előkészített magasabb czélok, mint máskor, úgy ezúttal sem hiányoztak, mindazonáltal a szak-szerű tudományos munkálkodás súlya nem rajtuk nyugodott. Azt hiszem, még a legújabb időkre nézve is jellemző, hogy e magasabb feladatok terén az irányt sokkal inkább a történetírás nagymesterének, Rankenak élő példája, mintsem az elméleti belátás szabta meg. De már magánál Rankenál az elméleti indokolás szükségessége iránti érzéket a munkáiba szótt számos reflexió, valamint kisebb-nagyobb önálló elmélkedései is világosan igazolják.

A mi pedig az említett három feladat egyenlőtlenségének nem csupán időbeli, hanem helyi föltételeit is illeti, azt hiszem, nálunk a történelem elméleti kérdései nem annyira philosophiai vénánk kisebb ereje, vagy más hasonló tényezők miatt foglal-

koztatják kevésbé a tudósokat, mint francia, német vagy olasz földön, hanem főleg azért, mivel a hazai történelem tudományának még számos ponton a kritikai vizsgálat, sőt az összegyűjtés feladatait kell végeznie. Mindenesetre korai volna még nálunk a »kritikai erő fecséréséről« beszélni,¹⁾ mint pl. Németországban, hol mintaszerű forrásgyűjtemények kiadása és a források mintaszerű kritikájának majdnem teljes elvégzése után ma már e téren csak harmadrendű feladatok maradtak hátra. Itt tehát nem is nagy túlzással alkalmazzák a fent idézett kifejezést a magasabb összefoglalás szempontjait hangsúlyozó tudósok oly esetekre, melyekben az igen magas fejlettségre jutott kritikai módszer aránylag csekély jelentőségű részletkérdések megoldásában érvényesül. Tényleg nem is e forráskritikai vizsgálatok adják meg ma már a német történettudománynak aktuális jellemét, mint inkább a történettudomány feladatainak, philosophiai előfeltételeinek s általában a történelmi megismerésnek problémái. Az anyagban gyönyörködő kutatás csendéletét — mondja Kaerst — mélyebb elméleti problémák által keltett élénk mozgalmak váltották fel.²⁾

Hogy az elmélet ezen problémáinak megvitatása Németországban oly élénk, sőt szenvedélyes formában történt, mint a minőre a kilenczvenes években lefolyt »Historikerstreit« heves polemiai mutatnak példát, hogy tehát a »csendélet« kifejezés csakugyan kevésbé alkalmas a német történettudomány mai állapotának jellemzésére, annak okát három körülményben vélem feltalálni. Egyik az, hogy új kérdések természetszerűen élénkebb érdeklődést keltenek maguk iránt s a történelmi megismerés kérdése szabatos formában tényleg ezúttal lépett először az érdeklődés elé. Másodszer e kérdés, bármily szakszerűnek látszik is, alkalmas arra, hogy mint a legtöbb philosophiai problema, eltérő világnézeteknek az ember érzelmvilágával szorosan összefüggő ellentéteit vonja föl magával. S a történetírás feladatainak és logikájának kérdése valóban mihamar a naturalismus és idealis-

¹⁾ *Lamprecht*: Was ist Kulturgeschichte? (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, N. F. I. Jahrg.) 76. l.

²⁾ *Julius Kaerst*: Die universalhistorische Auffassung in ihrer besonderen Anwendung auf die Geschichte des Alterthums. (Historische Zeitschrift, N. F. 47. Bd. 1899.) 193. l.

mus, a transcendens és immanens világnézet ütközőpontjává lett. És végül, mint a legtöbb tudományos kérdésnél, még személyi tényezőket is tekintetbe kell itt vennünk, különösen azt a körülményt, hogy e történetelméleti mozgalomban a megindítás, sőt jó ideig a vezetés szerepét is, legalább a szakkörökön belül, egy rendkívül temperamentumos történettudós ragadta magához, a ki nem kisebb törekvéssel lépett föl, mint hogy a történetírás eddigi gyakorlatát és módszerét teljesen újjá alakítsa. Lamprecht Károly mint radikális reformátor lép föl, mint új tudományos program hirdetője, ki ezen programját nem egyszer valóban szellemes érveléssel és nem csekély philosophiai tájékozottsággal az elméleti és polemikus cikkek egész sorozatában fejtette ki és hangoztatta ismételten.¹⁾

A fogadtatás, melyre nézetei a tudós körökben találtak, rendkívül különböző és ellentmondó. Míg egyesek teljesen visszautasító álláspontot foglalnak el s abban a véleményben vannak, hogy a tudomány — eltekintve a dolog történeti oldalától — tudósvétel nélkül haladhat el azon emelvény mellett, melyet Lamprecht magamagának állított s a honnan reformátori eszméit hirdeti,²⁾ addig mások valóban úttörőt látnak benne, a kinek sikerült új és eredményekkel biztató kutatási irányokra mutatni reá.³⁾ Ily ellentétek mellett nem elégedhetünk meg azzal, hogy megpróbáljunk egy közéletet szerkeszteni, melyen ezen ellentéteket valahogy kiegyeztethessük, hanem magunknak kell vizsgálat alá vetnünk Lamprecht érveit, s magunknak kell eldöntenünk, hogy azon többé vagy kevésbé tudatos vezérelvek, melyeket tudományunk mai gyakorlata követ, valóban revisióra szorulnak-e?

¹⁾ Elméletének legrendszeresebb összeállítását »Was ist Kulturgeschichte?« cz. értekezésében nyújtja (l. fent). Fontosabb elméleti tanulmányai ezenkívül: *Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft*. Berlin, 1896. — *Die kulturhistorische Methode*. Berlin, 1900. és *Moderne Geschichtswissenschaft*. Freiburg, 1905. Az irodalom összeállítását (1904-ig) l. *Lamprecht*: *Deutsche Geschichte* 3. kiad. első kötetében. V. ö. *Bernheim*: *Lehrbuch der histor. Methode* 3. és 4. kiad. Leipzig, 1903; tov. B. Weiss és Ed. Spranger alább idézett műveit; *American Historical Review*, 1905. 119. *Spranger*: *Grundlagen d. Geschichtswissenschaft*, 1905. 40. l. és *F. Eulenburg*: *Neuere Geschichtsphilosophie*. (Archiv f. Socialwiss. Bd. 25. 2. Heft. 1907.)

²⁾ *M. Lenz*: *Lamprecht's Deutsche Geschichte*, 5. Bd. (Hist. Zeitschr. 1896. 1. l.)

³⁾ *B. Weiss*: *Lamprecht's Geschichtsphilosophie*. (Archiv für syst. Philosophie, XII. 2. Heft. 224. 1.)

Midőn az alábbi sorokban ezen ismertetésre és vizsgálatra vállalkozom, mindjárt előzőleg el kell háritanom eredményeimről és ítéletemről a teljes, philosophiai értelemben kielégítő megala-
pozottság igényét. A történetírás logikájának kérdése oly szoros összefüggésben van az ismerettan és logika legmélyebb és leg-
vitásabb problémáival, hogy eldöntése kétségtelenül nem a histo-
rikus, hanem a philosophus köteleessége, a mint az a német törté-
nettudósok említett vitájának lefolyásából is világosan kitűnt. A történetírók szűkebb körében fölmerült kérdések tisztázásá-
nak és kibonyolításának ügyét előbb-utóbb mégis csak a philoso-
phusok vették kezükbe, s bármily elismerést kelthet is bennünk az a nem csekély philosophiai tájékozottság, melylyel Lamprecht és mások is e kérdések fejtegetéséhez fogtak, mindazonáltal, ha
nem feledjük, hogy nemcsak kérdések fölvetése, de már azoknak logikailag megfelelő formulázása és az eldöntésükhöz alkalmas
eszközök kiválasztása is nem csekély philosophiai iskolázottságot kíván, azt hiszem, nem csodálkozhatunk azon, hogy a philoso-
phusok történetíró-kollegáinknak fejtegetéseit végül mégis csak dilettansnak ítélték.¹⁾ Hiába, a történetelmélet és történet-
philosophia oly határ-disciplinák, melyeknek művelésénél aligha
vállalkozhatik valaki arra, hogy mindkét területen egyforma ott-
honosságot szerezzen.²⁾ S ha már választani kell, vajjon nem a

¹⁾ *H. Rickert*: Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. Tübingen u. Leipzig, 1902. Vorwort, VI. lap. és *Frischeisen-Köhler*: Über die Grenzen stb. (Archiv f. system. Philos. XII. 2. 226. l. 1906. és XIII. 1. 20. l.)

²⁾ Történetphilosophia és történetelmélet között nem mindig tesz-
nek különbséget (így Szentpétery: Századok, 1906. VII. füz.), bár természetesen a gyakorlatban ily éles distinctióra nincs is szükség. Történet-
elmélet az ismerettannak, illetve methodológiának része, melyeknek speciálisan az egyes tudományokkal is kell foglalkozniok. Ezzel szemben a történetphilosophia oly összekötő disciplina philosophia és tudomány között, a mely, mint a jog-, művészet-, természetbölcselet stb. is, az egyes tapasztalati tudomány keretében fölmerült általánosabb problémákat a philosophia számára előkészíti és annak átnyújtja. Mint ilyen, régebb (a név eredete, úgy látszik, Voltaire-re viheto vissza, bár itt inkább Herderre, Hegelre és Kantra szoktunk gondolni) mint a történetelmélet, melynek fölvirágzása a legújabb évtizedek eredménye. — A régebb tört. philosophiát egyébként a történetelmélettől többnyire történeti tárgyalásmenete is megkülönbözteti, a mely azonban Wundt szerint csak esetleges és nem is megfelelő. Szerinte a történetbölcseletnek három főproblémája van, u. m. a történeti élet tényezőinek, törvényeinek és ozéjainak kérdése. Mind ezekkel a problémákkal a történetelmélet is foglalkozik, s ez

philosophiára kell-e erősebben támaszkodnunk? A történettudomány philosophiája inkább philosophia, mint történelem.

E megfontolásokból azonban nem azt a következtetést szándékozom levonni, hogy feladatomat a pusztá ismertetésre korlátozzam. Minthogy irodalmunkban a Lamprecht-kérdésről eddig érdemlegesen nem volt szó, egyelőre talán ennyi is elég volna, másfelől azonban az állásfoglalás, ítézés és általában értékelés oly természetes, szinte önkénytelen emberi tulajdonságunk, hogy talán túlzott óvatosság volna, ha lemondanék arról, hogy az ismertetés kapcsán ezen elméletnek egynémely olyan pontját is kiemeljem, a melynél a kritikai vizsgálat emeltyűje legjobban megtámasztható, s hogy e vizsgálat során megpróbáljak eljutni olyan szempontokhoz, a melyekből az elméletre vonatkozólag legalább általános ítélet alkothatunk.

I.

Valamely elméletet, a mennyiben az terjedelmesebb constructió, kétféle módon ismertethetünk, t. i. systematikus összefüggésben, vagy genesisét kifejtve. Az előbbi módot kísérletten meg Lamprechtre vonatkozólag Spranger, bár csak röviden. Midőn én itt a másik módhoz folyamodom, teszem ezt főleg azért, mivel itt authentikus nyilatkozatokra támaszkodhatom, a melyeket nézeteinek kialakulására vonatkozólag maga Lamprecht tesz különösen két értekezésében.¹⁾

Mint minden igazi historikus, Lamprecht is a forrás-olvasáson kezdi. A X. és XI. század német történetének forrásait összefüggőleg átolvassa. Figyelmét különösen a korszellem megnyilvánulásai kötik le. Az érzés- és gondolatvilágnak oly jellemző sajátosságai, melyek a kor embereire nézve közösek s a melyek őket más korok embereitől megkülönböztetik. Ne kutassuk most, minő nehézségek merülhetnek föl előttünk, midőn a korszellem megismerésére törekszünk, annyi kétségtelen, hogy ez oly feladat,

elmossa a határokat, de azt lehetne mondani, nem annyira önmagukért tekintik e kérdéseket, mint inkább, hogy azokból következtetéseket vonjon a maga három problémájára: a történettudomány tárgyának, módszereinek és vezérelveinek kérdésére. Röviden: a történetelmélet a történettudomány-nak, a történetphilosophia pedig a történelem-nek philosophiája. V. ö. Wundt: System der Philosophie. Leipzig, 1889. 34. l., tov. Logik, 2. kiad. II. 2. 376. l. A *történelem* szó kettős jelentéséről (a tudományt és tárgyat illetőleg) olv. szintén Wundt: Logik, Geschichte cím alatt.

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 127. l. és Die kulturhistorische Methode, 26. és köv. ll.

mely a történetíró munkakörébe tartozik. S épen ezért egyéni vonásnak, s ezt is főleg a német viszonyokra való tekintettel, e ponton még csak azt mondhatjuk Lamprecht kutatásában, hogy midőn a korszellem megismerésével foglalkozik, ezt a lehető legszélesebb körben igyekszik tenni, a melyet a történettudós, egy nemzettel foglalkozva, magának csak kijelölhet. Németországban emelkedett ki csupán s lett annyira egyedül uralkodóvá a politikai történelem, a politikai egyesülésre való törekvés hatása alatt.¹⁾ Az élet is befolyással van a történetírásra, nemcsak viszont, mint az ismert mondás tanítja. Innen van, hogy midőn 1871 óta más, különösen gazdasági törekvések kezdtek előtérbe nyomulni, az elhanyagolt kulturtörténetnek mintegy aggressíve kellett jogos helyét kivívnia. Különösen a német viszonyokra való tekintettel róhatjuk fel Lamprechtnek érdemül, hogy már tanulmányainak kezdete óta a politikai történelmen kívül a jog-, művészet-, irodalom- s gazdaságtörténetet is bevonja azoknak körébe.²⁾ Figyelmének ezen széleskörű volta magyarázza meg mármost azt, hogy midőn a korszellem egy-egy jellemző sajátosságára talál rá, azt is észreveszi, hogy ez a sajáttság, vagy legalább az alapjául szolgáló lelki dispositió, az egész szellemi életen, annak összes tényezőin végig kísérhető, azokon mint egy alaphang, diapason³⁾ vonúl végig. A kultúra egyes különmemű tényezői — vallás, művészet, tudomány stb. — egy egységet képeznek s ez az egység a diapasonban jut kifejezésre.

Egy példa talán legjobban megvilágítja, hogy mit ért Lamprecht a *diapason* alatt.

A kezdetleges ember lelki természetének egyik alapvonása, hogy a benne keletkező emótiót szinte egészen közvetlenül követi a kifejezés. A mi megindítja, azt nyomban külső, mimikai cselekvésbe önti át, olyanba, a mi hú reproductiója, ismétlése akar lenni annak, a mi lelkét eltölti. Symbolumokban érez és cselekszik. Szertartások révén még igen késő korban is fentartják magukat e sajátásnak egyes nyilvánulásai, ha talán csak pusztá formalitásképen is. Tudjuk, hogy még a feudális korban is a birtok-tulajdonjog átruházása egy marék föld átadásával történik. De még erősebben jellemző — s itt a fehér ló regéje, a várkonyi

¹⁾ V. ö. *Wundt*: Logik, 2. kiad. II. 2. 323. l. és *G. Winter*: Die Begründung einer sozialstatistischen Methode durch Lamprecht, (Zeitschrift f. Kulturgesch. 1893.)

²⁾ V. ö. *G. Winter*: Karl Lamprecht. (Die Gesellschaft, 1898. 296. l.) Lamprecht szül. 1856 febr. 25. Jessenben. Bonnban magán, Marburgban rendes egyet. tanár volt, 1891 óta a lipcei egyetemen tanít.

³⁾ διακασίον (eredetileg: ἡ διὰ κασίων χορδῶν συμφωνία) = a görög hangszer összes nyolcz húrján keresztülmenő akkord, az oktáv.

monda, későbbi időkből a szent korona közjogi eszméje is eszünkbe juthat — e jelvényekben való színészi kifejezés a primitív emberre nézve, kinek költészetében ez ép úgy uralkodó, mint művészetében, jogi és vallási életében. Legnehezebbnek talán a gazdasági élet idevonása látszik, ámde itt is azt mondhatjuk, hogy a mint pl. a költői, dramatikusan előadásnál az emotió és a kifejezés közé nem lépnek az költői kifejezésmódok, leírás, elbeszélés stb. eszközei, úgy itt a szükséglet felébredését nem távolítják el a kielégítéstől a gazdasági megfontolás, előrelátás hosszabb folyamatai. Az egyiket, ezúttal a vegetatív s nem az esztetikai indulatot, nyomon követi a másik.¹⁾

Egyébként a kultúra egyes tényezőinek folytonos egymásra való hatását és összefüggését tekintve, egészen természetesen látszik, hogy az összefüggés ilyen módon nyilvánul. Eszünkbe juthat e gondolatnak egy klasszikus kifejtése, illetőleg alkalmazása, t. i. Burckhardt műve az olasz renaissanceről. Tudvalevőleg ennek is az az alap gondolata, hogy a renaissance-kor életének minden megnyilvánulásában, a költészetben ép úgy mint a politikai életben, az erkölcsökben és a ruházkozásban egy alapvonalas vehető észre: az individualismusra, az egyén érvényesülésére, a hagyomány külső és szellemi autoritativ kötelékei alól való szabadulásra irányuló törekvés.²⁾ Érthető ezért, hogy Burckhardt műve Lamprechtre, midőn később kezébe került, igen nagy hatást gyakorolt.³⁾ Burckhardt és Lamprecht között e ponton legfeljebb az a különbség, hogy az utóbbi erősebben idevonja a gazdasági életet is, és Wundt pl. épen ezen szempontból állítja őket egymás mellé.⁴⁾

Természetesen nem ez az egyedüli különbség közöttük, és itt mindjárt megemlíthető egy másik, mely első tekintetre egészen formálisnak látszik, de a melyet azonban nem lesz fölösleges figyelembe vennünk. Burckhardt egy olyan korszakkal foglalkozott, mely sokkal közelebb van hozzánk, mint a X. és XI. századok. Ez mármint a következő szempontból figyelemreméltó. Ha valamely letűnt kornak szellemét próbáljuk jellemezni, önkénytelenül is olyan módon fogjuk azt tenni, ha szemléletesre törekszünk, hogy a mi gondolatvilágunkkal hasonlítjuk össze. Burckhardt is például a renaissance humorát és ironiáját

¹⁾ V. ö. Deutsche Geschichte, I. és Moderne Geschichtswissenschaft; továbbá a gazdasági fejlődésről Lamprecht: Zur jüngsten deutschen Vergangenheit (Ergänzungsband zur D. Gesch.), II. Bd. 1. Hälfte: Wirtschaftsleben. Freiburg i. B. 1903.

²⁾ V. ö. Wundt: Logik, 2. kiad. II. 2. 410. l.

³⁾ Was ist Kulturgeschichte? 127.

⁴⁾ Wundt id. m. II. 2. 328. l.

modern analógiákkal világítja meg.¹⁾ Mármost ez távolabb eső kornál sokkal nehezebb, minthogy arra vonatkozólag inkább különbségekről, mint hasonlóságokról lehet szó. Így jutott Lamprecht arra, hogy midőn az említett korszakot a modern közszellemmel való összevetés útján próbálta meg jellemezni, belátta, hogy ahoz előbb a kettő közé eső fejlődési fokozatok megismerése szükséges. Kitézi magának czélul, hogy a korszaklelem fejlődését végig kíséri egész napjainkig s hogy ezen az alapon megírja a német nemzet történetét.

Azon értekezésében, melyre itt támaszkodom, bővebben is ismerteti Lamprecht tanulmányainak további menetét, a munka alapvázának elkészülését, hogy tehát miként használta fel az egyes korszakok művészeti, irodalmi stb. emlékeit arra, hogy belőlük megállapítsa azt, a mi az illető korszakok embereinek lelki világában közös.²⁾ Ezen önismertetésből itt csak két momentumot szándékozom fölemlíteni.

Egyik, hogy a gazdasági életet Lamprecht eleinte főleg csak a korábbi középkorra vonatkozólag vette figyelembe, aztán túlnyomólag inkább művészeti, irodalmi stb. emlékeket használt s a gazdaságtörténetet megint csak a végén vette elő. Meglepetéssel látta ekkor, — mint maga mondja — hogy az a fejlődési menet, melyet a gazdaságtörténészek mint normálisat állapítottak meg,³⁾ egészen összevág azon fejlődéssel, melyet ő maga a többi kulturális tényezőkből a német nemzetre vonatkozólag fölismert. A nemzetgazdaságok két főkorszaka, a terménygazdaság (Naturalwirtschaft) és pénzgazdaság kora, fedik azt a két korszakot, melyet a szellemi fejlődés terén konstatálhatott. Megerősödött az a felfogása, hogy a kultúra egyes elemeinek összefüggése oly erős, hogy fejlődésük is parallel történik.

A másik körülmény ismét Burckhardtra vonatkozik. Burckhardt művével ez említett tanulmányok folyamán ismerkedett meg Lamprecht s abból a következő tanulságot meríti. Összeveti a német és olasz történetet egymással s arra a meggyőződésre jut, hogy az az átmenet, melyet Burckhardt, mint a középkori életnek az individualismus révén az újkori életbe való átmenetét jellemez, mutatis mutandis a német történetben is fellelhető. Itt is van egy korszak, melyet elsősorban individualistikus törekvések jellemeznek. Itt lép először Lamprecht a német nemzet történetéből egy szélesebb területre, melyet legalkalmasabb néven talán

¹⁾ *Burckhardt*: A renaissance-kori műveltség Olaszországban. (Ford. Bánóczi J.)

²⁾ Was ist Kulturgeschichte? 127—130.

³⁾ Lamprecht itt főleg Listre és Hildebrandra gondol. Was ist Kulturgeschichte? 100.

összehasonlító történelemnek nevezhetnénk. Perspectíváját még jobban kibővíti s nézetei ezen az alapon alakulnak tovább.

Lamprecht fejlődésében általában az eddigiek alapján három stadiumot különböztethetünk meg. A legelsőben a X. és XI. századdal foglalkozik. E korból való »Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter« cz. műve.¹⁾ Csakhamar kiterjeszti látókörét, mint láttuk, az egész német történetre. Ezen tanulmányai alapján keletkezik főmunkája, a számos kötetre tervezett, még befejezetlen »Deutsche Geschichte«, az újabb történetirodalomnak egyik legérdekesebb terméke. Formális tekintetben igen kiváló előadása módjával, tartalmilag pedig főleg azért, mivel a gazdasági életnek a történeti fejlődésre való hatását sokkal erősebben fedi föl, mint eddig ismertük.²⁾ Lamprecht előtt nem quintessenciája a történelemnek a politikai fejlődés, s ezért művében az állami és gazdasági élet mellett egyenrangú tényezők a kulturális élet összes ágai, s talán nem is kell említenem, hogy nem egyszerű synchronistikus egymásmellé-szerkesztésben, hanem szerves kölcsönhatásokban. Végül jellemző vonása Lamprecht történelmének, hogy felfogása szerint a fejlődés *korszakokban* történik, a minék bővebb jelentésével alább még foglalkoznunk kell.

Ezen egészen vázlatos jellemzésen kívül szükségtelen itt részletesebben foglalkoznunk a Deutsche Geschichte-vel, noha ez Lamprecht főműve. Csak azon esetben volna ez kötelességünk, ha Lamprechtet mint historikust, azaz az ő történetírói gyakorlatát volna célunk megismerni, míg bennünket csupán Lamprecht, a theoretikus érdekel. S tudjuk, hogy a mi elméletét illeti, legalább végső kialakulásában, túllépett a nemzeti történet keretén.

Mármost erre a végső stadiumra vonatkozólag nem idézhetem valamely történeti munkáját, mint a megelőzőknél. Pedig kétségtelenül igazuk van azon kritikusoknak, a kik azt mondják, hogy Lamprechtnek, a mennyiben elméletét fontosnak tartja,

¹⁾ *Lamprecht*: Deutsches Wirtschaftsleben in Mittelalter, I—III. Bd. Leipzig, 1886.

²⁾ V. ö. különösen *Rachfahl*: Deutsche Geschichte vom wirtschaftlichen Standpunkt. (Preuss. Jahrb. 1896. I.) R. itt kétségkívül egyoldalú, midőn L. néhány mondatának kiélezett értelemben vételével oly álláspontot tulajdonít neki, mely a történelmi materialismustól alig különbözik. Pedig igaza van H. T. Colenbrander-nek (Ötödik holland philologiai congressus. Hedendaagsche geschiedschriejvers: Lamprecht, Lavisse, Pirenne) hogy »a ki L.-et tört. materialistának tartja, az nem ismeri.« — Az egyetlen pont R. kritikájában, a mely a *Rachfahl*-Lamprecht polemijában (L. részéről) nem került szóba, t. i. a német alkotmányfejlődés fő-caesurájának hátrább tolása, oly correctió, mely L. korszak-felfogásának igazát, úgy látszik, csak előmozdítja. (L. válasza: Alte u. neue Richtungen, továbbá: Jahrbücher f. Nat. Oekon. u. Stat. 1897. 659. és 890. l.)

tulajdonképpen nem egy nemzet történetét kellett volna megírnia, hanem valamely olyan munkát, mely abba az irányba esnék, a mit föntebb egészen provisorikusan összehasonlító történelemnek neveztem.¹⁾ Olyanféle munkát, mint a minőknek Breysig Kurt legutóbbi munkáit tekinthetjük. Lamprecht ugyan hivatkozik világtörténelmi tanulmányaira,²⁾ de ezeknek eredménye gyanánt eddig csupán azt említhetem fel, hogy egyetemi előadásainak több semesterre szóló előzetes programjában ígér egy előadást Kelet-Ázsia kulturális történetéről, bizonyára nem speciálisan az illető népeket tekintő szempontból, hanem főleg azon megegyezések és különbségek szempontjából, melyek egyfelől a japán és khinai, másfelől a nyugati népek fejlődése között esetleg kimutathatók. De minthogy ez is csak megígért tanulmány, Lamprecht felfogásának végső alakjára vonatkozólag, legalább a jelenben, csupán elméleti kijelentésekre s nem konkrét alkalmazásra hivatkozhatunk. E nyilatkozatok pedig a következők.

Már a Deutsche Geschichte első köteteinek megjelenése közben kijelenti Lamprecht,³⁾ hogy a fejlődésnek azon menete, melyet a német nemzet történetéből derivált, általánosabb jelentőségű, legalább is a nyugateurópai nemzeteknek és a klasszikus ókor népeinek történetére érvényes. Nehány év múlva még általánosabb és kategorikusabb alakot ad tételének: *ez a sorrendje a korszakoknak a föld összes népeinek történetében kivétel nélkül főtudálható.*⁴⁾ Természetesen minden nemzetnél fenforognak módosulások. Az eltérő természeti környezet, a faji jellemnek eltérő sajátosságai, a változó nemzetközi befolyások (a nemzetek közötti diffusio és endosmosis, Lamprecht kifejezése szerint), a kiváló történelmi alakok hatása, kik minden egyes nemzetnek sajátos tulajdonát képezik, kétségtelenül eltéréseket fognak létrehozni, de Lamprecht felfogása szerint ezektől az eltérésektől abstrahálhatunk s az abstrahált elemek alatt mindenütt ugyanaz a törvényszerű, állandó fejlődési folyamat található meg.

Íme Lamprecht az ő tanulmányainak végső eredményeképpen egy »törvény«-hez jut. Az első valóban empirikus történelmi törvényszerűség ez, — mondja egy helyen — mely kivétel nélkül érvényes és inductive igazolható.⁵⁾

Lamprecht törvénye »fejlődéstörvény.« A nemzetek fejlődése e szerint minden módosulás mellett is ép úgy tipikusan megy végbe, mint, mondjuk, a szervezeteké. S talán nem érdek-

¹⁾ Spranger id. m. 41. és 42.

²⁾ Deutsche Geschichte. Előszó a 3. kiadáshoz.

³⁾ Was ist Kulturgeschichte? 130.

⁴⁾ Deutsche Gesch. 1902. Előszó a 3. kiadáshoz, X. és XI. l.

⁵⁾ U. o.

telen itt fölemlítenem, hogy Lamprecht felfogásától nem lehetlen átmenetet találnunk ahhoz az elmélethez, mely az organismusok és a társadalmak fejlődését állítja szembe egymással s a melyet szerves társadalom-elméletnek nevezünk. Ez az elmélet is azon az előföltevésen alapúl, hogy a társadalmak fejlődése törvényszerű ¹⁾ s az említettekben annyiban megy túl, hogy szerinte a szervezetek és a társadalmak fejlődése analog. Tisztán logikailag e föltevés ellen nem lehet kifogást tenni. A nehézség, melyet az összehasonlításnál le kell győznünk, abban áll, hogy a szervezeteket, úgy tudományos, mint gyakorlati tekintetben, rendszeren más szempontból tekintjük, mint az emberi közösségeket. A szervezet mint anyagi test fontos előttünk, a melyet tehát »kívülről» tekintünk. A »belső» azaz pszichikai rész csupán a magasabbrendű állatoknál s ott is igen kevésbé ismeretes előttünk. Ellenben az emberi társadalmaknál megfordítva a pszichikai rész az, a mely fontosnak tűnik fel s a melyet tapasztalatból ismerünk. A társadalmi jelenségek szemléleténél és vizsgálatánál mindig a pszichikaiból indulunk ki. Míg tehát a szervezeteknél szempontunk objectiv természettudományi oly értelemben, mint ezt Wundt veszi, ²⁾ addig itt elsősorban oly jelenségek képezik tárgyunkat, a melyekről subjective szerezhetünk tudomást. Innen van, hogy a társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudományokat szellemi, pszichológiai tudományoknak is nevezik. Meg kell jegyeznünk már most, hogy Lamprecht szempontja teljesen pszichológiai szempont. A történettudomány közvetlen tárgyát szerinte emberi lelki jelenségek képezik, a történettudományt Wundttal a szellemi tudományok közé sorolja s alapjának a pszichológiát tekinti. Mindazonáltal tudnunk kell, hogy a pszichológiai szempont ugyanazon tárgyra vonatkozólag nem zárja ki a másikat s nem mond ellent annak, hogy az emberi közösségeket, legalább elméletben, objectiv materialis szempontból is tekintessük, olyformán, mint a hogy egy tárgyat más és más oldalról szemlélhetünk és rajzolhatunk le. Ezen az úton mehetünk át Lamprecht törvényétől a szerves társadalom-elmélethez.

Mármost a szerves társadalom-elmélet hívei azáltal is kiépiteni igyekeznek az analogiát, hogy a társadalmi szervezetre nézve egy »egységes lelket» igyekeznek megállapítani, melynek a társadalom ép úgy physikai substratumát képezné, mint a hogy a szorosabb értelemben vett organismus az egyéni léleknek substratuma. A keresett pszichikai egységet a »társadalmi köztudat»-ban vélik

¹⁾ V. ö. *Bartk*: Fragen der Geschichtswissenschaft. (Vierteljahrsschrift f. wissenschaft. Philos. 1899. 23. 3.)

²⁾ Grundriss der Psychologie, 1904. 3. 1.

feltalálni.¹⁾ Hogy ez a társadalmi köztudat, vagy «collectiv lélek» azzal, a mit Lamprecht korszellemnek, egy-egy kor közös gondolatvilágának nevez, teljesen azonos, az kétséget nem szenvedhet.

Ez képezheti a kapcsolatot Lamprecht felfogása és az organikus társadalom-elmélet között. S ha már egy kapcsolat megvan, az esetleg tovább fejlődhetik. Ha például kitűnnék, hogy a szervezetek fejlődése is periodikusan történik (a természettudós itt De Vries nézeteire gondolhat), hogy tehát az organismus egy bizonyos synthesiséből a fejlődés folyamán egy másik synthesis épül fel, mint a hogy azt Lamprecht az alábbiak szerint a nemzetek fejlődéséről gondolja, a rokonság oly evidens volna, hogy lehetetlen lenne többé figyelmen kívül hagyni.

Nem pusztá véletlen ezért talán, hogy Lamprecht előszere-tettel használ organikus hasonlatokat műveiben s hogy egyik-másik nézete, mint alább említenem kell, épen Spencer nézeteivel hasonlítható össze, ki mint az organikus társadalom-elmélet leg-kiválóbb képviselője ismeretes.

De csak egészen röviden érinteni akartam azon kapcsolato-kat, melyek Lamprecht nézetei és a szerves társadalom-elmélet között esetleg megállapíthatók. Ezeknek bővebb kifejtése, sőt voltaképen fölemlítése is, szorosán véve nem tartozik célunk-hoz, mely egyelőre csak abban áll, hogy Lamprecht történet-elméletével megismerkedjünk. Sőt ezen szempontból tekintve, óvakodnunk kell, hogy esetleg olyasmit imputáljunk Lamprecht-nek, a mitől ő távol áll. Meg kell jegyezmem, hogy Lamprecht tudomásom szerint elméleti irataiban sehol sem tesz említést a szerves társadalom-elmületről és — mint személyes nyilatkozatá-ból tudom — ezen elméletet egyáltalában nem vonta be reflexiói körébe.

Elejtve tehát ezt a fonalat, térjünk vissza ama ponthoz, mely rövid kitérésünkre alkalmat adott, t. i. Lamprecht fejlődés-törvényéhez, melyet még csak egész általánosságban ismerünk. A részletesebb megismerés szempontjából, azt hiszem, nem lesz czélszerűtlen e törvényt két részre, t. i. formálisra és tartalmira bontanunk szét. Valamely fejlődésnek típusát ugyanis megállapíthatjuk olyan módon, hogy a fejlődésnek csak formáját állapítjuk meg, vagy pedig e formát még konkrét tartalommal is megtöltjük. Spencer evolutio-törvénye például csupán formális elemeket tartalmaz, és pedig azért, mert e törvény az egész universumra

¹⁾ V. ö. *Hegedüs Lóránt*: A sociologia sarktétele (Akad. Ért. a társ. tud. köréből, XII. köt. 1903.) és Jászi Viktor: A kollektív lélek. (Huszadik Század, 1907.)

vonatkozik, de ezenkívül Spencer az objectumok kisebb körében, pl. a biológiában és a sociológiában, a fejlődést tartalmilag is meghatározza. Lamprecht fejlődés-törvénye csak egy szűkebb körre, t. i. a nemzetekre vonatkozik s ezért egyszerre formális és tartalmi is lehet. Lássuk először az előbbi szempontot.

Már a német történelem áttekintésénél Lamprecht azon meggyőződésre jutott, hogy a fejlődésnek egy állandó mechanizmusa van. A korszellem letűnik és újnak ad helyet. Ezt az átmenetet Lamprecht körülbelül a következőképen gondolja. Egy-egy korszak egységes, domináló jellemvonásai bizonyos időpontban kifejlődésüknek mintegy tetőpontján vannak. Ezután a hanyatlás jelei kezdenek mutatkozni, különösen bizonyos merevségben, formalismusban. Azon gondolatirányzat pl. melyet a felvilágosodás neve alatt szoktunk összefoglalni, a XVIII. század vége felé mindinkább külsőlegessé, formalistikussá változik át. Ezzel egyidejűleg új irányzatok, törekvések kezdenek fellépni, melyek végső következményeikben mind egy új diapason felé vezetnek. Ezen új irányzatoknak tehát kettős feladatuk van; egyfelől megbontják a fennálló synthesist, másfelől pedig egy újnak kialakulását készítik elő. Mihelyt egy ilyen új korszellem megalakult, egy új korszakba jutottunk át, véget ért az átmeneti időszak, mely egyik korszakból a másikba vezetett.¹⁾

Mint ebből láthatjuk, Lamprecht a »korszak-terminus«-nak egészen más, mélyebb jelentőséget tulajdonít, mint a melylyel az a fennálló történetírói gyakorlatban bír. A szokásos történetírói gyakorlatban a korszakokra való felosztás csak önkényes áttekintő eszköz, melynek segítségével az anyagot az előadás céljából világosabban és könnyebben csoportosíthatjuk. Ha egyes hagyományos felosztások, mint pl. a világtörténelem három főkorszaka, általánosan elfogadottaknak tekinthetők is, mégis ez az elfogadás csak hallgatólagos megegyezésen alapúl, s ettől eltekintve, tulajdonképen annyiféle korszak-felosztás lehetséges, a hány történetíró van.²⁾ Ezzel szemben Lamprecht a »korszak«-fogalmának objectív jelentőséget tulajdonít. Szerinte korszakokban való fejlődés nemcsak a történelmi könyvekben van, hanem a valóságban is, s e szerint a történetírónak egyik legfontosabb feladata abban állana, hogy ezeket a tényleges korszak-határokat megállapítsa, a melyeknek elfogadása azután, ha helyesen vannak megállapítva, általánosan kötelező.

Utóbbi időben többen is figyelmeztettek és kétségkívül

¹⁾ V. ö. *Moderne Geschichtswissenschaft*, 51. l. (Allgemeine Mechanik seelischer Übergangszeiten.)

²⁾ V. ö. *Bernheim*: *Lehrbuch der histor. Methode*, 3. és 4. kiad. Leipzig, 1903.

helyesen arra a rokonságra, mely Lamprechtnek a fejlődésről alkotott felfogása és Spencer evolutio-törvénye között van.¹⁾ A mi Lamprechtnél a diapason, az Spencernél az integráció, s a mint ez utóbbit a differentiatió tartja ellensúlyban, úgy Lamprechtnél is az egyik diapason a másiból folytonos módosulások útján fejlődik. A fejlődés mindkettőnél mintegy két ellentétes tényező küzdelme gyanánt megy végbe, az egyik folytonosan új különböződéseket hoz létre, a másik ezzel szemben fentartja az egységet és a keletkezett különbségeket ismét összefoglalja.

Ezzel természetesen nem azt akarják mondani, hogy Spencer rendszere Lamprechtre közvetlen befolyással volt. Összehasonlították Lamprecht nézeteit Comte és Buckle nézeteivel is,²⁾ noha Lamprecht tagadta, hogy ezeknek művei közvetlen hatással lettek volna reá. Természetes, hogy ennek daczára az ilyen összehasonlítások nem fölöslegesek, s ebből a szempontból tekintve, azt hiszem, hogy a Spencerrel való összehasonlítás sokkal érdekesebb, mint a Comte-tal vagy Buckle-lel vont párhuzamok.

Ugy vélem ugyanis, hogy a Spencerrel való rokonság nemcsak a formális részre terjed ki, mint fölemlítették, hanem a tartalmira is. Tudvalevő, hogy Spencer a társadalmaknak két főtípusát különbözteti meg, a militarismust és az industrialismust.³⁾ Azt hiszem, hogy ez a két típus teljesen megegyezik azzal a két főkorszakkal, melyeket Lamprecht megkülönböztet s a melyeket egyik értekezésében a »középkori megkötött lelki élet« (mittelalterlich gebundenen Seelenleben) és az »újkori felszabaduló lelki élet« (neuzeitlich individualistisches Seelenleben) korszakainak nevez.⁴⁾

Megnehezíti kissé a párhuzamot az a körülmény, hogy Lamprecht nemcsak főkorszakokat, hanem alkorszakokat is megkülönböztet. Az átmenetek az egyes korszakok között (egy vegyi hasonlattal élve azt mondhatnánk: az eruptiók) nem egyforma mélyek. Minthogy azonban a történelemnek eddig ismert szakaszára vonatkozólag Lamprecht egy legmélyebb caesurát állapít meg, t. i. azt, mely az újkori életet előzi meg,⁵⁾ ennél fogva nála

¹⁾ B. Weiss: Lamprecht's Geschichtsphilosophie. (Archiv f. system. Philos. N. F. XII. Bd. Heft 2. 209. l.) Spranger id. m. 47. — Lamprecht Spencerre hivatkozik: Was ist Kulturgeschichte? 144. l. jegyzet.

²⁾ Bernheim: Lehrbuch, 660. és Rickert: Grenzen stb. Vorwort V. l. — Lamprecht: Die kulturhist. Methode, 33. és Moderne Geschichtswiss. 89.

³⁾ H. Spencer: Die Principien der Sociologie (deutsch v. B. Vetter), II. Bd. 127. és köv. ll.

⁴⁾ Die kulturhistor. Meth. 28. l.

⁵⁾ Mod. Geschichtswiss. 41.

is két főkorszak keletkezik, s csak az a különbség, hogy Lamprecht az előbbin belül még a symbolismus, typismus és conventionalismus, az utóbbin belül pedig az individualismus és subjectivismus alkorszakait különbözteti meg.¹⁾

Az elmélet szempontjából talán nem mondható épen szerencsésnek ez a részletesebb megkülönböztetés. Ha azon hitben vagyunk, hogy a nemzetek fejlődése egy állandóan visszatérő typus szerint megy végbe és ezen typust akarjuk pontosabban meghatározni, természetesen, hogy a legáltalánosabb vonásokon és kereteken kell kezdenünk. A korszak-elmélet hívei nagyon meglepődhetnek azzal, ha egyelőre a két főkorszak állandó érvényességének kimutatása sikerül az egyes külön nemzeti fejlődések összehasonlítása által. Hogy Lamprecht ezen túl a részletekbe is igyekezett behatolni, az, úgy látszik, épen egy olyan körülményre vezethető vissza, a melyet már említettem, t. i. hogy Lamprecht nem egy általános munkát írt, mint elméletéből következett volna, hanem csupán egy nemzet történetét. Elméletében az összehasonlítás vezető elvét állítja fel, mely mennél több eset figyelembe vételét követeli, a gyakorlatban azonban ő maga csupán egy konkrét esetet tárgyal. Egy nemzet történetének részletesebb megírásához természetesen elégtelenek ezek az általános keretek. A mennyiben azonban azokat, egy nemzetet tartva szem előtt, részletesebb tartalommal akarjuk kitölteni, azon veszedelem előtt állunk, hogy nem tudjuk pontosan megkülönböztetni, mi az, a mi csak az illető nemzetre érvényes és a mi általános jelentőségű.

Talán épen ez teszi érthetővé, hogy Lamprecht, mint egyik legutóbbi könyvéből kitűnik, maga sincs megelégedve egészen az ő alkorszakaival, melyeket főleg a német nemzetre vonatkozólag nyert.²⁾ Minthogy bennünket itt Lamprecht nem mint a német nemzet történetírója, hanem mint történetphilosophus érdekel, legyen szabad, a fentebbiekből kifolyólag, ezektől az alkorszakoktól eltekintenünk és figyelmünket csupán az említett két főkorszakra irányítanunk.

Mit ért Lamprecht a középkori megkötött szellemi élet és az újkori individualistikus élet korszakain? Nagy vonásokban a következő képet adhatnánk róluk.

Megkötöttségnek mondja Lamprecht, hogy a középkor embere majdnem teljesen felolvad a közben, és pedig annál nagyobb mérvben, minél messzebb megyünk vissza. Életének és cselekvésének minden formáját uralkodó közelvek tekintélye

¹⁾ A teljes korszak-schemát l. Deutsche Geschichte: Einleitung, és Mod. Geschichtswiss. 22.

²⁾ Mod. Geschichtswiss. 34.

szabja meg. Kezdetleges korszakokban az individuum majdnem teljesen typos is, faji példány, s pl. »a rómaiak a germánokat külső megjelenésükben is egymástól alig különbözöknek találták.«¹⁾ Politikailag, társadalmilag és katonailag előbb a család, majd a nemzetség és törzs szoros kötelékei fonják körül az egyest, eleinte még a gazdasági élet sem ismer egyént, a gazdálkodás communistikus. Fölváltja ezt a nagybirtokon alapuló gazdasági rendszernek még mindig igen megkötött, merev formája, főleg mert agrárius, mert nem ismeri a magasabb értelemben vett csereét, ennek az egyes latifundiumok határait áttörő elágazódását.²⁾ A pénz még mindig inkább ékszer, mint igazi csereérték, mely ezt a változatosabb gazdasági életet s annak legjellemzőbb formáját, a kereskedést lehetővé teszi.

Igy azután főleg a gazdasági kifejlődésnek mind erősebb étappe-jai azok, melyek az újkori élethez átvezetnek. Főleg a termelés és csere mind változatosabb kifejlődése az, a mi az egyének differenciálódását lehetővé teszi. Mindjobban individuális gazdasági képességeivel, a termelésben és értéknövelésben kifejtett szerepével lép előtérbe az egyén, azok útján igyekszik és talál módot érvényesülni, a mint tényleg az eddigi szoros anyagi és szellemi kötelékekből való kiszabadulását elsősorban így szerzett anyagi ereje, módja teszi lehetővé. A középkor végső s az újkor első századának jellemére az az osztály nyomja rá a maga bélyegét, mely egész létével a fejlődésnek indult gazdasági életben gyökerezik: a városi polgárság. Erre az időre esik »a leghatalmasabb caesura a német nemzeti fejlődés ritmusában; az individualismus kora tör elő s vele kezdetét veszi az, a mit újkornak szokás nevezni. Ennek első periodusában központi jelentőségű esemény a reformáció, a középkor hagyományos megkötött vallási és egyházi formáitól való elszakadás, míg második korszakát főleg a *lumen naturale*, az értelem győzelme, a felvilágosultság és a természettudományok első nagy kifejlődése jellemzik.«³⁾

E rövid jellemzés is elegendő ahhoz, hogy a Spencer társadalom-typusaival való hasonlóságot megállapítsuk. Militarismuson Spencer negativ értelemben épen az individualismus hiányát érti. Positiv meghatározásban pedig nem csupán vagy elsősorban a szó szokásos értelme szerint a harciasságot, hanem inkább azt, hogy a társadalom egész belső berendezése oly formát mutat, a melynek legkifejezettebb typosát a hadsereg belső

¹⁾ U. o.

²⁾ A gazdasági fejlődésről: Zur jüngsten d. Vergang. (Wirtschaftsleben.)

³⁾ E szavakat, melyek a speciális német fejlődésre vonatkoznak, itt csak nagyobb szemléletesség kedvéért idézem. Mod. Geschichtswiss. 41.

szervezetében találhatjuk meg. Az egyénnek majdnem minden lépését felette álló hatalmak szabják meg és nem saját egyéni törekvései. Militarismus és megkötöttség tehát nyilván ugyanazt jelentik.

Még nyilvánvalóbb a megegyezés a második korszaknál, melyet Spencer az industrialismus korának nevez. Láttuk már Lamprechtnél is az individualismus és a gazdasági kifejlődés közötti szoros összefüggést. Úgy hogy a két író közötti különbség itt csak abban áll, hogy Spencer az elnevezést a gazdasági, Lamprecht pedig a szellemi és társadalmi élet köréből veszi.

Természetesen behatóbban is lehetne vizsgálnunk a hasonlóságokat, melyeket e két felfogás között találtunk. Ne feledjük azonban, hogy ezek bennünket itt ép úgy csak másodsorban érdekelnek, mint azok a kapcsolatok is, melyek esetleg az organikus elmélettel felállíthatók. A feladat, melyből kiindultunk, abban állt, hogy Lamprecht történelmi felfogásával megismerkedjünk. Miután erről már a föntebbiek alapján összefüggő képet alkothatunk, próbáljuk meg röviden még egyszer összefoglalni azon elveket, melyek e felfogásnak legfőbb alkotórészeit képezik. Láttuk, hogy Lamprecht, egy meghatározott időszak és nemzet köréből kiindulva, mint jutott egyre tágabb szempontokhoz, melyek végül őt egy általános világtörténelmi törvényszerűség föltételezéséhez vezették. E törvényszerűség leglényegesebb elemeit a következőkben foglalhatjuk össze: A történelmi életnek legállandóbb s így a tudományos vizsgálatra legalkalmasabb egységeit a nemzetek képezik.¹⁾ A nemzetek fejlődése alapján véve ugyanazon állandó typus szerint megy végbe. A megegyezés nemcsak a formára terjed ki, — t. i. a korszakokban való fejlődésre — hanem az egyes megfelelő korszakok lényegükben tartalmilag is azonosak. Így általános, törvényszerű kultur-korszakokat különböztethetünk meg, a melyek közül legnevezetesebbek a középkori megkötött szellemi élet és az újkori individualismus korszakai.

II.

A történelemnek azon felfogása, melyet az imént jellemeztem, egy előfeltevésen alapszik. A ki a magyarázatot elsősorban a korszellem fejlődésében keresi, azaz azon szellemi jelenségekben, melyek egy korszak és társadalom embereire nézve közösek, az ezzel együtt kimondotta azt is, hogy a teljesen egyéni, az átlagostól eltérő, vagy legalább is azon quantitative felülemelkedő cselekedetek a történelmi életnek ha nem is lényegtelen, de csupán

¹⁾ L. különösen Was ist Kulturgeschichte? II. (recte: III.) rész

másodrendű tényezői. Hogy Lamprecht követője ezt az előfeltevényt nem kerülheti ki, arról meggyőződhetünk a következők-ből is.

Vessük fel a kérdést, hogy annak, a ki Lamprecht történetelméletét, úgy a mint azt az előbbieken ismertettem, elfogadhatónak találja és módszerét alkalmazni akarja, hogyan kell eljárnia?

Minden tudományos munkásságban legelőször is ki kell jelölnünk a tárgykört, melyre vizsgálatunk vonatkozik.¹⁾ A történettudományban ezt a tárgykört kétségtelenül emberi közösségek alkotják.²⁾ A történetírói gyakorlat elsősorban emberi közösségeket tart szem előtt, s például Rickert, ki pedig Lamprechttel majdnem minden ponton ellentétbe helyezkedik, a történetírói gyakorlat öntudatos és öntudatlan logikai alapjait vizsgálván, szintén arra az eredményre jut, hogy az egyes dolgok vagy események csak annyiban fontosak a történettudós előtt, a mennyiben azok emberi közösségek általános kultur-értékeivel vonatkozásban állanak.³⁾ Az emberi közösségek úgy terjedelmükre, mint összetételük erősségére, állandóságára nézve különböznek egymástól. Különösen ez az utóbbi körülmény fontos. Minthogy ugyanis az egyes közösségek egymásba nyúlnak és egymást keresztezik, a lazábbak és rövidebb éltűek története jórésben az állandóbbakétól fog függni. Napjainkban például úgy a világtörténelmi eseményeknek, mint a nemzeteken belüli társulások történetének magyarázata elsősorban a nemzetek történetében keresendő. A történetíró figyelmét tehát egyes fontosabb társadalmi egységek elsősorban fogják magukra vonni, a döntő történelmi fejlődést ezekben fogja feltalálni. Lamprecht ily fontosabb egységeknek általában a nemzeteket tartja, főleg oly esetben, midőn a nemzeti keretekkel az állam keretei is egybe esnek. Tudjuk azonban, hogy ez nincs mindig így, nincs például az ókor

¹⁾ Hogy azonban a történettudományban ennek a tárgykörnek pontos körülhatárolása, mint más tudományokban, nem lehetséges és nem is szükséges, és pedig a történelmi megismerésnek életteljes, csak részben intellektuális természeténél fogva, arról szépen ír Spranger id. m. Einleit. VIII.

²⁾ Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy az egyes, a tömegből kiemelkedő egyén történelmileg másodrendű, sőt még azt sem, hogy az egyénnek önmagáért, nem társadalmi jelentősége érdekében való figyelembe vétele nem történelmi. Ranke mélyértelmű mondása: „das Menschliche ist immer (tehát önmagában is) wissenschaftlich, nem téveszthető szem elől. (Spranger id. m. IX.) A főntebbi meghatározás értelme tehát nem fedi Barth-ét (Die Philos. der Gesch. I. 1897. 4., idézi E. Meyer: Zur Theorie stb. 6.), hanem csak annyit jelent, hogy az egyén is *főleg* a közösségre gyakorolt hatásával érdekel bennünket a történelemben. Ezért nem olvadhat föl sohasem a tulajdonképeni történelem a biographiában.

³⁾ Rickert: Grenzen, 570. és köv. ll.

jelentékeny részében.¹⁾ A görögöknél az állami keretek kisebbek, az imperiumban nagyobbak a nemzetiéknél. Sőt tovább menve, a középkornak is legalább túlnyomó részére vonatkozólag azt mondhatjuk, hogy talán itt is a döntő történeti fejlődés nem annyira az egyes nemzetekben, mint inkább a christianana republica egyetemes körében ment végbe.²⁾ E példák alapján — melyeket egyébként Lamprecht sem hagy figyelmen kívül s ezeket az említett »normális« esettel szemben kivételeseknek minősíti — legalább is kérdéssé válik a nemzeti történetírásnak oly általános jelentősége, a melyet annak Lamprecht tulajdonít s a mely szerint a világtörténelem megvilágítását is a nemzeti fejlődések problémáinak előzetes tisztázásától kell várnunk. Megkerülhetők talán e nehézségek, ha Lamprecht tételének valamivel általánosabb alakot adunk, ha azt mondjuk, hogy a történelemben mindig található erősebb és elsősorban figyelembe veendő egységek, általánosabb névvel talán »kulturkörök«, a melyek esetről esetre állapítandók meg.

Bárhogy is áll a dolog, talán eltekinthetünk most e nehézségektől, melyek mindjárt az első lépésnél fölmerültek s tegyük föl, hogy Lamprecht követője egy oly kedvező eset előtt áll, a melynél a nemzeti és állami keretek tényleg egybe esnek. Minő feladatokat kell megoldania e meghatározott nemzetnek egy meghatározott időpontjára nézve? Az előbbi pontban mondottakból világos, hogy első teendője abból fog állani, hogy annak »korszellemét« megismerje. Ezt pedig azáltal érheti el, ha az illető korról és társadalomról ismert összes lelki tényekből kiválasztja azt, a mi az egyénekre nézve közös. Természetes, — mondja Lamprecht — hogy ezt nem lehet szó szerint és pontosan végrehajtani, minthogy az emberek már a forrásokban sem lépnek mind egyenként elénk, hanem gyakran csak csoportokban. De ha nem is számolhatjuk össze, hogy ebben és ebben a korban ennyi és ennyi ember élt terménygazdasági módon, gondolkozott symbolikusan stb.,³⁾ mindazonáltal eljárásunk teljesen a statisztika eljárásához hasonlít. A mint a statisztika az egymással egyező s minél nagyobb számú esetekben keresi a jelenségek magyarázatát, úgy itt is Lamprecht szerint a nagy szám törvényének alapján föltehetjük,⁴⁾ hogy azok az esetek, a melyek a közös

¹⁾ V. ö. *Spranger* id. m. 44.

²⁾ *Banke*: *Über die Epochen der neueren Geschichte*. Leipzig, 1899. 67. l. »Eine der vornehmsten Gedanken, die ich mir gebildet habe, und von dem ich der Überzeugung bin, dass er vollkommen richtig ist, ist der, dass der Komplex der christlichen Völker Europas als ein ganzes, gleichsam als ein Staat zu betrachten ist.«

³⁾ Was ist Kulturgeschichte? 133.

⁴⁾ Erről főleg: Was ist Kulturgeschichte? VII. (recte: VI.) rész.

körbe nem vonhatók be, lényegtelenek és figyelmen kívül hagyhatók, vagy legalább is kivételes okokra utalnak.

A statisztikai inductió valószínűségi számítása kétségtelenül eredménnyel alkalmazható oly esetekben, melyeket mechanikus, ösztönszerű, faji cselekedeteknek minősíthetünk. De kérdés, vajjon a magasabb lelki jelenségeknél is megállja-e helyét; ott, hol a körülmények az egyéni tudatos megfontolás közbejötténél fogva sokkal változatosabbak, hogysen a magyarázat mindig az átlagban s nem épen sokszor az egyéniben volna keresendő? ¹⁾ Már itt közeljutunk az említett előföltetéshez, mely Lamprecht elméletével szoros összefüggésben áll.

Szerencsésebb a statisztikával való párhuzamnál egy másik disciplinával, a social-psychológiával való összevetés. Ez épen azon lelki jelenségekkel foglalkozik, melyek valamely társadalom egyéneiben közösek, minők a nyelv, vallás, tudomány stb. A lelki jelenségeket a társadalmi kötelékek által való meghatározottságukban tekintti.²⁾ Minden társas egyesülést, ha csak ez nem teljesen mulékony, psychikai téren azon hatás követi, hogy az egyekben közös érzelmek, gondolatok, akarati impulzusok jönnek létre.³⁾ Ezek esetleg a hosszas együttélés és folytonos egymásra való hatás következtében annyira megszilárdulnak és kialakulnak, hogy egy összefüggő, bizonyos tekintetben önálló életű egységet alkotnak, mely az illető társadalomhoz, mint egészhez, olyanformán tartozik hozzá, mint az egyéni lelki tartalom a maga physikai alanyához. Már a közgondolkodásban is az egyéni lélekhez hasonlítjuk a társadalomhoz tartozó közös lelki tartalmat, midőn pl. valamely nemzet, társulat stb. céljairól, nézeteiről beszélünk. Sőt van tudományos vélemény, mely a »közlélek« kifejezésben többet lát egyszerű hasonlatnál. Wundt szerint e kifejezésnek csak abban az esetben nem tulajdoníthatunk egészen olyan reális értelmet, mint az egyéni léleknek, ha az utóbbin nem, mint kell, a lelki tények tapasztalatilag adott összefüggését értjük, hanem valamely metaphysikai substratumot, mely a lelki jelenségeknek alapjául szolgál.⁴⁾ A »lélek« elnevezés ugyan az egyénre való

¹⁾ *Spranger* : Grundlagen stb. 45.

²⁾ V. ö. *Wundt* : Völkerpsychologie, 1900. I. Bd. 1.

³⁾ Was ist Kulturgeschichte? 81.

⁴⁾ Völkerpsychologie, 1900. I. 9., tov. Ziele u. Wege der Völkerpsych. (Philos. Studien, IV.), System der Philosophie, 1889. 392. — Sprangernek is feltűnt, hogy L. nem használja a »néplélek« kifejezést; de nem keresi tüzetesebben ennek okát. Egy helyen találtam meg L.-nél e kifejezést: »Neuromantische Wirtschaftsgeschichte« (Zeitschrift f. Socialwiss. 1900. Heft 10. a cikk végén). E helyből úgy látszik, hogy L. előtt ugyanaz a megkülönböztetés lebeg, a melyet Wundt a »néplélek« és »népszellem« szavakban óhajt kifejezni. (Völkerpsych. I. 7. 1.) Utóbbi elnevezés annak

alkalmazásban keletkezett és használatos, mindazonáltal az egyéni és köztudat között található különbségek egyáltalában nem állják útját Wundt szerint annak, hogy ez az elnevezés teljesen reális értelemben az utóbbira is kiterjesztessék.¹⁾ E nézetet Wundt ismételtén is, legutóbb néplélektanában, egészen határozottan kifejtette, bár azért nem merném mondani, hogy a kérdés ezzel véglegesen eldöntöttnek tekinthető. Mégis idegenszerűnek, vagy legalább is metaphysikainak látszik, hogy az egyéni lelki tartalom központját képező *én* mintájára egy társadalmi *én*-t tételezzünk föl s hogy ekkép azon álláspontra helyezkedjünk, a mit egy német sociologus kissé túlzottan úgy fejezett ki, hogy midőn társadalmi vonatkozásokban cselekszünk és gondolkozunk,

felelve meg, a mit nálunk leggyakrabban »nemzeti genius«-nak neveznek: egy nemzet vagy faj speciális lelki karaktere. Wundtnál ennek a tudománya a nép-karakterologia (St. Mill nyomán), illetve pszichológiai ethnologia, míg a »néplélek« kifejezésen W. valamely nép lelki tartalmának teljes egységét óhajtja érteni. A közhasználatban ezzel szemben e kifejezést igen gyakran az előbbi értelemben alkalmazzák, s így használta azt régebben a »történeti jog« iskolája is. Lamprecht ezt az értelemet akarja kikerülni s így Spr.-nek nincs teljesen igaza, mikor ezt mondja: »Hier (L.-nél) feiert nun die Volkseele ihr Erwachen.« (Grundlagen stb. 43. l.)

¹⁾ Wundt különösen arról a szerinte irrelevans különbségről szól, hogy az egyéni léleknek substratuma egységes test, míg a közléleknél nincs így. Ismeretes, hogy mint igyekszik e különbséget feloldani a szervez. társadalomelmélet. Legyen szabad itt két további különbséget felemlítenem: 1. A társadalomhoz tartozó összes szellemi életben kétféle jelenségeket vehetünk észre, u. m. tisztán egyénieket és közös lelki tartalmakat. Ez utóbbiak tehát, a »tulajdonképeni« köztudat, mintegy az egyéni jelenségek szélesebb alapján épülnek fel. Megpróbálták ennek analogiáját az egyéni lélekben akképen megtalálni, hogy a társadalom tisztán egyéni lelki jelenségeit az egyéni léleknek u. n. féltudatos, vagy a tudat küszöbe alá eső lelki tényeivel állították párhuzamba. S az kétségtelen, hogy a tisztán egyéni lelki tulajdonságok olyanformán befolyásolják a közös elhatározásokat és érzelmeket, mint az egyénit a féltudatos elemekből keletkező általános hangulat. De másfelől azt sem szabad felednünk, hogy e befolyás az előbbi esetben sokkal erősebb és világosabb. — 2. A »köztudat« elemi alkotórészei oly lelki tartalmak, melyek egyforma lelki tényeknek összességéből állanak, pl. valamely nép egyéneinek egyforma érzelme a haza iránt stb. Mármost bizonyos, hogy az egyéni lélek egyes önállóbb részei is minden esetben összetett természetűek, de vajjon kimutathatunk-e itt is mindenkor oly alkotórészeket, melyek *egyforma* elemeknek compositumai? A pszichológiának egy újabb iránya, a melyet objectiv pszichológiának neveznek, midőn a lelki jelenségeket egyszerű észrekekre, a tudat alá eső »lelki atomok«-ra óhajtja visszavezetni, csakugyan oly felfogásra vezet, melynek alapján az egyéni léleknek ilyenforma szerkezetét kellene föltételeznünk. S nem érdemtelen, hogy mindkét itt említett különbség, illetve feloldási kísérletük alapján ugyanarra az eredményre jutunk, hogy t. i. a társadalmi szellemi élet individuális (teljesen önálló és egyforma) elemeit az egyéni lélek féltudatos elemeivel állítsuk szembe. (V. ö. Jáksi Viktor: A kollektív lélek. Huszadik Század, 1904. 384. l., hol azonban az itt említett második különbségről nincs szó.)

tulajdonképen nem magunk teszszük azt, hanem a társadalom tesz és gondolkozik bennünk.

Bármikép is döntendő el ez a kérdés, a social-psychologia létjogosultsága független attól, hogy a »közlelék« elnevezés reális vagy csak átvitt értelemben veendő-e. E tudomány nem jelent egyebet, mint egy szempontot, mely a lelki jelenségek vizsgálatánál alkalmazható s a melynél a lelki tartalomnak különösen sociális része jó figyelembe. Igazolja már az is, hogy számos más tudományos szemponthoz hasonlóan, tulajdonképen nem egyéb, mint egy már a közgondolkozásban fellépő szemléletmódnak tudatos kifejtése. S a mint itt, úgy a történelemben is már régóta ismeretes. Folyton szó van a történelemben társadalmi egységekről, mint osztályokról, rendekről stb. psychikai vonatkozásukban, és szó lehet egyes emberekről kizárólag sociális, másokkal egyező lelki sajátságaikra való tekintettel. Ez utóbbi eset ugyan bizonyára ritkább, mert a forrásokban többnyire csak a kiváló emberek emléke marad fen egyenkint s ezeké is főleg épen kiválóságukban, mindazonáltal elvileg nincs kizárva. Ha például kedvező körülmények folytán egy XVI. századi köznemes vagy középkori városi polgár lelki világát különösen részletesen ismernök, ebből kétségtelenül elsősorban azon vonások érdekelnék a tudóst, melyek az illető rend vagy czéh szellemére jellemzők, a tisztán individuális adatok csak kíváncsiságunkat elégítenék ki. E gondolatot Lamprecht különösen határozottan a következő szavakkal fejezi ki: »Ha minden egyes társadalmi alakulatban egy összakaratot, összérzést, a képzetek és fogalmak egy össz-complexumát találhatjuk meg, akkor meg van engedve a személyeket, kik ezen alakulatot alkotják, épen a mennyiben ezt teszik, identikusaknak tekintenünk; mint ezen alakulat tagjai, szabályszerűeknek tekinthetők és egy típusra redukálhatók. Természetesen azért e tipikus tulajdonságaiktól eltekintve, tisztán egyéniéssel is bírnak, s minél lazább az őket magába záró alakulat, annál inkább fenforog ez az eset; de mint ezen alakulat tagjai elvileg, az alakulat jelleméből kifolyólag, azonosak. Tekintettel tehát a társadalmi alakulatra, fajpéldányok; és a történelmi leírás, melyet e társadalmi alakulatokról adunk, jogosítva van összességükkel mint fajfogalommal operálni.«¹⁾

Az itt jellemzett eljárási mód, mint social-psychologiai, kétségtelenül megállja a helyét. De nem szabad elfelednünk, hogy itt nem csupán social-psychológiáról, hanem elsősorban történelemről van szó. Vajjon a történelemben mindenütt és minden korlát nélkül alkalmazható az említett módszer? Könnyű

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 82.

kimutatni, hogy nem. A társadalmi alakulatoknak említett »történelmi leírása« csak kevés esetben nyújthatná azoknak igazi történelmét, és pedig a következő okokból.

Minden ember tagja lévén társadalmi csoportoknak, a lelki életnek említett ketté osztása sociális és individuális részre, elméletben mindenkire alkalmazható. Természetesen csak abstractióról van itt szó s nem arról, hogy ez a két rész a valóságban is külön van. Sőt a lelki élet egyes részeinek szoros összefüggésénél fogva nem is gondolhatunk arra, hogy ezt a ketté osztást valamely konkrét esetben tényleg pontosan végrehajtsuk. De nem is annyira az osztási művelet tényleges keresztülviteléről van itt szó, mint inkább csak két szempont megkülönböztetéséről, melyek közül az egyiknél a lelki élet főleg sociális, a másiknál pedig individuális vonatkozásaiban jó tekintetbe. Ez az elvonás, mint ilyen, csak egyik esete azon abstractiónak, melyre a tudományos munkában lépten-nyomon rászorulunk. A jelenségek sokkal komplikáltabbak, hogysem bármely, még oly egyszerű esetben is arra gondolhatnánk, hogy az összes közreműködő feltételeket figyelembe vegyük. Az abstractiónak joga tehát az egyszerűsítésben, a lényeges okok kiemelésében áll.

De ezzel egyszerűsrimind megjelöltük azt is, hogy az abstractiónak fönt említett esete minő czél szolgálatában áll s ennek megfelelőleg melyek határai? Ha esetünket az általános tudományos abstractió szempontjából tekintjük, úgy azt kell mondanunk, hogy a lelki élet sociális részének kiemelése csak annyiban jogosult, a mennyiben a fenmaradó egyéni részt, mint ható tényezőt, lényegtelennek tekinthetjük. Vajjon minden emberről mondhatni-e ezt? Az emberek ebben a tekintetben sem egyformák. Sőt épen ezen szempont alapján különböző fokozatokba oszthatjuk őket. Itt van először is a »átlag-ember«, a kiről tényleg mondhatjuk, hogy a tudományra nézve csupán azon tulajdonságaival jó számba, a melyekben másokkal megegyezik. Már a különcnél az eltérő sajátságok legalább is egyéni érdeklődésünket keltik fel. Ha pedig az egyén individuális képességeivel általános értékekre hatást gyakorol, akkor már aligha mellőzheti azokat a történelem, melynek feladata épen, mint Rickert helyesen megállapította, az általános kulturális értékek fejlődésének leírásában áll. ¹⁾ Minél magasabbfokú kulturális értékek szolgálatában áll az illető egyéni tulajdonságaival, annál inkább közeledünk azon emberekhez, a kiket történelmi hősöknek szokás nevezni.

Bizonyára kérdeznünk sem kell, hogy ez utóbbiaknál is lehetséges-e a lelki élet említett egyéni maradékát lényegtelennek

¹⁾ Rickert: Grenzen, 570. és köv. ll.

tekintenünk? Ha Lamprechtnek ez volna a véleménye, ha csakhogyan arra törekednék, a mivel vádolták, hogy t. i. a nagy embereket a tömeg javára eliminálja,¹⁾ akkor nem sok szót kellene történelméletére vesztegetnünk. De kétségtelen, hogy ez a vád igazságtalan volt s hogy Lamprecht még elég messze áll attól a túlságtól, a melybe a radikálisan temperamentumos Gumpłowicz tévedt, a mikor azt mondta, hogy a német nemzet egyesülésének magyarázata »nem Bismarck szellemében«, hanem a már »kultúrálisan egyesült nemzet törekvésében« és e törekvés okában keresendő.²⁾ Hogy Lamprecht nem esik ilyen herophobiába, mint mondani lehetne, arról Deutsche Geschichte-jének számos, sokszor igen szépen és szeretettel megírt jellemrajza tanuskodik. Ha mégis a sociális lelki tényezők kiemelésének és előtérbe helyezésének általános lehetőségét fentartja, s ha tehát ennek megfelelőleg történetírói gyakorlatában akként jár el, hogy előbb, mint láttuk, a korszellem fejlődését állapítja meg s azután az így nyert keretekbe a hősöket mintegy utólag belerajzolja, teszi ezt azért, mert az a nézete, hogy a social-psychologiai erők még a legkiválóbb egyén individuális erejét is felülmulják. Ez sok esetben így is van. Lamprechtnek igaza van, mikor arra figyelmeztet bennünket, hogy az u. n. állapotokat (Zustände), egy-egy korszak és társadalom közös, jellemző vonásait nem szabad egy élettelen tömegnek tekintenünk, melynek a providentiális férfiakban mintegy spiritus rectorokra van szüksége, hogy azok a holt anyagba mozgást hozzanak. A társadalmi állapotok kétségtelenül már önmagukban is benső, immanens fejlődési tendenciákat rejtenek, melyeknek érvényesülése s az egyéni erőkkel és törekvésekkel való kapcsolódása hozza létre azokat a folytonosan felszínre vetődő új társadalmi kérdéseket s irányzatokat, melyekről minden gazdagabb történelmi és élettapasztalat valóban hajlandó lesz föltenni, hogy számos esetben inkább a történelmi élet homályos mélyéből kerülnek elő, mintsem az egyéni világos öntudatban keletkeznek.

De másfelől az is bizonyos, hogy e viszonyoknak egyes konkrét esetekre szóló, vagy pedig általános érvényességben való kimon-

¹⁾ *F. Rachahl*: Über die Theorie einer kollektivistischen Geschichtswissenschaft, 688. l. (Jahrbücher f. Nat. Oekon. u. Stat. 1897.) A »szükség-szerű« és »nem szükségzerű kauzalitás« megkülönböztetése e cikkben homályos. De R. máshol sem eléggé szerencsés fejtegetéseiben. A L-nek tulajdonított »Lehre von der Eigenart der Entstehung der socialpsychischen Faktoren« (i. m. 665.) világosan nem L. találmánya, hanem egy elég régi s nem is vitás philosophiai tétel. (V. ö. Bernheim: Geschichtsphilosophie, 127.) Wundt: Völkerpsych. I. 10. l., és Logik II. 2. 287. l., Lamprecht: Was ist Kulturgeschichte? 93. l. Lotze-ról és St. Mill-ről.

²⁾ Idéve Rickertnél: Grenzen, 497.

dása nem egy és ugyanaz. Ha tisztán logikailag még is engedhető a szóbanforgó föltevés, mindazonáltal nem lehet követelni, hogy a priori elfogadjuk. Várni fogjuk a bizonyítékokat, melyekre támaszkodik.

Mint látjuk, Lamprecht történeti felfogásának és módszerének minden mélyebb vizsgálata elvezet bennünket egy tételhez, mely az egésznek alapjává szolgál. A szociális erők döntő voltának feltételezése Lamprecht történetelméletének sarktétele gyanánt tekinthető.

Maga Lamprecht sem ismeri ezt félre s egyik legújabb művében határozottan ki is fejezi,¹⁾ hogy »a történetírás régi és újabb irányai között folyó küzdelemben« elsősorban »a social-psychologiai és individual-psychologiai tényezők egymáshoz viszonyított erejéről, más szóval arról van szó, hogy a történeti életnek a tömegek vagy a hősök-e igazi döntő tényezői.«

Csak az a kérdés, a mi az idézett szavakat illeti, hogy csakugyan helyesen jellemzik-e azok a történetírás mai irányait, csakugyan ez-e azon ellentét, a mely a történetírókat különböző táborokba osztja s a melylyel szemben minden történetírónak állást kell foglalnia? A valóságban inkább úgy áll a dolog, hogy a szóbanforgó kérdés a történettudósokat legalább is Lamprechtig nem igen nyugtalanította. S ez érthető is. Lamprecht szem elől téveszti, hogy az itt fölvetett problémának tisztán logikailag nem kimerítő formulázása az, a melyet a fenti szavakban találunk. A priori vajjon nem tehetjük-e fel, hogy a szociális és individuális erők egymáshoz való viszonya nem állandó, hanem változó? Nem tehetjük-e fel ép ily joggal, hogy a két tényező közül egyik sem erősebb a másikinál? Mivel tehát itt több lehetőségre gondolhatunk, a történetírók nem is törekedtek arra, hogy mind e lehetőségeket egyetlen, esetleg egyoldalú formulába szorítsák, hanem megelégedtek azzal, hogy e kétféle erő hatásának mértékét esetről-esetre állapítsák meg, a nélkül, hogy valamely előzetes föltevés által befolyásoltatnák magukat.

Nem lehet tehát azt mondani, hogy az individuális vagy social-psychologiai történetírás alternatívája a mai történettudomány legjellemzőbb kérdése, melylyel szemben minden történetírónak állást kell foglalnia. Sőt az objectivitás érdekében az állásfoglalást még kerülendőnek is kellene mondanunk. Hogy Lamprecht történetelméletével e kérdés szoros összefüggésben áll, azt már láttuk. Tekintsük ezért itt e kérdést csupán azon alakjában, melyben azt Lamprecht kifejezi s vizsgáljuk meg a

¹⁾ Mod. Geschichtswissenschaft, I.

bizonyítékokat, melyekre Lamprecht erre a kérdésre adott feleletében támaszkodik.

A legfontosabb érveket, melyekkel Lamprecht tételét nagyszámú elméleti értekezéseiben megerősíteni igyekszik, három pontba foglalhatjuk össze.

Hivatkozik először arra, hogy az egyén social-psychologiai megkötöttségének elve a történetírók felfogásában s még inkább gyakorlatában egyre általánosabb elismerésre talál.¹⁾

Hivatkozik továbbá arra, hogy az egyéni és tömeg-lélektani erők egymáshoz való viszonyának psychologiai analysise egy oly typust eredményez, a mely az utóbbiakat mutatja szükségképen erősebbeknek.²⁾

Végül hivatkozik arra, hogy a tömeg-lélektani erők kiemelése és előtérbe helyezésének követelménye az ismerettan és tudományos módszertan általános elveiből is következik.³⁾

Nézzük ezeket az érveket egyenkint. Tekintélyekre való hivatkozás bizonyára nem döntheti el a kérdést. Maga Lamprecht is több ízben szól arról, hogy a történelemnek rationalistákusan teleologikus magyarázata egykor majdnem teljesen általános volt,⁴⁾ s e felfogás mégis tévesnek bizonyult. Ha tehát még oly általános volna is manapság a collectiv tényezők nagyobb erejének elismerése, Lamprecht nézetének helyességét ez semmiképen sem bizonyíthatná.

Ezzel nem akarom azt mondani, hogy az egyes történetírók erre vonatkozó nézeteinek, személyes meggyőződésének és benyomásainak megállapítása nem tanulságos, s azok a példák, melyeket Lamprecht erre a kérdésre vonatkozólag kiváló történettudósok és sociologusok nyilatkozataiból összeállít, kétségkívül érdekesek, s érdekes az is, hogy pl. Ranke a haladó korral egyre jobban közeledett ahhoz a felfogáshoz, a mely szerint még a legkiválóbb egyéniségek cselekvési szabadsága is azon szűk határok közé van szorítva, melyet az uralkodó vagy lappangó társadalmi törekvések megszabnak.⁵⁾ Gazdag történelmi vagy közéleti tapasztalatot szerzett férfiak erre vonatkozó nézeteinek összegyűjtése bizonyára nem fölösleges s a történetíróra nézve sem érdektelen. Sőt a Lamprecht által felhozott példákat e helyen két oly esettel merném bővíteni, a melyek talán nem lesznek érdektelenek, főleg azért, mert azon táborból valók, a mely Lamprecht nézeteivel szemben elutasító álláspontot foglalt el.

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 104. és köv. ll.

²⁾ U. o. 107.

³⁾ U. o. 77—87. l. és Die kulturhistor. Methode.

⁴⁾ Alte u. neue Richt. 4. és köv. ll.

⁵⁾ Was ist Kulturgeschichte? 105.

Egyike a legelsőeknek, kik tiltakozásukat emelték fel Lamprecht eszméivel szemben, Lehmann Miksa volt, a ki lipcsei székfoglaló felolvasásában erélyesen és határozottan hangoztatta,¹⁾ hogy a történettudomány végozéljának nem lehet törvények kutatását és megállapítását tekinteni. Minden ilyen kísérlet veszélyezteti a kiváló történelmi egyéniségek igazi jelentőségének elismerését, veszélyezteti azt az elvet, hogy a historikusnak a történelmi élet magyarázatát elsősorban a nagy emberek független, souverain egyéniségében, szabad s törvényekre vissza nem vezethető elhatározásában kell találnia. A történelem nem a törvényszerűségek, hanem a szabadság birodalma. Semmiféle környezet-elmélet nem magyarázhatja meg sem az intézményeket, sem azok alkotóit a maguk benső, individuális mivoltában. Mármost, ha csak nem tévedek abban, hogy itt ugyanarról a tudósról van szó, bizonyára nem fogjuk csodálkozni nélkül olvasni, hogy Wundt, midőn módszertanában a környezet-elmélet jelentőségét fejtegeti, épen Lehmann Scharnhorst-biographiájának egyes helyeit idézi, mint a melyek a környezetből való magyarázat tipikus, sőt „túlzó” példáinak tekinthetők.²⁾ A véletlennek ez az érdekes találkozása igazolni látszik Lamprecht azon nézetét, hogy egyes historikusok, kik elvben a kiváló egyéniségek souverainitására esküsznek, gyakorlatban, olykor talán öntudatlanul, az ellenkező nézetnek nem csekély engedményeket kénytelenek tenni.

Még érdekesebb egy másik példa, melyet Meyer Eduárdra, az ókor történetének ma legelső bűvására vonatkozólag idéhetek. Meyer is azok közé tartozik, a kik teljesen elitáló álláspontra helyezkednek Lamprecht történelmi programjával szemben. Álláspontját több ízben is kifejtette s bizonyára Lamprechtre gondol Augustus császárról írt jellemrajzának³⁾ bevezető sorai-
ban is, midőn azt mondja, hogy a nagy egyéniségek önálló jelentőségének félreismerése veszélyes és helytelen irányzat. A nagy császár jellemrajzában elsősorban épen azt kívánja igazolni, hogy a kiváló emberek a maguk egyéniségével a történelem menetére olykor elhatározó befolyást gyakorolnak. Augustus történelmi jelentőségét abban látja, hogy ez, talán Caesar tragikumából is tanulva, az imperialistikus törekvéseket nem oly korlátlanul monarchikus formában igyekezett folytatni, mint ezt elődje tette, hanem politikája előtt e törekvéseknek a republicanismussal és a fennálló törvényes formákkal való összeegyeztetése lebegett. Ez különbözteti meg őt Caesartól és másfelől a maga közvetlen utódaitól is, minthogy halála után a központi hatalom

¹⁾ Zeitschrift f. Kulturgeschichte, 1893.

²⁾ Logik, II. 2. 35.

³⁾ Kaiser Augustus. (Histor. Zeitschr. 1903.)

fejlődése mégis abban az irányban haladt tovább, a melyre Caesar törekedett lépni.

Caesar és Augustus politikájának és történelmi szerepüknek ez a jellemzése tökéletesen megfelel annak a képnek, melyet a kiváló férfiak történelmi jelentőségéről a fent említett összefüggésben Lamprecht nyújt nekünk. Lamprecht is abban látja a kiváló ember jelentőségét, hogy élesebb szemmel veszi észre az alakulóban levő történelmi irányzatokat mint kortársai, s azokat érvényesüléshez segíti.¹⁾ Ha felismerése nem egészen helyes vagy csak töredékes, akkor nem arathat maradandó sikert. Caesar genialisabb Augustusnál, még ha fellépése idő előtti is, minthogy az utóbbi kevésbé helyesen, vagy mondjuk, nem igazi mélyében ismerte fel a birodalom fejlődésének azon irányát, melyet a későbbi események igazoltak.

A hősnek viszonya a maga korához mindjárt át is vezet bennünket a második érvhez, a melyet a fenti összefoglalásban említettünk s a melyhez Lamprecht azáltal jut, hogy az egyéni és collectiv erők egymásba fonódásának általános lélektani típusát igyekszik megállapítani. Hogy e két erő a történelemben mindig karöltve működik, az már egy fenti meghatározásunkból is következik. Ha az történelmi, a mi általános társadalmi kulturérték, akkor, ha csak a társadalom nem teljesen passive viseltetnék a maga ügyeivel szemben, minden történelmi mozzanatot az egyéni és társadalmi erők összefonódásából érthetünk meg. Az összefonódás módjáról pedig azt mondhatjuk, hogy a társadalmi erők a történelmi hőst mintegy közrefogják. A folyamat kezdete és vége mindig a társadalomba nyúlik vissza. Már láttuk, hogy a hős szerepe alakulóban levő társadalmi irányokhoz kapcsolódik hozzá, s most ehez hozzátehetjük, hogy a mennyiben hatni akar, ismét a társadalomhoz kell fordulnia, hogy eszméit magáévá tehesse. Ez az átvétel pedig mindig assimilatióból áll, melynél a genialis ember gondolataiból természetesen épen a legegységibb vonások sűrűlnek le.²⁾ A társadalom tudatának alkotó elemei ép úgy állandó egységes összefüggésben állanak egymással, mint az egyéni lélek egyes részei, s ennél fogva az assimilatio csak azáltal mehet végbe, hogy az elterjedt és népszerűvé lett eszmék a köztudatnak már meglevő részeihez idomulnak. Úgy látszik tehát, hogy az itt vázolt folyamatban a döntő pontokat mégis mindenütt a társadalmi erők foglalják el.

Azt lehetne mondani, hogy a kiváló emberek szerepe az idegen befolyások szerepéhez hasonlítható, a melyet egyébként

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 109.

²⁾ U. o. 106.

Lamprecht szintén másodrendűnek kénytelen tekinteni, ha a történelmi élet gerinczét a nemzeti szellem fejlődésében találja. Ezek is csak abban az esetben érvényesíthetik hatásukat, ha talajuk a befogadó nemzetben már elő van készítve, ha megvannak a pontok, melyekhez hatásuk hozzákapcsolódhatik. Ellenkező esetben, pl. ha az átvevő fél kulturája a másikénál sokkal alacsonyabb fokon áll, hatásuk csupán romboló lehet. S az egyes szerepe ezen külföldi áramlatoktól talán csak abban a fokozati különbségben mutat eltérést, hogy következményei ily nagy fokban rombolóak nem lehetnek. A mennyiben az egyén törekvései a tömeg érdekeivel ellentétben állanak vagy azokra a társadalom még nincs megérve, mint pl. a felvilágosodás reformjainak számos esetében, a kifejlődő küzdelemben mégis egész tömegek állanak még oly hatalmas egyesekkel szemben s azonkívül az egész folyamat sokkal tudatosabb formában megy végbe, mint az idegen áramlatok esetében, melyek legtöbbször csak lassan és észrevétlenül, de ugyanakkor elementáris erővel szivárognak be.

Lamprecht schemája tehát nemcsak számos esetre ráillik, de a hősök jelentőségén kívül még az idegen áramlatok szerepét is megvilágítja. Mindazonáltal, ha azt kerdezzük, találunk-e az eddigiekben oly bizonyítékot, mely logikai kényszerűséggel tiltja meg annak föltevését, hogy az egyéni és sociális erők működése más esetekben más formában mehet végbe, — e kérdésre csakis nemmel felelhetünk. Nem hivatkozhatunk-e példákra, melyekben a tömegek egyéni parancsnak rendelik alá magukat, még akkor is, ha az érdekeikkel ellenkezik? Az erősen militaristikus, hatalmi eszközökre alapított társadalmi szervezeteket, a kényúr szerepét e schema nem magyarázza meg.

Az első két bizonyíték tehát nemcsak közelebb nem vezetett bennünket Lamprecht nézetének helyességéhez, hanem ellenkezőleg, kétséget keltett föl bennünk az iránt, vajjon a szóban forgó vélemény ezen az úton egyáltalában bebizonyítható-e? Rámutathatunk-e logikai elvekre, melyekből a nézet helyessége szükségszerűleg dedukálható, vagy pedig a bizonyítás útja csupán a tényekből vont inductió lehet? Lamprecht ellenfelei jogosan hivatkoztak arra, hogy az egyéni és sociális erők egymáshoz viszonyított erejének problémája nem logikai, hanem tárgyi kérdés.¹⁾ Hogy pedig tárgyi bizonyítékok összegyűjtése oly czélból, hogy azok alapján a fenti kérdést eldöntsük, a történetíró feladatai közé sorolható-e, azt később fogjuk megvizsgálni.

Tekintsük még előbb a harmadik és utolsó bizonyítékot,

¹⁾ *Spranger* id. m. 42.

a melylyel kissé bővebben kell foglalkoznunk, minthogy a következtetéseknek hosszabb sorozatán épül fel s ismerettani vonatkozásai révén meglehetősen elvont problémákkal áll kapcsolatban.

Minden történetírás — mondja Lamprecht — pszichológiai tényekkel foglalkozik. Bármily eltérő vélemények uralkodnak is tehát a történettudósok között az elmélet és módszer egyes kérdéseiről, abban az egyben nem lehet nézetkülönbség, hogy a pszichologia a történelemnek alaptudománya.¹⁾ A történelemnek a pszichológiával való szoros összefüggéséből az is következik, hogy az utóbbinak fejlődésében végbemenő változások az előbbire is hatást fognak gyakorolni. E föltevést a tények is igazolják. Korszakalkotó esemény volt a pszichologia történetében, hogy az individual-pszichologia köréből kifejlődött a social-pszichologia s egyre nagyobb jelentőséget nyert. A magasabb lelki jelenségeket ma már majdnem mind körébe vonta, míg az individual-pszichologia feladatának inkább az elemi processzusok vizsgálata maradt. E fejlődésnek történelmi téren való hatása a következőkben található meg: A régi társadalom-felfogás atomistikus. Történelme egyes konkrét események gyűjteménye, társadalma mechanikus aggregatum. A magyarázat súlypontja az önállóknak, magánlevőnek tekintett individuumban van, s a mennyiben társadalmi egységeket elismer, azokat az egyesek tudatos akaratára, önkényes szerződésére vezeti vissza. Ezzel szemben ma a társadalmakat autonom fejlődéssel bíró szerves egységeknek tekintjük, melyeknek az egyes alá van rendelve. A történettudós szempontja individual-pszichologiaiból social-pszichologiaivá lett.

E parallel változások, melyek egyfelől a pszichológiában, másfelől a történelemben végbementek, a mennyiben mind a kettő az individuálistól az általános (allgemein) felé közeledett, Lamprecht szerint ismerettani szempontból is haladást jelentenek. A tudomány célja a konkrét egyestől mindinkább az általános felé vezet.²⁾ Minden tudományos vizsgálat ugyan az egyes konkrét jelenségekből indul ki, de azokon felülemelkedni törekszik azért, hogy kiemeli belőlük azt, a mi bennük közös és általános, és ezt összefoglalja mind általánosabb fajfogalmakba, a mennyiben a dolgokat nyugodtan létezőknek nézi, általános ítéletekbe és törvényszerűségekre, a mennyiben azokat a történés szempontjából tekinti.

A míg szemléletünk a konkrét egyeshez tapad, addig volta-

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 77. és köv. ll.

²⁾ Különösen Zeitschr. für Socialwissenschaft, 1899. 97. l.

képen nem is a tudomány, hanem a művészet rovatába tartozik. Ez utóbbinak feladata, hogy az egyes konkrét dolgot vagy eseményt a maga individualitásában a képzelő erő segítségével reprodukálja. Valamely individuális egységnek fogalmak segítségével való logikailag kimerítő leírása nem is lehetséges, mert fogalmaink tartalma mindig csak azt foglalja magában, a mi az egyes tárgyakban és eseményekben közös.¹⁾

Egy konkrét természeti tájék leírása pl. alapján véve művészet. Minél pontosabb és szabatosabb terminusokból állítjuk ugyan össze e leírást, mint a minők pl. Humboldt természetképei, annál tudományosabb színezetű lesz az. De ez csak azt mutatja, hogy a tudomány és művészet között nem vonhatók éles határok, hanem az utóbbiból átvezet az út egy szabatosabb fogalmakkal dolgozó »tudományos művészet« révén a tulajdonképeni tudományhoz.

A mi a természettudományban a természetleírás, ugyanaz a történelemben valamely konkrét esemény-csoportnak vagy egy konkrét nemzet történetének leírása. A mai történetírói gyakorlat ezért túlnyomóan művészi természetű. De épen a fenti megfontolásokból következik, hogy rajta szükségképen egy fogalmakat és törvényeket alkotó módszernek kell fölépülnie, mely először fogja a történelmet a tulajdonképeni tudomány rangjára emelni.

Lamprecht tehát a történelemnek két fokozatát különbözteti meg. Egyik a művészi történet-írás, a másik a történet-tudomány, mely figyelmével az általános felé fordul s melyet Lamprecht »kultur-történelem«-nek óhajtana nevezni.²⁾ Ennek alapvonalait és módszerét kívánja megrajzolni azon történetelméletben, melyet az előbbi szakaszban megismertünk.

Ezekben adhattuk vissza Lamprecht gondolatmenetének lényegét s most lássuk a következtetések láncszemeit egyenkint.

Hogy a történetírás elejétől fogva máig mindig pszichológiai jellegű volt, az kétséget nem szenvedhet. Említettem ugyan már, hogy logikailag nem zárható ki a társadalomnak ugyanolyan külső szempontból való tekintése, mint a milyenből a physika tekinti a maga tárgyait, melyeknél esetleg szintén nem hiányzik a subjectív oldal, csakhogy azt nem ismerjük és így nem is vizsgálhatjuk. Ámde úgy magunknál, mint embertársainknál annyira megszoktuk már a subjectív, psychikai oldalról való kiindulást, hogy minden olyan kísérlet, mely a társadalomnak következetesen objectív-materiális leírását próbálná megszerkeszteni, tehát el-

¹⁾ Die kulturhist. Methode, 6.

²⁾ U. o.

vonatkoztatna minden psychikaitól, s azt, a mennyiben lehetséges, a parallelismus elve szerint neki megfelelő anyagi mozgásokkal próbálná helyettesíteni: mint Simmel helyesen mondja, egy bábjáték képét nyujtaná.¹⁾ Az első lépést tehát, melyet Lamprecht tesz, habozás nélkül elfogadhatjuk. Kevésbé bátran tehetjük ezt a másodiknál, noha itt Lamprecht tekintélyes szövetségere talál Wundtban, kinek tudvalevőleg alapvető módszertani tétele, hogy a psychologia a szellemi tudományoknak ép úgy alap-tudománya, mint a természettudományoknak a mechanika.²⁾ Hogy e gondolat ma nincs általánosan elismerve, annak okát abban látja, hogy a psychológiának, mint szigorúan tapasztalati tudománynak, mai kezdetleges foka meggátolja abban, hogy az őt elvileg megillető alapvető szolgálatot tényleg teljesítse. Már ez utóbbi körülmény, ha jól meggondoljuk, erősen alábbszállítja azon kölcsönhatásnak értékét, melyet Lamprecht a psychologia és történelem között előre feltételez. De újabban tisztán elvi szempontból is erős kifogások merültek fel azon tétel ellen, hogy a psychologia a szellemi tudományok alapja. Ezen kifogások a psychológiának egy oly definitióján alapulnak, mely Wundtéval ellentétes.³⁾

Münsterberg arra utal,⁴⁾ hogy a szellemi tudományok szemléleti módja Wundt szerint is a természetes subjectiv emberi szempont, melyre különösen három jellemvonás: az érték, cél és akarat szereplése jellemző.⁵⁾ Subjectiv álláspontunkból mindent, a mi bennünket érint, positiv vagy negativ *értékkel* ruházunk fel; a mi értékes, az *cél*-szerűnek, követendőnek látszik és így *akarataunk* tevékenységét kelti fel. A természettudományokat azért nevezzük objectiveknek, mert e három elemről következetesen eltekintenek. De ugyanezt az abstractiót Münsterberg szerint a psychológiának is meg kell tennie. Tárnya tehát nem maga az érző alany, mint Wundt óhajtaná, hanem a lelki tartalom, az alanytól függetlenített, objectivált formájában. A szempontok e különbözősége kizárja azt, hogy a szellemi tudományok a psychológiára támaszkodjanak, az alapvetés tiszte a fentebbi kiindulópontból folyólag az értékek általános elméletét, az etikát illeti meg. Nincs ugyan kizárva, hogy a szellemi tudományok a psychologia kutatásainak hasznát vegyék, de ez csak annyiban lehetséges, a mennyiben a psychologia objectiv nyelvét a szel-

1) Probleme der Geschichtsphilosophie. Leipzig, 2. Aufl. 1905.

2) Wundt: Logik, II. 2. 19. l.

3) V. ö. Rickert: Grenzen, 199. és Münsterberg: Grundsüge der Psychologie, I. Leipzig, 1900.

4) Münsterberg id. m. 17.

5) Wundt: Logik, II. 2. 16. l.

lemi tudományok subjectiv nyelvére lefordítjuk. Itt is nem jelentéktelen akadály az a távolság, mely fejlettség dolgában, s a mi az individual-psychológiát illeti, tárgykör dolgában is, a lélektant a szellemi tudományoktól elválasztja. A mi különösen a történelmet illeti, az még leginkább a social-psychológiából tanulhat, például a francziáknál újabban fellendült tömeg-lélektan eredményeiből, bár ezek sem sokkal kevésbbé hypothetikusak, mint az egyéni lélektan törvényei.

Az objectiv és subjectiv psychologia vitáját sem csupán önmagáért, mint inkább azért említettem fel, mert látjuk belőle, hogy a lélektanok legalapvetőbb kérdései is ma még nagy mértékben vitás természetűek. ¹⁾ Ily körülmények között vajjon tanulhat-e valami sokat a historikus a psychologia bizonytalan megállapításaiából s elfogadhatja-e azokat azon tárgyilagosság veszélyeztetése nélkül, mely minden tudományos történetírásnak kétségtelenül első föltétele? A történetírónak ellenkezőleg nagy óvatossággal kell viseltetnie minden psychologiai, sociologiai, sőt »történelmi« törvénynyel szemben, ha szem elől nem téveszti azon feladatot, mely a történetírásnak lényegében véve mégis állandó és változatlan czélja: a multnak hű, minden előzetesen elfogadott, nemcsak párt-, de tudományos dogmától is mentes reproductiója.

A psychologia és történelem viszonyát igen szépen fejtegeti Rickert már többször idézett művében. Igazat kell adnunk neki, hogy a mennyiben a történetírónak psychológiára van szüksége, ez nem a psychologia mint tudomány, hanem az a psychologia, a melynek elnevezése tulajdonképen csak egy ma divatos szó a régi és ép oly jó kifejezés: az *emberismeret* helyett. ²⁾ A történetírónak tehát oly értelemben kell psychologusnak lennie, mint a költőnek, de ez a psychologia régibb, mint a lélektan tudománya, a mint a psychologiailag kiváló történetírás is jóval megelőzte a lélektant, mint tudományt. A kétféle psychologia közti különbséget legjobban mutatja az, hogy lehet valaki a psychologia tudományának kiváló képviselője minden igazi emberismeret nélkül, de jó történetíró és rossz emberismerő alig egyesülhet egy személyben. ³⁾

Ha mármost a psychologia és történelem viszonyát nem foghatjuk úgy fel, mint Lamprecht óhajtja, akkor ebből az is követ-

¹⁾ V. ö. Ebbinghaus: Zeitschr. f. Psych. u. Physiologie der Sinnesorgane, Bd. IX. 175. l. Dilthey idevonatkozó nézeteiről (Dilthey: Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie) Sitzungsber. der Berl. Akad. der Wiss. 1894.

²⁾ De olv. erre vonatkozólag még Spranger id. m. 50.

³⁾ Rickert: Grenzen, 536—542. l.

kezik, hogy azok az említett változások, melyek egyfelől a psychologia, másfelől a történelem fejlődésében tényleg végbementek, nincsenek összefüggésben egymással. Hogy ez csakugyan így van, mindjárt látjuk, ha az időpontokat egybevetjük. Az atomistikus vagy mechanikus felfogás a XVIII. század sajátága, gyökerét nem az ekkor még alig létező tudományos psychológiában, hanem az uralkodó racionalistikus philosophiában kell keresnünk. A social-psychologiai szempontok is a történelemben jóval régebbiek, mint a néplélektan tudománya. E szempontok tehát nem a néplélektanból kerültek a történelembé, hanem inkább megfordítva történt.

De ha történelmileg nem is, tartalmilag talán mégis összetartoznak a szóbanforgó változások. Nem jelent-e mindkettő az individuálisból az általános felé való haladást, mint Lamprecht kifejezi? Legalább is a psychológiára nézve maguk az elnevezések valószínűnek tüntetik fel ezt. Az individual-psychologia, mint neve mutatja, az individuum lelki életével foglalkozik. A social-psychologia tárgyát pedig magunk határoztuk meg akként e szakasz elején, hogy azon lelki jelenségeket vizsgálja, a melyek egy társadalmon belül *általánosak*. Csakhogy e szónak az utóbbi összefüggésben egész más értelme van, mint a mikor azt mondjuk, hogy a tudományos kutatás az általános felé törekszik. Az utóbbi esetben abstractumokra, fogalmakra, az előbbiben ellenben concretumokra vonatkozik. Helyes volna magában a nyelvben is megtenni e megkülönböztetést és az általánosról csak abstract értelemben, konkrét vonatkozásban pedig *collectivum*-ról beszélni.

Az *általános* szó ezen kétféle értelme a következő: Midőn valamely fogalmat alkotunk, számos, legtöbb esetben meghatározatlanul nagyszámú dologból kiemeljük azt, a mi bennük közös és ezt foglaljuk össze a fogalom tartalmában. A processus eredménye tehát egy oly tartalom, a melynek a valóságban sohasem felel meg egyetlen konkrét dolog. Ezzel szemben mikor valamely social-psychologiai jelenséget veszünk szemügyre, szintén alkalmazunk abstractiót; hiszen már több ízben említettem, hogy ilyen esetekben eltekintünk a teljesen egyéni vonásoktól. Mindazonáltal az abstractió itt sohasem oly tökéletes és pontos, mint az előbbi esetben. A közös tartalomba foglalt elemek az egyéni lelki élet szoros összefüggése következtében többé-kevésbé mindig magukkal vannak a velük összefüggő individuális elemeknek legalább egy részét. Még fontosabb, hogy itt a processus eredménye olyan, a melynek a valóságban tényleg megfelel egy concretum.

Még élesebben fogjuk látni a különbséget, ha a social-psycho-

logiai jelenséget e szempontból az individual-psychologiai jelenséggel vetjük egybe. Az utóbbinál tényleg senki sem fog gondolni arra, hogy itt nem concretumokról van szó. Pedig vajjon nem alkalmazunk-e itt is legtöbb esetben bizonyos fokú abstractiót, nem tekintünk-e el többnyire azon féltudatos elemektől, melyek minden pszichikai jelenséggel szorosan összefüggnek? Már egy más összefüggésben volt szó arról,¹⁾ hogy e tekintetben az individual-psychologiai és social-psychologiai jelenség között valószínűleg nincs különbség. De gondoljunk azon másik különbségükre is, a mely ugyanazon összefüggésben szintén esetleg csak látszólagosnak tűnt fel. A social-psychologiai jelenséget abban az értelemben tényleg megilleti az *általános* jelző, hogy azt foglalja magában, a mi az emberek egy bizonyos társadalmi csoportjában általános. Ez tehát e szerint mindig *egyforma* elemekből összetett egység. De vajjon nem tehetük-e fel az objectiv, az egyes egyszerű lelki jelenségeket végső elemeikre bontó psychologia szempontjából, hogy a legegységesebbnek látszó individual-psychologiai jelenség is alapjában véve compositum? Igaz ugyan, hogy e végső lelki atomok csak hypothetikusak, a mennyiben külön és önállóan sohasem juthatnak tudatunkba; de ez csak megfelel természetüknek ép úgy, mint a hogy az anyagi atomok sem eshetnek önmagukban érzékeink alá, hanem csak egyesült hatásukban.

Az individual-psychologia és social-psychologia tárgyai között tehát módszertani szempontból nincs semmi különbség. Valamely tényleges social-psychologiai jelenség ép oly individuális, konkrét és különös, mint az egyéni lelki élet bármely jelensége.²⁾ Mindkét disciplina egyenlő mértékben lehet individuális, a mennyiben egyes jelenségeket vesz vizsgálat alá s egyenlő mértékben törekedhetik általános fogalmak és törvények alkotására, egyes egyéni lelki jelenségeknek, illetve egyes társadalmaknak psychologiai tekintetben való összehasonlítása által. Wundt úgy az egyéni, mint a néplélektant az általános tudományok közé sorolja.

A különöstől az általános felé való haladás tehát legfeljebb

¹⁾ Olv. fűntebb 501. l. a jegyzetet.

²⁾ Hogy a tudományos megismerésnek állítólag elsősorban jellemző *általános* irányából egyáltalában nem következik a tömegtényezők nagyobb ereje, L. e fontos tévedésének észrevétele Freytag érdeme (Archiv f. syst. Philos. 1900.); majd bővebben Rickert is kifejtette ezt (Grenzen stb.); itt főleg ez utóbbit követtem, mivel az Archiv idézett kötetéhez csak később juthattam hozzá. Hogy az *abstract általános* és a *concret collectivum* közt statuált vonatkozás hibás, azt Meyer E. sem vette észre (Zur Theorie stb. 5.), ép úgy mint Barth (Philos. der Gesch.) és Szentpétery sem. (Individuális és collectiv történetírás. Századok, 1908.) Egy »gondolatkeveredés» (Spranger id. m. 42.) ez esetben tényleg sok bajt szült.

külön-külön e két disciplinában mehetett végbe, ha ugyan helyes az a tétel, hogy az egyes tudományok annál tökéletesebbek, minél inkább tudnak általános fogalmakat, és törvényeket felállítani, s hogy a tudományok czélja e szerint az általános felé való haladásban áll. A következtetéseknek ezen tagja az, a mely most sorra kerül.

Lamprecht e tételt többbizben is mint egészen kétségtelent állítja oda, sőt hajlandó minden eltérő nézetet maradiságnak tekinteni.¹⁾ Pedig hogy nem ily egyszerű a dolog, mutatja már azon terjedelmes logikai vita is, mely e tétel felett azóta keletkezett s a melyre való tekintettel nem is lehet e helyen a szóbanforgó kérdést csak oly részletességgel is tárgyalnunk, mint az előbbieket. Meg kell elégednünk azzal, hogy megjelöljük a philosophia mai álláspontját, melyből e tételt legalább is kétségesnek kell mondanunk. Nem egy philosophus az individuálira irányuló kutatást ép oly önálló rangú tudományos czélnek tekinti, mint az általános fogalmak és törvények alkotását. Legbővebben e kérdéssel Rickert foglalkozott, ki az általános és különös megkülönböztetésére egy egész tudomány-rendszert épített.²⁾ Szerinte a különösre vagy individuálisra való tekintet elsősorban a történelmet jellemzi, míg az általános törvények megállapítása a természettudomány dolga. Ez utóbbi csoportba tehát nem csupán a szorosabb értelemben vett s az anyagi világgal foglalkozó természettudományokat foglalja bele, hanem minden törvénytudományt, mint a psychológiát, social-psychológiát vagy a sociológiát is.³⁾ Sőt e megkülönböztetést a logikába is beleviszi, s az általános, vagy szerinte »természettudományi« fogalmak mellett individuális vagy »történelmi« fogalmak megkülönböztetését tartja szükségesnek. Bármily gonddal és finom érveléssel igyekszik Rickert e tételét keresztülvinni, mégis úgy látszik, hogy a logika és ismeretlan e következtetéseket nem fogja elfogadni.⁴⁾ De akkor sem azért, mert Rickert az individuálist különálló tudományos czélnek elismeri, hanem mert még a természettudományra is nem csupán az általános, hanem az individuális önálló figyelembevétel is jellemző.

Hogy mennyire nem oly egyszerű kérdésről van itt szó, mint talán első tekintetre feltűnik, mutatja már az is, hogy az álta-

¹⁾ Was ist Kulturgeschichte? 83.

²⁾ Die Grenzen der naturwiss. Begriffsbild. Tüb. u. Leipzig, 1902.

³⁾ Rickertet és Windelbandot követi a tudományok rendszere dolgában Bernheim. (Lehrbuch, 3. és 4. kiad.) A tudományok rendszerének lehetőségéről találóan Spranger id. m. Előszó.

⁴⁾ *Frischeisen-Köhler*: Über die Grenzen stb. (Arch. f. system. Philos. 1906. XII. Bd. Heft 2. és köv.) tov. Münsterberg: Grundzüge, 114.

lános és »különös« szavak többféle értelemben vehetők, még akkor is, ha az általános-nak előbb említett és collectivumot jelentő értelmétől egészen el is tekintünk. S itt megjegyezhetem, hogy a mi az elsőt illeti, már a magyar és német szók értelme sem fedi teljesen egymást akkor, a mikor mindkettőt a fogalomra vonatkoztatjuk. Míg az »általános« kifejezés inkább csak a fogalom köréről szól, addig az »allgemein« megjelöli annak tartalmát is, melybe az egyes dolgok *közös* elemei tartoznak.

De nemcsak magára a fogalomra, mint eredményre, hanem a fogalomalkotás és fogalom alá helyezés gondolat-folyamatára is vonatkoztatathatjuk az »általános« kifejezést, midőn valamely konkrét dolgot vagy eseményt általános fogalmak vagy törvények alá való helyezés által illesztünk a fogalmak azon rendszerébe, melyet a természet rendjéről alkotunk. Szavunk tehát ezen esetben egy általános összefüggésbe való beleillesztést jelent.¹⁾

És a természet rendje nem is az egyedüli általános összefüggés, melynek valamely konkrét dolgot részévé tehetünk. A célok és értékek is egy általános összefüggő rendszert alkotnak. Midőn tehát valamely dolgot a subjectív értékelő szempontból ítélünk meg, tehát az emberi értékekhez való vonatkozásában tekintünk, szintén az általánossal hoztuk kapcsolatba.

S a mint az *általános*-nak, úgy a *különös*-nek is háromféle értelem tulajdonítható. Midőn valamely fogalmat alkotunk, a dolgok egy bizonyos része mindig kívül marad annak tartalmán, vagy azért, mert még nincsenek meg a szükséges tudományos fogalmaink vagy törvényeink, melyek azt érthetővé teszik, vagy pedig mert egyáltalában nem juthat be sohasem valamely fogalom tartalmába, mint pl. az egyes dolgoknak vagy eseményeknek speciális helyi és időbeli meghatározottsága. A *különös* tehát ez esetben azt jelenti, a mi a fogalom tartalmán kívül marad. A fogalom-alkotó abstractió mindig megbontja a dolgok saját egységét, midőn azoknak csak egy bizonyos részét emeli ki. Ha ezt el akarjuk kerülni s a dolgokat a maguk ép individuális egységében tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy minden dolog, mint ilyen, teljesen individuális, különös, mely az egész világban csak egyszer és csak ezen a helyen fordul elő. Végül a »különös« is jelenthet gondolat-processust és pedig a főt említettnek megfordítottját. Münsterberg a különösnek ezen értelmét elsősorban a művészetre tartja jellemzőnek. A művészi alkotás, ellentétben a tudománnyal, mindig a valóságnak egy *kihasított* része.²⁾

Ez utóbbi megállapításban egy oly kriteriumot nyertünk,

¹⁾ Münsterberg id. m. 114. és köv. II. Rickert: Grenzen, 392. és köv. II.

²⁾ Münsterberg id. m. 121.

a melynek segélyével a tudományt a művészettől minden esetben biztosan megkülönböztethetjük. S ez nem is az egyetlen ilyen kriterium. Mint láttuk, Lamprecht szerint a művészet az egyes konkrét dolgoknak a maguk individuális egységökben való reproductiója. E meghatározás szerint a művészet ideáljának a leg-tökéletesebb másolat felelne meg. Pedig tudjuk, hogy a művészet a valóságot mindig átalakítja.¹⁾ Ugyanezt teszi a tudomány is, csak hogy az átalakítás szempontjai különbözők. A művész az aesthetikailag, a tudós a logikailag értékest emeli ki. S az átalakítás ezen munkájában a művésznek sokkal szabadabb keze van a valósággal szemben. Nem szükséges vele szemben oly mértékben igaznak lennie, mint a tudósnak. A mennyiben művészi igazságról beszélünk, ezen csak azt értjük, hogy a művészi alkotás elemeinek a valóságból merítetteknek kell lenniök. Minthogy a művész képzelő erőnkhez fordul, csakis oly elemeket használhat fel, melyek az olvasó, hallgató vagy szemlélő képzelmében is megvannak. Gyakran ugyan nemcsak maguk az elemek igazak, de összetételük is az, mindazonáltal látjuk pl. a költői alkotásokban, hogy a legáltalánosabb összefüggésnek, milyen a hely és idő, sohasem szükséges feltétlenül igaznak lennie.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a művészet és tudomány határai egymásba átmennek. Ha mind a kettő más célzt szolgál, akkor ép úgy nem lehet szerves összefüggés közöttük, mint a Janus-fejnek kétfelé fordított arca között. A mennyiben mégis elmosódó határokról beszélhetünk, ezek a tudományos munkának nem lényeges, hanem csak formális elemeire vonatkoznak. Ismerjük a művészetnek nagy és napjainkban egyre növekvő terjeszkedő képességét, mely mindent hatalmába igyekszik keríteni, a mit csak birtokába vehet. A tudományos munkában is vannak erre alkalmas elemek, mint az előadás módja, az elrendezés stb. Midőn a tudós olvasójának képzelő erejére támaszkodik, ennek fölkelését és vezetését művészi módon és eszközökkel viheti véghez. A tudomány és művészet kapcsolatait bizonyos szempontból azon esetekhez hasonlíthatjuk, midőn a művészet oly tárgyakat von a maga körébe, a melyek, mint pl. házi vagy ipari eszközeink, eredetileg nem művészi célokat szolgálnak. Az iparművészet törekvéseit helytelen irányba tévedetteknek mondjuk, ha azok a tárgyaknak valódi rendeltetését szem elől tévesztik. Ilyenformán a tudományban is azon alkotásokat, melyekben az említett formális művészi elemek a tudományos tartalom rovására önczillé emelkednek, nem tekinthetjük a

¹⁾ A tudomány és művészet viszonyáról olv. különösen Rickert *Grenzen*, 403. és köv. ll.

tudományra nézve valóban jellemzőknek, vagy legalább is megítélésüknél egészen más szempontokat alkalmazunk, mint a tudomány sajátos szempontjait. S ugyanez áll minden nem tisztán tudományos elemre vonatkozólag is. Carlyle művei pl. elsősorban mint egy gazdag lélek egyéni megnyilatkozásai becsesek előttünk, nem pedig oly eredmények révén, a minők a tudománynak tételről-tételre lassan növekvő anyagát egy-egy pozitív lépéssel tovább viszik.

III.

Mint látjuk, Lamprecht meghatározása nemcsak a tudományról, de a művészetről is egyoldalú, a mint ez egyébként a két meghatározás correlativ természetéből következik is. — A mennyiben L. felfogását a tudományról és művészetről, valamint e kettőnek egymáshoz való viszonyáról nem fogadhatjuk el, ezzel, legalább részben, már állást foglaltunk a legutolsó tétellel szemben is, a melyet L. következtetései sorában felemlítettünk, t. i. a *történetírás és történettudomány* megkülönböztetésével szemben.¹⁾ A legutóbb mondottakból világos, hogy e megkülönböztetést nem fogadhatjuk el oly értelemben, mintha a történelemnek két, egymásba átmenő, alacsonyabb és magasabb rendű fokozatáról lehetne szó, a melyek közül az egyik alapjában véve művészi jellegű, míg a másik tökéletesebben megfelel a tudomány ideáljának, a mennyiben általános fogalmak és törvények alkotására képes. Ezzel ugyan talán nincs teljesen elintézve a szóbanforgó megkülönböztetés ügye, minthogy azt, mint látni fogjuk, még más szempontból is tekinthetjük. Mielőtt azonban erre rátérnénk, foglaljuk össze röviden azon eredményeket, a melyeket L. elméletére vonatkozólag már az eddigiekből is levonhatunk.

Az előbbi pontban L. történeti felfogását és módszerét főleg azon tételre való tekintettel vettük szemügyre, a mely szerint a környezet minden esetben erősebb, mint az egyén. Láttuk, hogy e nézet L. egész elméletének alapja gyanánt tekinthető, hogy tehát a kritikának elsősorban erre kell figyelmét irányítania. Vizsgálat alá vettük ezért azokat az érveket, a melyekkel L. tételét igazolni törekszik. De ez érvek vagy el nem fogadhatóknak bizonyultak, vagy pedig olyanoknak, a melyeknek elegendő bizonyító erejük nincs. Ebből természetesen még nem következik, hogy a szóbanforgó nézet helytelen. Lehet, hogy a történeti erők játéka csakugyan minden esetben azon mód szerint megy végbe, a melyet L. leír, de lehetséges ennek az ellenkezője is.

¹⁾ Die kulturhist. Methode, 35.

Sem deductiv, sem inductiv bizonyítékunk nincs ma még elegendő, a melyek ez eshetőségeknek csupán egyikét igazolják. Már pedig mindaddig, a míg több különféle s egymásnak ellenmondó föltevés lehetséges, mindaddig a történettudománynak nem szabad L. tételét elfogadnia, mert ezáltal annak a veszélynek tenné ki magát, hogy a történelem egyes eseteire erőszakolt és idegen magyarázatot alkalmaz. A szóbanforgó nézet tehát a történetírásra nézve egy be nem bizonyított előfeltevés jellegével bír, s ilyenekkel szemben a tudományos kutatás egyik legfőbb szabálya legalább is óvatosságra int. Igaz ugyan, hogy az abszolút értelemben tapasztalati tudományban való hit ma már illúzióknak bizonyult, s tudjuk, hogy a tudományos gondolkozás léptenyomon előfeltevésekre szorúl. Ámde még akkor is fennmarad az a követelmény, hogy az elkerülhetetlen előfeltevések számát lehetőleg a minimumra redukáljuk, a melybe azonban a szóbanforgó tétel nem tartozhatik bele.

A módszertan vezérelveknek nevezi azon előfeltételeket és általános szempontokat, melyek az egyes külön tudományok körében a kutatásra jellemzők, s a melyek nélkül ez, ha egyáltalában lehetséges, aprólékossá és szétesővé válnék. A történettudománynak is vannak tehát vezérelvei, de vajjon a Lamprecht-féle tétel közéjük tartozhatik-e? Figyelünk me ltó, hogy Wundt, midőn a történettudomány vezérelveit megállapítani törekszik, a szóbanforgó kérdés körében csupán annyit jelöl meg ily vezető principium gyanánt, hogy a történetírónak minden mozzanatot a természet, környezet és egyén hármas tényezőjének kölcsönhatásából kell levezetnie. E kölcsönhatás mértéke azonban — mondja — bajosan lesz egyszer s mindenkorra megállapítható.¹⁾

Ha tehát a történettudomány L. említett tételét nemcsak mint előfeltételt, de mint vezérelvet sem teheti magáévá, s ha másfelől e tétel L. egész fölfogásával és módszerével elválaszthatatlan összefüggésben áll, akkor ebből az következik, hogy L. elmélete, mint *történet*-elmélet, tudományunkban nem érvényesülhet. Az új módszernek nincs meg a logikai jogosítványa ahöz, hogy a történetírás módszerévé legyen. S ha a tényleges tudományos viszonyokat tekintjük, nem is sok oly jelet tudánk idézni, a mely L. módszerének a gyakorlatba való átmene-telét mutatná. L. hívei csupán az ő egyes nézeteinek védelmével vagy elismerésével jönnek tekintetbe; a mennyiben történetírói gyakorlatot folytatnak, ebben többnyire a történetírás hagyományos, megszokott útjait követik.

¹⁾ Wundt: Logik, II. 2. 381. »Schwerlich wird ein für allemal endgültig auszumachen sein, welche dieser Wirkungen die grössere sei.«

Mindazonáltal a negatív eredmény, melyre jutottunk, nem jelenti azt, hogy L. elmélete más szempontból is tekintve, teljeséggel értéktelen. Sőt azt hiszem, hogy azok a tudósok, a kik L. egész működését kárba vesztettnek tartják, oly túlságba esnek, a melynek magyarázatánál lehetetlen a tárgyi indokokon kívül személyi vagy legalább is nem tisztán logikai motívumokra nem gondolnunk. Lamprecht mégis legérdekesebb élő historikusunk, kinek úgy történetírásában, mint elméleti fejtegetéseiben az érdekes és értékes szempontoknak és eredményeknek, a szellemes, bár talán nem mindig szigorúan és türelemmel végig gondolt következtetéseknek egész tömegét találhatjuk. És azt hiszem, hogy nemcsak egyes részeiben, de egészében véve sem fogjuk L. elméletét meddőnek és hiábavalónak mondhatni, ha megtaláljuk a helyes szempontot, melyből megítélhetjük. Épen e szempontnak megállapítását szándékozom még az alábbiakban egész röviden megkísérteni.

Vegyük e czélból még egyszer szemügyre L. már említett megkülönböztetését történetírás és történettudomány között, — a mely, mint láttuk, az ő megokolásában a tudomány és művészet definitiójára támaszkodik. De az ebből kiinduló jellemzés talán inkább csak külső díszítménye a fenti megkülönböztetésnek, a melynek igazi alapját ez esetben csupán abban a régi és ismeretes logikai szempontban kell keresnünk, a mely *leíró* és *törvényszabó* tudományok között tesz különbséget. Tekintsük most a szóbanforgó megkülönböztetést ebben az értelemben, a mint pl. Barth is L. elméletét mint a leíró és fogalomalkotó történelem (darstellende und begriffliche Geschichte) közti megkülönböztetést fogadja el.¹⁾

Leírásan természetesen — mint már a Barth elnevezéseire való hivatkozásból is kitűnik — nem pusztá reproductiót kell itt értenünk, hanem jobb szó híján, mely a német *Darstellung*-nak tulajdonított értelmet visszaadná, oly leírást, a mely bizonyos szempont által vezetve, a leírandó dolognak vagy eseménynek csak bizonyos vonásait emeli ki. A történetírást nem is tudjuk elképzelni ilyen értékelő szempontok nélkül, a melyek alapján a fontosat a történelmileg jelentéktelentől elválasztani lehetséges.

Ebben a jelentésben értve a leírást, s a *történetírás* és *történettudomány* szavakban kifejezett különbséget a leíró és törvényszabó tudományok közötti megkülönböztetésre vezetve vissza, — ha e megkülönböztetést bírálni akarjuk, a következő három kérdés merül fel előttünk :

Először is helyes-e e megkülönböztetés általános logikai

¹⁾ Barth: Fragen der Geschichtswiss. (Vierteljahrscr. für wiss. Philos. 199. 23. 3.)

szempontokból? Nem azt kérdezzük, hogy vannak-e egyfelől tisztán leíró és másfelől tisztán törvényszabó tudományok, hanem egyelőre csak azt, hogy a fenti megkülönböztetés nem esik-e valamely logikai kifogás alá?

De ha elvileg és általánosságban meg is engedhető a szóban-forgó megkülönböztetés, még azt is kérdeznünk kell, hogy alkalmazható-e különösen is a jelenségek azon körére, melylyel egyéb tudományok között a történelem is foglalkozik, t. i. a társadalomban végbemenő események körére? Különösen vannak-e a történelmi, társadalmi vagy általában a szellemi életnek is törvényei, s ha igen, lehet-e ezeknek kutatását tudományos feladatúl kitűzni?

Végül a logikai megengedhetőség speciális konstatálásával sem elégedhetünk meg. Minden tudomány-elméleti megállapításnak — mint azt a psychologia irányainak jellemzésében Münsterberg szépen keresztülvitte ¹⁾ — két szélsőség: a tiszta logikai elmélet s a tényleges tudományos gyakorlat között mintegy a középutat kell megtalálni. Nem lehet elég eredményes és hasznos sem mint puszta fogalmi constructió, sem pedig akkor, ha a tényleges gyakorlat heterogen és ellenmondó elveinek kritika nélküli codificatiójával megelegszük. ²⁾ E szerint még azt a kérdést is föl kell tennünk, hogy találunk-e a tényleges tudományos gyakorlatban oly irányokat és törekvéseket, melyek a szóban-forgó megkülönböztetésnek megfelelnek?

Az első kérdést csak érintenünk kell. Már volt szó arról, hogy minden dolgot vagy eseményt kétféle szempontból nézhetünk; t. i. vagy a maga konkrét individualitásában tekintjük vagy pedig mint egy általános fogalom vagy törvény speciális esetét vehetjük számba. Az említett két tudományos eljárás nem egyéb, mint ennek a két szempontnak tudományos alkalmazása és kifejtése. Legfeljebb csak az kelthet némi kétséget bennünk, ha meggondoljuk, hogy voltaképen a leírás is fogalmakkal dolgozik. Mivel pedig, mint már láttuk, a fogalom sohasem tartalmazhat magában tisztán individuális vonásokat, lehetséges-e ily körülmények között az individuálisra törekvő leírás és az általános felé irányuló fogalomalkotás között a különbséget fenntartani?

Hogy semmiféle leírás sem nyújthat teljesen hű individuális képet, az bizonyos. Erre még az egyéni utánaképzés sem képes.

¹⁾ Münsterberg id. m. 7. és köv. ll.

²⁾ Az a meghatározás tehát, hogy a tört. philosophia feladata nem lehet más »mint hogy a meglevő történettudomány elveit iparkodják megállapítani«. (Szentpétery: Századok, 1906. VII.) e szerint nem kielégítő. A normatív elem jelentőségéről nem szabad elfeledkeznünk.

De már láttuk, hogy a történetírás ép oly kevésbé törekszik másolásra, mint bármelyik más tudomány. A leírás a történet-tudományban is megelégedhetik azzal, ha az egyes dolgokat és eseményeket a maguk individualitásában felfogni és visszaadni képes. Ez pedig a rendelkezésünkre álló eszközökkel, a fogalmakkal és szavakkal lehetséges is. Rickert szépen kimutatta, hogy a fogalmakat és szavakat kétféle cél szolgáltatásban használhatjuk fel.¹⁾ Az egyik eset az, hogy a fogalmak bizonyos összege együttvéve egy magasabb rendű fogalmat ad, ez esetben tehát az általánosabb felé haladtunk. A másik eset pedig, mely a leírásnál fordul elő, abban áll, hogy a felhasznált fogalmak együttvéve egy individuális dologra vonatkoznak. Ez esetben tehát az elemek ugyan általánosak, de összefüggésük individuális. Épen ez az individuális gondolati egység az, a melyet R. „individuális fogalomnak” óhajtana nevezni. Akár helyes és életképes ez a terminus, akár nem, annyi világos a mondottakból, hogy az ellenmondás a fogalmak és szavak általános természete és a leírás individuális célja között csak látszólagos, s hogy a leírást és fogalomalkotást eltérő céljaik egymástól világosan megkülönböztetik.

Nehezebb a második kérdés, a melyet fönt említettünk. A leíró módszer alkalmazhatósága természetesen a történelmi, illetőleg társadalmi jelenségekre vonatkozólag is egészen kétségtelen, míg ellenben a másik szempontnak, a törvényszerűségek szempontjának jogosultsága nagyon sok vitára adott alkalmat, és pedig főleg Buckle fellépése s az ő törvényeket kívánó történeti programja óta. Talán még a vele szemben Németországban keletkezett ellenhatás nyomait kell látnunk Lehmann, Meyer Eduard és Below²⁾ álláspontjaiban is, a kik mind a hárman főleg azért tartják Lamprecht kísérletét helytelennek, mivel törvények föltevését a történelemben meg nem engedhetőnek vélik.

A jelen keretekben nem gondolhatunk arra, hogy a történelmi törvényeknek Droysen³⁾ és Rümelin⁴⁾ óta oly sokat vitatott kérdését érdemlegesen megbolygassuk, de célunkhoz képest talán elegendő is lesz csupán egy oly körülményt kiemel-nünk, mely e vitákat nagyjában megvilágítja s a melynek révén e kérdésben tűrhető álláspontra tehetünk szert.

Azt hiszem, mindenkinek feltűnt, a ki az említett vitákat figyelemre méltatta, hogy a történelmi vagy társadalmi törvényeket helytelenítő álláspontot teljes következetességgel kifejejteni

¹⁾ Grenzen, 431. l. s több helyen.

²⁾ Below: Die neue hist. Methode. (Hist. Zeitschrift, N. F. Bd. 45. 1898.)

³⁾ Grundriss der Historik. Leipzig, 1868.

⁴⁾ B. S. Rümelin: Reden u. Aufsätze, 1869.

vagy fentartani alig lehetséges. Legjellemzőbb példa erre Below fejtegetése. Below majd azt mondja, hogy történelmi törvények nincsenek, majd csak azt, hogy a mennyiben vannak, nem tartoznak a történelemre, majd pedig még enyhébb alakban csupán óvatosságot kíván a történetírótól a törvényszerűségekkel szemben. Hasonló félálláspont a Meyeré is, a ki azt mondja, hogy lehet, hogy vannak történelmi törvények, de ő még eddig egy ilyet sem talált.¹⁾ Épen ez a következetlenség volt az, a mi Lamprecht dolgát a Below-val folytatott polemikában megkönnyítette, a mint azt hiszem, minden elfogulatlan olvasó tényleg sokkal hajlandóbb is lesz a győzelmet a vitában neki, mint Below-nak juttatni.

De azt mondhatjuk, hogy még e tárgyban hivatottabb tudós s oly mély gondolkodó is, mint Wundt, mintha nem volna ment minden ingadozástól e kérdésben. Erre gondol Spranger is, midőn kiemeli, hogy Wundt a történelmi események singularitásáról való nézetét nagyon különbözőképen indokolja;²⁾ majd a társadalmi események végtelen változatosságával, majd pedig a történelmi egyén irrationalis szerepével.³⁾ Annyi tény, hogy Wundt az ő Logikájának első kiadásában merevebb álláspontot foglal el a történelmi törvényekkel szemben,⁴⁾ mint a másodikban, hol bizonyos cautelák mellett nem zárkózik el teljesen ezek elöl, bár ugyanakkor még erősen hangoztatja a történelmi események singularitását, a mi az előbbi nézettel csak nehezen egyeztethető össze. Ugyancsak itt egyfelől elismeri a néplélektant, mint törvényszabó tudományt, de másfelől némi óvatossággal annak körét csupán a nyelv, mythos és erkölcs jelenségeire, illetőleg a kezdetleges népek lelki életére korlátozza.⁵⁾

E habozásnak oka, azt hiszem, abban a körülményben keresendő, hogy míg egyfelől a társadalmi tünemények tényleg sokkal változatosabbak, mint a természetiek, s az ebből származó

¹⁾ *Lamprecht*: Die hist. Methode des Herrn v. Below. Berlin, 1899.

²⁾ *Spranger*: Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Berlin, 1905. 52. Igen sajnálom, hogy az újabb történetelméleti irodalomnak ez igen figyelemreméltó terméke — melynek a történelmi megismerés természetének megvilágítása eddig talán legjobban sikerült — későn került kezeim közé ahoz, hogy Spr. szempontjait e tanulmány eredményeinek kifejtésében figyelembe vehettem volna. Ilyenek különösen Spr. érvei a leíró és törvényszabó tudományok Windelband-Rickert-féle különbségével, továbbá a social-psychologia lehetőségével szemben. Mivel tanulmányomban inkább a negatív oldalt helyeztem előtérbe, nem akartam már annak utolsó részén változtatni, hanem az említett szempontok megismertetését és méltatását más alkalomra halasztva, ezúttal csak röviden és jegyzetben utaltam Spr. fontosabb figyelemreméltó ellenérveire.

³⁾ *Völkerpsychologie*, 1900. I. 4. 1.

⁴⁾ *V. ö. Logik*, 1883. 540. és köv. II. és 2. kiad. II. 2. 382. 1.

⁵⁾ *Logik*, 2. kiad. II. 2. 238. 1.

nehézségek figyelembe nem vétele nem egy oly erőszakolt és sekély constructiót szült, a mely a »történelmi« vagy »erkölcsi« törvényekkel szemben már előzetes bizalmatlanságot keltett, addig másfelől tisztán logikailag semmi okunk sincs, a mely azt követelné, hogy az oly általánosnak látszó törvényszerű rend föltevését a jelenségek bizonyos, kisebb vagy nagyobb köréből kizárjuk. Már a természet és társadalom szoros összefüggése is megnehezíti ezt. S azután nem szabad felednünk, hogy a természeti tünemények a maguk konkrét mivoltában szintén teljesen singularisak s hogy itt is bármely esemény, individuális egészében, minden abstractiótól eltekintve, csupán egyetlenegyszer fordul elő és minden más eseménytől különbözik. A törvényszerűség szempontjának a társadalmi jelenségek terén való alkalmazását tehát nincs jogunk a természettudományi módszer illetéktelen beavatkozásának tekinteni.¹⁾ Nálunk legutóbb az irodalom-történettel való kapcsolatban e kérdéssel Alexander Bernát foglalkozott,²⁾ s oly végeredményre jutott, a melyet, azt hiszem, nyugodtan elfogadhatunk. E szerint, bár a természeti és szellemi világ között igen nagy különbségek vannak, mindazonáltal e különbségek nem állhatnak abban, hogy törvények érvényesülésének föltevése csak az egyikben volna megengedhető, a másikban nem.³⁾

¹⁾ Igy Lehmann: Zeitschrift f. Kulturgesch. 1893. 245.

²⁾ A világirodalomról. (Budapesti Szemle, 1907.)

³⁾ Mindenesetre a »történelmi törvények« vitájában sok homályosság hatott közre s a problema maga is — mint történni szokott — inkább csak a vita folyamán tisztázódott. Talán leghelyesebb s leginkább megnyugtató eldöntése a kérdésnek az, melyet Spranger nyújt idézett művében. (Főleg 8. fejelet. Kausalitát, Freiheit, Werturteile.) E szerint a törvényszerű, megszakítatlan okozati összefüggés feltételezése minden tudományos munkásságnak elengedhetetlen logikai szükséglete és irányító szempontja. (113.) Ez azonban nem jelenti a causalitás elvének akadálytalanul tényleges, abszolút keresztülvihetőségét. Oly exacte pontos, abstract formulába foglalt törvények, mint a minőkre a természettudományok legtöbbje nyújt mintát, a szellemi élet terén már azért sem állíthatók fel, mert itt abstract faktorok kibontása épen a lelki élet alapjelmének, a szoros teleologikus összefüggésnek, a részek és az egész folytonos egymástól való föltételezettségének szétrombolását jelentené. Itt ezért a *törvény* helyébe inkább a *typus* fogalma lép, melynek legfontosabb megkülönböztető vonása, hogy minden általánossága mellett is sohasem hiányzik belőle teljesen némi individuális, konkrét vonatkozás. (E typus-tan methodikai kifejtése Spranger munkájának legértékesebb része; úgy látom, Rickert »relatív történeti«-je lényegében teljesen fedi ezt a fogalmat.) De még e typus-elv sem viheto teljesen teljesen maradék nélkül a történelmi magyarázatban. Mindig maradnak végleg fel nem oldható, az egyéni vagy társadalmi lelki élet ismeretlen mélységeiből fakadó jelenségek, melyeket motivumokkal és előzményekkel csak többé-kevésbé megközelíteni, de azokra teljesen visszavezetni nem lehet. Ilyennek az egyénnél főleg a productiv, teremtő

A ki azt nem fogadja el, az a napjainkban végbemenő tudományos munkának oly erős és egyre jobban érvényesülő törekvéseit kénytelen ignorálni, a melyektől eltekinteni alig lehetséges. Mert kétségtelen, hogy a tényleges tudományos gyakorlatban is megtaláljuk azt az irányt, mely a társadalomban végbemenő eseményeket elsősorban a törvényszerű rend szempontjából tekintí, s ez a tudomány nem lehet más, mint a sociologia. Míg a történetírásra bizonyos fokig tényleg karakterisztikus az a törvényszerűségetől való idegenkedés, a mely Lehmann, Below és Meyer aggodalmaiban kifejezésre jut, addig másfelől a sociológiának alig nevezhetjük meg egyetlen oly irányát is, a melyre elsősorban nem épen a törvények megállapítására való törekvés volna jellemző. Míg a történetírás szellemének, legalább máig, legáltalánosabb közös jellemző vonása az a törekvés, mely a társadalom körében végbement eseményeknek bizonyos érték-szemponctok által vezetett hű leírására, a multnak minél élénkebb megjelenítésére irányul, addig másfelől a sociologia, mely ugyanazzal a tárggyal foglalkozik mint a történelem, ettől épen abban különbözik, hogy az eseményeket legnagyobbbrészt nem magukban véve méltatja figyelmére, hanem azon megegyező vonásaikban, a melyekből általános törvények deriválhatók.

Ezzel oly eredményre jutottunk, a melynek alapján Lamprecht fönt említett megkülönböztetését történetírás és történettudomány között helyesbíteniünk kell és pedig a következő módon: A mit Lamprecht »történetírás«-nak mond, az a valóságban az igazi történettudomány, a mi pedig nála »történettudomány«-nevet visel, azt a tényleges tudományos viszonyoknak megfelelőleg sociológiának kell neveznünk.

Ez nem pusztá névcsere. Már ha meggondoljuk, hogy történelem és társadalomtudomány a valóságban különálló és külön fejlődő tudományok, látjuk, hogy az utóbbi meghatározásban sokkal erősebb különbséget kell éreznünk a két disciplina között, mint Lamprechtnél. Itt nem csupán egy tudománynak egymást kiegészítő és egymásra utalt részeiről van szó, hanem önálló tudományokról, melyek a maguk külön céljait egymástól függetlenül követik. Sőt, mint később látni fogjuk, egyéb vonások

erőt éreztető jelenségek, a társadalomban azok a váratlanul, de elemi erővel fellépő eszmék és tendenciák, melyekre talán legközvetlenebbül átérzhető példát épen a mi politikai életünk legutóbbi eseményei nyújtottak. Mint már szinte közhely gyanánt kérdezhetjük: ki sejtette csak kevéssel ezelőtt is azon átalakulásokat, melyek közéletünket épen a jelenben foglalkoztatták? (Ezen egyéni és sociális, legfeljebb csak a »kontrast-törvény«-nyel megmagyarázható (?) elemeiről a történeti életnek szól Meyer is: *Zur Theorie stb.* 13—23.)

kiemelésével e különbséget még élesbítenünk kell. De nem térhetünk még át meghatározásunk e részletesebb kiépítésére, míg előbb általánosságban meg nem védelmeztük azt két ellentétes nézettel szemben.

Az egyik nézet az, mely a sociológiát önálló tudománynak nem ismeri el, a másik pedig szűkebb meghatározást ad róla, mint a mely a főtebbiekől következik.

Mint a legtöbb újonnan fellépő tudománynyal történt, a társadalomtudomány jogosultságával szemben is kétségek merültek fel. E kétségeket legbővebben Barth fejtette ki »Philosophie der Geschichte als Sociologie« című művében,¹⁾ melyben, mint a cím is mutatja, annak a nézetnek igazolására törekszik, hogy a sociologia nem egyéb, mint egy újabb elnevezés a történet-philosophia régóta ismert fogalmára. A sociologia itt úgy jár, mint régebben a néplélektan, melylyel szemben szintén arra hivatkoztak, hogy bármely helyet akarna is birtokába venni az új disciplina a tudományok társaskocsijában, mindegyik már más tudományok által van elfoglalva.²⁾

Nálunk Magyarországon a legutóbbi időkben a sociologia jogosultságának elismerése, még ellentétes felfogású körökben is, egyre általánosabbá válik, s épen ez a körülmény teszi megengedhetővé, hogy e kérdéssel, melylyel a történettudomány határait már átléptük, e helyen csak nagy vonásokban foglalkozzunk. De általánosságban is, ha csupán azon külső ismérveket vesszük számba, a melyek valamely új tudomány jelentkezését és érvényesülését kíséрни szokták, minők a tudományos társulatok, folyóiratok, egyetemi tanszékek, kézikönyvek stb., kétség-telenül a társadalomtudománynak egyre erősebb térfoglalásáról kell beszélünk. Természetesen e külső térfoglaláson kívül az új tudomány logikai és ismerettani érvekkel is köteles tárgykörének és szempontjainak önállóságát igazolni. Mellőzve most e positiv logikai érveket, tekintsük itt a dolgot másik oldaláról, azaz vessük fel a kérdést, hogy miképen lehet megmagyaráznunk, esetleg valamely körülményre visszavezetnünk azt az ellenáramlatot, mely a sociológiával szemben, különösen Németországban keletkezett.

Általában elismert vélemény manapság, hogy a tudományok legtöbbje a philosophiából szakadt ki és eredetének nyomait még soká magán viseli, akkor is, a mikor már külsőleg mint önálló tudomány jelentkezik. Különösen részletesen a psychológiáról mutatták ki, hogy csak a legújabb időkben lett valóban független

¹⁾ 1897.

²⁾ *Wundt*: Ziele u. Wege der Völkerpsych. (Philos. Studien, IV.)

tapasztalati tudományyá, a mióta megszabadult azoktól a philosophiai és metaphysikai ingredientiaiktól, a melyek eddig szabad mozgásában akadályozták. És a tétel helyességét igazolja a sociológiára való alkalmazhatósága is. Legfeljebb csak az a különbség, hogy a sociologia önállósulása még sokkal frissebb keletű, mint a lélektané, és hogy ezenkívül a társadalomtudomány korábbi stádiumának philosophiai jellemvonásai e tudomány sajátos keletkezésénél, Francia- és Angolországban történt fellépésénél fogva azon rendszerek körébe tartoznak, a melyeket egy általános elnevezéssel naturalistikus rendszereknek nevezhetnénk. Ha legáltalánosabb szempontból tekintve a különböző philosophiai rendszereket, két oly ellentétes, bár természetesen átmenetekkel összekötött irányba próbáljuk őket foglalni, a melyek közül az egyiknek világfelfogására inkább a külvilágból, a másikéra pedig a belső világból való kiindulás jellemző, akkor azt mondhatjuk, hogy legalább is az újabb korban a német philosophia fejlődése az említett országokétól eltérő irányban haladt. Természetesen amott sem hiányoznak idealistikus irányoknak képviselői, da hatásukban és jelentőségükben nyilván másodrendűeknek tekintendők, ép úgy, mint a hogy megfordítva a német materialisták vagy naturalisták, egy Büchner vagy Haeckel, bizonyára nem állíthatók nagy francia vagy angol eszmetársaikkal egy vonalra.

Igen érdekes körülmény mármost, hogy nálunk, részben mert történeti viszonyok kényszere folytán nem egy dologban a nyugatot pár lépéssel követni vagyunk kénytelenek, a sociologia képviselőinek legalább is egy bizonyos csoportjánál világosan egy olyan sociológiát találhatunk, a mely e tudomány említett korábbi s már túlhaladott stádiumának nyilvánvaló képét mutatja. A »természettudományi világnézet« és »természettudományi módszer« unos-untalan való hangoztatásából könnyen ráismerhetünk. Csak az a sajtászerű, hogy e jelszavak hangoztatása erős nyomatékkal éppen a haladás és modernség jegyében történik, holott kétségtelen, hogy másutt nem sok valóban tájékozott emberre akadhatnánk, a ki akár a naturalismust, akár a naturalistikus sociológiát ma már a legújabb álláspontnak volna hajlandó nevezni. Legfeljebb talán Franciaországra áll ez valamivel kisebb mértékben, de ne feledjük el, hogy itt bizonyos naturalistikus tendenciákra való hajlam nemzeti hagyományok ápolásával egyértelmű.

Ha a társadalomtudomány fejlődésének itt vázolt jellemzése helyes, úgy ebből az következik, hogy abban a mértékben, a melyben e tudomány positiv philosophiai rendszerek járszalgjától szabadulni törekszük, tünedeznie kell annak az idegenke-

désnek is, mely vele szemben német földön bizonyára kevésbé módszertani kifogások vagy pedig a sociologia helytelen képzésű nevével szemben támadt philologiai érzékenység miatt, mint inkább azon aggodalmak következtében keletkezett, mely az idealistikus philosophia klasszikus hazájában a sociologia említett esetleges és történetileg magyarázható naturalistikus ingredienciáival szemben természetszerűen fellépett. E föltevést a tények igazolják is. Nem idézhetünk klasszikusabb példát, mint Wundtét, a ki régebben ép úgy elvetette a sociológiát, mint a legtöbb német philosophus, míg újabban megváltoztatva ezen álláspontját, a sociológiát határozottan fölvette a tudományok rendszerébe.¹⁾ Sőt épen Wundt az, a ki találó érvekkel védelmezi meg a sociológiát azon állásponttal szemben, melyet feljebb mint a Barthét említettünk. Ez az álláspont — mondja Wundt²⁾ — helyes a társadalomtudomány korábbi philosophikus stádiumára vonatkozólag, a melyet pl. Comte vagy Spencer nevével jelezhetünk, és pedig helyes azért, mert a sociológiának és a történelemnek tárgyak azonossága folytán nem felel meg külön társadalom- és történet-bölcsélet, mint a hogy pl. jogbölcsészetről, művészet- vagy természet-bölcsületről stb. beszélünk, hanem e kettő egymással szükségképen egybe esik. Ebből azonban nem következik, hogy a társadalomtan és történettudomány mint tapasztalati tudományok is egybe esnek. Tárgyak azonos ugyan, de szempontjaik különbözők. A történelem a társadalmi életet változó történésében tekinti, míg a társadalomtudomány azt az állandóság jegyében veszi vizsgálat alá, azaz a társadalmi intézményeket oly bizonyos időhatárok között vizsgálja, a melyek között azok relative változatlanoknak tekinthetők. Keresztmetzeteket vesz azon processusról, melyet a történelem egész időbeli folyásában szemlél.³⁾

Csak az a kérdés, hogy a sociológiának ez a meghatározása megfelel-e a tényleges tudományos viszonyoknak? Wundt már egy korábbi tanulmányában a leíró és törvényszabó tudományok közötti megkülönböztetést nem tartja eléggé alkalmazhatónak.⁴⁾ Nem vehetjük el, mondja, a historikustól a jogot, hogy a pusztá leírásen kívül törvények megállapítására is ne törekedjék. Ámde az azóta lefolyt Lamprecht-vitának általunk is többször idézett kijelentéseiből épen az tűnik ki, hogy a historikusoknak nincs nagy kedvük ezzel a joggal élni. Szívesen átengedik azt a sociologusoknak. S ellenkezőleg nem épen a sociologia szenved-e

¹⁾ V. ö. *Wundt*: *Logik*, 1883. 568. és 2. kiad. II. 2. 437.

²⁾ *Völkerpsych.* 2. kiad. Einleitung.

³⁾ U. o. és *Logik*, II. 2.

⁴⁾ *Ziele u. Wege* stb.

rövidséget a fenti meghatározásban? Látjuk-e nyomát annak, hogy a társadalomtudományok lemondanak a történeti szempontokról? Ha *történet* alatt legkonkrétebb értelemben *változás* értünk s ha meggondoljuk, hogy törvények csak azt foglalhatják magukban, a mi *állandó* változás, tehát alapjában véve nem változás, akkor azt kell mondanunk, hogy a társadalomtudományok törvényszerű természetüknél fogva ép úgy nem lehetnek történeti jellegűek, mint a hogy ezt a természettudományokra nézve igen szépen kimutatta Rickert, a melyeknek mai erős fejlődéstani jellege nem téveszthet meg bennünket e tudományok igazi, alapvető tendenciái iránt, ha meggondoljuk, hogy alapjuk gyanánt a nyilván nem történeti *mechanikát* tekintik.¹⁾ A törvényszabó tudományok tehát mintegy a történeti természetükhöz híven folytonosan nem történetire átdolgozni törekednek. A míg ez az átdolgozás még csak kevéssé haladt előre, addig e tudományok is még erősen történeti jellegűek lehetnek. De nem is véve a fenti pontos értelemben a történet, hanem csak, mondjuk, az általánosabb *folyamat* értelmében, azt kell mondanunk, hogy a társadalomtudományok a valóságban nem tekintenek el a történeti szempontoktól. A fejlődéstani fel-fogás hangoztatása manapság a biológián kívül sehol sem történik oly erősen, mint épen a sociológiában.

Ezek alapján azt hiszem, hogy a tényleges gyakorlatnak jobban megfelel, ha a történelem és társadalomtudomány közti különbséget sem a történeti és systematikus, hanem a leíró és törvényszabó tudományok közti megkülönböztetésre vezetjük vissza.

Ha így fogjuk fel a történelmet és a társadalomtudományt, akkor Lamprecht rendszerére vonatkozólag a következő eredményre jutunk, a melyet főntebb röviden már érintettünk is: Lamprecht módszere sociológiai módszer, elmélete sociológiai, pontosabban kifejezve, social-psychológiai elmélet.²⁾ Nem ez magyarázza-e meg legjobban azt, hogy e rendszer iránt kezdetől fogva külföldön és nálunk is nagyobb érdeklődést, s mint Lamprecht némi szemrehányással mondja, nagyobb megértést tanúsítottak

¹⁾ Rickert művének a természettudományok *történelmi* elemeiről szóló fejtegetéseit Barth teljesen félreérti kritikájában. (Philosophie der Gesch. als Sociologie, 6. és köv. ll.)

²⁾ Mindazonáltal a külön (az individual-psychologia mellett) social-psychologia ismerettani és módszertani lehetőségéről Wundt-tal szemben igen figyelemreméltó érveket hoz fel Spranger id. m. 50. Az ismerettani akadályt az *egységes* köz-lélek fogalmának metaphysikai természetében, a módszertani, a *subjectiv* megítélés (l. Wundt: Logik, II. 2. 27.) szükség-szerűleg individuális voltából származó nehézségekben látja. Münsterberg fentartja a social-psychológiát, de *objectiv* módszerrel.

a sociologusok, mint a historikusok? A történelemből kiindulva, Lamprecht észrevétlenül a sociologia területére jutott. S ha tekintetbe vesszük azon érintkezést és kapcsolatokat, melyeknek a két tudomány között tárgyak azonossága következtében szűkségeként kifejlődniök kell, ezen nem is csodálkozhatunk. Szó sem lehet arról, hogy az egyes tudományok közti határok a valóságban is oly élesen érvényesüljenek, mint az elméletben. Ez végre is minden tudományelméleti meghatározásnak hiánya. Csak azt nem szabad ebből következtetnünk, hogy a tudományok rendszerezése, a mennyiben nem pusztán tényleges viszonyok egyszerű konstatálásában áll, fölösleges, s hogy a tudományok fejlődésükben és differentiálódásukban egészen magukra hagyandók. A való élet számos különféle behatásán kívül a tudományok fejlődésének a logikai elmélet is egyik tényezője, s nem is mondhatjuk, hogy a leggyöngébb. De ezenkívül a két tudomány közti diffúziókat az is elősegíti, hogy a sociologia mind máig előszeretettel a kezdetleges népekkel és a mai társadalommal foglalkozik. Ha tehát valaki ezeken kívül eső korokat vesz sociologiai vizsgálat alá, könnyen azon tévedésbe esik, hogy vizsgálódásának sociologiai természetét nem ismeri föl. S megfordítva az említett két területen viszont a történetírás léphet fel esetleg sociologiai köntösben vagy legalább is vele keveredve.

De szerzőnkre visszatérve, Lamprecht maga is érzi némileg, hogy a történelemtől eltávolodott. Elméletét »kulturtörténelemnek« nevezi. S ha az előbb jellemzett sajátos philosophiai viszonyok miatt a sociologia nem oly későn tud magának utat törni Németországban, talán maga Lamprecht is már kezdetben felismerte volna, hogy módszerét nem kulturtörténeti, hanem sociologiai módszernek kell neveznie.

Mint ilyen, e módszer egészen más elbírálás alá esik. A mi történelmi szempontból hátrányos, az sociologiai szempontból esetleg közömbös vagy épen előnyös lehet. S azt hiszem, hogy tényleg így is van arra a tételre, a tömegtényezők döntő voltáról szóló nézetre vonatkozólag, a melyben a szóbanforgó elmélet *történelmi* érvényesülésének legfőbb akadályát láttuk. Azért nem teheti magáévá, mondottuk, e tételt a történetírás, mivel általa tárgyilagosságát veszélyezteti. Ámde a sociológiára nem kötelező az oly értelemben vett tárgyilagosság, mint a történelemben, hol ez, az egyéni elfogulatlanság általános tudományos követelményén kívül, főleg a dolgok és események konkrét mivoltához való ragaszkodást jelent. A sociologia, mint a legtöbb törvényszabó tudomány, messze eltávolodhatik a konkrét tapasztalati valóságtól abstractiói révén, melyeket általános fogalmainak és törvényeinek föllállításában alkalmaz, s ezért nagyobb mértékben

vehet és vesz is föl hypothetikus elemeket veszély nélkül, hácsak azoknak hypothetikus természetét szem elől nem téveszti.

Sőt azt hiszem, hogy a sociologia, illetőleg social-psychologia, a mondott tételre bizonyos mértékben rá is szorúl, ha körét erősebben, az összes történelmileg ismert társadalmakra kiterjeszteni óhajtja. Erre vezet bennünket a következő megfontolás. A sociologia *törvényekre* törekszik. Ennek eszköze pedig az összehasonlító módszer. Össze kell tehát hasonlítanunk egymással az egyes társadalmi egységeket, és pedig mint legállandóbbakat és legfontosabbakat elsősorban azokat, a melyeket az előbbi pontban nemzeti államoknak, nemzeteknek, vagy még általánosabban kultur-köröknek neveztünk. Ha fölteszszük, hogy ezeknek fejlődésében hasonlóságok találhatók, úgy ez a hasonlóság csakis a tömegsajátságokra, az átlagos és közös tulajdonságokra vonatkozhatik, nem pedig az ezeken felülemelkedő történeti egyénekre. A hősök, mint már említettük, minden egyes nemzetnek speciális tulajdonát képezik. Ha pl. magyar Shakesperéről stb. beszélhetünk, tudjuk, hogy itt egyszerű metaphoráról van szó, vagy pedig a mennyiben többet értünk rajta mint pusztá szóvirágot, az analógiával csak az a célunk, hogy vele az egyik esetet jobban megvilágítsuk. Az előbbi esetben említett összehasonlításnak azonban egészen más a célja. Törvényekre akar eljutni, mennél több egymással megegyező esetnek összegyűjtése által.

Igaz, kétségbe lehet vonni az összehasonlító inductiónak a történelmi élet terén való nagyobb jogosultságát. Ezt teszi Wundt, midőn a néplélektant azért korlátozza a természeti népek körére, mert az a véleménye, hogy mihelyt azok a történelmi életbe átlépnek, vagy, a mi ugyanazt jelenti, mihelyt náluk kiváló egyének, törvényhozók, hadvezérek, művészek stb. lépnek fel, főleg ezek egyéni erejének a közélet alakulására való hatása, de más tényezők következtében is, a történelmi élet oly változatos, egymástól eltérő alakot ölt, hogy az összehasonlítás lehetősége nagyon csekélyre száll alá. A történelmi élet a legnagyobb mértékben singularis képet mutat.¹⁾ Mármost bizonyos, hogy a különbségek figyelembe vétele az összehasonlításnak egyik legfőbb cautelája. E módszer tehát ilyen módon mintegy önmaga corrigálhatja magát, ha elég elfogulatlan. De azonkívül vegyük figyelembe, hogy W. említett nézetét még a 80-as években fejtegette ki először,²⁾ oly időkben, a melyeknek történeti felfogásáról, a mienkkel összevetve, azt mondhatjuk, hogy a törté-

¹⁾ Logik, II. 2. 237. l.

²⁾ Ziele u. Wege stb.

nelmi életet tarkábbnak, bonyolodottabbnak látta, mint manapság. A történelmi kutatás újabb fejlődésének egyik legérdekesebb és azt hiszem, legfontosabb iránya az a törekvés, mely a klasszikus és modern népek közt vont párhuzamokból kiindulva, az összehasonlítást az egymástól helyben és időben legtávolabb álló népek mind nagyobb körére kiterjeszteni törekszik s ennek révén arra a föltevésre jut, hogy a végtelenül változatos külső alatt sokkal nagyobb mértékben rejlenek tipikusnak tetsző hasonlóságok, mint első tekintetre feltűnik. Ez irány még sem lehet múlt symptoma, ha oly folyóiratban, minő a Lamprechtel szemben kezdetől fogva ellenséges magatartású *Historische Zeitschrift*, a legújabb történelmi törekvések jelleméről egy kiváló historikustól a következő sorok jelenhettek meg: »Éppen a legújabb időkben különös erélyvel hangoztatott karakteristikus követelmény az, hogy ne csupán egyes más korszakokból vett analógiákat vonjunk elő bizonyos jelenségek megmagyarázása czéljából, hanem egész nagy fejlődés-sorokat állítsunk egymással párhuzamba egyes fokozataik szabályszerű lefolyásában; a világtörténelmi módszer ekkép lényegében véve úgy jelentkezik, mint összehasonlító történelme az egyes *nemzeti* fejlődések *tipikusan* fellépő fejlődéstényezőinek, melyeknek alapja általában az ember sociális természetében, pontosabban kifejezve, annak social-psychikai alap-elemeiben, ezek associatiójának és fejlődésének törvényeiben rejlik; ezek az általános és folytonos változásban levő social-psychikai tényezők, a különböző külső körülményekhez, fellépésük különböző erejéhez, összekapcsolódásuk különböző intenzivitásához képest az egyes esetekben különböző alakulatokat hoznak ugyan létre, mindazonáltal a történelmi életnek e *különös*, főleg nemzeti alakulásaiban is mindenekelőtt az *általánost* juttatják érvényre és kifejezésre.«¹⁾

»Világtörténelmi módszer« vagy »összehasonlító történelem« helyett pontosabban és helyesebben »összehasonlító sociológiá«-nak kell neveznünk ezt az irányt. De bármiképp álljon is az elnevezésnek vagy általában ennek az itt jellemzett iránynak az ügye, a fő előttünk most az, a miből kiindultunk, hogy t. i. a sociologia nagyobb mértékben lehet hypothetikus természetű, mint a történelem. Ez egyik különbségük. És már említettük, hogy a különbségeket, melyek a két tudomány között válaszfalat emelnek, nem szabad szem elől tévesztenünk, mert ellenkező esetben úgy tűnének fel, hogy nem sok újat mondunk L.-tel szemben, midőn módszerét nem *történelmi*, hanem *sociologiai*

¹⁾ *Kaerst*: Die univers. hist. Auffassung stb. (Hist. Zeitschrift, N. F. Bd. 47. 1899.)

módszernek nevezzük. A fő az — lehetne mondani — hogy a történelmi leírás nem lehet egyedüli tudománya a társadalomban végbemenő eseményeknek, hanem ahhoz kiegészítőleg egy másik tudománynak kell kapcsolódnia, mely az események mögött működő tüneményeket állapítja meg, s mellékes, hogy ez utóbbi tudományt »kultur-történelem«-nek, »történet-tudomány«-nak vagy »sociológiá«-nak nevezzük-e.

Hogy a sociologia és történettudomány egymást bizonyos mértékben kiegészítik, egymást segíthetik s így közöttük kölcsönhatások fejlődhetnek, azt senki sem fogja tagadni. Csak nem szabad a kölcsönhatás mértékét túlbecsülnünk, ép úgy, mint azt a segítséget, melyet a psychologia a szellemi tudományoknak nyújthat. S ha összehasonlítjuk a sociologia és történelem viszonyát azzal a viszonyal, melyet az előbbi pontban a psychologia és történelem között megállapítottunk, azt fogjuk találni, hogy itt ugyanaz a három különbség merül fel mint a szorosabb kölcsönhatásnak akadályá.

Már említettük a sociologia erősebben hypothetikus természetét. Ugyanaz a különbség ez, melyet mint a psychologiai eredmények más tudományokban való fölhasználásának akadályát az előbbi pontban tárgyaltunk, s a melyet ily értelemben főleg Dilthey hangoztatott.¹⁾

A másik különbség, hogy a sociologia kezdetleges, fiatal tudomány, míg a történelem a legrégebbegek egyike. Az előbbi még túlnyomóan elemi jelenségekkel foglalkozik, míg a történelem magasabb rendű, bonyolodottabb összefüggésekkel törődik.

De talán legfontosabb a szempontokban való eltérés. Ha visszagondolunk arra a megkülönböztetésre, a melynek alapján az előbbi pontban a tudományokat objectivekre vagy természet-tudományiakra, és subjectivekre vagy értékelő tudományokra osztottuk, akkor most azt kell mondanunk, hogy a sociologia és a történettudomány aligha tartoznak ugyanabba a csoportba. A történettudomány világosan sohasem volt s valószínűleg nem is lesz más, mint értékelő, vagyis értékszempontok által jellemzett tudomány. Áll ez nemcsak abban az értelemben, hogy a történetírást már a tárgy-kiválasztásban, a fontos és lényegtelen megkülönböztetésében értékszempontok vezetik, vagy hogy a történetíró esetleg általánosan elfogadható értékítéleteket is kimondhat valamely dologról, hanem hogy a történetírásból még a teljesen egyéni értékítéletek sem küszöbölhetők ki teljesen, csak korlátozhatók és tudatosá téhetők, hogy ezáltal a tárgyilagosságra szár-

¹⁾ V. ö. Ebbinghaus: Zeitschrift f. Psych. u. Physiol. der Sinnesorgane, Bd. IX.

mazó veszedelmet elhárítsuk, illetőleg ne tegyük nagyobbá, mint a hogyan az minden tudományban, még a természettudományokban is előfordúl. Ha tudjuk, hogy melyek a történetírónak tisztán egyéni meggyőződéséből fakadó ítéletei, akkor minden tudományos munkásságban egy teljesen egyéni jelentőségű részt különböztethetünk meg s egy olyat, a mely általánosan elfogadható és a tudományos közkinésbe átmehet. De minden tudományos munka mintegy önmagától is előbb-utóbb átmegy ilyen megrostáláson, a melynél a tisztán egyéni jelentőségű részek kiesnek, a nélkül, hogy ezáltal, más szempontból tekintve is, teljesen értéktelenné válnának.

A sociológiában talán még nem jutott egyöntetű uralomra az egyik vagy másik szemponthoz való csatlakozás, s különösen a rokontudományokban, mint a jog- vagy államtudományban még mindig gyakran találhatunk subjectiv értékszempontokat. Mindazonáltal azt hiszem, hogy sokkal erősebb és a tényleges viszonyoknak megfelelőbb az az irány, mely a sociológiára nézve is a subjectiv értékszempontoktól való elvonatkozást követeli. A social-psychológiát legalább is mindenesetre objectiv tudománynak kell tekintenünk, ha a psychológiának az előbbi pontban említett objectiv meghatározását helyesnek tartjuk.

E szempontok mármost világot vetnek arra az antagonizmusra, melyet Lamprecht történetírása és történetelmélete között tapasztalhatunk. Míg történetírásában ép úgy nem hiányzanak értékszempontok, mint egyetlen historikusnál sem, addig elméleti megállapításaiban, ha talán, mint többen kiemelték,¹⁾ »rejtett értékszempontok« itt sem hiányzanak, mindazonáltal legalább kifejezetten L. az értékektől, vagy mint több ízben kifejezi: a teleologiai szemponttól való eltekintésre törekszik.²⁾ Az ebből keletkezhető complicatiók azonnal eloszlanak, ha L. elméletét mint sociologiai elméletet fogjuk fel.

Nem tartozik már most reánk, hogy L. elméletét ebből a szempontból is tüzetesebb bírálat alá vessük. Általánosságban azonban, azt hiszem, kimondhatunk annyit, hogy L. elmélete mint ilyen, eltekintve legfeljebb azon kevésbé sikerült, de inkább talán csak ornamentális argumentumoktól, a melyekkel az előbbi pontban bővebben foglalkoztunk, elfogadhatónak látszik.

A módszer elismerése természetesen még nem jelent annyit, hogy az eredmények is elismerendők, a melyekre L. ezen az úton jutott. Mit mondjunk mármost ezekről az eredményekről,

¹⁾ *Spranger* id. m. 47. és *Riekert*: *Grenzen*, 612.

²⁾ *Was ist Kulturgeschichte?* 94.

a korszakok sorrendjének már ismert törvényéről, a melyet kétségtelenül L. egész rendszerének súlypontja gyanánt tekintetünk?

Bármily fontos következményekkel járhat is a történetírásra nézve az, hogy ez a törvény igaz-e vagy sem, világos, hogy a kérdés eldöntése elsősorban tárgyi bizonyítékok alapján lehetséges. E bizonyítékokat pedig attól az említett összehasonlító iránytól kell várnunk; a melynek ma még csak kezdő stádiumáról beszélhetünk. Igaz ugyan, hogy történelmi kezdetei talán nem épen nevezhetők legújabb keletűeknek. Öntudatlan csirája gyanánt tekinthetjük a »görög középkor« elnevezést, mely tudtommal Böckh-től ered s a mely először utalt pontosabban azon hasonlóságokra, melyek a klasszikus és modern népek fejlődése között találhatók. A philologusok közt egyébként Wilamowitz is szívesen foglalkozik azon párhuzamokkal, melyek pl. az alexandriai kor és a XVIII. század kulturája között vonhatók.¹⁾ Napjaink historikusai közül a legnagyobb érdemeket Meyer Eduard szerezte e hasonlóságok továbbfejlesztése körül. S ez már azért is érdekes, mert itt másodízben látjuk azt, a mire különben Kaerst és Spranger²⁾ egyes idézetei is céloznak, hogy Meyer, midőn L. rendszerét elméletben elítéli, a gyakorlatban nem egy oly eredményre jut, a mely nem csekély mértékben L. eszméinek javára írható. Meyernél még szélesebb keretekben s a történelem és ethnographia összes népeinek idevonásával foglalkozik e gondolattal Breysig Kurt, a ki rendkívül nagy fáradtsággal összegyűjtött eredményeinek feldolgozását és közlését egy nagy terjedelműnek ígérkező munkában épen legutóbb kezdte meg.³⁾ Ugyan Breysig is »világtörténelem«-nek nevezi módszerét, de nem volna szabad felednünk, hogy ez az új világtörténelem nagyon különbözik attól, a mit eddig ezen néven ismertünk. Új fogalmakra pedig új elnevezések illenek. Breysig nyomán most már nemcsak »görög«, hanem »hindu, japán középkor«-ról stb. is beszélhetünk.⁴⁾ Szép példája annak, hogy valamely életképes gondolat észrevétlen és lassu növekedéssel mint fejlődhetik ki oly eredményekké, a melyeknek fontossága kezdetben még sejthető sem volt.

Ha ezen összehasonlítások eddigi eredményeinek szempontjából tekintjük L. korszak-törvényét s egyelőre főleg azon

¹⁾ Olv. Kaerst fönt említett cikkét.

²⁾ De lásd erre vonatkozólag még Spranger id. m. 63.

³⁾ Spranger id. m. 46. l. 1. jegyzet.

⁴⁾ K. Breysig : Die Gesch. der Menschheit. (Olv. e műről: Társadalomtudományi Szemle, 1908.) V. ö. Breysig : Der Stufenbau u. die Gesetze der Weltgeschichte. Berlin, 1905.

főkorszakokat vesszük figyelembe, a melyeket L. gondolatainak ismertetésénél mint ilyeneket jellemeztem, akkor legalább egyéni impressió formájában azt mondhatjuk, hogy L. nézete, főleg a középkori és az individualistikus szellemi élet közti caesura föltételezése és kifejtése, nem látszik szerencsétlennak, s hogy e nézet talán nem fog osztozni azoknak a rövid életre kárhoztatott constructióknak sorsában, melyek a történelem mélyebb értelmét megtalálni oly sokszor eredmény nélkül megkísérlették.

Ennyit általában Lamprecht korszak-törvényéről. A mi azt részletesebben is illeti, csupán egy megjegyzésre szándékozom szorítkozni, a melylyel vázlatos tanulmányomat most már be is fejezhetem.

Egyik értekezésében azt mondja L. korszakainak sorrendjéről, hogy azok törvényszerűen követik egymást; a középkori megkötött lelki élet korszakát szükségképen váltja fel az individualistikusan felszabaduló szellemi élet kora és sohasem megfordítva.¹⁾

Ha mármost L. korszak-elméletét helyesnek fogadjuk el, helyesnek kell-e mondanunk ezzel együtt a mondat utolsó szavainak kijelentését is? Már előbb L. korszak-törvényét »fejlődés-törvény«-nek neveztük. S ha analogia gyanánt az élettani fejlődés fölfogásából indulunk ki, akkor eszünkbe juthat, hogy e fölfogás nemcsak normális fejlődést, de visszafejlődést is ismer. A betegség, degeneratio stb. processusai pedig, mint kimutatták, számos esetben valamely normálisnak ismert fejlődési menet fokozati sorrendjének megfordított képét mutatják. Ezen analogia révén nem várhatjuk-e mármost előre, hogy a történelemben is fogunk találkozni visszafejlődésekkel, a melyekben esetleg a L. által »normális«-nak mondott fejlődés fokozatainak megfordított sorrendje lesz felismerhető? Ismerjük a történelemnek egy esetét, a melyt igazolni látszik, s ez nem más, mint az a nagyszabású folyamat, a melyet a római birodalom és kultura hanyatlásának szoktunk nevezni.

Ennek az oly sokszor tárgyalt folyamatnak újabb irodalmából különösen két kisebb tanulmányt emelhetünk ki, a mely vázlatossága mellett is a történelem ezen, úgy látszik, egyedül álló esetének talán legtalálhatóbb és legszebb képét mutatja. Egyik Beloch Julius értekezése, mely főleg e hanyatlási processusnak kulturális vonatkozásaival foglalkozik, míg Meyer Eduard a folyamatot gazdasági oldaláról világítja meg.²⁾ Állít-

¹⁾ Der Stufenbau stb. Berlin, 1905.

²⁾ Die kulturhist. Methode, 28.

suk egymás mellé — mondja Beloch egy szellemes képpel — chronologikus sorrendben a római császárok pénzeit s világosan szemünk előtt állanak annak a hanyatlásnak egyes fokozatai, a melyeken a római kultúra keresztülment. De nem ugyanezt mutatják-e a művészet összes ráánkmaradt emlékei, pl. a császárok meglehetősen teljességben fenmaradt portrait-szobrai, melyek a művészet magasfokú egyénítő ábrázolásától mind merevebb és conventionálisabb formákon keresztül az élettelen stilizálásnak ugyanoly fokáig vezetnek el bennünket, mint a minő a művészi fejlődés kezdetleges fokán szokott mutatkozni, hogy innen a mind teljesebb naturalismusig és egyénítésig emelkedjék? Nem ugyanezt mutatja-e a finom differentiálódásra jutott latin próza hanyatlása is, a mely kifejezés-kincsének mind nagyobb összuszorodása után végre az assonantiák, rímek és vers-ritmusok fellépésének azon stádiumáig jut, a mely legtöbb esetben épen a kezdetleges előadásmódra jellemző. Végül a gazdasági fejlődésről szépen kimutatja Meyer, hogy a római birodalomnak az a magas fejlettségű pénzgazdasága, mely formáit tekintve alig állott a miénk mögött, hogyan hanyatlott le lassankint a latifundialis gazdálkodás mind erősebb fellépésén s mind több terület művelésének felhagyásán keresztül addig a kezdetleges terménygazdaságig, a melyben, mint a primitív népeknél, a tökéletlenül kihasznált földekkel a parlagon heverő területeknek nagy száma állott szemben. Mint Meyer kimutatja, e hanyatlás egyes kisebb szakaszai már az alexandriai korszakon belül megkezdődnek, s egyre erősebben fellépő, majd pedig egyre gyengülő fellendülésekkel megszakítva folytatódnak tovább, míg végre egész erővel indul meg az a hanyatlási folyamat, melynek teljes lepergését végül sem Teodorik reformjai, sem a karoling vagy ottói renaissance nem tudják feltartóztatni.¹⁾

Valahányszor a történettudomány erre az egyedülálló történeti jelenségre irányította figyelmét, mindannyiszor felmerült az a kérdés, hogy minő okokban találhatjuk meg e jelenségnek magyarázatát? A nélkül, hogy a Montesquieutól és Gibbontól kezdve Du Bois Reymondig és Seeckig annyiszor megkísérelt hypothesiseknek vagy helyesebben ötleteknek számát akarnám szaporítani, csak futólag óhajtom megjegyezni, hogy épen Lamprecht rendszerének egyik pontjából kiindulva, a szóbanforgó eseménynek olyan magyarázatára juthatnánk, a mely az eddigiek mellett egészen újnak látszik. L. rendszerében, mint már láttuk, a »normalis«-nak nevezett fejlődési typustól való

¹⁾ *Julius Beloch*: Der Verfall der antiken Kultur (Hist. Zeitschrift, N. F. 84. Bd. 1900.) és *Ed. Meyer*: Die wirtschaftliche Entwicklung des Alterthums. (Jahrbücher f. Nat. Oekon. u. Statistik, Bd. 64. 1895.)

eltéréseknek és módosulásoknak egyik leggyakoribb oka az idegen befolyásokban, az egyes nemzetek közötti »diosmosisok«-ban keresendő. Mármost hivatkozhatunk-e a történelemnek egyetlen más olyan esetére is, a melyben ez a nemzetközi diosmosis, a legkülönbözőbb kulturáknak egymással való keveredése oly rendkívüli, mondhatni hypertrophikus mértékben játszódott volna le, mint egykor a Földközi-tenger partjain? Mint Ranke szépen mondja, a római birodalom egy nagy tóhoz hasonlítható, a melybe az ókori történelemnek minden eredménye beleáramlik, hogy innen azután az újabb korba ismét szétáradjon. Természetesen a mondottakból e körülménynek a hanyatlás bekövetkezésével való tényleges és részletesebb összefüggése még nem világos, de futólagos gondolatnál megjegyzésünk úgy sem egyéb. Csak azt akarom még megjegyezni, hogy ez esetben a Beloch által fölvetett magyarázat, a rómaiak kizsákmányoló rendszere, tehát militarismusa, melyet ő, úgy látszik, főleg faji okokra hajlandó visszavezetni, inkább csak következménynek volna tekinthető.¹⁾

Ha ilyen módon a történelemnek ez az esete Lamprecht fel fogásával nem érdektelen összefüggésbe hozható, akkor feltűnőnek látszik, hogy L. erre az esetre miért nem terjesztette ki figyelmét s miért nem vonta azt reflexióinak körébe? De ez mindjárt érthetővé lesz, ha történetelméletének arra a részletére gondolunk, mely az előbbi részben nekünk kiindulópontul szolgált s a mely szerint elsősorban figyelembe veendő történeti egységeknek a nemzetek, illetőleg a nemzet-államok tekintendők. Mármost egyfelől a római birodalom a legkülönbözőbb nemzetek conglomeratuma volt, másfelől pedig a szóbanforgó processus jelentékeny részben még nem is egy állam keretében folyt le, minthogy az a római birodalom tényleges megszűnésével még korántsem tekinthető befejezettnek. De ez megint arra a nézetre vezet bennünket, hogy a középkornak nagy részében a döntő történeti fejlődésnek legalább egy része nem az egyes nemzetek határai között folyt le, s hogy a középkori történet számos mozzanata két ellentétes folyamatnak: az említett egyetemes kulturális hanyatlásnak és az egyes középkori népek természetes, haladó irányú fejlődésének küzdelméből és összekapcsolódásából érthető meg.

¹⁾ Beloch id. m.

fiát fiacskájával együtt hagyván valamennyire való egészségben. Die 27 mensis Martii jött hírem Pozsonyba, hogy az atyámia igen beteg. Eodem die indultam haza póstán; 28 die Martii circa 2 et 3 pomeridianam hazaértem. Szólttam vele. Jobban megnehezdedvén, szent husvét napján, idest 4 mensis Aprilis inter 3 et 4 pomeridianam vette ki Isten e világból, 21 esztendős lévén. Die 6 letettem a testet a felső házban. Die 8 ismét elutaztam Pozsonyba s mind ott fen voltam, hanem die 6 mensis Junii jöttem Guarba. Annakutána készültem a temetésre. Csináltattam boltot a guari szentegyházban és felvételtem szegény Istenben elnyugodott Kigyóssy asszonyt ¹⁾ és asszonyom-anyám testit, vitettem azon újonan csinált boltba. És lett szegény Istenben elnyugodott utolsó feleségem temetése Kisasszony-nap után való vasárnap, azaz 12 die mensis Septembris. Mely temetésnek . . . illendő memorialist leírtam és megtalálni a vasas ládámban. ²⁾

Immár Isten engemet a két árvaságom után két árvámmal meghagyván, azokat Isten velem együtt éltesen nevének dicséretére, a meddig akarja, in catholica religione. Isten kiszólván a világból úgy engem, úgy a két fiam közül egyiket, temetésünk legyen azon boltban. Kigyóssyné asszonyomnak is a szerint ott leszen temetése, vagy előbb vagy utóbb leszen halála. Az Isten könyörüljön rajtunk és vigyen az örök boldogságba minket is, a hova a megírt két atyámfiat vitte, kik nagy áhitatossággal catholice multak ki gyermekszülések után. Miformán legyenek a boltban helyheztetve a koporsók, megtalálni írásomban, melyet intituláltam e szerint: Meszleny familiárul való memorialis, mely vagyon együtt szegény feleségem, Perneszy Judit asszony temetése rendivel együtt a vasas ládában. ³⁾

Most elhunyt feleségének halálával korántsem tudott ennek szülőivel oly szép, békés egyetértésben maradni, miként Kigyóssyékkel. Úgy látszik, még otthon szóba került a hozomány visszaadása, majd meg a következő évben, mikor Meszleny még Pozsonyban tartózkodik, márczius 26-án levelet írt hozzá Perneszy Ferencz. Csodálkozik, hogy Meszleny megháborodott az ő néhány szóból álló üzenete miatt és megnehezelt. Nem villongást, gyalázkodást akar, sőt óhajtja, hogy igaz atyafiságban, szeretetben maradjanak. »Hogy tovább nem várokztam, — írja folytatólag — oka, hogy nem remélem sokáig való életem; más is kiváltképen való, hogy a szegény leányom fekete ruháiból kiváltképen akartam papi és oltári öltözeteket csináltatnom, már oltárom is husvétra megkészülvén. De így lévén

¹⁾ Kigyóssy Juditot, a feleségét érti.

²⁾ Ezek elvezettek, vagy talán mint afféle nem birtokra vonatkozó írásokat, elhányták őket.

a dolog, hogy Kegyelmed a szentegyházakhoz adott ennek, jó szívvel annuálok annak valamit Kegyelmed csináltatott, avagy én Kegyelmed adta pénzen, abból sem kívánok semmit; a mi az Istenben elnyugodott szerelmes leányom testén vagyon a koporsóban, ezeket sem. Hanem ezeken kívül kívánom, a miket mi magunktól adtunk volt oda, akármilyen névvel nevezett legyen, a mit országunk törvénye is nekünk visszaadna; egyéb kívánságom ennél nincs. És így, édes fiam-uram, kérem Kegyelmedet, a dolgot neheztelésbe ne vegye, holott semmi képtelent és országunk törvényén kívül, azaz jó igazságon kívül valót nem kívánok. Valami nem reánk nézendő és nem is visszajárandó, Isten ne adja még gondolnom is, azt kívánom, vagy azzal vétenem Kegyelmednek, a mi a jó igazsággal nem egyez; sőt holtonapig igaz szívvel szolgálni és nem véteni akarok Kegyelmednek.¹⁾

Hogy erre felelt-e Meszleny és mit, azt nem tudjuk, csak sejtethetjük, hogy elutasító volt válasza, mert Perneszy, Potyondi László eskütt által megismételte kérését s a leánya magával vitt ruháiból kért vissza, pedig ezekből Meszleny már ajándékkul adott egyes templomoknak, meg egynémely aranyos, ezüstös miveket követelt. Meszleny 1650 május 6-án Guary Miklós Vasmegyei főszolgabíró és Horváth István eskütt által a következő izenetet küldte Perneszynek: »Noha Perneszy uram azt a dolgot én velem titkon akarta tractálni, de tudván azt, hogy kisebb dolog is embernek tudására kelletik lenni, azért ő Kegyelme ne vegye nehezen, hogy nyilván resolváljam magamat. Én azért de stricto iure semmivel nem tartozom ő Kegyelmének, mert nekem fundamentalis ratióim vannak, a kikkel mindennemű portékáját szegény atyámfianak merito megtarthatnám magamnak; mindazonáltal a sok gonosz nyelvek eltávoztatásáért, a kiket láthatom, hogy visszaadhatok, nem tartozásképen, hanem egyedül a magam jóakaratajából visszaadok, ha veszi Perneszy uram. Evvel is meg akarom mutatni, hogy nem szorultam volt az ő Kegyelme adományára, sem pénzire, sem jószágára, hanem ellehetek nála nélkül is, a mint hogy, lám, nem participáltam semmi pénzben, sem jószágában semmiképen szegény atyámfianak, s megköszönheti a jó Perneszy uram az én fiúságomat, mert oly emberrel lett volna dolga, hogy megmutatta volna fogafejérét neki. Vegye azért ezeket ő Kegyelme jó névvel, mert csak ingyen adom vissza és nem tartozásból. Talánd ő Kegyelme ismét oly embernek fogja ostorul adni, a ki visszamondja az áldást utána. Nem is hagyja Isten büntetlen az ő Kegyelme háladatlanságát mind

¹⁾ Eredeti levél, melyet egyszerűen borítéknak használtak fel a faso. 52-ben levő 1302—1378. sz. oklevelekhez.

én reám s mind pengig leányára nézve, a kinek halála is nagyobb részből ő miatta és a két öreg asszony miatt esék; addig praesapiálják néki az egynehány koszos forintért halálát, kit mind halála órájáig nem tudhaték elméjéből kiverni. Legyen azért úgy, a mint Isten akarta. Evvel is a mód nélkül való kívánsággal nem én, hanem ő Kegyelme fognak tisztelkedni, mert én nem leszek szegényebb, de ő Kegyelme sem lesznek hasznosabbak vele.

Ha ő Kegyelme Perneszy uram és gyermeki ezeket elveszik, általküldöm, vagy küldjenek érette, odaadom; hol nem, én protestálok rajta, hogy kérte és nem viszi, admoneáltatván róla. Azután ne legyen oka sem Isten, sem emberek előtt, s interim ha mi történik a portékának fogyatkozásában, sibi imputent. Én oly helyre adom, a hol letétetvén, ha szintén akarnák sem nyúlhatnak hirtelen hozzá; az én kezemet kivesszem aztán tőle, hanem csak a törvénytől várok. Kívánsága azért ő Kegyelmének az volt, hogy jó lelkiismeretem szerint a mit visszaadhatok, visszaadjam; azért im ezek azok, mint renddel meg vannak írva:

Egy rossz hintószekér, négy fakerekek benne, a mint idehozták; egy vörös bársony varróláda, egy lengyel süveg, egy pártaöv, egy fekete bársony nyári kis suba, egy fekete bársony palást nyest-torokkal bélelt, egy zöld tafota bélelt hosszú suba, egy meggy színű bársony váll, vászonyabrosz 8, vászonylepedő 8, gyoicslepedő 2, asztalkeszkenyő 8, kendőkeszkenyő 8, gyoicskeszkenyő 2, hosszú vánkoshéj 2, kerék vánkoshéj 4, gyoicselőköttő 4, ingváll 4, egy pár orczatakaró 1. Ezek a portékák egy ládában lesznek és az is odaleszen.

Egy aranyos kannácska volt, Isten tudja, sehol nem találják, elveszett egy öreg kupával együtt. Vesztek el öreg gyöngyök, boglárok és négy gyűrűm; eleget tudakozzák, a hol nyomába igazodhatnának. Mi a vénasszonyra avagy Katlinra véljük, hogy azok kezében akadott.

Item, vannak valami aprólékos portékák is, úgymint gallérok, reczék etc. azokat is öszvöszedvén megadom.

A felül megírt portékán kívül pengig a mi nálam vagyon, akár kívánják ő Kegyelme, akár ne, de semmi úttal nem adom, nem is adhatom, mert nem illeti ő Kegyelme, egynehány rendbeli igazságom levén hozzá. Ezeket is, a mint egynehányszor íram, igazán megtarthatnám, de mégis sponte et ultro megadom ő Kegyelme, tegyék ő Kegyelme szükségekre.

Vagynak levelek is itt a pozsonyi házról valók, azokat is odaadom s uno contextu Istennek áldomásával búcsuzzunk el egymástól, s ha mit vétettem ő Kegyelme, bocsánatot várok. A mint ő Kegyelme velem míveltek, Isten fizesse meg nekik; nem kívánom soha az ő Kegyelme sok ízbéli ajánlását hallani. ¶

Perneszy Ferencz az erős hangú nyilatkozatra kijelentette, hogy ő Meszleny fiaságával meg volt elégedve, de Meszleny tudja, mit tart az ország törvénye, s azért a mit visszaadhat, adja vissza, különben sem ő maga, sem gyermekei által nem perel leánya hagyatékaért; megismétli, hogy nem akar pert vagy veszekedést, hanem inkább holtáig kívánja Meszleny szolgálatát és ő viszont szolgálni akar neki. Meszleny nyilatkozatát kezébe vevén, abból jórészt kihúzta a visszaajánlott tárgyakat.¹⁾ Kívánta azonban, hogy Meszleny küldje vissza a varróládát, a lengyel süveget, pártáövet, a nyári kis subát, a nyest-torokkal bélelt palástot, a hosszú subát, a pozsonyi házra vonatkozó leveleket, ezekhez még egy aranyos kannát, egy ezüst palaczkot, egy aranyos paplant, egy pegyvettel bélelt fekete bársony korczobált, s azt kérte, hogy küldjön el a pozsonyi apáczáknak egy terczen szoknyát, mert ezt már nekik ígérte. Ezen kívánságai mellett még Kigyóssynéval szemben volt követelése vagy legalább panasz, s azt is mondta, hogy maga vagy gyermekei meg fogják szólítani a miatt, hogy szegény leánya testéről levette volna, a mi rajta volt, «a beazegés után a házat, kiben lett volna a test, felrontatván.»

Meszleny a hónap végén felelt Perneszy követeléseire, de kijelentette, hogy többé sem nem ír, sem nem üzen neki. Nyilatkozatának legelején visszautasítja a Kigyóssyné ellenében kifejezett gyanút, mert «nem olyan ember Kigyóssyné» és maga leesen bizonyosága, felel is felőle. Azután rátér a Perneszytől kívánt tárgyakra, de csak arra hajlandó, hogy noha mindkettőben pénze fekszik, a terczen szoknyát a pozsonyi apáczáknak fogja adni, mert az ő atyjafia ruháját soha senki az ő házánál nem hordja, a fekete bársony korczovágyot pedig a szombathelyi várbeli szentegyházhoz juttatja, a bársonyát, bélését vissza fogja küldeni Perneszyéknek Egerszegre. Mindazokat a tárgyakat, melyeket följánlott Perneszynek, most is visszakinálja, sőt tiltakozik az ellen, hogy valahogyan nála ne hagyja.²⁾

¹⁾ Később a kiküldött főszolgabíró és eskütt összefoglalták ugyan az ebben az ügyben folyt hivatalos eljárást és Meszleny nyilatkozatai abban is megvannak, mint Perneszy követelése, feleletei is, de megvan az az írás is, melyet maga Meszleny adott a kiküldötteknek s a melyen Perneszy áthúzásai, széljegyzetei is láthatók. Száma az, a mi a hivatalos összefoglalásé: 1914.

²⁾ Guary-levéltár, 1914. sz. — A mi az egyházaknak szánt ruhákat illeti, megmaradt három nyugtatvány: Litomeriozy László soproni guardiáné, Brixiai Eustách szombathelyi Domonkos-rendi perjelé és Mihalik Paczifik szombathelyi minorita guardiáné, melyek bizonyítják, hogy Meszleny egy fekete bársonyból és két vörös selyemből készült ruhát valóban egyházi czélokra ajándékozott. U. o. 1384. sz. Ezekből bizrást következtethetjük, hogy azokat is az illető helyekre juttatta, melyekről ily nyugtatványok nem maradtak ránk.

A hagyaték további sorsáról soká nem hallunk. Lehet, hogy az öreg Perneszy állta a szavát és nem perelt miatta; örökösei azonban nem feledkeztek meg róla és Meszleny családja később egyezség útján még valami kárpótlást adott érte.¹⁾

A felesége temetése és ezen perpatvar idején Meszleny többnyire Pozsonyban volt, hol az 1649 január 25-re összehívott országgyűlés foglalta el. Közbe-közbe azonban megfordult Guarban is. Az országgyűlés tárgyalásai mellett, melyeken a nádorválasztás, a vallásügyi sérelmek bizonyára különösebb érdekekkel bírtak reá, családi dolgok foglalkoztatják. Így Pozsonyban az országgyűlés alatt keltezi 1649 május 28-án egy genealogiai összeállítását »Memorialis pro Paulo filiolo, cui Deus provideat« címen, melyben, bizonyára az esetleges örökösödés miatt, fiának anyai ágon való leszármazását adja.²⁾ Az országgyűlés bezárása után iparkodott haza, hol különben is dolga volt, mert a hozott határozatok 3. pontja szerint a török ellen hadakat kellett kiállítani s ezekből 1000 gyalogosról, lovasról a Dunántúlnak kellett gondoskodni, hogy augusztus 1-re a maguk helyén lehessenek. Vas vármegye jun. 21-iki közgyűléséből Nádasdy Boldizsár és Meszleny Benedek alispánokat küldte ki másokkal együtt, hogy a többi megyével a kiállítandó katonák arányára megegyezzenek. A tanácskozás július 1-én Csepregen történt meg. Végzendő dolgai azonban a következő évben is visszaszólították Pozsonyba. 1650 november 28-án itt tárgyal vele Guary Lajos örököseinek gyámja azon nehézségek miatt, melyek némely Guary Miklóstól kapott felsőszelestei részek miatt támadtak, de azután úgy végződtek, hogy Meszleny más, ugyanoly számú telket kapott az örökösöktől.³⁾

Az 1650 körül folyó évek azok, melyekben Meszleny anyagi gyarapodása nagyon jelentőssé válik. 1649-ben anyai ágon való örökösödés címén részt követel néhai Ferdák birtokából, a Sopron-megyei Nagyságból. A következő év január 19-én már nádori rendelet ment Sopron megyéhez, hogy Meszlenyt a maga, más leányági örökösök illetményébe be kell iktatni. A későbbi időkben azt látjuk, hogy egy jobbágytelek van Meszlenynél.⁴⁾

¹⁾ 1664 május 11-én Osztopáni Perneszy János egyezik ki Szalay Katával, Meszleny meghagyott özvegyével, néhai való Perneszy Judit nénejéről maradt ingó portéka, arany mív és réz mobiliák miatt, úgy hogy egy keresztényfalvai, 16 tallérban Szalay Katánál zálogban levő rétvét visszakapja, de kötelezi magát, hogy ha bátyja, Perneszy István is követelne valamit Szalay Katától, a 16 tallért leteszi. U. o. 1574 és 1691. sz.

²⁾ U. o. 1614. sz.

³⁾ U. o. 1358. és 1624. sz. Ez utóbbira rá van vezetve jegyzetnek: A mint Pataky János Meszleny Benedeknek adta a felsőszelestei jószágot.

⁴⁾ Guary-levéltár, 1670. 1681. és 1683. sz.

Kezében vannak már a Kigyóssyak javai is, mert 1650-ben egy petróczi jobbágya tehene ellopása miatt tett panaszt Meggyesy Gáspár özvegyének Horváth, másként Hegedüs István nevű tót-keresztúri jobbágya ellen, a kit azután Vas vármegye törvényszéke elrettentő például halálra ítélt és, szökésben levén, levelesített; ¹⁾ Simaházán pedig ugyanezen évben 1 hold földdel és 5 darab, összesen 14 kaszás réttel szaporítja földjeit.²⁾ Fiatalkori szerzőmódját hozza emlékezetbe Eöry Dániel esete. Ez 1650 október 21-én Guarban kelt írásában elmondja, hogy ő »néminemű levé- nek formálása miatt incurrálván poenát«, Meszleny és Guary Miklós szolgabíró jószágait fölkérték volt. Ámde azután az ő sok intercessióját megtekintvén, relaxálták azon kéremést« és biztosították Eöryt, hogy a fölkérés ellen másoktól is megoalt- mazzák. Ezért azután hálából Meszlenynek és Guarynak adta örökös joggal Vas megyében fekvő botosházi rész birtokát, mely- hez erdő is tartozott.³⁾ Ennek kiegészítésül Meszleny november 25-én 80 forintért még zálogba vett tőle ugyanott egy elhagyott jobbágyhelyet.⁴⁾ 1651-ben a Chernelekkal vannak birtokügyei. Már 1643-ban tanuvallomásokat vététtet föl, hogy egy szent- györgyi rét, mely most Chernel kézen van, az övé, mert csak zálogos jószág; majd megkínálta a 28 forint záloggal Chernel Istvánt, s mikor föl nem vette, törvénybe idéztette.⁵⁾ Május 21-én Chernel Miklóssal lép összeköttetésbe, a ki Guarban levő »egy házülését, kit hívnak Boncz Pál helyének«, 100 forintért zálogba adja neki oly föltétellel, hogy két éven belől ki nem válhatja. Meszleny pedig esetleges építésiért nem fog tőle semmit sem követelni s a guari szabad faizó erdőt azon czímen, hogy immár nincs Guarban jobbágya, nem tilalmazza neki. Mellesleg említve, a kiváltásról annyira nem volt szó, hogy Chernel 1653-ban, majd 1656-ban újabb kölcsönökkel terhelte meg a jobbágyhelyet.⁶⁾ Jelentékeny zálogbirtokot szerez Meszleny Saller Andrástól, Vas vármegye esküttjétől. Ez 1652 május 23-án birtokvásárlásra 100 magyar frtot vevén föl Meszlenytől, ennek fejében neki, Ferencz fiának és leányának adta zálogul a maga feleségének egy guari házhelyét, melyben eddig Kovács János lakott jobbágyul, de kiszökött belőle, s kötelezte magát, hogy ha a zálogösszeget szent

¹⁾ U. o. 1553. sz.

²⁾ U. o. 1697. sz. — A tényleges birtoklást, melyet a Kigyóssyék fölvallása alapján megvalósított, azzal is biztosította, hogy 1651-ben Pálffy nádortól nádori adományt eszközölt ki a Kigyóssyak javaira. U. o. 1845. sz. V. ö. még 1447. sz.

³⁾ U. o. 600. sz. V. ö. 1502. sz.

⁴⁾ U. o. 598. sz.

⁵⁾ U. o. 1515. sz.

⁶⁾ U. o. 1645. sz.

György napjára le nem fizeti, akkor ebben az évben már nem lesz joga a kiváltásra. Meszleny 80 forint értékig építhet a telken s az ily javítás értéke a kiváltáskor becsü szerint megtérítendő. Nemcsak kiváltásról nem lett szó, hanem december 11-én még 50 forintot vett föl a jobbágytelekre,¹⁾ majd még 1653-ban 50 jó veretű aranyért, szőllei kivételével, összes guari, szentgyörgyi és felsőszelestei portái Meszlenyhez jutnak. 1654-ben még 30 magyar forint kölcsönt kérvén, lekötötte magát, hogy ezeket a jószágokat két esztendő leforgása előtt vissza nem válthatja.²⁾ A sok guari szerzeményhez járul a fiatalabb Guary Miklós özvegyétől, Szelestey Sárától szerzett zálog. Ez, mint fiának Pálnak gyámja, tartozott Székely István örököseinek, de kiegyezett velök 125 forinton, a mit azután, illetőleg 1 forinttal többet, Meszleny Benedek bocsátott rendelkezésére, a miért zálogul kapott egy guari jobbágyhelyet s ehez még az ő záloga lett a szentgyörgyi pusztán egy jószágocska, mely eddig az özvegy-nél és fiánál volt.³⁾

Ezen zálogügyekből különösen érdekes az 1652 májusi, a mennyiben ez megvilágítja Meszleny családi viszonyait. Megtudjuk belőle, hogy a második házasságából született fia Palkó már meghalt, Benedek úr pedig újra házastársra akadt, sőt már leánykája is született. Meszleny tehát a gyászév elteltével tüstént megnősült. Választottja Kerecseni Szalay Kata, Kéry Pál özvegye volt, a kit a Kigyóssyakkal⁴⁾ s így a vele való rokonság kapcsán már régebben ismerhetett. Leánya, kit 1652-ben említenek, Mária volt, kit beczézőleg egyszer Mariánának is neveznek.⁵⁾ Ugyancsak megismerjük ezen családi állapotát azon birtokügyekből, melyeket 1653-ban Pataký Ádám özvegyével, Prosznyák Évával bonyolított le Meszleny. Patakynétől a maga, Kigyóssy Judittól született fia Ferencz, és mostani feleségétől Szalay Katától született leánya Mariána számára 350 magyar forintért örök tulajdonul megvett két felsőszelestei jobbágyhelyet, majd, mivel azzal az összeggel Patakyné még nem tudta hetyei jószágát kiváltani, gráci veresű dukátokban fölvelt 195 tallérért egy harmadik, hasonlóan felsőszelestei jobbágytelket, junius folyamán pedig 30 tallérért »örök áron, meghíhatatlan-képen« egy ugyanott levő Kerekrét nevű rétet és 3 hold földet.⁶⁾

¹⁾ Guary-levéltár, 1597. sz.

²⁾ U. o.

³⁾ U. o. 31. és 33. sz.

⁴⁾ U. o. 1667. sz.

⁵⁾ U. o. 1621. sz.

⁶⁾ U. o. 1782. és 1785. sz. — Az említett Kerekrétet 1659 július folyamán elcserélte, mert egyik jobbágyától elfoglalta annak szentgyörgyi rétjét s ezt adta helyette. U. o. 1940. sz.

Hogy ezeket a jelentékeny szerzéseket megtehetette, sőt még 280 forint és 27 pénzre becsült malmot is építhetett Guarban,¹⁾ abban nagy része lehetett annak, hogy Szalay Kata igen vagyonos özvegy volt és mostanában özvegyi jogon még meghalt férjének jószágait is élvezte. Ezt kell következtetnünk abból, hogy mielőtt mostoha fiával, a Kéry Pál első feleségétől Szelestey Annától született Zsigmonddal, jegyruhája és egyéb hozománya tekintetében meg nem egyez, Meszleny vetteti be a földeket, ő egészíti ki a marha-állományt is. Mikor azután 1656 május 5-én az egyezés megtörténik, a Meszlenytől vett két marhán és az adott vetőmagon kívül kap Szalay Kata felesben 130 cseber ó és új bort, 1 öreg tehenet, 1 tulkot, 2 borjút, 38 apróbb-nagyobb sertést, apróságokat, ingóságokat, az 1656-iki termés felét és még 1100 forint készpénzt. És az osztozásnál, mint Kéry Zsigmond is elismerte, mostohája és ennek férje nem voltak követelők, sőt engedékenyek, s ezért szívesen beleegyezett azon föltételbe, hogy ha gyermektelenül találna meghalni, utána öröklő atyjafiai Meszlenyéknak vagy örökösöknek még hatodfélszáz forintot tartoznak fizetni. Az új termés megosztásánál sem merülhetett föl nehézség, mert november 16-án a vasvári káptalan előtt 1100 frtját is megkapta Meszlenyné.²⁾

A vagyonossá vált Meszlenynek a következő években egyik legfőbb gondja tárgya, hogy meglevő részbirtokait kiegészítve, az egyes helyeken szétesően fekvő javait kapcsolatba hozza, tömörítse. Erre a célra cserél,³⁾ majd »irtó emberrel« irtásokat tétet magának,⁴⁾ gyűjti a zálogokat. Megyeri Orsiktól, Árvay Mátyásnétól zálogba vesz egy darab guari erdőt; ⁵⁾ 1656-ban a Guarban lakó Gál Benedektől, a ki Isten ő szent felsége látogatásából vénsége ideje alatt szemei világában is megfogyatkozott, s e miatt alkalmatlanná levén a munkára, ruhátlan, költségtelen, igen szegény állapotban van, a templom pénzébe is tartozik, nyolcz frtért és 1 akó borért egy irtást, mely csak oly időben lesz visszaváltható, mikor sem vetés nincs benne, sem szántva nincs, sőt »ha ő Kegyelme megganéjzónája«, három ószi vetésig okvetetlen nála marad, s ha eladásra kerülne, csak Meszlenynek lehet eladni; ⁶⁾ saját jobbágyától Horváth Benedektől s ennek fele-

¹⁾ U. o. 1332. sz. Talán ehhez csináltatta azt a közel 65,000 téglát, melynek készítésére 1653 ápr. 19-én Piroker Jakab téglavetővel megegyezett, kinek október haváig pénzben és élelmi szerekben 70 és néhány forintot fizetett. U. o. Meszlenytől való számozatlan jegyzék.

²⁾ U. o. 1621. sz.

³⁾ U. o. 1343. sz.

⁴⁾ U. o. 1340. sz.

⁵⁾ U. o. 1647. sz.

⁶⁾ U. o. számozatlan.

ségétől, kik öreg emberségök vénsége miatt szükségben vannak, nem helyhez tartozó, hanem régi őstől maradt guari földjüket harmincz ezüst jó nyomású talléron és 5 forint elkendő pénzen, mely in toto a mostani folyása szerint a pénznek teszen 50 magyar forintot.¹⁾ Itt-ott vannak azonban még egyéb szerzeményei is, egyes házhelyekből, jobbágytelkekből a maga részei kiegészítésére szolgáló vételei, melyek a birtokegyesítést segítik elő. Sőt a régi próbát is megkísérli ennek a megvalósítására. Mikor Szelestey János fiági örökös, Szelestey György pedig fi- és leányági örökös nélkül meghaltak, két más kérelmezővel a felséghez fordul, hogy hűséges szolgálataik jutalmául megkaphassák ezek hagyatékát, melyet Felsőszelestén két jobbágyhely, nemesi kuria, zsellér-nép, Szentgyörgyön malom, hegyjog, jobbágytság, zsellérség tett ki.²⁾ Az új király, I. Lipót teljesítette a kérelmet, mikor azonban a birtokba iktatásra került a sor, a Szelesteyek, Guaryak, arra hivatkozva, hogy ezeket a jószágokat az elhunytak nekik vallották be, óvástétellel tiltakoztak a bevezetés ellen. Ezt a bevallást 1657 deczemberéig elő kellett volna mutatniok, de nem is próbálták meg, hogy a maguk igazát megbizonyítsák. E miatt az adományosok panaszára és kérelmére Lipót király meghagyta gróf Nádasdy Ferencz országbírónak, hogy röviden idézze maga elé a tiltakozó feleket, s ha nem tudják igazolni, hogy ama javak valóban hozzájuk tartoznak, el kell tőlük venni s az adományosok javára végre kell hajtani a birtokba iktatást. Mi lett a végeredmény, nem tudjuk; azonban aligha kedvezett Meszlenynek és társainak.³⁾

Mialatt ezek a birtokügyek elfoglalták, lebonyolításukkal vesződt, nevezetes évfordulóhoz jutott Meszleny: 1656 tavaszán tízéves alispánságát ünnepelhette; sőt valamicskével túl is volt rajta. Ennek azonban csak az lesz az oka, hogy állásától nem válhatott meg tüstént, a mint lemondott. Mert egyébként számon tartotta a hosszas megyei szolgálatot s immár rajta volt, hogy búcsut mondjon az alispánságnak s vele a közpályának.⁴⁾ Számot szokott ő vetni magával mindannyiszor, ha valami fordulóponthoz jutott, s bizonyára megtette most is. Ha visszatekintett hosszas alispánkodására, valami fontosabb, szélesebb

¹⁾ U. o. 1427. sz.

²⁾ U. o. 1523. sz.

³⁾ Guary-levéltár, 1778. sz. Nem számítva, hogy Meszleny Benedek iratai közt egy sincs, mely a beiktatást bizonyítaná, maga az a körülmény is a mellett szól, hogy a Szelesteyek és Guaryak később mégis tudtak fölmutatni nekik igazat adó írásokat, hogy magának Lipótnak ez a Nádasdyhoz intézett rendelete csupán másolatban maradt meg, sőt a keltezését már érdemesnek sem tartották följegyezni.

⁴⁾ V. ö. u. o. 1498. 1792. 1901. sz.

teret betöltő munkásság nem tűnt föl előtte; de erre alkalma sem volt. A mi hivatalos ügyeit illeti, iparkodott tehetsége, szép jogi tudása szerint elvégezni azokat, s csak a maga levéltárába még az ő idejében összegyűlt irások alatt temérdekszer olvashatta a nevét. Másra, nem számítva a megye bizalmából elvált országgyűlési követségét, alig kellett vállalkoznia; mert azok a megbízások, melyeket az országgyűléstől mint alispán kapott, valami fontosak nem voltak, de meg hosszadalmasabb, terhesebb munkát sem kívántak tőle. Az 1647-iki koronázó országgyűlés 70. cikkelye szerint ő is egyik tagja a hazánk és Stájerország közt elhúzódó határ kiigazítására, megújítására kiküldött bizottságnak. Két évvel utóbb az 1649-ben, éppen az ő követsége idejében megtartott országgyűlés 77. cikkelye a száraz és kevésbé szükséges vámok megszüntetése, rendezése végett ad neki a Dunán-túl megbízást, mely föladata. az 1655-iki országgyűlés 29. cikkelye értelmében is megmaradt. Ez utóbbi országgyűlésnek következő cikkelye pedig megújítván az 1647-iki intézkedést, Meszleny ismét tagja a Stájerország felé eső határok rendezésében eljáró testületnek. A megbízások különben nem vetnek fényt egyéni kiválóságára, mert nem személyét, hanem az alispáni állást illették. Hogy azonban megyéje meg volt működésével elégedve, hosszas hivatalviselése tanuskodik mellette.

A hivatalos működéstől való megválás azonban éppen nem jelentette nála, hogy immár megnyugszik a munkától. Családja ügyeinek és érdekeinek csak oly gondos és szorgos munkása marad, mint korábban volt. Most fejezi be azt a hosszu és régi viszályt is, mely közte és nőtestvére Sára közt már oly régen főnforgott. Az 1636-iki megegyezés a nagy büntetés fölvállalása mellett sem tartott sokáig. Sára utóbb a Meszleny Benedektől átengedett részekhez még egy büki rétet is elfoglalt, a Guarynál levő malom kiváltásánál is kellemetlenkedett. Ő volt az oka, hogy a felsőszelestei zálogot nem lehetett kiváltani, azután meg némely irtásoknál nyugtalanzkodott, melyek övéi voltak ugyan, de földköblök fejében Benedek bírta azokat, s noha ez már megyei határozatot is eszközölt ki, hogy megadván a két hold után járó két köblöt, Sára nem tehet nehézséget, ez csak nem akarta a küldött gabonát elfogadni. Évtizedeken át tart ez az apróbb-nagyobb koczódás; végre Benedek beleunt s az 1636-iki egyezségben kikötött büntetéspénz megadására perbe fogta testvérét. Ráby István személynöki ítélőmester azonban 1658-iki szeptember 27-én egyezsége bírta a feleket. E szerint Benedek elengedte a poenalét, Sára visszaadta az alsóbüki rétet és Benedeknek adott egy darab guari földet, melyen úgysis ennek az ispánlak állott; Benedek kizárólagos jogot nyert a guari malomhoz, viszont

azonban Sára is kapott jóságot, Guaron egy hold földet, Váton pedig egy nemesi kuriát; egyebekben a jövőre is érvényben hagyták a vasvári káptalan előtt írásba foglalt egyezséget, csak a büntetésépenzt szállították le 300 aranyról 100 tallérra.¹⁾ A következő évben február 28-án Csepregen ugyancsak Ráby István előtt köt szerződést Chernel Miklóssal, kinek egy guari telke és Meggyeskert nevű kertjének jó része már eddig is Meszlenynél volt zálogban. Mivel Chernel nem tudott fizetni és Meszlenynek vele szemben tanusított jóságát is meg akarta hálálni, az említett jóságokat meg egy kuriális sessióban bírt atyai részét örök birtokul engedni át neki, feleségének, leányainak: Máriának és Évának, — tehát ekkorra már a Meszleny első házasságából született fiu, Ferencz is meghalt — és jóváhagyja azt az egyezséget, melyet Meszleny Megyeri Orsolyával kötött; viszont Meszleny átengedi Chernelnek éltéig egy darab erdejét és az ő tudomására juttatás föltételével szabad faizást enged neki a guari erdőben.²⁾ Az itt említett, Megyeri Orsolyával kötött szerződés abban állott, hogy ez annak fejében, hogy Meszleny életében ellátásáról, halála után temetéséről gondoskodik, örökül adta neki egy részben nála, részben Chernelnél elzalogosított jobbágytelkét, továbbá egy atyjától öröklött, elhagyott nemesi kuriáját, a Meggyeskertből őt illető részt, bizonyos jogon eddig is Meszlenynél levő két guari jobbágytelkét és a Sopron-megyei Viszlóbükön levő kaszálóját.³⁾

Hogy a sok szerzés, zálog, vétel, ajándék nem mindig Meszleny vagyongyűjtő természetének következménye, hanem szerepel azokban a megszorultakon való segíteni vágyás is, látszik ezekben a birtokügyekben s látszik azokban az adományokban, melyeket szolgálatai, szívességei fejében nyer. Néha nem látjuk, mivel szolgálták meg a segítségét; mint pl. Vitnyédi Ferencz szombathelyi plebánus, pápóczi perjel, a ki 1657-ben minden külön kötelezettség vagy zálog nélkül 160 forint kölcsönt kapott Meszlenytől.⁴⁾ Máskor azonban a jutalmazás emléke is fönmarad. Így 1654 márczius 17-én a meszleni nemesek közakarattal azt végzik, hogy Meszleny sok rendbeli szolgálataiért egy darab fiatalos erdőt örökre neki és családjának ajándékoznak;⁵⁾ a Széchyek pedig, kikkel mindvégig összeköttetésben marad, bőkezű adományokkal méltányolják értékes munkásságát. Az ismételt pénzbeli jutalmazások után,⁶⁾ mikor Széchy Dénes özvegye

¹⁾ Guary-levéltár, 1550. 1573. 1620. 1637. sz.

²⁾ U. o. 1445. sz.

³⁾ U. o. 1443. sz.

⁴⁾ U. o. 1792. sz.

⁵⁾ U. o. 1689. sz.

⁶⁾ U. o. 1349. 1350. sz.

Draskovith Sára, Sennyei Ferencznek, és leányának Széchy Mária Margit asszonynak bizonyos összeget tartozván letenni, 1657 ápr. 17-én 2000 forintot vett föl Meszlenytől és feleségétől, ennek fejében zálogul adta neki Németzsidány Sopron-megyei faluját. ¹⁾ A következő évben pedig egynehány dologban való hűséges szolgálataért, és kiváltképen az elmúlt országgyűlésen Kőszeg várossal való dolgában tett fáradságáért meg sok peres ügyében való szorgalmatosságáért, mit az ő és családja javára tanusított, megengedi neki, hogy azt a néhány száz forintot, melyet ő és néhai férje Meszleny kezéhez adtak, ez a maga hasznára fordíthassa és senki ne kereshesse rajta. ²⁾ A jutalmazást folytatta gróf Széchy Péter, a ki, mint mondja, nem akarván hálátlan lenni Meszleny sok munkájáért, a mit családjáért tett s a leánnyal való pereikben most is végez, 1659 ápr. 24-én a maga és testvérei nevében Németzsidányt azzal a két szöllővel együtt, melyet anyja csak úgy adott neki, hogy évenként 10 akó bort adjon tőlök, minden további teher, kötelezettség nélkül 3000 forintban inscribáltatta Meszleny Benedeknek és családjának. ³⁾

Meszleny, a ki még juliusban is szerzett egy darab szöllőt Guarban, csakhamar betegeskedni kezd ⁴⁾ s a hónap végén Tarcán fürdőzik. Mintha valami sürgette volna, a fürdői tartózkodást arra használja föl, hogy javairól kimutatást készítsen, összeírja birtokait, majd regisztrálja iratait, ⁵⁾ följegyzí ifjúsága dolgait, az esetleg ellene tehető követeléseket, hogy családja tudja, lehet-e vele szemben jogosan fellépni, minthogy «labilis az ember memoriája», s azt is kijelenti, hogy ha Isten halasztja életét, még más esetleg eszébe jutó dolgait is jegyzékbe foglalja. ⁶⁾ Itt készült el augusztus 1-én birtokainak jegyzékével, jövedelmeinek lajstromával, mely nagyon érdekesen világítja meg azt a gyarapodást, a mi az atyjától maradt egynehány részbirtokcska átvétele óta bekövetkezett.

Meszlenben van 1 lakott és 1 pusztaszellérhelye, 1 szőlője, melynek összes munkáját a két zsellér adja meg, ha mindkét hely lakott; továbbá két «haszontalan pusztaszőlője, 5 darab erdeje, melyből egyet, a tilalmast, a zsellérek tartoznak megválni. ⁷⁾ Ezen munkákon kívül a zsellérek nem is adóznak, hanem «ha

¹⁾ Guary-levéltár, 1345. sz.

²⁾ U. o. 1348. sz.

³⁾ U. o. 1345. sz.

⁴⁾ U. o. 1727. sz.

⁵⁾ U. o. 1338. sz.

⁶⁾ U. o. 1605. sz.

⁷⁾ Ez a kis jószág részben oly szerzés, hogy 1653-ban 100 forintot zálogot szerzett vissza. U. o. 1337. sz.

valami lakodalom, tor, keresztelő etc. lenne, ők is a több más helyen való zsellérek szerint concurrálnak.*

Guarban van egy épen épülőben levő udvarháza, vele szemben öreg kertje, hozzá kisebb kert, pajtás kert, baromállás. Övé itt a Megyeriek udvarhelyéből kétharmad rész, Guary Miklós udvarházából $\frac{1}{6}$ s egy a Guary Lajos örököseitől szerzett kert. Van összesen 13 egész helye, egyben azonban épen zsellér lakik, de felében maga Meszleny használja és 3 zsellérje, kik közül egyről megjegyzi, hogy »most zsellér, de helyes lehet, ha fölveszi«; 2 egész hely felében, Guary Miklós hagyatékából 2 hely $\frac{1}{6}$ -ban volt az övé, vagyis, mint megjegyzi, minden hatodik héten neki szolgáltak; de lassanként az egyik hely felét magának vásárolta össze.¹⁾ Jobbágysai elég tehetőseknek látszanak, legalább a helyeseknek mindnek van marhája. Övé 2 jó és 3 pusztá szőlő, része van a hegyvásban s évenként körülbelül 24 akót kap. Irtásföldjeit másoknak adja s minden holdtól egy köből gabonát kap oly magúl, a mi terem rajtok, miként ez, teszi hozzá, egyebütt is szokás az ily köblös-földeknel. Allodiális jószága valami csekélység híján 100 hold, de szanaszét vannak, a legtöbb 13 hold, a mi egy tagban terül el. Ezeket kiegészítik 1 nagy és 3 kisebb rét, zálogos rétek s egy malom, minden hozzátartozó igazságával.

Egyházashükön 1 jobbágyhelye, 10 darab rétje, 2 hold földje van.

Terestyénfalván csak két rét az övé, melyen 32 szekér széna és sarjú terem.

Felsőszilvágyon levő 2 jobbágyhelyéből az egyikben marhás, a másokban marhátlan jobbágy lakik. Közelebbi meghatározás nélkül említi udvarhely-földjeit és irtásait, melyek után köblöt adnak, tilos erdeit és csalitosait.

Váton 1 egész helye van, marhás jobbágy lakja, s ugyanitt »vagnak egynéhány tialmas erdők száz számra nézve.«

Felsőszelestén 3 egész helyén marhás jobbágyai laknak s ugyanitt az övé egy helynek $\frac{2}{6}$ része. Jobbágysai házai mögött egy darab tilalmas erdeje van.

Botosházán, mely csak pusztá, az övé 1 hely minden igazságával, s van erdeje, rétje, melyet harmadában kaszáltat.

Szentgyörgyön 1 helyet bír, marhás jobbágy műveli. Ugyanitt van egy jó öreg rétje. A hegyvából rész jár neki.

Szokatlan, de értékes haszonélvezetei vannak oly helyeken is, hol nem birtokos. Felsőszelestén, Botosházán, mindkét Szilvá-

¹⁾ Ez részben 1659-iki zálogos szerzemény Guary Annától, Gely György özvegyétől, kinek birtokkiváltásra 15 forintot adott.

gyon, Váton, Acsádon, Szentgyörgyön és Pósafalván szabad faizása, legeltetése, makkoltatása van.¹⁾

Meszleny az említett helyek jobbágyszolgálmányairól sem feledkezett meg, s ha ezeket tekintjük és nem feledkezünk meg róla, hogy hódolatlan területen lakó jobbágyság kötelességeiről van szó, népeivel szemben méltányos földesurat ismerünk meg Meszlenyben. A jobbágyság szolgálmányai, adózásai a következők: »A helyesek szent Iván napjától elkezdvén, szabad szent István napig, mely lesz mindenkor 20 Augusti, három napot szolgálnak marhával avagy gyalogúl. A zsöllérek pedig szolgálnak gyalogúl két napot minden héten a megirt terminusokig. Item a 20 Augusti a megirt szent Iván napig a helyesek gyalogúl vagy marhával két napot, a zsöllérek pedig egy napot szolgálnak minden héten. Item minden helyes karácsonyra ad két kappant és egy szekér fát. A zsöllér csak egy kappant ad. A helyesek robotban egy napot szántanak; ha ketten fognak öszvő, két napot szántanak. Messze útra is elmennek, de a robotba tudódik, míg odajárnak. A magok irtásáról köblöt adnak, ut supra. A midón mennyegző, keresztelő, tor avagy úrszéke szolgáltatik, illendő adót adnak, a mint reájok vetnek. Bort minden hely jó akót árul ki, ha reá vetik, egy pénzzel fölebb, a mint kél. Item midón szilva terem, illendőképén reájok vetnek, hogy megszárazstják. Item a helyesek fonnak húsz kötet fonalat, a zsöllérek pedig tiz kötetet, a kendert magam adatom nekik.«

Az eddig felsorolt birtokok azok, melyek Meszlenynek tulajdonképeni, mondjuk családi javai. Ezekhez tartoznék még két kis szerzeménye, melyet már említettünk, a Nagyságon szerzett jobbágyhely, mely most pusztán állott, s az itt levő földek, erdők, továbbá a simaházi portió, mely földekből, rétekből alakult ki. Talán mert a jobbágyadózás más volt ezeken a részeken, vagy mert a simaházai nagyobb birtokkal kapcsolatban jutottak eszébe, a Széchyektől birt zálog után a Kigyóssyak javai közt említi őket.

Németzsidány tartozékait nem részletezi, hanem csak annyit mond róla, hogy miként a Széchy familia bírta, úgy bírja ő is minden igazságaival együtt; proventusáról más urbarium vagyon.²⁾

A Kigyóssyaktól kapott jószágok felsorolásakor egy-két aprócska birtok tűnik föl, mely a Kigyóssyak javainak fölvallásakor nem volt említve. Lehet, hogy ezekről később vette észre Meszleny, hogy ezekhez is joga van. De a Kigyóssyak jussán

) Följegyzí azt is, hogy »minden idén« árendálja Guar, Szentgyörgy szeleste gabona- és bortizedét.

) Ez az urbarium hiányzik.

szerezte meg és nem a maga pénzén, mert akkor, mint egyéb részeknél, ezeknél is megjegyezte volna, hogy ő szerezte, a maga pénze van bennök.

A simaházi jószágon van egy kastélyformán való pusztá udvarház vízárokkal körülvéve, ezzel szemben pajtás kert, marha-állás, pajta, kis kert, a kastély hátulján napestéről füves és gyümölcsös kert. Vannak, úgymond, földek és rétek, tilalmas erdők is ezen kastélyhoz, de nem jók. Jobbágy három ház volt Simaházán.

Széplakon van két ép és egy pusztá jobbágyhely.

Bódön három ház jobbágy és erdők teszik a birtokát.

Sárfimizdón két ház jobbágya van.

Kisebb, kiegészítő tartozékok a halastói kis portió, Teresyénfalván egy jó rét, mely megkülönböztetendő a már említett két itt levő réjtétől, végül a keményegerszegi határban egy jó rét.

Tótsági jóság néven említi a következő birtokot. Ennek fekvését egyáltalán nem ismerjük, de megállapítjuk abból, hol laknak az ezen jósághoz tartozó jobbágyok. Négy család Peszkóczon, kilencz Petróczon, három Staniczon, egy vagy több (Novák Sebestyén több atyjafiával együtt) Tótkeresztúrott lakik. Peszkócz a mai Petófa, Petrócz most Péterhely, Stanicz pedig Szabadhegy, s ezek Tótkeresztúrral együtt Vas megye déli csücskének közepén vannak, az első három kelet-déli irányban egymást követi, Tótkeresztúr pedig Petófától délkeletre esik. A jóság középpontjának Peszkócz látszik, itt lakik a bíró is, és ha volt külön Tótságnak nevezett hely, ha Tótság nem olyan összefoglaló név mint pl. a Zseliczség, ennek a közelében kellett feküdnie. A petróci hegyben volt két szálló, mindegyiknél jó pincze, benne prés.

A tótsági jósághoz tartozó jobbágyok adózása a következő : »Ad egy házhely esztendeig egy iccze vajat, egy iccze mézet, két köből zabot, két kappant, tizenkét tikmonyat, ötven marok lent. A mikor lakodalom avagy keresztelő avagy tor szolgáltatik, avagy valami vendégség, illendő adót tartoznak adni. Minden háztól egy túrót avagy sajtot adnak.

Minden esztendőben egy holnapig s tovább is tartoznak szolgálni. Minden munkáját megadják a megirt két szállónek ; a pinczéket építik, a mint kívántatik, a szállók hasznát betakarják, mindenestül felhozzák ; a mennyi hordó kívántatik a borokhoz, annyit csinálnak magok. A mostani bírójok öreg Novák István, s ez is úgy szolgál, mint a többi.« Volt még hét hegyvámosa is, neveik szerint petróciak és tótkeresztúriak, kik 22 vödör borral és 7 kappannal adóztak neki. ¹⁾

¹⁾ Guary-levéltár, 1940. sz.

Mindezen jószágok során nem találjuk meg a szentmártoni osztályban kapott részt és nincs szó a Bóben Meszlenynek aján-dékozott rétről. Az első nagyon kiesett más jószágai csoportjából s talán e miatt vált meg tőle, míg a Guarhoz ugyan közel fekvő, de magános bói rét épen egymagában való állapota miatt lett eladás vagy csere tárgya. E két hiányzó fekvőség mellett is arány-talan mértékben felülmulják szerzett javai a csekély atyai örök-séget, mely Meszlenyre szállt, s bizonyára fájó érzést keltett benne, hogy nincs fiuörököse, kire a szép szerzemény további gondozását rábízhatná.

Az 1659 évi aug. 20-án ismét Guarban volt, hol tovább dol-gozott irattára rendezésén, s ezen a napon két jegyzéket is ellátott neve aláírásával. 1) Keresztülhúzta az évet s a következő tavaszt is megérte. Annyit tudunk, hogy 1660 márczius 18-án még élt, 2) de április 15-én már özvegyéről van szó. 3)

* * *

Meszleny özvegye magára maradt három leányával s reá várt a feladat, hogy férje hagyatékát, a mennyire lehet, összetartsa. Mert hogy a támadások nem hiányoztak, mutatja a Kigyóssy-javak sorsa, melyekre Vitnyédi Pál még 1660 folyamán nádori adományt szerzett. 4) A leányok jövőjét is neki kellett biztosítani, neki kellett őket férjhez adni. Mária Polányi László felesége lett, és férje 1687 ápr. 17-én még élt, de 1668 végén Mária már özvegy. 5) Éva Nádasdy Tamáshoz ment nőül és ugyancsak 1687 ápr. 17-én hallunk férjéről; 1688 végén ő is özvegy. 6) A harmadik leány, Erzsébet, Ostfy Miklósné lett, de 1682-ben mint megholtól van róla emlékezés. 7) Szalay Kata, ki a vagyoni dolgokban gondos, férje nyomain haladó asszonynak látszik, legalább húsz évvel tovább élt Meszleny Benedeknél. 8)

SÖRÖS PONGRÁCZ.

1) Guar-levéltár, 1388. és 1752. sz.

2) U. o. 1688. sz.

3) Széchenyi György győri püspök írása az említett tizedbérletről szóló nyugtatványok között.

4) U. o. 1447. sz.

5) U. o. 1428. és 1579. sz.

6) U. o. 1428. és 1528. sz.

7) U. o. 1586. és 1934. sz.

8) U. o. 1728. sz.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Bacsányi János és kora. Eredeti levelezések és egykorú források nyomán írta *Horánszky Lajos*. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. 4-r. 535 l. Huszonhat műmelléklettel.

Bacsányi nemcsak költői, hanem finom aesthetikai érzékkel is megáldott ember volt. A kik a XVIII. század végének irodalomtörténetével foglalkoztak, régóta tudták róla, hogy kortársainak működését a kritikus szemével is nézte. Dayka Gábor, Szentjóni Szabó László költeményeit saját példányában bőséges, néha azonban igen subjectiv ízű megjegyzésekkel kísérte. Hogy milyen fejlett ízlése volt, azt a Zrinyiáshoz írt jegyzetei bizonyítják. Általában hálás feladat volna Bacsányinak mint kritikusnak megítélése könyvtára alapján, mely jórészt a Nemzeti Muzeumba került. Hogy ez a munka sok érdekes eredménnyel járna, azt az eddig említettekén kívül a Himfy Szerelmei-hez írt megjegyzései is bizonyítják.¹⁾

Az első kiadásnak az a kötete, a melybe Bacsányi e jegyzeteket (Kisfaludy Sándor kérésére) írta, Horánszky Lajos kezébe került. A véletlen — ezúttal Thaly Kálmán és Thallóczy Lajos személyében — Horánszky érdeklődését még inkább Bacsányira irányította, mikor a két tudós Horánszkyknak tudomására juttatta, hogy a bécsi levéltárak költőnkre vonatkozó sok becses adatot őriznek; és most már ezek felé fordult figyelme.

Beható kutatás után jelent meg az a díszmű, mely egy mindenképen érdekes egyéniség rajzára van hivatva világot deríteni. A szerző nem járt járatlan utakon. Úgy tudjuk, maga is foglalkozott már Bacsányival, és a költő hamvainak hazahoza-

¹⁾ Mivel ezekkel tárgyunknál fogva folyóiratunkban nem foglalkozhatunk, csak itt jegyezzük meg, hogy Horánszky ismertetése néhol téves. Pl. az 522. 523. l. azt írja, hogy Bacsányi néha egészen *kifogástalan* (!) *rímeket is kritika tárgyává tesz*; ilyen »kifogástalan» rímek Horánszky szerint ezek is: *tengér — nem mer, képzelem — velem!* Holott épen az mutatja Bacsányi kitűnő rímérzékét, hogy az ilyeneket mindig hibásaknak mondja. V. ö. Irodalomtört. Közl. XVII. 112. *veled — neveléd, tessenességét — véget stb.*

talára irányuló s először talán Lasz Samutól, a jeles természet-tudóstól megindított, utóbb az Akadémiától is támogatott mozgalomnak néhány év előtt zászlóvivője volt. A mozgalom utóbb elaludt.¹⁾ Horánszky azonban azóta is teljes érdeklődéssel fordult Bacsányi egyénisége, költészete és kora felé.

Kantz Zsigmond kéziratban maradt életrajzi vázlatától,²⁾ melyet az Akadémia kéziratára őriz, Szinnyei Ferencznek társulatunk kiadásában megjelent könyvéig,³⁾ sokan és sokféleképen foglalkoztak költőnkkel. És Horánszky mégis sok újat tud mondani róla; sőt tovább mehetünk: e hatalmas kötettel is könyvtárunkban, Bacsányi egyéniségéről tiszta képet csak ezután várunk. Mert Szinnyei művében a linzi idő képe még nem elég éles, Horánszky könyvének elolvasása után pedig sehogy sem áll előttünk a kassai Magyar Múzeum erőszakos szerkesztője, a nagy tudású aesthetikus, az eszmékért, elvekért síkra szállni tudó férfiú, a kinek lehettek, voltak is gyöngéi, de a kiról mindenképen el kell ismernünk, a mit a Kazinczy szellemében és örökségéből fejlődött irodalomtörténet elfogultsága hosszú ideig megtagadott tőle, — hogy vezető szellem volt és e szerepre hivatott egyéniség. Horánszky ezt, hogy úgy mondjam, megérezte a Bacsányi szerepléséből. De mert a József császár alatt Bécsben fejlődött szellemi élet, társadalmi mozgalmak képe őt már akkor is a császárvárosba, Bacsányi szereplésének későbbi gócpontjába vonta, a mikor még hősét a Magyar Múzeum tervei irodalmunk szebb jövőjével kecsegtették, és mert azt hitte, hogy ebből az időből Bacsányiról nem mondhat újat, erre a korszakra nem fordított gondot. A későbbi időre nézve pedig műve kitűnő adattár, nem jellemrajz. Így is alapvető munka Bacsányi ismeretére nézve, de önmagában nem az, a mit irodalomtörténetírótól Szinnyei kutatásai, az előttünk fekvő kötet okiratgyűjtése és az 1904 óta előkerült adatok (pl. Bacsányinak gr. Ráday Gedeonhoz írt levelei)⁴⁾ alapján várhattunk és várunk.

Ha azonban nem azt tekintjük, hogy mit lehetett volna Horánszkynek írnia, hanem csak azt nézzük, hogy a mit adott, az jórészt egészen új, használható, becses adalékok sora, melyet tárgyi tévedés alig szakít meg, akkor a történet- és az irodalomtörténetírás nagy hálaival tartozik Horánszkynek. Bacsányit és korát, Bacsányinak korához, vagy korának Bacsányihoz való

¹⁾ Épen Horánszky könyvéből tudjuk, hogy Bacsányi sírja f. é. július 12-ig van megváltva! (496. l.)

²⁾ Die Lebens-Ereignisse des ungarischen Gelehrten u. Dichters Johann Bacsányi vom Jahr 1796 bis zu seinem Tode.

³⁾ Magyar Történeti Életrajzok, XX. évf. 3—4. f. Budapest, 1904.

⁴⁾ Molnár János közlése. Irodalomtört. Közl. 1907. I—II. f.

viszonyát nem jellemezte, de könyvével, és csakis e könyv ismeretével lehetőségessé vált, hogy a szakember ezt ezután elvégezze. Ez a díszmű a legkitűnőbb forrásmunkák egyike.

Bevezetése művelődési viszonyainknak érdekes rajza, a melyhez forrásokul különösen Takáts Sándornak régebbi, a XVIII. századdal foglalkozó munkáit használta. Röviden végig kíséri a szellemi fejlődés mozgalmait a kurucz fölkelések lecsillapulása után, finoman összefűződő fonalakat mutatva, a melyek egyfelől Bécsbe, Bessenyeiekhöz, másfelől szerzetes-rendeink, főleg a piaristák munkálkodása mentén vidéki irodalmi központjaink alakulásaihoz vezetnek. Tagadhatatlan, hogy e kettőből alakult ki a Bacsányi kora, a Magyar Muzeum kora, s hogy ennél fogva Horánszky helyes úton járt. Csak az a kár, hogy ezt a terjedelmes, szép utat szűkebbé, nagyon is szűkké szorítja össze épen akkor, mikor hőse fellép.

A szorosabb értelemben vett történetírás szempontjából ez a rész — a Napoleon kiáltványának keletkezését megvilágító adatokon kívül — a mű legfontosabb fejezete. Károlyi Sándor szereplésére vet új világot. Egy hosszú életnek önző és mégis becsülésre is méltó, tudatosan következetes törekvéseit mutatja be hat okirat, illetőleg folyamodvány alapján, melyeket szóról-szóra közöl is. E hat irat a következő: 1. Károlyi folyamodványa III. Károlyhoz újabb adományokért. (13—14. és 16—19. ll.) 2. Melléklet e folyamodványhoz: az eddig kapott javak stb. jegyzéke. (19—20. l.) 3. Főlhatalmazás Pálffy János részére a Károlyival szemben való békés eljárásra. (20. l.) 4. Pálffy kegyelemlevele Károlyi Sándor részére. (20. l.) 5. Az udvari kamara referádája Károlyi kérvénye ügyében. (20—21. l.) 6. Providentia Dei. Károlyi Sándor naplójának idevágó részletei. (22—23. l.)

Ezekből kitűnik, hogy a szatmári békekötésnek a dynastiára háramlott előnyeit Károlyi igyekezett a maga javára jócskán kihasználni. Az 50,000 forintnyi gracionálián kívül számot tartott az erdódi dominiumra, a tarczali Szuhay-uradalomra, a Királygály-hegyi szőlőre, a máramarosi főispánságra és a szatmári kuriában való megerősítésre. S hogy ezeket megkapja, csodálkozva olvassuk, mikor az elébbi kurucz generalissimus a felséges *császár* »veleszületett osztrák jóságát«, majd ismét »veleszületett osztrák kegyességét« emlegeti. Megtudjuk, hogy a márcz. 14-iki hűségeskü után el volt rá szánva, hogy a népet az összes vezéreknél — ha kell — akarata ellenére is visszatéríti az »ausztriai ház hűségére«, hogy a katonaság csakugyan az órábeszélésére rakta le a fegyvert; hogy Pálffy az ó segítsége nélkül semmit sem ért volna el. A »Providentia Dei« idézett részleteiben

pedig már azt írja, hogy Rákóczi és Bercsényi hitegetésekkel, csalárd ígéretekkel lázították fel a népet. És mégis, elismerést is érdemel: mert a béke megkötése után is közreműködött az ország rendezésében, és talán az egyedüli volt, a ki néhányan jóval később is szót emelt az elnyomott nép érdekében. Csak annyit mondhatunk tehát róla, hogy önző volt, meg hogy a viszonyok megváltozása után bécsi szemüvegen át nézte és a béke művelődési hasznának világitásán át látta, talán materialistikus fölfogással is ítélte meg Rákóczi szabadságharcát.¹⁾

Mert művelődés tekintetében valóban fölvirágozott az ország. Bejöttek és tanítottak a piaristák, a rend legkiválóbbjai, és előkészítették Magyarországon a talajt az irodalom renaissance-ára csakúgy, mint Bessenyeiek Bécsből tették. Az ő nyomukban indulnak meg az úttörés bajnokai, köztük Bacsányi.

Ez a kerekded, adataiban néhol talán téves, de élvezetes, szépen megrajzolt bevezetés (a melynek stílusát bántóan szakítja meg egy-egy germanizmus, vagy az olyan feljáró kísértet, mint az 57. lapon az *irodalmár* szó!) kitűnően készíti elő a XVIII. század nyolczvanas-kilenczvenes éveinek képét; sajnos, ez utóbbiakat röviden szintén magában foglalja, és mivel két lapon (57—58. ll.) végez velük, kizökken a megkezdett szélességi útvágásból.

Ismételjük, Bacsányi a Magyar Muzeum korának egyik vezető alakja, s csak a Martinovits-per lefolyásáig terjedő évtized lehet irodalmunkban az ő kora, de ez sem teljes joggal. Horánszky, mivel erről a korról kevés újat tud mondani, két rövid fejezetben (*Ijju évek. — A Muzeum kora.* 65—84. l. — *Bacsányi és a magyar forradalmárok.* 87—99. ll.) végez vele. Főforrásának, Szinnyi könyvének adatait az osztr. belügyminisztérium néhány levéltári, illetőleg jegyzőkönyvi adatával kiegészíti ugyan (a gymnasista-évekről, szülőföldjéről, az Orczy-háznál töltött időről), és Fraknoi nyomán indulva, de lélektanilag is, elemzi Bacsányinak a Martinovits-ügyben való szereplését, — de kassai szerepléséről, kortársaihoz való viszonyáról mélységesen hallgat.

Csak akkor jó elemébe, mikor Bacsányi már osztrák földön, a kufsteini börtönben van, mikor szenvedései elkezdődnek. Még leghívebb barátját, Szentjóni Szabó Lászlót siratja Bacsányi, mikor Maret-val, ankésőbbi bassanoi herczeggel megismerkedik, a kivel való barátságának révén utóbb a Napoleon kiáltványa fordításának gyanujába keveredik. És kiszabadulva

¹⁾ A szécsényi gyűlésen résztvettek sora bizonyítja, hogy nem Telekessy az egyetlen főpap, a ki érzésben a kuruczokkal tart, — mint Horánszky véli. (V. ö. *Márki: Rákóczi*, I. 441. stb.) Hissen az eskümintát is Pethes András cz. püspök olvasta föl. (U. o. 443. l.)

Kufsteinből, Bacsányi siet Bécsbe, a hol akkor írónknak egész serege él. A Maret-val való ismeretség Horánszknál csak pillanatfelvétel, csupán reflex a későbbiek megértésére. A bécsi idő rajzával kezdődnek új adatai: Horánszky okirattára. Ennek az okirattárnak — melyben Horánszky saját, néhol németességekkel is bővelkedő, de általában élvezhető, folyékony fordításban közli Bacsányi leveleit, a hozzá írott eddig ismeretlen leveleket és a rá vonatkozó írásokat — főérdeme az, hogy Bacsányit minden vádtól, a melylyel őt Márton Józseftől Kazinczy Ferenczig kortársai illették, teljesen tisztázza. Az első vád az volt, hogy Bacsányi a cabinet noirban, Kazinczy szerint »a levelek feltördelési departamentjánál« van alkalmazva. Saurau kamarai elnöknek I. Ferenczhez írt fölterjesztése a bizonyosság reá, hogy Bacsányi a bankóhivatalnál dolgozott csekély (előbb 45 krajczár, utóbb 1 forint) napidíjért, s innen a Saurau vezetésével működő legfőbb pénzügyi hatósághoz akart jutni. Milyen méltatlan a Kazinczy vádja, ha meggondoljuk, hogy igazságtalan is, és hogy Bacsányi mint szerény napidíjas küzködik az étellel a fényes császárváros gazdag szellemi életében, és mégis ráér Ányos verseinek kiadására, átdolgozott¹⁾ kiadására!

A régi Bécs szellemi életének rajza terjengős ugyan, de érdekes, mert nekünk új; nem is ok nélkül folyik ilyen széles mederben. Horánszky ért hozzá, hogyan fűzze össze az eseményeket élvezetes egymásutánba. Ebben a rajzban jelenik meg Caroline Pichler társaságában Bacsányi barátnője, utóbb neje: Baumberg Gabriella. Mindkettőjük felett elviharzott már az ifjuság nagy szenvedélye, mikor ebben a Horánszknál pompásan rajzolt légkörben összekerülnek, — mégis mély szerelem ébred bennük Bacsányi életfolyásának legmeghatóbb vonásául. Hosszu évekig tart, míg költőnk helyzete megengedi, hogy házasságra lépjenek. De ezekre az évekre is szép világot vet az a pár levél, a melyet Horánszky közöl. (Valamennyit az osztr. belügyminiszt. levéltárából.) E leveleknek, valamint a továbbiaknak jelentőségét ő maga ki is emeli. Mind a Bacsányi, mind a Gabriella levelei helyet követelnek Gabriellának a magyar művelődés történetében. (166. l.) Mert hiszen, ha németül vannak is írva, minden soruk a magyar irodalom és a magyar történelem Bacsányijára vonatkozik. Különösen nagy a jelentőségük, mikor 1809-ben Napoleon kiáltványa sorsukba belejátszik.

E kiáltványnya a könyv három fejezete foglalja, a hol Horánszky a fordítás ismert ügyét is végleg tisztázza. Meg-

¹⁾ V. ö. Ányos Pál versei. Kiadta Császár Elemér. Budapest, 1907. 227—229. ll.

magyarázza, — ismét lélektanilag is, de Bacsányi nejének vallomásaival támogatva, — hogy miért szökött Bacsányi Párisba, noha ártatlan volt. Ez a szökés és egy százados köztudat bizonyított ellené. Wertheimer Ede volt az első, a ki e vádat nem hitte el, és Szinnyi is valótlanszínűnek mondja. Jegyzőkönyvek és iratok bizonyítják most, hogy igazuk volt. Hagernek kutatásai fordították Bacsányira a gyanút. Decsy Sámuel Márton Józsefet, régi ellenségét gyanúsította. Márton Kazinczyhoz írott leveleiben Bacsányira fordította a dolgot s Kazinczy révén terjedt ez a köztudatba. Szökése miatt feleségét is zaklatták. Az ez időből való levelezésük Gabriella legszebb emléke : az adatoknak egész sora az ő gyönyörű jelleméhez. Férjének mindenről beszámol. A német irodalom történetére nézve is fontosak e levelek közül a költeményeinek kiadására vonatkozók ; igen kedves adatok, hogy néha ölebecskéjét megszemélyesítve, vele irat leveleket Bacsányi kis kutyájához s így közli derült hangon férjével a történeteket. Érdekes a Metternich-hel folytatott beszélgetés, melynek eredményeként (ez is új adalék a dátum pontosságára nézve) Meauxban találkozik férjével s 1811 ápr. 27-én együtt érkeznek meg Párisba. (320. l.) De a nő megfontolt gondolkodása készíti Gabriellát, hogy három év mulva, 1814-ben, Bécsbe visszatérjen ; jövőjükről akar gondoskodni. E három év történetéről, adatok híján, hallgat Horánszky is ; de bebizonyítja, hogy Bacsányiné Ferencz császár biztatására tért vissza Bécsbe. (325. l.) A bécsi congressus idejében vagyunk. Napoleon csillaga lejár, és ezt jól látja Bacsányi is ; feleségét kéri, menjenek falura, vonuljanak egészen vissza (ez is ; érdekes új adat), — mikor a nyugalmas élet küszöbén, 1815 aug. 5-én, Schwarzenberg katonái elfogják.

Az ezt követő dijoni kihallgatásból sok aprólékos adat tűnik ki, de ezeknél fontosabbak a spielbergi fogság s az ezt követő tanuvallomások. Maga Metternich elhiszi, hogy a kiáltványt Bacsányi fordította ; de mert gyöngé jellemű, megtört embernek tartja, alapelvek nélkül, a ki húszszor beleesik ugyanabba a hibába s mindig meg van győződve róla, hogy helyesen cselekedett, jobbnak tartaná, ha őt továbbra is a külföldön hagynák. Ferencz császár azonban 1816 aug. 8-án Linzbe interálta.

Ezt az intézkedést előzik meg a tanuvallomások s a per lefolyása : Horánszky könyvének a legfontosabb részletei és legnagyobb fejezete. A jegyzőkönyvek szerint a kiküldött bizottság bebizonyította, hogy a kiáltványt — a gyanus részletek kivételével — Márton József fordította le ; de hogy az inkriminált részleteket azután Bacsányi fordította volna, azt

semmi sem bizonyítja. Érdekes a bizottság jellemző nyilatkozata is : hogy költőnk büszke, nemes érzésű ember, és szigorú erkölcsi felfogás zsinórmértéke mindenben ; de nézeteiből nem enged, parancsoló és nyers a természete, s ezért sok ellensége van. — A szigorú Sedlnitzky rendőrminiszter pontos adatai azután 1816 június 12-iki felterjesztésében végleg tisztázzák ezt a történeti szempontból is érdekes kérdést. Kermelics Károly, a Batthyányak jószágigazgatója lehetett az, a ki a kiáltványt lefordította. Ez az ember ugyanis Napoleonnál Schönbrunnban hosszas kihallgatáson volt, Maretnál nap-nap után megfordult s előbb Illyriában praefectus lett, majd Párisban francia nyugdíjból élt. — Bacsányi tehát ártatlan. Az internálás terve mégis Sedlnitzkytól származik, a ki ebben Metternichnek és a szakbizottságnak véleményét vette alapul, s tőle származik az a terv is, hogy a császár Bacsányinének adjon nyugdíjat, melyből a házaspár megélhessen. A linzi internálás idejében kerül azután elő még egy adat, mely Bacsányi igazát védi : hogy őt a fordítás ügyében Theremin rendelte ki. A mi még ezekről az évekről új van a Horánszky könyvében, az csupa szomorú adat, Bacsányi nyomorgásának és Sedlnitzky durva zaklatásainak okiratai.

Elmondottuk véleményünket Horánszky könyvéről ; mint forrásmű, rendkívül becses ; ezt igyekeztünk bebizonyítani is. Tegyük hozzá, hogy szép is, a legizlésebb kiállítású magyar irodalomtörténeti munka. Sajtóhibája sok van, de mind apró. Hogy áttekinthető tartalomjegyzék és névmutató nélkül szűkölködik, azt épen a könyv sok becses adata miatt sajnáljuk legjobban. Képei mind nagyon szépek.

GÁLOS REZSŐ.

A magyar népdal zenei fejlődése. Irta *Fabó Bertalan.* Budapest, 1908. A M. Tud. Akadémia kiadása. Nagy 8-r. 608 l. Ezer kótá-példával, számos hasonmással és képpel.

Meglepő, hogy ily nagyterjedelmű munka jelenhetett meg oly igénytelennek látszó tárgyról, mint a *népdal* ; sőt ennek is csak *zenei* oldaláról. De a ki kezébe veszi s forgatja Fabó könyvét, nem fog csodálkozni terjedelmén, mert temérdek olyat talál benne, a mi eddig el volt rejtve, s csak olyan buzgó, öntudatos, mindenre figyelő és hozzá szerencsés bűvárkodó számára volt megközelíthető, a milyen épen Fabó. Hogy ez a jó magyar hangzású írói név dr. *Fraenkel Bertalan* fővárosi ügyvédet jelenti : ezt megmondanunk már azért is kötelességünknek tartjuk, mert saját nevével nem egyszer fellépett a Kisfaludy-társaságban s másutt is mint felolvasó ; azonfelül megjelent számos, főleg

zenei érdekű cikke, a mit reményekre jogosító foglalónak, ígéretnek vehettünk; s a mit Fraenkel ígért, azt Fabó ime fényesen beváltotta.

¶ Igazi történetet írt. Nemcsak a jelenségeket, a népművészet egyes darabjait írja le és hasonlítja össze egymással, hanem beleilleszti a rokon művészetek — a versköltés, a táncz — rajzába, és karképet fest a műveltségi állapotok, az uralkodó szellemi áramlatok felől. Milyen igaz jellemzés és jó megfigyelésre vall pl. a mit a *katona-nóták* fejezetében (177. l.) ír: »Csakis a nemzetnek idegen érdekekért folyó háborúi, a katonafogdosás, a rossz bánásmód, a messze idegenben való élet értetheti azt meg, hogy a világnak egyik legelső katonája, a magyar, népdalaiban egészen 1848-ig és a szabadságharcz után 1867-ig a katonaeleten folyton kesereg.« Vagy a mivel a népballadák csekély számának okát adja: »az Alföldön s Dunántúl sem a tehetség hiányzott, — betyárballada később elég termett, — hanem a hagyomány. A lakosság nagy részét a török kiirtotta; az újonan települő idegen sváb, szerb, tót népesség lassan honosult meg s nem folytatta a hagyományt.« Már az első íveken baskir, finn, török, kalmük, tatár stb. nóták, vagy legalább verspéldák (t. i. a zenei szerkezet szilárd váza), a szanszkrit »szloga« rendszere stb. helyezik kellő világításba szerzőnk tudását; a pogánykorból maradt regös-énekek, a gyermekjáték-dalok lélektani fontosságának belátása és felhasználása pedig éleslátásának és logikus magyarázó erejének bizonyosságai. Számtalan, sőt mondhatnók, majdnem minden forrást felhasznált, még pedig jól és hasznosan; az elődei által megvetett alapon tovább épített, és könyvében a mai színvonalon álló hajlékot adott a magyar népzene történetének. A kritika hivatása azonban kötelességünk ké teszi kijelenteni, hogy Fabó műve mint úttörő nem lehet tökéletes. A mi hiányait illeti, a »standard work« dicsőségére pályázó ily alapos munkából nem volna szabad pl. a következő adatoknak hiányozni: 1. Ma is éneklí az oláh nép azt a pásztornótát, melynek szövegében az oláh leány keresi eltévedt juhait, s a melynek dallamára Balassa Bálint verset írt. 2. A *bakszaméta* vagy *paksaméta* magyarított neve volt a hozzánk is bejött *passamezzo* nevű táncznak. 3. Erkel *Bánk bán* operája a népi magyar zene formáit, hangsúlyozását iparkodik elsajátítani. 4. A *csürdűngölő* fogalma. 5. A *czimbalom*, a *czitera*, a *duda* szerepe. 6. Csokonai *Dorottya*-ja. 7. Dubez közöshadseregbeli karnagy magyar stílű, népiességre törekvő művei. 8. Erdély népdalkincse, híre a népköltésben. 9. Földényi *Talpra magyar*-ja. 10. Gromo András milánói krónikás megemlíti János Zsigmond fejedelem zenekedvelését. 11. Gyertyánffy ref. lelkész (1847 táján) népdalgyűjtő. 12. Gvadányi verbungostáncz

leírása. 13. Harrach József aesthetikus, korán elhalt, hivatott zenekritikus művészi formába öntött néhány népballadát. 14. Hesztrényi Áron jóval Haydnék és Mozarték kora *előtt*, Hofecker (újabbán Szentimrényi) magyar zenetörténetének tanúsága szerint, egészséges modern zene-aesthetikai nézeteket hirdetett stb. stb.

Sietek azonban megnyugtatni a szíves olvasót, hogy e hiányokra és még másokra is rájöttem ugyan a könyv befejező részét tevő név- és tárgymutató átnézésekor, de magának a könyv szövegének átolvasása meggyőzött róla, hogy e hiányok nagyrészt csak épen a mutatónak hiányai; a könyv maga bámulatosan gazdag a sokoldalú adatokban; meglátszik, hogy a szerző szereti tárgyát, nem kímélt semmi fáradságot, hogy évek hossza sora alatt minden tudott forrásból személyesen merítsen s lehetőleg még új forrásokat is fedezzen fel. Tudományos művet anyaggyűjtő monographiák nélkül rendkívül nehéz írni; és ha pl. Pálóczy Horváth Endre monographiája (Garda Samu könyve) jó szolgálatot tett is olykor, de a Tinódiról szóló (Csiky Jánostól) vagy a Hesztrényi Áronról írott monographia (Hofeckertől) mint kéziratok, Fabó elől teljesen el voltak zárva; az Erkelről és Mosonyiról írott vékony könyvek pedig, id. Ábrányi Kornél dolgozatai, csak kevésbé járulhattak szerzőnk látókörének gazdagításához. És hol találhatná az ember érdemleges tárgyalását pl. a betyárnotáknak, vagy Egressy Béni, Simonffy Kálmán, Szentirmay Elemér, Lányi Ernő s mások nemzeti zenei stílusának?!

A napi sajtó egy-két kivételes jelenségül szolgáló méltatásának igazat adunk abban, hogy Fabó könyve, noha címében csak szűk kört jelöl ki magának, voltaképen az *egész magyar zene története*; és ez a feladat, főleg annak helyes megoldása, a művet nagyérdemű munkává teszi, melynek minden apró hibáját e helyen felsorolni, kicsinyesség volna. Mindenesetre élénkebben érezzük most a M. Tud. Akadémia, a kormány s az elegendő tőkével rendelkező egyéb tényezők közönbőségét, melylyel Thewrewk Emil nagyfontosságú és nagyérdékű alapvető fejtegetéseit (A magyar zene tudományos tárgyalása. Akad. Ért. 1892.) írott malasztnak hagyták, a helyett, hogy zenei codexeinket és ősnymtatványainkat összegyűjtötték és kiadták volna. Annál dicsérete-sebb Fabónak a forrásokig hatoló s rendszerint eredetiből merítő munkássága.

Nagy hiba — a szöveg tárgy- és névmutatójának csonkasága mellett — a nagy számmal közölt zenei (kóta) példa- és képmellékletek jegyzékének és sokszor forrásuk megnevezésének hiánya. Ennek a jegyzéknek összeállítása a mélyebben érdeklődő olvasónak igen nagy fáradságába kerülne. De ez, valamint a

kótametszeteknek egész csoportot tevő, különben könnyen ismerhető sajtóhibái, a mű tartalmának kiváló becset egyáltalán nem érintik.

Hogy mennyire hézagpótló, igazán szükségletet kielégítő ez a könyv, az is bizonyítja, hogy karácsonkor megjelent példányai már majdnem teljesen elfogytak. Kár, hogy az Akadémia nem szokott kiadványaiból második kiadást rendezni.

KERESZTY ISTVÁN.

Un Héros Hongrois. François Rakóczy II. Prince de Transilvanie. Par le Chevalier Joseph Joubert. Angers, 1907. Germain et Grassin. 8-r. 42 l.

Ebben a füzetben a szerző az angersi katolikus egyetemen 1907 február 8-án tartott előadását közli. Joubert II. Rákóczi Ferencz pályáját oly igazi lelkesedéssel, a stílusnak oly szép emelkedettségével rajzolja, hogy a magyar olvasó örömmel lapozhatja végig e csinos füzetet, mely Rákóczi arcképét és a Rákócziak genealogiai tábláját is közli.

Érdekes és örvendetes változásnak jele Joubert könyve. Nehány évvel ezelőtt ismertettük e folyóirat hasábjain Lefavre Albert könyvét Magyarország XVI. és XVII. századi történetéről. A katolikus érzelmű író valódi gyűlölettel és e gyűlölethez illő tudatlansággal rontott a magyar történetnek. És ime most, a szintén katolikus érzelmű Joubert, a szeretet és csodálkozás hangján ismerteti a magyar történetet. E változásban része van annak, hogy újabb időben Chélard, Bertha, Horn francia nyelven, és Malagola németül foglalkoztak Rákóczi pályájával.

A francia katolikus írók most alaposabb értesüléseket szerezhetnek Rákóczi életéről s némikép a magyar történetről is, nem szorulnak tehát osztrák elvtársaik gyűlölködő irataira.

E felolvasásnak azt a néhány lapját, mely Rákóczi franciaországi tartózkodására vonatkozik, magyar történetíró is haszonnal forgathatja. Nehány tévedés előfordul a felolvasásban, de ilyesmit alig kerülhet ki oly író, ki a magyar forrásokat nem olvashatja. Fődolog az, hogy a szerző általában helyesen fogja fel hősét és a magyar szabadságharczok jelentőségét. Azért a melegéért, melylyel a jól felfogott tárgyat kiszínezi, hálával tartozunk a szerzőnek.

A. D.

TÁRCZA.

ADALÉK A SZOMBATOSOK TÖRTÉNETÉHEZ.

Az a művelődési áramlat, mely a XVI. és XVII. század embereinek lelkét eltöltötte, megtermette nálunk a *szombatosok* felekezetét is. Nem lesz tehát érdektelen annak megtudása, hogy Péchy Simon embereinek a szomszéd Halicsban ép úgy támadtak hitsorsosaik, mint a hogy az unitarismus is kölcsönhatáskép kapott hívőket mind a két országban. Az alább következő följegyzés 1648-ból való, tehát abból az időből, mikor Erdély a legszorosabb politikai érintkezésben állott Lengyelországgal.

Antonovics Vladimir, a kievi egyetem tudós tanára, a Vatikánban végzett kutatásai folyamán talált egy jelentést, melyet Giovanni Aricini varsói pápai nuncius intézett Pansirolo kardinálshoz, a *Collegium de propaganda fide* elnökéhez. A jelentést, mely a *Polonia* osztály 56-ik könyvének 15-ik levelén olvasható, a lemergi Ševčenko-társaság ruthén nyelvű Értesítőjének XVI-ik kötete után itt adjuk :

•Nel audienza del Domenica, 10 del corrente, disse mi il Re, che nella diocesia di *Premislia* sono certi heretici, che la M. S. chiama Subbotini, perche festeggiano il sabbato, non mangiano carne di porco, non si battezano, ne si circoncidano ; mi aggiunse, che intorno a sei anni sono si scopri questa nuova setta, ma che fecero la diligenza per estinguirla come pericolosa, che gia fosse seguito, ma che non si sa hora, come e sotto qual direttione ripullurli dinterno ; se che si dicano esser giunto il numero di tali heretici a quaterciento persone. Mi ha promesso di voler usare tutta la sua forza per estirparli ; affato et io lo stimolaro sempre con discrezza e con primura, pari all' obbligo, che ne tengo. Varsovia, 16 Gennaio, 1648.◊

Ez magyarul ezt teszi :

•A vasárnapi kihallgatáson f. hó 10-én azt mondta nekem a király, hogy a peremysli egyházmegyében valamiféle eretnekek találkoznak, a kiket ő felsége szombatosoknak nevez azért, mert a szombatot tartják meg, disznóhúst nem esznek, gyermekeiket nem keresztelik, hanem körülmélik. Hozzáadta még, hogy ez az új felekezet

valami hat évvel ezelőtt keletkezett, de ő igyekezni fog ezt az ártalmas felekezetet kiirtani. Ezt már eddig is megtehetette volna, de még senki sem tudja, hogyan és kinek kezdése folytán terjedt el. Mint mondják, valami 400-an vannak ebben a szektában. A király megígérte, hogy minden erejével azon lesz, hogy az utolsó szálig kiirtsa őket. Erre én őt szorgalmazni fogom okkal-móddal és szorongatással is, a míg csak ki nem viszem, hogy ígérését beváltsa. Varsó, 1648. jan. 16.

Minthogy Blandrata tanítása is Lengyelországból jutott át hozzánk, azt hiszem, nem vétünk az igazság ellen, ha az erdélyi szombatosokat is az egykori lengyel birodalom szombatosaiival hozzuk kapcsolatba.

SZTRIPSKY HIADOR.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA nyelv- és széptudományi osztályának máj. 4-én tartott ülésében *Melich János* levelező tag *Adalékok a magyar hangtan és helyesírás történetéhez* cz. a Dévai Biró Mátyás *Orthographia Ungarica* cz. munkájáról értekezett s fejtegette jelentőségét a magyar helyesírás történetében. E kis munkácska, melynek ma egyetlen ismeretes példányát a M. Nemzeti Múzeum könyvtára őrzi, 1549-ben névtelenül jelent meg, csak Révész Imre bizonyította be minden kétséget kizárólag, hogy szerzője Dévai Biró Mátyás. — Melich értekezése után *Bleyer Jakab* mint vendég olvasta fel *Gottsched hatása a magyar irodalomra* cz. alatt egy nagyobb tanulmányának bevezető részét. A tanulmány tárgya: a magyar és a német irodalom érintkezései a XVIII-ik század elejétől Petőfi és Arany fölléptéig.

Máj. 11-én a történettudományi osztálynak volt ülése, melynek alkalmával *Téglás Gábor* lev. tag tartott előadást *Pannónia limesének történetéből Vespasianusig*. A történelem tanítása szerint Pannóniát Trajanus császár hódította meg, de némely újabban előkerült adatok a mellett szólnak, hogy ez a hódítás korábban történt. Az előadó, ki a római birodalom pannóniai és dácziai határállomásait évtizedek óta sok fáradsággal kutatja, azt vitatta, hogy a Dunát már Augustus Caesar tévén a birodalom határává, *limes pannonicus*-ról voltaképen Augustus óta lehet beszélni. Mommsen a limesek megalakulását Vespasianus idejére teszi, Téglás Gábor ellenben több bizonyítékot sorolt fel, mely arra mutat, hogy a dunai limes, legalább részben, már Nero, Claudius és Tiberius császárok alatt megvolt.

Máj. 25-én az összes üléssel kapcsolatban ismét az első osztály tartott felolvasó ülést, melyen *Gombocz Zoltán* levelező tag előadása után, ki a magyar hangok időtartamáról értekezett, *Mészáros Gyula* vendég számolt be a *csuvasok és tatárok közt a Volga mentén* töltött tanulmányútja eredményeiről. A felolvasó a nemzetközi közép-ázsiai tár-

saság költségén s az Akadémia segítségével 1906 őszétől 1908 tavaszáig tartózkodott az orosz birodalom területén lakó csuvas és tatár nép között nyelvi és ethnographiai adatok gyűjtése céljából. Gyűjteményét az Akadémia fogja kiadni.

Jun. 1-én, a második osztálynak a nyári szünet előtti utolsó ülésében *Medveczky Frigyes* levelező tag *Pascalról* szóló tanulmányait mutatta be; utána pedig Borovszky Samu lev. tag dr. *Gombos Ferencz Albin* tagtársunknak *Liutprandus és a magyarok* cz. értekezését olvasta fel. Liutprandus cremonai püspök igen becses feljegyzéseket hagyott reánk a mai hazában megtelepedett magyarság külföldi kalandosairól; különösen három nagyobb csatáját eleinknek írja le Antapodosisában: a brentait (899), az ágostait (910) és a merseburgit (933). Liutprandus, ki mint Ottó császár követe Konstantinápolyban is járt, az egyetlen nyugati író, ki a magyarokat — mint a görögök — turkoknak nevezi. Gombos értekezése Liutprandusnak a *Középkori Krónikások* cz. vállalat egyik legközelebbi kötetében megjelenendő kiadásához készült bevezetésül.

— Győrvár viadaláról szóló közleményünkben (a *Századok* f. é. májusi számában) a t. közlő az ének 415. 416. soraihoz (id. h. 398. l.), melyekben a költő mondja, hogy »ezerkét éve volt a hidsretnek, ezer és háromban folyt ez a hitharcz«, — a következő jegyzetet fűzi: »1003-ban 622 (a hidsret) után, vagyis Kr. u. 1625-ben.« Meg sem gondolva, hogy midőn *Knauz* közkézen forgó Kortanáának kitűnő chronologiai táblái és naptárai bármiféle időszámításban könnyen és biztosan eligazítanak bennünket, a török és keresztyén naptár éveinek egyeztetésében tévedhessen valaki, az idézett jegyzetre csupán annyit jegyeztünk meg, hogy az évszám körül valami hibának kell lenni, mert a megénekelt »hitharcz« leírása Győrnek csak 1594-iki ostromára vonatkozhatik. Időközben Fiók Károly t. tagtársunk volt szíves figyelmeztetni arra, hogy a hiba igenis a kétféle naptár egybevetésénél történt. Ugy is van. A hidsret 1003-ik éve t. i. a keresztyén időszámítás szerint 1594 szept. 15-én este 6 óraker, vagy mondjuk, szept. 16-án kezdődik, az énekekben mondott 1002 és 1003 év tehát 1594-re esik. Győrvárát szept. 29-én adta fel Hardeck a törököknek; e szerint az ének adatai a történeti adatokkal tökéletesen összevágának. Ezek így lévén, meg kell még jegyeznünk, hogy a t. közlő az ének szerzőjének halála évét is hibásan határozza meg, midőn azt közleménye bevezető soraiban (id. h. 385. l.) 1643-ra teszi, mert a török időszámítás szerinti 1021-ik esztendőnek a keresztyén aera 1612-ik éve (1612. márcz. 3. — 1613. febr. 20.) felel meg.

— † WEBER SAMU szepesbélaei ev. lelkész és főesperes, társulatunknak egyik legrégebb tagja, egyike legbuzgóbb és legszorgal-

masabb vidéki történetkutatóinknak hunyt el a mult május-hó 18-án, élete hetvenharmadik évében. Elhunyt tagtársunk történetírói munkássága főleg szeretett szűkebb hazájának, a Szepességnek multjára szorítkozott, de e téren számos kisebb-nagyobb monographiával, értekezéssel, közleménnyel szerzett érdemet magának, köztiszteletet nevének. Nevezetesebb munkái: *A XVI szepesi város az elzárókosítás alatt* (Szepesváralja, 1888); *Id. Buchholz György és kora* (Budapest, 1892); *Podolin város története* (Budapest, 1893); *Szepes vármegye történelmi irodalmának bibliographiája* (Lőcse, 1895); *Gradeci Stansüh Horváth Gergely és családja* (Késmárk, 1896); *Újabb adalékok Szepes megye történetéhez* (Budapest, 1905) stb. Közlönyünk is több értékes dolgot hozott tőle korábbi évfolyamaiban. Később nagyobbára a *Szepes-megyei történelmi társulat* körében folytatta munkásságát, mely a megboldogult tudós férjuban, a Szepesség nő fiában, egyik legérdemesebb tagját gyászolja. Mondjunk áldást emlékezetére!

ÉRTEKEZÉSEK

az 1905/906 évi iskolai Értésítőkből.

(Folytatás.)

CZAPÁRY LÁSZLÓ: *Anyos és Virág hazafisága*. (Székesfehérvári kath. főgymn. Ért. 3—28. ll.) — Mindketten az egyetlen magyar eredetű pálos-rend tagjai s a székesfehérvári gymnasiumnak egy időben tanárai. Anyos 1782 októberében került Fehérvárra s itt két évet töltött, Virág tizenhat évig volt az intézet lelkes tanára s innen ment a vallásalapból nyert csekély nyugdíjával Pestre lakni. Czapárynak a székesfehérvári tartózkodásukat hirdető emléktábla leleplezési ünnepélyén tartott beszéde kedvező alkalom volt tehát e két érdemes és korukban elismert költő emlékének és irodalmi jelentőségének méltatására. A tanulságos emlékbeszéd irodalmi és költői működésüknek csak hazafias irányát tárgyalja, hogy így a hallgatóság is megérthesse korukra gyakorolt hatásuk okait.

SZÜCS ISTVÁN: *Csokonai és Toldy Ferencz*. (Debreczeni róm. kath. főgymn. Ért. 7—23. ll.) — Csokonai költészetének legkeményebb kritikusi Kazinczy és Kölcsey voltak; kritikájok sokáig irányadó volt az ifjabb nemzedék előtt, mely így Csokonairól elfogultan ítélte. Toldy az első, ki az előítéleteken felülemelkedve tanulmányozza Csokonai költészetét; felfogása az, hogy az izlés még nem művészet, bár az izlés is szükséges, hogy a műnek hatása legyen; de van, a mi még inkább szükséges: a lángész teremtő ereje, mit izlés létre nem hozhat. Toldy igyekszik először összegyűjteni Csokonai összes iro-

dalmi alkotásait; kiadása azonban nem teljes, mert a gyűjteménybe csak azokat a költeményeket vette fel, melyeket abszolút becsüfieknek tartott; a művek elrendezésében a történeti rendet követte, hogy az írók fejlődésében és haladásában tüntethesse fel. A gyűjtemény kritikai kiadás, melynek alapján Toldy kijelölhette Csokonai helyét irodalmunkban. Szerző alkalmi felolvasása (Csokonai halála, Toldy születése százéves évfordulója alkalmából) érdemes munka.

ACSAY FERENCZ: *Rónay Jácint János élete.* (Győri sz. Benedek-rendi főgymn. Ért. 1—79. ll.) — Egyike a nagyérdemű rend azon tagjainak, kik működésökkel a rendre dicsőséget hoztak. Magán élete, politikai és társadalmi szereplése magán viseli a törhetetlen kötelesség-érzet és az elvhűség bélyegét, mely akkor, midőn a hazáról volt szó, megalkuvást nem ismert. Nem készült a politikai pályára; tanári hivatásának, az ifjuság hazafias szellemében való nevelésének élt, szabad idejét pedig főleg 1844 óta az irodalmi téren való munkálkodás foglalta el. A márcziusi események azonban őt is elragadták. »Még a legnyomorultabb ember sem akar megsemmisülni, — írja — annál kevésbé egy nemzet; a magyart épen nemzetiségéhez való ragaszkodása mentette meg eddig.« Ő, ki már eddig is annyit tett a nemzeti nyelvért, a nehéz órákban valóban mindenütt ott volt, hol lenni kellett. Szereplése oly jelentékeny volt, hogy a kormány 1849 tavaszán azzal bízta meg, hogy Győrött hivatalos népszónok legyen, a papságot szólítsa fel, hogy a népet általános felkelésre buzdítsák, a káptalant pedig eskesse meg az alkotmányra. Rónay egész lelkével híve volt a magyar köztársaságnak s ezt nyíltan hirdette is; természetes, hogy a katasztrófa után menekülnie kellett. Nehány hónapig bujdosott s a nádudvari gyógyszerésznél segédeskedett; mivel azonban magát biztonságban nem érezhette, barátai segítségével 1850 május 26-án külföldre menekült. Londonban telepszik meg s egy ideig hirlaptudósítással tartja fen magát, majd megtanulván az angol nyelvet, tanítószkodott s irodalmi téren működött. Acsay kiváló értékű dolgozata itt megszakad, folytatását — úgy látszik — a következő évi Értesítő hozza. Az életrajz tulajdonképen Rónay naplója alapján készült, de Acsay az adatokat kritikával használja. A napló egyes részeit ugyanis Rónay csak később írta meg emlékezet után, s így nem ritkák abban a tévedések, melyeket Acsay egyéb források után kiigazít. Becses része a dolgozatnak a bevezetés, mely Rónay írói munkásságának pontos jegyzékét adja s egyúttal közli nyolcz kötetből álló kiadatlan naplójának tartalmát is a fejezetek címei szerint.

NOSEKAY ÖDÖN: *A küberrendszer megalakulása.* (Érsekújvári közs. kath. főgymn. Ért. 3—25. ll.) — Aránytalanul nagy bevezetés után, melyben a római császárság bukásának okairól s Tacitus Germa-

niája alapján a germánok jelleméről és szokásairól, majd a germán törzsek és a római császárság küzdelmeiről szól, vázlatosan elmondja a hűbériség megalakulását s fejlődésének további korszakait. Megemlíti a nyugati ker. államokban előforduló hűbérrendszereket s végül azzal a kérdéssel foglalkozik, volt-e Magyarországon hűbérrendszer. A dolgozatnak tudományos értéke nincs, mert a mit szerző elmond, azt minden nagyobb történelmi kézikönyvben megtaláljuk. A tanuló ifjuság azonban az iskolában tanultakat a dolgozat alapján kiegészítheti.

MAHALCSIK TITUS: *Kik működtek közre a magyar nemzet megtérítésében s a ker. civilizáció terjesztésében?* (Szilágyosmlyói r. kath. püspöki gymn. Ért. 3—39. ll.) — A dolgozat első része, mely a hitértítés kérdésével foglalkozik, teljesen értéktelen. Volf György, Asbóth Oszkár, Melich János és Karácsonyi János kitűnő tanulmányairól szerző mit sem tud, pedig azok nélkül a kérdés tárgyalását illetőleg mozdulni sem lehet. Nem ismeri folyóiratunknak Szent István emlékezetének szentelt, alapos dolgozatokkal teli füzetét, valamint Karácsonyi János Szent Istvánját sem, s így dolgozatának második része, a benzések érdemeinek méltatása is elavult. A szent Benedek-rend monographiájának nagybecsű kötetei után, melyekben a szerzőtől felvetett kérdés a tudomány mai színvonalán van tárgyalva, ilyen dolgozatot nem szabad írni.

REZNER TIBOLD: *Pannonhalma.* (Soproni szent Benedek-rendi kath. főgymn. Ért. 3—34. ll.) — Szerző dolgozatát a soproni főgymnasium tanuló ifjúsága által rendezett pannonhalmi tanulmányi kirándulás emlékére írta, hogy az ott látottakat és hallottakat az ifjak emlékezetében felelevenítse. A dolgozat megismertet Pannonhalma alapításának történetével és a főapátság multjával, főtemplomával, felhíván figyelmünket építészeti sajátosságaira, műkincseire, az al-templomra s freskóira, végül bemutatja a könyvtár, levéltár és régiségvár értékesebb darabjait. Elismeréssel kell szólnunk a kifogástalan képmelléletekről is, melyeket szerző bőven mellékelte érdekesen és tanulságosan megírt dolgozatához.

MAILAND OSZKÁR: *Gróf Kuun Géza.* (Dévai áll. főreáliskola Ért. 3—34. ll.) — »Nem a hízegő toll phrasisaival, de igenis a szeretet és igazság egyszerű vonásaival, úgy a miként azt a személyes érintkezés, munkásságának ismerete és életíróinak nyomán a legjobb akarattal» tehette, írta meg Mailand Kuun Géza emlékezetét okulásul és buzdításul az ifjuság számára. Gr. Kuun Géza volt az, ki Hunyad megye tudományos életének szálait csaknem egy emberöltőn át kezében tartotta és irányította, ki a most is virágzó Hunyad-megyei

Történelmi és Régészeti Társulat megalapítása óta a társulat kebelében kifejtett működésnek lelke volt, a ki buzdította, összetartotta a tudományért lelkesülők azon kis körét, kik azután tudományos működésökkel a megye multjának felderítésében úttörők voltak és a megye emlékei iránt a külföld érdeklődését is fel tudták kelteni. Mint emberbarát is méltó az utódok és elsősorban a tanuló ifjuság hálijára, mert sokat áldozott a megye tanügyének fejlesztésére, ösztöndíjakat alapított és mindenkor gyámoltotta a szegénysorsú érdemes tanulókat. Mint író, főleg Magyarország őskorával foglalkozott s a »fajunk eredetét fedő homályt igyekezett a tudás fényével megvilágítani« nagybecsű és mindenkor forrásmunkakül szolgáló műveivel. Minden tekintetben helyeselhetjük tehát, hogy Mailand vonzóan és melegen megírt megemlékezésében felelevenítette nagynevű tudósunk emlékezetét, s hogy mintegy befejezésül közli a vallásról, erényről, hazaszeretetről, tudományról, társadalomról stb. adott nézeteit, magvas gondolatait.

CSÁSZÁR MIHÁLY: *Rákóczi Rozsnyón.* (Rozsnyói kath. főgymn. Ért. 3—15. ll.) — II. Rákóczi Ferencz kétizben tartózkodott huzamosabb ideig Rozsnyó városában, mely a szabadságharcz kezdetétől fogva a mozgalomhoz csatlakozott, 1706 nov. 26-tól 1706 december 23-ig és 1707 januárius 16-tól februárius 5-ig. A dolgozat a kiadott emlékek alapján azokat az adatokat gyűjti össze, melyek a fejedelem rozsnyói tartózkodásával vannak összefüggésben; részletesen ismerteti többek között az 1706 december 13-ra és az 1707 januárius 16-ra összehívott kormányzótanács munkálkodását, melynek célja tudvalevőleg az volt, hogy a XIV. Lajossal (a dolgozatban kétszer is, kétségtelenül sajtóhibából, XVI. Lajos áll) forma szerint kötendő szerződést és ennek elengedhetetlen feltételét, a Habsburg-háztól való elszakadást megvitassa és az országgyűlésre előkészítse. Az előterjesztések megszövegezése az utóbbi alkalommal történt. Szó volt arról is, hogy az országgyűlés helye Rozsnyó lesz, de utóbb a tágas ónodi síkságot jelölték ki az országgyűlés színhelyéül. Rákóczi rozsnyói tartózkodásának a jövőre kiható eredménye az volt, hogy Rozsnyó ekkor vált magyar várossá, melynek felekezeti villongásait a fejedelem bölcsessége végkép elsimította. Az érdemes dolgozat megérdemli figyelmünket.

MÓCSÁR JÓZSEF: *Nagyszalonta, 1606—1906.* (Nagyszalontai közs. gymn. Ért. IV, 282. ll.) — A nagyterjedelmű munka Szalonta alapításának háromszázéves évfordulója alkalmából készült Mócsár József szerkesztésében. A mű felöleli Szalonta multját és jelenét, részben levéltári kutatások, részben már kiadott forrásművek alapján, tartalma tehát változatos. Bocskay Istvánról, a város alapító-

járól Csorvássy István, a hajdukról s Szalonta vázlatos történetéről Móczár József, közigazgatásáról s a város nevezetességeiről Oti Mózes ír; az egyházi ügyeket Böszörményi Lajos, a közoktatásügyet és a közműveltségi intézményeket Tatar Balázs, mezőgazdaságát Kornstein Hermann, iparát és kereskedelmét Rehák Pál, Szalonta népét Szabó Lajos, közegészségügyi és közjótékonyági intézményeit Kiss István, s végül Szalonta nagy fiait Móczár József ismertetik. Számos szöveg közé nyomatott kép és két önálló melléklet teszi változatossá az értékes tartalmú monographiát, mely lelkesedéssel és szeretettel van megírva. A munka önállóan is megjelent.

LUKINICH IMRE.

Kérelem

a hazai levéltárak és kéziratgyűjtemények ismerőihöz.

A budapesti tudomány-egyetem hittud. karának megbízásából már egy év óta gyűjtöm a *Pázmány Péter által írt levelek* szövegeit, és ezen idő alatt átkutattam Budapest, Esztergom, Bécs, Róma levéltárait s más kevésbé fontos külföldi levéltárakat és átdolgoztam a kolozsvári levéltárak anyagát. Gyűjtésem eddigi eredménye 851 levélszöveg. A gyűjtés lezárása után a kar e leveleket, mint Pázmány összes műveinek befejező kötetét, kiadni kívánja.

Mivel minden gondosság mellett is figyelmemet könnyen elkerülhetik némely kevésbé szembetűnő lelőhelyek, ezért a nemes ügy érdekében bizalommal kérem e soraimmal mindazokat, kik valamely hazai levéltárban, könyvtárban, muzeumban vagy magán kéziratgyűjteményben (autograph-gyűjtemény) lappangó eredeti Pázmány-levélről vagy ilyennek régi másolatáról, vagy valamely kevésbé ismert nyomtatványban közölt Pázmány-levél szövegéről tudnak: szíveskedjenek ezt velem (Budapest, IV. Duna-utca 3.) mennél előbb közölni. Minden közlésért vagy útbaigazításért igen hálás leszek.

Budapest, 1908. ápr. 28.

DR. HANUY FERENCZ
egyetemi tanár.

HIVATALOS ÉRTEŚÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi máj. hó 21-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnök elnöklete alatt dr. Angyal Dávid, dr. Békefi Remig, dr. Bleyer Jakab, Daniel Gábor, dr. Domonovszky Sándor, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Mika Sándor, dr. Ortway Tivadar, Széll Farkas, Tagányi Károly, dr. Tóth-Szabó Pál, dr. Vécsey Tamás vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Cserhalmi Samu pénztárnok, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, jegyzőkönyv-hitelesítőként Daniel Gábor és Széll Farkas vál. tagokat kéri fel.

33. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *évd. r. tagokúl 1908-tól:* Asbóth János a M. Tud. Akadémia tagja Budapesten (aj. Berzeviczy Albert), Bély János vármegyei tiszti főügyész Győrött (aj. R. Kiss István), dr. Hegyesi Pál árvaszéki ülnök Nagyváradon (aj. a titkár), Heinlein István m. tud. akadémiái könyvtári gyakornok Budapesten (aj. Madzsar Imre), dr. Tomassich Miklós nyug. horvát-szlavón-dalmát miniszter Zágrábban (aj. a titkár), Valentényi Gáspár középisk. tanárjelölt Budapesten (aj. Szabó Dezső).

Megválasztatnak.

34. Madzsar Imre dr. r. tag *Lamprecht Károly történetelmélete* cz. becses tanulmányából részleteket olvas fel.

A tetszéssel fogadott értekezés a *Századok*-ban jelenik meg.

35. Titkár előterjeszti a pénztárnok 1908 évi április-havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt

	10232 kor. 85 fill.
» kiadás »	3836 » 70 »
maradvány.....	<u>6396 kor. 15 fill.</u>

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlán levő..... 15089 kor. 88 fill.

követelést, 1908. ápr. 30-án összesen..... 21486 kor. 03 fill.
készpénz állott a társulat rendelkezésére.

A tudomásúl vett kimutatás a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

36. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár 1908 ápr. 24-én kelt értesítése szerint 1200 kor. a f. évi 30. jk. sz. a. kelt vál. határozatnak megfelelőleg tőkésítettett.

Tudomásúl vétetik.

37. Előadja, hogy a II. Rákóczi Ferencz életrajzának megírásával megbizott dr. Márki Sándor hozzá intézett levelében a választmánynak elvileg való hozzájárulását kéri ahhoz, hogy az eredetileg két kötetre tervezett életrajzot még egy kötettel kibővíthesse, mely a nemzeti küzdelemnek a szatmári békével való befejezése után a bujdosás történetét foglalná magában a dicsőséges fejedelem minden oldalú jellemzésével és azzal, hogy emléke miként él az irodalomban, tudományban, művészetben, köztudatban.

A vál. az életrajznak a szerző által tervezett formában három kötetre való kibővítéséhez elvben egész készséggel hozzájárul, fentartatván a kiküldött bíráló bizottságnak azon joga, hogy észrevételeit ezen kötet tartalmára s annak beosztására nézve annak idején megtehesse.

38. Titkár felolvassa a magyar keleti tengerhajózási részvénytársaság igazgatóságának 1906. máj. 13-án kelt átiratát, mely szerint a II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társai hamvainak hazahozásánál való közreműködése emlékére és Thaly Kálmán tiszteletére veretett érem egy bronz példányát a társulatnak felajánlja.

A megküldött emlékérem hálás köszönettel fogadtatik s megörzés végett a társulat többi letéteményei közt a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában fog elhelyeztetni.

39. Jelenti, hogy dr. Illés József f. évi ápr. 15-én, Horváth Sándor ápr. 11-én kelt levelükben igazgató vál. taggá választatásukért köszönetet mondtak a társulatnak.

Tudomásúl vétetik.

40. Előadja, hogy a *Századok* első tíz évfolyamához készített index, az utolsó 3—4 ív híján teljesen ki van nyomtatva, s javasolja, hogy azon társ. tagok számára, kik a munkát a határidőre megállapított kedvezményes áron meg nem rendelték, a testes kötet ára 10 koronában állapíttassék meg, a szerző tiszteletdíjának kiutalványozására pedig az elnökség hatalmaztassék fel.

A jelentés a hozzáfűzött kétrendbeli javaslattal együtt tudomásúl vétetik, illetőleg elfogadtatik.

Zárt ülésen —

41. a tagdíjhátrálékok, —

42. a Thaly-plaquette ügyében határozott a választmány.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.

elnök.

Barabás Samu s. k.

jegyző.

Hitelesítjük:

Daniel Gábor s. k.

vál. tag.

Széll Farkas s. k.

vál. tag.

AZ OLÁH TELEPÍTÉS LEGELSŐ OKLEVELES EMLÉKE.

Oláh honfitársaink szeretik abban az illúzióban ringatni magokat, és még inkább szeretnék elhíttetni másokkal, hogy ők Erdélynek őslakói, kiket a magyar honfoglalás már itt talált.

Ezzel szemben a leghitelesebb történeti bizonyítékok, az oklevelek, azt tanúsítják, hogy az oláhok a XIII. évszázad folyamán lassanként szivárogtak be Erdélybe, főképp a tatárjárás után. E század előtt oklevél nem említi őket, s a XIII-ik század folyamán is alig 10—12 oklevélben van szó róluk.

Első nyomuk a Bodza folyó mellékén mutatkozik, majd az Olt mellett, s csak később említetnek a beljebb fekvő vidékeken is.

Ezek a nyomok betelepítésökről nem szólnak, csak a már bent levőkről emlékeznek. A legelső oláh-telepítésről szóló emlék az az alább bemutatandó eddig ismeretlen oklevél, mely 1292-ben kelt s az utolsó Árpád-házi királytól származik.

Hogy ennek történeti értékét és nagyjelentőségű tanulságát megállapíthassuk, szükségesnek vélem az azelőtti oláh vonatkozású okleveleknek sorozatát összeállítani.

1. Az *oláh* név először abban az 1222-iki oklevélben fordul elő, melyben II. András király Salzai Hermannak, a német lovagok nagymesterének a Barczaságot újra adományozza, felmentvén őket a vámfizetéstől, akár a székelyek, akár az oláhok földjén menjenek is keresztül. Ezt Honorius pápa is megerősíti 1222-ben. Az itt említett oláhoknak a Bodza folyó mellékén kellett tartózkodniok.¹⁾

¹⁾ *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története, I. 327—329. l. Továbbá: Az oláh incolatus Erdélyben. (Századok, 1879. évf.) Az oklevelek kiadva *Zimmermann-Werner*: Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen, I. köt.

2. Második megemlítése az oláhoknak 1223-ban, II. András király amaz oklevelében történik, melyben az Olt melletti Kerczmonostornak olyan földet ad, a honnan *oláhokat* távolít el.¹⁾

3. András király 1224-ben a szászoknak adott híres kiváltságlevelében az *oláhok* és besenyők erdejének közös használatát biztosítja a szászoknak. Ezek a fogarasi kerczi erdők lehettek.²⁾

4. Ugyanannak 1231-iki oklevele a fogarasi Szombathelyvel (ma Szombatfalva) határos Buje földet *oláhok* által lakott földnek nevezi.³⁾

5. IX. Gergely pápa 1234-ben azt mondja, hogy a kunok püspökségében vannak némely *valach*-nak nevezett lakosok is.⁴⁾

6. IV. Béla 1247-ben a szörényi bánéságot a sz. János vitézeknek adományozó oklevelében említi a szomszédos kenézségekben *oláh* lakosokat, Erdélyen túl a későbbi Kis-Oláhországban, és Kunországban, a későbbi Havasalföldén.⁵⁾

7. IV. Béla 1252-ben a *kerczi oláhokat* említi abban az oklevelében, melylyel Vincze nevű sepsi székelynek (a gr. Nemes család elődének) a Szék nevű földet adományozta.⁶⁾

8. II. Ottokár cseh király 1260-ban IV. Béla felett aratott győzedelmét jelentvén a pápának, seregében egyebek közt *oláh* harcosokról is szól.⁷⁾

9. IV. Béla 1263-ban az esztergomi érsekség jövedelmei között felsorolja az *oláhoktól* és székelyektől szedett juh-adó tizedét is.⁸⁾

10. III. András király 1291-ben törvényszéket ülven Gyulafehérvárt, az *oláhok* tanuságára is hivatkozva itéli vissza Ugrin mesternek Fogarast és Szombathelyt, tőle jogtalanul elvett birtokait.⁹⁾

V. István (1270—1272) és IV. László (1272—1290) idejéből *oláhokat* emlegető oklevelet nem ismerünk.

¹⁾ U. o. 331. l.

²⁾ U. o. 332—335. ll.

³⁾ U. o. 335. l.

⁴⁾ U. o. 344. l.

⁵⁾ U. o. 355. l.

⁶⁾ U. o. 366. l.

⁷⁾ U. o. 366. l.

⁸⁾ U. o. 365. l.

⁹⁾ U. o. 380. l.

A felsorolt oklevelek azt tanusítják, hogy a XIII. század folyamán még nagyon gyéren vannak oláhok Erdélyben s ezek is a déli határszélen, leginkább a fogarasi havasok alján laknak.

Nevezetes tanuságot hirdet az oláhokról III. Andrásnak 1293-iki oklevele, mely arról a határozatáról értesít, hogy valamennyi *oláh*, bárkinék a birtokán legyen is, az ő királyi székes birtokára vitessék vissza, ha kell erőszakkal is. Minthogy azonban néhai László király megengedte a gyulafehérvári káptalannak, hogy hatvan oláh háznépet telepíthessen *Fylesd* és *Enud* nevű birtokaira, s azoktól semmiféle királyi adó, u. m. ötvened vagy tized, vagy egyéb ne szedessék: ebben a káptalant továbbra is megerősíti.¹⁾

Ez volt eddigelé az első ismeretes oklevél, mely oláh-telepítésről, adományozásról szól.

Kitűnik ebből, hogy a beszivárgó oláhokat a király saját tulajdonának tekinti, kikről csak neki van joga rendelkezni. Kitűnik az is, hogy ezek pásztorkodó nép, a kik juhaik után ötvenedet fizetnek a királynak, a melyből az 1263-iki oklevél tanusága szerint tized illeti az esztergomi érseket. Kitűnik az is, hogy 1293 táján az oláhok még oly csekély számmal vannak Erdély belsejében, hogy őket a király egy korona-jószággra (valószínűleg a fogarasi kincstári uradalomba) szándékozik letelepíteni.

Ennél az oláh-telepítésről szóló s eddigelé elsőnek ismert oklevélnél régibb, egy évvel előbb kelt, ugyancsak III. András királynak egy 1292-iki oklevele, mely a gróf Bethlen család keresdi levéltárából nemrég került elő.²⁾

Ebben *III. András király engedelmet ad az Ákos-nembeli Györke fának Sándornak, hogy (Maros-)Illye, Szád és Fenes nevű birtokaira oláhokat telepíthessen s azokat megtarthassa* (t. i. a maga számára), *egyszersmind a király minden adójukat és tartozandóságukat a megnevezett Sándornak engedi át.*

¹⁾ U. o. 381. l.

²⁾ Ez a levéltár 1846-tól 1905-ig a kolozsvári (óvári) ferencz-rendi zárdában volt elrejtve. Csak nemrég váltotta ki onnan gróf Bethlen Bálint Torda-megyei főispán s jelenleg az ő birtokában van Aranyos-Gyéresen.

A nagyérdékű oklevél egész terjedelmében, eredeti latin szövegében így hangzik :

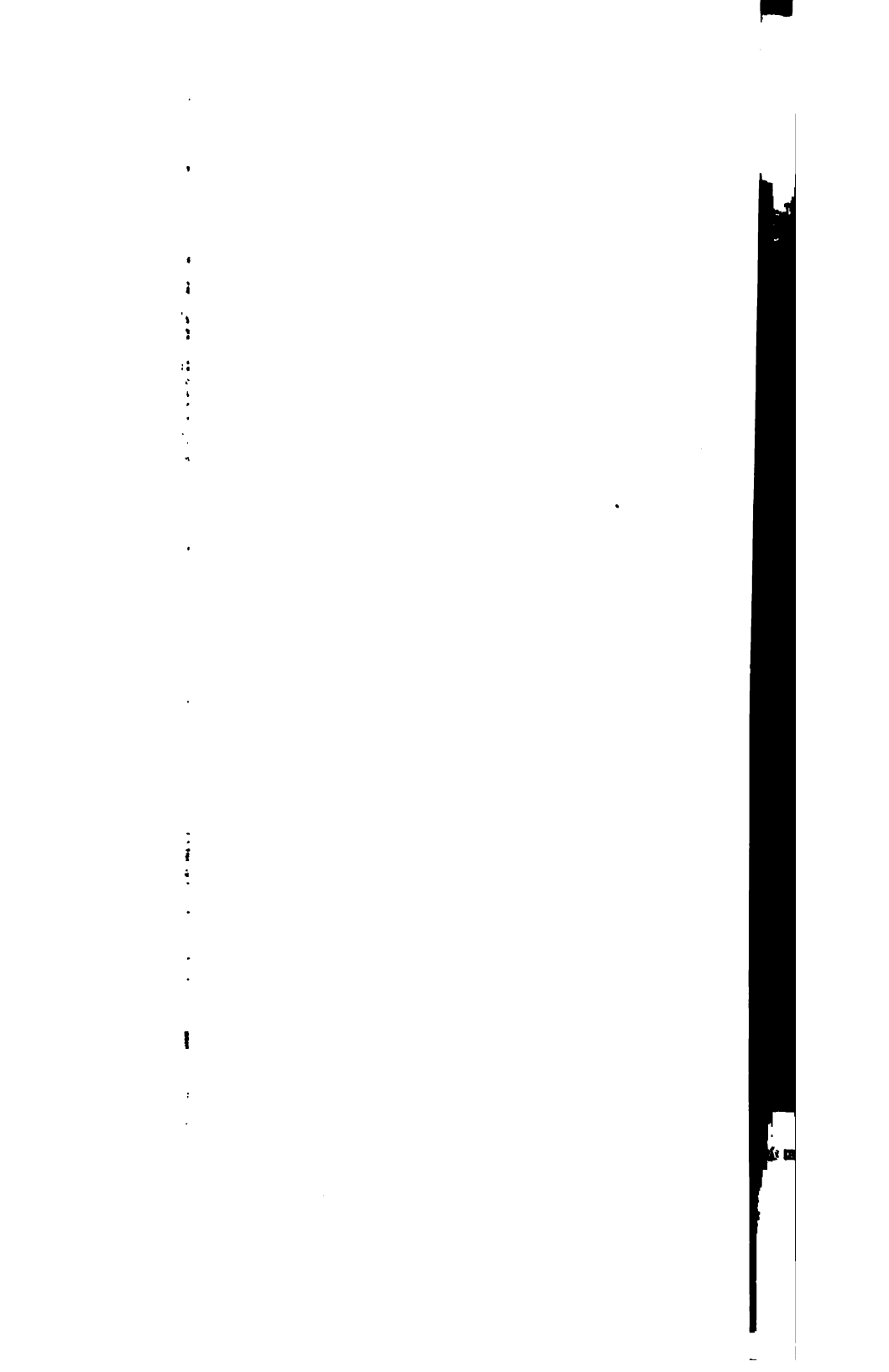
Andreas Dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex. Omnibus Christi fidelibus, tam presentibus quam futuris, presentem paginam inspecturis, salutem in Domino sempiternam. Ad universorum tam presentium, quam futurorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos consideratis fidelitatis et servitiorum meritis *Alexandri* filii *Gurk* de genere *Akus*, que nobis in diversis expeditionibus regni nostri, et maxime in exercitu nostro, quem contra dominum *Albertum* ducem *Austrie*, eo tempore nostro, et regni nostri capitalem inimicum habuimus, exhibuit, licet in recompensationem servitiorum suorum a maiestate regia donationis premia decerpere mereretur amplioris, tamen ut aliquantisper votis eiusdem annuamus : concedimus, ut ad quasdam terras suas hereditarias, *Elye*, *Zad* et *Fenes* vocatas, *olacos* possit aggregare ac aggregatos retinere, omnem collectam ac debitum eorundem *olacorum* predicto *Alexandro* relinquentes. In cuius rei memoriam et ut huius gratie nostre series facta prefato *Alexandro* robur optineat perpetue firmitatis, presentes concessimus litteras, duplipsis sigilli nostri munimine roboratas. Datum per manus discreti viri magistri *Theodori*, Albensis ecclesie prepositi, aule nostre vicecancellarii, dilecti et fidelis nostri, anno Domini M^o CC^o nonagesimo secundo, sextodecimo kalendas Julii, indictione quinta, regni autem nostri anno secundo.

Ez oklevélből többféle tanulság meríthető ; de feladatomúl itt csak az oláh-telepítésre vonatkozó tanulságok levonását tekintem.

A király engedelmet ad oláh-telepítésre három Hunyad-megyey faluba : Elyére, mely most *Maros-Ilye* (Bethlen Gábor születése helye, jelenleg b. Bornemisza-birtok), *Zádra*, mely most *Guraszáda*, és Fenesre, mely jelenleg nem falu, hanem egy dűlő neve az előbbi falu határában.

Honnan telepíthetett (szedhetett össze) az Ákos-nembeli Sándor ilyen oláhokat? Királyi birtokról nem, mert arra a király engedelmet még sem adhatott, mivel egy évvel azután (1293-ban) épen arról rendelkezik, hogy minden oláh (t. i. a kiket mások jogtalanúl telepítettek) bárkinék a birtokán legyen is, az ő királyi birtokára vitessék vissza. Más birtokosoktól sem ; mert vagy jogos tulajdonosaik az oláhoknak (mint a gyula-

Vertical text or markings on the right side of the page, possibly bleed-through or a scanning artifact.

fehértári káptalan 60 főnyinek), vagy a kinek jogtalanul van oláh népe, azt a király magának viteti vissza.

Máshonnan nem szedhetett tehát össze oláhokat, mint a külföldről, a déli határokon túlról beszivárgó, pásztorkodó, még sem királyi, sem magán birtokon le nem települt oláhság közül.

Annyi kétségtelen, hogy ez az oklevél fényes bizonyosága annak, hogy az oláhság Erdélyben nem benszült őslakó, hanem külföldről bevándorló, beszivárgó népelem, mely felett a király maga rendelkezik s a melyből magánbirtokra jobbágyokat telepíteni csak kivételesen, királyi oklevéllel szabad.

Hogy ennek az oláh-telepítésről közvetetlen legelőször szóló oklevélnek hitelessége szemmel látható legyen s kétségtelen hiteles voltához még a gyanu árnyéka se férhessen, jónak látuk az eredeti, hártýára írott, fekete-sárga selyemzsinóron függő (töredezett volta miatt most már vászonzacskóba varrott) viaszpecséttel ellátott oklevelet fényképmásolatban is bemutatni.

SZÁDECZKY LAJOS.

MITIS SILVIO
DALMÁT TÖRTÉNETÍRÓ MŰVE
NAGY LAJOS KIRÁLYRÓL.

Midőn két év előtt a zárai Paravia-könyvtárban megfordultam, Brunelli Vitaliano tanár, a könyvtár tudós igazgatója, felhívta figyelmemet az *Annuario Dalmatico* 1887 évi kötetére, a melyben Mitis Silvio dalmát történetíró olasz nyelven terjedelmes tanulmányt közöl Nagy Lajos királyunkról. Címe: *La Dalmazia ai tempi di Lodovico il Grande Re d'Ungheria.*¹⁾

Futólagos áttekintés mellett is azonnal feltűnt az a meleg szeretet, melylyel a szerző nagy királyunkkal foglalkozik. Nyomban megkértem Brunelli tanár urat, hogy az *Annuario Dalmatico* említett kötetét nekem megszerezni sziveskedjék, hogy Mitis művét a magyar közönséggel megismertethessem, a mi eddig tudtommal nem történt meg.

Több dalmát barátomnak és könyvkereskedőnek is adtam ily megbízást, magához a szerzőhöz is fordultam, de lehetetlen volt a könyvhöz hozzájutnom, míg végre tavaly, ismét Zárában járva, Sabalich József dalmát író — látva, hogy mennyire érdeklődöm a mű iránt — a saját példányát szíves volt nekem adni.²⁾

A könyv tehát végre kezeim között volt s a legbensőbb megilletődéssel olvastam azt át. Ime, egy férfiu, a ki dalmát, olasz és isztriai városokban tölti el életét, a ki távol áll a mi aspirációinktól s a kitől ennél fogva nem is várhatjuk régi dicsőségünknek csodálatát: fényes emléket állít Nagy Lajosnak.

¹⁾ *Annuario Dalmatico*, diretto da L. Prof. Benevenia, V. Prof. Brunelli, S. Ferrari Cupilli. Anno quarto. Zara. Tipografia editrice di S. Artale. 1887. 4-r. 280 lap. A Nagy Lajosról szóló tanulmány 141 lap.

²⁾ Sabalich Józsefnek is van egy érdekes műve, mely magyar vonatkozásai miatt is figyelmet érdemel. Címe: *La Dalmazia nei commerci Della Serenissima*. Zara, 1907. Tip. Vitaliani.

Mitis-szel közöltem, hogy művét a Magyar Történelmi Társulatban ismertetni szándékozom, mire a következő választ írta: *Illustrissimo Signore! La ringrazio molto delle gentili parole ch' Ella nella sua pregiata lettera mi rivolse, ed ancor più del suo proposito di fare dinanzi alla spettabile società storica ungherese un sunto del mio lavoro su Lodovico il Grande: personaggio insigne intorno alquale nei miei anni giovanili mi sono occupato con ispeciale amore e molta perseveranza; talchè ritengo di averlo presentato ai lettori in tutta la mirabile sua grandezza storica. (Fogadja hálás köszönetemet becses levelében hozzám intézett szép szavaiért s még inkább azon elhatározásáért, hogy a tisztelt Magyar Történelmi Társulat előtt Nagy Lajosról írt munkámat kivonatossan ismertetni fogja. Egy oly kiváló személyiségre vonatkozik az, kivel én ifju koromban nagy előszeretettel és kitartással foglalkoztam; úgy hogy azt tartom, miszerint sikerült e nagy férfiut csodás történeti nagyságának egész teljességében az olvasó elé állítanom.)*

*

Mitis Silvio 1853 július 10-én született Cherso szigetén. A quarnerói szigetek a XIX. század elejéig Dalmáciához tartoztak s önkényesen csatoltattak Isztriához, illetőleg Ausztriához. A dalmát nép azonban e szigetekhez való jogáról nem mondott le s azokat ma is Dalmáciához tartozóknak tekinti. Így mi is Mitis Silviót, bár az osztrákok ma Chersót Isztria szigetei közé sorozzák, származásra nézve dalmatának tekinthetjük.

Mitis a gymnasiumot Capodistriában, egyetemi tanulmányait Innsbruckban és Grazban végezte. Tanár volt a zárai főgymnasiumban, a raguzai tengerészeti iskolában. A földrajz és történelem tanára volt Monteleone és Maddaloni olaszországi városok lyceumaiban. Igazgatója volt az isztriai Pisino gymnasiumának s jelenleg a polai leány-lyceum igazgatója.

Irodalmi működését 1887-ben Nagy Lajosról írt tanulmányával kezdette meg. Majd következtek: *Frammenti di storia Liburnica* (Töredék Liburnia történetéből), 1890. *Il governo della republica Veneta nell'isola di Cherso* (Cherso szigete a velencei köztársaság kormányzása alatt), 1893. *Storia d'Ezzelino IV. da Romano con speciale riguardo a Trento ed Aquileia* (IV. Ezzelino da Romano története, különös tekintettel Trentóra és Aquilejára), 1896. *Note storiche sull'isola di Cherso* (Történeti jegyzetek Cherso szigetéről), 1899. *Cristiani e Turchi nel 1570 e 71 secondo i codici inediti della biblioteca d'Arezzo* (Keresztyének és törökök 1570 és 1571-ben az arezzói könyvtár kiadatlan codexei szerint), 1900. *La signoria francese nell'isola di Cherso*

(Cherso szigete francia uralom alatt), 1900. L'isola di Cherso dalla pace di Campoformio a quella di Presburgo (Cherso szigete a campoformioi békétől a pozsonyi békéig), 1901. La contea di Pisino dal decimosesto al decimonono secolo (A pizinói grófság a tizenhatodik századtól a tizenkilencedik századig), 1903. Un protocollo di registratura della contea di Pisino (Jegyzőkönyv a pizinói grófság igazgatásáról), 1905.

A »La Dalmazia ai tempi di Lodovico il Grande Re d'Ungheria« című tanulmányban a következő forrásműveket használta:

a) *Dalmát források.*

1. *Joannis Lucii* (Lusics) Dalmatini: De Regno Dalmatiae et Croatiae. Amsterdam, 1666.

2. *J. Lucius*: Inscriptiones Dalmaticae. Velence, 1673.

3. *Giov. Lucio*: Memorie storiche di Tragurio ora detto Traù. Velence, 1674.

4. Anonymus (Zárai Névtelen): De obsidione Jadrensi libri duo. (Luciusnál.)

5. *Farlatius*: Illyricum Sacrum. Velence, 1769.

6. *Morelli Névtelenje*: Istoria dell' assedio e della recupera di Zara fatta dai Veneziani nell'anno 1346. Scritta da *autore contemporaneo*. Pubblicata dal Morelli nei Monumenti Veneziani di varia letteratura. Velence, 1796.

7. *C. F. Bianchi*: Zara Christiana. Zara, 1880.

8. *Gelcich-féle* Biblioteca storica della Dalmazia, diretta dal Gius. Gelcich.

9. *G. Gelcich*: Memorie storiche sulla bocche di Cattaro. Statuta et leges civitatis Cathari. Zara, 1880.

10. *G. Gelcich*: Sviluppo civile di Ragusa. Ragusa, 1884.

11. *S. Petris*: La Dalmazia nella prima metà del XIV. secolo. (A capodistriai cs. k. gymnasium 1879—80-iki Értesítőjében.)

12. *Cattalinich*: Storia della Dalmazia.

13. *Kreglianovich-Albinoni*: Memorie per la storia della Dalmazia. Zara, 1809.

14. *Resti*: Annali di Ragusa. (Kiadatlan kézirat a zárai tartományi gymnasium könyvtárában.)

15. *V. Solitro*: Documenti sull' Istria e sulla Dalmazia. Velence, 1884.

16. *Giangiacomo Caroldo*: Chronica Veneta. Kiadta C. F. Bianchi 1883-ban.

17. *Valentino Lago*: Memorie sulla Dalmazia.

18. *Appendini*: Notizie istorico-critiche sulla antichità, storia e letteratura de' Ragusei.

19. *Speratus Nodilo*: Annales Ragusini. Anonymi item Nicolai de *Ragusina*. Zágráb, 1883.

20. *Razzi*: La storia di Ragusa. (Kiadatlan kézirat a zárai gymn. könyvtárában.)

21. *Franciscus Ser. Maria de Cerva*: Metropolis Ragusina. (Kiadatlan kézirat a zárai gymn. könyvtárában.)

22. *Philippus de Diversis de Quartigianis*: Situs aedificiorum politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii. (A zárai tart. gymn. könyvtárában levő kézirat. Kiadta és illusztrálta *Brunelli*. Zára, 1862.)

23. *Lorenzo Fondra*: Istoria dell'insigne reliquia di S. Simeone. Zara, 1855.

24. *D. G. Boglić*: Studi storici sull' isola di Lesina. (A zárai gymn. 1872—73-iki Értesítőjében.)

25. Archivio Antico della i. r. luogotenenza dalmata di Zara.

26. Archivio Civalleli. A zárai Paravia-könyvtárban.

27. Monumenta Ragusina. Libri reformationum. Zágráb, 1879.

28. *G. Alacevich*: Documenti inediti di Velislava vedova del Conte Nelipić di Knin.

29. Bullettino di archeologia e storia dalmata. Anno X. Serie dei reggitori di Spalato.

30. Historia a *Cutheis* de gestis civium Spalatinorum. (Luciusnál.)

31. *Paolo de Paoli*, Memoriale.

b) Horvát források.

1. *J. Matković*: Prilozi k trg-polit. hist. republike Dubrovačka.

2. *J. Matković*: Spomenici za dubrovačku poviest u vrieme ugarsko-hrvatsko zaštite.

(Mind a két értekezés a zágrábi délszláv Akadémia által kiadott *Starine*-ben. Zágráb, 1869.)

3. *Smičiklas*: Poviest Hrvatska.

4. *Ljubić* Simonnak a Listine-ben közölt tanulmányai.

5. *Ljubić*: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. 1872—1887-ig megjelent kötetek.

6. Monumenta historiae juridica slavorum meridionalium.

7. *J. Kukuljević*: Jura regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. Zágráb, 1861.

8. *Theiner*: Monumenta slavorum meridionalium.

9. *J. Schafarik*: Acta archivi Veneti spectantia ad historiam serborum et reliquorum slavorum meridionalium.

10. *Miklosich*: Monumenta serbica, spectantia historiam Serbiae, Bosniae, Ragusi. Bécs, 1858.

c) *Olasz források.*

1. *Romanin*: Storia documentata di Venezia. Velencez, 1855.
2. Luciusnál kiadott krónikák, pl. Caresini-é; de ezeket nem mindig idézi név szerint, csak Luciusra hivatkozva.
3. *Muratori* »Annali d'Italia« köteteire igen gyakran hivatkozik, pl. a Dandolo-krónika folytatójára és D. Chinazzo-ra (della guerra di Chioza), ellenben Cortusi és Andrea Gatari padovai krónikásokat (mindkettő Muratorinál) nem látszik figyelembe venni, pedig ezek több hitelt érdemelnek mint Caresini, a Dandolo-krónika folytatója. Ezt onnan következtetem, hogy Mitis (74. l.) azt mondja, hogy N. Lajos Delfinót, az újonnan megválasztott doget, Velencez kérésére nem bocsátotta el az ostromzár alatt levő Trevisóból, hanem es ügy szökött át az ostromlók táborán; holott Cortusi és Gatari szerint Lajos megadván Delfinónak az illő tiszteletet, lovagiasan megengedte, hogy méltósága elfoglalására távozzék.

d) *Magyar források.*

1. *Engel*: Geschichte d. Ung. Reiches u. s. Nebenländer. Halle, 1798.
2. *Fessler*: Gesch. v. Ungarn. Klein-féle átdolgozás. Lipce, 1869.
3. *Pray*: Annales rerum Hungariae. Bécs, 1764.
4. *Bonfinius*: Rerum Ungaricarum decades quattuor et dimidia. Frankfurt, 1581.
5. János küllői főesperes Thuróczinál.
6. *Bél Mátyás* a »Scriptores rerum Hungaricarum« Schwandner-féle kiadásához irt előszóban. Bécs, 1746.
7. *B. Kállay*: Geschichte der Serben.¹⁾

Tagadhatatlan, hogy a magyar források és történelmi munkák ily csekély mértékben való felhasználása a mű tökéletességének rovására történt, de ezzel szemben figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Mitis főleg dalmát és horvát forrásokból merített ihletet Nagy Lajos iránt.

* * *

¹⁾ Nem használja: az Anjoukori diplomáciai emlékeket, a Hazai Okmánytárt, a Történelmi Tárt, Fejér Codex Diplomaticusát, nem Katona Historia Criticáját, a budai és dubniczi krónikákat, a Tkalčić: *Monumenta civitatis Zagradiensis*, és Theiner: *Monumenta Hungariae cz.* kiadványokat, sem Óváry Regestáit.

E bevezető szavak után ismerkedjünk meg Mitis művével. Itt közlöm kivonatát.¹⁾

ELSŐ RÉSZ.

A tizennegyedik század derekán Dalmáciának és a Quarnero szigeteinek csaknem valamennyi tengerparti városa elismerte a velencei köztársaság fenhatóságát; részben, mert korábbi időkben a szükség által kényszerítve igénybe vették segítségét, részben, mert gyenge létükre vele szembeállni nem voltak képesek. A dalmáták ugyanis mindenkor olyan municipális kormányzatra törekedtek, mely közügyeikben szabad és autonom igazgatást biztosított nekik; és ha a körülmények arra kényszerítették őket, hogy idegen uralomnak hódoljanak, a velencei helyett inkább választották a magyart, mert ez nem akadályozta városi intézményeik szabad fejlődését. Velenczének ellenben nagyon is érdekében állott az Adria keleti partja felett kizárólagos uralmat biztosítani magának, mert ezzel is csak emelte a szárnyas oroszlán fényét és hatalmát, tekintve e partvidék katonai és kereskedelmi fontosságát. Védőbástyául szolgált az a hegyeken túlról jövő ellenséggel szemben s jó kikötőkben bővelkedett; fiai ügyes tengerészek voltak s mezőgazdasági és ásványtermékekben egyaránt gazdag volt. Velence azonban jól tudta, mily féltékenyen őrizték mindenkor a dalmát tengerparti városok önkormányzati szabad intézményeiket. Hatalmi politikáját a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel űzte tehát, úgy hogy a viszony közte és a dalmát városok között e században, melyet tárgyalni akarunk, inkább a szövetség vagy a védnök és védencz közti viszony jellegével bírt, és így a kötelék, mely őket összefűzte, meg lehetőszen laza volt.

Velence az egyes dalmát városokba egy-egy katonai és polgári hatalommal felruházott patriciust küldött *«conte»* (comes) vagy *«podestà»* czímmel. Kiküldetésük 12—16 hónapra szólt. Feladatuk az volt, hogy az önkormányzat békés és rendes menetét vezessék; továbbá lázadás és árulás eseteiben ők bírászkodtak. Ezeket az a község fizette, a melyet kormányoztak. Azonkívül az egyes községek Velenczének bizonyos szolgáltatásokat tartoztak nyújtani, melyeknek ellenében azután a legszélesebb mérvű kiváltságokat élvezték. Így Zára, Sebenico, Traù, Spalato nem voltak megszállva velencei őrsggel, törvényeiket tetszés szerint változtathatták, szövetséget köthettek stb.

¹⁾ A fordításnál s több adat felderítésénél főtisztelendő Bartos József és Spehar József barátaim voltak szivesek segítségemre lenni, kiknek e helyen is őszinte köszönetet mondok.

Különös szabadságot élvezett Zára, Dalmácia feje (Caput Dalmatiae), a környező szigetek és Pago ura, mely erejének tudatában egész Dalmácia fölött bizonyos hegemoniára törekedett s mintegy vetélytársa volt sz. Márk köztársaságának. Szintügy kedvező helyzete volt az arisztokratikus Raguzának, melynek pénzverde, arzenál és katonaság állott rendelkezésére. Itt a velencei »contee« hatás-köre igen meg volt szorítva, a mennyiben a város patriciusai által képezett kis és nagy tanács hozzájárulása nélkül semmiben érdemleges határozatot nem hozhatott. A szomszéd Bosznia és Szerbia fejedelmeivel is a legjobb viszonyban állott Raguzá.

Még függetlenebb volt Cattaro köztársaság, mely a szerb király védnöksége alatt állott; igen fejlett és nagy területre kiható kereskedelme volt.

Mínthogy azonban e korban olyanok voltak a viszonyok, hogy a városok békés fejlődését hol külső támadások, hol belviszályok állandóan hátráltatták, Velence e körülményt is felhasználta a maga érdekeinek előmozdítására az által, hogy mindent elkövetett a fenyegető külső vagy belső bajok elhárítására, abban a reményben, hogy ezzel ama népek vonzalmát és elismerését a maga részére kivívja. Ha kalózok fenyegették a tengerpartot, Velence gályákat küldött kipusztításukra. A hatalmaskodó szomszédok fékentartására zsoldosok által vette védelembe e városokat. Közérdekű intézmények létesítésével a közjólétet emelni igyekezett. Az igazságszolgáltatás szigorú gyakorlásával, illetőleg ellenőrzésével a közbiztonság érdekeit szolgálta stb.

Távolról sem kell azonban azt hinnünk, hogy a dalmaták mind-ezen jótéteményekért talán hálával adóztak Velencének; sőt ha túrték Velence uralmát, ez csak annak tulajdonítandó, hogy magukról a külső veszélyeket elhárítani képesek nem voltak.

E külső veszélyek közül elsősorban említendők azok, melyek a szárazföldi Dalmácia szláv főurai részéről fenyegették a tengerparti városokat. A mily mértékben a magyar hatalom részben a királyok gyengesége, részben belső zavarok folytán csökkent, oly mértékben kelt új életre a magyar uralomnak alávetett fejedelmek nagyra-vágyása. Ennek folytán Bosznia, Dalmácia és Horvátország bánjait, számos várost és egyes főurakat végül már csak névleges függés fűzi Szent István koronájához. A bánok, függetlenítvé magukat, nemhogy igyekeztek volna az egyes szláv főurak hatalmaskodásait és túlkapásait fékezni, még inkább maguk is követték példájokat és hatalmaskodásaikkal a tengerparti városok szabad fejlődését akadályozták. Ennek következtében e városok, minthogy a magyar névnek immár semmi tekintélye nem volt, másodszor is elhatározták magukat arra, hogy igénybe veszik a velencei köztársaság védelmét, mely e korban az egyedüli tiszteletet és félelmet gerjesztő állam volt.

A dalmatákra nézve azonban nem volt közönyös függetlenségük elveszte, melynek megmentése céljából szíves-örömet fordultak volna a magyar királyhoz. Bár a felforgó körülmények között ez nem sok sikerrel kecsegtetett volna, mégis halásak maradtak a magyar király iránt, és bizva a jövőben, megkivánták, hogy Velence beleegyezzék, miszerint részükről a köztársaság fenhatóságának elismerése mindazon jogok fentartása mellett történjék, melyeket Szent István koronája gyakorolt az ő földjükön. Valamint megkivánták azt is, hogy a közokiratokban a doge elé Magyarország királyának neve helyeztessék.

Velence, védelme és uralma alá véve a dalmát városokat, oly módon igyekezett azokat a szláv főurak ellen megvédelmezni, hogy velök barátságos viszonyt igyekezett fentartani, a mi a legnagyobb mértékben sikerült is. Csak a Šubić nemzetségből származó Frangepánok és Nelepić utasították vissza Velence barátságát. A Frangepánok Zengg és Modrus városok révén, melyeknek hűbéruirává IV. Béla magyar király tette őket, különösen a tatárok betérése alkalmával iránta tanúsított nagy ragaszkodásukért, hűbéreseivé lettek Szent István koronájának. A másik főur, a ki visszautasította a velencei szövetséget, Nelepić gróf volt, Knin grófságnak örökös jogon ura, ez országrész leggazdagabb főura.

Velence látva, hogy békés úton különösen Knin grófjával egyezsége lépni nem tud, szövetséget hozott létre az érdekeltek bevonásával, melynek célja az volt, hogy letörjék Knin főúrnak hatalmát. A hadi készülődések azonban hatottak a knini grófra, mire maga ajánlotta fel a békét, mely meg is kötött Velence képviselőivel 1343-ban Slap helységben, a Kerka mellett.

Ennek megtörténtével minden jel arra mutatott, hogy Velence uralma Dalmáciában lassanként meg fog szilárdulni, midőn Magyarországon váratlanul oly események adták elő magukat, melyek egy csapásra megdöntötték ezt a látszatot. Meghalt az Anjou-házbeli Károly Róbert, és 1342 július 21-én fia Lajos koronáztatott meg magyar királylyá. A történelem nem hiába nevezte el Nagy-nak, mert bölcs törvények egész sorozatával és dicső haditettekkel a magyar trónt a korábbinál nagyobb fényben ragyogtatta fel.

Vállalkozó szellemű és elhatározásaiban kitartó, ép oly derék katona mint mély gondolkozású államférfi, mind eme kiváló tulajdonait a haza megmentésére és fényének emelésére szentelte. És bár még igen fiatal volt, már első tetteiben is széles látókörű embernek bizonyult, nemes törekvésekkel, melyeknek megvalósításáért csodálatos kitartással küzdött. Ez a mindenkor szilárd és állandóan változatlan jellem, mely egyesítette magában az olasz-francia műveltséget, a magyarok férfias erélyét és lovagias szellemét, erős-

nek bizonyult ama súlyos helyzetben is, melyben az állam az ő trónraléptekor volt.

Pedig a viszonyok akkortájt kedvezőtlenebbek nem is lehettek volna. Szerbia Dušan István alatt új életre kelve, az egész Balkán félsziget feletti főuralmat igyekezett biztosítani magának. Kotromanović István névleg ugyan mint Bosznia magyar bánja szerepelt, tényleg azonban abszolút uralkodó módjára uralkodott felette. Mindketten baráti viszonyban állottak a velencei köztársasággal. Horvát- és Dalmátország, nem lévén bánjuk, az egyes hűbérurak hatalmában voltak, ezek pedig Magyarország ellenségével, Velenczével állottak szövetségben.

Lajos azonban, a mint azt titkára, János küllői archidiaconus mondja, alig hogy kezébe vette a kormány gyeplőit, határozottan kijelentette, hogy a szó legteljesebb értelmében király akar lenni, sőt kevéssel azután Nagyváradon, Szent László sírjánál esküt tett arra, hogy a jámborság és dicsőség útján fog haladni, s hogy mindenben ama nagy és felejthetetlen fejedelem nyomdokait fogja követni.

Es valóban az Anjou-ivadék első tettei meggyőzték már Velenczét, hogy Dalmáciában levő birtokai egyáltalában nincsenek biztosítva.

Ilyen körülmények között, midőn úgy Velence, mint Lajos magyar király magának akarta Dalmáciát, előrelátható volt, hogy csak fegyverrel lehet a kérdést megoldani, bár Velence minden lehetőt megtett arra nézve, hogy a súlyos és fenyegető veszedelmet elhárítsa. Mindkét félnek egyformán törvényes joga volt Dalmáciához, természetes volt tehát, hogy előbb-utóbb — egy hatalmas magyar fejedelem trónrajutásával — háborúnak kell ez ország sorsáról döntenet. A magyarok győzelmétől a szabad városi intézmények megszilárdulása, a velenceiek győzelmétől pedig azoknak teljes megsemmisítése volt várható.

Miközben Lajos legyőzte a szászokat és lengyeleket s épen Dalmácia gőgös urainak leigázására gondolt, meghalt Róbert nápolyi király, és Lajos e trónt öcscsének, Endrének kívánta megszerezni, ki az elhalt Róbert király leányának Johannának volt férje. E végből elhatározta, hogy anyját, Erzsébetet Itáliába küldi, hogy ott a szentszéknél Endre érdekében közbenjárjon, ennél fogva levélben, régi barátságukra hivatkozva, fölkérte a záraiakat, hogy küldjenek a zenggi kikötőbe fegyverekkel jól ellátott két gályát, anyjának Erzsébet királynénak Olaszországba való elvitele céljából. A záraiak készséggel elhatározták a nagy tanácsban, hogy e kérelemnek eleget tesznek, azonban Dandolo András doge nesztét vevén a dolognak, sietett megelőzni a záraiakat és ő maga bocsátott két gályát Erzsébet rendelkezésére.

A köztársaság ezenkívül is minden alkalmat megragadott arra, hogy a királyt kiengesztelje maga iránt, Lajos azonban el volt tökéelve, hogy a magyar király jogait érvényesíti Dalmácia felett s hogy azt azután öcscsének hűbérül adja.

Másrészt igen jól tudta Lajos, hogy Velence kétszinű politikát folytat, mert míg iránta mindenben oly készségesnek bizonyult, addig másfelől mindent elkövetett a pápai udvarban, hogy Lajos öcscsének Endrének Nápoly királyává való koronáztatását meghiúsítsa, mert attól tartott, hogy ha a nápolyi és a magyar korona egyesül egy családban, akkor Dalmáciának birtoklása kétszeresen szükségessé válik Lajosra nézve, Velence nagyhatalmi állása pedig Dalmácia elvesztével egyszerre megszűnt volna, mert kereskedelme az Adrián csak az isztriai partokra szorítkozott volna.

VI. Kelemen pápa eleget is tett Velence kérésének, egyrészt, mert nagy szüksége lévén a köztársaságra a török elleni vállalkozásaiban, nem akarta azt ellenségévé tenni, másrészt pedig, mert attól tartott, hogy ha Lajos két ország urává lesz, a római egyház iránti hűbéri kötelmei alól ki fogja vonni magát.

Lajos jól tudta tehát, hogy Velence fondorkodásainak kell tulajdonítania, hogy Endre helyett Johannát koronázták Nápoly királyává, s ezért ügyet sem vetve Velence színleges barátságára, Mikác Miklóst,¹⁾ Szlavónia bánját, négyezer emberrel Horvát- és Dalmátország meghódítására küldte.

Mikác seregével Knin falai alá sietett, melynek urnője, Nelepió gróf özvegye, Velislava, hosszabb ellenállás után hajlandónak mutatkozott a várat átadni a királynak és követet küldött Budára, mire Mikác is visszavonult, csekély számú őrséget hagyva Knin várában. Velislava grófné azonban csakhamar megbánta tettét, és szavát megszegve, kiüzte az őrséget várából.

Lajos a mint híret vette ennek, felbőszült és 20,000-nyi sereggel személyesen sietett le Dalmáciába; mire a szláv főurak sorba járultak eléje, meghódolva előtte, sőt maga Zára városa is megindította követségét gazdag ajándékokkal Lajos táborába, ki azonban időközben, megelégtelve a már így elért sikereket és minthogy nem akart reménytelenül hozzálátni kellő tengeri haderő hiányában a tengerparti városok meghódításához, visszatért Magyarországra.

Ez eseményekből Velence meggyőződhetett arról, mily bizonytalan reá nézve Dalmácia uralma, mire elhatározta, hogy ha már szép szóval nem sikerült neki, erőszakkal fogja leigázni és engedelmességre szorítani hűtlen dalmát alattvalóit. És pedig elsősorban Zára ellen irányult a »Serenissima« haragja, a miért a király jöve-

¹⁾ A magyar források szerint Lindvai Miklóst.

telét sürgette, a miért magyar-barát érzelmeiről oly nyíltan tanúságot mert tenni és a szláv főurakat rávette, hogy Lajos királynak meghódoljanak. A köztársaság azonban csak titokban határozta el Zára leigázását, színelig barátságos indulattal viselkedett a várossal szemben, míg egyszerre 1345 augusztus 12-én megjelent Zára kikötője előtt tíz velencei hadigálya nagyszámú katonasággal. A záraiak megrémülve és nem tudva mire vélni a dolgot, hamarosan követeket küldtek a gályák parancsnokához, hogy ellenséges fellépésének okát adja. A velencei parancsnok, Da Canal Péter, magánál fogta a három követet, egyúttal pedig kijelentette, hogy a köztársaság a legszigorúbban akar eljárni Zára ellen, a miért Magyarországhoz barátságot mutat, s hogy szigorú meghagyása van arra, hogy a város falait a föld színéig lerombolja. Továbbá kényszeríteni fogja Zárát, hogy összes erőit Velenczének átengedje és hogy a »contea«¹ választásának jogáról lemondjon, kit ezentúl Velence fog kinevezni.

E hír vétele végleg elkészerítette a zárai nemességet szívet, mire megújult erővel lobbant föl bennök Velence ellen a régóta elfojtott gyűlölet. A város polgárai nem akarva hazájuk romlását túlélni és a magyar uralom idejéből eredő jogaikat feladni, végső elkészeredésükben fegyvert ragadtak kezükbe, hogy önkormányzati intézményeiket megvédelmezzék. És mindamellettt hogy oly egyenlőtlen erővel szállott szembe Zára a köztársaság világhatalmával, tizennégy hónapig állott ellen a város a köztársaság harczedett katonáinak.

A velenceiek a tenger felől és a szárazföld felől egyszerre vették ostrom alá a várost, mely azonban távolról sem gondolt megadásra, hanem el volt határozva, hogy a végsőig ellenáll. Még szilárdabb lett a záraiak hősiesség elhatározása, a midőn Lajosnak levélét vették, melyben megígéri, hogy csakhamar egész haderejével az ostromlottak segítségére fog sietni; addig is tartsanak ki. A levél tartalma óriási örömet keltett a polgárok körében, kik a magyar királyhoz való ragaszkodásukat azzal siettek kifejezésre juttatni, hogy paizsaikra és gályáikra magyar czímert és jelvényeket alkalmaztak. Sőt Mataffari Miklós érsek, hogy a nép lelkesedését még fokozza, Szent Chrisogono templomában, midőn ép e szent emlékét ünnepelték, az evangélium után az összes hívők jelenlétében kibontotta azt a magyar lobogót, melyet Farlatus állítása szerint Lajos király ajánlékozott a városnak.

Egyébként pedig Lajos király a város irataiban úgy említett, mint a város ura. Tanúsítja ezt két eredeti pergament, melyet jelenleg a zárai cs. kir. helytartósági levéltárban őriznek. Mind a kettő így kezdődik: »Regnante Domino nostro, Domino Lodovico Dei gratia serenissimo rege Hungarie, et tempore reverendi Patris ed Domini Nicolai de Mataffari, decretorum doctoris, Dei et apostolice sedis gratia archiepiscopi Jadrensis«² stb.

A köztársaság azonban el volt tökéelve arra, hogy Dalmácia birtoklásáért, ha kell, szembeszáll Magyarországgal is, s ezért Zára falai alatt levő haderejét folytonosan erősítette. Egyúttal visszahódította szépszerével a maga pártjára a nemrég Lajoshoz pártolt szláv főurakat is, a kik azután szintén növelték katonáikkal Velence haderejét. Így hát Velence az ostrom folytatására rendelkezett megfelelő haderővel, melylyel szükség esetén szembeszállhatott Lajos seregével is, azonban az ostrom már is nagy költségeket okozott a köztársaságnak, s minthogy előrelátható volt, hogy e költségek hovatovább növekedni fognak, fölemelték a különféle adókat.

Időközben a záraiak derekasán ellenálltak a velencei sereg támadásainak, sőt egyizben fényes győzelmet is arattak a támadók felett. Ugyanis a velenceiek azon reményben, hogy majd talán sikerül meglepni a Szent Mihályról elnevezett erődítmény őrségét, éjnek idején támadást intéztek az erődítmény ellen, de a hatszáz főből álló őrség, mely résen állott, heves küzdelem után megfutamította a támadókat. Zára ostroma történetének ismeretlen szerzője, ki munkájában Lajos és Magyarország lelkes hívének és bámulójának bizonyul, e támadás elbeszélésénél annyira megy részrehajlásában, hogy azt állítja, miszerint ez összecsapásnál ötszáznál is több velencei hullott el, míg a záraiak csak három embert veszítettek.

Időközben Lajos, bár Endrének ekkortájt bekövetkezett meggyilkolása a legnagyobb mértékben elkeserítette, mégis, mielőtt megbosszulná halálát, Záranak tett ígérését akarta beváltani, s e czélból, minthogy ő maga akadályozva volt, Miklós és István bánokat küldte a város fölszabadítására tizezer emberrel. Ezek le is mentek Vránáig, hol tábort ütöttek és egy ideig tétlenül vesztegeltek, majd meg hagyván magukat a velenceiektől vesztegetni, fölszedték sátorfaikat és visszatértek oda, a honnan elindultak. A záraiakat ez a nem várt fordulat nagyban meglepte és kétségbe ejtette ugyan, megadásról azonban mindamellet hallani sem akartak, mert hűségüket a magyar korona iránt e nem várt fordulat legkevésbé sem ingatta meg, s erősen bízva királyukban, el voltak tökéelve, hogy inkább tűrnek éhséget és szomjat, semhogy a velenceiek igája alá kerüljenek. »Nihilominus tantus ac tam intimus amor, ac Jadra-tinorum fiducia erat prefixa et in eorum mentes stabilita in Ludovico ipsorum rege, quod tunc temporis potius eligerent fame, siti ac vita privari, quam Venetorum principatui subjugare se velle« — mondja Zára ostromának ismeretlen írója.

Bár az ostrom ideje alatt ismételen megpróbálták egyesek Velence és Zára között a békét közvetíteni, vállalkozásuk Zára kitartásán mindig hajótörést szenvedett, mert ez még mindig bizott a Lajos király által megígért segítségben. Sőt a záraiak ellenállását nagyban fokozták ama levelek, melyeket Lajos intézett

a városhoz. Különösen nagy lelkesedést keltett Lajos királynak az a levele, mely 1346 márcz. 3-án kelt Budán, s a melyben köszönetet mondott az ostromlottaknak elődei iránt és iránta tanusított hűségükért. Bátorította őket, hogy tartsanak ki hősiesen a közös ellenséggel szemben, a míg ő nem sokára nagy hadsereggel személyesen jön megszabadításukra. Ily örömhír hallatára határtalan lelkesedést vett erőt a polgárokon; valamennyi templomban ima szállott az egek Urához, hogy őrizze meg egészségben a jóságos uralkodót, s az érsek a polgárság akarátát tolmácsolva, excommunicatio terhe alatt meghagyta az összes papoknak, hogy a mise alatt, áldozás után a nagylelkű fejedelemért imádkozni tartoznak.

Velence azonban teljes tudatában volt a helyzet komolyságának és belátta, hogy gyors cselekvésre és nagy erő kifejtésre van szükség, ha Zárát a magyar segítség megérkezése előtt akarja elfoglalni. E végből minden előkészületet megtett. A haderőt megerősítette s a dalmát községeket felszólította, hogy hűségük jeléül vegyenek részt ők is katonáikkal az ostromban. Hogy pedig a katonákat nagyobb lelkesedésre tüzelje, Civrán Péter a fővezér kihirdette, hogy ha Zárát elfoglalja, az összes katonák kettős zsoldot kapnak s szabad lesz nekik az összes ingóságokat eltulajdonítani. Még egyéb hasonló ígéretekkel is igyekezett hatni a zsoldos katonák kapzsiságára, csak hogy magának a sikert mennél inkább biztosítsa.

A döntő ostrom előtt Civrán még felszólította az ostromlottakat, hogy adják meg magukat, általános bocsánatot ígérve nekik; s záraiak azonban bizva saját erejükben, valamint a magyar király segítségében, méltatlankodással utasították vissza ez ajánlatot.

Zára ostromának névtelen írója azt mondja, hogy ekkor a velencei katonák száma huszonötezerre rúgott; tudva azonban, hogy a velenceiek e kérlelhetetlen ellensége mennyire igyekszik őket mindenben kicsinyíteni, bizvást kétszerezését is vehetjük e számnak. Ily körülmények között azután az ostromnak előbb-utóbb okvetlenül a velenceiek győzelmével kellett végződnie.

Közben híre kerekedett, hogy Lajos magyar király körülbelül 100,000 főnyi lovas hadsereg élén megindult az ostromlott Zára fölmentésére és rohamos léptekben közeledik. És tényleg június 2-án már csak hét mérföldnyi távolságra volt a várostól, hol e hír nagy örömet keltett. Egynehány nemes és polgár, kiknek sikerült a városból kijutniok, hozzásiettek és áradozva köszöntötték, ki ruháját érintve kezeivel, ki térdénállva és kezét-lábát csókolva. A király mindnyájukat vigasztalta, kijelentvén előttük, hogy inkább elesik a város falai alatt, semhogy őket ily szomorú állapotok között magukra hagyja.

Velence e hírek hallatára nem maradt tétlen, hanem széleskörű intézkedéseket tett, hogy a szláv főurakkal a szövetséget megújítsa

és biztosítsa, másrészt pedig haderejét Zára falai alatt is megerősítse. Tudta ugyanis a köztársaság, hogy ha Zárát be akarja venni, meg kell küzdenie előbb a magyar sereggel is.

E döntő ütközet 1346 július 1-én folyt le Zára falai alatt. Eleinte a záraiaknak kedvezett a szerencse, a mennyiben megtámadván a velencei sereg fő erődítményét, sikerült felgyújtaniok egy tornyot és már-már feléjük fordult a győzelem, midőn egyszerre a döntő pillanatban a velenceiek segítséget kaptak s a záraiakat visszaszorították. Ezek nem vesztik el bátorságukat, hanem reményteljesen fordulnak a magyar sereg felé, melynek segítségükre kellett volna sietnie. Ez azonban nem mozdúl. A záraiak ezt látva, immár lélekjelenlétüket elvesztvén, futásnak erednek s a város falai mögött keresnek menedéket.

Igy adja elő az ütközet lefolyását a zárai Névtelen. Ő a záraiak vereségét Kotromanović István bosnyák bán és Laczkovics vajda árulásának tulajdonítja, kik a velenceiek által megvesztegetve, ép a döntő pillanatban hagyták el az ostromlottakat. Tény az, hogy a velenceiek és a bán, valamint a többi magyar főurak között úgy az ütközet előtt, mint után folytak tárgyalások, a melyekből köztük valamely titkos egyetértésre lehetett következtetni.

Lehetséges, hogy a bán és a magyar főurak — ha megvesztegeték őket — nem segítették a záraiakat oly hévvel és mértékben, a mint az szükséges lett volna, de hogy Lajos király szemei előtt, kinek az úgy sikere annyira szívében fektűt, ily nyiltan követtek volna el árulást, azt nem hihetjük. Egyrészt mert Lajos hűtlenségökért nem mért rájuk büntetést,¹⁾ másrészt mert egynéhány főember elmaradása nem tarthatta vissza a harcztól az egész sereget. Viszont azt kizártnak tartjuk, hogy az őszinte és nagylelkű fejedelem, annyi ígérlet után, és minekutána kijelentette, hogy inkább Zára falai alatt esik el, semhogy azt elveszni lássa, a döntő pillanatban cserbenhagyta volna a záraiakat.

Képtelenség az az állítás is, hogy a magyar sereg nem vett részt az ütközetben.

A köztársaság a Corner Miklós által hozott hírre (de magnifica et gloriosa victoria obtenta per gentes nostras contra dominum regem Hungariae) olyannyira megörült, hogy elhatározta, miszerint az ütközet napjának évfordulóját minden évben nagy ünnepélyességgel fogja megülni. Pertz (Monumenta Germaniae Historica) említi, hogy a magyar sereget 1346-ban a velenceiek Zára falai alatt megverték és csaknem teljesen megsemmisítették, olyannyira, hogy maga a király is csak nagy nehezen tudott menekülni.

Lajos az ütközet után meggyöngült seregével visszaindult

¹⁾ A magyar források szerint Miklós szlavóniai bánt elcsapta.

Magyarországba. Sem Zárának nem nyújtott további segílyt, sem a falai alatt elszenvedett szégyenért nem igyekezett magának elégtételt szerezni, minthogy immár a nápolyi hadjáratot tovább nem halaszthatta.

Velence Zára ostromát folytatta ugyan, de már kisebb haderővel, minthogy a hosszas ostrom nagy költségeket okozott (50—60 ezer aranyat havonként) s ez időtől kezdve már kiéheztetéssel igyekeztek az ostromlók a várost megadásra bírni. Zárában ezalatt az élelmi szerek napról-napra fogytak, segítség sehonnan sem érkezett: mindez azonban, ha némi zavarokat okozott is egyes elégedetlenek révén, az ostromlottakat el nem csüggeszté s azok ismételt felszólításra sem adták meg magukat a velenceieknek.

Végre az éhínség oly fokra hágott, hogy az alsóbb nép fegyvert ragadott a patriciusok tanácsa ellen s úgy kényszeríté azt, hogy a város megadását immár ne halaszssa. Ily körülmények között a tanácsban, mely ép össze volt gyűlve, este felé egy hetvenéves ós patricius könnyekkel szemében indítványozta, hogy a város kapituláljon. A tanács kényszerhelyzetében, fájó szívvel bár, elfogadta az indítványt s azonnal küldöttséget menesztett a velencei hadak vezéréhez. Minthogy azonban vele egyezsége jutni nem tudott, új küldöttség ment Velenczébe a köztársaság tanácsához, hogy attól irgalmat és bocsánatot eszközöljön ki a város számára. E küldöttség útja sikerrel is járt.

A békét 1346 december 15-én kötötték meg, mely alkalommal Zára képviselői kijelentették, hogy a város és kerülete jogosan tartozik a velencei köztársaság fenhatósága alá, s ha olykor ki is vonták magukat az alól, más uralom alá helyezve magukat, ezt jogtalanul tették. Elkövetett hibáikért bocsánatot kérnek, örökre elismerik a velencei fenhatóságot, lemondva ünnepélyesen nemcsak a városról, kerületéről, a várakról, erődítményekről és szigetekről, hanem még ezenfelül összes önkormányzati jogaikról is. Ezek alapján a záraiak kegyelmet nyertek személyük és vagyonuk részére.

Zára meghódolásával Velence ismét biztosította magának a Dalmácia feletti fenhatóságot, de hogy e szerzeményének mennél törvényesebb szint adjon, az egyes községekkel is letétette az alattvalói hűségsküt.

Ezalatt Lajos, befejezván hadi készülődéseit, 1347 novemberében megindult válogatott seregével Itáliába, hogy Johanna véres kezeiből kiragadj a nápolyi királyságot. Velence, minthogy a másik tengeri nagyhatalommal, Genuával épen feszült viszonyban állott s így minden pillanatban kitörhetett köztük a háború, igyekezett kibékíteni a magyar királyt, s így seregének országán át szabad átmenetet biztosított. Ezt egyrészt azért tette, nehogy esetleg Lajos Genuával szövetezzék ellene, másrészt, mert Lajos birtó-

sítani akarva seregének a szabad átmenetet, színlag maga is igyekezett békét kötni Velenczével. Ennek folytán a köztársaság tanácsa nov. 20-án három követet bízott meg azzal a feladattal, hogy Magyarországra menjenek Lajos elé. Azt az üzenetet kellett vinniök, hogy a köztársaság és Lajos dicső ősei között mindenkor kitünő viszony állott fen, s a köztársaságnak leghőbb vágya, hogy ez a viszony jövőre is a legszivesebb maradjon. Feladatuk lett volna továbbá tapintatos szavakkal kimutatni a király előtt, hogy a köztársaság joggal bírja fenhatósága alatt Dalmáciát, mindamellett azonban hajlandó azonnal hatvanezer aranyat fizetni a királynak, ha egyszer mindenkorra lemond a magyar királyoknak Dalmáciára való állítólagos jogáról.

A velencei köztársaság senatusa ugyanis Lajos jogait Dalmáciára — bár külsőleg vitatta — nagy részben elismerte. Így egy alkalommal a dalmát ügyekről tárgyalván, Giustinian Bernardo tanácsos megjegyzé: *quod dictas civitates habuimus salvis iuribus dicti domini regis et quorumcumque . . . quod ipsas de jure non possemus tenere in casu, quo ius nostrum cum jure dicti domini regis disenti et videri debetur.*

Lajos azonban Dalmáciát Szent István birodalma nélkülözhetetlen tartozékának tekintette s esze ágában sem volt arról lemondani. Nem is fogadta tehát a velencei követeket, hanem a legnagyobb gyorsasággal igyekezett Nápoly felé, hogy azt elfoglalja. Útja észak és közép Itálián át valóságos diadalút volt s az összes fejedelmek a legnagyobb ünnepélyességgel fogadták. Velenczét Lajos sikerei még inkább meggyőzték annak szükségességéről, hogy vele a békét megkösse. És így, mialatt Lajos győzelmesen bevonult Aversába, Johanna és Tarantói Lajos elmenekültek, Durazzói Károly mint Endre meggyilkolásának főrésze halálra ítéltetett: Velence három követet indított útnak Nápoly felé Lajoshoz, hogy vele a béke iránt tárgyaljanak. Lajos azonban maga elé sem bocsátotta a követeket, hanem külön küldöttei által tudatta velök szándékait. Ezek olyanok voltak, minőket csak egy dicsősége magaslatán álló fejedelem diktálhatott: Dalmácia földjének egy arasznyi területét sem engedi elvonni a magyar korona uralma alól, és noha Velence százezer aranyat ajánlott fel Lajosnak, ha lemond Dalmáciáról, Lajos hajthatatlan maradt és büszkén visszautasította ez ajánlatot is.

Erre Velence visszahívta követeit és a további békétárgyalásokat beszüntette. Minden jel arra mutatott ekkor, hogy Magyarország és Velence között a háború kitörése csak napok kérdése, a midőn hirtelen és váratlanul oly esemény jött közbe, mely Lajost arra kényszerítette, hogy seregével haladéktalanul otthagyja diadalmas hadjáratának színhelyét Apuliát, s az Adrián átkelve visszatérjen Magyarországra. E váratlan esemény, mely Lajost nagy ter-

veinek megváltoztatására bírta és a mely a köztársaságot, legalább egy időre, megmentette egy Magyarországgal és Genuával vivandó véres harcz veszedelmétől, a pestis volt, mely rettenetes csapás 1348-ban végigszárguldott egész Európán s a melyet Boccaccio oly mesterien és megindítóan írt le. A pestis kegyetlen pusztítást vitt véghez Dalmáciában is, melynek városai teljesen elnéptelenedtek. Spalatóban oly nagy volt a pusztulás, hogy a tanácsban az elhalálozott patriciusok helyét már nem is lehetett új patriciusokkal betölteni s így hirdetményt adtak ki, mely szerint minden nemes, a mint 16 éves kort ér el, tagja lehet a tanácsnak. Szintoly nagy volt a pusztulás Trauban és Raguzában. Különösen Raguzának annyira megfogyott a lakossága, hogy a tanács felszólította mindazokat, a kik büntetés elől menekülve, a várostól távol tartózkodtak, hogy a mennyiben büntetésük bizonyos pénzösszeg lefizetésére szolgált, az elengedtetik nekik és büntetlenül visszatérhetnek.

Voltak azután a pestisen kívül más bajok is, melyek e siralmas időkben Dalmáciát sujtották. A városok és falvak lakói között napirnden voltak a viszályok, melyek lépten-nyomon kisebb összeütközésben és pusztításban jutottak kifejezésre. A fegyelmetlen magyar martalócz csapatok is be-becsaptak s így a mezők el lévén pusztítva, az élelmiszer készletek csakhamar elfogytak. Nem csoda tehát, ha azok, a kiket megkimélt a pestis, az éhhalálnak lettek áldozataivá, bár Velence a maga részéről mindent elkövetett, hogy e siralmas viszonyokon változtasson.

Időközben a körülmények hatása alatt Lajos hajlandónak mutatkozott Velenczével megegyezésre jutni. Johanna ugyanis visszatért Nápolyba, hol ennek folytán hamar megváltozott a helyzet. A nép fölkelésben tört ki Lajos katonasága ellen, minthogy pedig ennek sorait a pestis amúgy is megtizedelte, a felkelést megfékemi nem tudta. A legnagyobb mértékben szükségesnek mutatkozott tehát, hogy Lajos erős sereggel siessen le a mozgalom elfojtására. Így azután belátta azt is, hogy tervének véghezvitele csak úgy válik lehetségessé, ha ellenségeskedés helyett baráti viszonyba jut Velenczével, mely az egész Adriai-tengert uralta, s melynek gályáit is felhasználhatja, mi által seregét vizen szállítva át déli Itáliába, időt és költséget egyaránt megtakaríthat. Velence szintén óhajtotta a békét, félve, hogy Genuával minden pillanatban kitörhet a harcz. Szlavónia bánjának Miklósnak, ki a békét közvetítette, azt válaszolta, hogy nagy örömmel kész fogadni a király követeit. 1348 július végén meg is érkeztek Velenczébe Miklós nyitrai püspök, Sándorfi János csongrádi vármegye-ispán és szegedi várnagy, teljes hatalommal felruházva a béke megkötésére. Minthogy a két fél képviselői homlokegyenest ellenkező követelésekkel léptek fel, a tárgyalások soká húzódtak, s végre is, Lajos szilárdan ragaszkodván

Dalmácia birtoklásához, abban állapotok meg, hogy egyelőre nyolczévi fegyverszünetet kötnek s ezen idő alatt azután létrejöhet a végleges békekötés is. A megegyezés 1348 augusztus 5-én jött létre a Szent Márk templomával szemben fekvő házakban, hol a magyar követek laktak.

E megegyezés alapján a köztársaság többször megkísérelte azután, hogy Lajossal végleges békét kössön. Ismételt küldött Magyarországra követeket; ezek azonban Lajos részéről mindannyiszor kereken visszautasítottak, azzal a megjegyzéssel, hogy Lajos a Dalmáciáról való lemondásról hallani sem akar. Azt azonban megígérte a király, hogy a fegyverszünetet a megállapított időig meg fogja tartani.

A köztársaság Lajos magatartásából meggyőződött arról, hogy a Magyarországgal való teljes szakítás csak idő kérdése lehet. S hogy a háború kitörése ne érje készületlenül, minden előkészületet megtett Dalmáciában. Hogy az egyes városok hadi erejét szükség esetén egyesíthesse s az egymástól teljesen független városokat némi összefüggésbe hozza egymással, igazgatásukat központosította. E célból 1349 júniusában azt határozta a tanács, hogy a nagytanácsba »Dalmácia kapitánya« címmel egy patricius választassék s ez lesz Dalmácia kormányzója. Alája tartoznak — Zára kivételével — az összes városok és az összes grófok. Ezek kötelesek a kapitány rendeletére katonákat állítani. A kapitány Scardonában székel és állása két évre szól.

Ezen intézményből azonban, úgy látszik, a köztársaságra nem származtak azok az előnyök, melyekre számított, mert következményeit kezdettől fogva nem kísérte figyelemmel és semmi gondot sem fordított reá. Azt azonban tudjuk, hogy Lajos nem nézte tétlenül a velenceiek újításait, hanem azzal felelt reá, hogy úgy Horvátországot, mint a szárazföldi Dalmáciát István nevű öcsce legfőbb törvénykező hatalma alá rendelte, ki ezen országok hercegének nevezte, vén ki, kormányzásukat Ugali Pál bánra bízta. Apróbb ellenségeskedések állandóan folytak velencei és magyar alattvalók között a határszélen, a midőn pedig Lajos serege 1350 április-havában megindult déli Itália felé, a bonyodalmak komolyabb alakot öltöttek. A velenceiek egyrésztől panaszt emeltek Lajos királynál a magyar katonaság által velencei területen elkövetett erőszakoskodások miatt, másrészt pedig Lajos tiltakozott azon károk ellen, melyek katonáit érték úgy a tengeren, mint a velencei kikötőkben. Panaszkodott a miatt is, hogy a köztársaság tanácsa megtiltotta a dalmatáknak a magyar seregnek déli Itáliába való átszállítását. Mindenekfelett pedig a köztársaságnak Tarantói Lajossal szemben tanúsított barátságát ellen kelt ki, a mennyiben nemcsak minden szükségessel ellátta annak hajóit, hanem azokat a hajókat, melyek a magyarok üldözése

czéljából az Adrián feljöttek, be is bocsátotta a dalmát kikötőkbe. Mindamellet Lajos és Velenceze kölcsönösen megnyugtatták egymást s a félreértéseket kimagyarázták, a nélkül azonban, hogy egymás szavának hittek volna. Jól tudta mind a kettő, hogy a körülmények kényszerítő hatása alatt cselekszik.

Velenceznek azonkívül sokkal inkább érdekében állott mint Lajosnak, hogy szomszédaival őszhangban és békességben éljen, minthogy 1350-ben a már hosszú idő óta előrelátott háború kitört Genuával. És míg Velenceze egyrészt mindenfelől segítséget igyekezett szerezni gyűlölt versenytársával szemben, addig másrészt a legnagyobb mértékben fontos volt reá nézve az is, hogy a többi szomszéd államokkal békét és barátságot tarthasson fen, hogy így minden erejét kizárólag e háború kedvező kimenetelének birtoklására fordítsa. Így szövetséget kötött a köztársaság Péterrel, Arragonia királyával, és Kantakuzén János konstantinápolyi császárral, valamint barátságra lépett Bosznia bánjával és Szerbia királyával.

Sokkal sürgősebbnek tartotta azonban a köztársaság a szláv fejedelmekkel való szövetkezésnél azt, hogy a magyar királylal rendezze véglegesen a békés viszonyt, különösen a mióta híre járt, hogy Lajos titokban tárgyalásokba bocsátkozott a genuaiakkal. Míg tehát Velenceze egyrészt ápolta a baráti viszonyt Tarantói Lajossal, másrészt minden igyekezetét arra fordította, hogy a magyar királylal is állandó békét kössön, úgy azonban, hogy az a köztársaság részéről nagy áldozatokkal ne járjon.

És tényleg az anyakirálynő közvetítésével a köztársaság kivitte, hogy követei Lajos követivel Zengben 1351 június első napjaiban összejöttek tárgyalás czéljából, melynek azonban, mint előrelátható volt, ezúttal sem lett meg a kívánt eredménye. Lajos ugyanis az Itáliában aratott babérok által fölhevítve és megittasulva, még büszkébb álláspontot foglalt el mint eddig, és a genuai háború bonyodalmaival várva, legkevésbé sem akart Dalmáciáról, e részére oly nagy fontossággal bíró országról lemondani. Mindez azonban Velencezét nem tántorította el attól a rögeszmétől, hogy mégis sikerül Lajossal békét kötnie. Továbbra is igyekezett tehát Lajosnak mindenben kedvére járni, és midőn ez, győzelmesen visszatérve Olaszországból, székvárosába ért (1351. okt.), a velenceziek levelet írtak az anyakirálynőnek, melyben többek között magukról azt mondják, hogy: *«tamquam qui sinceritatem et benivolentiam tenemus cum illo et tenere semper intendimus.»*

Azonban Lajos, minthogy látta, hogy a dalmát városok visszadása iránt Velencezéhez intézett minden felszólítása sikertelen marad, mit sem törődve a fegyverszünettel, szövetségre lépett a genuaiakkal, hogy egyesült erővel verjék le a közös ellenséget. Közben Lajost a tatárok betörése foglalta el s így engedett IV. Károly

ceh király kérelmének, ki Velence érdekében közbenjárt nála, és néhány évre elodázta a Genuával való szövetségést, illetőleg a Velenceével való nyílt szakítást.

Mindaz azonban nem akadályozta meg a Velence és Genua között kitört háború tovább folytatását. Mialatt pedig a genuai flotta fel merészkedett jönni az Adrián s elfoglalta Lesina és Curzola szigeteket (1354), meghalt a még nem egészen ötven éves Dandolo-András doge, körülbelül 12 évi kormányzás után. Helyét a híres Faliero Marino, a lagunák egyik leghíresebb és legősibb családjának sarja foglalta el, ki hetvenhat éves kora daczára ifjai hévvel folytatta Genuával a harcot. Másrészt a rendelkezésünkre álló számos okirat egyikéből sem tűnik ki, hogy Faliero ellenséges lépést tett volna a magyar király ellen. Sőt Caroldo egyenesen azt mondja, hogy Faliero Marino baráti viszonyban állott Lajossal és a dalmát kérdést egyáltalán nem bolygatta. Falieronak 1355-ben bekövetkezett kivégzése után azonban egy békés természetű és józan gondolkodású ember, Gradenigo János lett a doge, ki sietett Genuával megkötni a békét, látván, hogy Velenczére mily nagy hátrányokkal jár a hosszadalmas háború.

A béke, mely 1355 június 1-én jött létre, nagy haragra gerjesztette Lajost, kinek terveibe e váratlan békekötés sehogysem illett bele, mert ép indulásra készen állott, hogy seregével a tengerpartra siessen és ott a városokat elfoglalja. Ezen esemény pedig, ha nem is változtatta meg terveit, mindenesetre azok elhalasztására indította őt.

Velence, a mint értesült Lajos készülődéseiről, sürgősen megbizottakat küldött Szlavóniába, hogy ott a szükséges intézkedéseket tegyék s így Lajos esetleges támadása ne érje Velence híveit váratlanul. Mindenekelőtt szükségesnek mutatkozott Clissa és Scardona várak megszerzése, melyek ekkor István szerb király kezében voltak s a melyeket joggal lehetett Szlavónia kulcsainak nevezni. Scardonát sikerült is a köztársaságnak megszereznie, és pedig a mennyire a rendelkezésre álló okiratokból meg lehet állapítani, valószínűleg olyképen, hogy a várnagyot megvesztegette. Ezenkívül mindent megtett arra is, hogy megnyerje a maga részére a horvát főurak, főleg Ciprianié és Nelepié jóindulatát. Igyekezett megvesztegetni továbbá a Dalmácia belsejében tartózkodó magyar főbb embereket, és minthogy a háborút mindenképen el szeretne volna kerülni, még egy utolsó kísérletet tett, hogy Lajossal megegyezésre jusson (1356 ápr. havában), mely kísérlet azonban ép úgy sikertelen maradt, mint a korábbiak.

Az is súlyosbította Velence helyzetét, hogy ép e válságos időben halt el hí szövetségese, Kotromanović István, Bosznia bánja. Utóda Tvartkó, nagy előzékenységet tanúsított ugyan a köztársas-

ság iránt, közelebbi összeköttetésbe azonban nem lépett vele. Ellenben a Szerbiával kötött szövetségi viszony szilárdan fennállt azután is, hogy István »czár« meg halt, bár maga Szerbia Dusan gyenge utódai alatt elvesztette azt a posztíóját, melyre Dusan emelte és hanyatlásnak indult.

Lajos pedig időközben megindította a háborút Szerbia ellen, hogy ezzel Szent István koronájának ez ország feletti ősi jogát fenntartsa, hogy kiírta belőle az eretnekséget és bosszút álljon a szerbeknek magyar területre való gyakori becsapásaiért. Háborút indított Velence ellen is, hogy Dalmácia birtokát magának megszerezze. Lajos könnyen talált ürügyet a fegyverszünet felbontására, felhozván azt, hogy néhány sicíliai hajó megkárosította az ő alattvalóit abban az öbölben, melyet a velenceiek voltak hivatva őrizni és védelmezni. Okúl szolgált az is, hogy Velence nagyszámú katonaságot küldött a szerb czár segítségére Lajos elleni harcában.

Lajos így két irányban lett volna elfoglalva s így inkább félbehagyta a Szerbiával való háborút és minden rendelkezésre álló erővel lesietett a tengerhez.

Katonáinak egy részét itt hagyta, hogy a dalmát városok körül portyázzanak; nagyszámú gyalogsággal és százezer főnél többre rúgó lovassággal pedig Isztrián át elárasztotta Friuli vidékét. Míg a Dalmáciában hagyott csapatok tüzzel-vassal pusztították a városok környékét, Olaszországban is rosszul állt Velence ügye. Sacile, Conegliano a magyarok kezébe került és csakhamar Treviso falai alatt ütötte fel sátrait Lajos serege. Közben pedig meghalt Gradenigo János doge és helyébe Delfino János került, ki azonban minden igyekeve mellett sem volt képes megakadályozni, hogy a köztársaság ügye mind rosszabbra ne forduljon, és csak VI. Ince pápa közbenjárásának köszönhető, hogy Lajos végre, legalább egyelőre, fegyverszünetet kötött.

A fegyverszünetet Lajos 1356 október 28-án Zágrábban erősítette meg. Ennek alapján azután Velence végleges békét is igyekezett kötni, miért is Lajossal ismételtlen békealkudozásokba bocsátkozott. Ezek azonban sikertelenek maradtak, minthogy Lajos követei mind nagyobb követelésekkel léptek fel és végre egész Dalmáciát követelték vissza, *melyet jogtalanul bírtak a velenceiek s mely jogszerűleg a magyar királyt illette meg.*

A hosszas békealkudozások tehát semmi eredményre nem vezettek s így tovább folytatták a harcot.

Treviso ugyan ellenállt még, bevétele azonban már csak rövid idő kérdése volt. Egyidejűleg több más várat is ostromolt a magyar sereg s így a velenceiek között általános volt a fejetlenség. Dalmáciában pedig még rosszabb volt reájuk nézve a helyzet. A magyar csapatok folytonosan pusztították a városok környékét, melyek e

csapásért is a velenceieket okolták, mint a kik az egész háborút előidéztek, s így mind általánosabb lett a vágy, hogy a velencei őrsegektől megszabaduljanak és Lajos király fenhatósága alá helyezték magukat.

Elsőnek Spalato városa szabadult meg a velencei zsoldosoktól s üzte el a velencei grófot. Spalato példáját követte Traù, s a két város sietett ünnepélyesen értesíteni Csúzy Jánost, Horvát- és Dalmátország bánját, hogy Lajos fenhatósága alá helyezik magukat. A bán csakhamar be is vonult e városokba, átvéve azok kormányzását, Lajos pedig nemcsak megerősítette e városok ősi kiváltságait, hanem még újakat is adományozott nekik. Velencez ennek hírére Dalmácia elvesztésétől tartva, ismét alkudozásokba bocsátkozott Lajossal, s hogy Dalmácia birtoklása mennyire a szíven feküdt a köztársaságnak, mutatja az a körülmény, miszerint felajánlotta Lajosnak az egész trevisói órgrófságot, ha Dalmáciáról lemond. Lajos azonban ily áron sem volt hajlandó lemondani Dalmáciáról.

Spalato és Traù példáját csakhamar követte Zára és Sebenico. Ez utóbbi város; megszabadulva a velencei őrsegtől, szintén sietett magát János bánnak felajánlani, ki a várost átvéve, a király nevében okiratot állított ki, mely szerint a város minden ősi kiváltsága megerősítették, önkormányzata teljesen független marad és csak adót tartozik fizetni a királynak, ki ennek ellenében azt védelmezni fogja. Szintúgy meghódolt önkényt Brazza is, míg Nonát a bán ostrommal vette be. Egyébként a Lajos által e városok részére biztosított kiváltságok eléggé megmagyarázzák, hogy a dalmát városok miért vágyakoztak ép oly mértékben Szent István koránájának fenhatósága alá jutni, mint a mennyire elleneztek mindenkor a velencei uralmat, mely alatt csak szolgaságban volt részük.

Velencez a városok elpártolásának hírére sürgősen megbizottakat küldött Raguzába, nehogy ezt a várost is elveszítsék. Lajos pedig Budáról lesietett a tengerpartra, s ugyanakkor ostrom alá vette Zára várát, melybe a városban történt megveretése után a velencei őrseg menekült, honnan azt a záraiaknak eddig kiűzni nem sikerült.

Velencez ekkor már belátta, hogy immár a további harc reá nézve teljesen céltalan, s így hosszas tanácskozások után a senatus kénytelen-kelletlen Zarába küldött követeit felszólította és meghatalmazta, hogy Lajossal bárminő feltételek mellett kössék meg a békét.

A béke, melyet 1358 február 18-án kötöttek meg Zarában, Szent Ferencz templomának sekrestyéjében, a következőket tartalmazza: Velencez átengedi Magyarországnak egész Dalmáciát, vagyis a Quarnerótól Durazzo határáig terjedő vidéket a hozzátartozó városokkal és szigetekkel együtt; a doge nem használhatja többé Dalmácia és Horvátország herczegének címét stb.

Igy Lajos végre elérte annyi év óta táplált hő vágyát, hogy jogara alatt egyesítse a szigeteket és Dalmácia egész partvidékét, melyet az elmúlt időkből apródonként ragadtak el a magyar korona fenhatósága alól; így teljesedett a dalmátok kívánsága is, és úgy látszott, hogy önkormányzati intézményeik végre megszilárdulhatnak.

MÁSODIK RÉSZ.

Midőn Lajos a neki meghódoló dalmát városoknak oly széleskörű kiváltságokat biztosított, ezzel, mint számító uralkodó, azt akarta elérni, hogy a többi városokat is rávegye a meghódolásra. Alig azonban hogy Lajos átvette Dalmácia kormányzását, a városok önkormányzati szabadságát megszorítani igyekezett és úgy a magán, mint a közügyeket egyenlő törvények és elvek alapján akarta intézni. Ez egyenlőség elvének érvényesítésében annyira ment, hogy az egyes városok önkormányzati statutumait is ennek megfelelőleg módosította, sőt meg is szüntette.

Míg tehát Lajos a városokkal szemben, magasabb politikai okokból s különösen hogy Dalmácia kormányzatában nagyobb központosítást és egységet hozzon létre, eljárásában talán túlságos szigorral is lépett fel, addig az egyházzal szemben korántsem követte ezt az elvet, jól emlékeztében lévén még az a sok szolgálat, a mit a papság tett eddig és teendő bizonyára ezután is a magyar ügynek. Lajos egységesebbé tette Dalmáciában a törvényeket, intézményeket. A községek határozatai ellen, melyek eddig nem voltak feljebb vihetők, megengedte a feljebbvitelt a báni törvényszékhez, sőt a királyi curiához is. A harminczad beszédésére egy központi pénzügyi kamarát létesített. Felemelte a só árát. A kereskedelem előmozdítása és fejlesztése érdekében is sokat tett és megszüntetett számos önkormányzati visszaélést, a mi annak fejlődését akadályozta.

Horvát- és Dalmátországokat, a szigetek kivételével, egy bán vagy kormányzó hatalma alá helyezte. Brazza, Lesina, Curzola és Lissa szigeteket pedig a királyi tengernagynak rendelte alá, kit az egyes városokban vicariusok vagy vicecomesek helyettesítettek.

Egy megegyezésből, melyet Ragusa város képviselői hortak létre Visegrádon Lajos királylyal 1358 május 21-én, különösen a városnak Magyarországhoz való viszonyát ismerjük meg részletesen.

Ragusa köztársaság Lajosnak és a magyar királyságban következő utódainak védelme és uralma alá helyeztetik, kikről évente háromszor a székesegyházban dicsőeneket fognak zengeni. Ugy szárazföldön, mint tengeren a király jelvényeit és zászlóit tartoznak használni. Ha ő vagy valamely utóda meg akarná látogatni a várost, az köteles a fejedelmet száz kísérelével együtt fogadni és három napon át min-

den szükségessel ellátni. A köztársaság tartozik minden évben 500 arany dukátot adni a királynak, s ha ő tengeri hadjáratot szervezne, a köztársaság tartozik bizonyos számú gályát saját költségén rendelkezésére bocsátani. Lajos védelmezi a köztársaságot mindazok ellen, kik azt bántalmazták; elismeri, hogy a kormányzás a patriciu-sok korlátlan hatalmában áll, kik azt az életben lévő törvények szerint gyakorolják stb. stb.

A magyar uralom a kis köztársaságra a szabadság és gazdagság forrása volt, mert bár Lajos általában kedvezett új alattvalói tengeri és szárazföldi kereskedelmének, tette ezt kiválóan a raguzaiak javára, minthogy Ragusa tengerészeti és kereskedelmi fontosságát szembe akarta helyezni Velenczével.

Általánosságban azonban Dalmáciának a magyar uralom alatti kormányzatáról csak kevés konkrét adat áll rendelkezésre, úgy hogy ez adatokból, minthogy egymás között számos ellenmondást is tartalmaznak, az akkori viszonyokról csak igen bizonytalan képet alkothatunk magunknak. *Ellenben minden tekintetben pontos és világos adatok állanak rendelkezésünkre a Magyarország és Dalmácia közötti viszonyról, melynél mindig az Adria keleti partjainak kérdése áll előtérben.*

A zárai béke után csak színleg állt helyre a békés viszony a két versenytárs, Magyarország és Velence között; tényleg mindkét fél tudta és érezte, hogy előbb-utóbb ismét harczra kerül a dolog köztük, mert Dalmáciáról lemondani egyikük sem akart.

Végre az 1378-ban Velence és Genua között kitört harcz volt az, melybe Magyarország is belevonatván, alkalmat nyújtott a Dalmácia uralmáért versengő két félnek, hogy fegyvereiket ismét összemérvék.

Lajos ez alkalommal is könnyen talált okot és jogcímet arra, hogy a békét megszegve, hadat izenhessen a köztársaságnak.

Hosszas volna előadni részleteit ama harcznak, mely ennek folytán keletkezett és a melyben egyfelől Velence, másfelől Genua és hatalmas szövetségese, Lajos magyar király állott. A háború változó szerencsével folyt ugyan, Velenczére azonban mindenesetre hátrányosabban. Dalmácia kikötői ellen intézett támadásai sikertelenek maradtak, Pola kikötője előtt pedig a genuai flotta által szenvedett vereséget Velence, mire azután követeket küldött Lajoshoz Budára, hogy őt a Genuával való szövetség felbontására bírja. Lajos azonban fogadni sem akarta őket személyesen s hosszas kísérletezések után végre is azt a választ nyerték, hogy ne sokat vesztgessék hiábavalóan a szót, mert — mint az egykorú író mondja — *de more Ungarorum non erat velle verba nec tempus vanum, sed venire ad finem causae.**

A harcz tehát tovább folyt, s végre, miután a harczoló felek

a reménységgel hunyt el, hogy Dalmácia, ha az ő utódai kötelességükhöz híven követendik politikáját, örökké magyar föld marad, s ugyanezt tartották Dalmácia lakói is.

A későbbi események azonban azt bizonyítják, hogy reményeikben csalatkoztak.

* * *

Ime ez Mitis tanulmánya. Mi záró szavaihoz hozzáteszünk, hogy részünkről a remény teljesedésébe vetett hitünket nem adjuk fel, s bízunk abban, hogy az élő törvénynyel is hozánk fűzött Dalmácia a magyar szent koronának ismét ékes köve leend.

Mitis tanulmányáról pedig röviden elmondhatjuk, hogy Nagy Lajost s az ő dalmát politikáját kellő objectivitással és kritikával itéli meg, de egyszersmind azzal az előszeretettel és nemzeti kegyelettel, melylyel a régi dalmát történetírók is hódoltak annak a magyar királynak, ki hazájukra történetük legragyogóbb napjait derítette fel.

HAVASS REZSŐ.

BORODNOK ORSZÁG.

Ilyen is volt? — kérdezik talán sokan. S ha volt, mi köze hozzá a magyar nemzet történetének? — kérdezik talán még többen. Megkísérlem e kis értekezésemben igazolni, hogy volt is ilyen ország, és hogy hol létének megállapításából a magyar nemzet története is hasznot húzhat.

A *brodnik* névvel eddigelé jóformán csak Hunfalvy Pál foglalkozott, a mennyiben az az oláhok bevándorlásával bizonyos tekintetben összefüggésben állott. Csakhogy őt egy hibás másolat tévedésbe ejtette és a brodnikokat az oláhokkal egynek vette. Látható ez az ő következő fejtegetéséből:

»Honorius pápa még ugyanazon 1222 évben megerősíté a királynak ismételt és új adományát, még pedig szóról-szóra, csak az iktatókat hagyván ki, s ezt: »a Protnikok végéig = ad terminos Protnikorum« így fejezvé ki: »a blakok végéig = ad terminos Blacorum«; valamint ezt: »cum per terram Siculorum aut per terram Blacorum transierit« így írván: »cum per Siculorum terram transierint, aut Valachorum.«

»Azonban reánk nézve azért nevezetes a királynak és a pápának oklevele 1222-ből, hogy a dunáninnyi tartományokra nézve ott említették meg legelőször az *oláh* (vlak, blak) név. Ezt a nevet a *protnik* is meg akarja magyarázni. Ez is szláv szó, mit már a *nik* még annak is megmond, a ki nem sokat tud a szláv nyelvekből. A *prot* nyilván = *brod*, a mi révet jelent s helynevekben is fordul elő, mint a magyar *rév* szó (Komárom-rév, Nagy-rév). *Német-Bród*, *Magyar-Bród* (Deutsch-Brod, Ungarisch-Brod) ismeretes helynevek az ország nyugatján. Tótországban is van *Brod*. Ennélfogva *brodnik* annyi mint *révész*. Németországban a *furt* az, mi a magyar *rév*, a szláv *brod*; s ott van két *Frankfurt*, vagy *Querfurt*, *Schweinfurt* stb. A révek és révészek azon korban, melyben a nagyobb folyókon hidak nem voltak még, nagy jelentőségük valának.«

»De a *brod* szó, mint ige: *broditi*, azt is jelenti, hogy ide-oda járni, futkosni, azután hálóval halászni. Brodnik tehát költöződőt, baranglót, halászt is jelenthet.«

»Nem bizonyos, melyik értelem illik a brodnikokra, de az bizonyos, hogy oláhokat értenek az oklevelek, akár révészek, halászok valának, akár barangolók.«¹⁾ Így Hunfalvy.

A *brodnik* és *blach* egyeztetése tehát azon alapszik, hogy II. Honorius pápa levele *blach*-ot ír, a hol a magyar király kancellárja *brodnik*-ről beszél. Csakhogy csupán Fejér Cod. Dipl. III. 1. 423. lapján áll »usque ad terminos Blachorum« e helyett: »usque ad terminos Prodnicorum.« Honorius pápa levelének eredetijében épen úgy »usque ad terminos Prodnicorum« olvasható, mint a magyar király levelében.²⁾ Tehát az egész egyeztetés elesik. Nem szerencsésőbb Hunfalvy azzal a hozzávetéssel sem, hogy az 1223-iki levélben említett »*Brodnik*« nevű föld vagy szlávok, vagy oláhok lakta föld, s azt az Olton keresném, mint előbb a brodnikokat a Bodza folyónál kerestem.«³⁾

Azonban ezen Brodnikot vagy Prodnikot, — mint az oklevél világosan mondja⁴⁾ — a szebeni prépost kapta Kis-Disznód helyett. Mármost a szebeni prépost, Pál, 1359-ben arról tesz panaszt, hogy »quandam possessionem suam *Prepostfalva* alio nomine *Prodnik* nuncupatam, que semper et ab antiquo ad dictam ecclesiam Zebeniensem pertinuisset«, a nagysink-széki szászok elfoglalták.⁵⁾

Világos dolog tehát, hogy az 1223-iki *Brodnik* föld nem más, mint a mai *Prépostfalva* Nagy-Küküllő megyében, Szent-Ágotától északra, minden folyóvíztől távol s így az Olt mentéhez semmi köze.

Egészen más utakon kell tehát elindulnunk, ha a brodnikok országát meg akarjuk találni.

Legbiztosabb tájékoztatást nyújt erre nézve IV. Béla király, illetőleg a magyar királyi kancellária 1254-ben. Ha valahol, a magyar királyi kancelláriában tudni kellett, kik azok a brodnikok és hol laknak, mert sehol az akkori művelt világban másnak annyi köze nem volt e nemzethez, mint a magyarnak. Az 1254 évi nov. 11-én Potokán állított ki a magyar királyi kancellária egy, IV. Incze pápához intézett s nagy jelentőségénél fogva arany pecséttel hitelesített levelet. Bizonyára megfontolták annak minden szavát, hiszen gyors és hatalmas segítséget kértek benne az apostoli széktől a tatárok ellen, és hazugság vagy könnyen fel-

¹⁾ *Hunfalvy*: Az oláhok története, I. 329—330. l.

²⁾ Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Siebenbürgen. I. 23. l. — Fejér közlése különben is nagyon hibás; pl. *Szerzylov*-t ír *Tertilou* helyett.

³⁾ Id. m. I. 331. l.

⁴⁾ Urkb. I. 27. l.

⁵⁾ Urkb. II. 170. l.

fedezhető nagytámadás esetén szégyent, nem segítséget hoztak volna vissza az ezen levelet átadó magyar követek. E levélben így írják le Magyarország akkori szomszédait: »Regnum Hungariae . . . diversis infidelium generibus circumseptum, utpote Ruthenorum, Brodnicorum a parte orientis, Bulgarorum et Boznensium hereticorum a parte meridiei, Alemannorum vero a parte occidentis et aquilonis.«¹⁾ E helyen azonban a levél szerkezete olyan, hogy némelyekben talán gyanu támadhatna, hátha a *Brodnicorum* szó csak jelzője a *Ruthenorum*-nak?! Ezt a gyanút egészen eloszlatja ugyancsak a király, illetőleg a kancellária, mert kevés utóbb a hazánkkal délkeletről határos országokat így sorolja fel: »Tartaris . . . tributarias se constituerunt . . . regiones, que ex parte orientis cum regno nostro conterminantur, sicut Ruscia, Cumania, Brodnici, Bulgaria, que in magna parte antea nostro dominio subiacebant.«²⁾

Mivel itt a *Brodnici*-t Rusciától Cumania egészen elválasztja, kétségtelen, hogy e szóval épen olyan különálló országot jelölt meg a magyar királyi kancellária, mint a minő volt (Veres-) Oroszország vagy Bolgárország. Az is nyilvánvaló a két leírásból, hogy e *Brodnik-ország* hazánktól keletre Veres-Oroszország és Bolgárország közé esett. Nem lehetett tehát más, mint a későbbi Moldva-ország, Moldavia. A délkeletre eső Havaselyföldet, a későbbi Oláhországot nem számította hozzá a magyar királyi kancellária, mert azt a XIII. században a magyarok mindig Kunországnak (Cumania) nevezték.

Brodnik-országnak különállása kitűnik a tatárjárás előtt felállított, de csakhamar elpusztult kun, vagy milkai püspökség történetéből is. Az 1227 évi aug. 31-ike előtt Róbert esztergomi érsek elindult a Szentföldre, de útközben a kun fejedelem fia megjelent előtte és kérte őt, hogy jőjjön Kunországba, mert hajlandók a keresztyén vallást fölvenni. Róbert rögtön megszakította útját és gyorsan apostoli követi felhatalmazást kért IX. Gergely pápától: »ut in Cumania et Brodnic, terra illa vicina, de cuius gentis conversione speratur . . . potestatem habeat predicandi, baptisandi, edificandi ecclesias, ordinandi clericos necnon et creandi episcopos.«³⁾

¹⁾ *Theiner* : Mon. Hung. I. 30. l. — *Fejér* : Cod. Dipl. IV. 2. 219. l. Az oklevél keltére nézve olv. *Pauler* : A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, II. 668. l.

²⁾ *Theiner* id. m. 231. l. — *Fejér* id. m. IV. 2. 219. l.

³⁾ *Theiner* id. m. I. 87. l. E kun püspökség zavarta meg némely magyar történetírónak és oklevélközlőnek a fejét annyira, hogy az olaszországi comói káptalan (capitulum Cumanum) és püspökség (episcopatus Cumanus) ügyeire vonatkozó 1218-iki leveleket fölvevették a magyar

Világos ebből is, hogy a régi Kunországgal, a későbbi Havaselyfölddel határos volt és Magyarországtól keletre esett Brodnik-ország (terra, regio), és így csakis a Putna, Szeret és Prut folyók mentén feketett, vagyis a későbbi Moldvával volt egy.

Még egy helyen fordul elő a brodnikok földje. Ez adat még pontosabb tájékozást és egyúttal hazánk benépesítésének történetére nézve is érdekes felvilágosítást nyújt.

Az 1222 évben II. András nemcsak megerősíté a német lovagokat a Barczaság birtokában, hanem még meg is nagyobbitá földjüket. »Addidimus etiam postmodum castrum, quod Cruceburg nominatur, quod fratres praedicti de novo construxerant, et a fine terre Cruceburg terram, que vadit usque ad terminos Prodnicorum.«¹⁾

Még előbb, 1211-ben világosan meghatározta a király, hogy a német lovagok földje csak a Prásmár (németül Tartlau, Tertylou) patakig terjed. De a német lovagok 1222-ben már tovább is akartak terjeszkedni kelet felé. Azért építették a Tatrang patak és Nyén falu mellett Cruceburg = Kreuzburg várat. Azzal tehát, hogy a nyéni határtól egészen a brodnikok földéig terjedő földet nekik adta a király, azt jelentette, hogy a Tatrangtól egészen a későbbi Moldva határáig nyúló, vagyis a Feketeügy balpartja és a hegyek között fekvő terület benépesítését és kormányzását a német lovagokra bízta.

Világos ebből, hogy 1222-ben Háromszék megyének a Feketeügy balpartján elterülő része még teljesen lakatlan volt. Ha a német lovagok megfészkeltek volna ott magukat, ép úgy német lakosok lepték volna el azt a területet is, mint a Barczaságot. De három év múlva II. András elűzte a telhetetlen német lovagokat hazánkból és így nem volt idejük az újonnan kapott nagy darab földet németekkel betelepíteni. Háromszék e részének betelepítése tehát csakis 1225 után kezdődhetett, ha ugyan akkor már megkezdődött.

De ez az 1222-iki ajándékozás is nyilvánvalóvá teszi, hogy a brodnikok országa a mai Háromszéktől keletre, tehát a későbbi Moldova területére esett.

Észak felé azonban nem nyúlt fel Brodnik-ország annyira, mint a XIV—XVII. századbéli Moldva, mert 1228-ban a Borszék felett eső Kelemen havas, illetőleg a széplaki uradalom már

oklevéltárakba és beszélnek külön káptalanról, mikor még a kun püspökség sem volt meg! Sőt Fejér annyira megy, hogy *capitulum Cumanorum*-ot ír *Cumanum* helyett. V. ö. *Theiner* id. m. I. 18. l. — *Fejér* id. m. IV. l. 264—265. l. és *Hunfalvy* id. m. I. 842. l.

¹⁾ Urkundenbuch zur Gesch. der Deutschen in Sieb. I. 19. l.

Oroszországgal (Ruscia) határos.¹⁾ Tehát a mai Bukovina, egykor Moldovának kiegészítő része, a XIII. században még Veres-Oroszországhoz és nem Brodnik-országhoz tartozott.

E brodnikok közül egyes csapatok ép úgy költöztek be hazánkba, mint az oroszok vagy a besenyők. Egy ilyen brodnik csapat állapodott meg tehát a mai Prépostfalva területén is, és azért nevezték e falut a XIII. században *Brodnik*-nak, magyarosan *Borotnik*-nak (Borodnok). De nemcsak kis csapatok, hanem egyes pásztorok is sűrűn látogattak el jószágaik legeltetése végett a még lakatlan Háromszék területére, és így nekik lehet tulajdonítani különösen Háromszék déli részén az oly sűrűn jelentkező szláv helyneveket, mint Lisznyó, Borosnyó, Szacsva, Kovászna, Papolcz, Zágón, Osdola, Piliske, Csemernye stb.

Meddig állott fenn Brodnik-ország? biztosan nem tudhatjuk. Az 1227—1254 években megvolt. Előbb a magyar király főhatóságát ismerte el, 1238-tól kezdve pedig a tatárok adófizetője lett. Ha való, hogy az egykori kun püspökség székhelye Milkó, a mai Foksán tájékán állott, akkor 1270 táján Brodnik-ország teljesen megsemmisült, mert a tatárok között is forgolódo magyar Ferencz-rendiek 1278-ban azt a jelentést terjesztik az apostoli szék elé, hogy »civitas de Milco (hibásan *de multo*) posita in confinibus Tartarorum destructa fuerit.«²⁾ Ha pedig ekkor Milkó már nem a brodnikok, hanem a tatárok közelében feküdt, ez annak a jele, hogy Brodnik-ország megszűnt létezni. Hasonlót következtethetünk IV. László király 1288-iki okleveléből, mert azt mondja, hogy az 1282-ben kifutott kunokat »de finibus et terminis Tartarorum ultra Alpes« hozta vissza.³⁾ Ez is azt mutatja, hogy a későbbi Moldvában és Havaselyföldén is ekkor már teljesen a tatárok voltak az urak és így Brodnik-országnak még a neve is elenyészett.

Ha ezeket tekintetbe vesszük, nem lehet különös azon határozott állításunk, hogy Brodnik-országot a tatárok 1263-ban semmisítették meg.⁴⁾

Bizonyos ugyanis, hogy 1262-ben Magyarország szomszédjainak biztatására (per incitationem vicinorum) a tatárok felkészültek Magyarország ellen és már hadat is üzentek V. István-nak, az ifju királynak.⁵⁾ Szerencsére V. István ügyes követe, Miskolcz Panyit bán a betörést elhárította,⁶⁾ de az egészen jól

¹⁾ Hazai Okmt. VI. 23. l.

²⁾ Theiner id. m. I. 337. l.

³⁾ Fejér id. m. V. 3. 410. l.

⁴⁾ Wenzel: Árpok. Uj Okmt. XII. 6—7. l.

⁵⁾ U. o. 7. l.

⁶⁾ U. o.

értésült pápai udvar mégis azt írja 1263 okt. 14-én, hogy »Tartan partes Hungariae conterminas a diebus non longe preteritis crudelissime destruxerunt.«¹⁾

Ezek a Magyarországgal határos és a tatároktól végromlásra juttatott tartományok nem lehettek mások, mint a régi Brodnik-ország és a régi Kunország-Havaselyföldre. Veres-Oroszország fejedelme Daniló, meghódolt a tatár császárnak és így az elpusztulást kikerülte.²⁾ Veres-Oroszországon alúl Bolgárországig nem volt más Magyarországgal határos tartomány, mint Brodnik-ország és a régi Kunország. Ezeket azonban a tatárok nemcsak elpusztították, hanem birtokukba is vették, s innen van, hogy nemsokára 1263 után a tatárok már Bolgárország ügyeibe is beavatkoznak mint szomszédok.³⁾

Az előadottakból bizonyos, hogy a *brodnik* szó nem jelent révészt (az különben is *brodár* volna); jelenthet azonban vándorlót, bujdosót; de hogy csakugyan mit jelentett, azt a szláv nyelvészek döntsék el.

Elég sajnós, hogy a havaselyföldi írókat annyira elfoglalja az oláhok folytonos ott lakásának meséje, hogy olyan embereknek, mint pl. Jorga Miklós, fogalmuk sincs Moldova XIII–XIV. századi történetéről. Nem tudják, hogy ott előbb a brodnikok alapítottak országot, a tatárok bírták e földet és csak a XIV. század végén kezdett az oláhság oda szállingózni.

KARÁCSONYI JÁNOS.

¹⁾ *Theiner*: Mon. Hung. I. 250. l.

²⁾ *Pauler*: A m. nemzet tört. II. 326. l.

³⁾ *Jireček*: A bolgárok története, 265. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Weltgeschichte. Herausgegeben von *Hans F. Helmolt*. I—IX. Bd. Leipzig und Wien, 1899—1907. Bibliographisches Institut. Nagy 8-r. X, 630 l., XVI, 638 l., XIV, 735 l., X, 574 l., XVI, 630 l., XVIII, 630 l., XII, 573 l., XIV, 646 l., VIII, 677 l. Számos térképpel és képmelléklettel.¹⁾

Kilencz esztendő előtt a jeles kiadványairól híres *Bibliographisches Institut* elárasztotta a közönséget prospectusaival, a melyekben egy új nyomokon haladó, az eddigi beosztással szakító világtörténelmet ígért. Ma előttünk fekszik a befejezett mű: *Helmolt Weltgeschichte*-je.

Nem a kilencz vaskos kötetre terjedő mű hatalmas arányai, nem is a kiadó cég előkelősége, hanem mindenekfölött az új alap s a munkatársak kiválósága kelti fel érdeklődésünket.

¹⁾ I. 1. Der Begriff »Weltgeschichte« v. *H. F. Helmolt*. 2. Grundbegriffe einer Entwicklungsgesch. der Menschheit v. *J. Kohler*. 3. Die Menschheit als Lebenserscheinung der Erde v. *F. Ratzel*. 4. Die Vorgesch. der Menschheit v. *J. Ranke*. 5. Amerika v. *K. Haebler*. 6. Die gesch. Bedeutung des Stillen Oceans v. *E. Graf Wilczek*, überarb. v. *K. Weule*. — II. 1. Japan, China u. Korea v. *M. v. Brandt*. 2. Hochasien u. Sibirien v. *H. Schurtz*. 3. Australien u. Ozeanien v. *K. Weule*. 4. Indien v. *E. Schmidt*. 5. Indonesien v. *H. Schurtz*. 6. Die gesch. Bedeutung des Indischen Oceans v. *K. Weule*. — III. 1. Das alte Westasien v. *H. Winckler*. 2. Westasien im Zeichen des Islams v. *H. Schurtz*. 3. Afrika v. *H. Schurtz*. 4. Aegypten v. *C. Niebuhr*. — IV. 1. Der innere gesch. Zusammenhang der Mittelmeervölker v. *E. Graf Wilczek*, überarb. v. *H. F. Helmolt*. 2. Die alten Völker am Schwarzen Meer und am östlichen Mittelmeere v. *K. G. Brandis*. 3. Die Entstehung des Christentums und seine östliche Entfaltung v. *W. Walkher*. 4. Nordafrika v. *H. Schurtz*. 5. Grichenland v. *R. v. Scala*. 6. Die Urvölker der Apenninenhalbinsel v. *C. Pauli*. 7. Italien und die römische Weltherrschaft v. *J. Jung*. 8. Die Pyrenäische Halbinsel v. *H. Schurtz*. — V. 1. Das Griechentum seit Alexander dem Großen v. *R. v. Scala*. 2. Die europäische Türkei und Armenien v. *H. Zimmerer*. 3. Die Albanesen v. *K. Pauli*, überarb. u. ergänzt v. *H. F. Helmolt*. 4. Böhmen, Mähren und Schlesien bis zu ihrer Vereinigung mit Österreich im Jahre 1526 v. *B. Bretholz*. 5. Der slowenische und der serbokroatische Stamm v. *V. Milkowicz*. 6. Die Donauvölker v. *H. v. Wislocki*, überarb. v. *H. F. Helmolt*. 7. Osteuropa v. *V. Milkowicz*. — VI. 1. Die geschichtliche Bedeutung

A nagyobb terjedelmű világtörténetek nem gyakoriak, különösen a mai korban nem, midőn a kutatás a részletekre, az összefoglalás monographiákra szorítkozik. A Bibliographisches Institut egészen helyesen ítélte meg a szükségletet, mikor az elavult német világtörténetek mellé modern felfogású művet akart állítani, mert a közönségnek szüksége van az e fajta munkákra, melyek a monographiáknak is olvasó közönséget nyelnek. Helmolt pedig felesleges munkát végzett, mikor bevezetésében megokolta, sőt mintegy kimentette az új világtörténet szerkesztését, hivatkozva arra, hogy a művelt ember munkásságának legillőbb mezeje az általános, és rámutatva arra az abnormitásra, hogy a részlettanulmányok ma kimerítik a legtöbb kiváló elme tudását és törekvését.

A modern felfogású és a legújabb kutatásokon alapuló világtörténelemre szükség volt, különösen Németországban, a hol a közönség igényei is magasfokúak. Mi adja azonban a műnek az újabban felszínre került eredmények feldolgozása mellett a *modernség* színét? *Új alapról* volt szó, arról, hogy szakítanak az anyag eddig szokásos beosztásával, hogy kiküszöböljék az ó-, közép- és új-kor hitelében amúgy is megingatott, ócska hármasság beosztását.

der Ostsee v. *K. Weule* u. *J. Girgensohn*. 2. Die Deutschen bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts v. *E. Heyck*. 3. Die Kelten v. *E. Heyck*. 4. Die Bildung der Romanen v. *K. Pauli*, überarb. v. *H. F. Helmolt*. 5. Frankreich vom Aufkommen der Merowinger bis zum Ausgange der echten Kapetinger v. *R. Mahrenholtz*. 6. Die westliche Entfaltung des Christentums v. *W. Walther*. 7. Die deutsche Kolonisation des Ostens bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts v. *R. Mayr*. 8. Italien vom 6. bis ins 14. Jahrhundert, mit Ausblicken auf die folgende Zeit v. *H. F. Helmolt*. 9. Die Kreuzzüge v. *C. Klein*. 10. Der germanische Norden v. *H. Schjeth*. 11. Groszbritannien und Irland v. *A. Tille*. — VII. 1. Die wirtschaftliche Ausdehnung Westeuropas seit den Kreuzzügen v. *R. Mayr*. 2. Renaissance, Reformation und Gegenreformation v. *A. Tille*. 3. Das Abendländische Christentum und seine Missionsthätigkeit seit der Reformation v. *W. Walther*. 4. Die sociale Frage v. *G. Adler*. 5. Die Entstehung der Groszmächte v. *H. v. Zwiédineck-Südenhorst*. — VIII. 1. Westeuropa im Zeitalter der Revolution, Napoleon I. und der Reaktion v. *A. Kleinschmidt*. 2. Die staatlichen und gesellschaftlichen Neugestaltungen in Europa zwischen 1830 und 1859 v. *H. v. Zwiédineck-Südenhorst*. 3. Die Einigung Italiens und Deutschlands v. *H. Friedjung*. 4. Westeuropa in den Jahren 1866—1902 v. *G. Egelhaaf*. 5. Westeuropas Wissenschaft, Kunst und Bildungswesen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart v. *R. Mayr*. 6. Die geschichtliche Bedeutung des Atlantischen Oceans v. *K. Weule*. — IX. 1. Groszbritannien und Irland seit dem Tode Georgs III. v. *A. Tille*. 2. Westeuropas Wissenschaft, Kunst und Bildungswesen vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart v. *R. Mayr*. 3. Die deutsche Auswanderung v. *Hautsch*. 4. Methodologischer Rückblick auf die Ergebnisse der »Weltgeschichte« v. *Th. Achelis*. 5. Quellenkunde. 6. General-Register.

A régi hagyománnyal szakítani és új jelszavakkal kürtölni tele a világot, könnyű dolog, s forrongó korunkban népszerű cselekedet; az új alap, új rendszer megszerkesztése, megvalósítása azonban súlyos feladatokat ró ilyen munka kiadásánál különösen a szerkesztőre.

A Helmsolt-féle világtörténet is forradalmi jelentőségű, de nem annyira, mint azt az új alap hirdetése után gondolhatnánk. Mert első kérdésünk az: mi az új rendszer és milyen annak philosophiai megokolása? A történelem különböző irányai után talán a sociologiai vagy a gazdasági szempontok lesznek azok az oszlopok, a melyeken az új mű felépül? És vajjon hogy fog hangzani az a törvény, a melynek varázs-szavára Prokrustes-ágyba gyömöszölik az eseményeket? Hegel ideáit fogják-e új életre kelteni, vagy Marx materialismusát érvényesíteni? A ki ily kérdésekkel nyúlt a munkához, bizonyára csalódott. Helmsolt bevezetőjében és megokolásában nincsenek nagy philosophiai okoskodások, még kevésbé új rendszer, hanem tiltakozás ellenük. Figyelmezteti közönségét, hogy mily homlokegyenest ellenkező tanok állanak egymással szemben, s pusztá felsorolásukkal megérteti, hogy e rendszerekben lehetnek nagy gondolatok, érdekes szempontok, de az élet nagy sokféleségével szemben ezek mindig *félszerek*, törvényeik *erőszakosak* s a legközelebbi mult bélyegét magukon viselők. A valóság nem alakul ki az állandó elemekből, ezekhez még egész sereg változó tényező járul; mielőtt tehát a *törvényt* megállapítanók, először a változó tényezőkkel kell tisztába jönnünk. Ezért hirdeti, hogy a *tapasztalatra alapított ismeret* többet ér a speculatiónál, s hogy az új világtörténet is ezen az alapon tudományosan *semleges* akar maradni.

Különösen a napjainkban felette divatos sociologiai és gazdasági elméletek hirdetői csodálkozhatnak, hogy az általuk felfedezett és *tudományos becsűnek* hirdetett (mert hisz szerintök a história eddig nem volt tudomány) törvények alkalmazása nélkül is megkövetelheti magának e mű, újszerű voltának elismerését. Mert sem Marx, sem Paul Barth, Holitscher stb. sőt még Kurt Breysig törvényeinek alkalmazása sincs meg benne.

Paul Barth tehát hiába hirdette, hogy a történelem philosophiája tulajdonkép *sociologia*, az új vállalat szerkesztője és munkatársai e *tudományos tételt* nem ismerték el tudományosan helytállónak. És a *történelmi materialismus* félszeg egyoldalúságának sincs semmi nyoma. A szellemi tényezők mindenütt kellőképp érvényesülnek, sőt egyes szellemi mozgalmaknak külön fejezetek is jutottak. Ezt az álláspontot a munkára nézve különben is lehetetlenné tette a *Klassenkampf* theoriája, a melyet soha semmi világtörténet alapul el nem fogadhat. Helmsolték pedig

annál kevésbé, mert közöttük több ethnographus is van, és így a *Rassenkampf* elmélete itt különösen élesen domborodik ki.

De ha az ilyen tudományos tételekkel és törvényekkel szemben semleges maradt is az új világtörténet, ha a félszegségeknek helyt nem adott is, azért a sociologia és a gazdaságtörténelem komoly eredményei és *szempontjai* elől nem zárkózott el. Nem túlzott sem ebben, sem a másik véglet hibájába nem esett bele.

Lépten-nyomon érezzük pl. a *sociologia* termékenyítő hatását: egész sereg szép jellemzést és tartalmas gondolatot köszönhetünk neki. A munkatársak nagy része a népek belső fejlődésének folyamát iparkodott feltüntetni; a társadalmi állapotokat, ellentéteket és összeütközéseket, a belső bajokat és az új alakulásokat világítják meg és jellemezik. Korunk sociális kérdésének külön fejezetet is szenteltek. De azért kulturális és társadalmi fejlődés a politikai történetből — annak rovására — nincs kiszakítva, összefonódik vele. És abba a hibába sem estek bele az írók, hogy a kiváltságos helyzetüknél, nagy szellemi és jellembeli tulajdonságaiknál fogva vezető férfiak hatását illetőleg *törvényekkel* tévesztessék meg magukat.

Nem a sociologusok erőszakolta történeti törvények alkalmazásában van tehát az a hatás, melyet a társadalmi tudomány gyakorolt erre a munkára, hanem a *szempontokban*. Az írók tisztában voltak vele, hogy speciális eseményeket és fejlődésfolyamatokat kell feltárniok, nem pedig *általános érvényű* agyrémeket szerkeszteniök.

Igy azután a sociologiai szempontok is író és tárgy szerint különböző mértékben érvényesültek. Leginkább a népek őskora és mindenekfölött a primitív népek története voltak erre alkalmasak. Ez utóbbiak javarészt sociologus is írta, az időközben elhalt *Heinrich Schurtz*. És épen az ő fejezetei is — mert csodálatoskép Szibérián, a magas Ázsián, Indonézián és Afrikán kívül ő írta meg az Iszlám és a Pyrenaei-félsziget történetét is — azt bizonyítják, a mit a sociologusok történeti fejlődésfolyamatáról általában elmondhatunk: hogy primitív fokon lehet ugyan nagyjában tipikus fejlődésfolyamatot szerkeszteni, — a mely alól azonban szintén számos a kivétel, — de a mint a nép szellemileg gyarapszik, társadalmi gazdagabban differenciálódik, annyi és annyiféle erő működik közre irányításában, hogy azt már semmiféle típusra ráhúzni nem lehet. Ezért kell lemondania a sociológiának arról, hogy a történetírónak szempontoknál egyebet is nyujtson.

A sociologiai szemponthoz hasonlóan a *gazdasági* is csak a részletekben érvényesül. Itt is nagyok a különbségek tárgy,

de különösen írók szerint. Vannak külön gazdaságtörténeti fejezetek is, mint *R. Mayr*-tól Nyugat-Európának a keresztes hadjáratok után megindult gazdasági terjeszkedéséről, vagy a IX-ik kötet Angolországról szóló fejezete. Vannak írók, a kik a gazdasági szempontot fejezeteikben kellőképp érvényesítették, így különösen *Haebler* Amerikánál, *R. Mayr* a németek keleti gyarmatosításáról szóló cikkében, *Helmolt* Itáliánál, *C. Klein* a keresztes hadjáratoknál, *Tille* Angliánál. De különben a gazdaságtörténeti szempont nem részesült abban a figyelemben, mint a társadalmi. Ebben a tekintetben a munkának feltűnő hiányai vannak. Mert ha külön fejezetet lehetett szentelni Nyugat-Európa gazdasági terjeszkedésének, — a mi különben szintén csak kereskedelem-történet, — akkor mindenesetre hiány, hogy a Kelet-Európát tárgyaló V-ik kötetben a gazdasági szempontra úgy szólva egyáltalán nem néztek, vagy hogy az ókor gazdasági viszonyainak jellemzése teljesen hiányzik, és a korai középkor terménygazdálkodása csak a kelták kapcsán, és ott is mindössze jó fél lapon (VI. 138. l.) van ismertetve.

Ezeket a hiányokat azonban nem róhatjuk fel a szerkesztőnek és a munka egészének. Ha semlegesek akartak maradni, úgy *harminczhat* munkatárs mellett nem is lehet teljes egyöntetűséget elképzelni.

De lássuk mármost az új alapot. Minthogy ez nem speculativ rendszer, csak az elrendezésre vonatkozhatik. És lényegében tényleg csak a *hagyományos chronologiai beosztás elvetése*.

Ezt *Helmolt* külsőségeken alapulónak mondja. A történelem korszakokra osztásának csak annyiban van jogosultsága, hogy az elrendezést megkönnyítse. Helyesebbnek tartaná az anyagnak fajok szerinti csoportosítását, de mert nincs általánosan elfogadott fajfelosztás, ez nagyrészt önkényes volna. Ezért tartja legalkalmasabbnak a *földrajzi* alapot, mely mellett azonban az *ethnographiai* szempont is érvényesül. Az ilyen felosztás — szerinte — számol a talajjal, a földdel, a melyre pedig a tisztán chronologiai beosztás nincs tekintettel. Számol a fajjal is, de minden önkényesség nélkül. És ezen az alapon megvalósítható a szerkesztőnek az a célja is, hogy *igazi* világtörténetet adjon, ne csupán az európai szellem és kultúra történetét. Így az *államot nem alkotó* és a nemzetté nem fejlődött népek sem maradhatnak ki, és nem maradnak ki a *tengerek* sem, a melyek nemcsak elválasztják a népeket, hanem össze is kötik őket.

Az alap tehát geo- és ethnographikus. Mindenesetre új, de *nem történeti*. Kétségtelen ugyan, hogy a történelem tárgya az ember, még pedig nem az egyes, hanem a faj; kétségtelen az is, hogy a földtől a történelmet abstrahálni nem lehet, de bizonyos

az is, hogy a történelemnek az idő sokkal lényegesebb tényezője, mint a föld. Maga a föld is változik az idő folyamán s ezzel együtt megváltoznak rajta az ember életviszonyai. Az ember is végezhet rajta átalakítást munkájával, s így nem annyira rabja, mint az időnek. A fajban meg épen nincs semmi állandó, a fajok folyton keverednek és változnak s beosztási alapnak egyáltalán nem alkalmasak.

A munkának ez az alapja különben *Ratzel*-től származik, a ki *Helmolt* bevezetése után külön fejezetben szól az emberről, mint a föld életjelenségéről. Czikke híres *Antropogeographia*-jának rövid összefoglalása. A *Ratzel*-féle népkörök szerint történt a mű beosztása is. Amerikán kezdik és úgy haladnak nyugat felé. Előbb azonban még *Johannes Ranke* kitünő őstörténete vezet be a munkát.

Ha mármost felvetjük a kérdést, hogy miként sikerült a szerzőknek tervüket *keresztülvinni*, szigorubban kell megvizsgálunk, hogy micsoda okok vitték rá őket erre a beosztásra.

Fel akarták ölelni munkájokban a *vad* és *félvad* népeket is. De célja-e a történelemnek a társadalmat nem alkotó népekkel is foglalkozni? Szerény véleményünk szerint *nem*. Az ember csak mint társadalmi lény érdekli a történelmet. Az ilyen népek ismeretése ethnographiai feladat, nem történelmi. A történet legfeljebb a gyarmatpolitika kapcsán szólhat róluk, ehhez azonban nem kell új beosztás. A munka nagy része tényleg ethnographiai értekezés. Ilyen Szibériának az orosz hódítás előtti korszaka, Ausztrália, Óceánia, Indonézia, Afrika nagy részének a XIX-ik század előtti ideje, sőt az amerikai őslakosságról szóló rész is. Így pedig abból a három kötetből, a mely a nem európai területeket tárgyalja, csak a régi Kelet kulturnépei és az Iszlám maradnak, a melyeket azonban minden jóra való világtörténelem már *Helmolt*-ék előtt is tárgyalt, továbbá Amerika, India és a magas Ázsia, a melyekkel eddig kétségtelenül mostohán bántak, és az eddig teljesen elhanyagolt Kína, Korea és Japán. Ezekről is mindig elmondtak annyit, a mennyi Indiával való gazdasági érintkezésünk és Amerika begyarmatosításának megértéséhez szükséges volt. Hogy a többi elmaradt, annak oka nemcsak az volt, hogy az európai szellem fejlődéséhez úgyszólván semmi köze, hanem az is, — a mi különben az előbbinek oka, — hogy az amerikai kulturnépek s Kelet- és Dél-Ázsia népei a térben is teljesen el voltak különítve tőlünk. Ha már tárgyalásuk szükségessé vált, ez csak a legújabb forgalom következménye. De *szervesen* az európai fejlődésfolyamatba *bele nem illeszthetők*; vagy külön részben kell tehát velök foglalkozni, vagy a legújabb események kapcsán módot keresni történetük elhelyezésére.

Azonban az európai művelődés fejlődésfolyamatát megbontani és feldarabolni oly kulturák kedvéért, a melyek saját terjeszkedő képességök révén az európai szellemmel érintkezésbe jutni nem tudtak, nem méltányos dolog. Rájuk nézve nagy kedvezés, de a mi rovásunkra.

És a *tengerek* története sem oly fontos tárgy, a melyért érdemes volna megbontani a hagyományos, logikus sorrendet. Nagyon érdekesek ezek a fejezetek. Azzá teszi őket tárgyalásuk új volta és a nagy vonások, melyek e közben érvényesülnek. Mi magyarok külön is örülhetünk annak, hogy a munka szempontjából ezen elsőrendű feladatot részben magyar író oldotta meg, természetesen nem történetíró, hanem geographus: gróf *Wilczek Ede*, a ki különösen a Földközi-tenger jelentőségének tárgyalásával szerzett magának már korábban is érdemeket.¹⁾ Sajnos, csak két fejezetet írhatott, sőt 1897-ben, tehát még a munka megindulása előtt bekövetkezett halála folytán ezek is még átdolgozásra szorultak. A Földközi-tenger és a Csendes Óceán szerepét írta meg. A tengert villamos vezetékhez hasonlítja, a mely a különböző kulturák, mint polusok közt, az energiát eredményező kicserélődést közvetíti. A Földközi-tengerben a legjobb vezeték, a Csendes Óceánban a legnagyobbat, de egyszersmind a legnehezebben leküzdhető tárgyalja. Ha pl. a görögökről adott jellemzéssel nem értünk is egyet, mégis meg kell vallanunk, hogy ezek a fejezetek jól sikerültek. De még ezek a fejezetek is elárulják, hogy a tengerek története nem oly fontos. Igaza van Wilczeknek, mikor a villamos vezetékhez hasonlítja őket, de ne felejtjük el, hogy az áramnál nem a vezeték a fontos, hanem a polus, az elem. Íme a Csendes Óceán körül mily számos és mily erős elemek vannak s az áram mégis aránylag mily gyöngye; és milyen késői korban létesült tisztán csak az elemek elzárkózottsága miatt. Az írók kénytelenek az elemekkel és nem a vezetékkel foglalkozni, cikkeik a partmenti népek és a szigetlakók vándorlásairól és küzdelmeik nevezetesebb fordulatairól szólnak. A mennyiben tehát a cikk nem földrajzi, nem a tenger, hanem a népek története és mint ilyen fölösleges ismétlés; összefoglalás, a melynek lehet paedagogiai értéke, ha az illető népek történetére következik, de a mely paedagogiailag sincs megokolva, ha az illető népek történetét megelőzi.

Ez a két szempont tehát nem elég arra, hogy a mű beosztását igazolja. De már a beosztás révén előáll egy *harmadik* szempont, a melyet esetleg a mű javára lehet írni. Az t. i. hogy az egyes

¹⁾ Das Mittelmeer. Seine Stellung in der Weltgeschichte und seine historische Rolle im Seewesen, 1885. — Historische Generbilder vom Mittelmeere, 1894.

népek és országok története *megszakítás nélkül* egyfolytában, a maga egészében áttekinthető módon van előadva. Ez kétségtelenül érdekes és sok tekintetben hasznos, különösen a kisebb országoknál, a melyeknek röviden összefoglalt történetei ritkák. De így ezek apró essayszerű monographiák, melyek az egyetemes fejlődés folyamatából ki vannak szakítva. Nem igaz, hogy a népek földrajzi alapon egymás mellé helyezett története *megkönnyíté* az összehasonlítást, hogy *csak így* lehet a különböző kultúrák egymásra gyakorolt hatását megismerni. Sőt ellenkezőleg; az egyes népek története így *még zártabb*, az egyetemes mozgalmaknak nagy része pedig a *szétforgácsolás* által úgyszólván elvesz. Ez a szempont teljes kudarczot vallott, a mikor a szerkesztő végre mégis csak kénytelen volt több egyetemes jellegű mozgalomnak, mint pl. a keresztyénségnek, a keresztes hadjáratoknak, a renaissancának, a reformációnak és korunk sociális kérdésének külön fejezeteket szentelni. Természetesen ezek is ép úgy monographiák, mint a népek, országok és tengerek történetei. Az egész mű tulajdonképp egy csomó kis monographia, de nem világtörténet; illetőleg *Weltgeschichte* még lehet, de *Universalgeschichte* nem, mert az egyetemes fejlődés, még a mi kultúránk egyetemes fejlődése sincs benne feldolgozva.

Igy bosszulta meg magát a Helholt-féle munkán, hogy a felosztási alapot más tudománytól kölcsönözték. Már magában véve az az egy körülmény, hogy az általánosabb jellegű mozgalmaknak külön fejezeteket kellett szentelni, a beosztási alap csodjét jelenti, de még feltünőbb lesz a kudarcz, ha a *geographiai kereten belül* feltünő anomáliákra mutatunk rá.

Ilyen, hogy a nagyobb területre kiterjedő mozgalmak szét vannak tépve. A keresztyénség története pl. három részre van osztva, a nélkül azonban, hogy ez a tárgyának ártana, mert az egyik keletkezését, a másik a nyugati egyház kialakulását, a harmadik a reformácziót tárgyalja. Csakhogy ennek a felosztásnak az érdeme az, hogy *elejtették a földrajzi alapot*. Mert, ha nem akarják is elismerni, tényleg ezt tették. Hogy azonban ezt ne kelljen bevallani, az első résznek »*Entstehung* des Christentums und seine östliche Entfaltung« címet adtak és a keletkezés történetéhez hozzácsatolták a keleti terjeszkedést; a mi azonban a földrajzi alapnak újabb megsértése, mert így a Földközi-tenger mellékéről szóló IV-ik kötetben tárgyalják ázsiai (perzsa, tibeti, kínai stb.) történetét, a mi pedig a Nyugat-Ázsiáról szóló III-ik, illetőleg a Kelet-Ázsiáról szóló II-ik kötetbe tartoznék. Hasonlóképp átlépték a földrajzi alapot a harmadik részben (Das abendländische Christentum und seine Missionsthätigkeit seit der Reformation) a XIX. századi missiótevékenység bevonásával,

mert így a Nyugat-Európáról szóló VII-ik kötetbe került az összes többi földrészek XIX. századi missiótevékenysége.

Legnehezebben volt beleilleszthető a földrajzi beosztásba a *Földközi-tenger mellékéről* szóló IV. kötet. Azért az ezt bevezető, a Földközi-tengerről szóló cikk nem a tenger történetét adja, hanem inkább a partvidékein kifejtett szellemi egységes voltát bizonyítja, rámutat az egyiptomiaknak, zsidóknak, phoeniciaiaknak és karthagóiaknak szerepére e szellem kialakításában. De mindezeket a népeket azért mégsem itt, hanem a Nyugat-Ázsiáról és Afrikáról szóló harmadik kötetben tárgyalják. Sőt megjegyzem, hogy Karthagót nem az afrikai, hanem a nyugat-ázsiai részben helyezték el. Mindazonáltal itt is van egy *Nordafrika* cz. fejezet, a mely megemlékezik a libyiaiakról, berberekéről, Kyrenéről és a partvidéknek történetéről a római uralom óta, sőt hat lapon *Karthagóról is*, úgy hogy ennek méltatása itt már *harmadszor* fordul elő. (Először Ázsiánál 10. l., majd itt a bevezetésben 1. l., és végre ezen a helyen.) Egyiptomról azonban ez a fejezet *nem szól*. A tulajdonképeni Földközi-tengeren kívül ide osztották be a Fekete-tenger történetét és Kisázsia történetét, de *csak az ókorban*. De így ez sem földrajzi szempont. Görögországnak és Itáliának is csak *ókori* történetét osztották ide. Görögország további története a Kelet-Európáról szóló V. kötetben van, a mi historiai szempontból helyes volna, ha nem ott tárgyalnák a hellenismus történetét is. A legcsodálatosabb azonban a dologban, hogy a mikor a Balkánnak és Itáliának *csak ókori* története jutott ebbe a kötetbe, a Pyrenaei félsziget történetét itt tárgyalják végig a *legújabb időkig*. Ellenben pl. a Levante kereskedelme a Nyugat-Európáról szóló VII-ik kötetbe jutott, holott sokkal több köze van a Földközi-tengerhez vagy a Kelethez.

A földrajzi alap elégtelen és helytelen voltát bizonyította az is, hogy az eredeti terv szerint a VI. kötet címe *Germanen und Romanen* lett volna. Ezt később *Mittel- und Nordeuropa*-ra változtatták. Csakhogy Közép- és Nyugat-Európa közt (VII. VIII. köt.) így *historiai szempontból* kellett a határt megvonni, mert mindkét rész ugyanarról a területről szól, nevezetesen Német-, Francia-, Olasz- és Angolországról. A válaszfal a keresztes hadjáratok kora, noha R. Mayrnak a VII. kötetet bevezető cikkében adott szép fejtegetése alapján helyesebb lett volna ezt a szétválasztást a felfedezésektől datálni. Földrajzi szempontból különben azt is kifogásolhatjuk, hogy *Itália* pl. a IV. kötetben a *Földközi-tenger mellékéhez*, a VI-ikban *Közép-Európához*, a VII—VIII-ikban pedig *Nyugat-Európához* tartozik.

Még sikerült valahogy ez a földrajzi beosztás míg Európához értek, mert addig nagyrészt oly zárkózott kulturákról volt szó, a

melyek közt a szorosabb érintkezést csak az európaiak terem-
tették meg. A mint azonban Európához jutottak, beosztásuk
csütörtököt mondott, következetlenség következetlenségre hal-
mozódott, az egyes országokat össze-vissza kellett dobálni, és
még mindig maradt a problémáknak egész serege, a melyeket
földrajzi alapon nem tudtak elhelyezni, mert nincsenek a rög-
höz kötve.

Nem lett volna okosabb legalább Európát a hagyományos
chronologiai beosztás alapján tárgyalni? Így néhány nem európai
népen kívül a IV. kötet foglalkozik az *ókorral* s a Pyrenaei-fél-
sziget történetével korunkig, a VI-ik a *középkorral* és a skandináv
államok és Britannia történetével a legújabb korig, a VII-ik az
újkorral azokban a nyugati államokban, a melyeknek e korbeli
történetét a IV. és VI. kötetben nem tárgyalták, és végre a VIII-ik
a *XIX-ik századdal*. Igaz, hogy e közben egyes részek ki is ma-
radtak, s pl. Anglia legújabb fejlődése is az ily kimaradások foly-
tán *szükségessé vált* IX-ik pótkötetbe jutott. Az európai történet-
nek csak egyetlenegy köteténél, az V-iknél: Kelet-Európánál
sikerült valahogy a földrajzi alapot megtartani.

Milyen különösen hangzik azonban a szerkesztő ismételt
kijelentései után: »Es ist und bleibt eine gewisse *Rücksichtslosig-
keit* die unaufhörlich fortschreitende geschichtliche Entwicklung
durch willkürliche Einschnitte scharf zerschneiden zu wollen; gilt
dies mehr oder weniger von jeder Eintheilung, so ganz beson-
ders von einer, *die nur Jahreszahlen zu Grunde legt*«, hogy maga ez
a szerkesztő évszámok szerint ugyanazt az országot hol Dél-,
hol Közép-, hol megint Nyugat-Európához sorolja. Nem különös-e
az, ha az az író, a ki a nem állami életet élő népek történetét
is meg akarja írni s minden ország történetét végigkísérni, Cseh-
és Morvaország és Szilézia történetét nem fejezi be és még csak
nem is a fehérhegyi csatával végzi, hanem 1526-tal, tehát a
Habsburg-uralom kezdetével?

Ha Helmoltnak annyira szívéhez nőtt, hogy a történelem
egységes folyamatát fel ne darabolja, miért vett a chronologikus
feldarabolás mellé még egy másik feldaraboló szempontot is?
Műve sokkal darabosabb, mint azok, melyek felosztását erősa-
kosan feldarabolónak nevezi. Ezért vált szükségessé a IX. pót-
kötetben külön fejezetet írni arról, hogy *miként kell ezt a munkát
használni*, a mivel azután a kiadók is elismerték az új beosztási
alap teljes kudarczát.

Ismételjük, hogy ez a mű nem világtörténet, hanem *kiseb-
nagyobb essayszerű monographiák* sorozata. De ha ebből a szem-
pontból vizsgáljuk, akkor el kell ösmernünk, hogy noha aránylag
rövidebb, mint az ilyen munkák lenni szoktak, és noha a szerkesztő

minden erőfeszítése mellett sem tudta a feltűnő aránytalanságokat kiküszöbölni, *nagy részt kiváló* összefoglalásokból áll s már a kor színvonalán álló szempontja miatt is megérdemli, hogy széles körökben olvassák. Ez a kiválóság azonban nem az új rendszer, hanem az egyes munkatársak érdeme. Író és író közt is természetesen nagyok a különbségek s így az egyes cikkek értéke is felette változó. Ezzel a kérdéssel azonban közelebbről itt nem akarunk foglalkozni s csak a magyar részt vizsgáljuk még meg tüzetesebben.

Joggal kérdezhetjük, hogy egy ily kiváló mű, a melyet Németországban általánosan és Németországon kívül is igen sokan fognak olvasni, miként tárgyalja Magyarország történetét? Megszoktuk már, különösen német munkákban, hogy hazánk történetét elmellőzik, még a legfontosabb mozgalmakat is csak érintik s tendenciosusan színezik.

Az a mű, a mely geographiai és ethnographiai alapon tárgyalja az egyes területek és népek fejlődés-folyamatát, a mely külön fejezeteket szentel Havainak, Tongának, Liberianak, Asantinak és Dahoméinak, a mely külön szakaszban szól a hottentottákról, kafferekről és vanyamvezikről, Magyarországról is kénytelen tudomást venni. Nem oszthatjuk tehát *Preisner Ignác*-nak az Ethnographiában közzétett véleményét, hogy »hálásak lehetünk Helmoltnak azért az elbánásáért, a melyben mi magyarok az ő kiváló világtörténelmében részesülünk«, hogy t. i. a *Donauvölker* című fejezetben a hunok, bolgárok, oláhok és cigányok (!) mellett nekünk is »sűrűn nyomtatott 40 nagy lexikon-oktáv lapot« juttat.¹⁾

Ebből a műből ki nem maradhattunk; a kérdés tehát itt nem az, hogy tárgyal-e bennünket, hanem hogy ez *milyen keretben és mi módon* történik.

Öszinte örömmel üdvözöltük e fejezet élén egy ismert magyar író, *Wlislocki Henrik* nevét, örömünk azonban nem tartott soká. Wlislocki közleménye nem jelent meg eredeti alakjában, hanem a szerkesztő átdolgozásában, a mire azért volt szükség, mert Wlislocki — a mint Helmolt az ötödik kötet előszavában elmondja — kevéssel e rész beküldése után, 1899 körül, gyógyíthatatlan elmebajba esett, s a szerkesztő a hat év múlva megjelent kötetben, hogy e rész se legyen a gyors elavulás veszedelmének kitéve, a tudomány újabb vívmányait is figyelembe akarta venni.

»Nun lag die ganze Last des Einarbeitens der jüngsten Forschungsresultate in die Darstellung, die sonst rasch veraltet

¹⁾ Ethnographia, 1906. 60—62. 11.

wäre, auf den Schultern des Herausgebers. So mussten der Ausgang der Hunnen, das Auseinanderhalten der verschiedenen Bulgarenstämme, die Herkunft der Rumänen und der Magyaren, theilweise unter beträchtlichem Zeitaufwand auf die Höhe der gegenwärtigen Wissenschaft gebracht werden. (V. köt. VIII. l.) Így alig tudjuk szétválasztani, hogy hol van dolgunk Wlislockival és hol Helmolttal. Szerencsére azonban Helmolt megnevezi a forrásokat, a melyek alapján dolgozott s ebből úgy értesülünk, hogy tulajdonképp a magyar fejezetet méltatta legkevésbé átdolgozásra, mert vitás kérdésekben kikérte ugyan *Mangold* szakértői véleményét, de tudományos szakmunkát csak az eredet kérdésénél használt, t. i. *Marquart* »Die ost-europäischen und ostasiatischen Streifzüge« (Leipzig, 1903.) című művét. Ehez is tulajdonképpen úgy jutott, hogy a hun birodalom bomlását s a különböző bolgár törzsek élményeit *Marquart* alapján dolgozta át. Meglehetősen mostoha elbánás, ha figyelembe vesszük, hogy a bolgár részt úgyszólván teljesen, és az oláhok történetét is *Jorga* kétkötetes művének correcturái alatt alapján elejétől végig átalakította. Így látszik, még a cigányfejezetre is több fáradságot fordított.

Hogy mi indította erre a mostoha bánásmódra, nem tudjuk megérteni. Talán az, hogy a *Donauvölker* című fejezet szerzője magyar ember volt s így abban bízott, hogy a magyar történet-tudomány legújabb eredményeiről is jól tájékozott s ez a rész van legkevésbé kitéve a gyors elavulás veszedelmének? Csakhogy figyelembe kellett volna vennie, hogy Wlislocki tulajdonképp nem történetíró, történeti kutatásokkal nem is foglalkozott és néprajzi tanulmányai is javarészből a *cigányokról* szólnak. Különben sem tehetjük fel egy olyan gondos és jó szerkesztőnél, mint a milyen Helmolt, hogy észre ne vette volna e rész nagy hiányait.

Mert sajnós, hogy ép magyar író munkájáról és Magyarország történetéről kell így nyilatkoznunk, — de ez a rész a leggyengébbek egyike, a »Donauvölker« című fejezetnek is legrosszabb része, még a silány oláh résznél is silányabb. Bármily figyelmesen olvassa is el e fejezetet az olvasó, — különösen ha a magyar történelemben nem járatos, — azzal a tapasztalattal teheti le a könyvet, hogy a magyar nemzet küzdelmeiről és fejlődéséről semmivel sem tud többet, mint annakelőtte, hogy olvasott ugyan egész sereg fejedelmi nevet, évszámot, helyet, ütközetet és paktumot, de a mozgató erőkről semmit sem tudott meg.

Ki fogja megérteni az Anjouk érdemeit és a daliás idők jelentőségét, ha az Árpádok korának végén beállott bomlásról,

a királyi hatalom hanyatlásáról, a hadseregnek s a kincstár jóvedelmének megfogyatkozásáról és az Anjouk új berendezéseiről, a banderialis szervezetről, az új adókról s a nagy morális átalakulásról *egy szót sem hall?* Ki fogja azt mondani, hogy a Jagellók koráról képet alkothat magának, ha fogalma sincs róla, hogy mily heves és régi küzdelem folyt itt a nemesség és főnemesség közt? Már pedig ebből a műből legfeljebb azt tudja meg, hogy ezeknek a párttusáknak *egyedüli oka* Szapolyai volt. (378.) És vajjon lehet-e Magyarország történetét idegenek előtt tárgyalni a nélkül, hogy rámutatnánk Erdély szerepére a magyarság és az alkotmány védelmében? És ki fog belátni II. Rákóczi Ferencz felkelésének mozgató erőibe, ha Kollonics rendszerét nem ismeri (Kollonicsnak nevét sem említi), s ha az egész mozgalomról, belevéve I. József uralmát és a szatmári békekötést is, *kilencz sorból* értesül? Képzeltető-e általában magyar történet, mely a szatmári béke utáni gazdasági kormányzást, az országnak a gyarmat színvonalára való súlyasztását egyszerűen elhallgatja?

Azt hiszem, nem kell bővebben fejtegetnem, hogy ilyen munkából sem az egyes korokról, sem a fejlődés folyamatáról senki képet nem alkothat. Az egész csak iskolakönyvszerű kivonattal, a mely gondos annyiban, hogy iparkodik minden fontosabb nevet, helyet és évszámot feljegyezni, de a mely épen ennek következtében nem egyéb az adatok száraz tömkelegénél, a melyben csak a jártas ember igazodhatik el. Az események mozaikszerűen állanak egymás mellett, de hiányzik belőlük a kötőanyag, a *szellem*. Pedig Helmolt munkája ép abban kiváló, hogy czikkeinek javarésze világos képet ad az országok és népek alakulásáról, haladásáról, külső és belső küzdelmeiről. Mily szomorú az eredmény, ha a magyar történelmet csak az ötödik kötet egy másik fejezetével, Oroszországnak és Lengyelországnak *Milkovicz Vladimír* tollából eredő történetével állítjuk párhuzamba!

A szerző az eseményeket *nem tudja* fontosságuk szerint kellőképp mérlegelni. A dürnkruti ütközetet nem lehet IV. László kicsapongásai közt *egy közbevetett mondatban* (nachdem er am 26. August 1278. den Habsburger zum Sieg über Ottokar bei Dürnkrot verholfen hatte) elintézni. (374.) Zrinyi hadi politikájáról nem elég ennyit mondani: »*In den Kämpfen jener Jahre ragt Nicolaus Zrinyi hervor*«, s azután három sorban a Zrinyászt ismertetni. (383.) A német császári és a cseh királyi korona egyesítése Zsigmond fején egy szóval sincs méltatva. (376.) III. Károly belső berendezéseit is elhallgatja, csak a Pragmatica Sanctiót említi meg. (385.) A szabadságharczról alig pár sort ír, az 1861 és 1865 évi országgyűlésekről semmit.

E mellett, a mi van, az is csupa aránytalanság. A Manuel-féle küzdelmeket egy fél lapon át ismerteti, de a német felsőbbégen ellen folytatott XI. századi küzdelemmel ennyiben végez: »Die Bestrebungen des Deutschen Reichs, die 1044 erlangte Oberhoheit über Ungarn zu behaupten, nahmen mit der vergeblichen Belagerung Preszburgs durch Kaiser Heinrich III. ein Ende.« (373.) Boricsról pedig annyit ír, mint a legnagyobb Árpádokról. Szent Lászlóról és Kálmánról sem szól többet. (373.)

Másutt megint annyira hézagos, hogy valósággal a levegőbe épít, olyanokat említ, a miknek alapjával nem ösmertette meg olvasóit. Mátyásnál például megemlíti Giskrával való küzdelmét, de hogy a csehek hogy jutottak az országba, arról sehol egy szó sincs. (377.) A nagyváradi béke egyedüli okát a szultánnak Kőszeg alatt szenvedett kudarczában látja; Fráter György politikájában pedig feljegyzi ugyan a fordulatokat, de azok okairól mit sem szól. (380.)

És még mindég nem végeztünk a munka sarkalatos árnypoldalaival. Azt hinnők, hogy a hol az adatok oly szárazon vannak egybefűzve s a mellett még oly soványak is mint itt, *tendentióról* szó sem lehet. De mégis csalódnánk, ha azt hinnők, hogy a *tendentiosus* megjegyzések, akárcsak a szellem hiánya miatt is, kimaradtak, mert mégis vannak helyek, a melyekről szeretnők tudni, hogy miért irattak? Fráter Györgynél írja: »Gegenüber *wiederholten Versuchen*, die Opferwilligkeit der österreichischen Erblande und den Wert der vom Deutschen Reiche gebrachten Hilfsleistungen *herabzusetzen*, gilt es, daran festzuhalten, dass *die allzu feine Politik* des «Bruders Georg» für Ungarn *verderblich gewesen ist*, insofern als sie im Grunde genommen lediglich der *Osmanenherrschaft Vorspannsdienste geleistet hat.*« (380.)

Erről különben kár volna vitatkozni; nem hagyhatunk azonban szó nélkül egy más megjegyzést: »Für die *«verdient-volle Haltung des ungarischen Adels, der lediglich die Lösung von Habsburg erstrebte, und zur Erreichung dieses Ziels kein Mittel unversucht liesz*, bezeichnend ist die Überwältigung der untern Volksschichten, die 1572 in *wahrer Vaterlandsliebe gegen die Osmanen aufgestanden waren.*« (381.) Megvalljuk, hirtelenében azt sem tudjuk, mire vonatkozik ez a hely; azt hisszük mégis, hogy Békés Gáspár lázadására. Akkor azonban elfelejti a szerző, hogy Békés közönséges, hatalomvágyó intrikus volt, és hogy Miksa az ellen a fejedelem ellen ingerelte fel, a kinek titkos hűségesküjét elfogadta. Azután ez a mozzalom 1572-ben kezdődött ugyan, de csak 1575-ben a kerellő-szentpáli ütközetben ért véget.

Azt is szeretnők tudni, hogy honnan vette a szerző azon adatát, hogy Montecuccoli a szentgotthárdi győzelem után

»*plötzlich, von den Magyaren im Rücken bedroht*« kötötte meg a vasvári békét. (384.) Mi kissé másképp ismerjük ezt a dolgot.

Szapolyaival szemben is igazságtalan, és egyenesen hamisít, a mikor azt mondja, hogy Ulászló a családi szerződést Miksával »zur Wahrung seiner Familieninteressen« az 1505-iki határozat *hatása alatt* kötötte, *de elhallgatja az 1491-iki egyezséget*. A kettős királyválasztást is úgy tünteti fel, mintha egyedül Ferdinánd megválasztása lett volna jogosult, s természetesen nem mondja meg, hogy melyik országgyűlésen kik voltak képviselve. Ferdinánd uralkodásának nagy hibáit sem lehet kimenteni azzal, hogy őt kora egyik legjobb fejedelmének nevezi, a ki azonban a török terjeszkedésének határt vetni nem tudott, mert a Habsburgok érdekeit nemcsak Magyarországon kellett megvédeni, hanem egész Európában. (379—380.)

Ezeket a ferdtéseket különben nagyrészt a Helmolt-féle átdolgozásnak vagyunk hajlandók felróni, másként nem tudnók megmagyarázni a mű nagy ellenmondásait. Mert bármily száraz és színtelen legyen is *Whislocki* műve, a viszonyokat mégis csak ismeri és helyesen is tünteti fel. Elég e tekintetben a fenti helyeket azzal összehasonlítani, a mit a kurucz költészetéről mond.¹⁾

A Helmolt-féle átdolgozás tehát nem sokat lendített a munkán. Nem volt valami szerencsés gondolat a származás kérdésének *Marquart* alapján való átdolgozása sem. Hogy a finn-ugor eredet mellett épen *Marquarta* hivatkozik, mikor ennek a teoriának Magyarországon kiváló kifejtői voltak és vannak, legalább is nagyon furcsa. (367.) Nem tudjuk elfogadni *Marquart* azon nézetét sem, hogy a görögök *Τούρκοι* neve egyrészt a herodotosi *Ἰούρκοι* viszfénye, másrészt az *Οὐγγροι*-ből keletkezett. (369.) Nagyon szeretnők tudni, hogy honnan vette azt az adatot, hogy a magyarok *vezetői* a kabarok csatlakozása után ez utóbbiak lettek, és hogy *Álmos* és *Árpád* (itt *Salmučy* és *Arpady*) is *kabarok* voltak, továbbá, hogy a vérszerződést kötő vezérek közül *Árpád*, *Levente* és *Kurzán* nevét ismerjük. (369—370.)

Sajnosan megállapíthatjuk tehát, hogy *Whislocki* száraz, szellemtelen kivonatot *Helmolt szerencsétlen kézzel*, az eseményeket többször ferde világitásban feltüntetve dolgozta át. Jobb szerettük volna, ha inkább a tárgyi hibákat küszöbölte volna ki, de noha ketten is dolgoztak ezen az aránylag kis fejezeten, maradt benne még *tárgyi hiba* is feles számmal.

¹ Im zähen Festhalten an seinen Überlieferungen betrachtete das Volk den hundertjährigen Kampf, den ein groszer Teil der zu Tode gehetzten Nation wegen der von Wien ausgehenden Willkür und Glaubensverfolgung mit seinem Könige führte . . . (385.)

Csak néhány feltünőbb esetet akarok felsorolni. Az első megtelepedés szerintök nem a Dunán túl, hanem az *Alföldön* történt (370); Salamon neje »Judith oder Sophie« (372); Álmost és Bélát Kálmán egy lázadásban való *részesség* (Teilnahme) miatt vakítottatta meg. (373.) II. Endre uralmánál ezt írja: »Nach langen Kämpfen, in denen die von *Benedikt Bór, genannt Bánk bán geleiteten* unzufriedenen 1213 die Königin Gertrude getödtet hatten, gab Andreas II. 1222 das für die ungarische Verfassung berühmte Grundgesetz die Goldne Bulle« (373); a hol a *geleiteten* kitétel hibás, mert Bánk nem volt a gyilkosok vezetője, az aranybulla kivívásában pedig épenséggel nem játszhatott vezető szerepet, különben nem is Bór Benedek, hanem Bánk, a krónika szerint »de genere Bor.« Ertelmetlen Róbert Károlynál is a következő hivatkozás: »oder Carolobertus wie ihn das *zierliche Elzevirbüchlein* «Respublica et status regni Hungariae» von 1634 nennt« (375.), mert az olaszok általánosan Caroberto-nak nevezték, s így nincs ok arra, hogy egy három századdal később megjelent mű alapján és még hozzá tévesen hozzuk forgalomba ezt a nevet.

Meg kell jegyeznünk azt is, hogy Nagy Lajos Velencze ellen nem *két*, hanem *három* hadjáratot viselt (375); Wlislöcki elfelejti az elsőt. Majdnem hallatlan a tudomány mai állása mellett olyat állítani, hogy a Corvina könyvállománya »*gegen 3000 Handschriften und 60.000 Bände*« volt (378). Említésre érdemes Hunyadi neve is: »Johann Hunyadi, Baron von Szolnok und Graf von Temesvár, *eigentlich Sibirjanin* Janko (Jankul) ein siebenbürgischer Rumäne.« (376.) Az 1604-iki híres törvényt *Glaubensediktenek* nevezi, a bécsi békéről pedig az a véleménye, hogy »den konfessionellen Kämpfen hat dieses Abkommen «ohne Schaden der Katholiken» kein Ende gemacht, sondern im Gegenteile *die Gemüter eher noch mehr verbittert.*« (382.) Mária Terézia előtt az urak így kiáltottak fel: »*damus vitam et sanguinem*«; a nemes testőrséget pedig Mária Terézia a *főnemes* ifjakkól szervezte (386). Ferencz és a nemzet közt a szakadás nem *1812-ben*, hanem csak *1851-ben* történt. (387.) Nem szerencsések az irodalmi összeállítások sem. A XIX. századnál például felemlíti Gyulai, Szász és Vajdát, de Berzsenyi, Kármán és *Tompa* (!) kimaradtak. (387.) És csodálatos, hogy ez a hiba belecsúszott R. Mayrnak a VIII-ik kötetben közölt műveltségtörténeti cikkének magyar részébe is; sőt ott Tóth Ede, Toldy István és Szathmáry József is nevesebb írók, mert Berzsenyi, Kármán és Tompa ezek mellől is kimaradtak.

Túlságosan hosszan is foglalkoztam már a magyar rész fogyatkozásainak kimutatásával. *Huszonkét* lapról ennyi szót csépelni lehetetlen is volna, ha ez a huszonkét lap nem volna olyan nagyon rossz. Mert nem negyven lap a magyar történet,

mint az Ethnographia mondja, hanem csak huszonkettő, de e mellett a magyarországi németiség is kapott még tizenhat lapot. Különösnek tartjuk ezt az arányt; a németiségnek majdnem annyi helyet adtak, mint az egész országnak. Annál feltűnőbb ez, mert más országokkal szemben nem követtek hasonló eljárást. Oroszország másfél millió németjéről — eltekintve a IX. kötet cikkétől — *egy lapot sem* írtak, a lengyelországi német colonisatióval *egy* lapon, a német lovagrend ottani működésével ugyancsak *egy* lapon végeztek.

De hiszen a magyarországi németiségnél a szempont is más; itt nem méltatást akarnak adni, hanem *aprólékos adatokkal* tömik meg az egész fejezetet. Az ország történetéről tulajdonképp ebből a fejezetből *többet* tudunk meg, mint az előzőkből. Tele van az egész csupa krónika és oklevél-citatummal; szabadságharczainkról *ismétellen és bővebben* szól mint a főrészen, de mindezen mozgalmakat gyűlölködve említi, s a németek minden baját ezekből származtatja. A Dunán túl egész sereg német eredetű magyar családot sorol fel. Hogy a *Kőszegiek* és *Héderváriak* a *Gút-Keledéknek* csak ágai, nem akadályozza abban, hogy külön felsorolásukkal *több* nevet ne hozzon össze, és németeknek mondja a *kétség-telenül spanyol* eredetű *Nagymartoniakat* is. (390.) Visegrádot és Mátyás budai palotáját meg sem említi, de a kassai dómnak *még az építőjét is megnevezi*. (398.) »Martin Cziriak, Thomas Preisner, Georg Leutsch« szerinte a protestantismus legbuzgóbb előharczосai, s majdnem azt vélnők, hogy ők, nem pedig Bocskai, Bethlen és I. Rákóczy György védték meg a protestantismus ügyét. (396.)

Aránytalansága a főrészszel szemben oly nagy, hogy a Kassa-vidéki németiség kapcsán *Omodérról* és *Csák Mátéről* többet ír, mint pl. I. *Rákóczy Györgyről* vagy *Thökölyről* (399), és az egész Magyarországnak szánt 22 lappal szemben *egy meggyét*, Szepes negyedfél lapon tárgyalja.

Majdnem minden falut felsorol, a melyben ma németek laktak, és természetesen minden helynevet megnémetesít. Valóban elámúl az ember, hogy mennyi falu nevét sorolják fel csak néhány lapon. De nem csoda, hiszen az egész *Schwickert* (Die Deutschen in Ungarn und in Siebenbürgen. Wien u. Teschen, 1881) belegyömmöszölték ebbe a részbe. Mert ebben a részben nincs egy önálló gondolat, nincs egy adat, a mely Schwickernél nem volna meg, sőt nincs egy mondat, a melyet nem Schwickerből alakítottak volna át. És ha még átalakították volna; de erre sem igen fordítottak fáradságot.

Az egész a legközönségesebb *plagium*; kivonat a forrás megjelölése nélkül. Az előszóban Helholt mentegetődzik, hogy

Melzer tanulmányát (Die Ansiedlung der Deutschen in Südwestungarn im Mittelalter. Triest, 1904) már nem használhatták, de hogy minek alapján készült ez a fejezet, arról sem ott, sem a szövegben *egy szó sincs*. Schwicker könyve helyett a szövegben megemlíti *Krones* tanulmányát (Zur Geschichte des Deutschen Volkstums im Karpathenlande. Graz, 1878. 392. l.), de ezt is csak azért, mert az illető kiollózott helyen Schwicker is hivatkozik rá. Még kétszer hivatkozik *Kronesre* (397. 398.) és egyszer *Löhner* is (399), hasonlóképp Schwickerből kiollózva. (Schwickernél e helyek a 291. 317. és 326. lapokon.) Schwicker neve csak kétszer fordul elő: egy citatumánál a Bánságról (405. l. Schwickernél 350), a mely csak annyiban inkább citatum mint a fejezet többi pontjai, hogy *idézéssel* közt áll; és a nemzeti ébredés koránál, a hol szerencsétlenségére *»sagt der ungarische Historiker Joh. Heinr. Schwicker«* szavakkal olyan passust vezet be, a mely nem Schwickeré, hanem a melyet Schwicker is *Friedenfels* után *idézett*. (403. l. Schwickernél 451.)

És ez a plagium *rosszakarató* is. Rosszakarató az adatok kiválogatásában. Csak azt kell pl. összehasonlítani, hogy a kassai németiség hanyatlásáról mit mond Schwicker és mit mondanak Wlislöcki-Helmolték.

Helmolt :

Die nördlichsten Punkte deutschen Volkstums waren einst die »niederungarischen« Bergstädte: Kremnitz, Schemnitz, Neusohl, Königsberg, Libethen, Dilln, Pukancz und Bries, in deren Umgebung Bergbau wahrscheinlich schon sehr früh betrieben worden ist.

Die ersten Deutschen mögen sich hier etwa gleichzeitig mit denen der benachbarten Zips in der zweiten Hälfte des 12 Jahrhunderts angesiedelt haben.

Die älteste Bergbaukolonie Schemnitz hat schon 1244 von

Schwicker :

Unter den »niederungarischen« Bergstädten versteht man die Städte: Kremnitz, Schemnitz, Neusohl (ungarisch Besztercebánya), Königsberg (ungarisch Uj-Bánya), Pukantz (Bakabánya), Libethen (Libetbánya), Dilln (Bélabánya) und Briesen (Breznóbánya). [240. l. 2. bekezdés.]

Der Bergbau ist in diesen niederungarischen Bergstädten uralt. [240. l. 3. bek.]

Die ersten Ansiedelungen geschahen wohl gleichzeitig mit der Zipser Colonisierung in der zweiten Hälfte des XII. Jahrhunderts. [241. l. 1. bek.]

Die älteste dieser Bergbaukolonien war Schemnitz... sein

Béla IV. städtische Rechte bekommen.

Das »Schemnitzer Stadt- und Bergrecht«, auf Grund jener königlichen Urkunde schon im 13. Jahrhundert von den »Geschworenen der Stadt« in zwei Abtheilungen zusammengestellt, umfasste in 40 Punkten die Stadtrechte, in 20 die Bergrechte

und im Laufe des 14. Jahrhunderts auch den meisten übrigen Bergstädten verliehen worden, soweit sie sich nicht bereits eigener Freiheiten erfreuten.

Den Bewohnern von Neusohl wurde 1255 das Vorrecht verliehen, den Bergbau frei zu betreiben; nur hatten sie von Gold den Zehend, von Silber ein Achtel der königlichen Kammer abzuliefern und bei Feldzügen unter der königlichen Fahne zu dienen. Auch war ihnen der gerichtliche Zweikampf unter sich und ihresgleichen nach sächsischer Sitte mit Rundschild und Schwertern gestattet. Eine städtische Freiheitsurkunde erhielt aber Neusohl erst von König Stephan V. im Jahre 1271.

städtisches Privilegium erhielt er aber erst von König Béla IV. im Jahre 1244. [241. l. 3. bek.]

Das »Schemnitzer Stadt- und Bergrecht« wurde auf Grund des Freiheitsbriefes von König Béla IV. schon im XIII. Jahrhundert von »den Geschworenen der Stadt Schebnitz« in zwei Abtheilungen zusammengestellt. Die erste enthält in 40 Punkten die »Stadtrechte«, die zweite in 20 die »Bergrechte.« [244. l. 1. bek.]

Unter diesen erhielten die städtischen Freiheiten Pukanz im Jahre 1337, Libethen... 1379, Königsberg in derselben Zeit, Briesen im Jahre 1380, und endlich Dilln ebenfalls im XIV. Jahrhunderte... In diesen Privilegien werden die Bergstädte mit dem Schemnitzer Stadt- und Bergrechte begabt... [243. l. 3. bek.]

Neusohl... erhielt im Jahre 1255 ein Privilegium, worin den dortigen Sachsen... das Recht verliehen wurde, im ganzen Sohler Comitate auf Gold, Silber und Metalle zu bauen; dafür hatten sie von Gold den Zehend, von Silber ein Achtel an die königliche Kammer abzuliefern. Bei Feldzügen... haben sie unter der königlichen Fahne zu dienen. Der gerichtliche Zweikampf unter sich und ihresgleichen war nach sächsischer Sitte mit rundem Schilde und Schwertern gestattet. Die städtische Freiheitsurkunde erhielten die Neusohler indessen erst von König Stephan V. im Jahre 1271. [242. l. 2. bek.]

Seit 1323 Sitz der königlichen Kammergrafen, wurde Kremnitz von König Karl Robert unter Zustimmung der weltlichen und geistlichen Groszen mit solchen Rechten ausgestattet, wie sie sonst nur noch das reiche Kuttenberg in Böhmen genosz. So durften die Kremnitzer unter selbstgewählten Richtern leben und im ganzen Lande von niemand Schulden halber verfolgt werden.

Die Stadt (Kremnitz) erscheint urkundlich seit dem Jahre 1323 als der Sitz der königlichen Kammergrafen . . . Damals war nämlich Kuttenberg in Böhmen eine der hervorragendsten Bergstädte Europas . . . König Karl Robert verlieh nun den gesammten . . . Gästen, mit Zustimmung der Prälaten und Barone des Reichs die Freiheiten der «Gäste» zu Kuttenberg im Königreich Böhmen. Die Kremnitzer empfangen darin das Recht . . . unter einem selbstgewählten Richter zu leben. Schulden halber sollen sie im ganzen Lande von Niemandem behelligt . . . werden. [243. l. 2. bek.]

Die Miszwirtschaft während der Bürgerkriege unter Stephan Bocskay, Gabriel Bethlen und Georg Rákóczy I. erstickte den letzten Funken deutschen Bewusstseins in den Bewohnern Kaschaus. [392. 399. l.]

Für das kaschauer Deutschthum waren *die trüben Tage unter General Basta*, die Bürgerkriege unter Stefan Bocskay, Gabriel Bethlen, Georg Rákóczy und *die meist böse Wirtschaft der kaiserlichen Commandanten nach dem Rückfalle der Stadt an die habsburgische Herrschaft* (Franz Wesselényi, Siegmund Pethő, Georg Homonnay), *endlich die Wirksamkeit des damals zu Kaschau residierenden Domkapitels und der Cameral-Administration*, die in Ober-Ungarn allerorten deutschfeindlich auftrat, von grossem Nachtheile. [318. l.]

Sőt a plagiator nemcsak tendenciából, hanem felületeségből is ferdít. A mit pl. Schwicker *Vriczkó* faluról mond (255), nevezetesen a pap tótosításáról, azt kiterjeszti a krickerhäuerek egész csoportjára. (394.) A kivonatolás aránytalansága is feltűnő: *a krickerhäuereknek* pl. minden falvát felsorolja, a *svábok* letelepe-

dését ellenben nagyon elnagyolva, az okok említése nélkül, az adatok nagyon rossz megválogatásában adja.

Újra hangoztatjuk, hogy a magyar rész nemcsak az egész kilencz kötetnek egyik legsilányabb fejezete, hanem a *Donau-völke* című szakasznak is legkevésbé sikerült része. A *hun*, a *bolgár* és a *czigány* rész messze fölötte áll világosabb elrendezésével és sokkal sikerültebb jellemzéseivel. De még a *oláh* rész is, mely a magyarhoz hasonlóan száraz dynastikus történet, csupa vajda-név és vajda-buktatás, jobban sikerült, a min — úgy vélem — *Jorga* correctura-íveinek hatása látható. Nincs magyar király vagy államférfiu, a kiról annyit írának, mint II. Mihály havaselvi (1593—1601) vagy VI. Nagy István moldvai (1457—1504) vajdáról. Moldva története még *Grüti bukását* is megemlíti, noha Magyarország történetében nem is érintik. A *Károly* fejedelem és király alatti fejlődést pedig két lapon jellemzik, míg *Ferencz Józsefnek* a szabadságharczczal együtt sem jutott egy egész lap. Sőt még az is eszébe jutott az írónak, hogy Moldva tulajdonkép a török ellen Európa védőbástyája volt (359), a mit Magyarországról elfelejtett megjegyezni. Különös azonban, hogy *Cuza* eléggé nem méltatott érdeme (ein wenig gewürdigtes Verdienst) Helmolt szerint az, hogy III. Napoleon kívánságának, hogy a magyar elégületleneket támogassa, csak színleg tett eleget. (364.) Hogy a *dáko-román* eredetet vallja, nem is kell említenem.

Kissé különös, hogy Magyarországnak csak 22 lap jut abban a munkában, a hol az oláhok is 20, a bolgárok pedig 24 lapot kaptak. Hogy a skandináv népek sem jártak jobban, sovány vigasztalás. Különös, hogy II. Ulászlóval és II. Lajossal Magyarországnál egy lapon végeznek, Csehországnak *Berthold Bretholz* által írt történetében azonban öt lap jut koruknak. Nem Bretholznak akarunk ezzel szemrehányást tenni, a ki szép jellemzéseiert megérdemli elismerésünket, hanem a magyar rész írójának, a ki ezt megtenni elmulasztotta.

Magyar szempontból még csak egyre akarjuk felhívni a közönség figyelmét. Ez a *horvátok története*, ugyancsak az ötödik kötet Milkovicztól való *Der slovenische und der serbokroatische Stamm* című szakaszában. Kérdés, hogy van-e jogosultsága külön horvát történetnek, az országnak a magyar koronával történt egyesítése után? Ha a mű geographiai és ethnographiai alapját tekintetbe vesszük, kétségtelenül van; ha azonban Cseh- és Morvaország analogiáját tekintjük, a melynek történetét nem is a fehérhegyi csata után, hanem 1526-nál hagyták félbe, nincs. Az ilyen közjogi szempont azonban természetesen csak ott érvényesült, a hol német érdekről van szó. Ez is jellemzi a munka következetességét.

Hogy Milkowicz az illyrismust dicsóíti, nem vesszük rossz néven, de néhány adatot nem hagyhatunk megjegyzés nélkül. Hogy Horvátországot Magyarország elhanyagolta (bei Ungarn, wo es nach und nach verkümmerte), hogy török kézre jutását épen csak Magyarország rovására írja (295. 296.), nem nagy objektivitásra vall. Annak pedig valószínűleg a horvátok sem igen fognak örülni, hogy Milkowicz egy új *Verwirkungstheorie*-t állít fel, a mely szerint Horvátország az osztrák örökös tartományokkal szemben elvesztette jogát a határőrvidéki területre. (299.) Konstantin császár azon adatát pedig, hogy a horvátok 100,000 gyalogost, 60,000 lovast és 180 hajót tudtak kiállítani (284), semmikép sem tartjuk annyira helytállónak, hogy komolyan hivatkozni lehessen rá.

Ismételjük: nem valljuk azt a nézetet, hogy hálásak lehettünk Helmoltnak azért az elbánásért, melyben részesített. Nem vallhatjuk a többi czikk alapján sem. A hol a VIII-ik kötetben Magyarországot ismételten érintik (178. 194—197. 200. 366. 543.), mindenütt tájékoztatlanságot és tendentiosus rosszindulatot tapasztalunk.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

Biographische Skizzen. Beiträge zur Geschichte des Temeser Banates. Von F. Wetzel. Temesvár, 1908. Polatsek kiadványa. 8-r. 182 l. Hat arczképpel.

Könyv a délmagyarországi pangermánok táborából. Német nyelven s irányzatos német szellemben írt munka. A *Götzendämmerung* ikertestvére történelmi köntösben. Jellemző és súlyosbító körülmény, hogy a szerző magyar állampolgár, magyar kenyéren élő nagybirtokos Temes vármegyében. Egyike azoknak, kik tért foglalnak az ország délkeleti határain, meggazdagodnak és izgatnak a magyar állam, a magyar nemzet ellen, ébresztgetik a svábok faji tudatát és terjesztik a nagy-német ábrándokat.

Wetzel könyve kulturtörténeti életrajzi adatok gyűjteménye. Tizenöt életrajzot foglal magában, mely életrajzok az olvasóban azt a visszatetsző érzést keltik, hogy izgatás céljából íratlak. Wetzel szerint azonban arra való, hogy a Délmagyarországon született, vagy Délmagyarországgal vonatkozásban álló »jeles és nemes férfiak« emlékéit felújítsák. Wetzel német tudósokról, államférfiakról, hadvezérekről, írókról és költőkről ír, kik szerinte valamennyien hazánk díszére és hasznára váltak. Közreadja könyvében *Veterani, Mercy, Duka Péter, Born Ignác, Bretschneider Henrik, Friedel János, Pelbárt Osvald, Hödl Joachim, Radich Emilián, Grisellini Ferencz, Böhm Lénárd, Schwicker Henrik, Kitaibel Pál, Rochel Antal* és *Heuffel János* életrajzeit.

Látnivaló, hogy e sorozatban a legtöbb »jeles és nemes férfi« egészen ismeretlen ember előttünk. Többen sohasem szerepeltek Délmagyarország történetében és soha semmiféle befolyásuk sem volt ezen országrész kulturális fejlődésére, hazánk díszét és javát soha elő nem mozdították. Tudományos vagy irodalmi munkálkodásuk dicséretet érdemel ugyan, mint minden tisztességes szellemi foglalkozás, de a mi értékes van benne, nem nekünk, hanem a *külföldi német kulturának* vált közvetlen hasznára. Kétségtelen, hogy Wettel nem azért írta könyvét, hogy a régmúlt ez elhomályosult alakjainak fölfrissítésével szolgálatot tegyen hazai történetírásunknak, vagy mint ő mondja: »um dadurch Liebe zur Heimat zu erwecken«, hanem írta azzal a céllal, hogy a magyarországi németekben az ő felsőbbségük képzeletét ápolja, a külföldnek pedig demonstrálja, hogy a magyarság semmi hivatással sem bírt a délvidék polgárosítására, hogy ott minden kultura német talajból sarjazott; minélfogva a német elmével meghódított ezen tartományt joggal követeli vissza magának a hatalmas német nemzet.

Wettel életrajzi adatai túlnyomó részben nem újak és nem eredetiek. Antiquáriusi különlegességekből és forgalomból kivesszett nyomtatványokból hordta össze csaknem egész könyvét. Maga mondja: »Entfernt von Archiven und grossen Bibliotheken, mussten die Daten oft mühsam zusammengetragen werden.« Kivonatolta Angelit, az *Allgemeine deutsche Biographie* cikkeit, Hirtenfeldnek a Mária Terézia-rendről kiadott művét, német Lexikonokat s hasonló különféle munkákat, abból a korból, mikor Magyarország délkeleti végeit a maga számára foglalta le az áldatlan bécsi politika. Az a felfogás és szellem, melylyel akkoriban hazánkról s különösen Délmagyarországról hazug német források, nagyképű német tudósok, politikusok és írók beszéltek és írtak, nyilvánul meg Wettel könyvének minden sorában. Kortörténeti magyar forrásokat, levéltári bizonyítékokat még akkor sem használ, mikor hazánk belviszonyait, pl. a tizenhatéves török háború eseményeit és az azokban szereplő vezéralakok tetteit, vagy a vármegyék és magyar hadak viselt dolgait beszéli el. Veteráni tábornokról írván, megelegszik a *Denkwürdigkeiten des Marschalls Friedrich Veterani* cz. olaszból fordított, elfogult könyvvel, melyet »vorzüglichste kriegsgeschichtliche Quelle«-nek nevez. Mercy életrajzához az 1735-ben Frankfurtban megjelent *Gespräche in dem sogenannten Reich der Toten* cz. elavult munkából böngészi össze az adatokat. Arneth monographiáit Eugén hercegről és Mária Teréziáról, úgyszintén a közös cs. és kir. hadügyminisztérium levéltárának kiadványait egyáltalában nem ismeri. Még nagyobb baj, hogy Délmagyarország történetét

hamis világitásban mutatja be, a tényeket elferdíti, elcsavarja, az eseményeket gyűlöletesen magyarázza, sőt izléstelen gúnyolódásokkal kíséri.

Wettel munkája tehát, mint történelmi mű, teljesen értéktelen és komolyan figyelembe sem vehető.

Hogy az olvasót tájékoztassam, összeszedek Wettel férczelményéből néhány mutatványt, melyből mindenki meggyőződhet róla, mekkora visszaélést követnek el a magyar történelemmel nemzetünk ellenségei, midőn azt rút csonkításokkal, ráfogásokkal és irányzatos magyarázatokkal elferdítve, a külföld félrevezetésére és hazánk német lakosságának izgatására használják.

Veterani életéről írván, hangoztatja Wettel, hogy midőn őt Caraffa Tokaj ellen küldé, Eperjesnél megrohanta Thököly táborát és Máramarosban szétverte »a gonosz érzelmű székelyeket« (übelgesinnten Sekler), mi által »elenyészhetetlen dicsőséget« (Palme unvergesslicher Erinnerung) biztosított magának. Nagy érdeme Veteráninak az is, hogy Eger alatt »a magyar ellenség« ellen harczolt és azután Erdélybe vonult »um auch dieses Land dem Kaiser zu sichern.«

Mercy a »német fegyverekkel török szolgaságból felszabadított Temesi Bánságot (így nevezi következetesen) németek segítségével nyitotta meg a kulturának.« ... »A Temesi Bánság a törökök távoztása után irtóztató vadont tárt föl a szomorúan körültekintő szemnek, mert a rómaiak kora óta eke sohasem hasítá ezt a földet.« De a németek erényei, melyeken világtörténeli hivatásuk alapszik, itt is fényesen érvényesültek, mert bevándorlásukkal ennek a »provinciának« új korszakát nyitották meg. »Durch die Einwanderung wurde das Banat europäischer Kultur und Civilisation erst so recht erschlossen.« De hogy milyen gyönyörűen festett ez a bevándorolt német kulturnép, mint azt egykorú hiteles levéltári adatok bizonyítják, Wettel előtt teljesen ismeretlen dolog.

Born Ignác német természettudós 1770-ben Délmagyarországon utazván, tapasztalatait *Briefe über mineralogische Gegenstände auf meiner Reise durch das Temesvarer Banat* cz. ásványtani munkában adta ki. E munka Raspe fordításában 1777-ben Londonban angolúl, 1778-ban Velenczében olaszúl és Monner fordításában 1780-ban Párisban francziáúl is megjelent. Wettel meglepéssel konstatálja, hogy Born Délmagyarországot »császári uradalom«-nak nevezi, szavai szerint: »als eine Domäne Sr. Majestät bezeichnet, wo die ungarischen Landstände nichts zu befehlen haben.«

A XVIII. század végén *Brettschneider Henrik* volt a budai egyetemi könyvtár igazgatója. Irt egy jelentéktelen apró művecs-

két *Délmagyarország népességéről és élmezési viszonyainak javításáról*. Ezért a csekélységért oszlopos ember lett Brettschneider Wettel szemében. Eltörpül mellette még Pray György is. Brettschneider ugyanis 1782-ben Nürnbergbe utazott. A »kiváló német tudós« távollétét felhasználják a budai magyar ex-jezsuiták és becsempészik az egyetemi könyvtárba bibliothekariusnak egyik ex-jezsuita társukat, a már vénhedett, jubiláris Pray Györgyöt, Brettschneider pedig kiszorúl a könyvtárból.

Regisztrálja továbbá Wettel, hogy *Friedel János*, temesvári születésű német költő és író, leleplezte leveleiben a magyar vármegyéket. Elmondta, milyen nyomorultak a magyar vármegyék: »welche sich vorzüglich durch ihren Rabulistengeist auszeichnen.« Ugyancsak Friedelnek 1786-ban Lipcsében kiadott *Historisch-philosophisch und statistische Fragmente* cz. könyvéből ráolvassa Wettel a henczegő magyarokra, hogy Ausztria 1683-tól a mondott évig nem kevesebb mint 487 millió »osztrák pénzt« költött el a Magyarország javáért vívott háborúban — és »Friedelnek, ennek a nagynevű írónak még nem lehetett szobrot állítani Délmagyarországon a magyar stréberek ellenszegülése miatt.« De már nincs messze az idő — úgymond — »wo man dem Treiben einer unduldsamen Streberschaar ein Ende bereiten wird.«

Temesvári Pelbártot teljesen a »Deutschtum« számára reklamálja Wettel. Bebizonyított történeti valóságnak mondja, hogy Délmagyarországon Kr. u. már a II-ik században német élet lüktetett. Az avarok legyőzése után gepidek és német coloniák virágoztak itt egész a középkor közepe tájáig és a »Deutschtum« csak a török hódoltság alatt hamvadt el Délmagyarországon. »Vom Quellengebiete der Donau — idézi Riehlből — aus dem Herzen Deutschlands hat der Deutsche die Kultur nach Osten getragen, und genau so weit und in dem Masse, als den Strom hinunter das deutsche Element gereicht hat oder reicht, ist die Kultur ausgebreitet und entwickelt.« Azután így folytatja: »Und wie jedesmal, wenn die Weltgeschichte ihre Zelte abbricht, um auf der grossen Heerstrasse der Menschheitsentwicklung weiter zu ziehen, es Deutsche sind, die gewissermassen als Ingenieure der Kultur vorausmarschieren, so waren es auch Deutsche, welche die Hand anlegten, als es galt, *die slavische Siedlung Temischwar* in eine Stadt und Festung umzuwandeln; *zumeist Deutsche, welche im 13. und 14. Jahrhundert mit der Grafenwürde von Temes und Keve bekleidet waren.*« Ezen a fonálon kisüti azután, hogy hasztalan loptuk be Temesvári Pelbártot a magyar irodalomba és kulturtörténetbe, mert ő bizony fajnémet (Stammesgenosse) volt, kit német »Kinderpfaff« nevelt is fel. »Az olyan

munka tehát, a milyen a M. Tud. Akadémia kiadásában Szilády Árontól megjelent, nem egyéb irodalmi mistificatióknál; mert kritikátlan, vakmerő és képzeleti állításokat tartalmaz. 1463-ban — úgymond — Magyarországon még sehoh sem tanítottak theológiát; s ha Temesvári Pelbárt csakugyan oly »enragirt magyaron« (1) lett volna, a minővé napjainkban megtenni szeretnék, nem lehetne érteni, miért nyomatta műveit külföldön s miért nem az 1470 táján felállított budai könyvnyomdában? Szóra sem érdemes képtelenség az is, — folytatja szerzőnk — hogy Pelbárt a Katalin-legendát magyar nyelven írta volna. Életviszonyaiból inkább az következik, hogy egyáltalában nem tudott magyarul. »Wie wenig diese Sprache unter der Regierung König Mathias I. geachtet war, darf als bekannt vorausgesetzt werden.« S ha Szilády — beszél tovább Wettel — mindamellett azt a vakmerő állítást kockáztatja, hogy Magyarország köznépe abban az időben egyenlő műveltségi fokon állott a többi európai népekkel, akkor bizonyára nagyon biztosnak érezhette magát abban, hogy könyve teljesen kívül esik a kritika határain. »Wir aber ersehen aus der Leistung eines wirklichen Mitgliedes der ungarischen Akademie der Wissenschaften, der Kisfaludy-Gesellschaft etc. wieder einmal recht eklatant, wessen das Chauvinistentum unserer Heimat, welches eine wahre Sucht entwickelt magyarische Grössen zu machen, fähig ist.« Pelbárt nevéből is következik, — mondja Wettel — hogy német származású volt. »Wie sein Name ein echt deutscher ist, so war auch seine Gesinnung eine echt deutsche. Seine Ermahnungen sind strenge und bündig, und zuweilen würzt eine herbe Satyre die kraftvolle Rede dieses echt deutschen Predigers.« És Wettel eléggé szemérmetlen, hogy a délvidéki svábok szemfényvesztésére meg is nevezze a tudomány tekintélyeit, a kiknek emlíből magyargyűlölő történeti ismereteit szopta. Ime e nagyságok: Roth Richard, Trümpelmann Ágost, Amon, Biel Gábor, Tritenheim János, Lahnmeier, Wann és Morgenstern. A tudomány ilyen mélységeit búvárolja Wettel, mikor Waddinggal, Szilády Áronnal, Horváth Cyrill, Beöthy Zsolt és Simonyi Zsigmond nyelv- és irodalomtörténeti kutatásainak eredményével szembe helyezkedik. Azt természetesen nem tudja, hogy a Pelbárt név a régi magyaroknál egész a XVI-ik századig közhasználatú kereszt-név volt, mint azt a Bihar-megyei Pelbárthida neve és történeti okiratgyűjteményeink számos adata bizonyítja. Azt sem látja Wettel, hogy Pelbárt művei közül a Szent István és Szent László legendák határozottan magyaros gondolkodást és magyar szellemet árulnak el. De kinek is prédikált volna németül Délmagyarországon ez az »echt deutscher Prediger«, mikor a XIV. és XV.

századi Temesvárt és egész környékét törzsökös magyar, kun és szláv népek lakták?

Külön tiszteleti fejezetet szentel Wettel a legradikálisabb szellemű délvidéki germán paedagogus és historikus, *Schwicker János Henrik* emlékének. »Das Muster echt deutscher, gründlicher und ausdauernder wissenschaftlicher Tätigkeit!« — Ismeretem gyermekkoromban az absolutismusnak ezt a lovagját. Mint nagybecskereki elemi tanító osztrák hivatalnoki uniformist viselt s tripicsben és spádéval járt. Arról volt nevezetes, hogy a magyar születésű gyermekekből is német titánokat szeretett volna nevelni s a becskereki magyar lakosságot kevélyen lenézte. Határozottan valótlán tehát, hogy ennek az embernek az ötvenes években Torontál megye központján, a hol nagyszámú magyar nemes földbirtokos lakott, s az ügyvédi és tisztviselői kar, úgyszintén a kereskedők és iparosok javarésze kipróbált magyar hazafiakból állott, bármi csekély társadalmi befolyása is lett volna. És Wettel mégis ezt írja róla: »Schwickers Wirksamkeit in Gross-Becskerek war auf die dortigen sozialen Verhältnisse von wohlthätigen Einfluss, insbesondere wurde das Vereinsleben von ihm ganz wesentlich gefördert.« Wettel épen csak azt hibáztatja Schwickerben, hogy mint délvidéki német történetíró elfogadta a magyar helyneveket és helytörténeti vonatkozásokat. Pesty Frigyes *Magyarország helynevei* cz. munkájára czélozva, mondja: »Dass der Verfasser (Schwicker), die Ortsnamen und Ortsgeschichte betreffend, auf die Falschmünzereien eines, später zum grossen Historiker des Landes gemachten, sattsam bekannten Chauvinisten einging, muss dem Mangel an Bibliotheken und Archiven im Lande, sowie der Jugend des Verfassers zugeschrieben werden.« Azután így jellemzi Schwickert: »Ein echt deutscher Charakter, der voll und ganz das gewirkt hat, wozu er berufen ward.« Nekem nincs hozzáadni valóm. Ez a jellemzés nagyon találó és Schwickerre nézve végzetesen lesújtó!

De talán elég is ennyi izleltetőnek Wettel könyvéből.

Azonban a legsilányabb irodalmi terméknek is lehetnek némi jó oldalai, valamint hogy a gyom közt is megterem egy-két színes mezei virág. Wettel életrajzi vázlatai közül kiválik egy fejezet, melyről elismeréssel kell megemlékeznem: a délmagyarországi történetírás alapvető munkásának, *Griselini Ferencz*-nek nálunk ismeretlen adatokból összeállított életrajza. Ez a dolgozat érdemes rá, hogy ezen a helyen a magyar történetkedvelő közönségnek bemutassam, annál inkább, mert Griseliniről sem Wurzbachnál, sem más bel- és külföldi biographusoknál nem találjuk fel azokat az érdekes részleteket, melyekről Wettel értesít bennünket.

Wettel adatai szerint Griselini 1717-ben aug. 12-én Velenczében született polgári állású szülőktől, kik őt papi pályára szánták, nem tekintve a rajzolás művészetére való hajlamát. Griselini theologus lett Velenczében, de e mellett a philosophia, történet- és természettudományok elsajátításában is nagy szorgalmat fejtett ki. Nemsokára felhagyott a theológiával s egészen a természettudományoknak élt. Időközben megismerkedett egy parenzoi leánnyal Isztriából, kit azután feleségül is vett. E házasságból három gyermek született: két fiu és egy leány. Eleinte mint magántanító kereste kenyerét, de volt egy kis jövedelme cartographiai dolgozatai után is. Mikor képességeit szélesebb körökben megismerték, gyorsan javult anyagi helyzete. *Venezia perspettiva demonstratione dei lagune* cz. munkáját 200 arany dukáttal honorálta a tizek tanácsa. Foscarini Márk doge, kit Griselini a kor legnagyobb tudósának tart, megbizta őt, hogy a doge-palota cartographiai műveit restaurálja. Ezzel Fuola Placidus bibornok elismerését is kiérdemelte. A szentföldről szintén készített egy mappát: *Palaestinae tabula geographica*. Szép kivitelű munka ez, népviseleti képekkel és ethnographiai fövételekkel. A rézmetszéshez oly kitűnően értett Griselini, hogy e nemű munkáival kiállja a versenyt kora legjobb mestereivel. Művészi képességeivel gazdag irodalmi tevékenységet párosított. Földrajzi, történelmi, mező- és erdőgazdasági művei közül néhány, francia és német nyelven is megjelent. Ezek közül valók: *Briefe über allerlei Gegenstände aus Natur und Oeconomie*, az *Elogia*, a *Fra Paolo Sarpi* és egyéb természet-tudósokhoz írt levelei: *Observations sur la scalepandre marine luisante* (Velence, 1750); továbbá *Socrates* cz. drámája és a *Corrire litterario* folyóiratnál kifejtett szerkesztői tevékenysége. Éveken át társszerkesztő volt a *Giornale d'Italia*-nál is, sőt fiatalabb korában megfelelő tiszteletdíjért még prédikációkat is készített kevésbé tehetséges papok számára. *Memorie* cz. dolgozatával pályadíjat nyert a krajnai mezőgazdasági társaságtól. *Cultur der Runkelrübe* cz. dolgozatát a toskánai nagyherceg aranyéremmel tüntette ki. Tiszteleti tagja volt a bolognai tudós társaságnak, a firenzei *Academie dei geografi*-nek, a kortonai, mantuai és berni akadémiáknak, a londoni és olmücsi királyi tudós társaságoknak. A növénytanban *Griselinia* néven neveztek el egy általa fölfedezett növényt. Magas színvonalon álló tudományos képzettsége és művelt, kellemes, vidám társalgási modora számos előkelő összeköttetést szerzett neki. A többi közt Durazzo Jakab grófot, a velencei császári követet is barátai közé számíthatá. Durazzo palotájában ismerkedett meg az akkori Temesi

Bánság kormányzéki elnökévé kinevezett Brigido József báróval, ki fölkérte, tekintené meg a kormányzása alá rendelt országrészt. Így jutott Grisellini Délmagyarországra. Brigido társaságában 1774-ben utazta be először az anyahazától elszakított tartományt. Három vagy négy évig tartózkodott Temesvárott és többször ismételt kirándulásain újra meg újra behatóan megvizsgálta a földet és népeit. Utazásainak örökbecsű emléke lón a *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats* cz. nagy munkája, melyet Soro János grófnak, Brigido utódának megrendelésére, a hozzácsatolt térképpel és ábrákkal együtt, 1777-ben készített el olasz nyelven. A két kötetből álló természetes munka 1780-ban került ki a sajtó alól, egyidejűleg a nálunk használatban levő német fordítással. Grisellininek sok fáradozástól túlfeszített munkaerejét az akkor küszöbén búskomorság és nagyfokú idegbaj bénította meg, mely utóbb örületté fejlődött s a kitünő ember életének csakhamar véget vetett. Meghalt 66 éves korában Milanóban és ott is van eltemetve.

Olvasva Grisellini életrajzát, nagyon sajnálnunk kell, hogy a tehetséges és szorgalmas szerző, könyvének előbb említett részeiben magyargyűlöletre és történethamisításra ragadtatta magát.

SZENTKLÁRAY JENŐ.

Budapest utcái és terei. Adatok a budapesti utcák és terek elnevezéséhez és történetéhez. Irta *Schmall Lajos*. Budapest, 1906.

A székesfőváros házi kny. Kis 8-r. 192, 2 l.

A főváros multjára vonatkozó irodalom gazdagodását jelenti *Schmall Lajos* könyve, melyben a régi utca-nevek eredetének és elnevezésének történetével foglalkozik. Ez a momentum annál méltóbb a feljegyzésre, mert Schmall Lajoson kívül alig van immár kulturhistorikus, a ki ezt a fontos és nagyon szükséges hivatást rendszeresen gyakorolná. Egyik régibb munkája *Adalékok Budapest történetéhez* címmel,¹⁾ ugyanennek a törekvésnek eredménye, s a főváros multja iránt való kegyelele hozta létre ezt a kötetet is, melyben évtizedek óta úgyszólván érintetlenül álló kérdések magyarázatát adja. A forrásmunka színvonalára emeli könyvét eruditiója, másfelől a benne rendszeresen összehordott és feldolgozott anyag eredeti volta. Ez a minősítés historikus szempontból érvényes könyvére, de sokkal nagyobbra

¹⁾ Erről olv. *Századok*, 1899. 478. l.

nő értékében, ha erkölcsi mivoltában vizsgáljuk. A fővárosultjának ma ugyanis egyedül Schmall Lajos a hivatásos krónikása. Másutt külön társaságok, közlönyök és évtizedek alatt kifejlődött gazdag irodalom tárják fel a nemzeti fővárosok fejlődésének történetét, nálunk azonban, sajnos, mindez nem így van. Egy keskeny lapon a Budáról és Pestről szóló irodalom egész bibliographiáját szinte feltárhatjuk, s a mi ezek után még jöhetne, az ötletszerű hirlapi cikkek és alkalmi közlemények eltűnnek az újságok egynapos életével s el is vesznek jóformán a hirlapok betütemger-áradatában. De nem vesztődik el ezenközben, hanem él, virágzik és a fejlődés újabb evolutióit éli át maga az ósalap, mely körül e munkáknak és munka-energiának forognia kell a főváros.

Kifejlődött intézményeivel, kiszélesedett határaival, megtízszereződött utczáival és útvonalalaival, palotasorainak ezrével itt van a szemünk előtt, növekedik és díszesül évről-évre, holott a régiből fejlődött azzá a mi, s ennek a réginek sok azáz emléke él még közöttünk, a nélkül, hogy vonatkozásait értenők. É s nem ismerjük a félszázad vagy száz év előtti élet lefolyását, intim mozzanatait sem, pedig napról-napra elhaladunk a mult emez emlékei előtt, melyek valamikor régen nagy események hullámszásának voltak tanui. Tudományos érdek tehát, mert positiv szükséglet, hogy a fővárosultjának irodalma lassanként magába ölelje a mult életének összes mozzanatait, hogy tudjuk micsoda élet ment végbe azon a területen, mely a mi küzdelmeinknek színhelye. Miből lett, hogyan fejlődött, micsoda sajátosságok alakultak ki benne és hol élnek még azok az emlékek, melyek a jelent a multtal összekapcsolják. Schmall Lajos egyelőre egy meghatározott, de nagyon szükséges kulturhistóriai irányzat keretében végzi ezt a feladatot, s a hogyan végzi, azzal az úttörés érdemét szerezte meg magának.

Hiányosságai itt-ott vannak az ő munkájának is, de ezek részletek, melyek egy újabb kiadásban már könnyen kiküszöbölhetők. A fődolog azért mégis el van érve, az ő kezéből kapjuk az első rendszeres kulturhistóriai könyvet arról, hogy miként keletkeztek a főváros egyes utczái, hogyan kapták elnevezéseiket, miként változtak meg évtizedek leforgása alatt s általában ez a folyamat minő kulturhistóriai kíséző jelenségek kapcsolatában ment végbe. A Rátz Péter 1803-iki önálló ismertetésében adott statisztikának közel tízszerese alkotja Budapest mai utzatömegét. Száznégv év előtt alig volt az utcák száma százötven a főváros öt kerületében, ma ez a szám elérte a *ezernégyszázat*. Hatalmas kulturélet pompázik azon helyeken, melyek nyolczvan év előtt a város végső pontjai gyanánt mint pusztaságok, mocsá-

rak, lakatlan telepek terültek el. A Városliget azon pontja, hol a Horváth Jakab pesti ügyvéd emlékére emelt *Fuit* feliratú sírkő áll, a mult század elején bizonyára olyan messzeségnek tetszett, melyet egyhamar alig érhet be a leggyorsabb menetű fejlődés. Ma ez a sírkő épen az ellenkezőjét jelképezi annak a gondolatnak, melyért állíttatott. Magánosság helyett a legzajosabb élet tombol körülötte s mindenre inkább alkalmas ez a hely, mint a békés porladozás tanyájául. Még ezen a ponton is jóval túl harsogó zene, éktelen lárma, emberzsivaj, hatalmas riadozások zaja várja a liget látogatóját s mindez együttvéve beszédesen jellemzi, hogy száz év alatt óriási mértékben kitolódtak a főváros határai, megváltoztak egykori kicsinyes méretei, s mi, a kik a legújabb nemzedékhez tartozunk, régi leírásokat olvasván, már benne érezzük magunkat egy olyan világváros forgatagában, mely a következő száz év folyamán magába nyeli mind ama külső nyulványokat, melyek most még pusztaságok gyanánt húzódnak a legszélsőbb öveken. Furcsának azt lehet találni ebben a dologban, hogy az összes európai városok között Budapest, vagyis a magyar nemzeti főváros legszegényebb a reá vonatkozó irodalmi művekben. A régiebbek közül ezeknek is több mint háromnegyed része német nyelvű s ilyenek a helylyel-közzel kútfő számba menő Ráth, Leyrer, Seiz, Heufler, Schams, Felsman-féle munkák, illetőleg tájékoztatók, melyek alapján készült egyikét magyar nyelvű; a teljesen önállóak közül pedig a Pattachich Józseftől 1831-ben kiadott *Pest város leírása* és néhány évvel később Palugyainak Pestről szóló munkája. Históriai értéke a bennök levő statisztikai elősorolásokon kívül e műveknek alig van, tekintve, hogy a nagyobb rész nem is kizárólagosan ezzel a czéllal, hanem Bädeckernek készült. Szigorúan tudományos, vagyis históriai értékű munkák, melyek kutatásokon alapulnak és meglehetősen eruditióval jelentkeznek: Rupp Jakab *Buda-Pest helyrajzi története* című műve és még inkább Rómer Flóris *Régi Pest* című munkája.

Rómer meglehetősen széles alapot vet munkájának. Nemcsak az utcákat és utca-neveket ismerteti, hanem a házakat is, melyek az idők folyamán nagyobb nevezetességre emelkedtek. Nála mindenekelőtt azt lehet hibáztatni, hogy dolgozatának nagyrésze szakembereken kívül sem érdeklődőknek, sem dilettánsoknak nem közelíthető meg. Legtöbb esetben olyan emlékekről beszél, melyek ma már nem léteznek, de a mikor meglevőkre utal, nem jelöli meg az utca vagy a ház azon helyét, hol az a hetvenes években — mikor művét kiadta — körülbelül létezhetett. Eme tisztán praktikus szempontoktól eltekintve, munkája talán a legértékesebb, a mit e téren a régebbi irodalom alko-

tott. Utána mindjárt Schmall Lajos következik, a ki egyelőre csak bizonyos részét végzi az e téren kinálkozó feladatoknak. Már említett művében (Adalékok Budapest történetéhez) szól a régi városi kormányzatról, a főtisztviselők működéséről, ismerteti a városbírák, polgármesterek lajstromát, a Városliget keletkezését, a pesti utcák és kerületek alakulását stb., úgy hogy ez a nagy kötet különböző pesti és budai vonatkozású helyi kérdéseknek adja érdekes magyarázatát. Újabb műve, mely a budapesti utcák és terek elnevezésének keletkezésével foglalkozik, alapvető jellegénél fogva a forráskönyvek színvonalára emelkedik, mivel a mai utca-nevek rendszeres ismertetése és összehasonlítása kimerítően és pontos tárgyi magyarázatokkal ebben a könyvben először feldolgozva.

Budapest utcáinak és tereinek elnevezésében négy korszakot állapít meg Schmall. Az első korszak a török uralom előtti időre esik; a második a török uralomtól Buda-vára visszavételéig, a harmadik Pest és Buda városok egyesítéséig, a negyedik korszak az egyesítéstől maig, illetőleg az ezután következő korszakig tart. Az első korszak életének emlékei nagyrésztben ismeretlenek. A sokszori dúlás, az állandó háborús viszonyok legtöbb emléket megsemmisítették ennek az időnek, de azért egyet-mást mégis tudunk felőle idegen utazók és krónikások feljegyzéseiből. E feljegyzések azonban jobbra Buda város életéről vonatkoznak, Pestről csak a rombolások vigasztalan tényei beszélnek. A XVI-ik században az utca-elnevezések azért Pesten is divatoztak; erről tesz bizonyosságot Vásárhelyi Andrásnak Szent Máriát dicsőítő egyik verse, melynek végén a költő megjegyzi, hogy versét Pestnek Szentpéter-utcájában, vagyis a mai Kossuth Lajos utcában írta. Ez az utca tekinthető tehát a legrégebbi pesti utcák egyikének, melyről emlékezés maradt fenn. Érdekes azonban az utcák elnevezésének története is. Buda-vára visszavételétől kezdve történik rendszeresen az utcák elnevezése, a miben döntő szerepe volt az olyan tárgyaknak, jeleknek, fogalmaknak stb., melyek összefüggésben voltak az utca életével. Például a legtöbb utca-név az ott levő templomtól, iskolától, fürdőtől, az irányába eső város vagy helység nevéből, kávéosk, vendéglősök, boltosok czégereitől, az utcát lakó polgárok nemzetiségétől vagy foglalkozásától, a közelében levő középületektől stb. vette eredetét. Így keletkeztek városok és falvak irányától: a Kerepesi-út, Üllői-út, Soroksári-út, Hatvani-utca, Kecskeméti-utca, Váczi-utca (ez utóbbiak az ott levő hatvani, kecskeméti és váczi kapuk után) és a többiek. Nemzetiségi állapotok adtak nevet: a Magyar-, Német-, Szerb-, Rác-, Francia-, Olasz-, Zsidó-utcáknak. Végül egy-egy korcsma, üzlet, szálloda vagy

vendéglő szülte ezeket az utcza-neveket: Király-utcza az Angol király nevű korcsma után, továbbá Attila-, Borz-, Laudon-, Vig-, Szűz-, Kígyó-, Zerge-, Nyúl-, Medve-, Kalap-, Két golyó-, Három nyúl- és Két korona-utczák a bennök levő korcsmák, szállodák, üzletek, patikák, boltok, czégek, étkezők után.

A ma is fennálló elnevezések között érdekesek pl. a Rombach, Tükör, Főherczeg Sándor, Kemnitzer, Konti nevekről vett elnevezések. A Rombach-utcza Rumbach Sebestyén orvos után kapta nevét, kinek ebben az utczában 1827-ben háza volt. A Tükör-utcza eredetileg *Spiegel* volt az itt lakó ily nevű család után. A Főherczeg Sándor-utcza eredeti neve Major és Városmajor volt. Ebben az utczában volt Sándor bárónak is egy majorja s innen kapta a Sándor nevet, melyet később félreértettek és Sándor főherczeg nevével azonosítottak. A Kemnitzer-utcza 1829-ben keletkezett s nevezték régebben *Kemníczi*-nek is. A Kemnitzer családnak ebben az utczában levő háza, kertje és kávéháza után kapta nevét.

A Konti-utcza 1786 körül nyert elnevezést, 1874-ben pedig Contira változtatták. Conti Lipót, Conti Antal kófaragók, Conti Placidius és János kávékés, majd Conti János és József kerületi biztosok a XVIII. század folyamán ismert pesti polgárok. A történelmi elnevezések az 1848-iki mozgalmakkal kezdődnek. Ekkor jeleznek először Kossuth, Széchenyi, Batthyány nevével egyes utczákat, melyeknek nevét azután az absolutismus megsemmisítette. A negyvennyolczas hírlapokban a márczius tizenötödiki események után agitáció indult meg a főváros utczáinak és tereinek históriai, politikai és irodalmi kiválóságokról való elnevezésére. Schmall nem ismerteti ezen agitáció programját, csupán az eredményeit, melyek egyelőre abban csúcsosodtak ki, hogy néhány budai és pesti utcztát Kossuthról, Batthyányról stb. nevezték el. Pesten ekkor kapta a Hatvani illetőleg a mai Kossuth Lajos-utcza a *Szabadsajtó*-utcza nevet, a Kossuth Lajos-utcza 3. szám alatt levő Pálffy-ház (akkor Horváth-ház) a *Szabadsajtó-udvar* nevet, a Koronaherczeg-utcza (Üri-utcza) a *Diadal*-utcza, majd *Forradalmi csarnok*-utcza nevet, a ma is fennálló Pilvax-kávéház *Szabadság-kávéház* és *Forradalmi csarnok*, az Egyetem-tér a *Márczius tizenötödike*-tér, a Városház-tér a *Szabadság*-tér elnevezést s így tovább. A hírlapok a megkezdett agitációt — az eddigi utcza-elnevezések legnagyobb-részt Petőfi indítványa alapján történtek — tovább folytatták és javaslatokat tettek a többi utczták elnevezéséről is, melyek azonban nagyrészt megmaradtak régi mivoltukban. Az absolutismus alatt a régi utcza-neveket állították vissza mindenütt, a kiegészítés megtörténtével azonban ismét szóba jött az egyes

utcák elnevezése és ekkor a Magyar Történelmi Társulat, illetőleg a Századok tett javaslatot némely utcák elnevezésére. A Századok javaslata (1867. évf. 418. l.) szerint a Mészáros-utca (ma Vámház-körút) Mészáros Lázár vagy Bethlen Gábor, a Kalap-utca (hol Fáy Andrásnak háza volt, melyben éveken át folytak az ismert irodalmi összejövetelek) Fáy András, a Két nyúl-utca (ma Lónyay-u.) Bethlen Gábor, a Baross-utca Bocskay, a Szervita-tér gróf Teleki László, a Papnövelde-utca Pázmány Péter, a Fejér hajó-utca Thököly, az Ország-út (Múzeum-, Károly- és Váci-körút) Rákóczi nevérol lett volna elnevezendő. A főváros azonban nem vette figyelembe ezeket a javaslatokat; az utca-elnevezésekben már negyven év előtt ugyanazt a rendszertelen eljárást követte, melyet ma is állandóan tapasztalunk, mikor régi vonatkozású, történelmi jellegű utca-neveket egyszerűen megváltoztat, más esetben pedig az újakat minden különösebb vonatkozás nélkül az utcára, teszi a régiek helyébe.

Schmall Lajos könyvének használhatóságát akadályozza, hogy egyetlen térképet sem mellékelte hozzá, holott a Rómer-féle 1751 körüli, a Ráth-féle 1803-iki és a közelebbi korból, Heckenast kiadásában az ötvenes években kiadott német vagy magyar térképekből egy-egy darabot okvetlenül közölnie kellett volna. Ámde még ez sem érdembe vágó fogyatékoság. Maga a munka, mely felőleli különösen az újabb korbéli utca-nevek keletkezésének és elnevezésének történetét, annyira gazdag adatokban és annyira lelkiismeretes az anyag összehordásában, hogy Schmall Lajost a legnagyobb elismerés illeti meg érte. Ezen a téren még évek mulva is a kútfő értékét biztosítja könyve számára annak eredeti volta és adatainak pontossága. Érdemes volna ezen az úton tovább folytatnia kutatásait, s miután a főváros szabályozásáról szóló törvényjavaslat életbeléptetésével nemsokára úgy is eltűnnek a régi Pest és Buda leg-érdekesebb emlékei, jól tenné, ha Rómer művének kiegészítésül a modernebb korszakba (a XVIII. és XIX. századba) nyúló építkezések, épületek, nevezetesebb emlékek rendszeres összeállításával a főváros fejlődésének és kulturhistóriájának ezt az ágát is tanulmányai körébe vonná. Hivatottságát eddigi munkái és a főváros levéltárában évek óta végzett kutatásai eléggé igazolják.

BÁNYAI ELEMÉR.

Nemességi könyv. Irta *Ölyvedi Vad Imre.* Szeged, 1907. Várnay L. kny. 8-r. 320 l.

Kempelen Bélának *A nemesség* című kézikönyvét, melyet nemrég volt alkalmunk ismertetni,¹⁾ a fenti cím alatt csakhamar hasonló tárgyú munka követte, mely a nemességgel összefüggő kérdéseket felölelve, különösen a nemességigazolás tekintetében akar olvasóinak útbaigazítással szolgálni. A szakbírálat kedvezően fogadta a művet, s mind anyagának bőségénél, mind tudományos értékénél fogva Marcziónyi és Kempelen munkái fölé helyezte.²⁾

Részünkről e kedvező véleményt nem oszthatjuk. Vad Imre könyve ugyanis nemcsak a tudomány magasabb követelményeit nem elégíti ki, hanem még a jó népszerű kézikönyv mértékét sem üti meg. Olyan író munkája, a ki kellő alapképzettség nélkül sok mindent rendszertelenül összeolvasott s most ezt a chaoszerű adattömeget kellő kritika nélkül tárja olvasói elé. A szerző tudományos képzettségének színvonalát mutatja pl. hogy a vezérek s az Árpádok korát illetőleg még mindig csak Horváth Mihály, Szabó Károly és Salamon Ferencz munkáinál tart, az újabbakat nem ismeri; okleveleket a Székely Oklevéltáron és a Békésmegyei Oklevéltáron kívül egyáltalán nem használt; jogi ismereteit a Corpus Juris és a Rendeleték Tára mellett egyedül a Fodor Ármin-féle *Magyar magánjog*-ból és Kmety *Magyar közigazgatási jog* cz. munkájából meríti, s egyéb forrásai között is — eltekintve a szakfolyóiratoktól, megyei monographiáktól, Nyáry és Bárczay Heraldikájától, Grünwald Béla és Asbóth politikai műveitől — igen kevés szorosan tudományos munkát találunk. Ily gyenge készütség mellett tudományos eredményekről szó sem lehet, s nem lep meg, hogy lépten-nyomon az elemi ismeretekben való tájékozatlanság jeleire bukkanunk szerzőnk-nél. Pl. összetévesztve a jobbágy-felszabadítást (manumissio) a nemesítéssel, azt írja, hogy minden nemes embernek volt nemesítési joga (52. l.); hogy »már III. Béla király uralkodása alatt tartattak megyei közgyűlések« (93. l.); hogy a vármegye alispánja már »ezer esztendő nemesi bíró« (109. l.); hogy »a magyar királyi udvari kancellária már Szent István idejében is működött« (127. l.); hogy régebben a hiteles helyek állítottak ki nemesi bizonyítványokat, s e kötelezettségük 1723 körül ment át a vármegyékre (95. l.) stb. A nemesség eredetéről szóló fejtegetések pedig teljesen komolyság nélkül valók; pl. midőn a nemesség

¹⁾ Olv. *Századok*, 1907. 558. l.

²⁾ Olv. *Turul*, 1907. 206. l.

kezdetét az első emberpárra, s a magyar nemességet Hunorra és Magorra viszi vissza; vagy midőn az első embereket gomba módjára a földből csiráztatja ki. (170. l.) Hasonló színvonalon mozognak névmagyarázó kísérletei is.

Figyelmet csupán a nemességigazolásról szóló szakaszok érdemelnek, melyekben a szerző a jelenlegi eljárást s különösen a m. kir. belügyminisztérium szereplését élesen bírálhatja. Nincs terünk bővebben foglalkozni ezekkel az érdekes kérdésekkel, általánosságban azonban kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy a szerző fejtegetései épen a nemességigazolás történeti fejlődésének hiányos ismerete miatt nagyrésztben nem állják ki a kritikát.

A munka stílusa sok helyen túlságosan is népies, az irodalmi színvonalon alúl marad. A könyvet hiánvai miatt nem ajánlhatjuk olvasóinknak.

DÓBY FERENCZ.

TÁRCSA.

A SZTAMBULI MECSETEK MAGYAR VONATKOZÁSÚ KÉZIRATAI.

— Harmadik közlemény.*) —

Az európai történetirodalomban ezideig ismeretlen török kéziratok között történelmünkre nézve figyelmet érdemel a *Szejáretnáme-i Serif pasa* című kézirat, mely *Serif* pasának naplószerű feljegyzéseit foglalja magában az 1739 évi belgrádi békealkudozásról és az 1740—1741 évek alatt a török államtanácsban tárgyalt fontosabb ügyekről.

A kéziratnak egyetlen példányát találtam meg Konstantinápolyban s valószínűleg nincs is más példánya sehol. A szépen bekötött kéziratból egyetlen lap sem hiányzik, de nyilvánvaló, hogy a megelőző eseményeket valamely másik könyvbe jegyeztette az író, mivel ez a meglevő kézirat minden bevezetés nélkül e szavakkal kezdődik: »Az említett helyen és a nevezett napon az értekezlet formáságai után Franciaország követe így kezdett beszélni« . . . stb. A hely és nap megnevezésének tehát egy másik könyvben kellett lenni, a hol az író bizonyára elmondta czélját is, mely őt naplója megírásában vezette; de sajnos, ez a másik könyv nincs sehol.

A kézirat első lapján olvasható *Szejáretnáme* (követi jelentés) címet is későbbi kéz jegyezte oda; az író aligha nevezte így naplóját, mivel annak túlnyomó része az államtanácsban tárgyalt ügyekről, a pasák jelentéseiről, kinevezésekről, külföldi követeknek adott válaszokról és különféle más belkormányzati ügyekről szól. A *Szejáretnáme* címet bizonyára azért jegyezte valaki a kézira, mert az eleje a belgrádi békealkudozásról szól s az első lapokat olvasva olyan látszata van, mintha csakugyan követi jelentés volna.

Az író személyére nézve közelebbi adatokat nem sikerült felkutatnom; a kéziratból csupán az tűnik ki, hogy az író is részt vett a belgrádi békealkudozásban a Porta meghatalmazottjai között,

*) A második közleményt olv. f. évi május-havi füzetünkben.

de ott csak másodrendű szerepe volt, minthogy akkor még nem is volt *pasa*, csak *defter-emini*. Noha csak alárendelt tisztviselő volt ez időben, a tárgyalásokról írt naplójában mégis mindig ily kifejezéseket használ: »ezt válaszoltuk« . . . , »azt mondtuk« . . . , »ezt kérdeztük« . . . stb.

A belgrádi békealkudozásnál a francia követ volt a közvetítő a győztes törökök és a császári meghatalmazottak között. Serif *pasa* feljegyzései nem tüntetik fel a békealkudozás egész történetét, csupán a fontosabb tárgyalások lefolyását adják elő.

Különösebb érdekességű ránk nézve az a rész, melyben leírja a Porta meghatalmazottjainak ama követelését, hogy az 1716—1718-iki háború alkalmával elfoglalt vidékek s különösen a Duna és a Száva jobbpartján fekvő területek Belgráddal együtt adassanak vissza a győzelmes Portának. Ezen tárgyalások közben a francia követ »a beszédet másfelé terelvén«, szóba hozta a már akkor sírban nyugvó Rákóczi József ügyét is.

A kézirat szerint Rákóczi Józsefet a francia követ e szavakkal hozta elő a tárgyalás folyamán: »Az ügyekre nézve, hogy gyorsan megállapodás létesüljön, mostanában könnyebbedés történt, mert értesültem Rákóczi-záde haláláról. Midőn azelőtt a magas Porta áhdnámét adott neki, ebből önkénytelenül is sok szóbeszéd keletkezett. Most ez a dolog befejeződött s a magas Porta megszabadult tőle.«

A török meghatalmazottak azonban elválasztották a magyar és erdélyi ügyet Rákóczi József személyétől, mert a kéziratban a következő szavakat találjuk: »Erre mi azt a feleletet adtuk, hogy a magas Porta egyedüli szándéka az volt, hogy az elgyengült magyarokról és erdélyiekről a németnek ellenséges hatalma eltávolíttassék s azok régi szabadságukat visszakapják s a mi biztonságunk végett a németek és a magas birodalom határai közé elválasztó vonalul tétessenek. A kiadott áhdnáme valójában a magyarok és az erdélyiek számára adatott azon célból, hogy ha ők a királyfit ¹⁾ megválasztják, mi elfogadjuk; ha pedig ezt nem teszik, akkor mást válasszanak, a kit fő családai közül alkalmasnak látnak. Ez iratott az áhdnámében. Rákóczi-záde meghalt ugyan, de helyébe majd más jön s az említett nép okvetetlenül meg lesz bosszulva; — ezt mondtuk.«

Serif *pasa* naplója szerint az erdélyi kérdés ismételten is szóba jött a tanácskozásokon. A Porta meghatalmazottjai teljesen a karloviczi békekötés előtti állapotokra akartak visszatérni és követelték a különálló erdélyi fejedelemség felállítását. »Szándékunk — így jegyzi fel a naplóíró a török meghatalmazottak szavait — Erdélynek elkülönítése oly módon, hogy az erdélyi lakosok a maguk tör-

¹⁾ Rákóczi Józsefet.

vénye és régi szabadságuk szerint főuraik közül egyet a magas Porta engedelmével fejedelmükké választanak és a német onnan teljesen visszavonuljon.»

A békét közvetítő francia követ mindenkép ellene volt Erdély elkülönítésének és iparkodott a Porta meghatalmazottait meggyőzni kívánságuk káros voltáról. A napló feljegyzése szerint a francia követ ezt mondta: »Erdély lakosai régtől fogva rakoncátlan és rendetlen népek voltak, és ha ismét függetlenek lesznek, majd a magas Portához, majd pedig a némethez pártolnak, a miből újra folytonos egyenetlenkedés támad a két birodalom között.«

A napló szerint a török meghatalmazottak ugyancsak erős önérettel és bőbeszédűséggel tárgyaltak az egész alkudozás alatt.

A napló egyéb feljegyzései között érdekes, hogy a török államtanácsban külön tárgyalták azt a kérdést, hogy minő czimeket adjanak Mária Teréziának, midőn tőle mint »az elhunyt német császár örökösnojtól érkezett békeséges levélre választ kellett írni.« A napló szerint előkeresték a *Diván-i Humájun*-ból a régi leveleket, melyeket egykor az angol királynéhoz s. a német császárnékhoz intéztek, s azok nyomán állították össze Mária Terézia czimeit és szerkesztették meg számára a levelet.

Említést érdemel egy másik ismeretlen kézirat is, mely szintén magyar vonatkozású. A török birodalom közigazgatási beosztását, tisztviselőit és azoknak javadalmazását a XVII-ik század első éveiben tünteti fel e *Khulászet-ül-defátir* című kézirat, melyre Bajazid szultán mecsetjében akadtam.

A névtelen szerző azt mondja könyvének bevezetésében, hogy I. Áhmed szultán trónralépésekor a *defterkháne*-ban őrzött eredeti defterekből állította össze munkáját abból a czélból, hogy a birodalom közigazgatási beosztásának, hadi erejének, jövedelmeinek áttekintése végett ne kelljen mindig keresgélni a nagyterjedelmű és nehézkes deftereket. Erre a célra a hét fejezetből és befejezésből álló munka csakugyan kitűnő szolgálatot tesz. Pontosán leírja az akkori defterek nyomán a magyarországi török vilájetek beosztását s az itt időző török tisztviselők fizetését. Bizonyoságot tesz a kézirat arról is, hogy a törököknél igen kapós dolog volt a magyarországi szandsákokban viselni hivatalt, mivel a megállapított javadalmazás ugyancsak bőséges volt Magyarországon. Így pl. azt mondja a kézirat, hogy a szandsákbégek törvényesen megállapított javadalma 200,000 ákcse, de »a szolgálathoz képest több is lehet.« A törökök egész Magyarországot felvették a »több is lehet« osztályzatba, mert a kézirat egyenkint felsorolja a magyarországi szandsákbégek megállapított javadalmazását s mindegyiké jóval több volt 200,000 ákcsenél, sőt némelyiké ez összeg kétszeresére is ráment.

I. Mahmud szultán uralkodására vonatkozó adatokat tartalmaz *Tevfik Râgüb* pasának kisebb terjedelmű kézirata, a *Dürer-el-buhur* vagyis a *Tengerek gyöngyei*.

Az író, mint az előszóban írja, a nyilvános szerepléstől való visszavonulása után Hálebben éldegélt s ott írta meg könyvét, melynek csupán egyetlen példányát találtam Konstantinápolyban. Hammer és a többi európai orientalisták nem ismerték e kéziratot. Történelmünkre vonatkozólag az 1737—1739 évi háború idejéből találunk benne leírásokat, a többi között főleg *Ada-Kale* és *Belgrád* elfoglalásának leírását.

Különösen *Ada-Kale* elfoglalására nézve érdekes, hogy szó szerint közli Mohamed pasa nagyvezirnek a sztambuli kajmakámhoz írt levelét a kis sziget elfoglalásáról. E levélben a nagyvezir a következőket írja: »A hit nyomorult ellenségeinek, a hitetlen németeknek Mehádia környékére belépő hitvány tábora a szerencse által vezetett hódító sáhi felség ereje által a győzelem nyilainak czélpontja lett és szerencsétlen megfutamodásnak indult. *Csata közben a piszkos császárnak veje, Loria (Lothringen) hercege is megsebesült és védtelenül Bécsbe futott. Az említett vidék a piszkos hitetlenektől teljesen megtisztult. Azután ostrom alá vettük Erdélynek és Magyarországnak s a belgrádi és temesvári útnak erős bástyáját, Ada-Kale várát is, mely a különféle mérnöki művészet és építési tudomány csodáival olyan, mint a víz színe fölött álló tüzes talizmán, mint a feltörhetetlen lakat, mint a megoldhatatlan talány.*«

Ilyen leírás után annál nagyobb érdemet tulajdonít magának a nagyvezir, midőn elmondja, hogy az 1152 évi Dsemázi-ülvvel hó első napjait követő vasárnapon (1739 aug. 15.) ¹⁾ az őrség szabad elvonulás feltétele alatt átadta neki a várat. »Ilyen módon sikerült az erős lakat feltörése, a nehéz csomónak megoldása« — végi szavait.

KARÁCSON IMRE.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Az OKLEVÉL- ÉS ÍRÁSHAMISÍTÁSOK felismeréséről hasznos tapasztalatokat közöl Kosutány Tamás — főleg Baumert *Lehrbuch der gerichtlichchen Chemie* cz. munkája után — a *Természettudományi Közlöny* f. évi június-havi számában. Egyebek között ezeket mondja: Ha gyanus okirattal van dolgunk, elsősorban a *papirost* vesszük vizsgálat alá, vajjon megegyezik-e az okirat kelte korában használt papirossal. A régi papirosokban pl. fa-anyagot hiába keresünk, míg

¹⁾ Helyesebben talán aug. 9.

újabb időben a fa-anyag használata mind általánosabbá válik. Felismerésére kitűnő szer a sósavban oldott *nitránilin*, mely a fa-anyagot tartalmazó papirost pár perc alatt sötét vörös színűre festi, míg a tiszta növényi rostokból készült papiroson csak halvány sárgás foltot hagy maga után. — Az írás vizsgálatánál nagyfontosságú a *tinta* felismerése. A ki valamely szövegen változtat, más tintát használ mint az, a ki az eredeti szöveget írta; vagy ha ugyanazon tintát használja is, de később, már vannak jelek, melyekből a hamisításra következtetni lehet. Az u. n. *gallustinta*, mely a XIV. századból származik s körülbelül a XIX. század derekáig volt állandó használatban, gubacsból és vasgáliczból készül; a gallustinta tehát *ferrotannát*, mely a papiroson lassanként oxidálódván, rozsdabarna színűvé lesz. *Leonhardi* a múlt század közepén az *alizarin*-tintának nevezett folyadékot úgy állította elő, hogy a nagyon halvány ferrotannáthoz savatálló festéket kevert, mely a friss írást is jobban láthatóvá s megszáradás után feketévé teszi. Mármint, minthogy a különböző tintagyarak más és más festéket használnak a ferrotannát festéséhez, bár pusztá szemmel nézve minden írás egyformán feketének látszik, photographus-lemez segítségével, mely a legkisebb színárnyalatra is érzékeny, a legtöbb hamisítás, toldás vagy javítás azonnal felismerhető az íráson. — A hamisításoknál mindenkor nagy szerepet játszott a *vakarás*; de a legügyesebb vakarást is könnyű felismerni, ha a gyanus helyre egy hajszálcsőből kásaszem nagyságú vízcseppeket ejtünk, mert a vízcsepp a levakart helyen azonnal beivódik, míg másutt kis golyó alakban huzamosb ideig megáll. Úgy is lehet eljárni, hogy vattacsomó segítségével finom bronzzporral dörzsöljük be az írást s a port a bedörzsölés után lefújjuk. A finom por a vakarás által fellazított helyen a papiros-anyag sejtjei közt fogva marad. Ha a régi írás eltávolítása chemiai szerekekkel történt, akkor a papiros (vagy hártya) nem vékonyodik meg, azonban az anyag szövetébe beivódott vas a régi betűk helyén ott maradván, alkalmas szerekekkel többé-kevésbé újra láthatóvá tehető. — Legújabban dr. *Reise R. A.* lausannei tanár tett érdekes felfedezést. A dolog lényege abban áll, hogy bármely írás, a mely egy tiszta papiroslappal hosszabb ideig érintkezett, azon a lapon szemmel nem látható, de photographiai úton előidézhető tükörképét hagyja annak, a mi a szemközti lapra eredetileg írva volt. Ezzel a felfedezéssel ma még csak kísérleteket csinálnak, de ha beválik, nagy-jelentőségűvé lehet az íráshamisítások kiderítésében.

— A SZEPES-MEGYEI TÖRTÉNELMI TÁRSULAT pályázatot hirdet *Szepes-vár* történetének megírására. Beküldendő a mű tervezete szakjelentés kíséretében és egy kidolgozott fejezet, melyből kitűnjék, hogy a dolgozat tudományos alapon áll; továbbá a felhasznált és

az esetleg még felkeresendő vagy felhasználandó források jegyzéke. Illusztrációk a szövegben kívánatosak. A pályázó jelentse ki, hogy mely időre készülhet el munkájával. A nyertes vázlat jutalma, mely azonban csak a teljes mű benyújtása után adatik ki, néhai Hradský József kanonok adományából 300, és egy névtelen adakozótól szintén 300, összesen 600 korona. Ezenkívül a mű kiadásakor a szokásos díjazásban részesül; azonban a társulat fentartja azt a jogát, hogy a mű terjedelmére befolyása lehessen. A pályázati terveket 1906 decz. 31-ig kell benyújtani a társulat elnökségéhez Lőcsén.

— HORN EMIL úr, Párisban élő hazánkfia, vonatkozással arra a cikkecskére, melyet *Joubert* angersi tanárnak *Un héros hongrois* (II. Rákóczi Ferencz) című füzetéről ismertetésül a *Századok* legutóbbi június-havi számában közöltünk, jul. 5-én hozzánk intézett levelében kinyilatkoztatja, hogy megelégedéssel látta azt a kedvező fogadtatást, melyben az említett munkácskát részesítettük, de hozzáteszi, hogy helyén való lett volna egyszersmind a forrást is megjelölni, melyből *Joubert* merített. Mert nemcsak hogy ösztönzésül szolgált neki a levélíró azonos tárgyú könyve,¹⁾ melyet lapról-lapra követ, hanem számos helyet — néhol rövidítve vagy csekély módosítással — szószerint átvesz tőle, sőt még a forrásmunkák címeit is a Rákócziak genealogiai tábláját is utána köli. Rákóczi Ferencz arcképét, melylyel *Joubert* füzete ékeskedik, szintén Horn készítette saját költségén a saját könyvéhez, de *Joubert* feledé megmondani olvasóinak, hogy ki a kép gazdája.

Horn úr nyilatkozatát egyelőre tudomásul vesszük; megjegyzéseinket a legközelebbi alkalommal fogjuk reá megtenni.

† STESSEL JÓZSEF a kismartoni hg. Esterházy-uradalom nyugalmazott főpénztárnoka, társulatunk alapító tagja, ez évi jun. 16-án. élete hetvennyolczadik évében, súlyos szenvedés után meghalt. Fájdalommal vettük híret e derék férfiú halálának, a kiben egyik érdemes munkatársunkat veszítettük el. Stessel József hazánk nyugati részeinek, de különösen Sopron és Moson vármegyéknek történeti földrajzát számos becses dolgozattal gazdagította, mely dolgozatai a nyolczvanas évek óta legnagyobbbrészt közlönvünkben láttak napvilágot. Szorgalmas levéltári búvárkodásai és helyszíni tanulmányai eredményéről úgyszólván évről-évre beszámolt olvasóinknak gondosan megírt cikkeiben. Ilyenek pl. *Fraknó múltja* (1889), *Néhány történeti adat Sopron és Moson vármegyékről* (1897), *Sopron és Moson vármegyék történeti földrajzához* (1900), *Locsmánd vár és tarto-*

¹⁾ *Emile Horn*: François Rákóczi II. Prince de Transylvanie. Paris. 1906. Ismertetését olv. *Századok*, 1906. 253. l.

mánya (1900), *A márczi prépostság és a horpácsi monostor* (1901), *Sopron vármegye nyugati területe* (1903), *Régi föld- és vízrajzi adatok* (1904), ismét *Adalékok Sopron vármegye történeti földrajzához* (1906) stb. Családtörténeti értekezései, melyeket a *Sopron*-ban, a *Győri Közlöny*-ben (1880) s a *Századok*-ban (1882) tett közzé, főleg a Német-újváriakra és a Héderváriak őseire vonatkoznak; ezenkívül foglalkozott még a Gathal nemzetség és az Athinai-család történetével is. Utolsó dolgozatát, mely a *szarvóki uradalom jogszabályairól* szól, kevéssel halála előtt küldte be közlőnyünk számára. Közölni fogjuk; legyen ez is emléke az elhunyt szerző holtig való fáradatlan munkásságának.

SZLÁV TÖRTÉNETI SZEMLE.

1905.

— CESHŰ ČASOPIS HISTORICKÝ. Szerk. *Goll Jaroslav* és *Pekal József*. *A Historický Klub* kiadványa. XI. évf. Prága, 1905. I—IV. füz.

Tíz esztendő nem nagy idő egy tudományos folyóirat életében, s ha csak különös körülmények nem játszanak közre, még nem jogczím ünnepi jubileum tartására. Es mégis a sok tekintetben irigyelt cseh nemzet valóságos ünnepi örömmel fogadta a hírt, hogy egyetlen történelmi folyóirata megérte e jubileumot. Az egyik szerkesztő, Goll Jaroslav, cseh egyetemi tanár, ez alkalomból megírta a folyóirat tízéves történetét, melynek keretében az újabb cseh történetirodalom híű képét mutatja be. (1—11. l.) Ennek alapján, ha tekintetbe vesszük a sok meddő kísérletet egy önálló történelmi folyóirat alapítására, megértjük azt a jogos örömet, mely a cseh nemzetet eltöltötte, hogy végre képes ilyen időszakit közlőnyt fentartani. 1895-ben a prágai cseh egyetem történelmi seminariumának tagjai társasággá alakulva, *Bursik* könyvkiadó áldozatkészségével indították meg a folyóiratot. Már a harmadik évfolyam elnyerte a kultuszminiszter támogatását, később a cseh tudományos Akadémia subventióját, míg akkora olvasó közönséget szerzett, hogy a szerény egyetemi körből országos egyesület keletkezhetett, mely átvette az áldozatokkal fentartott folyóiratot.

A jubiláris évfolyamban, sorrend szerint haladva, a következő tanulmányokkal találkozunk: *G. Friedrich* a břevnovi kolostor 993 évi szabadalomlevelével foglalkozik. (12—21. l.) Párhuzamosan tárgyalja XV. János pápa oklevelét és a pár hónappal utóbb kelt II. Boleslav-féle donationálist. Mind a kettőnek hitelességét már évszázadok óta tagadják. Boleslav oklevele, noha csak egy 1224 évi transsumptumban ismeretes, kimutathatólag XIII. sz. hamisítvány,

ellenben a pápai privilegiumot, mert *carta iuncea sive scirpea*-ra volt írva, a datumbeli hibák és más gyanus körülmények mellett is sokan hitelesnek tekintik. A szerző csoportosítva az összes érveket, magát az oklevelet hitelesnek tekintti, de egyes helyeit interpoláltaknak mondja. — *Kybal* két Husz előtti egyházi író: *Magister Matej* és *Mag. Jakoubek* egymásra való hatását tanulmányozva (22—37. l.) kifejti, hogy az előbbi 1380-ban várta Antichristus országát, az utóbbi 1412-ben elődének művét plagizálva, rémületet okozott országszerte, mert az idők beteljesedését hirdette. A plagium ténye, bár mind a kettőnek művét eléggé kommentálták, ismeretlen volt. — *J. Ružička* (55—66. 187—196 ll.) meleghangú megemlékezést írt Ratzelről, fejtegetve jelentőségét a história terén.

Külön fejezetet érdemel, legalább a mi szempontunkból, *Zd. Nejedly* érdekes tanulmánya: *II. Ulászló királylyá választása 1471-ben.* (38—54. 160—173. ll.) A címnek helyesbitve így kellene hangzania: *Hunyadi Mátyás bukásának okai.* A két füzetre terjedő czikk eszmemenetét a következőkben foglaljuk össze. György király halálakor a család hívei bizalmas értekezleten állást foglaltak ugyan Mátyás jelöltsége ellen, de hatalmas párthíveitől tartva, határozatukat titokban tartották, sőt a tavaszi országgyűlésre a magyar párt tagjait külön is meghívták. A királyválasztó gyűlést készítették elő, de voltaképen még sem tudták, kit válaszsának. Előtérben állott Mátyás, de facto már király, kicsiny, de tekintélyes pártjával a főurak részéről, élükön az egész cseh főpapsággal. Könnyen kijelentették volna, hogy: már van törvényes királyunk, nem választunk! De ezt Mátyás sem követelte, a pártja sem hangoztatta; ellenkezőleg, erejük tudatában még csak nem is készülődtek, mert jól látták, hogy ügyük egyre több hívet nyer. Ezért utasította vissza Mátyás is a legatus abbeli ajánlatát, hogy kényszerítse a cseheket királyságának elismerésére, mert a pápa megerősíti. Cseh párthívei biztatására Mátyás elhitte, hogy a cseh közvélemény nem tartja őt a nemzet ellenségének, inkább a boldogult király személyes ellenfelének, a pápa akaratából. Megerősítette ebbeli hitét az, hogy György király személyes barátai, elejtve fia jelöltségét, siettek hódolni Mátyásnak, nem is szólva a katolikus pártról, mely a pápa iránti engedelmségből különben is hódolt volna. Úját egyengette *Kostka Albert* is, ugyancsak György király barátja és diplomatája, a ki figyelmestette az ellenpártot, micsoda veszedelmet hozhat Mátyás mellőtötése. A huszitákat szabad vallásgyakorlat ígéretével biztatta és az előkészítő kerületi gyűlések hajlottak is szavára. Mindenkinek hízelt az, hogy Mátyás, noha sereggel jött Brünnig, egyszerű jelöltként viselkedik és kerüli az összetűzést. Komoly ellenjelöltje nem is volt. Az elhunyt király legidősebb fia Mátyás udvarában katholizált, tehát a csehek szemében elveszett; a másodszülött *Jindrichot* forma

szerint jelölték ugyan, de ez saját családjára sem számíthatott, komoly ellenfél tehát nem lehetett. Kósza hírek szerint jelöltetni akarta magát XI. Lajos, Frigyes császár, Lajos bajor herczeg, Albrecht szász herczeg és Kázmér lengyel király is, de ezek közül a szent György napra kitűzött gyűlésig csak Albrecht jelentkezett. Az országgyűlés a magyar párt részvétele nélkül eredménytelen oszlott szét, a lengyel király követei már későn jöttek Prágába, mindamelllett a jelen volt rendek fogadták a küldöttséget. A lengyel követek a nyelv- és fajrokonság alapján kértek meghallgatást. Igérték, hogy teljes hadi erejökkel csatlakoznak a csehek érdekeihez s kiszabadítják a fogoly Viktor herczeget. A hízlgó ajánlatot a rendek az új országgyűlés elé utasították és maguk részéről csak arra kérték a lengyel királyt, hogy óvja meg az ország szabad királyválasztó jogát. Kázmér eleinte magának kérte a koronát, utóbb fia számára, s bár semmi irányban biztatást nem nyert, jelöltségét fentartotta. Formailag a neki adott válasz nem volt hízlgőbb az Albrechtnek adott válasznál és a követek mégis a legszebb reményekkel távoztak. E közben kitűzték az új királyválasztó gyűlést Kuttenbergbe, május 6—18. napjaira, s a pártok feszűlten, de egyébként tétlenül várták a fejleményeket. Mindannyian szilárdúl azt hitték, hogy a jelentékeny sereggel jött Mátyás, ha a hangulat ellene fordúl, szétveri a rendeket. A jelöltek közül legtevékenyebb volt Albrecht herczeg. Igéretekkel, ajándékokkal kedveskedett és magát Prága kormányzójának tekintette. Intelmeket, rendeleteket adott és főleg az eddig színt nem vallott utraquistákat igyekezett megnyerni. Főleg Mátyás ellen izgatta őket, állítólag a római császár biztatására, elannyira, hogy ezért őt a pápa is megdorgálta. A főurak közül többen nyíltan pártolták jelöltségét, bár a köznép tűntetőleg ellene nyilatkozott, katonáit megtámadta, gúnyiratokkal üldözte stb. Mátyás személyesen mit sem tett, a párt pedig keveset. Rudolf püspök érdekes röpírata (egész terjedelmében még nem jelent meg), melyben Mátyást Galeotti modorában magasztalja, elnémult az elégedetlen magyar nemesség ellen-actiójában.¹⁾ Kétségtelen, hogy május közepéig a szánalmas Albrechten kívül Mátyásnak ellenjelöltje nem volt. Ulászlóról senki sem beszélt. Maga Viktorin Mátyás érdekében dolgozott, sőt kísérletet tett öcsce, Jindrich megnyerésére is, a ki azonban szavát már Albrechtnek kötötte le. Az országgyűlés elkésve, csak május 20-án nyílt meg a rendek élénk részvéte mellett. Sokan felhozták csapatjaikat is, melyek Albrecht sereggel egyesűlve, 20,000 főre nóm őrséget tettek ki az országgyűlés védelmére. Ekkor

¹⁾ Mátyás 1471-iki manifestumában maga is panaszojja alattvalói árulását, mely pártbíveit Ulászló táborába vitte, a szerző mindamelllett csekély jelentőségűnek tartja a magyarok ebbeli beavatkozását.

érkeztek a lengyel király meghatalmazott követei azzal az ajánlattal, hogy kifizetik Csehország összes adósságait, rögtön megtámadják a magyarokat, Jindrich herceget pedig kormányzóvá teszik, ha a rendek Ulászlót választják. Titkos tárgyalást kezdtek Albrechttel is, de már kifogytak az időből. Sajnos, az országgyűlés lefolyása ismeretlen, csak néhány napról vannak fogyatékos adataink, melyek azt bizonyítják, hogy a rendek ismét tervszerűtlenül, vaktában gyűltek össze. Uralkodó párt, kész majoritás nem volt, minden az eshetőségektől és a gyűlés vezetésétől függött. Mivel a szabad szavazást a magyar párt engedékenysége révén biztosítva látták, egy formális kérdéssel zavarba hozták Mátyás pártját. Feltették a kérdést: semmisnek tekintik-e Mátyás 1469-iki választását és csatlakoznak-e a rendekhez a szabad választás megejtésére? A párt erre természetesen nem gondolt. Kívánta ugyan, hogy Mátyást az általános országgyűlés is megválassza, de az olműczi választást sem akarta elejteni. Beismerte tehát a kérdés jogos voltát, de gyanut fogott és megfontolást kért. A fogas kérdést tehát elnapolták és a jelölő bizottságok kihallgatására tértek. Bonfinius állítása szerint megjelentek a császár követei is, jelölést kérve az örökségi szerződés alapján. Erről a cseh források mit sem tudnak, de nem is valószínű a későbbi fejlemények szerint. Igaz, hogy a császár itt is két-szerűleg viselkedett, hiszen elég perpatvara volt Mátyással, de itt nem kandidált. A követek közül elsőnek a lengyel *Lubelskik* beszélt, de korántsem azt mondta, a mit Bonfinius ad ajkára, nem is latinul szónokolt, hanem csehül, a mint ezt szem- és fültanuk bizonyítják. és meggyőzőbb érvekkel dolgozott. Mert 1. védelmet ígért a magyarokkal szemben, 2. az adósságok rendezését, 3. szabad vallásgyakorlatot és a pápa kiengesztelését, 4. Viktorin szabadságát. A beszéd váratlan és meglepő eredményt ért el. Futárok mentek az Iglauban időző Mátyáshoz, kit a beszéd mód felett felizgattott; másnap ott voltak a pártemberek is, a kik arra kérték a királyt, küldjön ő is olyan követet, ki az országgyűlés színe előtt beszéljen. Mátyás kiküldte (Bekensloer) János egri püspököt és Csapor Miklós erdélyi vajdát 400 főnyi díszkísérettel és szigorú utasítással, sőt fenyegetéssel a rendekhez. A követség sürgősen indult el 23-án, és 25-én délután már megjelent a rendek előtt. A Bonfinius közölte beszéd ismét nem felel meg a cseh forrásoknak, de nem is lett volna helyén, mert egyszerre lehetetlen ígéretekkel és fenyegetéssel hatni nem lehet ott, hol tekintélyes sereg védi a rendeket. De bármit beszélt is, kétségtelen, hogy a püspök ép oly rossz volt diplomatának, mint szónoknak. Halkan és akadozva beszélt, természetesen latinul, úgy hogy maga Sternberg, a magyar párt feje is kigúnyolta. E miatt kitört az első vihar, személyes támadások a pártok között, melyek folyamán a lengyel-pártiak a szarnok Mátyás ellen többszörösen kifakadtak. Hasztalan szólalt fel Vik-

torin herczeg Mátyás védelmére, az első rossz benyomás megmaradt. Összeütközés támadt a magyar küldöttség és a nép között, a párt még mindig nem válaszolt a felvetett kérdésre, sőt tanácskozás végett kivonult, nehányan a küldöttséghez csatlakoztak s 26-án már ismét Mátyásnál voltak. A zavarok hírére mindenki azt várta, hogy Mátyás sereggel siet ügve védelmére. Párthívei és ellenségei egyaránt siettek menekülni s azt híresztelték, hogy a gyűlés feloszlott. Pedig a rendek 26-án, noha vasárnap volt, ülést tartottak, melyen a magyar párt már szóhoz sem jutott, a hétfői ülés pedig egyhangulag Ulászló mellett szavazott. Tizenegy órakor délelőtt kihirdették az eredményt s elintézték a formalitásokat is. Békéltetőnek és védőnek a megbukott Albrechtet kérték fel. Ezalatt az Iglauba vonult magyar párt rávette a pápai legátust, hogy a kedvükért elejtett eredeti tervet, Mátyás királylyá nyilvánítását hajtja végre. Az ünnepélyes kihirdetés a cseh rendek részvétele mellett 28-án ment végbe. Ily módon az országnak ismét két királya volt s megújulnak a régi harcok, de most már nem eretnek áll szemben az igazhittivel, hanem két egyenlő vagy legalább is egyenrangú fél. — Röviden vázolva ez a Mátyás bukásának külső története; lássuk mármost belső motívumait. Igaz ugyan, hogy már György király életében felmerült a terv, Kázmért, illetőleg Ulászlót ültetni a trónra. A dolog köztudomású volt, helyesléssel is találkozott, de szerződésig még sem jutott. A külföldi szerzők azonban nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a kétségtelenül meddő tárgyalásoknak, sőt egyenesen azt hiszik, hogy Ulászló ennek köszönheti diadalát. Mint láttuk, ez tévedés. A rendek fentemlített válasza azt mutatja, hogy a lengyel jelöltséget senki sem vette komolyan, sőt még a választás előtt egy-két nappal pártja sem bízott benne. Számbavehető jelölt csak Mátyás lehetett, bár kétségtelen, hogy az alsóbb nemesség és a nép nem látta szívesen. Ez azonban nem lett volna akadály, mert pl. annak idején Zaigmondot határozottan gyűlölték, többsége sem volt, de ügyes taktikája mégis diadalra segítette. Mátyást épen ennek hiánya buktatta meg. A készületlen rendeket a magyar követség ügyetlensége, a pártvezér (Sternberg) durvasága, a főpapok tapintatlansága tántorította meg. Azt mondhatni, pillanatnyi hangulat, a lengyel követ színpadias hatáskeltése és az ügyesen kihasznált zavar döntötte el a szavazást. Konstatálni kell végül azt, hogy a kezdeményezés a lengyelek részéről indult meg, nem úgy, mint a korábbi években, mikor a cseh koronát önkényt ajánlották fel a lengyel királynak. A helyzet tehát ez volt. Egyfelől áll Mátyás az ország egy részének birtokában, sereg élén, és követeli szerzett jogát. A rendek méltán féltették országuk önállóságát, vagy legalább területi épségét. Az ország anyagi zavarokkal küzd, a nép nem szereti Mátyást. Ekkor előáll a lengyel követ a maga kecsgettető ajánlataival, melyekben bizni lehet, mert ismerik a lengyel

király hatalmát. Kielégítve érezte magát György fiának nem csekély pártja, de még inkább a még erősebb kelyhes párt, mely Mátyást személyében gyűlölte. Ezek ragadták magukkal a szervezetlen abszolút többséget, mely összes fractióiban, ha szabad e modern szóval élnünk, *antiklerikális* volt. Értjük itt azt a huszita felfogást, mely még a katolikus köröket is áthatotta politikai és társadalmi téren. Tudjuk ugyanis, hogy a husziták ekkor már saját papjaikat is megregulázták, a közeleti szerepléstől elzárták. Tényező volt itt még a tartós lengyel barátság, a mit Kázmér annyira fejlesztett, hogy az excommunicált Györggyel és népével a pápa tilalma ellenére is érintkezett. Cél tudatosan nevelte a testvéri együvé tartozás, érdek-közösség szláv eszméjét. Ebben látták a garanciát a kelyhesek is, mert a status quo ígéréseben teljesen megnyugodtak. Ezzel a cseh reformáció ügye is új mederbe tért. Megmaradt politikai tényezőnek hitbéli vonatkozások nélkül azon a magaslaton, a hová György alatt emelkedett. Mátyás nagyratörő eszméi ezt nem tűrték volna még akkor sem, ha a pápa elnézi. A rendek választása megakadályozta az új vallásháborút. — Nejedly fejtegetéseire, forrásai felsorolását mellőzve, csak azt jegyezzük meg, hogy az újabb magyar irodalmat nem ismeri, még hozzáférhető idegen nyelvű forrásainkat sem használja.

A szlavisztika szempontjából tanulságos *J. Máchal* értekezése *Alexander Nikolajevics Pypin* (1823—1904) jelentőségéről az irodalomtörténet és politika (slavophilismus, panslavismus) terén. (174—186. ll.) — *L. Niederle* görög források alapján (Prokopios új kiadásának alkalmából) tárgyalja a szlávok balkáni beütéseinek fontosságát Justinianus idejében. (133—147. ll.) Beismeri, hogy tévedés a szláv írók abbeli állítása, mintha a szlávok autochton elem lenne a Balkánon, tehát a thrákok és az illyrek valóban nem voltak szláv törzsek; a szlávok csak a VI. században merülnek fel a Balkánon. — *M. Jeřábek* folytatja az előző évfolyamban megkezdett tanulmányát *Dalimil krónikájáról* (166—173. ll.) s kimutatja, hol és mennyit vett át Kosmasból. Tovább a krónikás személyéről fenmaradt adatokat kritizálja és kimondja, hogy a Dalimil név későbbi keletű, ad hoc adott elnevezés, az ismeretlen szerző krónikájának elnevezése. — Hasonló töredék *J. Pekař* tanulmánya (267—300. ll.) *Krisztian krónikájáról*, mely Kosmas forrásául szolgált. — *J. V. Simák* cikke (300—312. ll.) a speciális térképek mint történelmi segédforrások tanulmányozását sürgeti. — *J. Polívka* korrajzzerű cikkben (312—324. 390—402. ll.) ismerteti *M. Rej*-nek, a lengyel irodalom atyjának működését, kinek 500 éves emlékét 1905-ben ülte a lengyel nemzet. — *Kybal* külön tanulmányban (373—390. ll.) folytatja fent érintett cikkét *Magister Matej* (1350—94) szerepéről a huszitizmus előkészítése terén. Csehül és latinul írt könyveiben,

valamint prédikációiban kikelt a szentek tisztelete, a hierarchia ellen, a miért sok üldözést kellett elszenvednie. Ethikáját és lázító eszméit a párisi egyetemről hozta, a hol nyolcz esztendő telt. Az évfolyamot *J. Glücklich* tanulmánya fejezi be *Eisenmann* eléggé ismert *Le compromis Austro-Hongrois de 1867* cz. könyvéről,¹⁾ szembeállítva *Kaizl*, *Rezek*, *Rieger*, *Fiedler* stb. cseh szerzők fel fogásával. A dualismus historikusát ha nem is elfogultsággal, de hidegséggel vádolja a csehekkel szemben, s azt hiszi, hogy inkább a magyaroknak kedvez.

*

A *Český Časopis* jubiláris éve emlékeül *J. Pekař* külön füzetben állította össze az első tíz évfolyam bibliographiai és tartalmi anyagát.²⁾ Ezen korábbi évfolyamokban szorosabban vett hungaricum alig akad. Megemlíthető *F. Kameníček* tanulmánya: *Adatok a Bocskay-féle betörés történetéhez Morvaországba és a bécsi béke ratifikálása a cseh rendek részéről 1605—1606-ban.* (I. évf.) A magyar vonatkozású irodalom recenziója is gyenge. Ismertetve vannak: A magyar honfoglalás kútfői, *Fraknoi* két munkája, *Szendrei* Hadtörténeti emlékei, *Timon* Alkotmánytörténete; a két utóbbi a német kiadások nyomán; a Századok-ból *Pór Antal* cikke: *Lajos király szövetsége IV. Károly császár ellen 1362-ben*, ezeken kívül néhány idegen nyelvű kisebb nyomtatvány.

ERNYÉY JÓZSEF.

A M. Tud. Akadémia történelmi jutalomtételei.

1.

A M. Tud. Akadémia 1896. október 5-én tartott összes ülésén elhatározta, hogy bármikor fog is gr. *Széchenyi Istvánnak* az ő nevéhez és működéséhez méltó életrajza, akár kéziratban, akár kinyomatva, benyújtani, ennek szerzője 8000 korona jutalomban fog részesülni. A kéziratban benyújtott munka kiadását az Akadémia készséggel elvállalja.

2.

(Harmadszor.)

A M. Tud. Akadémia pályázatot hirdet *Bezerédj István* élet- és jellemrajzának megírására. Az Akadémia elfogad életrajz-tervezetet is, megfelelő mutatvánnyal.

Jutalma Bezerédj Pál adományából 2000 korona.

Határnap: 1900. szeptember 30.

A jutalom csak absolut becsű kéz műnek ítéltetik oda.

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1905. 564. l.

²⁾ Rejstřík bibliografický prvých deseti ročníků Českého Časopisu. Historického, 1895—1904. Prága, 1905. 8-r. 6, 72 l.

3.

Kívántatik *Bajza József* életrajza és munkásságának beható méltatása.

Jutalma Ipolyi Arnold alapítványából 2000 korona.

Határnap: 1910. szeptember 30.

A jutalmat csak abszolút becsű munka nyerheti el. A megjutalmazott mű egy évig a szerző tulajdona; ha egy év alatt ki nem adja, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

4.

(Nyílt pályázat.)

Kívántatik *Kazinczy Ferencz* életrajzának és munkássága beható méltatásának tervezete, néhány kidolgozott fejezet kíséretében.

A pályanyertes tervezet szerzője megbizatik az egész munka megírásával.

A jutalom, a mely csak az egész munka elkészülte után adatik ki, a Lévy-alap 1907 évi kamataiból 1000 korona.

Határnap: 1908. szeptember 30.

5.

Kívántatik a *Corvina-könyvtár* méltatása és részletes története.

Jutalma a Bésán-alapítványból 1200 arany forint.

Határnap: 1908. szeptember 30.

A jutalom csak önálló (abszolút) becsű munkának adatik ki.

A jutalmat nyert munka tulajdonjoga a szerzőé marad; azonban egy év alatt köteles kiadni művét; ha ezt nem teszi, az első kiadás joga az Akadémiát fogja illetni.

6.

Az 1908 évi akadémiai nagyjutalom (200 arany) és Marczibányi-mellékjutalom (50 arany) az 1902—1908 évkörben megjelent történet-tudományi munkák legjobbjainak lévén odaitéendő, az Akadémia figyelemzetei az ily munkák szerzőit, hogy műveiket 1908. december 31-ig a főtűkári hivatalhoz küldjék be, följegyezvén röviden, a mit munkájuk kiváló vonásának tartanak. Azonban e figyelemzeteinek korántsem az az értelme, mintha a be nem küldött munka, a melyről a tagoknak tudomásuk van, nem pályázhatna; sőt ha az Akadémia kiadásában jelent meg vagy könyvtárába már beküldetett, hivatkozás történhetik arra, hogy a beküldött munkával a szerző pályázni kíván.

7.

Adassék elő *Magyarország diplomáciai összeköttetése Velenczével* 1458-tól 1540-ig.

Jutalma a Péczely-alapítványból 1000 arany forint.

Határnap: 1910. december 31.

A jutalom csak abszolút tudományos becsű munkának adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva a munkát külön díjazás nélkül kiadni.

8.

Kívántatik báró Eötvös József *A XIX. század walkodó eszméi* című művének kritikai méltatása szociális, politikai és történetbölcsészeti szempontból. Egyúttal egész anyagának felhasználásával és Eötvös polemikus

álláspontjától elvonatkozva, kísértessék meg annak a rendszernek fel-
tüntetése, mely Eötvös tanaiban benne rejlik.

Jutalma a Sztrókay-alapból 200 arany.

Határnap: 1910. szeptember 30.

A jutalom csak önálló, tudományos beccsel bíró munkának ítéltetik
oda. A jutalmazott munkát szerző kiadni tartozik; ha ezt egy év lefolyása
alatt nem teszi meg, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

9.

Adassék elő az erdélyi fejedelemség területi változásainak története
János király halálától a szatmári békéig.

Jutalma az ifj. Bojári Vigyázó Sándor-alapítványból 2000 korona.

Határnap: 1911. szeptember 30.

A jutalom csak önálló becsú műnek ítélhető oda. A jutalmazott
munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét;
ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

10.

A M. Tud. Akadémia elhatározta, hogy a kiadásában megjelent
Monumenta Hungariae Historica-nak minden évben egy-egy osztályát
kitűzi jutalmúl a budapesti, kolozsvári és zágrábi egyetemek egy-egy
(a történelemmel foglalkozó) hallgatója számára, a kit az illető kar szak-
tanárai e kitüntetésre mint legméltóbbat ajánlani fognak. A jutalom oda-
ítélése minden évben a nagygyűlésen fog kihirdettetni.

11.

Irassék meg történelmi források alapján a *Thököly- és Rákóczi-korbeli
társadalmi élet* (1670—1711-ig).

Jutalma az ifj. Bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból
2000 korona.

Határnap: 1910. szeptember 30.

A jutalom csak önálló becsú műnek ítélhető oda. A jutalmazott munka
a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt
nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

12.

(Negyedszer.)

Adassék elő a *török uralkodás története* hazánkban. (Nyílt pályázat.)

Jutalma a Bük László-féle alapítványból 2000 korona.

A munka tervrajza, esetleg valamely kidolgozott fejezet kíséretében,
1908. szeptember 30-ig küldendő be.

A legjobb tervrajz beküldője a mű megírására megbízást kap. A juta-
lom kedvező bírálat esetén csak a kész munkának adatik ki. Jelíges levéllel
beküldött dolgozatok nem fogadtnak el.

13.

Adassék elő a *káptalani iskolák története* Magyarországon az 1541
évig.

Jutalma az Oltványi-alapítványból 1000 korona.

Határnap: 1908. szeptember 30.

A jutalom csak önálló, tudományos beccsel bíró munkának ítéltetik

oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona; köteles azonban a műből, ha kinyomatja, három példányt, ha pedig két esztendő alatt ki nem nyomatja, egy másolatot a csanádi püspökség levéltárába beküldeni.

14.

Kívántatik a *belső vármok* (száraz-, vízi- és vásárvármok) *története* Magyarországon a mohácsi vészig.

Jutalma a Péczely-alapítványból 1000 arany forint.

Határnap: 1908. december 31.

A jutalom csak abszolút, tudományos becsű munkának adatik ki. A munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt művét kiadni; ha ezt nem teszi, az Akadémia fel van jogosítva a munkát külön tiszteletdíj nélkül kiadni.

15.

Kívántatik a *magyar királyi udvari kancellária története* 1690-től 1848-ig, a korábbi fejlődést feltűntető bevezetés kíséretében.

Jutalma az ifj. Bojári Vigyázó Sándor emlékére tett alapítványból 2000 korona.

Határnap: 1909. szeptember 30.

A jutalom csak önálló becsű műnek ítélhető oda. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, a ki köteles egy év alatt kiadni művét; ha ezt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

16.

Adassék elő a *cseh huszita mozgalmaknak és uralomnak története* Magyarországon. (A cseh történelmi források is felhasználandók.)

Jutalma Ipolyi Arnold alapítványából 2000 korona.

Határnap: 1909. szeptember 30.

A jutalomban csak abszolút becsű mű részesülhet. A jutalmazott mű egy évig a szerző tulajdona; ha egy év alatt ki nem adná, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

17.

Jellemeztessék esszyszerű feldolgozásban az *I. Lipót-féle abszolutizmus politikája* a kormányzat minden ágában 1670-től 1705-ig.

Jutalma a Kisteleki Lévy Henrik-alapítvány 1904 és 1908 évi kamataiból 2000 korona (kettőzött díj).

Határnap: 1908. szeptember 30.

A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltetik oda.

A jutalmazott munkát a szerzője kiadni tartozik; ha azt egy év leforgása alatt nem teszi, a tulajdonjog az Akadémiára száll.

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA. *)

1905. június — 1906. június.

AZ ŐSKORTÓL 1526-IG.

Az ember genealogiája. Wertner Mór ily cz. tanulmányának bírálata. Alkotmány, 1906. jan. 17.

Adalék a hazai bronzkor történetéhez. Lehoczky Tivadar. Vasárnapi Ujság, 1905. 775. l. — Az egyeki lelet Hajdu megyében. Edények, kard, ékszerek, kengyel, zablá és csontok a hun vagy avar korból.

Ős- és ókori nyomok Veszprém körül. Rhé Gyula műve nyomán. Budapesti Hírlap, 1906. jan. 12.

Római leletek a Balaton mellett. Rhé Gyula műve nyomán. Hazánk, 1905. decz. 17. — Szól az újabban talált emlékekről és a Veszprém-vidéki úthálózatról.

A szombathelyi Ovidius-sír (legendája). Budapesti Hírlap, 1906. máj. 30.

Attila neve egy hun sírban. Budapesti Hírlap, 1905. szept. 26. — Szentesen egy csonttárgyon — állítólag — Attila nevét találták runákkal bevéve.

A magyarság őskorából. 15 rajzzal. Nagy Géza. Vasárnapi Ujság, 1905. Karácsonyi album. — Szumir, perzsa, skytha és délorosz leletek nyomán.

A magyarság keletkezése. Katona Antal. Egyetértés, 1905. nov. 5. — Az újabban divatozó nézetek ismertetése.

A magyarok ősvallásáról. Baán Aladár. Az Ujság, 1905. decz. 24.

Reguly Antal hagyatéka. Budapesti Hírlap, 1905. decz. 31.

Hadúr. H. I. Pesti Napló, 1905. nov. 7. — Hadistenük lehetett a régi magyaroknak, de *Hadúr* nem ósmagyar szó.

Árpád sírja és halálának millenniuma. Egyetértés, 1906. márcz. 15. — Fehéregyház a Viktoria téglagyár helyén keresendő. A cikk válasz az Egyetértés 1905. okt. 28-iki számában megjelent *Uj millennium* cz. cikkre.

Egy históriai család. (A Székely Krónika.) Az Ujság, 1905. decz. 24.

A csiki székely krónika. Szádeczky Lajos könyve nyomán: Budapesti Hírlap, 1906. febr. 24.

Szent István arczképe a koronázási paláston levő és Gizella királyné által himzett kép után. Vasárnapi Ujság, 1905. 34. sz.

Régiesség az Árpádok korából. Hazánk, 1905. jun. 25. — Percsori bronz- és ezüst-lelet. Egy I. Béla korabeli lovas-sírra is bukkantak.

Kálmán király emléke Zárásban. (A sz. Benedek-rendi apácák konventjében levő latin felirat az 1105-ben Kálmán által emelt torony oldalán.) Vasárnapi Ujság, 1905. 15. sz. Havass Rezső *Dalmácia* cz. művéből.

Mélinda, Bánk bán neje. Blasutigh Károly. Budapesti Hírlap, 1905. okt. 20.

Történethamisítás. Religio, 1906. 34. sz. 546—547. ll. — E cikk Marczali Henriknek a Budapesti Szemlében (475. sz. füz.) közzétett dolgozata ellen irányúl. Voltaképen IV. Béla és a pápák közötti viszonyra vonatkozó polemia.

A székesfehérvári királysírok. Balla Jenő ily cz. művét ismertette Básti. Pesti Hírlap, 1905. szept. 23. — A mellékelt tervrajz szerint e sírokat a püspöki palota udvarában kellene keresni.

*) Az előző közleményt olv. *Századok*, 1906. 384. 490. 580. ll.

Aus dem unbekanntem Italien. Widmann. Neue Freie Presse, 1906. máj. 3. — Szól egybek között az aversai várkastélyról, mely most lovasági kaszárnyául szolgál.

Der ungarische Imperialismus im Mittelalter. (Az Anjouk és örökösök bosnyák politikájának méltatása.) Darvai Móricz. Pester Lloyd, 1906. márcz. 25.

Eine Mantuaner Gesandtschaft in Buda. Thallóczy Lajos akadémiai értekezése nyomán Schwarz Ármin. Pester Lloyd, 1906. okt. 11.

Mátyás király és a Sforza-vár Milánóban. Vértesi. Budapesti Hirlap, 1906. febr. 21. és (pótlékkül Corio nyomán) márcz. 7.

Mátyás király lovas-szobra a negyvenes évekből. Az 1882 évi Ellenzék nyomán. Alkotmány, 1906. jun. 13. — Ez a lovas-szobor a pesti bizottság megbízásából Schwantaler müncheni szobrász műhelyében készült, de teljes kivitele azután fennakadt. A vázlatot utóbb a mester I. Lajos szobrának mintájául használta fel.

Mátyás király szobra (Zala Györgytől). Vasárnapi Ujság, 1905. 30. sz. A cikkíró szerint a művész a bautzeni Mátyás-émlék fejét vette mintául.

Kiadatlan arcképek Ernst Lajos magyar történelmi képgyűjteményéből. (Mátyás király egykorú olasz olajfestésű arcképe és Mátyás király rézmetszetű arcképe.) Vasárnapi Ujság, 1906. 6. sz.

A Nemzeti Múzeum új Corvin-codexe. Vasárnapi Ujság, 1906. 7. sz. — Itáliában készült; első tulajdonosa Vitéz János volt, ki is javíttatta a másoló hibáit; befejezte e munkát a havassalföldi hadjárat közben, 1482. szept. 27-én Szebenben, a hová Mátyás királyt mint kancellár kísérte.

MANGOLD LAJOS.

ÚJ KÖNYVEK.

— ACSAY FERENCZ. Rónay Jácint János élete. Irta —. Győr, 1906—1908. Győr-egyházm. kny. 8-r. 284 l. Arcképpel. Ára 5 kor.

— ANALECTA Bollandiana. Tom. XXVII. Ediderunt Carolus de Smedt, Franciscus van Ortoy, Hippolytus Delehaye, Albertus Poncellet et Paulus Peeters presbyteri S. J. Bruxelles, 1908. Société des Bollandistes. 8-r. 511 l.

— ARCHIV des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Hrg. vom Vereins-Ausschuss. Neue Folge. Vierunddreissigster Band. 3. und 4. Heft. Nagyszeben, 1907. Krafft V. kny. 8-r. 191—425. II. Kilencz tábla képmelléklettel.

— AUNER KÁROLY. A romániai magyar telepek történelmi vázlata. Irta —. Kiadja a Szent-László-Társulat. Temesvár, 1908. Csanád-egyházm. kny. 8-r. VII, 94 l. Két térkép-vázlattal. Ára 1 kor.

— BÁNYAI ELEMÉR. A Századok Név- és Tárgymutatója; I. Név- és Tárgymutatója.

— BARABÁS ÁBEL. Kazinczy és hatása nyelvünk és irodalmunk fejlődésére. Temesvár, 1907. Csanád-egyházm. kny. 8-r. 31 l. Ára 2 kor. 50 fill.

— BARCSA JÁNOS. A tiszántúli református egyházkerület történelme. II. köt. 1711—1822. Irta —. Debreczen, 1908. Vároasi kny. 8-r. 368 l. Ára 6 kor.

— BÉKEFI (Remigius —). Kirchen und Burgen in der Umgebung des Balaton im Mittelalter. Von —. Übersetzt von dr. Milan v. Safflay. Budapest, 1907. Hornyánszky Viktor kny. Nagy 4-r. VIII, 362 l. Egy

térképpel és 142 ábrával. (Resultate der wissenschaftlichen Untersuchungen des Balaton. Dritter Band. Erster Teil. III. Abteilung.)

— **BENKÓ IMRE.** Arany János és tanártársai önéletrajzai. Közli —. Nagykőrös. 1908. Ottinger E. kny. 8-r. 30 l. (Különlenyomat a nagykőrösi ref. főgymn. 1907/1908 évi Értesítőjéből.)

— **BERKESZI ITSVÁN.** Délmagyarország éremleletei. Temesvár, 1907. Csanád-egyházmn. kny. 8-r. 49 l.

— **BERWALDSZKY KÁLMÁN.** A Lócse-vidéki róm. kath. néptanító-egyesület Evkönyve. MCMVII. Szerkesztette —. Igló, 1908. A *Szepesi Lapok* kny. 8-r. 35 l.

— **BERWALDSZKY KÁLMÁN.** A Lócse-vidéki róm. kath. néptanító-egyesület története. Az egyesület ig. választmányának megbízásából összeállította —. Igló, 1908. A *Szepesi Lapok* kny. 8-r. 92, 4 l.

— **BITTENBINDER MIKLÓS** (ifj.) A *Humájun Namé* első magyar származéka: Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicum*-a. Magyar irodalom-történeti tanulmány. Budapest, 1908. Jókai-kny. 8-r. 60, 2 l.

— **BOROVSZKY SAMU.** Szendrő vára. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1908. febr. 10-én tartott ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 40 l. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XXII. köt. 2. sz.) Ára 1 kor.

— **BOROVSZKY SAMU.** Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája. A magyar korona országai történetének, földrajzi képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. A «Magyarország vármegyéi és városai» központi szerkesztő-bizottságának közreműködésével szerkeszti —. *Szatmár vármegye.* A «Magyarország vármegyéi és városai» központi szerkesztő-bizottságának felügyelete alatt írták a Szatmár-megyei helyi munkatársak. Budapest, 1908. Légrády testvérek kny. 4-r. XV, 316 l. 81 műmelléklettel, 364 képpel, térképekkel stb. Ára 1°.

— **BRÁZ BÉLA.** A nagycepcsenyi és muthnai Vladár-család története és leszármazása; l. *Vladár Károly.*

— **CHOBOT FERENCZ.** Jézus Krisztus egyházának története. I—III. kötet. Budapest, 1907. Pátria kny. Nagy 8-r. 376 l., IV, 429 l., 482 l. Ára 7 kor.

— **CODEX DIPLOMATICUS** regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae; l. *Smčićas.*

— **CSUDAY JENŐ.** A kereszténység kezdete és a népvándorlás. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 32 l. (Uránia magyar tudományos egyesület. Népszerű tudományos felolvasások, 56.)

— **CSUDAY JENŐ.** Az olasz királyság története. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 32 l. (Uránia magyar tudományos egyesület. Népszerű tudományos felolvasások, 60.)

— **ÉRTESÍTŐ** a budapesti református főgimnáziumról az 1907—1908. tanévben. Szerkesztette *Molnár Sándor* igazgató. Budapest, 1908. Buschmann F. kny. 8-r. 164. l. (*Barthos Kálmán*: Adalék az erdélyi jobbágypádás történetéhez, 1540—1571. 3—27. ll. — *Szűts Farkas*: Ballagi Mór emlékezete. 28—40. ll.)

— **ÉRTESÍTŐ** a pannonhalmi Szent-Benedek-rend győri főgimnáziumáról az 1907/1908. iskolai évről. Közzéteszi *Acsay Ferencz* igazgató. Győr, 1908. Győr-egyházmn. kny. 8-r. 4, 185—288, 51 l. (*Acsay Ferencz*: Rónay Jácint János élete, III. rész. 185—288. ll.)

— **ÉRTESÍTŐJE** (Az aradi kir. főgimnáziumnak az 1907—1908. iskolai évről szóló —). Közzéteszi *Burián János* igazgató. Arad, 1908. Kalmár Nándor és t. kny. 8-r. 144, 4 l. (*Polgár György Odön*: Szigeti József mint színműfő. 3—35. ll. Arczképpel.)

— ÉRTESEÍTŐJE (A cisterci rend bajai kath. főgimnáziumának —) 1907—1908. Közli *Werner Adolf* igazgató. Baja, 1908. Kazal József kny. 8-r. 134. 2 l. (*Werner Adolf*: Vajda Odön. 3—9. ll. Arczképpel. — *Werner Adolf*: Ledniczky Ipoly. 10—15. ll.)

— ÉRTESEÍTŐJE (A cisterci rend egri kath. főgimnáziumának —) az 1907—1908. tanévről. Közli *Kassuba Domokos* igazgató. Eger, 1908. Érseki lyc. kny. 150 l. (*Madarász Flóris*: Vajda Odön. 3—16. ll. — *Nagy Béni*: Szent Imre herceg élete. 17—58. ll.)

— ÉRTESEÍTŐJE (A kolozsvári ref. collegium —) az 1907—1908. tanévről. Kiadja az elöljáróság. Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 151 l. (*Tárkányi György*: Mit köszönhet az ifjuság a reformációnak? 11—15. ll.)

— ÉRTESEÍTŐJE (Az erdélyi róm. kath. státus kegyes-rendiek vezetése alatt álló kolozsvári főgimnáziumának —) az 1907—1908. tanévről. Közli az igazgatóság. Kolozsvár. 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. VII. 133 l. (*Komáromy Dezső*: Árpád-házi Szent Erzsébet. 1—21. ll. — *Komáromy Dezső*: Ünnepi beszéd Szent Imre herceg kilencszázados jubileumára. 22—28. ll. — *Kalnok Leó*: Ünnepi beszéd az Árpád-ünnepélyen. 29—32. ll.)

— ÉVKÖNYVE (Az Alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet tizennegyedik —). A választmány megbízásából szerkeszti *Kárpás János* egyleti titkár. Gyulafehérvár, 1908. A püspöki lyceum (Schäser Ferencz) kny. 8-r. 122 l. Képekkel és alaprajzokkal. Ára 5 kor.

— ÉVKÖNYVE (A Bács-Bodrog vármegyei történelmi társulat —). Szerkeszti *Trencsény Károly*. XXIII. évf. Zombor, 1907. Bittermann Nándor és fia kny. 8-r. 180 l.

— ÉVKÖNYVE (A Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat tizenhetedik —). Az ig. vál. megbízásából szerkesztette *Barthos Indár*. (Megjelenik évente négy füzetben.) Déva, 1907. Laufer Vilmos kny. 8-r. 4. 168 l.

— ÉVKÖNYVE (A Lócse-vidéki róm. kath. néptanító-egyesület —); 1. *Berwaldszky Kálmán*.

— FINÁLY HENRIK középkori magyar metrologiája. (Metrologia hungarica medii aevi. auctore Henrico Finály.) Magyar fordítással együtt közléstesi *Finály Gábor*. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 4-r. 24 l. (Különlenyomat a *Numizmatikai Közöny* VII. évfolyamából.)

— GÁLOS REZSŐ. Adatok Szentjóni Szabó László prózai munkáihoz. Doktori értekezésül írta —. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 36 l.

— GOLDZSIHER IGNÁCZ. Uri János. (Felolv. a M. Tud. Akadémia 1907. nov. 4-iki ülésében.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 16 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XX. köt. 7. sz.) Ára 30 fill.

— GONDA BÉLA. Magyar közlekedési eszközök fejlődése 1887 óta. Budapest, 1908. Wodianer F. és fiai kny. 4-r. XII l. (Különlenyomat a *Budapest 30 éves jubileumi albumából*.)

— HETZEL S. Blicke in Oberschützens Vergangenheit und Zukunft. Felső-Eőr, 1908. Schodisch Lajos kny. 8-r. 29 l.

— KERESZTÉLY OLGA. Arany és Petőfi barátsága. Temesvár, 1906. Csánád-egyházm. kny. 8-r. 28 l. (Különlenyomat az Arany János társaság *Szépirodalmi és Szépművészeti Közlemények* cz. évi kiadványának 1906 évi III. kötetéből.)

— KOHN SÁMUEL. A magyar zsidók története; 1. *Történet*.

— KÓSSA GYULA. A régi magyar orvos czíme. Czimlap nélkül. 8-r. 7 l. (Különlenyomat a *Gyógyászat* 1908 évi 16. számából.)

- KÖRTVÉLYESSY BÉLA. A csefalvai ág. hitv. evang. templomnak mint Sáros-megyei egyedüli románkori műemléknek rövid leírása. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 9 l.
- KRESZNERICS GY. FERENCZ. II. Rákóczi Ferencz. Ungvár, 1907. Unió kny. Kis 8-r. 45 l.
- LENDVAI MIKLÓS. Temes vármegye a provisorium elején. Temesvár, 1907. Csanád-egyházm. kny. 8-r. 20 l.
- LICHTENSTEIN JÓZSEF. Miskolcz kir. városságának története. Miskolcz, 1908. Klein és Ludvig kny. 8-r. 86 l.
- LITTKÉ AURÉL. Buda-Pest a török uralom korában. Irta —. Budapest, 1908. Fritz Ármin kny. Nagy 8-r. 49 l. A város három egykorú képével. Ára ?
- LJETOPIŠ jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1907. 22. svezak. Zágráb, 1908. Kis 8-r. 246, 2 l.
- LUKCSICS JÓZSEF. Uski János veszprémi püspök Zeigmond király diplomatája. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 39 l. (Különlenyomat a Századok 1908 évi folyamából.)
- LUTHER MÁRTON művei. A reformáció négy százados fordulójának örömtünnepére és emlékezetére kiadta a Luther-társaság. Sajtó alá rendezte dr. Masznyik Endre. Második rész. IV. köt. Pozsony, 1908. Wigand F. K. kny. 8-r. 488 l.
- MILLEKER (Felix —). Geschichte der Kolonie Baziás. Von —. Fehértemplom, 1908. Wunder J. kny. Kis 8-r. 16 l.
- MONUMENTA spectantia historiam slavorum meridionalium. Ed. Academia scientiarum et artium slavorum meridionalium. Vol. XXXI. Scriptores. Vol. V., I. Vramecz.
- MÜLLER (Georg —). Die Grafen des Mediascher Provinzialverbandes oder der sogenannten zwei Stühle. Nagyszében, 1908. Krafft V. kny. 8-r. 15 l.
- NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓJA (A Századok —). Első kötet. Az 1867—1876 évi folyamok mutatója. Naményi Lajos kéziratának felhasználásával szerkesztette Bányai Elemér. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. IX, 2, 737 l. Ára 10 kor.
- PAYE SÁNDOR. Mária Dorottya nádorasszony. Egykorú napló és eredeti levelek tükrében. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 32 l.
- PINTÉR JENŐ. A magyar nemzet évlapjai a királyság megalapításáig. Irta —. Jászberény, 1908. Balázs F. utóda kny. 8-r. 30 l. (Különlenyomat a Jászberényi m. kir. áll. főgymn. 1907/1908 évi Értesítőjéből.)
- RAD jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga 170. 172. Razredi historičko-filološki i filozofičko-juridički. 68. 69. Zágráb, 1907—1908. 8-r. 4, 230 l., 4, 240 l.
- RÉVÉSZ SÁNDOR. A bezi-enesei egyesült ág. hitv. evang. keresztyén egyházközség története keletkezésétől 1907 decz. 31-ig. Győr, 1908. Gross Gusztáv kny. 8-r. 38 l.
- ROTH (Victor —). Der spätgotische Flügelaltar in Mediasch. Nagyszében, 1908. Krafft V. kny. 8-r. 50 l. Kilencz tábla képmelléklettel.
- RUTHÉNEINK és az orosz orthodoxia. Huszt, 1908. Huszti kny. vállalat. 8-r. 23 l.
- SCHÄFER ILLÉS. A kalaznói német nyelvjárás hangtana. Irta —. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 66, 2 l. (Magyarországi német nyelvjárások, 6. füz.) Ára 1 kor. 20 fill.
- SEBESTYÉN KÁBOLY. A magyar zsidók története; I. Történet.
- SMICIKLAS (Tade —). Diplomatički Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. (Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae

et Slavoniae.) Izdala jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, posporom kr. hrv. slav. dalm. zem. vlade. Sabrao i uredio —. Svezak 5. Listine godina 1256—1272. Zágráb, 1907. 8-r. VII, 770 l. Ára 10 kor.

— STUDIEN und Mitteilungen aus dem Benediktiner- und dem Cistercienser-Orden mit besonderer Berücksichtigung der Ordensgeschichte und Statistik. Zur bleibenden Erinnerung an das Ordens-Jubiläum gegründet und herausgegeben. Red. dr. P. *Maurus Kinter* O. S. B. XXVIII. Jahrg. Brünn, 1907. Im Selbstverlage des Ben. u. Cist. Ordens. 8-r. 4. 743 l.

— SZABOLCSI MIKSA. A zsidók egyetemes története; I. *Történet.*

— SZATMÁR VÁRMEGYE; I. *Borovszky Samu.*

— SZINNYEI JÓZSEF. Magyar írók élete és munkái. Irta —. XII. köt. Saád—Steinensis. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 2, 1438 l. Ára 12 kor.

— TÁRSASÁG (Első magyar általános biztosító —) 1857—1907. Budapest, 1908. Pallas kny. 2-r. 178, 14 l. Számos képpel.

— TÉGLÁS GÁBOR. Hogyan néztek ki a rómaiak dácziái bányamunkásai. Budapest, 1908. Pallas kny. 4-r. 11 l. (Különlenyomat a *Bányászati és Kohászati Lapok* 1908 évi jan. 15-iki számából.)

— TÖRTÉNETE (A zsidók egyetemes —) hat kötetben. Graetz nagy műve alapján és különös tekintettel a magyar zsidók történetére. Szerkesztette *Szabolcsi Miksa.* — Függelék: A magyar zsidók története. *Kohn Sámuel* könyve nyomán összeállította *Sebestyén Károly.* Budapest, 1908. Jókai-kny. 8-r. XX, 608 l.

— ÚJHÁZI EDE. Régi színészekről. Bródy Sándor előszavával. Budapest, 1908. A *Nap* kny. 8-r. 116 l.

— VISZOTA (Julius —). Széchenyi und Metternich. Budapest, 1908. Pesti Lloyd-társ. kny. 8-r. 12 l.

— VLADÁR KÁROLY. A nagycepcsesényi és muthnai Vladár-család története és leszármazása. Irta — hités ügyvéd eredeti okmányok felhasználásával írott latin nyelvű kiadatlan műve alapján *Bráz Béla.* Turbéc-szentmárton, 1907. 8-r. 254 l. Leszármazási táblázatokkal.

— VRAMECZ (Antonij —) Kronika. Proemio de vita operibusque scriptoris praemisso digessit *Vjekoslav Klaić.* Zágráb, 1908. Ex off. soc. typographical. 8-r. 4, LII, 64 l. Négy tábla hasonmás-melléklettel. Ára 2 korona.

— WALDBOTT-BASSENHEIM FRIGYES (báró). Wolkenstein Ozwald Góbert gróf atyai és anyai ágon való egyenes leszármazása a Rákóczi és Hohenzollern hercegi családoktól. Irta —. Magyarra fordította báró *Waldbott-Bassenheim Ödön.* Sátoraljaujhely, 1908. A *Zemplén* kny. Nagy 8-r. 25 l. Képekkel és három családfával. Ára 2 kor.

— ZBORNIK (Diplomatički —) kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije; I. *Smiciklas.*

MÁTYÁS KIRÁLY DAJKÁJÁNAK SÍRJA RÓMÁBAN.

Noha köztudomás szerint az ember életében a dajka fontos tényező, hivatásának betöltése után az ő emléke rendszerint a feledés homályában tűnik el. Felnőtt korukban kevesen tudják megnevezni azt, a kinek emlőiről nyerték legelső táplálékukat.

Nem lehet tehát feltűnő az a tény, hogy uralkodók vagy egyéb kiváló egyéniségek dajkájának nevét a történeti emlékek csak a legritkább esetekben őrizték meg. Ilyen kivételes eset forog fen pl. abban az 1295 évi oklevélben, a melyben Ágnes magyar királyné Menna asszonynak, Mária nápolyi királyné (V. István király leánya) dajkájának jószágot adományoz.¹⁾

Érthető ezek után, hogy nagy mértékben felkeltette érdeklődésemet az az értesítés, melyet ez év elején Rómából kaptam: hogy ott egy régi templom sírboltjában »Erzsébet asszonynak, Mátyás magyar király dajkájának« sírköve fedeztetett fel.

Edoardo da Alençon atya, a kapuczinus-szerzet tudós főlevéltárnoka, kivel éveken át a vatikáni levéltárban együtt dolgoztam, fordult azzal a kéréssel hozzám, hogy a nevezett asszony családjáról és életviszonyairól felvilágosítást nyújtsak.

Sajnos, arra a válaszra kellett szorítkoznom, hogy felőle semmit sem tudunk.

Most *Da Alençon* atya közzétette annak a templomnak, melyben a sírkövet találta, ismertetését.²⁾

¹⁾ *Wenzel*: Árpád-kori Uj Okmánytár. X. 180.

²⁾ Az 52 lapra terjedő kiadvány czíme: »Il terzo convento dei Capuccini a Roma. La chiesa di S. Nicola de Portiis. San Bonaventura. S. Croce dei Lucchesi. Memorie raccolte dal P. Edoardo da Alençon archivista generale dei minori Capuccini. — Roma, 1908.«

A quirináli dombon, a királyi udvartartás főtisztviselőinek lakásul szolgáló *San Felice* nevezetű palota udvarának területén egy régóta elhagyott, elpusztult vagy részben a föld színe alá jutott templom áll. Ebben a tudós kapuczinus, régi térképek útmutatása mellett, felismerte a *S. Nicola de Portiis* nevezetű templomot, mely a XII. század végén már plebániai egyház volt, a XV. században ékes falfestményekkel diszítettett és 1536-ban a kapuczinusok birtokába jutott.

A kettős templom alsó része sírboltúl, temetkezési helyül szolgált. Itt egy püspök alakját ábrázoló falfestmény alatt befalazva találtak egy (43 × 22 cm.) márványlap, mely a következő felírást viseli :

ELISABETAE. NVTRIC. MATHIAE. REG. VGRO. FIL.
OB FIDEM. DOMEST. CVRAE. ANDREA. STATVARIVS.
B. M. F. V. AN. LV. HEIC SUBEST HABITVRA
REQUIETEM.

A szöveg így hangzik :

»Elisabetae nutrici Mathiae regis Ungarorum, filius ob fidem domesticae curae Andreas statuaris bene merenti fecit. Vixit annos 55. Heic subest habitura requietem.«

Magyar fordításban :

»Erzsébetnek, Mátyás magyar király dajkájának, a családi otthon hű gondozásában érdemesültnek, fia András szobrász készítette. Ötvenöt esztendeig élt. Ez alatt találja nyugalmát.«

A szöveg világos értelme kétségtelenné teszi, hogy ezen sírkő alá temettetett Erzsébet asszony, Mátyás király »dajkája«, a ki fiát Magyarországból Rómába kísérte és ott háztartását ötvenöt éves korában bekövetkezett haláláig vezette ; s továbbá, hogy a sírkövet maga a hálás fiu, András szobrász faragta.

Azonban a fölírat számos kérdést vet fel : Ki volt ez az Erzsébet asszony ? Milyen családból származott ? Mikor került Rómába ? Mikor halt meg ? Fia a szobrász milyen helyet foglalt el korának művészei között ? milyen műveket alkotott ?

Erzsébet asszony egyéniségéről, mint jeleztem, semmit sem tudunk. Mátyás 1440 febr. 23-án Kolozsvárt született. Az iránt, hogy az anya a dajkát erdélyi magyar családok sarjai közül

szemelte ki, nem merülhet föl kétség. Nem nagy súlyt fektetünk rá, de megemlítjük, hogy anya és dajka ugyanazt a keresztnevet viselték. Az utóbbi, mikor a Hunyadi-háznál helyét elfoglalta, valószínűleg körülbelül húsz esztendősen lehetett; így tehát 55 éves korában bekövetkezett halála körülbelül 1475-re esik. .

A legnagyobb valószínűség szól azon feltevés mellett, hogy Rómába fiát kísérte, a ki művészi hajlamokat és tehetségeket áruván el, bizonyára a Mátyás udvarában működő művészek egyikének tanácsára ment az örök városba s ott szobrászszá képezte ki magát.

András, ki anyja sírjára a fölíratot készítette és faragta, *statuarius*-nak nevezi magát, a mely kifejezés kétséget kizárólag szobrász-életpályát jelez.

Maga a márványlap, mely a fölíratot tartalmazza, teljesen egyszerű és dísztelen. Azzal tehát a szobrász-fiu sem a saját képzettségét, sem kegyeletét nem bizonyította volna be. Ha ezen fölírat betüinek bevéséséből áll egész munkája, bizonyára ő maga sem tartotta volna érdemesnek arra, hogy hirdesse, miszerint azt ő »a szobrász készítette«! (*Statuarius bene merenti fecit.*)

Azonban figyelemreméltó a felfedezőnek az a megjegyzése, hogy a márványlap nem eredeti helyén áll, és mostani helyére később falaztatott be. Azt sejttem, hogy a márványlap csak kiegészítő része volt egy nagyobb síremléknek, mely vagy akkor, mikor eredeti helyéről elmozdított, vagy mikor a templom megszűnt istentisztelet színhelyéül szolgálni, — talán épen művészi értékénél fogva — máshová szállított el.

Maga a fölírat több tekintetben érdemel figyelmet. Az a körülmény, hogy kereszttyén vagy akár csak vallásos vonatkozásokat teljesen nélkülöz és classikus mintákra támaszkodik, arra utal, hogy András mester teljesen a humanista iránynak hódolt. De egyúttal az epigraphikus stílus gyarlósága elárulja, hogy a fölírat szerzője vésőjével, nem tollával állott ezen irány szolgálatában.

Jellemző, hogy míg azzal kérkedik, hogy anyja a magyar király dajkája volt, ő maga az ő magyarországi származását nem jelzi, mint azt külföldön működő honfitársai tenni szok-

ták a *Pannonius*, *Ungarus* vagy *Transilvanus* elnevezés használatával.

Da Alençon atya nem mulasztotta el nyomozni, hogy a XV. század végén és a következőnek elején Rómában működő András nevű szobrászok között melyik lehetett Mátyás király dajkájának fia.

Abban a véleményben van, hogy nyomára jutott egy 1500 évi szerződésben, melyet egyrészt Vannoza de Cattani úrnó, másrészt »maistro Andrea de Montecaballo« kötnek a *S. Maria del Popolo* templom egyik kápolnájában felállítandó oltár tárgyában. Arra támaszkodik a tudós kapuczinus, hogy a »Montecaballo« (a Quirinál dombja) András mester lakóhelye volt, és ez megegyezik Erzsébet asszony temetkezési helyével.

Utal továbbá arra, hogy a nevezett *S. Maria del Popolo* templom régi főoltárát, mely jelenleg a sekrestyének fő ékessége, a rajta olvasható felirat tanúsága szerint 1473-ban András mester készítette.

Da Alençon atya abból a feltevésből indul ki, hogy András mester anyja halála után is Rómában maradt és ott működött haláláig.

Erre nézve nekem kétségeim vannak. Alig hihető, hogy Mátyás király, ki nagyszámú olasz művészeket hívott meg udvarába, egy jeles magyar szobrászt, kivel bizonyos személyes vonatkozásban is állott, nem igyekezett volna hazájába visszahozni, s hogy ezen igyekezetei eredményre nem vezettek volna.

Sajnos, András szobrásznak Magyarországon sem tartották fen emlékét akár történeti források, akár műemlékek.

Kivételes, különös módon nyert az ő esetében igazolást a tízparancsolat negyediké: »Tiszteljed atyádat és anyádat, hogy hosszú életed legyen e földön!«

András mester nevének öt század multával új életet biztosít az a tisztelet, a mit anyja iránt kívánt tanusítani. Művészi geniusának alkotásai nyomtalanul eltűntek; de a gyermeki kegyeletéről tanuskodó szerény márványlap a késő utókor kegyeletére érdemesíti Mátyás király tej-testvérének emlékét.

FRAKNÓI VILMOS.

KERESDI BÁRÓ BETHLEN FERENCZ.

1601—1653.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Erdély *negyedik* nemzetének, a Bethlen családnak, Erdély története minden mozzanatában kiváló szerep jutott. A Bethlenek a »transylvanismus« tipikus képviselői, kiket erős nemzeti érzés, politikai tehetség, tudomány szeretet, személyes bátorság jellemeznek,¹⁾ Erdélynek »kardjokkal, pennájokkal, eszökkel, tanácsukkal sokat szolgált igaz hazafiai.«²⁾ S ha a családi hagyomány ellenére³⁾ az *Iktári* Bethleneket a *Bethleniek*-től külön eredetű családnak tekintjük is, a mi immár kétségbevonhatatlan,⁴⁾ s így ez utóbbiak elesnek attól a dicsőségtől, hogy családjukból való volt Erdély legnagyobb fejedelme, tagadhatatlan, hogy a Bethleni Bethleneknek Erdély közéletében betöltött szerepök így is maradandó emlékü s ez ország történetével szervesen összefüggő.

A család a *Becse-Gergely* nemzetségből származik.⁵⁾ E nemzetség tagjai a XII. századtól, oklevelekkel igazolható első ősüktől I. Anttól kezdve az ország főurai közé tartoztak, kiknek szétosztán Magyarország egész területén nagy birtokaik voltak, Erdélyben főleg a Nagy-Szamos és Nagy-Küküllő mentén. Az előbbi területen Bethlen, az utóbbin pedig Almakerék, Keresd lett fő tartózkodó helyök. E nagy kiterjedésű birtokok azonban már I. Apa (1258—1270) közvetlen leszármazottjai: I. Gergely,

¹⁾ *Köváry László*: A millenium századában Erdélyben kihalt főurai családok stb. Erdélyi Múzeum, 1901. 72. l.

²⁾ *Zilahy Sebes András* halotti beszéde gr. Bethlen László felett. Kolozsvár, 1718.

³⁾ V. ö. pl. *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. k. 148. l.

⁴⁾ *Karácsonyi János*: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem ősei. Turul, XV. (1897) 49—57. ll. *Deák Farkas*: Mikola genealogiája stb. Turul, V. (1887) 68. l. *Köváry* (id. ért. Erd. Múzeum, 1901. 202. l.) mindamellet a közös eredet híve.

⁵⁾ *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, I. k. Budapest, 1900. 214. l.

II. Jakab és I. Apa unokája Gegös közt, ki különben az Alma-kereky család őse, 1305-ben megoszlottak.¹⁾

I. Apa unokájának III. Jánosnak (1329—1345) két fia közül III. Gergely a *Bethleni Bethlenek*, III. Apa pedig az *Apafiak* tulajdonképeni őse.²⁾ A két család ettől fogva egymástól teljesen elválik, sőt III. Gergely unokáiban maga a Bethlen család is több ágra szakad. Miklós, IV. Gergely és Antal, Bethlen várának építői,³⁾ szórványos adataink tanúsága szerint azonban a család mindinkább nagyobbodó gazdagságának alapvetői, s ők az első, Erdély közéletében szerepet vitt Bethlenek is.

IV. Gergely Zsigmond király követe volt a havasalföldi vajdához.⁴⁾ 1440-ben Erzsébet királynétól Zsigmond és Albert királyok 2000 forintnyi tartozása fejében a Beszterczehez tartozó Demeteri, Törpény és Péntek nevű Doboka-megyei birtokokat kapja,⁵⁾ úgy látszik, kárpótlásul Radna váráért, melyet Zsigmond király neki és Miklósnak még 1437-ben zálogul leköttött.⁶⁾ 1444 körül Emekai Miklóssal székely alispán,⁷⁾ 1450-ben pedig Antal nevű testvérével mint királyi ember szerepel egy birtokügyben.⁸⁾

Antal, ki 1447 (nov. 5.) óta Apafi Miklós unokáinak, Mihálynak és Borbálának gyámja,⁹⁾ 1449-ben megszerzi Nyirest.¹⁰⁾

¹⁾ V. ö. a mondottakra *Karácsonyi* id. m. I. 224. l. Az osztálylevél szerint *II. Gergelyé* lett Bethlen, Füge, Málom, Szászujfalu, Totesd, Baromlaka, Isoutelke, Keresd és Föczentelke; *II. Jakabé* Kétely, Bőd, Apanagyfalu, Babos, Asszonylaka (a másolatban Ahzywłaka), Alsó-Oroszfalu (Karásontelke usque Molsed), Bődön, Szászbréte; *Gegőé* Almakerék, Ujfalú és Besse, részben Belső-Szolnok és Doboka, részben Felső-Fehér vmegyében. 1769. júl. 26-án kelt másolata *Aranka Györgytől* Szolnok-Doboka-megye levéltárában. V. ö. egyébiránt *Szolnok-Doboka megye monogr.* II. 30. 89. 153. 263. 270. 280., III. 467., IV. 352., V. 106. 163. 318., VII. 42. ll.

²⁾ *Karácsonyi János* úr szives közlése.

³⁾ Albert király 1438 május 22-én Bécsben kelt okiratát gr. *Kemény József* adta ki: Új Magyar Múzeum, 1854. 47—48. ll. (Másolata, valószínűleg ugyanerről Torma József írásával, Szolnok-Doboka m. levéltárában.) Azok után, miket Keményről, az oklevélhamisítóról tudunk (Századok, 1893. 52. s. köv. ll.) kételkednünk kellene a szóbanforgó okirat hitelességében is: egy regesta azonban (a gr. Bethlenek keresdi levéltárában) említést tesz egy Bethlen csinálásáról való levél-ről 1438-ból, Kemény oklevele tehát, legalább tartalmilag, hitelesnek vehető. Úgy értesültünk azonfelül, hogy gr. Bethlen Pál bethleni kastélyában megvan az az egykorú emléktábla, mely a bethleni vár építésére vonatkozik.

⁴⁾ Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában. (Idő nincs jelezve.)

⁵⁾ Zichy-Okmánytár, IX. 3—4. ll.

⁶⁾ Zichy-Okmánytár, VIII. 612—613. ll.

⁷⁾ Székely Oklevéltár, III. 60. l.

⁸⁾ Zichy-Okmánytár, IX. 255—256. ll.

⁹⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

¹⁰⁾ Másolatban ugyanott.

1455-ben Szántai Miklós azzal vádolta őt, Miklós fiát Márkot, valamint Apafi Mihályt, hogy ezek a mult évben fegyveres szolgálattal Bálványos-várához tartozó birtokai egyikére rontottak, ott száz szekér szénát gyűjtöttek s azt elvitték; Gyapol nevű birtokán pedig egy nagy nyársat állítottak fel, azzal a kijelentéssel, hogy ha Szántai szolgálinak valamelyikét elfoghatják, azt nyársra húzzák; továbbá Dobokában levő Vicze nevű birtokáról ekéket s ökröket hajtottak el, erdeit vágták. Ekéit és ökreit később visszaadták ugyan neki, de így is mintegy 1700 frt kára van. A vajda a vizsgálatot elrendelte ugyan, de a per lefolyásáról tudomásunk nincsen.¹⁾

IV. János családját fiai közül Miklós és Antal folytatják.

IV. Gergely leszármazóiról nincsenek adataink.

I. *Miklós ága.* Miklós (megh. 1448 előtt) fia *Márk*; ugyanaz, kit Szántai Miklós Bethlen Antallal együtt 1455-ben hatalmaskodással vádolt; 1456 derekán még pereskednek.²⁾ Egyike volt azoknak, kik 1457-ben Iklódi Bekét arra bírták, hogy Bálványos várát Rozgonyi Osvátnak át ne adja, mire V. László király Márkot jószágelkobzással fenyegeti.³⁾ 1473 elején még él.⁴⁾ Ez évek valamelyikében Mátyás király előtt Antallal együtt arról vádolta a dézsieket, hogy ezek az ő általok épített malomgátat lerombolni akarják olyan ürügy alatt, hogy az a gát akadályúl van a sószállításban.⁵⁾ Fiai közül Bernátnak és Lestárnak⁶⁾ leszármazóit nem ismerjük; családját Miklós tartja fen. Ez utóbbi igen tevékeny ember, ki nagy gondot fordít vagyona gyarapítására. 1494-ben pl. testvérétől Bernáttól megszerzi egresi, fügei, karácsontelki, omlásalji, árpástói, málomi, bódi, felső- és alsó-borgói és boncznyiresi birtokrészeit; ⁷⁾ a következő évben pedig Losonczy Dessewffy János és Imre megegyezéséből arra vállalkozik, hogy Csicsó-várát néhány tartozékával nekik visszaszerzi, ha az ő anyját, Bánfi Annát megillető negyedet kiadják.⁸⁾ Úgy látszik, vagyonszerzési törekvései okozták azt, hogy Márk családja, valamint Antal fia Gergely ivadékai közt egyenetlenségek s perlekedések támadnak. 1492-ben Gergely

¹⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

²⁾ 1456 máj. 5-én kelt okiratban. Másolatban u. o.

³⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában. Szereplésének kisebb jelentőségű nyomai; Teleki-Oklevéltár, II. 79, 83, 412. ll.

⁴⁾ 1472 decz. 31-én a kolozsmonostori konventtől kiállított okirat szerint, melyben többek között Márk is protestál a váradi püspöknek Bálványos várát illető birtoklási joga ellen. Másolatban u. o.

⁵⁾ Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁶⁾ 1472 decz. 31-én kelt fent idézett okiratban.

⁷⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁸⁾ Másolatban ugyanott.

gyermekai a kolozsmonostori konvent előtt tiltakoznak, hogy Miklós Bódön halastavat ne építsen,¹⁾ annál is inkább, mivel csak a megelőző esztendőben egyeztek meg a bódi halastavak felosztására vonatkozólag épen a konvent előtt.²⁾ Tiltakozásukat Miklós figyelembe nem vévén, 1495-ben az ő távollétében Gergely fiai: Balázs, Elek és János, jobbágyaikkal a halakat kifogatták és eladták.³⁾ Ez az ellenségeskedés köztük még évek multán is fennállott,⁴⁾ mintha hagyományossá vált volna. Miklós 1509-ben gyalui várnagy,⁵⁾ 1510-ben II. Ulászlótól adományképen a Kolozs megyében fekvő Szentpéter, Szentgyörgy, Ercse és Szentmárton, s a Torda megyében lévő Rücs és Néma nevű birtokokat kapja.⁶⁾ 1520 körül halt el.⁷⁾ Pecséjét, melyen czímerük van, ismerjük.⁸⁾

Három fia volt: *Vitális*, ki azonban, úgy látszik, még fiatal korában elhalt; legalább 1503 után többé nem találunk említést róla.⁹⁾ Továbbá *János* és *Farkas*.¹⁰⁾ Az előbbiről jelentéktelen adataink vannak, Farkas ellenben szerepet visz Erdély történetében. Nagy birtokai Erdély első földesurai közé emelik;¹¹⁾ nagy része van Maylád István vajda megbuktatásában; az 1540 márcz. 9-én Marosvásárhelyt tartott országgyűlésen Bethlen Farkas, akkor Erdély főkapitánya, fedezte fel a rendek előtt

¹⁾ Másolatban ugyanott.

²⁾ 1491 jul. 19-én kelt osztálylevél másolata Szolnok-Doboka megye levéltárában.

³⁾ Miklósnak 1505-ből való panaszlevelében. Másolatban u. o.

⁴⁾ 1502-ben pl. Bethlen Balázs szolgálival megöleti a Miklós fűgei birtokán lakó Kenéz Mihály nevű szabad nemeset. Az 1505-iki panaszlevelében. Másolatban u. o.

⁵⁾ Másolatban u. o.

⁶⁾ Másolatban u. o.

⁷⁾ 1521-ben »Margareta relicta Nicolai de Bethien« fordul elő. (Másolatban u. o.) 1518-ból pedig ismerjük Miklós panaszlevelét a Tötöriek ellen. (Másolatban u. o.) Egyéb adatok róla: Teleki-Okt. II. 224. 256. ll. Székely Okt. I. 238. és III. 188. l. — *Berger*: Urkundenregesten, 567. sz. — *Történelmi Tár*, 1891. 114. l. 1893. 99—101. ll. 1897. 152. l. 1898. 740. s köv. ll. s egyebütt.

⁸⁾ Teleki-Oklevéltár, II. 266. l.

⁹⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

¹⁰⁾ Teleki-Oklevéltár, II. 436. l. *Történelmi Tár*, 1897. 740—742. ll.

¹¹⁾ Testvérével Jánossal együtt *Doboka megyében* egész birtokaik: Kecset és Szentmiklós; részbirtokaik: Vajdaháza, Fűzes, Felsőtök, Kékes, Bozbas, Kétely, Sárvár, Encs; *Belső-Szolnok vármegyében* egész birtokaik: Kéménye, Alsógyékényes, Kodor; részbirtokaik: Mánya, Törpény, Körtvélyes, Semesnye, Fodorháza, Oroszmező, Igricz, Salgó (valószínűleg Galgó helyett), Tótfalu, Péntek, Felsőgyékényes, Szilágytő, Kozárvár, Árpátó, Bóód, Málom, Egres, Fige, Alsókarácsontelke, Omlásalja, Bethlen. (1511-ből való feljegyzés másolata Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

Mayládnak az erdélyi fejedelemségre való törekvéseit, s leleplezéseit oly nagy visszatetszést szültek, hogy a vajda az országgyűlésen meg sem jelent.¹⁾ 1542-ben (márcz. 29.) a tordai országgyűlés helytartói tanácsossá választja s azok közé jelöli, kiknek feladatuk volt Izabella királynénak kísérete.²⁾ 1548-ban az országgyűlés a kincstartó mellé minden nemzetből négy egyént rendelt, hogy ezeket követekként, vagy más ügyekben alkalmazhassa; a magyarok közül választottak egyike Bethlen Farkas is.³⁾ Miként atyja, úgy ő sem élt jó viszonyban Gergely leszármazóival, kik 1549-ben tiltakoznak az ellen, hogy Farkas a bethleni birtokon várat építsen s a Nagy-Szamos folyón malmot emeljen.⁴⁾ 1553 körül még élt. Tinódi Sebestyén ugyanis ez év vége felé járt Bonyhán Bethlen Farkasnál; itt írta költeményét »az udvarbirákról és kulcsárokról.«⁵⁾ Farkas leszármazóiról mit sem tudunk.

II. Antal ága. Antalnak egy fiát ismerjük, *V. Gergelyt*, főleg azokból a viszálykodásokból, melyek, mint említettük, Miklós ágával birtokügyek miatt 1492 óta folytak. 1448-ban találjuk először felemlítve, midőn a konvent előtt tiltakozik a borgói birtoknak a beszterczeiek részéről történt erőszakos elfoglalása ellen.⁶⁾ Különben nem lehetett jó gazda; 1487-ben boncznyiresi birtokrészét 25 arany frtért, valamint talán ugyanez időtájt árpástói birtokát is 40 arany frtért Bethlen Miklósnak zálogosítja el,⁷⁾ úgy hogy egyik fia János, 1492-ben a kolozsmonostori konvent előtt volt kénytelen tiltakozni az ellen, hogy atyja egy kis szigetet akar eladni Bethlen Miklósnak.⁸⁾ Felesége Somkereki Erdélyi István leánya Jutka volt,⁹⁾ kitől négy leánya: Katalin (Nagyesküllői Eördög Simonné),¹⁰⁾ Klára, Zsófia és Jusztina, s három fia: Balázs, Elek és János származtak.¹¹⁾ Gergely 1501 előtt halt el.¹²⁾

¹⁾ *Mayláth Béla*: Maylád István élete, 77. l.

²⁾ Erd. Országgy. Eml. I. 85—86. ll.

³⁾ Erd. Országgy. Eml. I. 238. l.

⁴⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁵⁾ Kis-Kököllő mellett Bethlen Farkasnak

Bonyhai házánál megiratának,

Mert veraszörzésében Sebők deáknak

Nem úr hírével bődös bort adának. Régi magyar költők tára,

III. k. 317. l.

⁶⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁷⁾ Ugyanott. Ez utóbbit Bethlen Miklós csak 1501-ben engedte vissza Eleknek, Gergely fiának. (Másolatban ugyanott.)

⁸⁾ Másolatban ugyanott.

⁹⁾ Teleki-Oklevéltár, II. 133. l.

¹⁰⁾ 1518-ból való okiratban. (Másolata Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

¹¹⁾ Másolatban ugyanott.

¹²⁾ Ekkor találjuk először felemlítve »néhai«-ként.

Fiai közül *János*, a legfiatalabbik, még 1525 előtt elhalt;¹⁾ úgy látszik, még családot sem alapított; *Balázs* és *Elek* ellenben a máig is virágzó Bethlenek őseivé lettek.

A) *Balázs úga*. Balázs először a Bethlen Miklóssal folytatott s már ismertetett birtokegyezkedésekben tűnik fel; ő szerzi meg családjának Nyiresei Mihály nyiresei birtokának harmadrészét, melybe a vajda 1509-ben beiktattatja.²⁾ 1511-ben királyi komornyik (cubicularius);³⁾ 1518-ban testvéreivel mint királyi ember szerepel egy birtokügyben.⁴⁾ János testvérének halálával ennek birtokai reá s Elek testvérére szállottak az 1525-iki osztzkodás alkalmával.⁵⁾ Fia *Búni Gergely*. Közéleti szerepléséről semmi bizonyosat nem tudunk. Lehet, hogy ő az a Bethlen Gergely, ki a János Zsigmond és Miksa közt folyó ellenségeskedések alkalmával, 1565-ben, János Zsigmond megbízásából vezetője egy lovas csapat élén Hasszán temesvári pasának,⁶⁾ s a kít 1571-ben, midőn az erdélyi fejedelem követeként a pasánál tartózkodott, ez állítólag megöletett.⁷⁾ Egyike azoknak, kik 1549-ben Bethlen Farkast a vár- és malomépítéstől eltiltják.⁸⁾ Két fia volt: *György* és *János*, kik 1584-ben Keresdi Bethlen György fiaival: Miklóssal, Ferenczcel és Mihálylyal egyetértően, Apanagyfalvi Apafi István fejedelmi tanácsossal, Apafi Miklóssal és Imrével magszakadás esetén érvénybe lépő kölcsönös örökösödési szerződést kötnek.⁹⁾ Györgyről, kiről Bethlen Miklós feljegyzi, hogy »nagy erős iható ember«,¹⁰⁾ valamint hasonló nevű fiáról egyébiránt tudásunk alig van. Ez utóbbi 1636-ban halt el 42 éves korában. Keresden temették el ugyanazon év febr. 13-án; unitárius volt,¹¹⁾ miként maga az egész család is.

¹⁾ Ebből az évből való az osztálylevél Elek és Balázs közt János birtokai felett. (Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

²⁾ Másolatban ugyanott.

⁴⁾ Teleki-Oklevéltár, III. 371—372. II. Olv. egyébként Teleki-Oklevéltár, II. 265. s köv. II.

⁵⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁶⁾ Erd. Orszgy. Eml. II. 246—247. II. Megjegyzendő, hogy *Nagy Iván* (Magy. csal. II. 73. l.) az Iktári III. Domokos fiának II. Gergelynek tulajdonítja mindezt; nem lehetetlen. Állításunkat ezért jeleztük feltételesnek.

⁷⁾ Erd. Orszgy. Eml. II. 274. l. 2. jegyz. Ha ez az esemény tényleg megtörtént, úgy bizonyára az előbbi évek valamelyikében történhetett meg, a mennyiben 1569 jul. 23-án kelt egyik okiratban már Bethlen Gergely özvegyéről van szó. (Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

⁸⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁹⁾ Hiteles másolata 1756-ból a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

¹⁰⁾ 1709 jul. 21-én kelt levelében. Közölve: Irodalomtört. Közlemények, 1906. 83. l.

¹¹⁾ *Szilágyi S.* Levelek és okiratok stb. 342. l. — *Benczédi Gergely*: Unitárius halottak stb. Keresztény Magvető, 1886. 155. l. — *Haller Gábor* naplója. (Erd. tört. adat. IV. 31. l.)

Bethlen Miklós azt írja róla, hogy »egy veder bort sokszor ivott meg egy ebéden.«¹⁾ Fiában Mihályban (szül. 1620), ki 1644-től kezdve I. Rákóczy György szolgálatában állott²⁾ s 1646-tól fogva 1656 febr. 19-én bekövetkezett haláláig³⁾ Fejér megye főispánja volt,⁴⁾ György családja kihalt s ez ágat János és utódai tartották fen. Mihály keresdi birtokát a memoire-író Bethlen Miklós örökölte.⁵⁾ János, ki Bethlen Miklós tanúsága szerint »örökké ivott«,⁶⁾ az említett Apafi-féle kölcsönös örökösödési szerződés egyik szerzője; érdemes felemlíteni, hogy néhány évvel azelőtt épen az Apafiak tiltották el Jánost bethleni részök elidegenítésétől.⁷⁾ 1590 előtt halt el,⁸⁾ egy fiat hagyván maga után, Farkast; leányát Sárát, Károlyi István udvari kapitány vette nőül.⁹⁾ *Farkas* egyike a család legkiválóbb tagjainak; részt vesz azon követségben, mely 1576-ban Báthory István megválasztott lengyel királyt Lengyelországba kíserte,¹⁰⁾ s abban is, mely Bethlen Gábor vezetése alatt 1603-ban Belgrádban ment török segítséget kérni.¹¹⁾ Bocskay megbízásából 1605-ben is követ volt a császári biztosokhoz.¹²⁾ 1603-tól Szamosújvár kapitánya.¹³⁾ Magasabb tisztségekre is emelkedett: erdélyi főgenerális, tanácsúr, fő-arendator és 1608-tól Küküllő megye főispánja volt,¹⁴⁾ kinek vitézségét a csatákban kapott tizenhét sebhelye mutatta. Állítólag »egy istentelen úr« 58 éves korában 1616-ban megmérgezte.¹⁵⁾ Feleségétől Kemény Annától csak egyetlen fia, *János* született, a kiváló történetíró és erdélyi államférfiu,¹⁶⁾ ez ág további folytatója.

1) Önéletírása, I. 186. l.

2) *Szilágyi S.* A két Rákóczi családi levelezése, 297. l.

3) Temetési meghívója szerint. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levélt.) *Lázár* (Erd. főisp. 15. l.) tudósítása e szerint igazítandó ki.

4) *Lázár*: Erdély főispánjai stb. 15. l.

5) Önéletírása, I. k. 242. l.

6) Önéletírása, I. k. 185. l.

7) Szolnok-Doboka megye monographiája, II. k. 158. l.

8) 1590-ben kelt okiratban »néhai«-ként említetik. (Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

9) Másolatban ugyanott.

10) Erd. Orszgy. Eml. III. k. 4. l.

11) *Bethlen Farkas*: Hist. lib. XII. V. 404. l.

12) *Bethlen Farkas*: Hist. lib. XIV. VI. 231. l.

13) 1603 máj. 17-én kelt okiratban. (Másolata Szolnok-Doboka megye levéltárában.) *Lázár* (id. m. 79. l.) szerint az 1607-ik év második felében Rákóczi Zsigmond alatt; a mi tehát tévedés.

14) *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. k. 145. l. Erd. Orszgy. Eml. III. 88. és 91. ll.

15) *Bethlen Miklós* Önéletírása u. o.

16) Életrajzát *Szinnyei*: Magyar írók, I. 1021—22. ll. Ugyanott az irodalom is. *Lázár*: Erdély főispánjai, 18—20. ll. és 86—89. ll.

B) *Elek ága.* Elek is, miként Balázs, azokban a birtok-egyezkedésekben szerepel, melyekről fentebb már megemlékeztünk. 1518-ban királyi ember.¹⁾ 1523-ban megszerzi a szászarmai várat,²⁾ 1526-ban pedig Törpényt.³⁾ Ugyanezen évben mint erdélyi alvajdát említik.⁴⁾ 1549-ben még élt.⁵⁾ Feleségétől, ki Zilahi Sebes András szerint Bánffy Drusianna volt, három fia született: *György*, ki ez ágat tovább fentartotta, *Ferencz* és *Mihály*. Ferenczről, ki királyi főasztalnok volt,⁶⁾ mindössze annyit tudunk, hogy 1572-ben Stiriában halt el; odaváló nő volt a felesége, nagy vagyont szerzett, gyermeke azonban nem maradt.⁷⁾ Gyermeektelenül halt el Mihály is, még 1570 előtt. 1553-ban végrendelkezett.⁸⁾ Felesége Sarmasági Ilona, Apafi Farkas özvegye volt.⁹⁾ *György*, ki mint említettük, Elek ágának fentartója, *keresdi* vagy *idősebb* (nagy) jelzővel van emlékeinkben megnevezve, megkülönböztetésül a Balázs ágabeli Búni Gergely fiától Györgytől. 1549-ben testvérével Mihálylyal tiltakozik, hogy a Miklós ágabeli Farkas bethleni birtokukon várat ne emeljen s a Nagy-Szamos folyón malmot ne építsen.¹⁰⁾ Részt vesz a Balassa Menyhért-féle mozgalomban (1562), melyek tudvalevőleg arra irányultak, hogy Erdély I. Ferdinánd birtokába jusson, kezdetben János Zsigmond mellett, utóbb azonban, a hadadi ütközet hatása alatt, mint Balassa párthive.¹¹⁾ 1559-től fogva egyébiránt Izabella tanácsosa. »Én azt mondom, — írta neki ez alkalomból Harinnai Farkas — hogy ő felségeket olyra tanácsoljátok, ki országunk javára legyen, mert ha valami veszedelem történendik, mind tii, kik tanácsok vagytok, lesztek az oka.«¹²⁾ 1578 előtt halt el.¹³⁾ Első felesége Sükösi Anna,¹⁴⁾

¹⁾ Teleki-Oklevéltár, II. 371—372. ll.

²⁾ Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.

³⁾ Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁴⁾ Regestája ugyanott. 1528-ból (decz. 15-én kelt) egy okiratban is. Tört. Tár. 1898. 157. l.

⁵⁾ Regestája ugyanott.

⁶⁾ I. Ferdinánd 1545 febr. 14-én (Prága) Izabellához írt levele szerint. Tört. Lapok, II. 1220—21. ll.

⁷⁾ Harinnai Farkas levele Bethlen Györgyhez 1572-ből. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁸⁾ Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁹⁾ János Zsigmond 1570 ápr. 21-én kelt okiratában. (Másolatban Szolnok-Doboka megye levéltárában.)

¹⁰⁾ Másolatban ugyanott.

¹¹⁾ Erd. Orszgy. Eml. II. 147. l.

¹²⁾ Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

¹³⁾ Apafi Gergely 1578 ápr. körül írt levelében róla már mint enéhairól van szó. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

¹⁴⁾ Egy ezt bizonyító okirat regestájából (a gr. Bethlenek keresdi levéltárában), melyből kiviláglik, hogy Süköedi Anna előbb Béli Ferenczné volt.

a második pedig Károlyi Klára.¹⁾ Három fia: Miklós, Ferencz és Mihály közül a két utóbbi magtalanul halt el. *Ferencz* 1585 körül perlekedik Búni Bethlen Gergely fiával Györggyel, valami birtokelfoglalás miatt.²⁾ Báthory Zsigmondnak a török ellen indított hadjáratában 1594-ben szerepel.³⁾ 1601-ben betegeskedik⁴⁾ s ugyanazon évben el is hal.⁵⁾ *Mihály* a Székely Mózes-féle mozgalmakban tűnik fel; úgy látszik, egyelőre barátságos viszonyban volt Bastával; erre mutat az, hogy sógorát, Bornemiszza Boldizsár idősebb fiát, Bastának Segesvárott bemutatni akarta.⁶⁾ További életéről mit sem tudunk, elhalálózásának éve is ismeretlen előttünk. Az ág további fentartója *Miklós*, szintén a Székely Mózes-féle mozgalmak részese; ⁷⁾ a mint egyik leveléből kitűnik, a goroszlói csatába is készülődött Báthory Zsigmond pártján.⁸⁾ Ugyanekkor családot is alapított. Felesége Gelenczei Mihálcz Kata, Mihálcz Miklós leánya volt, kitől 1601 vége felé született *Ferencz*.⁹⁾

II.

Báthory Zsigmondnak 1598 tavaszán az erdélyi fejedelemségről történt lemondása Erdély története egyik legszomorúbb korszakának kezdetét jelenti. A virágzásnak indult fejedelemség idegen kalandorok, ellenséges indulatú császári zsoldosok zsákmánya lett, kik Erdélyt egy lelki beteg király nevében, a törvény és jog álarcza alatt, a bukás szélére juttatták. Mihály vajda és Basta zsoldosai, a sorsába beletörődni nem tudó szerencsétlen Báthory Zsigmondnak régi fejedelemsége elnyerése

¹⁾ Levelezése a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

²⁾ Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

³⁾ 1594 jul. 20-án a keresztesi táborból írt levele anyjához. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ 1601 ápr. 8-án Keresdről anyjához írt levél. (Eredetije u. o.)

⁵⁾ *Apor Péter*: Syntagma mortuorum. (*Szádeczky*: Apor Péter verses művei stb. I. 127. l.)

⁶⁾ 1601 decz. 20-án Toldi István fejedelmi tanácsoshoz írt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁷⁾ Feleségéhez Mihálcz Katához írt levélben. (Eredetije ugyanott.)

⁸⁾ Levele a készülődésekről Bethlen Mihályhoz. (Eredetije ugyanott.)

⁹⁾ Bethlen Ferencz 1653 jun. 15-én halt meg (*Hídvégi Nemes János* naplója. Tört. Tár, 1902. 242. l.) és pedig *Bethlen Miklós* szerint (Önéletírása. I. 186. l. s egyik 1709 jul. 28-án gr. Bethlen Lászlóhoz írt levelében. Irodalomtört. Közl. 1906. 83. l.) 52 éves korában. Születése éve e szerint 1601. Ezt látszik megerősíteni Ferencz atyjának Miklósnak 1602-ben (közelebbi kelet nélkül) írt egyik levele is, mely szerint Ferencz «kicsin volt akkor, dajka tartotta.» A levél, melyben említés van téve hordók készítettéséről a szüretre, julius-augusztusból való lehet. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

érdekében ismételten kudarczczal végződő kísérletei, s végül Székely Mózes fejedelemségében a kétségbeesett önvédelem, a végig zaklatott erdélyieket meddő polgárháborúba sodorták, melyekből megfogyva és megtörve került ki a magyarság.

És mintha maga a végzet is Erdély ellen fordult volna. Kiütött a pestis, mely ezrenként szedte áldozatait,¹⁾ s a mindennél borzalmasabb éhínség. Az emberhús-evés nem volt ritka, sőt a kivégzettek hulláit sem kimélték. »Szülők gyermekeiket s a gyermekek szüleiket ették meg«, mint a krónikások felemlítik.²⁾ A kiéhezett, koldussá vált vidéki lakosság a könnyebb megélhetés reményében százanként tódult a városokba, pedig a városi polgárság a hihetetlen drágaság s a rajta élősködő idegen katonaság zaklatásai miatt alig tengődött. Valóban Thukydides tollára méltó korszak! A szerencsétlen országban, miként Athénben a peloponnesosi háború első szakában, a pestis kiütésekor, minden rend felbomlott; a testi és lelki sanyarúságok, a természeti csapások, a bizonytalan és vigasztalan jövő, s mindezek nyomában az erkölcsi elvadulás és elfásult közönyösség az imént még tekintélyes fejedelemség sorsát szánandóvá tették. Bocskay sikeres felkelése nélkül Erdély bizonyára elbukott volna.

Bethlen Ferencz gyermekségének első éveire a szomorú időre esnek s ez évek nem mentek a küzdelmetől. Bún, a Küküllő-völgyében Segesvár közelében fekvő családi birtok, épen a hadak útjában fekvő, Bethlen Miklós nem tarthatta azt elég biztosnak övéi számára s ezért feleségét az alig néhány hónapos Ferenczcel Brassóba küldötte, hogy ott várják be az események lezajlását. A kis család tehát kétfelé szakadt; a fiatal asszony kis fiával idegen városban, kétséges megélhetési viszonyok között, aggodalommal várja a harcztérről jövő tudósításokat s ura leveleit, kinek viszont minden gondolata családjánál időzik. »Hogy itt benn az bölcsőjét látom az házba az édes kis magzatomnak, csak meg nem hasad az szüvem érette, oly nehéz«, — írja feleségének. »Én az én kegyelmes Istenemnek szent gondviselése alá ajánlottalak édes szerelmes Katám, mind az édes kis mórém-mal együtt; őrizzen, oltalmazzon meg bennetek betegségtől és minden veszedelemtől.«³⁾

¹⁾ *Kraus* (Tractatus rar. Transsylv. Ad a. 1603. *Kemény*: Fundgruben, I. 191.) szerint egyedül Segesvárott 2000-en haltak el. Beszterce 1600—1603-ig éhínség és pestis következtében, körülbelül 13,000 embert vesztett. (*Kramer*: Beiträge zur Geschichte der Stadt Bistritz. Archiv, XII. 336. s köv. II.)

²⁾ *Kraus* id. m. 192. l. és *Szamosközy* tudósítása. (Hunyad-megyei tört. és régészeti társ. Évkönyve, XIII. 104. l.)

³⁾ 1602-ben (közelebbi kelet nélkül) irt levelében. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

Bocskay fejedelemségével a kimerült országra a béke áldásos napjai következtek; a rend és nyugalom helyreállott. Bethlen Miklósné is hazatérhetett Búnra, hogy egyetlen gyermeke felnevelésére szentelje — úgy látszik — özvegysége napjait.¹⁾ A kis Ferencz anyai gondviselés alatt nevelkedett mindaddig, míg a szükséges ismeretek elsajátítása végett, a kor szokása szerint, valamely collegiumot kellett felkeresnie; választása az unitáriusok kolozsvári főiskolájára esett, mely a Basta-korszak alatt szenvedett csapásokból épülni kezdett. Itt végezte be tanulmányait, sőt egy »szavahihető író« tanúsága szerint, bizonyára kedvtelésből, a tanítással is megpróbálkozott.²⁾ Természetes, hogy ez rövid ideig tarthatott. Bárminő nemes céljai vannak is a tanításnak s bármilyen megtiszteltetésben volt is részök e hivatás képviselőinek éppen Erdélyben, egy nagy tekintélyű nemesi család sarjának, kinek valamennyi őse Erdély közéletében s a harczmezőn tűnt ki, más téren kellett keresnie az érvényesülést. A fejedelmi udvarban való szolgálat, melyet egyébiránt a nevelés befejezésének tartottak, volt a lépcső azok számára, kik a közéleti pályán emelkedni akartak; Bethlen Ferencz is oda törekedett.

Ismeretes, hogy Erdélyben egy-egy új családnak a fejedelmi székbe jutása alkalmúl szolgált az új dynastiával rokonságban álló családok felemelkedésére. Így történt ez Bethlen Gábor fejedelemsége alatt is. Az indító ok bizonyára az volt, hogy »oly időben, midőn az arulás mindenfelől és száz alakban leakelődik a trón körül, a fejedelemnek szüksége van hű, megbízható férfiakra, kiket elsősorban saját vérei közt kell keresnie.«³⁾ Ezért teszi meg testvérét Istvánt Erdély kormányzójává s ezért fordít kiváló gondot testvére fiainak, ifj. Bethlen Istvánnak a »kis gróf«-nak, és Péternek iskoláztatására, kiknek nagyobb szerepkört szánt fejedelemsége politikai életében. Nemzetiségéhez való szeretete irányítja figyelmét a bethleni Bethlenekre is, kiket udvari historikusának, Bőjthinek munkája alapján ő is, miként ettől fogva csaknem mindenki, első-

¹⁾ Bethlen Miklósról idézett levelén kívül semmi egyéb adat nem maradt ránk; valószínűnek tartjuk, hogy Székely Mózes oldalán, kit tudvalevőleg főleg az unitárius nemesség pártolt, esett el.

²⁾ »Fide dignus autor annotavit in suo diario, hunc Franciscum Bethlen in schola Claudiopolitana unitariorum professoris munus peregrisse.« *Kénosi Tócsér János*: Biblioth. SS. Transylv. Unitariorum, 52. l. (Kézirat a kolozsvári unitárius collegium könyvtárában.) *Aranyosrákosi Székely Sándor* szerint »önvonzalmát követve az ottani unitárius főiskolában történeteket tanított.« Unitária vall. tört. 113. l.

³⁾ *Acsády*: Bethlen Gábor udvara, 235. l. (Gindely: Bethlen Gábor életrajza.)

sorban természetesen a Bethleni Bethlenek,¹⁾ az Iktáriakkal közös eredetűeknek tartott. E család különben is tekintélyes szerepet vitt Erdély történetében, sőt mint láttuk, egyik tagja Farkas († 1616-ban) épen Bethlen Gáborral karöltve működött közre a Basta-korszak megbuktatásában. Ezért mondhatta a fejedelem Bethlen Farkas fiáról Jánosról, hogy »ha az egy testvér-öccsének, Bethlen Istvánnak fiai nem volnának, fiává fogadná.«²⁾ s lehet, hogy az erdélyi politikai életben a Bethleneknek szánt nagyobb szerepkör készítette őt arra is, hogy az alig 14 éves Bethlen Jánost Bethlen Péter kíséretében, magasabb műveltség megszerzése végett 1626-ban a leydeni egyetemre küldje.³⁾

A Bethleni Bethlenek közül ez időtájt csak ketten: a Balázs ágabeli György († 1626) és Ferencz voltak férfikorban; természetes tehát, hogy a fejedelmi udvarnál mindketten szíves fogadtatásra találtak. Míg azonban György magára semmiféle hivatalt nem vállalt, Ferencz épen ezen az úton vélte feltölteni boldogulását. 1625 körül már fejedelmi főasztalnok (magister dapiferorum),⁴⁾ s ettől az időtől kezdve, Bethlen Gábor halála után is, a fejedelmi udvartartás változatos, de felelősségteljes intézésében állandóan szerepet visz, sőt bizalmi állásából következőleg a közéleti és diplomáciai téren is bőszes alkalmat nyílik tehetsége és tevékenysége érvényesítésére. A fejedelmi udvarban ismerte meg Szentlászlói *Kamuthy Farkas* tanácsosnak, Torda megye főispánjának s Udvarhelyszék főkapitányának leányát *Zsuzsannát*, a kit 1627 máj. 20-án nőül is vett.⁵⁾ Az esküvő a Bethlenek ősi várában, a vadregényes fekvésű Keresden folyt le, melyet Bethlen Ferencz ettől kezdve állandó tartózkodása helyéül választott.

Bethlen Gábor halálával Erdély ismét válságos viszonyok közé jutott. A fejedelemség Bethlen akaratából, melyet a rendek és a porta hozzájárulása is szentesített, feleségére, Brandenburgi Katalinra szállott, ki azonban méltatlan utódnak bizo-

¹⁾ Pl. *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. k. 148. l.

²⁾ *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. k. 143. l.

³⁾ Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae. Haga, 1875. col. 174. *Haller Gábor* naplója. (Erd. tört. ad. IV. 5. l.) Történelmi Tár, 1899. 99. l.

⁴⁾ *Szilvási András* 1625-iki kolozsvári kalendáriuma többek között »Bethlen Ferencz uramnak, ő felsége Fő Asztalnokának« van ajánlva *Kanyaró F.* Néhány szó régi naptárainkról. Magyar Könyvszemle, 1897. 182. l. *Nagy János*: Hidvégi Mikó Ferencz életrajza. Keresztény Magvető, 1875. 99. l. jegyzet.

⁵⁾ A havasalföldi vajda 1627 ápr. 28-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.) Megjegyzendő, hogy *Kamuthy Farkas* épen az előző évben halt el. (Ugyanezen okiratban, és *Lázár*: Erdély főispánjai, 118. l.)

nyult. Nyelvében, szokásaiban, érzelmeiben idegen lévén, az erdélyiek szeretetét sohasem tudta, sőt nem is akarta megnyerni. A felekezeti és személyi ellentétek kiélesedése, a fejedelemszony épen nem kifogástalan magán élete, lappangó, majd nyílt ellenségeskedése Bethlen Istvánnal a kormányzóval, s mindezekkel kapcsolatosan pártalakulások és pártküzdelmek, alkalmúl szolgáltak idegen beavatkozásokra.¹⁾ Az erdélyi rendek pedig, okulva a multak szenvedésein, épen ezt akarták elkerülni. Katalint tehát lemondásra kényszerítik (1630. szept. 28-án),²⁾ de ugyanez a sors éri a fejedelemmé megválasztott ingadozó Bethlen Istvánt is, ki a hatalmas Rákóczy Györggyel nem vehetvén föl a küzdelmet, a topai egyezség értelmében³⁾ Rákóczy javára lemondott.

A választás kétségkívül szerencsés volt. I. Rákóczy György méltó utóda volt Bethlen Gábornak, kinek minden intézkedését tiszteletben tartotta s politikájában is követni kívánta. Kiválóan ügyelt arra, hogy uralkodása ne rendszerváltoztatás, hanem a réginek természetes folytatása legyen; fejedelemsége kezdetétől fogva iparkodik beleilleszkedni Erdély sajátságos politikai és társadalmi életébe, s valóban uralkodása a »transylvanizmus« teljes megerősödését jelenti. Alkalmazkodásával az erdélyi viszonyokhoz, s tapintatosságával, melylyel a közelmúlt zavarai közben felmerült egyéni és felekezeti sérelmeket kiegyenlítette, még azokat is a maga részére nyerte, kik megválasztásában a magyarországiak túlsúlyától s az erdélyiek háttérbe szorításától félték. A Bethlen Gábortól nevelt diplomatáknak, valamint azoknak a főnemeseknek, kiknek előde hivatalok és méltóságok adományozásával Erdély közéletében tehetségüknek megfelelő nagyobb szerepkört akart juttatni, Rákóczy is hasznukat vehette; az állapotot tehát e tekintetben is érintetlenül hagyta. Ez magyarázza meg azt, hogy trónja biztosításáért folytatott későbbi küzdelmeiben, főleg Bethlen István 1636-iki támadása alkalmával, épen azok legbuzgóbb hívei, kik az imént lezajlott fejedelmválasztási mozgalmak alatt különböző tekintetből Bethlen István köré csoportosultak s a kik közül egyeseket esküvel erősített valóságos véd- és dacz-szövetség fűzött hozzája.⁴⁾

¹⁾ *Kemény János* Önéletírása, 160. s köv. 11.

²⁾ Erd. Orszgy. Eml. IX. 50. l.

³⁾ Hitelesített másolata a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁴⁾ Ez a szövetség Bethlen István, Kornis Zsigmond, Kovacsóczy István, Haller István, Apafi György, Kassai István, Göcz Kálmán, Zólyomi Dávid, Macskási Ferencz, Borsai Nagy Pál, Cserényi Farkas, Keresztési Pál, Mikó Ferencz és Kapi András közt 1630 aug. 9-én Gyulafehérvárt kötöttet. (Egykorú másolata a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

Ezek közé tartozott Bethlen Ferencz is. Előbb Bethlen István híve,¹⁾ mint a kihez képzelt rokonsági kötelékek fűzték; de midőn nyilvánvalóvá lett, hogy az új fejedelem határozatlansága miatt Erdély politikai helyzete bizonytalan, az első egyike lón, ki Rákóczynak szolgálatait felajánlja. Elhatározásában tehát nem opportunismus, hanem Erdély létérdekeinek érett megfontolása vezérli, s ezt az államférfiui hideg számítást nála is az alattvaló önzetlen ragaszkodása váltja fel, midőn meggyőződik róla, hogy Rákóczy egyénisége biztosíték Erdély hagyományos politikája megszilárdulására nézve. A fejedelem valóban nem is volt közönyös hívei iránt; kitüntetésekkel, adományokkal halmozta el őket s a tehetségesebbeknek széleskörű diplomáciájában bőséges alkalmat nyújtott a működésre. Bethlen Ferencz is alig néhány év alatt (1633-ig) Fejér megye főispánja, táblai ülnök és főudvarmester lett.²⁾

A főudvarmester állása a fejedelem udvartartásában a legfontosabb és legnehezebb hivatal, mert az ő kezében összpontosul az egész udvartartás vezetése.³⁾ Állandóan a fejedelmi udvarnál, vagy annak közelében kellett tartózkodnia, s ez a körülmény meghittebbé, bizalmasabbá tette a fejedelemhez és családjához való viszonyát; a »hopmester« rendezi a nagyobb ünnepélyeket, a külföldi követek, magasrangú vendégek fogadása is az ő vállain nyugszik, s általában nincs fontosabb mozzanat a fejedelmi udvarban, melyben a hopmesternek szerep ne jutott volna. E hivatal tekintélyes fizetéssel is járt. Bethlen Ferencz feljegyzéseiben legalább többször van említés »fizetés«-ről.⁴⁾

Ez évek valamelyikében halt el felesége Kamuthy Zsuzsanna is. Két kis árvája⁵⁾ felnevelésének gondjai, gazdasága gondozásának terhei, melyek a kor szokása szerint nagyobbára a házasszonyának vállain nyugodtak, s a melyeknek Bethlen Ferencz állása kötelességei miatt meg nem felelhetett, őt új házasságkötésre készített. Választása *Kemény Boldizsár* leányára *Katára*

¹⁾ *Kemény János* Onéletírása, 164. l. adott tudósításából következik. Megerősíteni látszik ezt Bethlen Istvánnak 1630 márcz. 18-án kelt rendelete is, melyben Sükösd György helyett Bethlen Ferenczet nevezi ki az udvarhelyszéki székelyek nemességét felülvizsgáló bizottságba. (Székely Oklevéltár, VI. 112—113. l.)

²⁾ *Kolosi Török István*: Az asszonyi nemnek nemességéről való Rythmusok ajánlásában. Szabó K. Rmk. I. 262. l.

³⁾ *Radvánzky*: Magyar családélet, I. 434. s. köv. ll.

⁴⁾ Pl. 1649 jul. 6-án: »Máthé hozott Fejérvárról fizetésembe fl. 500.« — Ugyanazon év szept. 25-én: »Hoztak Enyedről fizetésembe fl. 55.« — Ugyanazon év nov. 8-án: »Fizetésembe az komornokok adtak fl. 200.« — (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁵⁾ *Benkő* (Transylvania, II. 373. l.) szerint: Borbála és Erzsébet.

esett, kit 1633 jan. 25-én nőül is vett.¹⁾ A lakodalom Gerenden folyt le a fejedelmi udvar részvételével. Házassága több tekintélyes nemes családdal (Hidvégi Nemes, Barcsay, Szalánczy, Basa) közelebbi atyafiságba hozta,²⁾ vagyona is gyarapodott,³⁾ de mindeztől eltekintve, Kemény Katában hű feleséget, gondos gazdasszonyt s árváinak szerető anyát látált, kinek nagy része van családjá felemelkedésében. »Az ki jó asszonynyal bír, — írja ez időtájt Kolosi Török István Kemény Katának ajánlott munkájában — örökséget kezd bírni, hozzája hasonló segítsége vagyon és nyugalom oszlopa.«⁴⁾ Bethlen Ferenczen ez beteljesedni látszott.

Rákóczy Györgynek fejedelemsége első éveiben, mint említettük, nehéz küzdelmekben volt része trónja megvédéséért, főleg a porta bizalmatlankodó és gyanakvó magatartása miatt. A porta Rákóczyt sohasem szerette, s bár a fejedelem óvatos, a körülményekkel megalkuvó politikája miatt az athnamében megállapított helyzetet változtatnia ürügye nem lehetett, készségesen pártolta a Rákóczy ellen irányuló mozgalmakat. Alkalmában hiány nem volt. A fejedelem erélyes, sőt kiméletlen eljárása, melylyel uralma megszilárdításán fáradozván, néha családi érdekeket, személyes ambíciókat is megsértett, egyeseknél magában Erdélyben is visszahatást keltett. Így lesz ellenségévé Zólyomi Dávid, Székely Mózes, sőt maga Bethlen István. Valamennyien a portához folyamodnak, mely hivatalosan nem támogatja ugyan őket, de elnézi a hódoltsági vezérek tényleges beavatkozását. Míg azonban a két előbbi trónkövetelő törekvése egyéniségöknél fogva viszhangot alig kelthetett, Bethlen István támadása már jelentékenyebb volt, melylyel Rákóczynak is számolnia kellett. A mozgalom azonban, mint ismeretes, az 1636 okt. 6-án történt nagyszalontai ütközettel, melyben Bethlen István pártján török haderő is résztvett, Rákóczy javára ért véget⁵⁾

¹⁾ I. Rákóczy György naplója 1633-ból. Erdélyi Múzeum, 1900. 468. l.

²⁾ *Kemény János* Önéletírása, 13—14. ll.

³⁾ Így jut pl. a Doboka megyében fekvő kentelki (Szolnok-Doboka megye monogr. IV. 305. l.) és kerlési (Szolnok-Doboka megye monogr. IV. 313. l.) s a Belső-Szolnok megyei omlásajji (Szolnok-Doboka megye monogr. V. 281. l.) birtokokhoz.

⁴⁾ *Szabó K.* Rmk. I. 262. l. Szabó Károly a könyv iratása idejét 1630-ra teszi azon az alapon, mert a könyvnyomtató Abruzyi György 1630-ban nyomtatta első zsengéjét és így igen hihető, hogy ezen munka már 1630-ban megjelent. Az ajánló levél szerint Kemény Kata már Bethlen Ferencz neje; a házasság azonban, mint láttuk, csak 1633 jan. 25-én történt, tehát Kolosi Török István *Rythmusai* legfeljebb az 1633 év folyamán jelenhettek meg.

⁵⁾ *Szalárúy*: Siralmas krón. 100—121. ll. *Segesvári Bálint* krón. (Erd. tört. ad. IV. 210—11. ll.) *Haller Gábor* naplója (Erd. tört. ad. IV. 31. s

A nyugalom és béke idejét, melyet Bethlen Istvánnal való megegyezése után semmi sem látszott fenyegetni, Rákóczy nem vesztegette el tétlenül. A lefolyt események sok tanulságot tartalmaztak, hiányokat tüntettek fel az alkotmányban is, és Rákóczy azokat orvosolni akarta. Rendezendők tartotta többek között a kiváltságos szász városoknak az erdélyi fejedelmekhez való viszonyát is. Rákóczy ugyanis minden eshetőség ellen biztosítani akarván magát, Bethlen István készülődéseinek hírére a jól megerősített szász városokkal: Brassóval, Nagyszabennel, Segesvárral stb. a hűségüket azonnal letétette. A segesváriak vonakodtak ugyan tőle, de végre »hosszas rábeszélések után« hűséget esküdtek; ¹⁾ s mikor a fejedelem hadi terheiken jelentékenyen könnyített, ²⁾ még abba is belégyeztek, a mi ellen pedig Rákóczyhoz küldött követeik által előbb tiltakozának, ³⁾ hogy »kit Isten eltávoztasson, ha az szükség úgy kívánja, hogy ő Ngának városunkban kellene akármely szükségének idején jöni, szorulni, minden hozzátartozóival minden halogatás nélkül« bebocsátják. ⁴⁾ Hogy azonban hitlevelük »szász hit« volt. s »hamar felbontják őket,« ⁵⁾ Rákóczy előtt abból is nyilvánvalóvá lett, hogy a város polgármestere, Eisenburger, kétségtelenül nem egyéni kedvtelésből, hanem a polgárság hozzájárulásával s talán akaratából, a fejedelemnek Segesvár közelében lévő majorságát felgyujtatta. ⁶⁾

A fejedelem, kinek idejét a hadi készülődések teljesen elfoglalták, ez ügy elintézését egyelőre függőben tartotta; de a hadjárat befejezte után Bethlen Ferenczet, ki a táborozásban szintén részt vett, ⁷⁾ azonnal utasította, hogy a fejedelem jóindulatának hangoztatásával, haladéktalanul kezdje meg a tárgyalásokat a segesváriakkal, egyelőre a hitlevelükben foglaltak részletezésével. A tárgyalások lényege bizonyára a fejedelemnek

köv. II.) stb. Eltekintve a gazdag okiratanyagtól, mely a Tört. Tár folyamataiban s Szilágyi Sándor ismert kiadványaiban közkezen forog.

¹⁾ Chronica civit. Schaesburg. (*Kemény*: Fundgruben, II. 113. l.)

²⁾ »Ngod oly kegyelmes urok volt nekik, hogy Ngod nem kívánta tőlök, mint Báthory Zsigmond, hogy minden tíz embernek egyike hadba menjen, az kilence tartsa el hópénzen az tizediket, néha pedig az ötödik embernek egyike ment el az hadba, az négye tartotta el hópénzzel.« — »90 gyaloggal tartoztak volna mindenkor, hogy az hadba küldésnek. de Ngod csak felével contentus« stb. Bethlen Ferencz 1636 decz. 13-án írt levele a fejedelemhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ Chronica civitatis Schaesburg. (*Kemény*: Fundgruben, II. 113. l.)

⁴⁾ 1636 febr. 10-én kelt okiratuk hitelesített káptalani másolata a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁵⁾ Bethlen Elek (Ferencz fia) megjegyzése a fenti okiraton.

⁶⁾ Chronica civitatis Schaesburg. (*Kemény*: Fundgruben, II. 113. l.)

⁷⁾ Erd. Orszgy. Eml. IX. 580. l.

városukba való befogadása körül forgott, a mi hitlevelükben is fel volt ugyan említve, de különféle magyarázatokra alkalmat nyújtó szűkszavúsággal. A tárgyalások Rákóczy György győzelme után, a segesváriak részéről nehézségekbe nem ütköztek, annál is inkább, mert — úgy látszik — a fejedelem csak elvi jelentőségű megállapodást kívánt tőlük. »Mind az tanács s mind az szász emberek megegyeztek, hogy az Ngod kegyelmes kívánságira rámenjenek, hogy ha az necessitas valaha kívánna, — jelenti urának Bethlen,¹⁾ — mert az Ngod szép kegyelmes beszéde felette sokat efficiált; az szász papok is megértvén, azt mondták, hogy valamint Ngodért eddig Istennek ó szent felségének imádkoztak, de ezután kétszerte nagyobb buzgósággal könyörögnék Ngod életeért és megmaradásáért.« Ugyanilyen engedékenységet tanúsítottak a segesváriak Eisenburger polgármester ügyében is, kit Rákóczy példás megfenyítésben akart részesíteni. A vizsgálatot 1637 elején szintén Bethlen Ferencz vezette egy bizottság élén, mely a mindenkitől elhagyott polgármestert jelentékeny pénzbírságon kívül hivatalának s összes politikai jogainak elvesztésére ítélte.²⁾

A XVII. század a vallásháborúk és theologiai harczok kora. Erdély, mely a XVI. század óta élénken részt vett minden szellemi mozgalomban, e tekintetben sem vonhatta ki magát az Európa-szerte uralkodó eszmék hatása alól. A theologiai harczok itt is napirenden vannak, s miként minden monarchikus államformában, Erdélyben is az uralkodó felekezetiisége a leg súlyosabb érv a felekezetek harczában, de Erdély kiválóan protestáns jellegéből következőleg természetesen csak annyiban, a mennyiben az egyes protestáns felekezetek valamelyikének túlsúlyra jutásáról volt szó. A katolicismus pl. még a katolikus Báthoryak fejedelemsége alatt sem gondolhatott vezető szerepre az elsőbségért már János Zsigmond óta elkeseredetten küzdő unitárius és református egyházzal szemben. E küzdelem azonban az unitáriusok részéről, a XVII. század folyamán, különböző okokból pusztán védekezéssé vált a hivatalos jellegű kalvinizmussal szemben, I. Rákóczy György uralkodása alatt pedig teljesen háttérbe szorult. A fejedelem minden tehetségével egyháza felemelésén fáradozott; a református vallást kizárólagossá akarta tenni, hogy elejét vegye az állam erejét megosztó felekezeti versengéseknek. Az unitarismust mint vallási irányt sem szerette, uralkodásának első évei pedig

¹⁾ Bethlen Ferencz 1636 decz. 13-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Chronica civit. Schaesburg. (Kemény: Fundgruben, II. 114. l.) Erd. Ország. Eml. X. 4. l.

arról is meggyőzték, hogy állami érdekek is sürgetik a versengő felekezetek, köztük elsősorban az unitarismus elnémítását. Első lépés, mintegy ürügy volt erre a szombatosok kiirtása. Már az 1635 máj. 13-iki gyulafehérvári országgyűlés felhatalmazta a fejedelmet, hogy »az olyanok ellen comperta rei veritate az fiscus per directorem az 1622 esztendőbeli articulus szerint procedálhasson«; ¹⁾ az országgyűlési végzés végrehajtása azonban a Bethlen-féle mozgalmak miatt függőben maradt, s Rákóczy erre csak azok lezajlása után, a belső nyugalom helyreálltával gondolhatott. Az 1638 július 1-re Dézsre rendelt terminus²⁾ volt hivatva az egész országot izgalomban tartó ügy végleges elintézésére, s erre az érdekelt feleket meg is idézték. »Ezen a terminuson de vera religione, unitarii sint ne vel non, nem leszen semmi disputatio, hanem csak azt keressük ki, kicsodák azok a szombatosok, kik az recepta unitaria religióról exorbítattanak az judeismusra«, — írta Rákóczy Tolnai Istvánnak.³⁾ A terminus azonban valójában dogmatikai vitákkal kezdődött, — a mit egyébiránt az áprilisi országgyűlés articulusaiból is következtethetni — s végeredményében, a szombatosokra vonatkozó végzéseken kívül, az u. n. *complanatio*-ban, az unitárius vallásgyakorlat korlátozását vonta maga után.⁴⁾ A *complanatiót* *Bethlen Ferencz* is aláírta. Vajjon ebben a végzésben a lelkiismereti kényszer egy nemét, vagy pedig az egyháza kebelében újabban elharapózott viszálykodások lecsilapításának egyik módját látta-e? nem tudni. Annyi tény, hogy ezentúl is buzgó unitárius maradt, ki vallási meggyőződését az áttéréssel esetleg várható előnyökért meg nem változtatta; de viszont Rákóczyban is volt annyi szabadelvűség a türelmetlenség e korában, hogy Bethlen Ferenczben, de másokban is, felismerte és meg tudta becsülni az értékest, s felekezeti elfogultságból az állam vagy saját érdekeit szem elől nem tévesztette.

A dézsi *complanatió*val s egyéb rendeletekkel korlátok közé szorított unitarismus, befolyását Erdély közéletének irányításában végleg elvesztette. Rákóczy ezáltal egy ellenzékieskedésre hajló politikai pártot is megtört, a mi az állami érdekek szempontjából kétségtelenül kívánatos volt, de jelentékeny hatással volt egyúttal a fejedelmi hatalom kifejlődésére is. Rákóczy csak most gondolhatott komolyan arra, hogy mindenekeelőtt a fejedelmi trónt családjának biztosítva, a harminczéves háborúban

¹⁾ Erd. Orszgy. Eml. IX. 415. l. Artic. I.

²⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 136. l. Artic. I.

³⁾ Keresztény Magvető, 1874. 155. l.

⁴⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 174. s köv. ll.

résztvegyen, a mire a Habsburgok ellenfelei évek óta sürgették.¹⁾ Az erdélyi rendek maguk sem idegenkedtek az örökösödés kimondásától s ifj. Rákóczy György megválasztásától és midőn 1642 febr. 19-én Kornis Zsigmond a gyulafehérvári országgyűlés elé terjesztette ifj. Rákóczy Györgynek fejedelemmé választását, a gyűlés »minden contradictio nélkül« teljesítette az öreg fejedelem óhaját.²⁾ A szokásos beiktató ünnepélyeket, melyek a választást megerősítő athname átvételekor ismétlődtek, *Bethlen Ferencz* főudvarmester rendezte. Az utóbbit egy szemtanu leírásából ismerjük is.

»Az ifju fejedelem electiója dolgából — írja a szemtanu — az fényes portára expediáltatott főkövetek az kapucsi pasával együtt, ki által hatalmas császár kardot, botot, zászlót, tollas szkófiás gazdag süveget és athnamét küldött, in hoc anno praesenti 1642, die 7-a Julii, Szászsebesre érkezvén, 8-a die ejusdem reggel 5 óraker onnét megindultanak. Serédy István uram főkövet s az szászvárosi királybíró Fodor István és Barcsay Ákos uramék vele levén az kapucsi pasával, Musztafa agával, kit az ifju fejedelem is hatalmas császár méltóságához illendő böcsülettal akarván excipiálni, tek. nagyságos Kornis Zsigmond tanácsúr és Bihar s Zaránd vármegyének főispánja praeficiáltatván az mi kegyelmes urunk dispositiója szerént végben vitelére és elrendelésére, jó reggel az megírt napon a tanácsurak és több főfőrendek, az mi kegyelmes urunkat az templombeli karban, ifju fejedelmünkkel együtt bekisérvén, s az több főrendek alámenvén az templomba s reggeli könyörgést meghallgatván, az mi kegyelmes urunkat s az ifju fejedelmet minden urak és főrendek bekisérték a palotába és az audientia házba.« Az öreg fejedelem fiát meg áldván s neki szerencsét kívánván, ifj. Rákóczy kíséretével a kapucsi pasa elé indult, kivel »egy alkalmas tisztás és téres helyen, az régen elpusztult Fejérvár az hol volt« találkozott. A pasa gyalog közeledett ifj. Rákóczyhoz, ki lováról szintén leszállott s üdvözölte a porta képviselőjét. A pasa mindenekelőtt a szultántól küldött kardot »maga kezével oldalára kötötte az ifju fejedelemnek«, majd átnyujtotta neki a zászlót és a botot. »Ezek igen böcsülettal meglévén«, visszaindultak Gyulafehérvárra. A menetet Bethlen Ferencz vezette. I. Rákóczy György jul. 9-én fogadta a kapucsi pasát, szintén nagy ünnepélyek között. »Az palota ajtójában várta a mi kegyelmes urunk főhoppmestere Bethlen Ferencz uram, és egyenesen behozván az mi kegyelmes urunk audientiája házában, az holott ő Nga aszta-

¹⁾ V. ö. *Szilágyi S.* I. Rákóczy György, 216. 319. s köv. ll.

²⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 59. l.

lánál felállván, jobb keze felől két tanácsurak, bal keze felől az ifju fejedelem, háta megett az mi kegyelmes urunknak Rákóczy Zsigmond uram állván.« A pasa I. Rákóczynak kezeit és ruháját megcsókolván, átadta neki a szultán s a nagyvezér levelét s »két kaftánt is adott az mi kegyelmes urunknak.« Majd kezét fogott ifj. Rákóczy Györggyel, neki is leveleket és kaftánokat adott, »fejében tévén császár küldött szkófiás süvegét« is. Befelezte a fogadtatást a pasa tiszteletére adott fejedelmi ebéd, mely után »úgy is vitték minden módon szállására, az mint felhozták volt.«¹⁾

Ifj. Rákóczy György megválasztatása, mint említettük, fordulópont az öreg fejedelem külpolitikájában, ki most már ténylegesen részt kíván venni a harminczéves háborúban s egyúttal elhatározza, hogy a lengyel királyság megszerzésére is kiváló gondot fordít, a mire ösztönzést Lengyelországból kapott. Ez utóbbi törekvése Bethlen Ferencz diplomáciájával függ össze.

LUKINICH IMRE.

¹⁾ Közölte *Szilágyi S. Rajzok és tanulmányok*, I. 238–244. ll. Utána kivonatosan adtuk.

MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEK.

1505—1508.

Hazánkban az igazi nagy küzdelem a fő- és köznemesség között II. Ulászló korával kezdődik. Természetes, hogy a nemesség kettéválásának eredete sokkal korábbi, de az összeütközés igazában ebbe a korba esik. Eddig is voltak ellentétek, most azonban az ellentéteknek oly különös nemével állunk szemben, a melyet ezelőtt nem láttunk. Eddig, bármily gyöngö volt is néha-néha a királyi hatalom, azzal a pártoknak mindig számolniok kellett; arra, hogy a nemesség valamely része a király nélkül, avagy a király egyenes kizárásával vitte volna a kormányt, példát nem találunk.

Egyik fél sem érezte oly erősnek magát, hogy egymagában legyűrhesse a másikat. II. Ulászló trónralépte az első alkalom, mikor a két rend új küzdelmet kezd. Számításon kívül hagyhatják a királyt, egymás közt akarnak a hatalomban osztozkodni; helyesebben mondva, a főnemesség minden hatalmat kiragad a király meg a köznemesség kezéből.¹⁾ Hogy mind a kettőnek erejét egyszerre akarja megtörni, annak magyarázata Mátyás uralmában keresendő. Az igazságos királynak főtámasza az oligarchia ellen éppen a köznemesség volt; ezt a főpapok és az urak leverik a királyválasztó országgyűlésen, tehát bukik az is, a mi reá támaszkodott: a királyi hatalom. Ulászló hatalomnélküliségét nem az döntötte el, hogy Farkashidán aláírta a választási feltételeket, hanem az, hogy őt csak az egyik rend, a főnemesség juttatta trónra.

Egykorú s későbbi írók többféleképen magyarázzák, miért választották éppen Ulászlót Magyarország királyává. Sokan mást hisznek, de talán helyes, ha azt mondjuk, hogy pártszempontból.²⁾ Ő volt az egyetlen, a kit csak a főnemesség támogatott. Miksa nem kellett egyik pártnak sem; a közne-

¹⁾ Oly. a választási feltételeket a *Corpus Juris*-ban.

²⁾ Más véleményen van Fraknói Vilmos: *II. Ulászló királylyá választása* című értekezésében. *Századok*, 1885.

mesek jelöltje János Albert volt, és ezek épúgy állottak volna szükség esetén Corvin János mellé, de ellene voltak Ulászlónak, a ki hadban oly sokáig ellenfele volt a körükből felemelkedett Mátyásnak. Ezért keresett a főrend olyat, a ki egyedül neki köszönhesse uralmát, mert ez maga után vonta azt, hogy neki adja a hatalmat, a mint hogy tőle kapta azt. Ezt a feltevést pedig csak megerősítik az 1491-ben Miksával kötött pozsonyi szerződés elfogadásának körülményei. Nem az ország, hanem a király érdekében kellett elfogadni, s a főrend hozzájárul, hogy újra lekötelezze magának Ulászlót. Megajánlja az egyforintos adót, — pedig a conditiókban szintén tiltakozott ellene, — mert ez volt az uralkodó kívánsága, a főrendeknek pedig nem volt káruk belőle, minthogy a megajánlók mentesek voltak alóla. Fenn akarják mindenképen tartani a jó viszonyt Ulászlóval, hogy a király hálája és kegye mindig feléjük forduljon.

Egészen más a köznemesség helyzete. Ez sem a pozsonyi szerződést, sem az egyforintos adót nem fogadja el, s így kerül szembe a királlyal, illetőleg a vele rendelkező főnemességgel.

A pozsonyi szerződés ellen való küzdelmében az alsó nemesség pártja csak a magyarság erejére volt utalva; viszont ellenfeleinek idegen segély után kellett látniok, mivel az ország zöme nem állott mellettök. Ebből a helyzetből folyt, hogy az udvar idegen, németpárti legyen, a köznemesség pedig a nemzeti párt.

Nem lehet vádolnunk a köznemességet, hogy nem próbálta volna meg a király megnyerését. Az 1495-iki országgyűlésen felszólítják, támaszkodják rájuk s megadnak neki mindent, a mit kíván. Természetes, hogy Ulászló nem áll melléjük, mert a főnemesség többet ígért, mert elfogadta az pozsonyi szerződést is, a mihez pedig a köznemesség hozzá nem járulhatott. Tovább kellett tehát a küzdelmet folytatniok. Hogy ez idegenellenes volt, annak magyarázata a pozsonyi szerződés is, meg Ulászló addigi uralma is. Távol volt ugyan még Miksa uralmának ideje, de annál inkább súlyodt az ország hatalma és belső biztossága II. Ulászló alatt, a ki nem magyar származású, hanem idegen. Ezt a hanyatlást a nemzeti király, II. Ulászló közvetlen előde alatt nem tapasztalták. Nem valószínű, hogy Corvin személyes kiválósága vitte volna őket arra, hogy ők is gondoskodjanak a királyság, majdani betöltéséről, hanem inkább biztosítani akarták valamivel jövődjüket, a mint a főnemesség megtették ezt a pozsonyi szerződéssel; vagy legalább is feleletet kellett adniok arra, mi erre nézve a véleményök.

A válasznak megkésését a párt helyzete magyarázza. A műveltebb arisztokráciának voltak vezetői, a kik össze tudták ezt

a rendet tartani, de nem volt senki, a ki a nemzet zömét vezesse. A főurak tudták, kire száll Ulászló után Szent István koronája, a nemeseknek keresni kellett egy magyar trónjelöltet. Köznemes nem volt oly kiváló, mint előbb a Hunyadiak, azért állnak Corvin mellé, kinek származásánál fogva vannak a trónra valamelyes jogai. Ez történik 1498-ban, mikor először jelenik meg az országgyűlésen Corvin s vele a köznemesi párt vezetője, Werbőczy. Gyöngye próbálkozások a pártegység megteremtésére már előbb is voltak, de ez az első eset 1490 óta, mikor a közrend politikai súlylyal lép a színtérre, egységes vezetés alatt, és diadalt is arat a nemzeti királyság elvének kérdésében. Mily idegenellenes a párt, az 1498-iki végzemények 45. pontja mutatja, mely szerint idegen uralkodók küldöttei a királyválasztó országgyűlésen részt nem vehetnek. Nem más ez, mint lehetetlenné tétele az olyan választásoknak, minő az Ulászlóé volt. Benne foglaltatik, ha nincs is nyíltan kimondva, hogy Magyarországon ezután csak magyar lehet uralkodó.

A nemzeti királyság eszméje itt jelenik meg először a törvényben, mutatva, hogy ellene sem a királynak, sem a főnemességnek nincs kifogása. Várni lehetett volna most már, hogy a köznemesség tovább megy a megkezdett úton; de ez nem történik. Kifáradtak az első erőfeszítésben; pihentek, hogy új erőt gyűjtsenek. Azonban megmaradt a jelszó, a melyért ezentúl a küzdelem folyt, és ez a jelszó úgy hangzott, hogy rendezni kell a királyválasztást. Az 1504-iki országgyűlésen mégsem merik felidézni az új küzdelmet. Talán érezték, hogy erejükkel körülbelől egyenlő a királyé meg a főnemességé, s azért nem merték a döntést megkoczkáztatni, mert az esetleges sikertelenség agyonzúzta volna a pártot. De alig telik el egy év és már keresztülmegy akaratuk. Pedig közbeesik Corvin halála is, a kinek személye sokakra gyakorolt volna vonzó hatást. Tény, hogy 1505-ben is voltak zavarok, de a döntő diétáig ezek elsimultak.

Érdekes véletlen, hogy az 1505 esztendő mintegy előképe azoknak az országgyűléseknek, melyek hús év mulva következtek be: a király és köznemesség egymás ellen hívnak össze diétát, a mi csak arra jó, hogy bebizonyítsa, mennyivel gyöngébb Ulászló alattvalóinál, mert végül is ő kénytelen engedni. Az is lehet, hogy talán a főnemesség sem állott oly szilárdan mellette. De ekkor legalább látszólag mégis megőrzi a király felsőségét, mert a nemzeti királyságot kimondók Ulászló, nem pedig a köznemesség meghívására gyülekeztek össze a Rákoson.

Az 1505 évben első ízben februárban volt együtt a diéta.¹⁾

¹⁾ *Kovachich*: Supplementum, II. 329.

Ez mintegy folytatta volna az 1504-ben elhalasztott küzdelmet. A közrend szenvedélyes hangon kelt ki a király ellen s ismét azzal fenyegetőzött, hogy a királyválasztás körülményeit fogja rendezni. A fenyegetés azt mutatja, hogy ez oly fegyverük volt, a mit Ulászló ellensúlyozni nem tudott. Egyszóval kiindulnak az 1498-iki törvényből, a mit épen ezért kell itt alapnak tartanunk. A gyűlés azonban nem tud tárgyában megegyezésre jutni, tehát egyelőre marad minden a régiben; a diéta azzal az egy eredménnyel oszlik el, hogy július 25-re Székesfejervárra új gyűlést hív egybe,¹⁾ a melyen fegyveresen kellett volna a magyar nemességnek megjelennie. Ebből világos, hogy a februári gyűlésen a többség a köznemességé volt, mert az új diétának az említett módon való elrendelése csak neki kedvezett; a fegyver s a számbeli nagy túlsúly kezébe adta volna a győzelmet. Ez egyetlen végzésnek erejét azonban hatalmasan gyöngítette az, hogy országgyűlés egybehívása a király joga, nem pedig a diétáé.

Szerencsés megoldás volt Ulászlóra nézve, hogy az összejövetel idejét oly messze eltolták, mert azalatt alkalmat nyílt arra, hogy ő is összeszedje erejét s készüljön a köznemesség ellen. Meg akarta előzni elleneseit s június 24-re ő is összehívta Budára a rendeket. Mivel pedig a köznemesség fegyverétől félni kellett, a meghívottakat ő is fegyveres megjelenésre buzdította. Egyéb segély után is nézett, Csehországtól kért fegyveres támogatást magyar alattvalói ellen.²⁾ E szerint fegyveres erő döntötte volna el, tárgyalja-e a magyar országgyűlés a királyválasztás rendezésének kérdését, vagy sem. A nagy erőfeszítéskből, a mit Ulászló a júliusi gyűlés megakadályozására tett, világos, hogy a küzdelem éle nem annyira valami elv, mint inkább Ulászló személye ellen irányult, mert egy oly elvi jelentőségű végzéstől, mely az 1498 : 45. t. cz. mintájára készült, saját uralkodása alatt nem volt miért aggódnia. Ésetleg a letételről volt szó, mivel jelenleg még nem lévén fiutóda, kevésbé érdekeltette, hogy halála után magyart vagy idegent választanak-e királylyá. Az is világos ebből, hogy ez esetben a köznemesség logikusan járt volna el. Meg akarta előzni a főnemeseket, a kik szerződésekkel már úgyszólván elkötelezték a magyar trónt; ha pedig ők is csak írásos biztosítékot szereznek, ez nem gyökeres orvoslása a bajnak. A radikális gyógyszer az idegen királyság ellen csak Ulászló letétele.³⁾ Ép ily komolyan érdekelte a dolog Miksát, a kinek Magyarországra való jogait kellett féltenie. S hogy

¹⁾ Szilágyi : A magyar nemzet története, IV. 376. l.

²⁾ Palacky : Geschichte von Böhmen, V. 2. 117. l.

³⁾ Említi Fraknói id. m. (Szilágyi : A m. nemzet tört. IV. k.) 376. l.

nagyon is volt oka erre a félelemre, azt épen Ulászlónak külföldi segélykeresése bizonyítja.

A fegyveres összeütközés azonban elmaradt: nem lett meg a juniusi diéta.¹⁾ Ulászló kissé későn, juniusban kérte a cseh segítséget; ez idejében meg nem érkezhettek, e nélkül pedig nem állott érdekében az országgyűlést siettetni. Az már komoly vereség volt a királyra nézve, hogy az általa összehívott gyűlést nem lehetett megtartania. Ezt a vereséget csak azzal csökkentette, ha időnyerés után nézett, hogy a júliusi diéta se lehessen meg. Újra tárgyalni kezd a köznemességgel, mert most már a személyes ellentét jobban kiélesedett a köznemesség feje, Zapolyai János és Anna királyné között, a ki leányát Zapolyaihoz adni nem akarta.²⁾

Itt tűnik először szemünkbe a köznemesi párt küzdelmével kapcsolatban Zapolyai János alakja. Megjelenése, hirtelen felbukkanása csodálatos és meglepő. Apja, a nádor idejében a családnak még ellensége volt a nemzeti párt, most ő annak feje. Nem mond kelletténél többet az a kifejezés, ha Corvin utódának nevezzük. Szerepe ugyanaz, mint kevésbé szerencsés elődeé, eszközei majdnem ugyanazok, melyek élete végső éveiben Mátyás fiának voltak birtokában, de sikere jóval nagyobb, hatása állandóbb, mint sorstól üldözött elődének.

Érdekes jelenség a köznemesi párt vezéreinek változása. Első feje egy királyfi volt, a másik az ország leghatalmasabb arisztokráciájának nagyreményű fia. Hogy jutnak ezek, a kiknek helyzetük miatt tulajdonképen kívül kellene állaniok a közzrend körén, az alsó nemesség táborába? Az elsőnek szereplését élete magyarázza. Valamelyes jogai voltak a királyságra, de mellőzték; a főnemesség volt főképen az, mely szembeszállott vele. Hogy hozzájuk nem csatlakozhatott, világos. De a főnemességnek se kellett hozzája fordulniok. A mit ők akartak, elérték; az erélytelen király alatt kezükben volt a tényleges hatalom, a mit csak írásban, de nem a gyakorlatban korlátoztak ellenfeleiknek, a köznemeseknek az országgyűlésen hozott végzeményei.

De keresnie kellett valakit, a kihez forduljon, a kivel elvesztett hatalmának visszaszerzéseért küzdjön, az ország zömé-

¹⁾ Egy oklevél megtörténtnek mondja: »in celebratione praesentis dietae festi B. Viti et Modesti M. inter alios nostros regnicolas hic apud nos constitutus fuisset.« Buda, 1505. jun. 24. M. N. Muzeum: Justh család levéltára. — Ugyanígy mondja Marino Sanuto: Diarii, VI. 188. l. A kir. meghívó azonban erről mitsem tud s jul. 23-án a februári gyűlésre hivatkozik.

²⁾ *Szilágyi*: A m. nemzet története, IV. 375. l.

nek, a köznemességnek. 1490-ben őket sem vezette más a királyválasztásban, mint az önérdék. De akkor csalódtak. Tapasztalták, hogy mások jobban kihasználják Ulászló gyöngeségét. Keservesen kellett érezniök, hogy költségük a törvény ellenére éppen annyi, mint Mátyás alatt volt, az ország pedig folyton gyöngül, egymásután vesztí el egyik-másik olyan részét, melynek megszerzése sok magyar vérbe került. Ennek megakadályozásáért kell törekedniök a politikai túlsúlyra, hogy a bajokon segítsenek. Így tömörülnek párttá, mely lassanként igen tekintélyessé lesz.

Keresik az eszmét, mely után induljanak, s a mely mindnyájukat összetartsa. Nem kellett messze menniök, megtalálták azt a közel multban, melyet nemcsak hírből ismertek, mert maguk is akkor éltek át legszebb napjaikat. A mostani romlás okait a főurakban találják, ezek befolyásában, bennük, a kik idegent ültettek az ország trónjára; az idegen király pedig nem bírja megérteni vágyukat, meg képtelen is cselekedni, még ha megértené is. Így kell szembekerülnie az idegen királyságnak a nemzetivel, Ulászlónak Corvinnal, a ki a nemzeti királyság dicső képviselőjének utóda. Apja kiválóságai teszik őt rokonszenvesé, éppen úgy, mint Hunyadi János érdemei okozták Mátyás megválasztását.

Rövid idő alatt letűnik a nemzeti párt első összekötő kapcsa. Hogy vezető szerepet játszott volna, nem mondhatjuk, inkább mások szerepeltek helyette. Eltűnik, hogy helyet adjon utódának, Zapolyai Jánosnak, a ki a nádornak volt fia, még pedig annak, a kinek oly nagy része volt Ulászló megválasztásában. Hogy a közrend reá vetette szeméit, annak több okát lehet keresni. Egyik, talán első volt az ország leggazdagabb urai közül; már az apja is neki szánta a trónt, még inkább anyja. Vágyainak kielégítését nem remélhette a főnemesek körében. Tudnia kellett, hogy ezek magok közül való uralkodót nem fogadnak el, de nem is kell elismerniök, mert gyöngébb már úgy sem lehet Ulászlónál.

De ott volt a köznemesség, mely szomorúan, sírva állott korán elhunyt trónjelöltjének alig elhantolt koporsójánál. Az elhunyt helyébe új vezér kellett, s ennek helyét pótolhatni vélte Zapolyai. Hecszeg volt ő is, mint Corvin, tehát méltóságban fölért vele; rokonságban állott a Hunyadi-házzal; családja Mátyás végső évei óta a legemlegettebb, pénzügyi segélyforrásai a leghatalmasabbak, s fiatal lévén, remélhette, hogy idővel még megéri a diadal napját. Tehát a személyi különbségeket leszámítva, ismét Mátyás kora az, mely melléje vonja az embereket.

De mindezek a tulajdonságok mégis inkább a saját szemében növelték Zapolyai becsét, mint a köznemességében. Volt azonban olyan ok is, a mely miatt neki a köznemességhez, ennek pedig hozzá kellett csatlakoznia. Végső vágya a trón megszerzése volt, ennek zálogául s biztosítékául merész lépéire szánta el magát. Megkérte Annának, a gyermek kiráyleánynak a kezét, mert először ott próbálkozott, a hová hagyományai vonták: az udvar és főnemesség körében. Terve nem sikerült. A királyné lenézte őt, mivel nem volt királyi család sarja. Elutasították.

Kapóra jött neki a fő nélkül maradt köznemesség tábora. Céljaik abban egyeztek, hogy Ulászló, a főnemesség s ezek külső támaszai miatt az idegen uralom ellen irányultak. A cél közösségének össze kellett kötnie azokat, a kik eddig mint ellenségek állhattak szemben egymással. Kölcsönösen megvolt az a biztosíték is, a mely ezenfelül is összetartá őket: Zapolyainak párt kellett, melyre érdekeit alapítsa, a köznemesség pedig tudta, hogy ezt az erkölcsi és anyagi támaszt csak ő adhatja meg neki, tehát ha eredményt ér el, kizárólagosan élvezheti helyzete előnyeit. Zapolyait az elutasítás örökre elválasztá az udvartól s szorosan fűzte a köznemességhez, mely tudta, hogy vezére csak az ő segítségével nyerheti el a diadalt. Viszont Zapolyai hatalma megadta a köznemességnek azt a fegyveres erőt, a melyet eddig nélkülözött, a mire pedig szüksége volt, ha győzni akart a királylyal szemben, a ki a köznemesség ellen szintén fegyveres erővel akarta magát biztosítani.

De Ulászló e mellett is kereste a megegyezést alattvalóival. A közvetítésben közte és alattvalói, főleg pedig Zapolyai között, nagy része volt a lengyel királynak, Zsigmondnak. Julius elején létre is jött az egyezés, mely Zapolyait kibékítette Anna királynéval s ismét részesévé tette a királyi kegynek. Ezért azonban nagy engedményeket kellett tennie a nemességnek: megengedték, hogy a király külföldi tanácsosait mindig meghallgathassa. De elérték azt, hogy a király beleegyezett abba, hogy országgyűlést fog egybehívni, a mint azt a köznemesei párt kívánta. Ez a diéta Budán, szent Mihály napkor tartandó meg.¹⁾ Ez a compromissum végső vonalban mégis az alsó nemesség diadala, mert hogy az országgyűlésen övé a túlsúly, azt mindenki tudta, az összejövétel pedig teljesen törvényes lesz, mert a király hívja egybe. Igaz, hogy megengedik a király körül az idegen tanácsosokat, de mivel főcéljuk az idegen királyság lerázása volt, ha nemzeti lesz az uralkodó, magától elesik az idegen tanácsadók alkalmazása, ezért elvi föladás ebben az egyezményben nincs.

¹⁾ Palacky id. m. V. 2. 117. 1.

A megegyezés értelmében 1505 jul. 23-án Ulászló egybe-hívta az országgyűlést.¹⁾ A meghívó főntartja a nemesség állás-pontját és hangoztatja, hogy az összehívás a legutóbbi diéta rendelkezése szerint történik, bár az ott elrendelt juliusi gyűlés elmarad. De el is tér annak határozatától, a mennyiben fegyver nélkül való megjelenést követel, hogy végre valahára vége lehesen a sok hiábavaló gyülekezésnek. Az ország különféle ügyein kívül szándéka volt a királynak az is, hogy Beatrix jegyajándékának dolgát az országgyűlés elé viszi, a minek előterjesztése Bakóczra lett volna bízva.²⁾

De hiába igyekezett Ulászló mérsékelni az országgyűlés várt határozatát, előre látzott, hogy eredményt nem fog elérni. Miksának is volt oka vélt jogainak féltésére, azért a német birodalmi gyűléshez fordult segélyért. Kilátásba helyezte a háborút Magyarország ellen, Ulászló, Anna, meg a saját magyarországi örökösödési jogának megvédésére.³⁾ A német birodalmi gyűlés 1505 július 24-én meg is ajánlott 4000 fegyverest a császár jogainak oltalmazására.⁴⁾ Augusztus vége felé az volt a hír, hogy a császár tényleg megindult Magyarországra Ulászló megsegítésére.⁵⁾ Ezek szerint a fegyveres magyar országgyűlést szabadságában a rendes katonaság korlátozta volna. Ez a had azonban nem jutott el a magyar országgyűlésre, bár Miksa megindult Bécs felé, hogy megvédje a királyt és magát közös ellenségeik ellen,⁶⁾ a kiknek törekvésük az, hogy tőle az uralmat elvegyék.⁷⁾

Annál jobban készülődött a diétára a magyar nemesség. Mivel tudta, hogy ereje a fegyverben van, a király parancsa ellenére fegyveresen jelent meg, hogy az esetleg megjelenő haderővel szembe tudjon szállani. Egymaga Zapolyai 2000 fegyverest hozott az országgyűlésre.⁸⁾ Így tehát a gyűlés békés külseje, a mit Ulászló annyira akart, nem valósult meg. A diéta iránya határozottan idegenellenes volt, a külföldi befolyás ellen irányult. Miksa 1506 június-havában maga panasolja,⁹⁾ hogy a gyűlésen ellene s az Ulászlóval kötött szerződésük ellen törtek. A cél más nem is lehetett. Ulászló betegeskedett, fiútóda még nem volt. Félni lehetett, hogy halála után az általános zavar-

¹⁾ *Kovachich*: Vestigia comitiorum, 447. l.

²⁾ *Collectio Kaprinayana* B. T. XXXVIII. 138. l. *Egyet. könyvtár.*

³⁾ *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen*, XII. 372. l.

⁴⁾ *Huber*: Ausztria története, III. 309. l.

⁵⁾ *Marino Sanuto*, VI. 234. l.

⁶⁾ *Marino Sanuto*, VI. 255. l.

⁷⁾ *Palacky* id. m. V. 2. 117. l. jegyz. ... »im sein regiment zu nehmen.«

⁸⁾ *Marino Sanuto*, VI. 252. l.

⁹⁾ *Huber*: Ausztria története, III. 307.

ban ismét idegen származású fejedelem teszi fejére Szent István koronáját. Ma is vannak, a kik a rákosi végzésnek legközelebbi okául Ulászló rossz egészségi állapotát tartják.¹⁾ Miksa fenyegetéseire is készült feleletet adni az országgyűlés. A császár szeptember 13-án megígérte a segílyt Ulászlónak, de serege nem ért el Magyarországra. A király minden támasz nélkül állott a fegyveres nemességgel szemben.

A szent Mihály-napi országgyűlésen a vita azokkal a szemrehányásokkal kezdődött, melyeket az uralkodóháznak tettek a meghódított tartományok elvesztése miatt.²⁾ Ulászló Morvát, Sziléziát és Luzáciát a Mátyással kötött szerződés és választásakor tett ígérete ellenére Csehországhoz csatolta. A rendek elégtételt követeltek e sérelemért. Ulászló ahoz az eszközhöz folyamodott, melyet védelmére akkoriban már igen gyakran használt, t. i. hallgatott. Feltűnő, hogy csak most veszik elő ennek a kérdésnek a tárgyalását, mikor a tartományok már régen elveszték s nincs semmi actualis ok, a mely felmerülésüket előidézze. Valószínű, hogy taktika volt, mert erről a tárgyról könnyen térhettek át arra a másikra, a minek keresztülvitelét akarták.

A törvényes formák között egybehívott tanácskozó országgyűlés tárgyalásai már végük felé közeledtek. Elérkezett a 15-ik nap, a melyen el szoktak oszlani az egybegyűltek. Ezelőtt sokszor eltávoztak törvényalkotás nélkül, most legalább egy ügyben ünnepélyesen írásba foglalták azt, a mit akartak. 1505 október 13-án³⁾ adták ki végzeményüket, melynek formája, külső s belső tulajdonságai — legalább úgy, a mint ránk maradt — a rendestől eltérők. Kezdődik a jelenlevők felsorolásával, végződik a dátummal s azzal, hogy a jelenlevők a decretumot megerősítik. A végzés eleje nem említi a főpapokat, befejezése elhagyja a nemeseket. A király hozzájárulásáról nincs benne szó.

A kik a végzés megalkotását tűzték czélul maguk elé, érezték a felelősséget, mely a határozat kimondásával rájuk háramlík. Tudták, hogy kevés ember lehet meggyőződésből hívük, ha nem igazolják eljárásuk helyességét. Ezenfelül maguknak meg a királynak is tartoztak annak megokolásával, miért fogtak ily rendkívüli dologhoz.

Az elv, a mit megállapítanak, az, hogy a nemzetnek föltétlen joga van ahoz, hogy saját sorsát igazgassa és a maga jólétéről gondoskodjék. Eddig hasonló törvényt nem találunk hazánk

¹⁾ *Kovachich*: Vestigia comitorum, 451. l.

²⁾ *Bél*: Notitia Hungariae, III. 48. l.

³⁾ Fraknoi (Werbóczy István élete, 38. l.) hibásan teszi okt. 12-re.

történetében, s fontos, hogy a nagy jogtudós Werbóczi, nem tér vissza az általa annyira dicsért II. Endrének arany bullájához, mely a fegyveres ellenállás jogát adta meg a nemességnek. Ebben a pontban a nemzeti párt elhagyja a teret, a hová hagyományai vonják; nem a multból meríti törvényes jogát, hanem új alapokat teremt cselekedeteinek. Mert látta, hogy az ellenállásnak nincsen haszna, mivel ha az Ulászló nevében elkövetett törvénytelenégeket megakadályozzák, a király tehetetlensége állja útját a boldogabb jövőnek.

Mátyás fényes idejét Ulászló dicstelen kormányával összehasonlítva, nem volt nehéz a baj okának vádját az idegen királyságra vetni s annak odiumát még ezzel is növelni. Az idegen fejedelem csak a maga érdekeire fordítja figyelmét, hogy trónját a magyar nép segélyével a külső támadások ellen megvédje, s mikor ez megvan, a nyugalomra, semmittevésre adja magát, nem marad tovább is fegyverben, mikor már az ország érdekeit kellene védelmezni. Így veszték el Mátyás hódításai, Magyarország melléktartományai. Ezenfelül az ilyen királyok rosszul bánnak az országgal, s végül egyetlen nép sincs a világon, mely nem a saját nemzetiségéből választaná királyát, hanem idegenből. Mindenki tudta, hogy ez a bíráló az utolsó betűig ráül Ulászló kormányára, mivel az volt a minta, a mely után készült.

Szembeállítják ezzel rövid szavakban azt a szerencsét, a mely a magyar nemzetből való királyok uralkodása idején kísérte a honi fegyvereket. Ezek után világos a következtetés: nem kell többé idegen királyt választani. De Ulászlónak is meg akarják adni az elégtételt, hogy hozzájárulását a határozathoz megnyerjék. Az ő uralkodása kivétel a föntebbi szabály alól, mert alatta nemcsak nem csökkent, hanem ellenkezőleg, növekedett kiváltságuk. Ez igaz lehet, de nem felelet a tételre, a mit előbb felállítottak. Igaz a tétel is, ez is, de a való igazságot elhallgatják, mivel nem mondják ki, hogy mindezek az említett bajok a jelenlegi király uralma alatt történtek.

Ezután szabatosan formulázzák az elvet, melyet a jövőre nézve követni akarnak: »A legkisebbtől a legnagyobbig, a legnagyobbtól a legkisebbig mindnyájan egy szívvel-lélekkel elhatároztuk és elrendeltük, hogy ezentúl akárhányszor és akár mikor veszti el ez az ország fejedelmét és királyát s nem maradnak futódai, a kik országunk joga és szokása szerint utána következhetnének, ettől fogva soha többé nem választunk külföldi nemzetiségűt királylyá, bármilyen is annak a nyelve, hanem csak magyart, a ki a kormánynak viselésére alkalmas; azt is egyenlő szavazatokkal, egyhangúlag s egy akarattal, csak a Rákos

mezején és nem másutt fogadjuk el királyunknak; a választás-hoz pedig hozzájárulni s azt elfogadni tartozunk.«¹⁾

De biztosítani is akarják magukat, hogy határozatuknak valóban fogantja is legyen. Ismerték a pozsonyi szerződést, tudták, hogy a Habsburgok nem engedik oly könnyen valódi, vagy vélt jogaikat. Ezért elsősorban a végeken levőknek ígérnek segedelmet, ha valamely szomszédos fejedelem őket a szabad királyválasztás után meg találná támadni, sőt ha a szükség úgy kívánja, az ország egész hadereje, maga a nemesség fejenként köteles szembeszállani a betörő ellenséggel s fegyverrel biztosítani a megtámadott országrész békés nyugalmát. Ha pedig az ország rendi közül pártolna valaki az idegen királyhoz, az hűtlenség bűnébe esik, s a megbecstelenítő szolgaságnak örökös igájától az újonan megválasztott király kegyelme sem mentheti meg.

Az országgyűlésnek ezt a végzeményét szétküldték az ország minden egyes megyéjébe,²⁾ hogy mindenki tudomást vehessen róla s rendelkezéseihez alkalmazkodjék.

Felmerül az a kérdés, kinek a működése eredményezte ezt a határozatot, s volt-e benne része Werbócziának. Erre nézve bizonyosak adataink. Ott volt, a végzést ő hirdette ki, minden valószínűség szerint azért, mert ő szövegezte. Magyar nyelven is felolvasta,³⁾ megmagyarázta. A székelyek és szászok még meg is tapsolták beszédeért.⁴⁾ Munkásságának méltányolásául az országgyűlés telkenként fizetendő két dénárt szavazott meg neki, a mi körülbelül 6000 frtot tett volna ki.⁵⁾ Ez az elismerés, a melyhez fogható eddig nem volt, mutatja, mily nagy munkát végzett s ezzel mennyire meg volt elégedve a diéta.

Hasonló fontosságú kérdés, milyen része volt az események irányításában Zapolyainak. Hogy a végzés létrejöttében a főrés az övé, kétségtelen. Kívüle másra a köznemesség nem gondolhattott, mert csak vele fűzte össze érdekeik közössége. Az ország-

¹⁾ Az 1505-iki végzést kiadta *Pray*: *Annales regum Hung.* IV. 313—316. l. *Katona*: *Historia Critica*, XVIII. 425—435. l. *Batthyány*: *Leges ecclesiasticae*, I. 562—566. l. Az eredeti pecsétes példányról, mely Bécsben van, kiadta *Marczali*: *A magyar történet kútifőinek kézikönyve*, 317—320. ll.

²⁾ Említi *Bél* id. h. Megvan még most is pl. Heves vm. példánya (*Országos Levéltár*: dipl. oszt. 21520. sz.), Borsodé (M. N. Múzeum). Mindkettőt az országbíró adja ki; az átírás bevezetése s befejezése a kiadásokból hiányzik.

³⁾ Az országbírói átírás bevezetésében: «sermone vulgari declarando fruisset exhibitae.»

⁴⁾ *Istváni*: *Hist. Hung.* IV.

⁵⁾ *Frankói*: *Werbóczi István élete*, 46. l.

gyűlésen az ő fegyveres ereje adott súlyt a királyllyal szemben a köznemességnek. A magyar történetírók véleménye az, hogy a rákosi határozat ő érte hozatott. De talán ily formában kissé túlzott ez az állítás. Az bizonyos, hogy a köznemesség csak reá gondolhatott, mikor magyar nemzetű királyt akart. Épen ezért látszik valószínűnek, hogy a nemzeti királyság eszméje, mely a köznemesség körében termő talajra talált, tette lehetségessé, hogy mint trónjelölt szerepelhessen.

Végül nézzük még, mi az uralkodó hang a független nemzeti királyságot kimondó végzeményben. Az alap, melyből kiindulnak, tisztán nemzeti és hazafias. Azt mondják, nincs a földön az emberi természetnek megfelelőbb, Istennek kedvesebb, mint a hazáról való gondoskodás. Magasabb, az egész emberiségre kiterjedő eszmének itt nincs nyoma. De ilyet nem is kereshetünk meg ebben a korban. Mindenkinek kötelessége hazája javát szíven hordozni; ezt teszik ők is most, midőn törvényt hoznak. E hazafias szándékuk a *nemzeti párt* nevet követeli számukra.

A másik jellemző vonás arra vonatkozik, kinek a nevében mondják ki mindezt. Nem a nemzet, a haza nevében, melyen úgysis csak a kiváltságosokat értették volna, még ennyire sem mennek, hanem csak az országnak névszerint felsorolt főnemesei, előkelői és nemesei nevében, a kik azonban nemzetnek nevezni nem merik magukat. Ily szűk határok közé szorítják a magyar nemzeti királyság eszméjének megnyilatkozását. E szerint tehát formailag igen kevés lenne a különbség a rákosi végzés és az 1491-iki pozsonyi szerződés között.¹⁾ A király és a nemzet együtt nem fogadja el. De épen ez az a pont, a mit igazolni nem tudunk. Épen a legérdekeltőbb tényező, Miksa császár ismeri el, hogy Ulászló a rákosi végzést szentesítette.²⁾ Hogy kényszerítésből tette-e, mint a császár említi, más kérdés. Lényeges az, hogy a törvény jelleget e végzéstől formailag megtagadni nem lehet, tehát érvényességét tekintve a pozsonyi szerződéssel párhuzamba nem vonható.

Nem látni azonban tisztán, mi vitte az 1505-iki végzést aláíró 10 főpapot és 53 főurat arra, hogy a határozatot ők is elfogadják. Őket kötötte az, hogy a pozsonyi szerződéshez hozzájárultak, a kettő pedig nem fért össze egymással: Úgy látnak, Zapolyai hívei mindent elkövettek megnyerésükre s talán a főnemesség is érezte, hogy az anyagi erő az ellenfélnél van: Bizo-

¹⁾ Ezt tartja *Fraknói*: Werbőczy István élete, 43. l.

²⁾ *Horvát István*: Werbőczy emlékezete, II. k. 147—150 l. Miksa levele 1506. máj. 30-ról . . . »praefatum fratrem, regem Hungariae contra ea, quae per praedictum tractatum nobis obligatur, eis assentire coegerunt.

nyos, hogy Zapolyai igyekezett felhasználni a főnemesi pártban magában fennálló személyes ellentéteket, ennek révén nyert meg közülök egyeseket, javaik megőrzését és minden vetélytársuk ellen segélyt ígérvén nekik.¹⁾ A személyes hatás érvényesült.

De nemcsak a főnemesség megnyerésére volt meg az igyekezet, hanem arra is, hogy a király már említett hozzájárulását biztosítsák. Egy nappal a végzés írásba foglalása előtt, 1505 okt. 12-én adnak ki oklevelet Bakócz, Perényi, Frangepán, Zapolyai, Újlaky, a váradi és erdélyi püspökök, Somi Józsa és a temesi gróf (mind aláírták a végzést is), melyben kötelezik magukat, hogy mindig híven szolgálnak a királynak, az ő akarata szerint járnak el, — de az ország szabadságainak épen maradásával, — megvédik magukat bárki ellen, a királyt kivéve; ha valaki disgratiába esik az uralkodónál, a többi közbenjár érette.²⁾ Ezzel akarták előre is bizonyítani, hogy a rákosi végzés nem fog irányulni Ulászló ellen, tehát a király is elfogadhatja. A király nem is tehetett semmit a határozat kimondása ellen. A főnemesség egy részét megnyerték Zapolyai hívei, külföldi segély nem jött, Ulászló erőtlenül állott a fegyveres köznemességgel szemben. Ez lehet az a kényszerítés, melyről Miksa beszél: Hogy a köznemesség eredetileg keményebben akart nyilatkozni, az nagyon is valószínű, s nyilván az említett szövetkezésnek volt köszönhető, hogy mérsékeltek magukat. Zapolyai megnyerése a király pártjának volt itt a legfontosabb, ebben pedig nagy szerepe lehetett a nádornak. Perényi szolgálatai nem is maradtak jutalmazatlanul, a király még 1505 okt. 16-án birtokokat adományoz neki — hű szolgálataiért,³⁾ pedig ő is aláírta a rákosi végzést. Ez is mutatja, hogy a határozat elfogadása nem volt felségsértés, s Ulászló még örült, hogy ily könnyen megszabadult a bajtól.

Mert ez a végzés Ulászlóra nézve mégsem járt semmiféle hátránnyal; őt és fiutódait minden kifogás nélkül királynak ismerték el. A határozat a bizonytalan jövőre szólt; az volt azonban a kérdés, tudnak-e majd neki érvényt is szerezni. Még az egykorúak álláspontjáról is lehet e tekintetben kifogást tenni ellene. Nem a nemzet mondja ki, tehát bizonyos, hogy nem mindenki járulhat hozzá: Azután nincs semmiféle bizottság vagy testület, melyre a határozat végrehajtása lenne bízva. Különös, hogy ez Werbőczy figyelmét elkerülte, mert erre már talált alkalmazható példát az arany bullában.

¹⁾ Szerződéslevele Rozgonyi Istvánval okt. 3-ról. Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 21489. sz.

²⁾ Collectio Kaprinayana, B. T. XXXVIII. 136—139. l. Egyet. könyvtár.

³⁾ Oklevele erről az Országos Levéltárban: dipl. oszt. 21494. sz.

Ez volt a diétának legkiemelkedőbb mozzanata, de e kívül még mást is tárgyaltak. Mindenekelőtt elővették az adóügy rendezését és úgy intézkedtek, hogy minden jobbágytelek 52 dénárt fizessen, melyből 50 dénár az ország szükségeire fordítottassék, kettő pedig Werbóczi megjutalmazására.¹⁾ A papság a felfoglalt tized kérdését is az országgyűlés elé akarta vinni,²⁾ s mivel a panaszok ezután megszűnnek, valószínűnek kell tartanunk, hogy ez irányban is intézkedtek. Azonkívül is elővették a papi hivatalok betöltésének ügyét s azt nemzeti irányban rendezték, kimondván, hogy papi javadalmat csakis magyarok bírhatnak.³⁾ Olyan végzemények ezek, melyek szintén a köznemesség akaratát juttatták érvényre. Nevezetes, hogy a pénzügyi bajokon javítani akarnak, elhagyják folytonos hivatkozásukat az ötöd forintos adóra s fél forintot szavaznak meg. Itt már áldozatot is hoznak, nemcsak jogot követelnek. Még a törvénykezésen is javítani akarnak s törvényt készülnek hozni az ítéletek végrehajtásának módozataira nézve, de ezt nem volt idejük befejezni, az 1507-iki országgyűlésre maradt.⁴⁾ Mindezekről azonban cikkekbe foglalt végzések ránk nem maradtak.

Az 1505-iki gyűlés határozatát inkább a külföld vette komolyan, mint Ulászló. XII. Lajos francia király Ulászló szövetségét kereste Miksa ellen,⁵⁾ de csalódott; a nemzetnek és a királynak akarata nem volt egy. Nemsokára megjelent a nem várt felelet is a rákosi végzésre. 1506 márczius havában Anna királyné buzdítására létesült a kettős örökösödési szerződés a királyi ház és a Habsburgok között, a mi új irányt lett volna hivatva adni a nemzeti királyság eszméjének. De ez nem adott újabb lökést az eseményeknek, a köznemesség egyelőre félreállott az országos kérdések elől, azonban annál inkább bele akart szólni azokba Miksa császár.

A Habsburg-ház feje volt az első, a ki az 1505-iki végzemények ellen felemlelte tiltakozó szavát. Ez csak erősíti azt a véleményt, mely szerint Ulászló pártja működésének nagy eredménye volt az, hogy a határozatot úgy hozták, a mint ránk maradt. 1505 elején még Ulászló-ellenes volt Magyarországon a hangulat, a végzés pedig nem szól ellene. Miksa kiemeli, hogy a határozat vele szemben nem érvényes, mert ő a magyar királyok vérből származik s így természetes ura az országnak. Jogait csak erősíti, hogy mint elődei, úgy ő is használja a magyar királyi cí-

1) *Fraknoi*: Werbóczi élete, 46. l.

2) *Pray*: Epistolae procerum, I. 49. l.

3) Marino Sanuto, VI. 252. l.

4) 1507: I. t. cz.

5) *Pray*: Annales regum Hung. IV. 317. l.

met, de ezenfelül a márcziusi szerződés is jogot ad neki a trónra.¹⁾ Kijelentette azt is, hogy jogai védelmére kész háborút viselni.

Erthetetlen előttünk Miksának ez a viselkedése. Szerződést köt Ulászlóval s háborúval fenyegeti az országot. Levele az ország rendeit fenyegeti meg; úgy látszik, ezeket akarta az új egyezményhez való hozzájárulásra kényszeríteni. A baj csak az volt, hogy Ulászlónak mégis szembe kellett vele szállania, ha népszerűtlenségét még jobban nem akarja növelni. 1506 máj: 7-én megüzeni a németnek a háborút s diétát is rendel, hogy a hadra segélyt kapjon.²⁾ Fegyveres gyűlést tervezett, hogy azonnal induljanak a németek ellen, a mint tavalyi határozatuk megkívánta. A király intézkedéseiből³⁾ látszik, hogy erélylyel készült a háborúra, a melynek sikeres befejezésétől talán alattvalóival való megegyezését várta. Hasonló energiát fejt ki Zapolyai,⁴⁾ a ki a köznemességet mennél nagyobb számmal akarta hadba vinni, hogy a mult évi gyűlés komolyságát megmutassa.

Nem sok kedvük volt a megjelenésre az uraknak,⁵⁾ nekik nem tetezett a junius 24-re összehívott diéta. Annál nagyobb számmal jelent meg a köznemesség a gyűlés helyén, Fejérvárott.⁶⁾ a hova később elment maga a király is.⁷⁾ Az országgyűlés azonban mindössze annyit határozott a német háború ügyében, hogy alkudozni fognak Miksával.⁸⁾ Ebből pedig kitűnt, hogy a köznemesség is a békét akarja.⁹⁾ De a közvetlenül fenyegető veszély mellett előtűnt megint a viszály a papi renddel. A gyűlésen egy képet találtak, mely egy clericust ábrázolt ezzel a felirattal: »Ha a királyi felség nem bünteti, megbüntetjük mi.« Azt hitték, ez Bakócznak, a primásnak szól.¹⁰⁾ Ez a viszálykodás tette lehetővé, hogy Miksa ellen komolyan lépjenek fel.

Az országgyűlés kiküldöttei pedig elvégezték a rájuk bízott munkát: létrehozták a békét Miksával.¹¹⁾ Ezalatt Magyarországon nagyon megtompultak a belső ellentétek. A királynak fia született, nem volt már oly közel a Habsburgok uralma; a királyné meghalt, csökkentek a személyes ellentétek. A békében

¹⁾ 1506. ápr. 18-iki levele az országhoz. *Horvát id. m.* 144—147. l.

²⁾ Marino Sanuto, VI. 343. l.

³⁾ Ily oklevelei az Orsz. Levéltárban: dipl. oszt. 21565. és 32561. sz.

⁴⁾ Országos Levéltár: dipl. oszt. 25456 és 25457. sz.

⁵⁾ Marino Sanuto, VI. 343. l.

⁶⁾ U. o. 347. l.

⁷⁾ U. o. 370. l.

⁸⁾ *Katona*: Hist. Crit. XVIII. 448. l.

⁹⁾ *Fessler*: Die Geschichte der Ungern, V. 828. l.

¹⁰⁾ Marino Sanuto, VI. 356. *Fraknós*: Erdődi Bakócz Tamás, 91. l.

¹¹⁾ *Katona*: Hist. Crit. XVIII. 457. l.

Miksa fentartja jogait, a mit azonban a magyarok nem ismernek el;¹⁾ de a magyarországi Miksa-pártiak amnestiát nyertek.²⁾ Fontos, hogy a békében a rákosi végzésről nincsen szó,³⁾ tehát a császár nagy erőfeszítése a magyarok lanyhasága mellett sem ért el jelentős sikert. Az örökösödés kérdése különben sem volt már oly égető, mióta Lajos megszületett. Ulászlóra nézve egyelőre az a legfontosabb, hogy a külsőségek minden jelével is biztosítsa fia következőjét, a mit az 1505-iki végzés is jogosnak tartott. Talán még az 1506 év végén határozta el az országgyűlés vagy a király tanácsa,⁴⁾ hogy a jövő évi szent György napkor az országgyűlés egyéb teendői között első dolog legyen a kis királyfi megkoronázása. Külön kell említenünk, hogy a városok is meghívót kaptak a gyűlésre.⁵⁾

A szent György-napi diéta lefolyása nagyon izgatott lehetett. Oly kevés róla az adatunk, hogy még azt sem tudjuk, szóba került-e azon Lajos koronázása. Valószínűleg tárgyalni kezdtek, de Ulászlónak Miksával való újabb alkudozásai, melyek az 1507 nov. 12-iki végleges örökösödési szerződésre vezettek,⁶⁾ annyira felingerelték a rendeket, hogy hazaárulást emlegettek, s végzéseiket megalkotván, eltávoztak. Így nem fejeződött be az országgyűlés, ezért hiányzik a határozatokról a királyi megerősítés.⁷⁾ Valószínű, hogy ezen a gyűlésen választották meg a nádor mellé az ország főkapitányának Zapolyai Jánost,⁸⁾ mert a végzések első pontja e tisztség viselőjének nevezi.

Az országgyűlés határozatai formailag merőben eltérnek a korabeli más törvényektől. Az egyik eltérés a terjedelemben mutatkozik; oly kevésről intézkednek, hogy a végzemények a legrövidebbek közé tartoznak. Másik feltűnő dolog, hogy a törvénynek nemcsak bevezetése és befejezése nincs, hanem még a királyi szentesítést magában foglaló rész is teljesen hiányzik. Elveszett, vagy talán nem is volt meg. Erre a Corpus Juris nem ad felvilágosítást.

Az egyik tér, a melyen mintha jobban megerősítette volna magát a törvény alkotója, a törvényszékek, a másik a királyi tanács viszonyainak rendezése. Mindkettő jelentékenyen kiterjeszti a köznemesség befolyását, a mi világosan mutatja, hogy a többség ezen a gyűlésen az övé volt. Talán éppen ennek a

¹⁾ *Huber*: Ausztria története, III. 311.

²⁾ *Ulmann*: Kaiser Maximilian, II. 280.

³⁾ *Fessler* id. m. 830. l.

⁴⁾ Marino Sanuto, VI. 503. és VII. 46. »dieta di baronia«-nak nevezi.

⁵⁾ M. N. Muzéum: Törzssanyag, 1507. ápr. 19.

⁶⁾ *Ulmann* id. m. II. 282.

⁷⁾ *Szalay*: Magyarország története, III. 457—458. l.

⁸⁾ *Huber*: Ausztria története, III. 313. l.

rendkívüli nagy befolyásnak megszerzése volt az oka, hogy Ulászló hozzájárulását megtagadta. A köznemesség erre nem felelhetett mással, mint hogy szintén nem járult hozzá a király előterjesztéseihez. Ha az említett két intézkedést a decretumból kivesszük, csak egyes cikkekelyeket találunk, melyek a szűk kereteken belül a legkülönfélébb dolgokra vonatkoznak.

A nyolczados törvényszék ez időben már a legfontosabb törvényszéke volt az országnak. Tagjait a király nevezte ki, a többség már eddig is a köznemesség benne. Most néhány új rendelkezéssel igyekeznek kiegészíteni szervezetét. Mivel erre okvetetlenül szükség van, megtartandó még akkor is, ha a királytól kiválasztott székiülők nem jelennek meg mindnyájan. Ha azonban valaki közülök nem jó el, mulasztását igazolni köteles, de mentség csak súlyos betegség lehet, más nem: A ki alaposok nélkül marad el, méltóságát, javadalmát elveszti s e tisztiséget többé reá nem ruházhatják. A király pedig tanácsosainak meghallgatásával rögtön mást állít helyébe. Fizetésükről az ország népe gondoskodik a portánként fizetendő 3 dénár adóból. Egy báró meg egy köznemes szedi be ezt a pénzt, kifizeti a járandóságokat s elszámol a pénzről magának az országgyűlésnek. (3. p.)

Ez a törvénycikk kettőt bizonyít. Azt, hogy a törvénykezés súlya ekkor már teljesen az octavalis törvényszékeken nyugodott, s azt, hogy a székiülők mindamellert nem igen tették meg kötelességüket, azért kell őket nagy büntetéssel reá kényszeríteni. Hogy annyira megkövetelik megjelenésüket, annak oka az, hogy mindenestre biztosítani akarják a köznemesség túlsúlyát.

De van eset arra is, hogy az ország összes törvényszékeinek működése szünetel. Országgyűlések alkalmával a királyi udvarban, az egyházi bíróság előtt és a megyékben is szünetel az igazságszolgáltatás. Ez a megokolás szerint azért történik, hogy mindenki annál könnyebben fordíthassa figyelmét s gondját az országos ügyekre. (12.) Úgy látszik, ez az érvelés épen fordítottja az igazságnak: nem lehet törvényszéket tartani, mert tagjai mind az országgyűlésen vannak elfoglalva. Ennek ideje alatt megáll a jogi élet az országban.

A nemzeti pártnak gondja volt arra is, hogy tagjait védelmezze. A mult évben még nem volt olyan határozat, mely az országgyűlés idejére felfüggesztette volna a törvénykezést, tehát megtartották azt, a miből a meg nem jelenőkre hátrány származott. Most a törvényt visszaható erővel ruházzák fel. A mult évi szent Mihály-napi octavalis törvényszéken a meg nem jelenők ellen hozott itéletek érvénytelenek, de a jelen-

levők ellen hozott ítéletek érvényességét ez a törvény nem érinti. (17.)

Mivel ennyire minden mást elnyelő fontossága van a diétának, gondoskodnak arról is, hogy az rendben tartsa üléseit. (12.) Ha valaki az országgyűlésen valakit megver, vagy a gyűlés szabadságát háborítja, hűtlenség bűnébe esik; az illető személyesen a diéta elé idézhető, a mely mindjárt ítéletet is mond felette. Kiegészítése ez az Ulászló korában megjelenő egy-két pontból álló hárszabálynak, a mely talán nem is annyira a nemesség, mint inkább a király ellen szólott, a ki 1505-ben is fegyveres segílyt kért a rendek ellen.

Az ország belső ügyeinek rendezetlenségét mutatja az ítéletek végrehajtására vonatkozó első cikkely. Erről már 1505-ben akartak rendelkezni, de akkor be nem fejeztetvén, mostanra maradt. E szerint az ítéletlevél kiállítását azonnal végre kell hajtani az ítéletet, hogy a felperes birtokába jusson jogainak. De ellen is állhat valaki a végrehajtásnak. Ez esetben a főpap vagy főúr elveszti birtokát, a mit a király köteles elvenni tőle; ha pedig nem teszi, elveszi helyette a megye. (8.) Ellenállás esetén a végrehajtással a nádort, az országbíró s az ország főkapitányát (ez volt ekkor a nádoron kívül Zapolyai is) bízzák meg. Ezek az elmarasztaltnak jogtalanul használt birtokára mennek, s a maguk, a megye nemeseinek és zsoldosainak, meg más megyéknek haderejével, sőt szükség esetén az egész ország katonaságának segítségével iktatják be birtokába a felperest. A hol az ítéletek végrehajtására ily fegyveres erő kell, ott lehetetlen, hogy tisztelete legyen a törvénynek, s ebből elgondolhatni egyes urak hatalmát. De ez csak végső eszköz, mert ha tudja, a megye ispánja is elvégezheti mindezt. Nevetséges lenne, ha nem volna olyan tragikus, hogy még a törvény végrehajtói ellen is rendelkeznek. Ha az említett három úr valamelyike állana így ellent valakinek, a másik kettő köteles őt engedelmessegre szorítani.

Van a törvényben rendelkezés a székülőről is, kik a törvényszéken is és a királyi tanácsban is részt vesznek. A székülővé választott köteles elfogadni tisztségét. (4.) A büntetés oly nagy, hogy a visszautasítás ki van zárva. Ha főpap nem fogadja el a megválasztást, főpapi javadalmaikat veszti el, ha főúr vagy nemes, jószágait. A tanácsurak idővesztését az ország téríti meg. (3.) Állásuk nem nobile officium, mert a főpap vagy főúr évenként 700, a nemes 300 aranyforintot kap.

A királyi tanácsnak súlyát az uralkodóval szemben teljesen fentartják. A király az ország ügyeit csak a székülők véleménye szerint intézheti, tudtukon kívül tett rendelkezésének semmi

ereje sincs. (5.) A legfőbb ügy, a mibe a tanácsosok beleszólhatnak, a végek ügye. A vajdákat, végvidéki ispánokat, bánokat, a végvárok kapitányait csak a székülők és tanácsosok véleményének meghallgatásával nevezheti ki, de ezek érdemes személyek legyenek. Öt végvárnak pedig mindig két-két ember legyen a kapitánya.

A tanács munkálkodásának ellenőrzése olyan, hogy a számbeli többségen kívül még inkább a közrend kezébe juttatja a túlsúlyt. Ha valaki a királyi tanácsban a szabadság, közjó s a törvényes rend ellen merészkednék valamit cselekedni, a többi székülő köteles ezt az országgyűlésnek bejelenteni. Az ily hazáárulók fölött pedig maga a diéta ítél. (7.) E szerint tehát a király tanácsosai elsősorban nem neki, hanem az országgyűlésnek felelősek, a mely mindjárt ítél is a gyanusak fölött.

A királyi seregre nézve az a rendelet, hogy ezer lovasból álljon, kik közül 400 a királyi udvarban legyen, 600 a végeken. (6.) Az ország határait Morva- s Lengyelország és Ausztria felől Ulászló állíttassa helyre. (19.) Lovak, ökrök kivitele, idegen pénznek behozatala szigorúan tilos. (10.) A dézsmálásnál 10 kéve közül egy a főpapé, egy a földesúré, 8 a jobbágynek marad. Megújítják a tilalmat az egyházi javak halmozódása s az egyházi jószágoknak elvilágiasítása ellen. (13.) Elveszik a papoktól a királyi pecsét őrzését és világiakra bizzák. (5.) Végre türelmetlen hangon ismétlik meg korábbi határozatukat a decretumok összegyűjtése tárgyában. (20.)

Mint fontos tényt kell még egyszer kiemelniünk a végzések ismertetésénél, hogy ezek két tényezőnek túlsúlyát állapítják meg: az országgyűlést meg a vármegyét. A megye hatáskörének nagyságát mutatja az, hogy szükség esetén a király ellenére is intézkedhetik (8. p.), mert annak működését mintegy felülbírálja. Még nagyobb a hatásköre az országgyűlésnek. Megbírálja a kir. tanács működését, vajjon nem cselekszik-e törvény ellen; ítél a tanácskozást zavarók fölött; neki számolnak azok, kik a székülőket fizetik. A királyi tanácsadók tehát a diétának felelősek. A vármegye és az országgyűlés hatalma ilyenek fölött áll mindennek; ez a souverain az országban, a király csak névleg szerepel. Mindkettőben pedig a döntő tényező a köznemesség, tehát ez valójában már az a korszak, melyben a köznemesség a végrehajtó hatalomra döntő befolyást nyer.¹⁾ Ez a roppant beavatkozás a király jogkörébe, volt az 1507-iki gyűlésnek nagy vívmánya.

Ulászló pedig hajótörést szenvedett tervével, mely arra

¹⁾ *Fraknoi*: Magyarország a mohácsi vész korában, 7. l.

irányult, hogy beleegyezést nyerjen Lajos megkoronázásához. Mindamellett nem hagyta abba igyekezetét s szeptemberben vagy októberben újra a főpapok és főurak elé terjesztette, hogy szeretné fiát megkoronáztatni. A tavaszi diéta ellenére elhatározták, hogy az 1508 év április-havában országgyűlést tartanak, melynek célja a királyfi megkoronázása lesz.¹⁾ Mégis úgy látszik, Ulászló nem találta oly biztosnak maga alatt a talajt, mert a gyűlés összehívására csak 1508 márcz. 12-én szánta rá magát. Jelzi a tárgyat, Lajos koronázását, a melyért az országlakókat egybehívja, a diéta idejéül pedig szent György huszad napját (máj. 13.) jelöli meg.²⁾ Mivel a zavarokat kerülni akarja, fegyver nélküli megjelenést kíván. A gyűlés második tárgya lenne a török ellen való védekezés.

Fontos, hogy a trónutódlás kérdésében Ulászló a nemzetre appellált. Az 1505-iki végzés világosan kimondta a király születendő fiának jogát a magyar trónra. Hogy Ulászló most az országgyűléssel is el akarta ismertetni, azt mutatja, hogy felfogása szerint a trónöröklést teljesen csak a koronázás biztosítja.³⁾ Ugy látszik, komolyan nem is lett volna más tárgya a diétának.

A királyi meghívónak megkésését az 1507 év második felének eseményei magyarázzák meg. A nehézségeket, melyek Ulászló elé gördültek, nagy mértékben növelte az, hogy 1507 nyarán a főnemesség elpártolt az uralkodótól s nem akart Lajos koronázásához hozzájárulni.⁴⁾ Lehet, hogy ezt az erősen köznemes párti végzemények tették; a mikor azonban látták, hogy ezeket a király sem fogadja el, ismét melléje állottak. Nyilván szept. 29-én volt egy összejövetel, melyre a király az őszes nemességet külön külön meghívóval hívta meg.⁵⁾ A köznemeségtől várta a király, hogy végre fogja hajtani az 1505-iki végzésnek a trónkövetkezésre vonatkozó pontját. De a köznemeség nem ment el a diétára,⁶⁾ a főrendek pedig látván, hogy a köznemesek szemben állanak az uralkodóval, ismét Ulászló mellé állottak. Így járultak hozzá Lajos megkoronázásához, s mit az 1508 április 24-iki gyűlésnek kellett volna elhatároznia.⁷⁾

Össze is jött a nemesség 1508 szent György napjára. Eléje a király nagy apparatussal szerkesztett propositiót terjesz-

¹⁾ Marino Sanuto, VII. 232. l.

²⁾ Kováchich: Supplementum, II. 344. l.

³⁾ Szilágyi: A m. nemzet tört. IV. 394. l.

⁴⁾ Marino Sanuto, VII. 136. l.

⁵⁾ Országos Levéltár: dipl. oszt. 21820. sz. M. N. Muzéum: Törzsananyag, 1507. okt. 6.

⁶⁾ Marino Sanuto, VII. 232. »dieta fata di baroni e prolatie«-nak nevezi.

⁷⁾ U. o.

tett. Alaposan igyekezett megokolni a benne foglaltakat. Főlemlíti a Mátyás óta viselt háborúkat, melyeknek romboló hatásától a király és a rendek alig tudták megmenteni a bajba került országot. A hadakozások oka az volt, hogy a trónkövetkezés nem volt biztosítva, ez a bizonytalanság pedig alkalmat szolgáltatott az idegen fejedelmeknek a fegyveres beavatkozásra. Most is megeshetnék ehhez hasonló, ha a koronázás dolgában nem intézkednének. Ulászló ezután el akarta kerülni, hogy a boldogtalan ország még egyszer ilyen bajba ne jusson, azért szándékozik fiát megkoronáztatni. Az alaphang nagyjában megegyezik azzal, a mely az 1505-iki végzésből cseng felénk, de itt az orvoslás módja más, mert ott a választás, itt a koronázás a fő.

A királyi propositiókhoz 1505-ben talán még minden megjegyzés nélkül hozzájárult volna az országgyűlés. De azóta közbeestek a házassági szerződések a Habsburg-házzal. A köznemesség attól félt, hogy az ifju király alatt a német befolyás jut uralomra, az a befolyás, a melytől minden áron menekülni akartak. E pont körül indul meg a vita, hogy mint Ulászló, úgy ők is biztosítékot kérjenek s nyerjenek a jövőre nézve.

Az uralkodó hajlandónak nyilatkozott elfogadni mindazt, a mit a rendek kívántak. Igéri fiának s utódainak nevében, hogy megőrzi a törvényeket, a tőle adott szabadságokat, a koronázási feltételeket, melyek alatt őt királylyá választották. Ezenfelül sem az ő, sem utódai életében nem lesz Miksának semmi befolyása a magyar ügyek vitelére, kiskorú fiának gyámjává nem is nevezi ki.¹⁾ Erre esküt tesz most Ulászló, trónraléptekor pedig Lajos.

Egy év leforgása alatt tehát úgy alakultak a viszonyok, hogy míg akkor a főnemesség nem akarta a koronázást, most semmi ilyes szerepléséről nem tudunk. De annál inkább előlép a köznemesség, mert az említett feltételek az ő követelményei. Ezeknek czéljuk volt a magyar nemzeti királyság lehető megvalósítása az esetre, ha idegen származású az uralkodó. Ép oly határozott a hangja, bár szűkebb keretek közt, mint az 1505-iki végzésé. Különben is van megegyezés e kettő között: mind-egyik compromissum a király és a nemzet között; mindkettőnek megvalósulásától bizonytalan hosszúságú idő választotta el azokat, a kik meghozták. Csak egy a különbség a kettő közt: az 1505-iki a nemzet érdekében készült, a másik a király érdekében, de úgy, hogy ez annak ártalmára ne legyen. Végeredményében tényleg nem is egyéb, mint az 1505-iki határozat

¹⁾ *Kovachich*: Vestigia comitiorum, 455—462. 1.

egyik pontjának végrehajtása, csakhogy nagyobb óvatossággal, mint a törvény körülírja.

Különös, hogy Ulászlónak magára s utódaira vonatkozó ígérete a Habsburgokkal kötött örökösödési szerződés miatt kerül a diéta elé, de erről a szerződésről még sincsen benne szó. Pedig a mint 1439-ben beleszólást követeltek abba, kihez adja feleségül a király leányát, épúgy gondoskodhattak volna most is a királyfi házasságáról. De most sokkal erősebb volt Miksa hatalma, mint hogy a király engedett volna. Ezért elégednek meg a kevesebbel, mert ennek legalább megígérését remélhették. Ez elé a császárnak sem volt oka akadályt gördíteni, mert az ő jogát nem érintette.

A koronázáshoz a beleegyezést tehát megnyerte Ulászló s június 4-én Székesfejérvárott meg is történt a régi szokás szerint Lajos királylyá koronázása.¹⁾

A gyűlésnek másik tárgya a török ellen való védekezés volt. Horvátország védelme ekkor már annyira meggyöngült, hogy a bán el akart pártolni Magyarországtól s a töröknek vagy Velenczének hódolni.²⁾ Ulászló ugyan még 1508 január-havában szólította fel Miksát, hogy segítse a török ellen,³⁾ de a császár nem igen ragadta meg az alkalmat, melynek segélyével megnyerhette volna talán néhány magyar jóindulatát, s mindössze 200 lovaszt adott.⁴⁾ A király tehát kénytelen volt az országgyűléstől kérni eszközöket a végek védelmére. A gyűlés, mely egyik kérelmét már teljesítette, Ulászlónak ebben is megtette kedvét. Nem lehetetlen, hogy így nyerték meg egymást. Egy forint hadi segélyt ajánlanak meg, melyet kivétel nélkül fizet minden jobbágy; a befizetés határideje 1508 július 25-ike, szent Jakab napja. De a pénz csak névleg a királyé, mert felét közvetlenül a nemeség maga, felét pedig a megye szedi be a jobbágyoktól. Ekkori s későbbi példák csattanósan mutatják, mily kevés jutott el az ilyen adóból az uralkodóhoz. Az adószedők nem is felelősek a királynak, mert a pénzek beszédéséről vezetett regisztrumot a jövő évben az országgyűlésnek kell majd bemutatni. Folytatása ez az 1507-iki végzések gondolatmenetének, a mely legfőbb factorúl, kinek mindenki felelősséggel tartozik, az országgyűlést jelöli meg. Ulászló szorgalmasan ráír minden megyére, hogy lelkiismeretes pontossággal hajtsák végre az ország határozatát.⁵⁾

¹⁾ Leírásai: Marino Sanuto, VII. 560—562. és Ung. Magazin, I. 476.

²⁾ Marino Sanuto, VII. 389.

³⁾ U. o. VII. 256. l.

⁴⁾ U. o. VII. 389. l.

⁵⁾ Ulászló oklevele Zala vármegyéhez, 1508. jul. 24. Orsz. Levéltár: dipl. oszt. 21851.

Mint viselkedtek Zapolyai hívei a koronázást elhatározó diétán, nem tudjuk, de hogy annak megakadályozására kísérletet nem tettek, kétségtelen. Nem is lett volna rá erkölcsi alapjuk. Ők hozatták a rákosi végzéseket, meg kellett mutatniok, hogy a köznemesi párt tiszteletben tartja a törvényt, legfeljebb nemzeti szellemű alkotmányos garantiákról gondoskodik. Különben is a Zapolyaiak szerencsecsillagának fényes ragyogása kezdett elhomályosodni. A Hunyadi családdal való házasság nem sikerült, mert az ara meghalt,¹⁾ az özvegygé lett Frangepán Beatrix pedig 1509 elején Brandenburgi Györgynek a felesége lett. A következő évben Beatrix is követte a sirba első urát, Ulászló pedig a Hunyadi-ház birtokait Brandenburgi Györgynek adományozta. Nagy csapás volt ez a Zapolyaiakra, mert hatalmas ellenfelet teremtett a nemzeti párttal szemben s erősítette az udvari pártot.²⁾ A parasztlázadás leverése volt megint az, a mi eloszlatta a Zapolyai János napját eltakaró felhőket.

Ulászló 1508-ban ily módon elérte célját, megtörtént fia megkoronázása. Legtöbbet veszített e ténnyel a köznemesség, a mely messze esett el kitűzött céljától, a nemzeti királyságtól. Nem tudták előre, mily rövid lesz Lajos élete, de az ő jövőndő uralma egyelőre beláthatatlan időkre lehetetlenné tette, hogy az 1505-iki végzések szerint a köznemesség pártja vegye át az uralmat. A nemesek azonban következetesek maradnak magukhoz, mert biztosítani akarják a magyar elem részvételét a kormányban az idegenek teljes kizárásával, a mint a rákosi határozat, mely sokkal fontosabb ügyről szól, biztosítja a királyságot a magyarságnak. Ezt írásban most is elérik, mint elérték 1505-ben. Kevés év alatt Lajos trónralépte megmutatta, mily csalóka az írásbeli garancia értéke. Vajjon volt-e ember, a ki már akkor gondolt arra, hogy ép ily illusorius a magyar nemzeti királyságot biztosító garantialis törvény végrehajtása.

SZABÓ DEZSŐ.

¹⁾ A házassági feltételek megvannak, Országos Levéltár: dipl. oszt. 37829. sz. a.

²⁾ *Szilágyi*: A m. nemzet tört. IV. 385. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749). Von Thomas Fellner. Nach dessen Tode bearbeitet und vollendet von Heinrich Kretschmayer. I—III. Bd. — I. Bd. Geschichtliche Übersicht. — II. Bd. Aktenstücke 1491—1681. — III. Bd. Aktenstücke 1683—1749. Wien, 1907. Adolf Holzhausen. 8-r. XII. 288 l., VII, 636 l., VIII, 664 l.

Ausztriában a kultuszminisztérium támogatása mellett egy új, nagyra hivatott vállalat indult meg *Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs* cím alatt. Az eddig megjelent hét vaskos kötet becsületére válik a bizottságnak, akár a tárgyak megválasztását, akár a szerkesztés egyöntetűségét, akár a szerzők lelkiismeretességét tekintjük. Bár minden egyes kötet megérdemelné, hogy bővebben felhívjuk rá a figyelmet,¹⁾ ez alkalommal csak azon köteteket ismertetem, a melyek egy, nálunk elhanyagolt téren mozognak; még pedig nemcsak azért, hogy a figyelmet arra irányítsam, hanem azért is, mert e három kötet még ott is gazdag magyar vonatkozásokban, a hol rólunk meg sem emlékezik, mivel azon testületekkel foglalkozik, a melyeknek közvetve és közvetlenül óriási hatása volt újkori történelmünkre.

Tárgya a központi közigazgatás története. A németek-osztrákok és csehek előtt jól ismert tárgy; könyvtárra terjedő irodalma van. Ezért érthető, hogy összefoglaló munka is jelenhetett meg róla; megjelenhetett a nélkül, hogy az író bevezetéképen foglalkoznék azzal a kérdéssel: miért fontos és mit tárgyal a közigazgatás története?

¹⁾ Nálunk még nem jelent meg ismertetés e kiadványról, pedig egyik másik kötete sok magyar vonatkozású adatot tartalmaz. I. köt. Chronologisches Verzeichniss der österreichischen Staatsverträge. — II. köt. Österreich und Russland mit dem Ende des 15. Jahrh. — III. köt. Österreichische Staatsverträge. England. — IV. köt. Archivalien zur neueren Geschichte Österreichs. Nemsokára sajtó alá kerül az erdélyi államszerződésekről szóló kötet is, a melybe szerencsés valék bepillantathatni és adatgazdaságát, valamint lelkiismeretes, bő kommentárjait megbámulni.

A mi viszonyainkból kifolyóan az ismertetőre hárul a kérdés felvetése és rövid ismertetése.

A közigazgatás az állam cselekvése, és így története a fontos dolgok legfontosabbika, valósággal a történelem gerincze. Ismerteti azon szerveket, melyek által az állam a maga akaratát, a törvényeket végrehajtatja, a melyekkel mint legfőbb személyiség más államokkal szemben magát bármely téren megvédelmezi (külügy, hadügy, pénzügy), s alattvalói fejlődése elől nemcsak az akadályokat háritja el, de kezükbe adja azon eszközöket is, melyeket az egyes ember megszerezni nem képes, bár boldogulásának előfeltételei. Az egyes ember nyugalma, egészsége, munkája, műveltsége, gazdagsága az állam kincse és ereje; de mind olyan, a melynek általános feltételeit csak az állam teremtheti meg és tarthatja fen.

Igy alakul ki az igazságszolgáltatás, árva- és gyámügy, közrendészet, közegészségügy, közgazdaság, közoktatás stb. és jut a közigazgatás történetébe, mint egységes egészbe, a történelemnek több olyan ága, melyet eddig külön műveltek, a nélkül, hogy összefoglalva a történelem tulajdonképeni czéljához, a magasabb szempontból való általános áttekintéshez eljuthattak volna. A közigazgatás története felöleli és egyesíti mindazt az irányt, mely valaha létezett és létezhet; de hogy ezt tehesse, a történelem új irányú tanulmányozására, anyaggyűjtésre, több monographiára van szükség. Az összefoglalásnál még külföldön sem tartanak, csak a közigazgatási testületek szervezetének és fejlődésének ismertetésére szorítkoznak, illetőleg az állam, mint legfőbb személy közigazgatásával: a pénz, had- és külügyek ismertetésével foglalkoznak.

Fellner munkáját is csak abban az értelemben illeti meg az *összefoglaló* név, hogy benne az eddig felkutatott anyagot együtt találjuk, azonban munkájának nem ad oly jogtörténeti és philosophiai alapot, hogy a fejlődést életteljesen, mint szükség-szerű folyományt úgy tárja fel, hogy még apró részleteiből is mindenütt a közt, az államot lássuk. Az igaz, hogy nehéz is ezt megcselekedni Ausztriában, a hol az uralkodó akaratán nyugszik minden; de azért a közigazgatási testületek szervezeténél, a gyakori változások ismertetésénél mindenütt érdekesebb lett volna azon kérdés felvetése és következetes megoldása, hogy hol vannak a közigazgatás határai? más szóval: mikor emelkednek arra a gondolatra, hogy az egyes ember boldogulása az állam boldogulása, és így az alattvalók boldogítása az államnak saját maga iránt való kötelessége. Régen még csak elvétve találjuk e gondolat nyomait; de térfoglalása, majd pedig tetet-öltésének folyamata érdekesebb és tanulságosabb, mint maga a kész épület.

A közigazgatás csirái a renaissance melege, a római jog megismerése folytán kezdenek fejlődni. I. Miksa császár lelkét, a ki egyik lábával a középkor sírján, másikkal az újkor küszöbén áll, Burgundiában ragadta meg és nagy tevékenységre, sok újításra készítette. Reformjai rövid életűek; a legtöbbször csak neve maradt meg; de I. Ferdinánd, a ki szerencsésebb volt az eszközök és emberek megválasztásában s erélyesebb a kivitelben, úgy javítá nagyatyja kezdeményezéseit, hogy emberöltőkön keresztül alig kellett azokon változtatni. Mind Ausztriában, mind nálunk ő a közigazgatás megteremtője; természetes tehát, hogy az ő reformjainak ismertetése tölti be Fellner munkájának nagy részét. E tekintetben azonban nem találunk sok újat. A szerző általában régi nyomokon jár s még hozzá oly szerencsétlenül, hogy ha itt-ott kiegészíti is Adler,¹⁾ Huber,²⁾ a jeles *Rosenthal*³⁾ és mások⁴⁾ munkáit, de fölöslegessé nem teszi azokat; nem különösen az utóbbit. Ebben azonban nagy része van a tárgy választásának is, mert a szerző — hogy szavaival éljünk — »nicht den ganzen Ablauf der Entwicklung von der einfachen Landeshoheit zur absoluten Staatsgewalt« tette tanulmány tárgyává, hanem csak a központi közigazgatást, illetőleg annak szerveit.

Ismertetésemben a munka beosztását követem, kiemelve azt, a mit a fejlődés szempontjából fontosabbnak tartok, különösen pedig azt, a mi bennünket közelebbről érdekel.

Bevezetésül az I. Miksa előtti közigazgatási állapotokat festi, különösen kiemelve azokat, melyet a római jog, a rendi élet megrendülése, a pénzgazdaság és zsoldos hadsereg kifejlődése arra gyakorolt. A mint ezek, úgy a közigazgatás is a fejedelmi hatalmat emeli, erősebbé és centralistikussá teszi. E czéllal reformálja Miksa a pénzügyeket és igazságszolgáltatást.

A pénzügyi administráció azelőtt sem volt ismeretlen, de sehol sem egységes, nem czéltudatos. A fejedelem, különösen a kinek több országa volt, sohasem tudhatta, hogy mennyi a jövedelme és kiadásai. A reformra Miksát nem annyira a francia vagy burgund példa lelkesítette, mint azon adósságok kényszerítették, a melyeket III. Frigyes csinált Mátyás királylyal viselt háborúi miatt. Az egységes administrációt 1491-ben léptette életbe a főkincstartói állás szervezésével. Ezt követte 1496-ban

¹⁾ Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian.

²⁾ Studien über finanzielle Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I.

³⁾ Die Behörden-Organisation.

⁴⁾ Bidermann, Lechner, Seeliger, Hintze stb.

az általános osztrák kamara felállítása. Ez intézkedése két évig sem maradt érvényben. 1498-ban úgy a birodalom, mint az örökös tartományok részére közös hatóságot, az udvari kamarát állította fel.

Ugyanezen kapkodás látszik más reformjain. Kész volt az újításokra, a kísérletekre; de részint a körülmények, részint pedig állhatatlansága miatt reformjai meggyökeresedésére nem maradt idő. Mint legfőbb tanácsot és feljebbviteli bíróságot szervezte 1497-ben a *Hofregiment*-et. Ez fölötté állott a kamarának és az u. n. *Kammergericht*-nek; de illetékes volt úgy a birodalom, mint az örökös tartományok ügyeiben. A bírásokodás mellett a »schwere Sachen, Händel und Geschäfte« is illetékessége körébe tartoztak. Ezért nevezték *Hofrat*-nak is. Határozatait az *udvari kancellária* foglalta írásba, szintén egyenlően a birodalom és örökös tartományok részére. A császári hatalom emelése és azon ingadozó elv védelme volt czélja, hogy a hivatalnokokkal és hivatalokkal a császár saját tetszése szerint intézkedik. Ez a birodalomra nézve sérelmes volt; mivel azonban Miksának pénzre volt szüksége s egyetértésre a birodalmi kancelláriával, e miatt már a következő évben kénytelen vala külön birodalmi és udvari kancelláriát, és két évvel később kormányt, illetőleg tanácsot is szervezni. De új reformja mellett sem maradt meg állhatatosan. 1518-ig minden tanács mellőzésével teljhatalmából kifolyóan vagy pedig pár meghitt tanácsosa meghallgatásával intézkedik, míg végre az említett évben az innsbrucki gyűlésen az örökös tartományok követelték a pénz- és hadügyek és udvari tanács szervezését. Miksa az innsbrucki gyűlés kívánságait a birodalmi rendek meghallgatása nélkül teljesítette. Kiadott instructiói sem akarnak a birodalom követeléseiről tudni, úgy hogy például külön kancellárokról szó sincs; ismét egy kancelláriának kellett volna tehát »des Reichs und österreichischen Landen Sachen unter Handen haben.« Az ebből kifejlődhető zavarokat nem érte meg Miksa. Az örökös tartományokat unokája Ferdinánd örökölte, a ki Spanyolországban nőtt fel és spanyol tanácsosait magával vitte új hazájába. Legnagyobb befolyást gyakorolt rá ezek közül Salamanca, a ki udvarában a legfontosabb állásokat töltötte be. Mint legfőbb titkár az udvari kancelláriát vezette, mint főkincstartó a jövedelmeket kezelte, és mint meghitt ember úgy irányította Ferdinándot, hogy uralma tisztán személyi volt. Ez a rendekben nagy gyűlöletet ébresztett; mivel pedig Salamanca a pénzügyekhez nem értett, hanem sok adósságot halmozott fel, ehhez még a török is fenyegette a tartományt, Ferdinánd kénytelen volt pénzért a rendekhez fordulni; a rendek azonban kívánságai teljesítésével

szemben Salamanca elbocsátását, az udvari tanács és más testületek szervezését kötötték ki.

Ferdinánd mindjárt teljesítette első kívánságukat és a többinek teljesítését is megígérte. Bár a tanács szervezésében egyelőre megakadályozta II. Lajos halála folytán a magyar koronáért kifejtett küzdelme, de azért a t. k. osztrák közigazgatás kezdetét az 1525 évi augsburgi gyűléstől számíthatjuk. Ez vezetett az uralkodó és rendek kölcsönös megértéséhez, az udvari és titkos tanács, a kamara és kancellária szervezéséhez, a mely testületek nemcsak Ausztria, hanem Magyar- és Csehország, sőt — mivel Ferdinánd V. Károly helytartója is volt — a birodalom ügyeiben is illetékességet nyertek és kevés változtatással 1848-ig érvényben voltak.

Talán legfontosabb reformja a *titkos tanács* felállítása volt. Ez a legfőbb hatóság tulajdonképen a szokásból fejlődött ki, mert az uralkodók a fontos ügyeket mindig megbeszélték meghitt embereikkel. Új azonban az, hogy a titkos tanács mint szervezett testület, meghatározott illetékességgel lép fel. Kezdetben ugyan illetékességi köre összezavartatik az udvari tanácséval, de az bizonyos, hogy fölötte áll ennek és a legfontosabb kül- és belügyek tartoznak hozzá. Emiatt nagy befolyással volt ránk és a csehekre is. Rendesen a titkos tanács tagjai országgyűléseinken a királyi biztosok, követik a királyt, ha néha országunkba jön, és különösen körülveszik koronázás alkalmával.

Titkos jellegénél fogva kevés tagja van. Kezdetben a főkancellár, Kles Bernát tridenti érsek áll az élén (1527—1537), később a főudvarmester. Hivatalból azonban tagja marad az udvari kancellár és a hofmarschall is szintén hivatalból a XVI. századig. Ezenkívül volt 2—5 kinevezett tagja, a kiket a király részint a nemesi rendből, részint pedig a jogtudósok közül (az utóbbiaknak gyakran elhatározó befolyásuk volt) különböző tartományaikból nevezett ki. Feltűnő azonban, hogy az egész XVI. sz. folyamán Csehországból csak három, Magyarországból pedig egyetlen tagja sem volt. Az első magyar titkos tanácsos, gróf Pálffy Pál 1646-ban neveztetett ki¹⁾ s utána — legalább a Fellner könyvében közölt adattár szerint — a szatmári békeig magyar valóságos titkos tanácsost nem találunk. Csak a mikor a nemzet és uralkodó a szatmári béke után kölcsönösen megértik egymást, az uralkodó bízik bennünk, akkor mer kinevezni magyar embert is ezen fontos tanácsba. De már ez időben nem volt oly nagyjelentőségű a titkos tanács. Illetékességi körér osztoz-

¹⁾ Lippay György veszprémi püspök és kancellár már előbb használja a titkos tanácsosi címet; de minden jel arra mutat, hogy csak a címet.

kodtak a különböző bizottságok és értekezletek. A titkos tanács ugyanis tagjai korlátozott számánál fogva nem volt képes oly sok és fontos ügy elintézésére. Ezért részint szaporítják a tanácsosok, de különösen a címzetes tanácsosok számát, a kik kevésbbé fontos ügyeket intéznek. Így már korán feltűnnek a különös bizottságok, az u. n. specialis commissiók, az egyes esetekre kiküldött tanácsosok (deputierte räte). Az előbbiekből az állandó titkos értekezet (*ständige und geheime konferenz*), az utóbbiakból a *Deputation* fejlődött ki. Ez által beállott, ha nem is szigorúan megvont határokkal, a titkos tanács megosztása. Az u. n. titkos tanács hovatovább csak *jogi esetekre*, inkább belügyekre szorított (különösen VI. Károly után a felebbezett perekre, kegyelmi kérvényekre), míg a titkos külügyeket a titkos értekezet vitte. Azonban az állami élet fejlődésével, a modernebb követelésekkel szemben még ez értekezet sem volt elégséges, úgy hogy megsokszorozódott a szerint, hogy az uralkodónak hány állammal volt érintkezése. Így volt birodalmi, angol, holland, francia stb. és ezeken kívül egy *politico-militaris conferentia*. Bár mindezek elnöke a főudvarmester volt, de annyi testület egységes működését biztosítani nem volt képes. E tapasztalat vezetett a *ständige konferenz* szervezéséhez, a mely ránkmaradt instrucciója szerint kül, birodalmi és hadügyekben volt illetékes. Nyolcz tagja volt azok között azonban az előbb nagy szerepet játszó birodalmi alkancellárt hasztalan keressük, csak időnként, a mikor birodalmi ügyekről tárgyaltak, vonták be. Ép így VI. Károly óta alkalmasszerűen a németalföldi, spanyol és hadi tanácsot, a magyar és cseh kancellárt is bevonták. Bár így az ügyek vezetése egységesebb; de tulajdonképen a külügyekben egység Kaunitzig (1753) nincs.

A *Deputation* az 1697 évben szerveztetett. Hatásköre a hadügynek pénzügyi oldalára terjedt ki. Illetékes tehát a hadsereg fenntartására szükséges költség megállapítása, az adóösszeg meghatározása s a különböző országok és tartományok között való elosztása ügyében. Mivel az egyes országoknak katonai czélokra való »Leistungsfähigkeit«-ja megállapításával is foglalkozott, tagjai között lehetőleg minden ország és tartomány képviselve volt, magyar embert azonban hasztalan keresünk. Pedig hatásköre nemcsak Magyarországra, hanem a szintén nem képviselt Németalföldre és Milanóra is kiterjedt. Mária Terézia alatt két alakban működött: *Hof- und Staatdeputation*. Az utóbbi tulajdonképen előkészítette az anyagot az előbbi részére, a hol rendszerint a császár elnökölt. Az 1749 évi közigazgatási reform megszüntette, de csak névleg; hatáskörét a *Conferentia in internis* örökölte.

A központi kormányzatnak még egy igen fontos szervét

állította fel 1716-ban VI. Károly: a titkos pénzügyi értekezletet (geheime finanzkonferenz), mely a császár elnöklete alatt a pénzügyi adminisztrációt irányította és ellenőrizte.

Ez a központi közigazgatás legfőbb öt szerve. Mint láttuk, mindenik a titkos tanácsból fejlődött; tagjai is rendszeren titkos tanácsosok, a kiknek kezdetben nagyon korlátozott száma megsokszorozódott.

Mint a titkos tanács, majdnem oly hosszú életű volt Ferdinánd *pénzügyi* reformja is. Láttuk, hogy Miksa kísérletet tett arra, hogy egy ember, a *Generalschatzmeister* kezében egyesítse a pénzügyeket. E kísérletére még a kamara szervezése után is visszatért. Ferdinánd azonban más hatóságok és testületek szervezésével egyidejűleg felállította az udvari kamarát (Hofkammer), alája rendelvén a magyar (Pozsony és később Kassa is), a cseh (Prága), alsó- és felső-ausztriai (Bécs és Innsbruck) s 1558-tól kezdve a sziléziai (Boroszló) kamarákat is. Az udvari kamara élén áll a kincstartó, tagjai változó számú tanácsosok, fillérmester, titkár és segédzemélyzet. Természetes, hogy a szervezet gyakran szenved változást (1537-től elnöke a superintendens, több a tanácsos, van fizetómester, taxator és a szükséges kezelő személyzet), hatásköre azonban jó ideig ugyanaz marad. Gondoskodik az udvar szükségletei fedezéséről, ellenőrzi az alája rendelt kamarákat, fokozza a rendes jövedelmeket, kezeli a kamarajavakat és adókat. Az előbbiből befolyó pénz az udvartartás és hivatal fizetésére (civile), az utóbbit (contributionale) más, különösen hadi czélokra fordítja. Ezentúl azonban nem terjed illetékessége. Már e miatt is tévedés benne pénzügyminisztériumot látni. Különben is a király állandóan befolyást gyakorolt rá, úgy hogy fizetési joga engedély nélkül csak 10 forintig terjedt és semmiféle rendkívüli kiadást nem tehetett.

Mivel a magyar kamara is az udvarinak volt alárendelve, az udvari kamara szervezetének és működésének kimerítő ismeretére szükségünk van. Bár épen a közigazgatás pénzügyi ága legismertebb irodalmunkban, mégsem tartunk még ott, hogy az udvari kamara befolyását tisztán lássuk. Fellner munkája sok tekintetben derít a dologra világosságot; de vannak olyan, csak futólag odavetett megjegyzései, a melyekkel, mint általános osztrák elfogással szemben nem egy rövidre szabott ismertetésben. hanem számtalan értekezésben kellene síkra szállni. Ez értekezések súlypontját arra kellene helyezni, hogy Fellner általában az instructiókból indul ki; pedig az instructiók és a gyakorlat között igen nagy különbség van. Általánosan elfogadott elv, hogy minden esetben a gyakorlatot kell irányadónak vennünk, de kétszeres figyelmet kell fordítanunk erre a közigazgatásnál.

a mely még a legnagyobb absolutismus idején is gyakorlati; hiszen a mai napig sincs annyi törvény és utasítás, mely a végrehajtó szabad belátását korlátozhatná, kezét megköthetné, mert a közigazgatásnál az állam- és közérdek s a czélszerűségi szempontok uralkodnak. Különösen a czélszerűségi szempont, mely igen sok esetben az előbbieket is magában foglalja, teszi érthetővé azt a sok következetlenséget, a mit Miksánál kiemeltem és a mi I. Ferdinánd reformjaiban is lépten-nyomon szemünkbe tűnik.

Természetes, hogy azért figyelembe kell vennünk az instructiókat is. Levéltárainkban nagy számmal maradtak meg a magyar kamara részére szóló instructiók. Ezeket össze kell vetni a Fellner által közölt és bőven méltatott *Hofkammerinstruction*-okkal, hogy megismerhessük az irányadó elveket; de ha igazságosak akarunk lenni, a gyakorlat megismeréséig kell eljutnunk. Adat rengeteg van. Ha ezekkel összehasonlítjuk szakirodalmunkat, úgy tűnik az fel, mint egy megbolygatott sír dirib-darab csontjával, melyek a képzeletet megragadják ugyan, de az egésze következtetési alapot nem nyújtanak, mert épen a legfontosabb részei hiányoznak.

Még szegényebbek, sőt valósággal koldusok vagyunk a *kanczelláriát* illetőleg. Irodalmunk szegénységét észreveszi Fellner is. Azt állítja ugyan előszavában, hogy a magyar kanczelláriával »im Mangel jeden Belanges derselben für die Zentralverwaltung« nem foglalkozik; de mikor a kanczellária tárgyalásánál felemlíti, hogy még magyar nyelven sincs munkánk a kanczelláriáról, és mikor a cseh kanczelláriával még oly időben is, mikor annak a központi közigazgatáshoz kevesebb köze volt mint a magyar-nak, kimerítően foglalkozik: elárulja, hogy csak elég anyaga és segédmunkája nem volt az összefoglaló tárgyaláshoz. Mellesleg azonban oly állításokat kockáztat meg, melyek a valóságnak meg nem felelnek. Nem rosszakaratból teszi, mert alig van szabatosabb felfogású osztrák munka az övénel; de magunk vagyunk hibáiért felelősek. Lám, a cseh kanczellária történetét szépen megírta Čelakovszky és mások nyomán! A jó emlékezetű Fellner csehül nem tudott, de lefordította magának munkáikat, hirdeti igazságukat, rólunk pedig csak egyes adatokból, viszonyainkat nem ismerve, helytelen következtetések alapján ítél. És ez az ítélet még sokáig lehet a Lajtán túl irányadó!

Miksa halálával a birodalom és az örökös tartományok szétválasztatván, egyidőre megszűnt az az ellentét is, mely a birodalmi és udvari kanczellária kérdése miatt támadt. Ferdinándtól az augsburgi gyűlés más hatóságok mellett a kanczellária szervezését is követelte. Ennek következménye az 1526 évben

kiadott instructió, mely reánk nézve is fontos, nemcsak azért, mert az ebben lefektetett elvek a magyar kancelláriára is hatással voltak, hanem azért, mert az ezen instructió alapján működő udvari kancellária adta ki Ferdinánd magyar királyságának első éveiben a magyar vonatkozású leveleket is.

Fellner látta ezt; észrevette azt is, hogy Ferdinánd Cseh és Magyarország megszerzése után instructióján alig változtatott. csak cseh és magyar titkárokat ékelt be; látja a központosító törekvést Ferdinánd minden reformjában és kész az ítélettel: Magyarországnak volt ugyan korábban kancelláriája, de »man nahm keineswegs Rücksicht darauf«! Arról természetesen nem tud semmit, hogy éppen abban az időben Ferdinándnak és János királynak is 2—2 kancellárja volt (Várday Pál, Szalaházy Tamás, Werbőczy és Brodarics István) és mindkét kancellária oly jogkörrel működött, mint azelőtt. Mert hogy csak a Ferdinándnak meghódolt országrészt tekintjük, Ferdinánd a magyar ügyek kormányzásában alig vett részt. Mária királynő, majd Báthory István, Szalaházy és Thurzó Elek *teljhatalmú* helytartói voltak, mellettük működött régi tekintélyével és jogkörével a kancellária, úgy hogy országos ügyeket a király nevében és pecsétje alatt intéztek el. De azért Ferdinánd is beleszól helytartói jelentése alapján az ország ügyeibe és állandó összeköttetésben van befolyásos híveivel. Hogyan tehetné ezt, ha nem lenne mellette egy hű és a magyar viszonyokat jól ismerő embere? Ez a magyar titkár. Elsősorban tanácsadó, fontos ügyekben követ stb. és csak azután, de jóval azután tartozik a kancelláriához. Fellner a hofstatusok után csak *egy* ilyen titkárról tud, pedig volt egyszerre öt-hat is; de azért írásukkal alig találkozunk. Különösen az első években állandóan May (latinosan Maius) Jónás fogalmaz és expedial magyar ügyeket is. Hasonlóan téves a felfogása a később feltűnő magyar vicekancellárról is; hát még az a következtetés, a melyre Kles Bernát tridenti érsek »*summus cancellarius*« címe után vetemedik! Nem tudja, hogy Várday és János király udvarában Werbőczy is ugyanazon czímmel ékeskednek s hogy éppen *magyar hatás* azon Ausztriában szokatlan és rövid ideig (1528—1539) tartó cím. De mindez külön értekezés keretébe tartozik; itt csak izelítő akar lenni, hogy egy kis törekvés, a külföldi iránynak egy kevés jóakarató figyelemmel kísérése és követése elejét vette volna a tévedéseknek. Hogy nekünk külön, önálló kancelláriánk volt, azt csak az 1559 év tárgyalásánál veszi észre. Ez év az osztrák kancellária történetében két emberöltőre kiható fontossággal bír. Ekkor lett Ferdinánd császár, s mint ilyen egyesítette a birodalmi és udvari kancelláriát. Az egyesítés ügyében a birodalmi kancellárral foly-

tatott eszmecsere alkalmával jelentette ki, hogy »die ungarischen, böhmischen und Kammergeschäfte würden nicht in der Reichskanzlei vorgenommen.« Azért azonban a birodalmi kancelláriában is találunk *ungarische expedition*-t, a mely az igen fontos politikai ügyeket foglalja írásba. Ezt azonban sérelemnek is tekintették eleink. Már az 1559, majd az 1567 és 1569 évi országgyűlésen sürgették annak eltörlését vagy legalább is a magyar kancelláriába való beosztását; de ez csak 1690-ben történt meg.

E jogsértés oka épen a magyar kancellária függetlensége. Nem is számították az udvarhoz, és míg a birodalmi kancellár, illetőleg alkancellár tagja volt az udvari és titkos tanácsnak és az abból kifejlődött conferentiáknak, a magyar kancellár és jó ideig egyáltalában magyar ember nem volt titkos tanácsos, és így a magyar kancellária épen a legfontosabb, a titkos tanácsban tárgyalt ügyeket nem expedíálhatta. Nem is állhatott helyre a magyar kancellária tekintélye még 1690 után sem addig, a míg a szatmári béke után a nemzet és uralkodó megértvén egymást, Károly bizalmával felénk fordult.

Azt az egységet, a melyet Ferdinánd 1559-iki reformja teremtt, Rudolfnak Prágába költözése (1578) bontotta meg. Ő ugyanis a központi kormányzat testületeit (a hadi tanács kivételével) magával vitte; de egy részt mindenikből hátrahagyott bécsi helytartója, Mátyás herczeg mellett. Így a kancelláriából is, a mely egy ideig *Erzherzogliche Hofexpedition* néven szerepel, de Mátyás királylyá választása után *királyi kancelláriává* alakul át. Rudolf nemsokára bekövetkezett halála (1612 jan. 20.) után azonban a régi állapotok visszatértek.

Nagyjelentőségű változás állott be II. Ferdinánd alatt. Még I. Miksa idejében itt-ott úgy látszik, hogy az örökös tartományok dominálnak az udvarban, de I. Ferdinándtól kezdve a Habsburg-érdekek központja a birodalom, a mi a kormányzat minden ágán meglátszik. II. Ferdinándot veszteségei rákényszerítik, hogy e hagyományyal szakítson és az örökös tartományokból merítsen erőt. Ennek folytán alatta a közigazgatás is *osztrákbab* lett. Különösen feltűnik ez a kancelláriánál; addig az osztrák ügyeket a birodalmi kancelláriában működő *österreichische expedition* bonyolította le, II. Ferdinánd azonban önálló *osztrák udvari kancelláriát* állított fel. A szétválás 1620-ban már befejezett tény; 1628-ból az osztrák kancellária részére már instructió is van. Két osztálya van: Nieder- und inner- (I. Lipót óta *ober* is) *österreichische Expedition*. Mindkettő közös kancellár alatt, de külön titkárokkal és segédszeméllyel. A további folyamat e külön, tulajdonkép csak a fő által összekapcsolt testületeknek *szervezeti egyesítése*. Nagy lépéssel vezetett e cél felé Lipót 1683 évi

instructiója, mely előírja, hogy a három expeditióból *ő* titkár (referendarii) az udvari és alkancellárral *közösen* tanácskozzék a kancelláriához beérkezett folyamodványok stb. fölött, a mi az egységes ügykezelést biztosította. A három expeditió kezdetben az ügyek gyorsabb elintézését biztosítván, az osztrák kancellária működési köre a gyakorlat folytán kibővült és illetékeséget nyert igazságszolgáltatási ügyekben és külföldi levelezésekben is. (Landsachen, Justizangelegenheiten, Publica.) E fejlődést nagy lépéssel segítette elő I. József, a ki a kurucz háború zaja közepette is ráért belső reformokkal foglalkozni. Alatta már két kancellár működött; de tulajdonképen az ügybeosztás szerint három kancellária körvonalai tűnnek elő: a *Haus-, Hof- és Staatskanzlei*. Ez utóbbi működik ugyan, de neve csak Károly alatt fordul elő, még pedig mint önkényesen használt név. A gyakorlatot Mária Terézia szentesítette, a ki a *Staatskanzlei*-t 1742-ben szervezte. Ez alkalommal a magyar és cseh kancelláriát függetlenítette az osztrák kancelláriától és hatáskörét is megnyirbálta. . . . »damit war die österreichische Kanzlei — hogy a szerző szavaival éljünk — ihrer hohen Stellung bei Hof entkleidet und zu einer österreichischen Provincialbehörde herabgedrückt worden.«

A hatáskör-megszorítás oka az volt, hogy egyre több köveltelményt támasztottak vele szemben igazságszolgáltatási ügyekben, úgy hogy azoknak meg nem felelhetvén, a restantiák halomra szaporodtak. Mária Terézia, a ki sokat adott épen az igazságszolgáltatás gyors és akadálytalan folyására, kiküldött egy senatust, később pedig külön ideiglenes bíróságot (iudicium delegatum) szervezett, a melyet egy évvel később legfőbb feljebbviteli törvényszékké (revisorium, revisionsgericht) alakított át. Ez a főtörvényszék (oberste justizstelle) előfutára, s mint ilyenben nagy gondolat jelenik meg: *az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztása*. Ezzel megszűnt a második kancellári állás. E nagy reformot az 1749 évben még nagyobb követte, mely a munka következő részében lel tárgyalást.

Közelről érdekel bennünket a *cseh kancellária* története is. Általában a magyar és cseh alkotmány és jogtörténet I. Ferdinánd kora óta egyes tényeiben sok tekintetben megegyezik, sőt azonos, mert mindkettőt hasonló elbánásban részesítették a Habsburgok. I. Ferdinánd trónralépésekor is hasonlóan, sőt — talán a nagyobb összetartás miatt — imponálóbban hangzottak önállóságukat a csehek, mint a magyarok. Ez önállóság jeléül kívánták, hogy mindenféle felséglevelet úgy Csehország, mint az incorporált országok részére csak a cseh kancellária adhasson. ki. Ferdinánd szokása szerint így értte ezt, de nem

tartotta meg. Már a morváknak concessiót tett, és a cseh kamarát szervezvé, a mellé is kancelláriát állított fel, a melyet felhatalmazott bizonyos felséglevelek kiadására. Ezenkívül adatott ki felségleveleket már uralkodása kezdetén a német kancelláriával is. Ezen eljárás érthető, mert a cseh kancellária Prágában székel, s ott őrizte a kancellár a királyi pecsétet is. Ferdinánd ellenben részint a magyarok érdekében, részint pedig mint császári helytartó, állandóan úton volt és így nehezen tudott rendelkezni a cseh kancelláriával. A csehek azonban csak önállóságukról akartak tudni és ezt többször hangoztatták is. Ferdinánd megnyugtatósságra (!?) az udvari kancelláriában egy *cseh expeditiót* állított fel (cseh titkár; épen így tett velünk is), a melynek élén nemcsak egy függetlennek látszó kancellár jelent meg, sőt később — annak megfelelően, hogy Csehország részére cseh, Szilézia és a német fejedelmek részére német nyelven kellett expedálni — kettő is. Ezen expeditiót lassanként cseh udvari kancelláriának is kezdték nevezni.

Milyen volt a viszony a cseh kancellár és alkancellárok között, egész határozottan nem tűnik ki. Annyi bizonyos, hogy a cseh kancellár (supremus regni Bohemiae cancellarius) egyike az ország legfőbb és legfontosabb méltóságainak. A király az ország eleinek meghallgatásával nevezi ki. Ennek megfelelően nemcsak a királynak, hanem az országnak is esküt tett, a mi jelzi azt, hogy nem tisztán királyi, hanem országos méltóság is. Egyes állítások szerint ő nevezte ki az alkancellárokat és titkárokat is; de nem valószínű, hogy a központosításra törekvő Habsburgok a fontosabb állások betöltését átengedték volna egy tulajdonképpen címzeli méltóságnak. Mert a cseh főkancellár méltósága egész tartalmával csak akkor állott vissza, a mikor Rudolf udvartartását Prágába helyezte; csak ez időtől kezdve terjedt ki hatásköre Csehország egész területére, tehát a melléktartományokra is. Hatáskörét még a jogoson túl is igyekezett kiterjeszteni, a miből kifolyóan Csehország és melléktartományai között sokáig tartó, elkeseredett huzavona és polemia fejlődött ki. Már-már Csehország győzött, a mikor Mátyás magyar király Morvaországnak is önálló kormányzója lett és önálló morva kancelláriát állított fel. A különállás ugyan csak három évig, Cseh- és Morvaország egyesítéséig (1611) tartott; de ez is elég volt arra, hogy a morvák az egyesülés alkalmával egész sereg követeléssel álljanak elő, a melyeknek nagyrészt a király és a csehek elfogadták. Legfontosabb ezek között az, hogy a cseh kancellária nem bocsáthat ki oly rendeletet, mely az ország, illetőleg örgrófság szabadságaival ellenkezik. Azon kívánságukat azonban nem tudták kivinni, hogy az egyik alkancellárt az or-

szággyűlés a cseh és morva meghatalmazottak előterjesztése szerint válaszsza.

Jobban ki tudták használni a különös helyzetet Szilézia és Lausitz, a mikor kijelentették, hogy csak úgy hódolnak meg Mátyásnak, ha önálló, német kancelláriát nyernek. Ő a csehek ellenzése daczára a következő 1612 évben függetlenítette is a sziléziai expeditiót, úgy hogy az alkancellár és tanácsosok neki és nem a cseh kancellárnak tettek esküt. E miatt ismét polemia támadt, és a harcz hevében a sziléziaiak oly rossz alakban fejezték ki magukat, hogy Mátyás megnehezelt rájuk és a sziléziai expeditiót, a mely már *Schlesische Hofkanzlei*-nak nevezte magát, egész személyzetével megint a cseh kancellária alá rendelte. Ezzel azután nagyjában visszaállt a régi állapot, ámde ezt hamar felkavarta a harminczéves háború. A fehérhegyi vereség után II. Ferdinánd az erőszakos Lichtenstein herczeggel vezettette Csehország ügyeit, később pedig »mivel a csehek lázadásukkal eljátszották jogaikat, császári teljhatalmából egészen új rendet teremtett.« 1627-ben adta ki a *Verneuerte Landesordnung*-ot, a melylyel a Bécsbe áthelyezett cseh kancelláriát kizárólag királyi hivatallá alakította (többé czíme sem »cancellaria regni« hanem »*regis Bohemiae*«), a cseh nyelv használatát háttérbe szorította és a kancelláriát az összes cseh tartományok közigazgatási és igazságszolgáltatási központjává tette.

A »*Verneuerte Landesordnung*« még azon feltétellel intézkedik, hogy a király a cseh kancelláriával együtt az év egy részét Prágában tölti, ezért a kancellária bírói tanácsába előkelő állású prágaiakat is bevett; de mivel ez épen II. Ferdinánd óta egyre ritkábban történt meg, ki kellett azt közelebb eső emberekkel egészíteni (Reichshofräte). Annyival is inkább szükség volt erre, mert fiát »kinevezvén« magyar és cseh királylyá, Csehország kormányát úgy adta át neki, hogy Bécsben maradt a t. k. kancellária, de egy másik III. Ferdinándot is kísértte. Ezzel megtörte azt az elvet, hogy ott a kancellária, a hol a király.

III. Ferdinánd a legfőbb igazságszolgáltatást még határozottabban a kancellária elé utalta. Az ügyek sokasodásával járt a tanácsosok számának szaporítása is; sőt 1703-tól kezdve két kancellári állás szervezése.¹⁾

Bár sok jel mutat arra, hogy a cseh kancellárok befolyása és tekintélye az osztrákokénál jóval kisebb volt, de egy cseh kancellár, Kinszky Ulrich, mégis oly befolyáshoz jutott, hogy a császárnak külügyekben jobb keze volt. Működésének különösen nagy hatása volt reánk nézve, mert 1692—1693-ban ő vezette

¹⁾ Előbb is volt egy alkalommal két kancellár: Martinitz és Slawata.

a tárgyalásokat Erdélyvel »wegen deren Anschluss an die Monarchie« (!) és ő kötötte a karloviczi békét is. De utána ismét háttérbe szorulnak a csehek, sőt feltűnik a teljes összeolvasztási törekvés, a melyet gazdasági momentumok és a *pragmatica sanctio* nagy lépéssel segített elő. Ezt azonban megelőzte az 1719 évi kancelláriai rendszabály, a mely hivatva volt a »Verneuerte Landesordnung« hiányait pótolni. Ebben jelentkezik legelőbb az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztása, a mit később az osztrák követ. E szétválasztást Mária Terézia még szigorúbban végrehajtotta, végül pedig 1749-ben a cseh kancelláriát az osztrákkal egyesítette.

A *császári és királyi udvari tanácsot* még I. Miksa szervezte mint fő közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságot; de azt sem érthette meg, hogy az a kezdet nehézségeit leküzdje. A tanács szervezését I. Ferdinándtól az 1525 évi augsburgi gyűlés követe, még pedig úgy, hogy a rendek a tanácsosok kinevezésére befolyást nyerjenek; de azt a feleletet nyerték, hogy a király a tanácsosokat saját szolgáinak tekinti s nem az ország küldötteinek. Ezzel ki is fejezte azt a különbséget, mely a Miksa és az ő *Hofrat*-ja között van: amaz állami, ez pedig fejedelmi tanács. Alatta az állami, illetőleg politikai ügyeket a titkos tanács végzi, és az annak alárendelt udvari tanács elsősorban az igazságszolgáltatásban illetékes. »Ein steter Parteienambt an unserm Hofe.« Követi tehát az udvart. Tagjai az 1527 évi *Hofordnung* szerint a főbb méltóságok (hofmeister, marschall, kanzler), hivatalból s kinevezett tagok a birodalomból, örökös tartományokból, sőt Magyar- (2) és Csehországból (5) is; összesen 19—20, és az időnként meghívottak. Ez a centralisatio legfeltűnőbb jele, mert a cseh és magyar tanácsosok bevonása azt jelenti, hogy mindkét ország felsőbb igazságszolgáltatása áttétetett Bécsbe. Ez a *Hofordnungen* szerint 1537-ig tartott; de már előbb megszűnt, a mint azt a *Magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában* című munkámban¹⁾ kifejtem. Mivel a magyar és cseh ügyek elvonása folytán a Hofratnak kevesebb dolga volt, 1537-től, de tulajdonképen már 1536-tól kezdve egyre jobban kiterjeszti hatáskörét állami ügyekre is, úgy hogy ismét hatásköri zavar áll elő közte és a titkos tanács között. Már az 1541 évi *Hofordnung* mint *Staatsrat*-ról is megemlékezik róla, bár elsősorban bírói illetékeségét hangoztatja. Ezenkívül illetékes volt birodalmi ügyekben is, minthogy Ferdinánd császári helytartó létére a birodalom ügyeit is intézte. Mint a birodalmi és udvari kancelláriát, ép úgy egyesítette császárrá választása után az 1559 évi *Hofstaats-*

¹⁾ Megjelent a M. Tud. Akadémia kiadásában. Budapest, 1908.

ordnung által a *Reichs-* és *Hofrat*-ot. Így keletkezett a *Reichshofrat*, vagy mint kezdetben nevezték: *der kaiserliche Hofrat*, a melynek élén többé nem a Hofmarschall, hanem időről időre kinevezett elnök áll. Tagjait részint a birodalomból, részint az örökös tartományokból nevezték ki. További nagyjelentőségű változás, hogy hatásköréből teljesen kivette a politikát és csak az igazságszolgáltatásra utalta.

Ezen rendszabály fontos reánk vonatkozólag is, a mennyiben úgy intézkedik, hogy a birodalmi alkancellár a beérkezett ügydarabokat a magyar és cseh udvari tanácsosoknak is kiosztja. De e tanácsosok többé nem az illető országok képviselői, hanem bizalmi férfiak, a kik a tanácsot informálják és a törvényeket ismertetik, ha éppen magyar vagy cseh vonatkozású ügyek kerülnek szőnyegre. Idővel azonban ez is megszűnt. Mikor? — nem tuhatjuk; de az 1617 évi rendszabályban már nyomát sem találjuk.

A Hofrat-ra mely nem egyszer a titkos tanácscsal egy szívonalon állott, de lassankint csak az igazságszolgáltatásban lett illetékes, halálos csapást mért a kancellária hatáskörének az igazságszolgáltatásra történt kiterjesztése. Egy ideig még vergődött, de lassanként az örökös tartományokra nézve minden hatása megszűnt.

Bár mindezen intézményeken a centralizáló törekvés szembe-tűnő, mégis a Habsburgok összes birodalmi között a legerősebb kapocs a *hadügyi tanács* volt. Mielőtt ennek rövid ismertetésébe bocsátkoznám, meg kell jegyezmem, hogy a kiváló történetíró. Fellner Tamás, a munka írása közben meghalván, csonkán maradt kéziratát a cseh kancellária XVII. századi történetétől kezdve (I. k. 199. l.) *Kreischmayr Henrik* folytatta, még pedig annyira a Fellner szellemében, hogy csak a hadügyi tanács történeténél észlelhető a felfogás és módszer változása.

Miksa uralkodása hadügyi téren is átmenetet jelent. „Az utolsó lovag» egyúttal a landsknechtek atyja és a tüzérség megteremtője. Hadi szempontból 1500-ban külön kamarát szervezett (Kriegskammer), de ez is, mint általában többi reformjai, nem hosszú életű. I. Ferdinánd uralkodása kezdetén ugyan még a hadügy igen fontos ágait (erődítmények és hadak fentartása) a kamara tartotta kezében, de Ferdinánd 1531-ben négy hadügyi tanácsost nevezett ki. Ez lett volna az első komoly lépés a hadügyek egységes vezetéséhez, de még az állapotok nem voltak annyira consolidálva, hogy arról szó lehessen. Arra az álláspontra helyezkedett tehát, hogy minden országa és tartománya, illetőleg azok helytartói és kamarái (Statthalter und Regenten, Raitkammer) önállóan vezessék a hadügyet és védekezzenek a fel-

merülő veszélyekkel szemben. Ezzel azonban a veszélynek különösen kitett alsó-ausztriai túlerhelte, a minek folytán annak panaszai és előterjesztései határozottabban megadták az eszmét a hadügy egységes vezetésére és egy központi hadügyi tanács felállítására. A kivétel azonban alkalmas emberek hiányában soká késett, úgy hogy Ferdinánd csak 1556 nov. 17-én állíthatta fel a *Hofkriegsrat*-ot, a mely időnként kinevezett elnök alatt öt tanácsosból állott. Feladata volt a hadügy összes ágainak gondozása; de szervezetében sok a hiba és fejlődésében óriási zűrzavar tapasztalható a XVII. század végéig. Egyik legnagyobb hiba az, hogy pontosan nem körvonaloztatott a kancelláriához, Deputation-hoz, Konferenz-ekhez és Hofkammer-hez való viszonya, úgy hogy azok tulajdonképeni hatáskörén megosztottak. A másik az, hogy sok ideig tényleges katonai személyek is tagjai voltak, a kik nem a hivatalban, hanem a harctéren igyekezőn babért szerezni, állandóan távol valának. A harmadik, hogy tervezet szerinti nagy hatáskörével szemben a hadügynek pénzügyi terén majd semmi illetékessége nem volt. A hadi fizetómesterrel 150 frt erejéig rendelkezhetett, azonfelül a kamara, sőt a császár hozzájárulását is meg kellett nyernie. Így nem fejthetett ki oly működést, a melyet I. Ferdinánd remélt. Mennyire háttérbe szorult a többi központi hatósággal szemben, az bizonyítja legjobban, hogy Rudolf ezt az egyet hagyta Bécsben akkor, a mikor Prágába költözött.

Máris nagyon kihasznált terünk nem engedi, hogy fejlődésének és az ellenőrzésére hivatott *Generalkriegskommissariat*-nak bővebb ismertetésébe bocsátkozzunk. De különben sem érdekel bennünket közelebbről az a sok zavar, a mely fejlődésében, illetékességében és a többi hatóságokhoz való viszonyában tapasztalható. Elég megjegyezni, hogy fejlődésére Mátyás, III. Ferdinánd, VI. Károly és Mária Terézia reformjai voltak irányadó hatással. A ki azon nehézségeket ismeri, a melyekkel küzdenie kellett, a melyek tevékenységét megbénították, azon régi vádakat, a melyeket ellene emeltek, óvatosan fogadja.

A mi bennünket illet, tudnunk kell, hogy a hadügyi tanács az összes hatóságok és testületek között a legélesebben fejezi ki a centralizáló törekvést. A csehek már szervezése alkalmával elismerték illetékességét s az uralkodó azon jogát, hogy tagjait tetszése szerint nevezheti ki. Mi ugyan nem tettünk ily concessiót, sőt erőteljesen tiltakoztunk ellene, de mégis jobban éreztük befolyását, mint a csehek. Ez pedig abban leli magyarázatát, hogy a hadügyi tanácsot elsősorban a török ellen állították fel s legfőbb feladata a határok védelme volt; mivel pedig a töröktől, mint közvetlen szomszédok, mi szenvedtünk legtöbbet, és mivel

Grenzland alatt akkor elsősorban Magyarországot értették, a hadügyi tanácsnak a XVI-ik, sőt még a XVII-ik század folyamán is Magyarországon akadt a legtöbb dolga. Nem is található a *bellum*-nak annyi emlegetése és annyi hivatalnok a egy országban és tartományban sem, mint nálunk, különösen pedig a horvát határszéleken. Ezenkívül az orosz és török diplomáciát is vezette: az előbbit 1720-ig, az utóbbit pedig a Staatskanzlei felállításáig, és így ezernyi alkalma volt arra, hogy bennünket közelről érdeklő függetlenségünket érzékenyen érintő ügyekben döntsön és eljárjon. Ezért mindjárt kezdetben nagy ellenszenvvel fogadták, és ez az ellenszenv végigkíséri egész pályáját. Legerősebben nyilvánult ez I. Ferdinánd korában (1569: 38. t. cz.), a ki magyar tolmácsok alkalmazásával, itt-ott a helytartótanács és országgyűlések véleményének meghallgatásával, utódai pedig magyar tanácsosok kinevezésével (Erdődy, Nádasdy, Pálffy) igyekeztek az ellenszenvet ellensúlyozni. A központi adminisztráció szervei között itt érvényesültek legjobban a magyarok; de azért központosító befolyásán nem tudtak változtatni; megmaradt az sok ideig a tarka birodalom legerősebb összekötő kapcsának.

Ha most visszatekintünk az elmondottakra, 1749 táján az osztrák központi adminisztráció a következő állapotban van: A *tükös tanács* elveszítette tekintélyét, czímmé vált. Örökölte hatáskörét a *Deputation* és *Konferenz*, a melyet azonban I. József uralkodásától kezdve fenyegget a kancellária ügyek szerint való megoszlása, a *Staatskanzlei*. A *kancellária* hatásköréből kiesett az igazságszolgáltatás. Győzelemre jut az igazságszolgáltatás és közigazgatás szétválasztásának elve. Önálló főtörvényszék létesül, a mely által nemcsak a kancellária veszít, hanem háttérbe szorúl az igazságszolgáltatásra hivatott *Hofrat* is. Az osztrák és cseh kancellária egyesül s a *pragmatica sanctio* alapján más téren is megindúl a réginél következetesebb és céltudatosabb centralizáció. Ezt szolgálja különböző szerveivel a *Hofkammer*, mely az anyagi, a legjobban lebilincselő gazdasági élet szálait szövi, és a haderő egységesítésével a csak előbb ismertetett *Hofkriegsrat*.

E folyamatot egy közelebb megjelenendő kötet fogja tárgyalni. A most ismertetett kötetek feljogosítanak arra, hogy a bizalmat előlegezzük és várakozással tekintsünk megjelenése elé.

Még a két kötetre terjedő adattárról kellene megemlékezni. Ebben az anyag helyes megválasztása, a rá fordított nagy gond és pontosság csak dicséretet érdemel, melyből nem vonnak le sokat az itt-ott található sajtóhibák és következetlenségek. E kötetekben rengeteg sok magyar vonatkozású adat található, és használhatóságukat a harmadik kötet végéhez csatolt igen pontos index teszi könnyebbé.

Fel kell még hívnom a figyelmet az első kötet végén található függelékre, mely a központi hatóságok és testületek névsorát tartalmazza. Sokszor van dolgunk ezen hatóságok által kiadott levelekkel, sok is van már közölve, de könnyen elő lehetne számlálni, hogy ezek közül hányat közöltek helyes névalírásokkal.

De ez csekélység ahhoz a nagy tanuláshoz képest, a mit e jeles műből meríthetünk: hogy történelmi irodalmunk nagy lépéssel maradt hátra az osztrákoké mögött és hogy mulasztásunkat helyre kell pótolnunk.

Ha szélesebb körben belátnák a közigazgatás történetének fontosságát, ha erőinket e kopár terület felvirágoztatására fordítanánk, pár évtized alatt helyrehozhatnánk mulasztásunkat, és ezernyi példával, egész újkori történetünkkel bizonyíthatnánk, mily nagy jelentőségű volt a céltudatos közigazgatás egy ország függetlenségére a múltban, és mennyit várhatunk attól a vértelen küzdelmek korszakában, most és a jövőben.

R. KISS ISTVÁN.

Charakterologie als Wissenschaft. Von Dr. Theodor Sternberg.
Lausanne, 1907. 8-r. 43 l.

Azok a kérdések, melyekkel ez ötletes és gondolatkeltő kis tanulmány szerzője foglalkozik, a történetíróról igen közelről érdeklik. Nemcsak tárgyuknál, de irodalomtörténeti előzményeiknél fogva is. A ki figyelemmel kísérte a német történetírók elméleti vitáit, emlékezni fog arra az élehangú polemiára, mely a kilenczvenes évek közepén Lamprecht és Rachfahl között lefolyt ¹⁾ s a melyben egyebek között a történettudomány és lélektan viszonya is szóba került. Mindkét tudós a történetírás tudományosságának fokozását lélektani elemeinek s természetének figyelembe vétele és kifejlesztése által vélte elérhetőnek. De az utak, melyeken a történelemnek ezt az alapvető lélektani tudományát keresték, eltértek egymástól. Míg Lamprecht egy Wundt szellemében megszerkesztett tömeg-lélektanban vélte azt feltalálni, addig Rachfahl — szerencsésen, de talán inkább csak ötletszerűen — Diltheynek, a berlini philosophusnak, egy épen ez időben (1894) megjelent tanulmányára utalt, ²⁾ mely az eddigi kísérleti lélektan mellett, nem annak helyébe, a *leíró* lélektan-

¹⁾ *Lamprecht*: Alte und neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft. Berlin, 1896. és *Rachfahl*: Besprechung von Lamprecht's Alte und neue Richtungen etc. (Preussische Jahrbücher, 1896.)

²⁾ Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie. (Sitzungsberichte der Berliner Akad. der Wissenschaften, 1894.)

nak egy új conceptióját rajzolta meg. Egy oly lélektanét, mely nem részjelenések megfigyelésére és szabatos törvényszerűségek megállapítására törekednék, hanem az egységében tekintett lelki élet tipikus formáinak leírására, pontosabban kifejezve azoknak a többé-kevésbé öntudatos, egyéni tapasztalatokból inkább ösztönszerű intuitióval, mint tudományos módszerrel szerzett ismereteknek összegyűjtésére és rendezésére, melyek e tipikus formákról nemcsak a költő alkotásaiban, a történetíró és philologus jellemzéseiben élnek immanens, de szétazórt és összefüggéstelen életet, hanem az u. n. gyakorlati emberismeretnek is tulajdonképeni tartalmát képezik. A gyakorlati politikusnak és paedagogusnak épen úgy megvan a maga többé vagy kevésbé finom és gazdag *psychológiája* — a közbeazéd is ezt az elnevezést használja — mint a regény- és életrajzírónak, és elvi akadályát nem is találhatjuk annak, hogy e »vadonított« ismereteket tudatosabbakká, világosabbakká és rendszerezesebbekké tegyük.

Dilthey érdekes gondolatának felbukkanása a történetelméleti viták keretében csak múltó episod jellegével bírt. Lamprecht megelegetett azzal, hogy röviden Ebbinghaus »megsemmisítő« kritikájára utalt, s fontosabb következményekkel e mozzanatot egyik részről sem járt. Sőt, a mennyire a német viszonyokat ismerem, úgy látszik, Dilthey eszméje — legalább kezdetben — a philosophusok és psychologusok körében sem tudott népszerűsége szert tenni. Lamprecht álláspontjának nem kis mértékben javára szolgálhatott az a körülmény, hogy a Lazarus és Steinthal-féle néplélektanak már halványulni kezdő conceptióját újabb és szabatosabb fogalmazásban Wundt épen ez időtájt keltette új életre.

Azóta a helyzet teljesen megfordult. Az önálló néplélektan eszméje másodszer is hanyatlani kezd. A »közlélek« fogalmával szemben még mindig meg nem döntött ellenérv, hogy ha e fogalomban a »lélek« elnevezést nemcsak hasonlatképen, hanem abban a reális értelemben használjuk, melyet az egyénről szóló jelentésében nyert, egy metaphysikai fogalommal állunk szemben, mely mint ilyen, kívül esik a positiv tudományok körén. Ez az ismeretani kifogás, melyhez egy módszertani járúl, vagy helyesebben mondva, ugyanez más oldalról tekintve, módszertani alakban is kifejezhető. A »közlélek« törvényszerűségeihez nem férhetünk másképp, csak úgy, ha egyéni alkotó elemeiben tekintjük, és pedig épen azért, mivel magunk is egyének vagyunk. Önmagunkat kivéve, a lelki életet sehol sem ismerhetjük meg közvetlenül s így a lelki tények terén csak az válik előttünk érthetővé, a mire saját magunkban analogiát találunk. A lélektani vizsgálódások tárgya végelemzésben mindig saját maga a vizsgálódó. Kissé

paradoxnak tetsző formában tehát azt mondhatjuk, hogy a »közlelket« a maga sajátos természetében csakis egy másik közlelék ismerhetné meg; az egyén számára transzcendens. És ha így a néplélektan sem önálló tárgyra, sem önálló módszerre nem tarthat jogot, nincs más hátra, mint hogy csupán az egyéni lélektan egy speciális fejezetének tekintsük, mely az egyéni lelket főleg szociális vonatkozásaiban figyeli. A lélektan tárgya és módszere csakis individualis lehet.

S míg a néplélektan vagy social-psychologia ilyen módon erős kétségekkel áll szemben (Spranger, Simmel és mások),¹⁾ hogyan állunk a leíró lélektan vagy karakterologia eszméjével? Dilthey felfogása egyre életképesebbnek bizonyul. Mind többen vannak, a kik a szellemi tudományok módszerének s főleg a történetírás oly sokat vitatott elméletének kulcsát épen ebben keresik. Az ifjabb nemzedék egy csoportja előszeretettel karolja fel a karakterologia eszméjét s az új disciplina fogalmának és módszerének tisztázására törekszik.

Sternberg tanulmánya is ezt a két czélt követi. Az előadásban a kettő talán nincsen eléggé széjjeltartva, de ez abból következik, hogy a szerzőnek sok a mondanivalója. Mind az, a mi tolla alá tolul, kitérésekre készíti, szétfeszíti a rendszert s csak bizonyos tömörséggel és vázlatossággal vagy ügyes átmenetekkel szorítható keretek közé. Ez az egyéni előadásmód azonban semmiképen sincs a dolgozat kárára. Tekintsük az említett két czélt külön.

A karakterologiai megismerés természetét találóan jellemzi Sternberg. Nem feledkezik meg e tudomány szükségképeni művészi elemeiről, a melyek lehetlenné teszik, hogy vele szemben a rendszeres, racionális tudományok mértékét alkalmazzuk. A karakterologia, még ha több lesz is, mint egyénileg intuitív, compendiumokból meg nem tanulható pszichologiai élelátás és emberismeret, bizonyos mértékben mindig »művészettudomány« marad. S úgy látszik, hogy önállósága is sokkal viszonylagosabb, mint a többi tudományoké. Most ugyan épen önállósításáról van szó, de Sternberg találóan igazolja, hogy az így »kiemelt« karakterologia ismét igen könnyen visszasiklik a szellemi tudományok bármelyikébe. Normatív elemeinek erősebb hangoztatásával az etikába vagy philosophiába jutunk; a typosok gyakorlati alkalmazhatóságának figyelembevételével a politikába vagy paedagógiába; körének bizonyos megszorításával a jogtudományt, gazdaságtant vagy társadalmi tudományokat kapjuk. (Tényleg újabban egyre

¹⁾ *Simmel*: Das Wesen der Socialpsychologie. (Archiv für Socialwissenschaft, 1907.)

általánosabbá válik az állam- és társadalomtudományok pszichológiai természetének felismerése, illetőleg, hogy e tudományok nem egyebek, mint a lelki élet gazdasági, jogi stb. tipikus formáinak pszichológiái.) De karakterologia és mythologia, karakterologia és aesthetika, sőt karakterologia és logika (szellemesen a 23. lapon) között is simák az átmenetek. Általában Sternberg a kapcsolatokat majdnem az összes szellemi tudományokkal megvilágítja. (A nyelvészet könnyen beilleszthető a körbe.)

Más oldalról tekintve, mindez épen azt igazolja, hogy a karakterologia tényleg az összes szellemi tudományok alapja.

Fontosabb egyelőre a módszer kérdése. Ezzel bővebben foglalkozott már Spranger ¹⁾ s különösen annak *teleologikus* jellemét emelte ki. A lelki tényeket — sokkal inkább mint a kísérleti lélektanban — *törekvő*, ösztönszerű vagy világos, egymással folytonos összefüggésben álló czélok által irányított *egységes életteljességekben* kell tekintenünk. E teleologikus elvvel szoros kapcsolatban, illetőleg azon belül, Sternberg egy másik elvet igyekszik érvényre juttatni, mely hatásában szintén az életteljességet fogja emelni. A kísérleti lélektanban is ismeretes *contrast-hatások törvényéről* van szó. Minden jellemvonás — mondja Sternberg — poláris természetű: a positivum mellett *mindig* ott van a negativum, talán elrejtve és lappangva az uralkodó jellemvonás alatt; de uralkodó és normális épen az, a mi a *plus* és *minus* küzdelmében vagy egyáltalában erősebb, vagy (ez lesz a gyakoribb eset) legalább is többször jut győzelemre. Az ellentétek erősítik egymást; a plus mintegy felszítja a minust, hogy azt újból legyőzve, ez által ismét a maga erejét fokozza. A kettő közötti viszony e szerint teleologikus; a positivumnak *szüksége van* a negativumra, mint eszközre; a bátorság a félelem leküzdéséből táplálkozik. Az összetartozó ellentétek tehát egy teleologikus egységet alkotnak; de épen mivel magasabbról tekintve egy egységet, *egy* jellemvonást alkotnak, megint hozzájuk fog járulni egy megfelelő contrarium; a lelki élet az ellentétek és ellentét-párok sokszorosan összetett kétértelműségének tekintendő. Sőt ezt továbbvezetve, az egyéneken túl, ellentétes jellemek ugyanilyen szempontból állíthatók egymás mellé: egészükben nem hasonlíthatók össze, de annál inkább elemeikben, a mi az ellentétek módszerének az *összehasonlítás* módszerével való szoros összefüggésére, a kettőnek egymást kiegészítő voltára enged kitérkintést. Általában *egyoldalú*, *pusztán positiv vagy negativ jellemvonás* — azt hiszem, ezt igen helyesen állapítja meg

¹⁾ Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft. Berlin, 1905. Spranger typus-pszichológiáról beszél.

Sternberg — még képzeletben sem konstruálható; az ellentétesség a karakter lényegében rejlik.

Nem tudom, ezúttal először történik-e figyelmeztetés az ellentétek törvényének a jellemzésen belül való érvényesítésére. Mindenesetre oly gondolat, mely mint heurisztikus elv, igen nagy szolgálatokat tehet.

MADZSAR IMRE.

Kassai írók a mohácsi véstől maig. Irta Hamvai Kovács Zsigmond. A kassai Kazinczy-kör támogatásával. Kassa, 1908. A *Felsőmagyarország* kny. Kis 8-r. 297, IX 1.

A magyar bibliographiának az az ága, mely hivatva volna az írókat városok, vagy vármegyék szerint csoportosítva elének állítani, még teljesen műveletlen. Ennek oka részben abban keresendő, hogy erre az igen fáradságos, éveket lekötő, hangyaszorgalmat kivánó nagy munkára kevés hivatott vállalkozó akad, és ha találkozik is hozzáértő lelkes kutató, még ritkábban vagy egyáltalában nem akad az ily műnek kiadója.

E szempontból mérlegelve, érdemes és értékes munkát végzett *Kovács Zsigmond*, midőn előttünk fekvő művében azoknak az íróknak adja rövid életrajzát és sorolja fel műveiket, a kiket egy vagy más kötelék Kassához fűz.

A mű századról századra haladva, négy részre oszlik. Összesen 613 íróval találkozunk benne.

Az írók e nagy száma minden szónál szebben igazolja Kassa városának előkelő szerepét nemzetünk szellemi életében. Pedig e szám nem teljes. Állíthatom, hogy kassai íróink jóval többen vannak.

Mivel nincs elegendő terem reá, hogy minden egyes századot behatóan ismertessek, azért csak a XVII-ik századnak a második fejezetben felsorolt íróival foglalkozom tüzetesen.

Vegyük először azokat az írókat, a kik Kassa város kebelén belül éltek és működtek irodalmilag. Hiányzanak közülök: *Wolphius János* a kassai gymnasium igazgatója, ki négy művet írt, melyből három Kassán jelent meg. (Novus judicatus etc. 1625., Theses theologicæ etc. 1626., Sacrum nuptiale, 1626.) — *Valechinus István* »a kassai magyar ecclesiának második méltatlan lelkipásztora.« (Halálról való emlékezet, 1622.) — *Onadi János* a kassai ág. ev. »scholában levő schola-mester.« (Practici algorithmi erotemata methodica, 1693.) — *Bussaëus Mihály* a kassai német egyház papja. (Jesus! Thus novi anni 1625. és Copula et Homilia etc. 1625.) — *Martini Lénárd* a kassai ág. ev. egyház presbytere. (Strena novi anni, 1632.) — A Kassán működött jezsuita tanárok közül kimaradtak: *Ivul Gábor* (Philosophia

novella, 1661.), *Tarnóczy István* (Oratio in funere Comitis Georgii Druget, 1662. és Philosophia, 1665.), *Szajkovich György* (Trias etc. 1670.), *Balog Valentinus* (Filius mortis etc. 1671.), *Mendo András* (Crisis etc. 1671.), *Székely Ferencz* (Aquilae etc. 1692.), *Turóczi Mihály* (Labores laureati, 1695), *Ivanich György* (Virgo Deipara etc. 1696.) stb.

Kassán élt írónak ezen felsorolt művei mind Kassán jelentek meg s ezeket Kovács Zsigmond nem említi. Kihagyott sokakat azok közül is, a kik bár nem laktak Kassán, de műveiket ott adták ki. Ezek közt elsősorban említendő *Zabinius Izsák*, a ki nem kevesebb mint ötven művet írt, mely művei közül tizenkettőt Kassán nyomtatott akkor, mikor az eperjesi lyceumnak volt conrectora. *Sinapius Dávid* nyolcz műve közül kettőt adott ki Kassán. *Marussy András* szöllősi harminczados, Ugocsa vármegye táblabírája, három könyvét bocsátotta közre ugyanott. *Klesch Dániel* ág. ev. esperes, előbb kőszegi, utóbb szepesváraljai lelkésznek tíz műve közül egy, *Pomarius Sámuel* eperjesi ág. ev. gymnasiumi igazgatónak tizenkilencz műve közül négy látott napvilágot Kassán. Két-két munkát adtak ki ugyanott: *Bayer János* az eperjesi lyceum igazgatója, *Tyukody György* jezsuita, a Rákócziak és Báthoriak udvari papja, *Király Jakab* osztrák predikátor, a kinek *Mise nem mise* című művében üdvözlő versek is vannak, melyeket *Biner Hilárius Erneszt* a kassai evangélikus német egyház lelkésze és iskola-felügyelője, *Osztopatoki Mátyás* a kassai lutheránus egyház lelkésze és *Raduchius György* a kassai gymnasium igazgatója írtak.

Egy-egy művet adtak ki Kassán a következők: *Otrokoci Főris Ferencz* a gyöngyösi ref. ker. gyülekezet lelki tanítója, *Péczeli Imre* komáromi lelkész, *Zabeller Péter* a lőcsei német egyház lelkésze, *Preller Gáspár* eperjesi plebánus, *Heinzel Mátyás* a breznóbányai ág. ev. gymnasium igazgatója, *Pancratius Mihály* eperjesi lyceumi tanár, *Höher Mihály* eperjesi lelkész, *Kiszei Péter* gönczi predikátor, *Debreczeni Ember Pál* sárospataki ref. lelkész, *Kunisch Ádám* kassai tanító.

Fel kellett volna venni a névsorba még Marosvásárhelyi Gerelyt, Darholcz Kristófot, Váczi Andrást, Baróti Miklóst, Udvarhelyi Pétert, Szenczi Molnár Albertet, Lackner Kristófot, Hrabecius Rafaelt, Stangen Károly Ottót, Dömötöri Györgyöt, Erythraeus Jánost és többeket, kiknek művei szintén Kassán jelentek meg.

E névsor Kovács munkájának hiányosságát mutatja, s mondhatjuk, még e névsorral kiegészítve sem lenne teljes. Csökkenti értékét az is, hogy az egyes írók műveit sem idézi pontosan, sokat kihagy, megjelenésök idejét, sőt az írók nevét is hibásan adja.

Csak a XVII-ik század íróiról szólok, abban a sorrendben, a mint Kovács munkájában követik egymást.

Alvinczi Péter művei között találjuk a következőt: »Egy rövid *úri* prédikáció.« A helyes cím: »Egy rövid *úti* prédikáció.« — *Kürthy István* művénel megjegyzi a szerző, hogy egyetlen példánya a pesti ref. collegium könyvtárában van meg. Itt csak az egyetlen *teljes* példány van, mert címlap nélkül és többekévesbbé csonkán megvan a Nemzeti Múzeumban, az Akadémia könyvtárában s másutt is. — *Colmitius* János helyébe (a Névmutatóban is) *Colmitius* János teendő. A mű címe így hangzik: »Parentalia (nem Parentatia) anniversaria in mortem (ez a szó kimaradt) egregii Laurentii Feia.« Ezen könyvben Colmitius versein kívül még a következőktől jelentek meg versek: II. Fabricius György a kassai német egyház első papja, Bocacius János kassai polgármester, Marussi András szőlősi harminczados, Mokoschinus Márton turóczi ev. lelkész, Váczi Gergely gálszécsi első pap, Peregi István kassai városi szószóló, Sárosi Márton a Rákóczi urak secretáriusa, Makkai Máté losonci harminczados, Rakovszky György és Jeromos, az elhalt Rakovszky Lőrincz fiai. Ezekről Kovács nem szól, pedig ha megemlíttette Colmitiust, a többitől sem kellett volna megfélekeznie.

A *Machomet* című művet nem *Hári* János (a Névmutatóban is), hanem *Házi* János írta. — A *Cantus catholici* című énekes könyvet Kisdi Benedek egri püspöknek ajánlották. E könyv szerzőjének Toldy Ferencz (M. nemzeti irod. tört. 77. l.) *Ragyóczi Péter* egri kanonokot tartja. A második kiadás Kassán (1674) jelent meg az akkori egri püspök, Szegedi Ferencz költségén. — *Sámbár Mátyás* jezsuita egyik művének címe: »Lilium inter spinas« (nem spinat). — *Czeplédi István* Kassán megjelent művei közül kimaradtak: A jó emlékezetű... stb. (1662) és Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke (1664). — *Filepszállási Gergely* munkája nem 1664-ben, hanem 1694-ben jelent meg Kassán. — *Illyefalvi István* művének címében *trompítása* helyett *tompítása* olvasandó. — Fabricius keresztneve nem *István* (a Névmutatóban is), hanem *János*. — Pákay János *Zodiacus* című munkája Lőcsén jelent meg.

Jurkovich Jánost a XVIII. század írói közé helyezi, holott műve 1692-ben jelent meg; épen így tesz Molnár Gergelylyel ¹⁾ is, kinek *Elementa grammaticae latinae* című munkája Kassán, 1674-ben látott napvilágot. ²⁾ Kovács 1750-re teszi.

¹⁾ Kovács Zsigmond könyvében — valószínűleg sajtóhiba miatt — *György*-nek van nevezve.

²⁾ Első kiadása: Kolozsvár, 1556.

Némely író munkálkodását e szavakkal intézi el: »Több munkát írt, de azok máshol jelentek meg.« És ezeket a munkákat nem sorolja fel. Más írónál pedig felsorolja azokat a műveket is, a melyek *máshol* jelentek meg. És a mi hibákat a XVII. század írójánál kimutattam, ugyanazok megvannak a többi századok írójánál is. Kovács művének legbecesebb része valójában a negyedik, mely többnyire oly íróknak adja életrajzát, a kik még most is élnek és maguk írták össze életök adatait és bocsátották a szerző rendelkezésére. Ezen életrajzok tehát hitelesek s később forrásul szolgálhatnak a bibliographusoknak és irodalomtörténet-íróknak.

Kár, hogy a szerző olyanokat is vett fel könyvébe, a kiknek Kassához ép oly kevés közük van, mint az irodalomhoz: de mivel leginkább még ma is élő emberekről van szó, ezekre nem térek ki bővebben.

Kovács Zsigmond fáradtságos és úttörő munkája azonban minden hibái és hiányai mellett is dicséretet érdemel, s hazánk művelődéstörténetének érdekében igen üdvös lenne, ha példáját mennél többen követnék. De követőitől elvárjuk, hogy alaposabb készültséggel fogjanak munkájukhoz, nehogy fél munkát végezzenek.

KELLER IMRE.

A magyar városok az Árpádok korában. Irta Hóman Bálint. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. XV, 128 l.

Épen harmincz esztendeje, hogy egy időben két tanulmány is foglalkozott ezzel a tárggyal. Az egyik Szalay József kitűnő értekezése: *Városaink a XIII. században*, a másik Vajda Gyula programértekezése a kegyes tanító-rendiek gymnasiumának akkori Értesítőjében. Ezek voltak az első rendszeres összefoglalások Árpád-kori városaink életéről. Azóta sokféle nagy kutatások folytak, az e szakba vágó külföldi irodalom is sokat vitatkozott a városok keletkezéséről, jogi és gazdasági intézményeiről. Hóman Bálint tehát hasznos dolgot végzett, mikor ezt a kérdést újra áttanulmányozta és tanulmánya eredményeit összefoglalta. Új adatokban értekezése nem gazdag ugyan, mert Szalay annyi adatot kutatott föl, hogy ahhoz alig járultak újak, de a szerző a külföldi irodalom alapos ismeretével új szempontok szerint, világosan dolgozta föl anyagát.

Bevezetésül szembeállította a német tudósoknak a városok keletkezéséről szóló ellentétes véleményeit. Hóman ezt az ellentétet megkísérelte áthidalni. Érzi, hogy egyikőtől sem lehet elvitatni a maga igazát. S ebben helyes úton jár, mert ha még oly hevesen vitatkoznak is erről a kérdéstről még ma is, az ellentétet csak a

különböző szempont okozza. Az egyik rész azt a népréteget kutatja, a melyből a városi polgárság lett, s ezt a ministerialis községek lakóiban látja; a másik az okot keresi, hogy mi szülte a városi szervezetet. Ez utóbbiak szempontjából mellékes, hogy a városok első polgárai korábban milyen conditióban éltek; rájuk nézve fontos az, hogy a városossá fejlődés a vásártartás jogának folyománya.

A magyar városok alakulásának folyamatát az értekezés világos egyszerűséggel, találóan jellemzi. Csak egyben látok ellenmondást. A szerző ezt mondja: »az első, a mit elérnek, a vásártartás kiváltsága«; majd meg: »a fejlődésben ezzel elérték a fokot, a hol a városossá alakulás kezdődik, a bíraskodás és vásártartás joga vonja a többit maga után.« Ennek ellentmond az az állítás, hogy »vásár azelőtt is volt, csakhogy királyi vásár.« Azt hiszem, a *vásárt* kell kiemelni, tekintet nélkül arra, hogy az milyen. A hol nincs vásár, oda nem mentek idegenek és nem törekedhettek arra, hogy olyan jogokat vívjanak ki, a milyeneket otthon is élveztek. Egyszerűen, ott nem olthatták be ezt a törekvést a hospesekbe és várnépekbe.

Természetszerűen merül fel a második kérdés is. Ha tudjuk, hogy a vásárjog indítja meg a városi fejlődést, akkor a polgárság elemeivel kell még tisztába jönni. Ez a rész is világos elrendezésével s különösen a *hospes* és *civis* kifejezések használatának tárgyalásával tűnik ki. Hóman általában igyekszik a fogalmakat tisztázni, s a város különböző elnevezéseiről szóló sorai is figyelmet érdemelnek.

Ebben a fejezetben tárgyalja a szerző a polgárság nemzeti-ségi viszonyait is; majd áttér a gazdasági és a társadalmi viszonyokra. A gazdasági rész kétségtelenül tanulmányának legfontosabb fejezete. A rendszerezés itt a legnehezebb. Különösen a váموkat illetőleg óhajtottuk volna, hogy ezt a kérdést kissé részletesebben dolgozza föl. Inkább a társadalmi helyzetről s az építkezésről szóló szakaszokat hagyhatta volna el; ez nem fontos, nem is tudunk róla sokat, s a szerző sem bővíti ismereteinket. Bizonyára csak Szalay és Vajda értekezései vitték rá, hogy erről is szóljon.

Legsikerültebb a jogi élet jellemzése: a városi hatóság, a bíraskodás, a tulajdon- és örökösödési jog ismertetése, a szerződésre, záloglásra stb. vonatkozó részek. A városi polgárok kötelezettségeiről, az adózásról és katonáskodásról ismét külön fejezet szól.

A kor színvonalán álló, beható és gondos, világos és áttekinthető feldolgozásával a szerző méltán kiérdemli elismerésünket.

D.

Gyulafy Lestár történeti maradványainak művelődéstörténeti vonatkozásai. Irta *Sebestyén Józsa*. Budapest, 1905. Franklin-társulat kny. 8-r. 99 l. — *Bartha Boldizsár Rövid Chronicájának művelődéstörténeti vonatkozásai*. Irta *Órvényi Béla*. Budapest, 1906. Bichler J. kny. 8-r. 123 l. — *A kegyes tanító-rendiek privilegyei kollégiumának története*. Irta *Miskolczi István*. Vác, 1907. Pest-vidéki kny. 8-r. 125 l. — *Pozsony szab. kir. város 1526/27 évi számadáskönyve* művelődéstörténeti szempontból. Irta *ifj. Danninger József*. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 171 l. — *A magyarországi zsidók kamarszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban*. Irta *Balog Sziódó*. Budapest, 1907. Vasutas szövetség nyomdávalallata. 8-r. 99 l. — *A gyulafehérvári főiskola 1657-iki szabályzata*. Irta *Vargha Zoltán*. Budapest, 1907. Nagy Sándor kny. 8-r. 65 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 14. 24. 26. 27. 28. 29. sz.)

Gyulafy Lestár, János fia, ősrégi családból származott s Báthory Kristóf, majd Zsigmond, végül pedig B. Endre titkára s ügyes diplomata volt; fejedelmi követképen többbizben megfordult Lengyelországban is. Átéltte Erdély legsötétebb napjait. Pályáját szegényen, elhagyottan fejezte be. Naplója 1605-ig tartalmaz feljegyzéseket. Legbecsesebb történetirói tulajdonságai a pártatlanság és pontosság. Történeti maradványait tárja fel *Sebestyén Józsa* dolgozata, gondosan megbecsülve legaprólékosabb adatait is. Gyulafy nyomán rajzolja az Erdélyben dúló vallon, rácz, hajdú és német csapatok garázdálkodásait. Megvilágítja a kor szellemi életét s bepillantást enged Gyulafy tudományos ismereteibe. Figyelemre méltó az a kép is, melyet a székelyek, szászok, oláhok, cigányok Gyulafyval egykorú viszonyairól, az országos intézményekről és a városi életéről, az ipar és kereskedelem állapotáról, az öltözködésről és társadalmi szokásokról meg a hadviselésről tár elénk. Tárgyalása azonban sokszor ellaposodik és szaggatott.

Órvényi Béla szülővárosának Debreczennek multjából mond el egyet-mást *Bartha Boldizsár Rövid Chronicája* alapján. Közli a krónikairó csekélyszámú ismert életrajzi, s a *Chronica* könyvészeti adatait. A *Chronica* első kisebb része (1—20. l.) Debreczennek 92 év (1564—1657) alatt való «különb-különbféle állapotairól» szól. Értékesebb a második rész (21—158. l.), melyben Debreczennek «az háborúságos nyolcz esztendő (1657—1664) alatt való nevezetesebb nyomorúságai» foglaltatnak, melyeket *Bartha* megírt «protocollumokból, registrumokból... és az experientiákból.» A *Chronica* megírására *Bartha Boldizsárt* — saját bevallása szerint — vallásos, politikai és személyi okok készítették, s némileg ez a magyarázata annak, hogy a krónika vajmi kevés adattal gazdagítja művelődéstörténe-

tünket. E tekintetben csak Debreczennek a török, Erdély és a magyar királyság részére tett szolgáltatásaira vonatkozó híradások tesznek némileg kivételt. Örvényi dolgozata a sorozatban a legailányabb.

Privigye az érdemekben gazdag piarista rend első állomása Magyarországon. Az ottani 200 éves multú kollégium történetét a rendtag lelkesedésével és a fiatal historikus buzgó igyekezetével írta meg *Miskolczi István*, főleg a kollégium *Historia Domestica*-ja alapján. Sok mindenféléről van szó e hét ivre terjedő értekezésben; országos és európai eseményekről, Privigye és Bajmóc történetéről, a rend keletkezéséről és elterjedéséről hazánkban, a piaristák lelkesi és hittérítő működéséről, a privigyei anyaház történetéről — csupa ismeretes dolgokról. Közli Kubinyi levelét Bercsényihez, mert esetleg a rendház levéltárában van, egy 6 lapra terjedő ódát Mária Teréziáról, s hogy miképen vélekedik a H. D. egykorú írója a francia királygylkosokról. A sok mellékes, oda nem való dolog között bizony csak sovány történetet adja a kollégium alapozásának, s még kevesebbet szól az iskoláról, ennek belső életéről, a tanítás módjáról és eszközeiről, a mik iránt pedig elsősorban szoktunk az ilyen munkákban érdeklődni. Idevonatkozó adatait nagyobbrészt a rendi *constitutio* és káptalan határozataiból vette. Munkája az újkori közoktatás szempontjából azonban így is hasznavehető.

A XV. századtól kezdve művelődéstörténeti kútfőink tekintélyesen gyarapszanak a számadáskönyvekkel. Pozsony város még kiadatlan számadáskönyveiből az 1526/27 évre szóló részt dolgozta fel ifj. *Danninger József* behatóan s a vonatkozó szakirodalom alapos ismeretével, a mint ezt Pozsony fontos politikai helyzete és a számadások gazdag művelődéstörténeti anyaga is méltán megkívánják. Nem kimerítően, — a mi különben nem is lehet czélja az effajta értekezéseknek — de elég körülményesen ismerteti a városi háztartást, a városvédelem eszközeit, a vallásos és kulturális intézményeket. Ismerteti a városi tisztviselőket, választásuk módját, hatáskörüket, fizetésüket és egyéb anyagi előnyeiket. Ez utóbbi részben tárgyalása is egységesebb; a viszonyok rajzában könnyebben kínálkozott a középpont, míg egyebütt képei kissé szétesők. Végül a város lakosságának foglalkozásáról, meg a mértékekről és pénznemekről szól.

Alig van város, melynek multjával annyit foglalkoztak volna történetíróink, mint Pozsonyéval. De a tisztos számú monographiák mellé is becsülettel sorakozik ifj. *Danninger József* értekezése, melylyel szülővárosa iránti hálájának értékes tanujelét adta. Kár, hogy irálya több helyütt homályos és magyartalan.

Zsidókkal a magyarság már a honfoglalás előtt érintkezett. Külföldi mintára Árpád-házi királyaink és főuraink is telepítenek hazánkba zsidókat a városok, illetőleg birtokaik fejlődése érdekében. Számukat növelik a külföldi üldözések.

A keresztyéneket a középkorban az egyház eltiltotta a kamatszedéstől. Viszont a zsidók egyéb foglalkozásból jórészt kizárva, szinte csupán csak pénzügyi műveletekkel foglalkoztak. Azonkívül hogy jó adóalanyok, ebben találja magyarázatát az a körülmény, hogy pénz nélkül szűkölködő királyaink (főleg II. Endre, Zsigmond, a Jagellók) miért ragaszkodnak annyira hozzájuk. Foglalkozásuk, elkülönített életmódjuk sokszor vezetett üldöztetésökre, a mi ellen, a királynál keresnek védelmet. Ebből származott a zsidók kamara-szolgasága. Legfontosabb kiváltságlevélüket IV. Bélától nyerték, melyet Zsigmond megerősített és kibővített. Helyzetükre, kamara-szolgaságukra jellemző, hogy ezentúl sietve kérik szabadságaik megerősítését minden új király trónralépésekor, mert ilyenkor mintegy gazdát cserélnek.

A zsidók jogi és kamara-szolgaságukkal belsőleg összefonódott adózási viszonyait tárgyalja *Balog Szidónia* értekezésének első fele a Magyar-zsidó Oklevéltár adatai alapján; második fele a zsidók igazságszolgáltatásával foglalkozik. Amott ügyesen csoportosítja az egyházi, királyi, városi és földesúri adókat, emitt belső bíráskodásukat, a városi és országos zsidóbíróságokat s a zsidó praefectura szervezését. Munkájában jól felhasználta Kohn, Ortway és Hajnik műveit, de korántsem önállóságának rovására.

Vargha Zoltán dolgozata Basire Izsák Schemáját (Sch. primum generale sive forma studiorum Albensium, pro hoc anno Domini MDCLVII. Albae-Juliae) tárgyalja. Bevezetésül elmondja Basire életét, főleg Apácaival való küzdelmét s viszonyát II. Rákóczi Györgyhez. A *Schema* forrásaiul megállapítja a gyulafehérvári iskolának a wittenbergi törvényeken alapuló régi törvényeit, a heidelbergi akadémia és iskola törvényeit s a fejedelmi *Utasításokat*. Azonkívül sokat merített »saját lelkéből«, hányt-vetett életének gazdag tapasztalataiból.

A dolgozat — Basire nyomán — a tanári hivatás magasztalása s néhány általános paedagogiai elv előrebocsátása után részletesen ismerteti a theológiai osztály számára készült tantervet. A nyelvtanítás középpontjában a XVII. század vallásirodalmának megfelelőleg a zsidó és a görög nyelv van. Mellettek a metaphysika, a mózesi physika, továbbá a szónoklat és a bibliamagyarázat a fő-tárgyak. Nagy gondot fordít a vitatkozásra és a vallásos, erkölcsös nevelésre.

A *Schema* — sajnos — csonka. A theologiai osztály szombatra eső tanterve, valamint a többi osztály tanterve egészen hiányzik. Ezek elkészítésében Basire-t megakadályozták a politikai viszonyok. A műnek inkább csak történeti értéke van, de így is becses. Megismerjük belőle, hogy a kora tudományos színvonalán álló tudósnak minő kiválmái voltak egy főiskolával szemben. Értékét növeli a rajta élőmlő nemes bibliai szellem.

PEREPATITS ISTVÁN.

TÁRCZA.

A MAGYARSÁG EREDETÉRŐL ÉS NYELVÉRŐL.

Csodálatos dolog, hogy némelyek, a kik egyben-másban hasznos szolgálatot tettek a tudománynak, milyen tévedésekre képesek, ha tudományszakuk körén kívül eső kérdések fejtegetésére vállalkoznak. *Pröhle Vilmos* a török nyelvek szókészlete gyűjtésével hasznos dolgot végzett; mikor azonban a gyűjtött anyag tudományos értékéről elmélkedik, mikor kilép a maga speciális szakismeretei köréből, akkor tévedésekbe esik. Legutóbb *a magyarság eredetéről és nyelvéről* írt egy cikket, melyben Szinnyei Józsefnek az *Árpád-díszműben A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége* cz. alatt megjelent dolgozatát ismerteti. A bíráló ismertetés a Pesti Napló 1908 évi máj. 5-én megjelent számában látott napvilágot s veleje ez: »Lehetséges, hogy Árpád és vitézei csakugyan törökök voltak faj és nyelv szerint s hogy ivadékaik a honfoglalást követő második század folyamán olvadtak bele nyelvileg egy már régen itt lakó és elég nagyszámú ugor néptörzsekbe, melynek nyelvét mi ma folytatólag beszéljük, de szellemük bélyegét ugyanezen a népen félreismerhetetlenül rajta hagyták.«

Pröhle tehát azt hiszi, hogy mikor Árpád a IX. század végén Pannóniában megjelent, ott magyarul beszélő népet talált, ezt a népet meghódította, nyelvét elsajátította, egyszóval hogy Árpád népével ugyanaz történt, a mi Rurik ros-szaival Oroszországban, vagy Krum-Omortag bolgáraival Bulgáriában. És ha kérdezzük, hol van e tételre a tudományos bizonyíték, feleletül ezt kapjuk:

»Ez még nem tudományosan bizonyított igazság, csak sok fontos körülmény, mint például a kútfők adatai, a magyar népies észjárásnak és költészetnek hamiáttalan török jellege, meg a mai magyarságban is meglevő, a török hódoltság koránál kétségtelenül sokkal régebbi keletű sok török szó tanuskodik mellette.«

Pröhle szerint tehát Árpádnak és vitézeinek törökségét bizonyítják: a) a kútfők adatai, b) a magyar népies észjárásnak és köl-

tészetnek hamisítatlan török jellege, c) a magyar nyelvnek a török hódoltság kora előtti török jövevényszavai.

Az első pont a kútfők adatai. Abból, hogy a byzanci kútfők a magyarokat *ροῦροι* néven nevezik, a magyarok török nyelvűségére semmi sem következik. A latin kútfők pl. a cseheket *bohemi*-nek mondják, de azért a csehek sohasem voltak kelták. A latin *bohemus* (= cseh) ugyanis a latin *boio-haemus*, 6-felnémet *béheim*, régibb germ. *baiaheim*-ből van képezve, s ez a *baiaheim* a *boii*-k hazáját jelenti. A *boius*-ok pedig kelták voltak. A csehek az osztrákot *rakusan*-nak, Ausztriát *Rakousy*-nak, *Rakousko*-nak nevezik. Hogy e név a Kr. születése táján Alsó-Ausztriában élt *rakatai* kelta törzs neve, senki kétségbe nem vonhatja, s azért a mai osztrákok még sem voltak sohasem kelták. Abból, hogy a magyarokat némely írók törököknek nevezik, a magyarok nyelvére vonatkozólag semmit sem lehet következtetni.

A második pont alatt említett bizonyítékról nem szólok. Ennek erejéről álmodozzanak azok, a kiknek nagyobb képzelő tehetségük és tágabb tudományos lelkiismeretük van mint nekem.

A harmadik bizonyíték látszanék a laikus előtt legerősebbnek. Pröhle azt hiszi, hogy a török hódoltság kora előtti török jövevényszavaink Árpád és vitézei török nyelvének maradványai; tehát, hogy Árpád és vitézei olyan török nyelvet beszéltek, melyben a köztörök szóközépi és szóvégi *z* hang *r*-nek hangzott, más szóval a nyelv a mai csuvashoz és a kihalt volga-bolgárhoz hasonlított. A magyarok tehát a *borjú*, *ökör*, *iker*, *sár* stb. szavakat Árpád vitézeitől kapták, sőt Árpád vitézei tanították őket a földművelés következő szavaira: *eke*, *árpa*, *búza*, *öröl*, *gyümölcs*, *körte*, *arat*, *kepe* stb. De az ilyen állítást is sokkal könnyebb kimondani, mint bebizonyítani.

A ki nem ismeri a honfoglalást közvetlenül megelőző kútfők (pl. a *Conversio*) vallomását, az igen könnyű szívvel állíthat olyat, hogy a honfoglalók Pannóniában magyar nyelvű népet találtak. Megkönnyíti a dolgát az is, ha a magyar szókészlet történetéből oly keveset tud, mint Pröhle. A ki azonban ismeri a tényeket, az Pröhle elméletét némely más tudósok hasonló szellemes, de nem tudományos elméletei sorába fogja helyezni.

MELICH JÁNOS.¹⁾

¹⁾ Közöltük t. munkatársunk e rövid felszólalását addig is, míg Szinnyei József elől említett dolgozatáról behatóbb ismertetést közölhetünk tőle.

MÁTYÁS KIRÁLY ÉS NUEGA VÁROSA.

A francia középkori eposok nagyon gyakran említik Magyarországot, és egyes nevekből arra következtethetünk, hogy jól ismerték a magyar uralkodó családok összeköttetéseit. Magyar város-nevet a *Strigon* (Esztergom) és *Neufport* (?) neveken kívül a nyomtatásban megjelent szövegekben nem találunk. Esztergomot mint koronázó várost, egyes uralkodók székhelyét ismerték. *Neufport* egy kikötőváros neve, a hová a tengeren jövő menekülők vagy száműzöttek érkeznek. Milyen Adria-parti helynévnek felel meg, eddig nem sikerült megállapítani.

Sebille királynénak, Nagy Károly házasságtöréssel vádolt feleségének francia eposa, néhány töredéktől eltekintve (Bruxelles) csak a franko-olasz átdolgozásban (Macaire) és a spanyol prózai feldolgozásban (Hystoria de la reyna Sebilla, 1532.) maradt meg. Macaire-ben Károly felesége *Blanciſlor*, a ki Lombardián át igyekszik atyjához, a konstantinápolyi császárhoz, és Magyarországra lebetegszik. Fiát Lajost a magyar király tartja a kereasztvízre. A spanyol Sebilla Verdun-ön (Videuniz) át menekül, a jó *Nuega* magyar városban száll meg és itt szüli gyermekét. Ott is marad, a míg gyermeke felserdül, azután folytatja útját Konstantinápoly felé. Melyik város ez a *Nuega*? azt Wolf Nándor, a ki ügyes szemmel számos helynevet azonosított, a bécsi udvari könyvtár példányának elemzésében nem tudta megmondani. (Über die neuesten Leistungen der Franzosen stb. Wien, 1833.) Azóta tudtommal a kérdést nem bolygatták és *Nuega* megmaradt mesebeli városnak. Hol volt, hol nem volt...

A középkori szerzők valóságosságra törekvése, topographiájuk realitása, habár sokszor tévednek, önkénytelenül ferdítenek, ezt a feltevést megdönti. Ha a spanyol szerző *Nuegát* említ, volt város, melyet nyelvén így neveztek, sőt valószínű, hogy magyar is volt. Egy régi útleírás igazolja feltevésünket. Jimenez de la Espada adta ki *Tafur Péter* (1438—1439 körül) utazásait (Andanças e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos. Coleccion de libros españoles raros ó curiosos, VIII. köt. 1874.) és Kropf Lajos ismertette közlönyünkben.¹⁾ Tafur Bécsből Budára érkezett, innen Németországba tért vissza és egy városba jutott, melynek neve *Nungestado*, a mi annyit jelent mint *Nueva Cibdat*. Ez a mai *Wiener-Neustadt* vagy *Bécs-Ujhely* lehetett. Itt találkozott Frigyes császárral. A spanyol *Nungestado* rövidített alakjának tekintem a prózai Sebille *Nuega* helynevét és kétségtelennek tartom, hogy a szerző egykorú krónikából vagy útleírásokból merítette.

¹⁾ *Századok*, 1907. 921—928. ll.

Tafur Péter Németországban találta *Nongestado* várost. Sebille királyné *Nuega* magyar városban élt és találkozott a magyar királlyal. Ezt az ellenmondást akkor háritjuk el, ha bebonyozítjuk, hogy Bécs-Újhelyt a prózai Sebille keletkezése idején jogosan tekinthették magyar városnak. A XV. sz. vége felé Mátyás király uralkodása alatt rövid ideig Bécs-Újhely tényleg Magyarországhoz tartozott. Mátyás király Frigyes császár megalázására, talán a római császári cím elnyerése céljából foglalta el Ausztriát. 1487 jan. 13-án Bécs-Újhely alá indult és jun. 29-én megadásra kényszerítette. A hétheti fegyverszünet alatt felmentő sereg nem érkezett és Mátyás a várost birtokába vette. Egy emlékérem is készült 1486 évszámmal a hódítás megörökítésére. Mátyás halála után (1490) azonban minden elveszett és Bécs-Újhely ismét német város lett.

Mátyás király uralkodásának végső éveiben tekinthették Bécs-Újhelyt magyar városnak és a prózai Sebille spanyol szerzője ezt a történelmi tényt tükrözteti. Művét, melynek egyik Sevillában megjelent kiadása készült 1532-ben, a rövid ideig tartó hódítás ideje alatt írta, vagy az emlékérem, a krónikák adatai nyomán tette meg Bécs-Újhelyt Nagy Károly korabeli magyar városnak. A történelmi érzék nélkül szűkölködő szerzők rendesen saját koruk eseményeit, neveit vegyítették az elmúlt századok történetébe, a mi a mai történetírás szempontjából emeli munkájuk értékét. *Nuega* magyar város voltát igazolja Mátyás osztrák hadjárata, mely mély hatással volt a kortársak képzeletére, melynek korlátlan folyását követve, egy történelmi tényt Nagy Károly nevéhez fűződő költői mondába olvasztottak.

KARL LAJOS.

NAGY LAJOS KIRÁLY ÉPÍTŐMESTERE.

Hazai műveltségi adatoknak a XIV. századból nem vagyunk épen bővében. Érdekelni fogja talán olvasóinkat: ki építette Nagy Lajos király házeit, és mily jutalmat kapott hűséges, ügyes és gyors szolgálataiért?

Hítták pedig Nagy Lajos király építőmesterét *Kőfaragó János*-nak (Johannes Lapidica), kiről azt mondja a nagy király, hogy mesteriségben, kőházi tervezésében és építésében (in edificatione et constructione domorum nostrarum lapidariarum), valamint más egyéb reá bízott dolgaiban gyors és hűséges igyekezettel iparkodott a multban s iparkodik a jelenben is királya megalégedését kiérdemelni. A miért kiváló szeretete jeléül Buda királyi városában, a hajdani zsidó negyedben (a budai várnak azon részét kell érteni, a hol ez idő szerint a királyi palota áll) egy kuriális házhelyet vagy telket (fundum curie seu locum sessionalem) a rajta levő házakkal, épületekkel és egyéb tartozandóságokkal együtt, új adomány czímén ajándékoz

neki és maradékainak, Vette a király e telket, mint mondá, méltányos áron (iusto precio) Krach (?) mestertől (a magistro Cracheno); fekszik pedig Miklós ítélőmester, a királyi titkos pecsét őre és István fia Szentdemeteri Bessenyő Gergely házaik szomszédságában.

Kiadta ez oklevelet (Keszei) Miklós esztergomi érsek és kancellár, 1365 febr. 4-én hártýára írva, melyről a pecsét hiányzik, csak a melyen függött, a piros és zöld selyemsodrat van meg rajta. Föltehető az esztergomi főkáptalan országos levéltárában: *Litterae variorum hominum, Capsa 6. fasc. 4. nr. 17.* jelzet alatt.

PÓR ANTAL.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— SZENT ISTVÁN KIRÁLY OSALÁDI ÖSSZEKÖTTETÉSEIRŐL a M. Heraldikai és Genealogiai Társaság szept. 24-iki választmányi ülésén imét *Karácsonyi János* értekezett: *A Szent István anyjáról szóló adatok új megrostálása* cím alatt, válaszul Nagy Gézának legutóbbi értekezésére,¹⁾ melyben a lengyel kútfők értékének leszállításával még mindig a mesés Saroltot vitatta Szent István anyjával. Ezzel ellenében kimutatja Karácsonyi, hogy a Saroltra vonatkozó adat épen nem régibb a lengyelországi (sziléziai) kamenczi évkönyvben felfejtett tudósításnál. Mert erről biztos, hogy a XIII. század elején, legalább is 1210-ben már megvolt, ellenben a Sarolt-féle mese legrégibb feljegyzése a Névtelen jegyzőnek a XIII. század második felében írt kéziratában található fel. Ámde vizsgálat alá vévén e kéziratot, kitűnt, hogy ebben nem minden fejezet, nem minden sor származik III. Béla király Névtelen jegyzőjétől, hanem betoldások, interpolatiók is vannak benne. Nevezetesen három jelből is bőven igazolja az értekező, hogy a 24—27. fejezetek csak kései, a XIII. század végén írt betoldások. Már pedig épen itt a 27. fejezetben fordul elő a Sarolt-féle mese. Kutatja azután az értekező, hogy a lengyel évkönyvek honnan szereztek értesülésüket, és kimutatja, hogy a kamenczi évkönyvíró Szent Adalbertnek és Szent Istvánnak életratait használta. Mivel pedig Szent Istvánnak Hartviktól írt életratait többiben bővítették ki, kimutatja, hogy a kamenczi évkönyvíró azon bővítést használta, mely egész terjedelmében a lemergi Ossolinski-féle könyvtárban maradt fenn s a melyet Kętrzyński 1897-ben adott ki. E bővítést 1165 táján egy székesfejérvári kanonok készítette s ennek ismernie kellett Szent István anyját, mert hiszen állásánál fogva olvasnia kellett a székesfejérvári egyház nekrológiáját, melyben az alapító Szent István és szülei fel voltak jegyezve. Végeredményében tehát a lengyelországi régi kéziratok

¹⁾ Kivonatát olv. *Századok*, 1907. 468. l.

ban fenmaradt azon tudósítás, hogy Szent István anyja Adelheid, a lengyel fejedelem nővére (soror) volt, nem lengyel, hanem magyar tudósítás és egész 1031-ig vezethető vissza. A magyar krónikáknak nevezett történeti művek csak a XIII. század végén keletkeztek, és Szent Istvánnak mind születése évére, mind rokonságára nézve ellentmondanak egymásnak s még inkább a valóságnak. Hiszen a X. században Erdély még nem is volt a magyaroké, nemhogy ott Gyula fejedelem és annak Sarolt nevű leánya élhetett volna. Magyarország X. századi viszonyaival csupán a lengyel régi iratokban maradt tudósítás egyezik meg, mert mind a görög, mind a német egykorú tudósítások mutatják, hogy a magyar nemzet a X. században Lengyelországgal nem csupán politikai, hanem rokoni összeköttetésben is állott. Ezt Thietmár azon tudósítása, hogy Szent István anyjának másik neve Beleknequina volt, anyai nagybátyja pedig Prokuj szláv nevet viselt, kétségtelenné teszi. Végül, mivel az értekezőt arról gyanúsították, hogy nem eléggé magyar, mert elfogult a magyar kútforrásokkal, ellenben elnéző az idegenekkel szemben: kijelenti, hogy nem a XIII. századi krónikákat, hanem a történeti igazságot tartja a magyar nemzet legjobb paizsának; ellenben bűnnek, majdnem hazárulásnak tartja a Névtelen jegyző művébe betoldott 24—27. fejezeteknek a Sarolt-féle mese végett való védelmezését, mert ezekben van az is, hogy 889-ben a magyarok már Erdélyben találták az oláhokat! Pedig, hogy e hazugságból mennyi szerencsétlenség áradt a magyar nemzetre, azt a történettudók előtt felesleges fejtegetni.

— Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYESÜLET nyelv- és történettudományi szakosztályának a múlt szeptember-hó 30-án tartott ülésében *Seprődi János* olvasta fel a *Victorisz és Kájoni codexek hangjegyzírásáról* szóló értekezését, mutatványúl egy nagyobb tanulmányból, melyben Fabó Bertalannak *A magyar népdal zenei fejlődése* című munkájával foglalkozik.¹⁾ A hangjegyzírás általános fejlődéséről szóló rövid bevezetés után kimutatja, hogy Fabó a Victorisz és Kájoni codexek hangjegyzírását teljesen félreértette s így megfejtései elejétől végig hibásak. A félreértés azzal kezdődött, hogy a Victorisz-codex elején van egy latin nyelvű utasítás a hangjegyek rhytmusbeli értékére vonatkozólag, mely azonban a codexnek csupán egy-két adalékára talál, mit valaki később írt be az utasítással együtt. A Fabónál megfejtett adalékok egytől-egyig más rhytmikai jelzéssel vannak írva, s mikor Fabó ezeket az utasítás szerint megfejteni nem tudta, önkényesen csinált magának szabályokat s azok szerint járt el. Az értekező fényképeken mutatta meg, hogy e fő elnézés mellett még minő hibákat követett el Fabó. Az *f* és *fis* hangot írja *p*-nek és *r*-nek. De a mi leg-

¹⁾ Ismertetését olv. *Századok*, 1908. 563. l.

furcsább : a nagy *F* hangot írja *y*-nak s ellenőrizhetetlen logikával megfejti *cis*-nek. Mikor azután ezekből lehetetlenség jön ki, egyszerűen a codex íróját hibáztatja, mintha ezek a helyek nyilvánvaló tollhibák volnának. Ezenkívül nem veszi figyelembe a codexek oktáv-jelzéseit sem, s miután a kétféle rhythmus-jelzést összezavarta, egy ütemből kettőt, hármat csinál. Ilyenformán nincs egyetlen adalék, mely a maga eredeti, codexbeli formájában állana előttünk. Kihagy ütemet, felcserél darabokat (nyiri táncz és oláh táncz), s van olyan, a melynek *tizenegy* üteméből csak *három* jó, — ha az ütemjelzést nem számítjuk. Nyilvánvaló, hogy ily eljárás mellett nem vehetjük komolyan azt sem, a mit Fabó a két codex adalékairól mond.

— HORN EMIL úr multkori nyilatkozatára, melyben Joübert munkájának a *Századok* június-havi számában közölt ismertetését bírálja, munkatársunk (Joübert ismertetője) a következő választ küldte be hozzánk :

Horn úr nagyon érzékeny és kissé igazságtalan. Mi ismertetésünkben egy szóval sem mondtunk, hogy Joübert füzete önálló becsű tudományos munka. Csakis azt dicsértük benne, hogy igazi lelkesedéssel szól a magyarság küzdelmeiről és Rákóczi pályájáról. Sőt megemlítettük, hogy e felfogása mintegy következménye annak, hogy újabban Chélard, Bertha, Horn francziául, és Malagola németül foglalkoztak Rákóczi pályájával.

Viszonyát ez írókhoz főlöszlegesen volt vizagálnunk. Egy 42 lapnyi felolvasásról van szó, mely ismeretet akar terjeszteni és hangulatot kíván kelteni. Most újra átnéztük Horn könyvét és valóban úgy láttuk, hogy Joübert adatai nagyrészt innen vannak merítve s hogy egyes helyek át is vannak véve Horn könyvéből. De a szerzőnek van bizonyos eredetisége is. Történeti elmékedésekkel és pathetikus megjegyzésekkel kíséri az átvett adatokat. Hivatkozik is többször Hornra ; másrészt bizonyos, hogy nem csupán Horn-t használja ; olvasta Chélard, Bertha, Kont cikkeit, idézi Saint-René Taillandiert, Saint-Simont is olvasta, Malagola közleményét is felhasználta, pedig Malagola e közleménye a *Deutsche Revue*-ben 1907-ben jelent meg, ellenben Horn könyve 1906-ban. A genealogiai tábla alatt határozottan megjegyzi Joübert, hogy azt Horn úr adta át neki. Volt-e joga az arczképet is közölni ? nem tudjuk ; mi ismertetésünkben nem csodáltuk az arczképet, csak annyit mondtunk róla, hogy Joübert közölte.

A felolvasónak joga van másod kézből venni forrásait ; de igaz, hogy ha már jegyzetekkel együtt adja ki a felolvasást, pontosan is kijelölhetné, hogy kinek mit köszönhet. Mi azt hittük, hegy e tekintetben Horn úr nem igen érzékeny.

Könyvének 360. és 361. lapjai egyszerűen át vannak véve a *Századok* 1905 évi folyamában közölt *Adalékok II. Rákóczi Ferenc*

törökországi bujdosása történetéhez című czikkből. Az átvétel majdnem szó szerinti, vagy hogy Horn szavaival éljünk: a francziában az eredeti néhol rövidítve vagy csekély módosítással van átvéve, jegyzetben pedig az eredetinek forrása van idézve.

Ez — úgyszólván — nem eléggé óvatos eljárás, valamint hogy Joübert is óvatosabb lehetett volna. Mindamellettt készséggel elismerjük, hogy Horn könyve idegen nyelven a legalaposabb és a legügyesebben írt életrajza Rákóczinak.

Másrészt Joübertnek köszönettel tartozunk, hogy annyi lelkesedéssel igyekezett megkedveltetni Rákóczi emlékét és a magyar történetet a francia közönség egy részével. Juniusi czikkünk nem volt egyéb, mint udvarias köszönet e szép igyekezetért. (A. D.)

Azt hisszük, munkatársunk válaszával kellő igazságot szolgáltatunk Horn úrnak.

ÉRTEKEZÉSEK

az 1906/907 évi iskolai *Értesítő*kben.

Az iskolai *Értesítő*kben megjelenő értekezések az utóbbi évek alatt túlnyomóan paedagogiai irányúak; az irodalomtörténeti és történelmi értekezések száma évről-évre fogy, mint azt az érdeklődők eddig is bizonyára észrevették. Az 1906/907 év is csak annyiban kivétel, hogy *Értesítő*ink nagy része (mintegy *harminczkilencz* intézeté) a Thököly Imre, II. Rákóczi Ferencz és bujdosó társaik hamvainak hazahozatala alkalmából tartott iskolai ünnepélyeken mondott beszédek is közli. Ezekkel nem foglalkozunk, de felemlítjük, esetleg ismertetjük azokat, a melyek tudományos értékkel bírnak vagy más tekintetben figyelemreméltók. Ismertetésünkben egyébiránt az eddig tartott sorrendet követjük.

KÖRÖSSY GYÖRGY és LUKINICH IMRE: *A középjokú oktatás múltja és jelene Désen.* (Dési áll. főgymn. Ért. 3—42. ll.) — Désen már a XV. században volt virágzó városi iskola (academia vagy gymnasium), honnan 1492—1517 között többen látogatták a krakói és bécsi egyetemet. A XVI. században Déssel együtt a városi iskola is unitárius jellegüvé vált, s benne a kolozsvári unitárius anyaiskolától kirendelt tanítók (rektorok) grammatikát, poesist, rhetorikát, dialektikát és theológiát tanítottak. A Basta-korszak alatt a dési unitárius egyház és iskolája elpusztult. (V. ö. *Hurmuzaki*: Documente privitore stb. IV. 1. 285. l.) Ez utóbbi azonban nem szűnt meg, hanem a mindinkább erősödő ref. egyház gondozása alá került. Bethlen Gábor alapítványokkal biztosítja fennmaradását s végrende-

letében sem feledkezik el a dési iskoláról, melynek megerősítésére »másfél száz forintot« hagyományozott. Az iskola a XVII. század második felében particulává lett, mely a tanrendszert illetőleg a kolozsvári ref. collegiumnak mint anyaiskolának volt alárendelve. honnan a tanítókat, vagy legalább a scholamestert, a rectort kapta, egyéb tekintetben azonban az iskolafentartó városi hatóság, s az iskola felekezeti jellegéből következőleg az egyház felügyelete alatt állott. Részletesen ismertetve találjuk ezután a dolgozatban a tanítótestület működését, fizetését, a tandíjat, a tanító deákok és a tanulók viszonyait, a tanmenetet a XVIII. és XIX. században. Az iskola 1852-ig fennállott, ekkor megszűnt s helyét elemi iskola foglalja el. A középfokú oktatás szüksége azonban nyilvánvaló volt. A ref. egyháztanács és a város gondolkodó tényezői tehát, okulva a particula küzdelmes multján, reálisiskola létesítésére gondoltak. A felvetett eszme rokonszenves volt, mert egy reálisiskola a túlnyomóan iparászó város érdekeivel összhangban látszott lenni, s néhány év alatt valóban tekintélyes alap gyűlt össze és az iskolaépület felépítése már csak idő kérdése volt. Az utolsó pillanatban azonban kicsinyes érdekek meghiusították a terv megvalósulását. Csak 1891-ben kerül konkrét indítvány alakjában a városi képviselőtestület elé egy középiskola felállításának terve, de évek mulnak el, míg végre 1897 szept. 9-én megnyílhatott a gymnasium első osztálya. A dolgozat túlnyomóan levéltári adatokon alapul.

SZALAY GYULA: *A Miletz-féle pénz- és éremgyűjtemény német birodalmi érmei.* (Kiskunfélegyházi városi kath. főgymn. Ért. 3—43. ll.) — Az intézetnek az előző évekről szóló Értesítői a nagyértékű gyűjtemény római, magyarországi s ausztriai érmeinek és pénzeinek ismertetését hozták.¹⁾ A jelenvaló alkalommal a német császárság s az alája tartozó tartományok érmeinek leírása olvasható.

— — *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium éremgyűjteménye.* (Pozsonyi kir. kath. főgymn. Ért. 1—32. ll.) — A gyűjtemény folytatólagos leírása, mely Franciaország, Olaszország, beleértve az egykori olasz államokat is, Svájc, Belgium, Hollandia és Portugália érmeit ismerteti. A gyűjtemény magyarországi, római és német birodalmi pénzeinek leírásai az előző évek Értesítőiben olvashatók; azokról annak idején mi is megemlékeztünk.²⁾

KARDOS GYULA: *Alexandriai szent Katalin cseh és magyar verses legendájának viszonya.* (Kassai prem. főgymn. Ért. 1—59. ll.) —

¹⁾ Olv. *Századok*, 1906. 577. l., 1907. 90. l. és 1908. 469. l.

²⁾ Olv. *Századok*, 1906. 774. l., 1907. 96. l. és 1908. 469. l.

Alexandriai szent Katalin legendája, melynek codexeinkben lévő prózai és verses feldolgozásával behatóan Szilády Áron, Horváth Cyrill és Katona Lajos foglalkoztak; a középkori íróknak minden időben kedvelt tárgya volt. Számtalan változatban fel is dolgozták, mint azt a szerző kimutatja. Kevésbé ismeretes a legenda cseh változata, mely újabban nyomtatásban is megjelent, de arról tudomást nem vettek. A nagyértékű dolgozatnak tulajdonképeni célja az, hogy megismertesse a cseh legendát a magyar kutatókkal és megállapítsa, a mennyiben lehetséges, ennek a legendának viszonyát a magyar, de főleg az érsekújvári codexben lévő verses feldolgozáshoz. A cseh legenda pusztán a Convisiót, vagyis Katalin megtérésének történetét, és a Passiót, szenvedésének történetét foglalja magában, hiányzik belőle a Nativitas, mely pl. az érsekújvári codex verses legendájában is megvan. A cseh legenda azonban így is az ó-cseh irodalom legbecesebb emléke, mely latin eredeti után készült ugyan, de a szerző, ki valószínűleg szerzetes volt, szabadon átdolgozta; keletkezésének ideje a XIII. század végére tehető. Az értekező összehasonlítja a cseh legendát a magyar legenda változataival és arra az eredményre jut, hogy »közös forrásuk a Passióra nézve a Vulgata és Jacobus de Voragine *Legenda aurea*-ja volt, azonban sajátos módon úgy a magyar, mint a cseh legendában sok epizód hiányzik, vagy másképp van meg, mint ezekben a forrásokban. Főleg a Katalin és az ötven bölcs disputája mutat nagy eltérést a két legenda és ezek forrásai között.« Ezért az értekező mindegyiknek a forrását valamely ismeretlen forrásban keresi.

KOHLMANN DEZSŐ: *II. Rákóczi Ferencz a magyar költészetben.* (Zombori áll. főgymn. Ért. 22—41. ll.) — A dolgozat, mely alkalmi felolvasás, a kurucz költészet azon termékeinek ismertetése, melyek II. Rákóczi Ferencz személyével foglalkoznak. Újat természetesen a szerző nem mondhat, de a feldolgozás módja a felolvasást figyelemre méltóvá teszi.

SZLÁVIK FERENCZ: *Kéziratos iskolai drámák.* (Csiksomlyói r. kath. főgymn. Ért. 3—43. ll.) — A csiksomlyói szent Ferencz-rendi zárda könyvtárában lévő kéziratos mysteriumok és iskolai drámák jelentékeny részét Fülöp Árpád ismertetéseiből és kiadványából (Rmk. III. köt.) eddig is ismertük. A zárda könyvtárában azonban a Fülöptől ismertetettekén kívül még 43 kéziratos mysterium és iskolai dráma található, melyek közül Szlávik térszúke miatt csak hetet ismertet. Ezeket 1773—77 és 1780-ban elő is adták. Az ismertetett iskoladrámák közül az egyik magyar tárgyú: »Zápolya János és Bebek Imre Magyar Lajos király fővezéreinek az irigy háborúk közepette is kitetszett ártatlanságok« stb. Három bibliai

eseményeket dramatizál, egy a szentek életéből, kettő pedig a társadalmi életből meríti tárgyát. Az előadások napja leginkább pünkösd szombatja s egy alkalommal szent Antal napja; a legutolsó előadást 1841-ben tartották az iskola mellé épített színházban. A dolgozat irodalomtörténeti értékű.

PRÓNAI ANTAL: *A piaristák színjátéka Pesten a XVIII. században.* (Budapesti kegyes-rendi főgymn. Ért. 3—136. ll.) — A különnyomatban is megjelent értékes dolgozatot folyóiratunk részletesen ismertette.¹⁾

PÉCSI OTTMÁR: *Szemere Pál mint költő és nyelvész.* (Egri m. kir. áll. főreálisk. Ért. 3—30. ll.) — Szemere Pál (1785—1861) a nyelvújítás korának érdemes alakja, Kazinczy körének legtevékenyebb tagja volt; még mestere Kazinczy sem tudott úgy buzdítani, lelkesíteni, annyi új irányt, új utat mutatni a törekvő tehetségek számára, mint Szemere. Fáy, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Toldy, Szalay László sok tekintetben hatása alatt állanak, sőt maga Kazinczy is oly nagyra becsüli, hogy iratait először hozzá küldi véleményadás, megbíralás végett. »Szemere és Kölcsey az a két ember, — úgy mond Kazinczy — a kiknek ítéletétől vakon függesztem fel mindennemet.« A szépen megírt dolgozat három részből áll. Az első Szemere Pál életével foglalkozik, főleg azokat az indító okokat ismertetvén, melyek Szemerét az irodalmi térre vezették; a második Szemere Pált mint költőt jellemzi, végül pedig nyelvészeti, jobban mondva nyelv-philosophusi munkásságáról értekezik.

PINTÉR JENŐ: *Petőfi Sándor.* (Jászberényi áll. főgymn. Ért. 3—16. ll.) — A szerző célja Petőfi Sándor írói képének megrajzolása a tanuló ifjúság okulására; nem szándéka »az eddig közforgalomban lévő« nézeteknek ellenkezőjét hirdetni, sem »a minden áron újatmondás kívánsága« nem kísérteti, hanem fel akarja hívni az ifjúság figyelmét néhány olyan szempontra, mely Petőfi költészetének megérthetését megkönnyíti. A dolgozat minden rövidsége mellett is tartalmas és figyelemreméltó terméke Petőfi-irodalmunknak.

FARKAS PÁL: *Ádám és Luczifer az Ember Tragédiájában.* (Balassagyarmati áll. főgymn. Ért. 3—20. ll.) — A szerző azon fel fogásból indulván ki, hogy Ádám az emberiségnek lelkesedését, idealismusát és szívét, Luczifer pedig az emberiségnek az idealismusát kigúnyoló materialismusát és eszét képviseli, ennek a két ellentétes világfelfogásnak megnyilatkozásait keresi az Ember Tragédiá-

¹⁾ *Századok*, 1908. 352. l.

jában. Alkalmi és népszerű felolvasás keretén belül bölcséleti fejtegetésekről lévén szó, a szerző előtt nehéz feladat állott, melyet nézetünk szerint nem oldott meg elég világosan. Különösen példáit kifogásoljuk, melyek nagy része inkább a pessimista s nem a reális vagy materiális világfelfogás illusztrálására alkalmas, s közfőlk nehány nagyon is alantjáró.

ACSAY FERENCZ: *Rónay Jácint János élete*. II. rész. (Győri szent Benedek-rendi főgymn. Ért. 81—184. ll.) — Rónay életrajzá-
nak itt közölt részlete ¹⁾ túlnyomóan Rónay tudományos munkásságával foglalkozik. A szerző behatóan ismerteti bölcséleti irányú műveit, melyek még ma sem avultak el; működése nem jelent új irányt a philosophia történetében, mert idegen és pedig német forrásokra támaszkodott, de a forrásokból önálló felfogással tudta kiválogatni azt, a mi szerinte az igazságot legjobban megközelítette. Kortársai között ő volt a legönállóbb gondolkodó, ő írta a legjobb lélektant és jellemismét, ő ismertette meg hazánkat először Beneke rendszerével. Sokat köszönhet neki a bölcséleti műnyelv kifejlődése is, a mennyiben helyes műszavakat tudott alkotni az egyes fogalmak megjelölésére. Az 1855-ik év fordulópont Rónay tudományos működésének irányában; felhagy a philosophiával és teljesen a geológiának szenteli életét. Londonban egyébiránt, hol 1866-ig tartózkodott, nagy ismeretségre tett szert; szoros barátságban élt Brocky Károly hazánkfűával, a híressé vált festőművészszel (életrajzát nemrégiben írta meg Szentkláray Jenő), kiről becses adatokat őrzött meg emlékirataiban. 1858-ban Széchenyi Béla gróf, a legnagyobb magyar fiának felszólítására kiadót keresett a »Blick« számára, a korrekturát is ő végezte. Hazájába 1866-ban tért vissza. A szerző végül Rónay geologiai munkásságát méltatja, mely igazságtalan elbírálásban részesült. A szakemberek nem vették észre, a papság viszont erősen támadta, mert felfogását a katolikus felfogással ellentétes irányúnak tartotta. Az érdekesen és gondosan megírt életrajz folytatását a következő évi Értesítő fogja hozni.

MAGYAR GYÖZÖ: *Az »Athenaion politeia« alkotmánytörténeti adatai Peisistratostól Periklesig*. (Felsőlvői ág. ev. tanintézetek Ért. 3—25. ll.) — A szerző azon dolgozatát, mely az »Athenaion politeia« adatait tárgyalja Athén alkotmánytörténete szempontjából a legrégibb időktől a Solon utáni zavarokig, annak idején mi is ismertettük. ²⁾ Ezen értekezése folytatása az előbbinek s az athéni alkotmány későbbi változásait mutatja be ugyancsak az Athenaion politeia

¹⁾ Az első részről olv. *Századok*, 1908. 571. l.

²⁾ Olv. *Századok*, 1905. 282—283. ll.

alapján. Szól tehát Peisistratos koráról, Kleisthenes reformjairól, az areopag fénykoráról és végül a demokrácia teljes kifejlődéséről. Különös, hogy az Athenaiion politeia arisztokratikus felfogású szerzője nem rokonszenvez a demokrácia legnagyobb alakjával, Periklissel, ki egészen eltörpül nála, szerinte gondolatszegény és mások befolyása alatt álló ember. A dolgozat mindvégig önálló felfogásról, az irodalom teljes ismeretéről tesz tanúságot, ezért tudományos irodalmunk gyarapodásának tartjuk.

FEJÉR ADORJÁN: *Nero nevelője*. (Bajai kath. főgymn. Ért. 9—41. ll.) — A dolgozat L. Annaeus Senecáról szól, ki — mint ismeretes — Agrippina felszólítására a tizennégy éves Nero nevelője lett. Nevelői tiszte készítette a kiváló bölcselőt arra, hogy tanítványa számára megszivlelendő olvasmányokat írjon; így született meg a »De ira« »De clementia« című műve. A dolgozat nagyrészt e két műből vett szemelvényeket tartalmaz, részben hű fordításban, részben pedig szabad átdolgozásban, de úgy, hogy Seneca mindkét értekezésének gondolatmenete kitűnjék. A szerencsétlen véget ért Seneca életrajzán kívül az általános politikai viszonyokat is jellemzi, s így a dolgozat, mely egyébiránt a tanuló ifjúság igényeit tartja szem előtt, tanulságos korrajzá bővül.

BAKSAY JÓZSEF: *Közlemények L. Annaeus Seneca erkölcsbölcseleti elveiből*. (Szegedi kegyes-rendi főgymn. Ért. 3—40. ll.) — Az előbbihez hasonló tárgyú és irányú derék dolgozat, mely, mint cáme is elárulja, Seneca erkölcsbölcseleti elveinek ismertetésére helyezi a főszólyt. Seneca életrajzán kívül megtaláljuk benne Senecának mint bölcselőnek alapos méltatását, s a korabeli philosophia általános jellemzését is, mely utóbbinak ismerete nélkül Seneca jelentőségét nehezebb megérteni.

DARKÓ JENŐ: *Adalékok Laonikos Chalkondyles történetirői egyéniségének jellemzéséhez*. (Budapesti VII. ker. külső áll. főgymn. Ért. 3—25. ll.) — Chalkondyles a byzantiumi történetírásnak magyar történelmi szempontból is fontos kútforrása. Műve a XV. század eseményeire vonatkozólag bír fontossággal, főleg azért, mert a korabeli görög történetírók közül ő az egyetlen, ki az eseményekről teljesen tárgyilagosan ír; hangja a leggyakrabban hideg, néha azonban, mikor szerinte az igazság úgy kívánja, nem vonakodik az elismerés kifejezésétől, vagy a gáncsolástól. Csupán Rómával szemben nem tud objectiv lenni, nem a vallási ellentéték miatt, hanem mivel Rómában Hellas régi versenytársát és koronként elnyomóját látja. Módszere hasonlít a Thukydideséhez; forrásait óvatosan megvitatja, egybeveti, tudósítást csakis attól fogad el, a kit megbízható

nak tapasztalt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy művében mondái elemek, jólások, babonák stb. ne volnának; ő is középkori történetíró, kora felfogásától tehát ő sem lehet mentes; de bizonyos, hogy ezek nála alárendelt szerepet visznek és az események irányítására befolyással nem bírnak, legtöbbször pedig ő maga is csak curiosumképen említi azokat. Nála olvasható a Hunyadi János származásáról szóló monda is. Munkája világtörténet olyan értelemben, hogy a hol az elbeszélés fonalán valamely új, idegen néphez jut, annak addigi történetét azonnal beleszővi előadásába. Herodotos hatása e tekintetben félreismerhetetlen. A dolgozat ezeken kívül Chalkondyles forrásaival, főleg Gregoras-szal és chronológiájával is foglalkozik; ez utóbbi Chalkondyles leggyöngébb oldala. A dolgozat értékes terméke a byzantiumi philológiának, melynek egyébiránt szerzőnk szorgalmas és kiváló munkása.

CSABAI PAULIN: *A pápák és Magyarország.* (Szilágysomlyói r. kath. püspöki gymn. Ért. 3—22. ll.) — A dolgozatnak főhibája, hogy szerzője nem ismeri az idevágó irodalmat. Nincs tudomása többek között Fraknoinak nemrég megjelent azonos tárgyú nagy munkájáról sem, — nyomát legalább nem látjuk — melynek értelmes kivonata többet ért volna, mint a jelenlegi gyarló dolgozat. Jellemzésül különben csak egy kis szemelvényt adunk belőle: »De hogy a rendelkezésemre álló adatok mily csekély részét teszik a pápák valódi jótekonyságának, elég arra mutatnom, hogy hadi és pénztári nyugták tanúsága szerint csupán 1683-tól 1740-ig, tehát nem is egészen 60 év alatt, kétszázötvenhat millió hétszázötvenhárom forint harminczöt krajczárt ajándékoztak a pápák nemzetünknek! S ezen rengeteg összegben, a mint szembeötlő, nem foglaltatnak VII. Sándor pápa (3 millió 700,000 arany) fejedelmi adományai! S ha meggondoljuk, hogy a régi időkben a pénz értéke hasonlíthatatlanul nagyobb volt mint ma, pl. a 200—250 év előtti időkben a mai értékben tízszeresével bírhatott, úgy hiszem, hogy a pápák által a legrégibb időktől a legújabbakig nemzetünknek adott összeg nagyságát, a kamatokat természetesen nem számítva, a mai fogalmak szerint több ezer, tán ötezer millió korona értékűnek tekinthetjük!« (18. l.)

VAS ANTAL: *Vezető a Sáros-vármegyei muzeum oklevélkiállításában Bártján.* (Bártfai áll. főgymn. Ért. 1—51. ll.) — A kiállított okiratok a városi levéltár anyagát teszik, s a muzeumban csak letétképpen szerepelnek. A legrégebb okirat Károly Róbertnek 1325 márcz. 29-én kelt adománylevele Perényi Orbán fia Miklós részére. Vas Antal 394 darab okirat elég részletező regestáját adja, s így a városi levéltár anyagáról jól tájékoztat. A kalauz laikus közönségnek kétség-telenül száraz olvasmány, de szakembernek igen becses; nem lett

volna fölösleges, ha a kalauz érdemes összeállítója minden oklevél-nél utalt volna arra, hogy kiadatlan-e vagy nyomtatásban (természetesen a hely megnevezésével) már megjelent.

BAGONY BERTALAN: *A hajdani Szatmár-vár helye, neve és keletkezése.* (Szatmárnémeti kir. kath. főgymn. Ért. 3—22. ll.) — A szatmári vár földvár volt, melynek főerőssége az volt, hogy a Szamos folyta körül; télen a Szamos és a vár árcai befagytak ugyan, de ilyenkor a jobbágyok szakadatlanul vágták a jeget. A várat 17 havi ostrom után 1705-ben dülta fel Károlyi Sándor; a katonai kincstár egy ideig szemmel tartotta a romokat; 1723-ban b. Salzner nagyvárad katonai parancsnok megengedte a polgároknak, hogy a vár helyére építkeshessenek, de oly feltétel alatt, hogy házaikat saját költségtükön tartoznak elhordani, ha ő felsége oda ismét várat építene, a mi azonban nem történt meg. Az építkezés következtében idő folytán a vár árcai annyira betemetődtek, hogy a szerzőnek nagy utánjárásába került a régi várakok helyének megállapítása. Szatmár az Erdélyből, főleg Désaknáról tutajon szállított sónak egyik főpiaca volt; a Szent István korában betelepülő németek a sókereskedérről mai kiejtés szerint *Salemarkt*-nak (sóvásár) nevezték el. Valószínű, hogy e vendégek a mai Hollandia területéről költöztek ide, mert »a neufriesben hívják a sót ma is *sat*-nak, a niederländischben pedig *zont*-nak. A *Satmarkt*-ból, vagy *Zontmarkt*-ból lett irataink *Zotmar*-ja.« Az érdemes dolgot ajánljuk az érdeklődők figyelmébe.

VID JEROMOS: *II. Rákóczi Ferencz.* (Kőszegi kath. gym. Ért. 5—63. ll.) — A szerző II. Rákóczi Ferenczben az ifjúságnak követendő mintaképet akar állítani, hogy »legyen merre sietniök, merre futniök, midőn az önző, a kopár világban önmagukat elhagyatva érzik.« E törekvés a gondosan összeállított életrajzon meg is látszik. A szerző nem bocsátkozik részletekbe, mindenütt a legjellemzőbb vonásokat emeli ki, mint az események objectív szemlézője, s így sikerül neki Rákóczi-ról és szabadságharczáról kimerítő és áttekinthető képet adni.

VARVANOVSZKY JÁNOS: *II. Rákóczi Ferencz ifjúsága.* (Eperjesi kir. kath. főgymn. Ért. 1—10. ll.) — Az ifjúság részére hasonló czéllal írt dolgot, mely Rákóczi ifjukurából gondosan összeválogatja mindazt, a miből az ifjúság okulhat és lelkesedést, hazaszeretetet meríthet.

CSUTAK VILMOS: *Háromszék jelképe a Rákóczi-szabadságharcz elején.* (Sepsiszentgyörgyi ev. ref. székely Mikó-coll. Ért. 3—48. ll.) —

A dolgozat célja a Rákóczi-korszak keretén belül a háromszéki székelység azon küzdelmeinek felújítása, melyekkel a gyűlölt német igát lerázza magáról, az önálló erdélyi fejedelemséget visszaállítani segített. Háromszék vármegye Rákóczi korabeli történetével különben sem foglalkozott senki, a mi érthető is, mert arra vonatkozó adataink alig vannak. A szerző maga is csak különböző levéltárakban folytatott kutatásai alapján foghatott dolgozata megírásához, mely ennek következtében tudományos értékkel bír s mint forrásmű használható. Mint ismeretes, Leopold diplomája a székelység adómentességét biztosította; a tizenhatéves török háború miatt azonban a diploma ellenére is megadóztatták a székelységet mindinkább jelentékenyebbé váló összegekben; túrniök kellett ezen kívül a beszállásolt idegen katonaság kihágásait és visszaéléseit. A folyton növekedő terhek miatt a székelység kezd idegenbe vándorolni, úgy hogy a kivándorlást kemény rendszabályokkal kellett eltiltani, a mi az általános elkeseredést még inkább fokozta. Rákóczi felkelésének hírére tehát a háromszékiek is nyugtalankodni kezdtek; a gubernium igyekezett ugyan őket megbékíteni, de siker nélkül. 1704 első napjaiban Három-szék Székely Zsigmond, Henter Mihály, Kálnoki Péter és Nemes Tamás vezérlete alatt már fegyverben állott s hallani sem akart a fegyverletételről, a mire őket a gubernium felszólította, hanem csatlakozott a Maros mentéről az Olt völgyébe érkezett kurucz csapatokhoz, s velők egyesülve, Brassót ostrom alá fogták. A hosszas ostrom eredménytelen volt, mert a kurucz sereg csupán a város külső részeit tudta elfoglalni, de magának a várnak nem árthatott, jöllehet a város felmentésére küldött Mikes Mihályt kíséretével együtt elfogták. A feketehalmi csata, mely a kuruczok fegyelmetlensége miatt a németek győzelmével végződött, Három-széket a német hadak bosszujának tette ki. Graven valóban az egész széket felégette és elpusztította. Mindez azonban nem akadályozta meg a háromszékieket, hogy a fejedelemválasztó gyulafehérvári országgyűlésen 1704 júl. 5—12. napjain meg ne jelenjenek. Maga a kuruczczá vált Mikes Mihály lett Rákóczi legbuzgóbb híve s Rákóczi az ő rábeszélésének tulajdonítja, hogy a fejedelemséget elfogadta. A dolgozat függetlenül több értékes kiadatlan oklevelet közöl. A derék tanulmány önállóan is megjelent.

LUKINICH IMRE.

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA.

1905. június — 1906. június.

(Folytatás.)

HABSBURGOK KORA.

- Harc a koronáért I. Ferdinánd és János király között.* Hentaller Lajos. Egyetértés, 1906. jun. 3.
- A Habsburgok.* Hentaller Lajos. Magyar Hirlap, 1905. szeptember-október. (Czikksorozat.)
- Sírelmeink a Habsburgok alatt.* Hentaller Lajos. Egyetértés, 1906. (Czikksorozat, mely különnyomatban is megjelent.)
- Zrínyi Miklós költészetünkben.* Karenovics József nyomán. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 8.
- A vármegyéek életéből.* Szederkényi Nándor. (Az 1542—1556-iki országgyűléseknek a megyékre szóló határozatai és a megyéknek a török uralom idején szerzett érdemei.) Magyarország, 1906. jan. 13.
- Orszedés* (a török világban). Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1905. okt. 6. — A rab koldusok megcsonkítása; a magyarok is megcsonkították török foglyaikat; így 1551-ben a levágott orrokat Bécsbe küldötték.
- Lesvetés és lesharítás.* Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1906. máj. 16.
17. — Magoosy Gáspár lesbe osalja 1568-ban Deaffer vajdát. Kerecsényi Pál cselvetései stb.
- Gubecz, a horvát paraszt király (1572).* Seress László. Pesti Napló, 1906. máj. 11.
- A régenség Rudolf császár alatt.* Ifj. Ábrányi Kornél. Egyetértés, 1906. jan. 23.
- A győri kapitány.* (1594-ben gr. Hardegg esete.) Rózsa Zs. Független Magyarország, 1906. jan. 4.
- A magyar adózás történetéből, 1598—1604.* Acsády Ignác nyomán. Budapesti Hirlap, 1906. máj. 4.
- A Bocskay felkelés.* Hentaller Lajos. Egyetértés, 1905. nov. 22.
- Bocskay.* Gróf Andrássy Gyulának »A magyar állam fenmaradásának és alkotmányos fejlődésének okairól« cz. munkája nyomán. Egyetértés, 1905. nov. 23.
- Bocskay István Korponán.* Farkas Emőd. Budapest, 1905. nov. 23.
- Bocskay István szobra Debreczenben.* Vasárnapi Ujság, 1906. 48. sz.
- A korponai országgyűlés.* Junius. Budapesti Hirlap, 1905. nov. 21.
- A korponai országgyűlés.* Farkas Emőd. Pesti Hirlap, 1905. nov. 19.
- A korponai országgyűlés.* Semberi István. Egyetértés, 1905. nov. 12.
- Korpona.* Hazánk, 1905. nov. 25.
- Magyar hadvezérek* (a XVII. században). Michailovits István. Magyar Hirlap, 1905. nov. 7.
- Törvénybéli orrosság.* (XVII. századbeli bírságok.) Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1906. márcz. 6.
- Maklári Béla.* Takáts Sándor. Budapesti Hirlap, 1906. jan. 10. — I. Lipót korából merített kor- és életrajz. Maklári a hatalmas Althan János ügyes ellenfele volt.
- Wesselényi nádor egykorú arcképe.* Ernst Lajos képgyűjteményéből. Vasárnapi Ujság, 1906. 6. sz. 95. l.
- Zrínyi a költő egykorú arcképe.* Ernst Lajos képgyűjteményéből. Vasárnapi Ujság, 1906. 6. sz.

Zrínyi Péter ismeretlen arczképe. Vasárnapi Ujság, 1906. 40. sz. — Az arczkép b. Nyáry Albert tulajdona; valószínűen külföldről Pozsonyba vetődött festőtől származik, a ki Pétert 27 éves korában festette le. Félszemére valknek festette, balszemét szemhéja borítja. (Zrínyi Péter többi képei ezt nem mutatják.)

Nádasdy Ferencz kivégzése 1671-ben. Breit János. Budapesti Hirlap, 1906. ápr. 29.

A kurucz és labancz elnevezések eredete. Budapesti Hirlap, 1906. febr. 16. — A czikkíró egy (meg nem nevezett) erdélyi műre (1690) támaszkodva azt mondja, hogy a két név 1641-ben keletkezett.

Nagypipájú, kevés dohányjú Szepessy Pálról. Miskolcay Simon János. Budapesti Hirlap, 1906. jan. 9.

Az 1673 évi alkotmány-elkobzás. Budapesti Hirlap, 1906. febr. 19.

Thököly Imre. Dudek János. Három czikk. Alkotmány, 1905. okt. 19. és köv. sz.

Thököly a kuruczírály. Junius. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 12.

Thököly Imre halálának 200-ik évfordulója. Tiborcz. Magyar Hirlap, 1905. szept. 10. — Hasonló alkalmi czikk az Egyetértésben is, szept. 13.

Thököly hamvai. Burgyán Aladár. Egyetértés, 1905. decz. 15.

Thököly Imre hamvai. Flórián Károly. Egyetértés, 1906. jan. 7. (Polemikus czikk Burgyán ellen.)

Evlia Cselebi életrajza és műve. Földrajzi Közlemények, 1905. 10. sz.

Gantz sonderbare Reisen des Dr. Edward Brown (1688). — E többrendbeli furcsa híreket tartalmazó, Selmezbányáról, Budáról és a tiszai halászatról futólag megemlékező könyvről szóló czikk. Pester Lloyd, 1906. febr. 7.

A zentai ütközetek. Kalmár A. Magyarország, 1905. szept. 11.

A zentai ütközetek. K. A. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 14.

Teleki Mihály levelezése. I. kötet. Ismertetés. Fabula János. Egyetértés, 1905. okt. 29.

Horn Emil könyve II. Rákóczi Ferenczről. Ismertetés. Magyar Hirlap, 1905. nov. 17. — Budapesti Hirlap, decz. 3.

Kétszáz évvel ezelőtt. (Rákóczi Ferencz.) Somogyi József. Egyetértés, 1906. febr. 11.

II. Rákóczi Ferencz nagysárosi kastélya. Vasárnapi Ujság, 1906. 43. sz.

A szécsényi országgyűlés. Révész Kálmán. Magyar Szó, 1905. szept. 10.

A szécsényi kurucz országgyűlés. Farkas Emőd. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 10.

Rákóczi Ferencz Szécsényben. Hentaller Lajos. Egyetértés, 1905. szept. 10.

Bercsényiek. Junius. Budapesti Hirlap, 1906. márcz. 7.

Miért nem vett részt Károlyi Sándor a nagyszombati csatában? (1704. decz.) Somogyvári Somogyi József. Pesti Hirlap, 1906. jun. 17. — Rákóczi csak annyit mond, hogy Károlyi elkésett, de okát nem közli. Alkalmasint sértve érezte magát, a mi akkoriban a mánás vezéreknél gyakori eset.

Az igazi Ocskay. Seress László. Független Magyarország, 1906. jan. 9.

Ocskay. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 8.

Ocskay László. Az Ujság, 1906. jan. 4.

Kurucz Vay Adám. Révész Kálmán. Budapesti Hirlap, 1906. jun. 24. *Kurucz Vay Adám és neje Zay Anna báróné.* Moosáry István. Vasárnapi Ujság, 1906. 28. sz. — Vay síremléke Vaján, u. o. 47. sz.

Rákóczi-émlékek. Szádeczky Lajos. Képekkel. Vasárnapi Ujság, 1905. 261. l. — Rodostói és konstantinápolyi képek. Zrínyi Ilona ládája.

Mikes levelei. Huttkay Lipót. Hazánk, 1905. decz. 3.

A bujdosók kritikája és szarkofágjai a kassai dómban. Vasárnapi Ujság, 1906. 43. és 45. sz.

A Koháryak ezentantais levéltárából. Richter Ede. Budapesti Hirlap, 1906. szept. 12. — Koháry gróf egyik tisztviselőjének levele, mely kivételül a szatmári béke után kelt és jobb idők beálltáról elmélkedik. A Károlyi Sándor és Rákóczi közötti viszonyról is szól.

Der erste liberale österreichische Zentralist. Wertheimer Ede. Pest Lloyd, 1906. jun. 28. — Ez a cikk voltaképen Fischel Alfréd osztrák jogtanár *Studien zur österreichischen Reichsgeschichte* cz. művének ismeretése. (Bécs, 1906.) Fischel tanulmányai egyikében Schierndorfi Schierl Gyula emlékét eleveníti fel (szül. 1661-ben, megh. 1726.), a kit az első osztrák liberális centralista elnevezésre méltónak tart. Schierl ifjúkorában Lengyelországban is időzött és ott része volt a bujdosó II. Rákóczi Ferenc ellen tervezett merényletben. Ennek fejében meg is támadták, ő meg mosakodni igyekezett. 1706-ben I. József az udvari kamarához nevezte ki titkárnak és e testület keretében fejtette ki mármost Schierl sokoldalú tehetségeit. Azt tanácsolta a császárnak, létesítsen oly általános központi gyűlést (Generalkongressus), melyben a Habsburgok valamennyi országa és a lakosság valamennyi társadalmi osztálya küldene képviselőket (defensores). Olvassza össze valamennyi országot egy liberális egység (Anglia, Skócia, Írország mintájára). Azt javasolta továbbá, hogy a nemességet és papságot megadóztassák, a görnyedező jobbágy terheit ellenben könnyítsenek, mert csak ebben az esetben sikerülhet a kormánynak az a csoda, hogy a pór nép nem Bécsot, hanem saját földesurait fogja szidni és ez utóbbiak ellen a kormánnyal szövetségre lépni. Javaslata még a latifundiumok apró, átörökíthető, bérbe adandó részekre való felbontását; vallási tekintetben pedig a legtágasabb türelemnek volt a szószólója. Végül a Tisza és Duna közötti csatorna fontosságát hangsúlyozta és kivitelét sürgette. V. ö. Hertz cikkét: Neue Freie Presse, 1906. apr. 5.

MANGOLD LAJOS.

MAGYARORSZÁG

A LORRAINEI KÖLTÉSZETBEN ÉS HAGYOMÁNYBAN.

Garin le Lorrain. — Les Hongres. — La Hingrie. — Terra Hungeri.

A külföldi kalandok korában a magyarok több ízben törtek be Lotharingiába. Az első betörés korára nézve eltérők a vélemények. Dussieux ¹⁾ szerint 910-ben Együgyű Károly és Dragon (907—922) toulai püspök idejében pusztították el Remiremont, Saint-Dié, Moyenmoutiers és Etival kolostorokat. Prost ²⁾ egy XII. századi latin kézirat ³⁾ nyomán az eseményt 917 tájára helyezi. Pauler ⁴⁾ erről a betörésről nem vesz tudomást, mert Lotharingiáról csak 917-ben emlékezik meg, és ez már a második behatolás volt a francia tartományba Wigericus (917—927) metzi érsek és Konrád császár (911—918) alatt. 926-ra tehető a harmadik metzi látogatás, melyet azonban a Szent Vincze kolostor krónikája ⁵⁾ csak másodiknak mond és Pauler ismét mellőz. Adalbert metzi érsek (929—967) és I. Ottó császár (936—973) alatt 937-ben negyedszer és 955-ben ötödször pusztították és fosztogatták a magyarok a várost.⁶⁾

A francia lakosságra tett mély benyomásról tanuskodnak

¹⁾ *Dussieux*: Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France. Mémoire couronné par l'Institut en 1839. Paris.

²⁾ Collection Prost. Paris, Bibliothèque Nationale, nouv. acqu. franç. 4830—4863.

³⁾ Canonum collectio. Paris, Bibl. Nat. lat. 4280.

⁴⁾ *Pauler Gyula*: A m. nemzet története Szent István koráig, 1900. 917. l. Megemlíti *Sayous*: Histoire générale des Hongrois, 1900. 39. l.

⁵⁾ Chronicon breve S. Vincentii Metensis. *Pertz*: Script. III. 156—160. ad ann. 917. 926. 937. 955.

⁶⁾ *Pauler* (id. m. 80. l.) 954-re teszi. Paris, Bibl. Roy. 383. F. S. Victor (265) a 954 évre vonatkoztatja: Ungari qui jam quarto regnum Lotharingie intrauerunt ab Ottone (I) uincuntur.

egykorú vagy későbbi levelek, életrajzok, krónikák, epikus költemények. Ismeretes Dado verduni püspök (880—923) és egy Saint-Germain d'Auxerre-i barát levélváltása 890 körül Gog és Magog népére vonatkozólag.¹⁾

Az életrajzok (vita) és krónikák adatai feltalálhatók Desmichiels, Dom Bouquet, Dom Calmet, Dom Vaissette, Dom Planchet, Jacques de Guise és a Gallia Christiana műveiben vagy gyűjteményeiben. A források nyomán dolgozó újabb magyar történetírók figyelmét sem kerülték el. De a költészetre gyakorolt befolyást, a hagyományt eddig nem méltatták. A lelkiismeretes Dussieux források hiányában azt tartotta, hogy a magyarok pusztításait az arabok és vandalok betöréseivel azonosították s *Garin le Lorrain* ²⁾ az egyetlen *chanson de geste*, mely a magyarokra vonatkozó hagyományt e korból megőrizte. Az epos számos krónika forrása lett és hosszú ideig hitelesnek tartották. Reá hivatkozik Vassebourg, Symphorion Champier, Edmond de Boulay, Hugues de Toul, a kis metzi krónika, Dom Meurisse; belőle merített Jacques de Guise. Az epos nem egykorú a benne tárgyalt eseményekkel, valószínűleg a XII. század elején keletkezett és régebbi krónikákból, szentek életéből merített. Erre vall a nevek felcserélése, a hagyomány előtt ismeretlen személyek megemlézése, a mit Lot ³⁾ kiemel tanulmányában. Forrására hivatkozik egy helyütt maga a szerző.⁴⁾ Az egyik kéziratban⁵⁾ az epos e szavakkal kezdődik:

Bonne chancon plairoit voz à oir
De grant estoire et de mervilloz pris
Se com li Hongre vinrent en cest país.

A többi kéziratban, nevezetesen az oxfordiban,⁶⁾ *Hongre*

¹⁾ *Dom Martene et Dom Durand*: Script. veter. amplissima collectio. I. 227. l. *Paule* id. m. 50. l.

²⁾ *Romans des douze pairs de France* (II. III.) 2. k. 1833—1835. és *Dom Calmet*, *Bibl. Lorr.* 1. 71.

³⁾ *Lot, F.* L'élément historique de *Garin le Lorrain*. Et. d'hist. du m. é. dédiées à Gabriel Monod, 201—220. l.

⁴⁾ V. ö. 9. 51. l. Or vous lairons ester del duc Hervi. || Drons des Hongres que Diex puist maléir. || Qui ont lor gent assemblé et porquis. Por prendre Gaule et gaster le país. || Si com *la bible* le nous tesmoigne et dit.

⁵⁾ Paris, *Bibl. de l'Arsenal*, 180.

⁶⁾ Oxford, *Bodl. Rawl.* 150.

helyén *Wandle* (Paris kiadásában *Wandre*) olvasható. A magyarokról ezeken kívül a szerző kétszer emlékezik meg.¹⁾ Azonban reájuk kell vonatkoztatni azt a helyet is, a hol azt állítja, hogy a vandalok Reimst elpusztították, Soissonst elfoglalták, Troiet és Párist ostromolták.²⁾

A magyarok betöréséről Franciaország területére több költemény is megemlékezik. Miután e fejtegetések főképp Lotharingiára vonatkoznak, azoknak futólagos elsorolására kell szorítkoznunk. A *Roland-ének*³⁾ a szászokkal, bolgárokkal, lengyelekkel együtt említi a pogány Marsilie seregében, a *Chanson des Saxons*⁴⁾ *Guiteclin le Hongrois* vezérlete alá helyezi a magyarokat, törököket és szlávokat. Floovent, Charroi de Nimes, Gaufrei, Doon de Mayence, Mort Aimeri ismerik a pogány magyarokat. A fel nem sorolt eposok egy részében Magyarország szintén jelentékeny szerepet játszik, de azokban már a keresztyén országok közt szerepel és királyai a francia királyi családdal vannak rokonságban vagy annak szövetségesei.

A magyarok és országuk neve a prózai és költői forrásokban rendkívül sokféle változatban található. A francia íróknál előforduló nevek azonban mind visszavihetők a latinban szokásos alakra; egyetlen egyszer sem fordul elő a keleten és náluk ismeretes *magyar* (vogul makár) elnevezés, mely csak a legújabb időkben jutott a francia nyelv szókincsébe. Az ország neve a következő típusokat tünteti fel:

a) ó-fr. Honguerie, Hongherie, Hongerie = lat. Hungaria (ebből a fr. Hongrie);

b) ó-fr. Ongaria, Ongarie, Onguerie, Angarie = lat. Ungaria.

A nép neve a következő változatokban található:

a) ó-fr. Hugrent, Hungre, Hongre, hogre = lat. Hungarus (m);

¹⁾ V. ö. id. m. (9) 41. 42. l. Et li dus broche si tost com il le vit, || Saz l' estandart fait les hongres flatir; || Plus de vins mils en ont mort et ocis, || Au remanant font la place guerpier. U. o. 95. l. La veissiez tant destriers de Hongrie....

²⁾ V. ö. id. m. (770. l. 2. j.) 10. l.

³⁾ Das altfranzösische Rolandslied stb. Stengel kiadása, 1900. 2922 vers.

⁴⁾ La Chanson des Saxons par Jean Bodel stb. F. Michel kiadása, II. 1839. 45.

b) ó-fr. Ongre = lat. Ungarus ;

c) ó-fr. Hongrois, hongreise = lat. Hungaricus ;

d) ó-fr. Ongrois = lat. Ungaricus (m), a melyek közül az új francia a *Hongrois* alakot őrizte meg, azonban nevekben megmaradt a *Hongre* változat is.

A *hogre* alak ejtette tévedésbe Dussieuxt,¹⁾ a ki a magyarok francia nevét a francia *ogre* szóval hozta összefüggésbe és a pogány magyaroknak a nép képzetében megőrzött emlékét látta Perrault meséinek (Töviske, Kék szakáll, a Csizmás kandur) emberevő óriásaiban : »Kétségtelen a tények és a név analogiája alapján, hogy az óriásokban a magyarokat kell látnunk és a mesékben népmondákat, melyeket Perrault módosított és átalakított.« A tények alatt a magyarok és az óriás külső hasonlóságát és a rémületet érti, melyet mindketten keltettek. Ezt az önkényes kritériumot figyelmen kívül hagyhatjuk. A névre való hivatkozás több figyelmet érdemel. A francia Akadémia szótára²⁾ 1694 és 1717 évi kiadásában a szót nem ismeri.

Az 1762-iki felemlíti az *ogre* alakot, az 1835 és 1878-iki úgy az *ogre*, mint a belőle képzett *ogresse* szavakat. Lacurne de Sainte Palaye³⁾ a szó etymológiájára nézve felemlíti a *Hongrois* nevet Borel szótára nyomán. Godefroy⁴⁾ a szó eredetét a következőleg magyarázza : fr. ogrisse, ocrisse = gör. ὄκριαιεν (asporor, érdessé leszek) és ορυω (litigo, perlekedem), s Trippaut Leonra⁵⁾ hivatkozik. Csak pótkötetében⁶⁾ idézi a hímnemű *ogre* alakot. Littré más román nyelvekben található változatokat is az etymologia körébe vont : ó-sp. *huergo*, *uerco*, új-sp. *ogro*, *huerco* (szomorú), olasz *orco*, náp. *huorco* (angol-szász *orc* = démon), és ezeket a latin (Diez) vagy etruszk (Maury) *orcus* (= pokol) szóból származtatja ;⁷⁾ a *Hongrois*, *Hongre*, *Oigour* (= *ogre*) etymológiát elveti. Darmsteter-Hatzfeld-Thomas a szó eredetét ismeretlen-

¹⁾ V. ö. id. m. (769. l. 1. j.) 102. 103. l.

²⁾ Dictionnaire de l'Académie française, 1694. 1717.

³⁾ *Lacurne de Sainte-Palaye* : Dict. hist. de l'anc. langage français. Paris, 1880.

⁴⁾ *Godefroy* : Dict. de l'ancienne langue française du IXe. au XVe. siècle. Paris, 1888.

⁵⁾ *Leon Trippaut* : Celthellenisme, 1880.

⁶⁾ *Godefroy* : Complement. Paris, 1902.

⁷⁾ *Darmsteter-Hatzfeld* : Dict. gén. de la langue française.

nek mondja; idézi az *ogrine*¹⁾ alakot és Delboulle-ból²⁾ közöl 1527-iki szöveget. Dussieux etymológiája teljesen elavult, de Litré etymológiája sem állhat meg. A magyarok betöréseinek hagyományos emlékeit nem kereshetjük az ósrégi gyermekmesékben.

A magyaroknak az ó-franciából ismeretes *hongre* neve megvan mint közfőnév az új francia nyelvben, de a kereskedelem és ipar körébe tartozik. A magyar paripákat a legrégebb eposok már ismerik; levéltári kutatások deríthetnék ki, milyen volt a kereskedelmi összeköttetés Magyarország és Franciaország között a középkorban. Az adatok feldolgozását eddig, tudomásom szerint, senki sem kísérelte meg. A nyelvben számos nyoma maradt. *Hongre* = herélt ló, ebben az értelemben Robert Estienne-nél 1549-ben; ebből származott *hongrer* = herélni, *hongreur* = herélő (újabb képzés).³⁾ Ugyanez a töve a *hongricur*, *hongroyeur* (= timár), *hongroyer* (= bőrt kikészíteni), *hongroierie* (= a timár boltja vagy műhelye) szavaknak. Egy harmadik szóban is él még: *hongreline* = térdig érő kabát, mely Trévoux szótára⁴⁾ szerint Magyarországból jutott Franciaországba; az Akadémia szótára befogadta 1694-ben, elejtette 1798-ban. Mind a három fogalom és szó egymástól függetlenül hatolt a francia nyelvbe s a magyar kereskedelem és ipar külföldi hatásáról tanuskodik.

Dussieux⁵⁾ vetette fel a kérdést, a kalandok korából nem maradtak-e magyarok francia területen, kiknek utódai ma is élnének? Meglepő válasza: a Moselle département több falujában egy különös faj él, mely külsőben és nyelvben eltér Lotharingia többi lakosságától. *Hünkar*, *Hongres*, *Honcks*, de *Hnidus*, *Zigenners* nevek alatt is ismerik őket. Nyelvük elüt úgy a francziától, mint a magyartól; pl. marr = kenyér, gand = víz,

¹⁾ *Gherardi*: Thes. ital. VI. 630.

²⁾ *Delboulle*: Recueil de vieux mots.

³⁾ *Litré*: Dict. de la langue française, 1883. és *Darmsteter-Hatzfeld*: Dict. gén.

⁴⁾ Dictionnaire universel français et latin, vulgairement appelé dictionnaire de Trévoux. Paris, 1771. 8 k. in fol. Első kiadása 1704. 3 k. V. ö. *J. Ch. Brunet*: Manuel du libraire, II. 1838. 65.

⁵⁾ V. ö. id. m. (1) 107. 108. l.

mol = bor, maas = hús, gaiv = falu, ker = ház, ischay = leány, hatcherdy = pálinka, lavina = sör, romu = cigány, roumni = asszony, schourg = kés, ¹⁾ tchowow = gyermek, rackljo = fin, foro = város.

Az eltérés dacára Dussieux lehetségeinek tartja, hogy vadon állapotban az eredeti nyelvet annyira megváltoztatták, hogy a magyar eredetre ma már alig lehet ráismerni. A nyelvészet szempontjából kissé önkényes feltevés nem szorúl czáfolatra. Az idegen törzsre vonatkozó adatokat azonban jellemzően kiegészíti Fizelièrenek a szerzőhöz intézett levele. A kérdéses néptörzs 1803-ig egy főnök alatt az erdőben élt; ekkor az erdészeti hatóságok kényszerítették őket, hogy a falvakban telepedjenek le. Ma Berenthal, ²⁾ Philipsbourg ³⁾ és Verrerie-Sophie ⁴⁾ községekben találhatók számuk mintegy negyvenre tehető. Bőrük barna, mozgékonyak és izmosak; a leányok 18—20 éves korukban nagyon szépek. Vadászatból, lopásból és koldulásból élnek. Egyesek a falusi ünnepeken hangszereken játszanak, mások üveg- és faénektárgyakkal háznak. Tánczuk különös és jellemző. Ha a szokincs eltérése nem volna elegendő Dussieux feltevésének czáfolására, a leírás eléggé bizonyítja, hogy egy cigány törzset tekintett a magyarok leszármazottjainak és a beköltözött idegen lakosság népies neve ejtette tévedésbe. Így történelmi munkában is nyoma maradt a legújabb korig elterjedt ethnographiai helytelen fogalomnak. A cigányokra vonatkozó kutatások alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a mai Lotharingia (Dussieux idején Moselle département) területén jelzett kóbor csapat honnan származott. A nagy cigányvándorlás idején, a XV. század első felében jutott Metz vidékére Panuel herczeg csapatjának

¹⁾ A Magyarországon dívó mai cigány nyelvben e szavak a következőképen hangzanak: mara, pani, mol, mas, gahu, kher, tsaj, tcaerdi, khapo, romn, romni, tsuri, tsovo, terno-tsovo, foro. József főherczeg szójegyzéke szerint a Pallas Lexikon IV. kötetében: manró, páni, mol, masz, gav, kher, csaj, rátyija, rom, romni, csuri, csavó, rakló, foro.

²⁾ Bitche canton-ban, Philipsbourg közelében, a Zinsel-patak partján.

³⁾ *Wivien de Saint-Martin*: Dict. de géogr. 90. Hajdan Moselle département, ma Elsass-Lotharingia területén, Sarreguemines kerületben 12 km.-nyire délkeletre Bitche-től a Falkensteinerbach partján, 620 lakossal.

⁴⁾ Bitche canton-ban.

egy töredéke. A csapat zöme Oláhországon, Magyarországon és Csehországon keresztül Szászországba vándorolt. Egy része azonnal tovább nyomult Lübeckig és Rostockig, a másik 1418-ban indult el délnyugatra és 1430 óta ismerik őket Metz környékén.¹⁾ További történetük La Fizelière A. B. leveléből ismeretes. Jellemző, hogy csekély számuk mellett is a XIX-ik századig megőrizték faji és nyelvi sajátosságait. A szókincsükből közzétett csekély töredék is azt bizonyítja, hogy magyarországi fajrokonokkal egy nyelven beszéltek, és az sem a spanyol, sem az oláh tájszólással nem azonos. Magyar szempontból azért kellett velük bővebben foglalkoznom, mert századokon át a magyarság képviselőjének tekintették ezt a kóbor csapatot és a magyarok középkori nevén (Hongres, Honcks) ismerték őket. Miután Dussieux és La Fizelière eredetükre nézve még kétségben hagynak, igyekeztem a rendelkezésemre álló adatok alapján a kérdést eldönteni.

Magyar eredetű lakosságra Lotharingiában nem találunk. A magyarok betörésének emlékét megőrizte úgy a költészet, mint a hagyomány. Bármily rövid, futólagos volt is a magyar csapatok ismételt megjelenése, még egy forrásban kell keresnünk nyomát. A helynevek az elmúlt századok megkövesedett maradványai, melyek letűnt eseményekre, egyénekre vagy néptömegekre irányíthatják figyelmünket. Ezek a néplélek öntudatlan alkotásai, melyek hosszú fejlődés útján, számos körülmény hatása alatt jöttek létre. Alkotójuk nem egy nép, hanem mindazon törzsek sora, a kik a területen letelepedtek, ott hosszabb vagy rövidebb ideig tartózkodtak, akár mint hódítók, akár mint hódoltak. A helynév keletkezése, átalakulása nem az irott, hanem a beszélt nyelvben megy végbe. Az írás tökéletlen, későkori képe a kiejtésnek, a melyre ritkán van befolyással. Az irodalmi nyelvben található alakot rendszeren figyelmen kívül kell hagynunk és a tájszólás alapjára helyezkednünk.²⁾ A francia helyesírás sokszor megnehezíti a helynevek megfejtését. Azt az

¹⁾ *Colocci Andras*: Gli Zingari. Turin, 1888. V. ö. a Pallas Lexikon IV. köt. térképmellékletét.

²⁾ *Meyer-Lübke*: Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft. Heidelberg, 1901.

utat kell követnünk, a melyen azok keletkeztek, vagyis fülünk-höz kell fordulnunk. A szót valószínű hangsúlyozásával kell kiejtenünk és mindazoknak a változtatásoknak alávételnünk, melyek eredeti vagy megmaradt alakját módosíthatták.¹⁾ A francia területen található helynevek egy nagy része latin formájában maradt reánk. A határszélek képeznek kivételt, mert a barbárok betörésének idejében, az ötödik században, azok annyira lakatlanok voltak, hogy a letelepedő germánok latin neveket sem át nem vehettek, sem az alkotott új nevek a latin nyelv befolyása alá nem kerülhettek. Ezt tapasztaljuk Flandriában, német Lotharingiában, Elsassban, Bretagneban és a baszkok földjén. E tények figyelembe vételével meglepő, hogy Franciaország és Elsass határán *La Hingrie* vagy *La Hongrie* nevű hegyi legelőt találunk, melyen néhány tanya áll. A francia vezérkari térképen²⁾ a francia Lubine és az elsassi Allemand-Rombach községek közt található. Lepage³⁾ helynévszótára Gerbéviller községhez tartozó pusztának mondta. Sem az irodalomban, sem a topographiában jártas szakemberek⁴⁾ a név eredetére nézve nem nyújtottak kellő felvilágosítást. Kutatásaim valószínű feltevésekre vezettek, a mely másokat megóvhat attól, hogy e névre történeti tényeket alapítsanak.

A név kétféle alakban fordul elő. Nancy département levéltárában Saint-Dié és La Croix kincstári hivatalok 1668/1669-re szóló számadásai⁵⁾ közt egy okirat módosítja *La Hingrie* és *Biarfeste*, Lubine határában levő rétek bérleti szerződését.⁶⁾ Boyé Péter⁷⁾ tanulmányában ugyanezen forrás nyomán megemlíti, hogy *La Hingrie* és *Biarfeste* a hercegi uradalom legszebb legelői közé tartoztak. Egyúttal megjegyzi, hogy az okiratok

¹⁾ *Quicherat*: De la formation française des anciens noms de lieu. Paris, 1867. 83. l.

²⁾ Carte d'État-major, XXVI.—15. Saint-Drié.

³⁾ *Lepage*: Dict. topographique de la France, 1862.

⁴⁾ Kötelességem e helyütt köszönetet mondani Parisot úrnak, a nancy-i egyetem tanárának, és Duvernoy úrnak, Nancy levéltárnokának, kik kutatásaimban előzékenyen támogattak.

⁵⁾ *Nancy*: Archives départementales, B. 8831.

⁶⁾ A leltárban téves átírás folytán *Hongrie* és *Diarfête* szerepel.

⁷⁾ *Pierre Boyé*: Études historiques sur les Hautes-Chaumes des Vosges. Mém. de la Soc. d' Arch. lorr. et du Musée Hist. lorr. L1. 1901. Nancy, 397. l.

ban *La Hungerie* és *La Hongrie* alakok is előfordulnak, továbbá *La Hingrie* vagy *L'Ahingrie* ma Allemand-Rombach község egy tanyájának a neve. Az utóbbi alak a német *Algringen* vagy a francia *Algrange* helynévre vezethető vissza. A források a következő változatokat mutatják: *Alkerengis* 875 (Sainte-Gloss. apátság oklevelében), *Alringes* 962 (u. o.), *Akiringes* 1139 (u. o.), *Alkeringes* 1139 (u. o.), *Algerenge* 1206 (Justemont apátság okl.), *Alringes* 1239 (St. Gloss. apátság okl.), *Oilegrange* 1304 (Vill. Oklevéltára), *Olegrange* 1304 (u. o.), *Olegreng* 1304 (St. Pierre apátság okl.), *Alcrange* 1323 (Vill. ap. okl.), *Allgringen* 1596 (Élaugé táblázata), *Algringen* 1605 (St. Gloss. ap. okl.), *Halgrange* 1606 (M. szedete), *Ollegrange* 1685 (Vill. apátság, Batzenda I. csomója), *Olgrange* 1762 (Lafosse térképe). Eek közül valószínűleg az *Akiringes* (1139) és *Alkeringes* (1239) között levő változatokra vihető vissza a *L'Ahingrie* név, de semmiesetre sem származhatott az idézett okirattal (1668—1669) egykorú XVII. századi alakokból. Eredete tehát a XII. vagy XIII. századba nyúlik vissza, abba a korba, mikor a francia-magyar érintkezés rendkívül élénk volt.

Algringen ismeretes mint Thionville canton egyik községének neve Lotharingiában. A francia uralom alatt egy vikariátus székhelye volt, mely Fontoy és Hayaige egyházakhoz tartozott. A helynév germán, valószínűleg frank eredetű. Összetételei *all-ring*; germ. *ring* = fr. *range* = köralakú erődítés, mely a frankok falvait vette körül és számos összetett helynévben található;¹⁾ germ. *all* = fr. *al* = mindenütt, egészen. A helynév jelentése szerint valószínűleg a föld felületének akár természetes, akár mesterséges alakulására vonatkozott. Mikor kezdték a Lubine és Allemand-Rombach közt fekvő hegyi legelő jelölésére használni, arra nézve nem adhatunk biztos feleletet. Kétségtelen azonban,

¹⁾ *Étymologies du nom des villes et des villages du département de la Moselle*. Metz, 1860. Allring < Algrange, Bertring < Bertrange, Entring < Entrange, Eschering < Escherange, Eivring < Eivrange, Flosring < Florange, Guentring < Guentrange, Hersering < Herserange, Maring < Marange, Oeutring < Oeutrange, Raring < Rarange, Ruring < Rurange, Wolckring < Wolkrange, Weimering < Weimerange, Fletrange, Gaudrange, Lommerange, Vallerange, Wohlmeineud (?) < Vohnerange; Hellingring, Remering, Stiring, Wittring.

hogy a XI. vagy XII. század folyamán közbeszűrt *g*-vel bővült alakjában a *L'Ahingrie* kiejtési formát vette fel, mely azután a *La Hingrie* vagy *La Hongrie* alakra vezetett. Hangtani alapon keletkezése meg nem fejthető, csak történeti és nyelvtudományi tények figyelembe vételével. Franciaország keleti tartományai-ban, Elsass-Lotharingiában oly élénk emlékezetben volt Magyarország neve, akár a X. századi kalandok, akár a francia királyokkal a XII. században kezdődő összeköttetések folytán, hogy a nép ajkán az *Algrange*, *L'Ahingrie* név *La Hongrie*-ra módosult.

Egy másik helynév, mely a magyarokra emlékeztet, szintén a régi Lotharingia területére vezet. Metz város kerületi levéltárában van egy eredeti pergament oklevél, két függő pecséttel, az 1185—1192 évekből, mely szerint Péter gorzi apát a káptalan beleegyezésével Aurea Vallis (Orval) egyháznak bérbe adja a prélei birtokot malommal, a *Terra Ungeri*-t és két hold blanchampagnei földet ¹⁾ 40 sol évi bérért. A *Terra Ungeri* elnevezés eredetére nézve a levéltár nem adott felvilágosítást. ²⁾ *Ungerus* vagy *Hungerus* mint személynév a középkorban meglehetősen el volt terjedve. B. Hunger ³⁾ Utrecht érseke volt (856—866), Hunger Wolfgang ⁴⁾ egy freisingeni kanonok neve a XIV. században. Ezen a nyomon az orvali apátság Oklevéltára ⁵⁾ adja a név eredetének megfejtését. A benne közölt egyik oklevélben Gérard, Ivoix dékánja, hitelesít egy szerződést *Hungerus de Cherves* és az orvali apátság között.

Az 1203-ból keltezett okirat szövege a következő:

Ego Geraldus Yvodiensis decanus, notum facio tam futuris quam praesentibus, quod *Hungerus de Cherves terras fratris Con-*

¹⁾ *Metz*: Bezirks Archiv, H. 917. *terra de perhele cum molendino et terra ungeri et duo diurnalia iuxta molendinum bellonis Campanie sita.* *Gorz*: apátság Metz közelében, ma romokban; *Orval*: 7 mérföldnyire Sedantól, 500—600 m. nyíre a mai francia határtól, jelentékeny romok láthatók: Préle (Préelles 1396, Preille 1509), malom: Hondreville községben, a Vaudémont grófság hűbére.

²⁾ Köszönetet mondok e helyen is Wolframm úrnak, a levéltár igazgatójának, ki a levéltár anyagát készséggel rendelkezésemre bocsátotta.

³⁾ *Surius*: Vitae S. S. (1618.) XII. 303. V. ö. *Chevalier*: Rép. des sources hist. du moyen âge, 1877—1883.

⁴⁾ *Chevalier* id. m.

⁵⁾ Cartulaire de l'abbaye d'Orval etc. kiadta P. Hipp. Goffinet. Bruxelles, 1879.

stantii, conversi Aureae Vallis, et quosdam alias, quas comes Otto de Chineio ecclesiae Aureae Vallis contulerat, et ei sub annuo trecensu fratres dimiserant in manus domni Walteri, Aureae Vallis abbatis, eo quod dictum trecensum et quosdam alios sumptus solvere nolebat aut non valebat, iuste et legitime, sine alicujus juris retentione, in praesentia mea resignavit, astante et laudante Godefrido filio suo, et multis fratribus ejusdem monasterii ibi astantibus. Et sciendum, quod eadem terras jamdictus Hungerus in manus domni Girardi abbatis prius resignaverat, et ex consilio ipsius Hungeri domus fratrum ibi aedificata fuerat. Sciendum nihilominus, quod saepedictus Hungerus jamdictis fratribus Aureae Vallis pro remedio animae suae, longe ante, scilicet in diebus domni Remigii abbatis, contulit in elemosinam et possessionem perpetuam partem patronatus ecclesiae de Cherves, quam se dicebat habere, cum XVI. denaris censualibus, qui ei singulis annis a capellano in Natali Domini solvebantur, praesente et manum apponente filio ejus Godefrido, filiabus suis omnibus atque haeredibus benivolum assensum praebentibus. Fratres vero Aureae Vallis intuitus ei et pietatis affectu, pro bono pacis et caritatis, concesserunt jamdicto Hunger sepulturam cymiterii ipsorum, et orationes ac praebendam domus eorum quod benivole et devote quoad vixit impleverunt. Haec omnia, ut fidelis testis et praefatae ecclesiae juris defensor et verus conservator, sigilli mei munimine censui roborare, ut semper contra obloquentes et malefactores habeat veritas robur testimoniis, quod se semper teneat inconcussam. Actum (anno) Domini Incarnationis M^oCC^oIII^o.¹⁾

Az orvali apátságot II. Arnoul, a Chiny grófok közül az ötödik, 1070-ben alapította és Calabriából (mások szerint Chaladeból, Verdun egyházmegyében) jött benzéseknak engedte át. A benzések az apátságot elhagyták 1110-ben. Albert gróf utánuk cistercitákat telepített be, a kik közül Clairvaux-i Bernát küldött hetet Trois-Fontainesból. Az apátságot birtokba vették 1131 márczius 9-én és 662 évig lakták, míg 1793 június 23-án a tűzvész el nem pusztította. Ötvenegy apátjuk volt, a kik közül három szerepel a fenti oklevélben. Hatalmas birtokaik voltak : 3000 hold erdő az apátság körül, 2000 hold St. Légerben, 700 hold Conquesban és 1500 hold Blanchampagneban. Hungerus a szokásos formák és ellenszolgáltatások mellett adta át földjét az apátságnak, mely azt már előbb birtokba vette ; az 1203-iki oklevél

¹⁾ Cartulaire de l'abbaye d'Orval etc. Bruxelles, 1879. I. Egy 1261 nov. 19-ről keltezett oklevél tanuja is Hungerus trèves-i püspök.

a tényleges jogállapotot megerősítette. Miután a hagyomány ellenszolgáltatáshoz volt kötve és különös jogi természettel bírt, az oklevelekben *Terra Ungeri* elnevezés alatt szerepel. Az oklevél azonban arra nézve nem nyújt felvilágosítást, hogy a gorzi apátság milyen jogi viszonyban volt a birtokkal, a mire az egy évtizeddel korábbi oklevél utalt. Valószínűnek tartom, hogy Hungerus de Cherves a gorzi apátságtól megvette a birtokot és az orvali apátságnak ajándékozta, mely korábban annak bérlője volt.

Terra Ungeri a tulajdonos Hungerus nevéből magyarázható. Ebben semmiféle történeti vonatkozást nem láthatunk, mert az idézett példák szerint elterjedt név volt. A helynevet itt egy személyre vihettük vissza, további forrását kutatni nem tartozik a toponomia körébe. A nevek a történezt lidérczfény gyanánt sokszor tévútra vezethetik. Ezért a kutatóra nézve a nemleges eredmény is, a milyen a *Terra Ungeri* és Magyarország között keresett vonatkozás, értékes lehet.

KARL LAJOS.

KERESDI BÁRÓ BETHLEN FERENCZ.

1601—1653.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

III.

Erdélynek és Lengyelországnak personális uniója a János Zsigmond jelöltsege, főleg azonban Báthory István lengyel királysága óta állandó törekvése volt az erdélyi fejedelmeknek és a lengyel rendek egy részének. Az indító okok kezdetben politikai természetűek, a XVII. században azonban ezek mellett inkább a felekezeti érdekeknek van nagy részök e törekvésekben. A katolikus reakció a protestantizmust Lengyelországban is háttérbe szorítja, sőt megsemmisítésére tör, viszont a protestánsok, vagy másként dissidensek, régi jogaik megvédéseért s politikai elismertetésükért elszánt küzdelemre határozzák el magukat. Sikert azonban csak külföldi protestáns fejedelem közbelépésétől, esetleg lengyel királyságától remélhettek; ezért lezártnak a szomszédos protestáns jellegű Erdélynek fejedelmei állandó lengyel király-jelöltek a választások alkalmával.¹⁾

I. Rákóczy György eleinte nem sokat látszott törődni a lengyel korona elnyerhetőségének eszméjével, mely egyébiránt nagy elődét is foglalkoztatta,²⁾ mert lekötötték fejedelemsége biztosításáért folytatott küzdelmei. De sokoldalú tevékenysége mellett is élénk figyelemmel kísérte a Lengyelországban történeteket s kereste a dissidensekkel való összeköttetéseket is, kik viszont csak alkalomra vártak, hogy Rákóczy figyelmét formálisan felhívják a hagyományossá vált politikai törekvéseire.

A dissidensek fejének, Radzivil Janussius litván hercegnek követei 1643 aug. 9-én Dézsen, a fejedelmi udvarban valóban meg is jelentek, állítólag azért, hogy Rákóczyt közbenjárásra

¹⁾ Részletesebben szólunk erről: »I. Rákóczy György és a lengyel királysága« cz. dolgozatunk 4—12. ll. (Budapest, 1907.)

²⁾ *Szilágyi S.* Bethlen Gábor utolsó tervei és halála. (Budapesti Szemle, Új foly. VII. 229. l.)

kérjék fel Radzivilnek Lupul vajda leányával való házassági tervéhez, valójában pedig azért, hogy Rákóczynek egy politikai párt nevében támogatásukat felajánlják.¹⁾ Rákóczy a közbenjáró szerepét készségesen magára vállalta ugyan, s valószínűleg a dissidensek ajánlatait is szívesen fogadta, de hajlandósága hangsúlyozásánál többet egyelőre ő sem tehetett; idejét teljesen lefoglalták azok a diplomáciai tárgyalások, melyek Torstensohnmal már 1642 óta folytak, s a melyeknek következménye Erdély és Svédország szövetkezése és Rákóczy 1644-iki támadása lett. Az ígéretek Rákóczy részéről a dissidenseket természetesen ki nem elégíthették; addig meg nem nyugodhattak, míg a fejedelem részéről határozott tevékenységet nem észleltek, a mire Radzivil ismételt követségeivel²⁾ Rákóczyt bírni akarta. A fejedelem azonban óvatos volt. Előbb Lengyelország belső viszonyairól akart behatóan tájékozódni, tudni kívánta pártjának súlyát, tekintélyét s befolyását egy esetleges királyválasztás szempontjából; s csak ha mindezekre vonatkozólag megbízható adatai lesznek, akart a cselekvés terére lépni. Kedvező alkalmul szolgáltak célja elérésére IV. Ulászló lengyel király békeközvetítési kísérletei, melyek a két udvar között szükségkép sűrűbb diplomáciai összeköttetéseket tételeztek fel.

IV. Ulászló követei 1644 máj. 15-én érkeztek Rákóczy táborába; a fejedelem másnap már fogadta őket,³⁾ kik átadták neki a lengyel király levelét, melyben ez a keresztyénység érdekeire való hivatkozással felajánlja békeközvetítését közte s III. Ferdinánd között, de kívánja, hogy Rákóczy lépéseket tegyen a fegyverszünet létesítésére.⁴⁾ Rákóczy ez utóbbit nem fogadhatta ugyan el, hogy azonban a lengyel királyt meg ne sértse, annyit mégis kijelentett, hogy kész »minden istenes, jó, tiszteességes és bátorságos mediumoknak acceptálására.«⁵⁾ E válasz Ulászlót nem elégítette ki; bántotta az udvarias, de határozott visszautasítás, s így nem volt nehéz feladat III. Ferdinánd híveinek, a lengyel királyt Rákóczy ellen tényleges beavatkozásra bírni.⁶⁾ Rákóczy erre a fordulatra nem volt elkészülve, mivel előzőleg arról értesült, hogy a lengyel rendek a leghatározottabban ellen-

¹⁾ *Kemény J. Önéletírása*, 297. l.

²⁾ *Haller Gábor naplója*. (Erd. tört. ad. IV. 91. l.) I. Rákóczy György levele Lorántfi Zsuzsannához, 1644 febr. 10. (A két Rákóczy családi level. 119. l.)

³⁾ *Haller Gábor naplója*. (Erd. tört. ad. IV. 92—93. ll.)

⁴⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 418—419. ll.

⁵⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 421. l.

⁶⁾ A lengyel király fegyveres támadására Esterházy nádor több ízben hivatkozik is. Erd. Orszgy. Eml. X. 420. s köv. ll.

zik III. Ferdinánd megsegítését.¹⁾ Sietett tehát IV. Ulászló állítólagos hadikészülődései ellen tiltakozni. A feladattal *Bethlen Ferenczet* és *Haller Istvánt* bízta meg, kik egyúttal a fejedelem személyét is képviselték az időközben elhunyt lengyel királynénak, Cecilia Renátának, junius havára kitűzött temetésén. »Régi és szentül megtartott confoederatiója vagyok az magyar nemzetnek — mondja Rákóczy az instructióban — in communi mind Erdélynek és Magyarországnak azzal a nemes republicával, ó felsége szomszédos országával.« — »Sem Erdélyország, sem Magyarország arra sem ó felségének, sem az lengyelországi nemes republicának okot nem adott, hogy valami invasiót és hostilitást érdemeljen«, ellenkezőleg, mindig »igaz sinceritással és szolgálattal« voltak hozzájuk. Épen ezért Rákóczy nem akarja hinni, hogy »ó felségét és országát nem illető dologban ó felsége maga vagy országa fegyverit elegytsé«; — »hogy az kik között jó egyesség, szeretet és békességyszerzéssel az meglőtt háborúkat és ellenkezéseket is complanálni kívánta és kívánja ó felsége, azokat maga fegyverével gerjesztené.«²⁾ A fejedelem azonban gondoskodott arról is, hogy hadi sikerei a követek útján a lengyel királyi udvar és rendek tudomására jussanak. A hadakozás »ó felségének (III. Ferdinándnak) nem esett kedve szerint; az svécusok is jönnek minden bizonynyal«, írta Bethlenéknek jun. 16-án, ³⁾ s jun. 26-án már a nádor kudarczairól tudósította őket,⁴⁾ ki nagy veszteségekkel kénytelen visszavonulni. »Palatinus uram az német haddal bizony csak valóban szalad és éjjel is megyen s hadaink éjjel-nappal rajta vadnak.«⁵⁾

E győzelmi hírek, melyekkel Bethlenék és Rákóczy lengyelországi hívei a közvéleményre hatni akartak, nem is voltak eredménytelenek. Bethlen Ferencz már jun. 25-én Krakóból arról tudósítja urát, hogy »sem az király, sem az republica nem akarja magát az hadakozásban elegyíteni, de azért másoknak megengedik, ha hadat akarnak fogadni, élvén azzal a példával, hogy nekünk is megengedték volt azelőtt.«⁶⁾ A lengyel király semlegesége, mely Rákóczy hadiműveletei sikerének szempontjából oly

¹⁾ I. Rákóczy György levele 1644 febr. 22-ről ifj. Rákóczy Györgyhöz. (A két Rákóczy családi level. 123. l.)

²⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 421. l.

³⁾ 1644 jun. 16-án Sárospatakról a követeknek írt sajátkezü levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ 1644 jun. 26-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁵⁾ 1644 jun. 29-én kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁶⁾ Bethlen F. 1644 jun. 29-én kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

kívánatos vala, egyelőre tehát biztosítva volt, s így Bethlenék nyugodtan hazatérhettek. Julius 6-án érkeztek meg a sárosi táborba.¹⁾ A követségnek feladata, mint láttuk, az Ulászló részéről fenyegető beavatkozás elhárítása volt. A követeknek ezt sikerült is kivinniök, de természetesen az már nem állott módjukban, hogy IV. Ulászló semlegességét egyszersmindenkorra biztosítsák Rákóczyval szemben. A francia király közbelépésére azonban, ki követe, Bregy útján a lengyel királyt teljes semlegességre szólította fel, Ulászló arra kötelező ígéretet tett, annyival is inkább, mint mondá, mivel a császár visszautasította békeközvetítési kísérleteit.²⁾ E fordulat IV. Ulászló külpolitikájában, a lengyel királyi udvarnál mindinkább erősödő francia hatásnak következménye, mely hatás későbbben, IV. Ulászló házasságával, ki III. Ferdinánd minden törekvése ellenére XIII. Lajos egyik közeli rokonát vette nőül, ott kizárólagossá lett.³⁾

Rákóczy e fordulatról idejében értesülvén, 1645 február-havában Bethlen Ferenczet újabb követséggel bizta meg. A bevallott cél hadfogadásnak kieszközlése volt, voltaképen azonban behatóan tájékozódni akart a Lengyelországban uralkodó hangulatról — a mire a mult követség idejében alkalmá nem volt — s arról, hogy lehet-e kilátása pártszervezésre terve érdekében.

Bethlen Ferencz Zboróról, hol a fejedelem ez időtájt tartózkodott, febr. 14-én indult el kíséretével, s már másnap, fáradtságos út után, Gorliczra érkezett. Itt pihenőt tartván, megismerkedett a városka földesurával, ki protestáns lévén, Bethlent bizalmasan tájékoztatta az országban uralkodó hangulatról. »Nagyságodnak — írta még ugyanazon nap urának Bethlen — itt nemcsak az mi és több vallásokon levők, de még az pápisták közül is sok jóakarója vagyon, kik az Ngod susceptum bellumát justumnak mondják, kiben ha Ngodnak impedimentumot szereznének, iniquum et injustissimum eset. *Mert valamikor az ausztriai háznak jól volt dolga, itt akkor volt mindenkor minden religióknak háborgatása, kire nézve nem kívánják előmenetelit.*«⁴⁾ »Vénül az ausztriai ház állapotja a király, a republica s a clerus előtt«⁵⁾ — írja néhány nappal később.

Varsóba febr. 23-án érkezett. IV. Ulászló már 25-én délelőtt fogadta is őt a senatorok jelenlétében. Bethlen Ferencz

¹⁾ *Bánffy György naplója.* (Erd. tört. ad. IV. 125. l.)

²⁾ Bregy 1644 okt. 25-én kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ I. Rákóczy György és a lengyel királyság, 17. l.

⁴⁾ Bethlen F. 1645 febr. 15-én kelt jelentése. (Erd. Orszgy. Eml. X. 424. l. A datum itt hibásan febr. 25.)

⁵⁾ Regestája Tört. Tár, 1895. 632. l.

ura nevében üdvözölte a királyt, átnyujtván neki Rákóczy levelét, melyet azonnal felolvastatott. »Ő felsége igen kedvesen vevé mind az Ngod látogatását és maga ajánlását«; a követésig bevallott czéljának, a hadfogadásnak tárgyalására azonban ez alkalommal nem került a sor, de Ulászló biztosította Bethlent, hogy külön audientián fognak erről tanácskozni.¹⁾ A kihallgatás márcz. 2-án volt, hol Bethlen Ferencz előadta Rákóczy kívánásait a hadfogadásra vonatkozólag.²⁾ A fejedelemlnek mintegy 4500 katonára s azonfelül tisztekre volt szüksége,³⁾ hogy III. Ferdinánd ellen nagyobb erővel léphessen fel.⁴⁾ A király azonban a hadfogadást most még ellenezte s még azt sem engedte meg, — a mit pedig Bethlen Ferencz keresztülvihetőnek tartott, — hogy a francia udvar tudtával a francia követ »sollicitálja a királyt, hogy megengedje, úgymint *magok számára*, mert egyébképpen való mód a dologban itt nem lehet.«⁵⁾

Eredménytelen volt az ugyanazon év tavaszán Lengyelországba küldött *Baksi István követsége* is, ki a vadászaton levő IV. Ulászlóval nem is beszélhetett, de azt a nem jelentéktelen tudósítást küldte Rákóczynak, hogy a lengyelek jóindulata igen változékony s bennök feltétlenül megbíznia nem lehet. Nehány hónap előtt még azt hangoztatták, hogy semmi közük az ausztriai házhoz,⁶⁾ most azonban már irigyelni kezdik Rákóczyt, szánakoznak a császáron vereségei miatt, sőt »közönségesen misét mondanak és imádkoznak itt Lengyelországban ex mandato magistratus, az császár szerencséjeért minden helyekben.«⁷⁾ Rákóczy tehát láthatta, hogy a dissidensek egyedül elégtelenek bárminő protestásn fejedelem megválasztását keresztülvinni. s hogy sikert csakis úgy remélhet, ha a döntő befolyású politikai tényezőknek, a kath. klérusnak és kath. nemességnek

¹⁾ Bethlen F. 1645 febr. 26-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Bethlen Ferencz 1645 márcz. eleje körül írt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ »Itt kinn az muskatérosoknak — írja Rákóczy 1645 febr. 25-én Bethlennek — s egyéb rendbeli tisztviselőknek az fő és első obesteren kívül az szerint fizetünk, az mint az mostaniaknak; az főobesternek pedig, az ki ugyan derekas ember lenne, minden hat hétre megadnánk 200 tallért, kiváltképpen ha meg lenne az 500 muskatérossa continue. Jó lovas kozákokat csak ötszázat kellene, ezeknek is megfizetünk, úgy mint 1636 az kik jöttek vala, de ezeknek páncezljoknak, karabélyoknak kellene lenni.« (Rákóczy sajátkezű eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ *Szülágyi S.* A linczi béke okmánytára, 329. l.

⁵⁾ Ugyanott.

⁶⁾ Bethlen Ferencz febr. 25-iki jelentése. Erd. Orszgy. Eml. X. 424. l.

⁷⁾ 1645 máj. 25-ről kelt jelentése. Erd. Orszgy. Eml. X. 428. l.

támogatását is megnyeri. Lengyelország viszonyainak alakulása erre is alkalmat szolgáltatottak.

Lengyelországban a senatus s a közép- és kismemesség (ordo equestris) hatalma a XVI. sz. óta a királyi tekintély rovására fokozatosan erősödött, úgyannyira, hogy a XVII. sz. folyamán a respublikának nevezett királyság külpolitikáját és belügyeit korlátlanul intézhette. A névlegessé vált királyi hatalom birtokosának a pusztá czímen kívül alig volt jogköre államügyekben, sőt magánviszonyainak intézésében is újabb és újabb korlátok akadályozták. A király legelső polgára volt a respublikának, de csak polgára és semmi több; s ha, miként Báthory István, meg is kísérelték a tényleges kormányzást, kísérletük kellő eszközök híján meddő maradt s a rendi hatalom korlátlan kifejlését meg nem akadályozhatták. Mindez azonban nem riasztotta vissza IV. Ulászlót attól, hogy a rendi hatalom túlkapásait korlátok közé szorítani meg ne kísérelje; tervét valamely külpolitikai bonyodalom, esetleg háború felidézése által vélte megvalósíthatónak. Felvetette tehát egy kelet-európai török-ellenes szövetség létesítésének eszméjét, s így azt a tervet akarta megvalósítani, melyet Lengyelországban Báthory, Erdélyben Bethlen Gábor keresztülvinni nem tudtak.

IV. Ulászló tervszövege szerint III. Ferdinánd mint német császár és magyar király, I. Rákóczy György mint erdélyi fejedelem, teljes erejükkel segítenék Lengyelországot;¹⁾ számított azonfelül néhány szomszédos uralkodó, köztük az orosz czár²⁾ és a kozákok³⁾ támogatására is. A császárral Nikolsburgban találkozott,⁴⁾ kitől — úgy látszik — biztatásokat kapván, a Rákóczival való tárgyalásokat is időszerűeknek találta. A közvetítéssel Radzivil Janussius herceget bizta meg s utasította őt, hogy apósa, Lupul vajda látogatása ürügye alatt menjen Havasalföldre, onnan visszatérve azonban ejtse útba Erdélyt s találkozzék Rákóczival.⁵⁾

A fejedelem csak 1646 július-havában értesült Radzivilnek augusztus végére kilátásba helyezett látogatásáról s arról, hogy küldetésének micsoda célja van. A fogadtatás⁶⁾ előkészítése

¹⁾ *Kemény János* Önéletírása, 465. l.

²⁾ Rákóczy 1646 márcz. 31-én kelt levele. *Beke és Barabás : Rákóczy György és a porta*, 791. l.)

³⁾ *Pastor* : *Bellum Scyth. Cosaccicum. Dantisci, 1652. p. 6. Grondaki* : *Hist. belli Cosacco-Polonici. Vacii, 1799. 39. l. Kemény J. Önéletírása. 467—68. ll.*

⁴⁾ *Kemény János* Önéletírása, 465. l.

⁵⁾ *Kemény János* Önéletírása, u. o.

⁶⁾ V. ö. Radzivil herceg munkácsi látogatása 1646-ban. Erdélyi Múzeum, 1905. 487—493. ll. A következőkben ezt követjük.

természetesen *Bethlen Ferencz* feladata volt, kihez a fejedelem segítségül Szopori Sulyok István Kolozs-megyei főispán főkomornyikot és Szénás Péter praefectust rendelte. Az előkészületek az Erdélyben akkor ismét dühöngő pestis miatt nagy nehézségekbe ütköztek, főleg Radzivil nagyszámú, mintegy 417 emberből álló kíséretének élelmezése ¹⁾ tekintetében, de azért a fogadtatás a legnagyobb rendben folyt le.

A herceget Erdély határán Basa Tamás, Petki István és Daniel János fogadták székely csapatokkal, melyek csak Brassóig szolgáltak kíséretül, onnan azután hazatérhettek. Brassóból, hová jul. 29-én érkeztek meg,*) Fogarason és Nagyszébenen keresztül ²⁾ Gyulafehérvár felé vette útját, honnan Tordán és Kolozsváron át Nagyvárad irányában haladt, mindenütt az erdélyi főnemesség diszkiséretével.⁴⁾ Ifj. Rákóczy György Nagyvárad felől indult a herceg elé nagyszámú kísérettel, a következő rendben: elől ment egy kópjás sereg, azután Bánházi Istvánnak, az erdélyi mezei hadak kapitányai egyikének katonái; ezek után tizenhat »tigrispárducz bőrös« udvari szolga ifj. Rákóczy György paripán; ezeket követi maga az ifjabbik fejedelem a váradai sereggel. A menetet egy más kópjás csapat zárta be.⁵⁾

A Nagyváradra való együttes bevonulást illetőleg megállapodtak arra nézve is, ha Radzivil kocsin, vagy lóháton jöjné. Bethlen Ferencz, ki a fogadtatás minden részletét megállapította, bevonulásuk módjára és rendjére vonatkozólag úgy intézkedett, hogy ha Radzivil lovon tartja bevonulását, akkor elől Bánházi katonái vagy a kurtányok menjenek, utánok a kópjás csapat, azután a herceg dragonyosai; ha a kurtányok mennek legelől, akkor most Bánházi katonái következnek s utánok Radzivil kozákjai, majd Rákóczy párducz- és tigrisbőrös katonái, néhány főúr, Radzivil Rákóczyval; utánok Rákóczy »főember szolgálai« s a herceg inasai, Rákóczy kópjás serege s végül a lengyelek »kék szekerei«, Radzivil és Rákóczy szekerei. Ha azonban a be-

¹⁾ A napi élelmezés a következő volt: Czípó nr. 2000; bor erdélyi hat negyvenes, per diem lib. nr. 1000. *Az herceg ő Nga konyhájára*: vágó barom per diem nr. 2; berbéc nr. 8; tyúk és kakas nr. 38; tyúki nr. 12; lúd per diem nr. 9. Ezenkívül bor (asszu szőlő bora), hal, rák, írósvaj, színvaj, méz, édes tej, nyers ugorka, dinnye, rizskása, nádméz, mindenféle fűszer; általában »valamit kérnek, meg kell lenni.« (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ *Nekesch-Schuller krónikája*. (Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó, IV. 230. l.)

³⁾ *Szalárdy* Siralmas m. krónikája, 221. l.

⁴⁾ Egykorú utasítás. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁵⁾ Ifj. Rákóczy György 1646 aug. 13-án kelt levele. (Eredetije u. o.)

vonulás kocsin történik, a menet a következőképen alakúl: Elöl megyen Bánházi katonáival, utánok a kópjasok, ezek után a kurtányok, a párduczborösöknek fele »az vezetékek előtt«; ezután a derék sereg, majd Radzivil dragonyosai, a lengyelek szekerei, Bethlen Ferencz szekere. Rákóczy szekere előtt megy a párduczborösök másik fele s a főemberek; ezeket követi Radzivil szekere, továbbá a kozák sereg s végül az »apró kuruczok.«¹⁾

Mínthogy Radzivil azt kívánta, hogy lengyel kísérete vele maradjon Nagyváradon s ne osszszak szét a Várad körül fekvő falvakban,²⁾ kiváló gondot fordítottak arra, hogy a lakosság s a lengyel kíséret közt egyenlenségek ne legyenek. Erre való tekintettel ifj. Rákóczy kihirdettette, hogy éjjel senki az utczákon ne tartózkodjék; éjjel és nappal lovas és gyalog czirkálók járjanak az utczákon, kiknek főleg azokra a házakra kell ügyelniök, melyekben Radzivil kísérete tartózkodik.³⁾

A herczeg aug. 14-én délben ért Váradra; két óraker már asztalhoz ültek. Ifj. Rákóczy megjegyzése szerint a herczeg »maga emberséges ember, azt akarí megengedheti, katona, tréfás fejedelmi ember«, a bort is csak savanyúvízzel elegyítve iszsza; hanem kísérete már tisztán iszsza a bort »mint a vizet.« Mikor azután jókedvük kerekedett, tánczra perdültek s maga Radzivil is tánczolt.⁴⁾ Az ifju fejedelem kedélyes udvarában nem első eset; néhány hónap előtt Gyulafehérvárott a franczia követnek, Croissynak támadt olyan kedve, hogy »tizenegy órától fogva csaknem hat óráig az tánczot egy ingben járta.«⁵⁾

Radzivil néhány napi ott tartózkodása után Székelyhídra ment, onnan pedig Munkács felé vette útját, hová aug. 22-én Szatmáron keresztül érkezett. I. Rákóczy György Munkács előtt várakozott a herczegre, kit a városba érve, a fejedelem udvari papja, Meggyesi üdvözölt »az egész magyarországi és erdélyi keresztyén reformata ecclesiák nevével.« Ágyulövések, tűzijátékok mulattatták a vendégeket, kiknek tiszteletére a fejedelem fényes lakomákat rendezett.⁶⁾ Radzivil aug. 22-től 29-ig

¹⁾ Eredeti fogalmazvány Bethlen Ferencz javításaival. (Eredetije u. o.)

²⁾ Ifj. Rákóczy György fent idézett levele szerint. V. ö. id. értekezésünk. Erd. Múzeum, 1905. 491. l.

³⁾ Ifj. Rákóczy György 1646 aug. 13-án kelt levele Bethlen Ferenczhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ Ifj. Rákóczy György levele Zsigmondhoz, 1646 aug. 15. (*Szilágyi*: A két Rákóczy családi levelezése, 366—367. ll.)

⁵⁾ Ifj. Rákóczy Györgynek Zsigmondhoz 1645 decz. 5-én írt levele. *Szilágyi* id. m. 358. l.

⁶⁾ *Szalárdy*: Siralmas magyar krón. 221. l. *Kemény János* Önéletírása, 446. l.

tartózkodott Munkácson ; ezen idő alatt folytak a tanácskozások IV. Ulászló tervéről s Rákóczy jelöltségéről, s a végeredmény a fejedelem tevékenységét egy időre határozott irányba terelte. Rákóczy mindenről, a mit tudni óhajtott, részletesen és hitelesen értesülhetett közvetlenül annak a pártnak fejétől, melyre elsősorban támaszkodhatott, s viszont Radzivil is behatóan tájékoztatta Rákóczyt az indító okokról s azon módokról, melyek Rákóczy jelöltetésére vonatkoznak, s melyek közül jelenleg leginkább célravezetőnek Ulászló coalitiójának támogatása tekinthető.¹⁾

Rákóczy a király tervének támogatására hajlandó volt ; őszinte szívvvel csatlakozott IV. Ulászlóhoz, s ezért még 1646 novemberében a részletek megállapítása s formális szövetségekötés végett *Bethlen Ferenczet követségben* Lengyelországba küldötte. A coalitió terve már előre is kizárta a nyilvánosságot ; a siker első feltétele az volt, hogy a porta mennél későbbben vegyen arról tudomást, s ezért Bethlen követségének bevallott céljálúl a máramarosi határkérdés és néhány lengyelországi birtokügy rendezését tüntették fel.²⁾

Az utasítás szerint Bethlennek még a királylyal szemben is óvatosnak kell lennie s legfeljebb Radzivil jelenlétében folyhatnak a tárgyalások. Az óvatosság teljesen indokolt volt. Bethlen már útjában Varsó felé tapasztalta, hogy Ulászló vállalkozása, a mennyiben természetesen tudtak arról, nem népszerű, miről urát nem késett tudósítani. Ez viszont Rákóczy tervei-vel nem egyezett, ki őszintén óhajtotta a coalitió létrejöttét, s azért most, a Bethlen Ferencztől nyert hírek hatása alatt, messzemenő áldozatokra határozta el magát,³⁾ hogy Ulászlót szándékában még inkább megerősítse. Bethlen a Rákóczytól vett utasítás értelmében a lengyel király elé is terjesztette ura feltételeit, ki azonban ez alkalommal végérvényes választ nem adhatott ; még maga sem tudta, vagy talán nem is akarta tudni a rendek állásfoglalását a tervezett szövetséggel szemben, s valószínűleg az előkészületek sem haladtak annyira előre, hogy a Rákóczyval való formális szövetségekötés halaszthatatlan lett volna. Bethlen azonban láthatta, a mire Ulászló mindenesetre hivatkozott is, hogy a zsoldosok fogadása nagy buzgalommal folyik,⁴⁾ s ezért ő maga is tárgyalni kezdett Duplessis Tamás

¹⁾ *Grondski* id. m. 310—317. ll. V. ö. I. Rákóczy Gy. és a lengyel királyság cz. dolgozatunkat, 26—27. l.

²⁾ Az instructiót l. Erd. Orszgy. Eml. X. 442—451. ll.

³⁾ Rézben titkos írással írott eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁴⁾ *Beke és Barabás* id. m. 798. l.

ezredessel a hadfogadás ügyében, ki hajlandó volt a toborzást bizonyos feltételek mellett magára vállalni.¹⁾

Azokhoz a vérmes reményekhez képest, melyeket I. Rákóczy György Radzivil előadásai alapján a coalitiohoz fűzött, Bethlen Ferencz követségének eredménye nem volt jelentékeny: de, úgy látszik, abban a meggyőződésben volt, hogy Ulászlónak majd csak sikerül a kezdet nehézségeivel megküzdenie s a rendek ellenszenvét vállalkozása iránt elosztatnia. Nem látta tehát szükségesnek a török portával az utóbbi időben mindinkább feszültté vált viszonyán való változtatást, jóllehet portai főkövetei épen nem titkolták előtte a porta ingerültségét.²⁾ Az erdélyi rendek, kiket Rákóczy a dolgok állásáról tájékoztatni mindamelletl jónak látott, Rákóczynak mindenben igazat adtak: törvénytelennek nyilvánították a portától újabban kért adófel-emelést, mert ez az ország veszedelmére »első út nyitása«,³⁾ de viszont nem látják tanácsosnak »denegálását ebbeli kívánságoknak«, s felhatalmazzák a fejedelmet, hogy komoly veszedelem esetén a portai követeléseknek eleget tegyen.⁴⁾

A fejedelemnek a rendek ezen határozatára, mely politikáját a portával szemben helyeslőleg elfogadta, más szempontból is szüksége volt. Küszöbön állott a lengyel országgyűlés, melyet IV. Ulászló kizárólag coalitiojának országos határozattá való emelése végett 1647 május elejére⁵⁾ hívott össze. s Rákóczy azt hitte, hogy a lengyel rendek elhatározására habozásuk esetén döntő lehet az erdélyi rendek végzése. Alig néhány nappal tehát az országgyűlés felosztatása után, sőt talán még annak ideje alatt, 1647 április vége felé, *Bethlen Ferencz* az országgyűlési határozattal Varsóba küldte, azzal a feladattal, hogy a szövetséget az ugyanakkor egybegyült lengyel rendekkel is elfogadtassa.

Bethlennek már előbbi követségei alkalmával is volt módja tapasztalni, — a mire Radzivil munkácsi látogatásakor Rákóczy figyelmét egyenesen fel is hívta, — hogy a lengyel főurak, de maga a lengyel király is, az ajándékoktól nem idegenkednek, sőt valamely ügy sikere épen az ajándékok mennyiségétől függ.

¹⁾ Az 1646 decz. 18-án kelt feltételek eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában. V. ö. *Szilágyi*: Levelek és akták stb. 871. l.

²⁾ Szalánczynak 1646 decz. 19-én Rákóczyhoz intézett levele. (*Bek. és Barabás* id. kiadv. 815. l.) Ugyanannak 1647 febr. 13-án kelt levele. (*Szilágyi* S. Levelek és akták stb. 871. l.)

³⁾ Rákóczy 1647 ápr. 23-án Szalánczhoz intézett levele. (*Szilágyi*: Levelek és akták, 884. l.)

⁴⁾ Erd. Orszgy. Eml. X. 461—463. ll.

⁵⁾ *Temberski*: Annal. ad. ann. 1647. SS. Rer. Polon. XVI. p. 10.

Erre a körülményre hivatkozott Bethlen Ferencz is. »Mivel kegyelmes uram, az dolgok nagyok, . . . az Ngod hasznáért és méltóságáért is nekem igen tetszenék, az királynak Ngod sincerus affectusának külső mutatására ajándékkal menni.« Rákóczynak ez ellen kifogása nem lehetett és így Bethlen javaslatai értelmében a cancellariusnak, ki »az dolgot ott benn dirigálja« öt hordó bort, Bregynek, a francia király állandó megbizottjának egy lovat, a »regens cancellariae«-nak egy kupát, a gorlici postarostának két hordó bort stb. küldetett.¹⁾

Bethlen Ferencz követi megbízatásának a coalitio elfogadtatására vonatkozó része azonban eredménytelen maradt. A kudarcz nem Bethlennek mult s nem is Rákóczynak lengyel híveinek buzgóságán, hanem IV. Ulászló tapintatlan s a lengyel rendek haragját kihívó magatartásán. A rendek már abban is törvénysértést láttak a király részéről, hogy az 1641-iki országgyűlési határozat ellenére ²⁾ Nikolsburgba, tehát külföldre ment tárgyalni államérdekekbe vágó külpolitikai ügyben,³⁾ melyet Ulászló magán ügynek még abban az esetben sem tekinthetett, ha az állam anyagi támogatásával egyáltalában nem akart is élni. A katolikusokat Ulászlónak a dissidensekkel, nevezetesen ezek fejével Radzivillel való gyakori érintkezése bántotta, s általában rossz vért szült köztük azon idegeneknek befolyása, kik a király második házassága óta állandóan az udvarban tartózkodtak s befolyásukat sokszor a lengyel közvélemény ellenére is éreztették. A többség azonban mindettől eltekintve teljesen fölöslegesnek, sőt károsnak tartotta Ulászló coalitioját oly körülmények közt, midőn a belső nyugalmat vallási villongások háborítják, s szomszédjaik a mindig gyanus kozákok, oroszok, tatárok stb. Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk azon, hogy a május első napjaiban Varsóban megnyílt országgyűlés, melyre Bethlen Ferencz is idejekorán megérkezett, Ulászlónak egyszerűen megtiltotta a török háborút s arra kényszerítette, hogy saját költségén fogadott, mintegy 16,000 főből álló zsoldos hadát feloszlassa.⁴⁾ Hiába hívta fel Bethlen a rendek figyelmét arra, hogy »ha az török vagy Erdélyre vagy Magyar-

¹⁾ Bethlen Ferencz 1647 április-havából való memorialéja szerint. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ *Lengnich*: Jus publicum Poloniae, Lib. II. C. 12. § 17. I. p. 352. Említi ezt *Kemény János* is: *Önéletírása*, 466. l.

³⁾ »Rex nihil inconsultis nobilibus in publicis rebus potest facere.« Egykorú tudósítás a gr. Bethlenek keresdi levéltárában. V. ö. *Starovolski*: *Polonia nunc denuo recognita et aucta*. Dantisci, 1652. p. 248.

⁴⁾ *Kemény Önéletírása*, 466. l. — *Temberski*: *Annal. ad a. 1647. SS. Rer. Polon. XVI. p. 9.* — *Grondski* id. m. 34. l.

országgra immediate hadat indítana, avagy csak másüvé is keresztvénség ellen ezeken az tartományokon hadat általvinni akarna, in tali casu mi tanácsot adnak, magunkat mint alkalmaztat-hassuk; vajjon fegyverrel akarnak-e ő felsége és az republica segíteni, avagy nem; ha akarnak mi móddal; ha nem, mint kellessék eltávoztatnunk az veszedelmet magunkról és az Lengyelország szomszédságából?» Vagy meggondolták-e azt, hogy »ha ez szegény hazában török, avagy töröknek faveáló ember férkeznek, mind Lengyel- és Magyarországra minemü veszedelmes utak fognak nyittatni?«¹⁾ Az ilyen eshetőségek csak másodsorban jöhettek tekintetbe még rendezettebb társadalmi és politikai viszonyok között is; a rendek felfogása szerint a főteendő jelenleg a belső ellentétek elsimítása, a pillanatnyi szükségletek kielégítése, nem pedig bizonytalan kimenetelű és előreláthatólag hosszasan tartó külfáború előidézése olyan ellenséggel szemben, mely nemrég maga sürgette a lengyelekkel való békekötést.²⁾ A körülmények újabb alakulásai valóban álláspontjuk helyessége mellett szóltak.

A varsói országgyűlés még együtt volt, midőn a vilnai püspöknek a lengyel rendekhez intézett leveléből arról értesültek, hogy a dissidensek feje Radzivill, a kath. egyházon oly sérelmet követett el, melyet megtorlatlanul hagyniok nem szabad.³⁾ A különben is izgatott hangulatban lévő rendek erre annyival is inkább készek voltak, mivel azt hitték, itt a kedvező alkalom a dissidensek végleges elnyomására. Egy részök azért kész volt a vilnai püspök kívánságát teljesíteni, mely szerint Radzivillt törvényes idézés nélkül kell elítélni; a másik, józanabb rész ellenben hangoztatta, hogy ilyesmi az alkotmány értelmében tilos és Radzivillel sem lehet kivételt tenniök. Több napon át elkeseredett viták folytak a kérdésről. Radzivill eleinte nem vett azokban részt, s midőn később mégis felszólt, nem annyira

¹⁾ Instructiójából. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Szalánczy 1647 márcz. 8-án kelt levele. (*Beke és Barabás* id. kiadv. 828. l.)

³⁾ Radzivill birtokainak egyikén a kath. plebánus keresztfát állítatott fel a határban, a hol eddig nem volt. A herczeg e miatt kérdővonta a parasztoakat, kik »mentették magokat, igazították parochusra.« Radzivill meg is kérdezte tőle: »Miért emeled fel az figurát én hírem és engedelmem nélkül?« — »Vagyon hatalmam reá — felelé amaz, — többet is állatok fel ez napokban.« A herczeg »az parasztságot megfenyegeté«, mire ezek éjjel kiásták a keresztfát s a czinterembe vitték. honnan azonban a plebánus elvitette s előbbi helyén felállította. Erre Radzivill a keresztfát állítólag szétvagdaltatta. — Mindezt Bethlen Ferencz 1647 máj. 15-iki jelentése után adjuk. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.) Részletesen ír erről *Gronski* is id. m. 318—340. ll.

védte magát, mint inkább leczkértette a rendeket, úgy hogy e miatt sokan kardot akartak rántani ellene s csak az a tudat tartotta őket vissza a vérontástól, hogy Radzivilnek több ezer főből álló fegyveres kísérete volt a közelben. Végre is IV. Ulászlónak kellett közbelépnie, ki Radzivilnek megígérte, hogy ezt a gyűlöletes ügyet a napirendről levéteti, a mi meg is történt.¹⁾ A felekezeti villongások azonban ezáltal nem szűntek meg, sőt ellenkezőleg, általánosakká s mindinkább szenvedélyesebbekké váltak. Bizonyosága ennek Schlichting Jónás könyveinek elégetése s a vallási okokból kiűtött krakói forradalom, mely azonban a dissidensek vereségével végződött. »Szegény dissidensek, nagy megszorodott állapotba vadnak.« »Bizodalma vagyon csak Ngodban az több evangelikusoknak is — írja Bethlen Ferencz Rákóczynak — soha ilyen állapotjokat nem remélték, az mennyit most megtapasztalnak.«²⁾

A viszonyok ilyen alakulásai tehát Rákóczy személyét mind inkább előtérbe hozták. A fejedelem láthatta, hogy a dissidensek, ha érdekből is, buzgó támogatói jelöltetésének, de volt alkalmá arról is meggyőződnie, hogy sikerre csakis a kath. többség megnyerésével lehet kilátása. Ezért karolta fel IV. Ulászló tervét, mely a rendek határozott ellenszegülésén hajótörést szenvedett ugyan, de a mely Rákóczy személyének a katolikusok előtt bizonyos népszerűséget szerzett. Önzetlennek látszó ajánlatai, Lengyelország érdekeiért mutatott gondoskodásai vég-eredményökben tehát meddőknek nem mondhatók.

Bethlen Ferencznek a coalitióra vonatkozó tárgyalásokon kívül ezen követsége alkalmával más missiója is volt : a Rákóczy Zsigmond és Lupul vajda leánya közt tervezett házasság létrehozása. Az eszme Rákóczytól eredt, de megvalósíthatását Lupul vejének Radzivilnek támogatása által remélte. A kivétel Bethlen Ferencz találékonyására volt bízva, mert Rákóczy határozottan azt kívánta, hogy a jelen alkalommal »per totum csak az punctumok szerint procedáljon és azzal az móddal, *nem is úgy, mintha az nekünk hírünkkel* volna, egyáltalában az mi nevünk ne forogjon benne.«³⁾ Bethlen így is tett. »Az herczegnél csak magamtól hoztam elé uram dolgát, — jelenti urának — de derekasson nem discouráltan még véle felölle, mert conturbatus. Rövideden azt mondja, hogy az feleségére nézve merne commendálni, mert jó feleséget talált benne, contentus vélle.

¹⁾ Grondski id. m. 340—343. ll.

²⁾ Bethlen Ferencz 1647 máj. 15-én kelt jelentéséből. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ I. Rákóczy György levele Bethlen Ferenczhez, 1647 ápr. 24-én. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

de az apjával (t. i. Lupul vajdával) nem contentus, és azt mit másoktól hallott felölle, szinte elhiszi.«¹⁾

Lupul vajda jellemét legjobban Rákóczy ismerte, Radzivil szavai tehát meg nem lephették. Elképzelhető ezek után, hogy azon indító okoknak, melyek a fejedelem elméjében ez eszmét megteremtették s a vajdától szenvedett sérelmeket és a más körülmények közt bizonyára akadályúl szolgáló valláskülönbőséget háttérbe szorították, meggyőzőknek kellett lenniök. A terv valóban egy mozgalommal áll összefüggésben, melynek nagy jelentőségét törekvéseire nézve Rákóczy azonnal felismeri, t. i. a *kozákok szervezkedésével*, *Chmelnicki* fellépésével. Rákóczy előtt már a mozgalom kezdetekor nyilvánvaló volt, hogy Chmelnicki, legalább egyidőre, számottevő tényező Lengyelország sorsa intézésében, jóindulata tehát nyomós érv volna Rákóczy megválasztása mellett. »De az út Czeherinbe Moldván át vezetett.«²⁾ Moldva barátságának biztosítása pedig komoly feladat volt. Rákóczy nagyon jól tudta, hogy a ravasz és gyanakvó Lupul vajdával szemben óvatosan kell eljárnia s ugyancsak szilárdnak kell lennie azon köteléknek is, melylyel a vajdát állandóan magához fűzni akarja. Így születik meg pihenni nem tudó elméjében Zsigmond és Lupul leánya házassági terve, mely ellen, mint láttuk, Radzivilnek voltak ugyan aggodalmai, de egészben véve helyesnek tartotta. Lupul maga is felismerte azon előnyöket, melyekben a Moldva és Erdély közt létesítendő ezen szorosabb kapcsolat által része lesz, s így a terv ellen kifogást nem emelt. A tárgyalások folyamán, melyek Rákóczy megbízásából Kemény János és Lupul, majd pedig Lupul és Rákóczy között közvetlenül folytak, a vajda késznek nyilatkozott, a mennyiben rajta múlik, támogatni Rákóczy jelöltségét. »Offerálja magát, hogy ha miben kívánja az fejedelem, kész leszen ő is cooperálni dolgának promotiójában mind lengyelországi nagy ember jóakarói által s mind egyéb utakon, csak az fejedelem is viseljen hozzá jó affectust és tartson jó correspondentiát.«³⁾ Lupul támogatása s ezzel kapcsolatosan a kozákok jóindulata⁴⁾ Rákóczy irányában tehát biztosítottnak látszott, s ez jelentékeny eredménynek tekinthető, főleg IV. Ulászlónak 1648 máj. 20-án⁵⁾

¹⁾ Bethlen Ferencz jelentése 1647 máj. 15-ről. (Eredetije ugyanott.)

²⁾ *Szilágyi S.* Rákóczy Zsigmond, 91. l.

³⁾ *Kemény János* Önéletírása, 478—479. ll.

⁴⁾ »Sokan voltak consentiensek Radcsivillel, épen pedig az görög valláson levők is, mely igen része Lengyel- és Litvaországoknak, kiből állott az kozáság is, az kik is igen addictusok voltak Radcsivillehez«, még inkább pedig a szintén gör. kel. Lupulhoz. *Kemény* Önéletírása, 475. l.

⁵⁾ *Pastor*: Bellum Scyth. Cosacc. p. 18. *Temberski*: *Annal.* ad a. 1648. SS. *Rer. Pol.* XVI. p. 82. *Székely Oklevéltár*, VI. 182. l.

bekövetkezett halála miatt, mely épen a Lupullal folytatott tárgyalások ideje alatt történt.

I. Rákóczy György a Frigyes Vilmos brandenburgi választóhoz küldött követétől, Mikes Mihálytól, valószínűleg május hó vége felé ¹⁾ értesült Ulászló haláláról, ²⁾ hivatalos tudósítást azonban csak jul. 2-án kapott Lubienski Mátyás gneseni érsektől, az ország interrexétől. ³⁾ Ezen — talán szándékosan előidézett — késedelem máris egyidőre tétlenségre kárhoztatta a fejedelmet; míg hivatalos értesítést nem kapott, nyiltan, mint jelölt sem léphetett fel. Mivel pedig az újabban hozott lengyel törvények értelmében a diplomáciai érintkezés Lengyelország és a külföld, így Erdély közt, az interregnum ideje alatt csaknem lehetetlen volt, ⁴⁾ a követ- és izenetváltások Rákóczy és lengyel hívei közt ritkábbakká váltak, a minek természetesen következményei voltak.

A gneseni érsek a királyválasztás körülményeit megállapító *előkészítő országgyűlést* (az u. n. comitia convocacionis) ⁵⁾ julius végére tűzte ki. E rövid ideig tartó országgyűlésen fogadták szokás szerint a külföldi uralkodóknak többnyire a királyválasztás ügyében megjelent követségeit is. A senatus tagjaival, a közép- és kismemességnek (ordo equestris) azzal a részével, melynek befolyása a királyválasztások alkalmával túlyomó volt, most lehetett aránylag legkevesebb fáradsággal, de a legnagyobb eredménnyel megállapodásra jutni vagy tárgyalni az egyes jelöltekre vonatkozólag, mert a királyválasztás idejéig gyűlést ezenkívül nem tartottak. Az érdekelt külföldi uralkodók követői ezért az előkészítő országgyűlésen mindig megjelentek. Rákóczy maga is készülődött erre, s régi kipróbált, a lengyelországi viszonyokat alaposan ismerő hívét *Bethlen Ferenczet* és *Klobusiczky Andrást* szemelte ki e követségre. A ritkábbakká vált összeköt-

¹⁾ V. ö. a Chmelnickihez küldött követnek, Bencser Pálnak adott utasítást jun. 3-ról. Székely Oklevéltár, VI. 182. l.

²⁾ I. Rákóczy György 1648 jun. 28-án a választófejedelemhez intézett levele. (*Szilágyi*: Okmánytár I. Rákóczy György svéd és francia összekött. tört. 420—421. ll.) *Szilágyi*: Rákóczy Zsigmond, 89. l.

³⁾ 1648 jun. 6-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ «Edictumot adtak ki az király locumtenensi az interregnum alatt, hogy idegeny országból ide be sem követet, sem postát be ne bocsássunk, se ki ne bocsássunk, hanem nagy vigyázásunk legyen az ilyenekre. Ha történnék, hogy jünének, . . . megfogjuk és az mostani hetmany népéhez küldjük.» Ezeket mondta egyik lengyel nemes Szaplonczainak, kit Rákóczy az oláh bibliákkal a kiewi metropolitához küldött. (Aug. 1-én kelt levele. Egykorú másolata a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.) V. ö. *Lengnich*, Lib. II. c. 3. §. 4. Tom. I. p. 67.

⁵⁾ *Lengnich*, Lib. II. c. 3. §. 19. I. p. 76. és §. 25. I. p. 81.

tetésük miatt azonban a gyűlés idejéről elkésve értesültek,¹⁾ s Bethlenék bármennyire igyekeztek is, Varsóba már csak a gyűlés feloszlata után értek be.²⁾ Feladatuk ezután csak a gneseni érsekkel, mint interrex-szel való tárgyalásokra szorítkozott, egyelőre azonban nem Rákóczy jelöltetésére, hanem Lengyelország zaklatott belviszonyai rendezésének módjaira vonatkozólag. A fejedelem most is önzetlennek akart látszani, mint előbb a coalitio tervezgetése alkalmából s azt hitte, hogy a clerus az egyoldalú felekezeti szempontokon felülemelkedvén, áldozatkészségét méltányolni fogja. Rákóczy követsége tehát a paptól a hazafihoz appellált a gneseni érseknél is. A fejedelem — úgy mond a követség — igen jól ismeri Lengyelország kétségbeejtő viszonyait, a mit egyébiránt Lubieni sem titkolt minapi (jun. 6-án kelt) levelében; tudomása van a kozákok támadásáról, a belháborúkról, melyek miatt Lengyelország a török portával is háborúba bonyolodhatik. Mit fog tenni az ország ebben az esetben? Van-e annyi seregök, hogy a sikeres ellenállás remélhető? Megtörténhetik azonban az is, a mi a multban is előfordult, hogy a porta egyszerűen Rákóczyra parancsol, hogy seregeivel a török haderőhöz csatlakozzék, mely haderő talán épen Lengyelország ellen indul. Mitévő legyen a fejedelem ebben az esetben? Mit tanácsol neki a köztársaság? Mindkét államra nézve bizonyára legelőnyösebb volna a szövetségkötés, a miről különben az érsek úr is említést tett multkori levelében. de hogyan, minő feltételek mellett képzei az érsek úr ennek megvalósítását? A fejedelem a maga részéről őszintén óhajta a szövetséget, mert ebben mindkét állam érdekeinek legjobb biztosítását látja.³⁾

Bethlenék felfogása szerint az érseknek, ha oly őszintén szíven viseli Lengyelország sorsát, mint a hogy mutatta, magáévá kellett volna tennie a dissidensek álláspontját, kik főleg a zavaros viszonyokra hivatkozva hangoztatták Rákóczy megválasztásának szükségességét. Az érsek választát nem ismerjük ugyan, de a későbbi királyválasztás alkalmával mutatott pártállását tekintve, az kitérő, vagy csak általános vonatkozású lehetett, Bethlenék várakozását ki nem elégíthette.

Több eredményt várt azonban a követség Rákóczy Zsigmondnak az özvegy lengyel királynéval esetleg kötendő ház-

¹⁾ Klobusiczky memorialéja 1648 jul. 16-ról. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ I. Rákóczy Gy. levele Owerbeck János brandenburgi fejedelmi megbizotthoz, 1648 szept. 30-ról. (Eredetije u. o.)

³⁾ Klobusiczky memorialéja 1648 jul. 16-ról. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

ságától, melynek eszméje a francia udvarnak a lengyel királyi udvarban tartózkodó megbizottaitól származhatott, mi által az udvar személyes híveit vélték megnyerhetni s a mibe — úgy látszik — maga Zsigmond is szívesebben beleegyezett volna, mint a vallásváltoztatásba.¹⁾ A házassági terv, s ez által az udvari párt megnyerése, kétségkívül nagy előny lett volna megvalósulása esetén, s ha egyszer már komolyan szóba került, megvalósítása érdekében mindent meg kellett volna tenniök. Rákóczy bizalmasai azonban nem lelkesedtek e tervért. Kemény János pl. előnyösebbnek tartotta a Lupul leányával való házasságot, mely legalább biztosnak látszott; a lengyel királyné elvételét »csak személyiért«, nyilvánvaló haszon nélkül semmiképen sem javasolta.²⁾ De magának Rákóczynak sem az volt az akarata, hogy fiának minden áron királyné legyen a felesége; »bizony dolog, ha az királyné elvétele nélkül is obtineálhatná az királyságot, nekünk az tetszenék inkább.« A puritán erkölcsű gyulafehérvári udvar, mely mindig gyanus szemmel nézte a lengyel udvar léha életmódját, Zsigmond jövődó feleségétől is elsősorban a női erényeket kívánta. »Ha bizonyoson és hitelesen, csalhatatlanul Kegyelmetek végére mehet tiszta, tökéletes, szemérmes magaviseelésének, erkölcsének s életének, — figyelmezteti Bethlenéket az öreg fejedelem — ha nem valami keményharagú, kevély, magában bizakodó, hanem tractabilis, szelíd, emberbecsülő«, csak akkor fogjanak feladatukhoz. Minthogy pedig mindezt a követek nem tudhatják, Radzivilk kéri fel általok »elke üdvösségére, az nekünk tött fiui kötelességére, mind jót s gonoszt valamit tudna, vagy hallott s értett volna felőle, jelentené meg; azt is, mi tetszik neki.« »Ha meg akarja mondani az herczeg tökéletesen az királyné magaviseelését, jó s rossz erkölcsét, meg tudja mondani.« Általában tervét Radzivilk és párt-hívei tetszésétől teszi függővé: »ha jóakaróinknak is tetszeni fogna«³⁾ — hangoztatja a fejedelem.

A comitia convocationis megállapodása szerint a királyválasztás október elsejére volt kitűzve.⁴⁾ Az előkészületek megtétele végett, másrészt azonban a lengyel törvények értelmében, me-

¹⁾ Rákóczy Zsigmond levele ez időtájt Kemény Jánoshoz. Tört. Tár, 1887. 431. l. és *Szilágyi*: Rákóczy Zsigmond, 90—91. ll.

²⁾ I. Rákóczy Györgynek 1648 aug. 2-án a követekhez írt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ I. Rákóczy György ugyanazon levelében.

⁴⁾ *Kochowski*: Annal. Poloniae ab obitu Wladislai IV. lib. I. Cracoviae, 1683. p. 47. *Temberski*: Annal. ad a. 1648. SS. Rer. Polon. XVI. p. 91. és 92. Dalmadi jelentése 1648 szept. végéről. (*Szilágyi*: I. Rákóczy György svéd és francia összekött. tört. 427. l.)

lyek az interregnum alatt idegen követeknek Lengyelországban való tartózkodását lehető rövidre szabják,¹⁾ Bethlenék még aug. közepe táján egyrészt biztatásokkal, másrészt azzal a tudósítással, hogy a királyválasztáson szintén szavazati joggal bíró városok egyike-másika, köztük Danzig, már másoknak kötötték le szavukat,²⁾ hazatértek.

A fejedelmi udvar május óta lázas készülődések és élénk diplomáciai összeköttetések színhelye volt. Kemény János még Lupul udvarában tartózkodott, nem annyira a szövetség s házasság ügyében, mely befejezettnek volt tekinthető, mint inkább a Chmelnickivel való tárgyalások végett,³⁾ mivel Rákóczy szövetségzi öhajtott. A kívánt eredmény azonban nem következett be. A hetman a Rákóczytól felajánlott szövetség előnyeit felismerte ugyan, de politikai céljának a lengyel királyválasztási eshetőségek miatt nem tartotta; fontosabb volt előtte a függetlenné vált kozákság Lengyelországhoz való viszonyának rendezése, mint Rákóczy problematikus sikerű jelöltségének támogatása. A kozákság elismertetése pedig elsősorban a lengyel rendektől függött, kiknek nagy része, ha nem is épen többsége. IV. Ulászló szintén trónkövetelő testvérei: János Kázmér és Károly köré csoportosult, a kik közül János Kázmér ugyanazon okokból mint Rákóczy, alkudozott is Chmelnickivel. Rákóczynak tehát ismét csak üres biztatásokkal kellett megelégednie, mikben a hetman, ki magát minden eshetőségre biztosítani akarta, nem is fukarkodott.

Rákóczy e diplomáciai tárgyalásokkal egyidejűleg Mikes Mihályt és Padányi Gergelyt Frigyes Vilmos választófejedelemhez,⁴⁾ Dalmadi Istvánt pedig (jun. 10.) Krisztina svéd királynőhöz küldötte,⁵⁾ arra akarván őket bírni, hogy a küszöbön álló királyválasztás alkalmával befolyásukat az ő érdekében érvényesítsék. Dalmadi azonban »az szép szónál« egyebet nem tudott urának megvinni; mire különben is október közepe táján Erdélybe ért, az öreg fejedelem halott volt. Sikertelen volt Mikes és Padányi küldetése is, mivel a brandenburgi választó maga

¹⁾ Goraiski chelmi várnagy levele Bethlen Ferenczhez, 1648 aug. 3. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Dalmadi id. tudósítása 1648 szept. végéről. (*Sztlágyi* id. m. 427. l.)

³⁾ A követségre l. *Kemény János* Ünéletirása, 480. l. Székely Oklevéltár, VI. k. 182—183. ll.

⁴⁾ I. Rákóczy György 1648 jun. 28-án kelt levele. (*Sztlágyi Sándor*: I. Rákóczy György svéd és francia összekött. tört. 420—421. ll.)

⁵⁾ Iratait l. *Sztlágyi* id. m. 421—433. ll. V. ö. szintén *Sztlágyi*-től: Dalmadi István követsége. (Rajzok és tanulm. Budapest, 1875. I. k. 249—256. ll.)

is jogot formált a lengyel trónra,¹⁾ habár számbavehető pártja alig lehetett.

A fejedelmi udvarnál e közben, főleg a Bethlenéktől hozott hírek hatása alatt, nagyban készülődtek a közelgő királyválasztásra. Az öreg fejedelem a befolyásosabb lengyel főneméseknek és főpapoknak leveleket íratott,²⁾ de egyúttal, miként előbb is tette, ajándékokról is bőven gondoskodott,³⁾ s nem feledkezett meg arról sem, a mit az eddigi lengyel királyválasztások történetéből megtanulhatott, hogy az arany csengésének a lengyel nemesség nem tud ellentállani. »Egy ládában negyvenezer vert sárga aranyakat, viszont költségekre s egyéb szükségésekre tallért circiter húszezeret küldte az végre, hogy... abból pártokat szerezzenek és vitélzö rendnek is fizessenek«, olvassuk Keménynél.⁴⁾

Rákóczy követei, Bethlen Ferencz és Klobusiczky András szept. közepe táján a levelekkel, az ajándékokkal s a pénzzel Varsóba indultak, most már határozottan azzal a megbizatással, hogy Zsigmond s ne az öreg fejedelem megválasztatása érdekében fáradozzanak. Zsigmond jelöltségéről Rákóczy bizalmasai idáig is tudtak, hiszen az özvegy lengyel királynéval való házassági tervet is ezért vették számításba, de egyébként arról mások nem tudtak. A királyválasztási aktus előtt közvetlenül Rákóczy jónak látta fiának úgyszólván hivatalos jelöltetését,⁵⁾ a mi azonban, mint a következmények mutatták, nem volt szerencsés lépés a fejedelem részéről. Igen sokan voltak olyanok, kik csakis Rákóczy személyes tulajdonságait tisztelve, állottak táborába, nem ugyan a dissidensek között, kik előtt a végczél csak protestáns uralkodó, jelenleg éppen Rákóczy vagy fiai valamelyikének megválasztatása lehetett, hanem a kath. főrendek és nemesség azon töredékében, mely Rákóczy személyiségé-

¹⁾ *Kemény* Önéletirása, 474. l. Dalmadi id. jelentése.

²⁾ Bethlen Ferencz 155 darab levelet vitt magával; így pl. a 34 palatinusnak, Lengyelország és Lithvánia főbb méltóságainak, idegen uralkodók követeinek, a 38 várnagynak, a 12 püspöknek, a 3 érseknek stb. (Az erről szóló jegyzék eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ V. ö. Göcs Pál követsége. Erd. Orszgy. Eml. X. 494—495. ll. A fejedelem pl. Arpajou francia követnek veresbársony szkófumos czafragot (Bethlen F. 1648 decz. jelentése), Bregynek és Niemicznek lovakat szánt. (I. Rákóczy Gy. 1648 okt. 2-iki levele Bethlen Ferenczhez.) De különösen sok bort küldött be lengyel híveinek. L. erre Göcs id. jelentését és *Temberski*: *Annal.* ad a. 1648. SS. Rer. Polon. XVI. p. 93. »Multis vasis vini distributis inter equites Polonos aliove.«

⁴⁾ *Kemény* Önéletirása, 475—476. ll.

⁵⁾ I. Rákóczy Gy. levele Radzivilhez, 1648 ószéről. Erd. Orszgy. Eml. X. 495—496. l.

ben s uralkodása eddigi tényeiben biztosítékot látott Lengyelország külpolitikai viszonyainak s zilált belügyeinek rendezésére. Ezek az előttük kevésbé ismert s különben is fiatal Zsigmond jelöltetése által magukat minden kötelezettség alól feloldottaknak tartották, mivel szerintök megszűntek azon indokok, melyek őket Rákóczy pártjához csatolták.¹⁾ Radzivilék körében tehát jónak látták Zsigmond jelöltségét látszólag elejteni, s csak az öreg Rákóczy érdekében és az ő jelöltségét hangoztatva készülődtek a választási küzdelmekre. Az okt. 6-án megnyílt királyválasztó gyűlésen Zsigmond jelöltsége valóban szóba sem került, csupán az öreg fejedelem szerepel a jelöltek között.

Bethlenék a királyválasztó gyűlés előtt érkeztek Varsóba. A gyűlés a szokásos helyen a régi formásokkal okt. 6-án nyílt meg. Tekintettel azonban a felfordult belügyi viszonyokra, melyek gyors orvoslást kívántak, elhatározták, hogy mindenekelőtt — eltérőleg az eddigi szokásoktól — az idegen követek beszédeinek meghallgatása helyett a kozákokkal való tárgyalásokat tűzik ki napirendre, melyek azonban eredménytelenek voltak.²⁾ Több napon át folytak a tanácskozások azon eszközökről is, melyekkel a jelenlegi helyzeten segíteni véltek, s arról, hogy egyáltalában megtartsák-e a királyválasztást, vagy pedig a krakói palatinus javaslata értelmében néhány hónappal elhalasztják.³⁾ Csak ezután fogtak a tulajdonképeni királyválasztás megejtéséhez, mely, mint említettük, először a külföldi uralkodók követeinek a megállapított sorrendben történő⁴⁾ meghallgatásával kezdődött, kik többnyire az egyes jelöltek érdekében emelték fel szavukat.

Mint minden interregnum alkalmával, úgy IV. Ulászló halála után is, többen küzdenek a lengyel koronáért. Így I. Rákóczy Györgyön kívül IV. Ulászló két öccse: János Kázmér és Károly vármiai püspök; Fülöp Vilmos brandenburgi választó, Ulászló sógora; Lipót osztrák herceg; a Neuburgi herceg, sőt az orosz czár is.⁵⁾ Rákóczyn s IV. Ulászló

¹⁾ Jakab kurlandiai herceg, Rákóczy egyik legrégebb híve, szintén a jelzett okokból nem támogathatta Zsigmond jelöltségét. 1648 szept. végén kelt levele Rákóczyhoz. (Egyidejű másolata a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ *Temberski*: Annales ad ann. 1648. SS. Rer. Polon. XVI. p. 92.

³⁾ Bethlen Ferencz és Klobusiczky jelentése Rákóczy Zsigmondhoz, 1648 okt. 11-én. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 11. l.)

⁴⁾ *Lengnich*: Jus publ. Lib. II. c. 4. §. 23. I. p. 124—125.

⁵⁾ *Temberski*: Annal. ad a. 1648. SS. Rer. Polon. XVI. p. 93. *Kemény J.* Önéletírása, 474. l. Dalmadi jelentése. *Szilágyi*: I. Rákóczy Gy. svéd és francia összeköttet. tört. 429. l.

említett két öcsésén kívül azonban a többieknek számottevő pártjuk nem volt.¹⁾

Rákóczy a lengyel koronára való törekvéseiben, mint láttuk, a dissidensekre s a kath. köznemesség egy töredékére támaszkodott, mely az utóbbi évek alatt tapasztalt elnyomatásán okulva, a szabadság reményében erősen készülődött a választási harcra. Rákóczy pártja főleg abban bízott, hogy a döntő pillanatokban még a tulzó katolikus elem is meggondolja és mérlegeli azon előnyöket, melyeket a hadi sikerekre hivatkozható I. Rákóczy György uralma alatt álló, tekintélyvel bíró erdélyi fejedelemséggel való personalis unio Lengyelországra nézve nyújtani képes. Sűrűn felhangzott az a vélemény, hogy »oly királyt választanak, qui in praesenti statu juvet ipsos«;²⁾ ilyen jelölt pedig csakis az erdélyi fejedelem volt. Az sem volt jelentéktelen eredmény Rákóczy mellett, hogy a lengyel hadak fővezére éppen ezekben a napokban Wisniovecki, a fejedelem legbuzgóbb híveinek egyike lett,³⁾ ki az említett indító okok alapján Rákóczy megválasztását a lengyel rendeknek a legmelegebben ajánlotta.⁴⁾ Mindenesetre sokan gondolkoztak hasonlóképen a nem dissidensek körében is. A jelöltektől várható előnyöknek elfogulatlan mérlegelése kétségtelenül Rákóczy jelöltsége mellett szólt, s így, habár túlzásnak vehető Bethlenék azon tudósítása, hogy »*notus est Rakocianus*«,⁵⁾ bátran feltehető, hogy a fejedelem tábora nem volt jelentéktelen töredék, hanem számottevő párt, melynek akaratát figyelemre kellett méltatni, s mely a választási eshetőségeket tekintve, nem minden remény nélkül indult a harcba.

Mindezen tervek és remények azonban I. Rákóczy György 1648 okt. 11-én történt váratlan halálával semmivé lettek.

Bethlen Ferencz és Klobusiczky csak okt. 20-án értesültek arról, hogy »az doctor itéleti szerint« az öreg fejedelem állapotja reménytelen, s néhány nap múlva, okt. 24-én, halálát is megtudták.⁶⁾ Rákóczy halála végzetes volt az egész vállalkozásra. A gyulafehérvári udvart kétségek szállják meg a terv kivihető-

1) »Inter alios candidatos suffragia collimare potissimum ad duos, nempe nuper fato functi Uladislai IV. fratres, Joannem Casimirum et Carolum, et ad tertium, Georgium Rakocium Seniore.« *Gronski* id. m. 82. l.

2) Bethlen és Klobusiczky jelentése okt. 11-ről. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 11. l.)

3) Bethlenék ugyanezen jelentése. (*Szilágyi* id. m.)

4) A beszédet közli *Gronski* id. m. 82—84. ll. Magyarúl: I. Rákóczy Gy. és a lengyel királyság cz. dolgozatunk, 56—58. ll.

5) Bethlenék fenti jelentése. (*Szilágyi* id. m.)

6) Az alább olvasható levél szerint.

ségét illetőleg, s II. Rákóczy György a helyett, hogy Bethlenéket új utasítással határozott tevékenységre készítette volna, épen a döntő pillanatokban magukra hagyta őket.

»Kévántuk volna Istentől, örvendetesebb hírt írhattunk volna Kegyelmeteknek az mi kegyelmes urunk atyánk egészsége felől, — hangzik II. Rákóczy György levele okt. 9-ről — de Istennek nagy látogatása rajtunk igen elnehezédék, úgyannyira, az doctor itéleti szerint is életéhez többire semmi reménség nincsen, s maga is vévén eszében ő Nga, parancsolta, adnók értésére Kegyelmeteknek, *alkalmaztassa úgy magát s kövesse azt, az mi leg-hasznosabb*. Tudván azt, nem kívánta ő Nga magának az választást, hanem az melyiket közülünk akarták volna. *Az mi az magunk állapotját illeti, mi bizony nem kívánjuk*, mert ez szegény hazát és az Istennek dicsőségét veszedelmesebb állapotra vetni nem akarjuk. Az porta állapotja miben legyen, tudhatja Kegyelmetek; jó securitas szerzésérül is, Isten a kitől oltalmazzon, ő Nga halála után gondolkodnunk kell s fő nélkül hadni az hazát veszedelmes. Ha öcsém uramnak akarnók megnyerni az fejedelemséget, sok időt foglalna le, azalatt oda be való állapotok nagy veszedelmes állapotban forgának, és nyerhetnénk-e meg, bizonytalan dolog. Azért Kegyelmeteket az mi kegyelmes urunkhoz atyánkhoz s ő Nga után hozzánk lévő kötelességre kénszerítjük, hogy az mi kegyelmességünket is vehessenek, minden igyekezetivel, az hol kívántatik *öcsém uramnak promotiójában*, Kegyelmetek értvén oda mindeneket, forgolódjék, holott az ő Kegyelme szerencséje, mind assecurálják azokat rúla, az kiket illet, s tudni kell: *mint igaz atyafi, ki ő Kegyelmeért életét is kész letenni, minden állapattal segíteni igyekezzünk*. Isten kitül oltalmazzon, ő Nga holta történnék is, kiről Kegyelmeteket tudósítani, ha Isten úgy rendelte, kitérni nem kívánunk, fogjuk. Az pénznek kiadásával is cselekedjenek úgy, lehessen annak fordítása ő Kegyelme promotiójára. Isten kitül oltalmazzon, ha meg talál ő Nga halni, küldünk levelet, és ha kívántatik s az kiknek illik, adhassa meg Kegyelmetek és az ő Kegyelme öcsém uramnak dolgát jobb móddal promoveálhassa.«¹⁾

»Igen considerate kell cselekedni«, — írja ugyanakkor Rákóczy Zsigmond is a követeknek, de egyébként ő is Bethlenék »okosságára« s hozzá való »jóakarására« bíz mindent.²⁾ Kétségtelen, hogy az udvar határozatlanságának oka nagyrészt a portának Erdély iránt mutatott csaknem ellenséges magatar-

¹⁾ II. Rákóczy György teljesen titkos írással írt levele a követekhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Rákóczy Zsigmond levele okt. 9-ről ugyanazokhoz. (Eredetije u. o.)

tása volt. Az öreg fejedelem a valónál kisebbnek, fia ellenben sokkal komolyabbnak tartotta a török részéről érhető veszedelmet, s azért II. Rákóczy György mindenekelőtt ezt a viszonyt akarta, mint levele mutatja is, rendezni. Csak később látja be, hogy a külső bonyodalmakkal elfoglalt portát az évek óta sürgetett adófelemelés kielégítésével könnyen kiengesztelhetné volna.¹⁾ s hogy így hibát követett el azon határozatlansággal, melyet épen a legválságosabb időben a követek előtt sem tudott leplezni. Ekkor azonban már minden késő volt. Bethlenének nem lévén semmi tanuságok, sem plenipotenciájuk az életben maradt successor fejedelemtől és öcscsétől, reménytelenekké lőttek mindarról, ha kedvek, s mind pedig, ha módjok van-e continuatiójára az elkezdett dolognak.²⁾ S mikor Kemény János ösztönzésére az új utasítást, illetőleg követségük új megerősítését október vége felé nekik megküldötték,³⁾ akkorra ezek küldetése jóformán már tárgyalanná vált.

Az ellenpártiak »igen megemelkedtenek«, mert azonnal felismerték az I. Rákóczy György halálával rájuk nézve kedvezővé alakult fordulatot s nem késtek kihasználni az erdélyi követek kényszerült tétlenségének előnyeit. A Rákóczy-párt keresztülvitte ugyan a választásnak néhány héttel való elhalasztását, »várakozván az Erdélyből érkezendő informatióra«,⁴⁾ de ez az időhaladék az ellenpártnak is előnyös volt és főleg János Kázmér híveit ösztönözte fokozottabb tevékenységre, kik Károlyt is lemondatták.⁵⁾ A határozatlanságban levő s így a legsürgősebb teendőket elmulasztó Rákóczy-pártnal szemben egy küzdelemre kész, tudatos, egységes párt állott, a miről Bethlenék Zsigmondot tudósítani nem is késtek. »Az Kegyelmed jóakaratjában teljességgel megnyugodtam, — írja Bethlen Ferencznek erre Zsigmond, — noha az mostani dologhoz majd semmi reménység nincsen.«⁶⁾ Most már valóban nem volt. Meghíusult a Zsigmond és IV. Ulászló özvegye közt tervezett házasság, a mennyiben a királyné János Kázmérnak nyújtotta kezét,⁷⁾ miáltal a francia udvar támogatását is sikerült megnyerni János Kázmér

¹⁾ Gyártás F. 1648 okt. 12-én és 24-én írt levelei II. Rákóczy György-höz. (*Beke és Barabás* id. m. 901—902. l.)

²⁾ *Kemény János* Önéletirása, 492. l.

³⁾ II. Rákóczy György levele 1648 nov. 3-ról a követekhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ *Kemény* Önéletirása, 476. l.

⁵⁾ *Temberski*: *Annal.* ad a. 1648. SS. *Rer. Polon.* XVI. p. 95—96. és *Gronski* id. m. 93—94. ll.

⁶⁾ Rákóczy Zsigmond levele 1648 nov. 3-ról Bethlen Ferenczhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁷⁾ *Kemény* Önéletirása, 493. l.

pártjának.¹⁾ A pápa,²⁾ Krisztina svéd királynő,³⁾ III. Ferdinánd német császár⁴⁾ szintén János Kázmér jelöltsége mellett foglaltak állást, részben még I. Rákóczy György életében, részben halála után, s így Zsigmond pártja csupán a dissidenseket foglalta magában, kiknek egy része törhetetlenül kitartott jelöltje mellett, tekintélyes részöket azonban sikerült a Kázmér-pártiaknak a szabad vallás-gyakorlat ígéretével semlegességre bírni.⁵⁾

Bethlenék pártjuk felbomlását csaknem közönyösen nézték. A választás kimenetele iránt kétségben nem lévén, sem a magukkal vitt negyvenezer »vert sárga arany«-hoz nem nyúltak, sem az ajándékokat ki nem osztották.⁶⁾ Az sem lephette meg őket,⁷⁾ hogy Lupul vajda megszüntette a tárgyalásokat az erdélyi fejedelmi udvarral a leánya és Zsigmond közt tervezett házasságot illetőleg, »causálván benne, hogy az ő papjaik tilalmaznák, más valláson levőnek ne adná,⁸⁾ valójában pedig azért, mert sértette büszkeségét, hogy I. Rákóczy György, jóllehet tőle eredt a házassági terv, azt komolyan nem vette s egyszerű választási fogásnál egyébnek nem tartotta.

Lengyelországnak, legalább János Kázmér jelölésében egységesen gondolkozó rendei ily körülmények közt a nemzeti haderót a kozák mozgalommal szemben is elégnék vélvén, Chmelnickitől sem tartottak. A hetman csakhamar érezte, hogy a rendek előtt csak lázadó, kik vele csak addig tárgyalnak, míg újabb mérkőzésre elegendő erejük nem lesz; okulva azért minapi kudarczán,⁹⁾ elhatározta, a mit fél esztendővel azelőtt kellett volna megtennie, hogy szövetkezik az erdélyi fejedelemmel, kit Zsigmond jelöltségénél fogva János Kázmér egyedüli számottevő

¹⁾ *Lengnich*: Jus publ. lib. II. c. 4. §. 41. I. p. 139.

²⁾ *Lengnich*: lib. II. c. 4. §. 37. I. p. 134.

³⁾ Dalmadi ismertetett követsége.

⁴⁾ *Lengnich*: lib. II. c. 4. §. 41. I. p. 139.

⁵⁾ Egykorú tudósítás a választás lefolyásáról. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁶⁾ Bethlen Ferencz 1648 decz. kelt levele II. Rákóczy György-höz. (Eredetije ugyanott.) *Kemény J.* Önéletírása, 492. l. *Bethlen János* (Rer. Transylv. lib. I. p. 27.) ezt írja róla ez alkalommal: »potiori pecunie parte incassum profusa« etc. Mire Bethlen Elek, Ferencz fia, a későbbi kancellár, ezt jegyzi meg: »Hazugság, mert nagyobb részt meghozta, nállam az írás rólla.« *Torma Károly*: Adversariák Bethlen János históriájához. Századok, 1885. 423. l.

⁷⁾ Kemény János 1648 okt. 29-én ezt írja Bethlenéknek: »Arra látom inclinálni az dolgot, hogy meg kezd csökkenni az az árus (t. i. Lupul) az kereskedésben.« (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁸⁾ *Kemény J.* Önéletírása, 485. l.

⁹⁾ *Pastor*: Hist. belli Scyth. Cosacc. p. 30.

ellenfelének ismert fel, s nov. 17-én kelt levelében arra szólítja fel II. Rákóczy Györgyöt, hogy támadja meg a lehető leggyorsabban Lengyelországot s ő teljes erejével támogatni fogja.¹⁾ Ugy látszik, a dissidensek is ebben látták az ultima ratiót. Bethlenék legalább ugyan ez időtájt hasonló tanácsot adtak a fejedelmi udvarnak. »Kegyelmes uram, az hadak készen legyenek, mert mi olyan reménységben vagyunk, hogy magok fogják requirálni Nagyságtokat.«²⁾

A királyválasztás e közben nov. 19-én »sine omni contradictione et exceptione« végbement,³⁾ mint az különben is előrelátható volt. Zsigmond neve még csak szóba sem került, s ez eléggé gondolkodóba ejthette volna a fejedelmi udvart, mert a tény a Rákóczy-párt nyilvánvaló felbomlását mutatta. II. Rákóczy György azonban inkább hitt a kozák hetman merész biztatásainak, mint annak a rideg valóságnak, melyet a királyválasztás lefolyása érthetően tudtára adott. Szövetkezik Chmelnickivel János Kázmér 1649 jan. 17-re kitűzött megkoronáztatásának megakadályozására.⁴⁾ A terv azonban nem sikerül. A koronázás a legnagyobb rendben, ámbár a szokásos ünnepek nélkül, megtörténik, s ezzel a Rákóczyak lengyel királysági törekvései egyszersmindenkorra alapjukat veszítik.

»Bizony bizony nem mi vétünk, Isten akaratja, mások restsége« volt oka mindezeknek. »Fiat voluntas Dei« — írja Bethlen Ferencz.⁵⁾ Egyebet nem mondhatott.

LUKINICH IMRE.

¹⁾ *Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 6. l.

²⁾ *Szilágyi* u. o. I. k. 1—12. l. Ugyanerről Zsigmond 1648 nov. 3-án kelt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ Tudósítás a királyválasztás lefolyásáról, 1648 nov. 23. (Eredetije ugyanott.)

⁴⁾ *Szilágyi*: Okmánytár II. Rákóczy György dipl. összeköttetései történetéhez, 4. l.

⁵⁾ Rákóczy Zsigmond 1648 nov. 3-án kelt levelén megjegyezve.

SÁROSPATAK REFORMÁCZIÓJA.

Már Révész Imre meggyőződött róla, hogy a reformáció magyarországi mozzanatainak itt-ott előadott történetében rendkívül sok a hamis és téves adat. Ugyanő kimutató Debreczen reformálásáról, hogy mennyire össze vannak kavarva a róla szóló tudósításokban a hiteles adatok az elferdítettekkel. Nekem az a kötelesség jutott részemül, hogy Sárospatak reformációjának történetére vonatkozólag próbáljam eloszlatni a már jóformán meggyökerezett balvélekedéseket, melyeknek legutóljára, már némileg helyesbített alakban a következő rövidre fogott elbeszélés adott kifejezést: »Perényi Péter . . . egyike l vén azoknak, kik a vallásújításhoz legelőször csatlakoztak hazánkban, nagykiterjedésű birtokaihoz, ősi jogon, a sárospataki uradalmat is hozzáfoglalta, mely azelőtt Pálóczi Antalé volt, a ki mint nemzetségének utolsó sarja, a mohácsi téren lelte sírját. A foglalás hírére a még meglevő zárdák lakói megriadva szétfutottak, vagy az új hitre tértek át. Ezek közül való volt Kopácsi István, a ferencz-rendűek gvardiánja, és rendtársa Sztárai Mihály, kiket a sárospataki főiskola szellemi alapítóinak tekinthetünk. Ők voltak azok, kik a sárospataki egyházat 1530-ban megalapították. Ezt 1531-ben a jelenlegi iskola megnyitása követte azon a helyen, hol a ferencz-rendű apácák laktak volt. Az új iskola eleinte csak alsóbbrendű, úgynevezett trivialis intézet volt, de ilyen alakjában is, a hitbuzgó főúr pártfogása alatt, oly hírnévnek örvendett, hogy 1543-ban már messze vidékről is felkeresték a tanulók . . . Perényi Péter halála után (1548) fia Gábor vette pártfogása alá ez iskolát, ki még többet tett annak fejlesztésére és biztosítására . . . Alatta 1550-ben már főiskolai rangra emelkedett ez intézet. . . .¹⁾

A valóznak és mesének ebből a hagyományoszerű keverékből törekszem kihámozni s a téves állításokkal szemben az egykorú vagy közelkorú adatokból megállapítani a történelmileg elfogadható hiteles tényeket.

¹⁾ Zemplén vármegye, 229. l. (A Magyarország vármegyéi és városai cz. vállalatban.)

Arról nem is kívánok bővebben szólni, hogy olyanforma vehető ki az idézett elbeszélésből, mintha Perényi Péter azért foglalta volna el Sárospatakat, mert egyike volt azoknak, kik legelőször csatlakoztak a reformáczióhoz. Ez csak a rövidsége való törekvésből származó hibája a stilusnak. De már az történelmi tévedés, ha azt akarja ez a mondat jelenteni, hogy a mikor Perényi elfoglalta Sárospatakat, már akkor híve volt a reformácziónak. Nem volt. Azt a Perényi Pétert, a ki még 1531-ben Loretóba zárandokolt, ¹⁾ sehogysémit tekinthették a mohácsi vészre következő években olyan félelmes egyénnek a szerzetesek és apáczáik, hogy mint új földesurok elől megriadva fussanak szét előle, vagy az új hitre térjenek át ijedtökben. Még akkor sem tették, mikor csakugyan átállott a reformáczió barátai közé. Kétségbenvonhatatlanul hiteles forrás, a salvatorianus ferenczrendieknek az 1531—1567 évekről vezetett jegyzőkönyve bizonyítja ugyanis, hogy ennek a rendnek 1546-ban még fennállott a kolostora Sárospatakon. Az ez évi június 13-án tartott rendi közgyűlés azonban kimondja már, hogy »a pataki helyet el kell hagyni, ha jó móddal lehetséges.« ²⁾

Ám ez már nem az 1542 óta fogságban levő Perényi Péter miatt történt, a ki a harminczas évek folyamán valamikor tényleg átállott ugyan protestánsnak, de legalább egyelőre nem épen benső és teljes protestáns meggyőződéssel. Az egykorú adatok meglehetősen szomorú képet rajzolnak az ő állásfoglalása önzetlenségéről és meggyőződése szilárdságáról, s kételkedem is benne, hogy valami erősen buzgólkodott volna a reformáczió terjesztésében és kellő áldozatkészséget tanúsított volna érdekében. Ovatos volt és haszonra törő politikus még a vallás ügyében is.

Hogy mennyire nem tett meg még a keze ügyébe eső körben sem minden lehetségest a reformáczió javára, — de nem türelmességből — eléggé bizonyítja annak Sárospatakon való kései kifejlődése, minek egy fontos bizonyosságáról, az ott tartózkodó szerzetes rendek egyikének az ő idejében háborítatlan maradásáról az imént emlékeztem meg. ³⁾ Egy másik nevezetes jelensége volt ennek az a körülmény, hogy bár a harminczas évek közepe tájától állandóan ott lakott, mindamellett még 1537

¹⁾ *Bunyitay, Rapaics és Karácsonyi*: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából, II. 210. l.

²⁾ U. o. II. 506—507. l.

³⁾ A domonkos-rendi kolostornak általa történt leromboltatása aligha bizonyítana ellene ennek az állításnak, ha teljesen ismernők a körülményeket. Talán ennek csakugyan elszéledtek volt a lakói, valami Perényin kívül fekvő ok miatt.

végén is rendszeresen misét szolgáltattak a sárospataki templomban,¹⁾ a mikor pedig ő köztudomásúlag lutheránus volt már.²⁾ Nem bizonyos, de nem is lehetetlen, hogy ebben az időtájban szintén az a Tamás pap töltötte be a plebánusi hivatalt, a ki 1543-ban egyúttal éneklő-kanonokságot viselt a szépei káptalanban, s mint ilyen, megakadályozta e káptalan olaszliszki birtokának a préposttól tervbe vett eladását.³⁾ A kanonokság, prépostság stb. viselése nem zárta ugyan ki, hogy a reformáció híve lett legyen az illető, de a misetartás teljességgel nem vallott protestáns lelkészre, akár más, akár ugyanaz az egyén volt az 1543-iki kanonok-plebánus.

Perényinek a protestáns egyház körüli érdemeiről, melyeket pedig oly magasztalással szoktak rajzolgatni, a leghitelesebb tanu: fiának Gábornak temető prédikátora, [Szikszai Fabricius Vazul, ⁴⁾ bizony meglehetősen lanyhán és észrevehető tartózkodással emlékezik meg. Nem találván méltóbb mozzanatokot a fölemlítésre, azt mondja el részletesen, hogy fogságában »az ó- és újzövetség nevezetesebb történeteit összegyűjtötte, azokat egymás közt a legpontosabban elrendezte, egy e célra tartott festővel igen csinosan illusztráltatta, az elkészített képek összefüggését alájok illesztett versekkel is ügyesen kifejezte«, és hogy »ezek a képek, melyek nem szükkölködnek az olaszországi finom ízlés bájában, most is megvannak.«⁵⁾ Érdemlegesen mindössze ennyit mond az egyház irányában való viselkedéséről: »Végrendeletet tevén, meghagyta Gábor fiának, hogy állhatatosan pártolja birtokán a Magyarországon szétszórtnak akkor már messze elterjedt tisztább tant s az ő példájára védelmezni siessen az evangélium tanítóit az ellenfelek minden erőlködésével szemben, a mennyei igazság ismeretének terjesztésére irányuló kegyes buzgalomban bizonyos segédelmet nyerendvén az Istentől.«⁶⁾ Tehát ő maga annyit tett mindössze, hogy védelmébe vette a protestáns lelké-

¹⁾ Egyháztörténelmi emlékek, III. 206. 207. 210. 1.

²⁾ U. o. III. 213. 1.

³⁾ *Wagner Károly*: *Analecta Scepusii*, II. 244. 1. — Szombathi János (Sárospataki Füzetek, 1864. 129. 1.) az 1536 év körüli időre gondolja e dolog megtörténtét, pedig Wagner nyilvánvalólag az 1543 évről beszél el, mert a mit a következő kikezdésben néhány évvel későbbi eseményként jegyez föl, tényleg 1546-ban történt, s így semmi ok sincs rá, hogy az előző kikezdésben foglalt esetet előbbre tegyük a többi ott említett esemény idejénél.

⁴⁾ Minthogy az emlékére Kassai Császár Györgytől tartott latin beszédben (Wittenberg, 1577) Nagy Vazul a Basilius néven szerepel s egy Blasius nevű egyén is előfordúl, úgy hiszem, hogy nem Balázs, hanem Vazul lehetett a keresztneve.

⁵⁾ *Oratio de vita et obitu . . . Gabrielis Perenii*. (A sárospataki könyvtárban őrzött másolat 18. lapján.)

⁶⁾ U. o.

szeket az őket ért támadások ellenében. Annak, hogy ő is »állhatatosan pártolta« volna a reformációt, nincs is semmi egykorú bizonyítéka, de annyi mégis elhihető, hogy a mennyiben nem került anyagi áldozatába és nem kockáztatta vele valami más fontosabb érdekét, szívesen vette, ha terjedett birtokain a reformáció.

Nincs tehát semmi lehetetlenség benne, hogy Siklósi Mihály Sátoraljauhelyben, azután pedig Siklóson reformátori működését folytatott az ő idejében. Ez lehetséges, mert hiszen a kik sárospataki udvari papjai közül ismeretesek előttünk, a reformáció hívei voltak mindketten, úgy Dévai Bíró Mátyás, mint Dobai András. Csakhogy nem sokáig állották ki nála. Mindamellett, hogy 1538-ban »pessimus haereticus«-ként említi Várdai Pál esztergomi érsek, ¹⁾ és Szerémi György is »apostata lator«-nak mondja krónikájában, ²⁾ még 1540-ben a katolikus úrvacsorant követte egy fontos részletében. Azt vallotta ugyanis, hogy a körülhordozott avagy elzárt úrvacsorai kenyér is szentség, azaz teste a Krisztusnak. ³⁾ Az ellenkező nézetért vettette 1540 elején néhány napi fogságra a sátoraljauhelyi prédikátort, ezért kellett tőle ugyanakkor távoznia a már helvét irányú Dévainak és egy esztendő lefolyása előtt a lutheri tanhoz ragaszkodó Dobai Andrásnak. ⁴⁾ Ugyancsak az 1540 évben jelenté ki Ferdinánd királynak, mikor újra át akart pártolni hozzá, ennek a feltételei iránt folytatott alkudozásai közben, hogy »nem is óhajtott valami új szektát ápolni vagy szervezni.« ⁵⁾ Ez a nyilatkozat ugyan abból is magyarázható, hogy mindig azt hirdették a reformáció hívei, hogy ők nem alapítanak új egyházat, hanem ellenkezőleg a régit akarják visszaállítani.

Hogy Sárospatakon 1530-ban protestáns egyházat, 1531-ben protestáns iskolát alapított volna Kopácsi István és Sztárai Mihály, akár az ő engedelmével vagy támogatásával, a mi az utóbbi évben Loretóba zarándokoló földesúr részéről ekkor különben is ki volt zárva, akár pedig a maguk erején : arra nézve egyetlenegy elfogadható bizonyítékkal sem rendelkezik egyháztörténetírásunk. Sőt a felsőbb jellegű iskolára nézve lényegesen elütő eredmények állapíthatók meg a hiteles adatokból. Ha fölteszszük, hogy a még 1537-ben is fennállott katolikus egyházközség mellett külön megalakult a protestáns egyház is, — a mi

¹⁾ Egyháztörténelmi emlékek, III. 300. l.

²⁾ Szerémi 172. l.

³⁾ Egyháztörténelmi emlékek, III. 466. l. — *Frankl Vilmos* : Révai Ferencz fainak iskoláztatása, 56. l.

⁴⁾ Régi Magyar Költők Tára, II. 442. l.

⁵⁾ Egyháztörténelmi emlékek, III. 478. l.

pedig ritkán történt, és ebben az esetben Tamás papnak feltétlenül katolikusnak, egyházának pedig 1543-ban is fennállónak kellett lennie: — akkor el volna képzelhető, hogy Kopácsi és Sztárai valósággal lelkészkedtek ott bizonyos ideig, de semmi esetre sem egyszerre, mert még akkor is egyesítve volt a lelkési állással a tanítói, a mikor 1549-ben Sárospatakra került Kopácsi, pedig ebben az időben már középiskolaszerű volt az odaváló protestáns iskola. E feltevés mellett Kopácsi, ki a harminczas években valamikor Siklóson tanítószkodott,¹⁾ előbb, az 1544 évtől Baranyában reformátorkodó Sztárai pedig később, esetleg éppen eddig az évig viselhette volna Sárospatakon a lelkészséget és végezhetné volna vele együtt a protestánsoktól elv és szokás szerint mindenütt felállított elemi iskolában a tanítást.²⁾

Ellene szól azonban ennek a kombinációnak az a körülmény, hogy csak Perényi Gábor vette el a tizedet a katolikus plebániától,³⁾ a mivel azután minden bizonynyal meg is szűnt ott az 1537-ben még feltétlenül, de valószínűleg 1543-ban is létezett katolikus egyház. Ám viszont az is természetesnek tekinthető, hogy Perényi Péter, a ki különben is tartott udvari papot, nem áldozott külön protestáns pap fizetésére, azok pedig, a kik netalán híveivé lettek a reformációnak, szintén nem tartottak ilyet, mert hiszen hallgathatták az udvari pap prédikációit. Ha pedig lelkész nem volt, akkor szó sem lehetett egyházzól és iskoláról sem. Mindenesetre további kutatások vagy fölfedezések állapíthatják meg e kérdésben a tiszta valót, mert jelenleg még semmi okirat sem adhatna bizonyítékot sem Kopácsinak, sem Sztárainak⁴⁾ a harminczas években való sárospataki működése. A legcsekélyebb jogosultsága sincs tehát a hagyományos 1530-as

¹⁾ Történelmi Tár, 1900. 475. l.

²⁾ Az az eredetileg 1539-ről keltezett, de csak egy, a XVIII. század második feléből való másolatban fennmaradt és a sárospataki kollégium levéltárában I. 28. szám alatt őrzött okirat, mely állítólag említést tesz a sárospataki »református« iskoláról, sok egyébről beszélhet, de az teljes képtelenség, hogy 1539-ben hitelvi álláspontként emlegethessen reformátust. A sacramentariusok, kik még szerfeletű sokára kapták a »református« elnevezést, ekkor még végképen nem szerepeltek ezen a néven.

³⁾ Adatok az egri egyházmegye történetéhez, II. 1887. 550. l. — Igaz ugyan, hogy a sátoraljaui helyi tizedet is csak ő foglalta el, de minthogy itt 1540-ben már feltétlenül volt protestáns lelkész, katolikusról meg nem tudunk, az a nagyon gyakori eset fordulhatott elő, hogy a község a maga egészében protestánsná lévén, lelkésze a jogfolytonosság erejénél fogva tovább élvezte a tizedet, a mi, ha a katolikus egyház is fennmarad vala. éppen nem állott volna módjában.

⁴⁾ *Tormássy János* (A dunamelléki ref. egyházkerület története. Közlé Fábrián Mihály a Sárospataki Füzetek 1867 évi folyamában) határozottan állítja, hogy Sztárai Zemplénbe, Abaujba nem ment soha (52. l.), Kopácsit pedig előbb Baranyában, azután Erdődön s

és 1531-es^Févszámok rendszeres emlegetésének, még az egyház és a vele járó elemi iskola kezdő éve gyanánt sem, annál kevésbbé egy felsőbb fokú tanintézet alapításának idejéül.

Az ilyenyszerű iskolából még 1543-ban sem volt semmi sem, a mikor pedig már olyan hírnevet tulajdonít neki a százéves tudomány, hogy messze vidékről is fölkeresték volna a tanulók. Az a Kapy Miklós-írta levél, a melyre hivatkozás történik ez állítások igazolásául, nem a Szombathitól, Révész Imrétől és utánok Szinyei Gerzontól is fölvevett 1543 évben keletkezett, hanem jóval később, csak 1602-ben. A levél ugyanis évszám nélkül szeptember 6-án kelt, és csupán onnan következtethető az iratása éve, hogy hírül adja Kapy bátyjának a legfrissebb újságot, mely szerint az fizetómester ma jöve ide Lócsére, ki azt beszélt az itt való polgároknak, hogy megvették volna a törökök Székesfehérvárat.*¹⁾ Ez a város azonban nemcsak 1543-ban esett el, hanem 1602-ben is. Amabban az évben szeptember 4-én, emebben augusztus 29-én. Révész Imre szerint nincs benne semmi lehetetlenség, hogy a szeptember 4-én Székesfehérvárt történt eseményt már 6-án megtudják Lócsén, az állomásonként váltakozó lovas posták s gyors fogatok útján; ²⁾ csakhogy Révész nem vette figyelembe, hogy Lócsétól levegővonalban is legalább 250 kilométernyire van Székesfehérvár, a mi a tényleges útban, a nehézségeket is hozzászámítva, legalább kétannyira mehetett. Ezt a rengeteg utat bizonyára nem lehetett átlag két nap alatt megtenni, kivált ha — a mi bízvást föltehető — nem is volt a futárok-nak céljelökül kitűzve, hogy eszök nélkül rohanjanak ezzel a hírrel épen Lócsére. Itt különben a kétségtelenül nem túlságosan siető és csak alkalmilag oda jutott fizetómester beszélgette ezt az akkor legújabb fontos hírt. Ellenben igenis lehetséges, hogy az augusztus 29-én történt eseményt még ez a kényelmes hírvívó is eljuthatott Lócsén szeptember 6-án. De még azért sem lehetett ez a levél 1543-ban, mert az a részlete sem egyezik meg a lócsői iskola akkori állapotával, a melyben azt írja, hogy még mindig nincs iskolamesterök. ³⁾ Lócsén ugyanis ez év folyamán is ott működött az ismert nevű Türk Dániel. ⁴⁾

Elesvén így az az egyetlen bizonyosság, mely a mellett szólott, hogy Sárospatakon már 1543-ban létezett egy középiskolaszerű

vége Patakon szerepelteti. (37. l.) Látni fogjuk, hogy Sztáira nézve némileg téved, Kopácsiról azonban minden valószínűség szerint a teljes valót írja.

¹⁾ Figyelmező, 1872. 110. l.

²⁾ U. o. 111. l.

³⁾ U. o. 109. l.

⁴⁾ *Hornvánszky*: Beiträge zur Geschichte ev. Gemeinden in Ungarn, 114. l. — Századok, 1871. 13. l.

protestáns tanintézet, megállapítható immár közvetlen források nyomán, hogy csak Perényi Gábor alapított efféle iskolát és ugyancsak az ő segítségével fejlesztetett az főiskolai jellegűvé is. Félreérthetetlenül és félremagyarázhatatlanul kinyilatkoztatja ezt a Szikszai Fabricius Vazultól Perényi Gábor felett 1567-ben tartott, de csupán egyetlen nyomtatott példányban fenmaradt nagyérdékű latin beszéd, mely ugyanis egy részletében így parentálja Perényit: »Gyászolják a pannóniai egyházak igen kegyes dajkájakat és pártfogójakat, mikor épen a vallásra tartozó dolgoknak legszomorúbb állapotában fosztattak meg tőle. Szomorúság emészti ezt az iskolát, melyet ez a kiváló jószágú főúr az ezkben a néhol nagyon nyomorúságos időkben szétzilált és megzavart oktatásügynek mintegy hajótöréséből nagy buzgalommal össze kezdett gyűjteni, — szomorúság, mert oly nagy pártfogójától fosztatott meg, a kinek kegyességébe és áldozatkészégébe fejlődésének teljes biztosítékát fektette«; ¹⁾ egy másik helyen pedig még részletesebben előadja, hogy »midőn a nagyon bölcs és tervezésben felette leleményes főúr igen jól belátta, hogy a közügy javához és biztonságához mennyire hozzájárul az iskolák alkalmazása és a tisztességes tudományok művelésének ápolása, s általában ő maga is tudománySZOMJAS, a tanult embereknek pedig igazságos méltánylója lévén, lelkiismeretesen gondoskodott róla, hogy mindig virágzó iskolái legyenek birtokán, különösen Sárospatak városában, a melyből mintegy trójai lóból, kegyes és tudós férfiak kerültek ki, a kik most szerte Magyarországon nagy dicsérettel szolgálnak iskolákban és egyházakban. És a midőn látta, hogy hazánkknak oly gyászos bonyodalmaiban mindenféle szét vannak zavarva és a rettenetes háborúk pusztító zajában elűzettek a hasznos tudományok, a bizonytalan tanúakon kószáló múzsákat mintegy a hajótörésből ismét össze kezdte gyűjteni még Erdélyből is, és ezen a székhelyen, melyet mint tanulmányainkra nyugalmasabbat és alkalmasabbat kiszemelt a birtokán, teljes erővel és áldozatkészéggel felkarolta, hogy semmi ne hiányozzék az ifjuság tanulmányozására szükségesekből.« ²⁾

Annyira világos beszéd mindez, hogy valósággal csodálkozásba esik fölé az ember, hogy miképen lehetett mind e mai napig annyira közkeletű a hagyományosnak mondható felfogás? Mintha sohasem olvasta volna sem Szombathi, sem a nyomdokain járó pár ember ezeket a részleteket, melyeket pedig amaz még idéz is munkájában! Vagy talán elhomályosította tisztánlátásukat akár a rájuk maradt vélekedés iránti kegyelet, akár valami rájuk zúduló visszatetszéstől való öntudatlan félelem!

¹⁾ A sárospataki könyvtárban őrzött másolat 10. lapján.

²⁾ U. o. 28—29. lap.

Kétségtelen tehát, hogy egészen téves tudományt hirdettek eddig a sárospataki kollégium alapítása körülményei felől. Ellenben megfelel a valónak a tanulmányunk elején közlött idézetnek az eddigi állítástól eltérő amaz új adata, hogy az iskola azon a helyen nyílt meg, a hol a ferencz-rendi apácák laktak volt. ¹⁾ Bizonyos ez egy közelkorú, sőt majdnem egykorúnak mondható kútfóból, a Perényi Gábor által elfoglalt egyházi javakról halálakor katolikus részről készült kimutatásból, mely határozottan megmondja, hogy »az apácák monostora ép, nincs lerombolva, át van változtatva lutheránusok iskolájává.« ²⁾

Most már az a kérdés, hogy mikor tette ezt Perényi Gábor? Az atya utolsó fogságba jutásakor, 1542-ben még csak tízéves gyermek semmiesetre sem tehetette, de aligha tehetette volna a következő években is, míg visszavárhatta atyját a fogságból. Azok az okok, melyek atyját óvatosságra bírták a reformáció terjesztésében, fennállottak bizonyára annak távollétében is, és így reá is irányadóknak kellett lenniök, legalább egy ideig. Lelki világa fejlődésével, elméje élesbedésével, látóköre tágultával az egyébként is önállóságra utalt gyermek bizonyára hozzászokott lassanként, hogy a saját elhatározásai szerint járjon el és cselekedjék. Atyja visszatérének reménye egyre halványulván, elképzelhető, hogy nem sok tekintettel kezdett lenni a Ferdinánd király reformáció-ellenes hangulatára és törekvésére, s az előbb kiméletben részesített szeretetesekekkel és apácákkal szemben mind több erélyvel lépett fel a serdülő ifjú. Ennek tapasztalása indíthatta rá a ferencz-rendi barátokat, hogy 1546-ban már elhagyni készültek Sárospatakat s 1548-ra valóban oda is hagyták végképen. Elhagyott kolostorukat azután leromboltatta Perényi Gábor. ³⁾

Ebben az időszakban, az 1546 és 1548 évet is magában foglaló három év valamelyikében keresendő a sárospataki trivialis iskola felállításának ideje, annyival inkább, mivel 1545-ben buzdította Melanchthon Perényi Pétert, hogy »gondoskodni kell már, nehogy hiányozzanak a seminariumok.« ⁴⁾ Későbbre szintén nem tehető, mivel az 1549-ben Sárospatakra hívott Kopácsi már olyan tantárgyakat tanított, melyek nem elemi, hanem középiskolaszerű intézetre vallottak, s az erről emlékező forrás ⁵⁾ még csak célzást sem tesz rá, hogy Kopácsival kezdődött volna

¹⁾ Addig az volt az általánosan hangoztatott nézet, hogy a ferencz-rendi barátok kolostorát alakították át lutheránus iskolává.

²⁾ Adatok az egri egyházmegye történetéhez, II. 1887. 549. l.

³⁾ U. o. 549. l.

⁴⁾ *Ribini*: Memorabilia aug. conf. in regno Hungariae, I. 65. l.

⁵⁾ Szikszai Fabricius Vazul gyászbeszéde Balsaráti (Bassarági) Vitus János felett. (A sárospataki könyvtárban őrzött, különben hibás újabbkori másolatban.)

ez az állapot. Legelfogadhatóbbnak látszik mindenesetre az 1548 év, a melynek januárjában meghalt Perényi Péter és így teljesen szabad kezet nyert az immár tizenhatodik évében járó s atyját áldozatkészségben messze felülmúló Perényi Gábor. Sajnos, nincs tudva, hogy ki volt az első iskolamester, bizonyos azonban, hogy ugyanannak kellett lennie a sárospataki lutheránus egyház első lelkészének is, mert a következő évben, 1549-ben helyébe hívott Kopácsi szintén együttesen vitte a lelkészi és tanári hivatalt.¹⁾ Ez utóbbi minőségében latint és görögöt tanított, a melyek közül a görög legalább is középfokú iskoláknak tartozott a tantárgyai közé.

Mindamellet az intézet még középiskolai jellegéhez mérten is meglehetősen fejletlen volt, a mennyiben a lelkészi hivatalnál fogva sok egyébvel is elfoglalt egyedüli rendes tanító végezte benne az összes teendőket. De fel van jegyezve, hogy segített neki ebbeli munkájában hű tanítványa s mintegy gyámja. Balsaráti (helyesebben Bassarági) Vitus János, azonban még csak nem is segédtanítói állásban, hanem csupán műkedvelésképen. Együttal ő maga meg előkészült a külföldi tanulmányozáshoz, ugyancsak Kopácsinak a vezetése mellett ismereteket szerezvén a bölcsészet elemeiben is. Két év múlva, 1551 július 10-én be is iratkozott a wittenbergi egyetemre,²⁾ a honnan három évvel később *magister* címmel távozott az olasz egyetemekre s orvosi oklevéllel tért haza 1560-ban. A felette Szikszai Fabricius Vazutól 1575-ben latinul tartott gyászbeszéd részletes életrajzá: adva, az említettekén kívül elmondja még, hogy udvari orvosa volt Perényi Gábornak, a kinek halála után egy ideig folytatta még orvosi működését, míg 1570-ben olaszliszkai lelkész, 1571 végén pedig sárospataki első pap lett s mint ilyen halt meg 1575-ben. Csakhogy az életíróitól épenúgy, mint a sárospataki kollégium történetének kidolgozóitól egyaránt emlegetett sárospataki tanári, sőt igazgatói működéséről mélységesen hallgat Szikszai, a ki pedig a legjobban tudhat vala róla, ha igazán működött volna ebben az állásban. Bassarági Vitus János ennél fogva kihagyandó a sárospataki tanárok névsorából.

Hogy működött-e valaki Kopácsi mellett, illetőleg rajta kívül a sárospataki középiskolában a század ötvenes éveiben. arról egyáltalában nem adnak felvilágosítást hiteles adataink.

¹⁾ U. o.

²⁾ *Foerstemann*: Album Academicum Viteb. I. 267. l. Itt „Johannes Vitus Brandenburgensis” néven fordul elő helytelen olvasás következtében. Noha Szikszai szerint is 1551-ben ment külföldre, eddig általánosan 1549 volt elfogadva ennek éveül.

Annai bizonyos, hogy 1561-ben, vagyis még a Kopácsi életében igazgatónak jött az iskolába Szikszai Fabricius Vazul, s körülbelül ekkor választatott egészen külön a lelkészi tiszttól a tanári. Ez azután a Bassarági támogatása mellett Perényi Gábortól kieszközölt jövedelmek segítségével később főiskolává fejlesztette az intézetet, a mint tanúságot tesz róla Kassai Császár György az emlékére 1577-ben tartott latin beszédében. Előadja ugyanis, hogy »ő tette tekintélyessé és nevezetessé (amplam illustremque) az iskolát*, ¹⁾ — hogy »gymnasiumát a nehezebb tudományok bőséges fejtegetésével gazdagította és ugyanazokhoz a tudományokhoz ékesszólásának nagy dicsőségével csatolta a theologiai szaknak teljes fényét.* ²⁾ Azt is elég pontosan megmondja, hogy mikor történt ez. Tudniillik Kolozsvárról Sárospatakra visszatérte után, midőn az amott eltöltött két esztendő vizálykodásai közül menekülve, a theologiai tudományok bővebb felkarolásának tervével foglalta el újra sárospataki igazgatói állását. »Mikor tehát ezzel a tervvel . . . tért vissza az igen nemes pataki iskolába s a magyarországi egyházaknak és iskoláknak hasznára akarta fordítani a szabad tudományok (artes liberales) támogatását és ékességét, Perényi Gábortól tiszteleti adományúl egy elég jól művelt telket kapot. Bényén, s még többet is kapott volna*, ha meg nem hal Perényi. ³⁾ A sárospataki iskola főiskolává fejlesztésének ideje tehát nyilvánvalólag az 1566/67-iki iskolai év, melynek végére esik Perényi kora halála.

Nagy csapás volt ez a fejlődő és terjedő protestantismus ügyére. A ki egyháza iránti áldozatkészségét megbizonyította már előadott nagyjelentőségű ténykedésein kívül Sárospatakon egy hatalmas templom építésével is, ⁴⁾ és tervbe vette a sátoralja-ujhelyi iskolának szintén magasabb színvonalra emelését; ⁵⁾ a ki azzal is kimutatta vallása iránti meleg érdeklődését, hogy az érdemesebb lelkészeket még áldozatokkal is birtokain iparkodott elhelyezni, ⁶⁾ — és azzal is, hogy kiszabadított némely papokat,

¹⁾ Oratio de vita et obitu . . . Basilii Fabricii Szikszoviani. Vitebergae, 1577. A. ij. levél.

²⁾ U. o. K. levél.

³⁾ U. o. H. iij. levél (jelzés nélkül). Ezzel nem hozható ellentétbe Szikszainak a Perényi felett tartott beszédéből előbb idézett ama részlet, melynél fogva »kegyes és tudós férfiak kerültek ki a pataki iskolából, a kik most nagy dicsérettel szolgálnak iskolákban és egyházakban«, mert akkor még nagyon csekély követelmények fűződtek a lelkészi és tanítói álláshoz, meg különben még manapság is szoktuk mondani, hogy ebből meg abból a középiskolából került ki valaki, bármennyire főiskolai jellegű intézetben nyerte is azután kiképzését: betetőzését.

⁴⁾ Szikszai felette tartott gyászbeszéde ismételtén szól róla.

⁵⁾ U. o. a sárospataki másolat 29. lapján.

⁶⁾ U. o. 21. lap.

a kik fogságot szenvedtek hitökért ; ¹⁾ a ki a maga hasznán kívül bizonyára szeme előtt tartotta a protestantizmusét is, mikor elfoglalta a sárospataki és sátoraljaujhelyi tizeden kívül a király-helmeczit és kistoronyait is, leromboltatta nemcsak a már említett sárospataki ferencz-rendi kolostort, hanem a sátoraljaujhelyi ágoston-rendit is : ²⁾ immár rövid harminczöt éves földi pályán után megszünt az új egyház és vallás érdekében tenni és áldozni.

Adományai lehetővé tették a sárospataki főiskola további fenmaradását, kivált miután birtokos utódai szintén a legkegyesebb indulattal viseltettek az intézet iránt. Nincs is miért kétségbe vonnunk, hogy Szikszai mellett, az ő igazgatása alatt mások is munkálkodtak tanári állásban, mindjárt a főiskolává fejlődés korától fogva. Elsőízben, 1561—1564-ig tartó működése alatt minden valószínűség szerint egymaga volt, legfeljebb u. n. collaboratorok lehettek segítségére. Hézagos adatainkból nem derül ugyan ki az sem, hogy másodízben való pataki igazgatóságának kezdő éveiben kik voltak a kollegái. Az azonban tudva van, hogy életének utolsó két évében (1574—1576) Beregszászi Péter működött mellette lectori minőségben.

A sárospataki protestáns egyházi életnek ekkor már rohamos fejlődését eléggé bizonyítják azok a mozzanatok, melyek szerint a kezdetben lelkészi és tanári működést egyedül folytató Kopácsi idő folytán felszabadult az utóbbi hivatallal járó kötelességektől, s később nemcsak az iskolamester, hanem a lelkész mellé is társ kellett, hogy elvégezhető legyenek a megszorított teendők. Bassarági ugyanis már 1571 végén *első* papnak ment Sárospatakra, a mi csakis úgy volt lehetséges, ha volt legalább egy kollega melléje rendelve. Hogy Kopácsinak valamikor 1562 után bekövetkezett halálától fogva Bassarági hivatalba léptéig ki állott vagy kik állottak élén a sárospataki egyháznak, erre nézve jobbra csak tapogatózni bírunk. Az az állítás, hogy Czeglédi Ferencz 1568-ban ott működött volna, nem rendelkezik semmiféle támponttal. Igenis, esperese volt ekkor a zempléni egyházmegyének és ebbeli minőségében zsinatot hívott össze Sárospatakra ; ³⁾ ám ebből még nem következik, hogy éppen itt lett volna lelkész, sőt nincs is okunk föltenni, hogy pár év múlva eltávozott volna innen, azután meg újra visszakért volna. A mennyiben később csakugyan lelkészkedett Sárospatakon. A Kopácsi halála utáni évekből, ha csakugyan hamarosan meghalt 1562 után, csupán gyanítás útján gondolhatunk valakire mint

¹⁾ U. o. 27. lap.

²⁾ Adatok az egri egyházmegye történetéhez, II. k. 1887. 549—550. l.

³⁾ *Lampe-Ember* : *Historia ecclesiae ref. in Hungaria*, 217—219. l. (Keltezés nélküli levél.)

utódára, a ki azonban nem kisebb nevű ember volt, mint Sztárai Mihály. Egy adat ¹⁾ szerint ugyanis Sztárai Mihály és más lelkészek Sárospatakon 1565-ben válópert igazítottak. Nem lehetetlen, sőt könnyen föltehető, hogy ekkorra esik Sztárainak sárospataki működése, s a régebbi történetírók ebből költötték az ottani állítólagos reformátorkodására vonatkozó állításukat. Így tehát Kopácsi után Sztárai, utána Bassarági, azután Czeglédi Ferencz következnek a sárospataki papok névsorában. A másodpapokról azonban még így sem tudunk semmit sem.

Most már csak az a kérdés várhat ez alkalommal megfejtésre, hogy mikor lett a sárospataki egyház és iskola lutheránusból helvét irányúvá? Tudva van, hogy Kopácsi már 1559-ben is tekintélyes részt vett Nagyváradon a helvét irányú hitelvek formulázásában, azután meg 1562-ben a tarczali zsinaton hasonlóképen élén állott azoknak, a kik magokévé tették a Beza hitvallását. Nehéz lehetett tehát a helyzete mind neki, mind Szikszainak az erős lutheránus Perényi Gáborral szemben, a ki a gyűlölködő Radácsi (Radaschinus) Mihály biztatására még 1564-ben is vitát tartatott a lutheránus és sacramentarius gondolkozásúak között, s Thúri Farkas Pál el is vonult haragja elől a tiszántúli egyházkerületbe. De úgy látszik, a sárospatakiak ügyesen meg tudták oldani a feladatot, hogy a helvét irány mellett megállva se veszítsék el a földesúr jóindulatát. Egyszerűen hallgattak az elválasztó hitnézetekről. A hatvanas évek Perényi haláláig, valamint valószínűleg az ezutáni évek is 1575-ig, vagyis míg a szintén sacramentarius-ellenes Miksa király birtokában volt Sárospatak, az óvatosság politikájával átmenetül szolgáltak a rögtön azután nyíltan és határozottan színt vallható helvét irányú korszakhoz.

ZOVÁNYI JENŐ.

¹⁾ Történelmi Tár, 1900. 476.

MÜGELN HENRIK ÉS KRÓNIKÁINK.

Mügelni történeti munkáinak jelentőségét a magyar krónika redactióinak kérdésére vonatkozólag érdemlegesen megállapította Domanovszky Sándor *Mügelni Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes Krónika* című értekezésében.¹⁾ E dolgozat egyes tételeivel kapcsolatban legyen szabad az alábbi kiegészítő megjegyzéseket közölnöm.

1. A mi a »Chronik der hewnen« eddig ismeretes kéziratait illeti, ezek közül egynek, és pedig a wolfenbütteli fiatalabb, Ebner-féle codexnek kivételével, a többi nyolczban ugyanaz a három, sortévesztés folytán keletkezett (a Kovachich-kiadásban zárójelben közölt) kihagyás (II. fej. 27: vnd wer daz vbertrete, dz [így] er nicht keme vnd versmecht daz gepot der gemeyne, XV. 23: vnd tzoch ken auspurk vnd wolt durch swoben tzihen kam vngerland, és XXXVI. 50: desselben haydenschen volkes kam vil mer zu dem hertzogen geysam wen zu dem konige), továbbá ugyanaz a két más egyszerű kihagyás (XXVII. 7: ern, és XLII. 25: vnd machten kryg in dem here) fordul elő, a mely körülmény világosan egy közös típusra mutat. A nyolcz codex közelebbi rokonságának megállapítása természetesen csak részletesebb összevetés után volna lehetséges, de megjegyezhetem, hogy a két bécsi, a boroszlói, a müncheni »Cgm. 1112.«²⁾ jelzésű és a heidelbergi kéziratok között számos egyező helyes és hibás olvasás, sortévesztés és kihagyás szorosabb viszonyt sejtet.

¹⁾ *Századok* 1907. 20. 119. l.

²⁾ Nem 112 (mint Domanovszkynál többször). További kutatókra való tekintettel legyen szabad egy pár idézetét a cikknek helyesbíteniem. Wilmans cikke a Z. f. d. A. 1869-iki, Röthe-é az 1886-iki évfolyamban van. Domanovszky az előbbi cikket hol a régi (XIV), hol az új folyam (II) szerint idézi, egyszer pedig hibásan (XVI). V. ö. id. m. (különlenyomat) 3. 7. és 30. l. A Lorentztől idézett hely (u. o. 7. l.) nem II. 285. hanem I. 274. l.

a nélkül azonban, hogy a bécsi udvari könyvtár 2919. sz. codexének Mügel-n-szövege a 2866. számúban foglaltnak másolata volna, mint Marczali Henrik állítja. (A magyar történet kútfői az Árpádok korában, 1880. 48. l.) A fő az, hogy Kovachich szerencsés véletlen folytán az előtte ismeretes két kézirat közül az egyikben épen azt használhatta fel, a mely a kilencz között ma is aránylag legjobbnak mondható.

2. Mügel-n fordítása kétségtelenül ép oly közel áll a minta-szerűséghez, mint a német írók azon állítása az igazsághoz, hogy Mügel-n a latin szövegnek is szerzője. Mindazonáltal a Domanovszkynál közölt hibák egynémelyikére nézve védelmembe kell vennem a fordítót. — a) A tulajdonnevek eltorzításában¹⁾ az oroszánrészt mégis csak a másolóknak kell tulajdonítanunk, a mint természetes is, hogy a másolásokban a tulajdonnevek szenvednek legtöbbet. E mellett a Kovachich-kiadás tulajdonnevein kívül annyi más legkülönbélebb varianst találhatunk a többi hét codexben, hogy igen bajos volna megállapítani a rontásból azt a részt, a mely magának Mügel-nek terhére irandó.²⁾ — b) Az »Aldaricus-Maurinus« átalakulás keletkezésére³⁾ vonatkozólag felvilágosítással szolgál nekünk az a körülmény, hogy a latin redactiók öt codexében (Vindobonensis pictus, Béldi, Teleki, Kaprinali codexek és Pozsonyi Krónika) a »Rex Gottomaximus, nomine Aldaricus« szavak *maximus*-a *marinus*-ra ferdült.⁴⁾ A Mügel-n-féle szövegben tehát egy primitiv conjectura fekszik előttünk, a mely a *marinus*-ból tulajdonnevet csinált, minek következtében azután még egy tulajdonnév az amúgy is sokat rövidítő Mügel-n, esetleg már az előtte fekvő latin szöveg írója előtt fölöslegesnek, illetőleg értelmetlennek látszott. A »maximus—marinus—Maurinus« folyamatból egyébiránt még az is következik, hogy a Mügel-n használta latin szöveg olyan volt,

¹⁾ Domanovszky id. m. 20. l.

²⁾ A másolók minden valószínűség szerint mind ép úgy német anyanyelvűek voltak, mint maga Mügel-n, nem tehetjük fel tehát, hogy a magyar nevek szabatos írása iránt érzékük lett volna. Mathes Ebner neve (kit Kovachich sopróni eredetűnek sejt. Sammlung kleiner noch ungedruckter Stücke. Ofen, 1805. XIX. lap.) az egyik wolfenbütteli kéziraton, továbbá az a körülmény, hogy a pozsonyi szöveg az Ofner Stadtrecht codexében található, valószínűvé teszi azon természetes föltevésünket, hogy a Mügel-n-féle fordítás főleg városaink németajkú polgárságának körében talált magának közönséget.

³⁾ Id. m. 19. l.

⁴⁾ Ezzel szemben a Toldy-kiadás 18. sz. jegyzetében említett három codexen, illetőleg ónyomtatványon kívül még az Acephalus, Sambucus és Csepreghy codexek is megtartották a helyes olvasást, míg Kézainál a »maximus« kimaradt. (Domanovszky szives közlése.)

a mely e pontban rokonságban állott a fõnt említett öt kéz-
irattal, noha viszont, mint Domanovszky részletesen kimutatja,
más és fontosabb vonásokban okvetetlenül el kellett tólük térnie,
sõt épen az *Acephalus* és *Sambucus* codexekben fenmaradt
szerkesztéshez állott közelebb. — c) A »*beatus Gerardus . . . regem
corripuit*« fordításában (do *starb* yn der *pischoff von schanaden*)¹⁾
a »*starb*« szó másolási hiba, melynek eredeti és a latin szövegnek
körübelõl meg is felelõ alakját »*strafft*, »*stroffete*« stb. formában
a két bécsi, a boroszlói, a müncheni »Cgm. 1112« jelzésû és a
heidelbergi kéziratban találhatjuk meg.

3. Hogy a Rímes Krónikát is Mügeln írta, az ma már, mint
a kérdésnek Domanovszkynál olvasható ismertetésébõl is kitûnik,²⁾
satis superque constat. Mivel azonban egyes íróink vonakodtak
e véleményt elismerni,³⁾ legyen szabad az eddig fölhozott bizony-
ságok mellé sorakoztatnom azon egyezéseket, melyek egyes
Mügeln-versek és a Rímes Krónika bevezetõ (nem fordított)
részei között találhatók,⁴⁾ a minõ pl. a Müller-kiadás⁵⁾ II. számú
Minnelied-jében és a R. Kr. Prologus tertius-ában olvasható
vihar-leírás, melyet figyelmeztetésem nyomán Domanovszky⁶⁾
rõviden már említett is :

*Sic Deus dum quiescunt
Grex florum cum armento
Tunc boreali vento
Haec omnia prosternis.*

*Was ab nu des Meien hutten
Und dem somer sîn gezelt
Scharfer winde flogel rutten.*

.....
*Jam humus flagellatur
A grandinis flagellis*

Und der hagel nu das felt
Geiselt und der blumen schar.

.....
*Tunc dies cruciantur
Avesque lacrymantur
In saxis prae algore stb.*

Und die kleinen vogelin weinen
Und sich smigen zu den steinen
stb.

¹⁾ *Domanovszky* id. m. 20. l.

²⁾ Id. m. 30. l.

³⁾ Igy Marozali (id. m. 57. l. bővebben a német kiadásban), ki nézetét
fõleg M. latin tudásának fogyatékoságára alapítja; ezzel szemben olv.
Rõthe id. m. 346. l. — *Heinrich G. Pallas Lexikon*, 19. köt. 873. l.
és A német irod. tört. II. 153. l.

⁴⁾ A Károly császárt, János cseh királyt és Nagy Lajost dicsõítõ
sorok (Schrõer: SWA. 55. 463. és kõv. és Monum. Ungrica, 3. és kõv.) körti
egyezéseket már Rõthe (id. m. végén) és Lorenz (*Deutschlands Ge-
schichtsquellen*, I. 273.) is észrevették.

⁵⁾ *Fabeln und Minnelieder von Heinr. von Mügeln*. Herausgeg. von
W. Müller. Göttingen, 1848.

⁶⁾ Id. m. 36. l.

Ugyanezen Prologus-nak tavasz-leírásával rokon fordulatokat találunk továbbá az I. és V. számú Minnelied-ben :

O Deus.....des Meien hant....
Per Te et juvenescit
Ops, nemora crispantur,junget heide und das gefilde val.
Dum frondes animantur	Saf fruchtig Meien in dorre este
A roris armaturis.	twinget stb.

Ugyanott :

Tu seris violetum stb.	In die er viol klâ blumen strouwet stb.
	(Müller id. kiad.)

De különösen gyakran ismétli magát a nem nagyon taláékony szerző (kinek különben nagy termékenysége¹⁾ következtében is folyton reminiscentiák futottak tolla alá) egyes pártfogóihoz (Károly császár, János cseh király, Nagy Lajos, pettaui Hertnid, Rudolf osztrák herczeg) intézett panegyrikusaiban :

Nagy Lajos «mons Christianitatis» (Mon. Ung. 3.)	IV. Károly «der wære berc» (Schröer id. m. 463.)
«Princeps pacis» (Ugyanott.)	«ein furste des fredes» (u. o.)

Malus enim verus est (Nagy Lajos) *in cuius praecordiis* velum pendet fidei, quo navis totius Ecclesiae vehitur et liburnus.
(Mon. Ung. 3.)

(IV. Károly) der Kirchen schiff mast segel und das ganze werc
(Schröer id. m. 463.)

V. ö. még : sô binde ich *an mins herzen ast* dins trôstes mast und fare mit frouden winde
(Müller id. m. III. sz. Minnelied, 24. l.)

Hunc (Nagy Lajost) ergo solum Naturae genitor terre et maris regimen posuit et registrum, per quod cunctis deprecantibus iustitia reperitur. (Mon. Ung. 3.)

der (IV. Károly) ein wære heil was des riches, der erden und des meres ein wirdigez register,des rechten und gerechtes ein underfestenunge. (Schröer id. m. 491.)

Ugyancsak a Valer. Maximusfordítás előszavában: ein Register der erl und des môrs.

¹⁾ Lásd Schröer : SWA. 55. k.

Actus aquilae sigillat
Ex justa te sententia
Nam de corde Tuo stillat

Lex honor et clementia
Prae dulcore semper ridet
Tuus leonis animus stb.
(Mon. Ung. 4. és köv.)

Tamquam ludas Machabaeus
In armaturis vigilas
Quo terretur omnis reus,
Tu strenuus ut Jonathas
Tuque largitatis Bria (?)

Ut Noe pudicitiae
Firmamentum atque via
Ut Simeon justitiae stb.
(Mon. Ung. 5.)

Syns arn und syns lauwen muth
Lachet wann er adelichin thut.
(Müller 5. V. ö. Schröer id. m.
463., továbbá Róthe id. m. Boppe
Lobspruch-járól.)

di milde sines louwen müt stät
lachen tüt. (Schröer 462.)
A sines louwen müt kifejezés a
•Von der hêrschaft der erde• cz.
költeményben is előfordúl.
(Schröer 463. lásd alább.)

Sins louwen müt geliche ist er
Jonatas
Und Judas Machabêus der der
beste was,
Wi si in tât war ritters orden
funden.

Küsch reine milde sam Noë,
dem got der werlde frede hât
geswaren stb.)
(Schröer 463.)

Bármily megszokott lehetett is a középkori átlag-minnesänge-
reknek phrasis-készlete, mindazonáltal a hasonlóságok oly fel-
tűnőek, hogy — tekintve a többi idevágó érvet is — lehetetlen
azokat figyelmen kívül hagynunk. Joggal várhatjuk, hogy Műgel
Henriknek még kiadatlan számos költeménye is nemcsak alaki,
hanem tartalmi hasonlóságokat is fog mutatni a Rímes Krónika
önálló bevezető részeivel.²⁾

¹⁾ A bibliában való jártaasságra vonatkozólag olv. Schröer id. m.

²⁾ Megjegyezhetem itt, hogy a Rímes Krónika Engel-féle kiadása (Monumenta Ungrica. Edidit Joh. Christ. Engel. Viennae, 1809), noha a kiadónak csupán egyetlen kéziratot kellett alapul venni (bécsi udvari könyvtár 3352. sz. kézirata), épen nem szűkölködik hibákban, melyek nem egy helyt a szerző rendkívül mesterkéltséggel és dagályos latinságának megértését még jobban megnehezítik. Néha ugyan eléggé találóan emendál a kiadó, de ezt is csak igen ritkán jelzi. Fontosabb értelemzavaró hibák, vagy önkényes és nem jelzett conjecturák: 5. lap. 28. *honoris* e. h. *horroris*; 9. l. ut. el. sor: *feris* e. h. *ferox*; 10. l. 12. s. *duzerent*, e. h. *duserunt*; 11. l. 12. s. *contra* e. h. *ad*; 11. l. 16. s. *pagnatur* e. h. *pagnatur* (sic); u. o. 14. s. *ordinatus* e. h. *ordinatur*; 12. l. 19. s. *consumens* e. h. *construens*; 13. l. 17. s. *construzerat* e. h. *construzit*; 14. l. 5. s. *afficiunt* e. h. *afficiens*; u. o. 23. s. *pravisque* e. h. *pravosque*; 15. l. 19. s. *pro* e. h. *cum*; 16. l. 3. s. *progressus* e. h. *regressus*; 18. l. 5. s. *ei* e. h. *illi*; 19. l. 14. s. *incurrit* e. h. *incurvat*; u. o. 15. s. *Gentes* e. h. *Mentes*;

21. l. 22. s. *Contra hostes* e. h. *In hostibus*; u. o. *Sic* e. h. *Hic*; 22. l. 17. sorban *comparationis* után kimaradt: *in nobilitate*; u. o. 34. s. *cum* e. h. *tunc*; 25. l. 6. s. *ceciderunt* e. h. *corruerunt*; u. o. ut. el. sor: *Hic* e. h. *Nec*; 27. l. 15. s. *Cornu hinc inde* e. h. *hinc inde cornu*; 28. l. 20. s. *expagnatur* e. h. *expungnatur* (sic); 29. l. 21. s. *dux* e. h. *ducis*; u. o. 23. sor: *Sit* e. h. *Et*; 30. l. 6. s. *et* e. h. *ex*; 37. l. 1. s. *agresti* e. h. *agrestis*; u. o. 3. s. *occurrentes*, e. h. *occurrentis*; 38. l. 11. s. *nolle* e. h. *nulli*; u. o. 18. s. *collegit* e. h. *collegio*; 39. l. 3. s. *Germanis* e. h. *manis*; u. o. 11. s. *Rex* e. h. *Mox*; 41. l. 17. s. *Istius* e. h. *Ilius*; 42. l. 21. s. *quae* e. h. *quod*; u. o. ut. sor: *advertabat* e. h. *adventabat*; 43. l. 18. s. *tribuit* e. h. *tribuens*; 46. l. 32. s. *Fit* e. h. *sic*; 48. l. 5. s. *fatum* e. h. *spatum*; u. o. 23. s. *militia* e. h. *sevitia*; 49. l. 18. s. *Notus* e. h. *Motus*; 50. l. 1. s. *restibus* e. h. *vestibus*; 51. l. 1. s. *Rex* e. h. *dux*; u. o. 5. s. *tradit* e. h. *tradet*. — A vers-sorokat is önkényesen szedi széjjel Engel; azt azonban, úgy látszik, helyesen vette észre, hogy a 23. és 43. szakaszok, noha a kéziratban folytatólagos prózai sorokat látnak és a szakasz-czím is csak prózáról beszél, *ritmikus prózában* vannak írva. (V. ö. Wilmans Z. f. d. A. 156. l.)

MADZSAR IMRE.

JOGSZABÁLYOK A SZARVKÓI URADALOMBAN.¹⁾

A *Századok* 1903 évi folyamában megjelent *Szarvó és urai* cz. értekezésben,²⁾ melynek írója a szarvkói uradalomra vonatkozó levéltári adatok fáradságot nem kímélő föl kutatásáért teljes elismerésre tarthat számot, figyelmem első sorban is a német eredetű, állítólag 1244 évi jogszabályok felé irányult, melyekre nézve eltérő véleményemet ez alkalommal óhajtom röviden előadni.

Az értekezés azt mondja, hogy az uradalom központjának. Szarvkó községnek nevével *Hornstein* alakban 1244-ben találkozzunk először azon német jogszabály-töredékben, melynek 1528 évi másolatát a bécsi cs. és kir. közös pénzügyi levéltár őrzi. Szól ez az érdekes forrás *Hornstein* és *Vimpassing* szétválasztásáról és a határok megjelöléséről. Ehez az értekezés írója azt a saját nézetét nyilvánítja, hogy Hornstein — legalább mint község — akkor (t. i. 1244-ben) keletkezhetett; továbbá, hogy az 1244-ben végbement birtokváltásra valószínűen a bevándorolt idegenek szolgáltatottak alkalmat; végre bizonyosnak mondja, hogy Hornstein és Vimpassing ez időben német eredetű jogszabályok szerint intézték belső ügyeiket.³⁾

Legyen szabad mármost ennek ellenében a következőket megjegyeznem:

A Lajta folyó és hegység mellett elterülő vidék történetére vonatkozó levéltári adatok semmit sem tudnak arról, hogy itt a XIII. században *Hornstein* nevű vár vagy község létezett volna; mert akkor épen úgy megemlékeztek volna róla, a mint pl. a szomszédos Pordány (Lajtapordány) és a csekély jelentőségű Rou várakról többször, de különösen az elsőről 1232-ben

¹⁾ Ezt a kis értekezést, melyet itt közlünk, szerzője, nemrég elhunyt érdemes tagtársunk, kevéssel halála előtt küldte be közlönyünk számára.

Szerk.

²⁾ Mohl Adolftól, id. h. 612—633. és 713—730. II.

³⁾ Id. h. 618—619. II.

és 1273-ban,¹⁾ a másíkról 1271-ben²⁾ és utóbb is elég szó esett; de ha az e vidéken létezett régi helységekről, mint más alkalommal előadtam,³⁾ nem hiányoznak a hiteles adatok, úgy Hornstein nevű helyről is, ha főnnállott volna, valami hiteles hír valószínűen szállott volna reánk. A mi *Vimpassing* falut illeti, erre nézve a XIII. századból nem tudok ugyan hiteles forrásra hivatkozni, de későbbi oklevelekből, melyek *Cseke* (*Vimpassing*) helység nevét említik, következtetni lehet, hogy ez a helység 1244-ben, ha ekkor már főnnállott, csakis Ór-Pordányhoz tartozhatott. Ezen oklevelek⁴⁾ nemcsak Cseke akkori létezését bizonyítják, hanem tartalmukból e helység Pordányhoz való korábbi tartozását is következtetni lehet. Nem tartozhatott tehát 1244-ben *Vimpassing* valami Hornstein nevű birtokhoz, de nem is lehetett. A kettő közt határt igazítani, mert Hornstein akkor tényleg nem létezett.

A német eredetű jogszabály 1528-ban készült másolatáról, vagyis inkább ennek eredetijéről nem tudom föltenni, hogy akarva a történeti valósággal ellentétbe helyezkedett volna, hanem sejttem, hogy már az eredeti irat írója téves felfogás következtében a szöveget is tévesen szerkesztette, a mit talán az a körülmény, hogy a szóban forgó emlék a töredékes jogszabályon kívül a szorosán véve oda nem tartozó határleírást is magában foglalja, némileg elő is mozdíthatott. Azt hiszem tehát, hogy az 1528-iki másolatnak, illetőleg az eredetijének a valósághoz híven azt kellett volna kifejeznie, hogy az 1244 évi német eredetű (azaz német földről átplántált) jogszabályok a XVI. században a szarvkői uradalomban érvényben voltak.

Arra a kérdésre, hogy mikor kerültek az 1244-iki jogszabályok a szarvkői uradalomba, nem lesz nehéz a válasz. Ez csak Szarvkő vára építése, tehát 1343 vagy 1347 után történhetett;⁵⁾ de az is bizonyos, hogy ez időtől kezdve 1457-ig, mikor a magyarok (*Laczkfi*, *Volfart* és a *Kanizsaiak*) voltak Szarvkő urai, kik a szomszéd Ausztriával nem álltak barátságos viszonyban, a jogszabályok onnan át nem származhattak; hanem csak 1457 után,⁶⁾ midőn az uradalom német kézre került. Ekkor következett el az idő és alkalom, hogy azokat ide átültessék. Lehetséges, hogy már

¹⁾ *Wenzel*: Árpok. Új Okmt. VI. 506. l. — *Szabó Károly*: Kun László. (M. Tört. Életrajzok, 1886.)

²⁾ *Wenzel* id. m. III. 249. l.

³⁾ Századok, 1903. 431. l. Sopron vármegye nyugoti területe.

⁴⁾ 1286, 1349 és 1421-ből. *Fejér*: Cod. Dipl. VII. 3. 90 l., IX. 1. 661. l., X. 6. 360. l. — 1322, 1376 és 1377-ből. Sopron vm, Oklt. I. 90. 422. 441. ll.

⁵⁾ Sopron vm. Oklt. I. 196. l.

⁶⁾ U. o. II. 396. l.

Grafeneck Ulrich idejében, mikor a szarvkői uradalom székhelye az osztrák földön fekvő *Seibersdorf* volt, jutottak a jogszabályok a szarvkői uradalomba; azonban valószínűbb, hogy 1504 után,¹⁾ mely évben a Németországból származott Fürst család lett az uradalom birtokosa, és a mikor az uradalom székhelye még mindig Seibersdorf volt, történt a jogszabályok bevezetése a szarvkői uradalomba; de az évet meghatározni nem lehet, csak annyit mondhatunk, hogy 1528-ban ott már érvényben voltak s ezek mintájára készülhettek azok a jogszabályok, melyek 1688-ban²⁾ a szarvkői jobbágyság számára kiadattak.

A szarvkői uradalom története tehát csak akkor kezdődik, mikor Laczkfi István a Lajtahegységen királyi rendelet alapján az 1340—1341 év körül³⁾ új vár építéséhez fogott; de hogy e várnak akkor még neve sem volt, azt Laczkfi levele igazolja, melynek keltezése így hangzik: »Datum in monte Saar, in erectione novi castri.« Mert ha azon a helyen, hová a várat építették, valamely község vagy lakott hely állott volna, Laczkfi bizonyára annak a nevét használta volna a keltezésben. Csak 1343 és 1347-ben⁴⁾ tudjuk meg, hogy a fölépült vár neve *Szarvkó*, mely szerintem Lajta-Pordány déli határából kihaló területen létesült; ennek eredeti magyar nevéből származott a német *Hornstein*, mely csakis azután kezd forgalomba jönni.

Noha nem kételkedem, hogy a fölsorolt történeti adatok eléggé bizonyítják, hogy 1343—1347 előtt *szarvkői* uradalom (*Hornstein*) nem létezett, mégis kíváncsún tartottam a mai Szarvkó régi területének déli részével az 1340 előtti időben érintkező szomszéd birtokokról szóló oklevelek után kutatni, melyek szinte tanusíthatnák, hogy a szarvkői vár építése előtt ott semmiféle *Hornstein* nevű helység sem létezett; de sajnos, nem akadtam oly adatra, melyet bizonyítékul ez irányban fölhasználhatnék. Csak egy 1338-ban kelt oklevelet⁵⁾ idézhetek, mely bizonyos büdöskúti részirtok elzálogosításáról szól, azonban részletes határleírást nem tartalmazván, csak általános tájékozásul mondja, hogy a nevezett birtok körül keletre Kövesd (ma Szárazvám), délre Pomagh (ma Völgyfalu), nyugatra Bessenyő (ma Pecsényéd), északra Ikva másképp Ikka (Ečka, ma részben Lajta-Újfalu) fekszik; de meg kell említenem, hogy Bessenyő valamint ma. úgy nézetem szerint akkor is, Büdöskút határvonalát érintette. Ámde Büdöskút mai határa, mely északon negyedfél kilométer

¹⁾ Századok, 1903. 629. 630. 11.

²⁾ U. o. 728. 1.

³⁾ Sopron vm. Oklt. I. 159. 1.

⁴⁾ U. o. 196. 1.

⁵⁾ *Fejér* id. m. VIII. 4. 306. 1.

hosszu vonalon érintkezik Szarvkó területével, a régi multra nézve útbaigazítást nem nyújthat, mert jól tudjuk, hogy századok folyamán az egyes faluk határai sokszor lényegesen változnak; így különösen Ikva birtokról ismeretes, hogy 1441-ben ¹⁾ még mindig a fraknoi grófok birtokában lévén, kétségtelen, hogy a később következett birtokosok idejében az egész terület a szomszéd faluk határába osztatott, a mi által az egyes határvonalak is változást szenvedtek. Csak régiebb adatok, melyek a XIII-ik századról vagy a XIV-iknek negyvenes évei előtti időről szólnak, adhatnának fölvilágosítást vidékünk akkori határviszonyairól; talán a levéltárakban még lappangó adatok segítségével másoknak utóbb sikerülni fog ez ügyben eredménnyel kutatni s a *Hornstein* helynévre nézve vallott nézetemet megerősíteni.

*

Befejezésül még egy rövid észrevételem volna. A *Szarvkó és urai* cz. értekezés írója ²⁾ Kismartonnak, mely 1371-ben Szarvkó várához tartozott, egykori *Szabómarton* magyar nevét megemlítvén, hozzáteszi, hogy »helyesen talán: *Szabadmarton*.«³⁾ Azt hiszem, e részben minden kétséget eloszlatnak az 1296, 1300, 1327, 1371 és 1395 évi oklevelek, melyek elseje ³⁾ Kismarton régi magyar nevét *Mortunzabon*-nak, a többi négy ⁴⁾ pedig helyes olvasással *Szabómarton*-nak írja. Később ez a név már nem fordul elő, hanem a *Kismarton* név állandósul.

STESSEL JÓZSEF.

¹⁾ A Hardegg-féle iratokból, melyek antiquariusához kerültek.

²⁾ *Századok*, 1903. 619. l.

³⁾ Sopron város levéltára.

⁴⁾ *Fejér* id. m. VII. 3. 119. l. és Sopron vm. Oklt. I. 115. 394. 520. ll.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, kaiserlichen Obersthofmeisters, 1742—1776. (Két kötet: 1742—1744. és 1745—1749.) Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft für neuere Geschichte Oesterreichs von *Rudolf Gr. Khevenhüller-Metsch* und Dr. *Hanns Schlüter*. Wien-Leipzig, 1907—1908. Holzhausen-Engelmann. 8-r. VII, 346 l., 632 l.

A XVIII. és XIX. századok történetének forrásai az utolsó 10—15 esztendőben a különböző emlékiratok és naplók egész halmazával gyarapodtak, a melyek többé-kevésbé érdekes tartalmukkal, vagy szerzőik többé-kevésbé hangzatos nevével igyekeztek a figyelmet magukra vonni. A francia és különösen a német könyvpiacson egymásután jelentek meg — és jelennek meg még most is — ezek a munkák. Szerzőik sorában az egyes országok államférfyaitól és vezérlő politikusaitól kezdve egészen a legkisebb fejedelmi, hercegi udvarban élt udvarhölgyig, a hivatalnoki, katonai és udvari hierarchia minden foka képviselve van. E munkák egy része a szerzők egyéniségénél, politikai vagy udvari szerepénél fogva megérdemli, hogy velők bővebben foglalkozzunk és koruk történetének becsesebb forrásai közé soroljuk, de nagyrészüket inkább csak az ősök iránti kegyeletből pillantotta meg a napvilágot egyik vagy másik utód bőkezűsége folytán, és nyom nélkül tűnik el a mémoire és napló-irodalom özönében. Áll ez főleg azokról az emlékiratokról és naplókról, melyeknek szerzői a különféle apró német fejedelmi udvarok légkörében éltek le életüket, és a divatnak hódolva vagy késő öregségükben az udvar csillogó légkörében eltöltött életük folyamán elmélázva nyúltak a toll után, hogy a »kleine Residenz« szűk falain belül folyó életnek általuk fontosaknak itélt eseményeit papíron megörökítsék.

Nem rosszakarattól teszszük e megjegyzést, de tény, hogy e naplók és emlékiratok nagy része bátran tovább szunnyadhatott volna a régi fiókos szekrények és íróasztalok mélyében, ezzel a kor történeti irodalma nem szenvedett volna érzékenyebb

veszteséget. Aránylag csekély azoknak a naplóknek és emlékiratoknak száma, melyek közzététele a történeti irodalomra nézve valóságos nyereséget jelent.

E csekély számúak közé sorolhatók azok a naplók, melyeket *Khevenhüller János József* herceg, Mária Terézia császárné főudvarmestere hagyott hátra, a melyek e kor történetének kétségkívül egyik legbecsesebb forrását nyújtják. A nagyszabású kiadványból eddig két kötet látott napvilágot az újabkori osztrák történelem művelésére alakult társaság megbízásából, az író egyik utóda, *Khevenhüller-Metsch Rudolf* gróf párisi osztrák-magyar nagykövet és *Hanns Schlitter* bécsi állami levéltárnok szerkesztésében.

A naplók írója *Khevenhüller János József* herceg 1706 július 3-án született *Khevenhüller Zsigmond* grófnak *Rosenberg Ernesztina Leopoldina* grófnővel kötött második házasságából. Neveltetése az akkori főrangú ifjak neveléséhez hasonló volt, tanulmányait Bécsben végezte, néhány évet töltött a leydeni egyetemen és 1725-ben közigazgatási szolgálatba lépett, mint első-ausztriai kormánytanácsos. E pályán egészen az udvari tanácsossáig vitte, mesterei *Eugen* herceg és *Bartenstein* báró voltak. Ez utóbbi vezette be a diplomáciai pályára is, melyre 1734-ben lépett. Első diplomáciai megbízatása Dániába vitte, hogy a lengyel örökösödési kérdésben VI. Károly császár részére a dán udvart megnyerje. Visszatérte után az általa teljesített szolgálatok jutalmául a cseh választófejedelemség képviselétével bízott meg a regensburgi birodalmi gyűlésen, és a frankfurti császárválasztó gyűlésen is mint a cseh fejedelemség egyik képviselője vett részt. 1742-ben pedig ismét diplomáciai megbízatásban működött. *Frigyes* porosz király betörése Csehországba ekkor állott küszöbön, s *Mária Teréziának* minden igyekezete oda irányult, hogy a porosz királyt a további hadi műveletektől visszatartsa. A császári politika akkor két irányban mozgott; Szilézia visszaszerzése volt az egyik cél, a másik az, hogy *Ferencz lothringeni* herceg, *Mária Terézia* férje, a császári méltóságot elnyerje. E politika érdekében történt *Khevenhüller* kiküldetése *Drezdába* és *Hannoverbe*: Az 1745 évi aug. 26-án Hannoverben kötött egyezség meghozta a kívánt eredményt és biztosította *Ferencz* hercegnek római császárrá választását. A választásnál mint egyik cseh megbízott, *Khevenhüller* is jelen volt. Visszatérve, egészen udvari szolgálatba lépett, a császár főkamaramesterévé neveztetett ki, 1765-ben második, 1770-ben első főudvarmester lett. Mint ilyen, államminiszteri rangot viselt és tagja volt a miniszteri konferenciának is. 1763-ban birodalmi

hercegi rangra emeltetett elsőszülöttségi joggal. Meghalt 1776 ápr. 18-án Bécsben. Felesége gróf Metsch Adolf leánya, Karolina Mária volt. Apósa 1751-ben adoptálta őt, mire császári engedéllyel nevét a Metsch névvel egyesítette. E kettős nevet viseli ettől kezdve a család hercegi ága. Házasságából tizenkét gyermek született; legidősebb fia Zeigmond a hivatalnoki, második fia János József a katonai pályára lépett.

Udvari főmarsallá történt kinevezetése évében, 1742-ben kezdte meg Khevenhüller naplói írását. Nem ő volt az egyedüli családja tagjai között, ki az író tollat is forgatta. Egyik őse Ferencz Kristóf az ismeretes »Annales Ferdinandeí« szerzője. Khevenhüller János, ki 1573—1606-ig császári követ volt Madridban, szintén hagyott hátra naplót, s Lajos András tollából eredt az első, 1739-ben megjelent lovassági szabályzat. Így János József herceg ősei példáját követte, midőn maga is a naplói írásra adta magát.

Naplói az 1742 évi január 5-ik napjával kezdődnek. Egészen 1775 október 15-ig vezette ő maga följegyzéseit. Fia az apja hagyatékában talált följegyzések alapján azután 1776 május haváig kiegészítette a naplót. Úgy látszik, hogy János József herceg a bejegyzéseket naplójába nem napról-napra tette meg, hanem rövid följegyzéseket készített a nap eseményeiről és e följegyzéseket később vezette be naplójába, többé-kevésbé kibővítve. Sajnos, emlékiratai hiányosan jutottak ránk, egész évek hiányoznak a sorozatból. Hat kötetet a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi országos könyvtára őriz belőlük, melyek a 1752—1755, 1758—1759, 1764—1767 és az 1774—1776 éveket tartalmazzák. Ezek közül az utolsó kötet, mely az 1774—1776 közti éveket tartalmazza, 1903-ban jutott a könyvtár birtokába Liechtenstein Rudolf herceg első főudvarmester ajándékából. A midőn 1904-ben a Khevenhüller-naplók kiadásának terve fölmerült, Hanns Schlitter udvari és állami levéltárnok kutatásokat indított meg a hiányzó kötetek után. Sikerült is neki a család birtokában megtalálni az 1742—1749-ig és az 1770—1773-ig terjedő köteteket. Nem lévén kizárva annak a lehetősége, hogy a hiányzó kötetek is előkerülnek valami úton-módon, a szerkesztők a közrebocsátott és még kiadandó köteteket nem látják el folyószámmal, s így fentartják annak a lehetőségét, hogy az esetleg később előkerülő kötetek a sorrend megbontása nélkül lesznek a kiadvány kötetei közé beilleszthetők.

A Khevenhüller-naplók írójuk egyéniségénél, hivatali állásánál fogva Mária Terézia kora történetének elsőrangú forrásai közé tartoznak. Khevenhüller, ki úgyszólván egész életét az udvar körében élte le, a ki legbensőbb bizalmas embere volt

mind Mária Teréziának, mind férjének Ferencz császárnak, be volt avatva a magas politika és az udvari élet minden intrikáiba, eseményeibe. E bizalmas viszonynál fogva bepillantást nyert a kulisszák mögé, s följegyzéseiben híven tükröződnek vissza nemcsak az udvari és társadalmi élet napi eseményei, hanem a politika intimebb, a nagy nyilvánosság elől elvont részletei is. Följegyzései rendkívül becses adalékokat szolgáltatnak Mária Terézia egész politikájához, a császár-királynő jellemrajzához, főleg ahoz a viszonyhoz, melyben az uralkodónó fiával Józseffel állott. Khevenhüller följegyzéseiből sok olyan részletről értesülünk, melyről különben tudomásunk nem volna. Megtudjuk belőlük, hogy midőn Ferencz császár, Mária Terézia férje meghalt és a császárné a lemondás gondolatával foglalkozott, Kaunitz és pártja volt az, kik Mária Teréziát ebbeli szándékában megerősíteni igyekeztek. Bizalmas benső barátság fűzte Khevenhüllert különösen Ferencz császárhoz, kinek környezetében tartózkodott, midőn a császárt Innsbruckban váratlanul utólérte a halál. Talán ez a körülmény is, kapcsolatban eddig kipróbált hűségével, okozta azt, hogy Mária Terézia mindjobban megajándékozta bizalmával Khevenhüllert. A herczeg kipróbált hű barátja lett az uralkodónőnek, ki előtt a császárné nem titkolta el gondjait, aggodalmait, kormányzati terveit. Neki panaszolta el aggodalmait, melyeket fia, II. József irányában táplált, félve attól, hogy fia egyéni tulajdonságai a birodalmat még nehéz megpróbáltatásokba sodorhatják. Khevenhüller osztotta ezeket az aggodalmakat, mert József magatartásával, egyéniségével ő sem volt meglegedve. Nem tetszett neki az a liberális felfogás, melyet a fiatal fejedelem tanúsított, s azok a reformok, melyeket József a császár halála után az udvartartásban életbeléptetett, Khevenhüllert nem egyszer kínosan érintették. A császárné iránti hű ragaszkodása készítette arra, hogy az anya és fia között közvetítőül lépjen fel, ha egymástól eltérő felfogásuktól összeütközés volt várható. Így közelebbi érintkezésbe jutott II. Józseffel és alkalmá nyílt a fiatal fejedelem jellemével közelebbről megismerkedni. Ekkor némileg megváltozott nézete Józsefről és megkönnyebbülve írta be naplójába, hogy az ifju herczeg azon az úton van, hogy idővel jó uralkodó válhatik belőle. Mind a mellett nem tudott teljesen megbarátkozni II. Józseffel, s midőn 1767-ben Mária Terézia halálos betegségbe esett, Khevenhüllerben megérlelődött az az elhatározás, hogy a császárné esetleges halála után II. József alatt nem fog szolgálni. Erre azonban nem került a sor. Khevenhüller még Mária Terézia életében hunyt el.

Politikai nézeteit illetőleg Khevenhüller a conservatív nemesi párthoz tartozott. Mint ilyen, főleg a belpolitika terén

mindennemű újítást ellenzett; politikai nézete a „quieta non movere” elvben kifejezett felfogással teljesen összevágott. Annymra át volt hatva a conservatív felfogástól, hogy még Mária Terézia liberálisabb nézeteit is elítélte naplóiban, daczára a császárné iránti odaadó hűségének. Mint főudvarmester, különösen ragaszkodott a régi hagyományokhoz, a régi spanyol udvari etiquette száz meg száz szabályában, kérdésében teljesen otthonos volt és féltékenyen őrködött azon, hogy a spanyol ceremónia szabályai mindenben pontosan megtartassanak. Mindent, a mi legtávolabbról is alkalmas volt rést ütni a régi bécsi udvari szertartásokon, aggályos figyelemmel igyekezett távoltartani. Jellemző e tekintetben, hogy midőn 1745-ben az udvar Olmützben a lengyel királylyal találkozott, az udvari ebéd előtt Lajos braunschweig-wolfenbütteli herczeg székéről a karfákat lefűrészeltette, minthogy a spanyol etiquette szerint karosszék csakis uralkodó személyeket illet! Ez a conservatív felfogás hozta őt II. Józseffel is ellentétbe, kinek nézeteivel később sem tudott megbarátkozni, midőn már véleménye róla megváltozott. Viszont II. József sem viseltetett melegebb érzellemmel Khevenhüller iránt, kiben a kipróbált hűségű egyént becsülte ugyan, de a kivel bensőbb viszonyba úgy mint atyja, nem lépett. Pedig annak idején Khevenhüller volt kiszemelve a fiatal herczeg nevelőjeül, de e méltóságot teljes tisztelettel bár, azonban határozottan visszautasította, kitéve magát még annak is, hogy e visszautasítás miatt kegyvesztetté lehet.

Az itt elmondottakból érthető Khevenhüller naplójának nagy bece és fonsódása Mária Terézia korának történetére nézve. E naplóknban Khevenhüller pontosan, úgyszólván napról-napra beszámol az udvari és politikai élet minden mozzanatáról, minden fontosabb és kevésbbé fontos eseményéről. Mária Teréziának egész élete, naponkénti foglalkozása, az udvari élet számtalan eseménye, a napi események, melyek a császárvárosban és másutt előfordultak, a színházi előadások, a különféle ünnepélyek, lakomák, kirándulások stb. tarka változatosságban vonulnak el az olvasó szeme előtt. Feltárul előttünk a Mária Terézia korabeli udvari és bécsi élet a maga legapróbb részleteiben. Megtudjuk azt, hogy Mária Terézia mit csinált, kit fogadott, kivel beszélt, mivel töltötte az egész napot, és ép úgy tájékoztatva vagyunk férjének, a nevesebb udvari személyeknek stb. napi munkájáról, életéről. Ezekben a hol rövidebb, hol hosszabb napló-bejegyzésekben megbecsülhetetlen kulturtörténeti adatok rejlenek Mária Terézia korának történetéhez. A politikai történet természetesen szintén hasznot meríthet e feljegyzésekből, mert Khevenhüller, mint a minisztertanács tagja és az uralkodó bizalmas embere,

a napi politika eseményeiről ép úgy tájékoztatva volt, mint az udvari élet eseményeiről. Mégis a politikai vonatkozások hátterbe szorulnak a kulturtörténeti vonatkozások előtt. E tekintetben e naplók kiapadhatatlan forrásai lesznek a kor kulturtörténetének. Ép így rengeteg adatot tartalmaznak e naplók család-történeti tekintetben is, mert Khevenhüller a monarchia főrangú és nemes családjának családi viszonyairól is megemlékezik följegyzéseiben.

Jóllehet e naplók elsősorban az osztrák történelem szempontjából értékesek, a magyar történet kutatója sem fogja azokat haszon nélkül forgatni, s főleg az e korban szereplő magyar urak egyéniségének megítéléséhez fog sok becses adatot belőlük meríthetni, valamint a magyar viszonyok megértéséhez is. Khevenhüller hivatalából kifolyólag az uralkodót utazásaiban is mindenüvé elkísérte, magyarországi tartózkodása alatt is ott volt oldala mellett, és híven beszámol az eseményekről ekkor is csakúgy, mint mikor Bécsben a császári udvarnál tartózkodott.

A Khevenhüller-féle naplók történeti értéke és jelentősége már régebben is ismeretes volt. Ismerte azok kulturtörténeti fontosságát már Wolf Ádám is, a pesti egyetemen az 1852—1856 években az egyetemes történet tanára. Az akkor ismert, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött öt kötet anyagát »Aus dem Hofleben Maria Theresias« című munkájában 1858-ban nagyjából feldolgozta. Munkája már két évvel később második kiadásban jelent meg. Azóta pihentek az emlékiratok, mígnem 1904-ben az újabkori osztrák történelmet művelő társaság megbízásából a naplók kiadói foglalkozni kezdtek azok közzétételével. Eleintén az volt a terv, hogy csak kivonatban fogják azokat közzétenni, de hosszas tárgyalás után ezt elejtették és abban történt a megállapodás, hogy a naplókat minden rövidítés nélkül, teljes szövegükben fogják közrebocsátani. A történetírás szempontjából csak helyeselhető ez az elhatározás, mert minden, még oly körültekintően végzett kivonatolás is leszállította volna a közlemény értékét és megfosztotta volna a naplókat attól a közvetlenségtől, a mely így bennük megnyilvánul.

A kiadó azonban nem szorítkozott csupán a naplók közlésére. Schlitter tartalmas bevezetéssel látta el az első kötetet, melyben ismerteti a Khevenhüller családnak fényes multját és hosszasan értekezik a naplóíró személyiségéről is. Ezt a bevezetést a levéltárak irataiból és a már kiadott művek adataiból építette fel. Azonkívül ott, hol a szöveg megkívánta, magyarázó jegyzeteket fűzött az egyes helyekhez. Különösen a II. kötet van bő kritikai és irodalmi apparatussal ellátva, mely javarészt a bécsi cs. és kir. udvari levéltár aktáiból van merítve, és a mely

a naplókban felölelt időszak politikai történetéhez számtalan becses felvilágosítást nyújt.

Az a gyorsaság, melylyel a két kötet egymást követte, reményt ad arra, hogy aránylag rövid idő alatt e nagyfontosságú kiadvány befejezést fog nyerni. Vajha sikerülne a még hiányzó köteteket is feltalálni, hogy így a Khevenhüller-naplók a maguk teljességében, hézag nélkül álljanak majd a történetíró rendelkezésére.

ÁLDÁSY ANTAL.

A történelem bölcselete. Tanulmányok a történettudomány alapelveiről és az emberi művelődés irányeszméiről. Irta *Horváth Jenő*. Gyula. 1907. Dobay János kny. Kis 8-r. VIII, 287 l.

A történelem bölcselete, mely legifjabb, legkésőbb megindult hajtása a philosophiának — mert a görög gondolkodás előtt még ismeretlen volt s maga az elnevezés a XVIII. századból, Voltairetól származik — a bölcseletnek az az ága, mely a magyar irodalomban még alig talált művelőre, önálló feldolgozóra. Míg a németek, francziák, angolok az utóbbi időben erősen kezdik művelni, minek bizonyosságául legyen elég *Simmel* (Die Probleme der Geschichtsphilosophie, III. Aufl. 1907), *Rocholl* (Die Philosophie der Geschichte, 1878—1893), *Bernheim* (Lehrbuch der hist. Methode und der Geschichtsphilosophie, IV. Aufl. 1903), *P. Barth* (Die Philosophie der Geschichte als Sociologie, 1897), *Lindner* (Geschichtsphilosophie, II. Aufl. 1904), *Lacombe* (L'histoire comme science, 1901), *R. Flint* (The philosophy of history in Europa, 1874—1893) műveire, meg *Eucken* (Die Kultur der Gegenwart, T. I. Abt. VI. S. 248—281) és *Rickert* (Die Philosophie im Beginn des XX. Jahrhunderts, S. 321—422) tanulmányaira hivatkoznom, — nálunk egy-két, inkább csak a módszertanra vonatkozó tanulmányon kívül alig tudunk valamit e nemből felmutatni.

Ebből a szempontból szívesen üdvözölhetjük *Horváth Jenő* fentcímzett művét. Ám a mű gondosabb áttekintése kissé alászállítja annak megjelenése felett érzett örömünket. Hogy a szerző hallgatással mellőzi a *történelem-bölcsélet eddigi fejlődését, eddigi irányait* (Hegel, Comte, Spencer, naturalismus, történeti materialismus), s így természetesen azokkal szemben elfoglalt álláspontjáról sem nyilatkozik, az még hagyján, de azt már nehezebben értjük, hogy miért hagyja figyelmen kívül az *ismerettani és logikai vizsgálódásokat* (mi viszonyban van a történelmi előadás a lefolyt valósághoz? a hűség, objectivitás, valószínűség, hypothesis a történelemben; a szabadság és szükségesség, egyén

és tömeg viszonya ; a történeti és természeti törvény közti különbség, az értékfogalom szerepe); miért nem foglalkozik azzal a törekvéssel, mely a történelem-philosóphiát, épúgy mint a jog-bölcsezetet, a *sociológiába* akarja beolvasztani, azzal akarja azonosítani. Szerzőnk ezzel szemben, mint az előszóban mondja, »a tiszta általánosításnak . . . hálátlan útjára indul« (VII. l.), vagyis a történelem-bölcseletet úgy fogja fel, mint a melynek feladata a történelem anyagát egy egységes képpé összefoglalni, az egész fölött általános áttekintést nyújtani. Ez az egyik feladat, a melyet művében megoldani törekszik. A másik *kulturhistoriai*. Erre vonatkozólag ezt mondja: »E tanulmánynak nem a fogalmak szeszélyes dobálása . . . hanem az emberi művelődés hosszas értékelése adott létet« (VIII. l.); ehez képest műve második része rövid áttekintés »az emberi művelődés korszakai, alapelvei és irányeszméi« fölött. De még egy harmadik dolgot is bevon tárgyalása keretébe: az *anthropogeographiai* elemeket és tényezőket, a föld, faj s külső viszonyok befolyását a történelmi események alakulására. Hát tagadhatatlan, hogy mindezek jelentékeny tényezői a történelem bölcseletének, de azért a mű elolvasása után mégis csalódottan, kielégítetlenül tesszük azt le kezünkben; úgy érezzük, hogy a szerző inkább történelmet, közelebbről kulturtörténetet, mint történet-philosóphiát nyújtott. Igaz, hogy van a műben egy ily című fejezet is: *A történettudomány ismeretlana* (12—25. l.), de ez alig egyéb, mint a történelem tárgyának, körének és feladatának rhapsodikus megállapítása.

Szerzőnk előadása, tárgyalásának modora rhapsodikus. Siet, szinte rohan célja felé s könnyedén ide-oda vet egy-egy nagy mondást, a nélkül, hogy annak értelmét az olvasó világosan beláthatná. Ilyen nagy mondása mindjárt az 1. lapon a következő: »Minden ismeret — és ezt sokszor elfelejtik azok, a kik az ismeretekről köteteket írnak — az ember körül forog.« E homályos mondás értelme vagy az, hogy minden ismeret az ember szellemi funkciója, vagy az, hogy minden ismeret az emberre irányul; az utóbbi nem igaz (példa rá a technikai és physikai tudományok nagy része), az előbbi pedig magától értetődik s így nem szorul bizonyításra, mert hiszen a mi ismeretünk csak a mi közreműködésünk segítségével jöhet létre. Még kevésbé van értelme ugyanott e mondásnak: »Kétféle ismeret van: természetes, melyet érzékszerveink útján nyerünk és természetfölötti, melynek megszerzéséhez érzékszerveink nem elegendők.« — Az előbbieknél alatt szerzőnk a természettudományokat, az utóbbiék alatt a történeti tudományokat érti. Állítása föltette kétséget keltő. Igaz, hogy természettudományi ismeretünk kiinduló pontja az

érzékszervek nyújtotta adat, de ez még nem ismeret, annál kevésbé tudomány; hiszen akkor az állatoknál is beszélhetnénk ismeretről és tudományról, s még sem beszélünk, mert micsoda nagy út, nagy szellemi munka van még hátra az érzékek felfogta ingerektől a természettudományi megismerésig; micsoda zövevényes módszerek, mélyenjáró számítások útján alakul ama primitív elemekből tudomány! S hogy a történelem *természetfölötti ismeret* lenne? De hiszen természetfölötti ismeretről eddig csak az orthodox theologia beszélt, értve alatta az isteni kijelentést, melynek természetfölötti (supranaturalis) úton jutott az ember birtokába. Mint látjuk, e nagy mondás csupa képtelenség. Pár lappal utóbb e mondást már kissé érthetőbb alakban fejezi ki, azt mondván, hogy »a természetes ismeretek mellett vannak érzékeinkkel meg nem szereshetők is, melyekre a történettudomány van utalva.« (6. l.) Ám e mondás még így sem állhat meg, mert egyfelől természeti ismereteinket sem csupán érzékeinkkel szerezzük, s másfelől a történettudomány ép oly mértékben rá van utalva az érzékek közreműködésére, mint a természettudomány; hát ugyan az epigraphia, oklevéltan, régiségtan, anthropographia — hogy egyebekről hallgassunk — mi módon szerzi adatait, ha nem érzékeink útján? — Ilyen rejtélyes nagy mondasok még: »tétettek ugyan szellemes megjegyzések, melyek *espritszerűen* erre a tárgyra kívántak hatni« (14. l.); »a természet összbenyomásának egyik eredménye a természetbölcselet, másik a *természetjog*.« (48. l.) Rejtélyes — szerzőnkre nézve — a *transcendentális* szó értelme, mert azt kétszer is a *transcendens* szó helyett használja. (209. 210. l.)

Határozottan tévesek a következő állításai: »Ha az anyag felé hajlanak (az ember) elvi kijelentései, realizmus, ha a szellem felé, positivizmus, ha való a létező, melyről képet alkot, létre jön a phaenomenalizmus.« (54. l.) Szerzőnk itt realizmust ír materializmus helyett, positivizmust idealizmus helyett, phaenomenalizmust realizmus helyett. — »Descartes és Pascal elhagyták Franciaországot.« (217. l.) Pascal, tudomásunk szerint, soha sem hagyta el Franciaország földjét. — »Bacon, Spinoza, Leibniz, Hobbes és H. Grotius nevéhez fűződik a bölcselettudomány újjáalakítása« (218. l.), — s hol marad a bölcselet megalapítója s hosszú ideig egyik vezére: Descartes? Hibának kell tartanunk, hogy az egyes fejezetek élén gazdagon felsorolt külföldi írók közt nem említ meg sok olyan magyar író, a ki mel-

helyet foglalhatna köztük; így idézhető lett volna a 71. lapon *hy* *Leó* (A társadalmi fejlődés kezdetei), a 85. lapon *Jázi ár* (A történelmi materializmus állambölcselete), a 117. lapon *a Felméry Lajos* (A neveléstudomány kézikönyve), a 124.

lapon b. *Eötvös* (A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása). Becsüljük meg azt, a mink van!

E sorok írójának legjobban tetszett a műből a második rész. Az első rész inkább csak nyers anyag, mely várja a mestert, a ki életet leheljen beléje; a második részben szerzőnk finoman jellemzi a világtörténelem egyes korszakainak főmozzanatait, uralkodó vonásait, s jól mutatja ki a történelem menetében a haladást, fejlődést.

Szerzőnk az előszó végén azt mondja, hogy e műve csak vázlata azon megállapodásoknak, a melyekre az egyetemes történelem vizsgálatában jutott s a melyek igényt fognak tartani arra, hogy később, több tapasztalattal s talán több sikerrel is, a történelmi fejlődés érveitől támogatva újra megjelenjenek. Szívesen kívánjuk neki, hogy óhajtsa megvalósuljon, hogy művét érettebb alakban, rendszeres kidolgozásban viszontláthassuk!

RÁCZ LAJOS.

Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina.
Hrg. vom bosnisch-herzegovinischen Landesmuseum in Sarajevo.
Redigirt von Dr. *Moriz Hoernes*. Zehnter Band. Mit 11 Tafeln,
214 Abbildungen im Texte und 5 Stammtafeln. Wien, 1907. Adolf
Holzhausen. Nagy 8-r. IX, 676 l.

Az értékes közlemények tizedik évfolyamát vettük ebben a terjedelmes kötetben, mely három részből áll. Az első rész archaeologiai és történelmi értekezéseket és jegyzeteket tartalmaz. *Ippen Todor*, a most már Athénben működő osztrák-magyar konzul, skutarii szolgálata idején Albánia különböző korú régiségeiről és műemlékeiről gyűjtött jegyzeteit folytatja.¹⁾ A bronzkor virágzó szakából egy díszes fokos, nyeles véső, egy rézvéső és szekererce mellett egy bronzkorongon három fogoly alakja feltűnő. Kettőnek kezei hátrakötvék, mint Augustus diadalemlékén *Bato* családját látjuk. Mind Skutari vidékéről valók.

A rómaiaknak a középkorban használt váraiból is találunk néhányat. Így pl. a Skanderbégtől 1448-ban szétrombolt *Balesium* vár falait s templomát mutatja be. Ép úgy megtalálta a római alapokon épült *Drivastum* várát templomával a Kiri völgye feletti sziklán.

Komana falunál, a Kalaja Dalmačesen (Puka kerület), terjedelmes sírmezőre bukkant Ippen, melyet azóta *Degrand* Párisból²⁾

¹⁾ Előbbi közleményei: Mittheilungen, VII. 231., VIII. 131. és 207. ll.

²⁾ Souvenirs de la Haute Albanie. Paris, 1901. 258—261. ll.

és *Traeger* ¹⁾ Berlinből szintén ásattak. A vas-szekerczék, harci bárdok, kések a bronz nyakperezcekkel, fülönfüggő karikákkal, övcsattokkal, gravírozott torques-lemezekkel mind La Tène jellegűek. A zöld, kék üvegpászta gyöngyök kékfehér csíkos üvegyöngyökkel váltakoznak. Az egyházi régiségek sorát egész lajstrom templommal gazdagítja Ippen. Krojában a byzanci stílusú templom középhajója freskókkal, Alessio és Rodani templomai lovagi címerrel tűnnek ki. Legtöbb maradt reánk *Sos* várából és templomából. Albánia négy, történetileg nevezetes vára: Skutari, Alessio, Kánja és Petrella részben ma is használatban vannak. Ezekről szép fényképeket és terjedelmes leírást kapunk. Sin Dson zárda templomában az 1481-ben elhalt Iroptia Károly fejedelem címere és epitaphiuma fejezi be a sorozatot.

Truhelka *Ciro* Bosznia középkori államszervezetéről és judicaturájáról ad hazai multunkat is érdeklő közleményt. Az állam főbb bevételei: vám, tized, vásárvám, határvám, bányaregale, a pénzverés, sómonopolium, a margavisium (= magavisium), vagyis a szent Mihálykor fizetendő tehén-ököradó vala, a minőt a szintén déli szokásokkal hozzánk bevándorolt kenézek is fizettek. A szerb vagy szent Demeter-adót Tvarlko kezdte szedni, a mikor Dusan István halálával szerb királylyá koronázták.

Érdekes a bányaadóval különösen az ezüsttermék megadóztatása. Csakis fémjelzéssel (*volavo srebro*) kerülhetett forgalomba az ezüst. Az 1428 évi szept. 4-én a raguzai kereskedőket eltiltották a Magyarországból bevitt ezüst vámolásától (*bolano*).

A vándorbíráskodás, az u. n. *stanik*, részletes ismertetése következik. Nehány helyen megvannak még a sziklasírba vágott bírói székek. Raguzá és Spalato 1237-ben együtt tartottak *stanikot*, melyen szerb jegyző (*djak*) is szerepelt, míg a városokban latin kanczellária működött. Leginkább határperek, gyilkosságok merültek fel. De a ki raguzai *kmettet* (jobbágy) ölt meg, lett légyen az szerb vagy bosnyák, vérdíjat (*warda*) fizetett, nemes emberért életével lakolt. A vérbíróságoknál 12—12 bizalmi férfit állítottak szembe. *K»eti* vagy *dobri ljudi* volt a nevük, kik egy éltesebb elnökkel (*starjesina*, az okiratokban *pristav*) alkották a *krvno kolot* (a vérgyűri = bíróság). A gyilkos (*krvnik*), ki rejték helyén leste az alakulást, négykézláb kúszva, nyakán vitte a fegyvert vagy gyilkot a bíróság elé s átnyújtá a halált okozó eszközt a meggyilkolt atyjának, testvéreinek, Istenre és Szent Jánosra kegyelmüket kérvén. A bíróság is megkísérté a kibékítést, a mikor a bosszuálló leeresztvén fegyverét, magához emelte a gyilkost és megcsókolta. A többiek is összecsókolóztván, megpecsételték

¹⁾ Zeitschrift für Ethnologie, XVIII. 1901.

a kiengesztelődést (= krvni mir). Befejezésül egy pap áldást osztva gyermeket keresztelt. Ezért a gyilkosság óta a családban született gyermekek keresztelését mellőzték az ítéletig, melylyel a *vérbosszu* elintézés módja megpecsételtetett.

A törökök is annyira követték ezt a szokást, hogy a circumcisiót is (sisano komstvo) ekkor eszközölték. Ha nem volt keresztelni való gyermek, akkor a serdülők haját vágták le nagy ünnepélyességgel. Raguza a vele harczban állott Radoslav vajda fiának a békekötéskor (1432) 30 aranyat helyeztetett a kereszt-
atya által fürteibe, akkora jelentőséget tulajdonított a ceremóniának. Létezett a nemesi bíróság, s az üldözöttek *jus asyli*-je is érvényben állott.

Pavich Alfons (v. Pfaunenthal) helytartósági alelnök a Spalato közelében a Mosor planinán 1015-től Dalmácia francia kézre jutásáig (1806) létezett *župa poljička* (szabad kerület) változatos multját írja meg (157—344. l.), annyival nagyobb előszeretettel, mert ősei is ott szerepeltek a *veliki knez*-ek, vagyis az előljárók között.

Genthe Ferencz arról a lengyel-bosnyák ezredről ír, melynek történetét idáig jobbadán csak *Bacsko* generálisnak nyolczvan éves korában tollba mondott emlékiratai kritika nélküli feldolgozásából ismertük. Az ezred 1745-ben, a második sziléziai háborúban keletkezett lengyel és mohamedán zsoldosokból.

Čurčić Vejsil muzeum-őr a petrovaci kerület néhány prae-historikus erődítvényét mutatja be mintaszerű rajzokban. A leletek egy része határozottan népvándorláskori, az V-ik századból. A tumulusokról megállapítja, a mit mi is erősíthetünk alföldi hunhalmainkról, hogy nem mindig temetkezési emlékek, s igen sokszor órhelyek, sőt templom-romok. Különösen szép egy csuklós bronzfibula piros pászta zománcczal, a minőt a mi kelta emlékeink mutatnak.

Legértékesebb cikke a kötetnek *Richter Ede*, az 1905 február 6-án elhalt gráci tanár hagyatékából: *Beiträge zur Landeskunde Bosniens und der Herzegovina*, melyet dr. Lukás György, egyik munkatársa, rendezett sajtó alá és illusztrált. Ez az *Oesterreichische Rundschau* 1906-iki VI-ik kötetében közlött *Bosnien* cz. monographiával Bosznia-Hercegovina földrajzi alakulását, történeti és geológiai szempontból egyaránt széles látókörrrel tárja elénk. (383—549. l.) Illyricum fejlődésével a dalmata-pannon népek szabadságharczait is behatólag tárgyalja s az itt megfordult népek mindenikéről kimerítő és találó kritikával írt jellemzéseket nyújt. Mondanunk is felesleges, hogy a Karst fejlődésében e dolgozat épinséggel mintaszerű s nálunk

is nagy haszonnal forgathatja minden szakemberünk. A cartographiai fejezet egymagában is nagybecsű részlet.

A természettudományi részben a praehistorikus koponyákról dr. Weissbach nyug. főtörzsorvos értekezik.

A 214 szövegrajzzal már magában gazdagon illusztrált kötetet II fénynyomatú tábla egészíti ki, jobbára a bosnyák Karst-típusokról Richter által felvett fényképek után.

Az immár tíz kötetre gyarapodott bosnyák-hercegovinai tudományos közlemények a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó ismeretek gazdag tárházát képezik máris, s nagyon örülhetnénk, ha ezt a példát Nemzeti Muzeumunknak nem csupán természeti tára, de a régiségtár is mielőbb ilyen vállalattal követné.

TÉGLÁS GÁBOR.

Az Árpád-házi Szent Erzsébet legendák irodalmunkban. Irta Laban Antal. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 8-r. 128, 2 l.

Szent Erzsébet születésének hétszázadik évfordulója az egész európai történet- és irodalomtörténetírás figyelmét a Wartburg lakójának emléke felé fordította. Nálunk is több érdemes munka jelent meg, mely II. Endre leányának legendáiról új és új eredményekkel állott elő. A legérdemesebb közöttük Laban Antal ezen munkája, mely philologiai módszerrel, összehasonlító irodalomtörténeti alapon tárgyalja a magyar Erzsébet-irodalmat.

A könyv szerzője — lépten-nyomon meglátszik — Katona Lajos kitűnő iskolájából került ki. Ezért mozog oly biztonsággal a középkor irodalmában, a *Legenda aurea*, *Temesvári Pelbárt*, *Laskai Osvát*, vagy a *Discipulus* világában, ezért vezeti az olvasót olyan tájékozottsággal a sötétnek mondott, mert nem ismert középkornak irodalmi phasisain.

A legenda forrásaúl Marburgi Konrád levelén kívül, melyet ez IX. Gergelyhez intézett (Epistola Conradi, 1232.), — mint első életrajzot — a római Vittorio Emanuele-könyvtár *Vita*-ját említi meg s ezt Lemmens-szel együtt hajlandó a *Vita b. Francisci* szerzőjének, Celanói Tamásnak tulajdonítani. Az 1236-iki Libelluson és Heisterbachi Caesar két munkáján kívül, mint külön csoportba tartozó történeti forrást sorolja föl azt a művet, a melynek a Tamás-féle életrajzban és a Libellusban elő nem fordul részletei is voltak s a melyből a legendák elsősorban merítettek. Ennek a műnek Laban szerint egy, a szentté-avatási per jegyzőkönyvein alapuló franciskánus életrajznak kellett lenni. Legendai forrásokúl pedig Apoldai Theodorik művét, a reinhardsbrunni supplementát és a Rothe-krónikát, illetőleg Rothe költeményét jelöli meg.

A bevezetésnek további részeiben Szent Erzsébet életével ismerteti meg az olvasót, s különösen kiemeli azt a harmóniát, mely Erzsébetben az askéta és az ember között volt. A középkor legendáinak és a modern legenda-irodalom eszményi felfogásának épen e problémában rejlik a különbsége — mint azt már másutt (Kath. Szemle, 1906. 969.) kifejtettük. Laban arra mutat rá, hogy a rózsá-legendában e különbség szétfoszlik. Ez magyarázza meg, hogy Szent Erzsébet legendája az egész középkoron át a modern irodalomba eljutott. Nálunk Pray György, Toldy és Danielik fedezték fel a magyar irodalomtörténet számára Erzsébet-legendáinkat.

Két latin-nyelvű legendánk is van. Az egyik a Temesvári Pelbárté, a másik kitűnő tanítványaé, Laskai Osvaté.

Pelbárt háromszor említi Szent Erzsébetet; és pedig a *Sermones de Sanctis* 96—98-ik beszédeiben. Pelbártról Praytól Horváth Cyrillig azt hitte az irodalomtörténet, hogy forrása Theodorik legendája volt. Laban könyvének egyik legszebb, közelfekvő eredménye, hogy Pelbárt főforrása Jacobus a *Voragine Legenda aurea*-ja volt. Katona Lajos módszerének megfelelő pontossággal veti össze véges-végig a két legendát s kifejti, hogy Pelbárt legendája hitelesség dolgában az elveszett franciskánus életrajzzal ér föl. A legenda homiletikus részeinek forrását Laban további kutatások után a *Thesaurus novus*-ban, egy már kevésbé ismert gyűjteményben fedezte fel, s azoknak a részeknek eredetét, melyek sem a *Legenda aurea*-ban, sem a *Thesaurus*-ban nincsenek meg, Herolt Jánosnak, a *Discipulus*-nak gyakran idézett művére vitte vissza. Laban azonban nem elégedett meg ennyivel, hanem a kisebb részletek forrását is kikutatta és azt e részletek motívumai alapján egy feltételezhető ismeretlen szerkesztben keresi, melynek a franciskánus *Vita* származékának kellett lennie.

Másik latin Erzsébet-legendánk a *Biga Salutis*-ban található fel, egyikében azon műveknek, melyekkel az irodalomtörténet a legújabb időkig nem tudott tisztába jönni. Pray óta a *Biga Salutis* szerzőjének Pelbártot tartották. Mikor e sorok írója *Michael de Ungaria* dolgaival foglalkozott, megütközéssel látta, hogy Czvittinger meg *Michael* művei közé sorolja a *Bigát* s a *Biga* alapján megteszi *Michael* pesti franciskánus rendfőnek. E tévedést könnyű volt Horváth Cyrill és még inkább Katona Lajos kutatásai után helyreigazítanunk (Sárosp. Füzetek, 1905. 406. l.), és Laban is Horváth munkája alapján már a harmadik kiváló prédikátorról, Laskai Osvátról, Pelbárt kitűnő tanítványáról szól.

A *Biga de Sanctis* részének 108. és 109. beszédeiben van az

Erzsébet-legenda. E legenda nagy részében megegyezik a Pelbártával, mert forrása szintén az arany-legenda volt. De ezenkívül forrása volt az az ismeretlen szerkezet is, mely a franciskánus életrajzon alapult, s a Lemmens-féle breviariumi lectio, mely ugyanezen forrásból eredt. Egy harmadik csoport a Biga részleteiből az, a mely sehol másutt nem fordul elő, a melynek forrása tehát a hagyomány lehetett. Talán ilyen az is, melynek igazsága mellett Karácsonyi János is lándzsát tört, hogy Szent Erzsébet Sárospatakon (in oppido Sorospathach) született.

Hogy a franciskánus *Vita* ismeretlen származéka csakugyan forrása volt a Pomeriumnak és a Bigának, arra legszebb bizonyíték a rózsá-legenda. Ez Pelbártnál és Osvátnál minden más változattól eltérően Erzsébet gyermekkorában szerepel. Zurbonsen ebből azt következtette, hogy ez a részlet más (talán a Port. Szent Erzsébetről szóló) legendából került ide. Laban azonban más véleményen van; bebizonyítja, hogy a rózsá-legenda a szentté-avatási peren alapúl, a melynek legegyszerűsebb származéka a franciskánus életrajzon át a feltételezett származék.

Magyar Erzsébet-legendáink sorát az Erdy-codex nyitja meg. Forrásaiként szerzőnk megint igen pontos összeállításban Pelbártot és a Legenda aureát nevezi meg. A másik legenda-részlet a Tihanyi-codexé, mely a maga egészében a Pelbárt-féle *Stellarium* fordítása.

Eddig terjed Laban könyve. Pontos, beható kutatás alapján ismerteti középkori Erzsébet-legendáinkat s új fénysugárt vet a középkor gyönyörű költészetébe. Munkája Katona Lajos kipróbált módszerének egyik legszebb eredménye.

GÁLOS REZSŐ.

A *Humájun Namé* első magyar származéka: Rozsnyai Dávid *Horologium Turcicum*-a. Magyar irodalomtörténeti tanulmány. Irtá ifj. *Büthenbinder Miklós*. Budapest, 1908. Jókai kny. 8-r. 60, 2 l.

A Pančatantrának három magyar származékát ismerjük: a Báji Patay, a Rozsnyai és a Zoltán fordítását. Báji Patay Sámuel Pančatantra-fordításának a többi származékkal való összefüggésére (Katona Lajos útbaigazításai nyomán) már előbb rámutattunk az Irodalomtörténeti Közlemények 1906 évi folyamában. Most (ugyancsak Katona ösztönzésére) Bittenbinder a Rozsnyai Dávid nevéhez fűződő származékkal, a *Horologium Turcicum*-mal foglalkozik behatóan, s ezzel (minthogy a Zoltán-féle fordítás származása Galland francia gyűjteményéből világos) a magyar Pančatantra kérdése mindaddig, míg újabb származékok kerülnek elő, meg van oldva.

Rozsnyai törökből készült fordítása irodalmunk történetében eddig is jelentős pont volt. Elekes Mihály Rozsnyai-biográfiájának ismertetésében ¹⁾ megjelöltük volt azokat a feladatokat, melyek a Humájun Namé fordításának kutatójára várnak. Örömmel mondhatjuk, hogy Bittenbinder figyelme mind e föladatokra kiterjedt, s ezeket vagy sikerülten megoldotta, vagy megoldásukat kilátásba helyezte következő munkája, a Horologium Turcicum kiadása által. Már Elekes szerette volna ezt a Pančatantra-származékot közrebocsátani. Magunk is egyik kedves föladatunknak tekintettük e kézirat kiadását, s egyik török nyelvészünkkel meg is beszéltük a kiadás feladatait és módozatait. Tiszta szívvel örülünk, hogy Bittenbinder, a kit jelenvaló tanulmánya után hivattottnak gondolunk rá, megelőzőtt e ter-
vünkben s Rozsnyaival foglalkozó kitűnő tanulmánya és sajtó alatt levő nyelvészeti méltatása után a Horologium Turcicum-ot kiadja.

A Pančatantra vándorútjának (természetesen) Benfey kutatásain és könyvén alapuló rövid vázlata után Huszain Vaiz *Anvar i Suhajli*-jánál állapodik meg s rátér ennek török fordítására, a *Humájun Namé*-re és fordítójára, Ali Cselebire. Ez a fordítás a törököknél nagy tiszteletben állott és több európai nyelvre (spanyolra, latinra, magyarra, francziára és angolra) le van fordítva. Magyarra történetíróink egyik érdekesebbike, Rozsnyai Dávid fordította le görgényi és szamosujvári (főleg utóbbi) fogságában. ²⁾

A kézirat hosszas vándorutat tett meg. A naplóíró Halmágyitól több kézen át egy század mulva Pulszky Ferenczhez jutott, a ki azt a Nemzeti Muzeum könyvtárában helyezte el. Azóta Beóthy, Perényi és Elekes foglalkoztak vele. Egyikük sem annyira részletesen, annyira behatóan, mint Bittenbinder. Kimutatja, hogy tartalmilag Rozsnyai fordítása elég hű; mindössze öt mesét hagyott ki az eredetiből. Alakilag azonban nem szolgál fordítás ez (miként pl. a Báji Patay Sámuelé), hanem átdolgozás, még pedig elég szabad átdolgozás. Rozsnyai *tudatos* fordító. Annyira az, hogy e könyv céljainak és Macchiavelli *Principe*-je tanításának egyezését is észreveszi, sőt érezteti Macchiavelli közvetlen hatását is. A török eredetinek (Ali Cselebi törökjé perzsa és arab szólásokkal van vegyítve) nehézségeivel számolt Bittenbinder, midőn az eredeti helyett Diez német fordításával vetette össze Rozsnyai fordításának megfelelő helyeit. (Diez fordításának ugyanis csupán a bevezetése jelent meg nyomtatásban.)

¹⁾ *Századok*, 1907. 262—264. ll.

²⁾ Elekes szerint csak a szamosujvári fogságban.

Ez összevetés után jogosan állapítja meg, hogy Beóthy helyesen mondotta *átdolgozásnak* a Rozsnyai-féle származékot.

Ugyancsak igazat ad Beóthynek abban, hogy a *Horologium Turcicum* nyelve a nyelvkeverék szélső példája, de kétségbelvonja Négyesynek azt az állítását, hogy Rozsnyai ott használ latin kifejezést, a hol Ali Cselebi perzsát. Rozsnyai Bittenbinder szerint is tudatosan használta a latin frázisokat, de nem Ali Cselebi utánzásául, hanem irodalmi hagyományképen. És ezért műve csakugyan művelődéstörténeti adalék a magyar nyelv használatának történetében.

Mint stilisztának legnagyobb érdemei ropogós székely szólásai. Egyedül voltunk, a kik kételkedtünk benne, hogy e szólások mind eredetiek. Elekes könyvének ismertetésekor ugyanis azt mondtuk, hogy ezt csak az állapíthatja meg, a ki a fordítást az eredetivel összevetette. Bittenbinder elvégezte ezt a munkát, s noha a székely észjárás ismeretével egy-egy szólás eredetiségében. (az úzó néz és úgy úz, de a szaladó vakjába fut) még mindig kételkedünk, általában szívesen adjuk meg a Bittenbinder, illetőleg a Beóthy igazát.

A *Horologium Turcicum* viszonya eredetijéhez ekképen meg van állapítva s így a *Pančatantra* vándorútjának három magyar állomása immár világos az összehasonlító irodalomtörténet előtt. Másik feladatúl a *Horologium Turcicum* nyelvtörténeti és nyelvészeti jelentőségének megállapítását jelöltük meg annak idején; ennek elvégzését Bittenbinder külön dolgozatra hagyja.

Bittenbinder is, Elekes is megemlékeznek róla, hogy Rozsnyai verseket is írt. A két könyvben közöltekéből nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy nem volt költő.

A befejezésben ¹⁾ Bittenbinder összefoglalásúl a magyar származékok egymáshoz való viszonyának jellemzésére átveszi a *Századok*-ban (1907. 264. l.) közölt táblázatunkat s kiegészíti azt egyfelől a Rozsnyai és a Galland-féle fordítás testvéreül a Bratutti-féle spanyol, — a Zoltán-féle fordítás testvéreül az 1747-iki angol fordítással. A függelékben az egyes meséknek a különböző fordításokban való szereplését állítja össze Katona Lajos bevált módszere szerint.

Örömmel köszöntjük Bittenbinder lelkiismeretes, gondos munkáját. A források alapos ismeretével, nagy körültekintéssel végezte dolgát. Katona Lajos mutatott rá több ízben, hogy a

¹⁾ Bittenbinder úgy sejtí, hogy a *Horologium Turcicum* Csereire is hatással volt. Kíváncsian várjuk további kutatásait. — Itt jegyezzük meg, hogy a Cs. J. *Az indiai bölcs* című, melyet a *Századok* 1907. 264. l. szerint még a *Pančatantra* negyedik származékának gondoltunk, mint azóta meggyőződöttünk róla, nem az.

Pañcatantra vándorútjának a magyar művelődéstörténetben is nagy jelentősége van. A két kijelölt feladat közül az egyiket évek előtt megpróbáltuk Katona támogatásával megoldani; a másikra most Bittenbinder pontos, figyelmes kutatásai vetettek világot. Ezzel a Pañcatantra magyar vonatkozásai a két legfőbb pontban tisztázva vannak.

GÁLOS REZSŐ.

Harmadik pólék Wagner: Szepes megye Okirattárához. (Supplementum III. Analectorum terrae Scepusiensis.) Össze gyűjtötte *Weber Samu.* A M. Tud. Akadémia támogatásával kiadja a Szepes-megyei történelmi társulat. Lócse, 1908. Reiss József kny. 8-r. IV, 370, 2 l.
(A Szepes-megyei történelmi társulat Évkönyve, XI-ik évf.)

Mint a Szepes-megyei történelmi társulat Évkönyveinek tizenegyedik évfolyama jelent meg a címben megnevezett Oklevéltár, néhai Weber Samu tagtársunk gyűjtő buzgalmának érdemes tanúsága.

Az oklevelek az 1300-tól 1811-ig terjedő évekből valók s leginkább a szepességi városok multját, különösen a lengyel uralom alatt, világítják meg. Városi szabadalmak, közigazgatási szabályrendeletek, czéhszabályok, vásártartási engedélyek, az u. n. fraternitások czikkelyei, határjárások, városi számadások, az igazságszolgáltatás multjára vonatkozó adatok váltogatják egymást, s közbül egy Thurzónak végrendelete, a lócsei jezsuita gymnasium felállításáról szóló okiratok, Mária Terézia királynénak a kivándorlás megakadályozását célzó rendelete teszik változatossá a sorozatot.

Mily szükséges volt ez oklevelek összegyűjtése és kiadása, arról a Schmauck és Hradszky által gyűjtött s az 1889-ben megjelent és szintén a Szepesség multjára vonatkozó oklevéltár előszavából is értesültünk, melyben Hradszky panaszolja, hogy számos, Schmauck által a mult század elején másolt okiratnak eredetijét már nem találta fel az illető levéltárakban.

Intó példa, hogy okleveleink publikálásával siessünk.

A mi Weber előttünk fekvő közléseit illeti, némi megjegyzéseket nem hallgathatunk el. A tulajdonneveknek nagy betűvel írása, az egyöntetű orthographia úgyszólván kötelező szabály, s az első helyen közölt oklevélben az egymásra következő »terre« és »praedictus« szavakban a következetlen helyesírás szemet szúr. A hiányzó írásjelek pótlását, a rövidítések megfejtését elvárjuk a közlőtől és szerkesztőtől; a 7. sz. oklevél keltével nem barátkozhatunk meg; a fejezet-czímek nem fedik teljesen az oklevél tartalmát s az oklevelek régibb, — nem jelzett — insertumokat

rejtegetnek, mint pl. a 227. és 314. lapon; a pecsétek leírása is pontatlan, sphragistikai feldolgozásra nem alkalmas s így akár elmaradhatott volna; a *hospitale* nem városi fogadó, hanem kórház, rendszerint bélpoklos betegek számára; az *alodium* major (14. l.) s a *bothe* (31. l.) itt nem küldött, hanem bírósági szolga, végrehajtó.

A tárgy- és névmutatót dr. Divéky Adorján készítette serény buzgósággal. Maga a tárgymutató azonban alig több mint Weber tartalom-mutatójának alfabetikus rendbeszedése a nem eléggé szabatos technikus terminusok átvételével; pl. a *lederer* nem bőrárus, hanem tímár; *limitatio* nem húsbecslés, inkább árszabás; a *küldöttek* díjlevele itt is kísért, és az ünnepi rendelet tulajdonképen az ünnepnapok megtartásáról szóló rendelet; a festőmesterség magyarán *képfestő*; a mészáros, fegyvergyártó, posztónyíró, szabó és varga-czéh felsorolása elmaradt. A névmutatóban *udvarbíró* áll *országbíró* helyett; a hóhérnak nem volt helye a zöld asztalnál s a *carnifex* itt jámbor mészárosot jelent; a tábornok czíme akkor *főkapitány*; nem *bányaigazgató*, hanem *bányamester*; a *vitricus* egyházgondnok, nem egyházi; a *senator* tanácsstag vagy közgyűlési tag; a *rector* legtöbb esetben tanító; Konch Miklós nádor — úgy látszik — nem sajtóhiba, mert öt sorral alább ismét külön Konch Miklós nádorral találkozunk; a Weber szövegében sajtóhiba miatt olvasható *temitarius* itt is kísért *tenutarius* helyett; a *vormunder* az akkori közigazgatásban nem gyám; a czéhfőnök tisztos neve czéhmester a régi jó időkben; *Revucza* alighanem Rócze s kimaradt *Uj-Sandecz* (Newen Zans).

Nekünk csak az az óhajtásunk, hogy érjük meg mennél előbb ennek a gyűjteménynek folytatását is, mert anyag bőven találkozik hozzá az ottani városi és egyházi levéltárakban.

A kötet elejéhez Igló város bőkezűségéből II. Rákóczi Ferencz oklevelének hasonmása van mellékelve.

KENÉNY LAJOS.

TÁRCSA.

MEGJEGYZÉSEK AZ OLÁH TELEPÍTÉS KÉRDÉSÉHEZ.

Szádeczky Lajos »Az oláh telepítés legelső okleveles emléke« cz. értekezésében ¹⁾ Hunfalvy könyve nyomán összeállítja azon 1292 előtti oklevelek sorozatát, melyekben az oláhokról szó esik.

E sorozathoz azonban szó fér.

Azt állítja Szádeczky Hunfalvy után, hogy az 1222-iki oklevélben említett oláhoknak »a Bodza-folyó mellékén kellett tartózkodniok.«

Azonban Hunfalvyt a hol-tartózkodás tekintetében félrevezette Fejér hibás közlése, mint azt *Borodnok ország* cz. értekezésemben kimutattam.²⁾ Hunfalvy ugyanis azt hitte, hogy a német lovagoknak 1222-ben adott s a Barczaságtól keletre eső föld »usque ad terminos Blacorum« nyúlt s így természetesen a Bodza mentén kereste ezen állítólagos oláhokat. Csakhogy az eredetiben nem »usque ad terminos Blacorum«, hanem »usque ad terminos *Prodnicorum*« áll. Ennélfogva ez oklevélben a Barczaságtól keletre lakó oláhokról szó sincs.

Ellenkezőleg. Van ugyan szó ez oklevélben az oláhokról, de azok a Barczaságtól nem keletre, hanem nyugatra laktak. Mert azt mondja a király, hogy fölmenti a német lovagokat és azok népeit a vám alól, midőn a székelyek vagy az oláhok földjén mennek keresztül. A király csak a maga országában adhatott vámmentességet. Ámde a Bodzamente akkor még nem volt az övé, mert ha az övé lett volna, akkor nem adja az azon innen eső Barczaságot, mint lakatlan, vad vidéket a német lovagoknak.

A dolog természetéből következik tehát, hogy az 1222-iki oklevélben azok vámmentességéről van szó, a kik Magyarországból a Barczaságba mentek. Ide pedig csak két úton mehettek. Egyik a Nagy-Küküllő völgyén vezetett Héjasfalváig, onnan pedig a szász-kézdi patak mentén Kóhalmon és Hévízen keresztül a Barczaságba. A másik

¹⁾ Századok, 1908. 577. és köv. ll.

²⁾ U. o. 610. l.

Nagy-Szebenből kiindulva az Olt-völgyén Sárkány és Feketehalom irányában vonult Brassó felé. Ha a Nagy-Küküllő völgyén mentek a német lovagok emberei, akkor érinteniök kellett a mai Szász-Kézdi környékén lakott telegdi (vagy régi kézdi) székelyek földjét, ha pedig az Olt-völgyén igyekeztek a Barczaságba, a Kercz mellett tanyázó oláhok földjén kellett átvonulniok. Mivel pedig ezek 1211 előtt vég-helyek voltak, természetes, hogy itt vámhelyek is voltak felállítva s azok 1222-ben még meg voltak, mert nem lehetett tudni, mi lesz a Barczaságból. Az itt kimenőktől vagy bejövőktől szedett vámot kellett elengedni a barczaságiaknak, mert hiszen ők nem mentek idegen országba, sem nem jöttek onnan.

Világos tehát, hogy az 1222-iki oklevélben ugyanazon Olt-menti és Kercz-vidéki oláhokról van szó, kik a későbbi Fogaras-vidék alsó részén tanyáztak, s a kiket az 1223 és 1224-iki oklevelek is emlegetnek.

Nagy hibának tartom Szádeczky értekezésében azt, hogy felvette a hiteles oklevelek sorozatába a Boje-földről szóló, 1231-re tett hamisítványt is. Pedig Tagányi már 1893-ban figyelmeztette a magyar történettudósokat arra, hogy ez Kemény-féle hamisítvány.¹⁾ Én is felvettem a hamis oklevelek jegyzékébe.²⁾

S valóban, a ki csak egy kevésbé is összehasonlítja ez iratot a XIII. századbeli káptalani bizonyítványokkal, azonnal észreveszi, hogy vakmerő hamisítással van dolga. Már maga ez iratnak kezdete, vagyis oklevéltilanilag szólva, *inscriptio*-ja és *promulgatio*-ja: »*Capitulum ecclesiae Transsylvanae ad omnium praesentes inspecturorum notitiam volumus pervenire*« — hallatlan a XIII. században. Maga az erdélyi káptalan, a melynek nevére koholták ez iratot, a XIII. században ezen *inscriptio*-val és *promulgatio*-val él: »*Capitulum ecclesie beati Michaelis archangeli Transilvane universis Christi fidelibus tam presentibus quam futuris, presens scriptum inspecturis salutem in salutis largitore. Universorum notitie harum serie volumus pervenire.*«³⁾ Hány századnak kellett elröpülnie, míg ez *inscriptio* és *promulgatio* az 1231-re tett hamisítványban olvashatóra rövidült!

De észrevehető még ez iratnak hamissága és idétlensége abból is, hogy a szebeni szék és a Barczaság közt eső Olt-völgyet *terra Fugros*-nak írja, holott annak neve még 1252-ben is »*terra Olacorum de Kyrche*«, a kerczi oláhok földje.⁴⁾

¹⁾ Századok, 1893. 56. l.

²⁾ A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke. Budapest, 1902. 14—15. ll.

³⁾ Wenzel: Árp. Uj Okmt. X. 61. 83. 84. Székely Oklt. IV. 3. V. I. Urkundenbuch zur Gesch. d. Deutschen in Sieb. I. 79. Hazai Okmt. II. 111.

⁴⁾ Urkundenbuch, I. 78.

Erdemes még a megjegyzésre, hogy az 1223-iki oklevél szerint a Nagy-Szebentől délnyugatra eső Resinár és Paplaka nevű oláh falvak még nem voltak meg, és területük Kis-Disznód község határához tartozott, mert ennek határa egészen a Szebentől Keresztény-szigetre vezető útig nyult s onnan a havasokra ment fel.¹⁾

Mindebből pedig az következik, hogy a tatárjárás előtt kelt oklevelek hazánk területén csakis a Kercz-vidéki, Olt-völgyi oláhságot emlegetik; másutt nincs nyomuk.

Látszólag csekélységek ezek, de a ki tudja, hogy mily roppant történeti tévedéseket fűznek az 1223-iki oklevélhez és az 1231-iki hamisítványhoz, a ki látja és érzi, mily szörnyű bajok származtak a magyar nemzetre e történeti tévedésekből és hazugságokból, az szívesen fogadja az ily csekély helyreigazításokat is.

KARÁCSONTI JÁNOS.

AZ APAFIAK SÍRJA.

Az Apafiak sírja eddigelé ismeretlen volt; szerencsés kutatás pár héttel ezelőtt derítette ki, hogy hova temetkeztek és hol nyugodtak eddig az Apafi fejedelmek és nejeik. Az egykorú történet-és emlékirók (Cserei, Bethlen Miklós, Vass György stb.) homályban hagyták ezt a kérdést s az utókor számára semmi emlék nem hirdette a fejedelmek temetkezőhelyét. A közhiedelem az volt, hogy az Apafiak Almakeréken (Nagy-Küküllő megyében) abban a temető-kápolnában nyugosznak, melyet a fejedelem atyja számára építtetett, hol ennek díszes márvány sarkophagja állott, művészi dombormű-faragással és feliratokkal. E sarkophag néhány évvel ezelőtt a Nemzeti Muzeumba került. Erre látszott utalni Csereinek az a feljegyzése is, hogy I. Apafi Mihályt Almakeréken, a maga jószágában, az *Apafi-familiának temetőhelyében* temették el. A kérdést *Szádeczky Lajos* tette kutatása tárgyává, s neki legújában a gr. Bethlen-levéltárból sikerült olyan biztos történelmi adat birtokába jutnia, a mely szerint Bornemisza Annának (I. Apafi Mihály neje) az almakeréki lutheránus szász templom sekrestyéjében ástak sírt és készíttetek sírboltot 1688-ban. Az almakeréki szász egyház régi matrikulájában is van egy följegyzés, mely szerint Apafi bársony takarót adományozott az ottani szószékre, minthogy felesége abban a templomban van eltemetve. Ebből következtethető volt, hogy a hová Bornemisza Annát temették, oda kellett temetni férjét I. Apafi Mihályt, s minden valószínűség szerint a szintűgy Almakeréken eltemetett II. Apafi Mihályt és ennek feleségét is. Ezen a nyomon indulva a f. é. október-hó folyamán egy bizottság (Szá-

¹⁾ U. o. 27.

deczky Lajos, gr. Bethlen Bálint főispán, b. Szentkereszt Pál almakeréki birtokos, Römer István ottani lelkész és Kis János építész ásatást rendezett az almakeréki sekrestyében s másfél méter mélységben megtalálták a keresett sírboltot, benne négy elmállott koporsót s a koporsókban a feltételezett csontmaradványokat: *I. és II. Apafi Mihály* s feleségeik, *Bornemisza Anna* és *gr. Bethlen Kata* porladozó hamvait. A tölgyfa koporsók és a ruhák a nedves sírboltban nagyrészt elmállottak, csak a vasalkatrészek és a ruhák aranyezüst szálai s gazdag szkófiomos diszítései, csipkái, fűző szalagjai, az erős selyemfonatú mellrevalók, reczefátylak stb. álltak ellent az enyészetnek. Az öreg fejedelmi párnak csonttrézsei teljes épességükben maradtak meg. Bornemisza Anna koponyáján rajta van a fejkötő csipkés szegélye, homlokán selyem-báronny kevesebbé épek, fogai hiánytalanok. Az ifju pár csontvázai kevésbé épek, mert évek hosszú során át temetetlenül heverték a földszínén. A fejedelemasszonyok mellett ékszert nem találtak, de az öreg fejedelem mentéjének 12 nagy és 10 kisebb aranygombja (fekete virágos zománccsal, öt-öt rubin és egy-egy gyémánt kövel) került elő, aranyfonatú gombzsinórokkal és egy gazdagon aranyozott harmadfél méter hosszú, 42 szálból font derékóvval, mely tárgyaknak nem csekély műértéke van. A kutatók a csontmaradványokat és leleteket gondosan kiemelték a nyirkos törmelékből s külön-külön faládákba helyezték el ideiglenesen, míg a vízjárta nedves sírbolt helyett fejedelmekhez méltóbb helyre eltemethetők lesznek. Az értéktárgyakat őrizet alá vették s a hamvakat az elzárt és lepecsételt sekrestyében helyezték el. A sírbolt két méter mélységű s valamivel szélesebb; téglafalból és boltozatból áll, alapzata is téglalapokkal van kirakva, mely alatt vastag tölgyfa gerendák vannak s azok alatt még 30 cm. üreg a nedvesség levezetésére. A bizottság a kutatásról és leletekről részletes jegyzőkönyvet vett fel s jelentést tett a kormánynak és a műemlékek országos bizottságának. A templom, melyet az Apafiak ősei építettek, maga is kiváló műemlék. A XIV. században épült s szép freskókkal van kifestve. A szentély boltíveinek zárókövén az Apafiak XIV. századi címere látható: SCVTVM APPAE körirattal. A szárnyas oltár művészi festményei alatt is ott van az Apafiak címere a XVI. századból. Ez teszi érthetővé, hogy miért temetkeztek ezek a református vallású erdélyi fejedelmek éppen egy lutheránus szász templomba; mert azt az ő családjuk építtette, ők voltak kegyurai, az ő ősi kuriájok parkjában áll s őseik is ott vannak eltemetve, a fejedelem szüleit kivéve, kiknek külön kápolnájuk van és sírmlékük állott a falusi temető dombja élén. A többi itthon eltemetett erdélyi fejedelmek hamvait szétszórták az idők viharai. Az idegenben eltemetettek földi maradványai: Báthory Istváné (Krakóban), Zeigmondé (Prágában) és II. Rákóczi Ferenczé (előbb Konstantinápoly-

ban, most már Kassán) kegyelettel gondoztatnak. A nemzet kegyelete meg fogja találni a módját, hogy az Apafiak fejedelmi sarjai is méltó sírhelyet találjanak a nedves sírűreg helyett, hová a haza válságos napjaiban helyezték nyugalomra őket. Érdeklődéssel várjuk a bővebb, részletesebb jelentést a nagyérdékű felfedezésről.

MIKOR SZÜLETETT ILLÉSHÁZY ISTVÁN?

Illésházy Istvánnak, a későbbi nádornak születése idejére nézve némi bizonytalanság, ingadozás van történetíróinknál.

Nem lényegbe vágó e kérdés felderítése, de ha van rá adat, mely eligazít bennünket, legyünk ebben is lehetőleg pontosak.

A fraknói képtár egyik képének felirata szerint 1535-ben született volna,¹⁾ Spangár András szerint pedig 65 évet élt,²⁾ e szerint tehát 1544-ben kellett volna születnie, mert tudvalevőleg 1609 máj. 5-én halt meg. Ezek a legzelsőbb időpontok.

Sírfeliratán azt olvassuk,³⁾ hogy meghalt «cum vixisset annos LXVIII. menses VIII.» E sírkövet felesége állíttatta, születése idejének tehát a felesége 1540 szeptember vagy október havát gondolta.

Saját leveleiben bízhatunk legjobban. Így 1606 máj. 24-én ezt írja: «65 esztendő korban vagyok»,⁴⁾ tehát 1541 máj. 24-ike előtt kellett születnie. Egy másik levelében, 1604 febr. 29-én pedig örvendő adja tudtára feleségének, hogy kevés napok alatt betölti élete 63-ik esztendejét.⁵⁾ E szerint tehát teljes határozottsággal mondhatjuk, hogy *Illésházy István 1541-ben márczius első felében született.*⁶⁾

Egy füst alatt megemlíthetjük, hogy *Zsófia* nevű nővérét, Esterházy Ferencznét, István *nénjének* tüntette fel legtöbb genealogusunk, de tévesen. «Az én szerelmes házastársam, Illésházy Sophia asszony — írja férje, Esterházy Ferencz — született ez világra 1547 esztendőben. Az atyja könyvéből írtam ki, kit maga kezével írt meg Illésházy Tamás uram.»⁷⁾ Ebből bizonyos, hogy István volt az idősebb testvér.

TAKÁCS GERBON.

¹⁾ *Bubics-Merényi*: Hg. Esterházy Pál, 8. l. — E kép különben halála évét is rosszul mondja, mivelhogy 1608-ra teszi.

²⁾ Uj Magyar Muzeum, 1856. I. 389. l. 2. jegyzet.

³⁾ Történelmi Tár, 1884. 538. l.

⁴⁾ Történelmi Tár, 1878. 84. l.

⁵⁾ Uj Magyar Muzeum, 1856. I. 300. és köv. ll.

⁶⁾ A Felső-Magyarországi Minerva (1828. 888. l.) 1540-iki dátums nyilván sajtóhiba, mert e tölem is felhasznált levél alapján, melyből csak 1541 márcziusát lehet kiolvasni, az 1540-et mondja születése évének, — mégis szembeállítja a sírfelirat állításával, melyből szintén 1540 jön ki. Ujabbán Szinnyeinél (*Magyar írók élete és munkái*, V. köt. 60. l.) és Károlyi Árpádnál (*Történelmi Tár*, 1878. 139. l.) majd 1540, majd 1541 fordul elő.

⁷⁾ *Esterházy János*: Az Esterházy család és oldalágainak leírása, I. 178. l.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztályának október 12-én tartott ülése alkalmával *Szádeczky Lajos* levelező tag mutatta be röviden *A székely határország szervezése (1762—1764)* című legújabb munkáját, melyet az Akadémia történettudományi bizottsága bocsát közre. A nagy terjedelmű munka egyharmada feldolgozás (a határország szervezésének története), kétharmada pedig okirattár, mely a kérdésre vonatkozó legfontosabb okleveleket és a szervező-bizottság jegyzőkönyveit tartalmazza. Szádeczky eredetileg csak Halmágyi Istvánnak a székely határország szervezéséről szóló jegyzőkönyvét óhajtottá kiadatni, de a történettudományi bizottság azt kívánta, hogy adatait a bécsi, budapesti és erdélyi levéltárak anyagával kiegészítve, ezek alapján írja meg magát a szervezés történetét is. Ennek a megbízásnak eredménye a bemutatott munka, mely most már teljes világosságot derít az érdekes kérdés minden részére. A szerző az előszóban elmondja műve keletkezése történetét és megjelöli a használt forrásokat. A bevezetésben elbeszéli a bukovinai székelyek visszatelepítését 1883-ban, azon kapcsolatnál fogva, hogy ezeknek elődei a határország erőszakos szervezése miatt vándoroltak volt ki, s most, másfélszáz év múlva, folyik visszatelepítésük. A tulajdonképeni feldolgozás tíz fejezetre van osztva s legelőbb is a határország első kísérletét és báró Buccow tábornok, erdélyi kormányzósági elnök és főparancsnok kísérleteit és kudarczát Udvarhelyszéken, majd Csikban és a Három-széken beszéli el. A törvénytelen kísérletek és katonaságra erőltetések nagy zűrzavarokat, zendüléseket és fejtelenséget idéztek elő Csikban, a hol felfordult minden törvényes rend és megzavartatott a közbiztonság. Mária Terézia értesülvén az anarchiává fajult zűrzavarról, báró Siskowicz altábornagyot küldötte Erdélybe, Buccowot Bécsbe rendelte s Udvarhelyszék tisztviselői közül többeket elfogatott és vizsgálati fogságba vitetett Szebenbe; a határország megfeneklett szervezését pedig rábízta egy katonai és polgári vegyes bizottságra, mely azután az előbb megkísérlett önkényesség helyett a kötelező katonáskodás felől dolgozott ki tervet s a királynő rendeletére ezen az alapon szervezte a határorséget. A gr. Lázár János, b. Siskowicz és gr. Bethlen Miklós személyében kinevezett szervező-bizottság, Halmágyival mint bizottsági jegyzővel, katonai fedezet alatt 1763 végén szállott ki Gyergyóba s megkezdte az összeírást és felesketést. Gyergyóban négy gyalog- és egy huszárszázadot alakítottak. Azután átmentek ikba; de itt Fel-Csik lakosai, élükön a mádэфalviakkal, a határ-
 31i havasokba menekültek a bizottság elől, majd háromszéki fel-
 32lőkkel erősbödvé ellenállásra készültek. A bizottság katonaságot
 33nt össze s 1764 január 7-én hajnalban rajtaütött a Mádэфalvára

vonult elégedetleneken, hol kegyetlen mészárlást vitt végbe köztük.¹⁾ Ez megtörte a székelyek további ellenállását s az összeírás és felesketés ezentúl gyorsan és rendben haladt. Az 1764 év márczius havában befejezték a sorozást s a három székely székből két gyalog és egy huszár határőrezredet alakítottak. A királynő a szervezés befejezése után még egy bűnügyi vizsgáló-bizottságot küldött a belső Székelyföldre, mely 1764 és 1765 folyamán a zavargás okozóit kutatta, vallatta és ítélte el. Az erőszakos katonai szervezés és bűnvizsgálat nagymérvű kivándorlást idézett elő Moldvába, melyet sem erőszakkal, sem szépszerivel megakadályozni nem tudtak. Éveken át folyt a néphullámzás, mignem gróf Hadik András erdélyi főhadparancsnok és guberniumi elnök gátat vetett annak, és később, mint a bécsi főhaditanács elnöke, a Moldvába kibujdosott székelyeket áttelepíttette Bukovinába, hol most is öt faluban laknak magyarságukat megőrzött utódaik. — Szádeczky előadása után *Medveczky Frigyes* levelező tag folytatta *Pascálról* szóló tanulmányai bemutatását, melyeknek első részét a folyó évi június-havi osztályülésem olvasta fel.²⁾

Az első osztály november 2-iki ülésén *Szilády Áron* rendes tag ismertette *Két glosszás codex* cím alatt az irodalomtörténeti bizottság egyik legközelebb megjelenendő kiadványát. A két codex tulajdonképpen egy munka, mely két egykorú kéziratban maradt fen. Egyiket a budapesti egyetem könyvtárában, a másikat a Ferencz-rendiek németújvári kolostorában őrzik.³⁾ Az 1470 táján készült munka szerzője nem nevezi meg magát, de a felolvasó közvetett adatokból megállapította, hogy a szerző Dénes pécsi kanonok volt. A két codexet az egykorú vagy legalább is közelkorú kéz magyar glosszái teszik értékké. — *Némethy Géza* után, ki a *Messalához írt elegia* szerzőjéről értekezett, a harmadik felolvasó, *Décsi Lajos* levelező tag, egy 1667-ben Nagybányán Teleki Mihály udvara és szép feles gyülekezet előtt előadott iskoladrámát ismertetett, melynek címe: *Jesus Messias*. A dráma öt felvonásból áll. Első része Ádám és Éva paradicsomi jelenete, a másodikban egy próféta, a harmadikban egy zsidó rabbi és egy tudós theologiae doctor szerepelnek. A tudós doctor nem akar szóba állani és feleselni a zsidóval s egy deákját bízza meg ezzel. De a deák nem boldogul a nyakas rabbi-val. Ekkor egy „megtért zsidó” áll ki a küzdőterre s meggyőzi a rabbit. Az ötödik felvonás Krisztus születését adja elő. Végül az egész gyülekezet

¹⁾ A mádэфalvi vérengzés (siculicidium) emlékére nemrég állítottak kőoszlopot a gyászos esemény színhelyén.

²⁾ *Századok*, 1908. 569. l.

³⁾ Olv. *Fejérfataky László*: A németújvári szent Ferencz-rendi zárda könyvtára. Budapest, 1883. — *Magyar Könyvszemle*, 1883. 114. és köv. ll. — V. ö. *Századok*, 1880. 525. l.

elénekel egy karácsonyi éneket. Minden szerep után ki van téve a szereplő neve is : Ádámot Putnoki Ádám, Évát Szőke Sámuel, a kigyót Héczei István, a zsidó rabbit Forrai Péter játszotta.

† RÁCSÉI VIKTOR tagtársunk, szent Benedek-rendi áldozó pap s több honi és külföldi tudományos társulat tagja, a mult október-hó 14-én hosszabb betegeskedés után meghalt. Egyike volt legmunkásabb archaeologusainknak, kinek nevét számos régészeti és műtörténeti kisebb-nagyobb dolgozata tette ismeretessé tudományos irodalmunkban. Mint a kassai püspöki könyvtár rendezője, utóbb mint a pannonthalmi főapátság könyvtárának őre, mely állásában 1894 óta működött, szakszerűen művelte a bibliographiát is s több idevágó munkával gyarapította irodalmi érdemeit. 1891-ben jelent meg tőle: *A kassai püspökségi könyvtár codezeinek és incunabulumainak jegyzéke*, 1902-ben *A pannonthalmi főapátság könyvtárának lejtroma 1658-ból*, 1904-ben pedig egy vaskos kötetben *Osnyomtatványok és régi magyar könyvek a pannonthalmi könyvtárban* című munkája. Több levéltárat átkutatott s ezen kutatásai közben főleg sok becses irodalomtörténeti emléket, levelezést hozott napfényre s tett közzé folyóiratainkban. Munkás életét korán szakította meg a halál. Alig ötvenéves korában hunyt el rendjének bakonybéli házában, hol az utolsó évek alatt megrongált egészsége miatt visszavonultan élte napjait.

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA.

1905. június — 1906. június.

HABSBURGOK KORA.

(Folytatás és vége.)

Az 1715 évi állandó hadseregről. Szederkényi Nándor. Pesti Hirlap, 1906. jan. 16.

A magyar hadsereg III. Károly alatt. Balogh Pál. Pesti Napló, 1906. jan. 28.

Az 1733 évi nemesi rendelet. Budapesti Hirlap, 1906. szept. 21.

Gróf Pálffy János tábornok szobra. Vasárnapi Ujság, 1905. 39. sz.

Egy szemtanú magyar jelentése Mária Terézia esküvőjéről, 1736.

Marczali Henrik. Vasárnapi Ujság, 1905. Karácsonyi melléklet, 11. l. Írója, valószínűleg Balassa Pál kamarás, az ünnep leírásával éri be. Pozsonyiakon kívül csak négy magyar főúr volt jelen. (Kézirata a Nemz. Muzeumban.)

Magyar vezényszó Mária Terézia hadában. Okirat. Éble Gábor Károlyi Ferencz és kora cz. műve nyomán. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 28.

Nagy Frigyes huszárjai. A Zietenek jubileuma. Magyar Hirlap, 1905. decz. 5.

Halmágyi István naplója, 1752—1753. 1762—1769. Kiadta Szédeczky Lajos. Ismertette Junius. Budapesti Hirlap, 1906. jan. 7.

Halmágyi István naplójából, 1752—1769. Kiadta Szádeczky Lajos. Az Ujság, 1905. decz. 24.

A Siculicidium. Tiboroz. Magyar Hirlap, 1905. okt. 7.

Székeltek öldröklése Mádéfalván. Pesti Hirlap, 1905. okt. 8.

A mádэфalvi oszlop és felirata. Budapesti Hirlap, 1905. okt. 12. és több más lapban.

A délmagyarországi telepítési politika, 1774—1778. Három cikk. Jeszenszky Ignác. Magyar Szó, 1906. ápr. 4—7.

Hóra és Klostának egy előzje. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 14. — Húsz évvel Hóra előtt (1774-ben), midőn Mária Terézia Erdély keleti szélén is szervezni akarta a határórséget, az oláh jobbágyok csapatosan siettek jelentkezni granciosároknak. Földesuraik, így Besztercze város és polgárai is rossz szemmel nézték a dolgot és akadályokat gördítettek útjukba. Ámde a katonaság és Baliga Máramaros-megyei alispán pártját fogták a bakák-nak, és ezek vezére Kutya István, 150 oláhot vevén maga mellé testőr gyanánt, fegyveresen jelent meg Besztercze városában a kitűzött tárgyalásra. Meg is maradt katonának, sőt hadnagygyá nevezték ki.

A nemzeti ellentállás története II. József alatt. Hentaller Lajos. Független Magyarország, 1905. decz. 24.

Goethe Magyarországról. II. József reformjai meddsőségének okairól. Briefwechsel und mündlicher Verkehr zwischen Goethe und dem Rat Grüner. Lipse, 1853. V. ö. Pester Lloyd, 1905. okt. 14. A mondás eredetiben így hangzik: »Nachdem jeder ungarische König die Konstitution beschwören muss, so kann man auch wirklich Gutes und Zweckmässiges — gegen ihren Willen — nicht einführen, wie das Josef II. erfuhr.« (A suppositió hamis.)

1783—1784 Erdélyben. Horváth Janka. Magyar Hirlap, 1905. decz. 17.

Főispáni installáció. A Magyar Kurir egykorú leírása nyomán. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 30. — Károlyi József szatmári főispán beiktatása 1794-ben.

Szmetanovits Károly. Velits Dezső. Magyarország, 1906. jan. 6. — Szmetanovits buzgó tagja és jegyzője volt a Martinovics-féle összeesküvésnek.

Mária Antoinette és gr. Esterházy Bálint. Vasárnapi Ujság, 1905. 543. l.

Esterházy Bálint emlékiratai magyar fordításban. Magyarország, 1905. aug. és szept. (Különlenyomatban is megjelentek.)

Mária Lujza császárné levelei Napoleonnól. Pesti Hirlap, 1906. febr. 18.

A szent korona megmentésének százéves évfordulója. (Munkácsra és onnan vissza Budára, 1805.) Budapesti Hirlap, 1906. febr. 25.

A szent korona Munkácson 1806-ban. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 19.

Az 1812—1815 évi absolutismus emlékeiből. A nemzeti ellentállás története. Szirtes Lajos. Független Magyarország, 1906. márcz. 22. és köv. sz.

József nádor mint béktűz, 1817. Vay Sándor gr. Pesti Hirlap, 1905. decz. 24.

József nádor és Metternich. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 30. (Részben az Országos Levéltár iratai nyomán.)

A vármegyék a 20-as években. Szederkényi Nándor. Magyarország, 1906. jan. 27.

Fegyveres időszak a vármegyékben (1824). Farkas Emőd. Pesti Hirlap, 1905. decz. 3.

Zemplén vármegye 1823—1825-ben. A régi jó időkből. Peregrinus. Alkotmány, 1906. jan. 11.

Alte Komitate, neue Obergespane, 1820. Zeit, 1905. nov. 22.

Beöthy Akos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. III. kötet. Ismertették a lapok, 1906. máj. 16. és 17.

Hogy üljenek a követek? Adalék az 1825 évi és köv. országgyűlések történetéhez. Eötvös Károly. Pesti Hirlap, 1906. máj. 16—19.

Metternich és kora. Strobl von Ravelsberg ily című művét ismertette Zilahi Kiss B. Budapesti Hirlap, 1906. jun. 14.

Ein ungedruckter Brief Metternichs. Közli Demelic Vera. Fremdenblatt, 1905. aug. 15. — E levelet Metternich 1831 decz. 17-én intézte, még pedig valószínűen gróf Senfft florenczi követhoz. Jelenleg a levél Knorr báróné tulajdona. Bekezdőleg befejezettnak mondja az utolsó felvonást t. i. a Romagna felkelését, melyet az osztrákok könnyű szerrel levertek. (Pedig ez csak az első felvonás volt.) Önmagáról mint hivatalos vértanuról szól. Érdekes a következő vallomása: Már százszor mondogattam magamban, hogy vagy száz évvel elkésve, avagy kétszáz évvel idő előtt születtem. — Szidja folytatólag a bolondos és romlott átmeneti kort, a melyben él és működésre kárhozzatva van.

Kübeck Károly miniszter leveleiből. Budapesti Hirlap, 1906. ápr. 19. — Szól arról a 100,000 rubelről, melyet az orosz udvar Metternichnek juttatott kölcsön fejében, midőn 1831-ben Zichy Melanie grófnőt nőül vette. (A kölcsönt voltaképen a Zichy-család teremtette elő.) Azóta az orosz követ befolyása Bécsben ugyancsak megszilárdult.

Magyarország és a lengyelek ügye (1833). Zuboly. Pesti Napló, 1905. decz. 3.

Ragályi Tamás ellenzéki követ bizalmi kitérítése (1833). Fac-simile aláírásokkal. Független Magyarország, 1905. decz. 24.

Gróf Széchenyi István első nyomtatott könyve. Vízota Gyula. Vasárnapi Ujság, 1906. 6. sz. — Egy a róka- és szarvasvadászatra vonatkozó német füzet, mely Sopronban, cím nélkül és névtelenül 1823 december havában jelent meg. Hozzáfűzve 5 melléklet, a többi között a falkáról.

Széchenyi István levele Metternichhez. Metternich jegyzeteivel. 1825. Az Ujság, 1906. jan. 28.

Tűkos szövetség 1825-ben. (Széchenyi István egyik terve.) Görceóni Frigyes. Alkotmány, 1906. jun. 3.

Gróf Széchenyi István kiadatlan levele a nemzetiiségi kérdésről. Vasárnapi Ujság, 1905. 53. sz. — Kostyán Ferencz ny. huszárezredes a Széchenyi-muzeumnak ajándékozta. A gr. Fáy Istvánhoz intézett 1841 febr. 8-án kelt levélben Széchenyi István békés és türelmes eljárást ajánl a nemzetiiségekkel szemben.

Széchenyi István az absolutismusról. Balla Károly. Egyetértés, 1906. ápr. 1.

Széchenyi levelei Pfeffer Ignácához. Pester Lloyd, 1905. okt. 24. — 1830-ból, a pesti Diana-fürdő tulajdonosához szóló levelek.

Gróf Széchenyi István, neje és gyermekei. Vasárnapi Ujság, 1905. 51. sz. (Arczképekkel.)

A Széchenyi-muzeum az Akadémiában. Hazánk, 1905. nov. 9. — Pester Lloyd, nov. 1.

Vásárhelyi Pál és Széchenyi István. A Tiszaszabályozás történetéből. Pester Lloyd, 1905. okt. 21. V. ö. Budapesti Hirlap, okt. 22. — Pesti Hirlap, okt. 22.

Vásárhelyi Pál szobra Szegeden. Vasárnapi Ujság, 1905. 44. sz.

Kossuth Lajos pályájának kezdetén (1833). Öt kiadatlan levél. Az Ujság, 1906. jun. 10.

Kossuth Lajos atyjához intézett levele. Közli Kardos Samu nyomán a Budapesti Hirlap, 1906. máj. 27. — E levél 1837 decz. 17-én kelt, Kossuth porére vonatkozik és Benyovszky ügyvédet dicséri.

Kossuth Lajos levele Wirknerhez. Egyetértés, 1906. jan. 3. — A levelet, mely Metternichnek szölt, Wirkner magyar fordításban közölte Emlék-irataiban.

Kossuth Lajos és Metternich herczeg. Ábrányi Kornél. Egyetértés, 1905. decz. 31.

Kossuth Lajos beszédei, I. kötet. Ismertette Kacziányi Géza. Hazánk, 1905. decz. 24.

Kossuth beszédei. Ismertette Ábrányi Kornél. Egyetértés, 1905. decz. 28.

Kossuth Lajos mint szónok. Hentaller Lajos. Egyetértés, 1906. jan. 4.

Kossuth Lajos és a románok. Magyarország, 1906. márcz. 15.

Kossuth Lajos és Tocqueville. Radó Sámuel. Budapesti Hirlap, 1905. okt. 5.

Az óbányai Kossuth-ház (melyben Kossuth Lajos gyermekeit 1849-ben elfogták). Vasárnapi Ujság, 1906. 34. sz.

Báró Wesselényi Miklós hat éves korában és 1838 évi arczképe. Vasárnapi Ujság, 1905. 15. sz. — *A Wesselényi emléktábla Pesten.* Vasárnapi Ujság, 12. sz.

Báró Wesselényi Miklós első és utolsó levele. Kardos Samu. Egyetértés, 1906. jan. 7. Amazt 1800-ban atyjához írta, emezt pedig 1850. ápr. 20-án Müller nevű orvosához.

Báró Wesselényi Miklós kiadatlan levele. (Kelt Zsibón, 1844. máj. 28-án. Széchenyinek szóló levél abból az alkalomból, hogy Széchenyi Magyarország kiváltságos lakosaihoz felhívást intézett.) Közl. Kardos Samu. Független Magyarország, 1905. decz. 31.

Vasvári Pál. S. E. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 17.

Reseta János, 1776—1862. Szinnyi József nyomán. Budapesti Hirlap, 1906. máj. 27. Reseta pesti egyetemi tanár Petőfi censora volt.

Ki volt a zempléni adminisztrátor? Magyarország, 1905. okt. 24, 25, 28. (Polemikus czikkek.)

Sárosy Gyula levelei. Naményi Lajos. Vasárnapi Ujság, 1905. 169. 170. ll. — Naplótöredék a 40-es évekből, a forradalom meg bujdosás napjaiból. Jelenleg az aradi ereklye-muzeumban.

Hofdamen-Briefe. Ezt a Zürichben megjelent munkát »Bécsi udvarhölgyek levelezése 1833—62.« czímen Tábori Róbert ismertette. Pesti Napló, 1906. jan. 9.

Oztrák udvarhölgyek levelei 1843—1853-ból. (A bécsi udvar életéből.) Budapesti Hirlap, 1906. febr. 22. (Az udvar hangulata Kossuthról. I. Ferencz József az ácsi csatában stb.)

MANGOLD LAJOS.

UJ KÖNYVEK.

— ADATOK az egri egyházmegye történelméhez. IV. köt. Az egri egyházmegyei irodalmi egyesület választmányának megbízásából szerkeszti *Leszkó József*. Eger, 1908. Érseki lyc. kny. 8-r. 551 l. Ára 7 kor.

— ADATTÁR (Iskolatörténeti —). Az országos református tanár-egyesület megbízásából szerkeszti *Thury Etele*. Második kötet. Pápa, 1908. Főiskolai kny. 8-r. 552, 2 l. Ára 8 kor.

— ADATTÁR (Magyar protestáns egyháztörténeti —). Szerk. *Thury Etele*. VII. évf. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. 4, 209 l. (A M. Prot. Irod. Társ. kiadványai. Tudományos könyvsorozat, XXIV. köt.) Ára 3 kor.

— BAJZA JÓZSEF. Bajza József mint történetíró. Irta és a M. Történelmi Társulat 1908. jan. 16-iki ülésén felolvasta — Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 14 l. (Különlenyomat a *Századok* 1908 évi folyamából.)

— BALOG SZIDÓNIA. A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1907. Vasutas szövetség kny. 8-r. 99 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 28. sz.)

— BENKŐ IMRE. Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Leszármazási táblákkal és czímerekkel. Irta — Nagykőrös, 1908. Ottinger E. kny. 8-r. 2, 399 l. Ára 6 kor. (Kapható a szerzőnél Nagykőrösön.)

— BLÁS ISTVÁN ifj. Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója; 1. *Teleki Sámuel*.

— BIRÓ VENCZEL. Forgách Ferenc mint történetíró. Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 130, 1 l.

— BODOLA GYULA. Dobó István a magyar költészetben. (Függelék. *Chiabai*: Encomium arcis Agriae. Vittenberg, 1556.) Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 87 l.

— BOTH FERENCZ. Nemzeti ébredés 1790-ben. Székfoglaló értekezésül felolvasatott a *Dugonics-társaság* 1908 évi április hó 5-én tartott ülésében. Szeged, 1908. Endrényi Imre kny. 8-r. 37 l.

— BRANDT JÓZSEF. Gróf Schweinitz Gyuláné, szül. Nemes Ilona grófnő emlékezete. Kolozsvár, 1908. Az *Ellenzék* kny. 8-r. 18 l.

— BRUCKNER GYÓZÓ. Késmárk szabad királyi város műemlékei. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 80 l. Egy műmelléklettel s a szövegben huszonhárom képpel. Ára 2 kor. 40 fill.

— CSERMELYI SÁNDOR. Az igeli síremlék mythologiai domborművei. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 26 l. (Különlenyomat az *Archaeologiai Értesítő* XXVIII. évfolyamából.)

— DANNINGER JÓZSEF ifj. Pozsony szab. kir. város 1526—27 évi számadáskönyve művelődéstörténeti szempontból. Bölcsészettudományi értekezés. Budapest, 1907. Stephaneum kny. 8-r. 171 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 27. sz.)

— DÉNES SZILÁRD. Kossuth Lajos a szónok. Irta — Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 54 l. (Nyelvészeti füzetek, 53. sz.) Ára 1 kor.

— DÉZSI LAJOS. Sz. Molnár Albert levelei Camerariusshoz és Leodius-hoz. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 10 l. (Különlenyomat az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1908. évfolyamából.)

— ÉLET (Üdvari —) a francia királyok alatt. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 336 l. 78 illusztrációval. Ára 8 kor.

— EMLÉKKÖNYV Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára. Irták tanítványai, barátai, tisztelői. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 679 l. 2 melléklettel.

— ÉRTECSÍTŐJE (A budapesti II. kerületi állami főreáliskolának ötvenkettedik évi —) az intézet fennállásának 53. évében, az 1907—1908. iskolai évről. Közli Sz. Szekeres Kálmán kir. igazgató. Budapest, 1908. A székesfőváros házi kny. 8-r. 175 l. (*Horváth János*: Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai. 1—50. l.)

— ÉRTECSÍTŐJE (A Budapest székesfővárosi IV. ker. belvárosi községi főreáliskola ötvennegyedik —) az 1907—1908. iskolai évről. Szerkesztette dr. *Weszely Ödön* igazgató. Budapest, 1908. A székesfőváros házi kny. 8-r. 274 l. (*Horváth György*: A Margit-legenda forrásai. 1—85. l.)

— ÉRTECSÍTŐJE (A debreczeni református főgimnázium —) az 1907—1908. iskolai évről. Közli *Karai Sándor* igazgató. Debreczen, 1908. Városi kny. 8-r. 163 l. (*Csűrös Ferenc*: *Sinay Miklós*. Megemléke-

zés halálának százéves fordulója alkalmából. 3—24. ll. — *Petzkó Ernő* : Beszéd márcz. 15-én. 25—31. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (Az eperjesi királyi katolikus főgimnázium —) az 1907—1908. iskolai évről. 1873—1908. Közzéteszi dr. *Tóth Sándor* igazgató. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 170, 2 l. (*Titus Livius* : Róma története alapításától fogva. Ford. *Varvasovszky János*. 1—54. l.)

— ÉRTESÍTŐJE (A kecskeméti m. kir. állami főreáliskola 1907—1908 évi —). Közli *Hanusz István* igazgató. Kecskemét, 1908. Első kecskeméti hirlapkiadó és kny. r. t. 8-r. 47 l. (*Hanusz István* : Hazai történetünk állatregéihez. 3—6. l.)

— ÉRTESÍTŐJE (A keszthelyi kath. főgimnázium —) az 1907—1908. tanévről. Keszthely, 1908. Sujánszky József kny. 8-r. 241, 2 l. (*Erdélyi Irén* : A hazafias bánat költészete a szabadságharoz után. 5—148. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A kiakunfélegyházi városi kath. főgimnázium —) az 1907—1908. tanévről. Közli *Holló László* igazgató. Kiakunfélegyháza, 1908. Vesszősi József kny. 8-r. 160, 2 l. (A Miletz-féle pénz- és éremgyűjtemény olaszországi érmei. 3—31. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A kolozsvári unitárius kollégium, papnevelő intézet, áll. seg. főgimnázium, elemi iskola —) az 1907—1908. iskolai évről. Szerk. dr. *Gál Kelemen* igazgató; a theologiai részt dr. *Boros György* dékán. XXIX. évf. Kolozsvár, 1908. Az *Ellenzék* kny. 8-r. 216 l. (*Márkos Albert* : Nagyajtai Kovács István pályája. 3—17. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A nagykarolyi kereskedő-tanonciskola —) az 1907—1908. iskolai évről. Nagykaroly, 1908. Sarkadi N. Zsigmond kny. 8. r. 34, 2 l. (*Lúcz Ignác* : A mértékek eredete. Kulturtörténeti vázlat. 1—51. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A pancsovai m. kir. áll. felső kereskedelmi iskola —) az 1907/908. iskolai évről. Pancsova, 1908. Wittigschlager Károly kny. 8-r. 67 l. (*Darvas Vilmos* : A pénz szerepe az emberiség történetében. 3—18. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A pozsonyi kir. kath. főgimnázium —) az 1907/908. iskolai évről. Pozsony, 1908. Eder István kny. 8-r. 93, 2 l. (A pozsonyi kir. kath. főgimnázium éremgyűjteménye. 1—32. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló sátoraljaújhegyi róm. kath. főgimnázium —) az 1907/908. tanévről. Sátoraljaújhegy, 1908. A *Zemplén* kny. 8-r. 87 l. (*Visegrádi János* : Zemplén vármegye déli részének műemlékei. 3—36. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A dunántúli ág. hitv. ev. egyházkerületi soproni liceum államilag segélyezett főgimnáziumának és bölcsészlet-theologiai főiskolájának —) az 1907—1908. tanévről. Közzéteszik : *Gecsényi Gusztáv*, *Poszvek Sándor*. Sopron, 1908. Romwalter Alfréd kny. 8-r. 160 l. (*Hollós János* : Főiskolánk 350 éves jubileuma. 3—34. ll.)

— ÉRTESÍTŐJE (A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló veszprémi róm. kath. főgimnázium —) az 1907—1908. tanévről. Veszprém, 1908. Egyházm. kny. 8-r. 139, 2 l. (*Perényi József* : Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhöz, 1837—1856. 1—57. ll.)

— ÉVKÖNYVE (A Szepes-megyei történelmi társulat —). Tizenegyedik évf. Szerkesztette *Kalmár Elek* títká. (III. Pótlék *Wagner* : Szepes megye Okirattárához. Összegyűjtötte *Weber Samu*.) Lőcse, 1908. Reiss József kny. 8-r. 2, IV, 370, 2 l. Egy hasonmással.

— EVLIA CSELEBI török viláगतató magyarországi utazásai 1664—1666. A M. Tud. Akadémia tört. bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. II. köt. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. VI, 272 l. (Török-magyarokori történelmi emlékek. Török történetírók, IV.) Ára 6 kor.

— FISCHER (Emil —). Das vorschächsische Burzenland. Nagyszeben, 1908. Krafft V. kny. 8-r. 6 l.

— FRANGEPÁN. Nagy Lajos magyar király élete. Budapest, 1908. Stephaneum kny. Kis 8-r. 30 l. (Népiratkák, 259. sz.) Ára 16 fill.

— GÁRDONYI ALBERT. I. Károly király nagypécsettjei. Budapest, 1907. Franklin-társ. kny. 4-r. 31 l. 2 tábla melléklettel és 8 ábrával a szövegben. (Különlenyomat a *Turul* 1907. évf. 1. és 2. füzetéből.)

— GÖMÖRI LAJOS. A magyar posták dolgai. Gazdaság-történelem-politikai tanulmány. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 39 l. (Különlenyomat a *Budapesti Szemle* 1908 évi szeptemberi számából.)

— GÖRGEY ISTVÁN id. *Clio locuta*. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 161—186. ll. (Különlenyomat a *Budapesti Szemle* 1908 évi folyamából.)

— HALAVÁTS GYULA. Keresztyénszigeti és pókafalvi emlékek. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 5 l. (Különlenyomat az *Archaeologiai Értesítő* 1908. évfolyamából.)

— HEKLER ANTAL. Márványfej és bronzmaszk a Nemzeti Múzeumban. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 8 l. (Különlenyomat az *Archaeologiai Értesítő* 1908. évi 3. füzetéből.)

— HOLSTEIN GYULA. Bismarck diplomáciája a porosz hegemonia kérdésében (1862—1866). Dés, 1908. Demeter és Kiss kny. 8-r. 107. 2 l.

— HOÓS FERENCZ. Teleki Ferencz gróf mint ember és költő. Veszprém, 1908. Pósa Endre kny. 8-r. 70 l.

— HORVÁTH CYRILL. Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legenda. Irta —. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 47 l. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XX. köt. 8. sz.) Ára 90 fill.

— HORVÁTH CYRILL. A Margit-legenda forrásai. Irta —. Budapest, 1908. Budapest székesfővárosi házi nyomda. 8-r. 2, 85 l. Egy lap hasonmással. (Különlenyomat a budapesti IV. ker főreáliskola 1907/908 évi *Értesítőjéből*.)

— HUTTKAY LIPÓT. A szellem egyéniségéről példában. Tanulmány. Eger, 1908. Érseki lyc. kny. 8-r. 40 l.

— ILLYEFALVI LAJOS. A Lengyelországnak elzalogosított XIII szepesi város története. Első rész: A városok alapításától a mohácsi vészig. Makó, 1907. Gaál László kny. 8-r. 71 l.

— ISTORIA parochiei Ilva-mare. Besztercze, 1906. Mathein György kny. Kis 8-r. 46 l.

— JEGYZÉKE (Csanád vármegye községei és egyéb lakott helyei hivatalos neveinek —). A m. kir. belügymin. megbízásából kiadja az Országos községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1908. Pesti kny. r. t. 8-r. 5 l.

— JEGYZÉKE (Szatmár vármegye községei és egyéb lakott helyei, továbbá Szatmár-Németi törvényhat. jogú város területéhez tartozó egyéb lakott helyek hivatalos neveinek —). A m. kir. belügymin. megbízásából kiadja az Orsz. községi törzskönyvbizottság. Budapest, 1908. Pesti kny. r. t. 8-r. 32 l.

— JELENTÉS a Magyar Nemzeti Múzeum 1907 évi állapotáról. Közzéteszi a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatósága. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 216 l.

— JELENTÉS a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének 1907 évi működéséről. Szerkesztette *Mihalik József* előadó. Budapest, 1908. Stephaneum kny. 8-r. 312, 2 l.

— JELENTÉSE (A múzeumok és könyvtárak országos tanácsának VI. —) 1907 évi működéséről. Szerkesztette *Mihalik József* előadó. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 224, 2 l.

— KALÁSZ BENEDEK. Ezernyolczszáznegyvennyolcz emlékezete. A magyar tanítók otthona igazgatóságának megbízásából *Havas István és Nagy László* közreműködésével szerkesztette — Budapest, 1908. Neuwald Illés utódai kny. 8-r. 47 l. Ára 30 fill.

— KALAUZ a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában. Tizenegyedik kiadás. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 46 l. Ára 50 fill.

— KARÁCSON IMRE. Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai; I. *Evlia Cselebi*.

— KELEMEN LAJOS. Kolozsvár ostroma és fölmentése a kurucz ostromzár alól 1704-ben. Kolozsvár, 1908. Az *Ellenzék* kny. 8-r. 9 l.

— KIBÁLY JÁNOS. Magyar alkotmány- és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre. Irta —. I. köt. 1. Bevezető rész: A nyugati alkotmány- és jogfejlődés a kezdő középkorban. — 2. Magyar alkotmánytörténet a középkorban. Budapest, 1908. Grill Károly. 8-r. XV, 727 l. Ára 16 kor. 40 fill.

— KISS ISTVÁN (R.). A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1540—1551 évi leveles könyve. Irta —. Kiadja a M. Tud. Akadémia tört. bizottsága. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. CCXV, 454, 2 l. Ára 12 kor.

— KOVÁCS KÁLMÁN. Egy magyarbarát angol diplomata a Rákóczi szabadságharc idején. Kolozsvár, 1908. Az *Ellenzék* kny. 8-r. 13 l.

— KUMLIK EMIL. Adalékok a pozsonyi országgyűlések történetéhez (1825—1848). Pozsony, 1908. Kath. irod. r. t. kny. 8-r. 134 l.

— KUZSINSZKY BÁLINT. Az aquincumi ásátások és múzeum ismeretése. Ötödik átdolg. és bőv. kiadás. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 38 l. Egy melléklettel és 17 képpel. Ára 60 fill.

— KUZSINSZKY (Valentin —). Führer durch die Ausgrabungen und das Museum in Aquincum. Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 43 l. Egy melléklettel és 16 képpel. Ára 60 fill.

— LACZKÓ DEZSŐ. A veszprémi Szent Benedek-hegy története. Veszprém, 1908. Egyházsm. kny. 8-r. 14 l.

— LAKATOS SÁMUEL. Bihari Sándor ref. kollégiumi tanár emlékezete, 1823. febr. 6. — 1903. jun. 24. Marosvásárhely, 1908. Benkó L. kny. 8-r. 24 l. (Különlenyomat a ref. kollégium 1907/908 évi Értesítőjéből.)

— LÁM KÁROLY. Az erdélyi országgyűlés szervezete 1541—1848. Kolozsvár, 1908. Gámán János örököse kny. 8-r. 54 l.

— LESKÓ JÓZSEF. Adatok az egri egyházmegye történelméhez; I. *Adatok*.

— LUKCSICS JÓZSEF. A veszprémi káptalan a XVI. században. Irta —. Veszprém, 1908. Egyházsm. kny. 16-r. 34 l.

— LUKCSICS JÓZSEF. Középkori pápai adókönyvek. Irta —. Budapest, 1908. Stephaneum kny. 8-r. 28 l. Ára 60 fill.

HIVATALOS ÉRTESEÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi okt. hó 22-én d. u. 5 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Zailinszky Mihály ügyv. alelnök elnöklete alatt dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, Bánó József, dr. Békefi Remig, dr. Berzeviczy Albert, dr. Császár Elemér, Daniel Gábor, dr. Domonovszky Sándor, Emich Gusztáv, Horváth Sándor, dr. Illés József, dr. Lánczy Gyula, dr. Mangold Lajos, dr. Mika Sándor, dr. Ortvay Tivadar, Pettkó Béla, dr. Reiszig Ede, Tagányi Károly, Takáts Sándor, Tóth-Szabó Pál, dr. Váczy János vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, jegyzőkönyvhitelesítőkül Takáts Sándor és Áldásy Antal vál. tagokat kéri fel.

43. Titkár bejelenti az új tagajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *év. r. tagokul 1908-tól:* dr. Dávid Manó ref. főgymn. tanár Hódmezővásárhelyt (aj. Tölcséry István), dr. Somogyi Lajos ügyvéd Budapesten (aj. Dézsi Lajos), dr. Tóth Kálmán az első magyar ált. biztosító társaság titkára Pécsen (aj. Nagy Gyula); *1909-től:* dr. Breyer István primási szertartó és levéltárnok Esztergomban (aj. Horváth Sándor).

Megválasztatnak.

44. Takáts Sándor vál. tag *A magyar gyalogság megalakulása* című és a M. Tud. Akadémia kiadásában megjelenendő becses munkájából *A magyar gyalogság szervezete a XVI. és XVII. században* cz. a. egy fejezetet olvas fel, a mely — élénk tetszéssel és köszönettel fogadtatik.

45. Titkár előterjeszti a társ. pénztárnoknak 1908 május—szeptember hónapokról szóló kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt.....	21898 kor. 79 fill.
• kiadás •	19856 • 41 •
maradvány	2042 kor. 38 fill.

Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyószámlán levő

23497 kor. 50 fill.

követelést, 1908 szept. 30-án összesen

25539 kor. 88 fill.

kézpénz állott a társulat rendelkezésére.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

46. Jelenti, hogy Márki Sándor vál. tag II. Rákóczi Ferencz életrajzából a második kötet kéziratát megbírálás végett beküldötte.

Dr. Thaly Kálmán első alelnök, dr. Angyal Dávid és dr. Áldásy Antal vál. tag urak, mint a kiküldött bíráló bizottság tagjai (1907 : 36. jk. p.) fölkéretnek, hogy a kötetet megbírálván, jelentésüket a jövő decz. hó 3-án tartandó vál. ülésre elkészíteni szíveskedjenek.

47. Bemutatja Bay Ilona úrnőnek f. évi szept. hó 15-én kelt levelét, mely szerint a II. Rákóczi Ferencz három kötetre bővülő életrajza harmadik kötetére pályadíjúl egyezer koronát adományoz a társulatnak.

A egyes adományokban kifogyhatatlan Bay Ilona úrnő adománya hálás köszönettel fogadtatik.

48. Felolvassa a *Századok* Névmutatója ügyében kiküldött bizottságnak f. évi jun. hó 1-én tartott üléséből kelt véleményes javaslatát, mely szerint a szerkesztéssel megbízott Bányai Elemér úr megokolt kérelmét méltányosnak találván, a munkában levő második kötettől kezdve a tiszteletdíjnak ívenként 60 koronáról 70-re leendő felemelését javasolja a választmánynak.

A javaslat elfogadtatik.

49. Előterjeszti a budapesti egyetemek és főiskolák hallgatóiból alakult Bethlen Gábor-kör azon kérelmét, hogy a vál. a nevezett egyesületet a kebelében létesítendő ifjúsági könyvtár számára a társulat folyóiratának egy példányával megajándékozni szíveskedjék.

A vál. tekintettel az egyesület nemes és humánus céljaira, elhatározza, hogy a jövő évtől kezdve a *Századok* és *Magyar Tört. Életrajzok* egy-egy példányban ingyen az egyesület könyvtára számára megküldessenek.

50. Bemutatja a kassai Henszlmann-szoborbizottság felhívását, mely szerint a néhai Henszlmann Imre Izsó Miklóstól alkotott s a városi muzeumban őrzött agyagmellszobrának bronzba öntése s Kassán leendő felállítására céljából adakozásra szólítja fel a társulatot.

A felhívás tudomásul vétetvén, a társ. tagjai felkéretnek, hogy a kik a nemes célra adakozni óhajtanak, aláírás végett a társ. titkári hivatalához fordulni szíveskedjenek.

51. Jegyző felolvassa Nagy Gyula titkárnak 1908 okt. 22-én kelt lemondó levelét, melyben megköszönve a vál. nagyrabecsült bizalmát, melylyel előbb a társ. jegyzői, utóbb a titkári tisztet reá ruházta, s a társulat azon tagjainak készségét, kik a szerkesztés nehéz munkájában dolgozataikkal, közleményeikkel támogatták: a titkári hivatalról való lemondását bejelenti s egyben kéri a választmánnyt, hogy lemondását tudomásul vévén, az alapszabályok 36-ik szakaszá-

nak megfelelően az új titkár megválasztását a jövő decz. hó 3-án tartandó legközelebbi vál. ülés napirendjére kitűzni méltóztassék.

A vál. a lemondást sajnálattal tudomásul veszi, s azon esetre, ha az elnökségnek nem sikerülne Nagy Gyula titkár urat lemondásának visszavonására bírni, az új titkár megválasztását a decz. 3-án tartandó vál. ülés napirendjére kitűzi.

Zárt ülésen —

52. a Thaly-ünnepély,

53. a társ. ügyész dolgában intézkedett a választmány.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Zsilinszky Mihály s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük :

Takáts Sándor s. k.
vál. tag.

Dr. Áldásy Antal s. k.
vál. tag.

ÓSTÖRTÉNETÜNK KELETI FORRÁSAI.

A magyarok, mielőtt a Duna-Tisza síkjára leszálltak volna, a Fekete-tenger északi partvidékén tanyáztak. Első hazájuk, melyet már a történelem fáklyájának világánál látunk, a Don és Dneper közt elterülő mezőség, *Lebedia*, mely némelyek szerint a Bugig kiterjedt. Innét a besenyők támadása szorította őket nyugatra, a Dneper és Duna torkolata közt elterülő, vízben gazdag vidékre, *Etelközbe*,¹⁾ majd innen is tovább, mai hazánkba. Fontos és még mindeddig eldöntetlenül hagyott kérdése ósi történelmiünknek, vajjon az a keleti leírás, melyet *Gardézi*, *Ibn Rosteh* s más arab-perzsa írók tartottak fen művökben,²⁾ a lebediai vagy az etelközi tartózkodás idejéből való-e? Célunkká tűztük e leírás korának megállapítását, az abban foglaltaknak *Konstantinus* császár munkájával³⁾ való megegyeztetése s maguknak a keleti forrásoknak beható vizsgálata által.

¹⁾ *Vámbery Ármín* (A magyarság keletkezése és gyarapodása. Budapest, 1895. 139—140. l.) Etelközt a Volga (Étil) és Dneper (Úzu) közének, Lebediát meghatározhatatlannak tartja. *Rohonyi Gyula* (A honfoglalás története. Budapest, 1896. 46—48. l.) Lebediát a Bug-Dneper közének veszi. *Marquart* (Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. XXXIII. és 30—32. l.) ezt a Don és Kuban közére, Etelközt a Duna és Dnezszer közé helyezi. — Fentebbi véleményünk ma elfogadottnak tekinthető. V. ö. *gr. Kunun Gtza*: Relationum Hungarorum cum oriente... historia antiquissima. Claudiopoli, 1892. I. 118—119. l. *Borovszky Samu*: A honfoglalás története. Budapest, 1894. 19. 23. l. *Marczali Henrik*: A vezérek kora. Budapest, 1895. (Szilágyi: A m. nemzet tört. I.) 17. 22. l. *Thúry József*: A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai. Századok, 1896. 790. s köv. ll. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 13—17. 23. lapok.

²⁾ *Ibn Rosteh* és *Gardézi*. (*Pauler-Szilágyi*: A magyar honfoglalás kútfoi. Budapest, 1900. 150—196. l.) Al-Bekriből részletek u. o. *Vámbery Ármín*: A magyarok eredete. Budapest, 1882. 100. 133—134. l. Ezenkívül mindannyiból részletek *Marquart* idézett művében. Újabb írókat, kik e leírásból kivonatot készítettek, l. *Thúry József* id. ért. 780—785. l.

³⁾ M. H. K. (= A m. honfoglalás kútfoi) 110—136. l.

Tudósaink e kérdésről eltérő véleményben vannak. Az arab-perzsa tudósítás etelközi eredetét vitatók — más apróbb érvek mellett — főképen arra alapítják véleményüket, hogy ezek a keleti írók a magyarok *főkirályáról* szólnak, holott Konstantinusból világosan kitűnik, hogy a hét magyar törzsnek az Etelközben választott Árpád előtt nem volt közös fejedelme; így az ez íróknál leírt monarchikus szervezet csupán a magyarok etelközi tartózkodása idején állhatott fen. Másik érvük a *besenyők és bolgárok említése a magyarok szomszédságában*. »Mivel a Volga melléki bolgár és a Volga-Ural közén lakó besenyő közti helyzetben a történelem egy időpontban sem ismeri a magyarokat, e leírás, mely a magyar földet besenyők s bolgárok közé helyezi, szerintük csupán az etelközi hazára vonatkozhatik, hol tényleg besenyők és bolgárok közt laktak őseink.¹⁾

Mások lebediai eredetűnek tartják az arab értesítést,²⁾ de nehézséget okoz a keleti írók említette geographiai elhelyezkedés és a *főkirály* említése. A besenyő-bolgár szomszédságot eléggé fantasztikusan úgy oldják meg, hogy a magyarok egyik törzset északkeletre, a Don forrásvidéke felé helyezik, hol egy kissé erőltetett magyarázattal a bolgárok és besenyők közé szorultaknak vehetjük őket, habár valósággal ilyen helyzetben vagy a bolgárok és burtaszok, vagy ez utóbbiak és a besenyők közt tanyáztak volna az arabok földrajza szerint.³⁾ A főkirályról szóló értesítés *Botkát*, majd *gr. Kuunt* arra a feltevésre vezette, hogy a magyarok-

¹⁾ E nézetet vallja *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876. 202. l. *Salamon Ferencz*: A magyar haditörténethez. Budapest, 1877. 39—40. l. *Vámbéry Armin*: A magyarok eredete. Budapest, 1882. 136. l. *Marczali Henrik*: A vezérek kora. Budapest, 1895. 24. l. *Thiry*: A magyarok eredete 10-13. Századok, 1896. 784, 801. l. *gr. Kuun Géza*: Fajunk lebediai és etelközi mívelődése. Kolozsvár, 1903. 6—8. l. és M. H. K. 168—172. l.

²⁾ Így *Botka Tivadar*: Millenarium. Századok, 1878. 256. l. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 16—19. l. *Nagy Géza*: Adatok a székelyek eredetéhez. (A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője) Sepsiszentgyörgy, 1891. 221—223. l. *Márki Sándor*: A magyarok hazái. (Árpád és az Árpádok. Budapest, 1908. 65. l.)

³⁾ *Pauler*, ki 1880-ban még szintén e nézetet vallja. (Századok, 1880. A m. nemz. törté. tében már belátta annak tarthatatlanságát, fenntartja a tudósítás lebediai származását, ez egy adatot még a Volga-Káma öshazából valónak mondja, hol a besenyők s bolgár tényleg szomszédos lehettek volna a magyarnak. (Id. m. 9. l.)

nál Lebediában már volt monarchikus szervezet, a melyet forradalmi mozgalmak elsöpörtek s Etelközben újra kellett azt megalapítani.¹⁾ Helyesebb nyomon jár *Pauler*, ki a kendében és dsilában nem lát szorosan vett monarchákat, hanem — amazt a karkházszal, ezt a gylaszszal azonosítva — mintegy időről-időre választott fővezért és bírót, kik közül a dsila a magasabb rangú.²⁾ *Marquart* a lebediai eredet mellett szól, de a főkirályság magyarázásával nem is foglalkozik, a besenyő-bolgár szomszédsággal pedig, mivel az általa a Don és Kuban közére helyezett magyarok semmiképen sem élhettek ily szomszédságban, akkép végez, hogy a magyar fejezet élén említett szomszédságot nem a magyarokra, hanem vagy a baskirokra, vagy a Mescera nevű finn törzsrre vonatkozóznak tartja.³⁾ Csodálatos magyarázat, hogy egyazon író valamely népről írván, egy sorral előbb ugyanazon név alatt más népet értene! — Eltérők a vélemények, magukhoz a forrásművekhez fordulunk, s azok ellenőrzésére Konstantinus művéhez.

I.

Az arab-perzsa tudósítások kereskedelmi utazóktól, mohamedán hittérítőktől származnak, az ő értesítéseik nyomán foglalták írásba tudós férfiak. Természetes ily körülmények közt, hogy a mű legmegbízhatóbb geographia tekintetében. A legegyszerűbb ember is híven el tudja sorolni a népeket, melyek között megfordult, le tudja írni azok egymásközt elfoglalt helyzetét. Kezdjük tehát a magyarokkal együtt leirt népek földrajzi helyzetének megállapításával. Az utazók, kik az arab-perzsa tudósítás adatait szolgáltatták, az Aral-tó vidékéről indultak ki s innen északnyugati irányban kilencz napig haladva jutottak az Uraltól délre elterülő, forrásokban gazdag vidékre, melyen át nyolcz napig utazva érik el a besenyőket, kik erdős vidéken rengetegek közt laknak.⁴⁾ A leírás az Ural-folyó és Ural-hegység vidékét mutatja s ide helyezi a besenyők hazáját — a magyarok lebediai

¹⁾ *Botka* id. ért. 334. l. *gr. Kuun G.* Jelentés a magyar honfoglalást ill: tó kútfokról. Akad. Értesítő, 1894. 179. l. *Kuun* eleinte *Ibn Rosteh* értesítését Etelközből, *Al-Bekriét* Lebediából származottnak gondolta. *Relationum Hungarorum* stb. I. 129. 165—166. l. Később ő is az etelközi eredet mellett szól.

²⁾ *Pauler* id. m. 19. l.

³⁾ *Marquart*: *Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. XXXIII. és 515—516. l.

⁴⁾ *M. H. K.* 150—151. l.

tartózkodásának idején — Konstantinus is.¹⁾ Tartományuk kiterjedt volt. Gardézi szerint 30 napi járóföld széltében-hosszában, elnyult a Kámáig s a Volgáig. Északi szomszédaik a kipcsakok, keletre a kunok, délnyugatra a kazárok földje határos lakhe-lyükkel, míg nyugatra a bolgárok voltak szomszédaik és az ezektől délre lakó kazár fenhatóság alatt levő burtaszok.²⁾

A bolgárok tartománya a Volga mentén terült el, melytől nevüket is kapták, még pedig ez időben országuk nagy része a Volga jobb-partján volt; ott, hol a folyó irányt változtatva délnek fordul, szemben a Káma torkolatával, lenyult egészen a Donig és határt alkotott a kazár és szláv tartomány közt.³⁾ Észak felé kiterjedt a Volga bal-partjára is.

Délre a bolgároktól, három napi járásra tőlük, szintén a Volga középső folyása mentén, volt a burtaszok országa, kik a kazár kán fenhatósága alá tartoztak; a kazároktól 15 napi járóföld választotta el őket s folytonos háborúskodásban éltek a bolgárokkal és besenyőkkel, a kazárok örökös ellenségeivel.⁴⁾

A burtasz tartománytól délre a Volga torkolatánál laktak a kazárok, kiknek birodalma a Volga, Kaukázus és Don határolta vidéken terült el. Ezeket a tőlük északra lakó besenyőktől

¹⁾ »A besenyők kezdetben az Atel és Geékh folyónál laktak.« M. H. K. 115. l. *Marquart* az arab leírás alapján az Aral-tó és Jajk (Ural) közé helyezi őket. Id. m. XXXIII. l. — Maga ez adat, hogy a besenyők a Volgán túl laktak, kizárja annak lehetőségét, mintha a magyarok ugyanez időben Etelközben laktak volna, mert ekkor — mint a görögöktől tudjuk — a besenyők már a Don és Dneper közén tanyáztak.

²⁾ *Gardézi* a kunokat nem említi (M. H. K. 151. l.), de szól róluk *Al-Bekri* (*Vámbery Ármán* id. m. 100. l.) és *Konstantinus* (M. H. K. 115. l.); amaz *ghuz*, emez *úz* néven ismeri őket.

A bolgárok szomszédsága kiténik a későbbi szövegből, mikor azok tartományának fekvéséről szólnak, maga a besenyőkről írt rész szlávokat említ a besenyők szomszédaíul. Ezt az eredeti leírásba tett betoldásnak kell tartanunk, valószínűleg a X. századbéli *Dsahjáni* tollából, ki azonosnak tartotta a bolgárt és szlávot, mint ezt *Ibn Fadhlan* és *Jakut* nál is látjuk (M. H. K. 201. l. 1. jegyzet), kik, mivel a szlávokat már orosz néven ismerik, a volgai bolgárt tartják a régebbi írók említette szlávoknak. Hogy mindamelllett mégis külön szólnak a szlávok s bolgárokról, mutatja, hogy ők csupán másolói a régebbi íróknak. A burtaszok szomszédságát külön nem említik, mert ezeket a kazár birodalomhoz tartozóknak veszik, mint függő népet. A kazár szomszédságot említi *Konstantinus* is *Mačápor* néven, kik alatt nem kereshetünk magyarokat, csupán a *Xačápor*-ból keletkezett tollhibát láthatunk benne.

³⁾ M. H. K. 163. l. A bolgárföld e helyzete mutatja, hogy a szláv-besenyő szomszédság későbbi szövegreontás. Hol érintkeztek volna, mikor közben volt a bolgár és burtasz tartomány. A későbbi szöveg világosan megmondja, hogy a szlávok laktak föld a Dneper vidékén kezdődik s Kíov mindjárt ott van a határnál. (M. H. K. 174. l.)

⁴⁾ M. H. K. 158—161. és 164—165. ll.

nagy pusztaság — az alsó Ural és Volga köze — választotta el.¹⁾ Az utazók a leírás szerint a besenyőktől délnyugatra tartva a kazárokhöz értek s innét a Volga mentén észak felé haladva, szólnak a burtaszokról és bolgárokról. Ezzel végezve, nyugat felé tartanak, s az első nép, melyet a bolgár után emlitenek, a magyar.

»A besenyők és eszegel bolgárok földje közt fekszik a magyarok első határa.«²⁾ Nehezen megoldható kérdéshez jutott Ibn Rosteh és Al-Bekri e szövegével a magyar történetírás. Láttuk, mily különös módon keresték tudósaink a megoldást. Iróinkból világosan kitűnik, hogy az utazás idején a besenyők az Ural-Volga közön tanyáztak; nyugati szomszédaik a bolgárok, burtaszok és kazárok voltak. Konstantinusból tudjuk, hogy a magyarok mindaddig, míg a besenyők a Volgán túl a Jajk mentén tanyáztak, Lebediában laktak s csak akkor hagyták el ezt, mikor a kozár-kun szövetség által legyőzött s hazájukból kiűzött besenyők támadása Etelközbe szorította őket.³⁾ Ez a két tétel teljes világossággal tünik ki a forrásokból; nagyon tágas kritikai érzékkel lehet csak Ibn Rosteh említett értesítése alapján a magyarok etelközi tartózkodása idejére tenni az arabok ott jártát, csak azért, mert ott lakásuk idején tényleg besenyő és bolgár szomszédságban voltak. Mivel az említett két tételt igaznak kell tartanunk, hacsak forrásaink hitelét teljesen semmibe venni nem akarjuk, s viszont el kell ismernünk, hogy Thúrynak is igaza volt, mikor kimondta, hogy a történelem volgai bolgár és besenyő szomszédságban a magyart nem ismeri, más magyarázatát kell a dolognak keresnünk. A kik elfogadták is, hogy a magyarokat Lebediában ismerték az arabok, — láttuk — a szomszédságról oly magyarázatot adtak, a mi igen nehezen képzelhető el. Nyomra vezet bennünket Gardézi szövege. A tudósok általában Ibn Rosteh szövegét veszik az eltéréseknél irányadónak; régibb s több helyütt bővebb kézirat ez, de sok helyen Gardézi ad terje-

¹⁾ M. H. K. 152. s köv. 161. és 163. ll.

²⁾ M. H. K. 167. 195. l.

³⁾ M. H. K. 115. 120. l. *Vámbéry Armin* (A magyarok eredete. Budapest, 1882. 99—100. l.) úgy akarja az ez által támadt nehézséget eloszlatni, hogy az arabok által az Ural vidékre helyezett besenyőket azokkal azonosítja, a kik Konstantinus szerint régi lakhelyükről való kiűzetésük után önkényt alávetették magukat a kunoknak s azok között éltek tovább; míg a nemzet nagy része már Lebediába költözött. (M. H. K. 118. l.) Ezt lehetetlen elfogadnunk, mert Konstantinusból kitűnik, hogy e keleti besenyők külön nemzetet nem alkottak s a kunoktól már csupán ruházatban különböztek. Ha ezekről szólnának iróink, feltétlenül kunföldnek neveznék az ő lakhelyüket, holott *Al-Bekri* szövegéből megtudjuk, hogy az általuk leírt besenyőföldnek a kunok nem lakói, csupán keleti szomszédai voltak az arab utazás idején. (Olv. e szöveget *Vámbéry* id. m. id. h.)

delmesebb leírást. Így a besenyőkről szóló rész, mely Gardézinnél megvan s a melyet Al-Bekrinél és az újabb török íróknál is megtalálunk, Ibn Rostehből hiányzik, a magyarokról szóló fejezet pedig jóval terjedelmesebb Gardézinnél, mint a többi írónál. Gardézi »a bolgárok és eszegelek tartománya közé, a kik szintén bolgárok«, helyezi a magyarok földjét.¹⁾ Az a körülmény, hogy Gardézi a magyarokról terjedelmesebb leírást ad Ibn Rostehnél, a tartomány folyóit is megnevezi, s mint alább látni fogjuk, egyéb részletekben is eredetibb emennél, feljogosít bennünket arra, hogy itt az ő szövegét tartsuk helyesnek, az eredetihez ragaszkodónak, s Ibn Rostehét a romlott szövegnek. Annál is inkább meg kell ezt tennünk, mert ezzel a szöveggel, és csupán ezzel, egészen világosan megmagyarázható a magyarság geographiai elhelyezkedése.

A bolgárok szállásai — láttuk — a Donig nyultak le s ennek forrásvidékén mintegy választóvonalul szolgáltak a szlávok és kazárok, helyesebben a kazár alattvaló burtaszok tartománya közt. E bolgároktól délnyugatra laktak a magyarok, a Don és Dneper közt elterülő síkságon. A két folyó, melyet az arabok említenek, a Dneper és Don, az előbbi mintegy főfolyója a tartománynak, melynek mentén télvíz idején tanyáztak.²⁾ Ezekén túl van egy nagyobb folyó, a mely alatt csak a Volgát érthetjük.

¹⁾ M. H. K. 167. l.

²⁾ A *Gardézi* s újabb török írók említette folyónévből következtetve magyarázták úgy az etelközi, mint a lebediai eredetet vitatók saját igazukat, megtéve ezek Itiljét és Dubáját Volgának, Donnak, Dnepernek, Bugnak, Dunának, Kubannak, a hogy céljuknak megfelelt. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít *Thúry* (id. ért. 784. l.) annak, hogy *Gardézi* Dubája a Duna romlott alakja, a mit *Hadszi Kalifa* szövegének Tun alakjával bizonyít, holott ez utóbbi közelebb áll a Donhoz, mint a Dunához. Tekintetbe kell vennünk, hogy a mint az Itil-Etil nem mindig a Volgát jelenti, hanem más folyókat, ni. a Dneper s Dnesztert is, ép úgy a Don, Duna, Dfina, Dvina, Donec, Dunajec is egyazon eredetű és általánosan használt folyónevek, a melyeknek említése, különösen romlott alakban, e kérdésben bizonyítékul nem szolgálhat. A Don, Duna stb. azonoságáról v. ö. *Hunfalvy Pál*: Magyarország Ethnographiája. Budapest, 1876. 100. l. és *Marquart*: Osteuropäische u. Ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 31. l. Hogy írónknál mekkora zavar uralkodott e folyók meghatározásánál, annak illusztrálására felhozom *gr. Kwun Gëza* »Jelentés a magyar honfoglalást illető kútfőkről« és »Gardézi szövege a magyarokról« cz. cikkeit. Ő, ki később kimutatta, hogy e keleti írók mind egy közös forrásból merítettek, e ozikkeknben ugyanazt a folyót Ibn Rostehnél a Dnepernek, Gardézi gy helyén a Donnak, Hadszi Kalifánál a Volgának veszi; ismét a másikat Gardézinnél a Dunával, Hadszi Kalifánál a Donnal azonosítja. *Akadémiai értesítő*, 1894. 182. 225—226. l. Később megállapodik s e két folyóban a Dneper és Dunát sejtí. M. H. K. 168—170. l. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 132—135. lapján a 32. ábrában hoz fel érveket a mellett, hogy e két folyó a Don és Dneper volt.

A Dnepertől nyugatra eső vidék a Dunáig lakatlan volt, legfeljebb egyes szláv nemzetségek laktak ott, de nagyobb szláv telepről forrásaink semmit sem tudnak.¹⁾ Mindössze a Dneper és Dneszter közén lakott egy szláv törzs, az *antok* népe, kiket az arab utazók görögöknek néztek. Valószínűleg a keresztyén vallás útján jutottak némi görögös külszínhez, esetleg papjaik voltak görögök, vagy az utazók ott sem jártak náluk s csak hírből ismerik őket.²⁾

A magyarok egyes nemzetségei, kalandozásai közben, mikor a szomszéd kiovi szláv tartományra támadtak, átkeltek a Dneperen s bekalandozták e pusztaságot. Lehet, hogy egyik-másik törzs sátrat is ütött a Dneper és Bug közén. Szomszédtságba kerültek így a dunai bolgárokkal.

Ezeket a bolgárokat nevezik az arab írók *alsó bolgároknak* (eszfel, hibásan eszgel),³⁾ ellentétben a volgai vagy *felső bolgárokkal*. Már a IX. század első felében érintkeztek őseink ezekkel, mint György barát elbeszéléséből értesülünk. A 839 év körül hívták segítségül a magyarokat a Duna balpartján makedón foglyaikból álló telep ellen viselt harcukban.⁴⁾ A távolság, mely a lebediai magyarok és a dunai bolgárok közt volt, nem dönti meg azok szomszédtságát. Úgy a magyarok, mint a besenyők s más nomád népek tanyáit egymástól mindig több napi járóföldre terjedő pusztaság választotta el. A besenyők és kazárok közt tíz, ez utóbbiak s a burtaszok közt tizenöt napi utat tevő pusztaság terült el;⁵⁾ a magyarokat és szlávokat is tíz napi

¹⁾ *Botka* id. ért. 333. l. említi, hogy I. Basílios császár (867—886) telepített a Duna balpartjáról szlávokat a Balkánra. Bölcs Leo azonban, kire ez állításnál hivatkozik, ezt nem mondja. Szerinte a *régen* Dunán-túl lakott szlávokat, kik áttelepedtek a római birodalomba, I. Basílios kereszteltette meg. M. H. K. 52—53. l. Ezek a makedo-bolgárok, horvátok és szerbek, kiket Basílios térített meg s a kik már a VII. században költöztek a Balkánra.

²⁾ M. H. K. 169. és 196. l. Az antok szláv voltáról v. ö. *Hunfalvy Pál*: Magyarország Ethnographiája. Budapest, 1876. 108. és 119. l. *Kállay Béni*: A szerbek története. Budapest, 1877. I. 23. l. és *Marquart*: Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. XXXVI—VII. és XL. l.

³⁾ *Thiry József* mutatja ki, hogy az *eszgel*, *eszgel* csak szövegrontás *eszfel* = alsó helyett. Hogy ez a magyarázat helyes, és *eszgel* bolgár alatt a dunait kell értenünk, kitűnik abból is, hogy az egyik legrégebb kézirat, a 982/3-ból származó s Gardézihez közel álló perzsa geographia, mely *Tumanakbáj* birtokában van, a magyarok földjét a besenyő-kazárok és *belső Bulgária* közt fekvőnek mondja. Ez alatt pedig a keleti írók mindig a dunai Bulgáriát értik. Olv. *Marquart*: Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. 1903. 517. l.

⁴⁾ M. H. K. 101—103. l.

⁵⁾ M. H. K. 152. 158. l.

út választotta el egymástól.¹⁾ Épen így nevezhetik a magyarokat, kik a Don és Dneper közt (talán a Bugig) laktak, a dunai bolgárok szomszédainak. A szövetség, melyben a makedónokkal szemben őket találjuk, nyilván bizonyít a közvetlen szomszédság ellen. A közvetlen érintkezés mindjárt meghozza az ellenségeskedést az olyan nomád néppel, minő a magyar volt ez időben: s látjuk, etelközi tartózkodása idején a bolgárral már ellenséges viszonyban áll a magyar.

Világosan kitűnik az előadottakból, hogy az arab utazók, kiknek leírását Dsajháni használta, a magyarokat Lebediában ismerték. A Donectól a Bugig tanyáztak a magyarok, szomszédságban a kazárokkal, volgai bolgárokkal, a kiovi szlávokkal s az alsó vagy dunai bolgárokkal, mikor a keleti kereskedők, követeik náluk jártak.

II.

Mielőtt áttérnénk az ősi államszervezetről adott leírásnak Konstantinus adataival való megegyeztetésére, megkíséreljük az írók szövegéből közelebbi meghatározását az arab utazás időpontjának. Konstantinus a besenyők kiűzetését Volga-Ural

¹⁾ M. H. K. 174. l. A szlávokról szóló fejezet élén a besenyők és szlávok közt említenek íróink tíz napi távolságot, de itt — mint Marquart (id. m. 467. l.) helyesen megjegyzi — a besenyők említése szövegrontás magyarok helyett, a mi Gardézinek a magyarokról szóló fejezetéből kitűnik, hol ugyanez az értesítés megvan, csak a magyarok és szlávok közt említi a tíz napi távolságot, holott a szláv fejezet élén ő is besenyőket említ. (M. H. K. 172. l.) Hozzáteszszük még ehez, hogy az arab leírás logikus sorrendje sem enged meg más magyarázatot. A leírás ugyanis keletről nyugat, majd észak s ismét nyugat és nyugat-észak felé haladva, sorban szól a besenyők, kazárok, burtaszok, bolgárok, magyarok, szlávok és oroszokról, mindegyiknek az előző néphez viszonyítva helyzetét. A szöveg a következő: »A kazárok. A besenyők és kazárok között tíz napi járóföld... »A burtaszok. A burtaszok tartománya a kazárok és bolgárok között fekszik... »A bolgárok. A bolgárok határosak a burtaszok tartományával... »A magyarok. A bolgárok és eszfel-bolgárok közt... »A szlávok. A besenyők és a szlávok közt tíz napi járóföld van.« (M. H. K. 152. 158. 163. 167. 174. lap.) Világos, hogy itt magyarnak kell állni a besenyő helyett és a besenyő szó ép úgy került ide, mint Ibn Rosteh szövegében a magyarokról szóló fejezet élére bolgár helyett. A leíró rontása ez, mint Marquart véli, ki azt hiszi, hogy Dsajháni a saját kora geographiai állapotát tartva szem előtt, tesz a magyar helyébe besenyőt. Gardézi, úgy látszik, ismert e romlott kézirat mellett egy régebbit is, s nála a magyarok helyesen, a bolgárok és eszegelek között laknak, míg a szlávokról két különböző helyen mindkét kézirat szövegét fentartotta. Az írók ez adatának ily módon megjavított szövege egyik legdöntőbb érv az arab tudósítás Lebediára való vonatkozása mellett; a magyarok ugyanis csak itt lakhattak tíz napi távolságra a szlávoktól, Etelközben jóval közelebb kerültek hozzájuk. Az Etelközben lakó besenyőket az akkor már orosz szlávoktól csak egy napi út választotta el, mint Konstantinusnál olvassuk. (M. H. K. 117. l.)

menti hazájokból s az ó idejebeli (950 Kr. u.) hazájok megszállását 895-re teszi.¹⁾ Ez évszám összeesik a bolgár-besenyő-magyar háború idejével s tulajdonképen nem a Lebediából, hanem már az Etelközből való kiűzetésnek idejét jelöli.²⁾ Lebedia elhagyását nem szabad sokkal előbbre tennünk. Konstantinus mindössze néhány évre teszi az etelközi tartózkodást.³⁾ Annyi bizonyos, hogy a IX. század utolsó tizedében a besenyők már nem laktak ősi hazájokban; az arabok tehát, kik őket ott találták, a 890 év előtt jártak náluk. Közlebbi támpontot nyújt a szlávok és oroszokról adott leírás. Az arabok nemzetet még alig tevő, ezer férfiuból álló népnek mondják az orosz, kik szigeten laknak s innen intézik támadásaikat a szlávok ellen, kiket rab-szolgákkul hurczolnak el.⁴⁾ Elénk állítja e leírás a novgorodiak által behívott vitéz normann csapatot, mely még mint különálló nép a Ladoga, Ilmen s más tavak mocsaras vidékéről — »a szigetről« — indít rablóhadjáratokat az őt környező szlávok ellen. Kioy még a szlávok, nem az oroszok városa, s az oroszországi szlávok még mint a nyugati szlávokkal, morvákkal egy nemzet említetnek.⁵⁾ Rurikot és testvéreit a novgorodi szlávok 862-ben hívták be s Oleg 883—885 közt már a Dneper balpartján hódít, Kiovet elfoglalja, alapítója lesz a kiövi nagyfejedelemségnek.⁶⁾ A 885 év után ott járt ember már nem adhatna az oroszokról olyan leírást, minőt ez arab íróknál találunk, s nem mondhatná őket a szlávtól teljesen különálló népnek.⁷⁾

¹⁾ M. H. K. 115. l.

²⁾ *Thiry József* id. írt. 798. l.

³⁾ »μετὰ δὲ τινὰς χρόνους.« M. H. K. 122. l.

⁴⁾ M. H. K. 181. s köv. ll.

⁵⁾ M. H. K. 174. 178. l.

⁶⁾ A magyarok 883-iki hadjáratuk idején már Oleggel harczoltak. *Jagič* mutatja ki, hogy Nestor leírása a magyarok harczáról tévesen került 883 helyett a 898 évhez. M. H. K. 370. l.

⁷⁾ Látjuk, hogy rövid idő alatt mennyire kiveszett a tudatból az oroszok és szlávok különállósága, *Ibn Fadhlán* esetéből. Ő 921—922-ben járt követségben a volga-bolgároknál s nem képes régebbi értesüléseit az oroszokról, szlávokról és bolgárokról, a tényleg talált állapottal meg egyeztetni. A három népből már kettő lett, az orosz és szláv teljesen összeolvadt, Kiebben az orosz uralkodik. Nem tudja a dolognak más magyarázatát adni, tehát megteszi a bolgárt szlávna, azt híven, hogy az előbbi utazók, követek szlávjai ezekkel azonosak. Az ő nyomán azután *Jakut* is így jár el. V. ö. *gr. Kuun Géza* jegyzeteit. M. H. K. 201. l. *Istakhrí*, ki a 961 év körül utazott, jobban értesült e dologról, s mennyiben az orosz a szlávval egy népnek tartja. Bár ezt szabatosan nem fejezi ki, szövegéből kitünik. M. H. K. 229—230. 234. l. Ugyanez tűnik ki kortársá, *Maszúdi* művéből is. M. H. K. 271. l. Látjuk ebből, hogy már a X. század első felében az emléke is elveszett a külföldieknél az oroszok különállóságának. V. ö. M. H. K. 117. l. (Konstantinus.)

Még közelebbi adatot nyerünk a szlávokról írt fejezetben, melyben mint az összes szláv fejedelmek, zsupánok urát, a fejedelmek fejedelmét, Szvatoplukot (Swjatopolk) említi.¹⁾ Ennek történelmi szerepe 869-ben kezdődik, függetlenségét azonban csak 874-ben ismerik el; valószínűleg csak ez idő után nevezhetők írónk minden szláv fejedelem urának. *Az arab tudósítás tehát a legnagyobb valószínűség szerint a 874 és 883 évek közötti időből való.*

Mínthogy a 874—883 közt őseinknél járt arabok őket Lebediában találták, újabb érvet szolgáltatunk ennek kimutatásával annak a véleménynek megczáfolására, mely a magyarok etelközi tartózkodásának idejét — Konstantinus világosan kifejezett értesítése ellenére is — évtizedekre teszi.

Bővebben kell foglalkoznunk *Marquart* többször idézett művével, melyben nézetünkkel ellenkező véleményt találunk e keleti tudósítás korára vonatkozólag. E jeles, összehasonlító forrástanulmányon alapuló munka tetemesen kibővíti ismereteinket, melyeknek eddigelé őstörténetünk e legrégebb kútforrásáról birtokában voltunk. Kérdésünket érdeklő eredményei röviden a következőkben foglalhatók össze: 1. *Dsajháni*, ki a keleti írók közös forrása, nem 907 körül, hanem 922 után írta munkáját, mint az a volgai bolgárok mohammedánságáról szóló értesítésből kitűnik.²⁾ Természetesen megszűnik ezzel annak a feltevésnek lehetősége, mintha Ibn Rosteh művét 913 előtt írta volna.³⁾ — 2. *Dsajháni* művéből merítették a X. század első felében *Ibn Rosteh*, az 1094-ben meghalt *Al-Bekri* és egy ismeretlen, kinek műve *Muhammed-i-Auffi*, XIII. századi írónál maradt fenn. E háromtól távolabb áll s egymáshoz közel rokonságot mutat a *Tumanszkij* birtokában levő, eddigelé teljes szövegében még ismeretlen, 982/3-ból való perzsa földrajzi munka és *Gardézi* 1050—52 közt írt műve, mely utóbbiak szövegében a *Dsajháni* művén kívül idegen elemek is vannak és egy közös, *Dsajháninál* fiatalabb forrásra vezethetők vissza. Ez a forrás szintén használta *Dsajháni* munkáját.⁴⁾ — 3. *Dsajháni* s általa az írók mind felvettek művökbe teljes szövegében egy régibb leírást az északi népekről, mit *Dsajháni* újabb értesüléseivel kibővített. Ezt a régi leírást teljes biztossággal nem állítja elénk, de valószínűnek mondja azt a feltevést, hogy szerzője a 846/7 körül élt *Muszlim al Garmi*

¹⁾ M. H. K. 178. 179. l.

²⁾ *Marquart*: Osteuropäische u. ostasiatische Streifzüge. Leipzig. 1903. 24—26. l.

³⁾ Ezt állítja *gr. Kuun Gtza* a M. H. K. 141—150. l. között bevezetésében.

⁴⁾ *Marquart* id. m. XXVIII—XXXI. l.

lett volna.¹⁾ Így az eredeti tudósítás, melynek egyöntetűségét s egy időből származását külön kiemeli, a IX. század első feléből való volna.²⁾ — 4. Az eltéréseket, melyek Gardézinnél s a Tumanskíj-féle kéziratban foglaltatnak, ezek közös forrása által betoldott, későbbi származású adatoknak tartja.³⁾

Mindezekből Marquart által bebizonyítottak csupán azt tekinthetjük, hogy egy IX. századi leírás — nevezzük *A*-nak — a keleti írók ősforrása; ezt az *A*) kéziratot 922 után interpolálva újabb adatokkal átvette s némi szövegváltoztatással adja *B*) kézirat; ez a *B*) *Dsajháni* műve volt. *B*-ből merített valamennyi fenmaradt író, de *Tumanszkíj* Anonymusa és *Gardézi* — illetőleg ezek közös forrása, mely tekintve a Tumanszkíj-kézirat korát, (982/3) a X. század közepén keletkezhetett — ismerte ezenkívül az eredeti forrást is, vagy ennek *Dsajhánitól* elütó átírását. Azok az adatok, melyek csak itt maradtak fen s a többi *Dsajhániszármazéknál* nem, épen azt mutatják, hogy a régi kéziratból valók s nem *Dsajháninál* fiatalabbak, mint Marquart hiszi.

Kimutattuk, hogy a magyarok lakhelyéről szóló leírás csupán úgy magyarázható meg, ha *Gardézi* szövegét fogadjuk el. Láttuk, hogy a többi írónál elrontott szöveget közli a szlávokról szóló fejezet élén, de fentartja az eredeti szöveget is a magyarokról szóló részben. *Tumanszkíj* kézírata tartotta fen az eszgel bolgár (eszfel = alsó, vagyis dunai bolgár) értelmét, a mennyiben egyenesen »belső bolgárok«-nak nevezi őket, holott ez alatt csak a dunai bolgárt értik. Ugyancsak ebben maradt fen annak emléke, hogy az eredeti kéziratban a kazár is felemlítettett a magyarok szomszédai közt.⁴⁾ Ezeket a régiségre mutató adatokat Marquart romlott s betoldott résznek veszi,⁵⁾ pedig ő sem tudja megmagyarázni a besenyő-bolgár szomszédságot, csupán azzal az erőltetett magyarázattal, mintha a magyarokról adott leírás élén ez a kifejezés: »a magyarok első határa a besenyők és bolgárok közt van«, nem a magyarokra vonatkoznék (kikről ott beszél), hanem *Bascardiára* vagy a finn *Mescera* törzsrre!⁶⁾ Kisé erős képzelő tehetség kell hozzá. Ugyancsak *Dsajhánitól* nem származtatható betoldásnak veszi azt, hogy míg a többi szerint a magyarok csak a szlávok ellen szoktak támadásokat intézni, addig *Gardézi* az oroszokról is beszél.⁷⁾

1) *Marquart* id. m. XXXII—III. és 28—29. l.

2) XXVIII. l.

3) Így 34. l. l. jegyzete; 144—145. l. (466. l. már ellenkező vélemény!)

4) U. o. 517. l.

5) 515—517. l.

6) XXXIII. l.

7) 34. l. l. jegyzet.

Ugy véljük, az oroszok említése épen a régiséget mutatja; később — mint láttuk — a szláv és orosz már azonos népek tekintetett. A mit Gardézinek a magyarok »jó kinézéséről« szóló részletéhez fűz, a mit szintén későbbi eredetűnek tart, nem igen tekinthető komoly érvek.¹⁾ Maga *Marquart* is elismeri az egyik függelékben, hogy Gardézi a magyarokról írt részben eredetibb szöveget ad a többi írónál.²⁾ Nem akarunk itt a tárgyalásunk folyamán Gardézi szövegének eredetiségére felhozott érvek ismétlésébe bocsátkozni, csupán azt mondjuk ki végeredményképen, hogy a Gardézinél s Tumanszkij Anonymusánál található, Dsajhánitól idegen adatok nem későbbi betoldások, hanem az eredeti forrásmű jól megőrzött maradványai.

Tárgyalásunk folyamán láttuk, hogy néhány interpolatio van a szövegben, mely csupán Dsajháni kezétől származhatik; ilyen a bolgárok és szlávok azonosítása egy helyen,³⁾ továbbá a szlávok tartományának a besenyőkéttől számítása, az eredeti szövegben állott *magyar* helyett. 922-ben tényleg a besenyőktől esett tíz napra a kiovi tartomány s nem a magyaroktól. Bebizonyítottnak vehetjük tehát, hogy az eredeti leírást (A) Dsajháni a 922 év után interpolálva vette fel művébe (B), mely művét Ibn Rosteh, Al-Bekri és Muhammed-i-Auffi forrása szolgálilag kivonatolták.

A két perzsa író forrása (nevezzük C-nek) Dsajhánin kívül az ősforrást is használta.

Kérdés mármost, igazán *Muszlim al Garmi* volt-e ez ősforrás írója? Marquart őt tartja annak s a művet 840 körül keletkezettnek, mikor a magyarok Lebediában (szerinte a Don és Kuban közt) laktak. Mi a leírást 874—883 közt keletkezettnek találtuk, s Marquart érvelése e véleményünkben meg nem ingatott. Egész következtetése azon nyugszik, hogy Muszlim al Garmi-nak volt egy az északi népekről szóló műve, s mivel e leírás azokról szól és szerzőjét nem ismerjük, valószínűleg ez volt Muszlim al Garmi ismeretlen munkája.⁴⁾ Az érvek, miket e mellett felhoz, igen gyengék.⁵⁾ Maga Marquart erősít meg abbéli véleményünkben, melyet e leírásokról szereztünk. Ő ugyanis, leszámítva a Dsajháni-féle interpolatiokat, teljesen egységes, egy korból származó munkának tartja e leírást. »Für denjenigen, der die Arbeitsweise der arabischen Geographen und Historiker kennt, ist es selbstverständlich,

¹⁾ Marquart id. m. 144—145. l.

²⁾ 466—467. l.

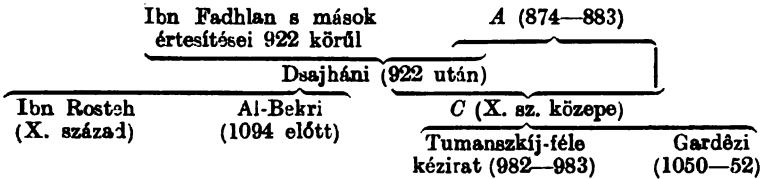
³⁾ Ez egészen *Ibn Fadhlán* értesítésére mutat; épen ő ír a bolgár-szláv azonosságról s *Marquart*-ból épen az tűnik ki, hogy ő szolgáltatta Dsajháninak az újabb adatokat.

⁴⁾ 28—29. l.

⁵⁾ 29—31. l.

das manche ... Nachrichten in spätere Werke übergegangen sind, allein sie sind hier in der Regel mit solchen aus späteren Epochen unterschiedlos verbunden, und so ihres Hauptwertes, der genauen zeitlichen Fixierung beraubt. *Eine wichtige Ausnahme bildet ein Bericht über die Nordländer, der ... die erste einigermaßen zusammenhängende, auf gleichzeitigen Erkundigungen beruhende Beschreibung* der pontischen und nordkaukasischen Länder bietet.¹⁾ Ez a túlságosan világos kiemelése az egyöntetűségnek megerősít véleményünkben. Mint láttuk, a leírás egyes részletei, így az oroszokról és szlávokról szóló részek, a 874—883 évekre mutatnak, már pedig e részeket interpolációnak nem tekinthetjük. Dsajháni kezétől ugyanis azok semmiképp sem származhatnak. 922-ben Szvatoplukról mint fő szláv királyról, s az oroszokról mint külön népről nem szólhatna; de nem származhatnak a 840 körüli időből sem ugyanez okból. Szvatopluk ekkor még gyermek lehetett, az oroszok pedig még nem laktak Novgorod vidékén, hova a leírás mutat. Ha csak tehát nem akarjuk, Marquart előbb idézett véleményét teljesen mellőzve, e részeket a IX. század végéről származóknak tartani, mely esetben az egésznek egyöntetűsége s így történelmi értéke is nagyrészt megdőlné, fen kell tartanunk nézetünket a 874—883 év közti időből való származásra vonatkozólag Marquart állításával szemben.

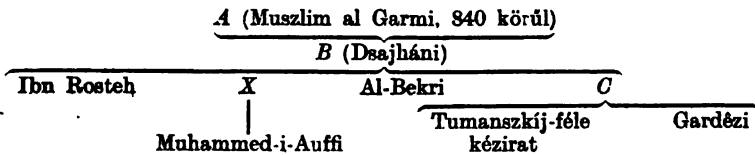
Íróinknak Marquart által közölt származási táblája²⁾ véleményünk szerint ekkép alakúlna:

E származás alapján természetesen megdőlt az Ibn Rosteh szövegét Gardézinél jobbnak, hitelesebbnek tartó nézet. Végleges

¹⁾ Marquart id. m. XXVIII. l.

²⁾ Marquart (XXX. l.) ezt a származási táblát adja:

C-ben vannak még szerinte Dsajháninál ifjabb eredetű elemek.

vélemény e kéziratok egymáshoz való viszonyáról természetesen csak a Tumanszkij-féle kézirat kiadása után mondható. Kívánatos volna, ha valamelyik orientalistánk e kéziratokat áttanulmányozva, kritikai kiadását adná e szövegnek, a variánsok megjelölésével, s egyúttal a keleti nyelvekben járatlanok részére magyar vagy latin fordítással tenné azokat hozzáférhetőkké.

III.

Az arab-perzsa íróknak leírását a magyarok ősi alkotmányáról, írónk legtöbbje érvül használja e leírás etelközi eredete ellen. A *kende* (főkirály) említése okozza e tévedést, mert ilyent — szerintük — csupán az etelközi fejedelmválasztás után találhattak ez utazók őseinknél. Maguk a lebediai eredetet vitatók is csak nehezen tudják az arabok leírta dualistikus uralmat meggyeztetni Konstantinusnak értesítésével, mely szerint Árpád előtt a magyaroknak fejedelmük nem volt. Láttuk fentebb, egyesek arra gondoltak, hogy már Lebediában alakult monarchiává a magyar nemzet, de utóbb forradalmi állapotok után Etelközben ismét mint teljesen új intézmény lép életbe a fejedelemség.¹⁾ E nézet egyik híve utóbb megváltoztatta véleményét s szintén az Etelközben keletkezettnek gondolja a Gardêzi és társai forrását képező leírást.²⁾ Mások ennek kedvéért — Konstantinus értesítése ellenére — Lebediába helyezik a fejedelmválasztást.³⁾ Pauler közelebb jár a helyes értelmezéshez a *kende* és *karkház*, *dsila* és *gylasz* azonosításával, bár, mint látni fogjuk, nem teljesen kielégítő az ő magyarázata sem.⁴⁾

A forrás bírálatánál ismét Konstantinus művéből indulunk ki, melynek épen a politikai viszonyok ismertetése a legerősebb oldala. Már itt megjegyezzük, hogy az arab-perzsa utazók politikai vonatkozású értesítését korántsem értelmezhetjük oly szigorúan a szavakhoz ragaszkodva, mint amazt. Kevésbé művelt, vagy inkább más irányú műveltséggel bíró emberek írták ezt, kik az intézmények valódi jellemét könnyen félreérthették.⁵⁾ A magyarok Lebediában — írja Konstantinus —

¹⁾ *Botka Tivadar*: *Millenarium. Századok*, 1878. 334. l. és *gr. Kuus Géza*: *Jelentés a magyar honfoglalásról* Akadémiai Értekező, 1894. 179. l.

²⁾ *Kuus Géza*: *Fajunk lebediai és etelközi művelődése*. Kolozsvár, 1903. 6—8. l.

³⁾ *Borovszky Samu*: *A honfoglalás története*. Budapest, 1894. 21. l.

⁴⁾ *Pauler Gyula*: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 19. l.

⁵⁾ Figyelmeztet erre *Illés József*: *A magyar társadalom és államszervezet a honfoglaláskor. Árpád és az Árpádok*. Budapest, 1908. 48. l.

törzs-szervezetben éltek s közös fejedelmük sohasem volt. A törzs-fők között azonban utóbb bizonyos rangsor fejlődött ki, a szerint, hogy a közös vállalatok idejére fővezérré választott vajda továbbra is a nemzet első emberének tekintetett s mintegy képviselte azt a külföldiekkel való érintkezésben. Ilyen fővezér, »első vajda« volt Előd,¹⁾ ki híres vitéz és előkelő ember volt. Megtudjuk még azt is, hogy a vajdák közt rangban Álmos (Szálmucs) következett utána. Efelközben Álmos vajda fiát Árpádot, a kazár kán tanácsára örökös fejedelemségre emelték, mert kiváló vezér s uralomra alkalmas ember volt. A fejedelemválasztásnál a főczél katonai volt s a fejedelem első sorban hadvezér, mellette — mint bírói tisztet viselő méltóságokat — még két fejedelmi személyt találunk, a gyulát és horkát (gyulasz, karkhász),²⁾ kik közül az előbbi a magasabb rangú, ki rögtön a fejedelem után következik.

Az arab írók szövegét itt adjuk: »Fejedelmök 20,000 lovassal indul ki hadjáratra. Kendeh-nek hívatik és ez a név főkirályuknak czíme, mert annak a férfinak, a ki felettök uralkodik, neve Dsila. Minden magyar a dsila szavára hallgat s támadást és védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik.« (Ibn Rosteh.) — »Fejedelmeik 20,000 lovassal állnak ki. Fejedelmöket Kendeh-nek nevezik és ez nagyobbik királyuk neve. A ki az ügyeket intézi, azt Dsilának nevezik. A magyarok azt teszik, a mit a dsila parancsol.« (Gardêzi.)³⁾ Megvalljuk, hogy e szövegnek figyelmes elolvasása után sem találjuk benne azt kifejezve, mintha ez írók afféle árnyékfejedelemséget írnának le őseinknél, a minő a kazároknál volt,⁴⁾ és nem látjuk a dsilának olyan hatáskör tulajdonítását, a milyennel a maior domusok bírtak. Nem látjuk e szövegben a dsila hadvezéri hatáskörét sem, a mit szintén sokszor emlegetnek. A »főkirály« elnevezés ne téveszszzen meg; egyszerű emberek e tudósítás szerzői, ne csodáljuk, ha a fogalmakat összezavarják. Ne keressünk e képhez, melyet az arabok adnak ősi államszervezetünkről, analógiákat a kazárok kormányrendszerében. Fejlettebb s már romlottabb viszonyok voltak ott, a melyekre a magyarnál ekkor, állami létének kezdetén, gondolnunk sem szabad.

Mindenekelőtt tagadjuk, mintha e leírásban valami erős monarchikus szervezetről nyernénk értesítést. A kettős feje-

¹⁾ Lebed azonos a hagyomány Elődjével, Lebedet a Lebedia szóból etymologia útján hozták létre a görögök.

²⁾ M. H. K. 119—122. 127—128. l. Helyesnek tartjuk mind e nevek-nél a krónikák hagyományában fentartott magyaros alak használatát;

³⁾ *Kuun Géza* fordítása. M. H. K. 167—168. l.

⁴⁾ Ha ilyet akartak volna leírni, úgy tesznek mint a kazároknál, hol »a kagán nem egyéb pusza czímnél, kinek népe nem engedelmeskedik; a kormányzat az isánál van.« M. H. K. 153. l.

delmi méltóság inkább azt a fokát mutatja az állami fejlődésnek, mely a monarchiává alakulást megelőzi. A nemzet még törzsszervezetben él, közös uralkodója nincs; vannak azonban közös vállalatai, hadjáratai, s a külfölddel szemben egy egészet alkot, az összetartozás tudata világosan megvan. A véd- és dacz-szövetség, mely az ily nomád népek törzsei közt fennáll, harczok idejére egy nemzetté tömöríti a törzseket, s minél komolyabb összeütközéseik vannak más népekkel, annál fontosabbá válik az egységes vezetés. Nagyobb hadi vállalatokat fővezér nélkül kivinni nem lehet, a magyarok is ilyen alkalmakkor vezérré választanak egyet a törzsfők közül, javakorbéli vitéz embert, ki e méltóságnak legjobban meg tud felelni. Ilyen fővezér volt Előd »első vajda«, s e fővezéri méltóságot nevezték *kendé-nek* a magyarok. Ibn Rosteh szövegéből világosan kitűnik a kende hadvezéri hatásköre, — ő vezeti hadba a lovasokat.¹⁾ A hadvezéri hatalom harcz idejére szűlt, béke idején a kende szerepe megszűnik. Belső viszályok, pereskedések elkerülése végett szükségessé vált egy olyan méltóságnak elismerése, a melynek tekintélye előtt a nemzet tagjai meghajoljanak, a kinek tanácsát vitás ügyekben, komoly események idején meghallgassák. A családban az apa, a törzsben a vajda viszi e méltóságot, egyesítve személyében a hadvezéri és bírói tisztet. A nemzetnél, mely hét törzsből állott, olyan emberre, kinek tekintélye legyen mindenki előtt, a vajdák legöregebbjei, a tapasztalt, bölcs emberek közt találtak, kik ifjúkorukban a harczmezőn dicsőséget s életkorukkal bölcsességet, tapasztalatot szereztek. Ilyen bölcs emberre bízták a vitás ügyek elintézését, ítélete elé vitték a pereket s meghallgatták tanácsát, megfogadták szavát minden ügyben. Ebből a méltóságból állandó bírói hivatal fejlődött, a gyula (dsila, gylasz) méltósága, a mit Előd kende idején Álmos vajda viselt.²⁾ Béke idején ott járó idegen előtt különösnek is tünt fel, hogy mindenki a gyula szavára hallgat, ő kormányozza tanácsaival a nemzetet, döntő szava van harcz és béke ügyében s mégis a fővezér a kende. Hogy mindemellett még sem mondják íróink a kendét csak névleges uralkodónak, mint a kazár kánt, az csak azt mutatja, hogy nekik biztos tudomásuk volt a hatáskörök megosztásáról, vagyis a kende katonai s a gyula bírói hatalmáról. A harmadik fejedelmi méltóság, mit Konstantinus említ, a horka, valószínűleg szintén megvolt már e korban. Helyettese, segítőtársa lehetett a gyulának s egyúttal talán ellenőrzője is.

¹⁾ A kende katonai hatáskörére mutat czíme is, mint *gróf Kuun Géza* mondja. M. H. K. 218. l.

²⁾ Konstantinus Előd szájába adja, hogy Álmos az *utána való vajda*.

Magából a szövegből s Konstantinus császár értesítéséből tünik ki, hogy az ősi alkotmányról adott tudósítás csak Lebediából származhatott. Igaz ugyan, hogy a fejedelmi méltóság lényegében nem más, mint a kende hivatalának örökössé tétele, ki mellett a gyula és horka hivatali hatásköre is megmaradt. Kizárják azonban a körülmények, melyek következtében Árpádot fejedelmé választották, e leírásnak az Etelközből való származását. Erős, egységes vezetésre volt szükség az etelközi tartózkodás idején. Két ellenség közé szorítva, folytonos harcok közt telt a magyar élete, Árpád fejedelemnek minden tehetségét meg kellett feszítenie, hogy a nemzet életben maradhasson. Szinte megszületett egy pillanatra a katonai autokrata királyság. Ebben a helyzetben háttérbe szorult a gyula, az ő feladatait is a fejedelem végezte, annál is inkább, mert a gyula méltóságát élete végéig Álmos, a fejedelem apja viselte. Árpád életében a gyula méltósága a tanácsadásra és bíraskodásra szorult, a nemzet ügyeit békés időben is maga a fejedelem intézte, habár első sorban fővezér volt is.

Feltünőnek látszik ily korai fejlődés fokán a hadvezéri és bírói hatáskörnek teljes szétválasztása, hogy azonban ez így történt, azt nem magasabb politikai fejlettség, nem az egyeduralomtól való félelem hozta magával, csupán és kizárólag az ézszerűség vezette erre őseinket, s valószínűleg eszükbe sem jutott e méltóságok választásánál más, mint hogy a tisztségre legalkalmasabb egyént helyezték a polczokra. Saját törzsének a kende volt bírása s a gyula is maga vezette törzsét a harcban, hacsak nagyon öreg nem volt már; az egész nemzettel szemben azonban az öreg, megfontolt gyula csupán bírói hatalmat gyakorolhatott; a hadvezér (kende) méltóságára nem volt ilyen öreg ember képes, oda más kellett, a fiatalabb s vitéz törzsfőnökök közül. Íróink legtöbbje Árpádot nézi kendének s az ő helyettesévé — úgy vezéri, mint bírói hatalmában — teszi a gyulát. Az arab tudósítást Etelközből származtatók másképp nem is gondolkozhatnak. Marczali megpendíti az eszmét, hogy az arab írók Lebedet nézik kendének s Árpádot gyulának, vagyis a fejedelemválasztás után a régi fővezér méltósága megmaradt, de a tulajdonképeni hatalmat már a fejedelem viszi; ¹⁾ két lappal odább azonban vitatja, hogy Árpád a kende s helyettese a gyula, kinek hivatala kizárja, hogy a fejedelemségnél régibb eredetű legyen. ²⁾ Illés már határozottan kimondja, hogy a kende méltóság

¹⁾ *Marczali Henrik*: A vezérek kora és a királyság megalapítása. Budapest, 1895. 44. l.

²⁾ U. o. 46—47. l.

a régi fővezéré, míg a gyulát a fejedelemnek tartja.¹⁾ A hatáskörök elválasztottságát leginkább kiemelték gróf Kuun Géza és Timon. Amaz a kazár mintát tartva szeme előtt, fejtegeti azt, ²⁾ míg Timon felismeri, hogy a kende fővezér volt s utóbb az ő méltóságából fejlődött a fejedelmi hatalom.³⁾ Nem látja azonban az arab írók szövegében a hatásköri elválasztottságot kifejezettek, pedig azok is világosan mondják, hogy a kende hadba vezető népét, a gyula pedig kormányozza s csak tanácsokat ad háború és béke ügyében. — Leghelyesebben ítélte meg a két méltóság viszonyát Pauler, ki értelmezésünkhöz hasonlóan a gyulát az idősb, bölcs törzsfők közül választott bírónak, a nemzet tulajdonképeni fejének tartja, a kendét pedig az ő helyettesének, ki főleg harc idején vezet az öreg gyula helyett.⁴⁾ Téved, mikor a kendét a gyula helyettesének nézi s mikor azt a horkával azonosítja.

Az arab-perzsa írók leírásában megismerjük a magyarok hét törzset nemzetté kapcsoló választott fővezéri és bírói méltóságot, mely méltóságokból utóbb a fejlődés folyamán az örökös fejedelemség és mellette a bírói hatalom kialakult. Egyidőben a fejedelemség alakításával valószínűleg a gyula és horka méltósága is örökösé vált; legalább a későbbi adatok arra mutatnak, hogy a mai hazánkban való letelepedés után e méltóságok egy család kezében voltak.⁵⁾ Árpád halála után közvetlen utódai, habár a fejedelmi méltóságot viselték is, igazi monarchikus hatalom gyakorlására képtelenek voltak s uralkodásuk ideje alatt a régi méltóságok viselői ismét jelentősebb szerephez jutnak. A gyulák szinte külön állammá teszik birtokukat, úgy hogy Szent Istvánnak nagy küzdelmébe kerül annak beolvasztása országába, Bulcs horka pedig jóformán az egyedüli férfiú nemzetünk történetében Árpádtól Géza fejedelem koráig, kinek nagyobb képességeiről forrásainkból értesítést nyerhetünk. Mint hadvezér, diplomata, s hihetjük, mint bíró is, kiváló szerepre hivatott egyéniség volt.

Megkísérlettük az arab-perzsa tudósításokban foglalt állami szervezetnek a Konstantinusnál leírttal való megegyeztetését új

¹⁾ *Illés József*: A magyar társadalom és állam szervezete a honfoglaláskor. (Árpád és az Árpádok, 1908. 49. l.)

²⁾ *Fajunk lebediai és etelközi művelődése*. Kolozsvár, 1903. 6—9. ll.

³⁾ *Timon Akos*: Magyar alkotmány és jogtörténet. Harmadik kiadás. Budapest, 1906. 38. és 56. l.

⁴⁾ *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900. 19. l.

⁵⁾ Bulcs horkának az apja is az volt, mint Konstantinusból tudjuk, a Gyula pedig, mint személynév, hagyományunkban apa, fiu és unoka nevében szerepel.

és helyesebb értelmezéssel előmozdítani. Kísérletünkben kitűnik, hogy e keleti forrásokban semmi olyas nincs, a mi azoknak Lebediából való származását megdöntené s a miből azt gondolhatnánk, hogy a fejedelmválasztás után jöhettek volna létre. Ellenkezőleg, megismerkedünk e forrásmunkákban a magyar nemzet két legrégebb méltóságával, a kende vagy kund ¹⁾ és gyula hivatalával, mely méltóságoknak emléke teljes fényében ragyog krónikáinknak a honfoglalásról adott leírásában: Kund és Gyula vezérek személyében.

HÓMAN BALINT.

¹⁾ Al-Bekri *kendeh* helyett a *kundu* alakot tartotta fen. A m. honfoglalás kútfői, 195. l.

KERESDI BÁRÓ BETHLEN FERENCZ.

1601—1653.

— HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

IV.

Bethlen Ferencz és Klobusiczky András a királyválasztás lezajlása után azonnal elhagyták Lengyelországot, hol küldetéseket befejezték, hogy Gyulafehérvárra idejekorán megérkeshessenek. Attól nem kellett ugyan tartaniok, hogy a fejedelm-változás válságot fog előidézni,¹⁾ mert II. Rákóczy György 1642 óta törvényesen megválasztott és a portától elismert fejedelm volt Erdélynek, de a megoldatlan, évek óta függőben levő politikai kérdéseknek rendezése, az öreg fejedelem tapasztalt, Erdély szövevényes politikája intézésében tényleg befolyással bíró diplomatáinak jelenlétét kívánatosná tette. Ezenfelül Bethlen Ferenczet külön főudvarmesteri teendői is sietésre ösztönözték, főleg az öreg fejedelemnek 1649 jan. 10-re kitűzött temetése miatt, melynek lefolyását I. Rákóczy György nagyjában körvonalazta ugyan végrendeletében,²⁾ de a részletek megállapítása a főudvarmesternek még így is sok munkát adott.³⁾

A temetés a kitűzött napon nagy fényvel ment végbe, s utána azonnal megindultak az országgyűlési tanácskozások, elsősorban a legsürgösebbnek látszó ügyben: Erdélynek a portához való viszonya rendezésében, mely I. Rákóczy Györgynek uralkodása utolsó éveiben követett politikája miatt hala-

¹⁾ Jellemző erre nézve Kemény Jánosnak Bethlen Ferenczhez 1648 nov. 3-án írt levele, melyben többek közt ezeket írja: „*Concordia fratrum florentissime viget; honor Matris; complanationes animorum; gratificatio gentis Othomanicæ; amor populi. Átkozott volna az, ki azoknak bontója valahonnét találkoznék, olyat eddig nem is tudok.*“ (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Közölte *Szilágyi S.* A két Rákóczy családi levelezése, 583—594. II.

³⁾ A temetési szertartások részletes leírása a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

déket nem túrt.¹⁾ Az országgyűlés azonban, jóllehet hangoztatta »mindenekben nagy tökéletes engedelmisségét« a portához, egészben véve azon az elvi állásponton volt, melyen az öreg fejedelem, hogy t. i. az adófelelélés igazságtalan és törvénytelen. A követelések teljesítésével tehát épenséggel nem siettek, hanem követtséget küldének a portára, általok »alázatosan esedezvén hatalmas császáruk előtt, megtekintvén régi ősinkek az fényes portához szabad akarat szerint való engedelmisségét és minékünk is igaz tökéletességünket, régi adófizetésünkben és jó szokásunkban tartana meg«,²⁾ — a mit a porta természetesen következetesen megtagadott.³⁾

Bethlen Ferencz a gyulafehérvári országgyűlésről haza, Keresdre tért pihenni. Az utolsó évek izgalmi és fáradságai, melyektől magát az események váratlan fordulatai miatt nem kímélhette, egészségét megrendítették. »Betegeskedését hallottam Kegyelmednek, — írja Rákóczy Zsigmond — de nem kedvetlen füllel, mivel az mint hallom, *úri nyavalya érte az Kegyelmed lábait*, az mely nyavalya az sok aranyot és gazdagságot érezvén, az gazdagság pedig jó és kedves lévén, elhiszem, maga is Kegyelmed inkább akarja az jót, mintsem eltávoztatná magátül. Abból is mindazáltal, hogy Isten Kegyelmedet meggyógyítsa, szívből kívánom.«⁴⁾ Keresden való tartózkodása azonban nem jelenti egyszersmind a közélettől való visszavonulását is. A gyulafehérvári udvar, de a dissidensek és a lengyel Rákóczy-párt előtt is Bethlen volt egyik képviselője a Rákóczyak lengyelországi aspiratióinak, mint a ki Lengyelország viszonyait az akkori erdélyi diplomaták közt a legalaposabban ismerte és a kit a Rákóczyak lengyel hívei legkiválóbbjaihoz személyes barátság fűzött. Az összeköttetés Bethlen és ez utóbbiak közt még János Kázmér megválasztatása és megkoronáztatása után is fennállott, főleg azon események kapcsán, melyek a kozák-lengyel háborúval vannak összefüggésben.

I. Rákóczy György, mint láttuk, már a kozák mozgalom kezdeteikor felismerte annak nagy jelentőségét lengyel királysági törekvései tekintetéből s kereste is hetmanjuk szövetségét. De azt is láttuk, hogy Chmelnicki a szövetséget politikai célznak

¹⁾ »Az török gyülekezeti és gonosz szándékát értjük, kiből Isten se bocsássa őket elő.« Rákóczy Zsigmond levele Debreczeni Tamáshoz, 1649 jan. 1. Tört. Tár, 1887. 436. l.

²⁾ Hon és külföld, 1841. 289—290. II. Török-magyarkori államokmánytár, III. k. 418. l.

³⁾ Serédi portai főkövet levele, 1649 máj. 2. (*Szilágyi*: Okmánytár II. Rákóczy Gy. dipl. összekött. tört. 17. l.)

⁴⁾ 1649 jul. 28-án kelt levele. (Eredetiye a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

a királyválasztás eshetőségei miatt nem tartotta s a maga részére előnyösebbnek vélte a János Kázmérral való szövetséget, kit a külföldi uralkodókon kívül a lengyel főnemesiség tekintélyes része is támogatott. Azonban még a választási harc alatt tapasztalhatta, hogy a kozákság politikai elismerését sem János Kázmértól, sem a lengyel rendektől nem várhatja, s ezért most ő szólította fel (nov. 17-én) I. Rákóczy Györgyöt fegyveres intervencióra.¹⁾ II. Rákóczy György ezt »Istennek indításából való« dolognak tulajdonította, »azonban — úgy mond — nem az magunk, vagy öcsénk személyinkben való promotióra« aspirál, hanem »az közönséges jónak előmozdítását, annak az nevezetes republicának az intestinum által követhető nagyobb romlásból való kiszabadítását, mindkét részlől az keresztényen vérnek ontásának eltávoztatását s minden dolgoknak igazságos complanatiókban való vételek után azoknak jó karban való állatásokat« kívánja. Ezért elvileg, Chmelnickivel szövetségben,²⁾ egyetért a Lengyelország ellen vezetendő hadjáratot illetőleg, de annak megvalósítására egyelőre nem gondolhatott. Az erdélyi főrendek, kiket II. Rákóczy György Chmelnicki sürgetéseiről és ígéreteiről felvilágosítani (1649. jun. 14.) jónak látott, határozottan ellenezték a hetmannel János Kázmér ellen való szövetséget. »Nem lehet, hoc rerum statu, mind portai s mind római császárra nézendő s mind egyéb félelmes okokra nézve«, kiváltképen, mert »fundamentum nélkül nem tanácsos dolog ő Ngoknak magokat praecipitálni«³⁾ a lengyel királyljal szemben, ki ellenséges indulattal Erdély irányában nem viseltetik, hiszen a minap követe, Wielopolski által a fejedelem barátságát kérte.⁴⁾

Ez a »fundamentum« azonban, mire a Rákóczy-ház bizalmasai hivatkoztak, hamarabb elöttük volt, mintsem várták. A kozákok és lengyelek aug. 15—16. körül Zborownál döntő csatát vívtak, melyben a lengyel hadsereg teljesen megsemmisült s János Kázmér az aug. 19-én kötött zborowi békében kénytelen volt Chmelnicki minden követelését teljesíteni.⁵⁾ Erdélyben már szept. elején megtudták az eseményeket,⁶⁾ valamint a kozákokkal s az ezek szövetségében lévő tatárokkal kötött szerző-

¹⁾ Szilágyi S. Erdély és az északkeleti háború, I. k. 6. l.

²⁾ Szilágyi S. Okmánytár II. Rákóczy Gy. dipl. összekött. tört. 3. l.

³⁾ Tört. Tár. 1889. 332—334. ll.

⁴⁾ Tört. Tár. 1889. 336. l. és Rákóczy Zsigmond levele Györgyöz. 1649 máj. 6. (Szilágyi: A két Rákóczy családi levelezése, 407. l.) A fogadtatás, úgy látszik, Bethlen Ferenczre volt bízva.

⁵⁾ Szilágyi: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 27. l.

⁶⁾ Tört. Tár. 1887. 668—669. ll. és Lubienicki 1649 szept. 7-én kelt tudósítása. (Szilágyi id. m. I. k. 50—51. ll.)

dés pontjait is.¹⁾ Chmelnicki győzelme nem volt »holmi napkeleti hír«, hanem következményeiben nagy fontosságúnak ígérkező tény, melynek esetleges előnyeit a fejedelmi udvar kiaknázatlanul hagyni nem akarta. Azt kétségtelennek tartották még a kevésbbé hiszékenyek is, hogy János Kázmérnak vere-sége legfőképen királyi tekintélye rovására ment; a szélsősé-gekre hajló lengyel rendek elkeseredését királyuk s az uralkodó rendszer ellen fokozni tehát nem volt nehéz feladat. S ha Rákó-czyék a lengyelországi aspiratiókat nem pusztá időtöltésnek, hanem komoly politikai czélnak tekintették, akkor nekik a mes-terséges hangulatkeltés nem épen kifogástalan eszköztől sem volt szabad visszariadniok. II. Rákóczy György valóban még 1649 szeptember elején elhatározta, hogy e czélből a novemberre összehívott varsói országgyűléare követséget küld, látszólag János Kázmér májusi követsége viszonzásaúl. Eleinte termé-szetesen Bethlen Ferenczre gondolt mindenki,²⁾ de utóbb, mivel fontosabb teendőt szántak neki,³⁾ a fejedelem Klobusiczky Andrást, Bethlen volt követtársát bízta meg e feladattal.

Klobusiczky követi jelentései szerint, melyekkel lényegileg egy lengyel dissidens főnemesnek, Lubieneckinek tudósításai is egyeznek,⁴⁾ János Kázmér valóban népszerűtlen volt;⁵⁾ mind-ammellett ez nem jelenti a fejedelem törekvéseinek a közel jövő-ben várható célhoz jutását, mert még a dissidensekben is hiány-zik a vállalkozási szellem. Lengyelország külpolitikai helyze-tét és belállapotát, miként régebbi követségei alkalmával Bethlen Ferencz, Klobusiczky is vigasztalannak tüntette fel.

¹⁾ Wielopolski 1649 szept. 9-én Bethlen Ferenczhez írt levele a béke-kötések másolataival. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.) E másolatok részletezőbbek, mint azok, a melyeket *Szilágyi* közölt: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 51—53. ll.

²⁾ »En igazán írom Kegyelmednek, az lengyelországi utat Kglmednek gondoltam volt, — írta Bethlennek Rákóczy Zsigmond 1649 nov. 17-én — sok okokra nézve, de úgy kell lenni, az mint bátyám uram ó Kgime akarja« stb. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ »Az szomszéd országok felől is gondolkodhatunk, hogy újabb motus ne kövesse őket. Lengyelországban való küldést urunk ó Nagysága is szükségesnek ismerte lenni, örömet is cselekedte. Az Bethlen Ferencz uram mehetésében most majd mind az időre s mind egyéb consideratiókra nézve mód nem láttatik.« Kemény János 1649 szept. 7-én Rákóczy Zsigmondhoz írt levele. (Tört. Tár, 1887. 667. l.)

⁴⁾ »Passim inter proceres et nobiles odiis acerrimis et suspicionibus laboratur; quodque magis metuendum: rex Poloniae apud subditos suspectus est, apud non paucos exosus.« 1649 nov. 14-ról kelt levele. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 62. l.)

⁵⁾ »Rex in magno odio et contentu propter levitatem et immoderatos affectus multi male illo contenti.« Klobusiczky decz. 17-iki jelentése. (*Szilágyi* id. m. I. k. 68. l.)

»Megmondottam, quod versantur inter ignem et aquam, lásák mit cselekesznek ; nem hisznek az kozákok sem az királynak sem pedig a republicának ; ha Ngtok nem akarja az dolgot, töröknek adják az országot.« Megfontolásra méltó dolgok, felelék neki a dissidensek. De csak ennyiben nyilvánult náluk a hatás. Maga Lubienecki sem biztatta sok jóval, ezt mondván : »Non posse fieri aliquam mutationem, nisi degradato aut defuncto rege.«¹⁾ Ugyanígy nyilatkozott maga Radzivil, pedig őt Klobusiczky arról is felvilágosította, hogy az ő követségével egyidejűleg Chmelnicki követei is tárgyalnak II. Rákóczy Györggyel,²⁾ kinek »szemlité, segítséget sollicitálják.« — »Ugy látom Kegyelmes uram, — összezezi benyomásait Klobusiczky — nem bánnák némelyek, ha lenne valami, de azért, hogy magok cooperálnának in primo motu, azt bizony senki nem cselekeszi, félvén attúl, hogy markokban ne szakadjon.« A hetman merész biztatásainak tehát nem kell mindenben hinni, határozott igazretet pedig Rákóczy egyáltalában ne adjon nekik, mert a kozákok Radzivilt is »kínálták azzal az állapattal, melylyel Ngtokat.«

Klobusiczky követsége végeredményben tehát óvatosságot ajánlott a Rákóczy-háznak úgy a kozákokkal, mint a közönyös lengyel dissidensekkel szemben, kik belátják ugyan a helyzet tarthatatlanságát, de azért »nemo est, qui caput per se erigat.«³⁾ Már pedig a fejedelmi család, főleg Zsigmond, épen ezek hozzájárulásától tette függővé a kozákokkal való szövetséget. »Nem látok módot benne, — írja Zsigmond fejedelmi bátyjának — hogy Kegyelmed akár maga, akár az én részemre cathgorice resolválhassa magát, akármint kívánják az kozák követek, valamig Lengyelországban levő jóakarói tetszéseket nem veszi... mert vagy vagyon Lengyelországban oly jóakarója Kegyelmednek és nékem, hogy ezt az állapotot akarja, vagy nincsen. Ha vagyon, nagy offensájokra, sőt idegenségekre leszen, hogy hírek nélkül esik az dolog, az miben segíthetnének is, vagy nem cselekszik osztán, vagy nem tudván az dolgot s ahoz magokat alkalmaztatni, olyat cselekszenek, az mely Kegyelmednek kárára inkább, mintsem hasznára leszen. Ha nincsen olyan jóakarónk Lengyelországban, ki azt akarná, én jó lelkem ismereti szerint írom.

¹⁾ Klobusiczky ugyanazon jelentésében. (*Szilágyi* id. m. I. köt. 68—69. l.) »En nem tudom, miért gazdálkodunk beste k... fiaknak nekönk senki semmit sem ad« — fakad ki Klobusiczky. Kétségkívül ez követségének legreálisabb eredménye.

²⁾ Tetera követsége volt ez. Erre vonatkoznak *Szilágyi* fent id. m. I. k. 55—68. ll. valamint a Tört. Tár 1887-iki évfolyamában közölt iratok is.

³⁾ 1649 decz. 26-iki jelentése. Tört. Tár, 1888. 114—115. ll.

⁴⁾ Ugyanott.

sem Kegyelmednek, sem magamnak nem javalhatom, hogy az egész respublicával feltegyünk csak az kozák erejével.«¹⁾

A fejedelmi udvar ezek alapján, a Klobusiczkytól vett tudósítások hatása alatt, a várakozás álláspontjára helyezkedik. A tárgyalásokat nem szüntetik meg egyik féllel sem, — nem engedték ezt maguk a dissidensek sem — de határozottabb tevékenységtől tartózkodnak, egyelőre a körülmények, a külpolitikai viszonyok várható alakulásaira bízva a továbbiakat. Ezek ismeretése azonban már feladatunk körén kívül esik.

II. Rákóczy György, miután a kozákokkal és a lengyelekkel folytatott diplomáciai tárgyalásai a várt eredményre nem vezettek s erre kilátása a közel jövőben sem lehetett, rendezni kívánta azt a viszonyt is, mely őt a linczi béke értelmében III. Ferdinándtól I. Rákóczy György részére átengedett hét északkeleti vármegye birtoklása által a magyar királyhoz fűzte. E vármegyék közül ötöt — ugyancsak a linczi béke szerint — I. Rákóczy György temetése után fia azonnal átengedett Ferdinándnak,²⁾ Szatmár és Szabolcs vármegye s a Hegyalja körül elterülő néhány kisebb birtok azonban továbbra is tulajdonában maradt.³⁾ Ezen, némi tekintetben közösnek mondható birtoklás miatt természetesen többször fordultak elő közgazdasági és közigazgatási ellentétek, a melyek részben a magyar király, részben az erdélyi fejedelem jogkörét, esetleg érdekeit érintették s ritkán szolgáltak az együttérzés ápolására. II. Rákóczy Györgynek, ha tényleg komolyan gondolt a lengyel korona elnyerésére, gondoskodnia kellett a magyar királyhoz való viszonya szabatos megállapításáról, hogy erről az oldalról fedve legyen; nem akarta tehát, hogy néhány függőben lévő ügy a jövőben bonyodalmaknak legyen okozója. Már 1649 végén elhatározta, hogy követséget küld Bécsbe, mely hivatva lesz az erdélyi fejedelem és a magyar király viszonyát az említett vármegyékben méltányosan rendezni. Ennek a feladatnak megoldásához azonban közjogi tudás, a linczi béke részleteinek s a III. Ferdinánddal még ennek megkötése után is folytatott alkudozásoknak alapos ismerete volt szükséges. A Rákóczy család mindezen kellékeket Bethlen Ferenczben látta; ⁴⁾ őt sze-

¹⁾ 1649 nov. végéről (részletezőbb kelet n.) való levele. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 59. l.)

²⁾ Okmánytár II. Rákóczy György dipl. összekött. tört. 7. l. (s köv.)

³⁾ *Szalárdi*: Siralmas m. krón. 255. l. Erd. Orszgy. Eml. XI. k. 4. l.

⁴⁾ II. Rákóczy György levele 1650 jan. 22-ről. (*Szilágyi*: A két Rákóczy családi levelezése, 414. l.) «Császárhoz való menése Bethlen Ferencz uramnak igen tetszik nekem édes bátyám uram, — felel erre Zsigmond 1650 febr. 2-án, — sok gonosz akaróinknak bedugódik szájok.» (*Szilágyi* id. m. 417. l.)

melik ki e követségre s azért nem küldik Lengyelországba 1649 őszén.

Bethlen Ferencz *instructiója* változatos tartalmú; konkrét esetekről és sérelmekről van benne szó, melyek elintézése azonban egyúttal elvi jelentőségű határozathozatal, a linczi béke pontjainak szabatos körülírása, tehát a jövőre nézve normativum volt. »Igen is arra vigyázzanak pedig ő Kegyelmek tam in hac materia, quam etiam in aliis, micsoda értelemekkel veszik és magyarázzák az diplomáknak szavait«, figyelmezteti őket az instructió. Arra is ügyeljenek, hogy a császári udvar »halogatásnak alkalmatosságával« ne találjon kibúvót semmi tekintetben sem, mivel »ez dolog nekünk is méltóságunkba jár.« A fejedelem ezt nem ok nélkül hangoztatta. Megtörtént, hogy II. Rákóczy György *Rosályi Kun Istvánnak* »valami libera dispositióról való jus regium«-ot adományozott Szatmár és Szabolcs vármegyékben is. Kun István a linczi béke értelmében megerősítést kért a császártól, de az »ekkediglen tőle denegáltatott.« Az is előfordult, hogy »minapiban *Károlyi Ádám* uram instantiájára hihető parancsolt ő felsége az nemes (Szatmár) vármegyére recipiálása felől, minket pedig senki nem requirált felőle, holott a megyének volt törvényesen kinevezett főispánja az erdélyi fejedelemtől. Sérelmes volt a Bereg és Ugocsa vármegyebeli *dézmák bérbeadásánál* újabban tapasztalt eljárás is. E két megye dézsmájának bérlete ugyanis jog szerint a Rákóczy családot illeti, mely ott nagybirtokos, s másrészt, mert azok a dézsmák »ab antiquo szoktanak megárendáltatni ad intertentionem confiniorum«, a jelen esetben tehát a Szatmár vármegyebeliek részére. S most mégis törvény ellenére az egri püspök formál arra jogot. Ellentétek merültek föl továbbá a *salétromfőzés* ügyében is. A nádor és a kassai generális ugyanis azt kívánták, hogy az általok megnevezett Szabolcs-megyei falvak kizárólag a császár számára főzzék a salétromot, azok pedig »oly faluk, az kiken kívül vagy semmit, avagy csak igen keveset ha szoktak készíteni.« A fejedelem ezt nem engedhette meg, de abba készségesen beleegyezett, hogy e két vármegye valamennyi salétromfőző helyén termelt salétrom harmadrésze a császár rendelkezésére bocsáttassék, a mi méltányos is volt, de a nádor és a generális elégedetlenkedtek. »Az *harminczadok* állapotjából is vagyon nem kicsin difficultás.« A fejedelem ugyanis a linczi békét követő tárgyalások álláspontján állván úgy határozott, hogy »intra limites regni egy harminczadvételnél többel a kereskedő rendek és regnicolák ne terheltessenek«; tehát ha valakit a magyar király birodalmában megharminczadolnak, ugyanazon az erdélyi fejedelem uralma alá tartozó birtokokon

újabb harminczadot ne vegyenek és viszont. »Ekképen mind az ország végezési helyben maradnak, mind pedig az kereskedő rendek nem panaszkodhatnak.« S a kamara mégis újabb, méltánytalan követelésekkel áll elő. Általában a fejedelem eddigi tapasztalatai, főleg a részletezett sérelmek és követelések alapján azt hiszi, »mintha implicite az két vármegyét kívánnák kezüinktől kibocsáttatni.«¹⁾

Minthogy a gyulafehérvári udvarban híre járt annak, hogy Bethlen követéségével egyidejűleg török követéség is készül a császári udvarba, II. Rákóczy György jónak látta Bethlent a portai követtel való találkozásra is előkészíteni, mely Erdélynek a portához való viszonyából következőleg elkerülhetetlennek látszott. Bethlennek mindenek előtt küldetése célját kellett megmagyaráznia, hogy a fejedelem iránt a portánál gyanu ne támadjon. »Eleitől fogva fejedelmeknek elkövetett példájok és rendtartások s mind egyébiránt az szomszédságos fejedelmeknek szokása azt kívánta, kiváltképpen pedig az ujontában való fejedelmeknek, hogy egymást meglátogassák és az szent békességnek is jó szomszédságnak állapotja felől egymást tudósítsák. Másodszor, mivel hatalmas császárunknak is az békesség dolgából főkövetjeinek felmenetelét is értettük, nekünk is pedig hatalmas császárunktól az lenne parancsolva, hogy az kikkel ő hatalmasságának békessége vagyon, azok között pedig az némettel is, mi is megtartsuk. Harmadszor, mivelhogy Magyarországból római császár birodalma alatt lévő jószágink is vannak és azokban lévő szükségűs dolgaink, egyébiránt is hatalmas császárunk birodalmunk alatt lévő országára való vigyázásunk is azt kívánta.«²⁾

Bethlen Ferencz, kihez a fejedelem követtársúl *Pálóczi Horváth Jánost* rendelte, 1650 julius végén el is indult. Megbízatásához híven először is a fejedelem anyjával Lorántfi Zsuzsannával s Rákóczy Zsigmonddal kellett találkoznia, hogy instructióját velök közölje s tanácsukat meghallgassa. Zsigmond Bethlent Bodrog-Keresztúron várta,³⁾ honnan ez (aug. 18.) Eperjesen⁴⁾ és Liptó megyén keresztül, valószínűleg a Vág völgyét követve, aug. végén, vagy szept. elején Bécsbe érkezett.⁵⁾

¹⁾ Erd. Orszgy. Eml. XI. k. 83—92. ll.

²⁾ Az 1650 jul. 28-án kelt titkos utasításból. Erd. Orszgy. Eml. XI. 93. l.

³⁾ Rákóczy Zsigmond 1650 aug. 4-én és 9-én Bethlen Ferenczhez írt levelei. (Eredeti jeik a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ Rákóczy Zsigmond 1650 aug. 19-én kelt levelén Bethlen Ferencz megjegyzése. (Eredeti je ugyanott.)

⁵⁾ Bethlen Ferencz követségi útjának leírása megvan *Pajeci* 1650-iki bártfai kalendáriumának lapjaira feljegyezve. (Egyetlen példánya a sáros-

Ferdinánd nemsokára fogadta is a követséget; az előterjesztések iránt jóindulatot mutatott, — Bethlen legalább úgy látta — kedvesen vette a fejedelem ajándékait is, úgy hogy Bethlen nem tartotta időszerűtlennek és kockázatosnak III. Ferdinándal titkos megbízatását is közölni, mely Erdélynek a török portához való viszonyát érintette. A porta jelenleg Erdély iránt jóakarátú, »felette nagy maga ajánlásival van az porta és vezérek«, — mondja az instructió — de Rákóczy elsősorban kereszténynek tartja magát, s ezért — úgymond — »ő felsége úgy ne ítéljen felőlünk, hogy hozzájok való ragaszkodásunkot feljebb becsülnők az kereszténységhez való bizodal munknál és keresztényi köteleességünknel, azok között pedig mindenek felett a mint hogy ő felségéhez való additiókat praeferáljuk, úgy mint keresztényen monarchában mindenek felett való bizodal munkot is Isten után collocáltuk, elhívén azt, hogy considerálván ez szegény hazának állapotját bölesen, noha ő felsége birodalmi közt nincs, mindazáltal mind természeti szerént szokott s mind keresztényen monarchai méltóságos hivatalja szerént, az egész kereszténységért is, úgy vigyáz mind mi reánk s mind ez szegény hazára, hogy kit Isten távoztasson, ha attól az nemzet-től tanálkoznék következni valami háborgatás vagy határiban vagy szabadságiban, úgy mint *antemurale totius christianitatis*, nem mulatná el kegyelmes provisióját és segedelmét, melyet ez szükséges időkben ő felsége praedecessori is megcselekedtenek.«¹⁾

Az indító okokat a fejedelem, a Lengyelországból újabban nyert hírek hatása alatt, a következőkben összegezi: »Az (lengyel) cancellarius király nevével igen nagy confidentia alatt communicálta velünk az consiliumot, hogy az megholt királynak propositumja szerént continuáltatnék az török ellen való hadakozásnak szándéka, kinek szemmel látott jelét is referálja; mely consiliumban császár ő felsége biztató eszköz, hadainak elbocsátását ez szükségre offerálván az királynak, velenczések-től pedig és több sok fejedelmektől instigáltatván, ugyanakkor jelen lévén mind ő felsége követje az királynál s mind több sok fejedelmeké«. »Az mi ítéletünk szerént egész lehetetlenségnek látszik, hogy más azt felköthesse, hanem *vagy római császár ő felsége, avagy ha nem ő felsége neve alatt is, lengyel-vagy más, de az ő felsége tanácsával és segítségével.*«²⁾

pataki főiskola könyvtárában. *Szabó Károly*: Rmk. II. k. 201. l.) Sajnos, nem férhettünk hozzá, mert a könyv unicum lévén, a főiskola igazgatósága nem küldhette meg.

¹⁾ Az 1650 jul. 28-án kelt titkos utasításból. Erd. Orszgy. Eml. XI. 95. l.

²⁾ 1650 aug. 20-án a követeknek írt levele. Erd. Orszgy. Eml. XI. k. 101—102. ll.

II. Rákóczy György ezek szerint a IV. Ulászlótól tervezett coalitiót óhajtja megvalósítani; szövetséget ajánl III. Ferdinándnak, kinek iránta való őszinteségéről meggyőződnie alkalma eddig nem volt, a török ellen, ki legalább ebben az időben a statusquo fentartását igazán óhajtotta.¹⁾ Rákóczy Zsigmond épen ezért bátyja ajánlatait nem látta helyénvalóknak.²⁾ Ismét kísértett tehát a töröktől való elszakadás szerencsétlen eszméje, melynek a megvalósítására tett kísérletek a multban Erdélyre annyi nyomorúságot hoztak. Erdély erejét azonban III. Ferdinánd nem becsülte annyira mint Rákóczy; az Erdélylyel való szövetkezést azért sem szükségesnek, sem előnyösnek nem tartotta. Mutatja ezt a császár kétszínű magatartása is, mely a fejedelem tudomására csak később juthatott, ki Rákóczyt a portánál bevádolta, hogy »ellenek szövetséget akar létrehozni.« Rákóczy szerencséjére azonban ott a vádnak hitelt nem adtak.³⁾

A császár resolútióit s így Bethlen Ferencz bécsi követ-ségének eredményét ismerjük; de azokban csekély engedmények-nél, ígéretek-nél, főleg azonban a jóakarát hangoztatásánál egyb-alig van.⁴⁾

A követek szeptember vége felé elhagyták a császári várost. Bethlent III. Ferdinánd értékes ajándékokban részesítette,⁵⁾ sőt bárói méltóságra is emelte.⁶⁾ Utiránya egyébiránt Bécsből visszatértében sem változott. Marcheggben és Stomfán Pálffy

¹⁾ Zülfikár 1650 jun. 10-iki jelentése. (*Szilágyi*: Erdély és az észak-keleti háború, I. k. 153. l.)

²⁾ II. Rákóczy György levele a követekhez 1650 aug. 20-án. Erd. Orszgy. Eml. XI. 101. l.

³⁾ Skytte Benedek jelentése, 1652 jan. 13. (*Szilágyi*: Erdély és az északkeleti háború, I. k. 211. l.)

⁴⁾ Erd. Orszgy. Eml. XI. k. 116—118. ll. Nem találni adatot arra vonatkozólag, hogy Bethlen a bécsi udvarral tárgyalt volna az iránt, hogy a fejedelem és öcsöse a római szent birodalmi hercegi címet megkapják. V. ö. *Thaly*: II. Rákóczi Ferencz ifjusága, 273. l. és *Szilágyi*: Rákóczy Zsigmond, 150. l. jegyzet.

⁵⁾ *Bethlen Farkas*, Ferencz fia 1679-ből (jul. 24.) való ingóságainak jegyzékében a következőket olvassuk: »Egy elegyesen aranyozott bécsi mosdó medencze öreg korsóstól, melyet szegény atyámnak Ferdinand tertius ajándékozott, melyben vagyon tizenhat gira.« *Bethlen László*, Farkas fia ingóságainak 1695 ápr. 25-ről való jegyzékében ez áll: »Egy öreg tarkáson aranyazott testállásos mosdó medencze korsóstól, a korsó tetejiben egy angyal kép van, melyet Ferdinandus III. császár ajándékozott volt az öreg urnak, Bethlen Ferencz uramnak.« Ez talán az előbbivel azonos. (Mindkét jegyzék eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁶⁾ Bethlen Ferencz bárói diplomája 1651 jul. 25-én kelt. V. ö. Turul, IX. 156. Az okirat eredetije e szerint Szabolcs vármegye levéltárában van; onnan azonban hivatalos megkeresésünkre azt a választ nyertük, hogy a kérdéses okirat a levéltárban már meg nem található.

Pál nádor vendége volt követtársával együtt,¹⁾ Pozsonyban »érsek uram hivata vasárnapra ebédre«;²⁾ onnan Nyitra felé indultak, hol Szelepcsényi György nyitrai püspöknél szállottak meg, kivel azonban nem találkozhattak. »Meg nem írhatom Kegyelmednek, mint búsultam s most is búsulok, — írta a püspök Bethlennek — hogy Kegyelmeteket itt nem érhettem és kívánságom szerint emberségemet meg nem mutathattam Kegyelmeteknek. Mivel tudom, hogy nálam nélkül gondviselőim nem érkezhettek az Kegyelmetek méltóságos, böcsületes gazdálkodására; az kik pedig főember szolgálaim többet értettek volna az emberséghez, azok mind előmbe jöttek volt. Siettem ugyan Kegyelmetek után éjjel-nappal, noha ő fölsége levele is útban találván, nem kicsiny akadályomra voltak, mindazáltal, mivel az Kegyelmetekkel való végezésem szerint Galgócra köllött kerülnöm, az nagy rút locs-pocs útban el kellették Kegyelmetektől maradnom, nagy szívem fájdalmával. Ma azért ugyan azon voltam, hogy Kegyelmetek után induljak és valahun elérjem Kegyelmeteket, de az tegnapi rút időtül annyira elhatalmazott az catarus rajtam, fejem és fogaim fájdalmával, hogy az ágybúl sem kelheték fel.«³⁾ Ugy látszik, Bethlen Ferencz nem is igen sajnálta, hogy Szelepcsényivel nem találkozhatott. »Csak Isten szabaditana az papoktól, — írta Rákóczy Zsigmondnak még Nyitráról — nagy dolog volt az ő torkok.«⁴⁾ Eperjesre érkezvén, Wesselényi Ferencz fia várta atyja megbizásából Bethlen »szolgálatjára és köszöntésére«,⁵⁾ Patakon pedig Rákóczy Zsigmond,⁶⁾ kivel követsége eredményét közölte, s a ki Bethlentől — úgy látszik — azt a hatást kívánta megtudni, melyet házassági terve a bécsi udvarban keltett, a mire Bethlen legutóbbi levelében czélt is.

Már láttuk, hogy Zsigmondnak két házassági terve nem sikerült: Lupul vajda leányával, majd Mária Ludovikával, IV. Ulászló özvegyével. Mindkettő politikai házasság lett volna, melylyel a Rákóczy család útját a lengyel trónra egyenetni akarta. A külföldi fejedelmi családokkal való házassági összeköttetések és így a Rákóczy-ház uralmának biztosítása Zsig-

¹⁾ Pálffy Pál 1650 szept. 17-én Bethlen Ferenczhez írt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Bethlen Ferencz levele Rákóczy Zsigmondhoz, 1650 szept. Tört. Tár, 1890. 454. l.

³⁾ Szelepcsényi György 1650 okt. 1-én Bethlenhez írt levele. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁴⁾ Bethlen Ferencznek Rákóczy Zsigmondhoz írt id. levelében, v. o.

⁵⁾ Wesselényi Ferencz 1650 okt. 7-iki levele Bethlen Ferenczhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

⁶⁾ Rákóczy Zsigmond 1650 okt. 4-iki levele ugyanahoz. (Eredetije ugyanott.)

mond házassága által, továbbra is a fejedelmi udvar törekvése maradt. 1650 elején azonban komolyan »két fejedelmi kisasszony személyekről« volt szó; az egyik Frigyes pfalzi választófejedelemnek, az egykori »téli király«-nak legkisebbik leánya, Henriette volt, a másik Nassaui János Lajosnak leánya, Vilmos orániai hercegnek unokatestvére, ki az »orániai hercegnő« címet viselte.¹⁾ A fejedelmi család bizalmas hívei tanácsát is meghallgatta. Bethlen Ferencz és Bisterfeldius »derekas okokból« az orániai hercegnővel való házasságot tartották előnyösebbnek, Kemény János ellenben a pfalzi választó leányával kötendő házasság mellett volt, mert »úgy látszik — úgymond — több és nagyobb fejedelmekkel való affinitas következhetik ez házasság által, mintsem az másik által, mert szabados dispositiójú fejedelmek; a másik pedig (t. i. Vilmos) dependens az respublikától, magától nem sokat tehető; nagy példa restitutiójok ezeknek az fejedelmeknek, ennyi számtalan expensa, pusztulás, sok millióni számú embereknek elveszése által is, az sok felől való atyafiság, tandem tandem ugyan restituálák, intra exilium pedig mind gondjokat viselék.« Végül, mert »együgyösségben neveltetvén« inkább remélhető, hogy alkalmazkodni fog Zsigmondhoz.²⁾

Rákóczyék maguk is Kemény János álláspontján voltak, a mi mindenesetre Zsigmond óhajlásával is találkozott, kinek tetszése »erre látszik inclinálni.« A választófejedelem családjának a terv ellen kifogása nem lehetett, úgy hogy a házassági feltételek megállapítása akadály nélkül megtörténhetett. 1650 aug. 20-án az eljegyzés formailag is megvolt. »Egy német pomerániai úr jöve hozzám, — írja erre vonatkozólag Bethlen Ferencz még Nyitráról — az ki bizonyosan beszéle, hogy az hassiai ágensnek az asszonya, az saxoniai fejedelemnek meg az brandenburgi elector írta meg, hogy Berlinben 28 Augusti volt praesentationes sponsalitorum és hogy annyi gazdagságot promittált Ngod, hogy az királyok közül is kevés praestálhatná, úgy örömmel és tripudiummal írták meg és hogy akkor tractálták locum, modum et tempus nuptiarum . . . Ez a hír ez elmúlt szombaton és vasárnap érkezett Bécsbe . . . Istennek hála, Ngodnak ide s oda fel, kívánsága és méltósága szerént való jó híre, neve vagyon.«³⁾ Az a sok remény, melyet a fejedelmi család Zsigmondnak házasságához fűzött, nem válhatott valóra. Az esküvő 1651 jun.

¹⁾ V. ö. *Szilágyi S.* Rákóczy Zsigmond, 142—143. ll.

²⁾ Tört. Tár, 1890. 424. l.

³⁾ Bethlen Ferencz levele Rákóczy Zsigmondhoz, 1650 szept. Tört. Tár, 1890. 454. l.

25—26-án megtörtént ugyan,¹⁾ de három hónappal később a fiatal asszony elhalt. Zsigmond maga is, ki életét ezután már semminek tartotta,²⁾ alig félesztendő mulva (1652. febr. 4-én) követte.

Bethlen Ferencz a megpróbáltatások e súlyos napjaiban állandóan a fejedelmi udvarban tartózkodott, melyet II. Rákóczy György betegségével végzetes válság látszott fenyegetni. Hivatalos teendőin kívül munkaerejét arra a műre szentelte, melyet a fejedelem élete egyik legfőbb feladatának tartott: az *erdélyi törvények codifikálására*. A törvények összegyűjtésének szükségét minden erdélyi fejedelem érezte. Bethlen Gábor a törvénykezés anyagát már codifikálta, I. Rákóczy György pedig az egész anyag összeállításának gondolatával foglalkozott s rendkívül sok becses adatot gyűjtött egybe. A II. Rákóczy Györgytől kinevezett előkészítő, anyag-gyűjtő bizottságnak, melyben Bethlen Ferencz nem vett részt, mindamellett fáradságos munkát kellett elvégeznie. Az egyes törvénycikkek igen gyakran a pillanatnyi szükséglethez alkalmazva hozattak, egymásnak helyyel-közzel ellentmondtak, részben pedig elavultak, időszerütlenné váltak. Ezeket rendezni, a tényleges viszonyokhoz alkalmazni s használható formában a nemzet kezébe adni: e bizottság feladata volt. A bizottság ezt úgy oldotta meg, hogy az articulusokat tárgyak szerint csoportosította, s előbb az országgyűléseken hozott törvényeket, azután pedig az edictumokat tartalmuk szerint betűrendben összeírta. Az 1653 jan. 15-re összehívott gyulafehérvári országgyűlés e munkálatok felülvizsgálatára egy külön bizottságot nevezett ki, melynek tagjai a legkiválóbb jogászok: Haller István, Rhédei Ferencz, Barcsai Ákos, Basa Tamás, Haller Gábor, Kemény János stb. voltak. Köztük volt Bethlen Ferencz is. Ez utóbbiak egyebek között a törvényeknek tárgyak szerint való csoportosítását tartották czelszerűbbnek, s a törvénykönyvet (*Approbata*), mely kétszáz éven át Erdély alkotmányának legfőbb alapja lett,³⁾ ilyen irányban át is alakították.⁴⁾

¹⁾ Báthory Zsófiát, a fejedelemasszonyt, Bethlen Ferencz kísérte az esküvőre, mivel a fejedelemnek országos gondjai miatt Erdélyt elhagynia nem lehetett. V. ö. II. Rákóczy Gy. 1651 jul. 3-án Bethlen Ferenczhez írt levelét. (Eredetije a gr. Bethlenek kereszti levéltárában.)

²⁾ Szilágyi: Rákóczy Zsigmond, 161. l.

³⁾ V. ö. a mondottakra Erd. Ország. Emi. XI. k. 24—26. II. ö. Szilágyi: II. Rákóczy György, 82—88. l.

⁴⁾ A *Nemzeti Társalkodó*-ban (1834. I. szám. 4. l.) a következőket olvassuk Bethlen Ferenczről: «Az ő tudosságának nyomtatásban ismeretét emlékeim... az Approbata etc. című törvénykönyvünk is tekintik, mert az jübölög ő márc.» A jegyzetben ezt az állítást így találjuk meg-

Alig végződtek be a gyulafehérvári országgyűlés tárgyalásai, az erdélyi rendeknek táborba kellett szállniok a nyugtalan és fondorkodó Lupul vajda miatt, ki Oláhország és Moldva egyesítésére törekedett. Ez az erdélyi fejedelem érdekeit sértette s így Rákóczynak Lupult tervének keresztülvitelében meg kellett akadályoznia. Rákóczy maga is a táborban tartózkodott, többnyire Földvárnál, s onnan kísérte figyelemmel csapatainak működését, mely a nyár folyamán a kívánt sikerre vezetett. Bethlen Ferencz ekkor már nem élt. Urát a táborba — talán betegen — hűségesen elkísérte, mert Kemény János Bethlennek jelenlétét ott kívánatosnak tartotta.¹⁾ Junius első napjaiban még a táborban tartózkodott,²⁾ de 1653 jun. 15-én³⁾ már halott volt, 52 éves korában. Augusztus elején nagy részvét mellett temették el Keresden.⁴⁾

V.

Midón I. Rákóczy György Bethlen Gábor örökébe lépett, úgy látszott, hogy nagy elődének alkotása: a szabadabbá vált, vagyonosodni kezdő, az európai politika irányításában súlylyal bíró erdélyi fejedelemség helyzete ismét válságos viszonyok közé jutott. A bizalmatlankodó porta, az ellenséges indulatú bécsi udvar, magában Erdélyben a vallási villongások és elke-seredett theologiai harczok, Bethlen István támadásával forradalmi törekvések, kint a kapcsolt részekben az elnyomott parasztság elégedetlenkedése, a küzdelmek hosszú láncolatát, a válságok egész sorozatát helyezték kilátásba. Midón I. Rákóczy György 1648 okt. 11-én elhalt, Erdélyben már nyoma sem volt

magyarázva: »II. Rákóczy György fejedelem az »Approbatæ Constitutiones« cz. törvénykönyvünköt helybehagyó s megerősítő levelében Keresdi Bethlen Ferenczről maga mondja: »qui in adornando isthoc opere plurimus fuit.« — Az Approbaták közkézen forgó kiadásaiiban valóban ez van, pedig ez a megjegyzés Kemény Jánosra vonatkozik (Erd. Orszgy. Eml. XI. 172. l.), kinek a legtöbb része van e törvénykönyv megszerkesztésében. A félreértést hibás pontozás okozta.

¹⁾ Tört. Tár. 1889. 458. l. »Ngod mellett Bethlen Ferencz, Barscai Ákos uramnak szükségképen kell lenni.«

²⁾ Jun. 2-án írt levelet a földvári táborból Vornik havasalföldi vajdái tanácsosnak. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ *Hídvégi Nemes János* naplója. Tört. Tár. 1902. 242. l.

⁴⁾ »1653 aug. 6. A tekintetes és nemzetes Bethlen Ferencz úr temetési tisztességére Keresdre utaztak a tisztt. és clariss. urak. Velük mentek Pókai György, Gálfalvi János, Adámosi János, Miklósvári Imre, Dersi Bazil, Ajtai Sámuel, Szentmártoni András és Csehi Márton. Hazajöttek 14-én. Adtak 300 frtot, melyből nekünk (t. i. a diákoknak, a kik nem voltak a temetésen) jutott 12 frt.« *Benczédi G.* Unitárius halottak és temetések. Keresztény Magvető, 1886. 219. l.

e küzdelmeknek; külpolitikája az ellene feltámadó törekvéseken diadalmaskodott, bent a béke áldásai virágoztak, Erdély helyzete biztosítottnak látszott. Igazának tudatában, minden kérdés nélkül adhatott hálát a fejedelem Istenének, ki erőt, segítséget és értéket szolgáltatván, az idegen nemzetek köztök is kedvességet szerezvén, mind az ő isteni tiszteletinek terjesztésében, oltalmazásában, (mind) az én szegény, elpusztult s fogyásra jutott hazám s nemzetemnek is segélnem engedett, és életemnek minden idejében kegyelmes irtalmas gondviselőm lévén, sok gonosz akaróimnak bosszuságokra előmenettel látogatott s azoknak uraságok alá nem adott, sőt ápolt, az ő jó tetszése szerént, azoknak személyét kevesétette s engemet megtartott.¹⁾

Ebben az eredményben a törhetetlen energiájú fejedelem és tanácsosai: Mikó Ferencz, Toldalagi Mihály, Szalánczy István, Barcsai Ákos, Kemény János, Kassai István, Klobuciczky András, Huszár Mátyás, Kornis Zsigmond stb. mellett Bethlen Ferencznek is van része. Ő is, miként az említettek többsége, Bethlen Gábor politikai iskolájának növendéke, kinek a fejedelmi udvarban, Bethlen Gábor közvetlen közelében alkalmat nyilhatott megtanulnia azt, a mire Bethlen uralkodásának minden ténye figyelmeztette, hogy Erdély érdekeinek megvédése és biztosítása a legfőbb kötelesség. És Bethlen Ferencz nem volt hálátlan tanítvány. Bethlen Gábornak és családjának köszönhetette ugyan felemelkedését, melyhez hite szerint rokonsági kötelekek is fűzték, s ezért a nagy fejedelem halála után Bethlen István fejedelemségét pártolja, de csak addig, míg alkalmat nem nyílik arról meggyőződni, hogy Bethlen Istvánban hiányzanak az uralkodói kellékek s hogy Erdélynek fejlődése a Bethlen Gábortól kijelölt alapokon csak Rákóczy György fejedelemségétől várható. Az eshetőségeket az állami érdekek szempontjából mérlegelve lép át Rákóczy táborába, a Rákóczy család szolgálatába, melynek a későbbi zivataros viszonyok alatt is odaadó, hű és buzgó híve s állásából következőleg bizalmasa maradt. Pedig nem lehet mondani, hogy hűsége nem állott ki nehéz próbákat. A dézsi complanatio a maga előzményeivel és következményeivel mily élesen érinthette őt vallási meggyőződésében; s nyoma sincs annak, hogy hite és bizalma, ragaszkodása ura s a fejedelmi család iránt csak egy pillanatra is meg-ingott volna. «Tökéletes hűségét» méltán emlegethette még halála után is II. Rákóczy György.²⁾

¹⁾ Végrendeletében. Közzétette *Szilágyi S.* A két Rákóczy családi levelezése, 584. l.

²⁾ II. Rákóczy György levele Bethlen Ferenczéhez, 1659 ápr. 25. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

Az erdélyi fejedelmi udvartartást, mint ismeretes, bizonyos patriarchális vonás jellemzi; hiányzott abból az a hideg, merev etiquette, a formalitásoknak rideg megtartása, a mi Nyugat-Európa udvaraiban e korban általában divat volt, habár tagadhatalan, hogy a külföldiek látogatásakor szerették csillogtatni a pompát s nem kíméltek költséget és fáradságot, ha állami, vagy egyéni érdekek ajánlatossá tették. Radzivil fogadtatásánál volt alkalmunk erről meggyőződni. A fejedelem közelebb állónak érezte magát alattvalóihoz, kiket vadászatai vagy lakodalmak, temetések stb. alkalmával kíséretével együtt akárhányszor felkeresett, a kik viszont fesztelenül mulattak a fejedelem jelenlétében is. Így volt ez Bethlen Ferencz lakodalmán, de másszor is. »Bethlen Ferencz uram hitt volt édesem kedden ki házához ebédre, — írta Rákóczy egy ilyen alkalomból (1637. nov. 25.) a fejedelemasszonynak — melyet valóban emberül készített vala el; ott voltak az körülöttünk való urak, főrendek is. Kassai uramnak Rákóczy György (az ifjabb) volt szomszédja, de nem élhet Kassai uram úgy segítségével, mint Róti uramnak élt volna; én nem láttam olyan kedvét s italját régen Kassai uramnak; az hopmester végig sem várható, elvívék. Bornemisza Pál uram is valóban jól vala, ott nálamon kívül s Rákóczy Györgyön józanon nem maradt; ott is háltunk.«¹⁾ Természetesnek találta mindenki, — s ez igen jellemzi a fejedelemhez való viszonyt — ha a fejedelem kölcsönrel segíti ki híveit, vagy ha azoktól egyet s mást megvásárol. »Urunk ó Nagysága — írja Bethlen feljegyzéseiben — ezer kósót adott volt ajándékon, mentest es vissza adtam ó Ngának, mivel kölcsön kértem volt paripák hozására az Portuson tall. 200.«²⁾ »Urunk ó Nga az szürke paripámért adott tall. 120. Somlyón 6-ta die«, olvassuk ugyanott.³⁾

Bethlent a fejedelmi család tagjai közül ifj. Györgyhöz és Zsigmondhoz, kikkel gyermekkoruktól fogva csaknem mindennap érintkezett s a kik előtte növekedtek fel, igaz szeretet fűzte. Nincs fontosabb mozzanat életökben, melyről Bethlent ne tudósítanak, vagy véleményét meg ne hallgatnák s ki ne kérnék. Főleg Zsigmond, ki közlékenyebb és barátkozóbb természetű volt, mint higgadt és komoly bátyja, kereste fel leveleivel, melyekben Bethlent lengyelországi követségei alkalmával elárasztja különféle vásárlási megbízásokkal, tudósítja a legújabb eseményekről és külföldi hírekről, kérdéseket intéz hozzá,

¹⁾ I. Rákóczy Gy. levele Lorántfi Zsuzsannához, 1637 nov. 25.

(*Szilágyi S.* A két Rákóczy családi levelezése, 55—56. ll.)

²⁾ 1649 jul. 28-ról. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ 1649 okt. 6-ról. (Eredetije ugyanott.)

s a fiatalság türelmetlenségében gyöngéd szemrehányásokkal illeti, ha levelére azonnal választ nem nyer.¹⁾

A Rákóczy család kegyeiben bőségesen volt része Bethlen Ferenc családjának is. Felesége Kemény Kata volt, nőtestvére Kemény Jánosnak, ki Erdély közéletében hovatovább nagyobb és nagyobb szerepkörhöz jutott, I. Rákóczy György legbizalmasabb híve volt, s később az ifjabb György kiskorú fiának gyámja. Ha egyéb nem, úgy a családi kötelekekre, a kiterjedt befolyásos rokonságra való tekintet is ajánló lehetett volna Bethlen Ferencznének az udvari életben való szereplésre, de úgy látszik, önzetlen szeretet fogadta a fejedelem udvarában őt és gyermekeit, mi megmaradt azután is, midőn az érdekelttség a változott viszonyokkal kölcsönösen megszűnt. Jellemző erre a fesztelen viszonyra nézve Kemény Jánosné Kállai Zsuzsanna egyik levelének tréfás megjegyzése, mit egy ajándékházhoz fűzött: »Ugyan az kisebbik kisasszony számára küldöttem egy bokor keztyűt is, hogy igen szép fejéren tartsa az kezét, mert igyed, ha rút leszen, nem fogja szeretni Rákóczi Ferencz«,²⁾ György fejedelem kis fia. Ki sejtette volna ekkor, hogy a hatalmas Rákóczy család Erdély trónját rövid néhány év múlva el fogja veszteni? Ki sejtette ekkor, hogy Bethlen Ferencznek ha nem is leánya, de unokája, Bethlen Gergely leánya Kata, valamikor Erdély fejedelemasszonya lesz?

Bizalmi állása s azon meghitt viszony, melyben a Rákóczyház minden tagjával állott, Bethlen Ferencz tekintélyét nagyban emelte nemcsak Erdélyben, hanem annak határain túl is. A moldvai és havasalföldi vajdák követségeik alkalmával mindig felkerestetik Bethlent a főudvarmestert, ajándékokkal kedveskednek neki, hogy jóindulatát megnyervén, pártfogót szerezzenek benne maguknak a fejedelemnél.³⁾ Bethlen István szintén gyakran kéri Bethlen Ferencznek mint »édes sógor urának« közbenjárását és »fáradságát az fejedelem ő Kglme előtt való jó intercessiója által«;⁴⁾ sőt a magyarországi főrendűek is hozzá fordulnak oly ügyben, melynek elintézése vagy tisztán az erdélyi fejedelemtől függött, vagy a melyre legalább hatással lehetett. Lónyai András esztergomi kanonok pl. II. Rákóczy György ajánlásából remélt valamely püspökséghez jutni, s ezért Bethlentől ismételten jóakarató támogatást kér. 1651 máj. 4-én

¹⁾ Levelei Bethlen Ferenczhez a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

²⁾ 1651 aug. 22-én kelt levele Bethlen Ferenczéhez. (Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

³⁾ Levelezésük a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

⁴⁾ Bethlen István 1645 jan. 21-én kelt levele. (Eredetije ugyanott. Egyéb levelei is ott találhatók.)

többek között azt írja, hogy küldessen részére a fejedelemtől olyan ajánló levelet a császárhoz, melyből csak a datum hiányzik, egyébiránt minden szükséges kellék rajta legyen, hogy »ha vacantia találkoznék, oda írhatnák azután mind az esztendőt s mind az napot«; sőt jó volna, ha a fejedelem a lengyel királyt is felkérné arra, hogy ajánló levelet írjon III. Ferdinándnak az ő érdekében. »Nem azért — úgymond — hogy elégséges nem volna urunk commendálása, hanem nem tagadhatná ő felsége is meg oly két derék embernek.«¹⁾ Nehány nappal később azonban (máj. 19.) már elkeseredve írja Bethlennek, hogy »mind érsek, mind cancellariusnál hasznatlan abban való törekedés, többre becsüli az ő parasztságok egy rossz jesuvita commendatióját egy méltóságos nagy fejedeleménél.«²⁾

Bethlen Ferencznek diplomáciai és hivatalos elfoglaltsága mellett gondja volt az unitárius egyházra is, melynek mindvégig buzgó fia maradt. Vallási meggyőződése őszinte volt, s ezen akkor sem változtatott, midőn egyháza hanyatlani kezdett s midőn valószínűnek látszott, hogy a túlsúlyra jutott református egyház hatalmi törekvéseivel szemben Erdély közéletében való érvényesülése ellen komoly akadályok merülhetnek fel. Mindenestre a fejedelem türelmes, vagy legalább is opportunus fel fogását mutatja az, hogy felülemelkedve a felekezeti egyoldalúság korlátain, Bethlen Ferenczben nem az unitáriust, hanem az embert tekintette, kit használhatóságának mértéke szerint becsülvén meg, legbefolyásosabb bizalmasai egyikévé tett. Ugy látszik, főleg az iskoláztatás iránt érdeklődött; az unitárius iskolákat, pl. a tordai középiskolát³⁾ bő adományokban részesítette, s a hol lehetett, gondoskodott a szükségletek kielégítéséről. Fiai: Farkast, Gergelyt és Eleket is a kolozsvári unitárius főiskolában taníttatta,⁴⁾ hol — mint tudjuk — maga is tanult.

¹⁾ 1651 máj. 4-én Bethlen Ferenczhez írt levele. (Eredetije u. o.)

²⁾ 1651 máj. 19-én ugyanahoz írt levele. (Eredetije u. o.)

³⁾ *Székely Sándor*: Unitária vallás története Erdélyben, 1839, 165. l.

⁴⁾ A kolozsvári unit. főiskola anyakönyvében a következő feljegyzés olvasható 1654 márcz. 9-ről: »Nobiles secundani orationem habuerunt *Wolfgangus Bethlen, Gregorius Bethlen, Stephanus Daniel, Joannes Horváth et patricius Johannes Pellionis. Hic adversarium personam induens habuit orationem de Trinitate, caeteri vero contra de Uno Deo Patre, declamatio coram reverendis ac clarissimis viris nec non frequenti amplissimorum virorum conventu est factum.*» *Benczédi G.* Unitárius halottak és temetések. Keresztény magvető, 1886. 219. l. jegyz. Bethlen Ferencz fiai csak később tértek át a református hitre, anyjok s főleg Bethlen János befolyása következtében. V. ö. *Bethlen Miklós* Önéletírása, I. k. 235. l. Ezért írta egy egykorú vers Bethlen Jánosról: »Az cancellarius igen esztérgáról, Christus tanítványit elméje mérsárol.« *Imago veritatis. Közölte Szádeczky Lajos*: Apor Péter művei, I. k. 465. l.

Nem került ki figyelmét a lengyel unitáriusok sorsa sem kiknek helyzete a kath. reakcióval szemben tűrhetetlen volt; ismeretes, hogy 1658-ban a lengyel országgyűlés őket az országból kiutasította.¹⁾ Bethlen Ferencz mindent jól tudta s követése alkalmával kereste a velők való érintkezéseket, főleg követő megbízatása tárgyára, I. Rákóczy György lengyel királyságra vonatkozólag, a mit a lengyel unitárius köznemesség óhajtott leginkább. Ismételt követései alatt többeknek barátságát is sikerült megnyernie, kikkel ettől az időtől fogva levelezésben állott; így Schlichting Jónással ki előbb rachowi, majd luclawici unitárius; pap, kora egyik legkiválóbb theologusa volt, továbbá Ruarus Mártonnal, a nagyhírű rachowi iskola (Athenae Sarmaticae) rectorával, kinek összegyűjtött levelezésében Bethlen Ferencznek egyik hozzá intézett levele is (1649. ápr. 7.) napvilágot látott.²⁾ Bethlen Ferencz ennek révén szerepel irodalomtörténetünkben, mint író.³⁾

Bethlen Ferencz nemcsak mint diplomata, mint egyházaért s a művelődésért áldozni kész főúr szerzett dicsőséget nevének, hanem azért is megérdemli maradékai tiszteletét, mert ő a család nagy gazdagságának alapvetője. A birtokszerzés, a vagyonygyűjtés szintén egyik jellemvonása e korszaknak, mely alól magok a fejedelmek (pl. I. Rákóczy György) sem kivételék. Az érvényesülés, az emelkedés a birtokhoz volt kötve, arra nézve pedig, kit hivatala s működési köre az udvari élethez kötött, elengedhetetlen feltétel. Bethlennek nagy családja volt, a mi mindenesetre a legtermészetesebb ösztöne a vagyonszerzésnek. *Kamúthi Zsuzsannától* Borbála és Erzsébet,⁴⁾ *Kemény Katától* György, Miklós, István, kik — úgy látszik — gyermekkorban haltak el,⁵⁾ *Krisztina* (f. Kapi György), *Éva* (első férje Haller György, a második Csáky László),⁶⁾ *Farkas* (szül. 1639) a későbbi

¹⁾ *Jakab Elek*: Magyar-lengyel unitárius érintkezések stb. Századok. 1892. 379. I. *Székely S.* Unitária vallás tört. 202. I.

²⁾ Nemzeti Társalkodó. 1834. 2—3. II. Ruarus levele a „Bibliotheca Antitrinitariorum. Freistadii, 1684.“ cz. műben (Epistolarum selectarum Centuria) jelent meg. — Schlichtingre s Ruarusra vonatkozólag cfv. *Székely*: Unitária vall. tört. 205—206. II.

³⁾ *Czevitinger*: Specimen Hungariae liter. 1711. 66. I. Siebenbürgische Quartalschrift. V. 1797. 289—290. II. *Nagy Iván*: Magyar csal. II. 79. I. Nemzeti Társalkodó, 1834. *Lázár*: Erdély főispánjai, 14—15. II. *Szinnyei*: Magyar írók. I. 1017—1018. II. — *Kénosi Tóser János*: Bibliotheca Script. Transylv. Unitariorum, 53. I. (Kézirat az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtárában.)

⁴⁾ *Benkő*: Transylvania, II. 373. I.

⁵⁾ *Kemény János* Önéletírásában (14. I.) nincs szó ezekről; említi őket *Varjú Elemér*: A bethleni Bethlen család leszármazása cz. genealogiai táblázatban. Genealogiai Füzetek, 1907. 27. I.

⁶⁾ *Lehoczky Tivadár* közlésében (Turul, 1887. 192. I.) Csáky István.

főkanczellár, Gergely (szül. 1641) Erdély főgenerálisa és Flek (szül. 1643) belső-szolnoki főispán és tanácsos származtak, kik a XVII. század második felében Erdély történetében kiváló szerepet vittek.

Ósi családi, valamint szerzett birtokai Bún és Keresd környékén, továbbá Belső-Szolnok és Doboka megyékben terültek el; e két utóbbi helyt pl. Szász-Encs,¹⁾ Füge,²⁾ Árpástó,³⁾ Bethlen,⁴⁾ Magyar-Borzás,⁵⁾ Bód,⁶⁾ Kentelke,⁷⁾ Kerlés,⁸⁾ Málom,⁹⁾ Omlásalja,¹⁰⁾ Alsó-Oroszfalu,¹¹⁾ részben vagy egészben Bethlen Ferencz tulajdona volt, némelyik közülök (pl. Kentelke, Kerlés, Omlásalja) a felesége, Kemény Kata révén. Ilyen javak birtokában méltán kívánhatott szerepet ő és családja Erdély közéletében.

Szétszórtan fekvő birtokainak kezelése nagy gonddal járt, már csak azért is, mert a tulajdonképeni mezőgazdaság mellett a szintén jól jövedelmező állattenyésztésre és szőlőművelésre is nagy gondot kellett fordítania. 1648-ból való feljegyzése szerint¹²⁾ pl. disznók eladásából 424, búza árában 137, gyapjuból 50, juhokból 200, ökrök árában 790, boraiból 362, rókabőrökből 10 frt jövedelme volt a jelzett esztendőben, a mihez a tisztartóktól beszolgáltatott mintegy 600 frt készpénz járúl. Hozzávetőlegesen tehát 1648-ban jószágai 2573 frtot jövedelmeztek, a mi tekintélyes összegnek mondható a pénz nagy vásárló képessége mellett. Vagy vegyük a következő esztendőt. 1649-ben eladott boraiért 1007 frtot, disznókért 92, buzáért 395, mézért 100 frtot kapott, tisztartói pedig 574 frt készpénzt szolgáltatnak be neki. Ugyanezen évben csupán Bécsbe felhajtott ökreiért

¹⁾ Szolnok-Doboka megye monographiája, III. k. 391. l. 1647-ből való inscriptionális, mely szerint I. Rákóczy György az Apafi István per notam elvesztett portióit Encsen, Árpástón és Alsó-Oroszfaluban B. Ferencznek adta. (Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

²⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. III. k. 469. l. (1650-ből.)

³⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. II. 73. l. Másolata 1647 jan. 27. keltező Szolnok-Doboka megye levéltárában.

⁴⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. II. 161. l. (1640, 1649-ből.)

⁵⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. II. 256. l. (1633, 1651-ből.)

⁶⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. II. 266. l. (1633, 1650-ből.)

⁷⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. IV. 305. l. (1642-ből.)

⁸⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. IV. 313. l. (1642-ből.)

⁹⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. V. 109. l. (1632, 1642, 1650-ből.)

¹⁰⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. V. 281. l. (1640-ből.)

¹¹⁾ Szolnok-Doboka megye monogr. V. 314. l. (1647-ből.) — Sükösdői György 1631-ből való végrendelete értelmében Bethlen Ferencz birtokába *Alsó-Rákos*, *Mátéfalva* és *Dakt* birtokok fele, az alsó-rákosi kastély felével került. (Tört. Tár, 1901. 302. l.) 1646-ban a Bándon lakó Danieltől megvette a *gerebenesi* birtokot. (Regestája a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.)

¹²⁾ Eredetije a gr. Bethlenek keresdi levéltárában.

tiszta jövedelem gyanánt 305 aranyat és 70 tallért hozott az ispánja.¹⁾ Mindezekhez járult fizetése is, mely jelentékenyen növelte jövedelmeit, úgy hogy őt a fejedelemség leggazdagabb főnemesei közé számíthatjuk.

*

»Nevezetes nagy főember« vala Bethlen Ferencz, írja róla Kemény János,²⁾ méltó arra, hogy emlékét felújítsuk. Élete és tevékenysége nem korszakos ugyan Erdély történetében, — jóllehet neve I. Rákóczy György lengyel királysági törekvéseitől elválaszthatatlan — de a történetírásnak nemcsak az úgynevezett »nagy emberek« életét kell figyelmére méltatnia, kiket az utókor is emleget, hanem azokét is, kiknek emléke feledésbe merült ugyan, korukban azonban számottevő tényezők voltak politikai, társadalmi és egyházi téren. Ez késztetett bennünket Bethlen Ferencz életének megírására is.

LUKINICH IMRE.

¹⁾ Eredetije ugyanott.

²⁾ Önéletírása, 14. l.

ADATOK

DELLA PUSTERLA VILMOS POZSONYI PRÉPOST ÉLETÉHEZ.

A pozsonyi káptalan egykori prépostja, *Della Pusterla de Tradate Vilmos* életéhez gyűjtöttem némely adatokat, melyeket azért közlök itt, mert Vilmos prépost jelentékeny részt vett az *Anjouk és Wittelsbachok* cz. dolgozatom során megírt 1345 évi cseh-lengyel hadjáratban, illetőleg az ezen hadjáratot követő fegyverszünet biztosításában.¹⁾

Származásáról Litta után ²⁾ elég a következőket tudnunk :

Pusterla annyit tesz, mint a város falából nyíló kisebb kapu. Ezt ábrázolja a család régi czímere is. Első ismert tagja *Alcerio*, ki 1107-ben a milánói köztársaság tanácsának volt tagja. Közben *Pusterla Anselm* 1123-ban milánói érsekké választatott.³⁾ A család egyik újabb tagja *Vilmos*, 1190-ben Treviso podestája, 1210-ben IV. Ottó császár koronázásánál Milanóban tűnt föl, mely alkalommal a császár őt lovaggá ütötte, új czímert (arany mezőben ülő fekete sast) adott neki, Milanó kapitányának nevezte ki a vitézlő férfit és Astit adományozta részére birodalmi hűbérül. Egy második *Vilmos* 1277-ben Bolognában a kereskedők podestája ; egy harmadik *Vilmos* Luxemburgi VII. Henrik koronázásánál Rómában Milanó egyik követe volt, később Traviglio podestája. A császártól jószágokat kapott. Egy negyedik *Vilmos* Visconti szolgálatában condottiere.

A pozsonyi prépostot a család másik ágán találjuk. Atyjáról Tamásról csak az van feljegyezve, hogy három fiugyermeke volt : *Vilmos*, *Ardicio* és *János*. Vilmos 1335-ben XII. Benedek pápa udvarában Avignonban várta a szerencsét, mely egyelőre kanonoki javadalmakat hozott neki Monzában, Castelporzióban

¹⁾ *Anjouk és Wittelsbachok. Századok*, 1907. 681. 777. 887. ll.

²⁾ *Litta* : Famiglie celebri italiani. E munka hat táblában állítja össze a *Della Pusterla* család nemzék-rendjét.

³⁾ *Ughelli* : Italia sacra, IV. 136.

Magyarországról semmit sem tud kútfontk, Jánosról pedig azután, hogy a szentmártoni szolgálatában állott. Birtokaik Tradate és S. Felice. Vilmos öcscseinek ivadéka tartotta fen a ~~szentmártoni~~ birtokot. Vilmos utolsó férjisarja Felice, 1814 jun. 19-én ~~szentmártoni~~ birtokát eladta, nyomorban, minthogy a francziák mindegyikét elköltözték.

VI. Kelemen pápa a hatalmas Szécsényi Tamás ~~szentmártoni~~ birtokát a pozsonyi prépostot, vácsi püspökké ~~szentmártoni~~ a montpelessieri (Montepessulanus) Depuis (de Putes) ~~szentmártoni~~ a szentkereszt apostolról nevezett egyház bitorosát jelölte. ~~szentmártoni~~ Tamás a pozsonyi egyház kormányzására, mint inkább ~~szentmártoni~~ Tamásnak ezer aranyforintra becsült jövedelmeit ~~szentmártoni~~ Tamás (Humbert) bitoros 1348 május 26-ig élt ugyan, de a pozsonyi préposti javadalmat csak 1345 ápr. 29-ig bírta. ~~szentmártoni~~ Tamás miatt vették el tőle a javadalmat, hanem ~~szentmártoni~~ Tamásnak mondott le róla, minthogy a milanói Pusterla ~~szentmártoni~~ Tamásnak szorzott a kedvezésre, miként VI. Kelemen ~~szentmártoni~~ Tamásnak ~~szentmártoni~~ Tamásnak, mely szerint meghagyja őt a pozsonyi prépostság mellett eddig élvezett javadalmaiban is, úgymint a szentmártoni szent Jánosról címzett castelporzioi (de castro puzzeri) kanonoki javadalmakban, a milanói egyházban viselt ~~szentmártoni~~ Tamásról címet (officium ciliarcharum simplex) a monza (Modvecia) archipresbyteratusban,³⁾ annál inkább, mint a bitorosít javadalmak jövedelmét bizonyos milanói nemek — úgy vétszik magok a Viscontiak — elkobozták. Együttal ~~szentmártoni~~ Tamásnak a pápa a győri püspöknek, a szentmártoni apátnak a szent János enekió kanonoknak (cantori ecclesie Retrocensi), egy ~~szentmártoni~~ Tamásnak a pozsonyi prépostságba iktassák.⁴⁾

Az új prépost azonban nem tartotta szükségesnek, hogy ~~szentmártoni~~ Tamásnak helyére költözzen, melyet — nem tudok adatot reá, hogy valaha is meglatogatott volna, hanem helyetteseket, viceprépostokat tartott, kik nevében intézkedtek és főleg jövedelmeit szolgáltattak be számára. Ilyenekül ismerjük Tamás viceprépostot, szentmártoni Tamás, ki egyúttal dömői prépost is volt, és ennek ~~szentmártoni~~ Tamásnak Péter örkanonokot.⁵⁾

Ő maga megmaradt Avignonban a pápai udvarnál, a honnan VI. Kelemen pápa egy alkalommal, 1345 okt. 18-án igen fontos ügyben küldötté ki mint követét, hogy a cseh-lengyel-magyar

³⁾ Thesaur. Hung. I. 649. dd. Avignon, 1342. okt. 6.

⁴⁾ Thesaur. id. m. I. 653. dd. ap. portam Sorgie, 1345. ápr. 29.

⁵⁾ Ez a kaptalani első méltóság volt a püspök vagy prépost után, mely megfelelt a főesperességnek, vagyis archidiaconatusnak.

⁶⁾ Oly. Aidaev 334. sz. regestáját. Tört. Tár, 1895. 270. l.

⁷⁾ Estergomai kapt. lt. 67. 6. nr. 21. — Batthyány: Leges eccl. III. 204.

hadjárat után kötött fegyverszünetet minden áron meghosszabítsa.

Igen fontosnak mondom ez ügyet és valóban az is volt. VI. Kelemen pápa aggodalommal nézte a cseh-lengyel ellenségeskedést, melyben Nagy Lajos magyar király is részt vett. János cseh király már 1345 elején denunciálta Kázmér királyt s utóbb Nagy Lajost is, hogy Bajor Lajos császárhoz veszélyesen közelednek. A pápa márcz. 9-én kelt válaszában fájdalmát jelenté ki a hallottak fölött, de remélte, hogy még segíthet a bajon.¹⁾

Irt is ez érdemben mind a lengyel, mind a magyar királynak, s egyelőre csakugyan részint mentegetődző, részint megnyugtató válaszokat kapott.²⁾ De szegény Endre herczegnek 1345 szept. 19-én Aversában történt meggyilkoltatása igen elmérgesítette a helyzetet. Nagy Lajos, a mint e véres tett híret vette, legott egybehivatá az összes főurakat, kiknek mindent elmondott. Ő is, a főurak is valamennyien feketébe öltözének; a következő vasárnapon pedig, egy hétig tartó tanácskozás után, fekete zászlók lobogtatásával, melyekre a meggyilkolt herczeg képe és véres kard vala festve, a főtemplomba vonulának s az oltár fölött véres bosszut esküvének Endre herczeg haláláért. Azután letették a gyászos ruhát és — nyilván a megfogant határozatok értelmében — a király már a következő napon elutazott Budáról Bécsbe, hol Bajor Lajos császárral, fiával Brandenburi Lajossal, II. Albert osztrák herczeggel és Németország más fejedelmeivel találkozott, ügyét megbeszélve velök, kik valamennyien ígérték, hogy hathatós segítségére lesznek, megbosszulandók öcsce halálát. Visszaérkezvén pedig Budára, nagy sereget kezdte gyűjteni, hogy Apuliába rontson.³⁾ Tudjuk azt is, hogy a garam-szentbenedeki apátot Angliába küldötte Edvárd királyhoz és fölhívta a lombárdokat is, hogy csatlakozzanak hozzá.⁴⁾ Egyszóval, kétségtelen volt, hogy Nagy Lajos a pápa ellenségeivel szövetezik, kik ha tervszerűen támadják meg a pápa barátait, a cseh és a francia királyt, az egyházat igen válságos helyzetbe juttatják. Bajor Lajos, ki semmiképen sem tudta a pápa jóindulatát megnyerni, amúgy is régóta vágyakozott Itáliába még egyszer hadat jární, hogy az ott meglazult birodalmi tekintélyt helyreállítsa. Hozzájárult, hogy a közhangulat nemcsak Magyarországon, hanem Német- és Olaszországban is, Johanna nápolyi királynő, a nápolyi

¹⁾ Vatikánische Akten: Reg. 2210. — *Theiner*: Polon. I. 478. l. *de perceptis dolemus admodum, providere super illis... intendentes.*

²⁾ *Theiner*: Polon. I. 484. — V. ö. *Theiner*: Hung. I. 716.

³⁾ Oliv. az estei krónikát és Villani Jánost. *Muratorii*: SS. rr. Ital. XIII. 938. és XV. 424.

⁴⁾ *Nagy Lajos életrajza*, 114. l.

királyi hercegek és Perigordi Tallayrand mellett főleg a pápát okolta Endre haláláért. És egyenesen tudtára is adták, hogy miután igaztalanul követelt tömérdek pénzért biztosította Endrét megkoronázásáról, a mihez különben is teljes joga volt a hercegnek, folytonos késedelmeskedése által időt engedett a bujtogatásnak, mely Endre vesztét okozta. ¹⁾

Ezért feküdt érdekében a pápának, hogy a cseh-lengyel háborút megszüntessék és egyelőre a nov. 11-én lejárandó fegyverszünetet hosszabbítsák meg; ezért küldötte követül káplánját, Pusterlai Vilmos mester pozsonyi prépostot, kit tudományosan művelt, jámbor és érett megfontolású egyénnek jellemez, a cseh, lengyel és magyar királyokhoz, nemkülönben Károly morva markolábhoz, hogy a békebírák által kötött fegyverszünet fenntartását, melynek határideje szent Márton napkor lejár, sürgesse mindaddig, míg a végleges béke helyreáll. Egyúttal meghatalmazta őt, hogy a kik rendeletének nem engednének, azokat tekintet nélkül ha mindjárt királyi rangjokra, kiközösítse; a városokat, várakat és helységeket, melyek a fegyverszünet meghosszabbítását elleneznék, egyházi tilalom alá vesse; a háború folytatására kötött szövetkezéseket pedig, még azon esetben is, ha esküvel erősítették volna meg azokat, érvénytelenítse. Szigorúan meghagyta a patriarcháknak, érsekeknek és püspököknek, hogy nunciust, Vilmos prépostot minden tisztelettel fogadják, naponkint négy aranyforintot fizessenek neki ellátás czímén, s alkalmas fuvarral és biztos kísérettel lássák el. Nagy Lajosnak még külön közbenjárását kérte a pápa és melegen ajánlotta neki a pozsonyi prépostot, sőt arra is ajánlkozott, ha Pusterlai nem lenne képes a végleges békét megkötni: küldjenek a felek teljes hatalommal fölruházott megbizottakat hozzá a szentszékekhez, ő bizonyára méltányos békekötést fog eszközölni közöttük. ²⁾

Mennyire összefüggött VI. Kelemen pápának az aprólékos-ságig kiterjedő ezen gondoskodása Bajor Lajostól való félelmével, vagy ha tetszik, irtózatával, világosan kitűnik abból a levélből, melyet ugyan az nap, midőn Della Pusterlát nunciustának kinevezte, Nagy Lajos királyhoz intézett.

A bevezetésben magasztalja a magyar királyokat, Nagy Lajos őseit, kik abban ékeskedének, hogy Istenhez és a római

¹⁾ Olv. Math. Nuewenburg és Rebdorf. *Bochmer*: Fontes, IV. 216. 559. valamint *Theiner*: Hung. I. 117. a pápa levelét: „Unde te sentire dicis... quod sanguis regis Andree... sub protectione nostra... effusus?”

²⁾ *Theiner*: Hung. I. 691. és köv. 11. — *Theiner*: Polon. I. 483. — *Klicman*: Acta Clementis VI. 313. és köv. 11. Valamennyi levél Avignonban 1345 október 18-án kelt.

egyházhoz híven tartottak, soha az egyház ellenségeihez nem szegődtek, de megvetették őket és harcoltak ellenök, mint a hit bajnokai. Fölteszi és reményli Nagy Lajostól is, ama dicső magyar királyok utódától, hogy elődei példáját követni fogja. Azután folytatja: bizonyosan hírével van a magyar királynak is, a mi az egész világon köztudomású, hogy Bajor Lajost, kit egykoron római királynak megválasztának, az Isten, az egyház és a hit ellen elkövetett súlyos kihágásai miatt többszörösen kiközösítették, minden méltóságaitól és javaitól megfosztották, eretnekségeért és a hittől való eltántorodásáért elítélték. Ő a hitetlen azonban mindezzel nem törődik és közönyösen, sőt konokul megmarad a fertőben, melyben elsülyedt.

Mindazonáltal úgy hallja a pápa, bátor hinni nem akarja, hogy Lajos király öccse István, a Bajor Lajos egyik leányát feleségül szándékozik venni és a magyar királyok fényes nemzetségét az eretnekkel, a kiátkozottal kötendő szövetség által meggyalázni nem restelkedik. Búzgón kéri és inti tehát Nagy Lajos királyt, hogy míg a Bajor meg nem tér, ily mocskot ne engedjen ejteni a magyar királyi család fényén.¹⁾

Kitetszik VI. Kelemen pápa ijedelve a szövettekétől, melynek élén Bajor Lajos állott, azon leveléből is, melyet a magyar főpapokhoz intézett, fölhíván őket, hogy az imákat, melyeket egykoron XXII. János pápa rendelt, újra mondassák el, hozzá adván az egyház gyönyörű könyörgését a békeért, mely így kez-

¹⁾ *Theiner* : Hung. I. 694. dd. Avignon, 1345. okt. 18. — Mellékesen megjegyzem nem azt, hogy István herczeg mégis feleségül vette, és pedig VI. Kelemen pápa 1350 aug. 31-én kelt dispensatiójával (Tört. Tár, 1894. 27. 79. reg.) Bajor Lajos leányát, minthogy ez köztudomású, hanem megemlítem azt, hogy míg Nagy Lajos sógornójét, István feleségét, a néhai Lajos császár leányát még 1352-ben is *Anná*-nak mondja (Anjoukori Okmt. V. 576.), a későbbi oklevelek, sőt saját levelei is (pl. *Tkalčić* : Monum. civ. Zagrab. I. 219.) *Margit*-nak nevezik őt. Kezdetben azt hívéim, hogy itt névcsere történt, de most úgy látszik nekem, hogy személycsere írog fen. Bajor Lajosnak ugyanis volt Erzsébet és Anna nevű leánya is, mindkettő a második feleségétől Margittól, Vilmos hollandiai gróf leányától, kivel 1324-ben kelt össze. Margit az első gyermek e házasságból, 1325 előtt aligha született, 1345-ben még hajadon vala : Anna, a másodszületött gyermek, ki talán két évvel később született, 1339-ben kelt egybe János alsó-bajor herczeggel, ez azonban 1340 decz. 20-án már nem élt. (Olv. a bajor Wittelsbachok leszármazási tábláját. *Riezler* : Gesch. Baierna, III. köt.) — István herczeg 1332 aug. 20-án született (Chron. Budense, 251. l. Podhradczky kiadása), tehát mind a két bajor leánynál fiatalabb volt. Természetesebbnek látszik tehát, hogy a nálánál idősb leányok közül a fiatalabbikat szánták neki, s ezért nevezi Nagy Lajos király sógornójét Annának. Hogyan eshetett mégis, hogy az idősb Margitot vette el? megfejteni nem tudom. Minthogy Anna 1361 jun. 3-án halt meg, a halál e személycserének oka nem lehetett.

dódik: »Deus a quo sancta desideria... mert megindult a világ tengere pokoli szelek fúvására; veszedelmes hullámokat szemlélünk, gyűlölséget, vizzályt, háborúságot a keresztyén fejedelmek közt, melyek Szent Péter hajóját veszedelemmel fenyegetik. 1)

Minthogy pedig nov. 11-ig, mikoron a fegyverszünet lejár, Della Pusterla »a béke, igazság és jog lelkes barátja« a helyszínére nem érkezhetik, fölkérte a pápa a lengyel királyt, hogy mindamellet a békét meg ne szegje, mert neki ez igen visszatetszenék. Kázmér király megígérte, hogy kész a békét megkötni, mihelyt Della Pusterla hozzá megérkezik; 2) de — úgy látszik — a csehek nem bíztak teljesen Pusterlában, ki Pozsonyban a magyar király kegyelmét élvezte, s inkább magát a pápát óhajtották békebírónak, noha ellenkezni vele nem mertek, mert épen arról tárgyaltak, hogy Károly morva markolábot válaszszzák Bajor Lajos helyébe római királynak; mégis elmondották ez óhajtásukat. A pápa ráállott a kívánt módosításra és legott értesítette mind Kázmért, mind Lajos királyt, hogy minap a cseh király és elsőszülött fia Károly, a morva markoláb nála voltak Avignonban s megkérték, hogy a lengyelekkel kötendő békét ő közvetítse, eskü és tízezer márká arany lekötése mellett kötelezvéen magukat, hogy a pápa ítéletét föltétlenül elfogadják. Ha tehát a lengyel király szintén hajlandó a pápában megbízni, küldjön ő is meghatalmazottakat Avignonba, kik hasonló nyilatkozatot tegyenek, hogy t. i. ő is aláveti magát a pápa békeszerző ítéletének, közben pedig a felek újabb fegyverszünetet kössenek és a kölcsönös megélhetés valamely módjában (sufferentia) annyi időre egyezzenek meg, míg a szentszék ügyeiket rendezni fogja. Kéri egyúttal a magyar királyt, hogy Kázmért az elintézés e módjához megnyerni igyekezzék. 3)

Della Pusterlát ezzel mellőzték. A pápa Albinói Gamotus nevű vitézét küldötte a magyar és lengyel királyokhoz, hogy a szóban forgó ügyet nyélbe üsse. A gnieznói és prágai érsekeknek pedig meghagyta, hogy Della Pusterlának háromszáz aranyforintot adjanak, felében a prágai, felében a gnieznói érsek egyelőre sajátjokból, azután pedig egyházi tartományaik papjaira és híveire vessék ki ezt az összeget. Ez volt tehát az útravaló vissza Avignonba. Fegyverszünetet is kötöttek a csehek és len-

1) Theiner: Hung. I. 695. dd. Avignon, 1345 nov. 13.

2) Theiner: Polon. I. 486—487. — 493—494. dd. Avignon, 1345 okt. 29. és 1346 máj. 22.

3) Theiner: Hung. I. 713. dd. Avignon, 1346 máj. 22. — V. ö. Raynaldi Annal. ad. a. 1346. §. 18.

gyekek Pysdryben 1346 szept. 7-én, ¹⁾ békét is Namyslowban 1348 nov. 22-én, melybe természetesen a magyar királyt is befoglalták. ²⁾ Mindezt — úgy tetszik — a pápa ítélete nélkül.

Mindamellet, vagy talán épen e mellőztetése miatt Della Pusterla jutalma el nem maradt. VI. Kelemen pápa 1346 decz. 11-én megtette őt, jóllehet csak az alsóbb egyházi rendűekhez, vagyis a clericusokhoz tartozott, konstantinápolyi patriarchának, mely javadalom 1314 óta, midőn a negroponti püspökséggel véglegesen egyesítettett, évi egyezer aranyforintra volt becülve, épen úgy, mint a pozsonyi prépostság, melyet szintén nála hagyott a pápa. ³⁾

Nyoma van, hogy a magyar főpapokkal továbbra is jó barátságot tartott és Garai János választott veszprémi püspöknek meghatalmazottja volt a szentszéknél. ⁴⁾ Nagy Lajos király mégis szükségesnek tartotta Jägerndorfi Pál nyitrai főesperes által arra kérni a pápát, hogy a pozsonyi prépostságot Vilmostól, a választott konstantinápolyi patriarchától vegye el és kincstárnoka fiának adja. A pápa szívesen és készségesen teljesítette volna a magyar király e kérelmét, de tekintve a nevezett Vilmos ószinte ragaszkodását a magyar királyi házhoz, és mivel konstantinápolyi javadalmát a félhitűek nagyrészt elfoglalva tartják, a mi nélkül új méltóságát kellő tiszteességgel nem viselheti: kegyelmesen megengedte neki, hogy a pozsonyi prépostságot, valamint a többi egyházi javadalmakat, melyeket előléptetése előtt viselt, fölszenteltetése után is viselhesse egy darabig; ez idő pedig még le nem járt. Ne vegye tehát rosez néven a királyi fölség, ha óhajtatását jelenleg nem teljesítheti. ⁵⁾ Nagy Lajos azonban ez ügyet annyiban nem hagyta, hanem nemsokára megint szinte ostromolta a pápát, hogy megtekintvén Istent, szánakozzzék a pozsonyi egyházon, melyben az istentisztelet majdnem teljesen elgyarlódott, és vegye el azt a székhelyétől távol tartózkodó Vilmos konstantinápolyi patriarchától; ám adjon neki más, hasonló értékű javadalmat, a pozsonyi prépostságot pedig adja az anyakirályné káplánjának, Kozmafia Balázs hantai prépostnak, ki azt helyesebben fogja kezelni. A pápa végre teljesítette e kérelmet. ⁶⁾

¹⁾ Dogiel: I. 5.

²⁾ Cod. Dipl. Maioris Poloniae, II. 609. item Moraviae, VII. 622. — E béke meghozzásbbitását Prágában 1356 máj. 1-én: *Cod. Dipl. Maioris Poloniae*, III. 50.

³⁾ *Eubel*: Hierarchia cath. I. 214.

⁴⁾ *Theiner*: Hung. I. 736. — A veszprémi püspökség római Okt. II. 122. dd. Buda, 1347 márcz. 25.

⁵⁾ *Theiner*: Hung. I. 782. dd. Avignon, 1350 ápr. 14.

⁶⁾ *Supplicat. ad Clementem VI.* anno X. fol. 20. dd. Avignon, 1352 jan. 13.

Nem szenved kétséget, hogy e fejtelenség következtében Pozsony városa nem érte be az addigi gyakorlattal, mely szerint a lelkipásztorkodást a káptalan tagjai fölváltva teljesítették, hanem külön plebánust választott a kanonokok közül. Ezen eljárás helyességét belátta Márton dömösi prépost, Della Pusterla helytartója is, és megerősítette az új plebánust annál inkább, minthogy a város a templom tatarozását is magára vállalta, a mi — úgy látszik — a prépost kötelessége lett volna. De a káptalan, mely e változás mellett némi anyagi kárt szenvedett, nem jó szemmel nézte az újítást, míg végre egyezség jött létre Péter örkanonok mint Pusterlai Vilmos helytartója, a pozsonyi társas káptalan, valamint Pozsony város bírása, esküttei és polgárai közt, melynek erejével jogot szerzett magának a polgárság, hogy mindenkor plebánusát szabadon választhassa, de csakis a káptalan kanonok-tagjai közül; s a plebánus a prépostnak, mint ordinariusának (főpapjának) annyira alávetve marad, hogy a prépost őt — a fegyelem érdekében — el is távolíthatja. A káptalan is kapott évenként valamelyes kárpótlást és egy tisztességes ebédet. Ez egyezség, mely Della Pusterla nevével függ össze, mind ez ideig érvényes. ¹⁾

Meg kell még említenem, hogy Pusterlai Vilmos a pozsonyi prépostságot később ismét megszerezte, valószínűleg Balázs prépost utóda, az 1358-ban előkerülő Márton prépost után. XI. Gergely pápa ugyanis 1374 aug. 11-én a Pusterlai Vilmos milánói érsek halálával megürült pozsonyi prépostságot motu proprio Corsinoi Péter bíborosnak adományozta. ²⁾

Közben Magyarországgal való összeköttetését igyekezett fenntartani, mert nyilván az ő megegyezésével — ha nem óhajtsára — történt, hogy VI. Ince pápa neki, Vásári Miklós esztergomi érseknek és a bécsi skótok apátjának meghagyta, miszerint Sziffrid pannonhalmi benczés papot, szentbenedeki apátot, kit a pápa szentmártoni apátnak kinevezett (Villanova, 1355 ápr. 13.) és Nagy Lajos király pártfogásába melegen ajánlott, iktassák be, elmozdítván Stegen Ulrik passau-egyházmegyei gersteni kolostorbeli szerzetest, ki a nevezett apátságot bitrolja. ³⁾

¹⁾ Pozsonyi kápt. It. R. 2. nr. 77. dd. 1348 / pr. 24.

²⁾ Vatikáni magyar Okirattár, I. I. 472.

³⁾ Sörös: A pannonhalmi szent Benedek-rend tört. II. 419. — Tört. Tár, 1895. 77. reg. 196. dd. 1353. okt. 21., mely hogy téves kivonat, kitészik u. o. a 74. lapon körül 179. sz. regestából. — Úgy látszik nekem, hogy Stegen Ulrik választás útján lett szentmártoni apátja; a választásban azonban a szerzetnek joga ez alkalommal nem volt, minthogy az apátság betöltését a pápa fenntartotta volt magának.

VI. Incze pápa kegyét tehát csakúgy, mint előbb VI. Kelemenét, Della Pusterla élvezte, mert miután Visconti Róbert milanói érsek 1361 aug. 8-án elhunyt, ugyanazon hónap 23-án őt nevezte ki a pápa milanói érsekké és meghagyta egyúttal a konstantinápolyi patriarchaságban is. ¹⁾ E kegyelemnek sem vehette azonban nagy hasznát Pusterlai Vilmos, minthogy Milanó zsarnoka s a pápa rettenthetetlen ellensége, Visconti Barabás, nem engedte, hogy Milanó javadalmát elfoglalhassa. ²⁾ Maradt tehát tovább is Avignonban, a hol 1370 deczember-havában halt meg s eltemettetett ugyanott a dominikánusoknál. ³⁾

PÓR ANTAL.

¹⁾ 1364 jul. 5-ig, mely napon konstantinápolyi patriarcha Tamásfia Péter, a krétai érsek lett, kit az egyház a szentek sorába emelt. (*Eubel* id. m. I. 348.)

²⁾ Petri Azarii Chronicon. *Murator*: SS. XVI. 397. „Psot mortem archiepiscopi Roberti Vicecomitis, d. Guillielmus de Pusterla de Mediolano, valens clericus dicitur fuisse electus in archiepiscopum. *Tamen nihil gaudet, sed Avenione residet de presenti.*“ V. ö. Historia Mediolanen. *Murator*: SS. XI. 739.

³⁾ Catalogus Archiepp. Mediolanen. *Pertz*: M. G. H. SS. VIII. 109. — *Anna*. Mediolan. *Murator*: SS. XIV. 742.

A PORTA RENDELETEI THÖKÖLYNEK AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉGBE VALÓ BEIKTATÁSÁRA.

Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1690 ápr. 15-én meghalt, s ez az esemény mind a bécsi kormánynak, mind a Portának figyelmét fokozottabb mértékben terelte Erdélyre.

A császári hadak ez időben megszállva tartották Erdélyt s így az tényleg Lipót király birtokában volt. Apafi halálával pedig elérkezettnek látszott az alkalom arra, hogy a császár jogilag is Erdély urává legyen. Már az 1689 évi békealkudozások alkalmával követelte Lipót a szultántól, hogy Erdély birtokáról mondjon le, s Apafi halálával az volt a terv, hogy a fejedelmi széket nem töltik be többé. Ez a terv sok pártolóra talált Erdélyben is.

A szultán azonban nem volt hajlandó lemondani Erdélyre nézve fennálló névleges jogáról, sőt mivel az erdélyiek nem töltötték be a fejedelmi széket, jun. 8-án saját hatalmából kinevezte erdélyi fejedelemmé Thökölyt és sürgősen intézkedett, hogy Thököly a fejedelmi széket tényleg is elfoglalja. Erre az ügyre vonatkozólag a konstantinápolyi *Diván-i Humájun* levéltárában néhány okiratot találtam, mely a Porta intézkedéseit és Erdélyre vonatkozó véleményét világosan feltünteti.

Erdélyre nézve a szultán nagyon határozottan hangoztatja tulajdonjogát a hidsre 1101-ik esztendejének Zilkáde-hava elsején ¹⁾ kiadott fermánjában, melyben így szól : »Öröklött birtokomat Erdélyországot egy-két év óta a németek elfoglalták, azért azoknak legyőzése, kiverése és kiűzése, valamint az említett országnak az ellenség kezéből való kiszabadítása fontos gondjaim között a legfontosabb és a szükséges dolgok között a legszükségesebb.«

A mit a szultán fermánjában oly fontosnak és szükségesnek tartott, azt csakugyan nagyon komolyan vette, mert ugyanazon napon, melyen Thökölyt fejedelemmé kinevezte, három rende-

¹⁾ A keresztényen időszámítás szerint 1690 aug. 5-én.

tet is adott ki ¹⁾ Thökölynek a fejedelemségbe való beiktatására vonatkozólag s mind a három rendeletében arról intézkedik, hogy Thökölynek elegendő fegyveres erő álljon rendelkezésére a fejedelemség elfoglalására. Ezek a rendeletek még azt is bizonyítják, hogy minő népszerűsége és tekintélye volt Bethlen Gábor emlékének még ebben az időben is a törököknél, mert a szultán kétízben is ²⁾ kijelenti, hogy Thökölyt azért nevezte ki erdélyi fejedelmmé, mert rokonságban van Bethlen Gáborral. »A Jézus vallásán levő nagy fejedelmek dicsősége — így ír a szultán — a Messiás nemzetében a dicső nagyok választottja, Felső-Magyarország királya Thököly Imre, kinek legyen jó vége és jusson az üdvösség útjára! mivel rokonságban van Bethlen Gáborral, a ki régebben Erdély fejedelme lévén, erős oszlopú és magas rangú házam irányában teljes őszinteséggel és odaadással szolgált, s mivel Isten segítségével tőle is hasonló szolgálattal reménylek, azért öröklött birtokomat Erdélyországot az említettnek adtam és adományoztam.« ³⁾

Thökölynek a fejedelemségbe való beiktatásával Ahmed azovi beglerbéget bízta meg a szultán, s jun. 8-án kelt rendeletében megparancsolta neki, hogy saját katonaságát, továbbá a szilisztriai, nikápolyi, kirk-kiliszai, csermeni szandsákokból a ziamet és timár-csapatokat s névszerint megjelölt egyéb hadi népet vegye maga mellé s úgy kísérje be Thökölyt Erdélybe. A beglerbég mellé kirendelte még a szultán Kászim, Iszmáil és Szalih szandsákbégeket is.

Ugyan az nap ment a szultán rendelete Gázi Geráj tatár khánhoz is, melyben megparancsolta neki, hogy »a mellette levő mirzákkal és egyéb ellenségvadászó tatárokkal« csatlakozzék ő is Ahmed beglerbéghez.

A szultán utasítása a beglerbéghez és a tatár khánhoz az volt, hogy Nikápoly körül találkozzanak s onnan együtt induljanak Thökölyvel Erdélybe. Ahmed beglerbégnek meghagyta, hogy sietve menjen Nikápoly alá, nehogy Gázi Geráj szultán az említett helyre érkezvén, a reá való várakozással késleltessék, ha ő arra az időre oda nem érkeznek. »Azért eme magas parancsom megérkezésekor az említett bégeket és veled együtt kirendelt más hadi népeket magad mellé vévén, sietve menj, hogy Gázi Geráj szultánnal találkozzál.« ⁴⁾

A kirendelt hadi erőnek Oláhországon keresztül kellett Thökölyt Erdélybe kísérni, ezért a szultán egyidejűleg Konstantin oláh vaj-

¹⁾ Mind a három rendelet a Diván-i Humájunban a hidsre 1101-ik évből.

²⁾ Ahmed beglerbéghez és a tatár khánhoz írt rendeletekben.

³⁾ A szultán levele Gázi Geráj tatár khánhoz, a hidsre 1101 évi Ramazán hó 1-ről.

⁴⁾ Rendelet Ahmed azovi beglerbéghez, 1690 jun. 8.

dának is írt.¹⁾ A vajdához írt levélben tudatja Thököly kinevertetését s a török és tatár csapatoknak adott utasításokat, és meghagyja a vajdának a következőket: »Mihelyt magas parancsom hozzád érkezik, te is felkészülj puskás katonasággal és csatlakozzál hozzánk, s mikor az oláh határon levő szorosokon átmenve az erdélyi határokhoz érkeznél, szükséges ügyeikben mindenkép segítséget adj nekik és császári akaratommal megegyező szolgálatban kellőkép szorgoskodjál, az ellenszegüléstől pedig óvakodjál.« Konstantinápolyban jól ismerték a tatárok szokásait s tudták azt, hogy »az ellenségvadászó tatár sereg« nemcsak abban az országban okoz kárt, a hol az ellenség van, hanem ott is, a hol békében kellene átvonulnia. Nehogy tehát a tatárok az átvonuláskor Oláhországot feldulják és kirabolják, ezért a szultán erélyesen megparancsolta a tatár khánnak, hogy az átvonulás alkalmával katonaságát jó rendben tartsa. »Arra gondod legyen — így szól a rendelet — hogy mikor Oláhországon keresztülmentek, katonaságod a rájárat kimélje, azoknak családját, gyermekeit, vagyonát el ne rabolja és fel ne prédálja.«²⁾ Még nagyobb óvatosságra hívta fel a szultán a vajdát s meghagyta neki, hogy »mikor Thökölyvel a tatár és török csapatok Oláhországon átmennek, gondoskodjál, hogy katonáid a környéken szétszórtva legyenek s a rájárat oltalmazzák és őrizzék.«

Thököly mellé a török és tatár csapatok július elején már gyülekezni kezdtek, s jul. 7-én újabb rendeletet küldött a szultán Konstantin vajdához.³⁾ E rendeletben a többi közt ezeket írja: »Megparancsolom neked, hogy midőn Felső-Magyarország királya és Erdély fejedelme Thököly Imre, kinek legyen jó vége! a kisérétére rendelt győzelmes hadsereggel Erdélybe vonúl, nehogy az utakon található vizek s az átmenetel nehézségei miatt hátramaradjon, azokon a helyeken, hol hidakra van szükség, a legnagyobb gondoskodással a szükséges hidakat sietve megépíttesd, a hol pedig csónakokra és hajókra van szükség, ott a vizekre elegendő számú csónakot készíttess elő.«

Erdélyben, mint ismeretes, nem találkozott általános tetazéssel Thököly fejedelemsége, sőt Teleki Mihály jun. 22-én nyílt felhívást intézett az erdélyiekhez, hogy senki Thökölyhöz ne csatlakozzék. Erdély védelme Heiszler altábornagyra volt bízva, a ki Telekivel együtt meg is tett mindent, hogy Thököly bejövetelét megakadályozza.

A szultán Thököly belátására bírta, hogy melyik úton menjen a török-tatár sereggel Erdélybe, s Ahmed beglerbég azt az utasítást

¹⁾ A Diván-i Humájunban őrzött iratok közt, szintén 1690 jun. 8-ról kelteve.

²⁾ U. o.

³⁾ A rendelet 1101 Sevvál-hó 1-én kelt, vagyis 1690 jul. 7-én.

kapta, hogy alkalmazkodjék Thökölyhez. »Az említett királylyal szép egyetértésben, teljes megegyezéssel és egyértelműséggel, a hol alkalmasnak látszik, ott menjetez Erdélybe, s az említett királynak székébe való beiktatása és megerősítése ügyében gondoskodást és iparkodást tanusíts« — írja a szultán a beglerbéghez.

Konstantinápolyban szerették volna, hogy Thököly mennél előbb Erdélyben legyen; ezért aug. 5-én újabb rendelet ment a beglerbéghez,¹⁾ melyben a következőket írja a szultán: »Császári halomásomra jutott, hogy Felső-Magyarország királyával és Erdély fejedelmével Thököly Imrével, mostanában már közel jutottatok a határokhoz, s mivel legfőbb császári kívánságom, hogy a felséges Isten segítségével az említett ország, miként azelőtt volt, meghódolás alá hajtattván, elfoglaltassék, s ez ügyben semmiféle halogatáshoz és késedelmezéshez császári magas beleegyezésemet nem adom: azért tehát bármely helyen jut hozzátok eme magas parancsom, ott meg ne álljatok és ne késlekedjetez, hanem sietve Erdélyországba menjetez és Thököly Imrét az erdélyi fejedelemségbe beiktassátok és behelyezétez.«

A szultán sürgetésének engedve, Thököly aug. 15-én a törcsvári szorosnál termett s aug. 17-én felhívást bocsátott ki az erdélyiekhez, melyben meghódolásra szólította fel őket. A felhívás a szultán utasításainak megfelelő volt. A szultán négy rendeletet is adott ki²⁾ arra nézve, hogy miként bánjanak az erdélyi lakossággal. A szultán rendelete így szólt: »A lakosok közül azokat, kik az iszlám népnek meghódolnak és magas parancsaimnak engedelmeskednek, életükben és vagyonukban semmi bántódás ne érje, hanem kellő oltalomban és pártfogásban részesüljenek, s helyükön megmaradván, a védelem árnyékában biztosságban és nyugodtan legyenek. A rendetlenségben és lázongásban megmaradó gonoszoknak pedig, kik az iszlám néppel ellenkezve, a háboruskodóknak segítséget adnak s magas parancsaimnak nem engedelmeskednek és azok előtt meg nem hajolnak, semmi kegyelmet ne adjatok, hanem őket kardra hányjátok, feleségüket, gyermekeiket fogságra vessétez, vagyonukat, jószágukat az igazhitű harcosok zsákmányává, prédájává engedjétez. Ebben az ügyben a gondatlanságtól és hanyagságtól, valamint az iszlám népnek meghódoló egyének élete és vagyona bántalmazásától, a makacsúl nem engedelmeskedő gonoszok számára pedig a kegyelem adásától nagyon óvakodjatok.«

Ismeretes dolog, hogy Thököly, mivel az utakat elzárták előle,

¹⁾ A rendelet 1101 Zilkáde-hó 1-én vagyis 1690 aug. 5-én kelt.

²⁾ A szultán a tatár khánhoz és Áhmed beglerbéghez írt rendeleteiben is szólt róla, hogy a lakosokkal miként bánjanak, de azonkívül Sevvál-hó elején külön utasítást is adott erre nézve, melynek eredetije szintén a Diván-i Humájunban van.

merészen áttört a havasokon ¹⁾ és szinte észrevétlenül Erdélyben termett. Aug. 21-én Zernyestnél volt az ütközet, a hol Thököly nagy győzelmet aratott a császári hadakon és a velük szövetséget erdélyiek. Ez a győzelem rövid időre Erdély urává tette Thökölyt. Szeptember-hó közepe táján Thököly Keresztényszigeten, Szében közelében országgyűlést tartott, hol az egybegyűlt rendek beiktatták a fejedelemségbe s ezzel teljesült a szultán akarata.

A zernyesti győzelem csak megszerezte, de nem biztosította Thököly számára az erdélyi fejedelemséget, mert nyomban utána Lajos badeni őrgróf a császári hadakkal Szerbiából Erdély felé indult, hogy Thökölyt onnan kiűzze. A Portán értesültek erről s a szultán szept. 4-én sürgős tudósítást küldött Thökölyhöz, ²⁾ melyben »a hősök leghősebbike, a bátrak legbátrabbika« czímezzel illeti őt s a többi között ezeket írja neki: »Mivel jelenlegi tartózkodásod helyéhez az ellenség már közel van s így szükséges, hogy sok katona legyen melletted, ezért a kardforgatásra alkalmas embereket tartsd vissza magadnál és segítség s élelmiszerek után nézz.«

Hasztalan volt azonban a szultáni figyelmeztetés. Thököly s következő hónapban már végleg kiszorult Erdélyből s így a Portának Thököly fejedelemségéhez fűzött reményei nem teljesültek. Csak az a sajnos eredménye lett a rövid idejű fejedelemségnek, hogy a tatárok tőlük telhetőleg iparkodtak teljesíteni a lakosokkal szemben a szultán rendeletét, a rablás és gyilkolás munkáját.

KARÁCSON IMRE.

¹⁾ *Századok*, 1898. 238. l.

²⁾ A szultán levele Thökölyhöz, 1101 évi Zilhidse-hó 1-ről a Diván-i Humájunban.

SÁTOROZÓ RÁJÁK.

A sztambuli *Defterkháne* levéltárában megtaláltam az 1665 évben készült váradi és temesvári deftereket. Ezekben a defterekben gyakran esik szó a *sátorozó ráják*-ról, vagyis sátorozó keresztyén alattvalókról, kiket törökök *kháimáne rája* néven ismertek. A váradi defterekben Bihar-Püspöki, Kis-Marja, Nagy-Kereki, Komádi s más helységek összeírásában gyakran találkozunk a *kháimáne* rájával.

Az egyes községekre kivetett adók felsorolásánál sokszor előfordul ilyen tétel is: *reszm-i kháimánegián*, *dsizie kháimánegián*, vagyis magyarul: sátorozók adója, sátorozók fejadója. A *Magyarországi török kincstári defterek* című igen alapos munka¹⁾ második kötetének bevezetésében a török adózási viszonyokról írt ismertetés rendszeresen felsorolja mindazokat az adónemeket, melyek a két kötetben közölt okiratok alapján megállapíthatók voltak. A sátorozók adójáról azonban ott említés nem történik.

A sztambuli iratok között találtam oly okiratot is, melyben szó van a sátorozó ráják letelepítéséről, más helyen pedig azoknak visszatelepítéséről régi falujukba.

Sátorozó ráják alatt legkevésbé sem lehet talán sátorozó cigányokat érteni, mint első perczen erre gondolhatna valaki, mert a sátorozó cigányokat a régi török közigazgatás sem vette figyelembe, miként a mi mai közigazgatásunk sem sokat törődik velük. Arra meg egyáltalán nem gondolt a XVII. századbeli török közigazgatás, hogy a hódoltsági területeken a sátoros cigányokkal telepítési kísérleteket tegyen.

A sátorozó ráják földönfutóvá lett magyar parasztokból, nagyrészt pedig szerb és oláh bevándorlókból állottak.²⁾

Ismeretes dolog, hogy a magyarországi török hódoltság idején a török közigazgatás és különösen az elviselhetetlenné vált sokféle

¹⁾ Magyarországi török kincstári defterek. Fordította *Lászlófalvi Velics Antal*. Bevezetéssel ellátta *Kammerer Ernő*. Budapest, 1890. II. köt.

²⁾ A defterekben felsorolt nevek túlnyomó részben szerb és oláh hangzásúak s így ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a sátorozó ráják túlnyomó részben bevándorlottak voltak.

adóztatás egyik oka volt a falvak pusztulásának. A lakosok a türhetlen zaklatás alól másképp nem tudtak szabadulni, mint azzal az eljárással, hogy összeszedték értékesebb ingóságait, elhajtották barmaikat, s odahagyva állandó lakásukat, földjüket, egyszerűen megszöktek a falujokból.¹⁾

Erről a visszás helyzetről értesültek Konstantinápolyban is, mivel a falvak elnéptelenedése által a török államkincstár károsodott. Szultáni rendeletek is intézkedtek²⁾ az elszökött lakosok visszatelepítéséről, de csekély eredményyel.

A földműves nép többnyire olyan községekből szökött meg, melyek ziámet és timár-birtokok voltak, vagyis a melyeket török katonák és hivatalnokok fizetés gyanánt kaptak, mint hűbértartásokat. Az ily birtok nem volt apáról fiura örökölhető, azért a birtokos rajta volt, hogy míg a kezén van a birtok, addig a lehető legnagyobb jövedelmet húzhassa belőle. Ennek a rablógazdálkodásnak eredménye volt a faluk elnéptelenedése.

A megszökött lakosok egy része a városokba menekült, mert a városok többnyire kincstári birtokok voltak s ennek következtében a kivetett rendes adókon kívül másféle terheket a lakosok ott nem viseltek. A szökevény lakosságnak az a része, mely nem tudott valamely városba huzódni, kóborló életre adta magát. Ezek a földönfutókká lett magyarok, valamint az elnéptelenedett helyekre Oláhországból és Szerbiából beözönlő pásztornépek lettek a *kháimánegján* vagyis sátorozó ráják.

A sátorozó rájákknak két osztályát lehet a török okiratok nyomán megkülönböztetni. A ráják egyik csoportját tették a defterbe foglalt ráják, a többiek pedig defteren kívül álló ráják voltak, kiket törökül *khárids-i defter* néven említenek az okiratok. A defterbe foglalt ráják után meghatározott összegű adót vetettek ki az egyes községekre, mit ha az illető rájácson behajtani nem tudtak, az esetben a községnek kellett azt megfizetni, mivel az adókat a község terhére rótták. A sátorozó ráják után kivetett adó községek szerint különbözött, s némely községben, melynek nagyobb határa volt, jelentékeny összegre rúgott. Csak példaképp említek fel néhány községet a Sztambulban talált váradi defterekből. Diószeg város adói között *reszm-i kháimánegján* vagyis *sátorozók adója* címen előjegyezve van 2000 ákcse. Püspöki község 1500 ákcset fizetett ezen a címen, Komádi község pedig 1575 ákcset. Valamennyit túlhaladta azonban a váradi defterekben Szent-Margita község, mely a *sátorozó ráják adója* címen 2400 ákcset fizetett. Némely községben

¹⁾ Ezekre vonatkozólag több példát említ fel Salamon Ferencz is *Magyarország a török hódítás korában* című munkájában, 221—224. ll.

²⁾ Török-magyarkori Államokmánytár, III. 387. és 392. l. Különösen Ibrahim szultánnak 1647 márczius-havában kelt rendelete.

csékély összegre rúgott a *kháimánegján* adó; így pl. Nagy-Kereki község csupán 500 ákcset, Berettyó-Ujfalu ¹⁾ 600 ákcset fizetett e czímen.

A sátorozó ráják, kiket az egyes községeknél defterbe foglaltak, pásztorkodó népek voltak, kik a községeknek nagyterjedelmű legelőit bérbe vették. S noha a török defterbe sátorozó név alatt vannak bejegyezve, azért épen nem kell igazi nomádoknak gondolni őket. A pásztorkodásra, a nagyobb mérvű állattenyésztésre alkalmul szolgáltak azok az elpusztult községek, melyeknek területét a török defter készítésénél a határjárásban valamelyik megmaradt közeli faluhoz csatolták. Így történt, hogy a defter Püspöki községhez sorozza Kis-Szántót, melyről azt a feljegyzést találtam, hogy ráják egyáltalán nincsenek benne. Ez azt mutatja, hogy az összeírás idején a lakosok mind megszóktek belőle. Hasonló megjegyzéssel csatolja még az említett faluhoz a defter a következő helyeket is: Iklód, Kamocs, Meska, ²⁾ Megyer, ³⁾ Szintjova ⁴⁾ nevű pusztákat és falukat, melyekről mind azt jegyzi fel az összeírás, hogy ráják nincsenek benne.

Megtörtént, hogy egyes helységeket, melyeknek lakói elszóktek és sátorozó ráják lettek, időközben *vakuf*-birtokokká tettek. Az ily községek azelőtt záímet és timár-birtokok voltak, mikor azonban *vakuf*-birtokokká tették őket, akkor a régi lakosok ismét visszatértek. A *vakuf*-birtokok jövedelmét tudvalevőleg mecsetek, iskolák, imáretok vagyis szegényházak fentartására fordították, így tehát e községek adózása hivatalos kezelés és ellenőrzés alá került s a lakosoknak nem kellett többé a magánbirtokosok zaklatásától tartaniok.

A temesvári defterekben találtam azt a bejegyzést, hogy Köprüli Mohammed pasa nagyvezir Szentmiklós, Ság, Nagylak s több más községet a Maros mentén *vakuf*-birtokká tett, mire a megszókött lakosok önkényt visszatértek régi lakóhelyükre. Az erre vonatkozó török feljegyzést szószerint magyarra fordítom: »A nevezett falvak lakossága ennekelőtte szétszórva volt, miután azonban mostanában a *vakuf*hoz irattak és soroltattak, régi lakóhelyükre újra visszatértek és beleegyeztek, hogy a *vakuf* számára tizedet, méhkas-adót, olajat, a szokásos bárányokat, negyven ákcse hordó-adót s harács és egyéb adók fejében négy száz ákcset fizetnek.«

¹⁾ Törökül: *Ujfalu díget nam Bereko* (Ujfalu, másik neve Bereko).

²⁾ A magánhangzók hiánya miatt tökéletlen török írással, különösen pedig a defterekben használt *szíákát* írásmóddal jegyzett magyar neveknek kibetűzése rendkívül nehéz munka, s így számos helynevet alkalmas segédkönyvek hiányában itt Konstantinápolyban nem is tudtam megfejteni.

³⁾ Törökül írva: Megir.

⁴⁾ Valószínűleg Szent-János.

Ezek a visszatérő ráják már azelőtt is fel voltak véve a defterbe mint sátorozók, mert az említett új vakuf-defter készítésére vonatkozólag e szavakat találok feljegyezve: »Ezen defter az, melyre nézve magas fermán adatott ki, hogy az előbbi nagyvezir, néhai boldogult Köprüli Mohammed pasa — legyen fényes a sírja és jusson a paradicsomba! — ő magassága által vakuffá tett falvaknak régi rájái újlag összeirassanak és róluk defter készíttessék. A magas rendelet értelmében a jelenlegi nagyvezir ¹⁾ agái közül Mehemed aga kezdeményezése és munkája folytán az említett vakuf-falvaknak elszéledt rájái újra összeirattak és defterbe foglaltattak.« Ezeknek a vakuf-birtokokká vált községeknek összeírása 1664-ben történt, mert az előbbi feljegyzés e szavakkal végződik: »Kelt az áldott Ramazán-hóban az 1074 évben«, a mi az 1664 év márczius-havának felel meg.

A defterbe foglalt sátorozó rájakon kívül voltak olyanok is, kiket semmiféle defterbe nem jegyezték vagy nem jegyezhettek be. Ezeknek életmódja igazi nomád életnek mondható. Az ilyen defteren kívül álló ráják egy csoportjának letelepítésére vonatkozólag két okiratot találtam a sztambuli Defterkhanében az 1661 évből. A defteren kívüli sátorozó rájáknak letelepítése csak bizonyos kedvezményekkel volt lehető. Ilyen telepítést végzett Köprüli Mohammed pasa nagyvezir, midőn Aradnál a Maros folyón hidat építtetett. A híd gondozása végett szükség volt külön e célra rendelt embe-
rekre, Köprüli Mohammed tehát defteren kívül álló sátorozó rájákat telepített le bizonyos kedvezményekkel és kiváltságokkal a Maros mellett az új híd jó karban tartása és egyéb szolgálatok céljából.

Az erre vonatkozó két török okiratnak teljesen egyező bevezető része világosan elmondja a telepítés célját és módját. Ez a bevezető rész így szól: »A jelenlegi nagyvezir, a világ rendje, a szegények menedéke, a gyengék oltalmazója, Mohammed pasa — a felséges Isten segítse őt szándékaiban! — ő magassága, a Maros folyón általa újonnan épített nagy hídnak, Uj-Arad palánkáinak, a szent daáminak, a jeles iskolának, az utasok és jövevények számára épített és át-
tos alapítványul hagyott szerencsés helyzetű szállóháznak s az említett palánkában levő összes vakufjainak és kegyes alapítványainak szükséges javítása és tatarozása, valamint egyéb szükségleteknél való szolgálatoknak elvégzése és teljesítése végett elrendelte, hogy az említett hídnak két oldalára a *defteren kívüli sátorozó ráják* közül négyszáz család telepíttessék oly módon, hogy fejadótól, földadótól és minden más törvényes adótól és követeléstől felmentve és kivéve

¹⁾ Köprüli Mohammed fia Köprüli Ahmed, ki közvetlenül atyja után lett nagyvezir. Ez az eset egyedül áll a török történelemben.

legyenek. E végett a mostani jenei béghez, a hatalmas és magas méltóságú Huszein pasa ó nagyságához s Gyula és Világos kádijaihoz engedelmességet kívánó magas parancsa érkezett, melyben meghagyja, hogy a már említett hídnak és palánkának mind a két oldalára letelepítendő négyszáz család rájának lakóhely, szériüskert udvar, kert, és valamennyi számára elegendő nagyságú föld világosan kijeleltessék, meghatároltassék és írásba foglaltassék.*

Ez egyező bevezetés után az egyik okirat pontosan leírja, hogy az aradi palánka *temesvári kapuján* kívül minő birtokot jeleltek ki a letelepülő sátoros ráják számára ; a másik okirat pedig a *jenei kapun* kívül kijelölt birtokot írja le részletesen.

Mindegyik okirat az 1071 évi Dsemádi-ül-evvel hónap közepén kelt, vagyis időszámításunk szerint 1661 január-hó második felében. Az okiratokat alájegyezték Hamza bég ibn Bekir jenei mir-liva, Ata bég ibn Ibráhím gyulai mir-liva, Mehemed aga ibn Szulejmán a temesvári janicsárok szerdárja, Mehemed aga ibn Redseb a jenei csausok ketkhudája, Elhádsi Kenaán aga temesvári mir-alaj s még néhány tanu.

Ezek az adatok, melyek a sátorozó rájákról, mint külön néposztályról tesznek említést, egyúttal azt is mutatják, hogy a XVII-ik század második felében meglehetősen nagy lehetett a számuk az alföldön.

KARÁCSON IMRE.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A romániai magyar telepek történeti vázlata. Irta *Auner Károly.*
Kiadja a Szent László Társulat. Temesvár, 1908. Csanád-egyházm.
kny. 8-r. VIII, 94 l. Két térképpel.

Auner Károly bukaresti kanonok, ki a romániai római katolikus magyarok lelki gondozásában maga is részt vesz, a magyarság iránti jóindulatú érdeklődéséről tesz tanúságot előttünk fekvő tanulmányában is, melyben a romániai magyar telepek történetét kísérli meg összeállítani.

Kutatásaiban a XIII. századra megy vissza, s az első magyar településeket a német lovagrend havasalföldi hódításával hozza összefüggésbe; e századból azonban csak igen gyér, bizonytalan nyomokra tud rámutatni. Voltaképen csak Laczkfi András erdélyi vajda moldvai hadjárata után (1343) indulhatott meg a magyarok letelepedése Moldvában a Szeret középső folyása mentén s főleg a Tatros (Trotus) völgyében, a hol a földrajzi elnevezések is magyar eredetre vallanak. Erősebb lökést adott a kivándorlásnak a huszita üldözés, majd az 1490-es években Báthori és Drágfi erdélyi vajdák által a Székelyföldön nagy szigorral foganatosított adóbehajtás és a nyomában támadt lázadás leverése. A XV. század végén nyoma van már a cáiksomlyói observans (szigorított Ferencz-rendi) zárda alá tartozó bacau kolostornak is, mely a moldvai magyar telepések lelki gondozásának középpontjává lett. A magyar observansokat azonban a moldvai vajdák az 1550-es években, majd rövid visszatértük után 1572-ben elűzték s kolostoruk is leégett. Helyöket lengyel conventualis Ferencz-rendiek foglalták el, kik nem bírván a nyelvet, a magyarok közti lelkipásztorkodásra képtelenek voltak. Ezzel megindulnak a vigasztalan helyzetbe jutott magyarok panaszai és — sajnos — jórészt sikertelen törekvései magyar papság után. Egy ideig a jezsuiták segítenek a bajon, s Quirini Bernardin, az 1590-ben Bacau székhelylyel argyasi püspökké kinevezett observans szerzetes elismerésre méltó buzgalommal iparkodik is egyházmegyéjét rendbehozni, erdélyi származású

papokat szentel, a csíksomlyói observansokat 1601-ben a visszafoglalt bacau kolostor birtokában megerősíti, munkája eredményét azonban tönkre teszi a tatárpusztítás, melynek ő maga is áldozatul esik. Utódává Arseno János, majd a lengyel conventualista Lubienicki Valerián lett, s ettől kezdve két századon keresztül lengyelek töltik be a bacau püspöki széket, kik egyházmegyéjüket majdnem teljesen elhanyagolták. A bajon segítettő, a szentszék 1620-tól kezdve egy missió-praefectus alatt olasz conventualistákat küldött Moldvába, kik azonban sem a magyar lakosság rokonszenvét megnyerni, sem feladatukat kellően megoldani nem tudták. A moldvai egyházmegye kormányzásával megbízott Bandulovich (Bandini) Márk (1643—1652) és Parchevich Péter (1656—1674) marcianopolisi (Preslav) érsekek buzgólkodása magyar papok hiánya s az olasz conventualisták ellenállása miatt, szintén kevés eredményre vezetett. Nem igen javult a helyzet a karloviczi béke után sem, mely a török földön élő katolikusok szabad vallásgyakorlatát biztosította, mert a moldvai magyar lakosság szaporodásával a lelkipásztorkodás ügye nem tudott lépést tartani. A szentszék 1744-ben intézkedett ugyan magyar missionariusok kiküldése iránt, de a rendelet alkalmas papok hiányában nem volt foganatosítható. Nehezítette a helyzetet az is, hogy a moldvai osztrák consulok politikából nem támogatták, sőt akadályozták a magyar clerus iránti törekvéseket, abban a hiu reményben, hogy ezzel gátat vetnek a mindinkább erősödő kivándorlásnak is. 1825-ben Paroni Fülöp János moldvai vicarius a conventualisok magyar tartományával egyezséget köt hat magyar missionarius kiküldése iránt; de anyagi nehézségek miatt 1843-ban felbomlik ez a szerződés is, s a megújításra irányuló kísérletek megghiúsulnak. Kedvezőbb volt a helyzet Oláhországban, a hová csak II. József alatt indul meg az újabb kivándorlás, s a hol különben is csekély magyar lakosság mellett a bolgár-oláh observans provinciában számos magyar szerzetes működött.

A magyar papságért vívott küzdelmek vázolója alkotja a szerző tanulmányának gerinczét, melyhez érdekesen fűzi hozzá a moldvai és oláhországi római kath. magyarokról fenmaradt statisztikai adatokat. Az első ilyen statisztika Quirininek 1597 táján kelt egyházlátogatási jelentésében található, mely Moldvában 1691 kath. családot mutat ki 10,704 lélekkel; lakóhelyeik 15 városra és 16 falura terjedtek ki. A szerző ebből 9000-re bécsüli a magyarokat. Oláhországban ugyanekkor elenyészően csekély a magyarok száma, s lassankint ezek is kiköltöznek. A XVII-ik század elején dúló tatárpusztítások következtében a moldvaiak száma is nagyon leolvadt; úgy hogy pl. Bandulovich 1646 évi

szűkkörűek voltak s nem mutatnak városi színvonalra. A szerző az oklevél egyes szavaiból e kiváltságok régibb voltára következtet; a *solito more* kifejezésben azonban, bármint bonczol-gassuk is, időbeli momentumot nem tudunk látni. Miként olvashatta ki Mátyás király szabadalmából a templom és temető *adómentességét*? — nem tudjuk. A várost ért viszontagságok közt a husziták betörése és Giskra uralma közelebről érinti a kézmárki vár történetét, s itt több világosságot vártunk volna. A husziták és Giskra szereplése nem fedi egymást sem időrendben, sem politikai tekintetben. Az 1433 évben Giskra hadai még nem jutottak el Kézmárkra. Giskra, az özvegy királyné felsőmagyarországi főkapitánya, csak 1440-ben jön be az országba, mint erről Bruckner munkájából is (37. l.) tudomást szerezhethünk. Többízben megemlíti a szerző, hogy Kézmárk szabad királyi várossá lett, de az évszámmal adós marad. A XVI. és XVII. század történetéről is hallgat, vagy nagyon keveset mond; pedig itt lett volna helyén, sőt a munka céljához is talált volna, ha a kézmárki képirók, képfaragók, asztalosok, ötvösök, építőmesterek, kannagyártók stb. viselt dolgairól megemlékezik.

A város műemlékeiről szóló rész a munkának érdemesebb része, melyben a szerző minden aprólékos részletre kiterjeszti figyelmét s a műtörténetírónak kútforrás értékével bíró dolgot nyújt.

Kézmárk nevezetesebb műemlékei: a várkastély, a harangtorony, a szent kereszt temploma, az evangélikus fatemplom, az új evangélikus templom és a városháza.

A várkastély keletkezése bizonytalan. A vár kápolnájának fenmaradt részletei s a városi levéltár oklevelei igazítanak útbennünket. A szerző nagy feneket kerít a dolognak s az építkezés idejét az 1270 év előttre helyezi. Ellentmond ennek az épület legrégebb, korunkra maradt része, a *háromoldalú apsis*, és a vár első emeletén ma is látható *csúcsíves ajtócska*.

A vár mai formáját felsőmagyarországi renaissance-stilben I. Thököly Istvántól nyerte, ki az épületet nagy pompával megújította. Bruckner lelkes magasztalója az épületnek s szavaira a régi fényben ragyognak újra az omladozó kövek és pezsgő élet kél a néma falak között.

Ily stilben épült a harangtorony is. Az épületen a kétfejsű sas sgrafittója látható, mely a Thökölyek czímeréből került a toronyra s alkalmazása itt sem történt önkénytelenül vagy ötletszerűen, hanem a Thökölyekre, mint építőkre mutat.

A szent kereszt templomának leírása a mű legjobban megírt fejezete, a mint maga az épület s a benne levő oltárok és egyházi felszerelések is a város legértékesebb műemlékei. A pongyola

stilus azonban félrevezetheti a laikust, midőn azt olvassa, hogy »az oltár szárnyképeit a nagyböjt hetében bezárták és a szárnyak külsején Krisztus szenvedéseiből festettek jeleneteket, hogy az oltár képei is megfelelők legyenek a nagyböjti hangulathoz.« Ezt úgy kell érteniünk, hogy a behajtott oltárszárnyak hátsó lapjára festett passio-jelenetek lettek ily módon láthatókká. Majd azt mondja, hogy a szentségház »nem teszi azt az oszlopokkal túlszufolt benyomást, mint a lőcsei.« Nem a benyomás, hanem a szentségház van oszlopokkal túlszufolva. Az egységes öszbenyomás (gesammteindruck) az evangélikus fatemplom leírásánál is kísért. Pedig helyesen *hatást* ír a szerző, midőn a várbeli istállókról szól; természetesen itt sem a hatás, hanem az építkezés nagyméretű és nagyszabású. Jobb tudomása ellenére írhatta, hogy Szent Margit ábrázolásánál a sárkány csupán Giulio Romano óta elmaradhatatlan.

Az evangélikus fatemplom, mint egyháztörténeti emlék is méltó a fentartásra. Nem helytálló a szerzőnek az a megjegyzése, hogy a faépület svéd stilben épült, s hogy itt az orgonakarzaton festett angyalok *velencei jellegű* hangszereken játszanak; valószínűleg Bellini oltárképei emlékének hatása alatt keletkezhetett ez az ötlete. Renaissance felfogásról, renaissance hatásról pedig aligha lehet szó 1711-ben alkotott műveknél.

Az új evangélikus templom 1906 óta Thököly Imre fejedelem sírboltja lett.

A műemlékek tárgyalását az 1799 évi tűzvész után rokoko, szabatosabban antikizáló rokoko-stilben újjáépített városháza leírásával végzi szerzőnk. Az épület középkori alapokon áll, a miről a bártfai városi levéltár egy okleveléből értesülünk, melyet néhai Ábel Jenő közölt a Történelmi Tár 1882 évi folyamában s a melyre Bruckner is hivatkozik, a nélkül, hogy forrását megnevezné.

Nem tudunk megbarátkozni azzal az újabban felkapott módszerrel sem, hogy az író a használt forrásokat előszavában vagy munkája végén sorolja fel, mert így az ellenőrzés fáradságos, mondhatnánk lehetetlen. Bruckner is gyakran hivatkozik Kézsmárk város levéltárában tett kutatásaira, de a levéltári jelzetekre sehol sincs utalás; pedig ez az utána jövő kutató munkáját igen megkönnyítené. A mű illusztrációi közül Kézsmárk címeres levelének igen sikerült mása a munka dísze.

KEMÉNY LAJOS.

Joannes Vercellensis és a magyar Margit-legendá. Irta Horváth Cyrill. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 47 l. — *A Margit-legendá forrásai.* Irta Horváth Cyrill. Budapest, 1908. Székesfővárosi kny. 8-r. 2, 85 l. Egy hasonmással (Különlenyomat a budapesti IV. ker. főreáliskola 1907/908 évi Értesítőjéből.)

Középkori magyar legendáinknak érdekes csoportja a Szent Erzsébet, Szent Katalin és a Margit legendája. Az elsőnek forrásait Laban Antal eléggé tisztázta.¹⁾ A Katalin-legendá problémái Katona Lajos kutatásának eredményei óta — legalább nagyjában — megoldótek. Horváth Cyrill legújabb két értekezése a Margit-legendá eredetét és forrásait is tüzetesen megvilágítja.

A Margit-legendá keletkezésének hosszú története van, mely szorosan összefügg a Margit királyleány szentté avatása végett kétszer is megindult perrel és e per jegyzőkönyveivel. V. István, IV. László, Róbert Károly és Mátyás királyaink sürgették e per befejezését. Uberto Bianchi, La Corre, Bertholdus de Bosant, Ferrari Zsigmond, Sartori Antal, Lósy Imre és Batthyány Ignác nevéhez, munkásságához fűződnek a Margitira vonatkozó iratok. Több század buzgólkodott ez ügyben, és IV. Béla király leányát, jólehet a szentszék sem gördített akadályt a dolog útjába, még sem avatták szentté. Csupán az irodalom történetében lett azzá, a róla szóló legendák által.

E legendák alapja Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve, melyet a szű koporsójában találtak s a melyet 1641-ben Lósy Imre lemásoltatott. A legendákban pedig Horváth Cyrill két főtípust különböztet meg. Ezeken alapulnak a későbbi legendák, melyek minden vizsgálatnál új és új formában merülnek fel. A két típus a *Garinus-* és a *Vercellensis-féle*. A Garinus-féle legendának két fő változata ismeretes, a Vercellensis-félén alapul Horváth kutatásai szerint Ranzanus Péter Margit-legendája. A minket érdeklő legfontosabb kérdés azonban az volt, hogy hova tartozik a Ráskai Leától származó magyar nyelvű Margit-legendá és mik ennek a forrásai? Révai, Toldy, Knauz és Volf keresték e kérdés megoldását. Vercellensis legenda-változatát nem ismerték ugyan, de ennek legjelentősebb származéka, a Ranzanus legendája által mindkét típus változata ismeretes volt. A kutatók főhibája az, hogy *tartalmi* összefüggéseket kerestek és szövegösszehasonlítás nélkül csupán negatív eredményre jutottak. Knauz megállapította, hogy a Ráskai Lea legendájának vannak részletei, melyek a Garinus-legendában nincsenek meg. Horváth

¹⁾ *Olv. Századok*, 1908. 840. l.

kimutatja, hogy a Ráskai, Garinus- és Ranzanus-féle változatban (a közös ősforrás, a jegyzőkönyvek miatt) vannak szó szerinti egyező részek.

Horváth legfőbb érdeme e téren, hogy nemcsak a legendák összefüggésében állapított meg rendszert, hanem évek munkája árán a magyar legendát is összevetette az egyes változatokkal és forrásait pontosan megállapította.¹⁾ Eredményül kimondta, hogy a legenda forrása jórészt a Bertholdus de Bosant jegyzőkönyve volt, de kellett még egy munkának lenni, melyet Ráskai Lea szó szerinti lefordított. Most megjelent két értekezésében rámutat Horváth Cyrill e másik forrásra, a *Joannes Vercellensis* legendájára, illetőleg ennek 1454—1468 között készült *Georg Volder*-féle német fordítására, melynek kéziratát a müncheni áll. és udv. könyvtár őrzi. (Cod. germ. 750.) Mind a két értekezés ugyanazt a feladatot oldja meg: összeveti Ráskai Lea fordításának a Volder-fordításban is meglévő részleteit eredetijükkel.

Ezt a feladatot részletezi az Akadémia kiadásában megjelent füzet, melyben — sajnos — sok a sajtóhiba. Használhatóbb a másik, terjedelmesebb értekezés, mely híven közli a német legenda teljes szövegét, azután pedig a Joannes Vercellensis eredeti (latin) legendájával veti össze a Ráskai-féle legenda részleteit. Horváth Cyrill mind e kutatásokkal, párhuzamokkal és rendszerezéssel végleg tisztázta Margit-legendánknak — ennek a gyönyörű munkának — eredetét, melylyel képes irodalomtörténetében is bőven és szívesen foglalkozott. Középkori irodalmunknak egyik fontos fejezetére derített teljes világosságot, s épen a legjobbkor, midőn az új Nyelvemléktár — a mely közönségünk előtt is a maga fenségés nagyságában mutatja be a magyar középkor irodalmát — már előkészülöben van.

Horváth Cyrill megállapítja, hogy a Margit-legendának a Ráskai-féle változaton kívül még két magyar töredéke van; megjelöli ezek forrását, végül pedig meghatározza, mi érdeme van a kompilátornak. Anyag tekintetében kevés a legendában az eredeti, de nyelve miatt és mert számos munkának volt a forrása, így is érdemes munkát végzett.

GÁLOS REZSÓ.

¹⁾ A Margit-legendáról. *Irodalomtört. Közlemények*, 1906. Garinusra és Ranzanusra vonatk. — A Margit-legendá forrásai. *Magyar Nyelvőr*, 1906. Párh. helyek a jegyzőkönyvekben.

Az Alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi egyesület tizennegyedik Évkönyve. A választmány megbízásából szerkeszti *Kárpiss János* egyleti titkár. Gyulafehérvár, 1908. Püspöki lyceum kny. 8-r. 122 l. XVI táblával és 3 alaprajz-melléklettel.

Az Alsófehér-megyei történelmi és régészeti egyesület a legmunkásabb vidéki társulatok közé tartozik. Cserni Béla ásatásai nem csupán Apulum helyrajzát gazdagítják, hanem Dácia művelődéstörténelméhez is értékes adalékokat szolgáltatottak már, úgy hogy ez idő szerint külföldi szaktudósok is tudomást szereznek az egyesület tevékenységéről.

Ez a kötet is két becses közleményt hoz *Cserni Béla* tollából. A bevezetés a társulat és muzeuma megalapítójának, a tragikus véget ért dr. Reiner Zsigmond miniszteri titkár emlékének van szentelve. Reiner Zsigmond buzgalmának köszönhetjük, hogy 1886-ban az akkor virágzása tetőpontján állott Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat példájára megalakulhatott az Alsófehér-megyei hasonló célú egyesület. Reiner *Zs.* első ifjúságától fogva lángoló lelkesedéssel csüngött szülővárosa szép multján, s az általa a város különböző részeiről előbb lakásán, majd a városi kisedővóban összehordott emlékekből nőtte ki magát a Cserni Béla ásatásaival oly szépen megnövekedett muzeum.

Imecs F. Jákó a régi Fejérvár helyrajzát mutatja be *Giovani Morando Visconti* 1711-iki felvétele és *Alvinczi Péter* fejedelmi praefectusnak 1674-ben a »kerítésen« vagyis a váron kívül és belül lakozó gyulafejérvári nemesek és polgárok telkeiről szóló kimutatása alapján. A régi Fejérvár külső kerített várost alkotott, vagyis gyepűvel, palánkkal övezett város vala, s a mai belső várostól vagyis a tulajdonképeni vártól nyugatra, a vár övéen (glacé), a katonai gyakorlótéren kívül, egészen a szőlők aljáig s a jelenlegi katonai temetőig terjedt. Az 1713-ban újjáépített katonai vár miatt a keleti lejtőre áttelepített s ott egyelőre *Ujváros*-nak emlegetett város lakói előbbi otthonuk utczaneveit is magukkal vitték, úgy hogy a jelenlegi Gyulafehérvár belvárosa ellentétes irányban mutatja a régi vár utczarendszerét.

Alvinczi 1673-iki lustralis conscriptiója a gyulafehérvári nemesek és polgárok telkeire szorítkozván, a régi fejedelmi vár telkeit, lakóit és hatóságait a fejedelmi udvartartás tartozékaival, a fiskális uradalmi tisztek, jobbágyok, zsellérek, zsidók, rácok és más telepések nagyszámú tagjaival mellőzte. A conscriptió 530 nemesi és polgári lakott telek mellett 234 pusztá telket mutat, szomorú illusztrálására azoknak a pusztulásoknak, melyek a II. Rákóczi György ellen 1658-ban Erdélybe vezérelt tatár csapatok nyomában támadtak. Ettől számítható az *Apafi Mihály* idejéből Gyulafehérváron és

Erdély-szerzte kimutatható sok jövevény s különösen havasalföldi oláh, görög (örmény), személy, német lakosságnak, a nemesség és régibb oláh jobbágyok, zsellérek mellé történt telepedése.

Cserni Béla szerencsés vala dr. Balázs Endre theologiai igazgató közreműködésével Bethlen Gábor vízvezetékére is ráakadni. Bethlen fejedelem a rómaiak egyik vízvezetékét újjátatá meg. A rómaiak ugyanis a város északi részében levő Mexikó vagy Ujvilág nevű püspöki uradalomban maig használható három bő forráson kívül az északnyugati részen, valamint a délnyugati határon az u. n. *Királykút* vizét szintén felhasználták. Az utóbbinak 238—244 közt, Gordianus kormányéveiben Apollo rendeletére történt renovatióját felirat is (Corpus Inscr. Lat. III. 999. sz.) hirdeti. A legkiadóbb forrás a nyugatra eső 780 m. *Mammot*-hegyalji Tolvaj-kútból a *Plateau* nevű legelőn látható vízgyűjtőbe vezetett s onnan Apulumba szétesztott vezeték. Ezt használta fel Bethlen Gábor is a Szalárdi János siralmas krónikájában (1634—1666) említett vízvezetékre, mely «a szőlő-hegyeken által csőkön a föld alatt igen szép, bő forrásvizet vitetett volt be, mely elsőben a konyhaudvarban a megírt tornyok (székes-egyház) ellenében öntötte be szép bőséggel magát, onnét pedig a templom oldala mellett . . . a város belső piaczára deriválódott . . . a fejedelmi istállók udvarára bemenő alsó kapu előtt, nem messze az öreg templom falánál öntődött ki . . . Cserni a csövezet egész hosszú szakaszait épségben találta ásatásainál és sikerült fényképeivel is megörökíté azokat.

Ugyancsak Cserni számol be az Apulum romjain 1904 novemberétől 1907 szeptemberéig végzett ásatásokról, alaprajzzal és fényképekkel tüntetvén fel a munkálatok menetét. A férfi és női fürdőnek már csupán keleti és nyugati része ismeretlen s egy nagyobb arénaszerű ívezetes építménynek is nyomait találták. A leletekből Epona gall istenség oltára fontos C. Julius Castianustól, ki 217-ben a három Dacia *legatus Augusti pro praetore* tisztét viselte és Caracalla megöletése után Macrinus által mozdíttatott el.

A csász. és kir. hidász-zászlóalj parancsnokságának előzékenységéből a zászlóalj gyakorlóterén maguk a katonák folytatták Cserni vezetése alatt a kutatást. Magánépítkezés nyomai mutatkoztak erre felé most is. A Kutyamál nevű szőlőhegyen a római temetőt is megtalálta Cserni.

Avéd Jákó ny. gymn. igazgató *Adatok Gyulafehérvár esőviszonyaihoz* cím alatt szakszerű észleleteit közli az 1875—1901 negyedszázadról.

A tartalmas és gazdagon illusztrált Évkönyvet az 1905—1906 évekről szóló titkári jelentések s egyéb hivatalos közlemények fejezik be.

TÉGLÁS GÁBOR.

TÁRCZA.

ESZTERGOM KIRÁLYI VÁROS ELZÁLOGOSÍTÁSA

1502-BEN.

A *Gazdaságtörténelmi Szemle* 1904 évi folyamában (161—205. II.) közölt tanulmányom, melynek címe : *Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt*, — szinte nyomról-nyomra követte Esztergomnak, Magyarország e hajdani fővárosának, a királyok, érsekek és primások fényes székhelyének, saját vétkéből bekövetkezett hanyatlását, folytonos sülyedését a mohácsi vész, mely után 1543-ban török kézre kerülván, egyidőre szinte teljesen megsemmisült.

Ezen tanulságos, de szomorú kutatásaim közben kikerülte figyelmemet az a szégyenletes állapot, midőn II. Ulászló király Esztergom városát négyezer aranyforinton elzálogosította Bakócz Tamás biboros érseknek. E záloglevél foglalatát, mely hazánk akkori viszonyaira is világot vet, kivonatban ezennel bemutatom :

Midőn tudomásunkra jutottak — így kezdi II. Ulászló király levelét — a borzasztó pusztítások, számtalan ember romlása, rab-ságba jutása, egyéb kimondhatatlan károk, zsákmányolások, tűzvészek, melyekkel a törökök, a mi ellenségeink s az egész kereszténység ellenségei, országunk végvidékét, nevezetesen Bosnyaországunkat hosszabb idő óta sanyargatják, dúlják, szinte tönkre teszik; miután megértettük, mily veszedelemben forog Jajcza vára és ama néhány erőd, mely Bosnyában még fönáll; főleg midőn hírt vettünk arról, hogy Leurech községét és várát s egyéb szomszéd erőseégeket a törökök megvitták és fölégették a mult télen, az időben, hogy Magyarországunkon kívül, szükséges ügyek elintézése végett Csehországban valánk elfoglalva, és hogy Jajcza várából a törökök folytonos kalandozásai és cselvetései miatt embereink nem közlekedhetnek; sőt arról is értesülénk, hogy a törökök nagy sereget gyűjtván, Jajcza várát megostromolni készülnek : nagy aggság szállott meg bennünket, miképen védhetnők és tarthatnók meg nevezett várunkat, mely kulcsa és védőfala nem csupán a mi országunknak, hanem az egész kereszténységnek is. Tanácsot ültünk tehát híveinkkel, a főpapokkal, főurakkal és más tanácsosainkkal, kiknek egy-

hangú hozzájárultával meghatározott számú hadi népet gyűjtöttünk és küldöttünk Jajcza és néhány még fönnálló várunk védelmére. Mint-hogy azonban számos és különböző országos szükségjeink fedezésére kellő pénzzel azonnal nem rendelkezünk, főtiszteletű Tamás bibornok és esztergomi érsek úrhoz folyamodtunk, ki tekintetbe vévén bajunkat és országunk súlyos bajait, a veszedelmet, melyben Jajcza és a többi várak forognak; megindulván ezen fölül könyörgéseinken, öcsceivel: Erdődy Bálint, Péter, Pál, János és másik Erdődy Bálint nemeseikkel egyetemben, hadi népünk zsoldjára és útjára négyezer forintot adott nekünk készpénzben, kölcsönképen; mely összeget kézhez vettünk tőlük. Biztosítani akarván pedig a bibornok urat és öcsceit, valamint ez utóbbiak örököseit ama négyezer forint visszafizetése iránt, Esztergom királyi városunkat elővárosaival és egyéb hozzátartozókkal, a minket illető földbérrel, rendes és rendkívüli jövedelmeinkkel, a kilenczaddal, adókkal, ajándékokkal és mindennemű hasznainkkal együtt, ugyanazon jogon, melyen a nevezett várost mi és királyi elődeink bírták, Tamás bibornoknak és nevezett öcsceinek, ezek utódainak és örököseinek, főpapjaink, főuraink és tanácsosaink hozzájárultával, mindaddig míg ama négyezer forintot visszafizetjük, lekötöttük, átirattuk, elzálogosítottuk; egyúttal teljesen feloldottuk híveinket: a bírót, eskütteket, a polgárokat s az összes községet a hűség esküje alól, melyet nekünk és a szent koronának tettek; azonképen mindennemű királyi joghatóságunkat, melyet mi, örököseink és királyi utódaink ama polgárok és község fölött bírnánk és gyakorolhatnánk, a bibornok úrra, öcsceire és mindazokra, a kikre ők akarni fogják, a város megváltása idejéig átruházzuk; azon határozott kijelentéssel, hogy abban az esetben, ha a nevezett esztergomi bibornok úr Esztergom városát életében vagy halálában akárkinek adni vagy hagyni avagy zálogba vetni akarná, ezt jelenvaló levelünk erejével megteheti. Mindazonáltal a bibornok úr és öcscei, valamint mindazok, a kikre hagyni vagy a kiknek elzálogosítani fogják Esztergom városát, ezt minden joghatóságával, adójával, jövedelmeivel, béreivel és a hozzátartozókkal egyetemben csak addig bírassák, míg mi vagy utódaink, Magyarország királyai, a kölcsönvett négyezer forintot készpénzben teljesen visszafizetjük; mely esetben a várost minden nehézség nélkül visszaszolgáltatni tartoznak. Királyi szavunkra ígérjük egyúttal, hogy a nevezett bibornok urat, öcsceit és jogutódait mindaddig, míg a várost visszaváltjuk, annak békeességes birodalmában megtartani, megvédeni és minden támadások ellen megoltalmazni fogjuk, s azt semmi úton-módon vagy fortélylyal vissza nem veszszük, el nem foglaljuk, hanem ha a reá kölcsönvett négyezer forintot visszafizettük; mire nézve ezen levelünk erejével örököseinket és királyi utódainkat is kötelezzük, minthogy a mondott pénzt nem

magán hasznunkra, hanem az egész ország hasznára, nevezet szerint Jajcza vára védelmére és fentartására vettük fel és adtuk ki.

Mindezek megerősítésére a király a záloglevelet titkos pecsétjével ellátva átadta Tamás bibornoknak és öcscaeinek; sőt nagyobb óvatosság, világosság és biztonság kedvéért még Vingárti Geréb Péter nádorispán pecsétjét is ráfüggesztette. Kelt e záloglevél Budán, 1502 szept. 14-én. Aláírva: Wladislaus rex, manu propria.¹⁾

Ezen királyi levél alapján Bakócz Tamás magát Esztergom város birodalmába iktattatta. Geréb Péter nádorispán Budán, 1502 nov. 18-án kelt levelében fölhívta a budai káptalant, hogy Tamás esztergomi biboros érseket, azonképen Erdődy Bálint, Péter, Pál és János nevű kis-öcsceit (nepotes), nemkülönben Erdődy Bálint nevű unokatestvérét (patruelis) Esztergom királyi város teljes birodalmába zálogjogon törvényesen bevezesse. Kijelölte e végre mint saját nádori embereit: Péter deákot, Gyivai Nás Pétert, Béla Barnabást, Jánost, Gergelyt, Karvai Menyhértet, Sárkányi Károlyt, Bastehi Mihályt, kiknek valamelyikéhez adja a káptalan a maga tanuját, hogy ketten Esztergomba menjenek és egybegyűjtven a szomszédokat, ezek jelenlétében iktassák Tamás biboros érseket és nevezett öcsceit a város összes jövedelmei birtokába, ha ellenmondásba nem ütköznek. Ha pedig ellentmondó találkoznék, azt idézzék meg a nádorispán elé meghatározandó határnagra. Ennek utána írják meg a bevezetés és beiktatás megtörténtének sorát és rendjét, a netaláni ellentmondók és a megjelent szomszédok neveit is feljegyezvén.

A budai káptalan Dengelegi Miklós kanonokot küldte ki mint hiteles tanut, Gyivai Mátyás nádori ember mellé, hogy az elrendelt statutiót együtt elvégezzék. Kik visszatérve Budára a káptalan elé, egyetértőleg jelenték, hogy decz. 9-én Esztergom városába érkezvén, meghítták az összes szomszéd nemeseket; névszerint Gyivai Vas Benedeket, Somogyi Hektort, Szabó Lászlót, Gyivai Jakabot, Kisbélai Kapos Jánost, Nagybélai Nagy Barnát és Karvai Menyhértet, azonképen Poson Balázst, az esztergomi káptalan bíráját, Márton Pétert a dömösi prépost, Barbel Jánost a váradi püspök és budai felhévizi prépost tiszttartóit, kiknek jelenlétében Geréb Péter nádorispán embere a budai káptalan tanubizonyosága mellett, Tamás biboros érseket és öcsceit Esztergom királyi város összes jövedelmei és tartozékai birtokába minden ellenmondás nélkül beiktatta, a törvényes napokon és órákon át a helyszínen tartózkodván. A budai káptalan a statutió után tizenhatod napon, azaz decz. 24-én írta meg a nádorispánnak hiteles jelentését.²⁾

PÓR ANTAL

¹⁾ Eredetije az esztergomi főkápt. házi levéltárában: 49. 3. nr. 1.

²⁾ Eredetije az esztergomi főkápt. országos levéltárában: 50. 4. nr. 7.

ADALÉK

AZ ELSŐ KERESZTES HADJÁRAT TÖRTÉNETÉHEZ.

Midőn közlönyünkben *Kropf Lajos* tagtársunk egyik könyvismeretetését olvastam,¹⁾ ifjukoromból egy jelenet elevenedett meg lelki szemeim előtt. Visszaemlékeztem, hogy mennyi lendülettel s mily megragadó elevenséggel vázolta immár porladozó tanárom azt a csatát, melyben Kálmán királyunk az első keresztes had előhadait, Gottschalk féktelen pór csapatát Moson közelében megverte, mire a még menekülni tudók rémületökben futásnak eredvén, az ország másik végéig, Belgrádig meg sem állottak, a hol a magyarok utólérték és összevagdalták őket. A mult század hatvanas éveiben ezt így tudták és így tanították mindenütt; de ezért még nem fognék tollat. Erre az a körülmény serkent, hogy a szóban forgó ütközet több mozzanatára nézve még ma sincsenek történetíróink egy véleményen; hogy továbbá az Árpádok korának jeles bűvára, *Pauler Gyula* sem említi fel az irodalmat a maga teljességében, és hogy az idézett helyen *Kropf Lajos* is felveti azt a kérdést: vajjon *Hagenmeyer* miért nem árulja el, hogy hol rejlenek a szóhajóvő fejtegetések?

A magyarok és Gottschalk között végbement mérkőzés történetének több vitás része van. Ilyen pl. hogy Kálmán király személyesen vezette-e a magyar hadat vagy nem? a mire nézve a források is, újabb íróink is eltérnek. Ezzel a kérdéssel nem kívánok most foglalkozni, hanem csak egy másikkal, mely a csatater topographiájára vonatkozik. Itt első sorban a *Sybel* által rossz geographus hírébe kevert *Albertus Aquensis Expeditio Hierosolymitana* cz. műve jön tekintetbe, melyből a régi *Bongarsius*-féle *Gesta Dei per Francos* nyomán idézek, miután a *Recueil des historiens des Croisades* IV-ik kötetében megjelent kiadás nálunk nem kapható. *Albertus*-nál (*Bong.* I. 194. l.) azt olvasuk, hogy »exercitus Godescalchi . . . in campo Belegrave . . . conglobati sunt.« E *fehér* hely (mező vagy helység) holléte körül forog tehát a kérdés. *Tyrusi Vilmos*, sőt már *Ekkehard* is, *Fehérvárra* gondoltak, a mi ugyan szintén hibás azonosítás, de korántsem akkora botlás, a minőt újabb írók és köztük az első keresztes hadjárat első kritikai feldolgozója, *Sybel*, elkövettek, midőn a bolgár *Belgrádot* azonosíták *Belegrave*-val, mindamellett, hogy a menekülő póroknak ily igazán országos futása ellen a józan ész is kétségeket támaszt. Súlyosabb dolog, hogy sem *Sybel*, sem követői nem ügyeltek kellőképen *Albertus*-nak egy odavetett megjegyzésére, hogy t. i. *Belegrave* »secus oratorium S. Martini« feküdt. Pedig ez a megjelölés kezükbe

¹⁾ *Hagenmeyer*: Chronologie de la première Croisade. Századok, 1906. 664. l.

adta volna a helyes magyarázat kulcsát. Mert ebből a meghatározásból következtethette egymástól függetlenül két történétíró, hogy a csatatérül szolgáló Belegrave mezejét a pannonhalmi apátság lábánál kell keresni. Más szóval, hogy akkoriban két Belgrád létezett: a magyar-bolgár határvár, meg egy másik a Duna-Rába-menti síkon. Ez egyszer tehát az annyiszor lebecsült Albertus nem mondott bolondot; egyébiránt is a bolgárokról és az Alduna-menti Belgrádról egészen helyesen csak utóbb, a maga helyén (Bong. I. 199. l.) kezd beszélni.

Azzal a kérdéssel: nem lehetne-e ennek a Győr-vidéki *Fehérvár*-nak helyét pontosabban kinyomozni, a mi írónk közül lényegileg csak *Pauler Gyula* foglalkozott, a ki *Táplán(y)* helységben, a pannonhalmi apátság egykori birtokában véli *Belegrave*-t felismerni.¹⁾

Hátra van még a vitás kérdés története. Nevezetes, hogy Sybel (Gesch. des I. Kreuzzugs, 1841.) bírálója *Stenzel*, rámutatott Sybel hibájára és *Spruner-Menke* (Handatlas, 37. sz. térkép) ennek megfelelően hozzávetőleg helyesen tüntette fel Belegrave fekvését. Ámde *Stenzel* figyelmeztetése feledésbe ment. Hogy még Sybel második kiadása sem vett róla tudomást, az abban leli magyarázatát, hogy ezt a kiadást a kiadó, Sybel akarata, sőt tiltakozása ellenére (és javítatlanul) küldte a nyomdába. Így hát *Kugler Bernát* érdeme, hogy (nem is tudva *Stenzel*ről) a Belegrave-kérdést felvetette és tisztába hozta, midőn *Hagenmeyer Peter der Eremit*e cz. művének a Sybel-féle *Historische Zeitschrift* hasábjain (1888. 44. köt. 22—44. l.) bírálatához fogott. Ez a *Peter der Eremit*e und *Albertus Aquensis* cz. tanulmánya az, melyhez maga Sybel utóiratot fűzött (44. l.) s a maga részéről bevallotta tévedését. Ez az a dolgozat, melyre az azóta megszűnt *Magyar Tanügy*-ben (Új foly. I. köt.) történétíróinkat figyelmeztettem, de körülbelül oly eredménnyel, mint *Stenzel*. Így tehát *Pauler Gyula* és *Kropf Lajos* figyelmét is kikerülte a dolog. Örvendek, hogy az utóbbinak kérdésére meg tudtam adni a választ.

MANGOLD LAJOS.

AZ OLÁH TELEPÍTÉS KÉRDÉSÉHEZ.

(Válaszúl *Karácsonyi János* megjegyzéseire.)

A *Századok* f. é. szeptember-havi füzetében III. András királynak egy addigéle ismeretlen oklevelét közöltem 1292-ből, mint legelső okleveles emléket az oláh telepítésnek hazánk területén.

Karácsonyi János a novemberi számban »megjegyzéseket« közöl az oláh telepítés kérdéséhez.²⁾ Az 1292-iki oklevélről azonban

¹⁾ A m. nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt, I. 250. 589. II.

²⁾ *Századok*, 1908. 847. l.

egy szót sem szól, se jót, se rosszat, hanem megjegyzése van a bevezetésben Hunfalvy könyve nyomán felsorolt oklevelek kettejéhez.

Az 1222-iki oklevélhez azt a megjegyzést fűzi, hogy az abban emlegetett oláhok nem a Bodza vidékén lakhattak (mint Hunfalvy hitte s én reá hivatkozva említettem), hanem Fogarasföldén. Lehetséges. Nem kutattam s nem vitatom, mert az én közleményem jelentőségére és értékére nézve teljesen mindegy, hogy az 1222-ben említett oláhok hol laktak Erdélyben: a Barczaságtól keletre-e vagy nyugatra?!?

Karácsonyi arra hivatkozik, hogy ő *Borodnok-ország* cz. értekezésében kimutatta, mikép Hunfalvy tévedett. Ezzel azt a látszatot kelti, mintha én az ő helyreigazítását vagy nem ismerném, vagy nem fogadnám el. Erre nézve meg kell jegyezni, hogy Karácsonyi említett értekezése a Századoknak ugyanazon füzetében (1908. szept.) jelent meg, a melyben az én közleményem. Észrevételét tehát nem ismerhettem s így a kérdésben sem *pro* sem *contra* állást nem foglaltam.

Ezt meg kell állapítanom, mert K. J. megjegyzése e körülményt homályban hagyja.

Határozott kifogása az ellen van, hogy a bevezetésben elősorolt oklevelek közé fölvettem az 1231-iki oklevelet, melyet ő gr. Kemény József hamisításának tart.

Hogy az 1231-iki oklevél hamisítás-e vagy nem? én ezt nem kutattam; egyszerűen megemlítettem (két sorban, Hunfalvy után) mint olyan oklevelet, mely oláhokról szól, a nélkül, hogy abból bármi következtetést vontam volna s az bármiként befolyásolná a tőlem közölt oklevél jelentőségét. De föltéve, hogy a szóban forgó oklevél csakugyan hamisítvány, ez az 1292-iki oklevél értékén és fontosságán semmit sem változtat.

A mi engem ezúttal válaszra sarkal, nem is az, mintha az 1231-iki oklevél hitelességét akarnám vitatni, hanem az, hogy Karácsonyi, midőn az 1222 és 1231 évi okleveleket kifogásolja, egy szóval sem említi, hogy ez legkevésbé sem érintheti az 1292-ikinek hitelességét. Ebben látom én az ő megjegyzéseinek káros egyoldalúságát és könnyen félreérthető voltát. A kérdés lényegéről való hallgatás és a mellékesen érintett 1231-iki oklevél hamisságának, gr. Kemény József hamisításainak emlegetése hamis világitásban tüntetheti fel a cikemben közölt 1292-iki oklevelet is, s azt a feltevést keltheti az arra hajlandóknál, hogy az 1292-iki oláh telepítésről szóló oklevél is hamisítás lehet. Ha gr. Kemény József és Benkő József stb. hamisítók voltak: nem hamisíthatták-e ők vagy mások az 1292-iki oklevelet is?

Tudom, hogy ez a feltevés és gondolatébresztés Karácsonyi Jánostól távol állott, de az ő egyoldalú megjegyzései s hallgatása a főkérdésről, mégis könnyen sípot adhatnak azok szájába, kiknek

nagyon érdekében állhat az 1292-iki oklevél hitelességében való kételkedés, a minek pedig még a lehetőségét is el akartuk zárni azzal, hogy az eredeti oklevélről fényképmásolatot is közöltünk.

Ezt az egyoldalúságot, ezt a gyanukeltést — azt hiszem — méltán tarthatom én is »nagy hibának« Karácsonyi részéről. Ha ő megkívánja, hogy az olvasó »szívesen fogadja az ily csekély helyreigazításokat is«, viszont megkívánható, hogy ő is legyen okos és igazságos, és a fürdővízzel együtt ne öntse ki a gyereket is.

Hogy mennyire szükséges a megtévesztéstől való óvakodás, mutatja az, hogy ugyanaz nap, mikor Karácsonyi János megjegyzései a Századokban megjelentek, Vajda Sándor képviselő az országgyűlésen fennen hangoztatta azt a régi üres mondást, hogy az oláhok e haza őslakói, a magyarok későbbi beköltözők. És nem akadt, a ki eléje tartsa az 1292-iki oláh-telepítést megengedő királyi oklevél tanubizonyosságát a rosszhiszemű makacssággal hirdetett konok tévtanok megdönthetetlen czáfolatául.

Hirdetik tehát és hirdetni fogják a hamis tudományt ezentúl is, ha mi a helyett, hogy kétségtelen hitelű documentumainkat *urbi et orbi* hirdetnők s a külföld számára idegen nyelveken is terjesztenők: magunk között a főkérdés elhallgatásával olyan mellékes csekélységek felett vitázunk, melyek hamis világításban tüntetik fel a dolog lényegét, s ezzel esetleg még sipot adunk a »vajdák« szájába.

SZÁDECZKY LAJOS.¹⁾

VEGYES KÖZLÉSEK.

— THALY KÁLMÁN tiszteletére a folyó december-hó 6-án rendkívüli ünnepélyes közgyűlést tartott a Magyar Történelmi Társulat. Ezen a közgyűlésen nyújtotta át gróf Teleki Géza elnök meleghangú üdvözlő beszéd kíséretében az ünnepelt férfinak azt a művészi veretű arany plaquette-lapot, melyet a társulat Ludányi Bay Ilona úrnő kezdeményezéséből II. Rákóczi Ferencz és bujdosó hívei hamvainak hazahozatala emlékére a nagyérdemű tudós iránt érzett hálája és tisztelete jeléül neki készíttetett. Az ünnepély lefolyásáról bővebb és részletes tudósítást közlőnyünk legközelebbi január-havi füzete fog hozni olvasóinknak.

¹⁾ Erdemes tagtársunk iránti tiszteletből közöltük válaszát, melyet Karácsonyi János megjegyzéseire adott; de a magunk részéről meg kell jegyeznünk, hogy e választ indokoltnak nem látjuk, mert nem hiszszük, hogy legyen a Századoknak olyan olvasója, a ki Karácsonyi János helyreigazításaitól, melyeket nemcsak szívesen, hanem köszönettel is adhatunk, azt a gyanut merítette volna, hogy a keresdi Bethlen-tárból közölt 1292-iki oklevél is hamisítvány lehet. *Szerk.*

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA második osztályának nov. 9-iki ülésén *Berzeviczy Albert* t. tag legközelebb megjelenendő művéből: *Beatrix királyné* életrajzából mutatott be egy fejezetet, mely *Küzdelmek és ármányok* cím alatt a Mátyás király halálát követő eseményeket, nevezetesen a trónutódlás kérdése körül támadt zavarokat s Ulászlónak az özvegy királynéval rosszhiszeműen kötött házasságát eddig nagyobbára kiadatlan okiratok alapján tárgyalja. Az egész mű társulatunk kiadásában, mint a *Magyar Történelmi Életrajzok* huszonegyedik kötete, fényesen illusztrálva, még ez év vége előtt elhagyja a sajtót s nemsokára az olvasó közönség kezében lesz.

Az első osztály nov. 30-án tartott ülése alkalmával *Váczy János* tagtársunk mint levelező tag foglalt széket *A nyelvújítás győzelme* című értekezésével. Vizsgálta azon okokat, melyek a mult század huszas éveinek elején a nyelvújítás diadalát biztosították. Kimutatta, hogy az elméleti harcok még be sem fejeződtek, mikor a *Kazinczy* nyomán fejlődő újabb irodalom megvalósította az újítás elveit, úgy hogy a gyakorlat nemcsak követte az elméletet, hanem meg is előzte. Részletesen fejtegette, hogy *Kazinczy* 1814-től kezdve mikép kereste a harc izgalmait, a melyek által nemzeti közvélemény alkotására törekedett; 1818-tól fogva pedig működésének minden ágában az ellentétek elsímításán munkálkodott, míg utolsó fontos tanulmánya, az *Orthologus és neologus* meg nem jelent. E tanulmány elvei jórészt ismétlődnek gróf *Teleki József* pályanyertes művében, mely elméletileg jóformán eldöntötte a harcot. Ide járultak a folyóiratok és zsebkönyvek: az *Erdélyi Múzeum*, a *Tud. Gyűjtemény*, a *Felsőmagyarországi Minerva*, a *Hebe* és *Aurora*, melyek közül az utóbbi segítette elő leginkább *Kazinczy* elveinek győzelmét, a mit nemcsak az újítók, hanem az ellenfél vezérei is elismertek. Ettől fogva *Kazinczy* nem féltette élete nagy művét az ellenfél támadásaitól, mert oly írók követték őt, mint *Kisfaludy Károly* és *Vörösmarty Mihály*, a kiknek hatását mindjárt kezdetben fölísmerte. A megalakult Akadémiának már csak a ténnyel kellett számolnia.

— Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYESÜLET nyelv- és történettudományi szakosztályának okt. 28-án tartott ülésében dr. *Kiss Ernő* olvasta fel *Vörösmarty képelete* című dolgozatát. A felolvasó kiemelte *Vörösmarty* képelete üdeségét, gazdagságát, merészségét és báját, továbbá magyarázta azt is, hogy merészsége miatt mint válik sok helyt túlzottá, mikor groteszk vagy elképzelhetetlen képeket alkot. Vizsgálta, mint fogja fel *Vörösmarty* a természetet s mint vész el sokszor képeletének csapongása miatt az alkotott képből épen a valóság színe. De *Vörösmarty* nemcsak a természet jelenségeit tudta jól megfigyelni és ragyogó képekbe önteni, hanem átható pillantást

tudott vetni az emberi lélekbe is; nemcsak az indulatot festette képeivel, hanem sokszor valóságos physiologiai képeket rajzolt. Ezután arra a kérdésre tért rá a felolvasó: mennyiben volt új Vörösmarty képelete. Összehasonlította a Vörösmarty föllépését megelőző költők képeit az övéivel, hogy e kérdésre megokolt feleletet adhasson. Végül kimutatta, mikép hatott Shakespeare, Ossián és általában a romanticismus Vörösmartyra, s mikép olvadtak össze mind e hatások tehetsége eredeti vonásaival, melyek alkalmassá tették őt arra, hogy új, ragyogó stilst honoítson meg költészetünkben, mely csak ő reá támaszkodva emelkedhetett a Petőfiben, Aranyban és Jókaiiban elért magasságra. — A szakosztály nov. 25-iki ülésén *Thúry Zsigmond* Bogáthi Fazakas Miklós életéről és zsoltárfordításáról értekezett. *Bogáthi Fazakas Miklós* neve a XVI-ik század irodalmában régóta ismeretes, de az eddigi kutatók a Bogáthi-kérdést megoldatlanul hagyták, sőt még nevét s nevének legalább megközelítőleg pontos rekonstruálását sem tisztázták. Thúry megkísérelte e kérdés tisztázását s Bogáthi életrajzi adatait újabbakkal gazdagította. Eddig ismert műveinek számát kettővel gyarapítja, midőn kimutatja, hogy *Ester dolga* és *Apollonius királyfi* az ő munkái; de viszont megállapítja, hogy az 1598-ban írt *Demeter és Stratonica* nem lehet az 1592-ben elhalt Bogáthi munkája. Igazolja továbbá, hogy Bogáthi nem lehetett szombatos költő, illetőleg hogy a nevéhez fűzött zsoltárfordítás nem szombatos zsoldár, hanem a szent Dávid-féle zsoldárok hatása alatt készített teljesen egyéni mű. Az Apokalypsisre írt magyarázatot, valamint az annak ajánlásában felsorolt theologiai műveket is Bogáthi írta s ugyanő sajátkezűleg jegyezte fel naplószerű adatait hányt-vetett életének. A zsoldárok csak külső látszatra mutatják a zsidók és Dávid viszonyait, valójában pedig Bogáthi subjectiv körülményeit örökítik meg s a korviszonyokból érthetőleg symbolikusan használják a bibliai szövegeket, neveket és kifejezéseket. A héber mezű, de magyar vonatkozású zsoldárok így egyfelől Bogáthi életének egy jelentős epizódjához, másfelől az unitárius egyház történetéhez rejtenek fontos adatokat magukban. Thúry a Bogáthi-féle zsoldárfordítás másolatainak öt legrégibb példányát tanulmányozta. Ezek közül az első még a költő életében készülhetett, a többi négy pedig 1604, 1607/608, 1631 és 1679-ből való. Az Erdélyi Múzeum 1607/608-iki másolatában a szöveg szombatosítva romlott, *ad notam* jelzése változtatott, míg a másolat általában egyezést mutat és közös vagy rokon eredetű példányokból készültnek látszik.

A HUNYAD-MEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT a múlt október-hó 7-én tartotta meg ez évi közgyűlését a dévai állami iskola tornacsarnokában. A gyűlésen *Fáy Béla* elnökölt, ki

megnyitó beszédében mélyrehatóan fejtegette a társulat hivatását s kimutatta azt a munkakört, melyben mozognia kell. A közgyűlésnek érdekes tárgya volt *Király Pál* erzsébetvárosi állami főgymnasiumi tanár előadása *M. Ulpius Traianus római diadaloszlopjának Hunyad-megyei vonatkozásairól*. A rég letűnt *Dacia provincia* történeti multját kutató tudós előadását diapositiv képek kísérték s tették vonzóbbá a hallgatóság számára. Az előadás a társulat XIX-ik Évkönyvében fog napvilágot látni. A társulati tisztviselők jelentései során a muzeum-igazgató egyebek közt azon kutatásokról számolt be, melyek a mult év őszén Várhelyen, Marcus Ulpus Traianus egykori castrumán folytak.

— A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT állandó kiállítása, melyet magyar érem-művészek műveiből rendezett, a mult november-hó 26-án nyílt meg. A kiállítás e naptól kezdve a társulat helyiségében (IV. Kaplony-u. 7. II. 13.) a közönség számára minden hétfőn, csütörtökön és szombaton d. u. 5—7 óráig, a társulat tagjai számára pedig naponta nyitva áll s díjtalanul tekinthető meg.

— HELYNÉV-MAGYARÁZATOKKAL foglalkozik egy lelkes magyar tudománykedvelő, a ki hivatásánál fogva sok időt töltött Olaszországban, különösen Rómában, s az olaszföldi helynevekről ily című könyvecskét írt: *Dizionario etimologico-storico delle antichissime cose di Roma*. (Anonimo forestiere. Roma, 1908.) A műben sok olasz földrajzi és egyéb tulajdonnév van magyarázva; pl. *Adria, Albalonga, Apennini, Ascanius, Atys, Cincinnatus, Cures, Italia, Latinus, Latium, Lituus, Lupus, Marcus, Menenius, Mettius, Padus, Pales* stb. Ha e magyarázatok nem szláv, hanem a szlávssággal rokon veneto-illyr nyelvi alapra volnának fektetve, tehát úgy, mint az *Kretschmer Pál Einleitung* cz. művében van, akkor egyikről-másikról talán mint sikerült magyarázatról számolhatnánk be olvasóinknak. (— ch.)

HAZAI HIRLAPOK REPERTORIUMA.

1905. június — 1906. június.

A SZABADSÁGHARCZ KORA, 1848/49.

Az új év 1848-ban. Egressy Ákos: *Pályám emléke*. Magyar Hirlap, 1906. jan. 1.

A márcziusi 12 pont ősei. Déry Gyula. Magyarország, 1906. márcz. 15.
Egykorú tudósítások 1848 márcz. 15-ikéről. Vahot Imre Pesti Hirlapja nyomán. Jókai Mór és Nádaskay Lajos egykorú vezérczikkei. Magyarország, 1906. márcz. 15.

Egy szemtanú a márczius 15-iki eseményekről. Budapesti Hirlap, 1906. márcz. 7. (Maly István 80 éves örmény orvos elbeszélése.)

- Visszaemlékezés 1848 márczius 15-ikére.* Egressy Ákos. Magyar Hirlap, 1906. márcz. 15.
- Irányi Dániel szereplése.* (1848. márcz.) Magyarország, 1906. márcz. 15.
- A nagy év (1848) májusa Bécsben.* Báró Helfert nyomán. Budapesti Hirlap, 1906. márcz. 18.
- Pénzügyeink 1848/49-ben.* Hentaller Lajos cikksorozata. Egyetértés, 1906. márcz. — Márcz. 11-én: A kereskedelmi bank és Kossuth.
- Kossuth Lajos és a kereskedelmi bank szerződése.* Hentaller Lajos. Egyetértés, 1906. febr. 18.
- A Kossuth-nóta eredete.* Pesti Napló, 1906. márcz. és Budapesti Napló, 1906. márcz. 11. Nem az 1905-ben elhalt Kelemen Mór kuriai bíró annak a szerzője (v. ö. Századok, 1906. 386. l.), hanem egy ismeretlen dalszerző. A nótáról a Bajza szerkesztette *Kossuth Hirlapja* emlékezik meg 1848. 151. számában olyformán, hogy Nagy-Salló vidékén 1848 decemberben az odavaló földműves legények énekelték.
- A képviselőház tiltakozása Lamberg ellen.* Magyarország, 1906. márcz. 15.
- Lamberg megölés.* Budapesti Hirlap, 1906. febr. 25. Egy egykorú kolozsvári lap szerint katonák ölték meg. — *Ki ölte meg Lamberget?* Zuboly. Pesti Napló, 1906. márcz. 7. Valószínűen Bakó káplár és Kolooy György bölcsészethallgató, mint azt Gelich Richárd is vallja. Ehez a cikkekhez *Ujházy Ferencz* festő azonban pótlékot közölt a Budapesti Hirlap márcz. 2. számában; szerinte Kolooyt ugyan utóbb (1850. jan.) kivégezték (végrendeletét is közli), de őt csak úgy, mint leendő apóst, Bosch vendéglőt, ártatlannak tartja. Szerinte a tömeg tépte szét Lambergét.
- Lamberg megölésének helye.* Pesti Napló, 1906. febr. 18. Nem a Lánchídon ölték meg, mint úton-útfélen mesélik, hanem azon a hajóhídon, melyet Hentzi később összelövetett.
- Az 1848 évi házfelosztás.* Balla Károly. Egyetértés, 1906. ápr. 15.
- Udvari dármák leveleiből, 1847—1851.* Pesti Hirlap, 1906. márcz. 11.
- Speth bárónó levelezése Scharnhorst Zsófia bárónóval a bécsi és müncheni udvarról.
- A szabadságharc naplója* (1848. márcz. 3-ikától kezdve). Magyarország, 1906. márcz. 15.
- Zászlaink 1848/49-ben.* Magyarország, 1906. márcz. 15.
- Újabb adatok az 1848-iki események történetéhez.* Pesti Napló, 1906. márcz. 16.
- Graulich J. W. naplójából.* Neue Freie Presse, 1906. márcz. 13. Graulich Pozsonyban született 1829. febr. 16-án; mint műegyetemi hallgató szemtanúja volt az 1848 októberi bécsi eseményeknek. Utóbb műegyetem tanár lett Bécsben; megh. 1859. szept. 13-án Naplója, melyet *Michaelis* pozsonyi lyceumi tanár közölt, élénk színekkel festi a bécsiek várakozását, kik a schwechati csata küszöbén Bem apóba vetették reményeiket.
- Aus dem Revolutionsjahr.* Fuchs Tivadar bécsi tanár és udvari tanácsos. Neue Freie Presse, 1906. márcz. 18. Felhasználja cikkében *Michaelis* pozsonyi lyceumi rektor feljegyzéseit, melyek többi között a schwechati csatában résztvett diákokról és Guyon tábornokról szólnak.
- Márczius 15-ike 1849-ben.* Magyar Hirlap, 1906. márcz. 16.
- Hatvantól Komáromig.* Sima L. Magyarország, 1906. márcz. 15.
- Csatáképek a szabadságharc korából.* Balogh Pál. Pesti Napló, 1906. febr. 2. Részlet Komárom ostromáról; a szőnyi sánczokért vívott szomorú győzelem.
- Budavár bevétele 1849-ben.* Lósy Károly 48-as honvédfőhadnagy. Budapesti Hirlap, 1906. május 21.
- Ki ölte meg Hentzit?* Budapesti Hirlap, 1906. febr. 15. Reményi Antal cikke szerint nem az 1906-ban elhalt Vas Antal 48-as honvéd, hanem

egy szemtanu vallomása szerint a mai sikló környékén a várfalra hágó Miguel-ezred legényei lőtték agyon.

Visszaemlékezés a 48/49-iki szabadságharcra Erdélyben. Imreh Sándor 48-as Mátyás-husár köziratban meglévő művének egy részlete. Budapesti Hirlap, 1905. szept. 30. (Szól a Bem hadseregébe beosztott Württemberg-husárok vítezségéről.)

Husárok és svaliszterek. Imreh Sándor nyomán. Budapesti Hirlap, 1906. febr. 1. Imreh leírja a husárok és az osztrák lovasság között 1849 febr. 16-án Medgyes mellett végbement összeütközést, melynek folytán a császári svaliszterek parancsnoka leszállt lováról és megadta magát.

A debreczeni ütközet 1849-ben. Csatkó M. Magyarország, 1906. márcz. 15.

A világosi fegyverletétel. Egy szemtanu (osztrák tiszt) feljegyzései nyomán. Budapesti Hirlap, 1906. febr. 7. A feljegyzések *Schröder Károly* hadmérnökkari őrnagytól származnak; kiadta pedig azokat *Prokch Adolf* százados. Prokch a fegyverletételt nem helyesli; szerinte tovább kellett volna harcolni.

Egy víztz szabadsághős (1848). (Hermann János huszárkapitány.) Bányai Elemér. Hazánk, 1905. szept. 20.

A női honvéd-hadnagy. (Lebstück Mária.) Magyarország, 1906. márcz. 15.

Vasvári Pál halála. (1849.) Csépanyi L. Magyarország, 1906. márcz. 15. *Máriássy honvéd-tábornok emlékirataiból.* Hentaller Lajos. Egyetértés, 1905. nov. 19. (Ez a részlet Görgeire vonatkozik.)

Görgei mint hadvezér. Hentaller Lajos. Egyetértés, 1905. decz. 3.

Bem apórd. Magyarország, 1906. márcz. 15.

Magyar vértanuk könyve. Kacziányi Géza ily című műve második kiadásának ismertetés. Magyarország, 1906. febr. 16. Pesti Napló, 1906. febr. 22.

Vérrózsák. Hentaller Lajos ily cz. művét ismertették a lapok 1906. május 17-én. Egyetértés, 1906. május 18.

A szabadság legelső vértanúja. (Ormay Norbert ezredes Aradon.) O. A. Pesti Napló, 1905. okt. 8.

A szabadságharc elítélhjei. Magyarország, 1906. márcz. 15.

Arad 1849 szept. 30-án. Régi honvéd. Vasárnapi Ujság, 1905. 641. 1.

Az aradi vértanuk kivégzésének helye. Barabás Béla. Pesti Napló, 1905. okt. 6.

Damjanich János élete története stb. (1904.) Hamvai Ödön ily cz. művéről. Alkotmány, 1906. jan. 23.

Kiss Ernő honvédtábornok és családja. Az Armenia nyomán. Budapesti Hirlap, 1905. okt. 6.

Kiss Ernő tábornok. Hentaller Lajos. Egyetértés, 1906. május 26.

Kiss Ernő honvédtábornok szobra (Nagybecskereken). Vasárnapi Ujság, 1905. 37. sz.

Schweidel József honvédtábornok szobra (Zomborban). Vasárnapi Ujság, 1905. 21. sz.

Néhány szó Vécsey Károly honvédtábornok vértanu felől. Thaly László. Független Magyarország, 1905. okt. 6.

Baththyány miniszter kivégzése. Kacziányi Géza. Hazánk, 1905. okt. 8. (Részlet a *Magyar Vértanuk*-ból.)

Az utolsó Woronieczky. (1849. okt. 20.) Kovács János. Független Magyarország, 1905. okt. 20.

A mártírasszony. (Farkassányi Mihályné, honvédkapitányi rangra emelkedett hős magyar nő; megh. 1850. jan. 11. az aradi várban, a halálos ítélet végrehajtása előtt.) Gedeon Géza. Budapesti Hirlap, 1906. ápr. 16.

Maderspach Károlyné megvesszőztetése. 1849. aug. 23. Hentaller Lajos.

Egyetértés, 1906. jun. 1. (Újban Ruzsokabányán emléket akarnak emelni Haynau áldozatának.)

Báró Vay naplójából. Öt hét az Új-épületben. Magyarország, 1906. márcz. 15.

Irányi Dániel bujdosása és menekülése 1849/50-ben. Magyarország, 1906. márcz. 15.

A 48/49 évi ereklje-muzeum. Budapesti Tagblatt, 1906. jan. 28.

Osztrák tisztek kalonai kitüntetése 1849-ért. Pesti Napló, 1906. ápr. 4. *Bécs 1848 után.* Angeli ezredes műve nyomán Lévay Pál. Budapesti Hirlap, 1905. decz. 3. Angeli munkája a magyar forradalomra nézve többrendbeli téves adatot tartalmaz, egyébiránt a közölt rendeletek és akták miatt fontos hivatalos jellegű munka. MANGOLD LAJOS.

ÚJ KÖNYVEK.

(Folytatás.)

— MARCZALI (Henri —). *La Hongrie et la révolution française.* Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 28 l.

— MARTIAN. *Despre numele Ardealului.* Besztercze, 1908. Mathein György kny. Kis 8-r. 16 l.

— MARTIAN. *Über die Landesnamen Siebenbürgens.* Besztercze, 1907. Mathein György kny. 8-r. 23 l. Ára 40 fill.

— MARTINI (Johann —). *Aus den Lebenserinnerungen des Württemberger Einwanderers Johann Georg Haldenwang, 1846.* Nagyszében, 1906. Krafft V. kny. 8-r. 59 l. (Különlenyomat a *Der neue Volkskalender XVI. és XVII. évfolyamából.*)

— MAYER ENDRE. *Az eperjesi vértanuk kivégeztetése, vagy az eperjesi mézárszék.* Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 56 l. Ára 40 fill.

— MAYER ENDRE. *Usmerceňe prešovskich mučedlnikov alebo prešovska jatka.* Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 56 l. Ára 40 fill.

— MAYER (Ondrej —). *Odpravenie prešovských mučedlnikov alebo Karafova prešovská jatka.* Do slovenčiny preložil Karol Raab. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. 8-r. 53 l. Ára 40 fill.

— MÁRKI HUGÓ. *A szabad tanítás történeti fejlődése.* Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 26 l.

— NAGY KÁROLY. *Dr. Bartók György erdélyi ref. püspök emlékezete.* Irta s az erdélyi egyházkerület által 1908 április 7-én a Farkas-utcai templomban rendezett emlékünnepevény elmondotta — theol. tanár. Kolozsvár, 1908. *Az Ellenzék* kny. 8-r. 18 l.

— NAGY KÁROLY. *Osdolai dr. gróf Kuun Géza emlékezete.* Irta és az *Erdélyi ref. egyházkerület egyházi értekezlete* közgyűlésén, Sepsiszentgyörgyön felolvasta — theol. tanár. Kolozsvár, 1908. *Az Ellenzék* kny. 8-r. 18 l.

— NÉMETH ALBERT. *Adórendszerünk alapelveinek történeti fejlődése.* Székelyudvarhely, 1908. Becsek D. fia kny. 8-r. 48 l. (Különlenyomat az *Udvarhelyi Híradó* 1908. évfolyamából.)

— NÉVTÁRA (A kiváltságos cisterci rend zirczi, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesített apátságainak —) az 1908—1909. iskolai évré. Veszprém, 1908. Pósa Endre kny. 8-r. 70, 2 l.

— OBÁL (Béla —). *Die Ungarn von Árpád bis auf Franz Josef I.* Zeitgemässe Betrachtungen über den tausendjährigen Bestand der ungarischen Nation anlässlich des vierzigjährigen Krönungsjubileums Sr.

Apostolischen Majestät Franz Josefs I. am 8. Juni 1907. Von —. 2. Aufl. Halle a. S. (1908.) Ed. Anom. 8-r. 31 l.

— OPPEL JENŐ. Czegléd a török alatt. Irta —. Czegléd, 1908. Nagy Elek kny. 8-r. 143 l. (Különlenyomat a czeglédi áll. főgimn. 1907—1908 évi Értesítőjéből.)

— ÖRTVAY TIVADAR. Emlékbeszéd Csaplár Benedek lev. tag fölött. (Olv. a M. Tud. Akadémia 1908 évi ápr. 27-én tartott összes ülésén.) Kiadja a M. Tud. Akadémia. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 53 l. Arczképpel. (A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd, XIII. köt. 10. sz.) Ára 1 kor. 20 fill.

— OSVÁTH JÁNOS. Nemzeti zeneművészet. Történetkritikai tanulmány. Irta —. I. rész. Budapest, 1908. Fritz Ármin kny. 8-r. 174 l. Egy táblával.

— PÁRVY SÁNDOR, a Szepes m. történelmi társulat elnöke székfoglaló beszéde a Szepes m. tört. társ. 1907. nov. 13-iki közgyűlésén. *Függelék*: A társulat számadási kimutatásai 1901—1906. Lócse, 1908. Reiss József kny. 8-r. 16 l.

— PERÉNYI JÓZSEF. Szemere Bertalan levelei Szemere Miklóshoz és Györgyhöz, 1837—1856. Bevezetéssel és jegyzetekkel közli —. Veszprém, 1908. Egyházm. kny. 8-r. 57 l.

— ПЕТРОВЪ А. Первый печатный памятник угорорусскаго нарѣчія. Урбаръ и иные связанные съ крестьянской Маріи Терезы реформой документы. С. Петербургъ, 1908. Типогр. нип. Академія наукъ. 8-r. 4, 139 l. (Материалы для исторіи угорской русы, V.) Ára 1 Rub. 50 kop.

— POZSGAI RUDOLF. A konstantinápolyi latin császárság története 1204—1261-ig. Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. 8-r. 108 l.

— REINER JÁNOS. Az egyházi házasságkötési jog tanának kifejlődése. Budapest, 1908. Stephaneum kny. 8-r. 204 l.

— ROHOSKA JÓZSEF. Babylonia és Assyria vallástörténete. Sárospatak, 1908. Radil Károly a ref. főiskola betűivel. 8-r. 63 l. Ára 2 kor.

— ROSKA MÁRTON. A földközi tenger művelődésének hatása Magyarország újabb-kőkori temetkezéseire. Kolozsvár, 1908. Stief Jenő és társa kny. Kis 4-r. 23. l.

— RUDNAY BÉLA. A Zsámbokréthyak. Családtörténelmi tanulmány. Irta —. Budapest, 1908. Franklin-társ. kny. 8-r. 175 l. Két oklevél-hasonmással. Ára 5 kor.

— RUSSU SIRIANU. (Joan —). Jobăgia. Volumul I. Pănă la finea seculului XV. Arad, 1908. Gör. kel. román egyházm. kny. 8-r. 407 l. Ára 5 kor.

— STEINER GYULA. A vármegyei közigazgatás multja, jelene és jövője. Nyitra, 1908. Huszár István kny. 8-r. 202 l. Ára 6 kor.

— SZEMERE BERTALAN jellemrajzai 1848—49-ből. Nyiregyháza, 1908. Jóna Elek kny. 8-r. 32, 2 l.

— SZENTGYÖRGYI GYÖRGY GUSZTÁV. Függelék a »Hunt-Pázmán, illetve Wettin nemzetiség története és leszármazása, kapcsolatban Pál mester, vagyis Anonymus napfényre hozatalával« című műhöz. Irta —. Eperjes, 1908. Kósch Árpád kny. Kis 8-r. 8 l.

— SZENTPÉTERY IMRE. Individualis és collectiv történetírás. A Magyar Történelmi Társulat 1908. február-havi ülésén tartott felolvasás. Budapest, 1908. Athenaeum kny. 8-r. 26 l.

— SZONTAGH (Alexander —). Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. C. zu Szepesváralja von 1548 bis 1908. Verfasst zum Andenken an das hundertjährige Kirchweih-Jubiläum den 18. Oktober 1908. und seiner Gemeinde in herzlicher Liebe gewidmet von ihrem Pfarrer —. Lócse, 1908. Reiss József kny. 8-r. III, 161 l.

— SZTEHLO KORNÉL. Kétszáznegyven esztendő az egyház szolgálatában. Művelődéstörténeti rajzok. Budapest, 1908. Hornyánszky Viktor kny. 8-r. VIII, 215 l. A Sztehlo-család nemzedékrendjével és számos képpel.

— TELEKI SÁMUEL (gróf) erdélyi kancellár úti naplója, 1759—1763. Sajtó alá rendezte ifj. *Biás István*. A bevezetést írta *Imre Sándor*. Marosvásárhely, 1908. Kossuth kny. 8-r. LXXII, 123, 2 l.

— THURY ETELE. Iskolatörténeti Adattár; I. *Adattár*.

— THURY ETELE. Magyar protestáns egyháztörténeti Adattár; I. *Adattár*.

— VASÁRY DÁNIEL. Péczeli Király Imre élete és énekei. Esztergom, 1907. Laiszky János kny. 8-r. 62 l.

— VAY SÁNDOR gróf. Régi nemes urak, úrasszonyok. Második kiadás. Budapest, 1908. Budapesti Hirlap kny. 8-r. 284 l.

— VÉKONY ISTVÁN. Bolla Márton mint történétíró. Budapest, 1908. Stephaneum kny. 8-r. 118, 2 l. (Művelődéstörténeti értekezések, 30. sz.)

— WEBER SAMU. Harmadik pótlék *Wagner*: Szepes megye Okirat-tárához; I. *Évkönyve*.

— ZOLNAY JENŐ. Árpád vezér sírja. Új nyomokon. Történelmi tanulmány. Budapest, 1908. Bichler Ignác kny. 8-r. 60, 2 l. Ára 1 kor.

NYILATKOZAT.

▲ *Magyarország vármegyéi és városai* legutóbb megjelent, Győr vármegyét tárgyaló kötetében, a tartalomjegyzék szerint, nyilván a szerkesztőség tévedése következtében, a *Győr vármegye nemes családjai* című fejezet szerzőjeül én vagyok megnevezve. Félreértések elkerülése végett ki kell jelentenem, hogy a jelzett fejezetnek csupán a bevezető részét írtam; a betűsorban megjelent családok közül pedig a Bay, Bezerédj, Héderváry, Khuen-Héderváry gróf és a Viczay családokra vonatkozólag szolgáltattam be adatokat, ellenben az ott közölt többi családokra vonatkozó adatok közzétételébe sem közvetve, sem pedig közvetlenül nem folytam be.

Budapest, 1908. nov. 29.

DR. REISZIG EDE.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi decz. hó 3-án d. u. 5 óraker tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Gróf Teleki Géza elnök elnöklete alatt dr. Thaly Kálmán első alelnök, Zsilinszky Mihály ügyv. alelnök, dr. Áldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Békefi Remig, dr. Berzeviczy Albert, dr. Boncz Ödön, dr. Csánki Dezső, dr. Császár Elemér, Daniel Gábor, Dedek Crescens Lajos, dr. Domanovszky Sándor, Horváth Sándor, dr. Illés József, Kollányi Ferencz, dr. Lánczy Gyula, dr. Mika Sándor, báró Nyáry Jenő, dr. Ortvy Tivadar, Ováry Lipót, Pettkó Béla, dr. Reiszig Ede, Révész Kálmán, dr. Szendrei János, Tagányi Károly, dr. Thallóczy Lajos, dr. Tóth-Szabó Pál, dr. Váczy János, dr. Vécsey Tamás vál. tagok, Nagy Gyula titkár, Barabás Samu jegyző.

Elnök az ülést megnyitja s jegyzőkönyv-hitelesítőként dr. Vécsey Tamás és dr. Békefi Remig vál. tagokat kéri fel.

54. Titkár bejelenti az új tag-ajánlásokat, mely szerint ajánlatnak *évd. r. tagokul 1909-től*: dr. Morvay Győző áll. főgymn. igazgató Budapesten (aj. Angyal Dávid), Patek Ferencz egyet. hallgató Budapesten (aj. Szabó Dezső).

Megválasztatnak.

55. Következik a megürült titkári állás betöltése. (1908. 51. jk. p.)

Minekutána konstatáltatott, hogy a vál. tagok kellő számban jelentek meg (Alapsz. 37. §.), elnök meleg szavakkal méltatja a lelépő Nagy Gyula tíz éven keresztül teljes odaadással teljesített titkári és szerkesztői munkálkodását.

A távozó titkár köszönete után elnök a szavazást elrendeli s felszólítván az ig. vál. tagjait, hogy szavazataikat az új titkárra adják be, — az ülést felfüggeszti.

A szavazatok összeszámlálása után elnök az ülést újból megnyitván, jegyző a szavazók névlajstroma alapján jelenti, hogy huszonnyolcz érvényes szavazat adatott be. Ebből huszonöt Borovszky Samu, egy Takáts Sándor vál. tagokra esett két, szavazólapot üresen adtak be.

Elnök kihirdeti a választás eredményét, mely szerint társulati titkárrá általános szótöbbséggel Borovszky Samu vál. tag választott meg. A szavazólajstrom a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

Borovszky Samu megválasztatásáért köszönetet mondván, kifejti a titkárságban s az ezzel kapcsolatos szerkesztőségben kövendő programját, mely általános helyesléssel fogadtatik.

56. A felolvasások során a) Áldásy Antal vál. tag felolvassa II. Rákóczi Ferencz életrajzának *Rákóczi taktikája* cz. fejezetét Márki Sándor vál. tagtól; b) Sztripszky Hiador pedig mint vendég *Régi magyar vezényszavak* cz. dolgozatát mutatja be.

A felolvasások, melyek közül Sztripszky tanulmánya a *Századok*-ban ki fog adatni, köszönettel fogadtatnak.

57. Titkár előterjeszti a pénztárnok 1908 évi október és november hónapokról szóló kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	4323 kor. — fill.
♦ kiadás	2312 ♦ 45 ♦
maradvány	2010 kor. 55 fill.
Ehez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyószámlán levő	25106 kor. 50 fill.
követelést, 1908 nov. 30-án összesen.	27117 kor. 05 fill.

készpénz állott a társulat rendelkezésére. Ebből azonban a Ludányi Bay Ilona úrnő által II. Rákóczi Ferencz életrajza III. kötetére pályadíjúl adományozott 1000 (egyezer) korona a Rodostói alap-hoz csatolandó.

A kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik. Az elnökség az 1000 koronának a Rodostói alap-hoz való átutalására felhatalmaztatik.

58. A számvizsgálók megválasztása kerülvén sorra, — a jövő 1909 évre számvizsgálóként egyhangúlag dr. Reiszig Ede és dr. Illés József vál. tagok választatnak meg, azon utasítással: szíveskedjenek a folyó évi számadásokra vonatkozó jelentésüket az 1896 évi 15. jk. p. alatt kelt vál. határozat értelmében a titkárnál olyan időben benyújtani, hogy az a jövő évi költségvetés tárgyalása előtt a gazdasági bizottság rendelkezésére bocsátható legyen.

59. Titkár felolvassa Márki Sándornak 1908 nov. 21-én az ig. választmányhoz intézett kérelmét, melyben hivatkozva arra, hogy II. Rákóczi Ferencz életrajzának I. kötete már megjelent, II. kötetét pedig kéziratban beküldötte, arra kéri a választmányt, hogy azon esetre, ha a bírálók a II. kötetet is kiadásra méltónak ítélnék, a pályadíj eredeti összegét számára kiadni méltóztassék.

A háromezer korona pályadíj kiadatik.

60. Olvassatik Dézsi Lajosnak, a M. Tört. Életrajzok szerkesztőjének 1908 nov. 30-án kelt beadványa, melyben jelenti, hogy az idei évfolyam (*Berzeviczy Albert*: Beatrix királyné) a megszabott 40 ív terjedelmét négy ívvel túlhaladja. Ennélfogva kéri, hogy a túllépést jóváhagyólag tudomásul venni s a felmerült nyomtatási költségek fedezésére póthitelt engedélyezni kegyeskedjék.

A vál. a bejelentést helybenhagyólag tudomásul veszi s a négy ív nyomtatási költségeinek fedezetére póthitelt engedélyez.

61. Ezzel kapcsolatban titkár bemutatja II. Rákóczi Ferencz életrajza I. kötetének nyomdai számláját s előterjeszti az Athenaeum igazgatóságának 1908 jun. 3-án ez ügyben kelt levelét, melyben, tekintettel arra, hogy az összes munkálatokat csak a most folyó évben végezhetette el, arra kéri a társulatot, hogy a kötetről részben az alacsonyabb régi, részben a folyó évi jan. 1-jével életbe lépett magasabb nyomdai árak alapján kiállított számlát teljes összegében helybenhagyni szíveskedjék.

A vál. a kérést méltányosnak találván, az elnökséget a benyújtott számla kifizetésére felhatalmazza.

62. Olvassatik a Rákóczi-kor tört. emlékeinek összegyűjtése, kiadása, feldolgozása iránt Kecskemét város által indított országos mozgalom ügyében kiküldött bizottság 1908 nov. 26-án kelt véleményes jelentése, mely szerint a mondott célból létesítendő mintegy 200,000 kor. alapra egyes vármegyék és városok részéről eddig mindössze 6485 kor. 02 fill. ajánlatot fel. Ilyen körülmények között a bizottság véleménye szerint a társulat a mozgalom vezetésére, illetőleg a pénzalap kezelésére nem vállalkozhatik. Ebből kifolyólag azt javasolja: kéressék fel az indítványozó Kecskemét városa, hogy azon megyéket és városokat, melyek ez iránt még nem nyilatkoztak, szólítsa fel újra, hogy adakozzanak. A mennyiben ezen újabb felszólításnak sem lenne meg a kívánt sikere, a már megajánlt 6485 kor. 02 fillért, illetőleg az ebből már tényleg befolyt s Kecskemét városa pénztárában kezelt 918 kor. 72 fillért szíveskedjék az illető törvényhatóságok és városok kikérendő beléegyezésével Rákóczi kassai lovas-szobrára adományozni, esetleg saját felügyelete alatt valamely pénzintézetnél azon rendeltetéssel gyümölcsözőleg elhelyezni, hogy az összeg idővel felszaporodó kamataival együtt az *Archivum Rákóczianum* folytatólagos kiadására legyen fordítható.

A jelentés tudomásul vétetvén, a javaslat elfogadtatik.

63. Az ügyrend 6. szakasza e) pontja értelmében a jövő 1909 évi hat r. vál. ülés napjai — a titkár javaslatára — jan. 14-re, febr. 18-ra, ápr. 15-re, máj. 27-re, okt. 21-re és decz. 2-ikára, mindig csütörtöki napra tűzetenek ki.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést eloszlatja.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Dr. Vécsey Tamás s. k.
vál. tag.

Dr. Békefi Remig s. k.
vál. tag.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1908 évi decz. hó 6-án d. e. 11 órakor tartott rk. ünnepélyes közgyűlésének
Jegyzőkönyve.

Elnök: Gróf Teleki Géza.

A rk. ünnepélyes közgyűlést elnök a társulati tagok és érdeklődők nagy számának jelenlétében megnyitja és jegyzőkönyvhitelstítőkül báró Forster Gyula alapító és Tagányi Károly vál. tagokat kéri fel. Ezután —

64. rövid beszédben magasztalván Thaly Kálmánnak negyven évet meghaladó történetírói pályáján s ezzel kapcsolatban a Rákóczi Ferencz és bűjdöső társai hamvainak hazahozatala körül szerzett kiváló érdemeit, — átnyújtja neki a társulat által ez alkalomból veretett emléklap arany-példányát.

Thaly Kálmán az elnök szavaira meghatottsággal válaszolva, megköszöni a társulat megemlékezését.

Végül Borovszky Samu titkár felolvassa az ünnepelthez érkezett üdvözlő táviratokat és leveleket.

Ezzel az ünnepélyes közgyűlés véget ért.

Kelt mint fent.

Gróf Teleki Géza s. k.
elnök.

Barabás Samu s. k.
jegyző.

Hitelesítjük:

Báró Forster Gyula s. k.
alapító tag.

Tagányi Károly s. k.
vál. tag.

Tagtársainkhoz.

Miután a Magyar Történelmi Társulatnál viselt titkári állásomról lemondottam és e füzettel egyszersmind a *Századok* szerkesztőségétől is búcsut veszek: ez alkalommal is mégegyszer hálás köszönetemet fejezem ki mindazon tisztelt tagtársainknak, kik tíz évi hivataloskodásom alatt érdeklődésükkel, baráti jóindulatukkal és nagybecsű közreműködésükkel támogattak a szerkesztés munkájában, valamint egyéb kötelességeim teljesítésében. Tartsák meg továbbra is társulatunkat szeretetökben, a búcsuzót pedig szíves jó emlékezetökben.

Együttal kérem t. tagtársainkat és olvasóinkat, hogy ezentúl akár közlönyünk szerkesztőségét, akár egyebeket illető ügyekben a megválasztott új titkárhoz, dr. Borovszky Samu tagtársunkhoz (Budapest, V. M. Tud. Akadémia) szíveskedjenek fordulni.

Budapest, 1908. decz. 15.

NAGY GYULA.

1908 november-havában

tagdíjat fizettek

1906-ra: Darvai Móricz (5 kor.), Pálfi György (5 kor.) Összesen 10 kor.

1907-re: Herczeg Albert, Vértessy Dezső, Visontai Soma, Zsigmond Antal (mind 5 kor.) Összesen 20 kor.

1908-ra: Asbóth János, Bakó Endre, Bencez Samu, Dénes Miklós, Friedreich István, Géresi Kálmán, Hellebrant Árpád, Hensch Artur, Irinyi István, Jankovics József (5 kor.), Kanyó Géza (5 kor.), Kende Béla, Kovács István, Makoldy Sándor (2 kor.), Mayr Aurél, Molnár József, Nagy Gyula, Nickmann Ottó (1 kor. 10 fill.), Pataky Gizella, Polgár József, Sufflay Milán, Szekszárd: Tolna vármegye muzeuma, Széll Farkas, Szombathy Ignác, Szóta Gyula, Thuróczy Vilmos, Veress Endre, Wouwermans Ferencz, Zsigmond János, Összesen 263 kor. 10 fill.

1909-re: Debreczeni jogász és tisztviselői kör, Jankovics József (5 kor.), Kiss Károly, Összesen 25 kor. Mindösszesen 318 kor. 10 fill.

Cserhalmi Samu

pénztárnok.

I. Vár: Országház-u. 27.

A SZÁZADOK NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓJA.

Társulatunk e nagyfontosságú, régen érzett hiányt pótló kiadványának első kötete dr. *Bányai Elemér* tagtársunk szerkesztésében megjelent. Ezen 46 nyolczadrét ívré terjedő vaskos kötet közlönyünk első tíz évfolyamának (1867—1876) anyagát foglalja magában. A következő tíz évfolyam feldolgozása munkában van s reméljük, nemsokára az *index* második kötetét is közre fogjuk bocsáthatni. Szükségtelen a munka hasznát itt bővebben fejtegetnünk. A ki történelmi tanulmányokkal foglalkozik, történeti kutatásaink iránt érdeklődik, sietni fog azt kézi könyvtára számára megszerezni. Megrendelhető a M. Történelmi Társulat titkári hivatalánál. Az első kötet ára 10 korona.

Azon t. tagtársainkat, kik az első kötetet a kitűzött határidőig engedett 5 kor. kedvezményes áron rendelték meg, kérjük, szíveskedjenek a kötet árát legkésőbb a folyó év végéig beküldeni.

A LIPTÓI ÉS TURÓCZI REGISTRUM.

Ezt a két rendkívül érdekes és becses emléket az eredeti regisztrumok szövege alapján kritikai gondnal készült új kiadásban bocsátotta közre a M. Történelmi Társulat, először a *Történelmi Tár* 1902 évi folyamában, azután pontos név- és tárgymutatóval ellátva különnyomatban is. Mindenkinek, a kit a felvidék, különösen Árva, Liptó, Turóc és Zólyom vármegyék XIII—XIV. századi jog- és birtokviszonyai érdekelnek, ajánljuk e kiadvány megszerzését. A társulat tagjai 1 koronáért, nem-tagok 1 kor. 40 fillérért rendelhetik meg a társulat titkári hivatalánál.

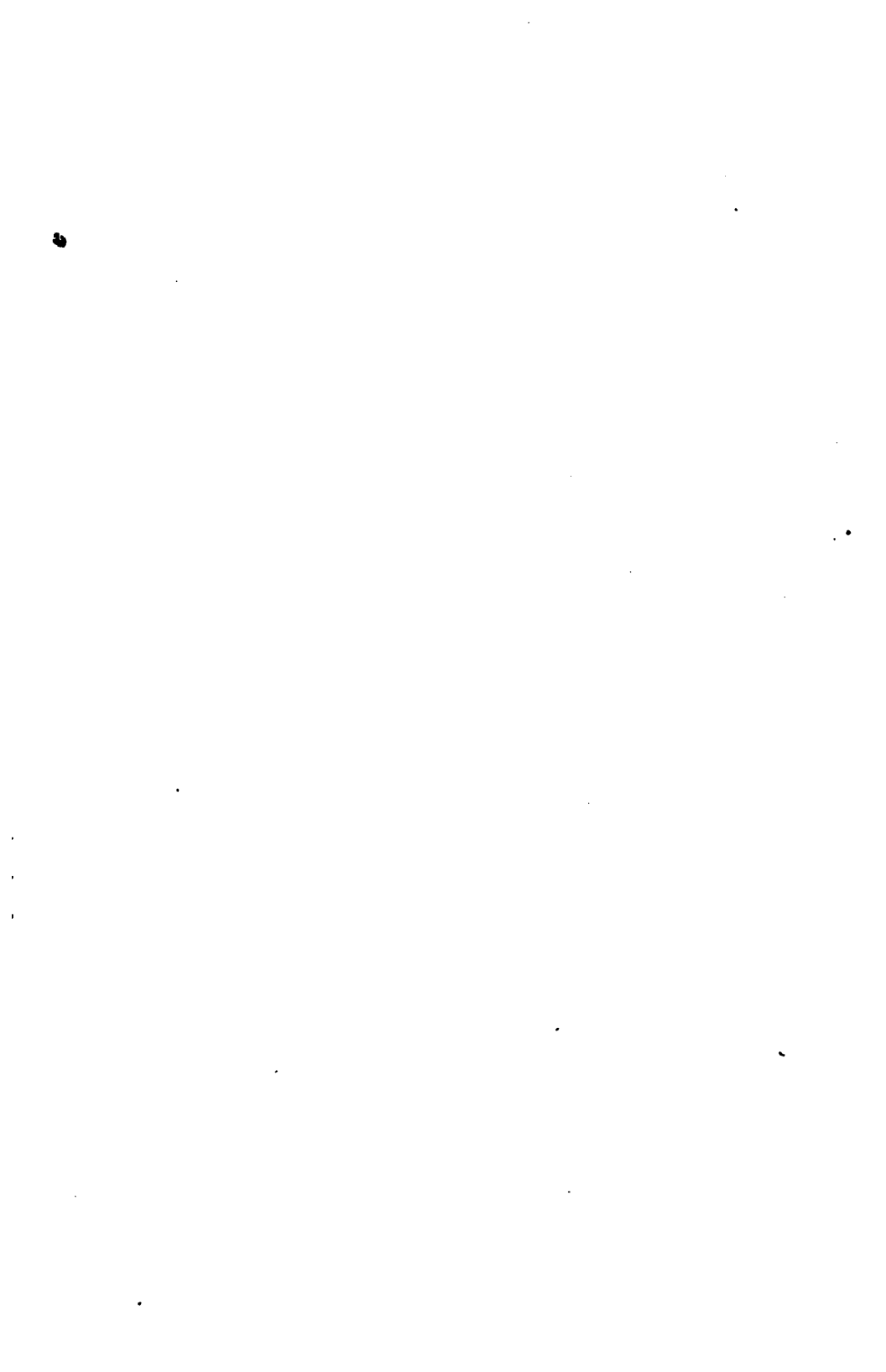
SZENT ISTVÁN KIRÁLY EMLÉKEZETE.

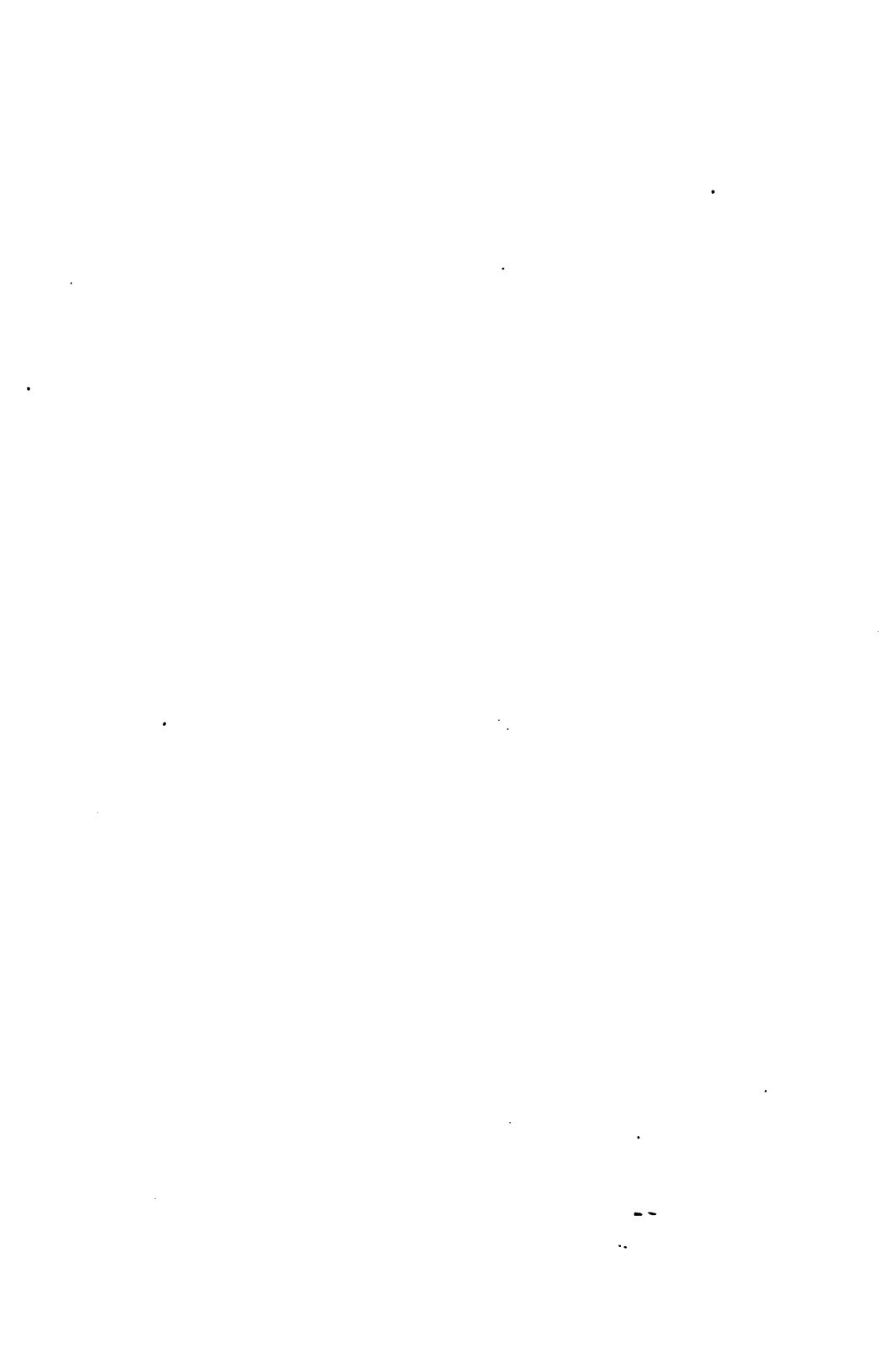
A Magyar Történelmi Társulatnak a magyar királyság kilencz-százados fennállása emlékére készült s első királyunk életét és korát megvilágító kritikai tanulmányokból álló ezen kiadványa, melyet a hazai történelem kedvelőinek a legmelegebben figyelmükbe ajánlunk, megrendelhető a társulat titkári hivatalánál. Ára tagok részére 2 korona, nem-tagok 2 korona 50 filléren kapják.

A Magyar Történelmi Társulat

kiadásaihoz s egyéb a társulatnál raktáron levő műveiből ezek
rendelhetők meg a titkári hivatalnál:

	Tagok rem. ára:	Nem tagok rem. ára:
	kor. III.	kor. III.
1. Századok: 1875—1878, 1880, 1886—1888, 1890—1893, 1895—1899, 1901—1907 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	10 —	12 —
2. Történelmi Tár: 1880, 1881, 1883—1889 évi folyamai. Egy-egy évfolyam ára	6 50	8 —
3. Magyar Történelmi Életrajzok: 1890—1907 évi folyamai. Egy-egy évf. ára	5 30	8 —
3. Magyar Történelmi Életrajzok: I—V. évf. (a Franklin-társulatnál) Egy-egy évf. ára	10 —	— —
VI—XII. évf. (az Athenaeumnál) Egy-egy évfolyam ára	10 —	— —
XIII—XXIII. évf. Egy-egy évfolyam ára	10 —	16 —
4. Önálló kötetek a Magyar Tört. Életrajzokból:		
II. Rákóczy György (Szilágyi Sándortól). Ára	3 —	4 50
Mária Terézia (Marozali Henrikktől). Ára	5 —	9 50
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) II. kötet. Ára	5 —	8 —
Zrínyi Miklós (Széchy Károlytól) V. kötet. Ára	3 —	4 50
Gritti Alajos (Kretschmayr Henrikktől). Ára	3 —	4 50
Isabella királyné (Veress Endrétől). Ára	6 —	9 50
Gróf Széchényi Ferenc (Brankó Vilmosától). Ára	8 —	9 50
Alsáni hibornok (Áldásy Antaltól). Ára	2 —	3 30
Gróf Pekete János (Morvay Győzőtől). Ára	4 —	6 40
Báró Eötvös József (Percsényi Zoltántól). Ára	4 —	6 40
Glymesy Forgách Ferenc (Bartai Szabó Lászlótól). Ára	4 —	6 40
Hacsányi János (Szinyei Ferencztől). Ára	4 —	6 40
Kassai Miklós (Pör Antaltól). Ára	2 —	3 20
Zalánkeméni Kakas István (Veress Endrétől). Ára	4 —	6 40
Ferenczy István (Meller Simontól). Ára	5 —	9 50
Szatmári György primás (Tóth-Szabó Páltól). Ára	6 —	9 50
Kölcsey Ferenc (Vértesy Jenőtől). Ára	4 —	6 40
5. A gróf Zichy-család Okmánytára: I. II. III. IV. V. VI. VIII. IX. X. köt. Egy-egy kötet ára	4 —	8 —
VII. köt. 1—2. rész. Az I—VI. köt. mutatója. Ára	5 —	10 —
6. A gr. Teleki-cs. Oklevéltára: I. II. köt. Egy-egy kötet ára	6 —	9 —
Teleki Mihály levelezése: I. II. III. köt. Egy-egy kötetet ára	6 —	9 —
7. A M. Tört. Társulat Felolvasásai: 1. Az 1821—1861 években keletkezett magyar történelmi énekekről és indulókról. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 80
2. A régibb és újabb magyar táncokról 1567—1848. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 80
3. XVI. XVII. XVIII. századi magyar történelmi énekek. Irta Káldy Gyula. Ára	— 40	— 80
4. Borsikay és a bécsi béke. Irta Károlyi Árpád, Borsikay István fejedelmre és korára vonatkozó egykorú emlékek. Irta Szendrői János. Ára	— 80	1 —
8. Egyéb kiadványok: Szent István király Emlékezete. Ára	2 —	3 30
Hazai Oklevéltár. Egy kötet. Ára	4 —	6 —
Emlékkönyv (1899). Ára	1 —	1 —
Évkönyv (1895). Ára	1 —	1 —
Magyar történelmi jellemrajzok. Ára	— 50	1 —
Budavár visszafoglalása emlékére 1886. szept. 1-én mondott beszédek. Ára	— 50	— 50
Csalánki; Szilágyi Erzsébet nyaraló palotája. Ára	— 30	1 —
Károlyi Árpád; Szilágyi Sándor emlékezete. Ára	— 30	— 30
Bartal; Commentariolum etc. libri XV. Ára	4 —	8 —
Horsdith Sándor; A lipóci és taróci registorum. Ára	1 —	2 40
Lászlár; Erdély főispánjai. Ára	— 50	1 —
Wekerle László; Alba Maria. Ára	— 40	— 80
Wekerle László; Árpád sírja kimutatása. Ára	— 40	— 80
Wekerle L. Árpád sírja meghatározásának sommája. Ára	— 40	— 80

Stanford University Libraries

3 6105 013 521 872

STANFORD UNIVERSITY LIBRARY
Stanford, California

--	--	--	--

